

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ
СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Урош Д. Микетић

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА И ЦРНОГОРАЦА СА
КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 1966–1981.
ГОДИНЕ : УЗРОЦИ, ТОК И ПОСЛЕДИЦЕ

Докторска дисертација

Косовска Митровица, 2024.

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ
СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Урош Д. Микетић

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА И ЦРНОГОРАЦА СА
КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 1966–1981.
ГОДИНЕ : УЗРОЦИ, ТОК И ПОСЛЕДИЦЕ

Докторска дисертација

Косовска Митровица, 2024.

UNIVERSITY OF PRIŠTINA TEMPORARILY SETTLED IN
KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

Uroš D. Miketić

EMIGRATION OF SERBS AND
MONTENEGRINS FROM KOSOVO AND
METOHIJA 1966–1981 : CAUSES, COURSE
AND CONSEQUENCES

Doctoral dissertation

Kosovska Mitrovica, 2024.

ПРИШТИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ПЕРЕБАЗИРОВАШИЙСЯ В Г. КОСОВСКА-МИТРОВИЦА
ФИЛОСОФСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Урош Д. Микетич

ЭМИГРАЦИЯ СЕРБОВ И ЧЕРНОГОРЦЕВ
ИЗ КОСОВО И МЕТОХИИ 1966–1981 ГГ.
(ПРИЧИНЫ, ТЕЧЕНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ)

Докторская диссертация

Косовска-Митровица, 2024.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

Проф. др Александар Животић, редовни професор, ужа научна област Историја
Југославије, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

У знак сећања на преминулог оца.

Ђерки Гали са надом да ће увек тежити истини.

Аутор

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА И ЦРНОГОРАЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 1966–1981. ГОДИНЕ : УЗРОЦИ, ТОК И ПОСЛЕДИЦЕ

Резиме: Косово је у економском погледу било најнеразвијенија средина у Југославији без обзира на напоре републичког и савезног руководства. То је морало имати политичке реперкусије у смислу негативног утицаја на међунационалне односе. Озбиљан напредак школства, науке, културе и здравства, најизраженији у албанској заједници, остварен је 1966–1981. Међутим, управо је продор великоалбанске идеје највидљивији на пољу школства, науке и културе. Док су умањиване везе са Србијом Косово се све више повезивало са Албанијом. Југославија је до 1981. учинила низ мера са циљем побољшања односа са овом земљом, али је политика Тиране остала до краја недобронамерна. Друштвено-економски развој био је драстично успорен као последица енормног природног прираштаја. Албанска бројчана супремација тиме је само утврђивана.

Политичка клима након 1966. погодвала је успону национализма и сепаратизма. Мере покрајинског руководства до 1981. имале су за циљ дистанцирање од Србије и у повољнијим политичким околностима трансформацију у косовску републику као предфазу свеалбанског уједињења. Идеја о републици је јавно артикулисана на албанским демонстрацијама 1968. у Приштини и другде. Иако статус републике никада није остварен, уставна еманципација спроведена у неколико фаза претворила је Косово у субјект Федерације са многим елементима републике. Новостворена уставна позиција водила је у затвореност у оквиру Србије, што је њој давало изглед недовршености. Седамдесетих је у Београду указивано на политичку штетност оваквог решења. Иницијатива за редефинисање уставно-правног положаја није успела због опортунизма неких високих републичких функционера.

Притисак на Србе и Црногорце спровођен је комбинацијом различитих метода са циљем да се иселе и има обележје тихог етничког чишћења. Идејни притисак је био у служби индоктринирања Албанаца великоалбанском идејом. Физички притисак огледа се у чињеници да физичка и имовинска безбедност нису били загарантовани. Духовни притисак, разуме се, био је усмерен према СПЦ као

једном од стубова опстанка Срба и Црногораца. Притисак су подстицале и албанске илегалне организације у земљи и емиграцији, односно емигранти из Албаније према којима се Југославија благонаклоно односила. Притисци на Србе и Црногорце могу се пратити и пре 1966, али тада нису били толиког обима. Највећи интензитет исељавања уочава се 1971–1981. Највише људи одлазило је у ужу Србију, а мање у Црну Гору и Војводину. Као последица исељавања Срби и Црногорци нестали су у целини у преко 500 насеља. Исељавање је интензивирано након албанских демонстрација 1981. на Косову. Процене броја исељених варирају у зависности од методологије. Када би се сагледао потенцијални природни прираштај исељавање је умањило број Срба и Црногораца 1961–1981. за најмање 106.600 лица. Адаптација исељеника у новој средини била је дуготрајна и тешка. Одласком сународника преостали Срби и Црногорци осећали су све већу бесперспективност.

Власт оличена у Титу и Партији није до 1981. предузела адекватне кораке да исељавање заустави. У Савезу комуниста Србије и Савезу комуниста Косова покушаји појединаца да упозоре на проблем завршавали су се њиховом политичком ликвидацијом.

Извештавање штампе о међунационалним односима на Косову било је на ниском нивоу због цензуре коју је наметала Партија. Проблем се прећуткивао или минимализовао, па је јавност на искривљен начин информисана. Од демонстрација 1981. штампа ће слободније извештавати.

Кључне речи: *Косово и Метохија, Косово, Србија, СФРЈ, српско-албански односи, Брионски пленум, албанске демонстрације 1981, социјализам, исељавање Срба и Црногораца*

Научна област: историјске, археолошке и класичне науке

Ужа научна област: историја Југославије

УДК: 94:314.15.045(=163.41)(497.115)"1966/1981"(043.3)

EMIGRATION OF SERBS AND MONTENEGRINS FROM KOSOVO AND METOHIJA 1966–1981 : CAUSES, COURSE AND CONSEQUENCES

Summary: Despite the concerted efforts of both the republican and federal leadership, Kosovo remained the most economically underdeveloped region in Yugoslavia. This had to lead towards the political repercussions in terms of negative impact on inter-ethnic relations. From 1966 to 1981, significant advancements were made in education, science, culture, and health, most pronounced within the Albanian community. However, the penetration of the idea of the Great Albania is most visible in the domains of education, science, and culture. As connections with Serbia weakened, Kosovo became increasingly tied to Albania. Until 1981, Yugoslavia took a series of measures to improve relations with this country, but Tirana's policy remained ill-intentioned until the end. The extremely rapid population growth had a drastic negative impact on socio-economic development, confirming the numerical supremacy of the Albanian population.

Following 1966, there was a shift towards nationalism and separatism due to the political climate. Until 1981, the measures brought by the provincial leadership aimed to distance themselves from Serbia and, in more favorable political circumstances, transform it into the Republic of Kosovo as a pre-phase of the all-Albanian unification. The idea of a republic was publicly expressed at the 1968 Albanian demonstrations in Prishtina and elsewhere. Although the republic status was never achieved, the constitutional emancipation carried out in several stages turned Kosovo into a subject of the Federation, with many elements of a republic. The newly created constitutional position led to closure within Serbia, which made it appear incomplete. In the 1970s, the political harmfulness of such a solution was pointed out in Belgrade. The initiative to redefine the constitutional-legal position failed due to the opportunism of some high-ranking republic officials.

The pressure on Serbs and Montenegrins was carried out by a combination of different methods to emigrate and has the characteristics of silent ethnic cleansing. The ideological pressure was in the service of indoctrinating Albanians with the idea of the Great Albania. The physical pressure is reflected in the fact that physical and property security were not guaranteed. Spiritual pressure, it is understood, was directed towards

the Serbian Orthodox Church as one of the pillars of the survival of Serbs and Montenegrins. The pressure was encouraged by Albanian illegal organizations in the country and in emigration, that is, emigrants from Albania, towards whom Yugoslavia treated favorably. The pressures on Serbs and Montenegrins can be traced even before 1966, but at the time, they were not so immense. The highest intensity of emigration was noted from 1971 to 1981. Most people emigrated to Serbia, while fewer went to Montenegro and Vojvodina. As a result of the emigration, Serbs and Montenegrins were completely wiped out from more than 500 settlements. Emigration intensified after the 1981 Albanian demonstrations in Kosovo. Estimations of the number of emigrants vary depending on the methodology. When considering the potential population growth, emigration reduced the number of Serbs and Montenegrins from 1961 to 1981. for at least 106,600 persons. The process of migrant adaptation to a novel environment was prolonged and arduous. As their fellow compatriots departed, the remaining Serbs and Montenegrins experienced a growing sense of despair.

The government embodied in Tito and the Party did not take adequate steps to stop the emigration until 1981. In the Union of Communists of Serbia and the Union of Communists of Kosovo, the attempts of individuals to warn about the problem ended in their political liquidation.

The Party's imposed censorship resulted in minimal press coverage regarding inter-ethnic relations in Kosovo. The problem was kept silent or minimized, so the public was informed in a distorted way. After the 1981 demonstrations, the press started reporting more freely.

Keywords: *Kosovo and Metohija, Kosovo, Serbia, SFRY, Serbian-Albanian relations, the Brijuni Plenum, Albanian demonstrations in 1981, socialism, emigration of Serbs and Montenegrins*

Scientific field: historical, archaeological and classical sciences

Narrow scientific field: history of Yugoslavia

UDK: 94:314.15.045(=163.41)(497.115)"1966/1981"(043.3)

ЭМИГРАЦИЯ СЕРБОВ И ЧЕРНОГОРЦЕВ ИЗ КОСОВО И МЕТОХИИ 1966–1981 ГГ.

(ПРИЧИНЫ, ТЕЧЕНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ)

Резюме: Косово и Метохия в экономическом плане были самым слаборазвитым регионом Югославии, несмотря на усилия республиканского и федерального руководства. Это должно было иметь политические последствия в виде негативного воздействия на межэтнические отношения. Значительный прогресс в образовании, науке, культуре и здравоохранении, наиболее выраженный в албанском обществе, был достигнут в 1966-1981 годах. Именно проникновение великоалбанской идеи наиболее заметно в сфере образования, науки и культуры. В то время как связи с Сербией сокращались, Косово становилось все более связанным с Албанией. До 1981 года Югославия приняла ряд мер с целью улучшения отношений с этой страной, но политика Тираны до конца оставалась злонамеренной. Социально-экономическое развитие резко замедлилось вследствие огромного естественного прироста населения. Таким образом, численное превосходство албанцев было лишь подтверждено.

Политический климат после 1966 года способствовал росту национализма и сепаратизма. Меры руководства региона до 1981 года были направлены на дистанцирование от Сербии и, при более благоприятных политических обстоятельствах, на её преобразование в Республику Косово как предварительный этап *объединения албанских земель*. Идея о формированию республики была публично произнесённая на албанских демонстрациях 1968 года в Приштине и других местах. Хотя статус республики так и не был достигнут, конституционная эмансипация проведённая в несколько этапов, превратила Косово в субъект Федерации со многими элементами республики. Вновь созданное конституционное положение приводило к заключению в границах Сербии из-за чего она выглядела незавершённой. В 1970-х годах в Белграде указывалось на политическую вредность такого решения. Инициатива по переопределению конституционно-правового положения провалилась из-за оппортунизма некоторых высокопоставленных республиканских чиновников.

Давление на сербов и черногорцев осуществлялось комбинацией различных методов с целью эмиграции, и имеет характеристики молчаливой этнической чистки. Идеологическое давление было направлено на внедрение в албанцев идеи Великой Албании. Физическое давление выражается в том, что физическая и имущественная безопасность не были гарантированы. Духовное давление, понятно, было направлено на Сербскую Православную Церковь, как на один из столпов выживания сербов и черногорцев. Давлению способствовали и албанские нелегальные организации в стране и в эмиграции, т.е. эмигранты из Албании, к которым Югославия относилась благосклонно. Давление на сербов и черногорцев можно проследить и до 1966 года, но тогда оно не было такого объёма. Самая высокая интенсивность эмиграции наблюдалась в 1971–1981 годах. Большое количество людей уехало в Сербию, меньшее количество - в Черногорию и Воеводину. В результате эмиграции, сербы и черногорцы на все исчезли более чем в 500 населённых пунктах. Эмиграция усилилась после демонстраций албанцев в Косово в 1981 году. Оценки количества выселенных варьируются в зависимости от методологии. Учитывая потенциальный естественный прирост, эмиграция сократила численность сербов и черногорцев в 1961-1981 годах, по крайней мере, на 106,6 тыс. человек. Адаптация эмигрантов в новых условиях была длительной и сложной. С отъездом соотечественников оставшиеся сербы и черногорцы чувствовали себя все более безнадежно. Правительство, во главе с Тито и Партии, до 1981 года не предпринимали адекватных шагов чтобы остановили эмиграцию. В Союзе коммунистов Сербии и Союзе коммунистов Косово попытки отдельных лиц предупредить о проблеме, завершились их политической ликвидацией.

Освещение в прессе межэтнических отношений в Косово было на низком уровне из-за цензуры, введённой партией. Проблема замалчивалась или минимизировалась, поэтому общественность информировалась в искажённом виде. После демонстраций 1981 года, пресса стала писать более свободно.

Ключевые слова: *Косово и Метохия, Косово, Сербия, СФРЮ, сербско-албанские отношения, Пленум Бриони, албанские демонстрации 1981 года, социализм, эмиграция сербов и черногорцев*

Научная область: исторические, археологические и классические науки

Узкая научная область: история Югославии

УДК: 94:314.15.045(=163.41)(497.115)"1966/1981"(043.3)

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
УВОД	27
1. ЕКОНОМСКЕ, ДРУШТВЕНЕ И ДЕМОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ	81
1.1 Економија	81
1.2 Друштво	143
1.3 Демографија	161
2. УСТАВНИ ПОЛОЖАЈ КОСОВА И АЛБАНИЗАЦИЈА	168
2.1 Последице Брионског пленума	168
2.2 Устав из 1974.	220
2.3 Отпор етатизацији	264
3. ОБЛИЦИ ТЕРОРА НАД СРБИМА И ЦРНОГОРЦИМА	282
3.1 Идејни	282
3.2 Физички	333
3.3 Духовни	361
3.4 Миграциони	388
4. ИСЕЉАВАЊЕ	399
4.1 Од краја рата до пленума (1945–1966)	399
4.2 Демографске последице (1966–1981)	420
4.3 Демонстрације 1981. године - преломна тачка?	522
4.4 Исељеници - стара и нова средина	597
5. ВЛАСТ И ИСЕЉАВАЊЕ	615
5.1 Јосип Броз Тито, Савез комуниста Југославије и Савез комуниста Србије....	615
5.2 Савез комуниста Косова - поларизована становишта	658
6. ЈАВНОСТ И ИСЕЉАВАЊЕ	723
6.1 Ограничења штампе у условима југословенског социјализма	723
6.2 Извештавање штампе о међунационалним односима до демонстрација 1981.	734
6.2.1 <i>Јединство</i>	734
6.2.2 <i>Политика</i>	780
6.2.3 <i>НИН</i>	786
6.3 Извештавање штампе о дешавањима после демонстрација 1981.	792
6.3.1 <i>Јединство</i>	792
6.3.2 <i>Политика</i>	793
6.3.3 <i>Нин</i>	795

ЗАКЉУЧАК	813
СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ	873
Биографија аутора	902
Изјава о ауторству.....	903
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада.....	904
Изјава о коришћењу	905
Прилог 4.....	907

ПРЕДГОВОР

Предмет дисертације је исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије 1966–1981. У питању је процес важан из три суштинска разлога. Првог, јер је у многонеги утицао на будућност Србије отворивши питање положаја Срба на Косову и другде у Југославији, односно уставноправне равноправности Србије са осталим субјектима Федерације. На тај начин је утицао и на будућност земље у целини. Другог, проблематика исељавања није истовремено обрађена са више различитих научних аспеката (историјски, социолошки, психолошки и слично), што је био наш примарни циљ. Трећег, зато што представља скроман покушај да се отвори шира дискусија са албанским колегама на ову тему, имајући у виду њихово становиште да је у питању процес мањег обима првенствено узрокован неполитичким мотивима. Ово истраживање, управо као и многа друга у српској историографији у последњих неколико деценија, показује да су у питању полуистине или још чешће неистине. Покушали смо, макар онолико колико смо могли, да не „робујемо“ сопственим предубеђењима, стереотипима или националној припадности као „замкама“ у историјској науци. Пројектовање сопственог искуства на овако комплексан процес није ни научан ни моралан чин и ми смо се у највећој могућој мери од њега дистанцирали.

До коначно формулисаног наслова дисертације аутор је промишљао о неколико других тема. Предметно и хронолошки све су биле из домена српско-албанских односа у 19–20. веку. Тај период представља и шире поље истраживања аутора до сада. Коначни наслов формулисан је у разговору са академиком Љубодрагом Димићем и професором Александром Животићем септембра 2019. Предлогом аутора оба историчара била су задовољна, а професор Животић је испуњавао услове да се преузме менторства. Знајући њихов научни опус аутору је, признајемо, импоновало да се нађе у таквом друштву. То га је и плашило с обзиром да се са 27 година, без довољно познавања извора, литературе и штампе, нашао у згради београдског Филозофског факултета. Њихов топао пријем и речи подршке професора Животића током истраживања помогли су да се аутор ослободи сопствених страхова и ограничења. Сматрамо битним поменути и колегу са

матичног факултета Владана Виријевића, који је саветима и подршком стајао на располагању.

Наслов рада је предметно и хронолошки одређен. Предметно, јер се посматра шири контекст процеса исељавања Срба и Црногораца, хронолошки јер је акценат на периоду 1966–1981. Због чињенице да се до 1981. о овом проблему крајње слабо говорило и писало јасно је да су одређена истраживања аутора морала дотаћи и период пре 1966, али и након 1981. Период је временски ограничен Брионским пленумом 1966.¹ и албанским демонстрацијама на Косову 1981, а то су два врло битна политичка момента југословенске историје. Са више места саветовани смо да се из наслова и текста „избаце“ Црногорци. То нисмо учинили из разлога научне коректности уважавајући чињеницу да су Црногорци признати народ ондашње Југославије. У пракси, међутим, албански шовинизам није правио разлике између Срба и Црногораца, рачунајући их као Србе или „шкије“. Црногорци, пре свега они колонистичког порекла, понекад су претрпели и већи притисак од Срба с обзиром да су поседовали велика имања. На националним разликама међу Србима и Црногорцима инсистирала је доследно Партија. Срби и Црногорци били су, без обзира на све околности, једна заједница са истим потребама и проблемима и суштинских разлика међу њима није било. Са истих места стизале су и критике да избегавамо наводно албански назив „Косово“ уместо српског „Косово и Метохија“, премда је у наслову наведено ово друго. Са језичког аспекта „Косово“ је реч српског порекла, сам назив аутономије дуже је био Косово него Косово и Метохија, а нама је био и доста практичнији с обзиром да штеди простор због учесталог понављања. Косово и Метохија су се нашли у наслову јер одражавају данашњицу у смислу назива аутономије, а и првих неколико година након пленума тако је гласио и званичан назив (Аутономна Покрајина Косово и Метохија). Косово и Метохија познати су тек у партијским материјалима у међуратној и ратној Југославији, а до тада српском народу нису били познати. Због уштеде простора коришћен је и назив Митровица уместо Косовска Митровица како би заиста требало, односно Каменица уместо Косовска Каменица. Ту никако не би

¹ У тексту углавном коришћено „пленум“. Из контекста је врло лако уочити да је реч о Брионском пленуму.

требало видети било какво сврставање уз нечију страну, било то и из неопрезности, већ жељу да не оптеретимо текст.

О приговорима на тему обимности може се разговарати. Аутор не одбацује могућност да током припреме рукописа за монографију скрати текст. Не може се, међутим, игнорисати чињеница да је тема захтевна и као таква неизоставно обимна. Из тог разлога би драстичније смањивање вероватно штетило с обзиром да прегршт детаља и чињеница на најбољи начин показују континуитет великоалбанске идеје и подсећају да се методе из великоалбанског арсенала ни до данас нису промениле.

Ако бисмо српско-албанске односе анализирали у дужем временском периоду лако бисмо уочили да функционишу циклично по принципу „клатна доминације“ једног народа над другим. Та доминација је прелазила са једне на другу страну, пре свега као последица међународних дешавања, и никада није била једнаким интензитетом изражена. До краха османске власти 1912. Срби су се физички нашли пред истребљењем од стране Албанаца у служби геостратешких интереса Османлија да би нови прогон доживели током Првог светског рата. У новонасталој држави 1918. Срби су држали инструменте власти, а на Албанце се гледало са неповерењем с обзиром на пређашње искуство и њихову дубоку одметничку традицију. Тезе из предратног и ратног комунистичког пропагандног арсенала о експлоатацији Албанаца већином су нереалне. Једно од општих места у југословенској социјалистичкој историографији јесте да је међуратно насељавање Срба учињено на албанску штету и да је тиме пореметило складне односе два народа. Намерно смо избегли термин „колонизација“ с обзиром на то да се њиме у исту раван ставља шпанско поковање Латинске Америке и насељавање Срба у циљу исправљања етничког дисбаланса насталог физичким истребљивањем, исламизацијом (албанизацијом) и исељавањем до 1912. У тексту смо, међутим, користили назив колонисти, иако знамо да није најсрећнији али је општеприхваћен. Београд је до 1941. са неповерењем гледао на Албанце, држао их углавном на институционалној дистанци и није чинио веће кораке у циљу њихове модернизације. Према качацима је примењена сила тако да су националисти и сепаратисти прилично пацификовани дочекали 1941. Послератни наратив о заједничком ратовању и страдању народа и народности прикривао је чињеницу да су се Албанци у другом рату као сарадници окупатора озбиљним делом нашли у

улози истребиатеља Срба. Нове власти су до 1966. задржале понешто из модела понашања према Албанцима из монархистичког периода. На њих се гледало са мањим неповерењем, али су Албанци сада постигли знатан модернизацијски успон, стекли висок степен права и постали носиоци власти. Критике албанских интелектуалаца о експлоатацији Албанаца до 1966. немају основа ако знамо да је ниже учешће Албанаца у друштвено-политичком животу Покрајине последица чињенице да су у образовном смислу још увек били на врло ниском ступњу развоја. Са пленумом 1966. померило се „клатно доминације“ на албанску страну и једна од најбитнијих последица промене било је исељавање.

Дисертација је писана у турбулентним условима било да је реч о личним или општим околностима. Изузмимо ли оне личне, као такве за науку небитне, подсетићемо да је корона криза за дужи период затворила истраживачима врата релевантних институција и да су се политичке околности на Косову и Метохији у неколико година драстично пореметиле. Инсистирали смо, без обзира на то, да прикупимо што је могуће више изворног материјала, литературе, новинских чланака и, коначно, материјала оралне историје.²

Подлога овог рада није довољно добро, макар не из нашег угла, распоређена. То је последица неколико разлога. Архиви су једно време били затворени или су радили у строго ограниченим условима, тако да се тешко долазило до њих. То није био случај, макар не у тој мери, са Народном и Универзитетском библиотеком, па је аутор овде дуго истраживао дошавши до обимне литературе и великог броја новинских чланака. Рад у Архиву Југославије и Архиву Србије упоредо са радом у библиотекама није битније променио дотадашња наша сазнања из неколико разлога. Наиме, колеге из Београда свакако су у повлашћенијем положају у односу на једног провинцијалног историчара с обзиром на доступност ових и других архива. Многа архивска сазнања они су већ брижљиво искористили у научном раду, тако да се аутор и сусретао са архивском грађом која је научној јавности већ позната. Из тог разлога инсистирали смо да се у истраживању у ова два архива потражи она грађа која није у већој мери истражена или, макар, аутору као таква

² Одговоре испитаника смо у тексту наводили као „разговор“, иако су сви у писаној форми одговарали на наш упитник. Са већином од њих разговарали смо и усмено.

није позната. Требало је пронаћи и одређену меру у архивском раду с обзиром на то да би детаљнија истраживања архивске грађе захтевала неупоредиво више времена са којим је аутор „кубурио“. Када би се, примера ради, читао изворни материјал са више стотина седница годишње само централних и покрајинских комитета аутор би се нашао у физички безизлазној ситуацији. Зато је требало добро „извагати“ шта, како и колико истраживати у ова два архива, али и другде. Предност коју штампа учесталашћу очигледно има у дисертацији јаснија је ако знамо да су чланци, нарочито *Јединства*, давали на једној или више страна изводе са разних седница партијских и других органа, али и много тога другог из домена друштвено-политичког живота на далеко сажетији и довољно прихватљив начин. Ту се крила и „замка“ с обзиром на то да су гласила била у већој мери под партијском контролом, па остаје питање колико тога је успело да се сакрије од очију јавности. Архивска истраживања показала су да суштинских разлика у изворним материјалима и новинским чланцима није било. Понекад ови први сведоче о драматичности у раду седница о чему шира јавност преко штампе није била ваљано информисана.

У Архиву Југославије коришћени су фондови Кабинет потпредседника Републике (703), Кабинет председника Републике (837), Комисија за представке и жалбе Народне скупштине (332), Комисија за представке и притужбе СИВ-а (175), Новинска агенција "Тањуг" (112), Председништво СФРЈ (803), Савез комуниста Југославије (507), Савезна комисија за културне везе са иностранством (559), Савезна народна скупштина (160), Савезни суд Југославије (212), Савезно извршно веће - СИВ (130). Посебно су корисни били фондови Савез комуниста Југославије, нарочито фрагменти из делокруга рада Комисије за међународне односе и везе ЦК СКЈ и Комисије за националне мањине ЦК СКЈ, и Кабинет председника републике. Грађа Новинске агенције "Тањуг" је интересантна с обзиром на то да пружа увид у писање стране штампе о косовским догађањима. Савезна комисија за културне везе са иностранством пружа, између осталог, увид у компликоване односе са Албанијом (пре свега Косова). Без обзира на наша очекивања грађа комисија за представке и жалбе (притужбе) Народне скупштине и СИВ-а, затим Савезне народне скупштине, Кабинета потпредседника Републике и Савезног суда Југославије показала се далеко мање корисном, јер је њима упућен мали број

представки и жалби са Косова. Фондови Председништво СФРЈ и Савезно извршно веће - СИВ показују значај махом за грађу насталу након демонстрација 1981. Уосталом, како су то били репрезентативни државни органи и с обзиром на то да се Југославија тек након демонстрација озбиљније заинтересовала за косовско питање овај мањак садржајније грађе је и разумљив. Коришћене су и збирке Васиљевић Живан (498), Љубичић Никола (787) и Панајот Пљаку (90). У Васиљевићевој збирци постоји прегршт материјала о „Плавој књизи“ и уопште уставној позицији Србије крајем седамдесетих и током осамдесетих. То и не чуди када знамо да је у питању високи републички функционер. Као високо војно лице Љубичић у својим сећањима оставља сопствено виђење на неке моменте из југословенске историје, а у Пљакуовој збирци налази се материјал о његовом животу и раду у Југославији након бекства из Албаније. Реч је о албанском емигранту који је једно време живео и радио на Косову и у ужој Србији.

У Архиву Србије коришћени су фондови Савез комуниста Србије (Ђ-2), Републичко Извршно веће (619) и Лични фонд Петар Стамболић. Најкориснији је, свакако, био фонд Ђ-2. С обзиром на његову обимност коришћени су материјали Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова. За нас најбитнији део овог фонда представља грађа Комисије Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије за представке и жалбе с обзиром на то да се у представкама и жалбама Срба и Црногораца може сагледати тежина њиховог положаја. Понешто мало представки и жалби стигло је и на адресу високог функционера Петра Стамболића. Осим што се у њима углавном оцртава, како смо рекли, тежак положај Срба и Црногораца, Косово се приказује као крајње заостала средина. Фонд Републичко Извршно веће био је од симболичне користи, иако смо очекивали да ће грађа Комисије за односе са верским заједницама бити садржајнија.

Архив СПЦ је потврдио наша утемељена сазнања да је куповина имовине у великој већини ишла у смеру Србин / Црногорац (продавац) - Албанац (купац). Ограђујемо се да је реч о пећком крају, иако нема сумње да је и другде било тако. Овде смо користили збирке купопродајних уговора из пећког краја од послератног периода до 1981. Ентузијазмом директора Радована Пилиповића и сарадника архив је од пропасти сачувао велику црквену заоставштину и она се налази у фази

архивског сређивања. Коришћење овдашње грађе лимитирано је, дакле, том чињеницом.

Архив САНУ није био од користи изузев посебне Архиве Академијског одбора за проучавање Косова и Метохије као једног од неколико одбора САНУ, а чија је грађа смештена у просторији одбора у згради САНУ. Уз разумевање одбора добили смо могућност да овде и истражујемо. Издвојили смо две збирке културног радника са Косова Милана Ивановића („Злочини“, „Исељавање“), прегаоца који је систематски радио на проучавању, заштити и популаризацији овдашњих споменика културе и био директор Покрајинског завода за заштиту споменика културе. И његова судбина уклапа се у ову тему с обзиром на то да се иселио у Београд где је од 1968. био директор Галерије фресака. Његове две збирке сачињавају новински чланци из осамдесетих и раних деведесетих који третирају косовску проблематику. Ивановић је сакупио неколико стотина чланака од којих су неки имали посебну вредност за нас. Њихово проналажење у штампи захтевало би и знатно више времена.

Архив Косова продубио је нека наша сазнања. На први поглед чинило се да ће језичка баријера онемогућити истраживање, али се испоставило да језички чинилац није пресудан јер су документа често била двојезична у склопу платформе о пуној језичкој равноправности. Архивисти су били расположени за сарадњу. Међутим, за разлику од београдских архива где је истраживање олакшана разним квалитетним информативним средствима то у Приштини није био случај, па су и „лутања“ у истраживању била учесталија. Остаје реална могућност да део грађе није ни предат аутору под изговором да се „изгубила“, да је на „сређивању“ или је „непозната“. Архивисти, наиме, нису „знали“ да постоје разне комисије за представке и притужбе (жалбе) при партијским и покрајинским органима. То је нелогично ако знамо да су се многи Косовци обраћали и Уставом суду Косова за заштиту. Ни грађа скупштинске и општинских комисија које су се бавиле проблемом исељавања из 1981. није била позната архивистима. Коришћени су и фондови Одбор савеза синдиката Косова (106), Покрајински завод за пензијско, социјално, инвалидско и здравствено осигурање Косова (94), Покрајински комитет Савеза комуниста Косова (433), Покрајински секретаријат за односе са иностранством (223), Председништво САП Косова (151), Скупштина Косова (146),

Титов фонд на Косову (371) и Уставни суд Косова (161), односно Збирка Фадиља Хоџе (140) и Збирка Петра Панића (1–50).³ Наше искуство показује да су садржајнији фондови Покрајински комитет Савеза комуниста Косова, Покрајински секретаријат за односе са иностранством, Председништво САП Косова и Скупштина Косова. Фонд Покрајински комитет Савеза комуниста Косова садржи у великој мери обимне материјале са седница. Фонд Покрајински секретаријат за односе са иностранством пружа могућност да се квалитетно сагледају односи Косова и Албаније. Исти је значајан и за 1981. и коју годину раније с обзиром на то да садржи грађу о посетама страних новинара Косову. Било је интересантно видети шта је странце конкретно овде интересовало и да ли су се, евентуално, сусретали са потешкоћама. Фондови Скупштина Косова и Уставни суд Косова значајнији су за период од демонстрација 1981. с обзиром на то да се питање иселавања у раду ове две институције до тада слабо помиње или до тог материјала нисмо дошли из наведених и других разлога.

Захваљујући правнику Михајлу Звицеру, родом из Пећи, добили смо на увид личну архиву његовог оца Радета, дугогодишњег председника СО Пећ (1974–1982). У питању су новински чланци које је сакупљао Звицер и у којима се он углавном и помиње. То је, као и у случају Милана Ивановића, допунило наша сазнања и скратило време истраживања.

С обзиром на чињеницу да још увек постоји много живих сведока ових догађаја потрудили смо се да саберемо и упоредимо њихова искуства. За оне који су тада живели на Косову (многи и данас живе) или су се у том периоду одселили сачинили смо посебан упитник са следећим питањима:

1. Где сте живели на Косову 1966–1981?;
2. Чиме сте се бавили на Косову 1966–1981?
3. Каква су Ваша искуства суживота са Албанцима 1966–1981. и да ли сте осећали неки притисак са те стране (на улици, у школи, на послу, у институцији и слично)?;

³ Петар Панић, адвокат и књижевник из Приштине, рођен пред крај османског периода. Вреднија сведочанства оставио је за османски него за социјалистички период.

4. Да ли се неко од Ваших рођака, пријатеља и познаника одселио са Косова 1966–1981, зашто сматрате да се одселио и где се одселио?;
5. Ако је одговор потврдан - како су се снашли у новој средини и како су примљени од стране локалног становништва?;
6. Да ли се њиховим одласком осећала бесперспективност у српско-црногорској заједници на Косову - да ли Вас је обесхрабривао њихов одлазак?;
7. Јесте ли одржавали везе (контакте) са лицима која су се одселила?;
8. Јесте ли 1966–1981. лично размишљали о одласку (евентуално и мало након тог временског оквира)?;
9. Ако сте Ви отишли са Косова 1966–1981. зашто сте то урадили и каква су Ваша искуства суживота у новој средини?;
10. Ако сте отишли да ли сте одржавали везе (контакте) са рођацима, пријатељима и познаницима на Косову и на који начин?;
11. Кога сматрате одговорним за исељавање Срба и Црногораца 1966–1981? Да ли, можда, српско-црногорски комунисти носе кривицу?

Очекивали смо да одговори попуне одговарајуће празнине у раду, нарочито када је реч о утицају исељавања на оне који се нису иселили, адаптацији исељеника, односима исељених и мештана и контактима између исељених и неисељених. Нисмо успели да дођемо до репрезентативнијег броја људи за саговорнике. Сем тога, имали смо само неколико лица која су данас старија од 75 година. Махом је реч о људима рођеним у периоду 1953–1971. Преко стотину лица добило је овај упитник путем друштвених мрежа, док је исти послат страницама косовских градова и села (Приштина, Призрен, Пећ, Митровица, Гњилане, Урошевац, Подујево, Мушутите и слично) на друштвеним мрежама где објаве види и до неколико десетина хиљада људи. Међутим, само је двадесетак људи одговорило. Шта више, и међу њима је било површних одговора са „да“ или „не“ без дубљег образлагања. Појединци су то објашњавали тиме што не желе да се сећају, што нас наводи на помисао да су њихова искуства могла бити лоша. Међу испитаницима су далеко бројнији они који се нису одселили него исељени. Из одговора закључујемо

да су и једни и други примећивали притисак у разним сферама живота и већином га лично осећали. Такође, готово свако је имао неког блиског ко се одселио и на већину је исељавање негативно утицало продубљујући бесперспективност. Што се тиче адаптације у новој средини и односа са мештанима искуства су, махом, подељена и осцилирају од врло лошег до доброг. Везе између неисељених и исељених углавном су биле јаке и пажљиво неговане, али су временом слабиле. Исељеници су сагласни у оцени да одговорност за исељавање сносе српско-црногорски комунисти и делимично Тито.

Иако смо покушали да саговорнике нађемо и код Албанаца, за почетак породичних пријатеља и познаника, у томе нисмо имали успеха. Зато смо првенствено били упућени на рад „Иницијативе за усмену историју“ (енг. „Oral History Kosovo“), основане 2012. са циљем да бележи животне приче са Косова. У том контексту најбројнија су сведочанства управо Албанаца, али је било и људи других националности. Ова сведочанства помажу нам да разумемо албанско виђење живота на Косову током периода који истражујемо и у том контексту међунационалних односа (нарочито добро представљени илегални покрет и демонстрације 1981).

Исељавање није било предмет озбиљног научног истраживања у земљи још неколико година након демонстрација 1981. Познати новинар Милош Мишовић, један од првих који је писао о албанизацији Косова, приметио је крајем деценије:

„Наука још није објаснила због чега је са великим закашњењем почела да проучава мењање етничког састава и убрзање албанизације Косова. Уколико су се поједини истраживачи и бавили тим питањем, чинило се то успутно, јер је главна пажња посвећивана историји НО борбе и социјалистичке револуције на том специфичном делу југословенског простора.“⁴

У емиграцији је пионирских истраживачких корака било. У Минхену где је живео и радио, уз материјалну потпору родољуба из емиграције и Југославије који су препознали њену важност, објављена је 1974. студија историчара Ђока Слијепчевића *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на*

⁴ М. Мишовић, *Континуитет албанизације Косова*, у: Г. Филиповић (ур.), *Косово : прошлост и садашњост*, Београд 1989, 229.

новије време. Она даје дијаметрално другачији поглед на српско-албанске односе кроз историју у односу на ондашњу југословенску историографију. Слијепчевић је говорио о вековном истребљивању и исељавању Срба, па и у периоду којим се бавимо, уверен да национализам и сепаратизам имају дубоко утемељење у албанским масама. Тих година и у Приштини и Београду говорило се супротно.⁵

У издању америчког Универзитета Колумбија појавила се 1984. студија на енглеском *The Saga of Kosovo : focus on Serbian-Albanian relations* (*Косовска сага : фокус на српско-албанске односе*). Наишла је на широк одјек с обзиром на то да је један од аутора угледни амерички историчар српског порекла Алекс Драгнић. Премда нам није познато на какве је реакције наишла у земљи чињеница је да је америчка јавност упозната са косовском проблематиком. Притисак се у књижи перципира као главни узрок исељавања уз податак да је 1961–1981. исељено 150.000–200.000 људи и да је из Албаније након рата досељено 240.000 Албанаца.⁶

Разлоге зашто о исељавању дуго није писано у земљи треба тражити у чињеници да је Партија историчарима наметала доминантне теме о којима ће и на који начин писати. Све оно што се није уклапало у доминирајућу платформу о братству и јединству, нарочито што је суштински негирало исту, није могло, разуме се, доћи до шире јавности. Зато се и међунационални односи на Косову у разним домаћим публикацијама до 1981. представљају бољим него што су били. Довољно је да као пример наведемо обимну публикацију коју потписује неколико аутора са Косова - *Косово некад и данас* (Београд 1973). Међунационални односи представљају се као врло повољни, а период до 1966. описан је као доба „терора“ Ранковића и службе над Албанцима. Спорна су и друга тумачења.⁷

Професор београдског универзитета Илија Вуковић је средином осамдесетих полемисао са научним радом албанских интелектуалаца, а посебно Хајредина Хоџе. Вуковић је књигом 1985. одговорио на актуелни Хоџин наслов *Афирмација албанске националности у Југославији и стаљинистички*

⁵ Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974.

⁶ А. N. Dragnich, S. Todorovich, *The Saga of Kosovo : focus on Serbian-Albanian relations*, New York 1984, 158.

⁷ А. Бериша и др., *Косово некад и данас*, Београд 1973.

национализам и иредентизам у Албанији. За Хоџину књигу тврдио је да је у служби национализма и сепаратизма. Посебно је оспорио тезу да су Албанци систематски терорисани у међуратној Југославији и у предбрионском периоду.⁸

Велики заокрет у истраживању српско-албанских односа, овога пута институционалне природе, дошао је почетком осамдесетих када је основан Међуодељенски одбор САНУ за проучавање Косова у којем је суштинску реч имао академик Димитрије Богдановић. Први озбиљнији научни искорак у земљи по питању истраживања српско-албанских односа везује се за његову студију *Књига о Косову* (Београд 1986). Она је позивала на преиспитивање бројних питања која су под партијским утицајем сматрана дефинитивно решеним. Аутор је наишао на бројне критике, посебно албанских историчара, да нарушава чињенице. Богдановић је одговорио да је његов циљ борба против свих догми, па и оне партијске. Уследиле су жестоке критике у штампи и периодици, а њему је често било ускраћено да одговори на њих.⁹

Управо је Међуодељенски одбор САНУ за проучавање Косова сугерисао 1984. да се процес исељавања научно расветли. Са таквом намером објављена је студија *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије : резултати анкете спроведене 1985–1986. године* коју потписују социолози Ружа Петровић и Марина Благојевић. Објављена је са закашњењем у Београду 1989. у издању САНУ (Одељење друштвених наука у серији „Демографски зборник“) због притисака политичке природе (енглеско издање тек 1992). Студија је резултат научне анкете спроведене 1985–1986. на територији уже Србије, посебно у местима са већим бројем Косоваца. Аутори са сарадницима и анкетари нашли су се пред низом проблема. Републички СУП више од годину дана није давао дозволу да анкетари раде, док београдски никада није дао такву дозволу. Органи безбедности у Смедереву дали су, примера ради, ауторима одговор да су подаци „државна тајна“. На промоцији 1989. било је речи да 1986. још нису сазрели политички услови да се књига тада нађе пред судом јавности. На промоцији је речено да се 1960–1985.

⁸ I. Vuković, *Stranputice Hajredina Hodže*, Београд 1985.

⁹ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986.

иселило 103.000 Срба и Црногораца од чега преко 85% под притиском различите врсте.¹⁰

На подручју уже Србије реализовано је 1986. још једно анкетно истраживање на територији 101 општине (укупно 2.798 испитаника репрезентативно одабраних са бирачких спискова старости 18–65 година). Ово истраживање Милене Давидовић показује да је од укупног броја испитаника 13,1% дошло са Косова (Срба 71,4%, Црногораца 11,9%, Југословена и муслимана по 7,1%). Социјални статус досељеника са Косова био је следећи: 40,5% радника, 14,3% службеника, 11,9% пензионера, 9,5% домаћица, по 7,1% пољопривредника и руководиоца, односно 33,3% квалификованих, 26,2% неквалификованих, 28,6% са средњим стручним образовањем, 4,8% са вишим образовањем и 7,1% са високим.¹¹

Позив на преиспитивање српско-албанских односа дао је и етнолог Татомир Вукановић 1986. у студији *Srbi na Kosovu*. Аутор се углавном бавио пореклом становништва Косова, али за нас је битнији на местима где упоредо анализира промене у структури становништва по општинама на основу пописа 1961–1981. Вукановић износи податке и о насељима из којих су Срби и Црногорци у целини нестали. Његова сазнања употпунили смо табеларним приказом националног састава становништва по насељима општина у том периоду. Ту се можда најпрегледније види рапидно опадање Срба и Црногораца.¹²

У Београду је 1987. објављена књига Милоша Мишовића *Ko je tražio Republiku : Kosovo : 1945–1985*. са низом занимљивих сведочанстава о

¹⁰ Архива Академијског одбора за проучавање Косова и Метохије (даље: ААО), Збирка Милана Ивановића „Исељавање“ (даље: Исељавање), С. Зец, Документ о прогону и страдању косовских Срба и Црногораца, *Политика*, 5. октобар 1989, 9; Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба са Косова и из Метохије : резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, Београд 1989. Исељавање је фрагментарно посматрано и у низу радова Марине Благојевић и Руже Петровић. М. Благојевић, *I seljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, у: Н. Попов (пр.), *Srpska strana rata : trauma i katarza u istorijskom ratčenju*, Београд-Zrenjanin 1996, 232–264; М. Благојевић, *Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, у: К. Михаиловић (ур.), *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд 2007, 143–161; Р. Petrović, *Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini*, *Odjek*, br. 22 (1989), 8–9.

¹¹ М. Davidović, *Миграције у Србији: резултати једног истраживања*, *Миграцијске теме*, br. 6 (1991), 168, 170.

¹² Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu*, knj. 1, Vranje 1986.

албанизацији. Њено ограничење је у чињеници да је више публицистичка него научна.¹³

Уосталом, у другој половини осамдесетих Косово је постало битан предмет југословенске и српске публицистике. Неки од наслова били су од посебне важности у нашем истраживању. Књиге друштвено-политичког радника и публицисте са Косова Спасоја Ђаковића (*Sukobi na Kosovu*, Београд) и високог покрајинског и савезног функционера Синана Хасанија (*Kosovo : istine i zablude*, Загреб) објављене су 1986. Посебно Ђаковић указује на упорност и систематичност националиста и сепаратиста у стварању етнички чистог Косова уз прикривену подршку покрајинског руководства и попустљивост и незаинтересованост републичког и савезног фактора. То су оцене и Хасанија, мада знатно блаже. Хасани је, иначе, међу сународницима Албанцима важио за пројугословенског политичара. Горански новинар са Косова Зејнел Зејнели, који је у дугој каријери писао за више дневних листова, објавио је 1988. књигу *Ко је издао револуцију : [Косово]*, дајући нека занимљива сазнања до којих је као новинар дошао и запажања. Међутим, до демонстрација 1981. и он је прећуткивао ствари о којима је касније писао или је, пак, ублажавао размере албанизације. Готово истоветан је случај и са новинаром *Јединства* Мирком Чупићем. Његова књига *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)* из 1989. садржи обиље вредних података о албанизацији. Из ових разлога остаје жал што оба аутора нису одговорно писала о косовској проблематици до 1981. У Загребу је 1989. објављена књига хрватског економисте Бранка Хорвата *Kosovsko pitanje* у којој су, макар према нашем суду, драстично ублажене размере албанизације и показане симпатије према сепаратизму. Наишла је на лавину негативних коментара у историографији и штампи, а посебно у Београду.¹⁴

Битан допринос проблематици дао је новинар Милорад Ђоковић, који је сабрао бројна сведочанства исељеника и публиковао их 1990. Његов колега са Косова Радосав Стојановић сабрао је своје чланке објављиване 1981–1989. Ова књига, како каже аутор, говори о „коренима, генези и последицама вишедеценијске

¹³ М. Мишовић, *Ко је тражио Републику : Косово : 1945–1985.*, Београд 1987.

¹⁴ С. Ђаковић, *Sukobi na Kosovu*, Београд 1986²; С. Хасани, *Kosovo : istine i zablude*, Загреб 1986; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, Приштина 1988; М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, Приштина-Нови Сад 1989; В. Хорват, *Kosovsko pitanje*, Загреб 1989.

индоктринације великоалбанским национализмом и може одговорити на питање откуда косовска 1981. године“. Значајна студија о албанизацији Универзитета у Приштини (УП) коју потписује овдашњи професор Вујадин Милановић, англиста по струци, објављена је 1990. То је досад вероватно најбољи приказ вишедеценијске албанизације ове институције.¹⁵

Ваља рећи да је страдање Срба и Црногораца крајем осамдесетих и раних деведесетих постало предмет поезије и филмског стваралаштва. Раша Перић је сабрао песме чија је мотивација српско страдање у прошлом веку у збирку *ИЗГОН СРБАЉА : Косово у песништву двадесетог века* (1990). У песми „Косовска риданица“ Перић записује:

„Изгон Срба са Косова једнак је изгону из утробе Родитељке. Нигде Србину није тако топло као на Косову.“¹⁶

Исељавање је била инспирација режисеру Жарку Драгојевићу за филм „Кућа поред пруге“ из 1988. у којем Љубиша Самарцић игра једну од главних улога. Филм сведочи о мучној адаптацији у ужој Србији једне исељеничке породице са Косова.¹⁷

У последње три деценије српско-албански односи постају битна тема у домаћој историографији. Дисертације, монографије и научни радови савремених истраживача, посебно историчара млађе генерације, били су незаобилазна основа овог рада. Углавном уз озбиљну архивску поткрепљеност на тим местима понуђени су одговори на различите аспекте друштвено-политичког живота социјалистичког Косова. Зато су они полазна основа за свако истраживање овог типа.

Историчар Коста Николић публиковао је 2006. изворну грађу проистеклу са скупа у Косову Пољу поводом доласка Слободана Милошевића априла 1987. На скупу се током више сати чуло неколико десетина драматичних исповести о проблемима Срба и Црногораца. Сам догађај постао је симбол метеорског политичког успона Милошевића. Истраживања новинара и публицисте Пера Симића из 2006. недвосмислено показују да је и Тито био упознат са проблемом

¹⁵ М. Ђоковић, *Косметски досије : исповести и судбине прогнаних косоваца...*, Београд 1990; Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, Београд 1990; V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, Beograd-Priština 1990.

¹⁶ Р. Перић (пр.), *ИЗГОН СРБАЉА : Косово у песништву двадесетог века*, Нови Сад 1990.

¹⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=bqyeu8qD-IE> (3. август 2023).

исељавања. Првенствено су базирана на архивској грађи која је остала иза Тита у функцији председника државе.¹⁸

У последњих десетак година социјалистичко Косово све је присутније као предмет озбиљног и мултидисциплинарног научног истраживања. Битан допринос дали су историчари Миломир Гаталовић, Петар Ристановић,¹⁹ Игор Вукадиновић и Бојан Ђокић и социолог Иван Башчаревић. Изван Србије врло је запажен Јан Пеликан, професор на Катедри за југословенске и балканистичке студије Филозофског факултета Карловог универзитета у Прагу.²⁰

¹⁸ К. Николић, „Нико не сме да вас бије“ : Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. април 1987: историја и легенда, Београд 2006; П. Симић, *Распето Косово : документа о Косову и Метохији*, Београд 2006, 55–56, 142.

¹⁹ Колега Петар Ристановић уступио нам је део архивске грађе. Овим путем се најискреније захваљујемо.

²⁰ М. Б. Гаталовић, *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958–1974.*, докторска дисертација, Београд 2014; М. Gatalović, Prerastanje Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju 1959–1963., *Istorija 20. veka*, br. 1 (2015), 77–94; П. Ристановић, Застава албанске народности у социјалистичкој Југославији, *Лесковачки зборник*, бр. 57 (2017), 271–290; Исти, Листови Српске православне цркве и „косовско питање“ 1980–1982, *Баштина*, бр. 35 (2013), 205–228; Исти, Лице и наличје мита о националној борби Албанаца са Косова - случај Тахира Мехе, *Баштина*, бр. 1 (2022), 171–207; Исти, Утицај политичких прилика у САП Косово (1968–1990) на стање у Епархији рашко-призренској и богословији у Призрену, у: А. Новаков и др. (ур.), *Призренска богословија : живот, мисија, допринос : 150 година од оснивања (1871–2021), зборник радова*, Призрен-Нови Сад 2021, 420–434; П. Р. Ристановић, Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године, *Баштина*, бр. 52 (2020), 329–350; Исти, Платформа за Косово - одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године, *Баштина*, бр. 45 (2018), 369–386; Исти, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, докторска дисертација, Београд 2018; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, докторска дисертација, Београд 2020; Исти, Делатност албанске емиграције на западу према питању Косова и Метохије (1945–1969), *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 2 (2021), 237–255; Исти, Економски и просветни преображај аутономије Косова и Метохије (1958–1965), *Баштина*, бр. 54 (2021), 327–344; Isti, Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971., *Istorija 20. veka*, br. 2 (2021), 375–396; И. Вукадиновић, Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974), у: М. Милјевић (ур.), *Socijalna politika u Srbiji na raskršću vekova : tematski zbornik radova međunarodnog značaja*, Београд 2019, 235–245; Исти, Призренски процес 1956. и његова ревизија 1968. године, *Токови историје*, бр. 2 (2022), 125–152; Исти, Промена положаја аутономних јединица у Србији и почетак дезинтеграције социјалистичке Југославије (1957–1969), *Лесковачки зборник*, бр. 1 (2021), 382–399; Isti, Strogo poverljivi izveštaji ministra spoljnih poslova Albanije o političkoj situaciji u Jugoslaviji i na Kosovu i Metohiji 1966–1968., *Istorija 20. veka*, br. 1 (2023), 159–176; Б. Ђокић, *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово 1981–1989.*, докторска дисертација, Нови Сад 2019; И. М. Башчаревић, *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса : докторска дисертација*, Београд 2016; Ј. Пеликан, Косово у првим месецима 1968, *Токови историје*, бр. 2 (2014), 99–131; Исти, *Новим путевима : Косово : 1958–1969.*, Београд 2022; Исти, Прилози за друштвену историју Косова и Метохије шездесетих и седамдесетих година 20. века, *Токови историје*, бр. 2 (2010), 95–129.

СПЦ се, такође, последњих деценија трудила да пружи свој допринос расветљавању проблеа међунационаних односа. Извори црквене провенијенције били су нам од велике користи, а посебно два наслова у којима је публикована црквена грађа: *ШИПТАРСКИ геноцид на Србима у 20. веку : документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске* (Београд 2011) и *Извештаји са распетог Косова Светом архијерејском синоду за Свети архијерејски сабор Српске православне цркве : 1957–1990.* (Београд 2013). У првом наслову сабрана су изабрана сведочанства која илустративно говоре о тешком положају СПЦ и Срба. Други наслов односи се на извештаје рашко-призренског епископа Павла Синоду СПЦ у којима се говори о сличним проблемима. У оба наслова иселјавање је битна тема.²¹

У раду су коришћени материјали партијске провенијенције свих нивоа (Покрајина, Република, Федерација). До 1981. у њима је било тек спорадичних осврта на притиске. Статистика надлежних покрајинских, републичких и савезних органа помогла је у мери да се кроз бројке боље сагледају различити аспекти живота. Најсадржајнија су три наслова Покрајинског завода за статистику с обзиром да перципирају искључиво Косово. Демографски односи у њима нису, међутим, презентовани. У демографским радовима и студијама осамдесетих иселјавању је дата мала пажња и зато их овде не наводимо. У званичним публикацијама које садрже резултате пописа 1961, 1971. и 1981. дат је табеларни приказ националног састава становништва по насељима и општинама. Када се перципирају Срби и Црногорци врло добро се види опадање њиховог апсолутног броја по насељима и општинама.²²

Дневници, мемоари и сећања су само делимично допринели квалитету рада. Изузетак представљају сећања секретара Комисије за националне мањине при Савезу комуниста Србије (СКС) Миладина Вилотића, која говоре о раду чланова

²¹ М. Литричин (ур.), *ШИПТАРСКИ геноцид на Србима у 20. веку : документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Београд 2011; В. Вукашиновић, Г. Станић (пр.), *Извештаји са распетог Косова Светом архијерејском синоду за Свети архијерејски сабор Српске православне цркве : 1957–1990.*, Београд 2013.

²² Pokrajinski zavod za statistiku (pr.), *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova : 1947–1972*, Priština 1974; E. Beriša, M. Stolić (ur.), *Razvoj Kosova : 1966–1977*, Priština 1978; Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosovo (ur.), *Razvoj Kosova 1976–1981*, Priština 1982.

комисије на територији аутономије почетком шездесетих када је институционално препознат проблем исељавања. Њихов рад конкретизован је у посебном извештају из 1962. који је вероватно свесно загубљен и ни данас није доступан јавности. У осталим нама доступним насловима исељавање је тек маргинална тема. У дневнику Добрице Ћосића *Лична историја једног доба : [пишчеви записи]* оно се спорадично спомиње. Славко Зечевић, републички секретар унутрашњих послова (1966–1976), сведочи о исељавању кадрова из сектора безбедности након 1966. Важан осврт на демонстрације 1981. и дешавања до краја године дао је приштинки новинар Живорад Игић у троделној књизи *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу*. У нашем случају најважније јесте сећање дописника *Политике експрес* Милета Кордића, који је у Приштини након 1966. провео четири године живота. Због извештавања о међунационалним односима долазио је у разне неприлике на Косову и у Београду. У сећањима ондашњих високих функционера исељавање се готово и не помиње. Онде где се помиње то се чини штуро. Требало би имати у виду да овакви наслови пате од субјективности. Тако су и Драгослав Марковић и Петар Стамболић, за које је апсолутно утврђено да су били у служби уставне разградње Србије, порицали сопствену одговорност.²³

Никако не смемо потценити завичајну историју са Косова која перципира људе, места и догађаје. Томислав Секулић, овдашњи друштвено-политички радник, објавио је 1994. књигу *Сеобе као судбина*. Нека његова сазнања продубљена су 2022, премда постхумно, под насловом *Косовска хроника Томислава Секулића*. Друштвено-политички радник Момчило Момо Трајковић исте године објавио је књигу о Јову Шотри са обиљем изворног материјала. О судбини Српске улице у Ђаковици оставио је сведочанство тамошњи економиста Милорад Глигоријевић, о северном Косову са акцентом на Бањску друштвено-политички радник из

²³ М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, Београд 2011; Исти, Сведочења о збивањима на Космету у раздобљу 1959–1968. године, у: С. Карамата, Ч. Оцић (ур.), *Срби на Косову и у Метохији : зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005.*, Београд 2006, 349–365; Д. Ћосић, *Лична историја једног доба : [пишчеви записи]*, књ. 1–2, Београд 2009; С. Зечевић, *Сећања и казивања*, Београд 2004; Ж. Игић, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу*, књ. 1, Приштина-Подгорица 1992; Исти, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу: дневник*, књ. 2, Приштина 1996; Исти, *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, Приштина 1998; М. Кордић, *Ој, Косово*, Београд 1988; М. Ђекић, *Употреба Србије: оптужбе и признања Драже Марковића*, Београд 1990; В. Глишић, *Susreti i razgovori : prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Београд 2010.

Митровице Војислав Јефтимјевић који се одселио у Београд управо у периоду који истражујемо, а о друштвено-политичким приликама у Гњилану 1944–1999. овдашњи професор историје Богољуб Станковић. Он се, такође, одселио за Ниш шездесетих година.²⁴

О исељавању парцијално, према нашем мишљењу најчешће субјективно, говори литература иностране провенијенције. На Западу се од краја осамдесетих Косово профилисало као генератор југословенске кризе. Проблем исељавања је доста поједностављен и посматран са дубоко укоренењем предубеђењима под утицајем све јаче западне пропаганде. То се посебно видело у насловима објављиваним деведесетих.²⁵

Чини се да је можда код британских аутора проалбанско расположење најизраженије. Домаћој јавности одлично је познат публициста и историчар Ноел Малколм. У делу књиге у којем говори о исељавању дискутује о броју одсељених и као главни разлог исељавања наводи економске мотиве. Малколм у суштини настоји да минимализује притисак као узрок исељавања и релативизује резултате до којих је дошла САНУ 1985–1986. Новинар Миша Глени је сматрао да је исељавање резултат економских мотива и да су наводи о притисцима без озбиљнијег основа. Слично је проблем тумачио новинар Тим Џуда:

„Почеле су да круже приче о ‘прогањању’ Срба, уништавању њихових цркава и гробаља и учесталом насиљу. Али, фабрика гласина је уз сваки стварни инцидент произвођила још хиљаду других. [...] Све више су кружиле гласине о ‘избеглицама’ са Косова, а све мање помињала чињеница да су многи од њих продали своје куће за велике суме новца због недостатка стамбеног простора у пренасељеној покрајини.“

²⁴ Т. Секулић, *Сеобе као судбина*, Приштина 1994; С. Д. Секулић (пр.), *Косовска хроника Томислава Секулића*, Нови Сад-Београд 2022; М. Трајковић, *Косово : Јово Шотра : једна политичка судбина*, Грачаница-Београд 2022; М. Д. Глигоријевић, *Србска мала у Ђаковици*, Косовска Митровица 2018; В. Јефтимјевић, *Северно Косово кроз историју до краја XX века : с посебним освртом на Бањску*, Београд 2008; Б. Б. Станковић, *Пут у суноврат : Гњилане 1944–1999.*, Ниш 2000, 103–104.

²⁵ П. Ристановић, „Тамо је све почело“ - Косово као темељ постјугословенског дискурса, *Баштина*, бр. 37 (2014), 155–158, 164.

Историчар Марк Томпсон записаће да „банални шовинизам лежи испод српске вике о реду и правди“. Умеренија је била Миранда Викерс, историчар по струци. Тврдила је да је исељавање интензивирано од 1966. и да је Косово од тада запљуснуо миграциони талас Албанаца и муслимана. Преостали Срби и Црногорци постали су, макар према њеном резонувању, невелика оаза у албанској средини, што је у каснијим политичким околностима изазвало лавину српског национализма. Од западних аутора требало би навести и америчког професора Џули Мертус, која у студији о Косову доноси тридесетак интервјуа са исељеницима. Разговори су вођени у јек западне пропаганде 1995–1996.²⁶

Албански интелектуалци су сасвим другачије у односу на српске посматрали узроке и обим исељавања. Језичка баријера ограничила нас је на пар аутора (Шкељзен Малићи, Хивзи Ислами, Јусуф Османи и Петрит Имами). Историчар уметности Малићи, Призренац школован у Београду, у први план је ставио велике цене при продаји имовине:

„У купеу, када бих се задесио са Србима, често су разговарали о питању које их је много чудило, где Албанци налазе сав тај новац за куповину српских кућа и имања. Цена земљишта и кућа на Косову, парадоксално, била је двоструко или троструко већа него у Србији. Чак је било подручја у Србији где су плацеви били десетоструко јефтинији него на Косову. То је била последица онога о чему сам малопре говорио, да је на Косову постојала велика породица и да су те породице имале потребу да се шире, а Србија је током шездесетих и седамдесетих година имала проблем „беле куге“, напуштања села, ненастањених кућа и необрађене земље. Закон тржишта у Србији је довео дотле да је понуда била већа од потражње. Косовски Срби су бежали, неки од њих јер су некада сарађивали са УДБ-ом, неки јер им се није свиђала доминација Албанаца, а већина јер су продајом имовине на Косову били на

²⁶ N. Malkolm, *Kosovo : a short history*, New York 1998, 329–332; M. Gleni, *Balkan : 1804–1999 : nacionalizam, rat i velike sile*, knj. 2, Beograd 2001, 324–325; Т. Џуда, *Срби. Историја, мит и разарање Југославије*, Београд 2003, 140; M. Vickers, *Between Serb and Albanian : a History of Kosovo*, London 1998, 170, 212–213; J. A. Mertus, *Kosovo : how myths and truths started a war*, Berkeley 1999, 122–132; П. Р. Ристановић, „Тамо је све почело“ - Косово као темељ постјугословенског дискурса, 164.

добитку. Касније, осамдесетих година, ово исељавање Срба на север ће бити интерпретирано као организована политичка стратегија.²⁷

Професор демографије на УП Хивзи Ислами је на следећи начин разумео исељавање:

„Исељавање Срба са Косова после 1966. године није уследило због притисака Албанаца на њих, како је истицала српско-југословенска комунистичка власт након 1981. године, него услед губитка привилегија које су до тада уживали и неспремности да прихвате равноправност Албанаца, а делом и услед несигурности неких Срба из државног и полицијског апарата због неправди и злодела које су починили према Албанцима у периоду владавине Ранковића, затим, због боље економске ситуације у Србији и огромних зарада од продаје непокретне имовине на Косову, као и због породичних и личних разлога, с обзиром на то да је огроман број одсељених био колонизационог порекла (први и други колонизациони вал) итд. Знатан број одсељених Срба припадао је старешинском војном саставу.“²⁸

На сличним позицијама је и историчар Јусуф Османи, који је, иначе, докторирао у Загребу. Исељавање је схватио као прекид српске колонизације и повратак колониста „у Србију“ уз тврдњу да су људи великим делом одлазили због зараде на продаји имовине. Тврдње о притисцима описује као „клевете“. Српској јавности добро познати Петрит Имами исељавање је описао као последицу фрустрације Срба и Црногораца чињеницом да су Албанци остварили друштвену превласт након 1968.²⁹

Сећања Дидаре Дукађини-Ђорђевић, друштвено-политичког радника са Косова, не дају битније појединости о исељавању, иако су важна за разумевање српско-албанских односа и, уопште, живота на Косову. Она стоји на позицији да је исељавање процес узрокован разним мотивима, а добрим делом и великим

²⁷ S. Maliqi, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Beograd 2014, 143.

²⁸ H. Islami, Demografska stvarnost Kosova, u: D. Janjić, Š. Malići (ur.), *Sukob ili dijalog : Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana : zbornik radova*, Subotica 1994, 45–46.

²⁹ J. Osmani, *Kolonizimi serb i Kosovës*, Prishtinë 2010; P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2016, 38.

зарадама при продаји имовине. Она се, заправо, питала да ли је могуће добро продати имовину ако постоји притисак.³⁰

Коначно, штампа и периодика битно су утицали на ово истраживање. То се јасно оцртава у подножним напоменама. Коришћени су београдски дневни листови *Борба* (1986), *Новости* (1981), *Политика* (1966–1983, 1988) и *Политика експрес : вечерњи лист* (1986) од којих *Политика* најучесталије. Међутим, исељавање је у *Политици* непостојећа тема. Од веће користи били су београдски недељници *Duga* (1981–1982), *Илустрована политика* (1981), *НИН* (1966–1981, 1983, 1987), београдски двонедељник *Интервју* (1982) и гласило републичке Скупштине *Скупштински преглед : гласило скупштине СР Србије за делегације и делегате* (1981–1982). Врло мало података пружају локални листови који су излазили на недељном нивоу - митровачки *Звечан* (1969), краљевачке *Ибарске новости* (1981) и нишке *Народне новине* (1981). Очекивали смо, заправо, да су сва три показала веће интересовање према проблему исељавања. Нажалост, то је случај и са подгоричким дневним листом *Побједа*. Овде 1981. није било ниједног чланка о исељавању изван штурих извештаја из рада државних и партијских органа. Далеко најкорисније било је приштинско *Јединство*, које је мењало учесталост излажења до 1979. када се усталило сваког дана осим недеље. *Јединство* је незаобилазни извор за проучавање друштвено-политичких прилика на Косову 1966–1981. С обзиром на цензуру карактеристичну за југословенску државу и оно је много бољи сведок о друштвеним него политичким приликама. Званични листови СПЦ *Православље* и *Гласник* су тек од демонстрација 1981. почели слободније извештавати о проблему исељавања.³¹

Дисертација се састоји из шест глава. Покушали смо да исељавање посматрамо у ширем контексту, пронађемо узроке истог, пратимо ток и сагледамо последице.

³⁰ М. Malešević, *Didara - životna priča jedne Prizrenke*, Beograd 2004.

³¹ П. Ристановић, *Листови Српске православне цркве и „Косовско питање“ 1980–1982*, 205–228. Писање *Православља* пратио је *Танјуг* у редовним билтенима. У једном броју 1981. пренета је оцена *Православља* да се људи годинама исељавају због тешког стања. Архив Југославије (=АЈ), Новинска агенција „Танјуг“ (=112), к. 263, бр. од 14. 6. 1981, „Православље“: православни Срби из епархије Рашко-призренске већ годинама се исељавали због тешког стања. У билтенима је забележена оцена жичког епископа Стефана у *Православљу* (чланак „Видовданска порука“) да земља припада ономе који је за њу крв проливао. *Isto*, бр. од 23. јула 1981, „Православље“: Српска црква тражи заштиту светинја и верних на Косову.

Процес иселавања се због комплексности искључиво на тај начин може разумети и описати. Исељавање, разуме се, није само одлазак појединца или породице са једног подручја на друго. У турбулентним косовским условима оно је знатно шири феномен. Ми смо га тако разумели.

У првој глави „Економске, друштвене и демографске прилике“ акценат је на односима у привреди, друштву и демографији. Економске прилике у битној мери су утицале на међунационалне односе, продубљујући јаз између две најбројније заједнице. Друштвене прилике, пак, биле су повољније. На примеру развоја друштва, нарочито код Албанаца као најбројнијих, може се закључити са колико је посвећености држава пришла овој заосталој средини. Коначно, анализирајући демографске прилике уочили смо да је друштвено-привредни развој био у озбиљној мери ограничен изразито великим демографским растом чиме су се већ присутни проблеми додатно заоштравали.

У другој глави „Уставни положај Косова и албанизација“ најпре пратимо политичке последице пленума до демонстрација 1981. Акценат је, међутим, на уставној еманципацији Косова. Она се показала битним средством у ликвидирању политичког присуства Србије на овом подручју. Уставним амандманима и Уставом из 1974. Косово је неформално постало југословенска република. Иако је било покушаја појединих републичких функционера да се стане на пут тој етатизацији успеха није било. Србија је од 1966. у континуитету губила правне инструменте да стане на пут притиску над Србима и Црногорцима. Испоставило се да је свака фаза уставне еманципације Косова једна нова у страдању ових народа. Да је то тако показује чињеница да је притисак до 1966, онда када је аутономија била дубље интегрисана у уставно-правни систем Србије, био слабије изражен него касније када је аутономија продубљивана.

„Облици терора над Србима и Црногорцима“, како гласи назив треће главе, показује да су националисти и сепаратисти спроводили свеобухватан притисак. У знатној мери је спровођена албанизација просвете, науке и културе чиме је код албанског становништва, пре свега ђака и студената, усађивана злослутна идеја о Србији и Србима / Црногорцима као окупаторима и архинепријатељима. Овакав идејни терор не би дао довољне резултате у стварању етнички чистог Косова да

истовремено није праћен физичким и духовним. Физички се манифестовао кроз нападе на личност и имовину, а духовни кроз нападе на цркве, манастире, монаштво и свештенство СПЦ која је кроз надлежну Рашко-призренску епархију код шовиниста перципирана као стуб опстанка Срба и Црногораца. Постојао је и миграциони терор манифестован досељавањем емиграната из Албаније са, по свему судећи, циљем додатног учвршћивања албанске етничке доминације и ремећења поремећених међунационалних односа ако уважимо чињеницу да су емигранти неретко испољавали нетрпељивост према неалбанцима.

Четврту главу „Исељавање“ смо на почетку истраживања, без довољно познавања извора, литературе и штампе, сасвим другачије замишљали. Првобитно смо желели да пратимо исељавање по фазама где би оно до 1966. било прва, од 1966. до 1974. друга и од 1974. до 1981. трећа фаза. Међутим, нама доступни материјали не дају могућност да се ова глава тако реализује, јер изостаје статистика која би показала колико је људи отишло по тим периодима и сл. Било је могуће, свакако и поребно, да се у склопу једне подглаве исељавање прати од краја рата до пленума (1945–1966) с обзиром на то да је реч о једној заокруженој целини о којој одређених података има. Исељавање 1966–1981. посматрали смо кроз демографске параметре као поуздан индикатор опадања броја Срба и Црногораца по насељима у општинама. С обзиром на то да су демонстрације 1981. погоршале политичку климу и убрзале исељавање анализирани су као посебан феномен. Последња подглава ове главе покушава да прикаже адаптацију исељеника у новој средини и одраз исељавања на њихове преостале сународнике на Косову.

У петој глави „Власт и исељавање“ пратимо однос власти према исељавању, конкретно партијског и државног шефа Тита и Партије на савезном, републичком и покрајинском нивоу. Било је планирано да се анализира и однос Савеза комуниста Црне Горе по питању исељавања. Ово питање, међутим, није било предмет битнијих расправа црногорских комуниста, па смо га изоставили. Може се закључити да се власт неодговорно понела према Србима и Црногорцима и њиховим проблемима. До промене је дошло тек са демонстрацијама 1981.

У последњој шестој глави „Јавност и исељавање“ нису уврштени по првобитном плану дневни листови *Побједа* и приштинска *Рилиндја*. Подгорички

лист није, наиме, показао никакво интересовање према проблему исељавања, иако смо на почетку истраживања веровали да ће се макар од демонстрација 1981. исељавање третирати као једна од битнијих тема с обзиром на то да су се исељавали и Црногорци. Из тог разлога је листање *Побједи* био узалудан посао. Језичка баријера у смислу да се брзо чита и преводи садржај *Рилиндје*, врло обиман с обзиром на то да је реч о дневном листу фокусираном на албанску заједницу, оставила нас је без могућности да дубље сагледамо албанску перцепцију проблема, пре свих њихових интелектуалаца. Нека доминантна размишљања у албанској заједници нама су, видели смо, позната. Не сумњамо, међутим, да би грађа овог листа унапредила истраживање и поставила пред нас нека нова истраживачка питања. Фокусирали смо се на *Јединство*, *Политику* и *НИН*. Због доминантног утицаја Партије многе теме остале су недоречене или су игнорисане до демонстрација. Нама доступна штампа је у већини случајева била бољи извор за проучавање друштвено-економских него политичких прилика. Већа слобода у извештавању уследила је након демонстрација.

Скраћенице нисмо посебно наводили с обзиром да су општепознате у свету историјске науке, па и шире јавности. Већином смо у тексту најпре давали пуни назив. Ако је и било пропуста да није наведен пуни назив приликом првог навођења претпостављамо да су и такве скраћенице познате читаоцу. Цитати су, разуме се, давани у изворном облику. Одређену мањкавост представља ненавођење аутора и наслова чланака, затим датума, бројева издања и сличних одредница онде где нам нису били познати или је штампа била нечитка. То никако не умањује садржину истих. У случајевима где није наведен аутор стоји „Аноним“.

Да ли је аутор одговорио на захтеве које је пред њега поставила тема дисертације одговориће струка. Писање рукописа је био захтеван и дуг посао. За аутора је то време својеврсног научног и животног сазревања. Пред нама се у међувремену отворио низ историографских „белина“ које нису адекватно или уопште осветљене. Реч је о питањима из домена привреде, културе, образовања, урбанизације или руралног живота и томе слично, а која су, скупа гледано, имала битан утицај на карактер међунационалних односа.

Мањкавости рукописа изричита су одговорност аутора. Њих је, разуме се, могло бити мање, али због околности наведених на почетку и „битке“ са временом и оне су се умножиле. Аутор се нашао исцрпљен у дугогодишњој истраживачкој борби и спрам разумног институционалног притиска да истраживање приведе крају. Нећемо се лично захваљивати свима који су нам помогли с обзиром на то да бисмо из непажње сигурно неког изоставили. Зато захваљујемо свима који су имали разумевања за аутора оптерећеног дугим и психички исцрпљујућим радом. Нека не замера на томе што је аутор често себично стављао њих у други план. Овај рукопис зато припада свима њима.

УВОД

Срби вековима насељавају територије на граници између великих царстава и сукобљених религија, односно на раскрсници путева између Европе и Мале Азије. Управо зато њихово трајање непрекидно се испољавало кроз ратове, страдања и сеобе. У том погледу Косово представља „демографски бунар“ из којег су попуњавани остали крајеви Балкана.³²

Оно је у колективној свести Срба урезано најмање шест стотина година. Косовска битка убрзала је слом српских средњовековних држава на развалинама Душановог царства. То је у пракси значило раскид са тековинама које су Србе сврставале у ред просвећенијих народа. Зато Косово за Србе истовремено симболизује пораз и страдање, али и непресушну наду у васпостављање државе. Период до 1912. за османске Србе представља време грчевите борбе за очување идентитета спрам исламског елемента који је често носио и денационализацију. Размере српске борбе за очување идентитета посебно су видљиве на простору Косова.

У периоду средњег века Косово са етничког аспекта представља хомогену српску област. Дечанска повеља из 1330. која фокусира просторе Косова, Метохије и североисточне Албаније показује да је од укупног броја домаћинстава 1,8% албанског, а скупа 2% несловенског живља. Османски дефтер из 1455. доноси бројку од 75.000 пописаних на Косову и у деловима Метохије од чега апсолутну већину представља српски народ.³³

Од интеграције Косова у османски систем овдашњи Срби су у више наврата везивали судбину за ривалитет великих сила и Османског царства. Пре свега је реч о неколико ратова Аустрије и Османског царства када се српски народ везивао за Беч. Као резултат тога косовски Срби су у два наврата (1690, 1737) кренули масовно да се иселавају. Црква је у оба наврата предводила народ у устанцима и сеобама. Најдалекосежнија последица сеоба јесте демографски поремећај, јер су напуштене

³² Д. Т. Батаковић, Косовске миграције, у: П. Р. Драгић Кијук (пр.), *Catena Mundi : српска хроника на светским веригама : [зборник]*, Краљево-Београд 1992, 450–454.

³³ Исти, *Косово и Метохија : историја и идеологија*, Београд-Ваљево 1998, 1–18; D. Bogdanović, *Kosovo u svetlu istorije albansko-južnoslovenskih odnosa*, Beograd 1982, 523–526.

територије насељавали ратоборни Албанци са малисорских висоравни. Они су каснијим примањем ислама постали додатно агресивнији према Србима. Следећи њихов пример део преосталих Срба прелазио је у ислам, што је на Косову водило у постепену денационализацију (албанизација). Народ их је и прозвао арнауташима. Све до почетка 20. века арнауташке породице задржале су стара презимена. Интересантно, процесом исламизације захваћена је област Горе у околини Призрена, али тамо није дошло и до албанизације.³⁴

Током владавине Косовом Османлије су користиле Албанце као противтежу евентуалној српској ослободилачкој борби, позивајући се, притом, на ислам као заједнички именоватељ. Цариград је ослонац налазио у моћним пашаларским албанским кућама - Ротули (Ротуловићи) у Призрену, Беголи (Махмудбеговићи) у Пећи, Круезију (Црноглавићи) у Ђаковици, Џиноглу (Џинићи) у Приштини и др. Њих је Porta држала у довољној близини не би ли и на тај начин привукла албанске масе. Пашаларске породице предводиле су Албанце у борби против српских устаника 1804–1815. Међутим, код Албанаца се од тридесетих 19. века искристалисала и струја окренута сарадњи са осталим балканским народима. Цело једно племе (Малисори) одржавало је широке везе са српским устаницима. Путописац из Хамбурга Ами Буе бележи да су Срби косовске равнице очекивали од кнеза Милоша ослобођење. Porta је препознала опасност од веза Срба и Албанаца и 1836. похапсила албанске пашаларе. Настајућа Кнежевина Србија је ослобађење српских класичних територија доживљавала као свој циљ. У каснијем „Начертанију“ је прокламована теза да Балкан припада балканским народима.³⁵

Српској политичкој и интелектуалној елити оног доба чинило се неопходним да се и терминолошки направи разлика између новостворене Кнежевине и српских класичних области из времена Немањића. Ова друга прозвана

³⁴ М. Ђуричић, Последице страдања српског народа и Српске православне цркве на Косову и Метохији од 1690–1912, *Теолошки погледи : двомесечни верско научни часопис*, бр. 1/2 (1986), 27–44; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима : студије и чланци*, Приштина-Горњи Милановац 1991, 1–28. Исламизација је имала јако упориште у Дреници, до османске владавине напредној српској области са знатним бројем цркава и манастира. Да је исламизација овде трајала дуго показује чињеница да су поједини Албанци и тридесетих година 20. века знали име претка који је прешао у ислам. О. Николић, *Дреница баштина Бранковића*, Приштина 1998, 151–155.

³⁵ В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912.*, Нови Сад 1994, 11–12, 18–20, 22–23.

је Старом Србијом. Постојало је, међутим, размимоилажење када је реч о њеним границама. Реч је о области са око 40.000 km² површине (Стара Рашка, Македонија, Косово).³⁶

На овом простору су се прожимали српски, албански, бугарски и грчки елемент, сукобљавали се или сарађивали. Србија није жалила средстава не би ли успоставила сарадњу са Бугарима и појединим албанским племенима. Упориште међу Албанцима налазила је код католичких племена северне Албаније, вољних да се ставе на располагање у случају општег устанка против Османлија. Обим сарадње Београда и ових племена проширио се до 1853. када је избио Кримски рат, а иницијатор савеза Илија Гарашанин пао са власти. Улогу Србије на северноалбанском подручју преузели су француски, британски и аустријски агенти. Покидане везе Београд је делимично обновио током друге владавине кнеза Михаила (1860–1868), када је као министар спољних послова реактивиран Гарашанин. Он је дозвољавао могућност да Албанци приђу српско-бугарској држави или формирају сопствену између Војусе и Дрима, али се и одлучно противио грчким тежњама о територијалној подели територија насељених Албанцима. Михаилова погибија 1868. означила је и постепени прекид већ успостављених веза са Албанцима.³⁷

Нови намеснички режим није водио тако активну спољну политику као страдали кнез, иако се начелно није одбијала могућност сарадње међу балканским народима. Код Албанаца је и даље била доминантна поларизација на хришћане склоне отпору Порти и муслимане окренуте сарадњи. Сада се, међутим, у раду са албанским хришћанима уз прећутну сагласност Београда све више истицала Црна Гора.³⁸

Оружана и дипломатска борба Србије против Османског царства, вођена са променљивим резултатима читавог 19. века, имала је утицаја на положај Срба. Притисци над њима био је обележје епохе. У притиску су првих деценија предњачили исламизовани Албанци у Приштинском санцаку Џинићи (Јашар и

³⁶ Ј. Дедијер, *Стара Србија : географска и етнографска слика*, Београд 1912, 1–2, 5.

³⁷ П. Орловић, *Стара Србија и Арбанаси*, Београд 1904, 15; В. Стојанчевић, *нав. дело*, 23–29.

³⁸ *Исто*, 29–30.

Малић-паша). Притисак је резултирао масовном исламизацијом, исељавањем и економским стагнирањем Срба. То потврђује низ сведочанстава страних дипломата и агената. Француски путописци који су на путу за Солун и Цариград прошли 1807. и 1812. видели су попаљена села, напуштена и необрађена имања у Приштинском санџаку. Сличан утисак су имали Француз Ами Буе и Немац Јозеф Милер. Први је тврдио да је почетком 19. века Срба још увек било на просторима западно од Призрена и Ђаковице, а други је оставио податке о њиховом трајању на просторима Метохије. Крајем прве половине 19. века Метохија је изгубила типичан српски идентитет. Историчар Владимир Стојанчевић то доводи у везу са масовним досељавањем у Србију за време кнеза Милоша (1815–1839). Исељенике су привлачили безбедност и бољи економски изгледи. Међу њима је предњачила проста раја, али је било и занатлија и трговаца који су у селидби видели веће пословне могућности. Из Пећког, Призренског, Приштинског и Скадарског пашалука у релативно кратком периоду дошло је неколико стотина породица. Косовска равница је задржала већински српски елемент до ратова 1876–1878.³⁹

Косовски Срби искусили су посебно јак притисак за време Кримског рата 1853–1856. Локални албански моћници и одметници у блиским везама са османском управом инспирисали су и предводили нови талас насиља. Личност и имовина Срба нашли су се готово без икакве заштите. Нарочито су неподношљиве биле отмице младих Српкиња и систем уцене и глоба (тзв. „рабош“). Напори Београда да се положај Срба учини сношљивијим дали су слабе резултате.⁴⁰

По подацима Владимира Стојанчевића етнички Срби и даље су били већина. Њих (православни, исламизовани, католици) је 1871. на Косову било 318.000 (66,39%), а Албанаца 161.000 (33,61%). Посматрано конфесионално, хришћана је било 261.000 (52,20%), а муслимана 239.000 (47,80%). Међутим, Велика источна криза са својим последицама знатно је променила етничку структуру. Рачуна се да је у врло кратком периоду неколико десетина хиљада Албанаца пристигло из новоослобођених крајева Србије („мухацири“), док је од почетка кризе до 1900. са Косова отишло најмање 60.000 Срба (првенствено из Пећког и Приштинског

³⁹ Исто, 14–15, 73–74.

⁴⁰ Исто, 31–32; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима : студије и чланци*, 122.

санџака). По подацима познатог националног радника Јована М. Јовановића из Старе Србије у периоду од пар деценија исељено је око 400.000 људи.⁴¹

Рат Србије са Османским царством 1876–1878. умногоме је утицао на погоршање положаја косовских Срба. Циљ Србије било је ослобођење поробљених сународника у Османском царству. За разлику од првог у Другом српско-османском рату (1877–1878) Србија је имала више успеха. Крајем рата део српске војске ослободио је област у долини Лаба код Подујева и села Хртица и Шајковац и наметнут је нов фронт ка Приштини. План је био да се преко Гњилана настави офанзива ка Приштини где би се запосела главна борба. Заузето је Гњилане са мноштвом села, а група добровољаца са деловима регуларне војске дошла је до Грачанице и Липљана. Значај ове епизоде на Косову из јануара 1878. био је више психолошки него војно-стратегијски. Српски народ је одушевљено дочекао ослободиоце, а у Грачаници је држана и служба у славу српске војске, кнеза Милана и косовских јунака. Одредбе Једренског примирја предвиђале су, међутим, да се српска војска повуче са Косова. Изморена од сукоба и стално нападана од стране Албанаца повукла се на линију села Кончуљ. Присуство Србије на Косову дефинитивно је неутралисано одредбама Берлинског конгреса када је српско-османска граница утврђена на линији Преволац-Мердаре.⁴²

Крај рата произвео је, како смо већ рекли, озбиљне етничке промене. Албанци из крајева припалих Србији масовно су насељавали област Лаба и северног Косова. Вероватно је то рађено са циљем разбијања компактне српске заједнице и стварања етничког бедема на граници са Србијом. Географ Јован Цвијић наводи бројку од придошлих 30.000 Албанаца, мада има индиција да је број и већи. Досељени Албанци, сигурно озлојеђени својом судбином, унели су додатну мржњу према косовским Србима. Разним притиском од њих су врло брзо преузимали занате и трговину, а етничку супремацију обезбеђивали су физичким притиском. Срба је кроз неколико година у области Лаба готово нестало. Како се

⁴¹ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 139, 143; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 39; А. Урошевић, *О Косову : антропогеографске студије и други списи*, Приштина-Гњилане 2001, 432.

⁴² В. Стојанчевић, *нав. дело*, 162–169, 175–176.

одатле лако претило и Топлици Београд је дужи низ година спроводио политику насељавања Срба у ове граничне крајеве.⁴³

Албанци су се у рату масовно борили против Србије. Након пораза Цариград је морао диференцирати приступ према њима, па је очекивану централизацију комбиновао са флексибилнијим методама. Султан је себи позивао истакнуте албанске старешине, даривао их новцем и чиновима, позивао на верност и ширио ратоборно расположење према Србији и Црној Гори.⁴⁴

Без обзира на такве односе старешина и султана у албанској елити је већ дуго сазревала државотворна идеја. Априла 1878. албанске косовске вође међусобно се окупљају не би ли расправили питање да ли мирно прихватити новостворене границе или пружити отпор. Том приликом склапане су бесе и прекидана међусобна непријатељства. Албанце су, свакако из сопствених геостратешких интереса, на ратоборност према Србима позивали Лондон и Беч. У Ђаковици је маја дошло до већег албанског окупљања, а врхунац представља јунски скуп албанских и муслиманских првака из разних делова Османског царства у Призрену. Међу Албанцима је на површину избила стара подела на оне са севера (Косовски вилајет) и југа (Јањински вилајет). Први су се залагали за стицање широке аутономије, а други, свакако национално просвећенији, форсирали су идеју о независној држави. Из Цариграда су у Призрен дошли Абдул бег Фрашери и Јани Врета. Тада су делегатима предочили национални програм који се и буквално може посматрати као позив на стварање Велике Албаније у Османском царству. Она је, наиме, требало територијално објединити Јањински, Скадарски, Битољски и Косовски вилајет. Закључци са скупа објављени су у Статуту и Упутствима за рад централног одбора. Статут представља програм Призренске лиге у 16 тачака. Лига се залаже за опстанак Османског царства, гарантује повлашћен статус немуслиманском становништву, налаже Србији и Црној Гори да се повуку са раније заузетих територија уз претњу одмаздом и регулише односе са Портом на принципима сарадње и међусобног немешања у унутрашње послове. Статут је потписало 47 делегата (сви из Косовског вилајета). У Упутствима се прокламује

⁴³ Р. Љ. Павловић, Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877–1878 године, *Гласник Етнографског института*, бр. 4–6 (1955–1957), 101–152.

⁴⁴ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету : (1878–1912)*, Београд 2009, 17–18.

општа мобилизација, врши се избор војних старешина по санџацима, износи се преглед наоружања и опреме и прецизира подела будућег ратног плена. Лига представља значајан историјски моменат с обзиром да се албанске територијалне претензије од тада и формално сукобљавају са српским око простора Косова, Рашке области и Македоније.⁴⁵

Албанци су покушали и да интернационализују своје национално питање. Посебно се рачунало на наклоност Велике Британије. Независно од скупа у Призрену британском председнику Владе Бенџамину Дизраелију упућен је 13. јуна из Скадра меморандум са албанским захтевима. Документ, дело албанских католика, предвиђа формирање независне Албаније од обала Бојане до Јањине. Лондону се предлаже да једна таква држава постане британски протекторат. На Берлинском конгресу овај меморандум је, међутим, игнорисан.⁴⁶

Одлукама Берлинског конгреса предвиђено је да Плав и Гусиње припадну Црној Гори, а то је у многоме разочарало Албанце. Цариград као уговорна страна, под претњом силом, није смео да се успротиви одлуци, али је вешто искористио Лигу за своје интересе. Ова је снабдевена оружјем одбила да Црној Гори преда два места. Била је то смишљена игра Цариграда и Албанаца пред европском јавношћу, јер се Цариград бранио да није у могућности да Албанце натера на покорност. Спор са Црном Гором решен је територијалном компензацијом - њој је дат Улцињ на име обештећења, а то је опет разгневило Албанце.⁴⁷

За време постојања Лиге Албанци Косовског вилајета остварили су висок степен аутономије. Док се њима повлађивало прећутно се гледало на злочине над Србима. Цариграду су албански прваци предали територијални захтев за широком аутономијом у четири вилајета у којима би важило албанско обичајно право. Порта је попуштала док није регулисала односе са Црном Гором и Грчком. Тада се определила за војно решење. Османска војска поразила је 1881. Лигу и ушла у Призрен. Без обзира на чињеницу да је Лига претила османском суверенитету Порта се благонаклоно понела према пораженој страни. Чак и то показује да се на

⁴⁵ Исто, 19–23; Ђ. Борозан, *Велика Албанија : поријекло - идеје - пракса*, Београд 1995, 23–41.

⁴⁶ М. Јагодић, *нав. дело*, 25.

⁴⁷ Исто, 25–26.

Албанце готово безусловно гледало као на балкански бедем Царства, а посебно након пораза 1878.⁴⁸

Током постојања Лиге и каснијих година битно је погоршан положај косовских Срба. У Приштини је 1882. основан преки Војни суд (Урфија), који се показао ефикасним средством у прогону Срба. Председник Ибрахим-паша био је немилосрдан у осудама Срба. Ради имплементације реформи наметнутих од стране великих сила Порта је именовала Дервиш-пашу за генералног инспектора у четири вилајета (Битољски, Јањински, Скадарски, Косовски). Он се није показао кадрим да стане на пут анархији која је османски суверенитет на Косову свела искључиво на градове и војне објекте. Нелојалност, избегавање војног рока, неплаћање пореза и сталне размирице са војском били су неки од облика албанског отпора. Порта је одговирала хапшењем и интернацијом виђенијих Албанаца, али је у одређеним ситуацијама и попуштала. Енергичније је иступила против Албанаца 1888. када су неки били и судски процесуирани због злочина над Србима. Седиште Косовског вилајета је из стратешких разлога умерено у Скопље не би ли се умањио албански утицај. На Албанце се, међутим, отворено рачунало у случају рата са неком балканском земљом, па је и политика Цариграда доследно комбиновала методе благе силе и попуштања.⁴⁹

Српски национални радник Петар Костић описаће сликовито да су ово била времена када је Србима једино преостало „да се селе или гину или да се турче, арнауте, грче или бугаре“. Можда зато са правом раздобље између Призренске лиге и Конференције у Хагу (1878–1899) историчар Славиша Недељковић назива дахијским временима. Нови сукоб власти и Албанаца 1890–1891. избио је након одлуке Порте да се оформи каза у Дреници. Својеврсна фарса била је акција сакупљања оружја у Косовском вилајету 1891. и слање специјалне комисије да испита наводе о злочинима над Србима. Не треба изгубити из вида ни чињеницу да је посебну наклоност према Албанцима показивао султан Абдул Хамид. Албанци су и били бројни део његове личне гарде. Косовом је само формално управљала држава, а неформално моћни појединци - у пећком крају Али-паша Гусињски и

⁴⁸ Исто, 26–30; Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века : од чифчијства до банкарства*, Београд 1988, 32.

⁴⁹ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 223; Ђ. Микић, *нав. дело*, 26, 34; М. Јагодић, *нав. дело*, 30–36.

Мула Зека, у Ђаковици Бајрам Цур, у Приштини локални муфтија и Сулејман ага. Поједини крајеви попут Дренице и Љуме били су изван контроле власти. За љумског кајмакама са седиштем у Бицају са подсмехом се говорило да „седи тамо да би слушао и служио Љумане“.⁵⁰

У Косовском вилајету отпочела је 1895. нова борба са албанским одметницима (качаци). Вођена је без искрене жеље да се ови поразе с обзиром на то да су неки од високих представника власти имали озбиљан материјални интерес да се стање анархије задржи. Албанци су са интересовањем пратили дешавања и у Македонији, чврсто решени да силом спрече продоре тамошњих побуњеника (комите) ако затреба. Наредне године султан је прокламовао програм реформи за европске вилајете, али се и ова акција показала као својеврсна представа за европску јавност. Албанске жеље за сопственом територијалном организацијом султан је, међутим, одбацивао како се не би створио опасан преседан за остале народе у држави.⁵¹

До нове велике међународне кризе дошло је 1896. отварањем Критског питања и страдањем Јермена на истоку Царства. У таквим околностима европске силе покушале су да ојачају сопствене позиције. Беч је посебно био активан, јер је Албанце видео као противтежу словенском елементу на Балкану. Ситуација на Криту натераће Порту да затражи мобилизацију Албанаца. С обзиром на то да су Албанци већином пошли у рат мимо редовне војске стигла је наредба да се њој потчине што је у њиховом случају значило мање пљачке, па је део дезертирао и вратио се кућама. Опијени победом и наоружани Албанци су по доласку на Косово јуна 1897. почели додатно да притискају Србе на шта су власти гледале благонаклоно. На притиске су их подстицале и бројне хоџе у чему се огледа утицај радикалног ислама.⁵²

⁵⁰ Исто, 30–41; С. Недељковић, *Дахијска времена*, Нови Сад 2019, 221–224; М. Војводић, Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова, у: *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, 87–94; А. Новаков, Биографски приказ Петра Костића, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 3 (2017), 578.

⁵¹ М. Јагодић, *нав. дело*, 41–45.

⁵² Исто, 45–51; Р. Самарџић и др., *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989, 249–250.

Након смиревања критског питања европске државе могле су да се посвете другим областима Царства. Београд је послао Порти захтев да оформи комисију која би испитала стање у Косовском вилајету. На њено чело постављен је Саадедин-паша, али је власт преко албанских главара застрашивала Србе да не пријављују жалбе чиме би оптужбе Београда испале неосноване.⁵³

Јануара 1899. Албанци су по сличном рецепту из 1878, заправо на миг Цариграда, формирали Пећку лигу. У поруци султану из Пећи наглашава се верност османској домовини, а положај Срба оцењује повољним. Склапане су и бесе албанских главара о измирењу, али је 1900. дошло до њихових унутрашњих сукоба у које се укључила и Порта. Албанци су исте године помогли локалним властима да открију и униште српску четничку групу у Могили код Гњилана. Могилска афера је само увод у значајнију Колашинску аферу 1901. када су Албанци са муслиманима Новопазарског санџака спровели бруталну претрагу оружја по српским селима Ибарског Колашина. У догађајима се истакао Иса Бољетинац, што га је даље препоручило код османских власти. Србија је уз дипломатску подршку Русије успела донекле да ублажи терор.⁵⁴

У наредном периоду водила се оштра борба Цариграда и Беча за наклоност албанских првака. Наиме, ко би дириговао њима имао би и наклоност Албанаца, јер су они без већег преиспитивања следили најугледније сународнике. Обе стране се нису либиле мита да придобију наклоност појединаца. Аустроугарска дипломатија је развила читаву мрежу агената по Косову. У таквом сплету околности страдао је и бечки протеже Мула Зека 1902. Власт, наравно, није показала интересовање да се позадина испита. Међу албанским првацима све више се наметао Иса Бољетинац. Султан је показивао симпатије према њему, чак и када се овај ставио у борбу против руског конзула у Митровици. Након пар месеци дописивања са султаном Бољетинац одлази у Цариград и остаје три године.

⁵³ М. Јагодић, *нав. дело*, 51–54.

⁵⁴ *Исто*, 54–66; В. С. Зарковић, Збор Арбанаса у Пећи 1899. године и његове последице, *Баштина*, бр. 38 (2015), 79–92. Уместо Косовска Митровица (од 1981. Титова Митровица) коришћен је назив Митровица у целом раду због учесталог понављања.

Истовремено, Порта је и даље спроводила политику умерене силе према појединим албанским главарима.⁵⁵

На ширем плану се одвијао дипломатски притисак великих сила на султана да омогући реформе и побољша положај хришћана. Султан је прокламовао тзв. децембарски програм реформи 1902. На дужност генералног инспектора у рангу везира постављен је Хусеин Хилми-паша. Русија и Аустроугарска наметнуле су 1903. нови фебруарски програм реформи Цариграду у којем су прокламоване веће слободе хришћана. Албанци су разочарано примили одлуке о уласку Срба у заптијску службу и потчињавању сопственог племенског судства државном. Цариград их је безуспешно наговарао да прихвате реформе, а стање се додатно компликовало доласком руског конзула Григорија Шчербине у Митровицу 1903. с обзиром на то да је управо он међу албанским првацима сматран инспиратором реформи. Албанска војска напала је марта град и претрпела пораз од османске војске, али је руског конзула убио један Албанац коме је у ранијим борбама погинуо рођак. Нашавши се у центру пажње европске јавности Порта је морала заузети оштрији став према косовским Албанцима. Из тог разлога брзо су пацификовани Приштински, Призренски и Пећки санџак, спроведен је попис становништва и регрутација, извршено сакупљање данка, а поједини албански главари послати су, такође скрајнути, на нове дужности далеко од вилајета или били интернирани. Исте 1903. избио је Илинденски устанак у Македонији, а Албанци су се ревносно одазвали позиву власти да учествују у гушењу побуне. Октобра је организован састанак руског и аустроугарског министра спољних послова у Мирцштегу где је утаначен и предат Порти нови план реформи. Овај програм се надовезивао на ранији фебруарски, али су силе сада инсистирале на строгој контроли имплементације. С обзиром да је Русија била заузета дешавањима на Далеком истоку Беч је из сопствених интереса изузео поједине крајеве насељене Албанцима из опсега реформе како би их придобио за себе. Такође, саветовао је неке албанске главаре да се супротставе реформама.⁵⁶

⁵⁵ М. Јагодић, *нав. дело*, 66–72; Р. Самарџић и др., *нав. дело*, 256.

⁵⁶ М. Јагодић, *нав. дело*, 72–81.

Широм Косовског вилајета дошло је до низа побуна са циљем повратка на стање пре 1903, а султан се солидарисао са њима. Албанци су опет носили оружје без ограничења. Српске заптије су у Пећи биле разоружане 1905, а исте године страдаће српски четници са својим домаћинима у Великој Хочи у сукобу са Албанцима и војском. Султан је 1905–1906. помиловао неке раније интерниране албанске главаре не би ли и на тај начин пацификовао Албанце. Њима се, међутим, све мање попуштало по питању пореза, а у сврху прикупљања негде је ангажована и војска. Однос Албанаца према Србима није увек био једноличан. Понегде су склапане и бесе да се, између осталог, прекине са злочинима. Султану је то било од користи, јер се умањивала могућност уплитања сила. Међутим, са притисцима се настављало. Највећи терор трпели су Срби Пећког санцака и 1907. у Гњиланској кази након Пасјанске афере у којој су српски четници и локални сународници пострадали.⁵⁷

Цариграду је наметнут нови пакет реформи по договору Велике Британије и Русије у Ревалу 9–10. јуна 1908. Како би онемогућио ново уплитање Цариград је инструисао Албанце да сами заведу ред чиме би се реформе обесмислиле. Са тим у вези склопљен је низ беса. Ипак, сукоби у Косовском вилајету су настављени, а 1907–1908. актуелизовано је непријатељство између муслимана и католика. Тиме се, заправо, дешавао сукоб на линији Цариград-Беч.⁵⁸

Иако се албански покрети пре Младотурске револуције јављају као реакција на најављене реформе они су често, заправо, служили властима да избегну наметнуте обавезе. Порта се према Албанцима упадљиво мање служила силом, ширећи код њих пропаганду о могућој инвазији Србије. То је неминовно доводило Србе у опасност. Озбиљна криза у Османском царству праћена незадовољством нетурских народа кулминираће 1908. низом догађаја у историографији познатих под именом Младотурска револуција. Ова дешавања ће битно утицати на српско-албанске односе.⁵⁹

⁵⁷ Исто, 81–91.

⁵⁸ Р. Самарџић и др., *нав. дело*, 263–273; М. Јагодић, *нав. дело*, 91–93.

⁵⁹ Д. Маликовић, *Косово и Метохија : 1908–1912.*, Приштина 2000, 57; В. Зарковић, *Покрети Арбанаса на Косову и Метохији уочи Младотурске револуције*, *Баштина*, бр. 31 (2011), 192.

Султан је морао дозволити Устав и најавити сазивање Скупштине, чиме је његовој аутократији дошао крај. Младотурци су настојали да привуку Албанце користећи њихову суревњивост према странцима и приврженост исламу, иако су Албанци раније били непријатељи реформи. Младотурци су попуштали услед компликација око анексије Босне и Херцеговине и независности Бугарске, премда су показали спремност и на радикалне мере према Албанцима као приликом гушења новембарског збора у Феризовићу. Лојалност Албанаца новом режиму је, ипак, била неупитна - они су се након анексије листом солидарисали са бојкотом аустроугарске робе и позивали на одбрану од Србије.⁶⁰

Иако су и сами подржали Младотурску револуцију верујући да ће донети сношљивије стање Срби су брзо постали свесни да су погрешили. Подношљивији положај Срба трајао је до неуспешног покушаја преврата од стране султанових присталица априла 1909. Младотурци, победници из овог сукоба, решили су да нетурским народима наметну својеврсну идеологију - османизам - чиме се у пракси битно ограничавао степен њихове аутономије пред властима. За Албанце је, пак, смена султана и долазак Мехмеда V Решада на престо значила губитак вишедеценијског покровитељства, а то се брзо показало тачним. Маја 1909. Цавид-паша кренуо је у Ђаковичку казу намеравајући да спроведе попис, прикупи порезе и сакупи регруте. Албанци су попуштали пред пашином војском, али се и Цариград одлучио на попуштање и мисија је окончана. Ипак, до краја године војска је слата још неколико пута. Сукоб Албанаца и Младотурака чинио се неминовним, а Срби су гледали да се држе по страни колико год могу.⁶¹

Стање у Косовском вилајету посебно се заоштрило 1910. Власт је, без обзира на решеност да угуши побуне, слала емисаре са намером да пацификује Албанце с обзиром на то да су и Младотурци у крајњој линији рачунали на Албанце као на бедем Царства према Европи. Младотурци су инсистирали на гушењу националних слобода, посебно хришћанских, наметали су турски језик немуслиманским народима, а према Албанцима и муслиманима углавном наставили благонаклону политику ранијег султана. Из сукоба са Младотурцима више албанских главара

⁶⁰ М. Јагодић, *нав. дело*, 93–98.

⁶¹ Р. Самарџић и др., *нав. дело*, 274–275; М. Јагодић, *нав. дело*, 98–102, 150–151.

морало је, међутим, да емигрира у Црну Гору, која се према њима понела са симпатијама.⁶²

Младотурци су стално плашили Албанце могућим сукобом са Србијом и Црном Гором, истовремено спроводећи политику наоружавања албанских маса. Вероватно да би консолидовао локалне прилике султан Мехмед V Решад посетио је Косово јуна 1911. Међу турским и албанским хоџама постојало је уверење да ће долазак султана на Косово означити крај Царства као што је говорило једно старо пророчанство. Младотурци су да би придобили Албанце спровели низ мера (одликовање Албанаца из рата са Србијом 1877–1878, амнестија) и настојали да посети дају исламски печат. Ипак, знатан део Албанаца био је равнодушан према доласку султана јер је ојачало уверење о неопходности стварања сопствене државе. Таквом расположењу ишли су на руку и порази Османлија у рату са Италијом септембра 1911. Зато су албански прваци у Цариграду упорно радили на идеји о аутономној или независној Албанији.⁶³

Општи албански устанак у Царству отпочео је маја 1912. у Метохији. Устанак су са пажњом пратиле балканске државе заинтересоване за пропаганду Царства. Део Албанаца са Исом Бољетинцем на челу ставио се августа на страну Порте у сукобу са Црном Гором. У историографији постоји готово као опште место теза да албански устанак није био толико антиосмански колико уперен против Младотурака. Албанци су у неколико наврата формулисали сопствене аутономистичке захтеве, а савезнике су нашли у члановима цариградске Официрске лиге противне Младотурцима. Регуларна војска послата да угуши устанак није пружила озбиљнији отпор Албанцима из разлога муслиманске солидарности. Међутим, како међу Албанцима није било довољно јединства по питању карактера аутономне области власт је припретила драконским мерама и устаници који су у међувремену преузели и Скопље повлачили су се кућама. Власт им је поделила оружје и формирала од њих добровољачке чете. Без обзира на

⁶² Arhiv Kosova (=AK), Zbirka Petra Panića (=1-50), k. 1, f. 22, Jahja efendi; M. Јагодић, *нав. дело*, 102–108; В. Зарковић, *Покрети Арбанаса на Косову и Метохији уочи Младотурске револуције*, 175–195.

⁶³ АК, к. 1, ф. 29, Poslednji pišček rad; M. Јагодић, *нав. дело*, 108–115; В. С. Зарковић, *Побуне Арбанаса у Косовском вилајету 1911. године, Баштина*, бр. 46 (2018), 213–229; Исти, *Султаново путовање по Старој Србији и Македонији, Баштина*, бр. 47 (2019), 287–303.

овакав потез Младотурака међу Албанцима је и даље владала прилична равнодушност по питању отпора балканским земљама.⁶⁴

Овако турбулентна историја Османског царства последњих неколико деценија његовог постојања неминовно је оставила драматичне последице на српско-албанске односе. Бројне и суштински најбитније реформе у Османском царству до 1912. прокламовале су за циљ равноправност муслимана и хришћана. Међутим, спровођене су безвољно, протезале се предуго, а прокламовани циљ никада није достигнут. Анархија и безвлашће били су на Косову обележје епохе. Косовски Срби и њихови сународници у другим крајевима Царства били су до те мере физички угрожени да је био доведен у питање и њихов голи опстанак. Носиоци терора планирали су да овде остане што мањи број Срба не би ли се у будућем развоју догађаја лакше створила етнички хомогена албанска држава.⁶⁵

Срби су тражили од власти да спречи притиске, а то их је често доводило у озбиљан проблем. О албанском притиску сведоче убиства, силовања и други облици физичких малтретирања. Притисак се исказивао и кроз сметње у исповедању вере, систематски прогон цркве и наметање понизног и снисходљивог понашања, што је резултирало појавом специфичног рајетинског менталитета. Власти и Албанци су упорно трагали за српским оружјем са циљем да се онемогући отпор, иако је Албанцима оно толерисано (Срби су били приморани да плаћају чување својих села и то најчешће истим албанским насилницима који су од њих узимали незаконите порезе). Остављени без оружја српски сељаци били су лак плен пољацима (чувар поља) и сеоским кметовима (први човек села) с обзиром на то да су на тим функцијама и у селима са српском већином најчешће били Албанци. Притисак је имао и институционално обележје с обзиром на неравноправност пред државним судовима (и албанским судом исљахатом), а спровођене су и

⁶⁴ М. Јагодић, *нав. дело*, 115–127.

⁶⁵ Б. Перуничкић (пр.), *Писма српских конзула из Приштине : (1890–1900)*, Београд 1985; Исти (пр.), *Зулуми ага и бегова над српским народом у Косовском вилајету : (1878–1913)*, Београд 1989; Р. Самарџић и др., *нав. дело*, 250; В. Зарковић, *Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века*, *Баштина*, бр. 35 (2013), 148. О положају косовских Срба крајем османске владавине посебно илустративно дело оставио је сведок тих догађаја Јанићије Поповић. Овај српски књижевник и национални радник из Грачанице сабрао је бројне епизоде у компликованом троуглу српско-албанско-турских односа. Сличне наводе имамо и у извештајима аустроугарског конзула у Скопљу Бохумила Пара. Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову : 1812–1912*, Грачаница 2007; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986, 156.

комбинаторике око умањивања броја Срба на пописима где су исти уписивани као Албанци. Срби су као хришћани били и у потлаченом економском положају. Као чифлуци већином су имали обавезу да и до половине рода предају аги, трпећи и низ других злоупотреба. Број српских чифчија био је далеко већи у равничарским крајевима, док се број кућа са земљом повећавао у планинским. Албанске аге су настојале да материјално униште Србе чифчије, иако је било и случајева коректних односа. Албанска аграрна политика према Србима, скупа гледано, имала је за циљ да их злостављањем протера, а затим да им се узурпира земља и за чифлуке доведу Албанци. Притисак су трпели и српски трговци. Оне који су давали робу на вересију муслиманима то је често водило у пропаст, јер ови нису враћали новац претећи одмаздом.⁶⁶

Може се рећи да је у позадини оваквог албанског односа према комшијама Србима стајала и верска искључивост. Агресивну политику према Србима на прелазу између два века у многome је усмеравао приштински муфтија Мустафа-ефендија Рамадановић („косовски Аганлија“), који је пљачкањем Срба постао један од најбогатијих људи Косова.⁶⁷

Притисак на Србе резултирао је њиховим исељавањем. Они су, најпре, напуштали несигурна села и прелазили у сигурније вароши или Србију. Српска имања су брзо по одласку преузимали муслимани, а тиме је умањиван укупни земљишни фонд у рукама Срба. Свакако, то је утицало и на економску снагу преосталих Срба. Подаци српског конзула у Приштини Мирослава Спалајковића 1905. говоре да је у приштинском, призренском и пећком санџаку Срба православаца било 248.300, Срба муслимана (Албанизовани Срби) 390.010, Срба католика 1.750, Срба муслимана из Босне и Херцеговине 1.200, Албанаца католика 1.560 и етничких Албанаца 20.000.⁶⁸

Србија је однос према Србима у Османском царству усклађивала према компликованим међународним односима тога доба. Посебно се ослањала на Русију.

⁶⁶ М. Јагодић, *нав. дело*, 137–230; С. Недељковић, Под опсадом Арбанаса : запис архимандрита Рафаила о нападима на манастир Дечане 1887. године, *Српске студије*, бр. 7 (2016), 358–367.

⁶⁷ В. Зарковић, Косовски Аганлија, *Баштина*, бр. 22 (2007), 115–136.

⁶⁸ М. Јагодић, *нав. дело*, 230–290, 299; С. Недељковић, Г. С. Јовић, Историјско-географски поглед на демографске карактеристике Косова и Метохије крајем XIX и почетком XX века, *Баштина*, бр. 9–10 (1998–1999), 248–251.

Крупан резултат у том контексту представља долазак руског конзула 1903. у Митровицу. Русија, међутим, није успела да и у Пећи отвори конзулат, а Србија да приволи нимало пријатељски настројену Велику Британију да ту отвори свој конзулат и донекле институционално заштити српски живаљ Метохије. Србија је отворила 1887. конзулате у Скопљу и Солуну и кроз две године у Битољу и Приштини. Конзул у Приштини Лука Миленковић страдаће у атентату. Приштински конзулат је исцрпним извештајима обавештавао Београд о тешком стању српског народа. Београд је редовно упућивао Цариграду дипломатске ноте и покушавао да интернационализује питање положаја Срба. Није се презало ни од војних маневара на граници, слања чета, наоружавања Срба, атентата на носиоце терора и сл. У Београду је формиран Одбор за помоћ бегунцима из Старе Србије са циљем прихвата српских исељеника и ширења политичке пропаганде код албанских главара убеђивањем у нужност општег балканског устанка. На томе је посебно инсистирао министар иностраних послова Милован Миловановић. Њима је слато и наоружање уз страх да се исто не употреби против Срба. Према косовским Србима вођена је активна политика кроз систематско помагање српске просвете (слање уџбеника, наставника, стипендирање, финансирање) и цркве (подизање и обнављање цркава и манастира). Када је о цркви реч Србија се борила да на место владике у Призрену дође Богдан Раденковић, а не Гаврило Дожић који је био црногорски и руски кандидат. То питање је до ослобођења 1912. произвело неспоразуме између Србије и Црне Горе.⁶⁹

⁶⁹ М. Јагодић, *нав. дело*, 299–361; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима : студије и чланци*, 171–172; Исти, *Значај Косовског предања у одржању српског народа на Косову и Метохији у XIX веку*, Београд 1991, 121–131; Д. Маликовић, *Избор рашко-призренског митрополита 1912. године*, Београд 2000, 102–105; Ј. К. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912. године*, Приштина-Лепосавић 2000, 301; Б. Вучетић, *Просветни рад Србије у Турској од 1820. до 1912. године*, *Мешовита грађа*, књ. 35 (2014), 167–204; М. Симић, *Школство код Срба на Косову и Метохији у периоду 1897–1898. године*, *Баштина*, бр. 37 (2014), 237; В. Зарковић, *Погибија српске чете у Пасјану 1907. године*, *Баштина*, бр. 26 (2009), 195–199. Порта је након Колашинске афере била принуђена на отварање руског конзулата у Митровици. Он је отворен 1902, али је конзул Григорије Шчербина дошао наредне године. Шчербина је и страдао 1903. у нападу Албанаца који су се противили доласку руског конзула. Српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић активно се залагао да се случај разреши, али су власти успоравале истрагу. Тек ангажовањем дипломатије великих сила султан је пристао да удовици страдалог конзула исплати новчано обештећење. Исти, *Напад Арбанаса на Косовску Митровицу*, *Баштина*, бр. 33 (2012), 163–178; Исти, *Улога Стојана Новаковића у расветљавању убиства конзула Луке Маринковића*, *Баштина*, бр. 42 (2017), 105.

Србија је отворила новчане заводе у Приштини, Митровици и Призрену ојачавши економску позицију свог народа, покренула више гласила на српском (најбитнији *Цариградски гласник*) и усмеравала сопствену штампу да учесталије пише о дешавањима у Старој Србији. Тиме се јавност мобилисала за очекивани сукоб. На простору Косова основано је и неколико соколских и певачких друштава. На тему признања српске нације у Царству (нуфуско питање) Београд је, међутим, водио безуспешне преговоре са Цариградом.⁷⁰

Видевши да ће се свим мерама, без обзира колико биле исправне и опсежне, тешко успети обезбедити и минимум безбедности Србима, Београд се спремао и на војно решење питања Старе Србије. Из тог разлога је 1912. утврђен Балкански савез између Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке уперен против Османског царства. Повод за рат нађен је у Портином одбијању да прогласи нове реформе ради побољшања положаја хришћана. Беч је, пак, био уверен да ће Цариград победити и зато је са дистанце посматрао догађаје. Србија је покушавала придобити себи поједине албанске главаре, премда је већина њих 10. октобра у Скопљу решила да остане у служби Царства. Број мобилисаних Албанаца није био ни приближно адекватан њиховом бројном стању (15.000 мобилисаних од очекиваних 60.000). Рат Србије са Царством почео је 18. октобра, премда је чарки било и пар дана раније. Косово су ослобађале јединице под командом генерала Божидара Јанковића, а црногорске снаге наступале су према Пећи и Ђаковици. Српску војску помагали су добровољци и комите. Албанци су почетком рата пружили јачи отпор. Неки од њихових првака разбежали су се у албанску Малесију. Српска војска ослободила је просторе Косова до краја октобра, а црногорска је 30. октобра ослободила Пећ и Исток, Дечане 2. новембра и Ђаковицу 4. новембра (заједно са српском војском). Српске власти у Приштини издале су прокламацију којом поручују Албанцима да остану мирни и предају оружје, што је имало одређеног одјека. Србија је

⁷⁰ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 137–140; В. Зарковић, Отварање прве српске књижаре у Приштини, *Баштина*, бр. 28 (2010), 167–182; М. Јагодић, Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској, *Историјски часопис*, бр. 57 (2008), 343–353. Београдски професор Петрит Имами, аутор студије о српско-албанским односима, писао је да су далекосежни циљеви Србије били дубоко антиалбански чиме занемарује чињеницу да је она настојала да заштити Србе од уништења. Р. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, t. 1, Beograd 2016, 192.

успоставила грађанску власт формирајући Лапски, Приштински и Призренски округ, а Црна Гора Пећи и Ђаковички.⁷¹

Победе Србије и Црне Горе и њихова територијална проширења нису угасиле идеје о стварању албанске државе на српском историјском простору, иако ове државе нису оспоравале и могућност стварања независне Албаније. Када је до тога дошло питање граница са новоствореном државом било је утолико компликованије ако знамо да је Беч инсистирао да Пећ, Ђаковица, Призрен и Приштина припадну Албанији, док је Србија тврдо стајала на позицији да су у питању њене територије. Оно што је слабило позицију према Албанији био је спор Србије са Црном Гором око уређивања границе у Метохији и Санџаку (Стара Рашка). Политичка конвенција 1912. налагала је да мешовита комисија одреди границу две земље, па су обе пожуриле да у рату заузму што више територија са чим у вези је и долазило до неслагања у погледу заједничких војних акција. Након рата највише спорова водило се око питања чија војска је прва ушла у Пећ, Ђаковицу и Пљевља. Српска страна попустила је по питању Пећи јер су црногорске трупе прве ушле у град, а у Ђаковници је успостављено двовлашће. Србија није одустајала од овог града, јер је у питању стратешки кључ Метохије и северне Албаније. Обе стране настојале су придобити што више албанског живља како би правдале сопствене амбиције пред међународном јавношћу. Две стране показале су више спремности на договор када је реч о одбрани границе од упада из Албаније. Коначан споразум о разграничењу Србије и Црне Горе потписан је након тешких преговора 30. октобра 1913. у Београду.⁷²

Као последица ослободилачких ратова у Србији и Црној Гори нашао се велики број Албанаца, а то је умногоме отежавало њихове модернизацијске напоре у новим областима. Примарно, требало је уредити судство, просвету и привреду. Србија је усвојила низ правних аката ради интеграције новоослобођених крајева. Напоре две земље ометали су стални сукоби са локалним Албанцима и упади из Албаније (1912–1914). Акције Албанаца биле су често усмераване у договору са

⁷¹ Р. Самарџић и др., *нав. дело*, 281–283; В. Крестић, Ђ. Лекић, *Косово и Метохија током векова : зубља*, Београд 1995, 45–46; М. Јагодић, *нав. дело*, 361–362; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима : студије и чланци*, 172.

⁷² Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 247, 255–256; В. Бабић, *Politika Crne Gore u novo oslobođenim krajevima : 1912–1914*, Cetinje-Titograd 1984, 94–127.

Бечом, Софијом и Цариградом. Само септембра 1913. на Ђаковицу и Призрен кренуло је десетак хиљада Албанаца из Албаније, али је напад одбијен. У таквим условима наговештена је и аграрна реформа. Црна Гора се показала активнијом од Србије по том питању. Пасивно црногорског становништво радо се опредељивало за плодно метохијско тло. Осим економског мотива власти су сматрале да ће се насељавањем пореметити албанска етничка већина и тако исправити ранија неправда према Србима. Аграрна реформа и колонизација под контролом Београда дала је почетне резултате до избијања Првог светског рата.⁷³

Више хиљада Албанаца напустило је Косово и прешло у Албанију јер нису хтели да живе у православној држави, а делом страхујући због ранијих злодела. Ова миграција није била таквог обима да битније промени демографске односе. Србија је безуспешно покушавала да Албанце приволи на повратак. Из црногорског дела Ђаковице неколико хиљада Албанаца под притисцима да пређу у хришћанство избегло је у српски део Косова, где такве проблеме нису имали. Са Косова су се, такође, иселјавали и Турци. По једном грчком извору из Србије је 1912–1915. отишло 94.816 муслимана.⁷⁴

Ослобођено Косово дало је људство за попуну јединица у Другом балканском и Првом светском рату. Почетком 1915. извршена је мобилизација Албанаца, али су се они без обзира на покушаје Србије да их интегрише, изједначи у правима и обавезама, показали непоузданим. Из тог разлога раздељени су по разним јединицама. Део Албанаца није се одазвао мобилизацији. Косовски Срби су се, пак, са одушевљењем јављали у јединице.⁷⁵

Косово је имало стратешки значај за Централне силе у Првом светском рату. Тим простором су се повлачиле српске јединице и избеглице јесени 1915. Како је Бугарска пресекла одступницу српској војсци преко Македоније реке српских избеглица кренуле су преко албанских врлети ка тамошњим лукама. Локални Албанци и Турци обилато су помогли долазак аустроугарског и бугарског

⁷³ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 261–265; Р. Самарџић и др., *нав. дело*, 45–53, 288; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, 27–100, 318, 339.

⁷⁴ *Исто*, 308–318.

⁷⁵ *Исто*, 193–226; Ј. Д. Шаљић, М. С. Стијовић, Регрутација Албанаца у српску војску 1915. године: узроци и последице, у: У. Шуваковић (ур.), *Век српске Голготе (1915–2015)*, књ. 1, Косовска Митровица 2016, 455.

окупатора. Територија Косова је одмах по протеривању српско-црногорске војске постала предмет спорења. Ствар је решена склапањем Споразума о зонама 1. априла 1916. чиме је дефинисан однос две земље на окупираним подручјима. Линија разграничења ишла је од врха Пилатовица на Копаонику до брда Шаља северно од села Скочна, Самодрешком реком до њеног улива у Ситницу, преко Чичавице правом линијом на планину Девич и до ушћа потока Ракош у реку Клину. Даља линија раздвајања ишла је дуж српско-црногорске границе спуштајући се југоисточно од Ђаковице на српско-албанску границу даље до Дрима (северозападно од Дебра). Под аустроугарском влашћу били су Митровица, Вучитрн и Ђаковица, а под бугарском Призрен и Приштина. Споразум је предвиђао да Бугарска евакуише ова два града у случају да у каснијим преговорима не припадну њој. Аустроугарска је оформила две окупационе зоне - Генерални гувернман Црна Гора (Метохија) и Генерални гувернман Србија (Митровица, Вучитрн), а Бугарска једну - Македонија (Приштина, Призрен, Гњилане, Урошевац и Ораховац).⁷⁶

Положај Срба у аустроугарској окупационој зони био је врло тежак. Овде се повлађивало албанском и муслиманском живљу и спроводио притисак над Србима, а то се, заправо, уклапало у старе планове Беча. Албанци су се већим делом сврстали уз окупатора, а посебно као делови његових потерних снага против Срба. Ранији феудални систем који је Србима остао у мучном сећању постепено је реватилизован. Срби су убијани и малтретирани, њихова имовина нашла се на удару пљачкаша, а скрнављени су и споменици њихове културе. То ће изазвати појаву отпора којем су главни печат дали Коста Војиновић Косовац и Коста Миловановић Пећанац формирајући комитски покрет са средиштем у Топлици 1916. Својим дејствима обухватио је и ширу област око Митровице. Репресалије окупатора у сарадњи са албанским колаборационистима биле су тешке. Посебно су

⁷⁶ В. Крестић, Ђ. Лекић, *нав. дело*, 54–55; М. Литричин, *нав. дело*, 18–26; В. С. Зарковић, Политика Бугарске према Косову и Метохији током Првог светског рата, *Баштина*, бр. 40 (2016), 49–59. О последњим данима српске војске и избеглица на Косову вид. зборник У. Шуваковић (ур.), *Век српске Голготе (1915–2015)*, књ. 1, Косовска Митровица 2016. са радовима: Ј. Ј. Алексић, *Косовска Митровица новембра 1915. године*, 1–22; С. И. Бишевац, *Косовска Митровица у Великом рату*, 77–98; В. Р. Виријевић, *Призрен у данима одступања српске војске у јесен 1915. године*, 129–148; А. П. Раствојић, С. З. Стаменковић, *Ратни дневник Нинка Петровића о приликама на Косову и Метохији крајем 1915. године*, 325–338; Б. Ж. Славковић, *Призрен у јесен 1915. године - почетак албанске голготе*, 339–364.

страдала српска села дуж Ибра и на Рогозни. Положај Срба у бугарској окупационој зони био је, такође, тежак. Бугаризација није давала очекиваних резултата, па се кренуло са убијањем и терорисањем Срба. Успостављен је режим принудног рада, реквизиција хране и материјала, забрањен је српски и инаугурисан бугарски језик, свесно уништавано српско културно благо. Против бугарских окупатора бунили су се и албански одметници као Азем Бејта и супруга Шота, који су се договарали и са Пећанцем око заједничког деловања. Овакво стање трајало је до пробијања Солунског фронта 15. септембра 1918. када је букнуо устанак локалних Срба. Косово су ослободиле српске и савезничке јединице. Окупатор се повлачио у хаосу, а целокупан простор Косова ослобођен је до краја октобра. Одмах по ослобођењу успостављена је грађанска и привремена полицијска власт, али се брзо показало да ће Албанци тешко примити повратак Србије. То су показали организовани оружани напади на власт и становништво да би до краја године тешком муком био сломљен њихов отпор.⁷⁷

Србија и новостворена Краљевина СХС овде су се сусреле са албанским непристајањем да прихвате власт. Да би се, пре свега, пацификовао албански оружани покрет одржана је конференција у Митровици јуна 1920. Ту је констатовано да је безбедност грађана лоша, да су путеви несигурни, качачко разбојништво свакодневно, а утицај великоалбанске идеје, Италије и панисламског покрета на Албанце знатан. Указано је, такође, да су предузимане разне неефикасне мере ради консолидације стања, констатовано да су чиновници малобројни и неспособни, утицај власти незнатан, а опште стање незавидно. Учесници су предложили конкретна решења да се оваквом стању стане на пут.⁷⁸

Југословенска државна политика доживела је у међуратном периоду неуспех на Косову, уосталом и у целој Старој Србији, делом захваљујући неспособној и корумпираној администрацији. Стеван Симић, српски национални

⁷⁷ Ј. Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI – 1915 до X – 1918. год.*, Лесковац 1921; В. Крестић, Ђ. Лекић, *нав. дело*, 54–62; Р. Самарџић и др., *нав. дело*, 295–299; Епископ Атанасије Јевтић (пр.), *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003, 36–38; С. Зарковић, *Политика Бугарске према Косову и Метохији током Првог светског рата*, *Баштина*, бр. 40 (2016), 49–59; В. А. Станковић, *Бугарски терор у Призрену*, *Баштина*, бр. 12 (2001), 173–178.

⁷⁸ Љ. Dimić, Џ. Borozan, *Političke i bezbedonosne prilike na Kosovu i Metohiji u prvoj polovini 1920. godine*, *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1999), 103–104.

радник родом са тих простора, предлагао је суспензију дела полицијског чиновништва и замену „школованим и честитим домороцима“ који познају менталитет Албанаца. Уколико би се и тада примећивало да је чиновник неисправан предлагао је да се према њему поступи на исти начин као и према одметницима. Косово је доживљавано као „санаторијум за поправљање лошег чиновништва“. Испоставило се да ће чиновништво тек доласком у ове крајеве добити још веће могућности за злоупотребе, а често у дослуху са утицајним политичарима (Никола Пашић, Пуниша Рачић). Посланик демократа Михајло Кујунџић резигнирано је говорио у југословенској Скупштини 1923. о приликама на Косову:

„Тамо је боље бити жандар, него ли министар унутрашњих дела у Београду; тамо је боље бити шумар него министар шума; тамо је боље бити пољак, него министар пољопривреде и воде. Све је тамо моћно и богато. Богато је зато што је моћно и несавесно.“

Држава је законски регулисала питање бенефицираног стажа чиновника на Косову. Ударна снага државе на овом простору - жандармерија - није оправдала улогу, јер је често заобилазила законске норме у раду. Администрација је, пак, злоупотребљена од стране власти за политичку борбу. Све су ово били разлози да су чиновници често надлежнима писали молбе за премештај у северније крајеве. Држава је покушала реактивирати пензионисане чиновнике или, чак, оне са криминалном прошлошћу како би надоместила број отишлих или страдалих.⁷⁹

Међуратно Косово било је формално интегрисано у ондашњи политички живот. Интеграцију је ометала чињеница да оно претходно није имало демократске традиције. Већ 1919. међу члановима Привременог представништва говорило се да је оно политички полигон за убирање гласова и да се „из Београда води само једна политика прибирања куглица и ништа више“. За ресор унутрашњих послова се у опозиционим круговима говорило да је „министарство за прављење избора“. Куповине гласова, претње, убиства, непрофесионализам државних службеника,

⁷⁹ V. Jovanović, *Slike jedne neuspele integracije : Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Beograd 2014, 15–42, 69; Б. Надовеза, Стеван Симић о проблемима старе Јужне Србије у Краљевини СХС, у: *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, 125–133.

злоупотреба војске и полиције за потребе власти неке су од аномалија овдашњег политичког живота. У таквим условима организовани су општински и парламентарни избори на којима су партиципирали радикали, демократе, Џемијет, комунисти, републиканци и др. Џемијет је мобилисао муслимане на верској основи агитацијом да „хоџа неће окупати ни опојати у случају смрти“ оног који гласа за Србина. Изборно насиље трпели су и Албанци. Притисак на њих није имао националну димензију, имајући у виду да се режим на сличан начин обрачунавао и са опозицијом међу Србима, премда је било случајева да власт зарад сопствених потреба узима албанске кандидате у своје редове. На Косову се до 1941. није развио здрав политички живот.⁸⁰

Албанци су непристајање на живот у југословенској држави испољавали оружаним отпором „српским окупаторима“. Реч је, пре свега, о качацима. Све до 1924. они су били у директној вези са Косовским емигрантским комитетом из Скадра који их је снабдевао новцем и оружјем и настојао да интернационализује албанско питање. Режим је за борбу против качака мобилисао полицијско-војне снаге, а мештани и сељаци пружали су помоћ. Акције прикупљања оружја нису имале већи утицај на консолидацију стања, а безбедност Срба донекле се поправила када је колонистима по убрзаној процедури подељено оружје. То је имало и своја ограничења јер су неки исто продавали Албанцима. Сретен Вукосављевић, посланик демократа, предлагао је да се у сузбијању качака примене чвршће мере, позивајући се на црногорска искуства у пацификацији Метохије након ослобођења 1912. Он је запазио да качаци прогањају искључиво Србе, не и своје сународнике, иако су власти дуго стварале слику да страдају и Албанци. Чак ни акције интернирања чланова качачких породица нису битније пореметиле њихова дејства. Држава је дозволила качачком вођи Азему Бејти као компензацију што је одустао

⁸⁰ V. Jovanović, *nav. delo*, 57–68, 81–91; Б. Храбак, *Статистика избора народних посланика на Косову и Метохији 1920–1939. године*, у: *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, 143–198. Југословенски комунисти (КПЈ) су у међуратном периоду тврдили да је на Косову озваничена политика прогона Албанаца од стране тзв. великосрпског режима. КПЈ је доласком Тита на чело повећала напоре да себе представи заштитником Албанаца и промотером политике равноправности. У деловању КПЈ до 1941. наслућују се премисе будуће аутономне области на овој територији. М. Folić, *Titov koncept rešavanja nacionalnog pitanja u „Pismu za Srbiju“ i njegov odraz na rad KPJ o nacionalnom pitanju na Kosovu 1936–1941.*, у: *Akademija nauka i umetnosti Kosova (pr.), Tito o Kosovu Kosovo o Titu : simpozijum održan u Prištini 9–10 decembra 1977*, Priština 1979, 121–138.

од качаковања контролу над пет дреничких села (тзв. Мала Албанија). Бејта је прекршио пређутни договор и 1924. страдао у побуни. Подаци показују да је 1918–1923. у борбама у Јужној Србији страдало 600 жандарма. С обзиром на то да су качаци подржавани од стране Џемијета, у условима када је ова муслиманска странка била у политичкој комбинацији са владајућом Радикалном странком, одговор државе никада није био одлучан. Зато је и долазило до комичних ситуација да на висока чиновничка места дође неко од качака, а вођа Џемијета, компромитовани Ферхат-бег Драга, буде ослобођен 1927. Ипак, ликвидацијом Бејте и његове групе качаци су већином пацификовани, а њихова претња до 1941. знатно је умањена.⁸¹

Држава је покушавала остварити утицај међу Албанцима и још увек релативно бројним Турцима контролисањем рада Исламске верске заједнице у Скопљу. Посебно је праћен рад верских школа, нарочито скопске медресе краља Александра, како би се спречило распиривање исламског фанатизма и непријатељског расположења према држави. Спорадично су чињене непријатности исламској заједници. У Приштини је, примера ради, порушена Султан Селимова медреса, тамошњи вакуфски хотел узурпираће једно приватно друштво, док је у Призрену Синан-пашина џамија коришћена као депо. Такво понашање државе није имало веће размере, већ је пре било одраз стихијности и анархије. Међутим, може се рећи да је држава озбиљно рачунала са исељавањем Албанаца и Турака са свог Југа, сматрајући то исправљањем вековне историјске неправде.⁸²

То се на ширем плану подударало са плановима Ататуркове Турске. Она је себе још увек сматрала глобалним заштитником муслимана, посебно оних у некадашњим границама Царства. У Албанцима и Турцима који би дошли из југословенске државе видело се и потенцијално становништво потребно ради насељавања истока земље и супротстављања курдској опасности. У комбинаторику се укључила и Албанија дискретном поруком Београду да је и она спремна прихватити изванредан број Албанаца. Временом је постала противна тој идеји, вероватно под утиском да ће се албански елемент Косова проредити. У Албанију је

⁸¹ Б. Храбак, Косовски комитет 1918–1924. године, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 32 (2002), 163; V. Јовановић, *nav. delo*, 50–56, 76.

⁸² *Isto*, 95–108.

са југословенског простора исељено 28.655 лица. Албанци и Турци били су, иначе, склони одласку из нове државе с обзиром да нису имали повлашћен положај као пре 1912. и да су гледани подозриво имајући у виду њихову улогу у страдању Срба. Исељавање муслимана био је процес који је обухватио и друге балканске државе, па се као такав мора посматрати и у ширем контексту. До договора Краљевине Југославије и Турске дошло је 11. јула 1938. када је у Истанбулу потписана конвенција која је предвиђала исељавање 40.000 муслиманских породица са простора Вардарске, Зетске и Моравске бановине уз услов да говоре турски језик и имају турску културу. Југославија је имала платити транспорт исељеника и њихове покретне имовине до Солуна, а Турској на име накнаде 20 милиона лира. Политичко-економска нестабилност у Краљевини Југославији и глобални рат зауставили су пројекат, а он ће делимично бити реактивиран педесетих у новим политичким околностима.⁸³

Београд није, дакле, успео да исељавањем муслимана поправи националну структуру становништва у корист Срба. Она је делимично исправљена колонизацијом на просторе Косова и Македоније. Људски потенцијал пронађен је у сиромашном становништву пасивних крајева државе насељених углавном Србима са мало или нимало земље, затим у аутоколонистима, добровољцима / четницима (као вид награде) и оптантима. Из ограниченог земљишног фонда земљу су добили и месни аграрни интересанти (староседеоци у допуну, чифчије и стварни сопственици у замену). Закључно са 1940. колонизовано је 13.706 породица у 594 стара и нова насеља (Витомирица, Добруша, Лумбарда, Ново Чикатово и др.).⁸⁴

Судбина колониста није била лака. Држава није могла издашније помоћи колонисте. Колонизација је по насељеничкој породици коштала око 10.000 динара, док је у Канади у сличним подухватима колониста добијао 160.000, у Прусској 120.000 и на Кавказу 90.000. Зато су колонисти били задужени све док Влада Милана Стојадиновића није отписала 80% дуга. Колонизација је била регулисана

⁸³ *Isto*, 109–126; Ђ. Борозан, Великоалбанско питање, у: Н. Б. Поповић (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима : 1878–2000.*, Београд 2001, 29.

⁸⁴ В. Воšković, *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike*, Sarajevo 1990, 411–425; А. Павловић, Насеља Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године, *Баштина*, бр. 25 (2008), 219–220.

уредбама из 1919. и 1931, контролисана од стране Министарства за аграрну реформу, а њена реализација спадала је у домен рада Врховног аграрног повереништва у Скопљу. Држава је ослободила колонисте пореза од једне до пет година, обезбеђивала бесплатан транспорт и грађевински материјал. Колонистима је углавном додељивана необрађена државна земља, безвласничка или она одузета од качака, а све скупа слабо обрадива. Крупан пропуст, можда и свесно начињен, јесте чињеница да су колонисти тешко успевали да се укњиже као власници земље, па су као такви били предмет изборних манипулација власти. Колониста Адам Прибићевић, брат познатијег политичара Светозара, писаће да је за долазак на Косово требало имати више храбрости него за одлазак у Америку. По њему се долазак Црногораца и „настрљивих Динараца“ показао упитним с обзиром на то да су били невични пољопривреди, склони инцидентима са староседеоцима и злоупотребама (често продавали добијену стоку и машине). Зато је држава била приморана да шаље низ инспекција не би ли стала на пут тим аномалијама. Без обзира што се у режимским круговима природно хвалио овај подухват остаје чињеница да је од 23 министра аграрне реформе њих четири посетило колонизовани Југ. То је стварало климу за већу могућност корупције у односима између администрације и колониста. Држава је настављала са амбициозним плановима и пред рат наговестила још масовније насељавање пећког и урошевачког краја.⁸⁵

Историчар Бранко Бошковић био је мишљења да се у социјалистичкој Југославији у склопу осмишљене пропаганде о великосрпској хегемонији некритички тврдило да је колонизација нанела неправду Албанцима. Штета нанета њима, тврдио је, била је минимална. Да то може бити тачно сведочи и податак да је на Косову од 357.182 хектара обрадиве земље за сврхе аграрне реформе од приватног земљишта по разним основама ограничено 47.044 (13,17%).⁸⁶

У идеолошки обојеној студији историчара Милорада Обрадовића о аграрној реформи и колонизацији на Косову износи се тврдња да се политика Београда

⁸⁵ В. А. Саичић, *Колонисти гладују*, Б. м. 1937; V. Jovanović, *nav. delo*, 120–140.

⁸⁶ В. Bošković, *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike*, 419; N. Gaćeša, *Naseljavanje Kosova i Metohije posle Prvog svetskog rata i agrarna reforma*, u: *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, 98. Вид. Т. Vukanović, *nav. delo*, 181–196.

према Југу заснивала на идеји економског поробљивања Албанаца. Њима је, барем по његовим резултатима, од 1923. масовно одузимана земља без накнаде у виду земље истог или сличног квалитета или, пак, новчаног обештећења, а од 1938. у пракси се спроводила идеја да се албанској породици у пограничним крајевима остави тек 0,4 хектара по члану породице. Такав терор, казаће он, искористила је КПЈ да стално критикује београдски режим.⁸⁷

Резултати државе на пољу друштвено-економског развоја до рата били су половични, а Косово је словило за крајње заосталу средину. Пољопривреда је остала доминантна привредна грана, док се развој индустрије одвијао споро да би битније утицао на економски раст. Занатство, некада разгранато, почело је да опада, а трговина је доживела крупне промене окретањем према Скопљу и Солуну ка којима је ишла пруга. Метохија је остала изолована до 1936. када су пругом повезани Приштина и Пећ. Административном поделом 1929. укинута су раније области и на простору Косова успостављене три бановине - Вардарска, Зетска и Моравска - на челу са бановима директно одговорним краљу. Оне су даље подељене на срезове. Ова административна „егзибиција“ протумачена је, највероватније оправдано, као средство за разбијање компактности албанског и муслиманског становништва, али треба имати у виду да је то био и покушај повезивања у шире привредне целине. Привредни развој је и у периоду након 1929. текао неравномерно и споро са пољопривредом као доминантном граном. Индустрија се недовољно брзо развијала, није постојало довољно инвестиционог и обртног капитала, па су доминирали домаћи капитал и мала предузећа. Страни капитал је био најјачи у рударству где је „Трепча“ имала водећу улогу. Митровица се наметнула као важан градски центар. Трговина је била усмерена на извоз у Албанију и Грчку, а занатство је све више стагнирало. Банкарство је почело да доживљава почетни развој утичући на модернизацију ових простора. Војска је представљала фактор безбедности и просвећивања. Косовска дивизијска област била је смештена у Приштини, док су војни окрузи били у Митровици, Призрену и Приштини. За одбрану границе од упада из Албаније реоснована је 1931. Гранична трупа. Становништво Косова било је дубоко патријархално и традиционално,

⁸⁷ М. Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Priština 1981, 230–232.

подељено у племена, братства, фисове и задруге. Модернизацијски напори државе имали су више успеха код Срба, који су се за разлику од Албанаца лакше поистовећивали са духом новог времена. Висок наталитет, запуштена села и градови, слика су међуратног Косова. Напори су донекле утицали да се изглед села и града споро мењао ка бољем, док се народ подучавао како да подиже пород и смањи морталитет одојчади. Развој просвете уклапао се у општу слику. Број основних школа је растао што је било корисно с обзиром на то да је у једном тренутку било и преко 80% неписмених, а сличну улогу одиграла је и здравствена служба која се налазила у повоју. Држава је упорно покушавала да модернизује просвету и здравство, али су њени резултати били недовољни па су неписменост и здравствена непросвећеност били општа појава. Модернизацијску улогу имала је и СПЦ. Албанско становништво школовало се у занемарљиво малом броју у школама на српском, а део је уз прећутну сагласност државе похађао разне верске школе. Проблема је, уопште, било са школовањем женске деце услед општег схватања да женама није место у школи. акције на модернизацији Косова зауставио је рат 1941.⁸⁸

Нећемо погрешити ако закључимо да државна политика на Косову до 1941. није остварила очекивани успех. У оквиру тога приметимо да несрпски народи нису били дубље интегрисани. Сиже такве политике илуструју речи демократе Љубомира Давидовића:

„Наша политика на Југу била је пре политика на парче, без плана и система; што је један градио, други је рушио; уосталом као и у целој нашој земљи и отуда пуно зулума наших модерних ага и бегова и политичких шићарција који су само у тако несрећеној политици могли бити неспутани у својој акцији и узимати маха на штету и Југа и државе.“⁸⁹

С обзиром на то да се у многим послератним одлукама на Косову уочава континуитет са политиком КПЈ према овом питању између два рата застаћемо на

⁸⁸ Б. Ж. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941.*, докторска дисертација, Београд 2014, 21–34, 634–641; В. Виријевић, О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918–1941. године, *Баштина*, бр. 22 (2007), 231–241; Н. А. Васић, Банкарство у Јужној Србији и Косову и Метохији од 1912. до 1937. године, *Баштина*, бр. 24 (2008), 215–229.

⁸⁹ V. Jovanović, *nav. delo*, 222.

овом месту. КПЈ је дуги низ година кокетирала са сепаратизмом. У том смислу стално је упозоравала на дискриминацију Албанаца, поздравила је стварање Косовског комитета 1923. и на Дрезденском конгресу 1928. признала Албанцима право на самоопредељење до потпуног отцепљења. Међутим, по директиви из Москве КПЈ је ово последње одбацила 1934. с обзиром на то да су Совјети проценили да је у борби против нацизма тренутно неопходно сачувати целовитост Југославије. Наратив о угњетавању Албанаца од стране великосрпске буржоазије је настављен. Битном се испоставила одлука КПЈ о формирању Окружног комитета (ОКК) КПЈ за Косово и Метохију (КМ) 1937. с обзиром на то да се територијално, било то и на нивоу једне законом забрањене партије, заокружила целина која као таква никада није постојала. У томе се уочавају контуре будуће аутономије. Годину касније основан је Шиптарски народни комитет са циљем рада на поправљању положаја албанске мањине. ОКК је 1940. директно повезан са Централним комитетом (ЦК) КПЈ, остајући изван делокруга српских комуниста. Вероватно је посреди ових акција стајала жеља да се албанске масе приволе комунизму. Према историчару Душану Бојковићу политика КПЈ била је таква да је било једино важно истаћи оне моменте који ће ујединити несрпске народе у борби против „великосрпског хегемонизма“. Без обзира на благонаклоност комуниста неповерење Албанаца у КПЈ било је очигледно с обзиром на то да је новембра било само 25 активних комуниста Албанаца (два у руководству). КПЈ је на Косову директно повлађивала и црногорском сепаратизму и вештачком издвајању из српског етничког корпуса. Тврдила је, чак, да и Црногорци трпе под великосрпским јармом, па се кокетирало са идејом да цело Косово или најмање Метохија буду припојени будућој Црној Гори. КПЈ је управо међу црногорским колонистима и створила партијску базу на Косову. Црногорски колонисти као комунисти били су нарочито активни након десет година од доласка на Косово, јер је додељени посед тек тада прелазео у њихово пуно власништво.⁹⁰

У деловању КПЈ према Косову у међуратном периоду уочавају се, дакле, обриси будућег територијалног уређења ових крајева. Социолог Снежана Миливојевић сматра да су југословенски комунисти били под јаким идеолошким

⁹⁰ D. Bojković, Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1937–1941, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014), 77–93.

утицајем Димитрија Туцовића и раних српских социјалиста, а који су у свом раду били под утицајем аустроугарске пропаганде о Србији и Србима као завојевачима. Под тим србофобним утиском југословенски комунисти су у међуратном и каснијем периоду усклађивали и свој однос према српском народу, а то се видело у партијским одлукама у међуратном периоду и након рата. Иако област Косова и Метохије, онаква каква се среће у званичним партијским документима, никада није представљала посебну политичку, економску, историјску нити географску целину, КПЈ је 1937. формирала ОКК КПЈ за КМ због наводно сложеног националног састава области и незавидног положаја Албанаца. ОКК је објединио рад месних и основних организација до тада повезаних са партијским руководством у Краљеву, Скопљу и Црној Гори. Био је део шире целине у виду Покрајинског комитета (ПК) КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак и КМ. На 5. земаљској конференцији КПЈ у Загребу октобра 1940. ОК је издвојен из ПК и директно везан са ЦК. На конференцији се, чак, Миладин Поповић здушно залагао за протеривање српских колониста без икаквог социјално-економског и политичког критеријума.⁹¹

У социјалистичкој историографији доминира образац о српској кривици за међуратно дискриминисање Албанаца. Косовски историчар Мухамет Пираку је слободно писао да су Албанци били потлачени до 1915. и да су аустроугарском окупатору пришли као ослободиоцу јер им је донео више слободе. Није спорна његова оцена да је више хиљада Албанаца емигрирало у Албанију не би ли наставило школовање на сопственом језику, јер су Албанци, збиља, били суочени са скученим могућностима школовања у кругу око џамија и католичких цркава и као такви под будним оком државе. У Косовској области било је 1929. једва 11% албанских учитеља, а у Зетској 5%. Албанци школовани на српском на неком од факултета и виших школа (махом у Београду) узели су активно учешће у антијугословенским активностима. У међуратном периоду, писао је Пираку, оформљен је читав низ легалних и нелегалних организација („Агими“, „Дрита“) са циљем пропагирања великоалбанске идеје. Оне су се радо повезивале са КПЈ и радикалним покретима у Македонији и Хрватској, премда Пираку прећуткује да се то повезивање по правилу одвијало на антисрпским и антијугословенским

⁹¹ С. Миливојевић, Комунистички концепт аутономије Косова и Метохије, *Баштина*, бр. 20 (2006), 161–170.

основама. Из таквих кругова упућено је Друштву народа више меморандума не би ли се јавности скренула пажња на „тежак положај“ Албанаца. Југословенска дипломатија одбацивала је такве наводе као скандалозне.⁹²

На албанско незадовољство озбиљно су рачунале Југославији ненаклоњене земље у склопу сопствених претензија за ревизијом версајског система. Чињеница је да су на Косову понајвише за рачун Италије и Немачке и њихових далекосежних планова на Балкану активно деловали сарадници страних обавештајних служби, пре свега Албанци. Да се Риму и Берлину такав однос исплатио видело се већ првих дана Априлског рата када су Албанци почели са нападима на војску и одушевљено дочекали окупатора. Период окупације Југославије донео је нове страхоте Србима. До краја рата од стране окупатора и нарочито албанских квислинга формиран је знатан број разних оружаних формација (процентуално највећи на југословенском нивоу). Окупатори су, заправо, у формирању таквих војних формација имали одличан одзив међу Албанцима. Какав ће бити карактер симбиозе окупатора и албанских квислинга први ће искусити колонисти. Априлским сломом државе Италијани су преузели Метохију, Дреницу, централне пределе Косова, део Неродимља и Горњег Поморавља, а од априла 1942. и Ибарски Колашин. Ти делови заједно са Плавском, Тутинском и Рожајском префектуром указом италијанског краља и краљевског намесника од 12. августа 1941. анектирани су Великој Албанији. Немачкој окупационој зони припао је северни део Косова и долина Лаба (Мало Косово) са срезовима Митровачким, Вучитрнским и Лапским, а бугарској Качаник, део Неродимља и Горњег Поморавља и од јануара 1942. Лапски срез. Немачка и Италија дуго су се сукобљавале око „Трепче“, битног објекта за ратну индустрију, која је коначно припала Немачкој. Међутим, Италија је у овој зони користила албанске националисте, покушавајући тако да ојача свој утицај. У својству италијанских агената у немачку окупациону зону дошло је више десетина Албанаца из Албаније око којих се временом образовао Национални савез Албанаца, касније иницирајући образовање квислиншке албанске жандармерије и уопште наоружавајући Албанце преко чега се омогућавао притисак на Србе. Реке избеглица, пре свега колониста, премештала се из ове зоне у Косаницу, Јабланицу

⁹² М. Pirraku, *Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919–1941)*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–4 (1978), 356–370; V. Jovanović, *nav. delo*, 21.

и ибарску долину. У свим зонама дошло је до сличног прогона колониста, иако уз извесне специфичности. Из бугарске су они протерани врло брзо, а највише их је отишло у Рашку. Највеће страдање претрпели су они у италијанској зони. Паљење кућа колониста и њихов прогон ширио се Метохијом преливајући се на Дреницу и Ибарски Колашин. Највећи број метохијских колониста избегао је преко Чакора у Црну Гору, део се сконцентрисао у Ибарском Колашину где су Срби били компактнији или отишао у преткумановску Србију. Поједини колонисти сместили су се код рођака и пријатеља у компактнија српска села у околини Пећи и заједно пружали отпор Албанцима. Српска староседелачка села у Метохији нису била захваћена масовним нападима, али је убистава и терорисања и ту било. У Пећи је стање било сношљивије, мада су шовинисти и овде починили низ злодела. Колонисти Дренице прогоњени су на сличан начин, један део одлази у градове попут Митровице где су донекле безбеднији, други долином Ибра дубље на север окупиране Србије. Италијански окупатор је био наклоњенији колонистима Косова, Горњег Поморавља и Неродимља, показавши више жеље да очува ред и мир. Албански шовинисти желели су да и њима приреде исту судбину као онима у Метохији и Дреници. Бројна села плаћала су на том простору албанске чуваре, који су се, међутим, показали непоузданим, па су сељани били приморани да се самоорганизују ради одбране. У таквим селима био је јак комунистички покрет. Посебна штета нанета Србима, понајвише староседеоцима, представља рестаурирање феудализма. Десетак је био намењен држави, а хак (четвртина приноса) даван аги или бегу што је подсећало на османско доба. Без обзира што је премијер Албаније Мустафа Круја јуна 1942. наговестио да ће староседеоци Срби бити проглашени колонистима и на тај начин исељени то се, међутим, није десило. Наиме, на тај начин би понестало људства за обраду земље. Ситуацију су погоршавале самозване аге и бегови, форсирајући Србе да и њима им дају хак. Срби су овиме драстично економски исцрпљени.⁹³

⁹³ Н. М. Антонијевић, *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941–1945. године*, докторска дисертација, Београд 2015, 634, 637; П. Џ. Иванов, *Злочини Арбанаса над Србима : вековни записи странаца о злочинима Арбанаса над Србима*, Београд 2014, 80–121; В. Вошковић, *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike*, 425–434; Ј. Пејин, *Затирање Срба у Метохији: 1941–1944*, Исток 2004.

Албанци нису били задовољни изузећем немачке и бугарске зоне из Велике Албаније и упорно су настојали да појачају своје позиције на тим подручјима (посебно немачком). Немачки окупатор за то није имао довољно слуха, иако је и он кокетирао са Албанцима као вид противтеже италијанском утицају. Као резултат тога албански политички прваци априла 1941. су у Митровици у договору са немачким војним представницима озваничили стварање тзв. Мале Албаније (Митровица, Приштина, Пећ). Међутим, како би то изазвало директан расцеп са Италијанима званични Берлин је такву могућност децидно одбио и представио је као грешку локалних немачких руководилица. На велико албанско незадовољство Немци су одлучили да своју зону формално прикључе окупираној Србији. Крајем 1941. основан је Митровачки округ са срезовима Вучитрнским, Дежевским, Лапским и Митровачким. На челу срезова и у већини административног особља били су Албанци. Окупирана Србија је дозволила отварање школа на албанском, док је албански био званични језик администрације. То је био компромисни договор Милана Недића и албанских квислинга, свакако под утицајем Немаца с обзиром на то да је Берлин имао интереса да се осигура мир због железничког саобраћаја и „Трепче“. Окупирана Србија је у каснијим договорима са албанском страном инсистирала да се не дозволи прилив држављана Албаније у управу и школство у округу. Недићева Влада је 1942. округу прикључила и Студенички срез не би ли поправила бројно стање у корист Срба. То њихов положај, међутим, није битније променило. Београд је покушао да спроведе повратак избеглица са чим у вези су априла организована два састанка са албанским квислинзима у Митровици и Рашки. С обзиром на то да није дошло до реализације договореног већег повратка избеглица није било, а прогон Срба се настављао јер је немачки окупатор то прећутно одобравао. Италија је, пак, у својој зони организовала систем власти истоветан оном у Албанији. Њоме је руководио Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу подређен Министарству унутрашњих послова Албаније.⁹⁴

Прогон Срба улази у нову фазу капитулацијом Италије септембра 1943. Италијанска окупациона зона припала је Немачкој, а тиме и њено покровитељство

⁹⁴ S. D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd 1981, 45–55; В. Глишић, Прилог истраживању питања албанизације Косова и Метохије, *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2014), 220–221.

над Великом Албанијом. Немачки окупатор задржао је албанску квислиншку управу и са њом уско сарађивао. Ради заштите Велике Албаније формирана је 21. СС брдска дивизија „Скендербег“ састављена од албанских добровољаца обучаваних од стране немачких официра. У таквом дослуху немачког окупатора и албанских квислинга одиграће се завршна фаза прогона Срба. Осокољени албански шовинисти сматрали су згодном приликом да септембра озваниче сопствене политичке циљеве проглашавајући Другу призренску лигу. Тада је формално проглашено уједињење Косова, Дебра, Струге, Улциња и Тузи са Албанијом и изражена намера да се томе придода Митровачки округ (Немци до краја рата то нису допустили). Лига је уз пристанак Немаца мобилисала 15.000 људи (вулнетари). Под њеним патронатом нашла се злогласна војна формација „Црна рука“ која је вршила прогон Срба. Тада је против Срба деловао и Косовски пук (нарочито по градовима). Лига је као незванични циљ имала стварање етнички чистог Косова, па се терорисање Срба и њихово исељавање настављало. Албанске квислиншке власти издавале су у најкраћем року пасоше намењене Србима који би да се селе. Пре добијања пасоша исељеник је потписивао изјаву да одлази без притиска. Иако су Срби брзо добијали пасоше неопходне за одлазак на каснији транспорт вагонима чекало се и по неколико месеци. Масовно исељавање је трајало до априла 1944. када је и Берлин препознао да окупирана Србија нема више могућности за пријем избеглица. Тада су и Албанци променили стратегију, па више нису палили напуштене избегличке куће, већ их насељавали сународницима и дошљацима из Албаније који су несметано обрађивали српску земљу до ослобођења. Процене говоре да је око 50.000 колониста отишло са Косова чему треба додати и бројку од око 20.000 староседелаца. Поједини аутори говоре о 100.000 исељеника уз колонизацију 15.000–80.000 људи из Албаније.⁹⁵

Чини се да је најподношљивије Србима било у бугарској окупационој зони. Тамо се окупатор дуго носио идејом да ће блажим поступањем и истицањем православља бугаризовати Србе, али до тога није дошло. Сем тога, Бугари су овде имали сталних проблема са Албанцима који се нису мирили са њиховим присуством, па је и бугарски однос према Србима морао бити попустљивији.

⁹⁵ S. D. Milošević, *nav. delo*, 434–436; В. Глишић, *Прилог истраживању питања албанизације Косова и Метохије*, 223–224.

Уопште гледано, током рата на Косову терор над Србима испољавао се у најразличитијим облицима (убиства, застрашивања, мучења, рањавања, хапшења, принудни рад, уцене, отмице, силовања, узурпирање земљишта, пљачке и уништавање покретне и непокретне имовине). Посебно тешку судбину доживели су Срби интернирани у логорима Италије и Албаније, односно у логорима које су окупатори и квислинзи формирали у Гњилану, Пећи, Приштини, Урошевцу, Ђаковици и др. Албанци су, такође, спроводили егзекуције Јевреја или их хапсили ради слања у концентрационе логоре. Број пострадалих није био велики с обзиром на то да је реч о малобројној заједници, мада се јасно уклапа у нацистичку визију о истребљењу овог народа. Број убијених Срба тешко је утврдити јер су они, као што је речено, убијани и изван Косова. Обласна комисија за истраживање ратних злочина и њихових помагача за КМ, образована јула 1945, имала је за циљ да утврди злочинце и размере злочина. На њеном челу се нашао професор Зећирија Реца који је узео учешћа на проблематичној Бујанској конференцији. Комисија је, иначе, прикупила 10.019 пријава о разним злочинима. Међутим, већ 5. августа амнестирани су сви припадници албанских оружаних формација против којих до тада није изречена правоснажна пресуда (осим вишег кадра), што се сматрало уступком Албанцима не би ли они лакше прихватили нову државу. У државном попису ратних злочина 1964. стоји да је на Косову страдало 4.029 Срба и 1.460 Црногораца, односно 2.127 Албанаца. У домаћој историографији процене страдалих Срба (укључујући Црногорце) крећу се од 10.000–12.000.⁹⁶

Исељавање косовских Срба током рата је историографски интересантна тема. Нама је то још значајније ако имамо у виду да се бавимо истим феноменом у каснијем мирнодопском периоду. Упоредивши два процеса могу се уочити одређене сличности и разлике. У оба случаја говоримо о људима који одлазе под различитим притиском. Чини се да је однос локалног становништва у срединама у које су приспеле избеглице био толерантнији него неколико деценија касније. У Рашки су, примера ради, локалне власти препоручивале грађанима да испуне националну дужност и помогну избеглицима. На простору окупиране Србије

⁹⁶ Н. М. Антонијевић, *нав. дело*, 634–643. Чињеница је да су након рата Срби и Црногорци и за најмању критику нових власти били осуђивани као Албанци за неке од тежих злочина током рата. К. Николић, С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку 1912–1990*, Београд 2014, 275.

избеглице су до маја 1941. највише одлазиле код рођака и пријатеља да би њихов смештај и адаптација касније прешли у руке Комесаријата за избеглице и пресељенике састављеног од српског и немачког особља. Београд је за избеглице био најпримамљивија дестинација, па се након што се град физички препунио људима из целе земље схватило да се косовски исељеници морају упућивати и другде. То су налагали и физички (географски) разлози. Зато су избеглице са Косова највише одлазиле у Лесковачки, Краљевачки, Крушевачки, Крагујевачки, Моравски, Пожаревски и Нишки срез. Комесаријат се трудио да реши питање становања и исхране избеглица, њиховог упошљавања (додељивање напуштеног земљишта на обраду, запошљавање, организовање стручних курсева), статус просветних радника и пензионера, замене новчаница, збрињавање деце (посебно без родитеља). У случају Црне Горе избеглице су махом одлазиле рођацима и пријатељима. Од око 20.000 избеглица највише је било оних са Косова. За избеглице на простору Србије и Црне Горе карактеристично је да је одређен број узео учешћа у равногорским, партизанским и другим војним формацијама. Србе су посебно врбовали равногорски команданти позивом да им се прикључе и „освете Косово“, што је имало одређеног успеха.⁹⁷

Упоредимо ли пређашње са искуством Срба и Црногораца 1966–1981. уочавамо да је окупирана Србија имала бољи и систематскији приступ. Она је брзо дефинисала проблем и покушавала да живот исељеника учини сношљивијим. Са друге стране, надлежни републички органи 1966–1981. нису ни признавали да проблем постоји, а камоли покушавали да живот исељеника учине бољим. У оба случаја главне миграционе зоне биле су готово исте (долине Ибра, Јужне, Западне и Велике Мораве). Црна Гора ни у ратном ни у мирнодопском периоду није систематски пришла проблему избеглица и исељеника са Косова.

Страдање Срба пратило је и страдање СПЦ. Уништење и скрнављење цркава и манастира обележили су рат. Италијански окупатор је заштитио од пропасти Високе Дечане и Грачаницу. Само у Пећком, Ђаковичком, Источком и Дреничком срезу брзо је порушено 16 цркава, убијено 14 свештеника и једна монахиња. Током

⁹⁷ S. D. Milošević, *nav. delo*, 56–362; J. Симијановић, *Избеглице са Косова и Метохије у Рашкој у Другом светском рату, Баштина*, бр. 31 (2011), 233–246.

рата је на Косову страдала трећина свештенства. СПЦ је одузимана земља, а шуме, воћњаци и виногради сечени. Очигледно да је циљ било затирање трагова српског постојања. Епископ рашко-призренски узалуд је тражио заштиту од Синода Албанске Православне Цркве (АПЦ) без обзира на помоћ коју је СПЦ пружала њој пре рата. Декретом Регентског савета Албаније априла 1944. донета је одлука о проширењу важности Устава АПЦ на „новоослобођене“ крајеве, чиме је Рашко-призренска епархија постала саставни део АПЦ.⁹⁸

Свештеници СПЦ страдали су током рата и од стране комуниста с обзиром на то да су често били равногорског опредељења. Албанци су затирали српско културно наслеђе. Уништен је споменик косовским јунацима у Косову Пољу, Сими Игуманову у Призрену, Георгију Шчербини у Митровици и др. Практично исту поруку имало је гашење српских школа и претварање истих у албанске. Из Албаније је са циљем дубље пенетрације великоалбанске идеје пристигао изванредан број учитеља који су радили у новоотвореним школама на албанском.⁹⁹

Без познавања деловања КПЈ на Косову током рата тешко се могу разумети неки послератни догађаји. КПЈ је од немачке агресије на СССР 1941. спроводила саботаже и нападе на Косову. Акције су изазивале репресалије окупатора и страдање комуниста, али се активно радило на мобилисању симпатизера. Резултати су били толико слаби да се августа 1943. у једном извештају констатује да је покрет практично мртав и готово без икаквог утемељења међу Албанцима. Наиме, Албанци-комунисти су у свом народу перципирани као издајници сопствене нације. Да би се Албанци привукли КПЈ спекулисало се са могућношћу стављања њихових бораца под команду Главног штаба Албаније, док би српско-црногорски

⁹⁸ Б. Д. Стојковић, Прилог голготи свештенства Рашко-призренске епархије, *Баштина*, бр. 49 (2019), 311–319.

⁹⁹ Н. М. Антонијевић, *нав. дело*, 533; Епископ Атанасије Јевтић, *нав. дело*, 39–41; В. Глишић, *Прилог истраживању питања албанизације Косова и Метохије*, 221–223. О страдању СПЦ током рата упечатљива сведочанства оставила је сама црква. Синод СПЦ је 1947. обавезао епископије да извести о страдању цркве и народа на њиховим територијама, а посебно о држању осталих народа који ту живе током рата. Из појединих намесништава, попут гњиланског, имали су проблема са властима јер су подаци до којих су стигли често плењени. Многи пароси били су уплашени да поднесу тражени извештај. Сабор СПЦ обавезао је 1961. црквене власти у Призрену да прикупе податке о порушеним и оштећеним црквама у рату. Ти извештаји представљају капитално сведочанство о систематском затирању цркава, манастира, свештенства и монаштва. М. Литричин, *нав. дело*, 44–100, 106–258.

борци остали у пређашњем поретку. Миладин Поповић је, чак, предлагао да се Метохија и организационо подреди Комунистичкој партији Албаније (КПА), али се од тога одустало услед могуће српске реакције. На новембарском састанку ОКК КПЈ за КМ на Шари одлучено је да се ОКК преименује у ПК за Косово и Дукађин уз образложење да локално становништво тако зове ову област. С обзиром на то да Срби за Метохију не користе реч Дукађин јасно је да се на овај начин још једном повлађивало Албанцима. Са аспекта интереса српског народа још скандалознији били су закључци Бујанске конференције (31. децембар 1943–2. јануар 1944).¹⁰⁰

На конференцији косовских комуниста у Бујану (Албанија) било је 49 учесника (седам Срба). Десет делегата нису били југословенски држављани нити су рођени на њеном тлу, а нису били ни равномерно заступљени срезови и поједини крајеви. Још су скандалозније, међутим, поруке са овог скупа. Југославија је окарактерисана као версајска хегемонистичка творевина у којој су Албанци кроз аграрну реформу и колонизацију доживели систематски терор. Зато су, каже се даље, са симпатијама поздравили долазак окупатора 1941. као ослободиоца. Ту се, међутим, додаје да је исти окупатор који је раније дочекан као ослободилац постао највећи непријатељ Албанаца који ће само у борби против њега стећи морално право на самоопредељење до отцепљења. Ревизионистичких погледа било је још. Страдање Срба се, иначе, не помиње, осим назнаке да равногорски покрет наводно врши пропаганду у циљу њиховог исељавања како би ојачао своје редове. КПЈ је касније, међутим, одбацивала могућност промене граница током рата, док се прећуткивањем осталих порука практично солидарисала са њима.¹⁰¹

Косовски комунисти-делегати нису присуствовали Другом заседању АВНОЈ-а новембра 1943. када је формално одређен будући федеративни статус

¹⁰⁰ С. Словић, Деловање КПЈ на Косову и Метохији током Другог светског рата, *Баштина*, бр. 33 (2012), 307–309.

¹⁰¹ Исто, 300–312; В. Вошковић, *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike*, 436–438. Колико су идеје Бујана биле живе и деценијама након рата показује чињеница да је годинама касније запостављано обележавање дана када је обласна Скупштина јула 1945. изгласала припајање КМ Србији, док је на нивоу Косова главна Дембарска награда именовано јасно подсећала на Бујанску децембарску конференцију. Зато је осамдсетих више интелектуалаца Срба и Црногораца одбило да је прими. Албанци су деценијама након рата славили 31. децембар као алузију на догађај у Бујану. Чак је и председник косовске Скупштине Душан Ристић поздравио једном приликом у свечаном реферату историјски и ослободилачки карактер тог окупљања. З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 39–40.

Југославије у којој би мањинама била загарантована сва права. Том приликом је Милован Ђилас критиковао обласно партијско руководство за промену имена Метохија у Дукађин, а Светозар Вукмановић Темпо га оптужио да „болује“ од албанског национализма. Тито је Темпа саветовао, међутим, да омекша Албанце тиме што ће им предочити као отворену могућност право на самоопредељење након очекиване победе у рату, односно идеју будуће балканске федерације. КПЈ је, истовремено, помогла у стварању и раду КПА и конституисању нове комунистичке власти без обзира што је КПА прикривено или отворено показивала великоалбанско опредељење. КПЈ је и овде стављала до знања КПА да ће питање Косова бити решавано после рата у условима социјалистичке солидарности и као једну од могућности наговештавала да оно може бити решено стварањем балканске федерације. Зато се и тврдња Енвера Хоџе 1979. да је Тито 1946. оставио отвореном могућност да Косово једног дана припадне Албанији, премда не одмах због страха од српске реакције, може разумети као Титов блеф.¹⁰²

Пред ослобођење Косова Лига у Призрену мобилисала је око 30.000 Албанаца. Та војска је прво чувала одступницу немачким снагама у повлачењу, а затим се супротставила снагама Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) и нове бугарске армије. По поразу водеће личности Лиге пребегле су у Беч, где су и даље активно радиле на опструисању југословенских власти. Међутим, остале су активне разне албанске квислиншке формације. Комунистичке власти покушавале су да их преведу на своју страну. Иако је јединица Шабана Полуже добила задатак да крене на Сремски фронт напала је снаге НОВЈ. Титовом наредбом на Косову је уведена војна управа 8. фебруара 1945. Непријатељске снаге уништене су до краја марта, а остаци су се крили годинама касније. Борба са одметницима трајала је четири месеца уз 3.200 мртвих и рањених војника НОВЈ. Видевши да ће бити поражени шовинист су убили секретара ОК Миладина Поповића.¹⁰³

¹⁰² Д. Богдановић, *нав. дело*, 224–236. Албански комунисти на Косову били су убеђени да ће након рата оно бити интегрисано са Тираном, а не Београдом. Зефир Сопај, један од њих, сматрао је да су и тада и касније Албанци били изманипулисани, па су били принуђени на демонстрације 1968. и 1981. <https://oralhistorykosovo.org/sr/zeqir-sopaj/> (3. април 2023).

¹⁰³ В. Глишић, *Прилог истраживању питања албанизације Косова и Метохије*, 227–228. Албанске квислиншке јединице масовно су прилазиле НОВЈ, а посебно након амнестије. Нове власти су дозволиле да мобилизацију за НОВЈ на Косову врше некадашњи квислинзи, свакако и даље угледни међу Албанцима, како би се што више војника послало на Сремски фронт. Да би се предупредио

У послератном периоду максимално је форсирана идеја братства и јединства а у склопу које нетачна слика о доприносу свих народа и народности победи над нацизмом и фашизмом. Наслови *Косовска Митровица и околина* (1979), *Титова Митровица 1945.–1980.* (1985) и *Сведочанства борбе за слободу* (1986) пуни су историјских фалсификата. Монографију из 1985. приредили су Одбор за издавање монографија на челу са Али Шукријом, Институт за историју Косова и београдски Институт за савремену историју. Томе је претходио научни симпозијум у Митровици 1978. када је Шукрија смело упоредио качаке са Карађорђем и Милошем Обреновићем без реакције српских историчара. У преостала два наслова пласирају се слични историјски фалсификати. Тако се Албанци страдали од стране југословенске војске 1941. представљају жртвама „четничког“ терора. Некритички се, дакле, представљало албанско страдање у рату, а прећуткивало се и драстично минимализовало српско. Страдање Срба више је посматрано као дело италијанско-немачког окупатора него је то у реалности било. У монографији *Пали борци и жртве фашистичког терора Титове Митровице и околине 1941–1945.* злочини над Србима представљени су погрешно, алкаво и у крајњој линији злонамерно. Циљ је, по свему судећи, био приказати број страдалих мањим и за то оптужити Немце и Италијане. Са друге стране, прецењивала се улога комуниста у отпору окупатору, а посебно учешће Албанаца. Није дат ни одговор на питање како је управо Шукрија у рату избегао хапшење за разлику од читаве плејаде митровачких комуниста који су пострадали. Остаје нејасно шта је мотивисало српске историчаре да се не огласе на Шукријину тврдњу да је августа 1944. Шаљски одред основао албански комуниста који је, иначе, раније страдао у Матхаузену.¹⁰⁴

отпор Албанаца решено је да то буде добровољна мобилизација за разлику од опште у остатку Србије (на Косову тек од јануара 1945). Шабан Полужа је са својим снагама послат на север земље, али се одметнуо и вратио у дренички крај где је подигао побуну. Постоје, такође, индиције да су високи албански комунисти, пре свега Фадиљ Хоџа, на разне начине помагали одметнике. Завођењем војне управе Тито је показао да му се, заправо, жури да што пре угуши побуну како би предупредио интернационализацију албанског питања. Такође, њему није одговарало да у позадини фронта има масовну побуну. Зато је и обрачун са балистима био жесток, а сам Полужа погинуо. До 1947. ликвидирано је 90% преосталих балиста, а остатак до 1952. В. Крстић, Ђ. Лекић, *нав. дело*, 87; И. Ђ. Вукадиновић, Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године, *Баштина*, бр. 49 (2019), 291–310.

¹⁰⁴ Р. Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе*, Косовска Митровица-Исток 2009, 16–37. Партизански покрет на Косову чинили су махом Срби и Црногорци уз симболичан број Албанаца. Покрет се 1943. повукао у дубоку илегалу - људство се склонило на суседне територије где се од пролећа 1944. придружује јединицама НОВЈ. В. Крстић, Ђ. Лекић, *нав. дело*, 81.

Након неутралисања одметника марта 1945. отварало се питање статуса Косова у новој држави. Партија је морала водити рачуна о осећањима српског народа који је претрпео ужасна страдања, али и Албанаца с обзиром на то да је ранију политику базирала на наративу о угњетавању овог народа. Компромисно решење представља одлука КПЈ месец дана раније о установљењу Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) у оквиру Србије. Са друге стране, директно противна српским интересима била је забрана повратка колониста под изговором да им је ранија држава противправно додељивала албанску земљу, иако је тако одузете земље било негде око петине. Олако се прелазило и преко страдања колониста у рату. Оба питања поделила су српско руководство. Први комуниста Србије Благоје Нешковић сматрао је да би Косово требало бити округ у Србији, а да се земља одузета колонистима подели заинтересованима по социјалном критеријуму без обзира на националну припадност. Тито је априла великодушно прешао преко албанских злочина изјавом да су Албанци били „заведени“ уз поруку да прихвате нову државу у којој ће уживати сва права. Тиме је Нешковић, човек који је тврдо заступао политику чвршћег курса према Албанцима, био осуђен на политичку смрт. Међу његовим „егзекуторима“ 1952. предњачио је секретар ОК КПЈ за КМ Ђоко Пајковић.¹⁰⁵

На Другом заседању АВНОЈ-а 29. новембра 1943. није било помена аутономије КМ, иако је таква област већ постојала у партијској територијалној организацији. Без обзира што су слични етнички, историјски и морални разлози постојали да се аутономије формирају и другде у Југославији формиране су само на територији Србије. Формална иницијатива у том смеру покренута је на првом редовном заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Југославије 7. априла 1945, а затим је прихваћена одлука Обласног народноослободилачког одбора КМ од 9. јула о „прикључењу“ Србији. Томе су претходиле партијске расправе о подели КМ између Србије и Црне Горе, али је превагнуо став да се КМ „прикључе“ Србији. У образложењу се тврди да народи овог краја никада нису признали окупаторску поделу и да желе „прикључење“ Србији у којој ће наћи „пуну заштиту“. Димитрије Богдановић је управо у термину „прикључење“ видео

¹⁰⁵ В. Глишић, *Прилог истраживању питања албанизације Косова и Метохије*, 228–232.

рецидив континуирано србофобне политике КПЈ, јер се свесно заборављало да ови крајеви од 1912. нису били одвојени од Србије да би се сада могли „прикључити“. АКМО је формално установљена септембра 1945. Законом о установљењу и устројству. У овом акту оцртава се нижи хијерархијски ниво АКМО у односу на републичке и савезне органе. Констатује се једнакост у правима и дужностима грађана без обзира на националност / вероисповест и гарантује једнако право на школовање и остваривање административних послова на матерњем језику. У савезном Уставу од 31. јануара 1946. и Уставу Србије од 17. јануара 1947. детаљније се регулише статус АКМО. Она се не препознаје као елемент федерализма. Према савезном уставу АКМО даје десет посланика у Веће народа Народне скупштине, а права и делокруг аутономије детаљно регулише републички Устав. Највиши правни акт АКМО је Статут који је морао бити усклађен са републичким и савезним уставима, а највиши ниво власти Обласни народни одбор који бира и разрешава Обласни извршни одбор. Међутим, његове одлуке могао је накнадно поништити надлежни републички орган. Маја 1948. када је усвојен Статут АКМО прецизирано је да исти „представља даљи корак у формулисању, детаљизирању и потврђивању оних права која су Шиптари, Срби и Црногорци на Косову и Метохији први пут стекли у својој држави“. У првој фази уставног развитка до 1953, у условима јаког централизма, нису долазили до изражаја ни федеративно уређење државе ни већа самосталност и сувереност република и аутономних јединица.¹⁰⁶

У југословенском Уставном закону од 13. јануара 1953. само три одредбе говоре о аутономним јединицама - у првој се констатује њихово присуство у Србији, а у другој и трећој потврђују аутономна права и утврђују највиши органи власти. Највиши правни акт области је и даље Статут који она доноси самостално уз усаглашеност са републичким Уставом. Уставни закон Србије од 17. јануара 1953. не мења битније положај аутономних јединица утврђен 1946–1947. Иако се у правној литератури најчешће сматра да су аутономне јединице конститутивни елементи југословенског федерализма тек од уставних амандмана и Устава 1974.

¹⁰⁶ В. Илић, *Положај САР Косова у друштвено-политичком и уставном систему Југославије и СР Србије : докторска дисертација*, Београд 1986, 116; Д. Богдановић, *нав. дело*, 236–240; М. Мишовић, *нав. дело*, 31–33; Р. Рајовић, *Уставни развој од конституисања аутономије до реформе 1989.*, у: *Косово : прошлост и садашњост*, 151–156.

нису ретки ни они који сматрају да су аутономне јединице још од 1945. представљале категорију федерације и као такве постепено израстале у „конститутивни елемент југословенског федерализма“. Правник Радошин Рајовић сматрао је да су права и дужности аутономних јединица утврђени у границама права и дужности Србије у смислу да то нису никаква оригинална права, већ права Републике пренесена на аутономне јединице. Највиши орган обласне власти био је Народни одбор, који управља непосредно или посредно преко својих политичко-извршних и управних органа. Састоји се из Обласног већа и Већа произвођача која суделују у раду, а бира га и разрешава Обласно Извршно веће (ИВ) као колегијално извршно-политичко тело (председник и 10–14 чланова). АКМО је након уставних промена 1953. имала мањи степен судске аутономије и давала мањи број посланика у савезне органе од Војводине. Априла 1963. донети су нови савезни и републички устав. Савезни Устав се релативно мало бавио аутономним јединицама. Она се дефинише као шира друштвено-политичка заједница која се може образовати „на подручјима посебног националног састава, или на подручјима са другим особеностима“ уз додатак да оснивање нових и укидање постојећих аутономних јединица ступа на снагу потврдом у савезном Уставу. АКМО је, међутим, решењима 1963. променила назив у Аутономна Покрајина Косово и Метохија (АПКМ). Третман и организација АПКМ у потпуности је изједначен са Аутономном Покрајином Војводином. Представничко тело АПКМ постаје Скупштина, док је за покрајинско судско подручје образовано Одељење Врховног суда Србије које врши све правосудне функције из надлежности Врховног суда Србије. Аутономне јединице су и даље заступљене у Већу народа у Савезној скупштини (по пет посланика), али су њихови посланици у саставу републичке делегације. Савезни Устав као новину уводи термин народност (национална мањина у савременом смислу речи) уз образложење да у југословенском систему не могу постојати класичне националне мањине. Аутономне покрајине имају сталне изворе прихода у оквиру прихода Републике. Републичким Уставом утврђују се начела организације власти у покрајинама и организација власти (покрајинска Скупштина, ИВ, органи управе и друго). Покрајинска Скупштина доноси највиши правни акт - Статут - који мора бити усклађен са републичким Уставом. Решења републичког Устава дају примат републичком законодавству

наспрам покрајинског. Покрајински прописи остају на снази до евентуалног ступања на снагу републичког закона. Статут детаљније разрађује положај и права албанске и турске народности. Посебно се гарантује слободна употреба њихових језика и предвиђа отварање одељења на тим језицима где год Албанци и Турци живе или формирање мешовитих одељења. Одељењима на албанском и турском обавезан је српски као предмет, док се у одељењима на српском или турском албански слуша као изборни предмет.¹⁰⁷

Послератни српско-албански односи поремећени су већ у старту ревизијом аграрне политике Краљевине Југославије. Начин на који је спроведена ревизија је показао да се југословенски комунисти тешко дистанцирају од србофобне политике. Наиме, после рата део колониста покушао је да се врати на имања, али су спречени уз образложење да се не би излагали тешкоћама и трошковима „пошто још нису створени услови за њихов повратак у ранија насеља“. Забрана је озаконена решењем министра унутрашњих послова свештеника Владе Зечевића од 17. марта 1945. Већ 3. августа исте године и 2. новембра 1946. донети су закони о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересантима. Скупштина Србије је 28. фебруара 1947. усвојила Закон о поступању са напуштеном земљом колониста у АКМО, а ревизија на терену предата је у надлежност новоформираних комисија. Један од ретких политичара који је предвидео штетне последице по Србију и Србе био је Сретен Вукосављевић, у међуратној Југославији заговорник чврстог курса према Албанцима и послератни министар за колонизацију. Убрзо по ослобођењу земље говорио је да није „за то да се под видом исправљања ранијих грешака чине нове, можда још теже“. Наишао је на осуду државно-партијског врха и министарство је укинато. Албански функционери дали су пуну подршку сународницима приликом ревизије. Захтеви Албанаца често су били толико парадоксални да је укупно потраживана земља била већа од земље у поседу колонисте. У томе се јасно оцртава намера да се колонисти не врате како се не би дубље испитивало страдање Срба. Право на земљу је изгубило, одселило се (Војводина) или није вратило 4.725 колонистичких породица (око 22.350 људи). Надлежне то, међутим, није озбиљније забрињавало, док се са симпатијама

¹⁰⁷ В. Илић, *нав. дело*, 111, 119–126, 128, 130, 132, 156–158. Етапе уставног развоја аутономних јединица одговарају етапама уставног развоја Југославије. А. Бериша и др., *нав. дело*, 494.

посматрао долазак емиграната из Албаније с обзиром на то да је граница била отворена. Многи од њих населили су, заправо, колонистичка имања.¹⁰⁸

До 1966. је превазиђена ранија привредна заосталост. У првом петогодишњем плану привредног развитка Србије (1947–1951) наглашава се потреба посебног развитка АКМО и Санцака. Развој АКМО је 1958. далеко надмашио предратни чему су тон дали друштвена улагања, социјалистички производни односи и самоуправљање. Развој је захватио пољопривреду и индустрију. Повећане су обрадиве површине и принос, више се користило вештачко ђубриво и механизација, гајиле се интензивније културе. Подигнуто је више пољопривредно-индустријских комбината који су се брзо развијали. Развој индустрије, свакако израженији у односу на пољопривреду, био је фокусиран на експлоатацију сировинске базе (рударство, енергетика). Развиле су се дотле непознате гране, па је индустријска производња убрзо након рата и више пута премашивала предратну. Развој је пратила модернизација саобраћајница, а отворена је и авио-линија Приштина-Београд. Забележен је велики ентузијазам међу грађанима, посебно омладином, да се АКМО отргне од вековног сиромаштва. Зато су биле честе радне акције. Ипак, достигнути развој није био у складу са високим очекивањима. Заостајање за остатком земље је расло. Национални доходак по становнику опао је са око 50% југословенског просека (1947) на 34,5% (1965). Привреду и друштво све више је обузимала болест бирократизма и опортунизма.¹⁰⁹

Друштвеним планом развоја Југославије 1957–1961. признат је статус неразвијеног подручја за АКМО. То је било непотребно закашњење ако знамо да је исти статус неким републикама признат десетак година раније. У периоду 1961–1965. уведено је финансирање АПКМ преко Савезног фонда за кредитирање развоја привредно недовољно развијених подручја, а Србија је предвидела и додатна средства. Савезни фонд је до 1965. располагао незнатним средствима. АПКМ

¹⁰⁸ С. Миливојевић, *Забрана повратка колонистима и прогнаном српском и црногорском становништву, Баштина*, бр. 19 (2005), 157–167.

¹⁰⁹ *Zavod za privredno planiranje Autonomne Kosovsko-metohiske oblasti (pr.), Društveni plan privrednog razvoja Autonomne Kosovsko-metohiske oblasti : 1957–1961, Priština 1958, 15–17; В. Крестић, Ђ. Лекић, нав. дело, 93; М. Мишовић, нав. дело, 58–62, 93–97; А. Бериша и др., нав. дело, 504; А. Шукрија, Привредни развитак, у: С. Аксић и др., *Косово и Метохија : 1943–1963*, Приштина 1963, без пагинације.*

(Косово) имаће ту привилегију да до 1970. средства користи бесповратно, а касније повољније од других корисника. АКМО је, иначе, према висини инвестиција и резултатима у свим областима друштвеног живота највећи успех постигла 1957–1963. Национални доходак је овде 1957–1965. повећан 2,6 пута, а стандард становништва готово удвостручен. Није неважна, међутим, изјава председника покрајинске Скупштине Станоја Аксића 1963. да је развој могао бити и већи да није било тако слабе полазне основе и високог прираштаја становништва.¹¹⁰

Послератни живот у АКМО почео је под бременом тешких наслеђених проблема. Око 90% Албанаца било је неписмено, па се на брзину стварао наставни кадар и масовно се подизале школе. Ако се на то надовеже недостатак средстава и отпор албанске заједнице променама јасно је у каквим је условима нова власт имала радити. У албанским масама је све време ширена пропаганда о тешком положају Албанаца и потреби њиховог националног уједињења. Албанија је, нарочито након Резолуције Информбироа 1948. када је пласирана безочна пропаганда према Југославији, активно хранила сепаратизам без обзира на послератну помоћ Београда Тирани. Односи две земље сведени су на минимум, а 1950. југословенско посланство у Тирани прекинуло је рад. До 1953. забележено је више стотина инцидената на граници. Југославија је била принуђена да 1961. објави публикацију о недобронамерном понашању Албаније (*Бела књига о непријатељској политици Владе НРА према ФНРЈ*). Великоалбанска пропаганда је била утолико успешнија с обзиром на то да се неки осциони носиоци власти нису најодговорније понашали према Албанцима. Мобилизацијом су на крају рата обухваћени и Албанци који су једини прехрањивали бројну породицу чиме је егзистенција породица доведена у питање, забележена су спорадична убиства Албанаца приликом мобилизације, српски језик се апсолутно форсирао у јавном говору, а Срби и Црногорци доминирали у органима власти. Мобилисани Албанци у Бару извршили су, чак, покољ комесара и командира. Да би умирио стање Тито је делегацији Албанаца

¹¹⁰ Покрајински завод за друштвено планирање (пр.), Друштвени план развоја аутономне покрајине Косова и Метохије до 1970. године (нацрт), Приштина 1966, 1–37; А. Бериша, *нав. дело*, 512, 530; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 844; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 15; С. Аксић, *Двадесет година Аутономне Покрајине Косова и Метохије*, у: *Косово и Метохија : 1943–1963*, без пагинације; Аноним, *Усвојен друштвени план развоја Косова и Метохије до 1970. године*, *Јединство*, 19. децембар 1966, бр. 51, 1, 4.

априла 1945. обећао равноправност и позвао их да сперу љагу са себе. Један од чланова делегације Ђамил Лужа молио је Тита да пошаље учитеље и професоре јер су албанске школе остале затворене, правдајући се да је „шиптарски народ био уз окупатора због своје непросвећености у коју га је гурала стара Југославија“.¹¹¹

Власти су сматрале да ће Албанце приближити држави широким процесом еманципације. Као једна од мера наговештавало се скидање зара и фереце. У акцију се кренуло 1947. да би тек рестриктивни закон 1951. који је предвидео кажњавање жена које их носе и оних који их подстичу дао више резултата. Штампа је популарисала акцију, а њој се супротстављали конзервативни елементи међу Албанцима.¹¹²

Марта 1951. делегација АКМО посетила је Тита, који је изразио задовољство што су „нестали трагови прошлости и мржње“ између Срба и Албанаца. На овом простору, уосталом као у целој земљи, СПЦ је трпела разне притиске од стране власти. Положај исламске заједнице био је подношљивији у мери да су муслимани слободније ишли у џамије и током верских празника изостајали са посла. Са циљем дубљег везивања националних мањина за систем и државу формирана је 1956. комисија за националне мањине при ЦК СКЈ, која је дала низ конкретних предлога у циљу јачања положаја Албанаца. Апсурд је, међутим, да се иста бавила и правним статусом АКМО чиме је задрала у суверена права Србије. Сем тога, до 1966. је савезни центар све више преузимао ингеренције Србије на територији АКМО и на пољу економске политике. Главни креатор такве политике Едвард Кардељ у томе је видео могућност притиска на Србију. Председник ИВ АКМО Фадиљ Хоца је испословао да сва правна акта општег карактера морају бити написана и на албанском и да сви службеници у већински албанским општинама морају знати албански. Сprovedено је и кампањско учлањивање Албанаца у Партију 1958. Извршни комитет ЦК СКЈ је 1959. одлучио

¹¹¹ М. Мишовић, *нав. дело*, 32–55, 57–58; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 40, 43, 846; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 505. Оправдана је констатација Александра Животића да су југословенско-албански односи били променљиви, крећући се од интензивне сарадње, периода кризе и вербалног сукоба до неуспешних покушаја нормализације. На њихов карактер битно су утицали компликовани међународни односи. А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе : (1945–1961)*, Београд 2011, 688.

¹¹² М. Мишовић, *нав. дело*, 55–56, 59; D. Savković, *Bez zara i feredže*, Beograd 1951; опширније о акцији: <https://oralhistorykosovo.org/sr/myrvete-limani/> (3. април 2023).

да националне мањине постепено добију већа права, што је у пракси резултирало њиховим масовнијим учешћем у администрацији, полицији, судству и СК. Вероватно под тим утиском Хоџа је у Ђаковици једном приликом изјавио да је НОБ решила национално питање за све народности и националне мањине у Југославији и да је „по први пут у Титовој Југославији Шиптарима омогућено да слободно и равноправно граде свој живот“. АКМО је увећана подручјима Лепосавића, Лешка и Панчићевог врха (Копаоник) 1959, добивши до тада непознат територијални оквир. Ипак, сепаратистички покрет током целог предбрионског периода упорно је радио на ширењу великоалбанске пропаганде. Држава се борила гоњењем и хапшењем појединаца. Посебно је међу албанским наставницима део био заокупљен национализмом и сепаратизмом,¹¹³ а неки су због тога добили отказ. Примера ради, наставник Ганија Ризванולי из Ђаковице отпуштен је 1965. након што је утврђено да је у његовој кући чуван пиштољ који је његов шурак дао на чување сестри (Ганијевој жени). Ризванולי је упркос жалби искључен и из СК. Због сталног антијугословенског деловања Сигуримија из Албаније овде је до средине шездесетих снажно деловала југословенска служба безбедности.¹¹⁴

Развој образовања, науке, културе и здравства био је широк. До 1966. порасла је стопа захваћености ђака основним и средњим образовањем, јачале су материјално-техничке основе школа, повећаван је школски простор и др. Требало

¹¹³ Национализам и сепаратизам се у целом раду углавном заједно помињу и односе се на Албанце. Ове две појаве се, иначе, тешко могу раздвојити једна од друге имајући у виду њихову испреплетаност.

¹¹⁴ АЈ, Комисија за представке и жалбе Народне скупштине (=332), к. 135, бр. 705/3-65, Представка Ризванולי Ганије из Ђаковике у вези отказа, Приштина, 15. новембар 1965; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 45, 48, 844, 847; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 10–11, 17–18; И. Вукадиновић, *Промена положаја аутономних јединица у Србији и почетак дезинтеграције социјалистичке Југославије (1957–1969)*, 384–385; И. Ђ. Вукадиновић, *Економски и просветни преображај аутономије Косова и Метохије (1958–1965)*, 330. Миомир Гаталовић сматра да је територијално проширење АКМО иницирано увођењем комуналног система у Југославији, јер се сматрало да ће на тај начин општине постати функционалније. Грађанима АКМО партијски функционери објашњавали су да ће се проширењем створити потенцијали за бржи развој. Промена се образлагала и тезом да становништво овог краја гравитира према Митровици због запослења, па самим тим треба припасти АКМО. Новоформирана општина Лепосавић састојала се након промене од подручја Лепосавића и Лешка, раније делова Рашког округа, односно Панчићевог врха на Копаонику. Постоје озбиљне индикације да је територијална промена извршена на захтев Петра Стамболића како би му се осигурала победа на изборима, будући да је велика већина становника била српске националности. Практично, Србија је поклонила део своје уже територије чиме је АКМО додатно утврђена као аутономна јединица. М. Gatalović, *Prerastanje Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju 1959–1963.*, 77–84.

је разбити вековне предрасуде да женама није место у школи. Претпоставићемо колико је у таквим околностима музичко школовање девојчице Севиме Кабаши Ђинаљи у Приштини деловало незамисливо њеном албанском окружењу. Ширење мреже школа и других институција одвијало се у условима наглог пораста становништва и брзих промена у схватањима и начину живота. Одређена пажња поклоњена је предшколском васпитању и образовању, а забележени су и почетни резултати у раду на развоју специјалног образовања и васпитања деце ометене у развоју. Прва висока школа основана је 1958, а 1960. факултет. Форсиран је развој научно-истраживачких институција, а поједине радне организације попут „Трепче“ самоиницијативно формирају сличне центре и институте. Културни развитак манифестовао се напретком књижевне, музичке, позоришне, ликовне, филмске и друге уметности. Важну улогу у организовању културно-уметничког живота одиграла су аматерска друштва и удружења са циљем неговања аутохтоне културе народа и народности. Издавачка делатност (часописи, листови, књиге, уџбеници) непрестано је расла, пре свега на албанском, а кључну улогу имала су два новинско-издавачка предузећа „Рилиндја“ (албанско) и „Јединство“ (српско). Развој здравства огледао се у повећању броја медицинског особља, изградњи мреже медицинских установа и, уопште, здравственој еманципацији прилично непросвећеног становништва.¹¹⁵

У другој половини педесетих предузете су мере са циљем приближавања две заједнице и то у првом реду омладине. Школске 1957/1958. ученици на српском добили су прилику да уче албански језик и књижевност као изборни предмет три часа недељно. Велики број ђака кренуо је у том смеру. Са истом намером уведен је јединствен програм историје за ђаке на српском, албанском и турском. Највише се учила српска и југословенска историја, у сразмерно мањој мери албанска и најмање

¹¹⁵ А. Бериша и др., *нав. дело*, 552; S. Nuši, *Razvoj obrazovanja, nauke i kulture u SAP Kosovo*, u: D. Kalezić (ur.), *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo danas*, Beograd 1984, 39–50; M. Šešlija, *Razvoj sredstava informisanja na Kosovu*, u: *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo danas*, 52–53; M. Begraça, *Zdravstvo u SAP Kosovu*, u: *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo danas*, 54–59; <https://oralhistorykosovo.org/sr/sevime-gjinali/> (4. април 2023).

турска. Под притиском албанских функционера садржај из албанске историје повећан је 1963.¹¹⁶

Еманципација друштва је посебно видљива на примеру Албанаца. С обзиром да је пре 1966. школовање на албанском било гарантовано једино у основним школама долазило је до проблема са мањком албанског кадра. Албанци су, наиме, ретко уписивали средње школе због непознавања српског, мада често нису ни желели да им настава буде на том језику. Албанаца је 1961. било 70% више у основним школама него Срба и Црногораца, али су зато у школама другог ступња ови други имали већину. Само су амбициознији Албанци настављали школовање другог ступња на српском. Шкељзен Малићи је, примера ради, већ од петог разреда основне школе почео похађати наставу на српском решен да касније студира у Београду. Савет за просвету АКМО предлагао је савезном Секретаријату за образовање и културу да се у средњим школама уведе настава на албанском због повећане тражње за стручњацима, а подршку је дала 1959. и комисија Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ) за националне мањине. Као последица слабе заступљености Албанаца у средњим школама изостала је њихова квалификованост и сразмерно томе нису били равноправно заступљени у запосленом становништву. После 1966. албански функционери максимално су тенденциозно експлоатисали ову чињеницу у склопу кампање о неравноправности сопственог народа.¹¹⁷

Без обзира на континуирани напредак албанске заједнице непрестано су тињали национализам и сепаратизам. На њиховом удару су били и пројугословенски Албанци. Ибрахима Трнавција, партизана и послератног капетана, суд је након монтираних оптужби осудио 1953. да је шпијун и народни непријатељ. Чини се да је у питању била освета за његов југословенски патриотизам и чињеницу да је учествовао у ликвидацији Шабана Полуже. У затвору је провео неколико година, искључен је из Партије и одузета су му одликовања. Након готово седам година робије ослобођен је 1960. када му се Вели Дева извињавао да је у питању била грешка заснована на лажним оптужбама. Ваљало би истаћи да је у

¹¹⁶ И. Ђ. Вукадиновић, *Економски и просветни преображај аутономије Косова и Метохије (1958–1965)*, 336–337.

¹¹⁷ Исти, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 530–531.

албанском народу било доста оружја, било ловачког које је уредно заведено или оног нелегалног као последица качаковања, ратова и шверца из Албаније. Зато је 1955–1956. спроведена масовна акција сакупљања оружја у којој је прикупљено 12.000 пушака, неколико стотина пушкомитраљеза, хиљаде пиштоља, бацачи мина, један топ. Радило се о војничком оружју за који се по закону из 1954. није могла добити дозвола. Сличне акције спровођене су широм земље. Овде је, међутим, као последица преувеличаних и делимично стварних злоупотреба за време акције и као део кампање након 1966. служба оптужена за кршење права Албанаца. Александар Ранковић је касније признао да је било одређених деформација приликом акције, али да су се са акцијом сложили Тито и партијски органи. Уосталом, сличне акције спровођене су широм државе. За педесете се везује и тзв. Призренски случај. Наиме, служба је уочила субверзивни рад неколицине Албанаца. Они су, пак, на суду говорили о разгранатим контактима политичких фактора у Албанији са Фадиљом Хоџом, Имером Пуљом и другим руководиоцима. Процес из јула 1956. донео је дугогодишње затворске казне мање познатим лицима, док су по налогу Тита и Ранковића главна имена изостављена а суђење спроведено у тајности. Процес је након 1966. искоришћен као део кампање у циљу дехуманизације службе. Осуђени су рехабилитовани 1968. уз образложење да је процес био монтиран.¹¹⁸

Педесетих и шездесетих све више се у јавности говорило о младом књижевнику и новинару Адему Демаћију, који је због вишедеценијског робовања прозван албанским Менделом. Први пут 1958. хапшен је као уредник листа на албанском *Рилиндја* (срп. *Препород*) под оптужбом да је тенденциозно говорио о дискриминацији Албанаца. Осуђен је на пет година, затим је казна смањена на три и у целости је одслужена у Сремској Митровици. Наставио је сепаратистичку делатност, залажући се за одвајање АКМО од Југославије и припајање Албанији. Због оснивања „Револуционарног покрета за уједињење Албаније“ са групом од педесетак лица поново је осуђен 1964. на 15 година. Након 1966. казна му је смањена на десет. Његова организација радила је, пре свега, са омладином, студентима и наставницима, служила се претњама према сународницима-

¹¹⁸ К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, 284–286; Ј. Пеликан, *Новим путевима : Косово : 1958–1969.*, 19; А. Ранковић, *Дневничке белешке*, Београд 2001², 158–160; М. Хајдуковић, *Одисеја Ибрахима* Трнавција, *Политика*, 9. фебруар 1974, бр. 21676, 8.

неистомишљеницима, шивењем и дистрибуирањем албанских застава. Сепаратизам су у иностранству активно заговарале Трећа Призренска лига (осн. у Њујорку 1962) на челу са Џафером Девом и остале емигрантске групе и удружења. Албанска емиграција, иако идеолошки подељена, била је једногласна по питању стварања Велике Албаније. Њена активност била је усмерена на психолошко-пропагандне акције према ђацима и студентима.¹¹⁹

Наводи о дискриминацији Албанаца немају, макар великим делом, утемељење у чињеницама. На изборима у АПКМ за савезну Скупштину изабрано је 35 посланика (21 Албанац), а за републичку 55 (36 Албанаца). Покрајинску Скупштину чинило је 270 посланика (158 Албанаца), док је од 2.248 општинских одборника њих било 1.388. Од укупно 3.869 чланова радничких савета њих 1.959 били су Албанци и Турци (50,7%). У школама са наставом на албанском 1945. било је 11.573 ученика а 1963. десет пута више, наставног кадра на албанском исте године било је 14 пута више него 1945. Албанци пре рата нису имали ниједан уџбеник, часопис и лист, а до 1963. издато је 1.117 дела на албанском у тиражу од скоро осам милиона примерака (половина уџбеници).¹²⁰

Чињеница је да су Албанци били слабије заступљени у органима полиције. Да ли је то била последица њихове несумњиво ниже образовне структуре или резервисаности система према њима због утицаја национализма и сепаратизма остаје тешко питање. У радни однос је 1957. примљено седам полицајаца ове националности. У државним структурама и институцијама Албанци су углавном заузимали другоразредне позиције. Југословенско руководство је тек 1961. укинуло забрану примања Албанаца у војне школе, а они их ни након тога нису радо уписивали. У привреди, такође, ређе се проналазио Албанац на некој одговорнијој позицији. Позицију шефова партијске организације до 1965. обављали су српско-црногорски функционери (Ђока Пајковић, Душан Мугоша). Албански језик, од 1958. други службени у раду државне управе, тешко је прихватала српско-црногорска администрација као најбројнија, па је његова употреба била, ипак, у

¹¹⁹ К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, 286–288, 293; И. Ђ. Вукадиновић, *Делатност албанске емиграције на западу према питању Косова и Метохије (1945–1969)*, 237–255; <https://oralhistorykosovo.org/sr/selatin-novosella/> (3. април 2023).

¹²⁰ С. Аксић, *Двадесет година Аутономне Покрајине Косова и Метохије*, без пагинације; Р. Морачић, *Културно-масовна делатност, у: Косово и Метохија : 1943–1963*, без пагинације.

другом плану. Албанци су у политичком смислу стекли одређену предност пар година пре пленума. Фадиљ Хоџа, као најугицајнији албански кадровик, послат је 1963. у СИБ, а на његово место дошао је Али Шукрија који је служио за пројугословенског политичара. На место Мугоше који је, такође, послат у Београд дошао је Вели Дева, дотад мало познати партијски функционер. Приштина је тако успела да моћног Мугошу лиши утицаја на политичка дешавања и пре пленума.¹²¹

¹²¹ Ј. Пеликан, *Новим путевима : Косово : 1958–1969.*, 43–56, 73–74, 226–227.

1. ЕКОНОМСКЕ, ДРУШТВЕНЕ И ДЕМОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ

1.1 Економија

Брионски пленум јула 1966. наговестиће будући развој догађаја у Југославији. Приштина је од тада отвореније преузимала акције у правцу политичког дистанцирања од Србије, па су везе подређености и надређености карактеристичне за однос аутономне јединице и центра сведене на минимум. Као уступак републичком руководству сузбијала је најрадикалније гласове који су тражили „косовску републику“. Тито се, можда под утиском индиферентног става руководства Србије, није опирао политичким захтевима Приштине.¹²²

Са економске стране гледишта привреда АПКМ је почетком назначеног периода била захваћена мерама реформе којима су озваничене промене монетарног и банкарског система, спољнотрговинског и девизног пословања и извршено усклађивање радних доходака. Реформа је прокламовала децентрализацију привреде, другачију расподелу инвестиционог капитала, увођење тржишних односа и суштински водила суверенизацији република и покрајина на рачун Федерације, а покрајина на рачун Републике. Међутим, трошкови живота порасли су на нивоу земље 22% што се посебно одразило у АПКМ. Као једна од мера у низу овдашњих предузећа заведен је режим штедње и суспендовано даље запошљавање, што је у условима незапослености изазвало дубље реперкусије. Спроведена је интеграција покрајинских предузећа унутар АПКМ и са онима из остатка Србије и целе земље. Ипак, крајем 1966. и почетком наредне године на савезном и покрајинском нивоу признат је неуспех привредне реформе.¹²³

¹²² Исти, *Косово у првим месецима 1968*, 99–131; М. Живковић, *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, *Баштина : гласник*, бр. 30 (2011), 135–151; Исти, *Стенографска белешка са састанка Јосипа Броза Тита и високих партијских функционера одржаног 20. марта 1967. уочи посете Косову и Метохији*, *Архив : часопис Архива Југославије*, бр. 1–2 (2012), 214–228.

¹²³ АЈ, *Комисија за представке и притужбе СIV-а (=175)*, к. 527, бр. 8867/4-66, *Dopis SO Prizren Birou за представке и притужбе СIV-а у вези предмета Мехмета Краснићја из Призрена*, Призрен, 20. јануар 1967; *Isto*, бр. 04-3877/66, *Dopis SO Приштина Комисии за представке и притужбе СIV-а у вези предмета Мирославе Никوليћ из Приштине*, Приштина, 21. децембар 1966; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 691–692; М. Живковић, *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, 136; Аноним, *Пробијене општинске границе*, *Јединство*, 18. јул 1966, бр. 29, 6; В. С., *Продубљивање сарадње*, *Јединство*, 27. мај 1968, бр. 22, 3; Д. Вуковић, *Општинске међе*, *Јединство*, 5. фебруар 1968, бр. 5, 1.

Брионска клима стварала је погодну могућност да се за све друштвене аномалије окриве служба и Александар Ранковић. Да је то погрешно упозорио је и Вели Дева, појашњавајући ситуацију на случају реконструкције цементаре у Генерал Јанковићу:

„Уопште Ранковића нисмо питали за цементару. Нисмо имали средства, степен рентабилности је низак, банка не зна да ли је рентабилније уложити средства у електролизу цинка у Митровици или у цементару „Шар“. Ни положај цементаре нема везе са Ранковићем и Стефановићем. То сам хтео да кажем као упозорење да кад не откривамо праве узроке неких проблема, није добро да наводимо ни оне којим се ствари не могу тумачити.“¹²⁴

Покрајина је у постбрионски период ушла као неразвијена средина. Иако је Тито у разговору са ужим партијским руководством марта 1967. изјавио „да темпо њене изградње иде брже него у другим крајевима и републикама“ („кад се почне са једном фабриком, па иако се направе само још три - то већ означава повећање за 300%“) није нимало био задовољан стањем.¹²⁵

Ипак, не можемо се отргнути утиску да је привреда АПКМ (Косова) комплетно изменила лик у постбрионском периоду. То се уочава на примеру промена у изгледу и животу села и града. Долазак трактора у село код КLINE сматрао се изузетним догађајем, а власнику Божидару Баџићу отворио могућност да квалитетније обрађује велико имање и механизацију издаје сељанима. *Јединство* ће 1971. писати како је Лапље Село битно изменило свој лик за само неколико година. Овде су бучне аутобусе заменили модерни аутомобили, масовно су куповани радио апарати, грамофони, електричне пећи, фрижидери и лустери и, што је било највидљивије, полако су разбијана окоштала схватања карактеристична за заосталу сеоску средину. Девојске су одлазиле на посао у фабрике, носиле модерне фризури и облачиле краће сукње, а то је само деценију раније било готово незамисливо.¹²⁶

¹²⁴ Савез комуниста Југославије (пр.), *Спровођење одлука ИВ седнице ЦК СКЈ на Косову и Метохији*, Београд 1966, 203.

¹²⁵ М. Живковић, *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, 217.

¹²⁶ АЈ, *Savezno izvršno veće - SIV (=130)*, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*, Приштина, фебруар 1982; АК, *Zbirka Fadilja Hodže (=140)*, к. 5, *O nekim aktuelnim pitanjima u kulturi*, Приштина, октобар 1967; Б. Пешић, *Први трактор у мом селу*, *Јединство*, 3. јул 1967, бр. 27, 12; Б. Тодић, *Промене на сеоски начин*, *Јединство*, 22. јул 1971,

Ипак, још увек су била честа изолована села без струје, здраве воде, лекара и продавница. Зато су се сељани самоорганизовали на изградњи виталних пројеката. Уопште узевши, живот на селу (нарочито код Албанаца) је био тежак. Такав амбијент био је један од разлога да са косовског села тече непрестана миграција ка већим градовима, остатку Србије или иностранству. Била је то уједно и последица маргинализовања пољопривреде наспрам индустрије у Југославији.¹²⁷

Неке доминантно пољопривредне општине као источка све више су заостајале. Делегат на 11. Конференцији Савеза комуниста Косова (СКК) Војислав Ратковић говорио је марта 1974. о проблемима сељака приликом продаје производа и уопште несигурности да се бави пољопривредном производњом. Продаја и откуп пољопривредних производа стагнирали су 1966–1970. да би до 1981. расли. И поред тога пољопривреда је до 1981. заостајала за индустријом, а ни надлежни нису били задовољни резултатима. Зато су марта те године вођени разговори са Организацијом за економску сарадњу и развој. Из њиховог садржаја видимо да су општине биле мотивисаније да се боре за изградњу каквог производног објекта, па и најмањег, него да формирају фарме, плантаже, кланице и др.¹²⁸

бр. 58, 6; В. Ивановић, Косово добра земља, *Политика*, 11. децембар 1977, бр. 23054, 11; Аноним, Струја у свим селима Покрајине, *Политика*, 5. јун 1970, бр. 20354, 6.

¹²⁷ АЈ, 332, к. 135, бр. 639/1, Представка Ахмета Сараџија из села Bivoljak SO Vučitrn, Bivoljak, 30. mart 1965; АК, 140, к. 5, О неким актуелним питањима у култури, Приштина, октобар 1967; В. Ивановић, Село Љођа, задња пошта Пећ, *Политика*, 16. октобар 1966, бр. 19050, 9; Т. Милић, Почетком 21. века пола милиона пољопривредника у Покрајини, *Политика*, 14. април 1973, бр. 21381, 4; М. Тодоровић, Кад пензионери засучу рукаве, *Политика*, 26. октобар 1974, бр. 21933, 12; Б. Милошевић, Узалуд пешачим, *Политика*, 11. јун 1976, бр. 22515, 18; В. Ратковић, Струја са мукама стиже у домаћинства, *Јединство*, 4. септембар 1967, бр. 36, 4; Б. Младеновић, Нове школе, водовод и дом здравља, *Јединство*, 4. септембар 1967, 4; В., Кад аутобус крене за Ораховац, *Јединство*, 4. септембар 1967, 5; Аноним, Двадесет километара пешице за једну инекцију, *Јединство*, 18. септембар 1967, бр. 38, 9; З. Вукићевић, Трговци и трговина, *Јединство*, 26. новембар 1967, бр. 47, 6; Р. З., Отвориће се пет нових сеоских библиотека, *Јединство*, 29. јануар 1968, бр. 5, 10; Аноним, Мења се положај жена на селу, али..., *Јединство*, 26. фебруар 1968, бр. 9, 1, 3; А. Б., Села призренског Хаса добиће пијаћу воду, *Јединство*, 8. април 1968, бр. 15, 8; М. Д., Напредно село без сељака и ђака, *Јединство*, 22. април 1968, бр. 17, 8; З. В., Реформа је живот на селу усмерила ка самоуправним и економским односима, *Јединство*, 12. мај 1969, бр. 21, 3; Т. Милић, Горњи Макреш постепено нестаје, *Јединство*, 12. фебруар 1973, бр. 13, 9; Б. Љубић, За инјекцију неколико километара хода, *Јединство*, 12. фебруар 1973, 11; Г. Б. Павловић, Урбанизација села, *Јединство*, 26. новембар 1973, бр. 95, 5; С. Костић, Мени је овде лепо, *Јединство*, 8. септембар 1975, бр. 73, 8; Зривевић, Сложни Горњеселци, *Јединство*, 9. децембар 1976, бр. 98, 9.

¹²⁸ АК, Pokrajinski sekretarijat za odnose sa inostranstvom (=223), к. 7, ф. 59, Zabeleška mr Razgovora Jakšića, Приштина, 16. mart 1981; Pokrajinski zavod za statistiku, *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova : 1947–1972*, 79; Savez komunista Kosova (pr.), *Jedanaesta konferencija Saveza komunista Kosova*, Приштина 1974, 311–312; Savezni zavod za statistiku (pr.), *Jugoslavija : 1918–1988 : statistički godišnjak*, Beograd

По доласку у град сељани су тешко напуштали навике и обичаје. Били су уобичајени призори стоке чак и на приштинским улицама („велико село“).¹²⁹ Ни Митровица, други крупни индустријски центар, није 1973. деловала модерније. Новинар Вук Обрадовић записаће да је препуна дивље градње, неосветљених улица, саобраћајне некултуре, уснут слабо снабдевена и загађена.¹³⁰

Приштина и Митровица важили су, иначе, за најразвијеније градове на Косову. Приштини је „кумовала“ чињеница да је реч о главном граду, а Митровица је успех дуговала природним богатствима. У ова два града 1970. било је сконцентрисано 50,4% запослених у индустрији и рударству. Заједно са пет осталих градова (Пећ, Ђаковица, Призрен, Урошевац и Гњилане) 1970. било је запослено 80,7% укупног броја радника у индустрији и рударству.¹³¹

Знајући то јасно је да је проблем косовске привреде била регионална неуједначеност. То илуструје и пример општине Србица. Овде је друштвени производ 1968. био и 20 пута мањи него у развијенијим крајевима земље. У општини са 40.000 људи било је запослено тек 838 и то већином у друштвеним службама и управи. Зато је ово место и на нивоу Косова важило за врло сиромашно и из њега се често одлазило.¹³²

У првој половини седамдесетих доходак по глави становника у Србици је износио 1.756 динара, у Митровици 7.139 и Приштини 8.815. Глоговац је, примера ради, био најсиромашнија косовска општина са 1.312 динара. Пећ је имала 4.003 динара, Ђаковица 4.552, Призрен 6.095 и Лепосавић 6.109. То је било ниже од места у ужој Србији у која су се радо селили Косовци: Београд 20.112 динара, Ниш 17.525,

1989, 327–328; Т. Милић, Створени услови за бржи развој Покрајине, *Политика*, 9. јануар 1975, бр. 22004, 7.

¹²⁹ Д. Ристић, Кад су фармери населили Приштину, *Јединство*, 21. август 1967, бр. 34, 8; Б. М., Приштевци гаје стоку, *Политика*, 11. април 1972, бр. 21019, 11.

¹³⁰ В. Обрадовић, Невоље косовско-митровачке, *Јединство*, 15. фебруар 1973, бр. 14, 6; Ж. Тодоровић, Н. Селмановић, Битка за „чисто небо“, *Политика*, 17. децембар 1972, бр. 21265, 10; Н. Селмановић, Вапај најпрљавијег гласа, *Политика*, 13. август 1973, бр. 21500, 7; Исти, Косовска Митровица: Нечистоћа на сваком кораку, *Политика*, 20. август 1974, бр. 21866, 6.

¹³¹ А. Pushka, Ekonomsko-geografska struktura i trendovi u SAP Kosovo, u: Q. Lleshim (ur.), *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ, Priština 1989*, 78; Р. Prifti, Kosova's Economy: Problems and Prospects, u: А. Pira, S. Repishti (ed.), *Studies on Kosova*, New York 1984, 125–165.

¹³² М. Брајовић, Сваки девети становник - „сезонац“, *Јединство*, 19. фебруар 1968, бр. 8, 7; Б. Мајсторовић, Прве фабрике у Витини и Србици, *Политика*, 26. новембар 1973, бр. 21605, 21.

Крагујевац 16.010, Светозарево 15.949, Чачак 13.716, Крушевац 13.424, Краљево 12.959, Горњи Милановац 12.726, Смедерево 11.677, Лесковац 9.768, Алексинац 9.402, Прокупље 8.357, Куршумлија 7.358. У том контексту је само Приштина била изнад просека за неразвијене општине у ужој Србији (8.079). Косово је било још неразвијеније у поређењу са Војводином у којој је просек у недовољно развијеним општинама износио 11.192 динара, а на осталом подручју 17.092.¹³³

Још су илустративнији подаци о броју запослених на 1.000 људи. Србица је 1973. била последња на Косову са 22 запослена. Просек на Косову износио је 128, а предњачили су Приштина са 227, Митровица са 148, Лепосавић са 127, Ђаковица са 118, Призрен са 105 и Пећ са 102. Београд је имао однос 336:1.000, а просек недовољно развијеног подручја уже Србије износио је 116:1.000. Косово је и по овом параметру заостајало за срединама ка којима је била упечатљива миграциона струја. Број запослених на 1.000 становника износио је по општинама у ужој Србији: Ниш 327, Крагујевац 318, Бор 301, Светозарево 239, Чачак 227, Краљево 221, Крушевац 220, Смедерево 205, Лесковац 195, Горњи Милановац 194, Прокупље 147, Алексинац 112, Куршумлија 111.¹³⁴

Овакав дисбаланс нипошто не значи да Косово није остварило привредни развој, а нарочито у поређењу са предратним стањем. Економска литература није сагласна да ли се оно најбрже или најспорије развијало у Југославији с обзиром на то да још увек није усаглашен један критеријум. Гледајући друштвени производ по глави становника развој Косова био је најспорији, а гледано по скоку у односу на предратни развој остварило је највећи раст. Друштвени производ растао је 1966–1970. по стопи од 6% (у земљи 5,8%), а по становнику 3,3% (4,7% у земљи). И 1971–1975. друштвени производ растао је брже него у земљи (7,5% наспрам 5,9%), а по становнику спорије (4,4% наспрам 4,8%). Косово развој дугује чињеници да је финансирано на савезном нивоу увођењем система гарантованих инвестиција, што је 1965. прерасло у Фонд за кредитирање развоја привредно недовољно развијених подручја где је дистрибуција средстава вршена у виду обавезног зајма. Југославија је давала све више средстава у овај фонд да би 1975. он располагао са 1,94% укупног

¹³³ Републички завод за статистику СРС (пр.), *Општине у СР Србији 1974. : статистички подаци*, Београд 1975, 361–364; Е. Вејиша, М. Стојић, *nav. delo*, 360, 389.

¹³⁴ *Isto*.

друштвеног производа земље. Средства су махом трошена у развој индустрије. Косово је 1966–1970. из фонда добило 30% расположивих средстава и 27% савезних буџетских допунских средстава. Средства су повећана 1971–1975. до нивоа да је Косово из фонда добило 33,3%, а из буџетских допунских средстава 30,9%.¹³⁵

Средства фонда коришћена су до 1970. бесповратно, а касније као кредит са 25% повољнијим условима од других република. У питању су дуги рокови отплате (14–17 година) уз ниску каматну стопу (4,16–4,5%) и период неплаћања од три године. Косово је користило и кредите Међународне банке и по том основу важило за најпривилегованије у земљи. Велики део тих средстава трошен је за градњу скупих инфраструктурних објеката који се дуго граде и не запошљавају доста људи. Неки од објеката нису уопште ни пуштени у погон, јер се рано испоставило да ће бити нерентабилни.¹³⁶

Да су средства намењена Косову нелогично трошена био је свестан и Иван Стамболић, високи партијски и републички функционер:

„Пренапрегнути развој Покрајине ослобађао је њеног грађанина уобичајене бригае за властити положај. Бланко је поверавао своју судбину „лиферантској“ бирократији која се бавила „утеривањем“, па онда унутрашњим „удељивањем“ туђих средстава. У те паре, поклоњење споља, нико споља није имао ни увида нити контроле. Према томе, ако се игде стаљинизам у погледу структуре тешких инвестиција удружио са национализмом на најпогубнији могући начин, онда је то било на Косову. Развојна мегаломанија карактерисала је и улагања у друштвене делатности и друге институције, пре свега са симболиком националне митоманије. Уједно, дарезљива бирократија тиме гради сопствене споменике.“

Дедо Хашимбеговић упозорио је на 14. седници ЦК СКС 1981. да Косово мора имати у виду да у јужним крајевима уже Србије има средина, као и његово

¹³⁵ В. Мађарај, *Економска активност становништва САР Косова : економско-демографска студија*, Приштина 1989, 13–14, 13–39; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 750. Да су злонамерне тврдње о економском искоришћавању Косова од стране Србије показују подаци о учешћу у финансирању фонда. Наиме, учешће Србије без Косова у финансирању фонда 1971–1975. износило је 33,6%, а 1976–1980. целих 34%. М. Кеџетовић, *Контрареволуција на Косову : рокушај и спречавање : политички есеј*, Београд 1984, 35.

¹³⁶ Б. Антуновић (пр.), *Узроци и последице контрареволуционарне акције на Косову / Четрнаеста седница ЦК СК Србије*, Београд 1981, 14, 18–21.

Пријеполје, које располажу знатно мањим новцем, иако су и по косовским стандардима неразвијене области.¹³⁷

Академик Часлав Оцић је писао да је озбиљан део средстава фонда ишао на покривање губитака и финансирање личних доходака чиме се уместо поспешивања производње одржавала вештачка слика, финансирала нерентабилна привреда и неефикасна административна надградња, а у крајњој линији омогућавала албанска демографска и територијална експанзија. По њему се привредна политика свела на помоћ заједнице што је изродило пасивност, рентијерство и паразитизам, док су покрајински руководиоци упорно захтевали да се помоћ повећа. На тај начин је потхрањиван настанак и развој „владајуће локалне касте“ која је одлучивала о начину употребе средстава и као таква била против било какве анализе трошења средстава. Београдски професор Миодраг Кораћ сматрао је да заостајање Косова није последица мањка добијених средстава, већ искључиво раста становништва. Приштински колега Муса Лимани то је одбацио и као аргумент навео мањак бруто инвестиција *per capita*. Да се са више одговорности морало прићи трошењу средстава упозоравали су Тито и Едвард Кардељ.¹³⁸

Можда и као последица демократизације друштва након 1966. слободније се иступало на тему привредних односа. На зборовима радника комбината „Косово“ говорило се о неиспуњавању задатих квота у производњи, слабој продуктивности, нераду, непотизму, нескладу између рада и плата и др. Радници-комунисти

¹³⁷ I. Stambolić, *Put u bespuće : odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Beograd 1995, 84; Б. Антуновић, *нав. дело*, 181–185. Овакав амбијент давао је националистима и сепаратистима „ветар у леђа“:

„Е, сад, неко ће рећи па какве везе имају градња хотела, дома здравља... и сепаратисти. Имају! Свака непроизводна инвестиција, свако незаконито одливање средстава повећавају општи косовски хаос и злоупотребу, самим тим што су незаконити, а с друге стране смањују шансу за стварање нове вредности, новогдохотка, нових радних места, што је само адут више у рукама националиста.“ М. Perović i dr. (ur.), *Koliko nas košta Kosovo : Kosovo : 1918–1988. do danas*, Beograd 1989, 65.

¹³⁸ Ч. Оцић, Пропаст модела „позитивне дискриминације“: привредни развој Косова и Метохије после Другог светског рата, у: *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, 345–347; М. Мишовић, *нав. дело*, 305–308, 316–318. Покрајински руководиоци су настојали да Приштина из фонда добије што већи део средстава. Интересантно делује писмо Станоја Аксића, председника покрајинске Скупштине, потпредседнику СИБ-а Борису Крајгеру од 11. јула 1966. у којем га обавештава да је незаконито предложено мање учешће Покрајине у укупним средствима фонда што би ограничило развој. У Приштини су очекивали најмање 37% средстава фонда. АЈ, Кабинет председника републике (=837), к. 94, II-29-272/1, Допис председника Скупштине АПКМ Станоја Аксића потпредседнику СИБ-а Борису Крајгеру, Приштина, 11. јул 1966.

претходних година слабо су посећивали овакве скупове („нећемо да млатимо празну сламу“). Широм Косова говорило се о неправилностима у спровођењу самоуправљања, посебно неразумевању на линији руководство-радници. Самоуправљање је на много места заживело само формално с обзиром на то да директори нису били вољни да ограниче и деле своју власт. Једна представка такве садржине стигла је, примера ради, на адресу Уставног суда Косова из радне организације „Јавор“ (Приштина).¹³⁹

„Зађете ли у радне колективе с новинарском бележницом, радници ће вас прекорити због изношења података у јавност који нису добијени на правом месту. Питајте нас, ако хоћете праве информације. Они из фотеља не виде најбоље. Или виде онако како им одговара - тако обично радници дочекују новинаре“, писаће *Јединство*. Кривица за лоше пословање није никако била једнострана. Радницима се могу приписати нестручност и немар, малверзације, диверзије (посебно Албанаца). Навешћемо случај Хасана Сефераја, електромонтера и инкасанта у општини Глоговац, који се богатио тако што није уплаћивао предузећу средства прибрана од корисника. Осуђен је на годину дана. Лица осуђивана за разне привредне злоупотребе често су враћана на иста или слична радна места. У сржи проблема био је и „државни рад“ („радиш колико да ти прође дан, а једва чекаш да одеш кући“). У *Јединству* на једном месту пише:

„Кажу, догодила се хаварија у руднику. Или, стала флотација, поквариле се неке пумпе. Па сигурно, друшкане, када се довољно не пази. Изградимо погон, купимо нове машине, а оно после годину две - кврц. Сломило се ово или оно, покварило то и то. Чудан је наш човек. Све мисли „државно је“, а држава је јака. Никако да схвати да је то његово. Што је најчудније, нико не одговара ако се нешто поквари.“¹⁴⁰

¹³⁹ АК, Уставни суд Косова (=161), к. 1, ф. 3, Magnetofonski snimak sa javne rasprave Ustavnog suda Socijalističke autonomne pokrajine Kosova, održane 18. aprila 1973. godine u Prištini; Д. В., Они „горе“ и они „доле“, *Јединство*, 1. август 1966, бр. 31, 6; В. Суботић, Бојкот бирократизма, *Јединство*, 1. август 1966, 4; Н. Селмановић, У „Трепчи“ је нерад пречи..., *Политика*, 24. јул 1972, бр. 21121, 6.

¹⁴⁰ АК, 140, к. 5, О неким актуелним питањима у култури, Приштина, октобар 1967; *Isto*, Председништво SAP Косова (=151), Sednice - за pomilovanja, Dokumentacija, br. 240-3266/78; *Isto*, br. 240-1229-78; *Isto*, br. 240-3073/78; *Isto*, Pokrajinski zavod za penzijsko, socijalno, invalidsko i zdravstveno osiguranje Kosova (=94), к. 16, Zapisnik sa VII redovne sednice upravnog odbora Pokrajinskog zavoda za socijalno osiguranje Priština, održane dana 3. X. 1968. g. sa početkom u 14. časova, Priština, 18. oktobar 1968; З. Вукићевић, Скупи не стручњаци, *Јединство*, 8. јануар 1968, бр. 2, 1; Р. Хајрулаху, Компромиси с крадљивцима, *Јединство*, 29. јануар 1968, бр. 5, 3; Аноним, Директорска се не пориче, *Јединство*, 19. август 1968, бр. 34, 5; В. Суботић, Кад одговорност затаји, *Јединство*, 10. март 1969, бр. 11, 8; Р. К., Чести прекиди струје-милионске штете, *Јединство*, 23. јул 1970, бр. 58, 6; Аноним, Ситна би била „Америка“,

Било је, свакако, и позитивних примера. Издвојићемо случај радника Аљуша Шаље са завршеном четворогодишњом школом запосленог у винарском предузећу „Ораховац“, кога је 1978. колектив предложио за орден рада са сребрним венцем уз образложење да 25 година ради на истом месту и ужива поверење колектива. Изнета је оцена да поседује морално-политичке квалитете, па се СО Ораховац сагласила да се предложи на разматрање комисији за одликовања Председништва Косова.¹⁴¹

Неспособност, немарност, бахатост и склоност богаћењу могу се приписати и делу директорског „сталежа“. Случај приштинског „Електрокосмета“ где су у условима лошег пословања повећаване плате, приређивани скупи приједи и за клику око директора организована непотребна службена путовања у иностранство никако није усамљен. Интересантан је и пример призренског хотела „Теранда“, чији је директор Фадиљ Вуља истовремено био шеф представништва „Скопске пиваре“. Он је одредио да се у хотелу сме продавати само „Скопско пиво“, јер је из Скопља у зависности од продаје истог био плаћан. Док се богатио, хотел је трпео критике да нуди само једну врсту пива. Случај је добио и судски епилог и у јавности се говорило да је то „пивски терор“. Директор „Југопетролове“ бензинске станице у Ђаковици Хамид Раца редовно је каснио на радно место. Зато се новинар *Јединства* питао да ли би Раца смео тако да се понаша да је у питању „Инина“ пумпа, а још више је био изненађен да се ово догађа у граду познатом по предузимљивим људима.¹⁴²

Јединство, 31. август 1970, бр. 69, 5; Аноним, Суђење подметачима пожара у Обилићу, *Политика*, 22. јануар 1968, бр. 19503, 9; Р. Ђ., Ђељил Шаљу пориче да је запалио рудник, *Политика*, 23. јануар 1968, бр. 19504, 9; Исти, Јавност искључена са претреса, *Политика*, 25. јануар 1968, бр. 19506, 9; Исти, Јавност искључена - оптужени изненадили своје адвокате, *Политика*, 27. јануар 1968, бр. 19508, 10; Аноним, Да ли су у честе хаварије умешани непријатељски прсти?, *Политика*, 5. фебруар 1973, бр. 20953, 6.

¹⁴¹ АК, 151, Предлози за одликовање са V седнице Комисије за одликовања одржане 21. фебруара 1979, Предлог за одликовање Алјуша Ђалје; Н. Селмановић, Топионичар Хамза, *Политика*, 17. март 1974, бр. 21712, 12.

¹⁴² Аноним, Комунисте позвати на одговорност, *Јединство*, 13. јануар 1968, бр. 3, 3; Д., Пивски терор у Метохији, *Јединство*, 15. јануар 1968, бр. 3, 5; М. Х., Шеф и његово радно време, *Јединство*, 25. март 1971, бр. 24, 4. Бројни су наводи о самовољи, нестручности и богаћењу директора. Међу директорима има и Срба и Црногораца. DAS, Savez komunista Srbije (=Д-2), Комисија Председништва СК SKS за представке и жалбе (=Комисија), к. 359, Sednica 9, 4. април 1980, Vojin Popović, radnik iz Peći, бр. 9-34/113; *Isto*, Sednica 12, 3. октобар 1980, Anonimna predstavka iz Uroševca, бр. 137-548/1315.

Расипништво друштвених средстава био је велики проблем. Косово је захватала својеврсна „путоманија“. Тако је, примера ради, директор приштинског „Електрокосмета“ са колегама боравио у Албанији уз образложење да ће тамо видети како се професионално наплаћује струја! Ствар је утолико драстичнија ако знамо да је претходно смањио примања запослених на 80%. Само 1970. путни трошкови на Косову износили су 4,2 милијарде динара. Репрезентација, како је речено на једном синдикалном саветовању 1971, није ништа друго него отворена корупција у многим предузећима.¹⁴³

Да је привреда у одређеној мери зависила од предузимљивости директора показује више примера. Такав је случај призренског „Филиграна“. Овде су на лоше резултате битно утицали кашњења, боловања и одсуствовања са посла из приватних разлога. Зато је 1969. уведена пракса да се новчано стимулише на месечном нивоу свих 60 радника за долазак у тачно време, што је дало резултата. Карактеристичан је и пример призренске фабрике лекова „Фармакос“. Предузимљиви директор Драган Јанићијевић казаће 1973. да су одређени производи освојили југословенско тржиште и да се воде пословни преговори са странцима. Фабрика је покренула и стабилизациони фонд који би се користио у случају финансијских проблема, а део фонда финансиран је увођењем радне суботе. Јанићијевић је иницирао отварање фармаколошког одељења при локалној Медицинској школи, а предузеће је финансирало студенте фармације из призренске општине са намером да касније овде раде. Технички директор у Фабрици ловачке муниције у Србици хемичар Исо Ибиши одликован је медаљом рада 1977. уз образложење да је дао „велики допринос у завршавању радова на време на добробит ове Фабрике“.¹⁴⁴

Намеће се утисак да су способни директори били мањина у поређењу са „шићарцијама нашег времена“. Продором албанског национализма на одговорна

¹⁴³ М. К., Кабинет, *Јединство*, 8. април 1971, бр. 28, 6; Грађанин обични, *Путоманија*, *Јединство*, 17. јун 1971, бр. 48, 10; Б. Јокић, Репрезентација - отворена корупција, *Јединство*, 16. август 1971, бр. 65, 4.

¹⁴⁴ АК, 151, Предлози за одликовање XVIII седнице Комисије за одликовања одржане 18. IV. 1977, Предлог за одликовање Иса Ибишија; Д. В., „Филигранов стимуланс од 6.000 динара“, *Јединство*, 6. јануар 1969, бр. 2, 6; И. Костић, Фармакос - привредни феномен, *Јединство*, 19. март 1973, бр. 23, 8; Р. Кабаши, Антибиотици из Призрена, *Политика*, 23. фебруар 1970, бр. 20254, 5; Н. Селмановић, Признање после подсмеха, *Политика*, 15. фебруар 1971, бр. 20605, 8.

места у привреди и другде све више су долазила лица чији професионални и морални квалитети нису били одговарајући. Руководиоци су се богатали кроз високе хонораре и репрезентацију, протекционизам, злоупотребу службених возила, кредита и друге шпекулативно-коруптивне радње.¹⁴⁵

Настале су крупне социјалне разлике о којима је штампа слободније писала него о проблемима у међунационалним односима:

„Има ствари за које не треба бити много паметан па учити да одударају од нормалних токова у нашем друштву. Не видим велике разлике између раскошних средњовековних замака и неких грађевинских творевина новијег доба у насељу „Улпијана“, затим изнад Правног факултета и на путу према излетишту „Грмија“. Прекрасне виле, какве се могу срести само у неким филмовима увезеним из Америке, нису могле бити саграђене трудом и властитим радом. Можда би баш од тих вила требало почети акцију којом би се утврдили узроци социјалних разлика и дошло до сазнања којим се путем појединци богате, такорећи преко ноћи.“¹⁴⁶

Указаћемо на овом месту и на сећање историчара Душана Биланџића. У питању је разговор из 1972. са сапутником у возу. Сапутник, Албанац, је рекао:

„Ја сам просветни радник из Приштине. Био сам два месеца у Тирани на инструктажи... Земља је јако уређена. Народ не зна за луксуз, али је веома задовољан. Нема социјалних разлика. Радник има плату 10% мању од директора. Тамо се дозвољавају неке врсте робе тек када сви становници то могу купити. До 1970. године ликвидирали смо неписменост, а сада сви похађају школе 11 година. [...] А код нас је све другачије. Како се може говорити о социјализму кад у школу једни долазе аутом, а други иду боси.“¹⁴⁷

¹⁴⁵ А. Ракочевић, Шићарџије нашег времена, *Јединство*, 22. јул 1968, бр. 30, 5; М. Кешетовић, Знаци политичке апатије, *Политика*, 18. август 1972, бр. 21146, 6.

¹⁴⁶ М. Милић, О социјалним разликама - апстрактно, *Јединство*, 10. јул 1972, бр. 55, 5; Р. Лукић, Зло које социјализам мора да уништи, *Политика*, 28. август 1972, бр. 21156, 6.

¹⁴⁷ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 593. Историчар је додао:

„Поносан је на Косово. Тврди да његова земља Косово држи 60% производње злата, 70% лигнита итд.“ Цитирамо Албанца:

„Фонд за неразвијене дао нам је смешно мали кредит. Пустите нас саме, сада имамо кадрове и ресурсе и сами ћемо се изградити. Имамо 17.000 студената. Ми смо веома млада амбициозна нација.“ *Исто*.

О привредним девијацијама говорило се на седници Општинског комитета (ОК) СК у Приштини јануара 1972. Јусуф Кељменди је навео да појединци по банкама држе знатан новац и поседују по неколико кућа, станова и радњи злоупотребом друштвене имовине, јер се политика стамбене изградње води без довољно критеријума па исти људи добијају друштвене станове и кредите за изградњу плацева зарађујући даље издавањем. Кељменди је издвојио хонорарни рад као извор социјалних разлика јер „шићарције“ на тај начин убирају знатна средства, иако се зна да физички нису у могућности да квалитетно обаве посао или за њиховим ангажманом није било потребе. Критиковао је праксу да радничка одмаралишта, посебно у Каменову изграђеном новцем 16 косовских предузећа и установа, најмање користе радници, а највише чиновници.¹⁴⁸

Сва је прилика да је и Вели Дева, први комуниста Косова до 1971, био склон оваквом богаћењу. Осамдесетих су објављене слике његове виле у Приштини. Дева се правдао да је до ње дошао под утицајем супруге у „треницима слабости“. Кућа је изграђена бесплатним или материјалом јефтинијим од тржишних цена и уз исти такав рад предузећа. Под притиском јавности Дева је вратио вилу 1972. и затим поново дошао у њен посед. Тада је добио надимак „тула“ (алб. „tulla“, срп. „цигла“). У приштинским насељима „Таслице“ и „Воја Јанковић“, као и на приморју, доста функционера саградило је виле. Приштински „Рамиз Садику“ градио је куће високим руководиоцима. За Цавида Ниманија изграђена је у Бечићима, коју је исплатио тек након демонстрација 1981. када се о њој проговорило.¹⁴⁹

Судски су процесуиране углавном „ситне рибе“. Да су социјалне разлике озбиљан проблем констатују 1973. СКК и косовски Синдикат. У заједничком саопштењу помињу се злоупотребе у расподели дохотка, пореској политици, приватној стамбеној изградњи, расподели и коришћењу станова, запошљавању, додели стипендија и студентских кредита, случајеви неоправданих хонорара и

¹⁴⁸ АЈ, 175, к. 527, бр. 04-1375/68, Допис Комисије за представке и притужбе СIV-а SO Istok, Београд, 7. мај 1968; *Isto*, бр. 04-3494, Допис Комисије за представке и притужбе СIV-а SO Kosovska Mitrovica, Београд, 16. октобар 1968; *Isto*, бр. 04-2475/68, Допис Комисије за представке и притужбе СIV-а Skupštini Autonomne покрајине Kosova i Метохије, Београд, 25. јул 1968; М. Стојковић, Сад следи акција, *Јединство*, 20. јануар 1972, бр. 6, 4; Т. Милић, Сви стамбени кредити биће претворени у комерцијалне, *Политика*, 6. јун 1973, бр. 21432, 7.

¹⁴⁹ Х. Трнавци, *Моја исповест о Косову*, Београд 1987, 32–33; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, Приштина 1988, 124.

уговора о делу, разних провизија, дневница и награда, злоупотреба приватних возила, претераних издатака за репрезентацију, мита, корупције, шпекулације и др. Захтева се да се штетне појаве сузбију, виновници процесуирају, забрани даља њихова делатност у привреди, усклади расподела новца према раду и изврши контрола порекла имовине.¹⁵⁰

СКД је слала ради контроле инспекторе широм Косова, али без већих успеха. На располагању је 1972. било 190 радника (17 инспектора) који опслужују преко 2.000 корисника. Ревизија пословања у 16 радних организација завршена је 1971. озбиљнији проблеми уочени су у „Фармакору“, „Космет-експорту“, „Воћару“ и „Громату“. О злоупотребама су обавештени надлежни, али ствар није добила судски епилог.¹⁵¹

Производи косовске провенијенције често нису имали квалитет за тржишну утакмицу, па су многа предузећа имала робе у залихама. О томе упечатљиво сведоче речи раднице текстилног комбината „Емин Дураку“ из Ђаковице:

„У нашем предузећу има један број радника који пажљиво раде и оно што ураде увек се сврстава у прву класу. Такви производи лако налазе купца на тржишту. И ти радници зараде више од осталих, али не толико више колико стварно вреди њихов рад. Насупрот њима, није мали број оних који доста ураде, али и лоше. Оно што они произведу увек се сврстава у трећу класу и - пуни магацине. И ти радници зараде прилично.“¹⁵²

Проблеми косовске привреде тема су разговора у покрајинском, републичком и савезном руководству. На 9. седници ПК априла 1967. указује се на недовољну развијеност производних снага, ниску акумулативност, недограђеност

¹⁵⁰ К., „Ситне рибе“ и другови од којих се нисмо надали..., *Јединство*, 23. јул 1970, бр. 58, 5; Аноним, Акциони програм Савеза комуниста и синдиката Косова за отклањање неоправданих социјалних разлика и даље изграђивање социјалне политике у Покрајини, *Јединство*, 1. фебруар 1973, бр. 10, 1–8; Р. Кабаши, Службеници „Путника“ и „Космет-превоза“ на оптуженичкој клупи, *Политика*, 15. децембар 1969, бр. 20186, 8; Т. Милић, Много се прича, мало је урађено, *Политика*, 27. фебруар 1973, 21335, 5.

¹⁵¹ А. Р., Д. В., Служба друштвеног књиговодства - велика помоћ друштвеној заједници, *Јединство*, 24. јануар 1972, бр. 7, 8; Р. С., Због пљачке, фалсификата и недозвољене трговине осуђено више лица, *Јединство*, 19. март 1973, бр. 23, 15; В. О., Проневерили око 180 милиона старих динара, *Јединство*, 19. март 1973, 15; Аноним, За лажне кредите - 25 година затвора, *Јединство*, 26. март 1973, бр. 25, 15.

¹⁵² Д. Ристић, Друга и трећа класа, *Јединство*, 21. август 1967, бр. 34, 1.

производних капацитета, кредитну оптерећеност, уситњеност поседа, аграрну пренасељеност, апсолутну и релативну незапосленост активног становништва, неповољну квалификациону структуру запослених, недовољну развијеност друштвених служби, вишак запослених, вишенационалну структуру становништва и сл. Фрапантно делује податак да је од запослених у привреди 1967. чак 13,7% неписмених, без потпуне основне школе преко 59% и без потребних квалификација 42%. Неке од аномалија помињу се на седници Председништва ПК маја 1968. Говорило се о паду извоза (1966. било 28 извозника, наредне 21, а у прва четири месеца 1968. само 15), мању стручног кадра (1967. планирано да се на специјализацију у иностранство пошаље 270 стручњака, отишло 67) и поручено да треба убрзати интеграциона кретања у привреди јер је неекономично пословање да и најмање предузеће има комерцијалну службу и представништва. У пећкој општини привреда је 1968. имала 0,01% факултетски образованих радника. Према подацима из 1969. од око 30.000 уписаних ђака у косовским основним школама њих десетак хиљада стизало је до краја. То је био један од разлога високе стопе неписмености, па како је млада привреда апсорбовала управо такве раднике то се очигледно одражавало на стање у привреди. Исте године међу радницима било је 58% неписмених, полуписмених и без завршене основне школе.¹⁵³

У разговору 1969. за *Рилиндју* председник ПК Вели Дева говориће о стању у привреди. Дева наводи да просечан југословенски радник произведе девет пари ципела, а у Пећи једва шест уз и до 30% више трошкова и слабији асортиман. Критиковао је и политичке фабрике. У том контексту наводи да се фабрика „Шар“ снабдева каолином са 50 километара раздаљине од Косовске Каменице (у наставку: Каменица) или азбестом из још удаљеније Митровице.¹⁵⁴

На састанку привредника у овом граду 1969. говорило се о економским темама. Констатовани су и поремећени међуљудски односи. Као последица тога у

¹⁵³ АК, 140, к. 5, О неким актуелним питањима у култури, Приштина, октобар 1967; З. Вукићевић, Привредна стагнација, *Јединство*, 27. мај 1968, бр. 22, 1; Д. В., Осипање ученика у основним школама-сталан извор нових неписмених и полуписмених, *Јединство*, 14. април 1969, бр. 17, 10; Аноним, Закључци Девете седнице Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију о активностима и задацима Савеза комуниста у спровођењу друштвене и привредне реформе, *Јединство*, 29. мај 1967, бр. 22, 4–6; Аноним, Културно-забавном животу радника не поклања се довољно пажње, *Јединство*, 31. јул 1967, бр. 31, 3; З. Вукићевић, Скупи не стручњаци, *Јединство*, 8. јануар 1968, бр. 2, 1.

¹⁵⁴ М. Мишовић, *nav. delo*, 314; Аноним, Пуна афирмација брионске политике, националне равноправности и самоуправног социјализма на Косову, *Јединство*, 8. јануар 1970, бр. 2, 1, 3.

митровачкој „Бетоњерци“ опадала је производња, учестало се смењивали директори и пореметили се међунационални односи. У металопрерађивачком предузећу „Косово“ владала је недисциплина, бележе се кварови на машинама, прекиди струје и одлазак стручњака. О аномалијама у предузећу „Космет-експорт“ расправљано је априла уз закључак да се мора стати на пут награђивању на основу норме. Како се неретко дешавало да се иста пребаци и за 400% (сходно томе радник плаћен више) постављало се питање да ли је задата квота реална.¹⁵⁵

Председник ЦК СКС Марко Никезић је током посете Косову јуна 1969. позвао покрајинске руководиоце да привуку младе стручњаке, отворе привреду према југословенском тржишту и прекину са праксом инвестиција у непрофитабилне радне организације. На 3. седници Покрајинске конференције СКК 11–12. маја 1970. је приметио:

„Ми смо имали до сада веома скромна средства, али не мали број промашаја, којих је било свуда у Југославији. То показује да је средстава још увек било више него знања да их употребимо.“¹⁵⁶

Тито се током посете Косову 1971. није ближе одредио о тешкој привредној ситуацији иако га је о томе упознао Илија Вакић, а и сам је разговарао са низом привредних руководилаца. Приметио је напор Косова да се приближи развијенијим крајевима, тврдећи да напредак још није видљив као последица тешког економског наслеђа. Задовољно је подвукао да су богатства Косова у рукама радних људи, а не експлоататора. Руководство је посаветовао да посвети пажњу развоју прерађивачке индустрије која би упослила већи број људи. Био је јасан да Косово мора имати приоритет у коришћењу савезног фонда, али да треба радити на економској интеграцији југословенског тржишта. Оно мора бити „брига читаве наше заједнице“, закључио је.¹⁵⁷

¹⁵⁵ М. Брајовић, Не сме бити компромиса са нерадницима, *Јединство*, 10. фебруар 1969, бр. 7, 6; З. Вукићевић, Делили незарађено, *Јединство*, 14. април 1969, бр. 17, 6; Г. Б. Павловић, Стална брига због напона, *Политика*, 5. август 1974, бр. 21851, 20.

¹⁵⁶ М. Мишовић, *нав. дело*, 299; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 496–497; З. Вукићевић, Марко Никезић на Косову, *Јединство*, 30. јун 1969, бр. 28, 1, 3; М. Поповић, Привреда не може да буде под националним заставама, *Политика*, 25. јун 1969, бр. 20015, 5; Аноним, Даље ослобођање привреде од локалне и републичке ограничености, *Политика*, 29. јун 1969, бр. 20019, 7.

¹⁵⁷ З. Вукићевић и др., Титова посета Косову, *Јединство*, 15. април 1971, бр. 30, 1–6.

Проблем исељавања стручњака оптерећивао је привреду. У Пећи се на састанцима комуниста после 1966. говорило како они одлазе због неадекватних примања. Међутим, у поверљивом извештају Министарства спољних послова Албаније из фебруара 1967. стоји да се наставља „са отпуштањима Срба и Црногораца и запошљавањем Албанаца на њихова места, а циљ је заузети све позиције у партији и власти Косова. У овом правцу делује Фадиљ Хоџа“. Председник ИВ Скупштине Србије Драги Стаменковић говорио је у освит Титове посете АПКМ марта 1967. пред њим и другим руководиоцима:

„Има тражења да се промени структура запослених, рецимо у Трпчи, што није могуће постићи, поготово не административним мерама. То је затечено стање, и ако се око тога чачка ствара се нервоза; тешко је људе отпуштати. [...] Шиптарски кадрови се теже оспособљавају, то не иде брзо. [...] Треба поменути и појаву, да један део старих кадрова хоће да напусти Покрајину, жели да иде отуда. Ту има различитих случајева, који се онда и преувеличавају. Рецимо, неко од тих хоће да прода кућу и не може да добије колико жели. А овај му, онда каже:

„Даћеш ти то и бадава“. Тако се ствара и нервоза, које има и код једног дела кадрова.“

Петар Стамболић је указао да је више Срба и Црногораца пензионисано уз тврдњу да у Београду формирају опозициони центар. Упозорио је покрајинске руководиоце да „не иду линијом потискивања потребних кадрова под фирмом идеје о афирмацији шиптарске народности“. *Јединство* пише 1968. да стручњаци одлазе у друге крајеве земље где су бољи радни и животни услови. Већ тада се знало да стручњаке „Трпче“ и „Косова“ бенефицијама „врбују“ из остатка земље. Илијаз Куртешки је оспоравао тврдње да се Срби и Црногорци отпуштају да би се запослили слабије квалификовани Албанци. Новинар *Јединства* Драги Ристић писаће да „појединци врше притисак на стручњаке и друге квалификоване раднике да напусте своја радна места како би на њих дошли неквалификовани“ чиме се онемогућава просперитет привреде „што улази у ширу стратегију реакционарних снага и њихових инспиратора“. Ристић, ипак, додаје да српско-црногорски националисти преувеличавају проблем („ако једни оду, други ће доћи пошто је привреди Покрајине неопходан стручни кадар“). *Борба* ће фебруара 1970. изнети слично виђење:

„Злонамерни или неупућени, али у сваком случају, свакога основа лишени гласови да на Косову могу просперирати само стручњаци Албанци, наносе овоме подручју изванредно велику штету. Чињеница је да су са Косова отишли многи стручњаци српске или црногорске националности, али је на листи разлог за тај одлазак, нерешено национално питање сигурно убедљиво на последњем месту. Отишли су људи који су тражили боље услове рада, отишли су они који су на другом месту добили већи положај, већи лични доходак или боље услове живота, отишли су неки који нису успели да се саживе са стварном равноправношћу народа и народности на Косову, али нико није отишао зато што је морао да оде, зато што је био Србин или Црногорац, зато што није наишао на подршку радних људи из редова албанске националности.“¹⁵⁸

Демонстрације 1968. су увећале приметну психозу српско-црногорских кадрова. О томе је говорено на седници Општинске конференције СК Приштине фебруара 1969. Секретар Махмут Бакали приметиће да постоји ненормална тенденција стручњака Срба и Црногораца да оду и да је такве „флукуације“, како је у оригиналу рекао, било и раније. Бринуо га је број најављених и регистрованих одлазака после демонстрација. Вели Дева је говорио о случају у „Бетоњерци“ у којој су једва задржани руководећи кадрови.¹⁵⁹

О исељавању кадрова говорио је председник ИВ Косова Илија Вакић у експозеу на заједничкој седници Покрајинског и Привредног већа 1969. Предвиђен је убрзани развој, долазак стручног кадра са стране и стварање домаћег. Аутор о исељавању користи реч „осипање“ уз тврдњу да одлазе „из разних узрока“. Прецизирао је да је реч о стручњацима који су „у већини случајева стекли искуство у току изградње и уходавања производње“. Вакић, међутим, додаје да српско-црногорска реакција шири лажну тезу да су угрожени пред Албанцима међу којима,

¹⁵⁸ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 389–390; И. Вукадиновић, Призренски процес 1956. и његова ревизија 1968. године, 145; М. Живковић, *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, 224; З. Вукићевић, Зашто стручњаци одлазе, *Јединство*, 7. новембар 1966, бр. 45, 5; М. Стојаковић, Зашто су жене запостављене, *Јединство*, 4. март 1968, бр. 10, 5; М. С., Помоћ привреди али и захтев да се успешније послује, *Јединство*, 23. септембар 1968, бр. 39, 3; Д. Ристић, Силеције, *Јединство*, 3. фебруар 1969, бр. 6, 3.

¹⁵⁹ З. В., Јединствена осуда национализма и шовинизма, *Јединство*, 24. фебруар 1969, бр. 9, 1, 4.

наводи даље, радикалнији елементи „преко ноћи“ покушавају променити националну структуру запослених и праве на тај начин пометњу.¹⁶⁰

На седници управног одбора Привредне коморе Косова априла 1969. износе се подаци анкете спроведене у 36 радних организација. Ту стоји да је за само пар последњих месеци 1968. АПКМ напустило 134 стручњака са високом и 64 са вишом спремом због, како се тврди, бољих радних услова. На регионалном саветовању у Таковици о спровођењу реформе и Смерница ЦК СКЈ речено је да одлазе због економског стања, радних услова и потражње. Да висина плате и није била убедљив разлог да стручњаци остану говори случај комбината „Косово“, који су стручњаци и поред повећања плата напуштали.¹⁶¹

У „Трепчи“ је забележено слично стање. По подацима кадровске службе 36 лица се из овог предузећа одселило 1968–1969. У пећкој фабрици „Рамиз Садику“ од 1. јануара 1971. до маја отишло је 35 радника, махом стручњака, а годину раније 118. У кадровској служби су упозорили да је још већи број најавио одлазак. Из рудника „Кишница“ отишло је од 1970. до маја наредне године више од 370 запослених. Кадровска служба је сматрала да одлазе због бољих животних услова. Уочена је пракса да један број стручњака овог предузећа не напушта дефинитивно Косово, већ одлази у истоимени комбинат или приштинску Фабрику амортизера, дакле средине са већим бројем радника Срба и Црногораца. Председник СО Приштина Јован Печеновић казаће за *Политику* да је миграција стручњака последица првенствено бољих радних и животних услова у другој средини а делимично притиска, да погађа и ову општину, али да је уверен да ће будући развој омогућити да се ствар преокрене и стручњаци почну да долазе.¹⁶²

Период 1970–1971. посебно је упечатљив по одласку кадрова, констатовао је Секретаријат за систем, економику и развој Привредне коморе Косова. Наводи

¹⁶⁰ Аноним, Година највећих улагања у привреду Косова, *Јединство*, 31. март 1969, бр. 15, 1.

¹⁶¹ В. Суботић, Потпуна афирмација стручњака, *Јединство*, 7. април 1969, бр. 16, 6; М. С., Комбинат утростручава производњу, *Јединство*, 7. април 1969, 6; З. В., Недовољно стручњака, *Јединство*, 16. јун 1969, бр. 26, 5.

¹⁶² М., Брига о стручњацима, *Јединство*, 15. јануар 1969, бр. 4, 3; Д. И., Зашто одлазе стручњаци?, *Јединство*, 20. мај 1971, бр. 40, 8; Аноним, Дипломе одлазе из „Кишнице“, *Јединство*, 24. мај 1971, бр. 41, 4; К. Константиновић, Д. Рибникар, Најмлађи универзитетски град, *Политика*, 19. новембар 1969, бр. 20162, 7; Н. С., Стручњаци одлазе - без замене, *Звечан*, 25. јануар 1969, бр. 189, 3.

се да је 1970. од 515 радника који су напустили радне организације 304 ВКВ мајстора, са високом спремом 124 и са вишом спремом 87, а 1971. од 479 отишлих 239 ВКВ мајстора, са високом спремом 125 и са вишом спремом 115. Од 373 отишла радника 1973. са високом стручном спремом је 80.¹⁶³

У неколико година приметан је био одлазак медицинског особља. *Јединство* је 1969. писало о одливу српско-црногорских медицинских радника из Пећи. Речено је да је 11 њих (четири лекара, три фармацеута) отишло 1968. Скоро сви су навели да одлазе из личних и породичних разлога, јер су се тиме избегавали евентуални притисци на њих да остану. Пећ је напустио специјалиста за ухо, грло и нос Милан Драговић, хирург Јоксимовић, интерниста Старицац и др. Надлежни су међусобно пребацивали одговорност. Председник Општинског завода за здравство Ахмет Хоца је истакао да се то „није смело дозволити“ и оптужио друге, а председник СО Бајрам Љома нагласио да тада није био на функцији иако је био уверен да су у питању и материјални разлози. По чаршији се говорило да су надлежни лако допустили особљу да оде. Медицински центар био је у центру пажње и наредне године услед подвајања на националној основи.¹⁶⁴

Сличних проблема било је у подујевском Дому здравља 1971. Забележен је случај штрајка девет српских лекара са захтевом да се са посла искључи заменик директора Салих Гаши, критикован да се меша у рад лекара, лажно их оптужује за нерад, корупцију и недолично понашање. Секретар ОК Јетула Гаши одговорио је да „нико неће клецати на коленима и молити их да се врате“, претећи и административним мерама. Гаши се противио идеји да се одржи седница савета, јер би се то могло схватити као петиција девет српских лекара против једног Албанца („Мислили смо и на то како ће то примити реакција, у првом реду албанска, уз чињеницу да је од 70 радника у овој установи једва двадесетак Албанаца“). Спор је настао око случаја доктора Сретена Башовића, јер је група

¹⁶³ Г. Б. П., Узроци „сеобе“ кадрова, *Јединство*, 9. децембар 1974, бр. 98, 8.

¹⁶⁴ Р. Златановић, Зашто одлазе лекари из Пећи, *Јединство*, 24. фебруар 1969, бр. 9, 5; М. Хајдуковић, За сопствене позиције, *Јединство*, 29. јун 1970, бр. 51, 5. СКС је у званичним материјалима објашњавао да је разлог за одлив стручњака у претежној оријентацији привреде Косова на базичне гране које не пружају довољно могућности за афирмацију. М. Станковић и др. (пр.), *Савез комуниста о недовољно развијеним подручјима : [неразвијена подручја у ужој Србији, проблеми развоја САП Косова]*, Београд [197?], 169.

колега Срба и Црногораца страховала да ће бити избачен са посла. Албанске колеге сумњале су да узима мито и шири нерад, док су ови други тврдили да је реч о професионалцу.¹⁶⁵

Јавност је 1972. упозната са случајем доктора Миомира Ристића. Врсни лекар и аутор десетина научних радова није примљен на конкурс за доцента на седници Медицинског факултета у Приштини децембра 1971. Надлежна комисија понудила му је место асистента. То и не би чудило ако знамо да је Ристић уз декана и председавајућег седнице Османа Имамија био једини доктор медицинских наука на Косову. Дакле, док је Албанац са тим квалификацијама био декан Србину са истим квалификацијама понуђено је место асистента које су, иначе, добијали лекари-специјалисти.¹⁶⁶

Нетрпељивост је тињала и на Гинеколошко-акушерском одељењу Опште болнице у Приштини. Посреди је био сукоб између начелника одељења Сехадете Мекули и доктора Борислава Турковића. Након демонстрација 1981. јавно се говорило да је Мекулијева свесно погрешно лечила Србе и Црногорце, нарочито децу. О томе је 1987. у Косову Пољу говорио радник Фабрике амортизера Брана Декић, тврдећи да Српкиње и Црногорке нису смеле да се лече код Мекулијеве већ код неколико лекара Срба и Црногораца.¹⁶⁷

Доктори су напуштали и Медицински центар у Призрену. На основу писања *Јединства* 1975. не можемо тврдити да је реч о притисцима, већ искључиво мотивима економске природе. То се, опет, мора узети условно. Након демонстрација 1981. учестало се расправљало о одласку стручњака. На састанку Основне организације СК дизпанзерских служби приштинског Дома здравља расправљало се да ли је пет лекара од марта до јула отишло из личних разлога или под притиском. Дилему су стварале изјаве одсељених самоуправним органима

¹⁶⁵ Д. Илић, Обуставили рад и напустили радну организацију, *Јединство*, 1. новембар 1971, бр. 87, 4.

¹⁶⁶ Р. Златановић, Случај доктора Ристића, *Јединство*, 6. јануар 1972, бр. 2, 5; Веће и Савет Медицинског факултета у Приштини, Поводом чланка „Случај доктора Ристића“, *Јединство*, 17. јануар 1972, бр. 5, 7; Р. Златановић, Ненасловљено, *Јединство*, 17. јануар 1972, 7.

¹⁶⁷ К. Николић, „Нико не сме да вас бије“ : Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. април 1987: историја и легенда, 179; С. Мекули, Друга страна вета докторке Мекули, *Јединство*, 1. јун 1972, бр. 44, 8.

радне организације да не одлазе под притиском о чему се говорило на састанку. Више говорника тврдило је да су лекари отишли због притиска, а неки да су посредни породични разлози, бољи животни и радни услови и сл. Дом здравља 1979–1981. напустило је 18 специјалиста, два лекара и девет медицинских сестара, а сви су самоуправним органима изјавили да нису трпели притиске. Приметно је да су Срби и Црногорци са једне и Албанци са друге стране имали супротна мишљења око тога. Први су изнели тврдњу да 1978–1981. није примљена ниједна медицинска сестра српске националности, што је директор Идриз Хоџа демантовао. Донет је закључак да се преиспита пријем албанског кадра и утврди колико је њих било пријављено на конкурсима.¹⁶⁸

Методи притиска на запослене Србе и Црногорце били су различити и само на први поглед неповезани. Док се Албанцима олако прелазило преко нестручности, чак и за руководећа места, запосленим Србима и Црногорцима често су чињене разне смицалице које су у најтежим случајевима доводиле и до раскида радног односа. Техничару Велимиру Антићу из „Трепча“ који је овде радио као приправник 1968. није продужен уговор иако је суд стао на његову страну, медицинском лаборанту Ђорђу Николићу у Клини уговор није продужен да би се запослила два ученика Медицинске школе, а раднику призренског „Прогрес-експреса“ који је радио, чак, без икаквог уговора престала су примања. У пољопривредној задрузи у Горњој Слатини код Витине било је 1971. више туча Срба и Албанаца. Два радника кажњена су затвором, а за тројицу предложено искључење из СК. Предузеће се, иначе, налазило у кризи.¹⁶⁹

Жртва међунационалних односа 1971. био је секретар Општинске заједнице културе у Пећи Милић Шошкић. Он је отишао на годишњи одмор, обезбедивши раније све услове за гостовање Државног ансамбла Албаније за који је владало велико интересовање. На градски стадион слило се 9.000 људи, а продато је тек 3.000 улазница што је произвело хаос. СО је оптужила Шошкића и већином

¹⁶⁸ И. Костић, Селе се бели мантили, *Јединство*, 11. септембар 1975, бр. 74, 10; Р. С., Различите верзије о истим појавама, *Јединство*, 31. јул 1981, бр. 180, 8.

¹⁶⁹ АЈ, Савезно извршно веће - СИБ (=130), к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова, Београд, новембар 1981; А. Ракочевић, Терају стручњаке и кад су им неопходни, *Јединство*, 18. јун 1970, бр. 48, 5; Т. М., Лоши међуљудски односи, *Јединство*, 28. октобар 1971, бр. 86, 4.

албанских гласова предложила Општинској заједници културе да га смени, иако је словио за одличног радника. Шошкић је искључен из СК 1973. а партијски рехабилитован у Пећи 1989. уз оцену да су његова критичка наступања била оправдана. На проширеној седници ОК у Каменици децембра 1971. речено је да су у предузећу „Морава“ неподношљиви односи између Срба и Албанаца. Јануара 1972. избио је спор око места директора у пећкој филијали СДК избором Богдана Секуловића. Незадовољна је била група око другог кандидата Џемаља Јусуфа. Он је алармирао ОК да је посреди притисак Срба и Црногораца као бројнијих. Јуна 1972. претучен је машиновођа железничке станице Косово Поље Видоје Балевећ. Према његовим речима починиоци су били полицајци Шаља Ислам, Хакија Муса и Василије Царичић. Пећки СУП се бранио тврдњом да је Балевећ вређао Ислама. Начелник јавне безбедности у Пећи Раде Звицер одбацио је наводе да је реч о етничком сукобу.¹⁷⁰

За запослење на Косову често је била неопходна веза и(ли) новац. Седамдесетих је била популарна изрека „Коме је бог отац, лако му је да буде светац“. Постојање завода за запошљавање сводило се често на формалност, јер су на конкурсима примана лица за која се у доста случајева већ знало да ће бити запослена. Једном приликом је за приправника примљен човек са пет година радног стажа, иако се у условима захтевало лице без искуства; други случај „од доста примера“ збио се, писаће штампа, у радној организацији која на конкурсима није примила свог стипендисту „већ се одлучила за другог кандидата исте стручне спреме, али много јачег - по вези и познанству“. У непотизму је предњачио круг утицајних функционера, посебно из Ђаковице, одакле је долазило више политичких „првака“ (Џавид Нимани, Махмут Бакали, Фадил Хоца, Вели Дева, Кољ Широка и други). Временом се непотизам проширио до мере да су се на утицајним местима у привреди и другде налазила лица родбински и клановски повезана. Вуксан Церовић, аутор у јавности добро прихваћеног дела *Косово, контрареволуција која тече*, примећује да би у „овој родбинској шуми династија“ могао „да се изгуби и најбољи познавалац родословља, или најпедантнији

¹⁷⁰ ААО, Збирка Милана Ивановића „Злочини“ (даље: Злочини), *Политика*, 27. мај 1989, 10; Г. Петковић, „Кривица“ Милића Шошкића, *Јединство*, 28. октобар 1971, бр. 86, 5; Р. Милачић, Тражимо заштиту самоуправних права, *Јединство*, 20. јануар 1972, бр. 6, 5; Исти, Милиционери претукли машиновођу, *Јединство*, 19. јун 1972, бр. 49, 5.

„статистичар“ непотизма“. Да ствар буде трагичнија неки од високих функционера били су колаборационисти у рату. У случају Хоцине супруге Вахиде Кабаши то је и документовано.¹⁷¹

Србима и Црногорцима никаква диплома није била гаранција да ће добити или задржати посао, у најмању руку да ће бити равноправни са албанским колегама. У Пећи је свршени студент Драгослав Меденица 12 пута конкурисао за посао, па и за нижа радна места. Конкурисао је у БиХ и тамо примљен, али није отишао бивајући везан за свој крај. Дипломирани економиста источке „Дубраве“ Томислав Живановић добио је отказ, иако су у предузеће примани и слабије квалификовани радници а оно „вапило“ за стручњацима. Тешкоће у запослењу имала је професорка Драгица Перић која је више од две године безуспешно покушавала да дође до адекватног посла, иако је одличан студент англистике у Приштини. Предност су добијала мање стручна лица. За Светислава Букумирића (29) из Истока није било посла на пољопривредном добру „Дубрава“ на којем је радио слабије школовани радник. Иако је Букумирић био стипендиста предузећа принуђен је да ради у пекари. Случај Чедомира Свицара је, такође, индикативан. Овај дипломирани инжењер пољопривреде (33) из Липљана конкурисао је у 40 радних организација, био спреман да ради на слабијим позицијама, али је сваки пут одбијен. Није примљен ни као приправник, иако су радне организације имале ту обавезу. За инжењера мелиорације Ранка Алексића (24) више од две године није било посла на Косову, у Војводини и Македонији, док гњиланско Водопривредно предузеће није имало стручњака таквог профила. Алексић је радио физичке послове. Штампала је 1971. писала да је млади економиста Видосав Пантић из Црнца код Истока свуда одбијан куртоазним речима да нема потребе за његовим занимањем. Ниједно предузеће у Истоку није имало дипломираног економисту, а и других стручњака било је мало. Млади економски техничар из витинског краја Зоран Сталетовић годинама је био незапослен и надничео по Македонији.¹⁷²

¹⁷¹ В. Церовић, *Косово, контрареволуција која тече*, Београд 1989, 341–345; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 63–64; Р. Златановић, Неједнакост у просвети, *Јединство*, 14. октобар 1968, бр. 42, 10; Ж. Павловић, Чему овакви конкурси?, *Јединство*, 21. април 1969, бр. 18, 9; В. Суботић, Колика је цена запошљења, *Јединство*, 12. јул 1971, бр. 55, 5.

¹⁷² АЈ, Председништво SFRJ (=803), к. 131, Информација о узrocима исељаванја Срба и Crnogoraca са Kosova, Београд, 19. мај 1982; *Isto*, 130, к. 803, Analiza о узrocима и појавима исељаванја Срба и Crnogoraca са

Београдски професор, албаноолог и фолклориста Халит Трнавци, син Ибрахима Трнавција, сећао се да је као председник Ликвидационе комисије ИВ Косова 1974. био притиснут од потпредседника косовског ИВ Пајазита Нушија да уручи отказ четрдесеторици професора Више пољопривредне школе у Приштини која је по плану требало да прерасте у факултет. Трнавци се бранио да иза наставника стоји закон, а након приговора Нушија да је доведен у ИВ да спроводи политику а не да размишља одбио је да изврши наређење. Зато је смењен. Оставши без посла неки Срби и Црногорци су се иселили.¹⁷³

Надлежним институцијама и високим функционерима редовно су пристизале представке и жалбе Срба и Црногораца у вези незапослености. Радник из Урошевца Никола Ристић молио је савезну Скупштину 1975. да му омогући посао јер ни супруга ни он немају посла, а Здравко Радовић да му СО Митровица није запослила децу у „Трепчи“ иако је пристао на експропријацију свог земљишта што је био један од услова.¹⁷⁴

Петру Стамболићу су стизале представке и жалбе Срба и Црногораца са Косова у којима траже његову интервенцију при запослењу. Душанка Јанићијевић из Косова Поља тражила је марта 1981. помоћ око запошљавања ћерке која је дипломирани економиста, а певач и аутор народне музике Тихомир Живић из Лапљег Села тражио је да му се помогне као незапосленом. Албанац са завршеном машинском техничком школом Мунир Гаши из Трстеника код Глоговца, коме је

Kosova (u periodu od 1971-1981. godine); Б. Микић, Чекање дуго две и по године, *Јединство*, 6. фебруар 1967, бр. 6, 9; Р. З., Зелено светло за нестручност, *Јединство*, 2. октобар 1967, бр. 40, 10; А. Парачки, Најбољи услови - шта је то?, *Јединство*, 30. октобар 1967, бр. 44, 9; А. Ракочевић, Стручњак - вишак радне снаге, *Јединство*, 11. децембар 1967, бр. 50, 7; Исти, Пекар са факултетском дипломом, *Јединство*, 19. фебруар 1968, бр. 8, 5; Ж. Павловић, Има ли где посла за инжењера Свилара?, *Јединство*, 15. април 1968, бр. 16, 9; А. Ракочевић, Р. Хајрулаху, Испружена инжењерова рука, *Јединство*, 5. август 1968, бр. 32, 4; В. Ратковић, Нису им потребни стручњаци, *Јединство*, 29. јул 1971, бр. 60, 5; Д. Јанковић, Зар сам осуђен да патим, *Јединство*, 28. јун 1973, бр. 52, 6.

¹⁷³ Х. Трнавци, *нав. дело*, 40, 42. Трнавци је дошао под скенер покрајинских центара моћи. Сећао се да му је у једном разговору пар година пре демонстрација Џавид Нимани препоручио да треба још да се афирмише у политици јер је млад, алудирајући на његово неискуство. Трнавци је одговорио да је стручњак (доктор наука), а Нимани се подсмехнуо и за себе рекао да је политички доктор. *Исто*.

¹⁷⁴ АЈ, *Savezna Narodna skupština (=160)*, к. 3556, Pregled obrađenih predstavki i pritužbi upućenih Skup. SFRJ od 1. XI 75 do 31. XII 1975. god., Beograd, 26. januar 1976; *Isto*, br. 04/1-25/76, Informacija o predstavkama i pritužbama upućenim predsedniku Skupštine SFRJ za period od 1. IX-31. XII 1975. godine, Beograd, 27. januar 1976.

отац преминуо и мајка издржавала петочлану породицу, писао је 1979. тражећи посао.¹⁷⁵

Истраживања Марине Благојевић показују да су економски мотиви пресудно утицали на одлазак Срба и Црногораца у само 15% случајева. Да су миграције Срба и Црногораца биле економске природе, што је доминантна теза албанских историчара, биле би индивидуалне (не цела домаћинства), исељавало би се претежно радно способно становништво, за већину исељених представљале би степеник навише у систему друштвене стратификације, претежно би се исељавало аграрно становништво, а исељено становништво имало би нижи друштвени положај од неисељеног изузев у случају „одлива мозгова“. Главни индикатор економских миграција било би масовније исељавање Албанаца и то читавих породица.¹⁷⁶

Висок природни прираштај Албанаца знатно је умањивао већ сужене могућности за запослење. На то је упозорено децембра 1966. у Приштини на предавању о планирању породице. Годину раније рођено је 43.600 деце (10.000 више него десет година раније). На Косову је 1971. чак 42,4% становништва било млађе од 15 година, а то је значило висок број издржаваних лица која врше притисак на малобројну радничку класу. Економисти су сматрали да смањење наталитета и аграрне пренасељености донекле могу ублажити размере притиска на запосленост. Васка Дуганова је на седници ЦК СКС 6. маја 1981. упозорила да „нисмо тако богата земља да имамо европски стандард, а азијски наталитет“ и да то „нећемо постићи ни у 2.000 години“.¹⁷⁷

Академик Коста Михаиловић упозоравао је да је највећи извор заостајања Косова превисоки наталитет, а не ефикасност инвестиција и продуктивност рада. Био је зачуђен да развојем индустрије наталитет није опао као у остатку земље. То је довео у везу са политичким циљевима сепаратиста за бројчаном доминацијом.

¹⁷⁵ Državni arhiv Srbije (DAS), Lični fond Petar Stambolić, k. 64, Dušanka Janičijević, Kosovo Polje - Petru Stamboliću, Beograd, 6. mart 1981; Isto, Tihomir Živić, Laplje Selo - Petru Stamboliću, nedatirano; Isto, br. 6, Muri Gaši, Trstenik - Petru Stamboliću, 23. april 1979.

¹⁷⁶ M. Blagojević, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, 245–246.

¹⁷⁷ AJ, 130, k. 803, Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine); S. Đaković, *nav. delo*, 285; M. Perović i dr., *nav. delo*, 37; Č. Očić i dr. (ur.), *Privredni razvoj Kosova i Metohije*, Beograd 1991, 30; В. Суботић, У прави час, *Јединство*, 26. децембар 1966, бр. 52, 4.

Бранио се од албанских критика тезом да планирање породице није никакво малтузијанство, како су из Приштине приговорили, већ начин да се ублаже регионалне разлике. Подвукао је да нико нема право задирати у приватност породице да сама одлучи колико ће имати деце, да су онда могући проблеми са запошљавањем и да је у таквим условима неморално захтевати од Србије и других република да финансирају високу стопу наталитета. Слично Михаиловићу мислио је и Милош Мишовић.¹⁷⁸

Запосленост на Косову кретала се, дакле, у условима експанзивног пораста становништва и недовољног друштвено-економског развоја. Колико је било тешко пронаћи посао илустративно сведочи податак да се на једном конкурс за место дактилографа на албанском јавило 140, а на српском 50 кандидата. На Косову се у просеку за слободно место јављало 30 кандидата, а у остатку земље десет. За место портира у локалном дечанском суду конкурисало је 620 кандидата од којих знатан број квалификованих. Пећка и Ђаковичка општина су, чак, донеле прописе да се на њиховој територији не може запослити лице са мање од шест месеци пребивалишта, што се у суседној дечанској општини огорчено примило јер је знатан број радника радио у те две општине. У Дечанима су се жалили да је нарушен принцип јединственог тржишта рада.¹⁷⁹

Број запослених на Косову порастао је са 89.423 (1965) на 100.082 (1970) и 137.766 (1975). Посебно је занемарљив број запослених жена, нарочито Албанки, као последица схватања да је жени место кући. Запосленост је највише расла у сектору индустрије и рударства, док је у сектору пољопривреде раст био скромнији.¹⁸⁰

¹⁷⁸ К. Михаиловић, *Регионална стварност Југославије*, Београд 1990, 161–173, 263; М. Мишовић, *nav. delo*, 309.

¹⁷⁹ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 77–78; Н. Радушки, М. Петровић, *Strukture stanovništva*, у: Д. Аврамов (ur.), *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, Београд 1992, 72; Б. Јовановић, Феномен високог природног прираштаја и проблем запослености у САП Косово, у: Н. Узунов и др. (ur.), *Demografski, socijalni i ekonomski aspekti radne snage i zaposlenosti = materijali sa naučnog skupa održanog 2. i 3. novembra 1989. u Skopju*, Скопје 1991, 161–176; М. Мишовић, Димензије неразвијености, *НИН*, 30. март 1969, бр. 951, 11–13; Аноним, Живети у Дечанима, *НИН*, 11. март 1979, бр. 1470, 9.

¹⁸⁰ В. Мађарај, *Kretanje zaposlenosti i nezaposlenosti u SAP Kosovu u posleratnom periodu*, у: В. Јовановић (ur.), *Naučni skup Efikasnost privrednog razvoja nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije*, Приштина 1988, 189–201.

Радно способних 1966. било је 575.396 и запослених 90.210, а 1973. чак 678.755 наспрам 120.168. Број запослених повећан је за око 30.000, али је број радно способног становништва порастао за око 103.000. Број запослених Срба и Црногораца био је процентуално изнад учешћа у структури становништва, али са тенденцијом опадања. Сачињавали су 31,8% и 6,2% запослених (1972), односно 36,5% и 8,2% (1966). Опадање њиховог броја покрајинско руководство правдало је политиком усклађивања са процентуалним учешћем у становништву. Албанаца је процентуално било мање међу запосленима него у укупном броју становника. Они су 1966. чинили 51,1% запослених у друштвеном сектору привреде да би проценат порастао на 67,1% (1972). На попису 1971. бројали су 73,7% становништва.¹⁸¹

На седници Координационог одбора Републичке конференције ССРН Србије марта 1982. наводи се податак да је 1972–1974. међу новозапосленима било 64% Албанаца наспрам 25% Срба, а 1976–1978. чак 83% наспрам 9,3% да би однос 1978–1980. износио 92% наспрам 5%. На седници се расправљало о мерама за заустављање исељавања.¹⁸²

Албанаца је 1970. било запослено 53.986 (55,1%), Срба 32.739 (33,4%) и Црногораца 7.188 (7,3%), године 1972. Албанаца 65.074 (57,4%), Срба 36.051 (31,8%) и Црногораца 7.067 (6,2%), године 1974. Албанаца 74.787 (58,2%), Срба 39.912 (31,0%) и Црногораца 7.329 (5,7%), године 1976. Албанаца 85.350 (59,7%), Срба 42.775 (23,9%) и Црногораца 7.557 (5,3%), године 1978. Албанаца 99.522 (62,2%), Срба 44.352 (27,7%) и Црногораца 7.574 (4,7%), године 1980. Албанаца 114.591 (64,0%), Срба 45.183 (25,7%) и Црногораца 7.447 (4,3%).¹⁸³

У таквим околностима неким се, посебно Албанцима из породица са доста деце, чинио спасоносним одлазак у иностранство. У летњим месецима Косовци на раду у иностранству обилазили су предузећа и наговарали неке раднике да оду. То се посебно допадало квалификованим радницима, па је за кратко време 1969. Ђаковичко предузеће „Емин Дураку“ напустило 12 лица а сличан тренд уочен је и

¹⁸¹ E. Beriša, M. Stolić, *nav. delo*, 360, 389; M. Limani, *Investicije i privredni razvoj Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova : doktorska disertacija*, Priština 1980, 67.

¹⁸² М. Павловић и др., *Косово и Метохија : век важних догађаја : 1912–2012*, Београд-Нови Сад 2012, 230.

¹⁸³ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*.

у предузећу „Напредак“ („Чим се појаве кола из Хамбурга - зна се да ће неколико нових радника напустити предузећа и отићи у - неизвесност“).¹⁸⁴

Најмање 50.000 људи са Косова, међу њима далеко највише Албанаца, налазило се 1966. на раду у иностранству. Ради одржавања веза са матицом основана је Матица исељеника у Приштини. Међу Албанцима највише су одлазили људи до 38 година, квалификовани и полуквалификовани, већином са села где је владала аграрна пренасељеност. Знатан број албанских домаћинстава пунио је буџет на тај начин, јер су махом одлазили мушкарци-храниоци. Живот у емиграцији био је углавном врло напоран, радило се доста и штедело са намером да се једном врати назад. Емиграција је донела видљиве промене. Зидане су нове куће, вршене оправке и опремање истих, куповани аутомобили и роба широке потрошње. Промене су биле и психолошке природе, јер се модернизовало традиционално и затворено албанско друштво. Дошло је до приметније укључености Албанки у друштво, јер су преузимале улогу одсутних мужева. Приметан је и процес трансформације албанске задружне породице у класичну какву данас углавном познајемо.¹⁸⁵

У предузећима су Срби и Црногорци били изложени језичком притиску. То је било згодно средство албанизације привреде. Језичко питање је значајно нарушавало односе две заједнице. До 1966. српски језик је на Косову био доминантан. Покрајински Статут налагао је да се објављивање прописа врши на српском и албанском, али се у пракси то често није поштовало на штету албанског. У склопу брионске политике отпочела је, најпре стидљиво, кампања форсирања албанског. Школовање на албанском уведено је први пут 1966. на Правно-економском факултету у Приштини, а крајем године албански студенти Више комерцијалне школе у Пећи полагали су испит на матерњем језику. На свим нивоима покрајинске администрације 1968. у 20% случајева био је обезбеђен

¹⁸⁴ Д. Р., Врбовање, *Јединство*, 15. септембар 1969, бр. 39, 5.

¹⁸⁵ Н. Нохха, *Uzroci, problemi i posljedice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanske nacionalnosti u inostranstvo*, у: I. Čizmić i dr. (ur.), *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom : zbornik*, Zagreb 1978, 257–272; P. Nushi, *Karakter i osobenosti prilaza izučavanju iseljeničtva naroda i narodnosti pokrajine Kosova*, у: *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom : zbornik*, 583–593; П. Косин, *Наук Зејнила Морине, Политика*, 12. јул 1972, бр. 21109, 10; А., *Основана матица исељеника Косова и Метохије, Јединство*, 20. јун 1966, бр. 25, 4.

превод на албански наспрам 1966. када је од 220.000 предмета у управном поступку код општинских судова на албанском издато само 10%.¹⁸⁶

Петар Стамболић је 1967. боравио у Митровици. Њему је пре тога стигло анонимно писмо у којем се критикује пракса да предност при запошљавању имају лица која владају двојезичношћу. Стамболић је поручио да је реч о „политичким галамцијама“ које праве штету и да „мора да се зна језик људи који ту живе и не може бити довољно само знање српскохрватског“.¹⁸⁷

Наредних година Партија је максимално пропагирала политику језичке равноправности. Секретар ИК ПК Блажо Радоњић поручио је маја 1968. да социјалистичко друштво одбацује као националистичку тезу о тзв. „државном језику“ и „великим и малим језицима“ уз оцену да неравноправан третман језика може бити окидач међунационалних проблема. Радоњић је сматрао да су сазрели услови за равноправну употребу албанског и позвао Србе и Црногорце да промовишу политику учења албанског као нематерњег. Указаће и на практичну потребу познавања албанског за радна места где се свакодневно комуницира са Албанцима уз закључак да се, ипак, не сме форсирати двојезичност када је реч о пријему стручњака јер би то водило затварању привреде у локалне оквире. Примера ради, Призрен је 1967. напустио хрватски стручњак који није желео да трпи притиске у вези језика и да се узалудно бори са мањком овдашње радне културе. Да је управо дошло до привредног затварања говоре подаци да је 1974–1978. из остатка земље на Косову запослено мање од хиљаду људи.¹⁸⁸

На 15. седници ПК јула 1968. расправљало се о потреби равноправности језика. Исмаил Бајра је говорио о неравноправности албанског и турског у пракси,

¹⁸⁶ Б. Микић, Из Више комерцијалне школе у Пећи, *Јединство*, 21. новембар 1966, бр. 47, 9; Д. Ристић, Двојезична администрација, *Јединство*, 25. март 1968, бр. 13, 1; Д. В., Равноправност језика - услов за националну једнакост, *Јединство*, 20. мај 1968, бр. 21, 4; Р. Ђ., Уведена факултетска настава на шиптарском језику, *Политика*, 5. новембар 1966, бр. 19070, 3.

¹⁸⁷ DAS, Lični fond Petar Stambolić, k. 67, Steno beleške sa predavanja i razgovora sa puta u Prištinu i Kosovsku Mitrovicu - 9. II 1967, 1967.

¹⁸⁸ J. Stojanovski (ur.), *Privredni sistem i nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo*, Skopje 1979, 216–297; J. Пеликан, *Новим путевима : Косово : 1958–1969.*, 312; Аноним, Неравноправност језика угрожава братство и јединство и развој социјалистичких односа, *Јединство*, 22. април 1968, бр. 18, 3. Испоставило се да није било довољно само прокламовати језичку толеранцију. Након демонстрација 1981. ЦК СКЈ је као неопходно издвојио „да просветне, социјалне, политичке и друштвене организације стварају климу и услове за учење и познавање нематерњег језика и за двојезичко школство у вишенационалним срединама“. В. Petranović, М. Zečević (pr.), *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*, knj. 2, Beograd 1987, 626.

позивајући надлежне да питање изучавања нематерњих језика уреде на добровољној основи. Учесници дискусије су били сагласни да комунисти свих националности морају активно промовисати учење нематерњег језика. На седници је закључено да су резултати на пољу остваривања равноправности језика половични. Предвиђа се активнији рад у том смеру и осуђује наметање само једног језика. Комунистима се налаже да савладају отпоре и промовишу равноправност на сваком месту. СКК се обавезао да разради рокове за оспособљавање кадрова у правцу двојезичности и тројезичности и предложио да изучавање нематерњих језика у школама буде на добровољној бази.¹⁸⁹

Језичко питање коментарисао је 1969. покрајински секретар за образовање и културу Вељо Тадић. Позитивно се изјаснио о кампањи форсирања албанског, наглашавајући значај равноправног третмана наставе нематерњих језика и пуне добровољности у опредељивању ученика. Као проблем је издвојио непостојање јединственог плана / програма и мањак стручног кадра и уџбеника. Предложио је да се способним професорима нематерњег језика повећају примања. Међутим, у пракси су Срби и Црногорци са великим незадовољством крајем шездесетих прихватили албански као изборни предмет. То се одразило и на њихову децу, која су незаинтересовано учила језик. На часовима албанског неретко се дешавало да наставник чита новине, док се ђаци припремају за други час или необавезно разговарају. Слично је било и у албанским одељењима на часовима српског.¹⁹⁰

Децембра 1970. покрајинска Скупштина усвојила је Закон о равноправности језика и писма. Њиме је формално потврђена равноправност албанског, српског и турског (у срединама где Турци живе) језика и писма у државним и самоуправним органима, судовима, школама и удружењима, одређено да се нематерњи језици изучавају добровољно, а називи места и улица пишу двојезично. Предвиђене су и казне за нарушавање језичке равноправности. У случају судског спора између

¹⁸⁹ Аноним, Наставак XV седнице Покрајинског комитета Савеза комуниста, *Јединство*, 13. јул 1968, бр. 29, 3; Аноним, Закључци Покрајинског комитета СКК за Косово и Метохију о задацима комуниста у вези са равноправношћу језика у Покрајини, *Јединство*, 5. август 1968, бр. 32, 5.

¹⁹⁰ М. Malešević, *Didara - životna priča jedne Prizrenke*, Beograd 2004, 91; В. Ивановић, Рђава вест, *Политика*, 28. јануар 1967, бр. 19150, 7; М. М., У служби друштвеног књиговодства уводи се двојезична администрација, *Јединство*, 6. фебруар 1967, бр. 6, 9; Аноним, Једна од битних функција изучавања језика јесте и међусобно упознавање и зближавање деце и јачање њиховог јединства, *Јединство*, 27. октобар 1969, бр. 49, 10.

странака различитих националности процес се водио на језику туженог, док је другој страни додељиван тумач. У пракси се догађало да превод докумената касни, па тако једна странка није могла адекватно пратити ток процеса. Предвиђено је да у случају спора странака различите националности оне саме одлуче на ком језику ће се спор водити, а у супротном је то препуштено општинама. Како су службеници већином били Албанци најчешће је одређивано да се случај води на албанском.¹⁹¹

На седници комисије за међунационалне односе ПК и ССРН Косова јуна 1973. констатовано је да у пракси није остварена пуна језичка равноправност уз напомену да је Закон о равноправности језика и писама прекршен у низу органа и институција и да нико није сносио одговорност. Назначено је да се питању употребе језика и писма пришло формално, подвучен је значај оспособљавања кадрова у условима када део запослених није способан за примену вишејезичности и затражено да се општа акта у радним организацијама ускладе са прописима о равноправности језика и писама.¹⁹²

Чл. 4 Устава Косова 1974. гарантује право слободног развитка и изражавања националних особености, језика, културе и других обележја. На седници покрајинског Председништва јуна 1977. разматрано је питање остваривања равноправности језика и писма у органима управе и правосуђа уз оцену да су постигнути значајни резултати. Усвојене су мере са циљем да се створе повољнији друштвено-материјални и технички услови за равноправност језика и писма у органима управе.¹⁹³

Постоје индиције да је и Фадиљ Хоџа исказивао подозривост према српском језику. Рајко Видачић, пре 1966. високи функционер службе у Приштини, сећао се да је Хоџа још 1962. на једном весељу, седевши између првобораца Вељка

¹⁹¹ М. Павловић и др., *нав. дело*, 170; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 100–101; Аноним, Равноправност језика и писма у Покрајини, *Политика*, 29. децембар 1970, бр. 20559, 4.

¹⁹² Аноним, Не поштују се прописи о равноправности језика, *Јединство*, 21. јун 1973, бр. 50, 4. При косовској Скупштини постојала је посебна комисија која се бавила истоветношћу текстова прописа. АК, *Skupština Kosova* (=146), к. 26, ф. 4, *Izveštaj Komisije za utvrđivanje istovetnosti tekstova pokrajinskih propisa, Priština*, 21. decembar 1976.

¹⁹³ Р. Nuši, *Saradnja Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Tirani*, Priština 1977, 19; Аноним, Равноправност језика и писма део заједништва, *Јединство*, 25. јун 1977, бр. 69, 1.

Мирјачића и Алексе Вучинића, из чиста мира питао да ли су научили албански. Након одговора да је за њих касно уследило је упозорење:

„Ако мислите да на Косову заједно живимо научите шиптарски.“

Видачић препричава и случај из 1976. када се Хоџа нашао на одмору на Брезовици у друштву београдског професора Живка Симоновића. Професор је изврсно причао албански, објашњавајући присутнима да је рођен у Гњилану где је као дете исти научио. Хоџа је добацио:

„Видиш друже Симоновићу, ми Шиптари и ви Срби староседеоци живели смо у добрим односима, али после доласка насељеника ти односи су се покварили.“¹⁹⁴

Без обзира што је формално гарантована равноправност српског и албанског језичка дискриминација Срба и Црногораца у пракси била је уочљива. Њима су често уручивана судска решења, позиви и обавештења, рачуни за кирију, струју, претплату и остало на албанском. Срби и Црногорци су примећивали да многи Албанци намерно не говоре њихов језик иако га знају и тумачили то национализмом. Међутим, у условима апсолутне већине албанског живља и свеобухватне албанизације Албанци углавном више нису сматрали неопходним да се у комуникацији служе српским као раније. Све више се у свакодневном животу тражило познавање албанског. Нису били ретки случајеви да доктори одбијају саслушати пацијенте који се обрате на српском, кондуктери не продају карту путнику који је затражио на српском, службеници на шалтерима одбијају документа попуњена на српском и др.¹⁹⁵

Дидара Дукађини-Ђорђевић у сећањима описује ситуацију код свог брата, признатог стоматолога. Овај је, наиме, није могао примити јер га је чекало десетак пацијената, али се обратио колеги Србину који није имао пацијента и досађивао се. Србин није причао албански, па су пацијенти Албанци (у конкретном случају са села) радије одлазили сународнику са којим су могли да опште на свом

¹⁹⁴ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Београд 2000, 213. Подаци говоре да су исељеници са Косова имали релативно висок ниво завичајности. Око 85% одсељених домаћина рођено је на Косову, а 50% њихових очева били су колонисти. Албански аутори говорили су о бројци од 500.000 досељених Срба до 1966. М. Благојевић, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, 237–238.

¹⁹⁵ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 100–101.

језику. Након 1966. Срби и Црногорци све теже су прихватили чињеницу да се српски не подразумева у међусобној комуникацији. Већина Албанаца је у томе осећала призвук српског национализма. То се, макар по Дидариним речима, враћало као бумеранг у виду албанског национализма. Она признаје да је временом знатан број Албанаца одбијао да општи на српском из разлога што су Срби и Црногорци одбијали да и површно науче албански.¹⁹⁶

Обиље је сведочанстава Срба и Црногораца о језичкој дискриминацији:

„Чим чује да говориш српски, затвори шалтер“;

„Када нам је требала нека потврда из СУП-а или општине, нису нам давали. Ако си дошао да тражиш било шта на српском, ниси добио. Тражили су да говориш албански“;

„На суду су албански говорили, ја, брат и снаја ништа нисмо разумели“;

„Ако тражиш на српском, неће да те услужи“;

„У продавници ако хоћеш хлеб, мораш да га тражиш на албанском. Ако на аутобуској станици не тражиш карту на албанском, нећеш је добити“;

„Једног дана отишао сам да купим угаљ и кад сам затражио на српском угаљ у магацину речено ми је да га нема јер је све већ откупио неко. Унутра су била два млада човека и приближно тона угља. Када сам се вратио сутрадан угаљ је и даље био ту и газда ми је рекао да не може да ми помогне“;

„Требала би наша власт да оде на Косово и да се мало провоза њиховим локалним аутобусима, да оде у завод за запошљавање, да стане у било који ред где се нешто чека, па да видиш како то изгледа када не знаш албански језик“;

„Ужасно је живети са људима који те попреко гледају и неће да говоре твој језик иако га знају“;

„Слабо сам знао албански, па кад хоћу да дискутујем на српском, они кажу: „српски шовиниста““;

„Кад проговориш српски, обележен си“;

„Принудно су растурали збор радних људи јер су тражили да се на седницама говори искључиво шиптарски, мада нас је било пола-пола“;

¹⁹⁶ М. Malešević, *nav. delo*, 92–94.

„Кад су биле демонстрације 1968, дежурао сам у болници, одједном је један Шиптар-болничар попунио дежурну књигу на албанском, побунио сам се, али није вредело, директор је рекао да ће и историје болести да се пишу на албанском“;
„Код примопредаје дужности у електрани свако говори на свом језику, па се не зна ситуација на котловима“.¹⁹⁷

Албански језик се одомаћио у званичним документима. У том контексту полако је усвајан као општи назив за становника Косова термин Косовар. Срби и Црногорци нису пристајали на то, називајући себе Косовцима као и њихови преци. Албански термин „Kosova“ одомаћио се у многим називима, а нарочито предузећа („Turist Kosova“, „Kosovafilm“, „Kosovarja“, „Elektrokosova“, „Transkosova“ и слично). У тим случајевима албански термин „Косова“ се поклапа са генитивом речи Косово у српском, што је стварало илузију о равноправној употреби два језика. Неке радне организације имале су упоредне називе на оба језика („Elektrokosova - Elektrokosovo“). У називима је било и кварења српског језика и то често када је покушана вештачка интеграција два језика. Српски се готово по правилу користио у латиничној варијанти. Универзитет се неформално звао „Универзитет Косова“, дакле одговарајуће албанском језику, а не „Косовски универзитет“ или „Универзитет Косово“ како одговара духу српског. После 1981. расправљало се на тему зашто је коришћен назив „Универзитет Косова“ ако се зна да је сваки универзитет у земљи у називу имао одредницу града у којем се налази. Изашла је на видело и чињеница да је постојао предлог студената и декана Филозофског факултета да универзитет понесе Титово име, али до тога никада није дошло.¹⁹⁸

¹⁹⁷ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, 803, к. 131, *Оцене и ставови о исељаванју Срба и Црногораца са Косова и о правцима деловања ради отклањања узрока и исељаванја и стварања услова за повратак у САР Косово оних који то жеље*, Београд, 12. јул 1982; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 184–185; Ј. А. Mertus, *нав. дело*, 123. Да су националисти и сепаратисти језичко питање препознали као zgodnu могућност за притисак на Србе и Црногорце сведочи брисање назива места на српском са одговарајућих путних знакова. Тако је Душаново код Призрена остало без српског назива који је прецртан, па је фигурирао само онај на албанском (Dukagjin); Нова Шумадија остаће без српског назива и стајаће онај на албанском (Malesia e gee; срп. Нова Малесија). Било је и обрнутих примера. У Грабовцу код Митровице албански назив села је изгребан и остао је само онај на српском. Аноним, „Кумови“ села, *Јединство*, 17. јун 1971, бр. 48, 10–11; Н. Качанику, Ко ме сметају обележја на оба језика?, *Јединство*, 22. јул 1971, бр. 58, 7.

¹⁹⁸ М. Чупић, *Отета земља Косово и Метохија (злочини, прогони, отпори...)*, 153–155; Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 84–88, 109; К. Лековац, Житељи Косова су Косовци, *Јединство*, 15. август 1981, бр. 193, 9; М. Киковић, Ректорат

Срби и Црногорци су се суочавали са конкретним проблемима на послу уколико не знају албански. Навешћемо случај пећке школе „Рамиз Садику“ у којој су међунационални проблеми кулминирали на седници наставничког већа пред летњи распуст 1971. Пре тога је уручен отказ наставници енглеског Цветани Ивановић, која је албанским одељењима предавала српски. Одлуком школског савета није могла остати на радном месту јер не зна албански, па је расписан конкурс. Одлука о отказу, међутим, није са лакоћом донета. Прегласани на трећем гласању Срби и Црногорци су напустили седницу, а остали чланови већа наставили рад. Ови први су отишли у ОК и жалили се на албанску мајоризацију. Секретар ОК Лазар Павличевић замериће им да су „отишли са фронта“, а они ће одговорити да је то био једини начин да се избегну теже последице с обзиром на то да им се, како су рекли, упућују увреде, бивају прегласавани и ућуткивани. Наставници су писали о случају на адресе СКС и ПК. Одлучено је да се откаже решење о отказу и на положаје председника Савета и синдикалне организације изаберу Срби и Црногорци.¹⁹⁹

Језички притисак врло добро се види на примеру запошљавања. Бројни су случајеви да у радним организацијама самоуправним општим актима није прецизирано за која радна места је обавезно познавање двојезичности, што је омогућавало простор за различите злоупотребе. Циљ је очигледно био да се радна места попуне Албанцима без обзира на стручност.²⁰⁰

Позваћемо се на конкурсе за посао објављене у *Јединству* у којима до 1966. нисмо приметили да се двојезичност захтева као услов за заснивање радног односа.

био обавештен, *Новости*, 30. јун 1981, 7. На смишљен прогон ћирилице указао је Вујадин Милановић. Он је 1987. у Косову Пољу подсетио да је у јеку демонстрација 1981. испред његовог факултета скинута ћирилична ознака (стављена латинична) и да се ћирилица као писмо задржала само у Лепосавићу и околини. Инжењер Стеван Маринковић из Кузмина, запослен у Приштини, тврдио је том приликом да је до 1971. српски исписиван испред албанског на таблама да би се то касније мењало у корист албанског („Ако неко мисли да је равноправност написати прво на албанском па на српскохрватском, ја бих им само препоручио дајте да се заменимо, па ако се нико не љути, значи стварно су равноправни“). К. Николић, *нав. дело*, 149, 208.

¹⁹⁹ М. Хајдуковић, Просветни радници подељени на националној основи, *Јединство*, 24. јун 1971, бр. 50, 11; Исти, Сви ће се заложити за превазилажење ситнијих чарки, *Јединство*, 1. јул 1971, бр. 52, 10; Аноним, Подељени наставници, *Политика*, 23. јун 1971, бр. 20731, 6; Аноним, Савет школе повукао отказ наставници, *Политика*, 25. јун 1971, бр. 20733, 7.

²⁰⁰ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; *Isto*, 803, к. 131, *Informacija o uzrocima iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova*.

Примера ради, за место тржишног и грађевинског инспектора у СО Приштина марта те гоине била је неопходна диплома економисте или грађевинског инжењера.²⁰¹

У конкурс у од марта 1969. за место инструктора у Савезу организације за физичку културу у Приштини „пожељно“ је да кандидати познају оба језика. Не прецизира се, међутим, какву предност ће остварити кандидат који зна оба језика нити начин на који се утврђује обим знања, што опет отвара могућност за различита тумачења. Даље, Фабрика амортизера објавиће марта конкурс за попуну 13 слободних радних места. За места правног референта и секретара органа управљања неопходно је познавање двојезичне администрације, док за места референта за план и анализу, књиговође алата и инвентара, приправника, руководиоца пријемног магацина и машинског техничара предност имају кандидати који познају оба језика. У конкурс у приштинског предузећа „Космет-превоз“ априла 1969. траже се руководиоца општег сектора (1), руководиоца техничког сектора (2), руководиоца сектора експлоатације (3), руководиоца привредно-рачунског центра (4), управник погона у Призрену (5) и управник погона у Урошевцу (6). За место 1 било је неопходно познавање двојезичности III степена, за места 2–4 II степена, а за места 5–6 III степена.²⁰² Дакле, за свих шест радних места неопходно је познавање српског и албанског и то различитог степена.

У извесном броју конкурса за запослење језик се уопште не спомиње као услов. У приштинском „Рамиз Садику“ расписан је 1968. конкурс за директора у чијим условима нема помена о познавању оба језика или само албанског. Ни на конкурс у ПМФ-а 1972. за 13 радних места језик као услов уопште се не спомиње.²⁰³

²⁰¹ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 7. март 1966, бр. 10, 14. Председник ИВ Скупштине Србије Драги Стаменковић приликом консултација са Титом марта 1967. упозорио је:

„[...] код пријема на посао иде се за тим да под једнаким условима предност има Шиптар. Затим, ко зна два језика - тај има предност, итд. Све то ствара нервозу. Свако питање има две стране, све се гледа и тумачи у светлу међунационалних односа. [...] И веома је тешко остварити политику пропорционалних односа. Шиптарски кадрови се теже оспособљавају, то не иде брзо.“ М. Живковић, *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, 135–151.

²⁰² Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 10. март 1969, бр. 11, 16; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 31. март 1969, бр. 15, 14; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 21. април 1969, бр. 18, 14.

²⁰³ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 3. јун 1968, бр. 23, 13; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 20. март 1972, бр. 23, 16.

Незнатан је број случајева да се тражи познавање тројезичне администрације. Поред српског и албанског у питању је и турски језик у местима где живи бројнија турска заједница. На конкурс Завода за осигурање и реосигурање „Југославија“ 1971. за место приправника у гњиланској испостави предност имају лица која знају три језика, конкретно имају доказ да поседују III степен двојезичне администрације (српски и албански) и говоре турски.²⁰⁴

Посебно је тројезичност тражена у Призрену. Срби и Црногорци на појединим радним местима овде, посебно у администрацији, морали су да савладају и турски у циљу успостављања тројезичне администрације. Кандидати за судију Основног суда и директора Радио Призрена 1980. морали су да познају израду писмених састава на српском и албанском и усмено општење на турском.²⁰⁵

Нећемо погрешити ако приметимо да су одређена радна места због бољег квалитета рада захтевала познавање оба језика или је то било корисније. Технички факултет 1972. расписује конкурс за упражњено радно место референта за студентска питања у којем се тражи обавезно познавање оба језика, а слично стоји и у конкурс пећког СУП-а марта где се прецизира да 15 радника полиције у Пећи морају знати два језика на нивоу конверзације односно за 12 слободних радних места у Урошевцу, Штрпцу и Штимљу. Са друге стране, за поуну двадесетак радних места у Фабрици амортизера у Урошевцу једино за место поентера предвиђено је познавање двојезичне администрације.²⁰⁶

Драстичнији пример језичког притиска проналазимо у конкурс из 1973. када је за 16 слободних места у Покрајинском секретаријату за привреду тражено познавање оба језика.²⁰⁷

²⁰⁴ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 4. март 1971, бр. 18, 12.

²⁰⁵ Б., Ускоро симултано превођење у Скупштини општине Приштина, *Јединство*, 22. септембар 1969, бр. 40, 5; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 22. мај 1980, бр. 120, 15.

²⁰⁶ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 8. март 1971, бр. 19, 16; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 16. март 1972, бр. 22, 15.

²⁰⁷ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 26. март 1973, бр. 25, 19. У неколико конкурса давала се предност Албанцима у случају подједнаких квалификација. Такав је случај приштинске филијале СДК 1973. када је на конкурс за три контролора (два у Приштини, један у Гњилану) прецизирано да под једнаким условима предност имају кандидати Албанци. Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 24. децембар 1973, бр. 103, 18.

Јединство је писало о случају дипломираног економисте Видосава Панџића, који је безуспешно покушавао да добије посао јер се увек тражило познавање двојезичне администрације иако је постојао мањак стручњака. Лист је писао:

„Мислио је да му се срећа осмехнула и у молби навео да познаје албански као матерњи језик. Сви то знају, јер је одавде, њихов. Играо се с њима, учио, разговарао и певао исте песме. Али о томе нема диплому, а она економског факултета није довољна да отвори врата источке привреде и општинске администрације.“²⁰⁸

У конкурсима се примећује и доста нелогичности. У комбинату „Милан Зечар“ у Урошевцу 1973. за седам радних места (заменик генералног директора, два директора и четири референта) познавање двојезичне администрације је неопходно или даје предност при запошљавању, а у конкурсима гњиланског СУП-а исте године за места начелника одељења за опште управне послове, инспектора за криминалитет у привреди и референта за безбедност саобраћаја познавање двојезичне администрације тражи се за друго и треће радно место. Са друге стране, за место директора Урбанистичког завода општине Приштина језик као услов уопште се не помиње, а ни у конкурсима Пољопривредне задруге у Митровици за места главног агронома и два шефа. Високи покрајински функционер Душан Ристић хвалиће 1978. функционисање двојезичности тврдњом да је решено на равноправним основама.²⁰⁹

Уставно редефинисање Југославије финализовано 1974. имало је велике економске реперкусије. Још 1971. почело је смењивање тржишних принципа елементима самоуправног споразумевања и договарања. До 1976. поступно је изграђиван нови привредни систем да би до 1983. функционисао у пуној снази. Тежња да се правним актима пропишу обрасци понашања и деловања, прецизније речено да се правно „укалупи“ друштвено-економски живот, довела је до гушења слободе предузећа којом се Југославија поносила. Према прокламованом споразумевању и договарању расло је неповерење како је земља западала у економску кризу. Договорним управљањем економијом југословенско заједничко

²⁰⁸ З. Вукићевић, Све због двојезичности, *Јединство*, 8. новембар 1971, бр. 89, 5.

²⁰⁹ D. Ristić, *Kosovo između dva kongresa*, Београд 1978, 23; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 19. март 1973, бр. 23, 19.

тржиште је нестајало, а замениле су га економије република и покрајина затворене у своје унутрашње границе.²¹⁰

НИН је 1971. пренео речи председника покрајинског ИВ Илије Вакића да је Косово „сиромашни богаташ“. Оне најбоље одсликавају дисбаланс између привредног развоја и природних богатстава. Ни гиганти попут „Трепче“ нису могли да се изборе са проблемима. Овде је због слабих и нередовних примања четрдесетак радника штрајковало августа. Предузеће је трпело јер није довољно експлоатисало најмодерније машине које постају исплативе тек на одређеној количини уложене сировине. Руководиоци су упорно тврдили да се радници не ангажују довољно и да се споро прилагођавају новим технологијама, теретили их да изван радног времена обављају тешке послове па одмарају на послу и узимају слободне дане лети и за време верских празника. Радници су то правдали малим примањима. Наредне године колектив је доведен у ситуацију да нема средстава ни за личне дохотке, жиро-рачун био је блокиран, а плате су касиле и по 20 дана. Овде се споро прилазило новој технологији, а неким радницима већи део радног времена пролазио је у нераду. Било је и таквих дана када на посао не дође до 40% њих. Размишљало се и о принудној управи.²¹¹

Негативне карактеристике у привреди Косова закључно са 1973. само се продубљују и мултиплицирају до 1981. Председник ПК Махмут Бакали издвојио је 1974. као приоритет да се Косово у економском развоју приближи остатку земље. Тврдио је да је до тога могуће доћи бољим коришћењем сировинског и енергетског потенцијала. Упозорио је, такође, да примања нису усклађена сразмерно доприносу у раду на чему се у Партији инсистирало.²¹²

²¹⁰ Р. Буквић, Институционални оквири привредног развоја Косова и Метохије, 1945–1990, у: *Срби на Косову и у Метохији : зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005.*, 403, 408–409.

²¹¹ М. Легетић, Б. Милошевић, Сиромашни богаташ, *НИН*, 10. јануар 1971, бр. 1044, 30–31; В. Драшковић, Штрајк који не престаје, *НИН*, 5. септембар 1971, бр. 1078, 15, 17–18; М. Милић, Олово тече-каса празна, *Јединство*, 17. април 1972, бр. 31, 5; Н. Селмановић, Размишљање о кадровским променама у Трепчи, *Политика*, 9. септембар 1972, бр. 21168, 6; Исти, Нека свако одговара за свој рад, *Политика*, 10. септембар 1972, бр. 21169, 6; Исти, Повећање производње - једини пут за Трепчу, *Политика*, 26. јануар 1971, бр. 20585, 7; Исти, Топионичари Трепче обуставили рад, *Политика*, 20. фебруар 1971, бр. 20610, 8.

²¹² D. Ristić, *nav. delo*, 5–22; Аноним, Самоуправљање и материјални развој - основни правци акције Савеза комуниста, *Јединство*, 29. јул 1974, бр. 60, 4–5; С. Р., Разлике и даље знатно велике,

Из материјала доступних Титу, свакако не само њих, знамо да Косово 1971–1975. није остварило смањење разлике у степену развијености поред додатних мера финансирања. То је последица, предочено је Титу, нереализације договорене политике и општих економских токова у земљи (инфлација). За Косово је планом предвиђен раст до 25% изнад просека а повећање је износило 17%, односно раст друштвеног производа од 13,6% а растао је по стопи од 8,7%. Даље се прецизира да ефикасност инвестиција, иако побољшана у односу на претходно планско раздобље, осетно заостаје (2,2 пута нижа од остатка земље).²¹³

Привреда Косова временом је постала предмет ширег интересовања јавности као последица чињенице да је из савезног фонда и допунских буџетских средстава велики део слат овде (1976–1980. чак 37% из савезног фонда и 35,4% савезних допунских буџетских средстава). Косово је 1971–1976. користило кредите Светске банке у износу од 94,3 милиона долара (21,5% југословенског удела), а 1976–1980. већ 330,7 милиона долара (31,8% југословенског удела). Југословенска јавност се оправдано питала о постигнутим резултатима. У томе су логично предњачили они који су и издвајали новац. Словеначко руководство 1979. жалило се Титу да одвајају превише за неразвијене и указало на ненаменско трошење новца, а због тога је касније ушло и у спор са Приштином. Приговарао је, још увек стидљиво, и Београд. Говорило се да Србији мора бити признат статус неразвијене републике, иако су је економски планери рачунали за развијено подручје и као таквој предодредили да издваја већа средства за неразвијене.²¹⁴

Махмут Бакали је коментарисао привредно стање 3. априла 1975. пред покрајинским политичким активом и Титом. Констатовао је динамичан развој уз истовремену забринутост да Косово све више заостаје за остатком земље. Као оптерећење по привреду навео је „армију“ од преко 350.000 ђака, ниску стопу улагања, проблем инфлације и субјективне слабости. Апеловао је на већу помоћ

Политика, 7. октобар 1974, бр. 21914, 26; Т. Милић, Енергетика успорила план, *Политика*, 8. октобар 1974, бр. 21915, 7.

²¹³ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Информација о основним показатељима досадашњег развоја Македоније и Косова, посебно у текућем петогодишњем периоду, Београд, 27. март 1975.

²¹⁴ В. Petranović, М. Zečević (пр.), *Jugoslavija 1918–1988 : tematska zbirka dokumenata*, Београд 1988, 1202; В. Мађарај, *Економска активност становништва SAP Kosova : ekonomsko-demografska studija*, 28; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 74–75.

југосовенске заједнице. Вероватно је њој упућена оцена да Косово може бити снабдевач енергентима и храном целе земље.²¹⁵

Истом приликом говорио је и Богољуб Недељковић. Стајао је на гледишту да је затајила политика инвестиција (улагања *per capita* 69% југословенског просека), а да изузев савезног фонда ниједан од очекиваних извора средстава није испунио очекивања (средства удруженог рада и банака, инострани кредити, зајмови за бржи развој Косова). Бринуло га је стање у пољопривреди где је уочио низ проблема (аграрна пренасељеност, неповољна поседовна структура и остало). Недељковић је прецизирао да је извоз 1974. био три пута већи него 1970, али да се Косово и поред тога бори са проблемом презадужености. Критиковао је спорост у доношењу административних мера на примеру „Трепча“ којој није дата сагласност на кредитне аранжмане са иностраним предузећима, односно политику цена која је омогућавала куповину косовских сировина по ниским ценама. Недељковић је изразио увереност да ће се Косово брже развијати буду ли се поштовале савезне мере и истакао задовољство јачањем радничке класе, кадрова и интелигенције, развојем нових индустријских грана и изградњом крупних стратешких пројеката.²¹⁶

НИН је на тему привредног развоја Косова 1975. организовао округли сто у Приштини. Чланови редакције разговарали су са више покрајинских руководилаца. Изнета је оцена да је застој у развоју последица недостатка средстава предвиђених за инвестиције и диктираних ниских цена сировина (олово и цинк у „Трепчи“, струја из „Косова“). Као решење помиње се привлачење југословенских инвеститора и радника са Косова у иностранству да уложе средства, односно запошљавање стручњака који упорно мањкају и поред приличних бенефиција.²¹⁷

Средњорочни план развоја Косова усвојен 1975. дочекан је са очекивањем да ће ублажити привредне разлике. Покрајина се, међутим, и даље препоручивала

²¹⁵ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Уводно излагање Махмута Бакалија у разговору друга Тита са политичким активом Покрајине у Брезовици 3. априла 1975. године, Приштина, 31. март 1975; Аноним, *Самоуправљање и материјални развој - основни правци акције Савеза комуниста*, 4–5; Т. Милић, *Створени услови за бржи развој Покрајине, Јединство*, 9. јануар 1975, бр. 3, 3.

²¹⁶ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Излагање председника ИВ Скупштине Косова Богољуба Недељковића на политичком активу Покрајине у Брезовици 3. априла 1975, Приштина, 2. април 1975; Аноним, *Постигли смо много, развијајемо се брже, Јединство*, 27. новембар 1975, бр. 96–97, 2–3.

²¹⁷ С. Никшић, *Други фронт Косова, НИН*, 30. март 1975, бр. 1264, 30–32.

сировинама, иако је таква оријентација делом и довела до тешког стања. Директор Покрајинског завода за планирање Исмет Гусија поносио се што Косово може снабдети целу земљу знатним количинама сировина. Овдашњи утицајни кругови сматрали су изградњу прерађивачких капацитета нерентабилном без одговарајућих сопствених сировина. Привредни планери су се сложили да су неопходна већа средства из савезног Фонда.²¹⁸

И поред повољних кретања у области запошљавања 1974. незапосленост је наспрам 1973. и даље расла. Само пећки Завод за запошљавање је за неколико година послао преко 7.000 људи у иностранство, незапослених је био око 6.000, али је реално посао у општинама Пећ, Клина и Исток (под заводом) тражило преко 18.000. Колико је био изражен проблем незапослености илустративно говори материјал припремљен за Титову посету 1975. Ту стоји да у општини Качаник са 24.000 становника ради 2.300, али је број незапослених само око 1.000. То убедљиво говори колико је радно неактивних лица издржавала привреда. Слична ситуација била је и у Урошевцу, који је спадао у средње развијене општине. У општини са око 90.000 људи било је стално запослених 6.620 (7,3% или сваки тринаести грађанин), док се на евиденцији Завода за запошљавање налазило преко 3.000 незапослених. ИВ покрајинске Скупштине је децембра закључило да привреду прате многи проблеми. Уз општа места попут оних да самоуправљање није заживело и да су економске околности у свету неповољне стоји:

„Одсуство боље организованости се негативно одражава на токове репродукције, капацитети и фонд радног времена се не користе у границама могућег, залихе неконкурентне робе представљају доста велики проблем, награђивање према раду није дубље продрло и постало саставни део процеса репродукције. Све то има одраза на пораст губитака, неликвидности, прекорачења у инвестицијама и сл.“²¹⁹

²¹⁸ С. Тасић, Шта се збива на Косову, *НИН*, 14. децембар 1975, бр. 1301, 5–6. Директор „Робне куће Београд“ Владимир Јасић предлагао је Махмуту Бакалију да се на Косову подигне низ погона где би се запослило доста жена у производњи дугмади, марамица, кравата, чарапа и сл. Одговорено је да Косову то не треба, већ да је неопходан развој базичне индустрије. Косово је до 1981. било база јефтиних сировина за индустрије развијенијих крајева земље, а гиганти у производњи сировина често су били неликвидни. Само 1978. више од половине укупних губитака у косовској привреди начинили су „Косово“ и „Трепча“. П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 74, 77.

²¹⁹ АК, 146, к. 17, *Zaposlenost i problemi zapošljavanja u SAP Kosovo, Priština, februar 1975; Isto, Društveno-ekonomski razvoj u 1975. godini i razvojne mogućnosti u 1976. godini, Priština, decembar*

У име СКЈ јула 1976. на Косову је боравио Стане Доланц, секретар ИК Председништва. У Пећи је информисан о доброј привредној клими уз ограду да има непрофитабилних предузећа због отежаног пласмана робе, у Ђаковици су се домаћини жалили да је запослен сваки осми од око 80.000 људи и да су нека предузећа у лошем стању, а у Призрену да се води акција против залиха робе и незапослености. Гост је посебно похвалио рад гумарско-хемијске индустрије „Балкан“ у Сувој Реци и позвао републике да улажу на Косово.²²⁰

Председник ИВ Скупштине Србије Душан Чкребић поручио је исте године да ће се у наредном економском плану посветити пажња убрзанијем развоју Косова, јер овдашња неразвијеност представља озбиљно бремене за Републику. Чкребић је позвао надлежне да у својим плановима ту чињеницу узму у обзир и интервенишу посебним привредним мерама.²²¹

Да места оптимизму није било показује реферат Махмута Бакалија са седнице ПК јула 1976. Ту се помињу ниска продуктивност рада, неодговорност (према раду и радним задацима, економији рада, средствима, штедњи), неискоришћеност капацитета, низак ниво ефикасности и рентабилности, спор раст производње у пољопривреди, недовољна пројектна припремљеност и оправданост, прекорачење рокова изградње и обима инвестиција, неблагоприятно активирање објеката, пораст залиха производа, нерационално трошење у области ванпривредних делатности, непоштовање друштвених договора о расподели дохотка и др.²²²

Косову је дато приоритетно месту децембра 1976. у Друштвеном плану развоја Србије. У експозеу Душана Чкребића акценат је на напорима да се обезбеде услови за најбржи развој Косова кроз стимулативне мере Федерације и Републике

1975; АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Неки подаци о општинама и радним организацијама које ће друг Председник посетити приликом боравка у САП Косово, Београд, 28. март 1975; В. Трнавски, Пећ у запећку, *Политика*, 1. август 1973, бр. 21488, 9.

²²⁰ С. Жижић, Права и обавезе - упоредо, *Јединство*, 19. јул 1976, бр. 37, 1, 3; Аноним, Развој Косова - заједнички интерес, *Јединство*, 19. јул 1976, 4.

²²¹ Аноним, Потребне посебне мере за бржи развој Косова, *Јединство*, 19. јул 1976, 5.

²²² А. Цвијановић и др., Седница Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова, *Јединство*, 22. јул 1976, бр. 38, 4. Један од проблема био је дисбаланс између пораста броја радника и продуктивности као у Фабрици акумулатора у Приштини. О томе је на 11. Конференцији СКК марта 1974. говорио Шабан Бојнику. *Savez komunista Kosova, Jedanaesta konferencija Saveza komunista Kosova*, 307–308.

и интеграцију са остатком Републике у оквиру крупних производних инфраструктурних система. Предвиђена је већа заступљеност хемијске, металне и електро индустрије, индустрије неметала и грађевинског материјала.²²³

Скупштина Косова је, такође, децембра усвојила Средњорочни план развоја до 1980. Експозе је поднео председник Богољуб Недељковић. Планом је предвиђено да друштвени производ привреде расте по годишњој стопи од 9,5%, очекивало се запослење 58.000 лица и раст животног стандарда од 19,2% годишње.²²⁴

Косово је добило привилеговано место и у петогодишњем плану развоја Југославије 1976–1980. Ту је прокламована политика најбржег развоја Покрајине. Већ након три године могао је да се призна неуспех, јер је остварени раст друштвеног производа био 68% од планираног. Као такав био је за око 50% мањи од југословенског. За 1977. предвиђен је раст од 8%, а био је једва 4%. Незадовољство се примећивало и у Скупштини Косова. У дискусији се чуло да је привредна сарадња са несврстанима скромна и да је привреда у фази благог стагнирања. Иако је 1976. смањена инфлација примећене су негативне тенденције у повећању цена и увоза.²²⁵

Проблеми су се само мултиплицирали. Косовом је „цветао“ привредни криминал од чега су само неки случајеви добили судски епилог. Окружни суд у Пећи 1976. осудио је групу бивших руководиоца фабрике „Југофреуд“ у Дечанима на казне од шест до 11 година затвора. Исте године регистровано је 695 сумњивих случајева богаћења, а за 448 лица наложен поступак одузимања незаконито стечене имовине. Донето је, међутим, само седам таквих решења. Покрајински јавни тужилац Томислав Цуцуревић тврдио је да тужилаштво има проблем у доказивању привредног криминала и стручном вештачењу. Следеће године Окружни суд у Приштини осудио је благајника приштинског предузећа „Косово сировине“ Јусуфа Беришу на четири године затвора због малверзација.²²⁶

²²³ Аноним, Динамичан развој, *Јединство*, 16. децембар 1976, бр. 100, 1.

²²⁴ В. Видаковић, М. Комаревић, Чврста основа за убрзанији развој Косова, *Јединство*, 23. децембар 1976, бр. 102, 8.

²²⁵ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 71–72; В. Видаковић, М. Комаревић, Производња у порасту, али испод планиране, *Јединство*, 21. јун 1977, бр. 65, 1–2.

²²⁶ В. С., Осуђени бивши руководиоци „Југофреуда“, *Јединство*, 26. јул 1976, бр. 39, 11; Аноним, Неуједначеност у испитивању порекла имовине, *Јединство*, 16. септембар 1976, бр. 74, 1; В.

Привреда је имала проблем са недостатком радника у производњи као последицу оправданих и врло често неоправданих боловања. Ниво повезивања са остатком земље био је недовољан, проблем незапослености се увећавао, а све су пратили лоши међунационални односи. Комбинат „Косово“ са десетак хиљада радника је у првих шест месеци 1978. произвео 156.000 изгубљених часова више у поређењу са истим периодом годину раније.²²⁷

У привредном повезивању са Косовом предњачила су предузећа из остатка Србије. Кроз инвестиције или пружање техничке / стручне помоћи партиципирали су „Црвена Застава“ из Крагујевца („Рамиз Садику“ у Пећи), Металуршки комбинат из Смедерева (Фабрика шавних цеви у Урошевцу), „Прва петолетка“ из Трстеника (Фабрика амортизера), „Гоша“ из Смедеревске Паланке („Металац“ у Гњилану, Фабрика вијака у Витини), „Интер-експорт“ из Београда („Минекс“ у Урошевцу, „Фазита“ у Приштини, „Винекс“ у Витини, „Косово-инекс“ у Србици), Магнохром из Краљева (рудник „Дева“, прерађивачки капацитети „Голеш“ и „Стрезивце“), „Електронска индустрија“ из Ниша (Фабрика електромотора у Ђаковици, Фабрика пегли у Урошевцу, Фабрика полиестера у Подујеву). На изградњи термоелектране „Косово Б“ радили су „Југопетрол“, „Електра“, „Југоелектра“ и др. Хрватска „ИНА-ОКИ“ уложила је у погон за прераду полистерена у Ђенерал Јанковићу, а „ИНА-Трговина“ у промет нафтних деривата у Приштини. На Косову су 1979. радила два представништва и 58 продавница из Хрватске. Словеначки „Лек“ пословао је са призренским „Фармакосом“, „Изолирка“ са фабриком талорит-плоча у Дечанима, а очекивало се да ће „Термика“ градити погон монтаже у Приштини. Иза привреде БиХ стајала је саграђена фабрика „Енергоинвеста“ у Приштини.²²⁸

Видаковић, Ко развија самоуправљање треба и да га штити, *Јединство*, 16. септембар 1976, 4; Аноним, Благајнику четири године затвора, *Јединство*, 8. јул 1977, бр. 80, 9;.

²²⁷ Д. В., Боловања, *Јединство*, 30. јун 1969, бр. 28, 6; Р. Иванчевић, Боловања односе милионе, *Јединство*, 15. септембар 1978, бр. 447, 6.

²²⁸ Д. Јанковић, Заједничка улагања за бржи развој, *Јединство*, 15. октобар 1979, бр. 245, 11; М. Ђекић, Како да се искористи шанса, *Политика*, 8. јануар 1971, бр. 20566, 5; М. Живковић, Смедеревска Железара гради фабрику у Урошевцу, *Политика*, 3. април 1971, бр. 20652, 10; Ђ. Врањешевић, Нови погон завода „Црвена застава“ у Пећи, *Политика*, 10. април 1973, бр. 21377, 8; Д. Цвијетић, Завршили највећу флотацију у Европи, *Ибарске новости*, 20. август 1981, бр. 1461, 4; М. Ив., Успешан старт „Металца“, *Народне новине*, 28. мај 1981, бр. 5603, 7. Вели Дева се 1970. изјаснио против привредног повезивања са остатком земље по сваку цену, тврдећи да постоје и лоше намере према Косову:

„Наравно ту сада има тенденција да пошто је Косово жедно за развојем, бар осетио сам тенденцију неких да почисте свој круг и да би то сместили, ту нечистоћу на Косову. Ми нисмо спремни на то.

Септембра 1979. очекивало се да ће за послом наредне године трагати најмање 145.000 лица. Број званично незапослених мањи је, пак, од реалног јер се грађани често нису пријављивали заводима изгубивши наду у запослење, док Албанке то нису чиниле остајући изоловане у својим домовима. Колико је и ово прво велика бројка јасније је ако знамо да су 1975–1979. изграђена тек четири производна објекта: погон за производњу тоалетних сапуна у призренском „Фармакосу“ (1975), азотара у комбинату „Косово“ (1975), Фабрика фасадне опреме (1976), предузеће браће Карић „Косовоуниверзум“ (1979).²²⁹

У оваквим условима требало је спроводити политику усклађивања броја запослених Албанаца са њиховим процентуалним учешћем у броју становника, чиме се осетно пореметило запошљавање других. Број запослених Албанаца увећавао се процентуално знатно брже него Срба и Црногораца. У периоду 1974–1976. порастао је за 14,13% (74.787 на 85.356), односно Срба за 7,17% (39.912 на 42.775) и Црногораца за 3,11% (7.329 на 7.557). У укупном броју запослених број Албанаца повећао се са 58,2% на 59,7%, Срба опао са 31% на 29,9% и Црногораца са 5,7% на 5,3%. Број лица у потрази за послом порастао је са 35.000 (1974) на 49.000 (1976). Број запослених Албанаца порастао је 1976–1980. за 29,23% (85.356 на 114.591), Срба за око 5,62% (42.775 на 45.183), док је број Црногораца опао за 1,45% (7.557 на 7.447). Број Албанаца повећао се у укупном броју запослених са 59,7% на 65%, Срба опао са 29,9% на 25,6%, а Црногораца са 5,3% на 4,2%. Број запослених порастао је за 33.846 (143.868 на 177.714), али је број радно способног становништва порастао са 747.811 на 853.603. Број лица која званично траже посао стално се повећавао - године 1974. износио је 33.630, а 1981. чак 71.571. Фрапантно делује податак да је 1978—1980. запослено 15.069 Албанаца и тек 704 Срба и Црногораца.²³⁰

Стара постројења, отпад. Ево ви имате радне снаге, па да је запослите. Па нама не треба запослење радне снаге ако то не може да обезбеди доходак и продуктивност рада. Иначе ћемо укупно заостајати. Нама треба развој који вуче све, па да вуче и нас.“ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 498.

²²⁹ М. Павловић и др., *нав. дело*, 147–229; Н. Hodža, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji ; Staljinistički nacionalizam i iredentizam u Albaniji*, Priština 1984, 94; В. Видаковић, Како брже до посла, *Јединство*, 17. септембар 1979, бр. 220, 3; Аноним, Удруживањем рада и средстава република и покрајина поспешиле се развој Косова, *Јединство*, 17. октобар 1979, бр. 247, 4.

²³⁰ Е. Beriša, М. Stolić, *нав. дело*, 154, 161; Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosovo, *Razvoj Kosova 1976–1981*, 97–107; Savezni zavod za statistiku, *нав. дело*, 72; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 80.

Међутим, и Албанци су врло тешко долазили до посла. На основу жалби на адресу ЦК СКС знамо да су многи од њих тражили интервенцију у циљу запослења јер живе врло тешко.²³¹

Србима и Црногорцима било је теже доћи до посла. Исељеници су били мишљења да су Албанци систематски фаворизовани при запошљавању. Посебно је праксом националног кључа спровођено запошљавање до десет Албанаца на једног Србина или Црногорца (понекад 20). Да би се и уместо тог једног неалбанца запослио Албанац расписивало се више узастопних конкурса за мање од десет радних места. Исељеници су се жалили да се посао дуго чекао, а да су приликом конкурса фаворизовани Албанци са нижом и истом спремом.²³²

Међунационални односи у предузећима били су дубоко поремећени. Од испитаних исељеника у истраживању Руже Петровић и Марине Благојевић готово половина је тврдила да су били лоши уз националну подељеност, а четвртина да су били добри. Поремећеност се манифестовала кроз вербалне и физичке притиске у којима су Срби и Црногорци као малобројнији били инфериорнији. Били су изложени разним сплеткарењима, спречавани у напредовању, често слабије плаћени упркос квалификацијама, премештани на слабија места, теже су решавали стамбено питање, били раније пензионисани, добијали отказе без правног основа и

²³¹ DAS, Д-2, Комисија, к. 359, Sednica 9, 4. april 1980, Ibrahim Mataj, student iz Peći, br. 28-105/265; *Isto*, к. 360, Sednica 16, 3. april 1981, Šabanaj Džavid iz Peći, br. 33-131/281; *Isto*, к. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Predstavka Redežaja Iselima iz Ločana, Peć. Постоје индиције да је повремено могло бити и српско-црногорског реваншизма. Албанац, конобар у пећкој „Метохији“, жалио се да му није продужен уговор из националних побуда. *Isto*, к. 359, Sednica 11, 23. jun 1980, Uka Avdulji, konobar iz Peći, br. 99-395/953.

²³² АЈ, 803, к. 131, Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова; *Исто*, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 157–159. О националном кључу говорила је 1987. у Косову Пољу Душица Жорић, иначе доктор наука:

„Он се већ дуги низ година спроводи сагласно националној заступљености. Отуда је народ популарно ову непопуларну меру назвао именом националног кључа у запошљавању. Ово је мера, ово није закон, ово нигде ниједним законом није регулисано, ово је мера која је била противуставна, јер ми знамо да се у Уставу каже да су сви људи једнаки пред Уставом и пред законом [...]. Он је, уз критику албанских националиста и сепаратиста, допринео исељавању прво периферних делова наше Покрајине због тога што је привреда тамо била слабо развијена. О томе се није водило довољно рачуна, људи су тражили посао, речено им је, знате овде има много становника, не можемо све да запошљавамо [...]. [...] Тако да имамо породице са великим бројем деце, има десеторо деце, петнаесторо деце, али у статистичком броју то дете није посматрано као дете, у статистичком низу оно је посматрано као пуноправна личност која захтева право на рад и радне односе [...]. Значи, то је био додатни проблем који је доприносио мањем запошљавању Срба, Црногораца, Турака, Рома, Горанаца.“ К. Николић, *нав. дело*, 236.

сл. Жене су трпеле свакојаке притиске. Њихови сународници на месту директора тешко су успевали да наметну ауторитет и ред у предузећима. Неки од њих стишавали су, заправо, отпор због каријеризма. Радници који су указивали на албански притисак суочавали су се са разним притисцима.²³³

Бројна су сведочанстава о неправдама на рачун запослених Срба и Црногораца. Радник Фабрике амортизера говорио је у Косову Пољу 1987. да су Албанци повлашћенији у добијању станова („Ко нема стан може да дође у фабрику и да узме стан, мислим од Албанаца, и да одмах иде на друго место“). Наводи пример судије који је из суда „отеран као политички неисправан“, по доласку у предузеће је добио стан и затим напустио посао, односно случај инжењера неалбанца који није добио стан док га је добио чистач Албанац. Изнео је тврдњу да су Албанци фаворизовани у коришћењу дечијег додатка („Сигурно има 500 радника Срба и Црногораца у Фабрици амортизера, ниједан нема дечји додаток, ниједан, а док они сви примају дечји додаток, по чему то“) и, уопште, јавашлук Албанаца који остаје некажњен („Кад ко хоће може да дође на посао, али већином долазе кад се прима 15. плата и дечји додаток негде око првог“).²³⁴

Застаћемо на неким наводима овог радника који су, донекле, спорни. Иако се њему лично чинило да су Срби и Црногорци запостављени у додели станова, какво је вероватно било његово искуство, они су у већем броју од учешћа у структури становништва били њихови корисници. Занемарљиво мало су, пак, користили кредите за индивидуалну стамбену градњу. С обзиром на то да су приликом доделе станова били фаворизовани кадрови којих је било највише код

²³³ АЈ, 130, к. 803, *Анализа о узроцима и појавима исељаванја Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)*; *Исто*, 803, к. 131, *Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова*; *Исто*, *Оцене и ставови о исељаванју Срба и Црногораца са Косова и о правцима деловања ради отклањања узрока и исељаванја и стварања услова за повратак у САР Косово оних који то жеље*; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 157–165; А. Р., *Самовоља, Јединство*, 17. фебруар 1969, бр. 8, 5; Џ. Власоли, *Самоуправљање није самовоља, Јединство*, 10. март 1969, бр. 11, 5; А. Ракочевевић, *Ненасловљено, Јединство*, 10. март 1969, 5. Илустрације ради, радник Александар Лепојевић из Србице добио је 1968. једнособан стан да би му 1972. решењем стан одузет и дата соба. Пре Скупштине Југославије жалио се на више косовских адреса. Скупштински органи утврдили су да је према њему учињена неправда. АЈ, 160, к. 3557, бр. 04/1-254/76, *Информација о испитиваним предствакма и притужбама упућеним Скупштини СФРЈ према извештајима приспелим у току првог полугодишта 1976. г.*

²³⁴ К. Николић, *нав. дело*, 179. Станове нису добијали увек ни Албанци. Исмаил Плана, одликовани млади радник „Трепча“ који је живео у једној соби заједно са мајком, братом и његовом породицом, није добио стан и поред завидних резултата на послу. Н. Селмановић, *Може ли Исмаил Плана да добије стан, Политика*, 20. мај 1977, бр. 22851, 11.

Срба и Црногораца они су на тај начин били и повлашћенији. Радници, међутим, нису имали такву привилегију, па када су њима дељени станови Срби и Црногорци били су донекле маргинализовани.²³⁵

Поремећени међунационални односи у пећкој „Агрометохији“ слика су општег стања. У центру пажње у колективу са 180 радника био је директор Авдула Авдулахи, сумњичен да је окупио око себе групу привилегованих присталица. *Јединству* је самоуправна радничка контрола предузећа упутила писмо са молбом да им се дозволи простор да јавности укажу на махинације у колективу. Текст потписује председник Шемседин Кељменди. Тврди се да су угрожена самоуправна права радника и друштвена својина, да се пријем нових радника обавља без конкурса и мимо постојеће комисије и да се око директора формирала група људи која се богати. Кељменди је одбацио наводе уз одговор да „хајку“ води противкандидат на конкурс. Председник Акционе конференције предузећа Фарук Каличани није био тог мишљења:

„Директор је узурпирао самоуправна права радних људи да не говорим о томе колико је материјално оштетио наш колектив. Постоји о томе пријава. За мене је говорио да сам најбољи радник, а сада испадох нерадник, само што сам председник радничке контроле. Он је и партијски и судски кажњаван, а ипак може да ради шта год хоће. Забрињавају и појаве све израженијих међунационалних зађевица и претњи. Директорови сателити прете појединим Србима и Црногорцима, а то је по моме чист национализам.“²³⁶

Постојао је и притисак на српско-црногорске директоре који су успехом и неуклапањем у великоалбанске планове били на удару. То је погађало српско-црногорску заједницу. У пракси се дешавало да се на место директора постављају Албанци изван локалне средине, а често у колективима са већим бројем Срба и Црногораца. Карактеристичан пример је косовопољски комбинат „Косово“ у којем су за руководиоце, чини се учестало, довођени Албанци из Пећи, Подујева, Гњилана, Урошевца и другде, а који би са собом „вукли“ рођаке и пријатеље,

²³⁵ АЈ, 130, к. 803, *Анализа о узроцима и појавима иселјаванја Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)*.

²³⁶ М. Чупић, *Једни у клин, а други, Јединство*, 11. децембар 1981, бр. 293, 7.

запошљавали их и стварали клику. „Тако Србин мора да оде“, сумираће један Косовац.²³⁷

Чињеница да су Срби и Црногорци теже остваривали право на рад до 1973. као последица фаворизовања двојезичности приликом запошљавања потврдила се 1974–1981. И у овом периоду се, такође, дешавало да се питање језика у конкурсима уопште не спомиње. Новчани додатак за познавање двојезичности у неким радним колективима исплаћиван је у облику паушала или 2–6% од стартне основе. Такви издаци оптерећивали су удружени рад с обзиром на то да нису били производ резултата рада. Срби и Црногорци који нису знали албански, логично, нису ни остваривали новчани додатак. Како се албански доминантно користио на састанцима, колегијумима, радничким саветима, зборовима и у другим приликама без симултаног превођења могли су имати осећај бесперспективности.²³⁸

Задржаћемо се на карактеристичним конкурсима. На конкурс „Експортне кланице“ из Косова Поља 1974. за места секретара и правног референта захтева се да кандидати „познају“ албански; наредне године у конкурс „Царинарнице Приштина“ за место руководиоца одељка за царинско-управни поступак тражи се равноправна употреба језика народа и народности III групе. За место помоћника директора у приштинском „Путник-Косово“ 1976. тражено је да кандидат „познаје“ албански, за место специјалисте на Клиници за плућне болести у Приштини 1977. познавање двојезичне администрације III групе; исте године „Малопромет Средска“ тражи директора основне организације уз услов познавања албанског и српског по чл. 217 Устава Косова. Као један од услова 1978. за посао у Покрајинском ловном газдинству „Косово“ (директорска места у Липовици и Пећи) неопходно је да кандидат „познаје говор на албанском и српскохрватском језику“. Приликом конкурса у Заједници осигурања имовине и лица „Косово“ у Приштини 1980. за место шефа службе за процену и ликвидацију пожељно је познавање двојезичности III групе. Августа је за место директора „Вирциније“ у Таковици прецизирано да кандидат мора активно познавати албански и српски уз положен испит двојезичне администрације III групе. Познавање двојезичне и

²³⁷ Исти, *Отета земља Косово и Метохија (злочини, прогони, отпори...)*, 103–104; К. Николић, *нав. дело*, 220.

²³⁸ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 270–273; Т. Секулић, *нав. дело*, 32.

тројезичне администрације доказивало се пружањем одређеног уверења на увид. У децембарском конкурс у за место референта у пећком СУП-у прецизира се да познавање двојезичности III групе подразумева састављање аката на оба језика. За места директора у пет секција у дрвном комбинату „Тефик Чанга“ у Урошевцу 1981. тражено је познавање двојезичности II или III групе.²³⁹

Познавање двојезичности тражено је, донекле и разумљиво, за места где запослени остварују комуникацију на оба језика. Док се у случају „Косово-експорта“ из Косова Поља 1977. за место шефа рачуноводства питање језика не спомиње за место референта тражи се обавезно познавање двојезичности III степена. Двојезичност као услов често није ни захтевана. То нас наводи на закључак да је схваћена селективно, од случаја до случаја, пре него што је представљала јасно формулисан и обавезан критеријум. За место директора у школи „Момчило Поповић“ у Грачаници 1976. не тражи се двојезичност што има логике с обзиром на етнички карактер села, али ни у конкурс у приштинског центра „Боро и Рамиз“ 1979. за 26 места (шеф кухиње, два шефа сале, два куvara, четири конобара, три помоћника куvara, три шанкуше, два пекара, два радника-техничара, две судоперке, две чистачице, комерцијалиста, магационер и возач). У случају центра двојезичност није тражена, иако је Приштина била већински албански град са бројним српско-црногорским становништвом. Можда она није тражена, опет уз ограду да је то наша претпоставка, јер је првенствено реч о друштвено слабије ранжираним занимањима. У конкурс у приштинске „Косовске банке“ 1979. за места директора Дирекције руководства, вишег стручног сарадника, стручног сарадника, новинара и десет приправника језик се међу условима уопште не спомиње, што важи и за место директора призренске „Индустрије“ исте године. У конкурс у 1981. за место шефа одељења општих, правних и кадровских послова приштинске

²³⁹ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 25. март 1974, бр. 24, 19; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 27. март 1975, бр. 25, 18; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 12. август 1976, бр. 65, 19; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 12. јул 1977, бр. 83, 14; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 28. децембар 1977, бр. 226, 14; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 30. октобар 1979, бр. 258, 13; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 26. април 1980, бр. 99, 14; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 19. јун 1980, бр. 144, 14; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 5. август 1980, бр. 184, 10; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 10. децембар 1980, бр. 292, 14; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 24. март 1981, бр. 69, 13.

„Енергобанке“ језик се не спомиње, као ни за места техничког руководиоца, шефа израде машинских делова и планера-аналитичара у Фабрици пегли у Урошевцу.²⁴⁰

Није немогуће да су конкурси често „писани“ за одговарајућа лица, па се питање познавања језика управљало према њима. То остаје у домену претпоставке. На конкурс у Подујеву 1976. за место референта додатка за децу и референта-ликвидатора рачуна здравствених установа за прво место питање језика се не спомиње, а за друго се тражи познавање двојезичности III групе. Пар дана касније на конкурс за место референта јавне хигијене у приштинској „Хигијено-техника“ познавање двојезичне администрације је „пожељно“, док се за место помоћника директора у грачаничкој школи „Момчило Поповић“ 1976. исто „захтева“. Као један од услова 1978. за директорска места у Липовици и Пећи у конкурс Покрајинског ловног газдинства „Косово“ неопходно је да кандидат „познаје говор на албанском и српскохрватском језику“. За преостала два директорска места у Дубочаку и Брезовици језик се уопште не спомиње, док се за место директора централе у Приштини тражи познавање двојезичне администрације II степена.²⁴¹

Језички притисак наставиће се и након демонстрација, иако је логично било за очекивати да ће држава и Партија стати на пут таквој дискриминацији како су, уосталом, и најавили. Приштинска „Косовка“ расписује конкурс за места шефа набавке, референта за план, анализу и развој (два кандидата) и магационера; за прва два тражи се положен испит двојезичности III групе, а за треће II групе. Међутим, за место шефа одељења општинских, правних и кадровских послова „Енергобанке“ језик као услов се не спомиње, као ни у конкурс за места техничког руководиоца, шефа израде машинских делова и планера-аналитичара у Фабрици пегли.²⁴²

Привреда је трпела и последице слабе образовне структуре запослених. Од 141.000 запослених 1976. њих 14.000 било је најнижег образовања (без школе и са 1–3 разреда основне школе), са 4–7 разреда било је 22.000 лица, са пуном основном

²⁴⁰ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 10. јун 1976, бр. 46, 17; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 14. фебруар 1977, бр. 13, 21; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 30. октобар 1979, бр. 258, 14; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 1. новембар 1979, бр. 260, 14; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 1. новембар 1979, 15; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 1. децембар 1981, бр. 284, 10.

²⁴¹ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 12. јун 1975, бр. 48, 19; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 16. јун 1975, бр. 49, 17; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 10. јун 1976, бр. 46, 1; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 4. април 1978, бр. 307, 14.

²⁴² Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 1. децембар 1981, бр. 284, 10.

школом 36.000, КВ радника 18.000, ВКВ радника 5.000, диплому осталих средњих школа имало је 30.000, вишу 9.000 и високу школу 7.000.²⁴³

Косово је 1977. на нивоу земље процентуално предњачило у броју кривичних дела против привреде, друштвене имовине и службене дужности, што убедљиво говори да су овде зацарили корупција и јавашлук.²⁴⁴

О привредном стању информисан је приликом посете Косову марта 1978. председник СИБ-а Веселин Ђурановић, приметивши да су постигнути крупни резултати ако се узме у обзир наслеђе уз опаску да се не остварују савезне мере у погледу развоја неразвијених крајева. Домаћини су га упознали са чињеницом да привреду оптерећују мањак средстава, слаба акумулативност и продуктивност, губици у низу предузећа, недовољна активност субјективних снага, низак ниво организације рада и др. Постигнута је заједничка сагласност да основ будућег развоја буде производња сировина и хране уз отварање металопрерађивачких капацитета на основу сопствених богатстава. Успех акције, речено је, зависи од мобилности косовских чинилаца и шире заједнице.²⁴⁵

Титовом кабинету послат је из Приштине првих месеци 1979. материјал о економским кретањима на Косову. За разлику од председника СИБ-а који је, чини се, умиривао јавност овде су углавном изнети проблеми у привреди. Констатује се да је опште економско стање 1976–1978. овде незадовољавајуће, да је друштвени производ повећан 3% годишње (предвиђено 9,5%), а стопа раста инвестиција била 6,2% годишње (предвиђено 26,1%). Као отежавајући фактор наводи се дуготрајна изградња крупних и скупих инфраструктурних објеката („Косово Б“, „ХМС Ибар-Лепенац“, „Радоњић“) уз очекивање да ће исти бити укључени у производњу тек после 1981. Због великих издатака само је део средстава намењен изградњи прерађивачких капацитета и реконструкцији постојећих. Тиме је додатно заострено питање незапослености у смислу да посао званично потражује 58.000 лица иако је бројка незванично већа. Као узроци проблема у индустрији наводе се неусклађеност капацитета, спора изградња производних објеката, неизграђеност рудника, отежани услови експлоатације руде, мањак садржаја метала у руди, суша,

²⁴³ Savezni zavod za statistiku, *nav. delo*, 66.

²⁴⁴ АЈ, Savezni sud Jugoslavije (=212), 212-73-78, Analiza o stanju i problemima narušavanja zakonitosti u privredi i drugim oblicima napada na društvenu imovinu, Beograd, april 1979.

²⁴⁵ В. Видаковић, Неразвијени се морају брже развијати, *Јединство*, 24. март 1978, бр. 298, 1–3.

присуство организационих и других субјективних слабости, мањак стручњака, недовољна самоуправна организованост и повезаност са привредом земље и сл. Косово оптерећују низак степен самофинансирања привреде и проблем задужености с обзиром на чињеницу да се већи објекти граде на бази кредита. Неповољна привредна кретања потврђују високи губици у већем броју предузећа, а 1978. по том основу исказан је губитак од 1,6 милијарди динара. Тито је обавештен да су у 33 непрофитабилна предузећа послати најбољи покрајински и југословенски стручњаци.²⁴⁶

Децембра 1978. у Београду је одржана 3. седница ЦК СКС. Петар Костић, косовски делегат, као главне узроке заостајања дијагностикује привредну структуру, положај у примарној расподели, изградњу скувих инфраструктурних објеката, презадуженост и прекомерну оптерећеност, недовољно повезивање радних организација унутар и изван Косова. Закључио је да је стање веома неповољно. Махмут Бакали је маја 1979. могао само да понови неке своје раније оцене. Указао је на неповољну привредну структуру, презадуженост и губитке, низак обим производње и низ других тешкоћа, упозоравајући на политичке последице уколико се оне не отклоне. Предложио је мере штедње што би, веровао је, имало материјалну и морално-политичку тежину.²⁴⁷

Нека предузећа су озбиљније од других схватала ове поруке. Тако је косовски СДК сачинио програм расподеле новца према резултатима рада, одређујући за сваку радну операцију временску норму. Нумерисано је око 1.000 операција. За ручно бројање кованог новца, примера ради, предвиђено је 0,016 минута по комаду, а за исту машинским путем 0,006 минута. Радници су били

²⁴⁶ АЈ, 837, к. 94, II-5-а-2/4, Информација о политичком стању и неким текућим проблемима привредних кретања у САП Косово, Приштина, 20. март 1979; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 73.

²⁴⁷ СКС (пр.), *Савез комуниста Србије у акцији за јачање материјалног положаја удруженог рада и стабилизацију привреде*, Београд 1979, 42, 45; Н. Сарић, Д. Јанковић, Већа одговорност у отклањању слабости, *Јединство*, 21. мај 1979, бр. 118, 1, 3. У Митровици је, примера радим изграђен велики стадион иако се добро знало да се постојећи може адаптирати. Све се то дешавало у делу града без канализације. АЈ, *Savez komunista Jugoslavije (=507)*, II/64, prilog 1, *Neautorizovane magnetofonske beleške sa 20. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije*, Београд, 7. мај 1981.

мотивисанији да обаве што више посла, али је то понегде показивало и слабости јер се посао свео на квантитет па се више пута спроводила корекција правилника.²⁴⁸

У периоду 1976–1980. уместо очекиваног раста у односу на остатак земље дошло је до још већег заостајања, иако су средства намењена Косову била знатнија него раније. Чак 29 организација удруженог рада 1980. пословало је негативно, а у целини 710 предузећа. Њима је наложено да доставе санационе програме. Искуство је показало да се на Косову пословање са губитком више узимало као формалност и свршена ствар, јер се на крају проблем обично решавао ургирањем код ИВ Косова да покрије губитке преко банака. Зато и не чуди да су „Тефик Чанга“ у Урошевцу и Фабрика шећера у Пећи годинама пословали са губицима и поред знатних улагања. Нека предузећа као рудник „Голеш“ пословала су, такође, негативно и поред коректно изведених санационих програма. Сматрало се да се решење, између осталог, мора тражити у већем залагању запослених. Јуна 1980. Привредна комора Косова је оценила да ће мере СИВ-а, пре свега смањење субвенција неразвијенима, негативно утицати на покрајинску привреду. Иначе, септембра је оно извозило робу у више од 50 земаља уз план да се поспешу сарадња са земљама у које се извози на основу реализације дугорочних аранжмана, који ће поред обезбеђења пласмана олакшати и омогућити реалније планове у производњи. Посебно се рачунало на сарадњу са земљама у развоју. Непосредно пре демонстрација 1981. привреду је оптерећивао курс динара.²⁴⁹

Током демонстрација и каснијег периода нестабилности учестали су прекиди производње, јер су демонстранти напуштали или руинирали предузећа. Нека предузећа су као „Трепчу“, примера ради, радници одбранили од демонстраната. Током периода нестабилности избијале су хаварије, учесталиле су крађе и, уопште, примећен је немаран однос према друштвеној својини. Како би се надоместили губици нека предузећа позвала су на ударништво. Гњилански

²⁴⁸ Н. Сарић, Бодови стигли у канцеларије, *Јединство*, 4. децембар 1979, бр. 286, 8.

²⁴⁹ АК, 223, к. 1, ф. 34, Информација о боравку и разговорима делегације Трговинске коморе NSR Albanije у SAP Kosovo од 15–19. IX. 1980. г., Приштина, 23. септембар 1980; Исто, к. 6, ф. 8, Предлог мера за поспешивање економске сарадње SAP Kosova са иностранством, Приштина, фебруар 1980; D. Atlagić (ur.), *Politička platforma za akciju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu : (usvojena na 22. sednici CK SKJ, 17. novembra 1981.)*, Beograd 1981, 44; В. Ђикановић, Мање трошити - више радити, *Јединство*, 12. јун 1980, бр. 138, 1, 3; Исти, Како до правих санационих програма, *Јединство*, 16. мај 1981, бр. 114, 7.

текстилци пребацивали су норму за 10% на дневном нивоу, а радници „Електропривреде Косова“ копали су 4.000 тона угља више од предвиђеног.²⁵⁰

Покрајинско руководство је, ако је веровати Мирку Чупићу који је био присутан на многим конференцијама за штампу, у време највећих немира сугерисало штампи да пише о великим радним подвизима и рекордној производњи. Брзо се, међутим, видело да је управо привреда доживела знатан пад због демонстрација, мада су неке редакције послушале ову „добронамерну“ сугестију.²⁵¹

Разлога за оптимизам, међутим, није било. То показују и речи председника ПК Вели Деве са седнице Општинске конференције СК Србице 10. јула. Најпре је говорио о индустрији:

„Докле ће се пословати са губицима? Сви расположиви капацитети морају да дају свог удела у производњи. Свака инсталирана машина мора да „производи“. Само тако, уз повећање производње и продуктивности рада, могу се елиминисати губици. Словенци немају ни „Трепчу“, ни Обилић, а најразвијенија су република. Међутим, код њих нема фабрике која користи 50 одсто расположивих капацитета.“
Затим је говорио о пољопривреди:

„Несхватљиво је да, рецимо, Косово снабдевају млеком Љубљана, Сарајево, Београд или Загреб. Ако не можемо да производимо телевизоре у боји, зар нема могућности за производњу млека. Срео сам недавно једног сељака из Туричевца који каже да ради у Швајцарској, да тамо чува краве. Зар се краве у Швајцарској разликују од косовских?!“²⁵²

Симбол косовског привредног краха била је „Трепча“. Она је великим делом трпела због неспособних руководиоца. Од 1971. мало који Србин или Црногорац је постављен на неку битнију позицију. Управа је по политичкој линији поверена

²⁵⁰ М. Стојаковић, Доказивања, *Јединство*, 18. мај 1981, бр. 115, 3; М. Бл., Пребацио норму четири пута!, *Новости*, 11. април 1981, 7; М. Благојевић и др., Трепча ради - за све, *Новости*, 11. април 1981, 7; А. Залихић, Директори попустили демонстрантима, *Новости*, 4. јун 1981, 5; П. Вуловић, Како су рудари Трепче рекли - не, *Побједа*, 26. април 1981, бр. 5529, 5. У митровачкој Фабрици акумулатора пожар је избио у вечерњим сатима када су радници гледали пренос фудбалске утакмице Југославија-Данска. Б. Славковић, Ватра без очевидаца, *Јединство*, 11. септембар 1981, бр. 2, 3. У Ватрогасном савезу Косова су након демонстрација тврдили да је узрок многих пожара лоша противпожарна заштита о чему су, наводно, обавештавали дотична предузећа. Д. Миловановић, Висока цена небудности, *Новости*, 23. јун 1981, 7.

²⁵¹ М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 236–239.

²⁵² И. Бислими, Сваки непријатељ је опасан, *Јединство*, 11. јул 1981, бр. 163, 3.

Вели Деви, који је остао упамћен као егзекутор српско-црногорских кадрова. Исељавање Срба и Црногораца пратио је долазак албанских радника и руководилаца. Међу овим другим било је и неписмених. Каснији директор Назми Микуловци није имао ни факултетску диплому када је постављен, већ су у циљу његовог избора промењени правилник и систематизација. „Трепча“ је набављала застарелу технологију, нису реализоване инвестиције и почела је опадати продуктивност по раднику. Крађа, намерно уништавање имовине и „путоманија“ у земљу и иностранство постали су општа ствар. Диференцијација 1981. спроведена је недоследно, јер нису политички и кривично одговарали они који носе највећу кривицу већ радници.²⁵³

Постојала су и предузећа која су добро пословала. „Рамиз Садику“ у Пећи успео је 1976. да повеже четири године без губитака, што се постигло стимулисањем радника у испуњавању норми на основу којих су били и плаћени. У Сувој Реци („Балкан“) врло је успешан био директор Џафер Гаши. Он је овако објашњавао успех:

„Код нас сваки радник зна колико у једном дану заради. И од чега зависи његова зарада. И то на свим радним местима. Шкарт је, на пример, од битног утицаја. Нашим правилником о награђивању дозвољено је да има један одсто технолошког шкарта, али га у пракси нема ни толико.“

У Фабрици електромотора у Таковици први пут се пословало позитивно 1980. До тада су капацитети коришћени једва 25%. Нова управа приступила је анализи учинка сваког радника. Цитирамо директора Енвера Вуљу:

„Често радимо и суботом и недељом, штедим репроматеријал, анализирамо рад и залагање сваког радника, а изнад свега водимо отворену борбу против свих негативних појава које ометају економску стабилизацију колектива.“

²⁵³ ААО, Злочини, Ко Београд гради кад „Трепча“ не ради, *Duga*, 8. децембар 1989, 71–75; М. Л., Ко краде трепчине кристале, *Intervju*, 10. децембар 1982, бр. 40, 23.

Овде је у кооперацији „Горења“ и италијанске фирме „Неки“ почела изградња фабрике за производњу компресора за фрижидере. Требало је запослити 270 радника.²⁵⁴

Радник „Трепча“ Милан Гвоздић био је убеђен да ће привреда кренути напред када се стане на пут гомилању администрације „која поједе добар део онога што радник створи“ и да је исто неопходно прекинути са праксом да нерентабилна предузећа „животаре“ на рачун рентабилних. Делегат из Призрена Шефкија Битићи предложио је да се као мерило у награђивању радника не узима искључиво школска спрема, већ да искусни радник у привреди добије исто ако не и више него тек пристигли стручњак са нимало праксе.²⁵⁵

Можда су ова два принципа најбоље схваћена у Пећи. Примером пећког предузећа „Косовоуниверзум“ као да се хтело показати да је могућ развој капитализма у условима социјалистичког самоуправљања. Овде се производила дефицитарна метална галантерија. Зачетник приватног предузетништва на Косову и уопште Југославији, у власништву породице Карић, остваривао је стални раст. По оснивању 1979. било је запослено 14 људи, а број је брзо нарастао на 50. Карићи су се поносили организацијом посла, продуктивношћу, квалитетом и сарадњом са предузећима широм земље. Овај породични посао још се радио у приватним кућама. Добијен је повољан кредит Основне банке у Пећи за изградњу хале и набавку машина. Предузеће је добило и помоћ Привредне коморе Косова и ИВ Косова. Просечна плата радника износила је око 9.000 динара, али је у зависности од учинка достигала 20.000. Били су регулисани топли оброк и регрес, а водило се рачуна о преквалификацији и усавршавању радника. Конституисан је Збор радних људи и на време завршена самоуправна акта. У предузећу је постојала Основна организација СК са 24 члана.²⁵⁶

До краја 1981. надлежни су само могли да констатују алармантност стања. На саветовању привредника 4. августа у Обилићу није било много оптимизма. Члан

²⁵⁴ Р. Милачић, Ренесанса Фабрике ауто-делова „Рамиз Садику“, *Јединство*, 13. септембар 1976, бр. 73, 6; С. Хана, Успешно окончана пословна година, *Јединство*, 27. јул 1981, бр. 176, 6; Ш. Рабреновић, Све што смо постигли, *НИН*, 4. март 1979, бр. 1469, 12.

²⁵⁵ Д. Јовановић, Животна трка, *НИН*, 21. мај 1978, бр. 1428, 10–11.

²⁵⁶ Р. Милачић, Сложно раде - добро зарађују, *Јединство*, 14. децембар 1981, бр. 295, 8.

Председништва ПК Предраг Цуцкић жалио се да се зацртани циљеви не остварују у многим секторима, директор гњиланског „Интеџа“ поменуо је неконкурентност робе и штетност праксе увоза са конвертабилног и извоза на клириншко тржиште, а члан Пословодног одбора „Електропривреде Косова“ Предраг Ристић указаће на велике кварове у коповима „Белаћевац“ и „Добро село“. Врло илустративно је говорио Вели Дева:

„У нашој привреди створено је схватање да радни колективи нису обавезни да сами решавају своје проблеме, него да то мора да ради неко други. Такво схватање прерасло је у сметњу за излазак из тешкоћа. У појединим колективима се не живи толико лоше у односу на резултате које остварују. Оваква ситуација не може да траје дуго. Нашим банкама је пољуљана позиција и не може се радити више тако - узима се, а не плаћају кредити и ануитети. Чека се да неко други уместо нас то плаћа. Свако се осећа да није обавезан да плаћа ануитете. Како се може догодити да 80 одсто увозимо са Запада, а извозимо углавном на Исток. Значи, ради се о увозу најсавременијих машина, а ми ипак не можемо да извозимо на западно тржиште. Коришћење капацитета, сировина, радног времена све то код нас није конкурентно. Ове елементе нисмо стимулисали у радним колективима.“

Дева је подсетио да две сличне радне организације, једна на Косову, друга у ужој Србији, остварују различите резултате, иако косовске често имају ту предност да поседују и сировину. То је била алузија на Фабрику акумулатора при „Трепчи“ која своје сировине шаље Фабрици акумулатора у Сомбор. Парадоксално, сомборска је пословала боље.²⁵⁷

Новинару *НИН-а* Александру Новачићу се, међутим, чинило да постоје назнаке привредног оздрављења. На овакав закључак навео га је поступак председника Председништва Косова Али Шукрије кога су на радном месту чекала два директора са спремним елаборатима не би ли га убедили да политичким ауторитетом поради за њих. Он их је испратио поруком да се обрате банкама и другим институцијама које одлучују о инвестицијама („Не желим да се на стари начин ради. Власт бирократије је опасна ствар. У теорији смо то запажали и критиковали али је у пракси бирократија јачала. Ако будемо радили на стари начин

²⁵⁷ Р. Стојановић, Сопственим снагама решавати проблеме, *Јединство*, 5. август 1981, бр. 184, 1, 3.

круг ће се поново затворити. Треба разбити монополе“). Новачићу се чинило да економске проблеме може искористити тиранска пропаганда популарним паролама о пуној запослености, уравниловки, безначајним социјалним разликама и сл.²⁵⁸

Новинар истог листа Теодор Анђелић боравио је након демонстрација на Косову у склопу студијског путовања. Приметио је да се толико репрезентативних здања може видети само у Кувајту („Но, Кувајт има нафту; Косово нема“) док привреда „лута“ у раскораку између реалности и амбициозних пројеката. Новинарима је био интересантан случај пећке шећеране у којој је, како је записано, сваки произведени килограм шећера водио предузеће у минус, а у том тренутку вршена су и додатна проширења капацитета. У разговору са функционерима Анђелић је чуо за план да се са тешке индустрије пређе на прерађивачку у оквиру које би жене имале проходност („женска индустрија“). Анђелић је хвалио поједине општине да девојкама на школовању / студијама дају стипендије или посао уколико имају жељу да раде. Сматрало се да ће улазак Албанки у привреду утицати на повећање запослености и разбити традиционалну затвореност албанске породице препознату као језгро национализма.²⁵⁹

Привредне теме анализирани су на 20. седници ПК 7. новембра. У уводном излагању Илија Вакић је нагласио да стање није нимало пријатно, јер су „зацариле“ појаве нерада, недисциплине, неодговорности и јавашлука. Зачудило га је да се овде на савременим машинама ради само у једној, а на Западу у више смена. Предраг Цуцкић је критиковао да су велика средства трошена за маркетинг, репрезентацију, службена путовања. Уштеда од 30% значила би једну нову фабрику годишње, навео је. Вели Дева је подвукао важност извоза, ставио акценат на развој пољопривреде и критиковао праксу политичких фабрика и непроизводних инвестиција.²⁶⁰

На крају одељка о привреди напоменућемо да је лични доходак по раднику непрестано растао (1966 - 592 динара, 1970 - 967, 1975 - 2.720, 1981 - 8.191) по чему

²⁵⁸ А. Новачић, Пола године касније, *НИН*, 27. септембар 1981, бр. 1604, 8.

²⁵⁹ Т. Анђелић, Нова косовска тура, *НИН*, 1. новембар 1981, бр. 1609, 12–13.

²⁶⁰ Аноним, Двадесета седница Покрајинског комитета СК Косова, *Јединство*, 9. новембар 1981, бр. 266, 1, 3; Аноним, Изводи из дискусија на Двадесетој седници Покрајинског комитета СК Косова, *Јединство*, 9. новембар 1981, 4–8; С. Ристић и др., Из завршне речи Вели Деве на Двадесетој седници ПК СК Косова, *Јединство*, 9. новембар 1981, 8.

је Косово на сличном нивоу као и Македонија (415, 989, 2.622, 8.064), али је то испод југословенског просека (501, 1.173, 3.060, 9.846). Животни стандард у оквиру четворочлане косовске урбане радничке породице био је 1979. за четвртину мањи од југословенског. На селу је тај однос био знатно неповољнији по Косово (49,4% југословенског просека). Просечна зарада без пореза и доприноса на Косову 1974. износила је 1.883 динара, у ужој Србији 2.071 и Војводини 2.134, а 1980. редом 5.749, 6.689 и 6.724. Просечно косовско домаћинство користило је више брашна и шећера у исхрани, а мање меса и млека. Још мање у односу на југословенски просек коришћени су технички производи. Када знамо да је запосленост на Косову била ниска и да је у условима високог наталитета број издржаваних био изразит, просечна породица живела је знатно слабије од југословенске. Квалитет живота углавном је зависио од бројности саме породице.²⁶¹

На Косову су најмањи народни доходак 1981. имали Драгаш са 6.471 динара (31 запослен на 1.000 становника) и Србица са 7.016 (48). Просек недовољно развијених подручја на Косову износио је 8.634, а на осталом подручју 23.144. Најразвијенија по овом параметру била је Приштина са 41.437 динара (256), па редом Лепосавић 29.296 (163), Митровица 29.248 (166), Ђаковица 22.858 (140), Призрен 22.592 (127) и Гњилане 19.624 (127). Београд је имао доходак по становнику 92.345 динара (401), просек за недовољно развијено подручје уже Србије износио је 33.411 динара (142), а на осталом подручју уже Србије 57.382 (245). Доходак по становнику и број запослених на 1.000 становника износио је по општинама: Нови Сад 127.944 динара (488; Војводина 77.906 и 277 запослених), Бор 85.837 (338), Горњи Милановац 76.750 (272), Светозарево 73.159 (295), Крагујевац 71.247 (332), Ниш 69.840 (366), Чачак 69.580 (263), Крушевац 62.346 (276), Краљево 53.405 (266), Смедерево 51.181 (257), Лесковац 45.988 (231), Алексинац 45.227 (234), Прокупље 42.745 (191), Куршумлија 33.329 (166).²⁶²

Пораз економске политике признаће и СКК 1982. У нацрту извештаја о раду између 12. и 13. конференције (1978–1982) стоји да је до привредног застоја дошло

²⁶¹ Savezni zavod za statistiku, *nav. delo*, 77; Б. Илић и др. (пр.), *Зараде у Републици Србији : 1965–2005.*, Београд 2006, 96–99; М. Perović i dr., *nav. delo*, 37.

²⁶² Републички завод за статистику (пр.), *Општине у СР Србији 1981. : Статистички подаци*, Београд 1982, 370–373.

јер „удружени рад још увек није преузео ону улогу и функцију која му припада по Уставу и Закону о удруженом раду“, затим дугогодишње оријентације на тешку структуру инвестиција и заобилажења прерађивачке индустрије, мале привреде и пољопривреде. Неразвијеност је остављала утисак грађанима да су подаци о новчаној помоћи пропагандна лаж. Таквог мишљења био је и глумац Беким Фехмиу:

„Ја годинама и деценијама слушах како се Косову даје, даје, даје. Па, где су те паре? Осим центра Приштине, центра Урошевца, ако Косово мало обиђете, стварно бисте себи могли да поставите питање: где су те паре?“²⁶³

²⁶³ Савез комуниста Косова (пр.), *Извештај о активности Савеза комуниста Косова и раду његових органа између Дванаесте и Тринаесте конференције Савеза комуниста Косова : нацрт*, Приштина 1982, 6; М. Pavlović (пр.), *Dokumenta CIA о Jugoslaviji : 1948–1983*, Beograd 2009, 256; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 74–75, 82; Ј. Lekić, Bekim Fehmiu: Događaji na Kosovu mene nisu iznenadili, *Intervju*, 29. oktobar 1982, br. 37, 12–15.

1.2 Друштво

Косово је у постбрионском периоду доживело свеобухватан друштвени напредак, а пре свега на пољу школства, науке, културе и здравства. Да би се заостало друштво еманциповало, посебно Албанци као крајње заостала и најбројнија заједница, требало је постепено разбијати окоштали патријархални систем живота. Са овим је био сагласан и један од водећих косовских интелектуалаца овог периода Хајредин Хоџа. Развој Косова поделио је на период до 1966. и после. У првом периоду, тврдио је, Албанци су били експлоатисани доживевши тек културно-просветну афирмацију. У другом периоду издвојио је, пак, правно-политичку, самоуправну, културно-просветну и кадровску афирмацију свог народа. Импресионирала га је чињеница да у ширим оквирима ниједна национална мањина није остварила права као Албанци с обзиром на да постоји само неколико примера где мањине имају универзитет на свом језику (Мађари у Румунији, Швеђани у Финској), али ни приближно аутономан као приштински. Албанци су прешли пут од готово тоталне неписмености првих година после рата до 19% неписмених 1981. Развој школства утицао је на знатно опадање броја неписмених у редовима омладине, иако је још увек било 75,6% неписмених преко 65 година односно свака четврта жена. Хоџа је признавао да је албанска омладина била задојена национализмом и да је то стварало плодно тло за сепаратизам. Део југословенске јавности сматрао га је за загриженог сепаратисту, а посебно га је критиковао Илија Вуковић.²⁶⁴

Еманципација косовског друштва, у првом реду албанске заједнице, била је широка, али по успеху непотпуна због отпора унутар ње саме. У разговору за *НИИ* косовски академик Реџеп Ћосја то сликовито описује на примеру просечног Албанца:

²⁶⁴ Н. Hodža, *nav. delo*, 53–100; М. Vickers, *nav. delo*, 193; I. Vuković, *nav. delo*, 93–120; D. Breznik, T. Basha, *Demografski procesi i pojave na Kosovu*, u: *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ*, 69; Н. Нохха, *Kosovo in Albanci v novi Jugoslaviji*, u: J. Stanič (ur.), *Albanci*, Ljubljana 1984, 202–226; Н. Селмановић, *Покрет за бржи развој школства*, *Политика*, 20. фебруар 1971, бр. 20610, 7.

„Укратко, он је једном ногом још у опанку а другом у ципели. [...] Иде и у позориште са женом и то пре свега на премијере, опет да би „био виђен“. Купује и чита књиге како би о њима могао причати у друштву.“²⁶⁵

Албанска заједница, примарно сеоска, делом је остала свет крвне освете, задружних породица и изразито патријархалних схватања. Крвна освета је имала правно утемељење у „Канону Леке Дукађинија“ из 15. века. Породица убијеног морала је да „врати крв“ и убије неког из куће убице. Породица убице затварала би се у кућу, живела под „бесом“ („на реч“), а укућани се кретали у страху да би могли бити убијени. Све ово угрожавало је стандард људи и утицало на њихово психичко стање. Институт мировних већа, суд наслеђен из прошлости, давао је половичне резултате, па су се у борбу против крвне освете масовно укључивале друштвено-политичке организације. У кућном притвору 1965–1968. боравило је 1.097 породица са десетак хиљада људи. Судске казне нису биле од велике користи јер су се као убице добровољно пријављивали малолетни, стари или лица за које је боравак у затвору био сигурније решење него на слободи. Карактеристично је да домаћин куће не чини освету већ у његово име малолетници или деца, а он их унапред учи како ће се бранити. Домаћин себи прави алиби тако да у време када је почињено недело бива виђен на јавном месту. Инспиратор злочина тако остаје некажњен.²⁶⁶

Проблеми проузроковани крвном осветом били су таквог обима да су традиционални Руговци схватили да се злу мора стати на пут. Они су први 1972. потписали Повељу против крвне освете („Руговска повеља“), одрекавши се праксе да убиствима решавају спорове. Иако повеља формално није имала важност закона за Руговце је суштински то била. Да би се предупредили злочини они су на себе узели следеће:

²⁶⁵ М. Легетић, Нови скок, *НИН*, 4. јул 1976, бр. 1330, 8–10.

²⁶⁶ М. Р. Ђуричић, Веће стараца код Албанаца на Косову, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 5 (1984), 708–726; Г. Парлић, Активирати мировна већа, *Јединство*, 18. март 1968, бр. 12, 8; М. Стојковић, Мировна већа мирују, *Јединство*, 22. јул 1968, бр. 30, 5; Н. Селмановић, „Заробљене породице“, *Политика*, 12. август 1969, бр. 20063, 5; Т. Милић, Породице у заточеништву, *Политика*, 3. април 1973, бр. 21370, 12; Аноним, ССРН у борби против узрока крвне освете, *Политика*, 3. јул 1976, бр. 22537, 8; оширније о освети: <https://oralhistorykosovo.org/sr/behram-hoti/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/marian-dema/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/ismail-gashi-slovia/> (3. април 2023).

„Са убицом, његовим подстрекачем, саучесником и њиховим породицама Руговци ће прекинути сваки економски и породични однос; њих ће СК и ССРН искључити из својих редова; на радост и жалост Руговац им неће ући у дом; судовима се предлаже да према њима немају обзира...“

За дужи период овде није било ниједне крвне освете.²⁶⁷

Албанско обичајно право, нарочито на селу, сукобљавало се са државним. Обичајно право је као особине афирмисало част, гостољубље, верност племену и сл. Правни стручњаци нису, међутим, сложни да ли почива на „праву јачег“ или не. Правник Милутин Ђуричић из Пећи сматрао је да се у бити заснива на сили с обзиром на то да је спорове пред већем стараца добијала страна која има више оружја или је богатија („јачица“), па су такве породице газиле и бесу. Халит Трнавци је одбацивао наводе да су албански националистички испади последица обичајног права уз тумачење да пљачки, силовања, рушења гробова и других нечасних радњи нема у „Канону Леке Дукађинија“ уз оцену да су таква дела последица погрешне политике.²⁶⁸

Задружна сеоска породица се као облик живљења у овом периоду ређе среће код Срба и Црногораца, а истовремено је веома присутна код Албанаца. Према Ђерђу Рапију то је заједница људи вољних да се жртвују у интересу породичне групе и ближњих сродника. Битне одлуке доношене су у уском кругу око домаћина и најстаријих мушкараца, па су они изван круга одлучивања природно могли осетити незадовољство. У делу сеоске популације задруга се налазила у фази распадања и трансформације у класичан облик живљења (муж, жена, деца). Задруге су се и бројчано смањивале, па су постајале ретке оне са преко 50 чланова (некада бројале и преко сто). Везаност за задругу опадала је одласком укућана у град или иностранство. Албанске задруге углавном нису прибегавале крвној освети.²⁶⁹

²⁶⁷ Т. Милић, Руговска повеља, *НИН*, 10. фебруар 1974, бр. 1205, 22–23.

²⁶⁸ И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 603; М. Хајдуковић, *Крвна освета није право*, *Политика*, 10. фебруар 1974, бр. 21677, 12.

²⁶⁹ Ђ. Rrap, *Savremene albanske zadružne porodice na Kosovu*, Beograd 1995, 9–11, 101–104; В. Мађарај, *Економска активност становништва САР Косова : економско-демографска студија*, 96–99. Задружна породица се код Албанаца и Срба / Црногораца налазила у фази дељења. То је подразумевало и деобу имовине. Архив СПЦ, Збирка купопродајних уговора КИМ 1951–1981, Збирка купопродајних уговора 1955–1989, бр. 01-4/194, Уговор о раскиду кућне заједнице закључен између Бушати Дема из Љубенића са једне и Бушати Хакије из Љубенића сада на привременом раду у СР Немачкој са

Еманципација Албанаца нарочито је обухватила женску популацију. Постепено су разбијана уверења да је жени место само поред мужа и деце. Многи родитељи, нарочито са села, са подозрењем су гледали на школовање жена, па зато не чуди масован одлив из школа и преране удаје. Било је, међутим, и савеснијих који су препознавали значај школовања. У супротним околностима, нешколована, незапослена (ако не рачунамо кућни рад који се није плаћао) и одбачена од породице чином удаје, Албанка готово да није имала могућности да одлучује о себи и евентуално одбије рађање толиког броја деце. Њен положај био је другачији у градовима, а нарочито када је била и запослена. На 11. Конференцији СКК 29–30. марта 1974. делегат Мејреме Бериша је говорила о преображају положаја жене у социјалистичком периоду. Бериша је свесна да проблем положаја жене ни приближно није решен, па ни онда када је запослена. Партија је доследно инсистирала на еманципацији жена кроз школовање, запошљавање и укључивање у друштвене токове. Афирмација жена постизала се и њиховим награђивањем високим одликовањима. Навешћемо пример домаћице Бахрије Кастрати одликоване орденом рада са сребрном звездом. Она је била члан СК и Општинске конференције за активност жена, а два пута делегат СО Гњилане. Међутим, Кастратијева је била неписмена. Незапосленост Албанки погађала је и привредне токове, јер је знатан део популације остао изван могућности привређивања. Питање је, са друге стране, колико би евентуални прилив необразоване радне снаге, првенствено сеоске, оптеретио међунационалне односе у условима тешког запошљавања. Албанка је до краја овог периода остала у подређеном положају. Извесни Хартмут Алберт, гост једне албанске породице у Пећи 1979, забележиће да је јео само у мушком кругу док су жене биле изван просторије чекајући да им водом и пешкиром очисте руке. Чак ни интелектуалци нису раскрстили са рецидивима прошлости. *НИН* ће пренети речи приштинске глумице Игбале Ђуркај-Ћене:

„Горим између две ватре - с једне стране фамилија, с друге позорница.“

друге стране, Пећ, 5. мај 1978; *Исто*, Збирка купопродајних уговора КИМ 1961–1969, Општински суд у Пећи, бр. 2/69, Уговор о деоби некретнина и развргнућу кућне заједнице, Пећ, 12. децембар 1968; *Исто*, Збирка купопродајних уговора 1957–1971, Уговори о деоби купопродаји решења 1957–1971, бр. 15/67, Уговор о деоби и раскинућу кућне заједнице, Пећ, 19. децембар 1966.

И у српско-црногорској заједници важило је неписано правило да је на жени првенствено да се уда и оствари као мајка, па се од малена пажљиво водило рачуна о њиховом патријархалном васпитању. Ипак, оне су са мање осуђивања од стране сопствене заједнице тражиле посао или студирале него Албанке.²⁷⁰

Развој школства доживео је неслућене размере у поређењу са ранијим периодом. То илуструју речи Шкељзена Малићија:

„Школство је било место просвећивања. Данас схватам да је масовно школовање било изванредан подухват. Први пут у историји Косова изграђена је велика инфраструктура, модеран школски систем који ће омогућити брзу и општу модернизацију Косова. Тада се говорило да се прескачу векови, и заиста има нечега у томе.“²⁷¹

Ако се развој школства упореди са оним у бившој држави јасно је да је реч о коренитим променама. До рата је било искључиво школа на српском, обухваћеност деце школовањем била је занемарљива (код Албанаца готово непостојећа), неписменост је прелазила 80% (код Албанаца више), а број и разноликост школа били су незнатни. У таквим околностима Албанци и Турци нису створили интелигенцију. Зато је императив просветне политике нове Југославије била што разгранатија еманципација ових народа.²⁷²

Предшколских установа 1966. било је 21 са 1.739 деце, а 1981. већ 58 (5.147). Број основних школа порастао је са 428 (1946) на 771 (1966) и 895 (1981). У

²⁷⁰ АК, 151, Predlozi za odlikovanje XVIII sednice Komisije za odlikovanje održane 18. IV. 1977, Predlog za odlikovanje Bahrije Kastrati; M. Bosić, R. Milošević (pr.), *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20–23. juna 1978: magnetofonske beleške*, knj. 3, Beograd 1981, 592–593; M. Vickers, *nav. delo*, 186; Н. Хаџи-Перић, *Запис из Призрена, са извора*, Приштина-Лепосавић 2020, 16; M. Rašević (ur.), *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji: prilog istraživanju fertiliteta stanovništva*, Beograd 1998; K. Ristić, Učešće ženskog stanovništva SAP Kosova u formiranju materijalne osnove za život u porodici, u: *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ*, 257–261; Н. Albert, *Kosova 1979, Albania 1980: Observations, Experiences, Conversations*, у: *Studies on Kosova*, 195–231; Д. Маринковић, Т. Милић, Ђизаида носи фармерке, *Политика*, 23. септембар 1972, бр. 21182, 7; Д. Маринковић, Сто стипендија за сто девојака, *Политика*, 24. септембар 1972, бр. 21183, 10; Д. Маринковић, Т. Милић, Невесте остављају фабричке машине, *Политика*, 25. септембар 1972, бр. 21184, 7; С. Лазаревић, Бекство у школу, *Политика*, 21. фебруар 1974, бр. 21688, 11; В. Симоновић, Вахиде је пошла прва, *Политика*, 15. август 1976, бр. 22580, 15; П. Игња, Судбина младих Албанки, *НИН*, 17. децембар 1972, бр. 1145, 19–20; С. Тасић, Косову се жури, *НИН*, 17. март 1974, бр. 1210, 12–13.

²⁷¹ S. G. Čanović, *Specifični problemi nastave u školama Kosova i Metohije*, Priština 1967, 96–105; Š. Malići, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Beograd 2014, 60–61.

²⁷² V. Tadić, *Образовање и културни преображај Косова*, у: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, 186–187; М. Павловић, *Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991.*, у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима: 1878–2000.*, 149–153.

основним школама било је 52.322 ученика (1946), 198.986 (1966) и 318.860 (1981). Број наставника порастао је са 6.628 (1966) на 13.061 (1981), средњих школа са 26 (1946) на 61 (1966) и 106 (1981), а средњошколаца са 24.823 (1966) на 84.091 (1981). Школа високог образовања било је девет (1966) и 17 (1981), а број студената порастао је са 7.030 на 40.371. Број њихових наставника порастао је са 362 (1966) на 1.411 (1981). Косово је прве магистре добило 1970–1974, а 1979. их је имало 105. Првог доктора наука добило је 1969, а 1979. имало 68. Домова за ученике и студенте (два студентска) било је 1966. колико их је било и 1981. уз малу разлику (три студентска). У њих 11 је било смештено 1.599 (1966) и 1.956 (1981) студената. Број научноистраживачких организација и јединица порастао је са пет (1966) на 29 (1981), као и број запослених, завршених истраживачких радова и приход.²⁷³

Развој школства био би сигурно израженији да су постојале здравије околности (посебно у албанској заједници). Превисоки наталитет, премало кадра и резервисаност према школовању неки су од фактора који су стварали озбиљне проблеме. Наталитет је стварао мањак простора у постојећим школама и иницирао изградњу нових. У Србици је 1968. било 22 школска објекта са 6.818 ђака (0,62 квадрата простора по ученику). У пећкој општини ученици основних школа ишли су у три смене, иако је закон дозвољавао две. Негде су новоотворене школе пропадале услед небриге, а нарочито оне сеоске. Октобра 1970. почео је упис народног зајма за изградњу основних школа. Проблем мањка простора није решен ни 1977. када се планирала изградња 40 основних школа до 1980.²⁷⁴

Питање наставног кадра имало је квантитативну и квалитативну страну. У приштинској општини 1968. било је стотинак неквалификованих наставника, а то се покушавало надоместити разним семинарима. Део кадра био је превише оптерећен (преко 50 часова недељно), а примећен је и недостатак средњошколског кадра (посебно у техничким школама) па су стварани мање способни радници него што привреда захтева. Фебруара 1975. у приштинским основним школама 34,8%

²⁷³ Savezni zavod za statistiku, *nav. delo*, 355–380; И. Вукадиновић, *Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974)*, 241.

²⁷⁴ М. Павловић и др., *нав. дело*, 169; М. Брајевић, Сваки девети становник - „сезонац“, *Јединство*, 19. фебруар 1968, бр. 8, 7; Аноним, Мало средстава за изградњу школског простора, *Јединство*, 17. јун 1968, бр. 25, 10; Аноним, Чување школске имовине, *Јединство*, 1. јул 1968, бр. 27, 10; Б. Р., Још 40 основних школа, *Јединство*, 3. јун 1977, бр. 50, 8.

наставника није имало одговарајућу стручну спрему, а у средњим половина. Проблеми са кадром су временом умањивани, посебно код Албанаца, као последица оснивања и рада виших школа и факултета. Финансирање наставника и школа изазивало је размирице, јер се често дешавало да наставници са истим квалификацијама за исти рад нису и једнако плаћени или да мање школе добијају више новца од већих. Плате у школству биле су мање у односу на многа друга радна места. Како су животни трошкови расли наставници су 1970. једва излазили на крај са примањима. Да је неправилности у запошљавању било илуструје један случај из 1972. Географ и историчар Скендер Шерифи из Призрена није примљен за наставника географије, јер је на то место дошао свршени гимназијалац. Шерифи је сматрао да директор, иначе географ, запошљава нестручне не би ли их лако заменио по истеку мандата.²⁷⁵

Заостала схватања утицала су да обухваћеност деце школовањем не буде апсолутна. Било је појава да се деца и не пријављују не би ли се избегло основно школовање, а на селу су се поједини родитељи и хвалили да нису уписали децу у школу. Затајило је и судство, јер кажњавање родитеља није одговарало штети по друштво. Проблем је био посебно изражен код албанске женске популације, јер су њихови родитељи нерадо давали ћерке на школовање (посебно изван матичног места). Општине Каменица, Ораховац, Липљан, Подујево, Србица и Драгаш имале су 1976. преко 70% женске деце 11–14 година необухваћених школовањем, али је било и повољнијих случајева. На Косову је био упечатљив слаб успех ђака. Да се школска година завршила 15. јануара 1968. већина ђака у пећком крају би

²⁷⁵ М. Павловић и др., *нав. дело*, 191; V. Tadić, *Образовање и културни преображај Косова*, 188; Р. Златановић, Новина у оквалификавању учитеља, *Јединство*, 29. јануар 1968, бр. 5, 10; Исти, Преоптерећени наставници, *Јединство*, 25. март 1968, бр. 13, 10; Г. Петковић, Медицинска сестра - као два учитеља, *Јединство*, 23. новембар 1970, бр. 93, 10; Р. Недељковић, Скендеру ће суд доделити правду, *Јединство*, 13. новембар 1972, бр. 91, 5; Р. З., Привреда тражи школованог радника, *Јединство*, 27. и 30. новембар 1972, бр. 95–96, 8. Примања наставника нису пратила раст трошкова живота. Ако бисмо као полазну годину узели 1964. и стопу од 100% просечни трошкови живота порасли су до 1973. на 349,9%. Растом су биле угрожене и друге осетљиве категорије. Инвалидски пензионер Фејзо Радончић из Митровице молио је покрајинску Заједницу здравственог осигурања радника да му надокнади трошкове сахране тринаестогодишњег детета због малих примања. Дете је умрло на лечењу у Београду. Његов захтев био је усвојен. АК, 94, к. 50, *Индекси раста просечних токова живота SAP Косово; Isto*, к. 31, ф. 14, бр. 549/2, *Molba Radončić Fejza, iz Kos. Mitrovice, za naknadu troškova sahrane, Priština*, 13. jun 1973.

понављала. Од матураната пећке гимназије 1976. у више одељења на албанском од трећине до преко половине ученика имало је макар једну слабу оцену.²⁷⁶

Квантитативни развој школства није био праћен адекватним квалитативним. Косово је постало препознатљиво као средина у којој новац и познанства могу знатно посредовати у стицању разних диплома. Просветна инспекција у 14 основних школа у митровачком крају уочила је 1972. озбиљно кршење закона. Испити су организовани и ван средишта школа (Сарајево, Подујево, Рашка, Приштина), предавачи су узимали и мито, а дешавало се да кандидат за дан положи и пет предмета.²⁷⁷

Развој школства заокружен је формирањем УП. То је формализовано законом који је изгласала покрајинска Скупштина 18. новембра 1969. УП је званично отворен фебруара 1970. Ректор Дервиш Рожаја је поручио да ће УП „бити велика школа научне мисли и братства и јединства и да је улагање у школоване и способне кадрове императив савременог друштва“. Корени високом школству постављени су крајем педесетих. Са радом је 1958. почела прва виша школа (Виша педагошка у Приштини), а затим је основан Филозофски факултет у Приштини (1960) који се школске 1971/1972. поделио на Филозофски и Природно-математички факултет. Основани су и Виша економско-комерцијална школа „Вељко Влаховић“ у Пећи (1960), Правно-економски факултет у Приштини (1961; школске 1971/1972. подељен на Правни и Економски факултет), Виша техничка школа у Митровици (1961), Виша педагошка школа „Џевдет Дода“ у Призрену (1963), Технички факултет у Приштини (1965), Виша педагошка школа „Бајрам

²⁷⁶ АК, 146, к. 27, ф. 17, бр. 610-7/76, Могућност уједначавања услова обавезног основног образовања и васпитања у SAP Kosovo, Приштина, септембар 1976; *Isto*, 140, к. 5, О неким актуелним питањима у култури, Приштина, октобар 1967; М. Д. Симоновић, *Пећка Гимназија од постанка до прогона*, Београд 2016², 332; Д. Вуковић, Зашто неки родитељи не школују женску децу, *Јединство*, 12. фебруар 1968, бр. 7, 10; Р. З., У Пећи слаб успех средњошколаца, *Јединство*, 12. фебруар 1968, 10; Т. Милић, Све више понављача у средњим школама, *Политика*, 17. мај 1972, бр. 21053, 7; Исти, Знања средњошколаца веома оскудна, *Политика*, 30. август 1973, бр. 21517, 6; 3. Зејнели, Очеви на њиви, деца у школи, *Политика*, 24. фебруар 1975, бр. 22050, 9; Исти, Девојке, књиге и трактори, *Политика*, 2. март 1975, бр. 22056, 12; опширније о овим питањима: <https://oralhistorykosovo.org/sr/xhejrane-lokaj/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/marija-basler-karamatic/> (3. април 2023).

²⁷⁷ АК, 151, Sednice - за ромиловања, Документација, бр. 240-3269-78; В. Обрадовић, Око седам хиљада диплома купљено за новац, *Јединство*, 8. јануар 1973, бр. 3, 8; М. Гвоздић, Р. Зијовић, Око седам хиљада диплома купљено за новац, *Јединство*, 15. јануар 1973, бр. 5, 5; Аноним, Људи - вести, *НИН*, 14. фебруар 1972, бр. 1049, 4; С. Мартиновић, Трговина сведоџбама, *Политика*, 15. октобар 1974, бр. 21922, 18.

Цури“ у Ђаковици (1967), Медицински факултет у Приштини (1969), Факултет уметности и Пољопривредни факултет у Приштини (1973), Рударско-металуршки факултет у Митровици (1974), Виша педагошка школа „Скендербеу“ у Ѓњилану (1975), Центар за више образовање у Урошевцу (1976) и Факултет за физичку културу у Приштини (1979). Универзитет је првих година по оснивању, посебно када је реч о настави на српском (Медицински факултет), добијао обимну помоћ београдског универзитета. Кроз систем размене кадрова остварена је сарадња са универзитетима у земљи и иностранству (у Јени, Тирани, Јашију, Софији, Махачкали, Нанкингу, Риму, Истанбулу, Будимпешти, Ваљадолиду). УП је био посебно интересантан албанолозима и славистима.²⁷⁸

Услови студирања били су тешки, временом су побољшани, али су и даље остали на нижем нивоу. То се прецизира на 8. покрајинској конференцији студената јануара 1968. када је изабран и председник Ђенан Шаипи. Учесници су се сложили да је студентски стандард порастао, али да су и даље лоши услови за културно-забавни и спортски живот, да постоји мањак капацитета студентских домова и неправилна расподела стипендија и кредита с обзиром да их не добијају „они којима је таква помоћ најпотребнија“. Проблем смештајних места у домовима био је јако изражен. У Приштини је 1968. било око 5.000 студената, домови су пружали 870 места, а менза око 1.000 obroka дневно. Многи студенти били су принуђени да плаћају високе кирије и сами припремају оброке. Без обзира на такве проблеме студената током лета није било отвореног бунта у Приштини. Приликом гушења студентске побуне у Београду Титу су подршку дали покрајински Савез студената,

²⁷⁸ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 808–810; Ј. Redžepagić i dr. (ur.), *Univerzitet u Prištini : [dvadeset godina Univerziteta u Prištini] : 1970–1990*, Priština 1990, 13–127; Н. Милошевић (ур.), *50 година Медицинског факултета у Приштини*, Косовска Митровица 2019, 11–13, 19–20; Аноним, У Ђаковици се отвара Виша педагошка школа, *Политика*, 6. септембар 1967, бр. 19369, 7; Аноним, Подржан захтев за оснивање Универзитета у Приштини, *Политика*, 23. октобар 1969, бр. 20135, 4; В. Шита, Припреме за оснивање универзитета, *Политика*, 29. октобар 1969, бр. 20141, 14; Аноним, Извршно веће Косова усвојило Нацрт закона о Универзитету у Приштини, *Политика*, 9. новембар 1969, бр. 20152, 9; Р. Кабаши, Усвојен Закон о оснивању Универзитета у Приштини, *Политика*, 19. новембар 1969, бр. 20162, 6; О. Боснић, Најмлађи југословенски универзитет, *Политика*, 20. новембар 1969, бр. 20163, 5; Исти, Универзитет - научна али и револуционарна снага, *Политика*, 22. новембар 1969, бр. 20165, 9; Р. Кабаши, Универзитет ће допринети развоју прогресивне научне мисли, *Политика*, 14. фебруар 1970, бр. 20245, 6; Аноним, Састанак европских албанолога у Приштини, *Политика*, 14. август 1974, бр. 21860, 14.

наставници и професори виших школа и факултета, ОК Приштине, комунисти-студенти, радне организације и др.²⁷⁹

Септембра 1968. председник републичке Скупштине Милош Минић у разговору са представницима покрајинског вишег и високог школства обавештен је да се број студената повећава, нарочито међу Албанцима, а затим позвао надлежне да брже решавају проблеме јер се не може „допустити да десетак хиљада младих људи чека у неизвестно“. Јула 1969. одржан је састанак Секретаријата СК виших школа и факултета и Председништва Покрајинске конференције СК на тему студентског стандарда. Закључено је да се не могу на брзину решавати проблеми, али да енергично треба спречити злоупотребе, повећати стипендије и изградити студентски дом. Ректор Дервиш Рожаја говорио је 1970. о захтевном периоду уходавања када се ваљало ухватити у коштац са многим проблемима. Није било довољно физичког простора, лабораторија и библиотека, проблематични су били кадрови и пролазност на испитима, док су се студенти мучили са становањем и исхраном.²⁸⁰

Квалитет студентског живота временом је растао. Менза капацитета 6.000 obroka дневно отворена је 1975. До 1979. повећани су смештајни капацитети у домовима, порастао је студентски стандард, побољшана здравствена заштита и сл. И поред тога студенти су располагали са само 1,4 квадрата простора, иако је по нормативу требало 11 квадрата више. Број студената рапидно је растао. У периоду 1962–1979. порастао је целих 13 пута (48.000 редовних и 33.000 ванредних) од чега су Албанци чинили 71%. Након демонстрација тврдило се да је број студената тенденциозно увећаван како би се „приграбила“ средства, јер се високо школство финансирао и по основу броја студената. Управо тако велики број студената, највећи у земљи после Београда, иницирао је низ проблема почев од смештаја и

²⁷⁹ АЈ, 803, к. 131, Информација о узроцима исељаванја Срба и Crnogoraca са Kosova; Р. З., На прагу нове могућности за свестрану афирмацију, *Јединство*, 15. јануар 1968, бр. 3, 4; З. Вукићевић, Студентске бриге, *Јединство*, 29. јануар 1968, бр. 5, 1; Аноним, Савез комуниста посветиће више брига решавању студентских питања, *Јединство*, 10. јун 1968, бр. 24, 1–2; Аноним, Подршка исправним захтевима - а демонстрацијама не, *Јединство*, 10. јун 1968, 4; Аноним, Једнодушна подршка ставовима ЦК, *Јединство*, 10. јун 1968, 3.

²⁸⁰ Р. З., Студентска питања могу се брже решавати, *Јединство*, 30. септембар 1968, бр. 40, 7; Аноним, Потребно је повећање средстава за стипендирање и кредитирање студената, *Јединство*, 7. јул 1969, бр. 29, 4; Р. Златановић, Добри путеви консолидације, *Јединство*, 30. новембар 1970, бр. 95, 7.

исхране до културног, забавног и спортског живота. Косово је 1979/1980. на 10.000 становника имало 299,2 студента (Југославија 200, Словенија 158,3) и по овом параметру било прво на свету.²⁸¹

На пољу културе остварени су завидни резултати. Посебно се активно радило на развоју албанске културе у склопу политике СК о равноправном развоју народа и народности. О учињеном прогресу сведоче речи универзитетског професора Хасана Мекулија 1979:

„Стваралаштво је код нас, у САП Косово, данас толико разуђено и обимно, да се више не може, као до недавно - као, рецимо, до пре једне или две деценије - говорити о њему узгредно и са пар речи. То данас није могуће. Напротив.“²⁸²

Са једним професионалним позориштем 1966. дошло се до четири 1981. Број представа порастао је са 290 (1966) на 365 (1980), а посетилаца са 85.000 (1966) на 98.000 (1979). У једном периоду је биоскопе на годишњем нивоу посећивало три милиона људи. Број издатих књига и брошура порастао је са 100 (1966) на 355 (1981), а тираж са 300.000 (1966) на три милиона (1979). Број листова порастао је са 15 (1966) на 60 (1981), а тираж са четири на 23 милиона. Седам часописа излазило је 1966, а 1979. рекордних 32. Мрежа библиотека прекрила је Косово. Њихов број скочио је са 78 (1968) на 156 (1981). Књижни фонд порастао је са 452.000 (1968) на 1,4 милиона књига (1980). Ипак, по становнику је 1971. било само 0,4 књиге. Обласна народна библиотека основана 1962. касније је преименована у Покрајинску народну библиотеку. Ова је 1970. променила назив у Народна и Универзитетска библиотека Косова, добивши статус националне библиотеке. По пројекту архитекте Андрије Мутњаковића почела је изградња нове зграде 1974. да би монументално здање било завршено 1981.²⁸³

²⁸¹ М. Kešetović, *nav. delo*, 44; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 85; Ž. Panjković, *Kosovo i albanska iredenta*, Rijeka 1981, 133–134; Р. Ристић, Отворена нова студентска менза, *Јединство*, 30. октобар 1975, бр. 88, 10; А. Шукић, Створени добри услови, *Јединство*, 16. октобар 1979, бр. 246, 7.

²⁸² Р. Nuši, *nav. delo*, 19; D. Četković, M. Maletić (ur.), *Kosovo : Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo*, Beograd 1982, 119–123; Р. Nuši i dr., *Kulturni trenutak Kosova*, Beograd 1979, 21; I. Vakić, *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo*, u: *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo danas*, 32–39; S. Nuši, *Razvoj obrazovanja, nauke i kulture u SAP Kosovo*, 40–51.

²⁸³ Savezni zavod za statistiku, *nav. delo*, 384–395; В. Hysa (ur.), *Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova*, Priština 1984, 8–16; Аноним, Ни једна књига по становнику, *Политика*, 17. децембар 1971, бр. 20904, 14.

Развој писане речи био је бржи и обухватнији на албанском. Ту је предњачило издавачко предузеће „Рилиндја“ у оквиру које је излазио истоимени лист. Више од 20 листова и часописа излазило је, иначе, у оквиру ове издавачке куће, а штампала је и велики број књига махом на албанском (нови наслови и преводи). Поред истоименог дневног листа у оквиру издавачког предузећа излазили су омладински лист *Zeri i rinis*, дечији листови *Pioneri* и *Gazeta e pionerve*, женски лист *Kosovarija*, хумористички лист *Thumbi*, лист намењен животу на селу *Vijki*, педагошки лист *Skendija*, књижевни лист *Jeta e re*, часопис за друштвена питања *Perparini*, часопис за културна питања *Fjalja* и др. За Србе и Црногорце од велике важности било је издавачко предузеће „Јединство“ са истоименим листом и још три листа и часописа. Турцима је био намењен лист *Tan* у оквиру истоименог издавачког предузећа.²⁸⁴

Настао је или развијан читав низ института, музеја, архива, завода и сл. Од посебне важности били су Институт за албанологију (1967), Завод за историју Косова и Друштво књижевника Косова (1970). Док је београдска интелектуална чаршија указивала да је Друштво књижевника Косова непотребно, албански интелектуалци побијали су „штетна мишљења да нема потребе да се писци Косова отцепљују од Удружења књижевника Србије“. Косовски књижевници су дуго били део Секције за Косово Удружења књижевника Србије да би по оснивању сопственог друштва наговорили сарадњу са сличним институцијама из Албаније. Друштво је бројало 27 чланова, први председник био је Марк Краснићи, а потпредседник Вук Филиповић. Развојем привреде настале су разне истраживачке институције по предузећима као у „Трепчи“. У оквиру факултета настају научне јединице и институти у области економије, права, медицине, биологије, друштвених дисциплина и др. Кулминацију представља формирање Академије наука и уметности Косова 1978. чији су корени постављени оснивањем Научног друштва Косова 1975. Партија је, наиме, притискала САНУ могућношћу стварања

²⁸⁴ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Неки подаци о општинама и радним организацијама које ће друг Председник посетити приликом боравка у САП Косову, Београд, 28. март 1975; V. Tadić, *Образовање и културни преображај Косова*, 189–190; В. Шита, Рађање једне књижевности, *Политика*, 24. август 1969, бр. 20075, 18; М. Хајдуковић, Носилац препорода албанске народности, *Политика*, 8. децембар 1976, бр. 22692, 13; опширније о овим питањима видети линкове у наставку: <https://oralhistorykosovo.org/sr/enver-baki/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/zenuncelaj/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/iskender-muzbeg/> (3. април 2023).

покрајинских академија. Председник САНУ Павле Савић попустио је пред притиском. По оснивању косовске академије 1979. Есад Мекули је обавестио САНУ да више не може бити у њеном радном саставу. Раније 1978. је управо Мекули био изабран за дописног члана САНУ након гласних критика да је иста затворена за косовске и војвођанске интелектуалце. У Академији наука и уметности Косова владали су знатно лакши критеријуми за пријем него у САНУ.²⁸⁵

Уметничко стваралаштво добило је крупан замаха. Кренуло се са скромних позиција аматеризма и усмене традиције, нарочито код Албанаца, да би развој узео широког маха у литерарном, музичком, драмском, филмском и другом стваралаштву. Настала су или развијана удружења ликовних уметника, музичара, позоришних и филмских радника и сл. Повећавао се број оркестара, хорова, уметничких трибина и др. Југословенска јавност је редовно пратила културне манифестације као што су „Акорди Косова“, „Митинг поезије“, песнички сусрети „Лазар Вучковић“, позоришни фестивал „Братство“ и др. Препознатљиви су били КУД „Шота“ из Приштине и „Агими“ из Призрена, одигравши крупну улогу у еманципацији младих (нарочито Албанаца). При Радио-телевизији (РТВ) Приштина развила се музичка продукција са народним, забавним и симфонијским оркестром и мешовитим хором „Collegium cantorum“. Радило је више професионалних и аматерских позоришта и филмска продуцентска кућа „Косово филм“.²⁸⁶

Културна достигнућа остала су непозната немалом броју људи, нарочито радницима и сељацима. То је констатовано још 1967. приликом размене мишљења комуниста у припремама за пленум о култури уз оцену да у многим радним организацијама постоји мишљење да је култура непотребна. Чуло се да се култура схвата прилично уско, да домови културе служе као магацини, да је култура у другом плану СК услед преоптерећености привредом, да постоји велика разлика у

²⁸⁵ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 807, 814–815; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 66, 376–377; V. Tadić, *Образовање и културни преображај Косова*, 189; Б. П., Оснивају се заводи за социјални рад и историју, *Политика*, 19. март 1967, бр. 19200, 7; В. Шита, Сусрети писаца и сликара у Дечанима, *Политика*, 11. август 1969, бр. 20062, 12; Аноним, Основано Друштво књижевника Косова, *Политика*, 31. октобар 1970, бр. 20502, 9.

²⁸⁶ V. Tadić, *Образовање и културни преображај Косова*, 191; М. Павловић и др., *нав. дело*, 148; <https://oralhistorykosovo.org/sr/luljeta-ceku/> (3. април 2023).

културном развиту између села и града и проблем кадрова, односно да се култура једним делом свела на примитивни фолклор ширен невероватном брзином.²⁸⁷

Посебна пажња посвећена је здравственим приликама. Стање наслеђено након рата било је врло лоше. Премало лекара, стоматолога, медицинских установа, болничких постеља, уз мањак здравствене свести, утицали су да се овде масовније умирало од болести карактеристичних за сиромашне крајеве (тифус, паратифус, дифтерија, дечија парализа, дизентерија, туберкулоза и остало). Иако су епидемије у суштини искорењене повремено су се јављале. Крајем 1966. и почетком наредне године као последица малих богиња на Шар планини преминуло је 68 малолетних лица, а 1968. епидемија је избила у Вучитрну. Епидемија великих богиња проширила се Косовом фебруара 1972, али је сузбијена. Од 11. до 20. марта 1973. неку заразну болест имало је 617 лица. Бројем су предњачиле општине Приштина, Призрен и Сува Река. Грађани су правном регулативом стекли право на обавезну здравствену заштиту. Порастао је обим лица обухваћених старосном, инвалидском или породичном пензијом, број одраслих корисника социјалне заштите и институција социјалне заштите деце и омладине. Постојао је проблем са наплатом осигурања, а посебно код пољопривредника. Развијена је читава мрежа здравствених установа на општинском (домови здравља), регионалном (болнице) и централном нивоу (Медицински факултет у Приштини). Број лекара, стоматолога, медицинских установа и болничких постеља непрестано је растао, животни век постајао дужи, а смртност одојчади смањивана. Све мање се умирало од раније наведених болести уз повећан број смртних исхода карактеристичних за развијенија друштва попут кардиоваскуларних и других обољења. Међутим, поразно делује да је један инфектолог 1975. покривао 150.000 становника а неуропсихијатар 330.000, док је недостајало 204 лекара опште праксе и још више специјалиста. Пацијенти су дуго чекали на услуге.²⁸⁸

²⁸⁷ АК, 140, к. 5, О неким актуелним питањима у култури, Приштина, октобар 1967.

²⁸⁸ Исто, 94, к. 61, Извештај о кретању заразних болести у САР Косово од 11. марта до 20. марта 1973, Приштина; Savezni zavod za statistiku, *нав. дело*, 419–428; А. Бериша и др., *нав. дело*, 589–600; М. Павловић и др., *нав. дело*, 175; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 839; D. Četković, M. Maletić, *нав. дело*, 125–126; M. Begrasa, Zdravstvo u SAP Kosovu, u: *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo danas*, 54–59; K. K., Трагедија на Шар-планини, *Политика*, 13. децембар 1966, бр. 19106, 7; М. Р., Десеторо деце умрло у призренској болници, *Политика*, 14. децембар 1966, бр. 19107, 9; Р. Ђукић, Епидемија малих богиња и даље се шири, *Политика*, 15. децембар 1966, бр. 19108, 8; Исти, Борба за живот сваког детета, *Политика*, 17. децембар 1966, бр. 19110, 7; Аноним, Епидемија малих богиња на

Шездесетих је императив било ширење здравствене мреже и омасовљење кадра. Док је 1945. било 12 лекара њих је 1968. било 417 (88 Албанаца). Са вишом спремом била су четири здравствена радника 1945, а 1968. њих 61. Број радника са средњом школом порастао је са 409 (1959) на 1.049 (1968). Подигнути су 1960–1967. савремени домови здравља у Пећи, Ђаковици, Призрену, Митровици, Подујеву, Липљану, Урошевцу, Гњилану и Истоку, зграда Опште болнице и Завод за здравствену заштиту у Приштини, хируршки блок у Пећи, Специјалистичка поликлиника и Диспансер за медицину рада у Обилићу, Антитуберкулозни диспансер у Митровици и др. Хируршко-медицински павиљон Медицинског центра у Гњилану отворен је септембра 1969. Без обзира на ове резултате на саветовању у Покрајинском секретаријату за здравље и социјалну политику под председништвом секретара Фазли Кајтазија средином године констатовано је да здравствене установе немају ни основне услове за здравствену заштиту, а да мреже и капацитети установа не задовољавају потребе. Нужно је, речено је, проширити мрежу и капацитете установа основне здравствене заштите (домови здравља, здравствене станице, амбуланте, диспансери). Са ширењем мреже се наставило. Гњилане је нову болничку зграду добило 1970, а 1980. при овдашњем Дому здравља отворено је одељење за кућно лечење болесника. У Пећи је отворена нова болница са интерним, кожным, дечијим и неуропсихијатријским одељењима. Радило се и на здравственој еманципацији грађана, нарочито на селу, али је због мањка средстава акција давала половичне резултате.²⁸⁹

Број лекара опште праксе порастао је са 62 (1965) на 499 (1980), специјалиста са 62 на 365, стоматолога са 38 на 171, фармацеута са 44 на 73. Просечно трајање животног века 1952. износило је 48,6 година за мушкарце и 46,2 за жене, а 1972. већ 64,59 и 66,54. Отварање Медицинског факултета у Приштини

Косову и у Метохији јењава, *Политика*, 22. децембар 1966, бр. 19115, 7; Антун Лихт, Поводом епидемије малих богиња у Драгашу, *Политика*, 27. децембар 1966, бр. 19120, 8; Д. Рибникар, Шест храбрих девојака у Драгашу, *Политика*, 8. јануар 1967, бр. 19130, 11; Р. Ђ., Загађена вода није узрок обољења деце, *Политика*, 17. октобар 1967, бр. 19410, 8; Т. Милић, Предузете све мере заштите, *Политика*, 21. март 1972, бр. 20998, 11; Исти, Косово зове лекаре, *Политика*, 13. јул 1972, бр. 21110, 7; Исти, Косово зове лекаре, *Политика*, 18. април 1975, бр. 22103, 10.

²⁸⁹ АК, 140, к. 5, О неким актуелним питањима у култури, Приштина, октобар 1967; М. Павловић и др., *нав. дело*, 148, 163–164, 166, 223; Ј. Филиповић, Велика улагања у здравствене објекте, *Јединство*, 15. јул 1968, бр. 29, 4; Н., Здравствене установе немају основне услове за здравствену заштиту, *Јединство*, 28. јул 1969, бр. 32, 4.

допринело је побољшању здравствених прилика. Овде се стварао будући кадар школовањем студената махом са Косова. На Косову је 1975. један лекар „опслуживао“ 3.000 људи (у Југославији 700), док су у србичкој општини са 36.000 људи радила само два лекара (један на специјализацији). Надлежни су давали бенефиције лекарима из остатка земље да дођу овде да живе и раде. Млади лекари би по запослењу три године проводили у унутрашњости Косова, а затим добијали запослење у већем граду, могућност специјализације, стан и плату већу до 30%. Истовремено, у Београду је доста незапослених лекара чекало посао без да је узело у разматрање могућност да овде ради.²⁹⁰

Проблеми у здравству погађали су и веће центре попут митровачког. Медицински центар је доста улагао у школовање доктора и запослених, па је 1973. било 44 лекара са специјализацијом. Проблеми су били, пре свега, последица мањка средстава и немара. Овде су и седамдесетих порођаји вршени у незахвалним условима („Нисмо могли да купимо папуче за наше жене него су ишле у својим ципелама у својим патикама и опанкама“), а поједини делови центра нису грејани („кад је хладно у породилишту је 0 степени“). У центру су се жалили да су плате запослених недовољне, услови рада лоши и да се тешко решава стамбено питање. Центар није имао средстава да плати храну и лекове, а директор Велимир Радуновић жалио се да се за 20 година услови рада нису много поправили. Због оваквих услова одлазили су и лекари. Затворено је очно одељење јер су сви специјалисти напустили центар.²⁹¹

Опште побољшање здравствених прилика јасно показује број умрлих и лечених у здравственој институцији пре смрти. Тако је проценат првих растао са 21,8% (1976) на 25,8% (1979), а других са 53,3% (1976) на 60,9% (1979). И неразвијене општине попут клинске осетиле су благодети прогреса. Број живорођене деце се повећавао, смртност одојчади смањивала, а редовно су организовани здравствени курсеви у циљу здравствене еманципације. Надлежне је

²⁹⁰ Savezni zavod za statistiku, *nav. delo*, 406–406; M. Bosić, R. Milošević (pr.), *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20–23. juna 1978 : magnetofonske beleške*, knj. 2, Beograd 1981, 98–102; П. Игња, *Лекари неће*, *НИН*, 30. новембар 1975, бр. 1299, 16–17.

²⁹¹ АК, 161, к. 1, ф. 3, *Magnetofonski snimak sa javne rasprave Ustavnog suda Socijalističke autonomne pokrajine Kosova, održane 18. septembra 1973. godine u Prištini*.

забрињавала диспропорција између броја лекара / болничког простора и раста становништва.²⁹²

Услед сиромаштва код албанског сеоског становништва постојали су и трагови неухрањености. Највише се користило кукурузно брашно (два пута више од југословенског просека), док је потрошња вреднијих намирница (јаја, месо, млеко) била испод просека. Последица тога била је неухрањеност која је битно утицала на здравствену слику.²⁹³

Држава је вредновала значај физичке културе и спорта. Радило је 200–300 основних организација, а број активних чланова порастао је са 21.000 (1966) на 40.000 (1979). Порастао је број спортских клубова од којих су фудбалски „Приштина“, „Трепча“, „Будућност“ (Пећ) и рукометни „Раднички“ (Приштина) били препознатљиви на југословенском нивоу.²⁹⁴

Квалитет живота је побољшан што показује низ параметара. Број електричних штедњака на 100 домаћинстава порастао је са 27,6 (1968) на 37,4 (1973) и 51,8 (1978), фрижидера са 13 (1968) на 26,2 (1973) и 38,7 (1978), црно-белих телевизора са 22 (1968) на 32,7 (1973) и 50,1 (1978), машина за прање рубља са две (1968) на 14,8 (1973) и 23,8 (1978), машина за прање посуђа са 0,4 (1973) на 0,6 (1978), путничких аутомобила са 3,9 (1968) на 8,3 (1973) и 13,9 (1978). Број фиксних телефона порастао је са 7.187 (1966) на 52.507 (1981), а радио претплатника са 47.000 (1966) на 121.000 (1981).²⁹⁵

Грађено је све више савремених станова (5.798–7.680 годишње 1966–1981). На једног становника долазило је 7,3 квадрата (1961), затим 7,9 (1971) и 10,3 (1981). Путна мрежа проширена је са 2.366 км (1965) на 4.371 (1980), а дужина савремених путева са 270 на 1.635. Број аутомобила порастао је са нешто преко хиљаду (1966) на 40.000 (1980), а аутобуса са 150 на 1.000. Сличан тренд види се и код броја теретних и специјалних возила. Аеродром у Приштини опслуживао је 5.000 путника годишње почетком периода, а 1980. и 84.000. Број туристичких пословних

²⁹² Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosovo, *nav. delo*, 83; Savez komunista Kosova, *Jedanaesta konferencija Saveza komunista Kosova*, 306–307.

²⁹³ Ј. Пеликан, *Прилози за друштвену историју Косова и Метохије шездесетих и седамдесетих година 20. века*, 106–107.

²⁹⁴ В. Церовић, *нав. дело*, 396; А. Бериша и др., *нав. дело*, 578–579.

²⁹⁵ Savezni zavod za statistiku, *nav. delo*, 114, 295, 388.

јединица порастао је са око 200 током шездесетих на око хиљаду (1981), а број лежајева са 2.412 (1966) на 4.639 (1981). Број туриста порастао је са 122.000 (1966) на 194.000 (1980) од чега странаца са 21.800 (1966) на 32.800 (1980). Мрежа продавница проширена је са 1.635 (1966) на 4.541 (1981). Порастао је и промет у трговинама на мало са 799 милиона динара (1966) на 28 милијарди (1981). Да је стандард порастао показује чињеница да се за храну одвајало мање кућног буџета - 35,5% (1963–1967) и 33,7% (1978–1982).²⁹⁶

²⁹⁶ *Isto*, 275, 277, 284–288, 317–324, 332–346.

1.3 Демографија

Косово је заузимало екстремну позицију у изразито хетерогеној демографској слици Југославије са закаснелим демографским процесима карактеристичним за неразвијене средине. По природном прираштају 1961. оно је треће на свету, а 1971. прво.²⁹⁷

Становништво се увећавало следећом динамиком на годишњем нивоу - 32.163 (1966), 22.693 (1967), 33.846 (1968), 35.588 (1969), 33.667 (1970), 36.748 (1971), 37.679 (1972), 37.356 (1973), 39.772 (1974), 39.292 (1975), 41.206 (1976), 40.038 (1977), 39.251 (1978), 38.550 (1979), 44.238 (1980) и 38.434 (1981).²⁹⁸

Табела бр. 1 Раст становништва Косова²⁹⁹

Попис	1948	1953	1961	1971	1981
Број становника	727.820	808.141	963.988	1.243.693	1.584.441

Табела бр. 2 Национални састав становништва Косова у апсолутним бројевима³⁰⁰

Год.	Алб.	Срб.	Црн.	Хрв.	Мус.	Роми	Турци
1948	498.242	171.911	28.050	5.290	9.679	11.230	1.315
1953	524.559	189.869	31.343	6.201	6.241	11.904	34.583
1961 ³⁰¹	646.605	227.016	37.588	7.251	8.026	3.202	25.784

²⁹⁷ А. Бериша и др., *нав. дело*, 602; М. Рањчић, *Karakteristike demografskog razvoja Kosova*, у: *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, 23.

²⁹⁸ В. Мађарај, *Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova : ekonomsko-demografska studija*, 101.

²⁹⁹ D. Grabeljšek i dr. (ur.), *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama*, knj. 1, Beograd 1991, 11.

³⁰⁰ *Isto*; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 84.

³⁰¹ Број Срба и Црногораца био би мањи 1961. да АКМО није административно увећана деловима уже Србије. Тиме је број становника механички повећан за 17.412 и то махом Срба. М. Ђсераповић, *Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878–1988.*, у: *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, 145.

1971	916.168	228.264	31.555	8.264	26.357	14.593	12.244
1981	1.226.736	209.498	27.028	8.718	58.562	34.126	12.543

Табела бр. 3 Национални састав становништва Косова (%)³⁰²

Год.	Алб.	Срб.	Црн.	Хрв.	Мус.	Ром.	Тур.
1948	68,5	23,6	3,9	0,7	1,3	1,5	0,2
1953	64,9	23,5	3,9	0,8	0,8	1,5	4,3
1961	67,2	23,6	3,9	0,8	0,8	0,3	2,7
1971	73,7	18,4	2,5	0,7	2,1	1,2	1,0
1981	77,4	13,2	1,7	0,6	3,7	2,2	0,8

Наталитет се код Албанаца и Срба осетно разликовао чиме је албанска бројчана доминација само утврђивана. Наталитет Срба био је нижи од просечне стопе на Косову.

Табела бр. 4 Наталитет у промилима (%)³⁰³

ПЕРИОД	Албанци	Срби	Укупна просечна стопа
1950–1954	48,0	42,2	43,5
1955–1959	45,3	35,6	42,3
1960–1964	46,6	29,6	41,7

³⁰² Isto. Као последица демографског раста Албанаца порасло је и њихово процентуално учешће у становништву целе Србије. Оно се кретало од 8,1% (1948, 1953), преко 9,2% (1961), затим 11,7% (1971) и 14% (1981). S. Bogosavljević, Statistička slika srpsko-albanskih odnosa, u: *Sukob ili dijalog : Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana : zbornik radova*, 17.

³⁰³ С. Миливојевић, *Демографија и политика*, Косовска Митровица 2010, 214. Природни прираштај на Косову разликовао се у односу на југословенски ниво. На 1.000 становника 1948–1961. износио је 20,9‰, затим 25,3 (1961–1971) и 24,1 (1971–1981). Југословенски просек износио је 12,1, па 10,1 и 8,5. М. Perović i dr. (ur.), *nav. delo*, 14, 37–38.

1965–1969	44,7	23,6	39,3
1970–1974	41,7	20,9	36,7
1975–1979	37,8	18,2	33,4
1980–1984	35,0	17,9	31,7

Број Албанаца увећавао се по знатно вишим годишњим стопама него Срба и Црногораца. То се посебно види од 1961.

Табела бр. 5 Просечне годишње стопе раста становништва (%)³⁰⁴

Период	1948–1953	1953–1961	1961–1971	1971–1981
Националности				
Албанци	1,02	2,60	3,44	2,89
Срби	1,98	2,22	- 0,05	- 0,85
Црногорци	2,21	2,26	- 1,74	- 1,54

Ако узмемо у обзир да је 1971. Албанаца било 73,7% а Срба 18,4% - око четири пута мање - број новорођених Албанаца био је већи у односу на број новорођених Срба преко 7,5 пута. Албанаца је 1981. било 5,5 пута више у односу на Србе, а рођено их је 11 пута више. Број новорођене српске деце растао је до 1969. када је достигао максимум да би до 1981. опадао. Те године је рођено око 2.000 српске деце мање него 1966.

Табела бр. 6 Број новорођених³⁰⁵

Година	Албанци	Срби
1966	33.689	5.770
1967	34.937	5.984
1968	35.434	6.069

³⁰⁴ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 86.

³⁰⁵ Zavod za statistiku Kosova (pr.), *Demografske promene stanovništva Kosova u periodu 1948–2006*, Priština 2008, 13.

1969	36.905	6.321
1970	36.409	5.030
1971	38.923	5.111
1972	39.936	4.990
1973	39.647	4.984
1974	41.733	4.944
1975	41.344	4.870
1976	43.379	4.819
1977	42.244	4.549
1978	41.663	4.368
1979	41.255	4.012
1980	45.584	4.256
1981	41.263	3.675

Косовске општине, укупно 22, имале су 1966–1981. најчешће високе или веома високе просечне годишње стопе природног прираштаја. На попису 1961. укупно једна општина имала је раст на 1.000 становника 10,1–15%, а 1971. већ 20,1–25. Раст по стопи 25,1–30 имало је 12 општина, а преко 30 осам. Интензитет раста 1981. је био сличан као раније. Једна општина имала је на 1.000 становника раст 10,1–15, три општине 20,1–25, десет општина 25,1–30 десет, а осам општина преко 30.³⁰⁶

Косово је имало карактеристике последње демографске транзиције у Европи. Становништво је 1953–1981. готово удвостручено за разлику од југословенског раста од 32%. У истом интервалу повећано је учешће у становништву земље са 4,8% на 7,1%. Висок природни прираштај последица је, између осталог, друштвено-економске неразвијености у смислу патријархалних и религијских схватања, моралних норми и др. Косово је средина са доминирајућим младим становништвом. До 19 година 1961. било је 51,2% становништва, затим 52,8% (1971) и 52,3% (1981), док је југословенски просек износио 38,5%, затим

³⁰⁶ М. Rančić, Regionalne karakteristike obnavljanja i preseljavanja stanovništva u SR Srbiji, *Stanovništvo*, br. 1–4 (1979/1981), 128.

36,5% и 32,7%. Од 20–59 година било је 41,4%, затим 39,3% и 41% становништва (југословенски просек 51,5%, 50,9% и 54,9%). Удео становништва старог преко 60 година мањи је у односу на југословенски просек (7,3%, 7,1% и 6,4% наспрам 9,9%, 12,2% и 12%). Просечна старост на Косову износила је 24,4 године (1961), затим 24 (1971) и 24,2 (1981).³⁰⁷

Промене у репродуктивном понашању становништва показује кретање фертилитета (плодност становништва кроз број рађања у одређеном временском периоду). Жене у фертилном добу су старе 15–49 година. Општа стопа фертилитета (број живорођених на 1.000 жена старости 15–49 година) је опадала, али спорије него на југословенском нивоу. Код жена са 40–44 године на Косову опште стопе фертилитета биле су знатно више него код жена са 15–19 и 30–34 године у целој земљи. Високе стопе рађања последица су и чињеница да је становништво доминантно било брачно опредељено (95% мушкараца старости преко 30 година ожењено), раног ступања у брак (жена може рађати више деце) и, уопште, схватања да је рађање што више деце, пожељно мушке, примарни животни циљ. Једно истраживање спроведено деведесетих показало је да је свака анкетирана жена са Косова родила више деце него што је желела. Зато не чуди да су Албанке које нису могле родити или су рађале женску децу дозвољавале мужевима да имају пород са другом женом. Брак би функционисао, а новорођено дете са другом женом сматрало се делом породице. Иначе, брак се овде ретко прекидао разводом. Привилеговање мушке деце наспрам женске утицало је и да број мушкараца буде већи. Тако је 1961. мушкараца било 51,1%, затим 51,2% (1971) и 51,7% (1981). То је уједно и последица повећане смртности жена које су рађале више деце и чињенице да здраворођена женска деца нису добијала исту негу као мушка, па је стопа умирања девојчица била већа.³⁰⁸

³⁰⁷ B. Mađaraj, *Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova : ekonomsko-demografska studija*, 71, 75, 82, 132; H. Islami, *Demografska stvarnost Kosova*, 30; B. Mađaraj, *Neki aspekti demografskog razvoja i planiranje porodice na Kosovu, Socijalna politika*, br. 11/12 (1987), 211–215.

³⁰⁸ AK, 151, *Sednice - za pomilovanja, Dokumentacija*, br. 240-277/78; B. Mađaraj, *Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova : ekonomsko-demografska studija*, 97–134; D. Avramov, *Mesto Kosova na demografskoj karti Jugoslavije i Evrope, u: Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, 7–10; D. Breznik, T. Basha, *Demografski procesi i pojave na Kosovu*, 67.

Попис 1981. показује да је економски активна жена на Косову родила 3,07 деце, издржавана жена у граду 5,49, издржавана жена у пољопривреди 6,74, односно жена са средњом школом 2,24, са високим образовањем 2,18, неписмена / без школске спреме 7,04. Просечна Албанка са Косова рађала је преко шесторо деце (у ужој Србији 5,75, Македонији 5,60, Црној Гори 4,43, Босни и Херцеговини 4,29, Хрватској 3,56, Словенији 3,07). За разлику од других високофертилитетних подручја за Албанке није било карактеристично да се удају и рађају као адолесценткиње, већ су биле најрепродуктивније са 25–29 година. Српкиње су, такође, највише деце рађале на Косову (3,42), па редом у Босни и Херцеговини 2,81, Хрватској 2,02, Војводини 1,87, ужој Србији 1,85 и Словенији 1,65. Црногорке су највише деце рађале на Косову (3,16), затим у Црној Гори 2,98, Македонији 2,89, ужој Србији 2,12, Босни и Херцеговини 2,05, Војводини 1,99, Словенији 1,98 и Хрватској 1,84. Не може се занемарити ни број Српкиња и Црногорки на Косову са петоро или више деце (15.101 Српкиња и 1.400 Црногорки). Демографи су, међутим, рачунали да ће под условом да се демографски трендови наставе број Срба и Црногораца 2000. пасти на око 1%.³⁰⁹

Висок наталитет неминовно је повећавао густину насељености. Она је 1981. износила 145,5 становника на km². Пораст становништва 1961–1971. износио је 29%. Нето пораст у овом периоду износио је 279.705 или 27.971 становника годишње (стопа од 2,6% годишње). Становништво је 1971–1981. повећано за 27,3% или за 340.747 (стопа од 2,5% годишње). У овој последњој деценији пораст становништва показује извесно смањење као последица благог опадања природног прираштаја и иселавања. Упоредо са порастом становништва порастао је и број домаћинстава 1953–1981. са 127.000 на 229.000. Док је у остатку земље све више опадао број чланова по домаћинству на Косову је исти параметар растао, а посебно оних са осам и више чланова - 28,6% (1961), затим 31,9% (1971) и 35,3% (1981).³¹⁰

Раст становништва забележен је и у урбаним и руралним срединама, док се на нивоу Југославије повећавало искључиво урбано становништво. Њега је на Косову 1981. било тек 32,5%. Ипак, урбано становништво 1953–1981. је

³⁰⁹ АЈ, 803, к. 197, Информација о спровођењу закључака Председништва СФРЈ о иселјаванју Срба и Црногораца са Косова, Београд, фебруар 1985; Н. Ислами, *Демографска стварност Косова*, 35–36.

³¹⁰ В. Мађарај, *Економска активност становништва САР Косова : економско-демографска студија*, 92–97.

учетворостручено (за 388.300), али и сеоско (за 380.200). Урбано становништво прасло је као последица механичког прилива становништва, делом и природног прираштаја. Процес урбанизације није био равномеран у свим деловима. Најизраженији је био у Приштини која је 1981. стекла статус великог града прешавши 100.000 становника (упетостручила се 1953–1981). Као гравитациони центри који су значајем прелазили оквире својих општина истичу се Призрен, Пећ и Митровица (сви 50.000–100.000), а близу томе били су Ђаковица, Урошевац и Гњилане. Попис 1981. показује да су Албанци и Срби били склонији животу на селу, јер их је 28,9% односно 37,1% живело у градовима (Муслимани 36,1%). Како су Албанци доминантно живели на селу према њима се примећивао извешан отклон као нечем заосталом. И Турци, претежно урбано становништво, често су на Албанце заједљиво гледали као на народ који није „шехирли“ (тур. shehirli) или градски. Црногорци, Турци и Роми доминантно су живели у градовима (70%, 74,2% и 77,5%).³¹¹

³¹¹ В. Стојановић и др., *Poglavlje VI*, у: *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, 86–114; А. Пушка, Промене у социјално-класној и социјално-националној структури становништва Косова, у: *Demografski, socijalni i ekonomski aspekti radne snage i zaposlenosti = materijali sa naučnog skupa održanog 2. i 3. novembra 1989. u Skopju*, 190; Ж. Тодоровић, Породица на Косову, *Политика*, 21. фебруар 1971, бр. 20611, 8; <https://oralhistorykosovo.org/sr/xhemail-petrovci/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/sonja-artinovic/> (3. април 2023).

2. УСТАВНИ ПОЛОЖАЈ КОСОВА И АЛБАНИЗАЦИЈА

2.1 Последице Брионског пленума

Са каквим безбедоносним изазовима се југословенска држава сретала на свом југу илуструје податак да је на Косову (АКМО, АПКМ) 1956–1966. откривено 798 убачених агената из Албаније од којих је ухапшено 420 и 250 осуђено. Служба је редовно упозоравала да је антијугословенско деловање међу Албанцима приметно, разноврсно и претеће и борила се против тога до јула 1966.³¹²

Вододелницу у политичком развоју државе и Косова представља Брионски пленум као резултат сукоба две доминантне струје руководства земље - прве на челу са Александром Ранковићем и друге око Словенца Едварда Кардеља и Хрвата Владимира Бакарића. Спор је настао око питања даљег правца функционисања државе. Прва струја заговарала је централизам, а друга већу аутономност република и покрајина кроз дубљу федерализацију државе. Тито се дуго двоумио. Лично је био наклоњенији Ранковићевој политици партијског монопола и чврстог надзора над јавним животом, али се плашио евентуалног окупљања Срба око њега. Зато се окренуо другој групи која није могла довести у питање његову личну власт. Чак и Светозар Вукмановић Темпо сведочи да је Тито пре пленума придобијао високе партијске функционере против Ранковића, клеветајући га да је „великосрпски агент“. Кардељ и Бакарић искористили су тај обрт и на рафиниран начин подстицали Титов страх од потенцијалне завере уз стално подсећање на великосрпски хегемонизам. У Србији је после рата, иначе, било гласова да су Срби у подређеном положају у држави, а политички пад Сретена Жујовића, Благоја Нешковића и Милована Ђиласа и сумњива погибија председника републичке Владе Слободана Пенезића Крцуна 1964. подгревали су такву атмосферу.³¹³

³¹² М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 251–252.

³¹³ В. Petranović, М. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 308–311. Добрица Ћосић је у дневнику критиковао постбрионску политику:

„Брионизам се наставља у два битна политичка тока: морално-политичким компромитовањем Србије, подстицањем србофобства и набацивањем свих неуспеха и пораза, глупости и зала на Ранковићева леђа. Сва републичка и национална руководства су се дистанцирала од одговорности за „деформације“ Удбе. Она бране своје полиције од политичких одговорности, тврдећи да у њиховим републикама Удба није вршила „политичке злоупотребе“. Остаје само српском комунистичком руководству да прими своју одговорност за „политичке деформације“ Удбе, сагласи се с Брионским пленумом, осуди заверу Ранковића, Стефановића и своје полиције и још једанпут

Сведочанства исељеника говоре да је управо у периоду око пленума почела да се озбиљније нарушава међунационална атмосфера, а да подељеност добија велике размере. То се видело и међу младом популацијом. Родитељи Албанци бранили су деци да се играју са српском и црногорском децом, наговарали их да не говоре српски и да им причињавају разне врсте штета. Један исељеник из Митровице се сећао:

„До 1965–1966. ми дечасти смо играли фудбал заједно са Албанцима, онда су они хтели да играмо „Срби против Албанаца“, а онда смо престали да се мешамо и увек смо били одвојени.“

Митровчанин Зоран Деспотовић сећао се да је 1965. као гимназијалац играо фудбал у школском дворишту. Тада је дошло једно албанско одељење и уз погрдне називе „Шкавели“ отерало његову екипу са терена. Пре тога је памтио складне комшијске односе.

Наставник Драгољуб Цветковић из Витине сећао се да је први пут приметио нетрпељивост 1966–1967. Друг Албанац га је за време екскурзије 1967. спасао од ударца флаше. Цветковић тврди да су овдашње исељавање поспешивали српски кадрови као локални комуниста Раде Трајковић који је, наводно, често цитирао мисли Махмута Бакалија.

Предраг Милановић који се млад иселио из Приштине 1968. има слично тврђење:

„Све до 1966. живело се нормално и није било никаквих проблема.“³¹⁴

У освит пленума формирана је посебна комисија на челу са Крстом Црвенковским са задатком да испита наводе о деформацијама службе. Учила је низ деформације и означила Александра Ранковића за главног кривца. Политичка „сеча“ формално је реализована на Брионима 1. јула. Тада је најављена

покаже „високо морални лик српских комуниста“. Опет у име тог српског „државотворства“; опет у име „југословенства“. А, у ствари, једна група бирократске олигархије бори се свим средствима за власт и своју позицију после Титове смрти.“ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба : [пишчеви записи]*, књ. 1, 250.

³¹⁴ ААО, Злочини, Нисмо више исте комшије, *Политика*, 29. октобар 1988, 12; Исто, Како је посејано семе мржње, *Политика*, 26. децембар 1988, 13; АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; М. Благојевић, *Повератак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, 144; Разговор са Предрагом Милановићем, Приштина.

реорганизација службе, закључено да ће једна накнадно формирана комисија наставити истрагу, одлучено да се Ранковићев сарадник Светислав Стефановић искључи из СКЈ, савезној Скупштини препоручено да га разреши дужности члана СИБ-а и прихваћена оставка Ранковића на чланство у ЦК СКЈ и на место потпредседника државе.³¹⁵

На пленуму није било речи о конкретним деформацијама службе изузмено ли наводе Јована Веселинова да је имала негативан став према Албанцима, прислушкивала албанске функционере, криво информисала државно руководство и успоравала спровођење договорене политике.³¹⁶

Одлуке пленума поделиле су јавност. Чланство СКС било је затечено догађајем. Углавном се резоновало да је у питању борба за власт, односно обрачун са Србијом и њеним кадровима. С обзиром на партијско искуство када су овакви обрачуни у питању већини се чинило најпаметнијим да ћуте. Навешћемо и нека мишљења из АПКМ:

„Борба за власт и престиж између Александра Ранковића и Едварда Кардеља, а сам председник Тито је уклонио првог јер се бојао да изгуби власт“ - Гњилане;

„Зашто Велимир Стојнић и Крсто Булајић, који су радили са Ранковићем, нису раније износили његове слабости“ - Приштина;

„Ето, једног Србина имамо и њега сада отераше“ - пољопривредник, Митровица;

„Једини Срби, Ђилас раније оде, сада Ранковић, Стефановић и тако редом иду један по један. То је обрачун у ЦК“ - жена службеника СУП-а, Приштина;

„Ранковићу би требало ставити на душу све оно што је радио док није постао потпредседник Републике“ - бивши равногорац, Митровица;

„Тачно је да су органи СУП-а уплитали свугде и да се просто не може ништа урадити због њих“ - радник, Урошевац;

³¹⁵ М. Мишовић, *нав. дело*, 63–64.

³¹⁶ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 263. Светислав Стефановић је био члан СИБ-а и председник Одбора за унутрашњу политику. Политичка комисија ИК ЦК СКЈ испитивала га је 18–21. јуна о прислушкивању албанских функционера. Стефановић је тврдио да Фадиљ Хоџа није био прислушкиван. Саслушани су и савезни секретар унутрашњих послова Селим Нумић и Војин Лукић, ранији савезни секретар унутрашних послова (1963–1965). Њихови одговори били су слични Стефановићевим. *Исто*, 262–265.

„Органи безбедности се свуда тако постављају изнад радних људи и колектива и тешко је било да слободно радимо“ - директор, Урошевац;

„Органи безбедности су се осилили и унели страх код грађана“ - Пећ.³¹⁷

Рајко Видачић се сећао разговора са покрајинским функционером Предрагом Ајтићем. Наиме, Ајтић је преко Кољ Широке чуо садржину једног занимљивог разговора у Београду. Широка је био присутан у једном београдском стану 3. јула на вечери коју је приредио члан СИВ-а Фадиљ Хоџа. Присутни су били и Вели Дева, Цавид Нимани, Исмет Шаћири и Мемет Хоџа. Нимани је сматрао да тренутну политичку климу ваља искористити како би се остварило што веће учешће Албанаца у структури запослених, посебно у служби унутрашњих послова, односно већа економска помоћ остатка земље. Плашио се да може бити политички авантуризам отворити радикалан фронт против службе и „прекопавати гробове“, како се онда говорило. То је одлучно одбацио Ф. Хоџа, који је у компромитовању службе видео могућност за дисквалификацију целокупне послератне политике Србије према АКМО (АПКМ) и Албанцима на основу које се могла захтевати шира аутономија. Сматрао је да је управо ово тренутак да се организује дебата по селима и градовима на којој би се говорило о злоупотребама службе ради компромитовања Србије, јер се налази у политичком „шкрипцу“. Остали су се сложили.³¹⁸

Фадиљ Хоџа је, иначе, био добро информисан о односима у СКС. Већ 7. јула председник ЦК Јован Веселинов-Жарко дошао је у Приштину, охрабрујући покрајинско руководство да истраје у нападима на службу. На састанку на Грмији говорио је о њеним наводним злоупотребама, наговештавајући присутнима самосталнији развој република и покрајина. Вели Дева није имао разлога да не настави у том духу, предлажући Џевдета Хамзу за секретара покрајинског СУП-а и Мехмета Шошија за руководиоца службе. На сутрашњи састанак позвани су дотадашњи руководиоци покрајинског СУП-а Мићо Мијушковић, Станислав Грковић, Шабан Кајтази и Рајко Видачић. Том приликом означени су да су били носиоци терора. Убрзо су суспендовани и стављени под истрагу партијске и

³¹⁷ Ј. Р. Поповић (пр.), *Четврта седница СК SKJ : Brionski plenum : stenografske beleške sa Četvrtog plenuma, materijali Izvršnog komiteta SK SKJ, izvod iz stenografskih beležaka Šeste sednice SK SK Srbije, reagovanja domaće i strane javnosti, pisma i telegrami, izjave i dr.*, Beograd 1999, 563–583.

³¹⁸ Р. Видачић, *нав. дело*, 145–146.

државне комисије, а суспендовани су и смењени руководиоци у седам покрајинских центара унутрашњих послова (Свето Богдановић и Илија Денић у Приштини, Кариман Ђема и Урош Ристић у Урошевцу, Милосав Благојевић и Јован Покушевски у Призрену, Крсто Крстић и Станислав Љамић у Гњилану, Мирко Михајловић и Лука Томановић у Митровици, Енвер Шаћир Хоџа у Ђаковици и Миле Костић у Пећи). Постоје индиције да је фигурирао списак са 120 имена за хапшење, али до тога није дошло. Привремено су задржани на дужностима Радуре Бојанић (Ђаковица) и Милосав Лукић (Пећ) с обзиром на то да су оптуживали своје колеге. Према Чеду Мијовићу, Гојку Меденици и Душану Крајиновићу који су учествовали у сакупљању оружја и Призренском процесу и са службом били ван Покрајине нису предузете радикалне мере. Они су одговарали надлежнима у Приштини, али су записи са саслушања нестали. Њих тројица нису узети на одговорност. Из СК су искључени Мијовић, Мићо Мијушковић (умро у Београду 1983), Енвер Шаћир Хоџа, Фета Гаши (оптужен да је прикрио убиство једног Албанца), Шабан Кајтази (доживео психичку тортуру), Миле Костић (оптужен да је продао ловачку пушку пријатељу) и Урош Ристић (оптужен да је прикрио убиство два Србина на Шари). У раду комисија и на партијским састанцима најгласнији у осудама службе били су Срби и Црногорци (Блажо Љутица, Илија Вакић, Боро Дрмончић). Бројни Срби и Црногорци и понеки Албанац који су се пре плenumа борили против национализма и сепаратизма суспендовани су или избачени са посла. Места су попуњена махом Албанцима на брионској линији са мало или нимало искуства за овако деликатне послове. Доста њих било је, иначе, из балистичких породица. Архитекта брионске политике Фадиљ Хоџа заговарао је подмлађивање службе уз тврдњу да су многи безбедњаци након 20 година рада заслужили премештај у Београд или другде по ужој Србији где их, како је рекао, очекују бољи животни услови и мање стреса. Реч је о перфидном плану да се и на та места доведу Албанци. У таквим околностима напредовали су Мустафа Сефедини, Селим Броши, Јусуф Каракуши и др.³¹⁹

Фадиљ Хоџа се трудио да се организује низ партијских дискусија о деформацијама у раду службе. Део српско-црногорских кадрова био је свестан

³¹⁹ Р. Видачић, *нав. дело*, 135–144; З. В., Јован Веселинов говорио политичком активу Покрајинског комитета СКС, *Јединство*, 18. јул 1966, бр. 29, 1, 3.

његових намера да дискредитује целу службу. Јово Росандић на збору комуниста СУП-а се питао:

„Зашто се при проради овог материјала не говори о конкретним кривцима, него о служби безбедности као целини?“³²⁰

Током дискусија нападан је рад службе, али су се повремено чуле и критике општег друштвеног стања. Као да су носиоци брионске политике хтели да поруче јавности да догађаји немају национални призвук. У гњиланском текстилном комбинату прецизирано је да су међуљудски односи лоши као последица нетрпељивости, интрига и политике незамерања и критиковани су бирократизам према радницима и гажење самоуправних права. У ђаковичком памучном комбинату „Емин Дураку“ говорило се о неправилностима у раду, а на састанку комуниста у Старом Тргу чуло се да је ефективно радно време мање од четири сата уз незаинтересованост за већу продуктивност и зараде.³²¹

Албанци су на зборовима тврдили да пленум симболизује њихово друго ослобођење. Оптужбе на рачун службе су се само низале. Маса дискутаната критиковала је наводно шовинистички однос службе према Албанцима (посебно у просвети и култури), видевши у будном праћењу службе сумњивих албанских интелектуалаца призвук шовинизма. Тврдило се да је служба фаворизовала српски што је донекле било тачно и, шта више, свесно радила на распиривању националне мржње. На терет јој је стављено масовно прислушкивање и формирање хиљаде досијеа. Јавност је сазнала за имена Албанаца који су наводно невини трпели притиске и имена њихових прогонитеља „удбаша“. Прикупљање оружја и исељавање Албанаца у Турску препознати су као велики грех службе. За прву акцију говорило се да је спроведена уз драстичне притиске, а за другу да је за циљ имала смањење броја Албанаца. Као по шаблону на партијским састанцима наглашавано је да није реч о акцији упереној против Срба и Црногораца (посебно њихових кадрова), јер су терор службе трпели, како се чуло, и они. Служби је изричито стављено на терет да је тенденциозно ширила слику о притисцима на

³²⁰ З., Комунисти анализирају све облике деформација, *Јединство*, 18. јул 1966, 4.

³²¹ Р. Хајрулаху, Узурпирана права самоуправних органа, *Јединство*, 15. август 1966, бр. 33, 3; С. Агани, Комунисти осудили слабости у раду, *Јединство*, 15. август 1966, 3; М. С., Производња у првом плану, *Јединство*, 15. август 1966, 3.

Србе и Црногорце да се исељавају. Албански комунисти листом су изражавали веру у Тита, СКЈ, братство и јединство.³²²

Покрајински комунисти спровели су првих месеци након пленума невиђено масовну, еуфоричну и добро организовану акцију са циљем компромитовања службе и преко ње Србије. Ниједна послератна акција није организована тако детаљно. Средства информисања популарисала су ову акцију, а новине на албанском постале су својеврсни билтени-пописи наводних злоупотреба службе. У броју *Рилиндје* од 15. септембра 1966. изашло је, чак, 17 чланака на тему злоупотреба. Партијски активисти растрчали су се по скуповима, позивајући људе да се „отворе“, пишу изјаве и износе сазнања. Активирали су се и разни смутљивци, лица са одслуженим казнама, балисти и колаборационисти, шовинисти, дакле сви којима је заједнички именитељ била великоалбанска идеја. Из изјаве качачког колаборационисте Исмаила Хоџе са једне конференције у Качанику то постаје јасно:

„Нас не интересује много Удба, јер су у њој били Срби, а знамо да су они наши противници. Нас интересују Шиптари који су помагали Удби. Ми њих треба да откријемо и изолујемо.“

Апсурдна ситуација збила се у Дреници у којој је секретар локалне организације ССРН-а отворио скуп поруком да постоји само једна тачка дневног реда: утврдити код кога су јели „удбаши“ и полиција.³²³

³²² Т. М., Ђаковица: без обзира на деформације и тортуру појединих припадника службе безбедности, Шиптари никада нису губили веру у СКЈ и друга Тита, *Јединство*, 26. септембар 1966, бр. 36, 3; Аноним, Косовска Митровица: сумњали су једни у друге, *Јединство*, 26. септембар 1966, 3; Аноним, Приштина: потпуна слобода мишљења и расправљања - услов за ефикасну борбу против бирократизма, *Јединство*, 26. септембар 1966, 4; Д. В., Гњилане: комунисти морају бити отворени према јавности, *Јединство*, 26. септембар 1966, 4; Аноним, Призрен: деформације нису само у Служби безбедности, *Јединство*, 26. септембар 1966, 5; Р. З., Урошевац: о свим деформацијама отворено, *Јединство*, 26. септембар 1966, 5; Б. Микић, Пећ: доста повреда права грађана, *Јединство*, 26. септембар 1966, 5; Аноним, Вучитрн: отворено се износе и оштро критикују деформације, *Јединство*, 26. септембар 1966, 6; В. С., Липљан: још није створена атмосфера отворености, *Јединство*, 26. септембар 1966, 6; Аноним, Косовска Каменица: оспособљавање организација за самостално предузимање мера, *Јединство*, 26. септембар 1966, 6; О. Барјактари, Клина: отворено мешање, *Јединство*, 26. септембар 1966, 6; Аноним, Сува Река: ослобођење незакоња и притиска, *Јединство*, 26. септембар 1966, 7; Р. Златановић, Више рада, мање оговарања, *Јединство*, 26. септембар 1966, 7; Аноним, Већа борба против бирократизма - услов за развијање самоуправљања, *Јединство*, 26. септембар 1966, 7.

³²³ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 272; Рајко Видачић, *нав. дело*, 147–148.

Комунисти Србије беспоговорно су подржали одлуке пленума на 6. седници ЦК СКС 14–15. септембра. Душан Петровић Шане је тврдио да је однос према мањинама „жив пример хегемонистичких тенденција које су покушавале да оживе у Србији“ и потру резултате на пољу братства и јединства. Сличну осуду изнео је и први човек покрајинских комуниста Вели Дева уз упозорење да не сме доћи до општег неповерења према Србима и Србији. Дева је изнео податак да је служба формирала 120.000 досијеа од чега само 900 кадровских од 1960. Кољ Широка, Али Шукрија и Џавид Нимани поновили су оцене да је Албанцима нанета велика неправда. Српски и црногорски комунисти нису нашли за сходно да одговоре. Станоје Аксић, од кога се с обзиром на углед то можда и највише очекивало, изразио је забринутост да су се такве деформације могле десити у самоуправној држави. Првих месеци након пленума врло критичан у осудама службе био је секретар ПК Илија Вакић:

„Ако хоћемо пуну равноправност свих народа на Косову и Метохији, онда поред свих позитивних мера, морамо водити сталну борбу против великосрпског шовинизма, који је присутан и после Четвртог пленума и ми га осећамо. Овде је изнесено неколико примера (на седници ОК у Приштини – примедба аутора), а из информација које добијамо у Комитету стиче се утисак да тај шовинизам живи да се по кућама и кафанама говори много штошта. Ми Шиптарима немамо шта да дајемо. Они су своја права извојевали за време рата, заједно са Србима и Црногорцима.“

Вакић се сложио са оценом да је служба преувеличавала међунационалне проблеме и „горе достављала извештаје да се због притиска Шиптара Срби исељавају, а такве информације није достављала Покрајинском комитету који би давао праву оцену“. На адресу ПК стизала су након пленума анонимна писма, захтеви за рехабилитацијом и претње појединаца да ће се иселити („ако се мени не опрости, ако се преко штампе мени не извини, ја идем са Косова и Метохије“). Оптужбе на рад службе чуле су се на седници ИК ЦК СКС и Секретаријата ПК 22–23. октобра. У одбрану службе стао је тада Павле Јовићевић, уверен да је она одговорно радила посао и не сноси одговорност за исељавање Албанаца. Лојалност српских

комуниста похвалио је и сам Тито на 5. седници ЦК СКЈ октобра уз оцену да су „комунистички и принципијелно“ пришли раскринкавању службе.³²⁴

На 7. седници ПК 12–13. октобра указано је на низ примера дискриминације Албанаца и Турака. У прилог томе цитиран је део удбеника СУП-а:

„Националне мањине у нашој земљи. Код њих је национални елемент, па су као такви често спремни да раде за обавештајну службу матичне земље. То је једна од озбиљних и корисних база за стварање агентуре. Они су наши држављани, па према томе имају сва права наших грађана - да служе војску, да буду државни службеници, па могу директно са тих позиција прикупљати информације.“

Чуло се да је служба прецењивала опасност од албанског шовинизма са ослоном на Албанију и ширила неповерење према Албанцима и њиховом пријему у органе безбедности. Указано је, такође, на недоследност у спровођењу политике равноправне употребе албанског и турског уз тенденцију да се минимализује изучавање албанске прошлости у школама под изговором да неке личности и догађаји нису марксистички протумачени. Из тог разлога, речено је, албанска омладина остала је ускраћена у познавању сопствене историје. Мехмет Шоши је говорио о наводном случају у Призрену. Републички СУП упутио је свог човека у Призрен, где је начелник био Албанац. Човек из Београда бахато и без икаквог објашњења изјављује да је упућен за начелника и тражи предају дужности.³²⁵

Покрајинско руководство упутило је Титу новембра информацију о злоупотребама у раду службе и органа унутрашњих послова и мерама у циљу

³²⁴ М. Мишовић, *нав. дело*, 65–74; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 274–276, 281–283; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 434–435; Аноним, Национализам - најсигурнији пут да се нанесе штета српском народу, *Политика*, 30. јун 1972, бр. 21097, 7. Вредна пажње је белешка Добрице Ћосића о 6. седници ЦК СКС:

„Два дана сам слушао нападе шиптарских комуниста на српски национализам и терор УДБ-е на Космету над Шиптарима приликом сакупљања скривеног оружја: истовремено сам слушао самокритично саглашавање српских комунистичких функционера са шиптарским 'друговима'. Била је то људска, морална и национална капитулација српских комуниста пред шовинистичком агресијом Албанаца у име 'демократских' одлука Брионског пленума ЦК СК Југославије [...]. Нико од Срба говорника на том форуму ни оних са КиМ ни оних из 'уже Србије' није приговорио ни реч о шиптарским насиљима над Србима и њиховом бежању са КиМ; нико није поменуо нова насеља прогнаних косовских Срба у околини Краљева, Крагујевца и других градова у Србији.“ М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, 123.

³²⁵ Савез комуниста Југославије, *Спровођење одлука ИВ седнице ЦК СКЈ на Косову и Метохији*, 29–30, 40–42, 186.

санирања стања. Тито је даље информисан да је служба имала јасну тенденцију контролисања друштвеног живота, спроводила дискриминацију Албанаца и Турака, драматизовала и измишљала проблема. Посебно штетним оцењен је годишњи извештај покрајинског СУП-а 1965. у којем стоји да постоји јак сепаратистички покрет у легалним формама према коме се показује толерантност. Као најдрастичнији вид дискриминаторске политике према Албанцима издваја се акција прикупљања оружја („имала великог одраза на распиривање шовинизма међу народима на Косову и Метохији, на уливању страха и неповерења међу њима и низ других тешких политичких последица“), која је унела „дозу узнемирености и несигурности код дела грађана свих националности у погледу опстанка на овом подручју“. Тито је обавештен да надлежни сузбијају фронтални напад на све раднике службе и покушаје да се омаловаже њени успеси.³²⁶

Подршка брионској политици Приштине стигла је и са савезног нивоа. Приликом боравка у АПКМ фебруара 1967. председник СИБ-а Петар Стамболић оштро је осудио наводне деформације службе:

„На Косову и Метохији имали смо посебне задатке у отклањању свега оног што је било створено злоупотребама и деформацијама под утицајем назадних бирократских и шовинистичких снага, које су овде деловале. Те злоупотребе су овде имале посебно тешке последице - биле су уперене против права Шиптара, против равноправности народа и народности у Покрајини, против политике братства и јединства. Политика братства и јединства била је - ви добро знате - у основи свега оног што смо створили, и овде на Косову и Метохији као и у целој земљи. Зато смо и посебно осетљиви на сва нарушавања ове политике.“³²⁷

На челу републичке службе налазио се онда Славко Зечевић. Иако је постављен на крилима брионске политике, наследивши Србу Савића, тврдио је у сећањима да се противио безусловној „сечи“ старих кадрова. Према њему, служба је неминовно морала бити реорганизована и да се није догодио пленум јер су то

³²⁶ АЈ, 837, к. 187, II-5-д/46, Информација о злоупотребама и деформацијама у Служби државне безбедности и органа унутрашњих послова на подручју АПКМ; Исто, Допис Кабинета Председника Републике ИВ АП КМ, бр. 448/1, 2. децембар 1966.

³²⁷ Аноним, Политика братства и јединства била је у основи свега онога што смо постигли, *Јединство*, 13. фебруар 1967, бр. 7, 1, 3.

захтевали дух времена и потребе друштва којима је сметала њена свеprisутност и непримерене методе. Зечевић је навео да се реорганизацији није смело прићи на бирократски и догматски начин оптуживањем целе службе и умањивањем њених заслуга. Оправдавао је процесуирање лица која су чинила злоупотребе, али је, како је тврдио, одбио радикалан приступ реорганизацији службе отаљавајући посао са пензионисањем безбедњака и покушавајући да задржи професионалце. Секретар ЦК СКС Добривоје Радосављевић „добронамерно“ га је упозорио да може бити схваћен као „ранковићевац“, а то је била опасна квалификација.³²⁸

Комисији за испитивање неправилности у раду службе, под председништвом Али Шукрије, за кратко време стигло је више хиљада жалби. Углавном су у питању наводи о физичком злостављању, а стотинак жалби односи се на ликвидацију или малтретирање са смртним исходом. Без обзира на притисак покрајинског руководства на суд и полицију нико није осуђен за најтежа дела убиства (њих 75). Савезни јавни тужилац у извештају из 1967. записаће да докази нису били ваљани и да се из опрезности избегавало брзоплето ући у поступак који би се могао завршити ослобађајућим пресудама и створити неугодну ситуацију на терену.³²⁹

Овакво објашњење тужиоца уклапало се у Титову стратегију да се обрачун са службом заврши без много „таласања“. Тито је 19. децембра 1966. аболирао Александра Ранковића, Светислава Стефановића и 16 бивших функционера службе против којих је покренута истрага или поступак. Током 1967. и 1968. одржана су суђења у Приштини, Призрену и Пећи. Процеси су трајали дуго, јер кривицу није било лако доказати. Осуђен је мањи број лица. Најдужа казна била је осам година, а углавном су изрицане оне у висини од три до четири године. На иницијативу

³²⁸ С. Зечевић, *нав. дело*, 210–214.

³²⁹ К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, 290–292. Бивши републички министар Мехмед Хоџа прислушкиван је од 1954, али је након 1966. ослобођен сумњи у везе са диверзантима из Албаније. Оптужби да је силовао малолетну рођаку ослобођен је и потпредседник ССРН Србије Исмет Шаџири. Априла 1968. Одељење Врховног суда Србије у Приштини умањило је и казне затвора за више лица албанске националности, иако је међу њима било неколико доследних сепаратиста. Индикативно је, прецизира се и у материјалима СИБ-а, да су неки од њих наставили антидржавни рад и били међу главним инспираторима демонстрација. *Исто*, 296.

покрајинског ИВ Јово Бајат, Чедомир Топаловић, Љ. Шотра, Маслум Нимани, Милосав Бојовић и Димитрије Грковић ослобођени су даљег кривичног гоњења.³³⁰

Жалби на рад службе било је, заправо, мање него што су националисти и сепаратисти прижељкивали. Они су покушавали да се број повећа. Наиме, жалбе су често предавали полуписмени или неписмени албански сељаци и таква документа одбијана су због недостатака техничке природе. Да би се то избегло пронађен је елегантан начин. Наводно оштећени и чланови њихових породица одлазили су у одборе ССРН-а и тамошњим, ипак писменијим, сународницима давали овлашћења да се обрате правосудним органима. Највећи број пријава стигао је са подручја општина Србица (164), Ђаковица (114), Приштина (112), Призрен (50) и Пећ (44). Највише жалби поднели су Албанци (763), а затим Срби (51). Однос је другачији када је реч о прекршиоцима закона, јер су Срби и Црногорци представљали већину (72,5%, Албанци 27,5%). Формирано је преко 20.000 досијеа (Албанци 70,4%, Срби 20,2%, Црногорци 6,3%).³³¹

Без обзира на број жалби државно руководство се, како је речено, определило за умеренији приступ. Тражено је да се истраге воде опрезно и на суд

³³⁰ М. Мишовић, *нав. дело*, 98–99; С. Д., Борба против деформација води се идејно-политичким средствима, *Политика*, 3. септембар 1966, бр. 19007, 7; Р. Ђукић, Сложен задатак комисија и комуниста, *Политика*, 26. септембар 1966, бр. 19030, 6; Исти, Предложено да се командир и заменик командира милиције искључе из СК, *Политика*, 28. септембар 1966, бр. 19032, 8, Исти, Предложено да се из СК искључе двојица бивших начелника СУП-а, *Политика*, 29. септембар 1966, бр. 19033, 7; Исти, Реорганизација и утврђивање злоупотреба у Служби државне безбедности, *Политика*, 11. октобар 1966, бр. 19045, 7; Р. Ђукић, Д. Ивановић, Остварењем националне равноправности јача снага Савеза комуниста, *Политика*, 13. октобар 1966, бр. 19047, 5–6; Аноним, Извештај Комисије о утврђивању одговорности чланова Покрајинског комитета који су били на руководећим местима у органима безбедности, *Политика*, 14. октобар 1966, бр. 19047, 8; Р. Ђ., Д. И., Четворица чланова ПК - бивших руководиоца СДБ - искључена из Покрајинског комитета и СК, *Политика*, 15. октобар 1966, бр. 19049, 6; Аноним, Број радника у СДБ биће сведен на половину, *Политика*, 15. новембар 1966, бр. 19080, 6; М. Р., У Приштини лишен слободе бивши руководиоца СУП-а Радоје Милошевић, *Политика*, 9. децембар 1966, бр. 19102, 8; Аноним, Председник Тито примио делегацију Косова и Метохије, *Политика*, 24. фебруар 1967, бр. 19177, 1; Р. Ђ., Јуче саслушана три сведока, *Политика*, 30. септембар 1967, бр. 19393, 8; Исти, У Пећи почело суђење Вују Војводићу, *Политика*, 5. децембар 1967, бр. 19457, 8; Исти, Контрадикторне изјаве сведока, *Политика*, 9. јануар 1968, бр. 19490, 8; Исти, Суочавање сведока, *Политика*, 31. јануар 1968, бр. 19512, 10; Ј. К., Биће саслушани нови сведоци, *Политика*, 1. фебруар 1968, бр. 19513, 9; Р. Ђ., Завршено суђење у Пећи, *Политика*, 4. фебруар 1968, бр. 19516, 10; Исти, Заказано суђење двојици службеника СУП, *Политика*, 27. фебруар 1968, бр. 19539, 9; Исти, Супротни искази о вођи групе, *Политика*, 6. март 1968, бр. 19547, 10; Аноним, Суђење из 1956. године - инсценирано, *Политика*, 27. март 1968, бр. 19568, 10.

³³¹ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 289; Ј. Пеликан, *Косово у првим месецима 1968. године*, 104.

због умиривања Албанаца изведу само лица оптужена за најрадикалније прекршаје. Покрајинско руководство нашло се између овакве наредбе из Београда и албанског притиска за правдом и реваншизмом. Ово последње форсирани су први људи покрајинског правосуђа Рамадан Вранићи и Резак Шаља, чланови ПК, који су гајили и политичке амбиције. Њих двојица су предлагали да се спроводе јавно суђење, док би Тито аболирао починиоце злочина пре 1956. Уз њих је стајао и Џевдет Хамза и интелектуална елита окупљена око Сурије Поповција, Али Хадрија, Фехми Аганија и Хајредина Хоце. Фадиљ Хоца и Вели Дева деловали су опрезно, сматрајући да би ваљало успоставити политичку стабилност пред улазак у фазу наговештених уставних реформи. Обрачун са Вранићијем и Шаљом за њих није био могућ имајући у виду популарност ове двојице код албанских маса. Хоца и Дева нису, заправо, ни покушавали да се отвореније сукобе, јер су се Београду тиме наметали као мање радикалан избор међу Албанцима.³³²

Из борби за власт двојац Хоца-Дева изашао је као победник. Покрајинско руководство повело је у Пећи крајем 1967. једино случај против начелника полиције Вуја Војводића. То је за тренутак умирило радикалне гласове код Албанаца јер је реч о човеку који је важио за носиоца притиска и, такође, задовољавало тактику Хоце и Деве да се не улази у тотални обрачун са припадницима службе са неизвесним политичким последицама. Тиме су се и препоручивали Београду као бољи избор. Тзв. Пећки процес изазвао је, ипак, мањи проблем у јавности. Око Војводића су се окупили Срби и Црногорци на пећкој станици да га испрате, а тамошња партијска организација поделила се на националној основи. Случај је политички заташкаван. *Политика* је тек са пар реченица известила читаоце. Суђење се одвијало у напетом атмосфери, одуговлачено је и прекидано. Оптужени је осуђен на три године. Суд је као олакшавајућу околност узео да је исти деловао на основу нетачних извештаја и без личних интереса.³³³

Славко Зечевић се присећао притисака из Приштине да се сложи са еуфоричним чишћењем српско-црногорских кадрова. Према његовим речима

³³² Исто, 113–118, 123.

³³³ Исто, 113–123.

високи републички и савезни функционери нису разумевали последице онога што се дешава, па је и он морао делимично да попусти. Џевдет Хамза, секретар покрајинског СУП-а, тражио је да се кадровима из сектора безбедности обезбеде станове у Београду. На томе је, усталом, инсистирало и покрајинско руководство, а и безбедњаци су били мотивисани да оду страхујући од могућих репресалија. Зечевић је за осамдесетак лица интервенисао да добију станове изван Покрајине, али преко тог броја наводно није хтео даље. Све њих претходно је убеђивао да остану, тврдио је, али је имао успеха само код Станислава Грковића. Да би макар очувао делић утицаја републичке службе у АПКМ повезао се са Мехметом Шошијем, првим безбедњаком Покрајине, кога је окарактерисао као способног и пројугословенског функционера.³³⁴

Инжењер „Трепче“ Момчило Комад сећао се да је на њега као једног од директора у Старом Тргу после пленума затражено да закаже збор на којем ће се формализовати смена српских и црногорских радника и стручњака албанским. Комад је захтев да збор одржи одуговлачио до септембра уз изговор да је сезона одмора, уверен да ће се еуфорија сумњичења стишати. Сећао се и речи албанског радника на једном збору који је на албанском рекао да је куцнуо час да се Срби иселе. Иако се правио да не зна албански Комад је добро разумео поруку.³³⁵

Савременик догађаја Драги Стаменковић записаће у сећањима да је пленум имао обележје „сече“ проверених српских и црногорских кадрова, односно да је и он пружао отпор што га је довело у сукоб са покрајинским руководством („Њихово понашање постајало је све агресивније, али их у томе нико није спречавао“).³³⁶

Оркестрирани напади на службу постали су врло гласни на 7. седници ПК 12–13. октобра. Из тог разлога седница је и названа косметским четвртим пленумом. Целокупан друштвени живот пре пленума изложен је критици, а

³³⁴ С. Зечевић, *нав. дело*, 214–215, 220–221. Покрајински функционери су се хвалили да је служба доживела свеобухватан преображај након пленума. Покрајински секретар унутрашњих послова Џевдет Хамза је тврдио 1968. да је служба популарнија у друштву и да грађани ревносније сарађују са органима безбедности. Издвојио је рад на модернизацији опреме, кадровском школовању и усклађивању националне структуре запослених. М. С., Углед службе унутрашњих послова видно је порастао, *Јединство*, 13. мај 1968, бр. 20, 4.

³³⁵ М. Ђоковић, *нав. дело*, 41–46.

³³⁶ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 272.

највише однос према Албанцима. Душан Петровић Шане издвојио је Призренски процес као осмишљени напад на албански народ. Појединци су, међутим, тврдили да је ствар предимензионирана. Посебно је Орхан Невзати упозоравао да највећа опасност прети од тзв. „косметског национализма“, мислећи вероватно на албански. Примедбе је имао и Милош Секуловић. У закључцима су, међутим, осуђене деформације службе, српски национализам је препознат као најопаснији друштвени проблем и српским комунистима наложено да се обрачунају са њим. Ради баланса поменут је и албански национализам. Након седнице из ПК су искључени Мићо Мијушковић (наследио га судија Уставног суда Србије Џевдет Хамза), Станислав Грковић, Шабан Кајтази и Рајко Видачић.³³⁷

Више говорника настојало је да компромитује резултате службе пре пленума. Шефћет Мустафа је тврдио да се притисци на Србе и Црногорце на које је служба упозоравала преувеличавају, а Мехмет Шоши се позивао на материјале републичког СУП-а из 1965:

„Процес исељавања српског и црногорског живља са Космета знатно је убрзан последњих неколико година. Тај процес је подстакнут све озбиљнијим и често драстичним притиском припадника шиптарске националности, који је најчешће обојен националистичким и другим побудама.“

Шоши је указао на нетачност података у анализи уз незадовољство што је достављена политичким форумима у републици. Одбацио је наводе службе да Срба и Црногораца више нема у појединим селима некадашњег Пећког, Ђаковичког и Митровачког среза, подвукавши да у Бабићу, Почешћу, Милановцу, Крстовцу и

³³⁷ М. Павловић и др., *нав. дело*, 150; М. Мишовић, *нав. дело*, 74–77, 79–89. Рајко Видачић није у потпуности негирао кривицу, али је сматрао да је искључење из СКЈ преоштра казна. Бранио се да је за злоупотребе слао на дисциплински суд и негирао умешаност у убиства и отварање досијеа чега је било, како је рекао, у целој земљи. Сложио се да је било уплитања службе у рад општинских комитета и признао да је имао одређену улогу у томе. Признао је, такође, да је у извештајима „горе и Покрајинском комитету“ било грешака, али да се трудио да не прикрива ниједну чињеницу („можда је ту и било многих ствари за које сам знао, а испоставило се да то нисам одмах рекао него касније“). Савез комуниста Југославије, *Спровођење одлука ИВ седнице ЦК СКЈ на Косову и Метохији*, 173–175.

Набрђу у Пећком и Букошу, Херцегову и Таранци у Митровачком срезу постоји њихова популација. Критиковао је ПК што се раније није обрачунао са „лажима“.³³⁸

У постбрионском периоду албанска интелектуална елита сврстала се уз покрајинско руководство. Хајредин Хоџа је писао да је група Ранковић-Стефановић починила низ деформација према Албанцима, оптуживши је за притисак над Албанцима, посебно у градовима, да се национално изјасне за Турке. Као таквима, наводи даље, олакшаван им је одлазак у Турску са којом је југословенска Влада већ потписала „центлменски уговор“ 1953. Југословенски органи су, колико се зна, водили кампању спречавања иселјавања Албанаца. Хоџа служби приписује насилну акцију прикупљање оружја 1955–1956. и тзв. Призренски процес 1956, тврди да је служба сама формирала сепаратистичке организације не би ли инсценирала лажне оптужбе, да је ширила неповерење према Албанцима (чак и читаоцима *Рилиндје*), утицала да се Покрајина држи у економској подређености и сл.³³⁹

До прикупљања оружја дошло је након оперативне процене да се у рукама грађана, посебно Албанаца, налази знатна количина оружја. Почевши у општини Исток проширила се даље. Надлежни су се хвалили да је прикупљено 50% наоружања, махом југословенске (краљевске), италијанске и албанске провенијенције.³⁴⁰

Одговорност за наводне злоупотребе у акцији намерно је пребачена на службу, али не и на ПК. Није била тајна да је Партија знала за акцију и исту подржала. Неки партијски руководиоци су годинама пре 1966. јавно хвалили рад

³³⁸ Исто, 57–61, 181–189. Са оценом Мехмета Шошија о претеривањима у извештају делимично се слаже и Рајко Видачић. Извештај је, ипак, отишао у Београд. Видачић је био мишљења да се исти пошаље и ПК, али прочишћен од грешака и претеривања са наведеним селима. Р. Видачић, *нав. дело*, 173. Српски и црногорски каријеристи листом су одбацивали тачност службиних извештаја о иселјавању. Секретар ОК Приштине Лука Влаховић је сматрао да је служба измишљала и преувеличавала проблем како би се ишло на обрачун са Албанцима у целини, председник СО Гњилане Предраг Куцкић казаће да су органи службе „сеобу Срба из Гњилана тумачили чињеницом да српском живљу прети опасност“, а на седници ОК Приштине марта 1967. изнета је оцена да су миграције економског карактера. Аноним, Спровођење одлука IV седнице ЦК СКЈ и VI ЦК СКС, *Јединство*, 26. септембар 1966, бр. 39, 4; З. В., Комунисти се морају супротставити свим појавама шовинизма и национализма, *Јединство*, 13. март 1967, бр. 11, 1, 3.

³³⁹ Н. Нодџа, *нав. дело*, 64–78; З. Јанјетовић, Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s, *Tokovi istorije*, br. 3 (2022), 118.

³⁴⁰ Љ. Булатовић, *Ламент над Косовом*, Београд 2003, 114–121.

службе. Све то је негирано на 7. седници ПК 12–13. октобра тврдњама да комунисти нису били упознати са акцијом. Овој акцији се, пак, никако не може приписати антиалбански карактер без обзира што тако изгледа на први поглед, јер су Албанци поседовали највише оружја. Да је то тако показује чињеница да су гоњени и Срби и Црногорци који нису имали дозволу за ношење оружја. Акцији је претходило неколико позива да се оружје преда и избегну казне.³⁴¹

Осим што је служба оптужена да је кршила овлашћења приликом сакупљања оружја, у постбрионском периоду требало је елиминисати сваку сумњу у лојалност Југославији албанских функционера. Нека од водећих имена повезана су током Призренског процеса са руководством Албаније и изнете су озбиљне сумње у њих. Покрајинско руководство је у новим околностима желело спровести ревизију процеса. Она, међутим, није текла без проблема. Председник приштинског одељења Врховног суда Србије Рамадан Вранићи образлагао је да нови процес мора бити јаван, да се не сме прићи вансудској рехабилитацији оптужених јер би многе ствари остале недоречене и да закон не сме устукнути пред унутарпартијским борбама. Фадиљ Хоџа и Вели Дева били су, међутим, против јавног суђења, а посебно су се плашили могућег исхода услед оптужби изнетих на Призренском процесу да су управо они били укључени у атентат на Миладина Поповића 1945. Превагнуо је став Стевана Дороњског, вероватно по диктату партијског руководства Србије, да се одбије захтев за јавним суђењем, да се рехабилитација осуђених што пре оконча како би се умањила могућност компликација и објави штуро саопштење. Партијско руководство Србије плашило се могућег продубљивања међунационалних проблема ако се ствар одужи, што је била и реална процена, али и отварања других спорних случајева у земљи са непредвидивим последицама. Ствар је требало брзо завршити, па је Приштина по препоруци Београда тако и поступила. Покрајинско ИВ на седници 9. новембра 1968. а на основу закључака своје Скупштине саопштиће да је процес био инсцениран. Ревизија процеса трајала је кратко, а Окружни суд у Призрену је у

³⁴¹ М. Мишовић, *nav. delo*, 92–97, 101.

пресуди наложио обуставу поступка против свих оптужених који су осуђени од две до 12 година.³⁴²

Контрадикторност целог овог случаја је у томе што сведочења о умешаности функционера у шпијунску делатност, у којима је Фадиљ Хоџа видео „доказ антиалбанске завере“, нису ни унета у текст оптужнице и пресуде са поновљеног процеса. Након ревизије Хоџа је додатно експлоатисао наратив о „угњетавању Албанаца“, говорећи о намештеном процесу који је за циљ имао политичку ликвидацију албанских комуниста без да су они и једном поменути на првом процесу.³⁴³

У Титов кабинет стизала су писма са јасним алузијама на прогон радника службе. Извесни Недељко Илић га, примера ради, обавештава да је његов брат Марко из Ђаковице, иначе радник службе, тешко оболео након две године упорне борбе са монтираним процесима и притисцима на породицу Илић у Ђаковици:

„Само ми није јасно - хоће ли му судити по албанским или по законима ове наше социјалистичке заједнице. Ја и свако ко је нормалан можемо да схватимо да му могу судити само Албанци, а не и правосуђе ове наше земље. Због његове зле судбине ишчуђавају се сви поштени људи Шиптари, Срби и Црногорци на Космету, а будите уверени да овакве ствари озбиљно нарушавају братство и јединство, које је тешком муком створено под Вашим руководством. При том, наш југословенски лист „Рилиндја“ отворено изврће чињенице и шири дезинформације о томе како су органи Удбе убијали поштене људе по Космету.“³⁴⁴

Покрајински руководиоци нису имали слуха за ове приговоре с обзиром на чињеницу да су сами стварали овакву политичку климу. Месеци су пролазили у хвалоспевима о реформи и просперитету службе. Посебно се експлоатисао податак да је број Албанаца у органима безбедности достигао 46%. Најављена је акција уништавања непотребних и неоснованих личних досијеа. Тиме је уништаван обиман материјал о деловању националиста и сепаратиста. Да ствар не буде

³⁴² Љ. Булатовић, *нав. дело*, 136–138; Ј. Пеликан, *Косово у првим месецима 1968. године*, 105–113.

³⁴³ И. Вукадиновић, *Призренски процес 1956. и његова ревизија 1968. године*, 146–149.

³⁴⁴ Љ. Булатовић, *нав. дело*, 110–113.

схваћена као прогон Срба и Црногораца покрајинској Скупштини је наложено да сузбије нападе на делове службе који су одговорно вршили посао.³⁴⁵

Узимајући у обзир чињенице јасно је да постбрионски период карактерише експлозиван раст национализма и сепаратизма. Овај противник ни пре ни касније није потучен. Разлика у односу на предбрионски период јесте у подршци коју је имао у органима власти, јер је пре пленума она била мања. Група „Национални покрет за припајање Косова Албанији“ Адема Демаћија разбијена је 1964, вођа је ухваћен и са 50 сабораца процесуиран. Укупно је осуђено 38 лица, а Демаћи на 15 година. Приштинско одељење Врховног суда Србије потврдило је првостепене пресуде, али је умањило тројници осуђених затворске казне за годину или две. У објашњењу је стајало да је реч о заведеним младим људима и да је издржана казна позитивно деловала. Формални предлог за помиловање републичком Секретаријату за правосуђе и општу управу поднели су председник приштинског одељења Врховног суда Србије Рамадан Вранићи и покрајински јавни тужилац Резак Шаља 17. јануара 1968. Образложење је прихваћено у целини, осим што су изузета лица за које је издвојио мишљење покрајински СУП.³⁴⁶

Дешавања након пленума довела су, партијским језиком речено, до испољавања српског и црногорског национализма. За нову православну 1967. везује се случај „лумповања“ у приштинском хотелу „Косовски божур“ и хотелу у Косову Пољу. На одговорност је позвано више оних који су били „најгрлатији и најбучнији“. Грађани су од ОК Приштине захтевали да се санкционише угоститељски објекат „Слога“, јер, наводно, ништа није предузео да спречи „лумповање“. *Јединство* је упозоравало да догађај „изазива, политичке последице и служи реакционарним елементима из редова Шиптара да распирују шовинизам“. Међу „изгредницима“ је било и комуниста.³⁴⁷

³⁴⁵ Исто, 122–124. О уништавању документације службе у земљи вид. С. Цветковић, Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е. Велика ревизија документације Службе државне безбедности после смене Александра Ранковића и Брионског пленума 1966., *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе*, бр. 1/2 (2008), 71–84.

³⁴⁶ М. Мишовић, *nav. delo*, 100–105.

³⁴⁷ Аноним, Изгредници, *Јединство*, 23. јануар 1967, бр. 4, 5; Аноним, Са седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СК, *Јединство*, 30. јануар 1967, бр. 5, 1; Аноним, Јавна осуда изгредника, *Јединство*, 30. јануар 1967, 3.

У материјалима СИВ-а поводом демонстрација 1968. помиње се разговор групе албанских затвореника о решености Албанаца („врије жеља“) да се припоје Албанији. Дају се и смернице:

„Само је потребно неко да их организује и почне са акцијом. Потребно је придобити људе који раде по банкама или предузећима, где имају могућности да дођу до новца, па да у датом моменту подигну новац са којим би се набављало оружје.“

На састанку осуђеника Албанаца у другој половини године чуло се да би повољан тренутак за „устанак“ био април 1969, а расправљано је о правцу акције, избору комитета, задобијању подршке Албаније и сл. Оперативни подаци показују да се радило о више група подржаних из Албаније и екстремне емиграције.³⁴⁸

Лицемерно делују оцене да су новембарске демонстрације 1968. букнуле изненада. Албанско друштво било је обузето национализмом и сепаратизмом, па су демонстрације природна манифестација таквих процеса. Сем тога, у прилог избијања демонстрација ишли су и политички догађаји у држави, пре свега уставне реформе које су у Приштини препознате као могућност за што већу аутономију у односу на Србију. Високи партијски функционери, посебно албански, уверавали су јавност да је политичко стање добро. Фадил Хоџа је истицао да се води доследна борба против „заосталости, бирократизма, шовинизма и националконзерватизма“ и подсетио на важност даљих уставних реформи за Покрајину. На проширеној седници ПК 12. фебруара Вели Дева констатује да је политичка ситуација боља него икада раније, иако подсећа на деловање два национализма који „стално одржавају узнемиреност“. Међутим, иступања Добрице Ћосића и историчара

³⁴⁸ К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, 296. У питању је састанак ибеоваца-иредентиста, како се онда говорило. Термин „иредента“ био је општеприхваћен у јавности као реч која означава албанске сепаратисте. Има, међутим, мишљења да је исти намерно одабран као неодговарајући и као такав ушао у јавни дискурс. Иредентиста је лице које тежи за присаједињењем извесне области под туђинском управом држави којој би по праву самоопредељења требало припасти. Дакле, употребом оваквог термина у циљу одређивања албанског сепаратизма прихватала се тврдња да је Косово под туђином (окупирано) и да би према праву на самоопредељење требало припасти Албанији. На конференцији за стране новинаре 6. априла 1981. Стане Доланц је више пута користио термин „иредентизам“ на шта га је један јапански новинар упозорио да није ни адекватан ни у интересу Југославије. Р. Živančević, *Emigranti : naseljavanje Kosova i Метохије из Албаније*, Београд 1989, 37; У. В. Шуваковић, О. М. Стевановић, Сепаратистичка побуна албанских студената на Косову и Метохији 1981. као почетак разбијања социјалистичке Југославије, *Социолошки преглед*, бр. 4 (2018), 1202–1203.

Јована Марјановића на 14. седници ЦК СКС 29–30. маја негирала су такву ружичасту слику. Они су упозорили на систематски прогон Срба и Црногораца уз удаљавање Покрајине од Србије. Ћосић је од тада постајао све популарнији у ширим масама српског народа и београдским интелектуалним круговима. Уместо да озбиљно размотре њихове наводе покрајински комунисти упорно су заобилазили ту тему.³⁴⁹

Мехмет Шоши, за разлику од Фадиља Хоџе и Вели Деве, давао је обазривије изјаве. Једном приликом је рекао да је на делу мали пропагандни рат два национализма. Према његовим сазнањима деловање албанског национализма испољавало се „кроз писање парола, слање анонимних и претећих писама одређеним личностима, углавном руководећим [...], писање и покушај растурања памфлета којим желе да унесу неповерење у све оно што се у нашем друштву предузима“ и ширењем тезе да се Срби и Црногорци наоружавају. Упозорио је, такође, да српски националисти шире лаж да постоји списак Срба за ликвидацију у згодном моменту. На националистичке испаде пре демонстрација упозоравао је и секретар ПК Савеза омладине Милан Ђуринац, апелујући да се оштрим мерама проблем „сасече“. Национализам је у постбрионском периоду проналажен и у књижевности. Високи покрајински функционер Михаило Звицер критиковао је стихове песме „Метохија“ Милоша Остојића:

„О, овога пута бићемо и

Четврта и Пета

и ако неко рекне

- идите, за вас овде сунце сија,

³⁴⁹ М. Павловић и др., *нав. дело*, 157; М. Мишовић, *нав. дело*, 106–128. Фехми Агани је деведесетих тврдио да су функционери Албанци прећутно давали подршку интелектуалцима да 1968. (пре демонстрација) покрену питање статуса републике. Ни Фадиљ Хоџа ни Вели Дева, наводи даље, нису дозволили да због тога интелектуалци буду прогоњени, осим што су пристали да се на неко време удаље из јавног живота. У демонстрацијама је учествовао и Ибрахим Ругова, али не као организатор јер се плашио да ће трпети прогон имајући у виду чињеницу да су му отац и стриц погубљени након ослобођења као великоалбански националисти. Ругова ни Агани као учесници демонстрација нису трпели никакве последице. М. Petrović, *Pitao sam Albance šta žele : a oni su rekli: republiku... ako može*, Beograd 1995, 169, 256.

видјећеш колико си наша, Метохија!“

И даље:

„Стани. И ако ти неко рекне,

- идите, за вас овде сунце не сија,

срце ћеш за срце узимати

Метохија!“³⁵⁰

Песма је априла 1968. емитована на приштинском радију у емисији „Тонови“ посвећеној култури на српском језику. Убрзо након овога емисија је укинута. Аутор је објавио песму у часопису *Стремљења*, а након објављивања уследила је политичка хајка на редакцију. Песник је био принуђен да се исели у Иванград. Радослав Златановић у *Јединству* није, чак, ни поменуо песму у чланку о часопису *Стремљења*. Остојићев прогон предводио је Михаило Звицер, професор југословенске књижевности, оцењујући песму реликтом прошлих времена. Звицер је „благоданклоно“ саветовао песницима да певају о убрзаном овдашњем развоју.³⁵¹

Песма Милене Јововић „У походе Косову“, објављена 1973, оцењена је у партијским круговима као „дубоко националистичка и политички врло штетна, јер вређа народе и народности на Косову и нарушава тековине братства и јединства“. У *Књижевним новинама* априла 1977. објављена је песма „Триптихон“ Танасија Младеновића. Аутор је инспирацију нашао у вести „о тоњењу читавих насеља и хиљада хектара земље на југу Србије“. Вишезначном метафором исказано је лично виђење ситуације на Косову. Разуме се да је реч о језеру Газиводе. Уследио је ланчани напад интелектуалаца-комуниста на аутора и *Књижевне новине*. Главни и одговорни уредник Драган Јеремић је попустио и самокритиковао се, али је без обзира на то смењен. Смењен је и председник Удружења књижевника Србије.

³⁵⁰ М. Мишовић, *нав. дело*, 128–131; Р. Златановић, Више облика - више активности младих, *Јединство*, 27. мај 1968, бр. 22, 3.

³⁵¹ Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 217–223.

Младеновићева песма је искоришћена као згодан изговор за успостављање контроле у *Књижевним новинама* и удружењу.³⁵²

Атмосфера страха код Срба и Црногораца после пленума попримала је видљиве размере. Пад Александра Ранковића за њих није био обична партијска чистка, већ наговештај брзе албанизације друштва. „Нема више Ранковића. Косово је Албанско“, славило се међу Албанцима. У Бресју код Косова Поља Албанци у пролазу запрежним колима узвикивали су „ојс Ранковић, ојс Стефановић“ и добацивали разне псовке. Рајко Видачић се сећао када га је комшија првоборац из Урошевца Милан Јелачић угостио током свињокоља. Домаћин се заједно са комшијама жалио на поремећене међунационалне односе и притиске, док је гост покушавао да их умири и убеди да остану овде („Нисмо их баш убедели“). Потврду налазимо и код француског конзула у Скопљу, тачније његовом коментару да су у Приштини Срби често наоружани јер „Србин не може ноћу да се креће без опасности да буде убијен“.³⁵³

У политичком смислу покрајинско руководство се, покушавајући што је могуће више да се дистанцира од Београда, приближавало осталим републикама, а пре свега Хрватској. Након пленума учесталиле су се посете највиших хрватских функционера. Почетни импулс сарадњи дали су пријатељски односи Фадила Хоџе и Владимира Бакарића успостављени почетком шездесетих. Преко ове релације су у Приштини имали јаснију перцепцију у ком правцу ће се кретати развој земље и према томе се управљали. Професор Свеучилишта у Загребу Богдан Златарич у Приштини је исказао нескривене симпатије према спровођењу брионске политике, а затим је овде дошла и репрезентативна хрватска делегација на челу са Савком Дабчевић-Кучар а да о томе није обавештено републичко руководство. Путем штампе је зато протествовао Марко Никезић. Овиме је из Приштине поручено Београду да она води самосталну политику у оквиру Федерације, а Загреб је, сасвим вероватно, препознавао могућност да Србију држи под притиском. Касније

³⁵² Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 406; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 371–375; Д. Ерић, Д. Витошевић, Поново о песми „У поход Косову“, *Политика*, 8. фебруар 1973, бр. 21316; М. Сретић, Зашто критика?, *Политика*, 8. фебруар 1973, 6; М. Јефтовић, „У поход Косову“ штети братству и јединству, *Политика*, 11. фебруар 1973, бр. 21319, 8.

³⁵³ Р. Видачић, *нав. дело*, 144–145; Ž. Trud, *Etnički sukobi u Titovoj Jugoslaviji : (1960–1980)*, Sremski Karlovci-Noví Sad 2010, 195.

савезништво Загреба и Приштине то потврђује. Хрватска делегација је приликом посете обећала да ће Хрватска одвојити средства за низ предузећа, а Приштина је дала концесију „ИНИ“ за изградњу већине пумпи на Косову. Тиме је београдски „Југопетрол“ изгубио утицај у једном делу матичне Републике. Током националистичког дивљања Маспока које је руководство Србије осуђивало Хоца се приближио Загребу, поручујући да Србија нема право да се меша у унутрашњи проблем Хрватске („Ако је ватра избила, не треба да бацамо суво грање да би је више разбуктали“). На једном скупу у Београду казаће да смењени и пензионисани ранковићевци шире лажну слику о обесправљености косовских Срба, оценивши да је то главна опасност а не тобожњи национализам у Хрватској и на Косову. Са тим у вези Михаило Звицер је указивао да у Београду против Хрватске делује „подземље и надземље“. Загреб је из захвалности изашао у сусрет Косову пријемом више десетина Албанаца на основне и постдипломске студије, омогућивши им лакшу проходност чиме су касније легално преузимали кадровске позиције на Косову.³⁵⁴

Покушај Приштине да стекне савезника у македонском руководству успео је делимично. Крсте Црвенковски је на седници представника Македоније и АПКМ у Охриду септембра 1967. приметио да Скопље и Приштина имају сличне проблеме, па и оне у међунационалним односима, али да се они неће за Приштину боље решавати ако стекне статус републике. Договорено је интензивирање привредне сарадње, али није постигнута сагласност у вези предлога Вели Деве и Фадила Хоце да се покрене један централизован лист на албанском за целу Југославију и под Приштином институционално обухвате југословенски Албанци. Македонско руководство није, дакле, било благонаклоно према предлозима и захтевима Приштине, који су лако могли инспирисати национализам и сепаратизам у Македонији.³⁵⁵

Покрајинско руководство је покушавало да кадровски ојача у савезним органима (дипломатија, армија и остало). И овај посао иницирао је и усмеравао Фадиљ Хоца. Фаворизовао је свог пашенога Реџу Суроиа, тада још увек мало

³⁵⁴ Р. Видачић, *нав. дело*, 152–153; Аноним, Делегација Хрватске на Косову, *Политика*, 3. новембар 1970, бр. 20505, 6; Аноним, И поред специфичности - много заједничког (Изјава др Савке Дабчевић-Кучар на крају посете Косову), *Политика*, 6. новембар 1970, бр. 20508, 6.

³⁵⁵ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 320.

познатог новинара, који ће 1969. постати потпредседник ИВ Косова. Две године касније постављен је за амбасадора у Боливији, а 1974–1977. био је заменик савезног секретара иностраних послова. Управо тада долази и до значајнијег прилива Албанаца у дипломатију у којој су били на разне начине привилеговани без обзира на често сумњиве намере према земљи коју званично представљају. Као такви посебно су се истакли Селим Сеферај и Рамадан Мармулаку. Први је постављен на место генералног конзула у Канади и касније сумњичен да је врбован од стране америчке службе, док је Мармулаку остао упамћен као аутор спорне монографије о Косову *Albania and Albanians* (Лондон 1975) која је постала популарно штиво националиста и емиграната. То, међутим, није сматрано довољним да буде опозван. Да ствар за Југославију буде још гора потицао је из колаборационистичке породице, што опет није било упозоравајуће надлежнима. Када је реч о систему одбране на Косову су најпре драстично смањени гарнизони ЈНА, а у духу теорије о наоружаном народу ојачана територијална одбрана. У војне одсеке постављани су и непоуздани људи који су делали са непријатељских позиција. Како су им на располагању биле информације војне природе исте су прослеђивање органима Албаније, а појединци су тамо и пребегли. С обзиром на то да су војни одсеци располагали великом количином наоружања непријатељски елементи су често уместо чувања истог оншалантно дозвољавали да нестане и заврши у рукама националиста и сепаратиста. Посебно је то био случај у граничним пределима према Албанији.³⁵⁶

Кадровско преузимање најбитнијих места у органима управе, правосуђа, просвете и културе на Косову спровођено је тихо и систематски да не би било протумачено као национализам. Срби и Црногорци масовно су смењивани или распоређивани изван Покрајине, а то је често значило њихов дефинитивни одлазак. Најчешће се то образлагало политиком ротације и подмлађивања кадрова, а некима је „пресудило“ непознавање албанског, отварање нових радних места, усклађивање националне структуре запослених и сл. Носиоци великоалбанске политике спроводили су неформални план да неке од кадрова „поткупљују“ радним местима у Београду и другде у ужој Србији, решавајући им пре тога стамбено питање. На овом плану највише се истакао шеф кадровске комисије ПК Џевдет Хамза, близак

³⁵⁶ Исто, 210–211; Б. К. Павловић, *Страдање Срба*, Београд 2010, 168–170.

Фадиљу Хоци из времена емиграције. Хамза је, иначе, помињан на Призренском процесу. Како је у пракси Хамза деловао показује пример амбициозног безбедњака који се истицао у борби против национализма и сепаратизма, што је за Хамзу било одлучујуће да га уклони са посла. Суд је оспорио одлуку, оперативац је враћен, али није добијао никакве радне задатке па временом није више ни одлазио на посао. Стицањем првих услова био је пензионисан.³⁵⁷

Поједини српско-црногорски кадрови доживели су својеврсни прогон. Карактеристичан је случај Радована Жикића, првоборца и некадашњег председника СО Приштине, којем се приписују велике заслуге за развој општине. Након те функције био је постављен за генералног директора једног пољопривредног комбината, али је после пленума смењен због реизборности. Надао се да ће добити нову дужност, али безуспешно. Пожалио се и Фадиљу Хоци да је приморан потражити посао у Београду у чему га је овај охрабривао. Отишавши тамо, међутим, није успевао наћи посао, а на крају је починио самоубиство. Као председник општине показао се, иначе, нетолерантан према национализму. Тако је при изградњи хотела „Косовски божур“ на предњој страни уграђена фигура три копљаника на коњима као алузија на Косовски бој, што се никако није свидело Хоци. Жикић је био истрајан да фигура остане ту. Можда је то и био разлог његовог прогона, а поготово када имамо у виду да није добио одговарајући посао у Београду с обзиром на професионалне капацитете и чињеницу да је Хоца и за далеко мање утицајне личности интервенисао.³⁵⁸

У истом контексту сагледавамо и две политичке одлуке из постбрионског периода. Прва је формална замена термина „Шиптар“ („шиптарски“) у јавној употреби термином „Албанац“ („албански“). Тиме се прешло преко чињенице да сами косовски Албанци себе називају Шиптарима, управо као Албанци у Албанији. Термин „Шиптар“ („шиптарски“) после пленума сматран је погрдним и великосрпским. Идриз Ајети, шеф катедре за албанонологију Филозофског факултета у Приштини, објашњавао је да се овом терминолошком променом стаје на пут вештачком дељењу Албанаца каква „не постоји нигде на свету“. У том духу резоновали су и други албански интелектуалци и комунисти. ЦК СКС је на седници

³⁵⁷ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 207–208.

³⁵⁸ *Исто*, 212–213.

25. марта 1968. закључио да ће се користити термини Албанац, албански језик и албански народ са чиме се сложио и ЦК СК Македоније. Око овог питања повела се јавна расправа, посебно у штампи, али је нови термин постепено замењивао стари. Друго питање односило се на употребу албанске заставе. Без обзира што се пре пленума за њено истицање кажњавало као националистички акт сада је ово питање решено на штету Југославије и Србије. Тито је сматрао да Албанци треба да имају заставу у складу са суверенитетом и интегритетом Југославије о чему треба да се донесе јасан пропис. ИК ЦК СКЈ је 29. јула подржао права народности на коришћење националних застава, остављајући у случају Албанаца да се АПКМ договори са заинтересованим републикама (Србија, Македонија, Црна Гора). Са тиме се одуговлачило па је албанска заставка почела несметано да се користи нарочито након совјетског напада на Чехословачку августа 1968. када је државно руководство имало већих брига него што је питања употребе ове заставе. У пракси је долазило до истицања албанске заставе без југословенске и републичке или само албанске и југословенске. Често се дешавало да је албанска заставка већих димензија од југословенске и да је истакнута без звезде петокраке. Покрајински српско-црногорски комунисти сматрали су легитимним захтеве за истицањем албанске заставе, појашњавајући да се то не сме схватити као последица притиска „екстремних елемената него, напротив као став, као акт који доносе прогресивне снаге овог друштва - Савез комуниста“.³⁵⁹

³⁵⁹ Исто, 324–325, 333–334, 336, 354, 512; R. Rajović, *Autonomija Kosova*, Beograd 1985, 290; Аноним, Пуна национална равноправност подразумева употребу националне заставе, *Јединство*, 23. септембар 1968, бр. 39, 5. Председништво и Извршни одбор ПК ССРН разматрали су 5. октобра 1968. права народности на употребу националних застава. На седници су усвојени следећи закључци: Албанци и Турци имају право на истицање националних застава када налазе за сходно, народности употребљавају заставу матице чији су етнички део (Албанци црвену са двоглавим црним орлом и црвеном звездом петокраком изнад оивиченом црним ширитом, а Турци црвену са белим полумесецом и петокраком звездом у средини), друштва, удружења и радне организације поред државне заставе имају право истицања и националних застава (Албанаца и Турака) поводом државних празника и у другим погодним тренуцима, државни органи и руководства политичких организација морају да истичу само државне и партијске заставе, у предстојећим изменама основног и других нормативних аката Покрајине требало би сагледати потребу правног регулисања права народности на употребу националних застава, организације и руководства Социјалистичког савеза и остале прогресивне снаге треба да се заложу за доследно спровођење закључака. Аноним, Закључци Председништва и Извршног одбора ПК ССРН Косова и Метохије, *Јединство*, 7. октобар 1968, бр. 41, 1.

Питање употребе албанске заставе дефинитивно је решено на седници комисије за развој друштвено-политичких заједница и међунационалних односа при СКЈ 30. октобра 1969. Констатовано је да не постоје ни уставно-правне ни идејно-политичке препреке за равноправну употребу застава народности у национално мешовитим срединама и да се тиме продубљује равноправност, учвршћује поверење и даје допринос јачању братства и јединства. Како је оцењено да постоје нејасноће око питања ко и у каквим приликама има право и(ли) обавезу да истиче заставу народности препоручено је да би у пракси требало поштовати да друштвено-политичке заједнице, организације и радне заједнице у мешовитим срединама поред југословенске и републичке истичу и заставу народности. Оцењено је не само допуштеним него и корисним паралелно истицање застава на јавним зградама како би се у пуној форми изразила равноправност. Донета је одлука да се користи државна застава земље-матице са звездом петокраком као симболом заједничке борбе у рату и наглашено да употребу застава народности не би требало ни форсирати ни ометати.³⁶⁰

Војислав Јефтимијевић је описао сцену са албанске свадбе којој је као гост присуствовао. Током прославе дошло је до расправе око тога која ће застава (албанска или југословенска) да се користи. Један од угледнијих гостију је предложио да се користе обе, а да предност („у врх софре“) има југословенска („Ова застава је заслужна што ова може да се носи - Зато почасно место припада југословенској, а ви знате које је место почасно“).³⁶¹

На терену је овим поводом долазило до међунационалних сукоба. Срби и Црногорци нису са одушевљењем гледали како се поред партијске, савезне и републичке, а врло често без ове последње, вијори албанска застава. Осим што су у томе видели албанизацију ова застава их је подсећала на трауматично искуство из рата. Звечанска основа школа „Вук Караџић“ писала је на више покрајинских и републичких адреса, коначно и Титу, да није истакла албанску и турску заставу једном пригодном приликом, већ као и раније партијску, државну и републичку. Из школе су то правдали чињеницом да од 1.500 ученика има 14 Албанаца и пет Турака, а од 63 наставника само један турске националности. Школи је упућена

³⁶⁰ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 477–478.

³⁶¹ В. Јефтимијевић, *нав. дело*, 369.

оштра критика од стране ОК и ССРН Митровице са чим у вези су одржане три седнице актива СК школе децембра 1968. Покушано је, наиме, да се преко локалних комуниста Срба и Црногораца изврши утицај на школу да промени одлуку, јер би њена политичка штета, како су тврдили, обилато „користила“ непријатељу у пропаганди. Школа је одбијала да промени одлуку, правдајући се да постојећа законска регулатива не обавезује на употребу застава народности. Управи школе није било јасно зашто су се нашли „на нишану“ када су на исти начин поступиле и друге радне организације у Звечану, Зубином Потоку и Митровици. Титу су се жалили да се крше њихова самоуправа права. Вели Дева је на Брионима код Тита 24. јануара 1969. сведочио о инциденту са албанском заставом у Гораждевцу. Наиме, у задружном дому истакнута је југословенска и поред ње албанска застава. Ову другу је група Црногораца скинула током ноћи, а Албанци су поставили нову заставу и целодневне страже. По неким селима са кидањем застава први су кренули Срби и Црногорци. Исељеници са Косова неретко су говорили да су употребу албанске заставе доживљавали као подстицај Албанцима да раде шта желе, а још више их је болело што се користила застава која је делимично симболизовала окупацију.³⁶²

Проблем у вези употребе заставе албанске народности представљала је и чињеница да устави Југославије и Србије 1974. нису детаљно регулисали ово питање, док су Устав Србије (чл. 300) и Устав Косова (чл. 283) противречни. У Уставу Косова (чл. 6) даје се право народима и народностима да употребљавају националну заставу, а услови и начин употребе заставе уређују се законом. Међутим, у чл. 283 стоји да Косово преко органа и организација уређује услове и начин употребе националне заставе и предвиђа се да се она истиче упоредо са југословенском и републичком. У пракси је, као што смо рекли, често коришћена албанска застава без ове две и петокраке, идентична оној у Албанији, димензија 1,5x1 метар. Колико је питање заставе било важно Албанцима показује масовност

³⁶² АЈ, 837, к. 94, II-3-а-2/324, Писмо школе „Вук Караџић“ из Звечана о употреби националних застава; Исто, II-3-а-1/76, Забелешка о разговорима Председника Републике са представницима Социјалистичке Републике Србије на Брионима 24. јануара 1969; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 185–186.

застава на демонстрацијама 1968. и 1981. Питање је посебно на актуелности добило по демонстрацијама 1981.³⁶³

У једном поверљивом извештају савезних органа унутрашњих послова пре демонстрација 1968. даје се пресек политичког стања у Покрајини након пленума. Ту стоји да је од краја 1966. забележено организовано деловање непријатељских елемената као континуитет рада илегалних организација и да дискусије о уставним амандманима користе непријатељски елементи да на ширем фронту испоље своје претензије, заоштре међунационалне односе и створе погодну атмосферу за своју активност. Кључна оцена је да сепаратистички елементи подстичу борбу за стварање републике као увод у свеалбанско уједињење.³⁶⁴

Управо је питање уставног редефинисања Покрајине иницирало демонстрације новембра 1968. Нацрти уставних амандмана за измену републичког Устава утврђени су 18. октобра. Тада нису прихваћена и четири покрајинска захтева: једнак број посланика у Већу народа са републикама, набрајање покрајине као саставног дела Федерације, усвајање покрајинског Устава уместо Статута и промена имена (Социјалистичка Аутономна Покрајина). Пре утврђивања нацрта окупило се око 200 младих Албанаца са јавним захтевима за одвајање од Југославије и клицањем Титу и Фадиљу Хоци. Чињеница да се 16. октобра и опет крајем новембра окупљала албанска омладина говори о организованости и синхронизованости акције. Албанска политичка борба је од тада све више напуштала оружано-диверзантски вид отпора, служећи се методама и паролама примеренијим савременом добу. Сада се инсистирало на гажењу људских права.³⁶⁵

Да је политичка клима у Покрајини пре новембра 1968. била битно другачија у односу на наратив Приштине сасвим је јасно. О томе сведочи и Славко Зечевић. У сећањима препричава сусрет са Титом у Топлици након београдских студентских демонстрација, где је председника посетила и покрајинска делегација. Зечевић је тада упозорио Фадиља Хоцу, Али Шукрију и остале да се за 28. новембар спремају демонстрације, што је Хоца одбацио и пожалио се председнику. Шукрија је

³⁶³ П. Ристановић, *Застава албанске народности у социјалистичкој Југославији*, 271–290.

³⁶⁴ К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, 60.

³⁶⁵ К. Николић, *нав. дело*, 19–20.

двадесетак дана пре демонстрација на прослави годишњице партизанског одреда „Мето Барјактари“ у Подујеву говорио о занесењацима који на бази ранијих „шовинистичких поступака“ окривљују цео српски и црногорски народ и траже статус републике. Да су водећи албански комунисти, макар у основним цртама, знали право стање потврђује и начелник савезне службе Борче Самоников. Према његовим сазнањима покрајинско руководство је спречило да информација о могућим демонстрацијама дође у Београд, па је савезно руководство отишло у Јајце не слутећи ништа. Самоников је Титу у каснијем разговору 12. априла 1971. указао да је служба знала за припрему демонстрација и обавестила покрајинско руководство које је одбацивало такву могућност („То није ваше, стање није такво, ми одговарамо тамо, ви радите своје послове и немојте да се секирате“).³⁶⁶

Прва окупљања Албанаца збила су се октобра. У Призрену је 6. октобра група студената и ученика шетала градом са албанском заставом и симболично је окачила на зграду Призренске лиге. Узвикиване су пароле о Титу, Партији, републици („Хоћемо Устав и Републику“) и самоопредељењу. Ново окупљање кроз два дана било је у Сувој Реци. На пазарни дан учитељ Хаџи Бајрами окупио је групу ученика и носећи албанску заставу продефиловао градом уз пароле сличне садржине („Живео друг Тито“, „Живело братство и јединство“, „Живео Фадил“, „Хоћемо Републику и Устав“). Демонстранти су окачили заставу на дрво након чега је полицајац тражио да се одатле уклони. Дошло је до мањег вербалног инцидента након чега се група разишла. У Митровици је брзом реакцијом ОК дошло до мањег окупљања 13. октобра, а у Пећи се окупило до 150 ученика са групом просветних радника и бивших осуђеника. Узвикиване су пароле „Живела Албанија“, „Република-Устав“ и сл. Један ученик је у центру града одржао припремљен говор, захваливши Партији што је дозволила употребу албанске заставе након чега се скуп мирно разишао. Партија је вербално осудила скупове, закључила да број демонстраната није забрињавајући, али да брину пароле националистичко-сепаратистичке садржине камуфлиране паролама у част СК, Тита, Хоџе. Од школских колектива и савета је затражено да уз помоћ општинских и покрајинских органа оцене деловање просветних радника и оне који немају морално-политичке

³⁶⁶ П. Симић, *Распето Косово : документа о Косову и Метохији*, 157; С. Зечевић, *нав. дело*, 258–259, 298; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 361.

квалитете удаље из наставе. ОК у Пећи је 30. октобра осудио демонстрације, обавестио да су поједине вође изведене пред суд, позвао друштвено-политичке и радне организације да одстране зрелије учеснике демонстрација а аболирају „заведене“ ученике и студенте.³⁶⁷

Неколико организатора, углавном бивших осуђеника, испланирали су на састанку 25. октобра масовније демонстрације у Приштини, Гњилану, Ђаковици, Митровици, Урошевцу и Прешеву за 27. новембар. По договору је требало да у почетку буду мирне а да се по омасовљењу истакну захтеви за републиком, Уставом, правом на самоопредељење, отцепљење и припајање Албанији. Организатори су у Приштини на новом састанку 16. новембра детаљно разрадили план. На новом састанку 23. новембра размишљало се о слању емисара у Македонију. Служба је погрешно веровала да се демонстрације планирају за 19. новембар у Приштини (дан ослобођења).³⁶⁸

Један од предводника демонстраната Адил Пирева се сећао да су скупови научника из Приштине и Тиране разбуктали национална осећања. Амерички обавештајни центри располагали су информацијама да се код Албанаца усадило уверење да је њихова „отаџбина“ економска и политичка колонија Срба. То расположење је, заправо, нашло изражај и у неким паролама током демонстрација („Тражимо самоопредељење“, „Тражимо републику“, „Доле колонијалистичка политика према Космету“, „Живео Тито-живео Фадиљ“, „Хоћемо да Кадри Халими буде наш председник“ - етнолог изашао са робије, „Живео Адем Демаћи“ - у затвору, „Минут Ћутања за Грајчевци Фазлија“ - песник који је преминуо у затвору 1964). Масовне демонстрације у Приштини и мање у неколико других градова избиле су 27. новембра. Док су у Приштини током више часова демонстранти изазивали крупне нереде у Урошевцу, Гњилану и Подујеву демонстрације нису имале масовност ни рушилачку снагу. Чињеница да су се истовремено одиграле говори о организацији и синхронизацији. У Приштини су отпочеле око 16 часова. Како се вест о демонстрацијама брзо проширила међу Албанцима сва је прилика да се међу делом њих знало да ће доћи до окупљања. Врло брзо је направљен и

³⁶⁷ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 401–402.

³⁶⁸ *Исто*, 410.

подијум за говорнике, а неки су имали припремљене говоре. Више стотина ученика и студената окупило се испред Филозофског факултета и кренуло у центар града носећи албанске заставе и транспаренте непријатељске садржине. Колона се зауставила испред зграде позоришта где су два лица прочитала унапред припремљене говоре, а затим се пошло ка згради покрајинске Скупштине са намером да се продре у њу. Овде је дошло до сукоба са органима реда који су употребили цистерну са водом, демонстранти су одговорили каменицама и у повлачењу према згради Филозофског факултета разбијали излоге и прозоре, преврнули и полупали двадесетак аутомобила и једна ватрогасна кола. Маса је затим кренула ка покрајинском СУП-у. Органи реда употребили су и сузавац, па се колона враћала назад ка Скупштини и гимназији рушећи све пред собом. Славко Ничић, исељеник из Добротина код Липљана, сећао се како се из знатижеље придружио демонстрантима. Видео је да су поломили Титову слику, преврнули раднички аутобус и запалили републичку заставу. Демонстранти су се око 21 час вратили пред зграду Филозофског факултета, ту се сконцентрисали намеравајући да одатле следећег јутра понове сценарио. Покрајински СУП донео је решење о забрани јавних окупљања. У Приштини је укупно било десет повређених полицајаца и четири ватрогасца, 27 грађана (осам задржано у болници) и један убијени демонстрант. Незванично се говорило да су бројке веће. У Урошевцу су окупљања кренула око 14 часова. Било је нешто ђака и студената. Када су разбијени код градског СУП-а кренули су ка Учитељској школи, али су се сукобили са наставницима и разишли. У граду је незванично повређено десет полицајаца (три теже), а број повређених демонстраната остао је неутврђен. У Подујеву је дошло до мањег окупљања. Након прочитаних изјава у којима се говори о тешком положају студената и тражи самоопредељење група се разишла. Слично је било у Гњилану.³⁶⁹

Иако се изван Приштине на први поглед није осетила бруталност и масовност један од исељеника из Подујева тврдио је другачије:

³⁶⁹ М. Pavlović, *Dokumenta CIA o Jugoslaviji : 1948–1983*, 236; М. Ђоковић, *нав. дело*, 61; D. Marković, S. Kržavac, *Zašto su smenjivani*, Ljubljana-Beograd 1985, 255–265; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 411–412, 457–477; М. Трајковић, *нав. дело*, 64; S. Hasani, *Kosovo : istine i zablude*, Zagreb 1986, 169–173; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србију (1945–1969)*, 457; Isti, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971.*, 382.

„Да није дошла војска, уништили би све српске куће. Било је тешких ексцеса, Србе су премлаћивали, било је и убистава. Албанци су се до зуба наоружали са ножевима, пушкама, силовали су жене и девојке. Нисмо смели да се крећемо улицом ни дању ни ноћу, држали смо секиру поред врата.“

Други исељеник тврдио је да су у његовом селу, општина Качаник, једно време неформално биле забрањене игранке, свадбе и друга окупљања Срба³⁷⁰

Славко Зечевић се сећао да је био у Београду када га је колега из Македоније Иван Гиневски обавестио да Приштина тражи полицијску помоћ од Скопља. Револтиран чињеницом да се контактира Скопље уместо Београда назвао је Цветета Хамзу и критиковао га („Ја сам теби најближи за то“). Затим је мимо знања Хамзе послао полицијске снаге на југ, одредивши за командире лица која су раније била у Покрајини и познавала крај. Преко војвођанског СУП-а обезбеђена је блокада пута Београд-Приштина да би снаге што хитније тамо стигле. Хамза се, наводи аутор, показао прилично неспособним и неодлучним да реши проблем. Зечевић га је саветовао да постави митраљезе на кључне институције у Приштини. За тим, ипак, није било потребе, јер је пристигла републичка полиција и угушила демонстрације. У току демонстрација је Тито, вероватно забринут за сопствени престиж и ауторитет а по савету Зечевића, наредио да војска запоседне виталне објекте у Приштини. Тито је преко савезног секретара за народну одбрану Николе Љубичића наредио покрет тенкова из Скопља за Приштину. Те снаге су прошле кроз Приштину ка Вучитрну, а само њихово присуство имало је застрашујући ефекат („Кад су улазили у Приштину, све су се зграде тресле“). Тенкове су Срби и Црногорци дочекали цвећем. Зечевић тврди да републичко руководство није имало способност да схвати шта се догађа. Секретар ЦК Латинка Перовић оптужила га је, међутим, да је употребом силе разбеснео демонстранте. На његову иницијативу састављен је извештај о дешавањима, али исти нико није хтео да потпише. Потписали су га коначно генерал Иван Мишковић, савезни

³⁷⁰ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 186; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 461.

секретар за иностране послове Радован Стијачић и аутор и послали Титу и другим политичким адресама у Србији.³⁷¹

Вести о демонстрацијама нису одмах доспеле у јавност, већ тек у касним вечерњим сатима. Учињено је то шкртим саопштењем покрајинског ИВ-а:

„Данас око 16,00 часова у Приштини је дошло до организованих демонстрација са изразито непријатељским карактером и садржином упереном против самоуправног социјализма и уставног поретка СФРЈ. У демонстрацијама је било више стотина учесника а поворка је формирана испред Филозофског факултета.“

У сутрашњем саопштењу ИВ-а није било речи о политичком карактеру демонстрација. Догађаје је пратила и инострана штампа и од 27. новембра до 16. децембра објавила 79 чланака, коментара и вести на тему демонстрација. За југословенско руководство посебно неугодно било је хитно упућивање страних новинара из Јајца у Приштину. Зато су високи функционери давали охрабрујуће поруке. Марко Никезић је демонстрације оценио атаком на Југославију који неће остати без адекватног одговара уз поруку да српско руководство има пуно поверење у покрајинске комунисте да сузбију национализам и да треба водити рачуна да српско-црногорски националисти не искористе догађај у својој пропаганди. Тито је на конференцији за штампу 30. новембра у Јајцу, где се налазио поводом прославе 25 година АВНОЈ-а, настојао да минимализује значај демонстрација поруком да догађај не би требало драматизовати јер су нереди сузбијени. Штавише, изјавио је да је реч о групи младих и заведених каквих је било широм света те године. Тито је демонстрацијама дао више социјални него политички карактер. Вероватно заплашени да је његова изјава таква каква јесте због медијског публицитета и да ће, заправо, уследити политичка „сеча“ на његову адресу писало је „Удружење Албанаца у Београду“, убеђујући га да није било страног утицаја у демонстрацијама и да је „партија чиста као сунце“. Замолили су га, чак, да се „не предузимају сколастичне мере против другова демонстраната који су ухапшени“. Титу је писао и „један обичан грађанин“ („искрени поборник свих Ваших идеја“), по свему судећи неалбанац, упозоравајући да су у демонстрацијама учествовала деца албанских функционера дајући лош пример омладини. Додао је

³⁷¹ С. Зечевић, *нав. дело*, 259–263; М. Кордић, *нав. дело*, 61.

да су и родитељи и њихова деца на великоалбанском задатку, први прикривено а други отворено, помажући једни друге у том циљу („ти ћеш мене поштедети, ако буде вруће или обратно, ако тебе треба штитити ту сам ја“). Титу је крајем 1968. стигло и писмо мештана села Буштрања, општина Прешево, у којем се говори о продору националиста у све сфере друштва и притисцима на Србе и Црногорце.³⁷²

Од 1968. и нарочито након демонстрација 1981. у партијском речнику све чешће се користио термин контрареволуција. Њиме се акценат стављао на борбу против самоуправљања, чиме се можда свесно занемарује да је циљ националиста и сепаратиста било стварање косовске републике, напуштање Југославије и свеалбанско уједињење, а не толико промена система.³⁷³

ЦК СКЈ је фебруара 1969. демонстрације оценио атаком на братство и јединство и интегритет земље, а у закључцима са седнице стоји да у југословенским условима није могуће остварити право народности на самоопредељење. Албанцима је остављена могућност да у уставном оквиру сарађује са матицом, а нарочито на културном плану. Осуђена је антијугословенска делатност Албаније и апеловано на већу финансијску помоћ остатка земље. Комунистима Србима, Црногорцима и Македонцима сугерисано је да не падну под утицај шовиниста из својих редова. Покрајински комунисти листом су осуђивали демонстрације. Новица Стојановић се накнадно сећао да је на ванредној седници ПК раних јутарњих часова 28. новембра једногласно осуђено дивљање албанског национализма, а да је само једно мишљење било издвојено (Исмаил Бајра) који је, наводно, убеђивао присутне да је боље преговарати са демонстрантима али је Вели Дева то одбио. Али Шукрија у сутрашњем говору у селу Баре код Митровице казаће да је реч о шовинистима који желе прикључење Албанији одакле добијају помоћ. Дева је на седници ЦК СКС 5. децембра објашњавао повезаност демонстраната са Албанијом, председник ПК ССРН Илијаз Куртеши изјавио је јануара 1969. да је омладина најмање оптерећена шовинизмом, а Фадиљ Хоџа у Скупштини Косова 24. фебруара да је реч о задирању у интегритет Југославије. Било је, дакако, покушаја да се по вештачкој симетрији

³⁷² П. Симић, *Распето Косово : документа о Косову и Метохији* 121–125, 133–137; М. Nikezić, *Srpska krhka vertikalna*, Beograd 2003, 97–99; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 422. Наша саговорница Славица Луковић се сећа како се њена породица под утиском демонстрација одселила из Приштине у Лесковац. Разговор са Славицом Луковић, Приштина.

³⁷³ У. В. Шуваковић, О. М. Стевановић, *Сепаратистичка побуна албанских студената на Косову и Метохији 1981. као почетак разбијања социјалистичке Југославије*, 1203.

албанском национализму пронађе имагинарни супарник са српске и црногорске стране. Цитираћемо Деву:

„Недавне демонстрације унеле су доста елемената потреса у политички живот, а последице су знатно веће него што се то по димензијама демонстрација могло закључити. [...] Код Албанаца се настоји да се прикаже да су Срби и Црногорци криви што су демонстрације узеле такав ток. Срби и Црногорци желе да окриве руководство Савеза комуниста „са очитом намером да се створи утисак да иза демонстрација стоје руководећи кадрови албанске народности, и у општини и у Покрајини.“

И Орхана Невзатија:

„Српско-црногорски шовинисти су као реакцију на ове демонстрације почели да цепају албанске заставе и да другим непријатељским акцијама дозначе да постоје. Ова реакција жестоко напада кадрове, комунисте и прогресивне снаге свога народа, те дозива пропале политичке елементе.“³⁷⁴

Нема сумње да су албански комунисти покушавали да минимализују значај демонстрација. Вели Дева је тврдио да је само дете посланика из Урошевца било међу учесницима (ученик Средње економске школе) и одбацио гласине да је син Фадила Хоце у кафани тражио да му се послужи печена српска глава о чему се шапутало у чаршији. Утицај пропаганде из Албаније оценио је другоразредним питањем, оправдавао је Резака Шаљу без обзира на његове максималистичко-националистичке захтеве и тврдио да нема ничег штетног у истицању албанске заставе. Фадиљ Хоца је, покушавајући да увери српске комунисте у исправност покрајинског руководства, поручио да је спреман да се спали. Павле Јовићевић је био један од ретких српско-црногорских комуниста који су трезвеније процењивали догађаје. На озбиљност ситуације упозорио је писмено и Тита. Председник је информисан да ништа конкретно није урађено по питању кажњавања политичких инспиратора демонстрација, да је безбедност Срба и Црногораца

³⁷⁴ М. Mišović, *nav. delo*, 162–164, 166–168, 219, 221, 227; Ђ. Слијепчевић, *nav. дело*, 349, 365; Аноним, Петнаеста покрајинска конференција Савеза омладине, *Јединство*, 27. јануар 1969, бр. 5, 1, 3–4; Аноним, Закључци ЦК СКЈ о актуелним питањима остваривања равноправности народности, *Јединство*, 10. фебруар 1969, бр. 7, 5; Аноним, *Национализам - најсигурнији пут да се нанесе штета српском народу*, 7.

критична и да најбаналнија ствар доводи до проблема, да се малогранични промет између Југославије и Албаније не контролише, да је Шаља остао на функцији и поред јасно изражених националистичких ставова, да албански функционери траже политичке савезнике широм Југославије ради „стегања“ Србије и, коначно, да је рад ПК лош. Колико нам је познато Тито на ово писмо није одговорио.³⁷⁵

Водећи српски и црногорски комунисти на нивоу Републике и Покрајине нису имали воље ни снаге да одговоре на изазове албанског национализма. Неки од њих су, чак, замењивали тезе и упозоравали на српски национализам. Предраг Ајтић је након демонстрација упозоравао на четничко-ранковићевске елементе који су „против оваквог статуса покрајине Косово, и користе то за развијање мржње према албанској националности и за развијање неповерења према комунистима из својих националних редова“. Латинка Перовић је у више наврата упозоравала на опасност од српског национализма, а Петар Стамболић је порицао тезу да је српски народ угрожен.³⁷⁶

Међутим, у редовима ширег партијског чланства било је и другачијих коментара. Храбрији Срби и Црногорци на састанцима широм Покрајине позивали су на „чврсту руку“ у обрачуну са националистима и сепаратистима. Тражено је, такође, да се изврши рекапитулација државне политике, посебно преиспитивање рада службе до пленума, јер се веровало да је демонтирана на основу лажних оптужби, односно да се провере наводи Добрице Ћосића и Јована Марјановића о притисцима и исељавању. Било је и таквих гласова да су демонстрације израз „захвалности“ Србији и Југославији на еманципацији Албанаца, да су њима дата права непозната у модерном свету и да им се не може веровати јер су национално неживљени („Ко да верује, после овога, да нам Албанци који живе на Космету неће у некој тежој ситуацији окренути леђа“). ЦК СКС је критикован да је водио неодговорну политику, а покрајински функционери да су стање тенденциозно представљали у бољем светлу. Најрадикалнији гласови су поручивали Албанцима

³⁷⁵ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 431; S. Đukić, *Slom srpskih liberala : tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990, 130.

³⁷⁶ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 363–369.

да не очекују финансијску помоћ док истовремено раде на припајању Албанији и да се уколико се не осећају добро у Југославији и Србији одселе тамо.³⁷⁷

Српски народ у крајевима територијално наслоњеним на Покрајину био је заплашен догађајима. О томе сведочи Пашко Ромац, високи функционер СКС, преносећи утиске из разговора са просветним радницима Куршумлије. Сазнао је да се тамошњи Срби наоружавају због гласина да ће се мењати „граница према Косову“ на штету Топлице. Ромац је приметио да немају поверење у републичко и покрајинско руководство. Они су се питали, пише Ромац, како је уопште могуће да се поводом демонстрација у Македонији не говори о македонском национализму и шовинизму као што се у овом случају говори о српском. Приметили су, наводи даље, да се Македонија одлучније бори против национализма и сепаратизма. Ромац је записао да је чуо гласине како се у Приштини „опет нешто кува“ и осетио чврсту решеност топличких Срба да се не дозволи отцепљење Покрајине:

„Кажу да су Срби криво везани за Косово, да могу много да трпе, али су опасни кад их неко нагази и да наш народ тешко може да прими захтеве за отцепљењем не само Албанаца на Косову него ни других народности.“

Ромац бележи:

„Говори се о томе да су Срби и Црногорци на Косову прилично заплашени и да се отуда иселјавају због претњи од стране Албанаца који им наводно кажу: „шта чекате више овде, ми вас нећемо штитити“. У вези са истицањем албанске заставе кажу, они који долазе са Косова, да се тешко може разумети то да су раније чланови СК дежурали по градовима и другим местима да шиптарски националисти не би истицали албанске заставе, а сада им се дозвољава да то чине. Сматрају да могу да настану озбиљне штете по привреду и друге области живота на Косову због кампање у померању Срба са разних места, јер су Срби у овој покрајини квалификованији од Шиптара.“³⁷⁸

На демонстрације су окупљањима, ношењем шајкача и певањем српских и православних песама крајем 1968. и почетком наредне године реаговали поједини

³⁷⁷ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 421–422.

³⁷⁸ АЈ, 837, к. 94, II-3-а-2/324, Из белешке Пашка Ромца; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 427–428.

Срби из Бујановца. Овде су Албанци, такође, намеравали да истакну заставу на шта су Срби протествовали. Напето је било и у Прешеви. Сасвим је могуће да су Срби Бујановца и Прешева страховали да се национализам и сепаратизам могу брзо прелити и на те крајеве имајући у виду бројност Албанаца и близину Покрајине. Ове симболичне наступе Срба републичко руководство преоштро је критиковало као „србовање“ и националистички хир, чиме се њихов револт изједначавао са демонстрацијама.³⁷⁹

Са конференције ПК Савеза омладине јануара 1969. упућен је телеграм ЦК СКЈ и Титу у којем се изражава уверење да ће омладина остати на идејама братства и јединства, осуђују демонстрације као акт против омладинских интереса и износи закључак да је неопходно више радити на идеолошком васпитању омладине како би она правилно раздвојила шта је национално и националистичко.³⁸⁰

Управо масовност ђака и студената на демонстрацијама и међу процесуираним лицима демантује поруке са ове седнице. Окружни суд у Приштини водио је процес против више Албанаца. Осуђени су студенти Осман Демуши, Хасан Дермаку и Сељатин Новосела на пет година, студенти Скендер Кастрати и Џељадин Риколиј на четири, студенти Скендер Мућоли и Африм Лођа и техничар Илијаз Пиреву на три. Оптужени су за дела непријатељске пропаганде. Оптужница их је теретила да су организовали и усмеравали демонстрације у којима је страдао ученик Мурат Мехмети, повређено 16 лица и причињена материјална штета у вредности од 43 милиона динара. Оптужени су признали да су организовали окупљања, али да су посредни стајали социјални разлози. Судија их је онда упитао зашто нису учествовали и студенти других националности на шта је један одговорио да се о томе нису договорили. Правдали су се, такође, да иза протеста стоје и други елементи, али имена нису изнели. Процес је вођен на албанском, а браниоци оптужених били су београдски Фила Филота / Јован Вукчевић и приштински адвокати Блажо Станковић, Хасан Криезиу и Мехмет Душку. Председник Већа тројице Назми Јунику у образложењу пресуде као отежавајуће околности издвојио је националну припадност демонстраната (искључиво

³⁷⁹ М. Павловић, *Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991.*, 155–156.

³⁸⁰ Аноним, *Петнаеста покрајинска конференција Савеза омладине*, 1, 3–4.

Албанци), делимичну наоружаност, националистички наступ са алузијом на експлоатацију и напад на уређење и интегритет Југославије препознат у захтевима да се АПКМ прикључе други делови земље у којима живе Албанци.³⁸¹

Политички инспиратори демонстрација били су људи на високим друштвеним позицијама, а свакако не ђаци и студенти. Ови први се, наравно, нису јавно слагали са великоалбанском идејом, али су деловањем, чињењем или нечињењем, давали сигнал ђацима и студентима, политичким осуђеницима, просветним радницима и другим категоријама демонстраната да великоалбанске планове обзнане. Заправо, Адем Демаћи и низ националиста и сепаратиста били су само инструменти у рукама политичке врхушке.³⁸²

Да ће политички инспиратори остати нетакнути видело се брзо након демонстрација. Фебруара 1969. заседала је конференција СК комбината „Косово“ на којој су једногласно осуђене демонстрације. Хусамедин Аземи је, међутим, приметио да су оне појачале јединство народа и народности. Због учешћа у демонстрацијама искључени су из СК Иљаз Пиреву, Хасан Абази, Идриз Ређа и Африм Љођа, а захтевано је и њихово искључење из радне организације. Из СК су због неприхватања ставова и оцена искључени Идриз Идризи, Хисен Раковица, Иса Велић, Слободан Дабић, Радивоје Инић, Миомир Дутина и Милан Букумировић. За поједине раднике наговештене су детаљније провере ранијег држања, а са неких појединаца скинута је свака одговорност. Неколико комуниста Албанаца уклоњено је из качаничког огранка СК.³⁸³

³⁸¹ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 366–367; Аноним, Пресуда-данас, *Јединство*, 7. април 1969, бр. 16, 9; Аноним, Осуђено девет организатора непријатељских демонстрација, *Политика*, 8. април 1969, бр. 19939, 9; М. Хајдуковић, Осуђена група непријатеља, *Политика*, 8. фебруар 1977, бр. 22393, 9. Латинка Перовић је приметила да су учешће у демонстрацијама у појединим срединама попут Качаника и других места узели комунисти и носиоци локалне власти („Поменути комунисти су већ дуже времена заступали екстремне националистичке ставове у вези са Уставним променама, затим приликом избора за органе СК, поводом непријатељских демонстрација у неким местима Покрајине, око одлука о праву народности на употребу националне заставе“). Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 365; L. Perović, *Zatvaranje kruga*, Sarajevo 1991, 80–85.

³⁸² АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; S. Đaković, *нав. дело*, 260.

³⁸³ Аноним, Енергичан захтев комуниста за доследно спровођење политике Савеза комуниста и привредне реформе, *Јединство*, 3. фебруар 1969, бр. 6, 1, 3; З. В., Кажњени качанички функционери, *Јединство*, 24. фебруар 1969, бр. 9, 3.

Пишући о демонстрацијама Добрица Ћосић окривљује републичко руководство да је попустљивошћу допустило успон национализма и сепаратизма:

„Народ је ове догађаје доживео као потврду мојих процена косметских прилика и оправданост моје критике партијске и државне политике на Косову и Метохији, коју сам изговорио на Четрнаестом пленуму ЦК СК Србије, 29. и 30. маја ове године. Албанске сепаратистичке демонстрације су потврдиле слепило и политичко безумље српске бирократије. Не радујем се својој трагичној и жалосној „победи“. Каква би то срећа била да нисам у праву и да се не обистињују моја предвиђања косовске и српске будућности!“³⁸⁴

Демонстрације су оптеретиле крхке односе две заједнице. Срби и Црногорци били су заплашени дешавањима. Неки иселеници су тврдили да се безбедоносна клима током и нарочито након демонстрација нагло погоршала:

„После демонстрација није било слободе, смеш да се крећеш само дању“;

„Најгоре је било 1968. у Подујеву, Приштини и Урошевцу. Нападали су девојке и силовали их“;

„Односи су се погоршали од 1968. године. Албанци су се понашали кабадахијски, а Срби сваким даном бивали све мањи. Ми смо се склањали и попуштали, надајући се да ћемо се једног дана иселити и тако су деца васпитавана“;

„У време демонстрација [...] био сам службено у Београду. Када сам се вратио рекоше ми да сам ишао да шпијунирам. Кад се иде у Албанију онда се не шпијунира а када се иде у главни град своје земље онда се шпијунира! [...] Пошто се јавно ипак није смела оптужити Југославија, говорило се само - Београд - али је и то доживљавано као страно, далеко, туђе име“;

³⁸⁴ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба : [пишчеви записи]*, књ. 1, 347. Писац не пропушта да „ликује“ над демонстрацијама у Македонији:
„Нека и македонски комунисти, антисрби, антијугословени - Црвенковски и компанија, сада у својој кући, хватају змију коју су последњих година пуштали и гонили у српску кућу.“ *Исто*, 351.

Небојша Фондуловић (Приштина): „Постојао је план да део Шиптара из Дренице изврши напад на Србе. Имао сам око пет година и памтим да смо лежали на поду јер се пуцало. Српски станови и куће били су обележени словом Х“.³⁸⁵

Приштински Срби и Црногорци послали су низ писама Титу. Извесни Мишковић 3. децембра 1968. пита председника „да ли има образа“ да слуша покрајинске руководиоце „који су лично криви за све“. Титу је замерено што се „дозвољава да се 20 година након проливане крви за слободу и стварање нове Југославије тражи отцепљење и комадање наше земље“. У писмима се тражила и политичка одговорност Вели Деве и Фадила Хоце. Титу је писала и „група студената“ из Приштине, очигледно Албанци, молећи га да се распита о судбини пет професора који су ухапшени јер су 27. новембра кренули студентима да „кажу да се смире“ и помогну „лицима којима је била неопходна лекарска помоћ“.³⁸⁶

Ретроспектива догађаја пре, током и након демонстрација дата је у информацији савезног СУП-а јануара 1969. Покрајински органи су критиковани да нису достављали податке о безбедоносном стању пре демонстрација због чега је савезни СУП у складу са законским овлашћењима затражио обавештење од републичког. Даље се тврди да је пре демонстрација озбиљно појачана активност националиста и сепаратиста као континуитет рада илегалних организација и албанске емиграције, односно да је покрајинска служба реорганизацијом ослабљена чиме је створено погодно тло за појачано деловање непријатеља. Са тим у вези критикована је попустљивост судских органа и толерантност према национализму поводом прославе 500 година Скендербегове смрти у Приштини. Савезни органи били су мишљења да је овај догађај послужио као згодна могућност Албанији да преко гостију, по свој прилици агената, ојача присуство у Покрајини, односно да је међу емигрантима из ове земље било врбованих припадника Сигуримија. Неки су прошли кроз систем комплексне обуке, што говори да су на њих у Тирани озбиљно рачунали у једном дужем временском периоду. Закључује

³⁸⁵ АЈ, 130, к. 803, *Анализа о узроцима и појавима исељаванја Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)*; Исто, *Извештај о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова*; Исто, 803, к. 131, бр. 522, *Закључци Скупштине СР Србије о исељаванју Срба и Црногораца са Косова*, Београд, 25. јун 1982; Исто, *Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова*; М. Ђоковић, *нав. дело*, 80–82; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 634; *Разговор са Небојшом Фондуловићем*, Приштина.

³⁸⁶ И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 474–475.

се да безбедоносна ситуација није задовољавајућа и не искључује се могућност нових демонстрација у Покрајини, Македонији и Рашкој области. Ваљало би, каже се, имати у виду и националистичке елементе међу Србима и Црногорцима противне брионској политици.³⁸⁷

Албански национализам је тињао Косовом о чему има више сведочанстава. Илустративан је летак од 27. новембра 1969. у којем се позива на демонстрације у Истоку. Указује се на обесправљеност Албанаца, а о његовом значају довољно говори податак да је извештен и Титов кабинет. Текст гласи:

„Позив Косова - еј, синови, будите се, устаните, преплавите улице, чујте јецаје моје. Солидаршите се са прославом 27. новембра, даном када се потреса свет ревизионизма. Устајте јер и даље нас убија неверна сенка издајника. Преплавите улице и покажите се да сте Албанци. Устаните. Не ћутимо, јер нам је свугде забијен нож у погурена леђа од тешког ропства. Не трпите ропство, црног непријатеља да истребимо, истерајмо га из наших огњишта јер нам слободу осакати, немамо зашто да умремо, јер небојмо се смрти, умримо, како умиру хероји. Земљу ћемо украсити крвљу до коначне слободе. Одјек наших високих идеала ће се одазвати историји. Напустите наставу, рад, дижите глас за 27. новембар, за истребљење непријатеља.

Све снаге за национално ослобођење и територијално уједињење.

Живео 27. новембар, ватрени дан за национално ослобођење.

Живео Мурат Мемети, херој бескомпромисне борбе.

С дубоким братским поздравима, прваци револуције.“

Један од аутора летка Џомбољан Мемет, студент Филозофског факултета у Приштини, ухапшен је и о томе је обавештен Тито.³⁸⁸

³⁸⁷ Р. Marković, Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine : jedan dokument, *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1999), 169–180; В. В. Dimitrijević, Odjek Brionskog plenuma na službu unutrašnjih poslova 1966–1970., *Istorija 20. veka*, br. 2 (2001), 75–88.

³⁸⁸ АЈ, 837, к. 94, II-4-6/42, бр. 99, Допис Службе ДБ ССУП Кабинету Председника Републике о летку којим се позива на демонстрације, 28. новембар 1969. Да цела ствар буде јаснија источки комунисти су и поред голим оком видљивих ексцеса на једној седници 1969. закључили да су међунационални односи добри, али да их националисти обе стране желе драматизовати. АК, Pokrajinski komitet Saveza komunista Kosova (=433), к. 404, f. 346, Zaključci o političkoj situaciji i o realizaciji zaključaka X i XIV sednice Pokrajinskog komiteta SKS Kosova, Istok, 9. jul 1969.

У годинама након демонстрација национализам и сепаратизам повремено се налазе на удару закона. Окружни суд у Призрену октобра 1972. осудио је на годину дана студента Правног факултета у Приштини Османа Зајмија (24) због писања парола непријатељске садржине. На 30 дана осуђено је неколико ученика под оптужбом да су 14. октобра на путу Призрен-Драгаш певали у част Енвера Хоџе и Мао Цетунга.³⁸⁹

Наредне године Окружни суд у Приштини осудио је више лица на затворске казне. На девет година осуђен је Кадри Османи, на осам Цафер Шатри, на по пет Бинак Уљај и Јашар Аљиљај, на три Мети Шатрин. Доказано је да је група деловала сепаратистички и ширила међунационалну нетрпељивост. То је скупа подведено као кривично дело против народа и државе.³⁹⁰

Исте године у Окружном суду у Приштини суђено је другој групи сепаратиста. На челу Кривичног већа налазио се судија Дурмиш Кочинај. Деветнаест лица осуђено је на казне у трајању од четири до 15 година због кривичног дела удруживања против народа и државе, контрареволуционарног напада на државно и друштвено уређење земље и угрожавања територијалне целине. Међу осуђенима био је и Адем Демаћи. Бивши студент, до тада два пута осуђиван за кривична дела против народа и државе, осуђен је 15 година строгог затвора. Међу осуђенима је било највише студената из Каменице и околине. Део осуђених био је и раније кажњаван због сличних дела, што убедљиво говори о фанатичној истрајности. Судско веће је проценило да таква лица морају бити осуђена на веће казне с обзиром на чињеницу да су током боравка у затвору промишљали и договарали будуће акције. Неким лицима забрањено је обављање послова у области просвете и васпитања на пет година. У пресуди је речено да је непријатељска група растурала памфлете и писала паролe, позивала на насилну

³⁸⁹ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 656–657.

³⁹⁰ Аноним, *Осуђена непријатељска група*, *Јединство*, 16. јануар 1975, бр. 5, 5; Аноним, *Осуђена непријатељска група*, *Политика*, 15. јануар 1975, бр. 22010, 10. *Јединство* у броју од 16. јануара објављује превод чланка „Још један неуспео покушај непријатељске идеологије и деловања“, публикован у *Рилиндџи* дан раније. Наводимо део истог: „Таква делатност - како по побудама, тако и по циљевима - представља саставни део реакционарног албанског иредентизма, са којим се албански народ у социјалистичкој револуцији обрачунао и спреман је увек да се против њега бори, без обзира у којој форми се јављао.“ Аноним, *Још један неуспео покушај непријатељске идеологије и деловања*, *Јединство*, 16. јануар 1975, 5.

промену самоуправног уређења земље и разбијање братства и јединства и злонамерно и неистинито приказивала политику СК, нарочито положај Албанаца, представљајући себе заштитником националних интереса.³⁹¹

Већа група лица организованих на позицијама национализма и сепаратизма ухапшена је 1975. О томе је разговарано на састанку на Грмији. Фадиљ Хоца је исмевао и индиректно упозоравао покрајинског секретара Мехмета Шошија („људи у Републици Србији и у Федерацији се смеју толиким хапшењима“). Шоши је код сународника сумњичен да је србофил, али је упорно настављао да делује иако су Хоца и његови послушници настојали да га ометају. Шоши је, дакако, био мањина међу албанским руководиоцима.³⁹²

Светислав Долашевић је 1977. у косовској Скупштини реферисао о раду службе безбедности 1976. Речено је да је безбедоносно стање повољно и да у пракси живи братство и јединство, иако је 1976. регистровано 125 непријатељских јавних иступа са 135 учесника и то у угоститељским објектима, на свадбама, утакмицама и др. Тврди се, такође, да није било организованих непријатељских група и да поједини националисти и сепаратисти делују са марксистичких позиција не би ли довели у заблуду сународнике. Вероватно са намером да строго држи у својој надлежности информације о стању на Косову Махмут Бакали је 1977. довео Тахира Геџија из *Рилиндје* за начелника Службе информисања при ПК. То је могло да значи само још ригорознију контролу информација која долазе одатле.³⁹³

Крајем 1979. припремано је суђење педесетак чланова једне групе на великоалбанским позицијама. После разговора Махмута Бакалија са новинарима *Политике* и *Политике експрес* објављено је да су они ухапшени, односно „да родитељи националиста долазе да их пљују и да траже строге казне за своје синове“. Косовском руководству се оваква Бакалијева формулација није допала и зато је брзо негирао да је тако нешто рекао новинарима, тврдећи да су радни људи и грађани просто осудили групу. Осуђено је седам припадника групе, а остали

³⁹¹ Аноним, *Осуђена група иредентиста, Јединство*, 9. фебруар 1976, бр. 11, 7.

³⁹² З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 110–111.

³⁹³ *Исто*, 111–114.

пуштени на слободу без да су трпели било какве сметње у учењу, студирању или раду. Неки од пуштених били су међу предводницима демонстрација 1981.³⁹⁴

Покрајинско руководство 1980. помало претећи обавештава савезно да ће, уколико изостане већа помоћ шире заједнице, упознати јавност са наводном економском експлоатацијом Косова. На тези о експлоатацији су овде васпитаване читаве генерације младих, којима се, истовремено, ретко говорило о знатним инвестицијама Југославије и Србије у циљу побољшања животних услова. На Косову је, такође, годинама ширена слика идиличног развоја Албаније која не трпи ничију експлоатацију и несметано се развија. Албанија је „ушла“ и у домове људи. Телевизијски програм суседа пратило је преко 60% домаћинстава, а РТВ Приштина несметано је емитовала емисије из те земље. У један програм увршћена је, чак, емисија о раду Сигуримија. На радију су често пуштане и песме у част Енвера Хоџе. Све популарнија постајала су имена са националном конотацијом (Албана, Албина, Албијана, Фљамур или у преводу са албанског „застава“ и остала).³⁹⁵

Током седамдесетих све до 1982. када се иселио у Десимировац код Крагујевца Драгослав Симић возио је високе косовске функционере, углавном Албанце. Сећао се да су често у колима разговарали и на тему односа са Београдом уз разне примедбе („Они у Београду само причају... Нека они само причају“). На њега су посебно упечатљиво деловали доласци функционера из Хрватске и Војводине које је примао Џевдет Хамза и гостио широм Косова током лова.³⁹⁶

Након демонстрација 1981. савезни секретар унутрашњих послова Фрањо Херљевећ изнео је оцену да је непријатељска активност са великоалбанских позиција интензивирана од Титове смрти. Указао је на прве веће пропагандне акције те деценије (1973–1974), прославу стогодишњице Призренске лиге 1978, растурање памфлета и исписивање сепаратистичких парола 1979–1981. Разбијен је низ илегалних организација и то 1974. једна, наредне две, пет 1979–1980. и 1981. једна. Идентификовано је 1974–1981. преко 600 лица на субверзивном раду, осуђено 89 и прекршајно кажњено 40. Јавност је вероватно први пут чула да су

³⁹⁴ Исто, 118–119.

³⁹⁵ Исто, 125–127, 173, 213–215.

³⁹⁶ М. Ђоковић, *нав. дело*, 67–71.

органи безбедности спречили изазивање ширих нереда новембра 1980. Секретар је нашироко говорио о недобронамерној политици Албаније. Њени држављани распиривали су међунационалну мржњу, злоупотребљавајући културну, научну и сваку другу сарадњу. Херљевићу је било на располагању излагање тиранског професора Пандада Троја студентима у Приштини у склопу уговорене размене:

„Неопходно је да се студенти, бар једном годишње покажу као Албанци, да траже републику и студентске домове. Да нисте раније организовали демонстрације (1968. године – примедба аутора) ви ни данас не бисте имали студентске домове, мензу и спортску халу. Ви не знате границе ваше земље. Изградња у Приштини је равна нули у односу на ону у Скопљу. Погледајте колико људи са Косова ради у иностранству, а вама долазе стручњаци из Србије, Словеније и Хрватске.“

Херљевић је говорио и о случају када је један косовски професор у склопу уговорене размене објашњавао студентима у Тирани на развој Косова захваљујући југословенској солидарности што поједини конзервативни елементи међу косовским Албанцима негирају. Био је извиждан и по повратку у Приштину добио претеће писмо.³⁹⁷

Колико су великоалбански идеолози детаљно водили рачуна о свему показује и чињеница да су као средство дискриминације Срба и Црногораца препознали радио и телевизију. Од укупног програма 1975. на Радио Приштини 35,31% одлази на говорни, затим 52,42% на музички и 12,27% на ЕПП. Телевизија Приштина почела је са радом 1973. као најмлађа институција такве врсте у земљи са дневним програмом у трајању од тридесетак минута. Очекивало се да ће 1980. програм трајати пет сати дневно читаве седмице.³⁹⁸

Анализом радио и телевизијског програма можемо уочити дискриминацију Срба и Црногораца. И на радију и на телевизији доминирао је, наиме, садржај на

³⁹⁷ DAS, Д-2, Pokrajinski komitet Saveza komunista Kosova (PK SKK), k. 31, Informacija o toku završnih priprema za obeležavanje stogodišnjice Prizrenske lige, Priština, 1. jun 1978; Аноним, Интервју Фрање Херљевића Танјугу поводом Дана безбедности, *Јединство*, 13. мај 1981, бр. 111, 2–3. По повратку у Албанију професори би тамошњем Министарству просвете подносили извештај о раду на Косову, док је извештај о политичкој ситуацији прослеђиван ужем кругу људи у Партији. I. Ђ. Vukadinović, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971.*, 392.

³⁹⁸ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Неки подаци о општинама и радним организацијама које ће друг Председник посетити приликом боравка у САП Косову, Београд, 28. март 1975; А. Јаснићи, Починье рад ТВ Приштина, *Политика*, 31. децембар 1975, бр. 21638, 12.

албанском. Готово да нема говора о друштвено-политичким и културним приликама у Србији и Црној Гори, чиме су Срби и Црногорци остали ускраћени за садржај такве врсте. Узмемо ли за пример дневни програм радија 14–21. фебруара 1967, као опште место, ствар ће бити јаснија. Програм је кретао у пет ујутру и био сталног карактера до 12.05 (углавном на албанском изузев од 6.30 до 7).

Распоред за уторак, 14. фебруар: 5.00 Почетак програма (албански); 5.02 Вести (албански); 6.00 Вести и преглед штампе (албански); 6.10 Рекламе (албански); 6.30 Да вас подсетимо (албански, српски); 7.00 На данашњи дан (албански); 7.30 Добро јутро децо (албански); 8.00 Вести (албански); 8.05 Музика; 12.05 Народна музика из Црне Горе; 12.20 Музика савремених аутора; 15.00 Догађаји дана (албански); 16.00 Актуелни разговори; 17.45 Турске народне песме певају М. Сенар и Г. Садик; 20.00 Хумореска - емисија (албански); 20.40 Песме наших аутора; 22.35 Оперска музика.

Распоред за среду, 15. фебруар: 12.05 Арије и хорови из италијанских опера; 12.30 Млади за младе; 13.15 Одрасли за децу; 14.45 Привредни информатор; 16.00 Разговори о породици (српски); 18.15 Турске народне песме; 20.00 Албанске народне песме и игре; 20.30 Сусрети средом; 22.30 Поетске варлације (албански); 22.40 За љубитеље цеза.

Распоред за четвртак, 16. фебруар: 12.05 Хорска музика; 12.30 Музика; 14.00 Радио школа (албански); 14.25 Печалбарске песме из Македоније; 15.15 За поподневни одмор; 16.15 Народна музика Индије; 17.40 Жеља слушалаца турске музике; 20.00 Репродукција снимака са фестивала Дубровачких летњих игара; 22.40 Двадесет минута са оркестром Пероси Фејта.

Распоред за петак, 17. фебруар: 12.05 Сватовске песме из Војводине; 12.30 Поподневни коктел; 13.05 Шарени програм за децу (српски); 16.00 Разговори о породици (турски); 16.15 Певачи са златних плоча; 17.30 Универзитет (албански); 17.40 Милоје Милојевић: Мелодије и ритмови са Балкана; 20.30 Радио драма (албански).

Распоред за суботу, 18. фебруар: 12.05 Ликови из опера; 12.30 Ако волите ведри ритам; 13.05 Народне песме и игре из Хрватске; 14.25 Народна музика по вашем избору; 17.00 Вести и хроника наших комуна (албански); 18.15 Турске народне

песме и игре изводе солисти и народни оркестар; 20.30 Весело вече (албански); 21.00 Вести и теме недеље (албански); 22.15 Музика за игру.

Распоред за недељу, 19. фебруар: 6.02 Вести и преглед штампе (албански); 6.30 Да вас подсетимо (албански, српски); 7.00 Прича за децу (албански); 8.33 Дечја музичка панорама; 9.45 РТВ за вас; 10.05 Желели сте - слушајте; 12.30 Емисија за пољопривреднике (српски); 13.05 На веселом таласу; 13.30 Програм за младе (албански); 14.00 Песме и игре аутора наше Покрајине; 17.05 С песмом и игром кроз Југославију; 20.30 Заједнички програм ЈРТ; 21.10 Недељом увече.

Распоред за понедељак, 20. фебруар: 12.05 Из репертоара оперских солиста; 12.30 За љубитеље електричних гитара; 15.00 Догађаји дана (албански); 16.00 Програм за младе (српски); 17.00 Вести и хроника наших комуна (албански); 17.40 Клавирска дела Мориса Равела; 20.30 Репортажа (албански); 22.15 Из стварања југословенских аутора.³⁹⁹

Анализирајући недељни радијски програм 22. јануара 1968. и 23. децембра 1976. опет уочавамо да се програм на српском налази у сенци оног на албанском, понекад и турског. Срби и Црногорци остали су ускраћени и за теме из сопствене историје, културе и традиције. Да ли се ту радило о каквој злонамерности тешко је дати прави одговор с обзиром на чињеницу таквог садржаја има врло мало и када је реч о Албанцима.⁴⁰⁰

Заступљеност програма на српском није одговарала учешћу Срба, Црногораца, муслимана словенског порекла и Хрвата, дакле свих којима је српскохрватски матерњи, у структури становништва Косова. На српском 1971. је 16% програма, турском 6% и албанском 78%. Постојао је и додатни проблем:

„Када би се проценти формирали на основу дневног програма, тако да програм на сваком језику чини један блок, онда би проценти значили нешто друго него што сада значе.“⁴⁰¹

³⁹⁹ Аноним, Из програма Радио-Приштине, *Јединство*, 13. фебруар 1967, бр. 7, 14.

⁴⁰⁰ Аноним, Из програма Радио-Приштине, *Јединство*, 22. јануар 1968, бр. 4, 9; Аноним, Из програма Радио-Приштине, *Јединство*, 21. април 1969, бр. 18, 9; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 23. децембар 1976, бр. 102, 22.

⁴⁰¹ Б. Брудар, Како поставити језичку структуру програма, *Јединство*, 25. март 1971, бр. 24, 5.

Неке емисије на српском требало је чекати седам до 14 дана, што је увећавало трошкове и умањивало слушаност. Савет Радио Приштине ушао је у полемику са критикама да је програм на српском запостављен чак и када се у постотак рачуна програм што се преноси са Радио Београда. Из Приштине је поручено да не треба изгубити из вида чињеницу да је Радио Приштина једина радио станица која има целовит дневни програм намењен првенствено албанској народности. Иначе, још у предбрионском периоду националисти и сепаратисти су тврдили да Срби и Црногорци имају Радио Београд на српском, па зато веће присуство српског није ни потребно на Радио Приштини. Радио Београд није, иначе, технички могао да покрије ни мањи део Косова нити је могао да има такву информисаност о локалним темама.⁴⁰²

Слична дискриминација видљива је и на примеру програма Телевизије Приштина. На програму 21–22. децембра 1976. у трајању од 90 минута дневно емитована је по једна емисија на српском и на турском. На српском је у питању „ТВ хроника“ (информативна емисија) у трајању од 20 минута (од 18.05 до 18.25 и то 22. децембра, док дан раније програма на српском није било). На турском је 21. децембра приказана десетоминутна емисија информативног карактера „Током недеље“. Од 180 минута емитовања ТВ програма у ова два дана албански је био заступљен са 150 минута или пет пута више од српског и турског заједно. Од 23. до 26. децембра није ни било програма на српском. Маргинализација је трајала до краја овог периода. То потврђује и програм од 10. новембра 1980.⁴⁰³

Високи савезни функционери су тек по демонстрацијама 1981. констатовали да се није испоштовала одлука Председништва и СИВ-а о покривању целог Косова југословенским радио и ТВ програмима чиме би се смањио пропагандни утицај са Косова и из Албаније.⁴⁰⁴

⁴⁰² Савет Радио Приштине, „Како поставити језичку структуру програма“, *Јединство*, 12. април 1971, бр. 29, 10; Б. Брудар, Ненасловљено, *Јединство*, 12. април 1971, 10; Д. Стојадиновић, Развој националних култура, *Јединство*, 18. октобар 1971, бр. 83, 10.

⁴⁰³ Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 20. децембар 1976, бр. 101, 9; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 10. новембар 1980, бр. 267, 12.

⁴⁰⁴ АЈ, 507, III/308, prilog 3, str. pov. br. 70/2, Информација о расправи на проширеној седници Савета РСКСКЈ за пропаганду и контрапропаганду, одржаној 8. априла 1981. г., Београд, 13. април 1981.

Вели Дева на 20. седници ПК СКК 7. новембра 1981. на ову тему износи следеће:

„[...] телевизија Албаније се лепо види и радио се лепо слуша. Ја када ово говорим имам пред собом сељака у једној одаји којима говори Енвер Хоџа и фалсификате и увреде, и лажи и све друго што се испоручује ових дана на рачун Југославије. Предпостављам сада како то делује на људе. Уз глуму, уз високи степен глумачке вештине како то делује.“⁴⁰⁵

Након демонстрација стање се није битније променило. Тако је Мартину Чунију из РТВ Приштине наложено да направи репортажу о Глођану код Дечана, да буде у духу братства и јединства и праћена песмом на српском. Чуни је посетио село у којем је мерама надлежних прекинут рад средње школе. Озлојеђен прекидом у раду школе у емисији је казао да ће албанска деца постати чобани и чобанице јер не иду у школу да би након тога пустио песму „Чобани, чобанице“ на српском. Овим не само што није дао допринос умиривању међунационалних односа, већ је продубио постојећи јаз. Да ствар буде заокружена на косовски начин био је само укорен од надлежних.⁴⁰⁶

Када све ово знамо није тешко закључити да је од 1966. национализам и сепаратизам несметано захватао све поре косовског друштва, стварајући услове за радикализацију 1981. У том контексту се у великој мери, свакако након пленума, рачунало на уставну еманципацију Косова као перфидан вид удаљавања од Србије. Први корак у том правцу још крајем шездесетих били су уставни амандмани, а ствар је добила кулминацију са Уставом Косова 1974.

⁴⁰⁵ DAS, Д-2, ПК СКК, к. 29, бр. 8520, Magnetofonski snimak sa dvadesete (XX) sednice Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova održane 7 novembra 1981. godine, Priština, novembar 1981.

⁴⁰⁶ З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 177–193; <https://oralhistorykosovo.org/sr/martin-cuni/> (3. април 2023).

2.2 Устав из 1974.

У постбрионском периоду националисти и сепаратисти у врху покрајинског руководства препознали су моменат да држави укажу на немогућност повратка на пређашње стање када је реч о уставном положају Покрајине. Такав став изнет је на седници ПК 13. јула 1966. формулацијом да се проблеми даљег развоја не траже у Републици већ у Федерацији. Београду је тиме индиректно поручено да Приштина очекује аутономнији статус.⁴⁰⁷

Победом струје Кардељ-Бакарић на Брионима формално је отворена расправа о новом уставном положају Покрајине и остваривању пуне равноправности Албанаца. Чак је и Тито поручивао да је АПКМ пробни камен за способност СК. У ком смеру ће ићи уставна еманципација Покрајине наговестио је Аслан Фазлија на седници комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурепубличке односе фебруара 1967. изјавом да се новим уставним променама мора отићи „корак даље“ у односу на Устав из 1963. То би у пракси значило пренос права са Републике на покрајине на исти начин као што су пренета права са Федерације на републике. У таквој формулацији наговештавало се дубље осамостаљивање од Србије, иако су у Приштини тврдили да прижељкују само потпунији садржај аутономије. Тито је, такође, фебруара 1967. у присуству председника и секретара ЦК СКС, Добривоја Радосављевића и Стевана Дороњског, примио делегацију ПК. Албански комунисти нашли су се у политичкој офанзиви. Вели Дева је говорио о предбрионској обесправљености Албанаца, Фадил Хоџа је приметио да „читава проблематика у Покрајини проистиче из наслеђа прошлости и неразвијеног привредног стања“, а Али Шукрија је „опипавао“ пулс председника о уставним промена. Шукрија је, сем тога, нагласио потребу редефинисања спорних питања из албанске прошлости и продубљивања културне сарадње са Албанијом (посебно на пољу увоза литературе). Иако је чуо доста спорних оцена и предлога Тито ништа није одбацио, већ је известио делегацију да је „криминал“ службе прошлост а брионска политика темељ пуне политичке и економске равноправности Албанаца. Тито је на крају

⁴⁰⁷ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 293–294; В. Илић, *нав. дело*, 126–134.

позван да посети Покрајину приликом пуштања у погон новог дела „Трепча“ и то је начелно прихватио.⁴⁰⁸

Тито се марта консултовао са српским политичким руководством о предстојећој посети. У том разговору чула су се супротстављена мишљења. Добривоје Радосављевић је, чак, начелно прихватао могућност да АПКМ постане република што би, како је рекао, био израз пуне равноправности Албанаца. Петар Стамболић је био знатно оштрији према намерама Приштине. Позвао је на обазривост када је реч о финансијском стимулисању Покрајине уз податак да на име такве помоћи она добија више од 70 општина у Републици и показао скептичност према албанском наталитету („има и неких схватања која су мутна, односно да Шиптари због своје бројности траже да добију своју заставу и национални празник, који би вероватно био 28. новембар, и да се Покрајина третира као република“). Стамболић је оптужио покрајинско руководство да пасивно посматра растући национализам и прогон проверених српско-црногорских кадрова због чега је, наводи даље, међу Србима и Црногорцима појачана резервисаност према ПК. Драги Стаменковић и Мијалко Тодоровић говорили су у сличном духу као Стамболић. Едвард Кардељ, такође присутан, нагињао је већој уставној еманципацији Покрајине. Знајући да је у питању председник савезне Скупштине и инспиратор политике децентрализације државе покрајинско руководство га је посетило 21. марта. Вели Дева је слободније него пред Титом образлагао нужност веће аутономије и повољан моменат да се то оствари („потребно испунити новим друштвено-економским и политичким садржајем насталим дејством опшних кретања“) и критиковао тренутна уставна решења („о аутономијама се говори само толико што се констатује да оне постоје у оквиру СР Србије. Зато се неки излаз мора наћи“). Цавид Нимани је убеђивао Кардеља да уставне промене нису антисрпски и антијугословенски чин и да никога не треба да плаше питања везана за националне симболе. Кардељ се сложио са оценом да Устав из 1963. није донео најбоља решења покрајинама уз јасну поруку да ће њихов уставни положај бити продубљен преузимањем неких компетенција Републике. Сложио се са захтевима за „темељитом афирмацијом шиптарске народности“ и потребом да Покрајина

⁴⁰⁸ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 299–302.

добије празник везан за своју револуционарну прошлост. Сматрао је одговарајућим 28. новембар као дан албанске заставе, иако са тим датумом револуционарна прошлост овог краја није имала дубљих веза. Из Кардељеве поруке да проблеми Покрајине немају везе са статусом Албанци су добили јасну поруку да се, макар за сада, не отвара то питање. Српско-црногорски комунисти били су формални декор овом разговору. Станоје Аксић је у продубљивању уставних надлежности видео израз равноправности, Блажо Радоњић је говорио о значају бољих односа са Албанијом, а Танкосава Симић је затражила већа средства за развој. Практично, солидарисали су се са албанским захтевима.⁴⁰⁹

У тренутним политичким околностима Тито није био спреман на нов Устав, али је благонаклоно гледао на најављене уставне амандмане. Био је спреман да изађе у сусрет захтевима република и покрајина све док би то, макар привидно, држало Југославију на окупу. Док се Тито није дубље ангажовао у уставну проблематику српско руководство није прихватало многе захтеве Приштине, али се његовим партиципирањем ствар изменила на штету Србије. Да све не буде схваћена као антисрпски чин јавност је уверавана да се уставним амандманима кодификују решења већ оживотворена у пракси у складу са потребама даље демократизације друштвеног живота.⁴¹⁰

Уставним решењима 1963. Приштина није била најсрећнија. У судском погледу била је подређена Београду. У том смислу функционисало је одељење Врховног суда Србије у Приштини. Покрајинска Скупштина имала је законску обавезу да постави председника одељења у Приштини, док су председници судских одељења у Приштини и Новом Саду учествовали у раду седнице одељења уз право гласа.⁴¹¹

Устав 1963. је одређивао већи степен уклопљености покрајина у Србију. Прилично конфузно је уређено питање финансирања. Нека решења критиковали су и поједини угледни стручњаци. Албански комунисти видели су у уставном

⁴⁰⁹ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 303–309; К. Николић, *нав. дело*, 13–16.

⁴¹⁰ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 442–443; И. Вукадиновић, *Промена положаја аутономних јединица у Србији и почетак дезинтеграције социјалистичке Југославије (1957–1969)*, 395.

⁴¹¹ N. Žutić, (Kon)federalizacija sudstva u Srbiji : sudstvo Kosova i Metohije i Vojvodine 1944–1992, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2009), 63–66.

редефинисању, макар су тако јавно наступали, могућност лакшег решавања економских, социјалних и других проблема и остваривање потпуније националне равноправности, али су као скривени циљ прижељкивали што је могуће веће политичко удаљавање од Србије. Уставне промене отвориле су широку расправу у Југославији која је указала на знатне разлике у погледима на будућност земље. Јавна дискусија у комисијама и радним групама почела је крајем 1966. о чему шира јавност није одмах ближе обавештавана. Наредне године формиране су савезна и републичке комисије за уставна питања, а у покрајинама комисије за измену статута са задатком да проуче одредбе које би требало изменити и предложи нове решења. Јуна је у Новом Саду одржан симпозијум о друштвено-политичким и правним аспектима покрајина у организацији Правног факултета и Завода за јавну управу у Новом Саду, Института за упоредно право у Београду и Правно-економског факултета у Приштини. Том приликом једино је Спасоје Ђаковић био критичан према ширењу аутономних права, док су присутни Албанци убеђивали присутне да је афирмација албанске народности могућа само проширивањем аутономних права. У Покрајини је расправа о уставним променама отпочела лета 1968. Прве су вођене на састанцима општинских политичких актива који нису били институционализована тела, већ су их формирали извршни одбори општинских конференција ССРН-а са задатком да прате и координирају јавну расправу. У питању су тела састављена од истакнутих активиста и јавних радника, већином чланова СК. Задатак активиста био је да на састанцима подружница ССРН-а и месних заједница објашњавају суштину и карактер уставних промена. На састанцима политичких актива у Ђаковици, Пећи и Приштини било је, међутим, захтева да Покрајина постане република. Националисти су се позивали на разне ауторитете, документе и догађаје, а пре свега на Бујанску конференцију. Своје становиште правдали су правом народа на самоопредељење уз поруку да постоје по две Кореје, Вијетнама и Немачке према чему нема никаквих препрека да постоје независна Албанија и једна република са већинским албанским становништвом у Југославији. У Ђаковици је најдиректније тражена Социјалистичка Република Косово, укидање термина „народност“ и слободно истицање албанске заставе и других националних симбола. У Пећи су на први поглед националисти деловали помирљивије, па се у закључцима нашло компромисно решење у смислу да су

осуђени као националистички захтеви за републиком и гласови да у обиму аутономије не треба мењати ништа. У Приштини је 3. септембра одржан састанак ОК у присуству чланова ПК. Чули су се и максималистички и минималистички захтеви да би кроз три дана на политичком активу Приштине било тражено стварање нове републике.⁴¹²

Јавну дискусију о уставним променама формално су усмеравали ССРН и синдикат, а у пракси Партија. У циљу информисања грађана коришћени су радио, телевизија, штампа и сл. Осим захтева за републиком током дискусије се отворила широка расправа о проблемима крвне освете и других деликата, образовања, здравства, финансија, судства, пољопривреде, равноправности језика и писма, исељавања и сл.⁴¹³

⁴¹² Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma : moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd 1982, 449–463; M. Mišović, *nav. delo*, 137–139, 183; M. Гаталовић, *нав. дело*, 444; M. Трајковић, *нав. дело*, 37–59; Е. Ставилеци, Ши́ра овлашћења аутономним покрајинама, *Јединство*, 19. јун 1966, бр. 26, 4; Аноним, Ши́ра права покрајинама, *Јединство*, 9. октобар 1967, бр. 41, 4; В. Митровић, С. Николић, Научно осветљавање политичке праксе, *Политика*, 9. јун 1967, бр. 19280, 8; С. Н., Положај аутономије - брига читаве друштвене заједнице, *Политика*, 11. јун 1967, бр. 19282, 11. Није споредно да су за место одржавања дискусија узете организације ССРН-а чиме је стваран утисак да се СК дистанцира од наметања решења и да су сами грађани иницијатори промена, иако су у пракси комунисти усмеравали дискусије. Управо на таквим састанцима било је и говора да Покрајина треба да постане република. Интересантно, потпредседник републичког ИВ Станоје Аксић који је дуго следио курс брионске политике трансформисао се у критичара албанског национализма. Аксић је примљен код Тита октобра 1968. и упозорио га на присуство „екстремног сепаратистичког мишљења“ код албанских комуниста. Рајко Видачић је тврдио да је Аксић неоправдано сматран издајником српских интереса (по једној од чаршијских прича импутира му се изјава „да се стиди што је Србин“, а шапутало се да је на његову адресу стигло бреме албанских белих капа). Видачић Аксићеву напрасну смрт сматра последицом стресова и неправди које су му нанете. М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 394–395; К. Николић, *нав. дело*, 19, 218; М. Трајковић, *нав. дело*, 61–62.

⁴¹³ М. Б., У Косовској Митровици велико интересовање грађана за уставне промене, *Јединство*, 2. септембар 1968, бр. 36, 4; М. С., Почела јавна дискусија о предлогу за измену неких одредаба Устава СФРЈ и изборног система, *Јединство*, 9. септембар 1968, бр. 37, 3; Аноним, Седница Председништва и Извршног одбора ПК ССРН, *Јединство*, 16. септембар 1968, бр. 38, 1, 3–4; Аноним, Предложена решења за измену неких одредаба Устава су у интересу даљег развоја самоуправљања и јачања братства и јединства, *Јединство*, 30. септембар 1968, бр. 40, 5; Аноним, Слободна употреба националне заставе - крупан корак у остварењу националне равноправности, *Јединство*, 7. октобар 1968, бр. 41, 1, 5; М. С., Предстоји јавна дискусија о нацрту Уставног закона Покрајине, *Јединство*, 16. децембар 1968, бр. 51, 5; Аноним, Нацрт Уставног закона Покрајине дат на уставну дискусију, *Јединство*, 6. јануар 1969, бр. 2, 1; Аноним, Уставни закон има историјски значај за становнике Покрајине, *Јединство*, 6. јануар 1969, 1; Аноним, Нови карактер и положај Покрајине у нашем уставном систему, *Јединство*, 20. јануар 1969, бр. 4, 1, 3; Б. Микић, У Пећи предрнацрт Уставног закона Покрајине у центру пажње, *Јединство*, 27. јануар 1969, бр. 5, 8; Д. Цветковић, Жива дискусија у општини Клина, *Јединство*, 27. јануар 1969, 8; Аноним, Испољено живо интересовање, *Јединство*, 3. фебруар 1969, бр. 6, 1; Аноним, Грађани о Уставном закону, *Јединство*, 10. фебруар 1969, бр. 7,

Разуме се, уставно питање је било најбитније албанској политичкој елити. Фадиљ Хоџа је пажљиво балансирао између два гледишта, свестан да је тешко очекивати да ће у тренутним околностима АПКМ постати република. Стајао је на гледишту да Покрајина треба самостално остваривати до 95% функција у надлежности Републике. Затим се, можда и намерно, истрчао да АПКМ има право на статус републике, али да је то питање сасвим споредно у условима потпуне равноправности грађана. Критиковао је, такође, термин „народност“ коришћен у југословенској пракси. Професор Дервиш Рожаја тврдио је да исти симболизује „већинско-мањинске односе“, а историчар Али Хадри да може бити речи само о једном албанском народу чија је равноправност могућа искључиво у условима пуне равноправности заставе, химне, националих празника и сл. Правник Газменд Зајми сматрао је од посебне важности да се Покрајини као друштвено-политичком колективитету формално призна стабилност у политичком и федералном систему Југославије. Према Зајмију то не би и формално била република, мада није искључивао такву могућност ако се иста не би свела искључиво на републику Албанаца. Директор Албанолошког института Фегми Агани сматрао је нереалним да се Албанци називају народношћу као и Русини који броје педесетак хиљада људи. АПКМ може, казао је, постати република тек када се неалбанци убеди да неће бити изложени мајоризацији. Етнограф Марк Краснићи је, чак, у захтевима за дубоком аутономијом тражио подршку прогресивних снага српског и осталих народа. Секретар ОК Приштине Махмут Бакали је истакао да је ствар око статуса републике вештачка и упозорио на гласове да су Албанци антидржавни елемент што у њима, рекао је, изазива бунт („То је можда бунт против оне познате реакционарне и великосрпске пароле да је Косово од посебног српског интереса, да је Косово српско“). Иако директно није тражио статус републике позвао је присутне да слободно изнесу став. Расправа је након тродневне паузе настављена 9. септембра. Заинтересованост публике била је велика, па је у салу ушло доста непозваних и из ње изашло више оних који су по позицији морали бити ту. У питању је вероватно био намерни пропуст да би ови непозвани, разуме се

3; Аноним, Завршене дискусије о нацрту Уставног закона - на реду је изборни програм, *Јединство*, 10. фебруар 1969, 9; Аноним, Ускоро проглашење Уставног закона Покрајине, *Јединство*, 17. фебруар 1969, бр. 8, 1; М. С., Примена Уставног закона захтева доношење нових прописа, *Јединство*, 17. фебруар 1969, 3.

радикални, били у већини. Гласови на седници били су идентични оној од пре три дана. Даут Нимани је упозорио да се Покрајини из Београда негира право на самоопредељење стечено 1945. када је „добровољно“ приступила Србији и да без самоопредељења нема пуне једнакости грађана. Понесен атмосфером отишао је даље тврдњом да у имагинарној републици не би било ничег спорног, јер би се такво решење остваривало у оквиру Југославије. Покрајински јавни тужилац Резак Шаља био је најрадикалнији тврдњом да је република „императив времена и од тога не треба одустати“. Вехаб Шита је слично резонувао, а симпатије присутних измамио је и Хасан Мекули. Срби и Црногорци су се поделили. Вуко Бојанић је направио познату вештачку симетрију између албанског и српског национализма, а Катарина Патрновић је била мишљења да став појединих албанских комуниста о републици није националистички. Албанци су је похвалили као „нови квалитет“. Јован Печеновић, члан комисије за уставна питања, изразио је, пак, забринутост због полемике о републици, подсетивши да су негативно мишљење о статусу републике раније дали Председништво и ИК ПК. Ђуро Трбовић је одбацивао могућност стварања републике уз образложење да албанска народност нема право на самоопредељење јер то остварују само народи. Његово излагање је више пута прекидано протестима и упадицама. Седница је завршена у касним вечерњим сатима без икаквог закључка. Могло би се закључити да захтеви за републиком нису ни прихваћени ни одбачени. С обзиром на чињеницу да се ПК није оградио од националистичких захтева у Ђаковици, Пећи и Приштини сматрало се у ширим албанским масама да се сложио са њима. Зато се и по другим општинама на седницама доминантно говорило о новој републици. У Витини се то објашњавало наводном експлоатацијом „Трепче“, у Глоговцу се говорило да се Црна Гора и Македонија брже развијају као републике па би тако било и овде, у Липљану је тумачено писање *Рилиндје* о оправданости захтева за републиком, а у Драгашу је било гласова да ће овај статус Покрајина добити тек након Тита. Вероватно да би се умирили Срби и Црногорци касније је „жртвован“ покрајински јавни тужилац Реџеп Шаља. Да иронија буде већа није му у тој мери замерено што је најдоследније

заговарао републику, већ што су демонстранти гласно изговарали његово име. Можда су се албански функционери уплашили њега као конкуренције.⁴¹⁴

Реџеп Шаља је на седници ПК 23. септембра поновио опредељење да Покрајина постане република. Због тога себе није сматрао фракционашем и додао да никоме не треба лепити такву етикету. Хисен Прекази је као националисте означио Србе и Црногорце противне дубљој аутономији и Албанце који заговарају републику. Како је Шаља одбио да се самокритикује одређена је радна група да обави разговор са њим и поднесе извештај ПК. Закључено је, након што се самокритиковао, да је недвосмислено прихватио партијску линију по питању статуса и да ће се на томе и даље залагати.⁴¹⁵

Председник комисије за Статут АПКМ Фадиљ Хоџа наговестио је на седници Председништва и Извршног одбора Конференције ССРН неколико дана после расправе на политичком активу Приштине будућу уставну позицију Покрајине:

„Покрајина постаје у пуном смислу речи шира друштвено-политичка заједница која на својој територији врши сва права и дужности републике, осим оних која се Уставом Републике, на основу заједничког договора, утврде као заједничка функција Републике.“

Хоџа је истакао да међу носиоцима идеје о републици има и добрих људи заслепљених примамљивим моделима (две Кореје и две Немачке), али да већина спада у ред „квазинаучника“ и „квазидилера“. Није, међутим, објаснио зашто се управо за неке од њих јавно залагао да уђу у комисију којом је лично руководио. Илијаз Куртеши, председник ПК ССРН, сматрао је да се проблеми друштва неће умањити променом форме друштвено-политичке заједнице, да се од такве демагогије ваља оградити и да ваља идентификовати носиоце идеје о републици. На седници Председништва ПК и ИК ПК септембра 1968. Вели Дева је оценио да су носиоци идеје о републици одустали од ставова, предложио да се утврди њихова

⁴¹⁴ М. Мишовић, *нав. дело*, 139–162.

⁴¹⁵ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 398, 400.

кривица и води рачуна да ли је неко погрешно из необавештености или из најбољих намера.⁴¹⁶

Док су српско-црногорски комунисти већином пасивно посматрали догађаје албански су били у политичкој офанзиви. Хајредин Хоџа је пледирао да покрајине буду елемент Федерације и Републике на шта је Блажо Радоњић одговорио да тиме „Република не постоји него [...] се она састоји од три аутономне покрајине - Војводине, Косова и Метохије и Ужје Србије“. Вели Дева је сматрао да Покрајина треба да буде елемент Федерације и чудно се другачијим гласовима:

„Шта има, бога ти, човек у ужој Србији да се буни, да каже - зашто се помиње покрајина у саставу Србије у Федерацији. Шта има да га угрози?... То би био сасвим чист рачун и за јавност Југославије и за нашу јавност би то било огромно.“

Вероватно да не би отишао предалеко критиковао је тезу о самоопредељењу и поручио да Србија то неће прихватити, па је целисходније захтевати само оно на шта Београд раније није имала замерки. Тиме се албанским комунистима дао „миг“ да на гласању буду против идеје о самоопредељењу, па је уз гласове Срба и Црногораца стављена тачка око питања статуса. Разумљиво, албански националисти и сепаратисти су преко најгласнијих појединаца истакли нереалне захтеве знајући унапред да ће онај за републиком бити одбијен, али да ће се као мање радикално решење прихватити висока аутономија. Покрајински комунисти били су сагласни да се прво усагласе ставови о уставним променама пре него се изађе у јавност како не би изнова дошло до негативних реакција.⁴¹⁷

Ствар је, ипак, била мало сложенија од овог. Седница Председништва ПК и ИК ПК на тему „Аутономна покрајина и проблеми у вези са остваривањем Устава и промена уставних одредаба“ одржана је 22. априла 1968. Већина присутних подржала је уставне промене и јачање улоге аутономије. Комисија за статут АПКМ обавестила је савезне органе да је постигнут висок степен сагласности у Покрајини и Републици, иако је у оба случаја било озбиљних размимоилажења у ставовима. Савезна комисија није се испрва сложила са неким приштинским предлозима, па је одржана нова седница покрајинске комисије на којој је требало усагласити ставове.

⁴¹⁶ Исто, 163–167.

⁴¹⁷ Исто, 451–452, 457, 459.

Најспорнија је била формулација о праву на самоопредељење. Председавајућа Катарина Патрногић усвојила је став већине да се питање самоопредељења не покреће у расправи о уставним питањима, па су о томе обавештене савезна и републичка комисија. Заговорници права на самоопредељење још једном су се суочили са већином у покрајинској комисији 15. октобра када су разматрани нацрт уставних амандмана Србије, предлог за допуну основа за промену појединих одредаба Устава Југославије, име покрајинског правног акта (Устав, Статут или нешто треће), уставни положај Покрајине и сл. Право на самоопредељење изнова су заступали Газменд Зајми, Сурија Поповци, Рамадан Вранићи и Хајредин Хоџа. Ђуро Трбовић је упозоравао да се Србија ставља у неравноправнији положај у односу на друге републике. Фадиљ Хоџа је балансирао уз поруку да нема „образа“ да од Београда тражи нове уступке. Историографска истраживања показују да је одржавао везе са Енвер Хоџом, апелујући на њега да ублажи антијугословенску реторику. Покрајинска комисија је прихватила став Ф. Хоџе да на седници савезне комисије треба бити еластичнији и не инсистирати на ономе што не може да прође. У Београду се расправљало на тему уставног положаја, назива највишег правног акта, броја покрајинских посланика у савезном Већу народа и покрајинском службеном имену. Изузев броја посланика на чему је Приштина посебно инсистирала са циљем да буде што заступљенија у савезним органима прихваћени су уз скромније измене сви њени захтеви. Крајем 1968. савезна Скупштина усвојила је предложене измене Устава, а убрзо су усвојене одговарајуће измене и у Уставу Србије. Марта 1969. покрајинска Скупштина усвојила је Уставни закон Косова.⁴¹⁸

Овај у седам глава (153 члана) предвиђа социјалистичко друштвено, економско и политичко уређење и пуну равноправност Албанаца, Срба, Црногораца и Турака. У „Основним начелима“ каже се да је Покрајина створена у заједничкој борби народа и народности на основу слободно изражене воље становништва. У глави I констатује се да су покрајинска права и дужности у складу са уставима Србије и Југославије, да су извори финансирања самостални, да се територија не може мењати без сагласности покрајинске Скупштине, гарантује се право слободне и равноправне употребе албанског, српског и турског, омогућава

⁴¹⁸ М. Мишовић, *nav. delo*, 168–204; I. Ђ. Вукadinović, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971.*, 388.

албанској и турској народности право на употребу националне заставе, налаже као дужност сваког грађанина да развија братство и јединство и Приштина се потврђује као главни град. У глави II дефинишу се органи власти и делокруг њиховог рада. Највиши орган је Скупштина на основу чијих закона и других правних аката се уређују питања од општег значаја. Она сама образује разне органе власти. Извршну власт спроводи ИВ. Даље се говори о новооснованом Врховном суду са посебним Уставно-судским одељењем, које има задатак да оцењује усаглашеност покрајинских закона са Уставним законом. Главе III–VI детаљно одређују надлежности и рад Скупштине, ИВ-а, покрајинске управе и Врховног суда, а у глави VII дају се опште одредбе.⁴¹⁹

Промена имена АПКМ обележила је ову фазу уставних реформи. Турски покрајински комуниста Кадри Реуфи је накнадно сматрао да је промена имена први озбиљнији пораз пред национализмом и сепаратизмом. Предлог за промену имена усвојила је покрајинска комисија за Статут 23. априла 1969. и послала га савезној и републичкој комисији за уставна питања. Фадиљ Хоџа је предлагао „Косово и Метохија - Косова“ као компромис две стране. Наиме, плашио се да ће Црногорци тешко прихватити избацавање Метохије из назива на шта је упозоравао Павле Јовићевић, иако је Хоџа био убеђен да термин „Метохија“ не одговара реалности објашњавајући да се користи само у Пећи и околини док у његовој Ђаковици Албанци себе називају Косоварима или Ђаковарима. Сурија Поповци је пледирао за име Косово и смело упозорио да може бити политичких неприлика уколико се не промени име. Српско-црногорски комунисти углавном се нису слагали са променом имена, али нису показали ни храброст да се енергичније супротставе. Заменик председника покрајинске комисије за уставна питања Катарина Патрногић заговарала је промену имена, правдајући се да постоје историјско-географски разлози и да су се стекли неопходни услови. Патрногићева се у објашњењу позивала на закључке до којих је дошла група интелектуалаца са Албанолошког института, Катедре за географију Филозофског факултета и Правно-економског факултета по налогу покрајинске комисије за уставна питања. Међу њима су били Идриз Ајети, Хасан Калеси, Марк Краснићи, Скендер Ризај, Атанасије Урошевић,

⁴¹⁹ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 465–467.

Фехми Агани, Муса Гаши, Антон Чета, Мехти Баради, Абдула Зајми, Гани Љуботени и др. Може се приговорити да су у групи махом били само Албанци, да је недостајао јасно формулисан критеријум по којем су изабрани и да су, вероватно свесно, игнорисани кадрови из Београда и остатка земље. Оваква група у образложењу наводи да Метохија не представља ни географски ни административни појам, већ да је у питању историјска област Дукађин која је, како је речено, позната још од Османлија. Чуо се и предлог да се узме комбиновани назив „Аутономна Покрајина Косова и Дукађин“, али то није прихваћено. Када је реч о географско-историјском термину „Косово“ подвучено је да се територија АПКМ одувек тако звала, односно да у географском смислу „Косово“ има уже, средње и шире значење и под овим последњим обухвата целу територију. Такво мишљење је усвојено и послато републичкој и савезној Скупштини. Након што је и тамо потврђено из назива је званично уклоњена Метохија и остало је само Косово.⁴²⁰

Пре званичне промене имена *Јединство* је разговарало са грађанима на ту тему. У листу су били свесни да промена није „ситна корекција“, како су је понекад објашњавали Албанци, већ и симболично удаљавање од Србије. Када знамо да је уклањање Метохије из имена било мотивисано политичким а не географско-историјским разлозима јасније ћемо разумети и перфидност одлуке да се Косову придода одредница „САП“ (Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово). Тако је оно и формално изједначено са југословенским републикама (Социјалистичка Република Србија, Социјалистичка Република Хрватска). Чак је и Петар Стамболић упозоравао да покрајине на тај начин стичу елементе државности на штету Републике, али је Тито крајем 1968. изјавио да назив „социјалистичка аутономна покрајина још није одређивање за самосталну државу“. Као саговорници листа Срби и Црногорци су се најчешће противили избацивању Метохије из назива, а Албанци углавном били сагласни. Било је на обе стране и оних који нису видели никакав смисао у промени имена. Одговоре доносимо у потпуности.

Др Радомир Ивановић, доцент Филозофског факултета у Приштини:

⁴²⁰ М. Мишовић, *nav. delo*, 243–254; М. С., Потпунија аутономија и нови назив Покрајине, *Јединство*, 29. април 1968, бр. 18, 6.

„С обзиром на то да сам рођен у околини Ђаковице и да већ постоји неколико деценија у фонду појмова који су у свакодневној употреби и обиље представа везаних за термин Метохија, сматрам да би Покрајина морала носити назив КОСОВО И МЕТОХИЈА. Изостављањем било којег од ова два термина осиромашило би се богатство асоцијација. Томе доприносе и извесне разлике у географском дистингвирању ова два термина, а мислим да највише оправдања налазимо у чињеници да више од две деценије та два термина упоредо егзистирају у социјалистичкој Југославији те у том смислу имамо и извесне обавезе према традицији, коју треба наставити“;

Перса Денић, квалификована радница:

„Ја сам за то да се наша Покрајина зове Косово. Тај назив је краћи и подеснији од садашњег. Он лепо звучи. Одувек се тако звао овај крај, познат и по својој историји“;

Ђеворије Гаши, радница:

„Ја сам за то да остане садашњи назив, јер сам навикла на њега“;

Вукосава Голубовић, радница:

„Ако измена садашњег назива нечем доприноси немам ништа против тога да се он промени. Ако не доприноси, нека остане као што је“;

Надира Коленовић, радница:

„Желим да остане садашњи назив. Незгодно је рећи само - Косово. Ја сам из Пећи и желим да Метохија и даље остане у називу Покрајине. Није нам сметао ових двадесетак година и зашто би се сада мењао“;

Михрије Дураку, дактилограф:

„Ја сам за то да се Покрајина зове Косово, односно на албанском Косова. То је краћи и лепши назив. Под тим називом ово подручје је више познато у другим крајевима земље, а за Метохију мало ко зна“;

Вељко Миловановић, машинбравар:

„Сматрам да треба да остане садашњи назив. Рођен сам на Косову, позната ми је и Метохија, па мислим ако би се из назива она избацила, учинила би се неправда према људима из тог краја“;

Рашит Бејтула, пензионер и друштвено-политички радник:

„Косово и Метохија помињу се и пре рата. У Народноослободилачком покрету и борби тај назив је стално помињан. Он је имао и свој скраћени облик - Космет. Косово и Метохија као назив помиње се у свим партијским документима и многим одлукама. Осим тога, овакав назив је већ постао традиционалан, а одражава и целину овог подручја. Према томе, сматрам да садашњи назив Покрајине треба да остане“;

Вехби Орани, грађевински инжењер:

„Нисам размишљао о томе. Ипак, свеједно ми је како ће се звати Покрајина. Најважније је да односи у њој буду како треба. Може да се задржи садашњи назив, а може и да се промени“;

Неџит Касуми, радник:

„Сматрам да Покрајина треба да се зове Косово. Ако остане садашњи назив, он не би био адекватан. Међутим, не бих делио ово подручје. Јер на овом подручју има више крајева - лапски, Дукађин, Подримље и други. Зато сам за један општи назив, и то Косово, а на албанском Косова“;

Фета Краснићи, радник:

„По мом схватању, Покрајина треба да се зове Косово. Мени не смета да у називу остане и Метохија. Међутим, не бих делио ово подручје. Косово више изражава ово подручје и под тим именом оно је познатије у другим крајевима наше земље“;

Гани Ђачара, трговац:

„Сматрам да Покрајина треба да се зове Косово. У Војводини има више крајева - Срем, Банат и Бачка, а Покрајина носи општи назив - Војводина. И код нас има крајева са посебним именима: Подримље, горње моравски крај, лапски крај, Метохија итд. Најправилније је да се усвоји један општи назив - Косово“;

Марко Стојковић, секретар трговинског предузећа „Лукс“ у Митровици:

„За мене је свеједно како ће се Покрајина звати - као досад или само Косово. Сматрам да је важно да сви народи и народности имају подједнака права и да свуда буду равноправно заступљени“;

Фетах Бахтири, професор албанског:

„Ја сам за то да се Покрајина зове само Косово, односно на албанском језику Косова. Кад ово кажем, имам на уму да су сви крајеви данашње Покрајине још од старих времена познати као Косово. И данас су ван наше земље ови крајеви познати

под тим именом. Уколико смо за то да остане садашње име, онда би у називу требало равноправно заступити Косово, Метохију, Лаб, Подримље... Ово би било најправилније, али и најтеже и најдуже. Пошто има могућности и основа за то, онда Покрајину треба називати општим именом Косово, као што је случај с Војводином и њеним областима“;

Ђорђе Комад, инжењер из Приштине:

„Рођен сам на Космету, како се овај крај досад називао. Ту сам одрастао и данас живим, и то на оном делу који носи званични назив Косово. Сматрам да питање назива појединих наших република, покрајина, крајева па и градова, јесте питање историјских промена. Ако се историјски посматра, онда су исто тако и називи Косово и Метохија дати кроз векове, одомаћили су се међу људима и нашли места у писаним документима од пре више стотина година. Учесници у анкети, међутим, предлажу да се Покрајина зове само Косово, истичући да то лепо звучи, да садашњи назив не би био адекватан пошто је Покрајина састављена из више крајева, који се зову: лапски крај, односно Мало Косово, Подримље, Дреница, Поморавље, Косово, Метохија итд. С тим у вези треба се запитати: да ли би сам назив Косово био адекватан?

Назив Косова за долину Ситнице [...] одомаћио се тек почетком овог века. Косовом се у време Косовске битке, а и после ње, називао само крај од Вучитрна, односно од села „малене Бањске“, „Крај Косова“, па негде до Приштине. Остали делови садашњег Косова носили су ове називе: Широко поље, Лугово, Паун-поље итд. Ниједног старијег становника око Липљана, Штимља, Голеша и Урошевца, нећете наћи да за себе каже да је Косовац, већ ће рећи да је Лугавац. Према томе, с којим правом се предлаже да се цела Покрајина зове само Косово кад је тај географски појам ужи од појма Метохија?

Појединци се позивају на стари назив Дукађин, али би требало да објасне када се Метохија тако називала и ко ју је назвао. Уосталом, Црна Гора се некада звала Зета, а њен данашњи назив је новијег датума него Метохија. По тој логици, Република Босна и Херцеговина требало би да се зове само Босна, јер је Херцеговина добила назив по херцегу Стјепану, који је владао сто година пре Косовске битке, па је, самим тим, и тај назив „млађи“ од назива Метохије.

Уосталом, сваки наш крај имао је, у току свог историјског развика, по неколико имена и чему би то водило ако бисмо сада мењали те називе!

Неки од анкетираних позивају се на назив Војводина, наводећи да је ова Покрајина састављена од Срема, Баната и Бачке па ипак носи једно опште име. Треба знати да је назив Војводина новијег датума и да је произишао из једног историјског момента, као одраз политичке ситуације која је била присутна у овим крајевима после велике сеобе Срба, а нарочито у бурним револуционарним годинама средином прошлог века. Овај назив нема ничег заједничког ни по настанку ни по ономе што представља с називом Косова и Метохије.

На крају, за мене је ово некорисна дискусија, јер распирује најниже страсти код једног дела слабо обавештеног становништва Покрајине. Сматрам да би такву дискусију требало прекинути пошто може само да штети. Садашњи назив Покрајине треба да остане и радним људима он ништа не смета“;

Мухедин Качанику, из Митровице:

„Ако погледамо историју, овај део Покрајине звао се одавно Косово. Коначно, није важно како ће се звати. За мене је важно да се уставним променама реши питање потпуне равноправности народа и народности. Иначе, у јавности је овај крај више познат као „Косово““;

Олга Нешић, службеница „Југобанке“ из Митровице:

„Сматрам да је Косово узак појам за назив Покрајине. Изостављање из њеног назива Метохије, читавог краја који се тако зове још од цара Душана нема никаквог стварног оправдања“;

Хасим Бљаку, тржишни инспектор из Вучитрна:

„Ја сам за то да се Покрајина зове Косово. У историји овог краја је познатије као Косово него као Метохија“

Кадруш Фронда, директор предузећа „Гранап“ из Митровице:

„Свеједно је како ће се Покрајина звати. Важно је да имамо већа права и да уживамо већу материјалну помоћ заједнице, да сви што више и сложено радимо да би се што пре извукли из заосталости. Ако би се из назива Покрајине изоставила Метохија, сматрам да би се становници овог дела Покрајине наљутили“.⁴²¹

⁴²¹ П. Симић, *Тито и Срби. Књ. 2, (1945–1972)*, Београд 2018, 303; М. С., Које име дати Покрајини: Косово и Метохија или само Косово?, *Јединство*, 11. новембар 1968, бр. 46, 5; Аноним, Косово и

Уставне промене у Србији вођене су у времену оптужби, сумњичења и политичких чистки. Србија је била попустљивија под сенком греха „ранковићеваца“, Добрице Ћосића и Јована Марјановића и чињенице да је временом остала без чвршћих политичких фигура. Отпор уставним променама пружала је конзервативна струја у СКС – старији кадрови из НОБ-а, партијска администрација у ужој Србији и изабрани делегати у скупштинским телима. Драгослав Марковић је припадао овој струји, али се водио тактично и није ишао предалеко у критиковању уставних промена знајући да би то могло значити и политичко самоубиство. Није немогуће да се повукао сматрајући да ће ствар око редефинисања уставног положаја Србије бити отворена након Титове смрти и да се до тада она једино може задовољити чињеницом да има три гласа у Федерацији (то је било нетачно очекивање с обзиром на чињеницу да су покрајине наступале самостално). Милош Минић, Петар Стамболић и Јован Веселинов приклонили су се децентрализацији и конфедерализацији државе, а тиме уставном редефинисању Србије на сопствену штету.⁴²²

Драгослав Марковић кривицу за неравноправан уставни положај Србије пребацује на Добривоја Радосављевића и Милоша Минића:

„Боби (Добривоје Радосављевић – примедба аутора) као да има опсесију да у интересу националне равноправности треба прихватити све захтеве који долазе са Косова и као да сматра да је дошао тренутак да се српски народ спасе од источног греха и да дође на прави пут и одврати са пута угњетавања и великосрпских претензија за дискриминацијом. Албанци су му открили слабу тачку, хвале га и подилазе му и он је сада постао заговорник потпуног задовољења свих косметских захтева.“

Цитирао је Минићеве речи:

„Свака друштвено-политичка заједница у систему самоуправљања има елементе суверености, те према томе и покрајине, те да се може размишљати и о томе да покрајина Косово буде република.“

Метохија или само Косово?, *Јединство*, 2. децембар 1968, бр. 49, 5; Аноним, Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово, *Јединство*, 16. децембар 1968, бр. 41, 6.

⁴²² П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 174–177, 179.

Ове накнадне критике су циничне ако знамо да је управо Марковић на седници Председништва и ИК ЦК СКС 12. априла 1968. поручио да је неопходно спровести нове уставне промене како би се обезбедила „даља афирмација и јачање улоге аутономних покрајина сходно започетим процесима демократизације“. Марковић је, сва је прилика, био дубоко убеђен да остале републике користе Приштину за политику „стегања“ Србије у смислу да су биле против сваке формулације „која би говорила о аутономним покрајинама као општој категорији, као одређеној категорији друштвено-политичке заједнице, већ су инсистирали на конкретном дефинисању две постојеће аутономије“. Политику Хрватске и Македоније тумачио је и страхом да се и код њих та питања не поставе на дневни ред („онда - нема никакве принципијелности“). Марковић се плашио да ће уставно понижавање Србије изазвати најоштрије реакције српског народа јер су, сматрао је, пређене границе толерантности. Није немогуће да се Марковић плашио да ће ако јавно изнесе ставове остати изолован. Латинка Перовић је критиковала посланике савезне Скупштине противне уставним променама, док је Предраг Ајтић тумачио као националистичке гласове да су промене уперене против Срба.⁴²³

Албански комунисти пажљиво су анализирали односе у партијском руководству Србије. Из Приштине је инсистирало да Добривоје Радосављевић остане на месту првог комунисте Србије. У партијским кулоарима се очекивало да га замени Петар Стамболић. Бојазан Албанаца према Стамболићу, свакако неоправдана, заснивала се на чињеници да је био на челу српских комуниста средином педесетих за које се везује највећи терор службе, затим да се није најјасније оградио од политике Александра Ранковића и, коначно, да приликом посете АПКМ 1967. није осудио лумповање по кафанама и ресторанима током прославе православне Нове године. Међутим, видевши да је његов долазак на чело СКС готова ствар Албанци су повукли примедбе које су имали пред сам избор 19. јануара 1968. Стамболић се по доласку на чело СКС правдао албанским комунистима да није био упознат са наводним терором уз образложење да је био

⁴²³ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 426, 448, 463; М. Павловић, *Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991.*, 157; Д. Илић, Садашње промене имају историјски значај, *Јединство*, 15. октобар 1973, бр. 83, 4; Аноним, У предложеним амандманима у основи су заступљени витални интереси Србије, *Политика*, 1. март 1971, бр. 20619, 5.

на службеном путу са Титом, а да је на неке злоупотребе за које је знао упозорио Вели Деву и Фадиља Хоџу. Стамболић је, међутим, истакао да би у покрајинско руководство ваљало поставити кредибилнијег српског политичара из локалне заједнице. Издвојио је Предрага Ајтића. Овај се препоручивао тиме што је течно говорио албански и није био терећен за наводне злоупотребе. Албански функционери нису имали разлога да траже додатна појашњења од Стамболића, јер је већ новембра ротацијом кадрова отишао са функције.⁴²⁴

Група професора и асистената Правног факултета у Београду била је критична према уставном положају Србије. Михаило Ђурић је у уставним променама видео дезинтеграцију Југославије закључујући да су уперене против најдубљих интереса Срба. Тренутне границе Србије, казао је, нису ни националне ни историјске границе српског народа. Због територијалне расцепканости Срба, сматрао је даље, Србија природно више од других инсистира на чврстој Југославији и по питању уставних промена нема право на наивност. Професор Андрија Гамс је уставне амандмане сматрао промашајем поручујући да се покрајине могу формирати и другде (у Далмацији по историјској традицији, у Македонији и Хрватској по етничком обележју). Професор Живомир Ђорђевић је сматрао да покрајине нису оптерећење за Србију ако немају елементе државности. На примедбу колега из других република да су покрајине богатство Србије предложио је да се формирањем покрајина „обогате“ и њихове републике. Уставно устројство Југославије, наслутио је, створиће услове за формирање шест или осам независних држава на њеним будућим развалинама. Њихова мишљења нису уважена. Ђурић је изгубио катедру и послат у затвор, са факултета је избачено више лица, а забрањен је и уништен број листа *Студент* који је критички писао о Титу и Партији.⁴²⁵

Тито је критиковао српско руководство да је пасивно према опозиционо настројеним интелектуалцима. Случај на Правном факултету описаће као реакционарни испад према амандманима и „курсу нашег развитка“. Одлуку о судском процесу донео је са најужим сарадницима. Драгослав Марковић као један

⁴²⁴ Ј. Пеликан, *Косово у првим месецима 1968. године*, 101–103, 126–128.

⁴²⁵ Исто, 162–167; Vojin Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974.*, u: *Srpska strana rata : trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 449.

од иницијатора скупа на Правном факултету није сносио одговорност. Михајло Ђурић није имао утицајне везе које би га заштитиле као Стеван Ђорђевић. Мања група професора покушала је да интервенише и спаси га затвора, али није успела. Режим је преко неких професора и студената организовао прави стаљинистички обрачун са Ђурићем. Појединци који су подржали професора имали су велике неприлике у животу и раду. Били су маргинализовани, превремено пензионисани, намерно успоравани у професионалном напредовању, избацивани са посла и сл. Један од њих био је и Војислав Коштуница.⁴²⁶

У првој фази уставних промена савезна Скупштина усвојила је више амандмана на југословенски Устав. Нарочито је битан амандман VII (земењује чл. 2, ст. 1 Устава Југославије), а који је скупа са осталим амандманима (до XIX) усвојен 16–18. децембра 1969. Овим амандманом прецизира се да Југославију сачињава шест република. Када је у набрајању дошла на ред Србија стоји „Социјалистичка Република Србија са Социјалистичком Аутономном Покрајином Војводином и Социјалистичком Аутономном Покрајином Косовом које су у њеном саставу“.⁴²⁷

Амандман VII је разрађен и конкретизован у амандману XVIII, а донекле и у амандманима VIII–IX. Амандман VIII поново уводи Веће народа у састав савезне Скупштине, укида Савезно и Организационо-политичко и успоставља Друштвено-политичко веће. У Веће народа покрајине шаљу засебне делегације са по десет посланика (из уже Србије 20). Амандманом XVIII на суштински нов начин уређена је уставна позиција покрајине као конститутивног елемента Федерације и не предвиђа се могућност оснивања нових покрајина нити укидања постојећих, што је према чл. 111 Устава Југославије било могуће. Истим амандманом се даље прецизира да су покрајине настале током револуције и да је Косово самоиницијативно исказало намеру о прикључењу Србији. Затим се прецизира статус и положај покрајина и оне дефинишу као социјалистичке демократске

⁴²⁶ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 330–335.

⁴²⁷ R. Рајовић, *Аутономија Косова*, 292. Да су Косово и Војводина конститутивни елементи Федерације не помиње се директно у југословенском Уставу 1974, али у практичном смислу они то јесу. То је јасно ако знамо да конституишу органе Федерације и мимо Србије учествују по принципу једногласности у вршењу права и дужности. Ж. Шешлија, *Косово и Метохија у политичкој историји Србије : од 1912. до 1999. године*, Београд 2000, 193–195.

заједнице са посебним националним саставом и особеностима у којима радни народ остварује друштвено самоуправљање, уређује покрајинским законима и другим прописима друштвене односе, обезбеђује уставност и законитост, усмерава развитак привреде и друштвених служби, организује органе власти и самоуправљања, обезбеђује равноправност народа и народности, стара се о организовању и припреми одбране земље и о заштити Уставом утврђеног поретка и врши друге послове од заједничког интереса за политички, привредни и културни живот и развитак покрајине осим послова од интереса за Републику као целину који се утврђују републичким уставом. Амандман XIX предвиђа равноправност народа и народности, а Србија га је потврдила амандманом VI на свој Устав. Попут република и покрајине, такође, имају одговорност за послове из области Уставом утврђених права и дужности Федерације, која преузима обавезу да штити права и дужности покрајина. Покрајине добијају Уставни закон којим утврђују права и дужности у складу са начелима савезног и републичког Устава. Покрајина, такође, доноси законе и има Врховни суд који на њеној територији врши права и дужности карактеристичне за републички Врховни суд. Покрајински Врховни суд има и функцију Уставног суда. Амандманом IV на републички Устав усвојеном на заседању Скупштине Србије 29. јануара 1969. утврђују се питања која се одређују јединствено за целу Републику. То су послови за које је по природи неопходно јединство на нивоу целе заједнице, док остало покрајине уређују самостално. Косово је Уставни закон донело 24. фебруара. Експозе је поднео председник покрајинске Скупштине и комисије за израду Уставног закона Фадиљ Хоџа. Скупштина је, такође, усвојила Закон о спровођењу Уставног закона и Закон о избору посланика покрајинске Скупштине, а до краја године радило се на регулисању појединих области друштвених односа сагласно новој уставној позицији. Карактеристика ове фазе уставног преобликовања јесте да Федерација штити права и дужности Косова и да су у случају неусаглашености са законима Републике до одлуке савезног Уставног суда за Косово обавезни савезни, а не републички закони. Тито је на мартовском 9. конгресу СКЈ поздравио уставне

промене, нарочито продубљену аутономност покрајина, критикујући етатизам и централистичку праксу. У сличном духу били су и остали реферати.⁴²⁸

Управо је Врховни суд Косова одиграо битну улогу у албанизацији. Наравно, такву улогу наменило му је националистичко и сепаратистичко руководство. Инжењер Стеван Маринковић жалио се у Косову Пољу 1987. да је као Србин обесправљен, јер правну заштиту може тражити само до Врховног суда Косова што обилато користи непријатељ („Зато се јављају, и јављаће се и убудуће притисци за исељавање, јер сепаратисти рачунају да ће и даље имати присталица и веза у правосудним органима. Ако је последња инстанца правосудних органа Врховни суд САП Косова, није онда ни чудо што ће наћи такве везе и такве присталице“).⁴²⁹

У време прве фазе уставне реформе реформисан је и СКЈ, што је имало далекосежне последице. Организације СК у републикама и покрајинама добиле су већу самосталност него раније у односу на савезну централу, а организације СКС у покрајинама промениле су назив у СК Косова (СКК) и СК Војводине. Оне су и даље биле у саставу СКС, али сада знатно везаније за СКЈ. Сем тога, равноправно су са републичким организацијама учествовале у избору руководећих тела и формулисању политике.⁴³⁰

Другу фазу уставних реформи најавио је Тито крајем 1970. Чини се да је сматрао да се њима учвршћује југословенска заједница, а не супротно:

„Уставне промјене значиће јачање наше социјалистичке заједнице, а не њено слабљење и дезинтеграцију. Биће то јачање, јер ћемо уклонити оно што је изазвало неспоразуме међу републикама, као и између федерације и република. Предложеним амандманима знатно се сужава простор федерације чије се многе

⁴²⁸ R. Rajović, *Autonomija Kosova*, 292–296; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 353; Д. Богетић, *Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији 1946–1990.*, 186; М. Стојаковић, Данас се проглашава Уставни закон, *Јединство*, 24. фебруар 1969, бр. 9, 1; М. С., Проглашен Уставни закон Покрајине Косова, *Јединство*, 3. март 1969, бр. 10, 1, 3.

⁴²⁹ К. Николић, *нав. дело*, 148.

⁴³⁰ R. Rajović, *Autonomija Kosova*, 296–298; Д. Љ. Танчић, Н. Д. Станковић, Уставно-правни положај Косова и Метохије од 1945. до 2015., у: С. Словић (ур.), *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава : тематски зборник од водећег националног значаја : Национални научни скуп са међународним учешћем*, књ. 1, Лепосавић 2015, 223–227.

функције преносе на републике. Разумије се да ће то бити лакше за федерацију, јер ће већа одговорност бити на републикама.⁴³¹

Израда нацрта уставних амандмана произвела је доста нервозе с обзиром на притисак република и покрајина и кратке рокове јер је упоредо требало да се припреми и усвоји Петогодишњи план и конституише Председништво Југославије као нов орган. Због страха како ће функционисати нови односи била је прилично напета атмосфера у земљи, а највише у Србији имајући у виду две покрајине у њеном саставу и велики број Срба изван републичке територије. Републичко руководство страховало је да Србија неће попут осталих република бити дефинисана као национална држава. Упозоравало је на проблем дефинисања дела „територије Републике ван аутономних покрајина“ („несиметричност и идентификовање ужег подручја са Србијом“) и указивало на проблематичност непосредног исказивања покрајина у Федерацији као конститутивних елемената. Било је и предлога да је целисходније извршити федерализацију Србије као савезне републике са три федералне јединице.⁴³²

Различита мишљења чула су се на проширеној седници Председништва конференције ССРН Србије јануара 1971. Полемику је изазвала изјава Драгослава Марковића, председника републичке Скупштине, да суверенитет и државност покрајина могу бити оствариване кроз суверенитет и државност Србије у целини јер нису федералне јединице у односу на Југославију и Србију већ само елемент федерализма. Марковић је био изричит у изјави да „у оној мери у којој наше југословенско друштво прима као прихватљиво да се социјалистичке републике дефинишу као национално суверене државе, одговарајућих народа Југославије, у тој мери СР Србија мора бити схваћена као држава српског народа и као равноправна заједница народа и народности који живе у њој“. То је изазвало реакцију албанских учесника. Председник Покрајинске конференције ССРН-а Аслан Фазлија је поручио:

„Немогућно је и нереално мимоићи категорију аутономних јединица у условима када се промене врше у правцу осамостаљења пуне суштине и садржине свих

⁴³¹ Аноним, Тито о уставним променама, *Јединство*, 18. март 1971, бр. 22, 1.

⁴³² R. Rajović, *Autonomija Kosova*, 300–302.

друштвено-политичких заједница... [...] Овде морам да додам да се не бих могао сложити са тезом председника Драгослава Марковића да се о аутономијама може разговарати само у социјалистичкој републици Србији и нигде другде. Таква теза превазиђена је још у прошлим уставним дискусијама, а пракса ју је демантовала...“

Фадиљ Хоца је поручио Марковићу да доводи ситуацију у „врло лош положај“, питајући се ко се боји уставне еманципације јер „нико на Косову не мисли да буде раван Србији, нити да буде изван Југославије“. Истакао је да јавност треба да зна да је Косово добровољно пристало да буде део Србије. Сем тога:

„Чудно је да се у сваком захтеву за афирмацију Косова проналази нека тежња за сепаратизмом... У сваком нашем захтеву као да се проналази нешто сепаратистичко, антијугословенско, антисрпско. Онда је то, не само нетолерантност, то је нешто још горе. [...] Не желим да полемишем са оним људима који су нас увек сматрали за подстанаре, иако се ми тако никада нисмо осећали. Ми смо у сопственој кући, имамо иста права и исте обавезе као и сви други грађана. Хоћемо да нас тако схвате и сви комунисти Југославије и комунисти Србије. Ми смо везали сопствену судбину са народима Југославије и та веза је нераскидива.“⁴³³

Овакве изјаве албанских руководилаца не чуде ако знамо да су у сличном духу говорили и неки најодговорнији српски функционери. Председник ИВ Србије Миленко Бојанић изразио је дубоку забринутост због тврдњи да уставна еманципација води у политичко осамостаљивање покрајина. Требало би, казао је, успоставити више елемената кохезије између Републике и покрајина, а нарочито у привредним односима. Коначно, доминира порука „да треба јачати самосталност Покрајине [...]“. Слично је резонувао и Марко Никезић. Октобра 1970. је изјавио да је неопходно да самосталност и одговорност покрајина расту са сваким кораком демократизације друштва. На седници Покрајинске конференције ССРН јануара 1971. речено је да уставне промене доприносе јачању југословенске заједнице. Слично је резоновано и у Председнишву покрајинске Скупштине. На састанку

⁴³³ М. Mišović, *nav. delo*, 357–359. Драгослав Марковић је 1971. у дневнику записао да је током разговора са Фадиљом Хоцом критикован да се меша у косовску кадровску политику и тенденциозно представља положај тамошњих Срба:

„Фадиљ је узбуђено говорио о могућим негативним реакцијама на Косову и претио могућношћу изласка на улицу у Приштини... Ја сам говорио о негативним реакцијама у Србији и истицао да је мање опасно ако се изиђе на улице у Приштини неголи у Београду.“ В. Horvat, *nav. delo*, 133.

председника ССРН Косова Аслана Фазлије са републичким и савезним посланицима са Косова препоручено им је да узму активну улогу у будућој јавној дискусији у организацији овог органа.⁴³⁴

Појединци и радне организације листом су хвалили предложене уставне промене. Аслан Фазлија је објашњавао грађанима у Гњилану њихов карактер. Тврдио је да ће Косово добити јасније место у креирању и реализацији савезне политике и понети одговорност да самоуправно и самостално решава друштвене односе. Критиковао је гласове „неодговорних“ и „злонамерних“, мислећи на противнике промена, који објашњавају да ће се Косово изоловати од Србије.⁴³⁵

ССРН Косова је имао формалну улогу носиоца јавне дебате о нацрту уставних амандмана, али је СКК имао кључну реч. У партијском врху одлучено је да се не дозволе јавне несугласице као неколико година раније. На саветовању у ПК под председништвом Михаила Звицера марта 1971. расправљало се на тему шта би СКК требало да учини да дискусија буде организованија и избегну се покушаји „екстремних појединаца или група“ да поремете ток. Пећки комунисти позвали су истог месеца на проширеној седници на јединствено деловање СКК. Звицер је позвао да се у СКК отклоне дилеме и масама објасни курс и циљеви промена.⁴³⁶

На мартовској седници Председништва Покрајинског већа Савеза синдиката председник Богољуб Недељковић је објаснио да се уставним променама доследно остварује равноправност народа и народности, а да присуство покрајина у

⁴³⁴ Аноним, Самосталност и одговорност покрајина мора расти са сваком кораком демократизације југословенског друштва, *Јединство*, 26. октобар 1970, бр. 85, 1, 3; Аноним, Промене у политичком систему - јачање југословенске социјалистичке заједнице, *Јединство*, 11. јануар 1971, бр. 3, 1, 3; Аноним, Едвард Кардељ о уставним променама, *Јединство*, 15. фебруар 1971, бр. 13, 1; М. Стојаковић, Треба успоставити више елемената кохезије између покрајина и Републике, *Јединство*, 25. фебруар 1971, бр. 16, 1; Аноним, Сужене функције Федерације, *Јединство*, 1. март 1971, бр. 17, 1; Аноним, Пуна подршка уставним амандманима, *Јединство*, 1. март 1971, 1; Аноним, Са седнице Председништва СКЈ, *Јединство*, 4. март 1971, бр. 18, 1; Аноним, Посланици ће активно учествовати у јавној дискусији о уставним променама, *Јединство*, 15. март 1971, бр. 21, 1; М. Хајдуковић, Јединствено деловање Савеза комуниста, *Јединство*, 29. март 1971, бр. 25, 1, 3.

⁴³⁵ Аноним, Покрајинама пуна самосталност, *Јединство*, 4. фебруар 1971, бр. 10, 1, 3.

⁴³⁶ З. В., Комунисти о уставним амандманима, *Јединство*, 25. март 1971, бр. 24, 1, 3; М. Хајдуковић, Јединствено деловање Савеза комуниста, *Јединство*, 29. март 1971, бр. 25, 1, 3. У рубрици *Јединства* „Ђоше грађанина обичног“, иначе хумористичко-сатиричног типа, упозорава се на „закукуљеност“ амандмана и позивају надлежни да не забораве како народ слабо познаје значење те речи („ако желе да се увере нека питају своје мајке колико им је позната та реч“). Ђоше грађанина обичног, О амандманима, *Јединство*, 29. април и 3. мај 1971, бр. 34–35, 16.

Федерацији не значи слабљење положаја Републике већ напротив. Аслан Фазлија је тврдио да ће покрајине уставним променама добити оно што им је важно за функционисање.⁴³⁷

Подршку уставним амандманима дали су Председништво Савеза омладине и Извршног одбора Савеза студената Косова (ССК). У образложењу се констатује да су предложени амандмани у интересу омладине и студената. Млади Косова биће истрајни против „правних махинација“, које како су закључили могу утицати на аутономност покрајина.⁴³⁸

Уставни положај Косова разматран је и на конференцији СКС марта 1971. Њено одржавање временски се поклапа са бујањем радикалног национализма широм земље, а посебно у Хрватској. На седници су се сукобила мишљења комуниста уже Србије и Косова. Латинка Перовић је одлучније него пре истакла да су покрајине саставни и самостални делови Србије, да се неће допустити да на односе на релацији Република-покрајине утиче спољни фактор у земљи и преко покрајина манипулише Србијом. Међутим, већ у наставку је подвукла да уставне промене треба посматрати као процес децентрализације и деетатизације, а не као разградњу Југославије и Србије. Драгослав Марковић је упозорио да проблеме у односима стварају тешкоће практичне природе услед чињенице да су покрајине елемент федерализма и саставни део Србије. Покрајински делегати нису били одушевљени оваквим формулацијама. Илијаз Куртеши је објашњавао да је Косово самостална друштвено-политичка заједница и део Србије јер је добровољно тако одлучило, али да је и елемент федерализма од првих момената постојања. Похвалио је уставну еманципацију покрајина 1967–1968. и додао да нови амандмани треба да продубе аутономију управо на тим основама. Неби Гаши је нагласио да већа самосталност Косова не умањује државност Србије уз оцену да је струја која је спречавала уставне промене поражена 1968–1969.⁴³⁹

⁴³⁷ Д. Вуковић, Присуство покрајина у Федерацији не слаби положај СР Србије, *Јединство*, 22. март 1971, бр. 23, 1, 3.

⁴³⁸ Д. И., Подржани уставни амандмани, *Јединство*, 25. март 1971, бр. 24, 3.

⁴³⁹ М. Мишовић, *nav. delo*, 360–365; Аноним, Трећа конференција Савеза комуниста Србије, *Јединство*, 11. март 1971, бр. 20, 1, 3; Аноним, Савез комуниста-фактор кохезије југословенске заједнице, *Јединство*, 25. март 1971, 1, 3.

Пуна подршку уставним амандманима пружила је и косовска комисија за питања Уставног закона. На фебруарској седници 1971. закључено је да решења о статусу, обиму права и обавеза покрајина као елемената федерализма представљају велики домет југословенског система. Седницом је председавао Илијаз Куртеши и у уводном излагању одбацио гласове да се покрајине изједначавају са републикама („Ми не сматрамо тако, већ помињање покрајина уз решења која се тичу република схватамо као тежњу да се амандманима потпуније изразе аутономна права покрајина“). Задовољство уставним променама исказао је и Илија Вакић, одајући признање онима који су у конкретизацији истих учествовали.⁴⁴⁰

Председништво ССРН Косова је изнело став да су промене шанса за дубљу афирмацију покрајина, да дискусија мора поћи од утврђене платформе и да је ССРН обавезан да се јавно разрачуна са злонамерним тенденцијама. У расправи на седници савезне Конференције ССРН-а 16–17. марта 1971. Аслан Фазлија позива на даље осамостаљивање покрајина уз незадовољство због примедби на обим и начин третирања аутономности покрајина. Иритиран је мишљењем да се крњи суверенитет Србије и она ставља у неравноправан положај, убеђен да такви гласови „пате“ од превазиђених схватања државе и суверенитета. Слично је политичком активу у Глоговцу априла говорио Фадиљ Хоџа. Критичаре уставних промена назвао је унитаристима, провинцијалним националистима и хегемонистима који уносе раздор. Објашњавао је да амандманима добијају радни људи без обзира на националност, а губе противници даљег социјалистичког развоја, националисти и шовинисти чији је заједнички циљ да посеју семе раздора међу Албанцима и Србима.⁴⁴¹

У Митровици је крајем марта одржана седница ОК на којој је расправљано о задацима СК у јавној дискусији о уставним амандманима. Секретар Бахри Оручи је поручио да је задатак комуниста да елиминишу свако скретање са партијске линије, Фадиљ Хоџа да уставне промене значе потпунију афирмацију народа и

⁴⁴⁰ М. С., Пуна подршка уставним амандманима, *Јединство*, 4. март 1971, бр. 18, 3.

⁴⁴¹ М. Мишовић, *nav. delo*, 365–366; М., Пуна подршка нацртима предложених уставних амандмана, *Јединство*, 11. март 1971, бр. 20, 1; Аноним, Национални и историски момент предодређује аутономију Косова, *Јединство*, 8. април 1971, бр. 28, 4.

народности, а Али Шукрија да већа самосталност (пре свега економска) доприноси бржем развоју.⁴⁴²

Слично је било и следећег месеца на састанку ОК када је констатовано да су комунисти правилно схватили уставне промене. Изражена је спремност на отпор антисамоуправним снагама - шовинизму и унитаризму.⁴⁴³

Дискусија о уставним амандманима била је масовна. У Ораховцу су на седници Општинске конференције ССРН амандмани окарактерисани као гаранција развоја. Посебно активан био је Илијаз Куртеши, служећи се реториком да је у бити уставних промена положај радног човека, чиме је, заправо, умањивао политички (национални) карактер и давао предност класном.⁴⁴⁴

На мајској седници Извршног одбора ССРН Косова дат је кратак осврт на дотадашњи ток дискусије о уставним променама. Са јавном дискусијом негде се тек почињало (Клина, Урошевац, Призрен, Сува Река, Приштина, Србица), а негде је била у завршној фази (Пећ, Дечани, Каменица, Исток, Ђаковица). Илија Вакић је пред митровачким политичким активом истакао да предложени амандмани одговарају интересима прогресивних снага, а Махмут Бакали је о карактеру промена говорио политичком активу Приштине. Милан Шешлија, секретар ССРН Косова, казаће да нови уставни однос гарантује равноправност народа и народности. Одбацио је гласове да су уставне промене у интересу Албанаца као најбројније нације, поручивши да Партија никада није доносила одлуке на основу бројчаног фактора јер би то ишло у прилог српском национализму у условима бројчане доминације Срба у држави.⁴⁴⁵

⁴⁴² М. Брајовић, Даљи процес развоја нашег система, *Јединство*, 1. април 1971, бр. 26, 4.

⁴⁴³ В. С., Јединствен став о уставним амандманима, *Јединство*, 5. април 1971, бр. 27, 9.

⁴⁴⁴ М. Хајдуковић, Јединствено деловање Савеза комуниста, *Јединство*, 29. март 1971, бр. 25, 1, 3; Т. Милић, Дискусије о уставним амандманима у сваком селу, *Јединство*, 15. април 1971, бр. 30, 15; Аноним, Пуна подршка уставним амандманима, *Јединство*, 26. април 1971, бр. 33, 3; Аноним, Уставни амандмани - гаранција за даљи развој, *Јединство*, 26. април 1971, 4; Аноним, Косово - аутономна и равноправна заједница свих њених житеља, *Јединство*, 29. април и 3. мај 1971, бр. 34–35, 3.

⁴⁴⁵ Б. Ј., Подршка уставним амандманима, *Јединство*, 6. мај 1971, бр. 36, 3; Аноним, Илија Вакић: уједињују нас заједнички интереси и циљеви, *Јединство*, 6. мај 1971, 4; З. В., Махмут Бакали: уставне промене имају и класни и национални карактер, *Јединство*, 6. мај 1971, 4; Аноним, Заједничка еманципација и заједнички интереси, *Јединство*, 6. мај 1971, 5.

О уставним променама говорило се и у радним организацијама. У комбинату „Косово“ одржан је 21 збор радних људи, а у предузећу „Напредак“ и неким другим зборови су одржавани по сменама. У гњиланској општини у јавној дискусији учествовало је преко хиљаду људи. Подршку уставним променама дао је и УП. На седници ПК 15. маја секретар Михаило Звицер је нагласио да су уставне промене „кочница“ хегемонизму, унитаризму и сепаратизму. У општини Исток надлежни су били задовољни масовношћу јавне дискусије, а поготово улогом ССРН-а.⁴⁴⁶

Током јавне дискусије Срби и Црногорци су изражавали бојазан да ће Косово постати ексклузивна покрајина Албанаца с обзиром на бројност и њихову заступљеност у органима и телима почев од Покрајине, преко Републике до Федерације. Зато су борбенији појединци поручивали да се не сме дозволити да у Федерацији Косово заступају само Албанци. Неки комунисти-борци Срби и Црногорци, плашећи се будуће мајоризације на основу дотадашњег искуства, предлагали су да се при кандидовању чланова за савезно Председништво води рачуна да Срби и Црногорци буду паритетно заступљени. На мајској седници Председништва ССРН Косова то је, пак, одбачено. Аслан Фазлија им је одговорио да ће интересе Косова најбоље заступати квалитетни кадрови без обзира на националну припадност.⁴⁴⁷

О уставним променама је маја расправљао ЦК СКС. Латинка Перовић је упозорила да се српски национализам распламсао као последица гласова о угрожености Србије и српства. За појаве албанског национализма оптуживала је и српске комунисте, јер нису пружили пуно разумевање албанским комунистима. То је, макар према њеном резонувању, отежало борбу албанских комуниста против национализма у сопственим редовима. Перовићева је сматрала битним да подсети

⁴⁴⁶ Б. В., Већа одлучност за отклањање слабости, *Јединство*, 13. мај 1971, бр. 38, 3; Б. Јокић, Подржане уставне промене, *Јединство*, 13. мај 1971, 3; Аноним, Закључци Председништва СКЈ обавезују нас на већу одговорност, *Јединство*, 17. мај 1971, бр. 39, 5; И. К., Призрен: највише интересовања за положај радног човека, *Јединство*, 17. мај 1971, 5; Аноним, Кољ Широка говорио у Ораховцу, *Јединство*, 17. мај 1971, 5; М. Х., Пећ: очекује се побољшање економске ситуације, *Јединство*, 17. мај 1971, 5; Аноним, Гњилане: захтева се ефикасније сузбијање деформација, *Јединство*, 17. мај 1971, 5; Аноним, Уставне промене онемогућавају појаву хегемонизма, унитаризма и сепаратизма, *Јединство*, 17. мај 1971, 1, 3; В. Ратковић, Завршене дискусије о уставним амандманима, *Јединство*, 24. мај 1971, бр. 41, 4.

⁴⁴⁷ З. Вукићевић, Јавна дискусија је била општенародни дијалог о свим питањима, *Јединство*, 27. мај 1971, бр. 42, 3.

како је ранији однос према Албанцима „најтамнији део наше историје“. То је знао да каже и Марко Никезић.⁴⁴⁸

На мајској седници Председништва конференције ССРН Србије, због масовности названој „Сабор Србије у малом издању“, изражена је сагласност са предложеним уставним амандманима. Драги Стаменковић се хвалио да је у Србији јавна дискусија имала изузетну ширину и демократски карактер, а није пропустио да противнике амандмана оквалификује као српске националисте. Сем тога:

„[...] сматрамо да је даље јачање аутономности покрајина и њихове самосталности и одговорности у економској и законодавној политици неопходно, јер је од огромне важности за даљи свеукупни развој СР Србије и за остваривање пуне равноправности народа и народности.“⁴⁴⁹

Јуна 1971. покрајинска Скупштина усвојила је предлог уставних амандмана од XX–XLII који је упутило Веће народа савезне Скупштине ради саветодавног мишљења. За председника савезног Председништва предложен је Тито, а за чланове са Косова Вели Дева и Илијаз Куртеши. Усвојен је предлог Уставног закона за спровођење уставних амандмана XX–XLII. Након тога је савезна Скупштина 30. јуна усвојила амандмане XX–XLII на савезни Устав. Затим су у републикама и покрајинама усвојени одговарајући амандмани на републичке уставе и покрајинске уставне законе. Амандмани јачају уставну позицију покрајина у Федерацији, јер оне стичу могућност да заједно и равноправно са републикама одлучују о пословима Федерације по принципу сагласности (консензус) и бивају одговарајуће заступљене у савезним органима (Веће народа, Председништво и другде). Уопште посматрано, са знатним атрибутима државности покрајине су само формално у оквиру Србије. Амандманима XXV–XXVII на савезни Устав прецизирају се економски односи у земљи и само декларативно умањују могућности за спорове економске природе. Њима је успостављен суверенитет република и покрајина над природним богатствима и дохотком као производом удруженог рада одређене републике или покрајине. Формално су створени услови

⁴⁴⁸ Аноним, Идеолошка и политичка акција наша стварна потреба и обавеза, *Јединство*, 17. мај 1971, бр. 39, 4.

⁴⁴⁹ Д. Петровић, Пуна подршка уставним амандманима, *Јединство*, 31. мај 1971, бр. 43, 3.

да нико не живи на рачун удруженог рада друге републике или покрајине, али су поједина решења водила у парцелисање југословенске привреде на осам делова. Амандман XXXV даје Косову и Војводини важан положај при закључивању спољнополитичких уговора. За њихово закључивање, поред пристанка република, неопходан је и пристанак покрајина. Амандманом XXXVI формирано је Председништво Југославије у својству колективног шефа државе. У почетку су га чинила 23 члана (покрајине по два члана). Након Тита функционисало је по принципу ротације на начин да је сваки нови председник долазио из једне од осам федералних јединица (републике и покрајине). Амандманом XXXVII прецизирају се права и дужности народних банака република и по први пут покрајина, а које све заједно са Народном банком Југославије врше емисиону политику. Суштина ове фазе уставне реформе је да се одлуке на нивоу Федерације доносе договором република и покрајина на начелу солидарности, узајамности, равноправног и одговорног учешћа република и покрајина за сопствени и развој Југославије. Историчар права Радошин Рајовић сматрао је да је циљ ове фазе уставних реформи продубљивање и учвршћивање међунационалних односа и односа на релацији Република-покрајине. Нису га разуверили ни догађаји 1981. имајући у виду да је студију објавио 1985.⁴⁵⁰

Покрајинска Скупштина усвојила је 17. фебруара 1972. амандмане I–X на Уставни закон Покрајине и Закон о спровођењу уставних амандмана. У амандману I Косово је дефинисано као равноправна социјалистичка и самоуправна заједница радних људи и грађана, у амандману II одређују се питања из домена права Покрајине да утврђује политику и доноси правне акте, амандманом III регулише се порески систем и прецизирају обавезе у финансирању Федерације, Републике и савезних органа на покрајинској територији, амандманом IV именована су права и обавезе Народне банке Косова, амандманом V формира се ново тело - Председништво Скупштине - чија је улога усмеравајуће природе, амандманом VI одређује се покрајинско ИВ као главни извршни орган заснован на ресорном принципу, амандмани VII, VIII и IX уређују везе покрајинске Скупштине са

⁴⁵⁰ R. Rajović, *Autonomija Kosova*, 302–306; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 354–355; V. Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974.*, 459–460; Д. Љ. Танчић, Н. Д. Станковић, *Уставно-правни положај Косова и Метохије од 1945. до 2015.*, 225–226; В. Суботић, Амандмани обезбеђују даљи развој, *Јединство*, 28. јун 1971, бр. 51, 1, 3.

републичком и савезном, одређује се да Косово даје сагласност на међународне уговоре и учествује у међународној сарадњи у оквирима утврђене државне политике. Амандман X доноси трансформацију Уставно-судског одељења у Уставни суд Косова. Републичка Скупштина је 24. фебруара усвојила и прогласила осам нових амандмана (IX–XVI). Амандманом IX предвиђено је да покрајине могу уређивати питања која нису дефинисана републичким законом за целу територију јединствено и доносити законе ако је то од користи у остваривању њихових права и дужности, амандман X отвара могућност увођења пореза из дохотка основне организације удруженог рада или из личног дохотка радника за бржи развој недовољно развијених подручја и Косова, амандманом XIII омогућава се објављивање на албанском и мађарском републичких закона и других општих аката.⁴⁵¹

Имплементацију уставних амандмана на Косову неки су, изгледа, схватили формално. То је и констатација са саветовања у ПК јануара 1973. Најдаље у спровођењу отишле су велике радне организације („Трепча“, „Косово“, „Косовка“). У неким радним организацијама о спровођењу амандмана још увек се дискутовало,

⁴⁵¹ АЈ, 146, к. 19, Експозе Илијаза Куртешија, председник Скупштине Косова, дат на заједничкој седници свих већа Покрајинске скупштине, поводом проглашења првог Устава Косова, Приштина, 26. март 1974; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 572–573; М. Стојаковић, Усвојени амандмани на Уставни закон, *Јединство*, 21. фебруар 1971, бр. 15, 1, 3; Аноним, Предстоји измена Уставног закона Косова, *Јединство*, 22. јул 1971, бр. 58, 1; Аноним, Седница Комисије за питања уставног закона, *Јединство*, 26. јул 1971, бр. 59, 4; Аноним, Сабор ће усвојити платформу за измену Устава, *Јединство*, 9. септембар 1971, бр. 72, 1, 3; И. Костић, Уставне промене су наставак Револуције, *Јединство*, 7. октобар 1971, бр. 80, 1, 3; Д. В., Друга фаза уставних промена, *Јединство*, 7. октобар 1971, 1, 3; Б. Брудар, Неопходно договарање, *Јединство*, 21. октобар 1971, бр. 84, 4; Д. В., Усклађивање нормативних аката с амандманима, *Јединство*, 1. новембар 1971, бр. 87, 1, 3; М. С., Усвојен нацрт уставних амандмана, *Јединство*, 25. новембар 1971, бр. 94, 1, 4; Аноним, Експозе Илијаза Куртешија, *Јединство*, 25. новембар 1971, 1–16; Аноним, Подржани предлози амандмана, *Јединство*, 13. јануар 1972, бр. 4, 1; Д. В., Безрезервна подршка амандманима, *Јединство*, 27. јануар 1972, бр. 8, 6; С. М., Косовопољци подржали уставне амандмане, *Јединство*, 27. јануар 1972, 6; Аноним, Уставни амандмани - средином фебруара, *Јединство*, 31. јануар 1972, бр. 9, 1; Г. Петковић, Тражи се доследно спровођење уставних амандмана, *Јединство*, 31. јануар 1972, 5; М. С., Усвојени амандмани на Уставни закон Покрајине, *Јединство*, 3. фебруар 1972, бр. 10, 3; Р. Милачић, Општа подршка амандманима, *Јединство*, 3. фебруар 1972, 4; Аноним, Ускоро дебата о уставним променама у Србији, *Јединство*, 10. фебруар 1972, бр. 12, 1; М. С., Утврђени предлози уставних амандмана, *Јединство*, 10. фебруар 1972, 1, 3; М. Стојаковић, Усвојени амандмани на Уставни закон, *Јединство*, 21. фебруар 1972, бр. 15, 1, 3; В. Мрдак, Уставне промене не слабе јединство омладинске организације, *Јединство*, 21. фебруар 1972, 4; Д. Вуковић, Устав Србије до краја године, *Јединство*, 12. март 1973, бр. 21, 5; Аноним, Проглашен први Устав Покрајине, *Политика*, 28. фебруар 1974, бр. 21695, 7.

а споре у имплементацији биле су непривредне организације. Тамо су били јаки бирократизам и технократизам.⁴⁵²

У интересу између усвајања уставних амандмана и новог Устава 1974. збио се један од преломних догађаја у југословенској историји - пад српских либерала 1972. Он се, свакако, може посматрати и у оквиру политичких борби за уставно редефинисање државе. Лидер српских либерала, Марко Никезић, заговарао је заједничку државу као најбољи модел за територијално разбацани српски народ. Заговарао је слободну тржишну економију, економско јачање Србије и Југославије, ослобађање српског руководства жига унитаризма и централизма уз поруку да Србија неће на себе преузимати ништа већу улогу у очувању државе од других. Иако су либерали имали разумевање за политику јачања република, сматрајући то последицом историјске неживљености југословенских народа, чврсто су стајали на позицијама чистих рачуна у привреди, самосталности у сопственим пословима и равноправности у одлучивању о заједничким питањима. Заговарали су продубљивање веза Срба, Црногораца и Македонаца са Албанцима, сматрајући штетним да се Албанци повезују са Загребом и Љубљаном пре него са народима на које су историјски, географски и судбински упућенији. Никезић је веровао у benefite пуне равноправности Албанаца и Мађара као две најбројније народности, а економију сматрао најбољим начином везивања покрајина за матицу. Погрешно је, међутим, претпостављао да су уставне промене у интересу Србије јер умањују утицај савезне државе и да аутономност покрајина неће штетити Републици у условима добро уређених односа. Сматрао је, чак, да са уставном еманципацијом Косова треба ићи и даље:

„При томе све остатке административних надлежности републичког центра - којих има мање него што се икад претпоставља - треба ликвидирати. Не само због

⁴⁵² Г. П., Убрзати спровођење амандмана, *Јединство*, 29. јануар 1973, бр. 9, 1; В. Д. Вуковић, На реду примена амандмана, *Јединство*, 1. фебруар 1973, бр. 10, 14; Р. Милачић, Све већа активност на спровођењу уставних амандмана, *Јединство*, 12. фебруар 1973, бр. 13, 4; Аноним, Бржа примена амандмана, *Јединство*, 17. мај 1973, бр. 49, 1, 3; И. К., Амандмани у центру пажње, *Јединство*, 11. јун 1973, бр. 47, 4; М. В., Примењују се уставни амандмани, *Јединство*, 12. јул 1973, бр. 56, 1, 3; И. Бериша, Недовољно урађено на спровођењу амандмана, *Јединство*, 26. јул 1973, бр. 60, 4; Н. К., Уставни амандмани у пракси, *Јединство*, 4. октобар 1973, бр. 80, 5; А. Цвијановић, Касни се с применом амандмана, *Јединство*, 12. новембар 1973, бр. 91, 7.

покрајина, него и због читаве Републике, због њеног демократског и социјалистичког карактера...”

Косовско руководство није се руководило тако хуманим мотивима као Никезић. Оно је све време постојања либерала водило перфидну политику према Београду уз ослонац на СКЈ и Тита, а да републичко руководство није показивало чвршћу решеност да томе стане на пут. Тито је преко Косова вршио притисак на либерале, јер је био револтиран њиховом идејом да се раздвоје функција председника Југославије и председника СКЈ. У томе је видео претњу по сопствени ауторитет и задирање у своја неприкосновена права, па се окренуо против њих. Управо тада је покрајинско руководство лансирало критику да Србија не финансира довољно развој Косова. Латинка Перовић је подсећала да оно добија више него неколико неразвијених региона уже Србије. Њу је подржао и Никезић, поручивши да је дуго времена у Приштини „стварано осећање да је Србија излишна и да само треба да плати дугове“. Вели Дева је приметио да су разлике „непремостиве“, а Никезића критиковао за „личну незрелост“. Приштина је почела да игнорише сопствене представнике у Секретаријату ЦК СКС (Предраг Ајтић, Орхан Невзати), блиске либералима, односно члана ЦК Блажа Радоњића. Њима је поручивано да нису добродошли на Косово. Ипак, републичко руководство наставило је са праксом обавештавања и консултовања покрајинског, а републички партијски функционери наставили су да уредно одлазе на покрајинске форуме.⁴⁵³

Либерали су, ипак, упозоравали на демографску експлозију Косова као извор економских и политичких проблема. Без обзира на то републичко руководство је марта 1971. обзнанило додатна улагања (изградња великих инфраструктурних објеката, привлачење капитала, кредитирање кроз издвајања радних организација и банака). Занемарујући то, Фадиљ Хоџа је истакао да на Косову постоји обазривост према Републици и одушевљење према Федерацији, што је био повољан сигнал Титу да ће у политици „стегања“ либерала имати

⁴⁵³ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 508–510, 515; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 175; Аноним, *Јединство Републике - витални интерес народа и народности*, *Јединство*, 11. јануар 1970, бр. 3, 1, 3. Драгослав Марковић је јавно заступао тезу да Срби и Србија немају другачији интерес од осталих народа и република у Федерацији. Аноним, *Из говора Драже Марковића на Конференцији СК Савски венац*, *Јединство*, 28. септембар 1970, бр. 77, 1, 3.

највернијег савезника у Приштини. Тито је избегавао да прими заједничку републичку и покрајинску делегацију. Републичко руководство га је информисало да Косово одбија сарадњу, оптужило Деву да не говори на седницама ЦК СКС и изразило сумњу да покрајинско руководство има неки договор са њим лично (председником). Либерали, ипак, нису показали одлучност. То се види у коментару Марка Никезића упућеном Титу:

„Што се Косова тиче, Србија има јак стомак па може да свари и то да Косово буде република, и ако сви у Југославији мисле да то треба да буде, нека буде, али морате рачунати да ће се Србија дезангажовати, а да ће Београд да стане у заштиту мањина на Косову.“

Тито је пред Никезићем одбацио могућност стварања косовске републике под утиском да би то била „још једна албанска република“, негирао је закулисне договоре са покрајинским руководством и истакао да је Приштини саветовао компромис са републичким руководством јер либерале може наследити „тврђа гарнитура“. Тито је Никезића примио у посету маја. Том приликом га је питао да ли треба обуставити јавну дискусију на тему уставних амандмана због отпора у Србији на шта је добио негативан одговор. Након четири дана, сада делегација СКС са Никезићем на челу, узвратила је посету. Титу је поручено да се СКС супротставља предлогу о делегирању Милоша Минића у савезно Председништво предлажући Мијалка Тодоровића, да прихвата искључиво позицију исте одговорности са осталим републикама за савезне послове и одбацује манипулације са покрајинама које би слабиле републичко јединство. ЦК је о овом састанку информисан 17. марта када су Никезић и Латинка Перовић говорили о србофобији у републичким и покрајинским руководствомима кроз идеју да се Србија територијално „сабије“ између Београда и Титовог Ужица.⁴⁵⁴

Сукоб либерала и Тита улазио је у завршну фазу. Марко Никезић је на затвореној седници ЦК 21–22. априла поновио став да неће дозволити да се преко покрајина уцењује Србија, док је Вели Дева настојао да политичко стање у Републици прикаже што је могуће лошијим. Либерали су имали резервисан став према националистичком руководству у Загребу, одакле је Титу сугерисано да је

⁴⁵⁴ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 510–530.

Београд центар завере против Хрватске и њега. У таквим околностима одржана је 17. седница Председништва СКЈ (28–30. април) на којој је дата подршка уставним амандманима. Тито је говорио о нарастајућем национализму који може да изазове грађански рат и дезинтеграцију земље, наложивши да се реше „оних који су се утрпали у наш Савез и од оних који су изгубили смисао за дисциплину и демократски централизам у СК“. Он је знао да су либерали истрајно заговарали партијску реформу како би се спречило да постане „средство за очување централизма или нека врста принуде над нацијама“. Нашавши се тиме директно погођен с обзиром на то да је у њима видео брану својој апсолутној власти, Тито је савезника пронашао у покрајинском руководству. Махмута Бакалија је са покрајинском делегацијом примио 1. јула и дао одрешене руке да се супротстави гласовима у СКК који указују на албанизацију Косова и притиске на Србе и Црногорце. Први на удару нашао се Кадри Реуфи који је упозоравао на угроженост Турака. Бакали је тражио од СКС да се овај политички изолује, али либерали нису хтели да учествују у прогону. Инсистирао је и да се Реуфијев говор не објави у јавности што су либерали опет одбили. Коначан обрачун председника и либерала одложио је, барем за кратко време, хрватски Маспок. Како су захтеви Загреба задирали дубоко у спољну политику и војску, полуге Титове власти, председник је тамошње руководиоце са лакоћом „жртвовао“. Покрајинско руководство га је оберучке подржало, док се републичко држало пасивно.⁴⁵⁵

Поразивши хрватско руководство Титу су сада претњу представљали само либерали. Да ће вероватно ићи у дефинитиван сукоб са њима види се у његовој критици СКС да није био довољно истрајан у обрачуну са групом професора и асистената на Правном факултету, у сузбијању „ранковићеваца“ и „опасног великосрпског националисте“ Добрице Ћосића. Тито је либерале примио на Брионима 11. априла 1972. када им је запретио да зна читати између редова њихове говоре и полемике и да су штетни по Партију и државу. У притиску на либерале Тито је све више рачунао на Драгослава Марковића с обзиром на то да се овај, можда неочекивано, показао прилично кооперативан. Марковић је у више наврата критиковао либерале, посебно наглашавао српски национализам и подржао Титов

⁴⁵⁵ Исто, 530–570.

курс да Србија због величине сноси највећу одговорност за стање у држави. Таква сервилност га је и препоручила. Председнику су пришли Петар Стамболић и Славко Зечевић, који га је детаљније информисао да у либералима лежи велика опасност по његову власт јер преиспитују постбрионску политику. СКК се очекивано приклонио Титу и поручио да се не сме дозволити пад његовог угледа. Политичку егзекуцију либерала наговестио је Стане Доланц иницијативом да се партијском чланству упути Титово писмо у којем се либерали излажу озбиљној критици. До формалне егзекуције је дошло на пријему републичког руководства код Тита 9. октобра. Пријем се претворио у четвородневни политички маратон.⁴⁵⁶

Тито је поновио раније оптужбе у чему су га следили истомишљеници које је већ придобио. У критици либерала били су најдоследнији Албанци. Индикативна је оптужба Илијаза Куртешија да је републичко руководство пружио помоћ гушењу демонстрација 1968, али не и код побуне српских и црногорских студената 1971. Куртеши је једино заборавио да каже да су те побуне по величини симболичне. Вели Дева је оптужио либерале да се нису супротставили одлуци да Добрица Ћосић постане почасни грађанин Крушевца, а Махмут Бакали да су водили политику изолације Косова. Марко Никезић и Латинка Перовић су показали зачуђујућу пасивност пред критикама и одбрану свели на правдање. Тито је, завршавајући говор, нагласио да ток ствари не треба схватити као обрачун са Србима, поручио да нема цепања СКС и позвао српске комунисте да се уједине и превазиђу неслагања на платформи његовог писма. Практично, препуштао је СКС да сам спроведе чистку либерала чиме се опет потврђивао утисак да ствар није уперена против Србије. Оставке Никезића и Перовићеве на чланство у ЦК, Орхана Невзатија на функцију у Секретаријату ЦК и Кадрија Реуфија на чланство у СКС усвојене су 11. новембра на 46. затвореној седници ЦК. Упоредо са тим покренута је чистка друштвено-политичких кадрова блиских либералима. У Србији је 1973. смењено око 4.000 људи, а неки високи функционери нестали су са политичке сцене (Мирко Чанадановић, Предраг Ајтић, Мијалко Тодоровић). Чистке су масовне биле у Војводини, а најмање их је било на Косову (Невзати уклоњен из друштвено-политичког живота, прогон Реуфија и Ајтића имао је обележје

⁴⁵⁶ Исто, 570–586.

политичке освете). Одласком Никезића и Перовићеве отворена су места председника и секретара ЦК, па се повела закулисна борба у којој су учествовали, пре свега, Петар Стамболић и Стане Доланц. Све моћнији Словенац претио је да ће објавити сумњиве материјале о кандидатима који му нису по вољи. Иза таквих претњи стајао је Тито с обзиром на то да је Доланц важио за његовог човека од најближег поверења. Председник ЦК постао је Тихомир Влашкалић, а секретар Никола Петронић. Тито је хвалио избор ових функционера из другог ешалона да су „познати радничкој класи Србије“ и да ће знати „да савладају оно што стоји пред њима и спроведу све оно што се тражи у Писму“. Драги Стаменковић је сугерисао да „Влашкалић није ни вредни члан Извршног већа, ни истакнути професор Економског факултета, а најмање је познат као партијски радник“ и пледирао за Петра Стамболића („једна врста прелазне владе“). Долазак на кључна места у Србији људи без већег политичког угледа значио је само да ће се у наредном периоду она додатно повиновати Титу, а у том контексту уставним решењима 1974.⁴⁵⁷

Југославија је, иначе, била склона променама устава и сваки њен појединачни највиши правни акт представља засебан правни експеримент. Устав из 1974. додатно је ослабио Федерацију парализовањем процеса одлучивања и умањивањем савезних надлежности, а давањем права на самоопредељење и отцепљење створио хаос с обзиром на чињеницу да се није знало да ли су носиоци права народи или државе. Уместо стварне децентрализације дошла је до изражаја тенденција децентрализованог етатизма, заправо јачања етатизма у републикама и покрајинама, што је водило у националистички сепаратизам или нудило унитаристичко-централистичку опцију као алтернативу. Србија је 1974. постала специфична конфедерација, а југословенска концепција вишедимензионалног и кооперативног федерализма са знатним државним прерогативима република и покрајина јединствен пример државног уређења у свету.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Исто, 586–595; S. Đukić, *nav. delo*, 129. Орхану Невзатију је под изговором да је морално-политички неподобан дозвољено да се бави адвокатуром тек 1981. у Београду и Призрену. С. Ђукић, *Политичко гробље*, Београд 2010², 149.

⁴⁵⁸ Ж. Шешлија, *нав. дело*, 189; K. Saliu, *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti socijalističke autonomne pokrajine Kosovo u socijalističkoj Jugoslaviji*, Priština 1985, 48–159; М. Павловић, *Албанци (Шиптари) у Србију и Југославију 1944–1991.*, 167; P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, t. 2, Beograd 2017, 71–81; V. Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974.*, 447, 466; Д. Богетић, Регулисање уставно-

На Косову су лета 1973. отпочеле дискусије о уставним променама. Покрајином су се „растрчали“ албански комунисти. Газменд Зајми је предлагао промену назива највишег покрајинског правног акта (Уставни закон у Устав), одбацујући критике да се тиме исказује државност Косова. Фадил Хоџа је објашњавао штетан рад српских либерала, Махмут Бакали тврдио да су међунационални односи добри уз спорадичне и небитне ексцесе, а Илијаз Куртеши се током јавне дебате хвалио да није било ниједног таквог инцидента. На Конференцији за друштвену активност жена 21. јануара 1974. уставне промене назвао је „гаранцијом аутономности покрајина и Титовим путем самоуправног пута и националне равноправности“. Практично, југословенској јавности требало је послати слику о доброј друштвено-политичкој клими на коју ће повољно утицати нова уставна решења. Док су се Албанци политички мобилисали не би ли изборили што је могуће већу самосталност, у Републици коју је све то директно погађало владала је својеврсна политичка апатија. О томе сведочи и Драгослав Марковић. Иако се његовој политичкој доследности може доста приговорити тачно је оцртао несналажење републичког руководства:

„Очевидно је, међутим, да ми у погледу Косова немамо скоро никакве дугорочне оријентације, да не знамо шта хоћемо, а још мање како ћемо. То није добро. Свакако, национална равноправност Албанаца значи предуслов сваке политике. Али то само није довољно. Поготово не, ако се та равноправност остварује на основу неравноправности Срба, Црногораца и Турака и других националности.“⁴⁵⁹

Током јавне расправе у организацији ССРН Косова дата је пуна подршка уставним променама. У „народној дебати“, како се онда говорило, чуло се да ће се уставним променама ојачати положај радничке класе, обогатити друштвени односи и сузити деловање бирократско-технократских снага. За *Јединство* су на ту тему писали Газменд Зајми, Есад Ставилеци, Илијаз Куртеши, Енвер Реџеџи, Бејто Новобрдалија, Ђуро Трбовић, Милан Шешлија и др. Зајми је ставио акценат на промену назива основног закона (Уставни закон) уз тврдњу да не одражава

правног статуса Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији 1946–1990., у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима : 1878–2000.*, 175; М. Петровић, Поглед на историју настанка косовско-метохијске аутономије, у: Д. Брчин (ур.), *Косово и Метохија - шта даље?*, Београд 2008, 83–101.

⁴⁵⁹ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 607.

суштину друштвених односа и битне карактеристике аутономности. Промена назива, казао је, никога не би требало да брине с обзиром на чињеницу да у савременој политичко-правној номенклатури није непознато да покрајина (регија) има Устав. Ствар око имена највишег правног акта решена је на седници републичке Конференције ССРН Србије јануара 1974. у чијим закључцима стоји да се усваја назив „Устав“ уместо ранијег „Уставни закон“. Један од чланова републичке Уставне комисије правник Александар Фира имао је непријатни задатак да појасни јавности у Србији како „ће се и даље задржати одговарајућа разлика између назива тог основног конститутивног акта и назива конститутивног акта СР Србије“ и како, заправо, промена назива највишег правног акта представља прилагођавање реалном стању.⁴⁶⁰

⁴⁶⁰ Д. Б. Р., На Универзитету касни примена уставних амандмана, *Јединство*, 12. јул 1973, бр. 56, 1, 3; Д. В., Јединствени критеријуми и начела, *Јединство*, 16. јул 1973, бр. 57, 1, 3; Н. Карјагдиу, О уставним променама упознати раднике, *Јединство*, 16. јул 1973, бр. 57, 6; Р. Стоиљковић, Уставне промене сужују деловање бирократско-технократских тенденција, *Јединство*, 19. јул 1973, бр. 58, 10; М. А., Дебата о уставним променама, *Јединство*, 23. јул 1973, бр. 59, 4; Аноним, Нов положај покрајина, *Јединство*, 26. јул 1973, бр. 60, 1, 3; И. К., О уставима у сваком колективу и сваком селу, *Јединство*, 26. јул 1973, 4; В. Симоновић, Објашњење уставних промена, *Јединство*, 26. јул 1973, 4; В. Ратковић, Почеле дискусије о Нацрту устава, *Јединство*, 26. јул 1973, 10; И. Бериша, Почела уставна дискусија, *Јединство*, 30. јул 1973, бр. 61, 6; М. З., Води се интензивна дискусија, *Јединство*, 2. август 1973, бр. 62, 1, 4; Н. Матијевић, Комунисти о уставним променама, *Јединство*, 2. август 1973, 3; Д. В., Дебата о уставима до краја октобра, *Јединство*, 2. август 1973, 3; М. Б., Уставне дискусије и припреме за Десети конгрес СКЈ, *Јединство*, 2. август 1973, 5; Н. Морина, О уставним променама 150 скупова, *Јединство*, 16. август 1973, бр. 66, 3; Г. Зајми, Устав Покрајине уместо Уставног закона, *Јединство*, 16. август 1973, 5; И. Куртеши, Основне карактеристике и правци уставних промена, *Јединство*, 20. август 1973, бр. 67, 4; Исти, Основне карактеристике и правци уставних промена, *Јединство*, 23. август 1973, бр. 68, 4; Исти, Основне карактеристике и правци уставних промена, *Јединство*, 27. август 1973, бр. 69, 4; Е. Реџеми, Неки основни елементи уређивања односа међу ширим друштвено-политичким заједницама у уставном систему, *Јединство*, 30. август 1973, бр. 70, 4; Е. Ставилеци, Уставни документи прокламују одговорност на уопштени начин, *Јединство*, 30. август 1973, 4; И. К., Преписани статuti - промашај, *Јединство*, 30. август 1973, 5; Е. Реџеми, Неки основни елементи уређивања односа међу ширим друштвено-политичким заједницама у уставном систему, *Јединство*, 3. септембар 1973, бр. 71, 4; М. Чупић, Социјалистички савез успешно остварује функцију носиоца јавне дискусије, *Јединство*, 6. септембар 1973, бр. 72, 3; Ђ. Трбовић, Неке карактеристике скупштинског система у предложеним уставним променама, *Јединство*, 6. септембар 1973, 4; Аноним, Уставни закон на време, *Јединство*, 10. септембар 1973, бр. 73, 1, 3; Ђ. Трбовић, Неке карактеристике скупштинског система у предложеним уставним променама, *Јединство*, 10. септембар 1973, 4; С. Мартиновић, О уставним променама и Платформи X конгреса СКЈ, *Јединство*, 10. септембар 1973, 5; Д. Вуковић, Продужен рок за дискусије о Уставу, *Јединство*, 13. септембар 1973, бр. 74, 1, 3; И. К., Равноправност основ наше револуције, *Јединство*, 13. септембар 1973, 1, 3; М. Шешлија, Нови Устав и улога организованих социјалистичких снага, *Јединство*, 13. септембар 1973, 4; В. Вранићи, Уставна дискусија се приводи крају, *Јединство*, 20. септембар 1973, бр. 76, 1, 3; Б. Новобрдалија, Дефиниција Социјалистичке Аутономне Покрајине Косова у нацрту новог текста Уставног закона Покрајине, *Јединство*, 20. септембар 1973, 4; П. Николић, Радници, држава, власт, *Јединство*, 27. септембар 1973, бр. 78, 5; В. Мрдак, За доследно спровођење уставних решења,

Најуже државно руководство сматрало је да ће се новим Уставом превазићи заостајање у развоју политичког система и уредити односи република и покрајина како је прецизирано још на 8. седници Председништва СКЈ априла 1970. Сматрало се да је најцелисходније решење доношење новог Устава, који би представљао компромис између усвојених амандмана и нових решења. Посао на изради нацрта Устава поверен је Координационој комисији свих већа савезне Скупштине на чијем челу је био Едвард Кардељ. Координациона комисија и комисија за уставна питања завршиле су рад пролећа 1973, а после вишемесечне јавне расправе савезна Скупштина усвојила је 21. фебруара 1974. југословенски Устав. Пар дана иза тога републичке и покрајинске скупштине усвојиле су уставе (Србија 25. фебруара, покрајине 28. фебруара). Иако је у Уставу Југославије уставописац показао намеру да одржи равнотежу између националног и класног у концепцији, превласт је, ипак, добила национална компонента. Новине у овом Уставу у односу на раније уставне амандмане односе се, пре свега, на област удруженог рада и скупштински систем.⁴⁶¹

Јединство, 4. октобар 1973, бр. 80, 1, 3; М. Б., Деветог октобра Председништво ССРН Косова резимираће предлоге на уставна решења, *Јединство*, 4. октобар 1973, 3; Д. Вуковић, Јаче нагласити место и улогу привредних асоцијација, *Јединство*, 4. октобар 1973, 5; Н. К., Уставни амандмани у пракси, *Јединство*, 4. октобар 1973, 5; М. Чупић, Општа подршка уставним решењима, *Јединство*, 11. октобар 1973, бр. 82, 3; Н. Вујиновић, Уставима треба регулисати и нека питања из материје прекршаја, *Јединство*, 22. октобар 1973, бр. 85, 6; И. К., Мишљења и предлози, *Јединство*, 29. октобар 1973, бр. 87, 6; Исти, Амандмани су део дугогодишње борбе радничке класе, *Јединство*, 1. новембар 1973, бр. 88, 6; Д. Вуковић, Нови уставни - стваралачко дело радничке класе, *Јединство*, 5. новембар 1973, бр. 89, 1, 3; Д. Б. Р., Усклађивање пореске политике с амандманима, *Јединство*, 17. децембар 1973, бр. 101, 1, 3; Г. Петковић, Амандмани постају стварност, *Јединство*, 20. децембар 1973, бр. 102, 1, 3; Д. Вуковић, Нови уставни пред 'зеленим светлом', *Јединство*, 27. децембар 1973, бр. 104, 7; Н. Савељић, Амандмани у друштвеним делатностима, *Јединство*, 7. јануар 1974, бр. 2, 4; Д. Вуковић, Уместо „Уставни закон“ Устав Покрајине, *Јединство*, 14. јануар 1974, бр. 4, 1, 3. О уставном развоју Косова од првих уставних амандмана до 1981. вид. В. Илић, *nav. delo*, 154–218.

⁴⁶¹ SKJ (pr.), *Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1974, 429; R. Rajović, *Autonomija Kosova*, 306–307; S. Repishti, The evolution of Kosova's autonomy within the Yugoslav constitutional framework, u: *Studies on Kosova*, 195–231. У монографији *Косово : некад и данас*, објављеној 1973, хвале се уставне промене:

„Најновијим уставним променама и допунама утврђен је квалитативно нови положај аутономне покрајине. Уставне промене и допуне управо дају одговор на расветљавање извесних дилема: да су аутономне јединице конститутивни елементи федеративног уређења и да аутономним јединицама треба признавати атрибуте ширих друштвено-политичких заједница. [...] Нови уставоправни положај аутономне јединице у Југославији, нема сумње, до данас представља највиши домен у положају и остваривању права. [...] Ова квалитативна разлика највише се манифестује у поређењу са другим аутономијама у Европи и у свету, у израженом односу наше аутономне покрајине на шире друштвено-политичке заједнице - у односу на федерацију и републику.“ Аутори признају да је савезни утицај ослабљен, али у томе не виде ништа лоше већ то оправдавају потребом да се национална самосталност и равноправност у вишенационалној земљи изразе и остваре у потпуности. А. Бериша и др., *nav. delo*, 493–502.

Уставна позиција покрајина у југословенском Уставу 1974. постављена је на истим принципима као у амандманима VII, XVIII, XX. Сем чл. 1 и 4 нема посебно издвојених одредби у вези покрајина. Устав Србије у чл. 1 одређује да су у саставу Републике САП Косово и САП Војводина. Покрајинама је посвећена посебна глава VIII („Социјалистичка аутономна покрајина“, чл. 291–296). Републички Устав не доноси веће специфичности у односу на раније амандмане. Глава X („Права и дужности Републике“) бави се односима у самој Републици (чл. 299), односима који се уређују републичким законом јединствено за цело подручје Републике (чл. 300) и односима који се могу уређивати договорно (чл. 301). Овај последњи члан предвиђа и могућност да се Република и покрајине споразумно договоре и јединствено уређују односе од обостране користи, дакле и оне у надлежности покрајина (тзв. договорни републички закон). Уколико покрајински органи не би спроводили републичке законе Република задржава право да их на то упозори. Односи на релацији Република-покрајине прецизирају се и другим одредбама републичког Устава. О промени покрајинског Устава одлучује покрајинска Скупштина, док је за промену Устава Србије у делу који се односи на питања од интереса за Републику као целину републичка Скупштина дужна да добије сагласност покрајинских скупштина. Покрајинске скупштине дају сагласност и на промену савезног Устава. Србија је овим решењима добила федеративни изглед. Друге републике нису се много обазирале на оправдане критике да се Србија налази у неравноправном положају. Из републичких центара се приговарало да ће Србија имати три гласа у Федерацији, иако се унапред знало да ће покрајине често наступати против интереса матичне Републике. Коначно, приликом проглашења косовског Устава није позвано републичко руководство, што само по себи довољно илуструје карактер односа на релацији Приштина-Београд. Устав Косова у првом одељку дефинише да је Покрајина настала као резултат заједничких интереса народа и народности током револуције, да је добровољно приступила Србији у оквиру Југославије и да радни људи, народи и народности Косова овде остварују суверена права. Покрајина стиче право да сама организује властите органе, утврђује њихова права, дужности и односе. Највиши орган власти представља Скупштина коју чине Веће удруженог народа (90 делегата), Веће општина (50 делегата) и Друштвено-политичко веће (50 делегата). Покрајинска Скупштина одлучује о

промени Устава Косова, даје сагласност на промене републичког и савезног Устава, доноси законе, друштвени план и буџет, именује и разрешава председника и чланове ИВ Скупштине, судије Уставног и Врховног суда Косова, секретаре и друге функционере, врши политичку контролу над радом ИВ-а као главног извршног органа и органа управе. Други кључни орган је Председништво, ново тело са девет чланова, чија је улога да покреће питања од значаја за друштвено-политички живот. Махом су то питања из домена самоуправљања, међунационалних односа, општенародне одбране и друштвене самозаштите. Бројни покрајински органи (Уставни суд, Врховни суд и други) имају суштински иста права и дужности као одговарајући републички. Уставом Косова народи и народности уживају иста права и обавезе. Гарантује се право слободног развитка и „истраживања националне особености, језика, културе, историје и других обележја“, право на равноправност језика у употреби (албански, српски, турски), право на истицање националних застава и томе слично, односно предвиђају казне за распиривање националне, расне и верске мржње. Косово није изједначено са републикама у сферама одбране, монетарне и спољне политике, мада су и ту ингеренције Србије битно умањене.⁴⁶²

У очима многих савременика Срба и Црногораца уставна решења 1974. деловала су као Титов поклон Албанцима и грубо понижавање Србије. Албанци су, бар према речима Фехмија Аганија, Устав доживели као Титово калкулисање („видео да је бесмислено иритирати Албанце као мањину, кад су били бројнији од

⁴⁶² R. Rajović, *Autonomija Kosova*, 307–310; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 605–616; М. Зоњић, Д. Б. Ристић, Проглашен први Устав Косова, *Јединство*, 28. фебруар 1974, бр. 17, 1–3; И. К., Регистроване на амандманским основама, *Јединство*, 14. јануар 1974, бр. 4, 8; Аноним, Предлог текста Устава Покрајине Косова до 25. јануара, *Јединство*, 17. јануар 1974, бр. 5, 1; М. Чупић, Примена Устава - непосредан задатак, *Јединство*, 24. јануар 1974, бр. 7, 1–6; Д. Б. Р., Устав Косова у фебруару, *Јединство*, 28. јануар 1974, бр. 8, 1, 3; Г. Петковић, Амандмани, развој, равноправност..., *Јединство*, 11. фебруар 1974, бр. 11, 3; Ј., Подржани предлози Устава СФРЈ и СРС, *Јединство*, 14. фебруар 1974, бр. 12, 3; М. Зоњић, Утврђен текст предлога покрајинског Устава, *Јединство*, 18. фебруар 1974, бр. 13, 4; М. Чупић, Оживотворити нова уставна решења, *Јединство*, 21. фебруар 1974, бр. 14, 1, 3; Аноним, Проглашен нови Устав СФРЈ, *Јединство*, 28. фебруар 1974, бр. 16, 1; Аноним, Проглашење Устава СР Србије, *Јединство*, 28. фебруар 1974, 1; Аноним, Устав - најкрупнији корак напред, *Јединство*, 28. фебруар 1974, 1; Р. Милачић, Спровођење уставних амандмана, *Јединство*, 4. март 1974, бр. 18, 5; В. С., Велико интересовање грађана за уставне промене, *Јединство*, 25. март 1974, бр. 24, 4.

Црногораца и Македонаца, који су конституисали две републике, заједно, те да се Косово не може држати у полуаутономији“).⁴⁶³

Махмут Бакали је средином деведесетих, дакле у другачијим политичким условима, дао виђење уставних промена. Изјавио је да је Устав 1974. за Албанце представљао оптимално решење као корак ка републици, убеђен да ће даљи развој Југославије ићи у правцу децентрализације. Зато је замерао појединим албанским интелектуалцима што су преурањено инспирисали демонстрације 1981. Признао је, такође, да се на месту председника ПК инспирисао идејом албанског уједињења („Борио сам се, на прагматичном нивоу, да дате историјске околности што успешније искористимо“).⁴⁶⁴

Можда је један од показатеља Бакалијевог виђења „прагматичности“ то што се уместо „Хеј Словени“ на Косову чешће чула „Интернационала“, па и приликом прославе ослобођења градова и јубилеја државних институција (нарочито културних). Сва је прилика да су Албанци у химни видели призив српске државе. На Косову се до 1981. практиковало да се приликом државних празника за које Председништво Југославије јасно прописује почасну паљбу у Београду и главним градовима република „прошверцује“ и Приштина. Покрајинско руководство је тиме исказивало намеру да и Косово једног дана постане република.⁴⁶⁵

⁴⁶³ К. Николић, *нав. дело*, 134–135, 148; М. Шутовић, Косовизација Србије и Албаније, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 36 (2006), 226.

⁴⁶⁴ М. Petrović, *нав. дело*, 13–16.

⁴⁶⁵ Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 115–117.

2.3 Отпор етатизацији

Пораст национализма у Србији крајем осамдесетих природно се доводи у везу са њеним неравноправним и нефункционалним положајем као последицама уставних амандмана и Устава 1974. На једном од бројних митинга у Србији 1988. револтирана маса тражила је кривичну одговорност Драгослава Марковића, Петра Стамболића, Тихомира Влашкалића и Милоша Минића, личности које су у разним фазама уставних промена заузимале најодговорнија места у српском руководству. Њих је на Газиместану 1989. критиковао и Слободан Милошевић („Уступке које су многи српски руководиоци правили на рачун свога народа, ни историјски, ни етнички, не би могао да прихвати ниједан народ на свету“).⁴⁶⁶

Устав 1974. је покренуо лавину незадовољства, разуме се не јавну, међу српским интелектуалцима. Добрица Ћосић ће у дневнику 27. фебруара записати да се државно-правно успоставља антијугословенска и антисрпска Југославија, идеолошки скицирана 1928. и уобличена на Брионима:

„Јосип Броз и Едвард Кардељ, „делегати“ Коминтерне, извршили су свој интернационалистички задатак: створили су уставноправне основе за растурање „версајске Југославије“, „вештачке творевине“, продукта „великосрпске хегемоније“, империјалистичког рата. Тито и Бевц, ти највећи бољшевици међу југословенским бољшевицима, остварили су своје национално-партијске циљеве.“ Ћосић је напао српске комунисте да су потврдили интернационалистичку одговорност за припадност „хегемонистичкој нацији“ и указао на трагичне последице:

„Српски народ је поново раздвојен и испресецан државним границама. Србија је и уставно постала „Ужа Србија“. Таквим исходом се, после четири рата и једне револуције у овом веку, окончала борба српског народа за ослобођење и уједињење.“⁴⁶⁷

Никола Љубичић ће у сећањима записати да су приликом рада на изradi Устава Едварду Кардељу стално асистирали покрајински представници, а не они из

⁴⁶⁶ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 174. Новинар Шћепан Вуковић је критиковао Драгослава Марковића да је искривљено представио своју политичку улогу у мемоарима. АЈ, Zbirka Vasiljević Živan (=798), к. 1., Š. Vuković, *Dražina retuširanja*.

⁴⁶⁷ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба : [пишчеви записи]*, књ. 2, Београд 2009, 126.

Србије на коју се промене највише односе. Према његовим речима то је и замерио Драгославу Марковићу, али овога то, наводно, није узбудило. Љубичић је зато резонувао да не треба кривце тражити у Титу и Кардељу, јер је републичко руководство дало пуну сагласност. Према Љубичићу, Тито је био склон доношењу новог Устава због резервисаног става према либералима. Као последица Устава дошло је, резонувао је Љубичић, до погоршања положаја Срба и Црногораца („Нормално Срби старосједоци са Косова морали су бјежати, бјежали су у Србију“).⁴⁶⁸

Уставна позиција Косова омогућила је затвореност према остатку Републике. Затвореност као појава је одсликавала односе у целој земљи, али је овде попримила најрадикалније размере. Јединствене функције утврђене републичким Уставом нису оствариване на Косову (и у Војводини), што је Србији давало изглед неизграђене републике. Отпор уставном понижавању Србије озбиљније је конкретизован тек након демонстрација 1981. Жарко Папић на 78. седници Председништва ЦК СКС 16. јула приметитиће да је основни проблем Југославије општа тенденција затварања (аутаркизам), која је на Косову створила повољне услове за сепаратизам. Указао је на неопходност доследног спровођења уставних решења и руководством покрајина поручио:

„Покрајине и те како имају шта да траже на шалтеру Федерације и та је дилема превазиђена, али исто тако морају у оквиру СР Србије чинити јединствен шалтер. [...] Свако довођење у питање аутономија на исти би начин било историјски бесперспективно и имало исте негативне последице. То знамо и зато у Савезу комуниста Србије нико не доводи у питање аутономије. [...] Проблем јединства и заједништва у нашој републици пред Савез комуниста објективно је поставила друштвена пракса. [...] Није национализам залагање за заједништво и јединство у СР Србији, а јесте национализам онај поглед који иза тога подразумева неравноправност и укидање аутономије.“⁴⁶⁹

Без обзира што Устав Србије у целини и појединим начелима и одредбама упућује на знатно већи степен заједништва у пракси се дешавало супротно. Од

⁴⁶⁸ АЈ, Zbirka Ljubičić Nikola (=787), к. 3, Ustav iz 1974. godine; *Isto*, к. 4, Jugoslavija nekad i sad, Ustav - 1974.

⁴⁶⁹ Ж. Папић, *Vreme zastoja : Srbija 968–1988.*, Beograd 1990, 183–184, 186–198.

почетка седамдесетих у ужој Србији је стидљиво указивано на штетност оваквог положаја. На седници ЦК 21–22. октобра 1970. Мирко Поповић износи податак да се 1969. од 220 републичких закона само 29 јединствено примењивало на целој територији Републике. На конференцији ССРН Србије 8. јануара 1971. Драгослав Марковић је истакао да су покрајине саставни и нераздвојни део Србије и да њихов суверенитет и државност може бити оствариван кроз суверенитет и државност Републике у целини. Миодраг Зечевић се жалио како је тешко прихватити неравноправан третман Србије. Овакви ставови били су критиковани од стране албанских делегата.⁴⁷⁰

На 3. Конференцији СКС 9–10. марта 1971. Драгослав Марковић је предочио тешкоће у правном нормирању статуса покрајина. Издвојио је чињеницу да су покрајине истовремено елемент Федерације и саставни део Србије. Упозорио је да је крајњи циљ уставних промена „стежање“ Србије, а ранијем у разговору за *Политику* од 6. фебруара прецизирао да је стање такво да „рађа једну асиметрију у нашој Републици и одређене уставно-правне проблеме, који тешко могу бити до краја решени“. Уставно „сецирање“ Србије било је толико очигледно да је и Латинка Перовић упозоравала да Република неће прихватити да има мање државности него други („У том случају она не би била равноправан партнер са осталим члановима југословенске заједнице. Србија је, за разлику од неких других република, имала своју државност пре социјалистичке револуције“). На проблеме у функционисању упозоравао је и Часлав Бојанић на седници ЦК 30. јуна.⁴⁷¹

Правно „сецирање“ Србије финализовано 1974. продубило је старе и отворило читав низ нових проблема у њеном функционисању. Највећи број функција Србија је остваривала само на ужој територији, није имала контролу над сопственом границом на територији покрајина, а информације о активностима са тог дела добијала је, парадоксално, преко савезних органа. Републички органи најчешће нису ни обавештавани о међународној сарадњи покрајина, пре свега о посетама и пријемима делегација и појединаца. Имплементација закона на целој територији била је таква да ни Закон о народној одбрани није усвојен, јер су из

⁴⁷⁰ R. Rajović, *Autonomija Kosova*, 329; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 372–374.

⁴⁷¹ *Исто*, 382–383.

покрајина захтевали да се у њега унесе одредба да у случају рата оне саме формирају штабове независно од републичког. Савезни закони који су регулисали ову област давали су могућност широке интерпретације, па тако није била јасно утврђена ни одговорност команданата покрајинских штабова команданту републичког штаба Територијалне одбране већ се непрецизно говорило о „ужим“ и „ширим“ друштвено-политичким заједницама између којих постоји субординација. Република и покрајине биле су изједначене и другим законима и подзаконским актима које је савезна власт донела у погледу народне одбране. Оваква неуређеност односа лишавала је Републику могућности да створи основе за одбрану целокупне територије у случају рата, што и дословно говори о њеној формалној недовршености. Слично је било и са Законом о државном плану. Иван Стамболић је узалуд позивао да се по том питању пронађе макар симболичан консензус:

„Дозволите нам да упишемо пет парола у тај план - да ћемо у републици Србији заједно са покрајинама развијати самоуправљање, братство и јединство, несврстану политику, равноправне односе међу народима и народностима.“⁴⁷²

Незадовољство у републичком руководству је било све видљивије. Децембра 1974. Драгослав Марковић на седници ЦК покренуо је уставно питање, а годину касније и републичко руководство. Како је оно било свесно односа снага у земљи и под сталном хипотеком „греха“ ранковићеваца, Добрице Ћосића и либерала, редефинисању уставног положаја Србије морало се пажљиво прићи. Најпре је јануара 1975. републичко Председништво наложило разматрање уставног конституисања Републике са посебним освртом на остваривање функција од интереса за њу као целину. Јуна 1976. информисано је да радна група припрема материјале у којима ће бити анализирана искуства, резултати и проблеми у остваривању уставних односа. Предложено је и да покрајине саставе одговарајуће

⁴⁷² П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 181; С. Бјелица, „Плава књига“ и њена рецепција 1977. године, *Токови историје*, бр. 2 (2016), 46–48. Тито је практично наметнуо српским комунистима три система народне одбране (у ужој Србији, Војводини и на Косову). На коментаре да је то непрактично одговорио је да не би требало правити проблем од тога, већ да треба препустити покрајинама иницијативу у командовању над својом територијом јер је Врховна команда та која ће координирати ствари у читавој земљи. Петар Стамболић је приликом пријема код Тита марта 1978. истакао да Србија тиме постаје јединствен случај у Федерацији (можда и шире), упозоривши га да цела ситуација може имати озбиљне политичке импликације. ЦК СКС је усвојио, међутим, Титово мишљење, а то је формализовано кроз три закона о народној одбрани - српском, војвођанском и косовском. *Исто*, 56–58.

материјале, што оне никада нису учиниле. На челу радне групе у Београду био је професор Најдан Пашић, док су остали чланови били водећи правни ауторитети у Србији. Бројни надлежни органи били су обавезани да доставе своје анализе стања. Покрајине су засигурно морале знати за припрему материјала, јер је целу ствар будно пратила савезна служба. Један од чланова радне групе, Миодраг Зечевић, оптужиће службу да је организовала крађу једне од копија радне верзије материјала крајем године. Марковић и Тихомир Влашкалић покушали су да придобију Едварда Кардеља и дали му прву верзију материјала на читање. Словенац се према Марковићевим сећањима слагао са најбитнијим оценама и ставовима уз предлог да се промене верификују уставним амандманима. На другим местима читамо да се Кардељ није сложио, да је запазио како је посреди реч не о уставним проблемима већ о политичким и „натезању“ између републичке и покрајинских бирократија. Марковић је предложио колегама из руководства да се чека погодан тренутак у Федерацији и онда покрене питање уставног положаја Србије. То је наговестио и крајем године у експозеу у републичкој Скупштини поруком да је дошло време да се потпуније сагледа и оцени уставно конституисање Србије као јединствене државе и друштвено-политичке заједнице. Све ово било је увод у политичку кризу ширих размера око тзв. Плаве књиге.⁴⁷³

Председништво Србије је почетком 1977. саставило елаборат радног назива „Плава књига“, назван тако по плавим корицама у које је материјал увезан, у којем је најоштрије осуђено вануставно осамостаљивање покрајина. Ова детаљна анализа имала је за циљ да се ојача републичка власт над покрајинском и обезбеде чвршћи односи субординације на тој релацији.⁴⁷⁴

Документ је постао предмет шире јавности тек након 1981, а нарочито у другој половини осамдесетих када је покренута кампања у циљу уставног редефинисања Србије. Новинар Саво Кржавац је духовито приметио да је овај материјал „постао најпре „плава“, онда „фамозна“, па затим „црна“ књига“.⁴⁷⁵

⁴⁷³ Исто, 39–40; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 182–184.

⁴⁷⁴ Д. Богетић, *Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији 1946–1990.*, 193; С. Бјелица, „Плава књига“ и њена рецепција 1977. године, 41.

⁴⁷⁵ АЈ, 798, к. 1, S. Kržavac, Misterija „Plave knjige“, *Politika ekspres*, 11. avgust 1987, 13.

Постоје три верзије „Плаве књиге“. Прва (123 странице) је издата децембра 1976, друга (97 стр.) 5. јануара 1977, а убрзо и трећа са коментарима Едварда Кардеља (90 стр.). Све три имају идентичан назив: „Социјалистичка република Србија и аутономне покрајине у њој: уставни положај и пракса“. Аутор образлаже да је материјал настао са циљем да пружи потпунију слику шта је на темељу уставних одредби о републици и покрајинама остварено у погледу израђивања унутрашње повезаности и јединства републике као државе, какве се тенденције уочавају у овој области и који су проблеми отворени. Материјал се састоји из четири главе.⁴⁷⁶

У првој се анализира уставни положај републичких тела и органа и проблеми у остваривању њихових функција у покрајинама. Оцењено је да су остваривали функције само на ужој територији, али и да у њиховом раду учествују представници покрајина утичући на одлуке које се спроводе само на ужој територији. Међутим, представници Републике, како је запажено, нису могли утицати на одлуке доношене у покрајинама. Указује се на штетну праксу да представници покрајина добијају материјале припремљене за рад на седницама, док из покрајина не стижу ни обавештења о седницама нити се републички представници позивају. Из покрајина су на седнице републичких тела долазили, стоји даље, искључиво током расправа о проблемима у вези са чл. 300–301 Устава Србије. Покрајински делегати нису се ни одазивали на позиве за седнице на којима се разговарало о питањима које републички Устав није предвидео да се јединствено регулишу за читаву територију. Друга глава анализира проблеме у законодавству. Посебно је критикован чл. 300 републичког Устава, који су у покрајинама различито и у ужем смислу тумачили. Речено је да су у покрајинама показали суревњивост и према чл. 301, који предвиђа да се и остала поља могу регулисати јединственим законима ако се постигне договор. Тврди се, такође, да Република не остварује суверена права у домену унутрашњих послова и поред Закона о унутрашњим пословима, а у том контексту критикују поједини савезни закони као недовољно прецизни. Даље се издваја пракса да су покрајине у погледу односа са

⁴⁷⁶ Isto, Tzv. „Plava knjiga“, Beograd, 5. januar 1977; Isto, Socijalistička republika Srbija i autonomne pokrajine u njenom sastavu - ustavni položaj i praksa -, Beograd, 11. mart 1977; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 181–182; Д. Чкребић, *Живот, политика, коментари*, Београд 2008, 233–239.

иностранством институционално организоване као и Република (са саветима за односе са иностранством, скупштинским комисијама за спољну политику, комитетима ИВ-а за односе са иностранством, секретаријатима за односе са иностранством). Препознаје се као штетна пракса да су представници покрајина чланови одговарајућих републичких тела која се баве иностраним пословима (као такви упућени у развој догађаја), док су у Београду ускраћени за информације о спољној политици покрајина јер таква обавештења нису ни слата нити су републички функционери позивани на седнице одговарајућих тела у покрајинама (осим у једном случају). У економским односима, стоји даље, готово да не постоји ни један закон или други акт из области финансија, пореске и монетарно-кредитне политике, политике цена и слично који се јединствено примењује на целој територији, чиме су доведени у питање интегритет и хомогеност привредног простора као целине и отворен процес настајања више неповезаних економија. Када је реч о култури и образовању износи се оцена да није било институционалне сарадње републичких и покрајинских органа, чиме су се стварале непожељне последице са гледишта унутрашње свести о заједништву и друштвено-економских, националних и културно-историјских веза и интереса који повезују покрајине са остатком Републике. У домену спорта критикована је пракса да у оквиру Југославије не наступа јединствена репрезентација Србије, већ три одвојене и то свака под својим именом. Критикује се пракса покрајина да изостављају републичке представнике из кадровских комисија и да такве комисије даље не сарађују приликом предлагања кандидата за савезне органе. У трећој глави се анализира кооперативност Републике и покрајина у савезним органима. Примећена је пракса да се представници Србије третирају као представници ужег дела територије и да није било готово никаквог договора и координације о ставовима који ће се јединствено заузети. Тврди се да су савезни органи повлађивали покрајинама и Србију идентификовали са ужим подручјем, иако савезно законодавство нигде не истиче посебност Србије као јединствене заједнице у односу на права и дужности Федерације и покрајина. У четвртој глави дати су закључци и констатације. Примећени су општа тенденција ка територијалном затварању покрајина, деловање три одвојена правна система, непрецизност и

уопштеност уставних одредби које као такве остављају простор за различита и једнострана тумачења. Са тим у вези:

„Стиче се утисак да се одговарајући органи Републике и аутономних покрајина опредељују за пут ‘најмањег отпора’, јер доношење заједничких закона захтева сложенију процедуру и веће напоре да би се дошло до решења [...].“

Позива се на поштовање уставних одредби које упућују да се сталном сарадњом, координацијом и усклађивањем ставова јача јединство Републике уз апел да се о овом питању поведе уставно-правна и политичка расправа.⁴⁷⁷

Материјал још није био познат широј јавности, а већ је о њему расправљано на низу затворених састанака проширеног Координационог тела Председништва ЦК СКС лета и јесени 1977. Војвођански функционер Душан Поповић тврдио је да је реч о етатистичко-централистичком, националистичком и великосрпском програму, иако лично није спорио чињеницу о подељености Србије на три дела. Тврдио је, међутим, да та три дела историјски гледано никада нису ни била повезана као тада. Сматрао је да ће материјал дати подстицај националистима да отворе шире питање положаја Срба у Југославији и да ће уколико доспе у јавност произвести гихања код Срба. Међу Војвођанима је било и гласова склоних компромису. Проценивши стање, Албанци су напали материјал. Махмут Бакали је коментарисао да не може бити основа за односе у Србији, јер би могао да води ка захтеву за промену Устава („без обзира шта он формално каже овде“). Душан Ристић је нападао материјал, истовремено под утиском да на Косову постоји „никад веће поверење“ које „одушевљава“. Ауторе материјала критиковали су и неки комунисти из уже Србије. Део њих је, наиме, процењивао да материјал неће бити примљен на нивоу Федерације, али је било и оних који су однос према материјалу заснивали на нетрпељивости и суревњивости према ауторима. Милош Минић је тврдио да материјал може да послужи „као храна“ српском национализму. Позната је већ његова политичка нетрпељивост према Драгославу Марковићу. Момчило Момо Дугалић тражио је, шта више, одговорност аутора. Аутори су се нашли у

⁴⁷⁷ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 184–186; С. Бјелица, *„Плава књига“ и њена рецепција 1977. године*, 48–53.

мањини, закључено је да се исти одбаци и формира нова радна група која ће накнадно израдити елаборат о односима у Републици.⁴⁷⁸

СКС није, дакле, био вољан да подржи ову политичку иницијативу. То је мањим делом и последица страха да ће се покретањем српског питања отворити широка политичка криза у земљи са непредвидивим последицама, што је паралисало сваку акцију. Наравно, већим делом је пасивност српских комуниста на примеру „Плаве књиге“ последица личног компромисерства и опортунизма. СКС је на крају оценио материјал стручне групе Председништва Србије неприхватљивим за уређивање односа у Републици уз поруку да треба радити на потискивању централистичких и партикуларистичких тенденција. О свему је информисан Тито, који је похвалио држање српских комуниста. Њих су подржале и партијске конференције покрајина.⁴⁷⁹

На 12. конференцији СКК маја 1978. подвучена је одговорност Косова за стање и јачање јединства у Федерацији и Републици. У Резолуцији се прецизира да су уставни (савезни, републички и покрајински) омогућили дубљу перспективу за изградњу социјалистичких међунационалних односа и афирмацију националне равноправности народа и народности са народима и народностима Србије и Југославије. СКК као један од циљева одређује рад на развијању односа на Косову и у Републици на бази уставних решења и политике СКЈ.⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ Исто, 53–56; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 186–188. Милош Минић није одувек показивао такво разумевање према аутономијама. У разговору 1961. за *Борбу* изнео је идеју да покрајине треба да буду републичка (не савезна) категорија, чиме би њихова аутономија била минимална. Држао је отвореним, чак, могућност њиховог укидања. Ова идеја била је блиска и другим присталицама централистичке струје око Александра Ранковића. Из Приштине и Новог Сада то се жестоко критиковало, а након пленума однос снага у Федерацији суштински је промењен. Минић је од уставних дискусија постао присталица широке аутономије покрајина и био радо прихваћен од стране покрајинских руководства. Касније је предложио Драгославу Марковићу да га замени на месту председника републичке комисије за уставна питања, иако је у свим републикама и покрајинама на том месту био председник Скупштине (тада Минић). Марковић се тако нашао на челу комисије која је разрађивала уставне промене у Србији, иако се касније залагао да се положај Републике и покрајина подробније анализира. Минић је према Петру Стамболићу, премда су били венчани кумови, гајио политичку нетрпељивост, па се и окружио српским комунистима који су из различитих разлога били суревњиви према Стамболићу и Марковићу. Исто, 187.

⁴⁷⁹ Д. Богетић, *Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији 1946–1990.*, 193.

⁴⁸⁰ Т. Геци (ур.), *Дванаеста конференција Савеза комуниста Косова*, Приштина [б. г.], 60, 91, 119. Махмут Бакали је на 11. конгресу СКЈ (20–23. јун 1978) нагласио да циљ мора бити доследно

Драгослав Марковић и Петар Стамболић јавно су говорили да ове оцене не одговарају пракси и били су критиковани у СКС да су националисти и да, чак, стоје на равнаторским позицијама. Таква квалификација могло је за њих имати врло опасне политичке и друге последице. Посебно је Марковић инсистирао да материјал буде доступан јавности. Међутим, постављен је на место председника савезне Скупштине, а Стамболић на место члана Председништва СКЈ. Тито је тиме избегао да се јавност у Србији упозна са спорним материјалом. Ни накнадни Стамболићеви покушаји да убеди Тита да проблем узме у разматрање нису помогли. Марковић, међутим, није сматрао да је проблем трајно решен на штету Србије с обзиром на чињеницу да је, ипак, изнет у ужем кругу људи и да ће се питање неминовно отворити након Титове смрти. Друге републике показивале су симпатије према покрајинама са циљем слабљења утицаја Србије на нивоу Федерације. Након што је спорни материјал одбачен формирана је, како смо раније рекли, радна група са циљем да се изнова анализирају односи у Републици. Она је знатно ублажила раније изнете критике, напоменувши конкретне проблеме без улажења у детаље за разлику од „Плаве књиге“. Посебно је критикована чињеница да није усвојен Друштвени план Србије, а побројани су проблеми у привреди, водопривреди, саобраћају и сл. У циљу њиховог решавања формирана је нова радна група, која је даље обавестила чланство СКС да ће се несугласице у односима решавати договором Републике и покрајина уз поруку да ће се доследно и енергично наставити са спровођењем Устава и партијске политике СК. Тиме је за неколико година питање уставног редефинисања Србије измештено у други план.⁴⁸¹

Руководство Србије добило је након демонстрација 1981. неочекивану прилику да поново отвори ово питање. Био је згодан тренутак да се пређе у политичку офанзиву према покрајинама. Српски комунисти су се жалили да на

остваривање улоге и одговорности које по уставима имају републике и покрајине са чиме не сме бити компромиса. Оценио је, такође, да је Косово након доношења Устава успешно вршило улогу у остваривању основних и суверених права радних људи, народа и народности, улогу у Федерацији чији је конститутивни елемент и у Србији у чијем је саставу. Сматрао је добрим односе на релацији Приштина-Београд уз оцену да је Покрајина фактор јачања јединства Србије. М. Bosić, R. Milošević, *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20–23. juna 1978 : magnetofonske beleške*, knj. 3, 86–87.

⁴⁸¹ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 188–194.

Косову седам или осам година није поменуто Србија, а да је Приштина републичке представнике позивала само у другоразредним приликама попут отварања неких сајмова („нису сматрали за вредно да нас поздраве“). Више се од јавности није ни могло сакрити да је функционисање Републике проблематично, па је одлучено да се покрене питање уставног редефинисања.⁴⁸²

Уз српске комунисте стали су јавност и интелектуална елита. Таква слобода у јавном говору била је незамислива до Титове смрти када су попустиле стеге цензуре и нестало личности која је давала кључну подршку продубљивању аутономије покрајина. За уставно редефинисање Србије требало је, најпре, обезбедити сагласност покрајина, али то није деловало изгледно. Разочарење јавности у Србији било је, међутим, толико да је актуелно републичко руководство, можда и уплашено за своју судбину, решило да покрене ствар са мртве тачке. То се видело на 18. седници ЦК СКС 24–26. децембра 1981. на којој је дошло до отвореног сукоба републичких и покрајинских руководилаца. Ови први приказивали су положај Србије очајним. Петар Стамболић је подсетио да се Србији оспоравају својства која има као национална држава српског народа и других народа и народности који живе у њој, а Драгослав Марковић је критиковао опортунизам дела руководства СКЈ када је реч о вануставном осамостаљивању Косова. Као један од аутора „Плаве књиге“ тврдио је да је проблем Косова представљао својеврсни табу након што је материјал оцењен неприхватљивим. Поручио је да српски комунисти не могу вечито носити грех великосрпског хегемонизма. Плашио га је и гнев српског народа пред чињеницом да други народи у Југославији имају своју државу, доследно конституисану на бази Устава, а да је они немају. Покрајински представници одбацивали су ове наводе, понављајући шаблонске оцене да српски национализам заговара повратак на републички централизам, етатизам и бирократску субординацију са циљем преиспитивања уставног положаја Косова који је „зацементиран“ како су у Приштини сматрали Уставом 1974. Један од ретких српских комуниста блиских становишту Приштине био је Милош Минић, позивајући на „стварање нове климе поверења“ у СКС.⁴⁸³

⁴⁸² Исто, 181–182.

⁴⁸³ Исто, 194–196; Екипа „Политикиних“ извештача и фото-репортера, Нико не тражи промену Устава већ његову примену, *Политика*, 25. децембар 1981, бр. 24505, 1–9; Исти, Заједништво не

На основу материјала 18. седнице ЦК на 19. седници 13. јануара 1982. усвојена је програмска платформа „Закључци ЦК СКС о задацима СКС у остваривању устава и даљој изградњи и јачању јединства и заједништва у СР Србији“. У платформи се дијагностикују проблеми у односу између Републике и покрајина. Као прво, препознаје се тенденција затварања на свим нивоима управљања у Републици од организација удруженог рада, општина, покрајина до Републике уз оцену да се њено јединство свело на формална обележја. СКС се даље обавезао да води рачуна о аутономији покрајина и јединству Републике уз стриктну примену одговарајућих Устава (покрајински, републички, савезни). Практично, СКС у целини са СКК и СК Војводине обавезује се на отпор републичком и савезном централизму / етатизму и покрајинским сепаратизмима. Прецизирана је улога републичке Скупштине и Председништва уз оцену да је неопходно што пре донети Закон о општеној одбрани чије би се појединачне одредбе јединствено примењивале на целој територији Републике у смислу чл. 300 Устава. Дате су и смернице за рад на остваривању других заједничких активности од интереса за Републику као целину као што је рад служби безбедности Републике и покрајина. Предвиђен је рад на заједништву тих служби путем јединствених оцена безбедносног стања и утврђивањем заједничких програма и планова деловања. Инсистира се на синхронизованом раду надлежних републичких и покрајинских органа и у доменима спољних послова, образовања, науке, културе и другде, тачније онде где је дошло до појачаног затварања покрајина у односу на Републику („Само на таквим основама могу да јачају стварне везе између научних установа, универзитета, културних институција, академија и стручних удружења“). У материјалу се потенцира заједништво у домену просвете са циљем „да се омладина васпитава у духу братства и јединства, равноправности народа и народности, и југословенског социјалистичког патриотизма и да се оспособљава за стваралачко учешће у развоју самоуправљања“. Дају се смернице и за рад ССРН-а, Савеза синдиката и осталих масовних организација. Комунистима у средствима јавног информисања наложено је да уређивачку политику воде у духу ових закључака.⁴⁸⁴

трпи границе, *Политика*, 26. децембар 1981, бр. 24506, 1–8; Исти, Поруче колективне и личне, нарочито личне, *Политика*, 27. децембар 1981, бр. 24507, 1–8.

⁴⁸⁴ R. Rajović, *Autonomija Kosova*, 510–518.

ЦК СКС је, дакле, дијагностиковао проблеме и изнео одговарајућа решења, али је потпуно игнорисао одговорност надлежних покрајинских органа што је до оваквих уопште дошло. Иначе, ЦК се самокритиковао, али без наговештаја санкција за лица која су свесно или несвесно оваквом стању „кумовала“. Савезни органи су након демонстрација боље разумевали положај Србије него раније. То се приметило на седници Председништва Југославије и савезног Савета за заштиту уставног поретка 29. априла 1981. Македонски члан Председништва Лазар Колишевски је био изричит:

„Морамо бити до краја свесни да је погрешна и крајње реакционарна теза - што слабија Србија, то јаче Косово (или било која друга република). Исто тако као и теза - што мања аутономност Косова у склопу Србије, то је снажнија Србија. То се може рећи и за тезу - слаба Србија, јака Југославија. Социјалистичка Федеративна Република Југославија, као социјалистичка и самоуправна заједница, биће утолико јача и снажнија уколико је свака република и аутономна покрајина, изграђена на самоуправним и демократским основама, јака и снажна и свесна да у условима пуне равноправности и заједништва види своју будућност“.⁴⁸⁵

О уставном положају Србије говорило се на 14. седници ЦК СКС 6. маја 1981. Уводни реферат поднео је председник Тихомир Влашкалић, препознајући у албанском национализму главног кривца за покушај рушења уставног поретка Покрајине, Републике и Федерације. Секретар ЦК Шпиро Галовић напао је Приштину да је необјективно информисала ово тело или га уопште није информисала, па га зато не чуди да је након демонстрација било много људи изненађених развојем догађаја. Одбацио је становиште Приштине да је неразвијеност узрок национализма и сепаратизма. Закључио је:

„Нова уставна решења траже много више заједничког рада и сарадње - а то је сада изостајало - уместо конфронтације, потребна нам је радна анализа, да бисмо у општем интересу дошли до решења која ће значити стварно, а не формално јединство Републике.“

⁴⁸⁵ Аноним, Реч Лазара Колишевског на заједничкој седници Председништва СФРЈ и савезног савета за заштиту уставног поретка, у: Н. Б. Поповић, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001, 269.

Драгослав Марковић је истакао да однос Републике и Косова није био довољно добро разјашњен. Критиковао је тезе покрајинских функционера да су аутономије суштински исто што и републике, што је према њему „водило до ескалације албанског национализма и стварања друштвених основа за некакве илузије, а онда и за незадовољство и код поштених припадника албанске народности“. По Србију су, напомиње даље, били понижавајући захтеви Приштине о преношењу надлежности у области држављанства, безбедности, статистике, Закона о плану и намера ПК да промени име у ЦК и тиме СКК и формално буде изједначен са СКС.

Иван Стамболић је подсетио да су аутори „Плаве књиге“ имали за циљ јачање самоуправне самосталности покрајина и заједништва у Републици али се углавном остајало на створеним разликама и на њима укопавало, што је водило оптерећивању односа у Републици („Данас имамо ситуацију да се сарадња Социјалистичке Републике Србије са другим нашим републикама развија изгледа успешније него у самој Републици“). Упозорио је на праксу да се Србија изједначава са ужим подручјем и да се званична статистика економских кретања и планирања не исказује за целу територију. Заложиио се за свеукупну анализу и преиспитивање текуће укупне политике.

Душан Чкребић и Душан Алимпић су позвали на поштовање уставних решења.

Владимир Зељић се осврнуо на низ практичних проблема на релацији Република-Косово, позивајући да се отворено разговара о томе.

Дедо Хашимбеговић је оптужио СКК да је пасивним ставом омогућио стање „као да Косово није у саставу наше републике“.

Албански политичари били су у дефанзиви. Хусамедин Аземи је подржао излагања Стамболића, Чкребића и Алимпића уз закључак да се о односу Република-Косово мора посебно разговарати. Упозорио је на тенденцију распарчавања економије и конкретно навео пример косовске електропривреде у којој је радио.

Илијаз Куртеши је позвао на споразумно решавање спорних одредби Устава, а паролу „Косово Република“ означио као реакционарну, назадну, антисамоуправну, антијугословенску и антиуставну.

Куртеш Салиху је говорио о слабостима у СКК које су довеле до оваквог стања.

ЦК је на крају усвојио реферат. Заправо, понављају се неке познате оцене о небудности и опортунизму у руководствама СКС и СКК, затварању Косова, избегавању заједништва на принципима републичког Устава и нужности да се строго поштују уставне одредбе и сл.⁴⁸⁶

Питање односа на релацији Република-покрајине је разматрано и на седници ЦК СКС 24. децембра 1981. Уводно излагање поднео је председник Тихомир Влашкалић, нагласивши да би требало анализирати критичку примену уставних решења с обзиром на чињеницу да од 1977. постоје опречна мишљења Београда и Приштине на тему међусобних односа. Оценио је злурадом тезу да Србија уопште преиспитује идеју ограничавања косовске аутономије, јер је то план групице српских националиста. Борба српских комуниста, рекао је, мора бити усмерена против затварања Косова према Републици и у том контексту је оптужио бивше покрајинско руководство. Прихватљив модел у односима био би, закључио је, стриктно поштовање аутономије покрајина и државности Републике.

Добривоје Видић је апеловао на већу повезаност служби безбедности, оценивши да је природна дужност Републике да у целини оствари функције у области општенародне одбране, безбедности, економског планирања и спољне политике што се у покрајинама тенденциозно тумачи као бирократски етатизам.

Петар Стамболић је приметио да је повољан тренутак да се преиспитају пређашњи односи, поручивши да аутономија Приштине не подразумева и њену државност. Критиковао је Приштину и Нови Сад да су свако преиспитивање односа у Републици „узели на нож“ као угрожавање аутономија и српски национализам.

Милош Минић се држао ближе Приштини. Навео је да се морало раније отворити питање односа у Србији, иако је знао да се то и урадило, поручујући да сада није згодан тренутак. Закључио је да нема потребе делити људе на „спасиоце“ и „издајнике“ српства.

Душан Чкребић је подсетио да се сваки састанак републичких функционера са покрајинским на Косову и у Војводини дочекивао „на нож“; Радослав Станојчић је

⁴⁸⁶ Б. Антуновић, *нав. дело*, 22–185; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*, 591–598, 605.

констатовао да треба строго поштовати уставна решења чиме би се у пракси најбоље изразило југословенско самоуправљање, а Шпиро Галовић је поручио да нико не може оспорити право Србији да успостави јединство у складу са Уставом.

Жарко Папић је одбацио наводе о српском национализму и поручио да је највећи непријатељ албански национализам. Србима се, сматрао је, никако не може приговарати национализам када је реч о природној узнемирености због исељавања.

Драгослав Марковић је опет био међу најгласнијим критичарима. Изнео је оцене да је исти последица игнорисања проблема, да је на мала врата спровођена федерализација, да о „Плавој књизи“ није било озбиљне расправе већ је жигосана као реакционарна и закључио да Србија није конституисана као државна заједница српског и других народа и народности што изазива пораст српског национализма.

Очекивано, Албанци нису делили овакве ставове. Илијаз Куртеши је упозорио да се Косову не повређују суверена права, јер то може имати дубље политичке последице. Указао је и да је чл. 300 Устава Србије споран у смислу да оставља нејасноће у тумачењу функција које се јединствено остварују на целој територији.

Оштрије је иступио Бајрам Селими, а највероватније како се не би јавно компромитовао неко из првог ешалона албанских комуниста. Селими је указао да се у материјалима и дискусијама стање на Косову приказује тежим него што јесте како би се касније умањила аутономија.⁴⁸⁷

Поменута седница трајала је три дана, а у дискусији је учествовало 86 комуниста. Зато не чуди оцена Светозара Стожинића да има историјски значај. До краја седнице чули су се опет различити гласови.

Милутин Павловић је оптужио партијске другове за стање у којем се нашла Србија, а као конкретан пример навео постојање три електро-енергетска система уместо једног.

Васо Милинчевић је говорио о појавама затварања у култури (посебно у књижевности).

⁴⁸⁷ С. Шћепановић и др., Други дан рада Централног комитета Савеза комуниста Србије, *Јединство*, 26. децембар 1981, бр. 306, 1, 3–8.

Жика Радојловић је упозорио да свако ко помене нерешене односе у Србији бива етикетиран као српски националиста.

Столе Јанковић је нагласио да Србија мора бити равноправна са осталим републикама, плашећи се да ће уколико српски националисти ојачају покрајине бити укинутае.

Радисав Зечевић је истакао да је проблем Србије гуран „под тепих“ и да „Плава књига“ никада није посебно анализирана.

Богдан Танкосић је приметио да је функционална Србија од важности за стабилност Југославије.

Едуард Иле је илустровао разједињеност на примеру Института за филм који годинама не успева да за редовну годишњу публикацију прибави статистичке податке из покрајина.

Павле Бранковић је позвао да се преиспитају ставови функционера који су због косовског питања политички неутралисани.

Другачије су говорили представници Војводине. Пашко Ромац је упозорио да се за догађаје на Косову не тражи „жртвени јарац“ у Војводини, а Ђорђе Радосављевић признао да покрајине у неким сегментима ометају заједништво али да је позиција Војводине немерљива са Косовом.

У завршној речи Тихомир Влашкалић као приоритет издваја да се очува суверенитет Републике и аутономност покрајина. ЦК је усвојио његов реферат о задацима СКС у даљој изградњи и јачању заједништва у Републици као основу за даљу активност.⁴⁸⁸

СКС је био уздржанији у оценама. Акциони програм СКС у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања на Косову, усвојен на 18. седници ПК 23. маја 1981, позива на доследно остваривање Устава Југославије, Србије и Косова. СКС се обавезао на борбу у

⁴⁸⁸ Исти, Завршена 18. седница Централног комитета Савеза комуниста Србије, *Јединство*, 28. децембар 1981, бр. 307, 1, 3–6. Опширније вид. АЈ, 798, к. 4, *Informativni bilten*, бр. 1/1982.

правцу усклађивања односа у Србији и да заједно са органима СКС и СКЈ размотри пређашња искуства и уложи напоре за изналажење погодних решења.⁴⁸⁹

Србија је 1981. успела да спроведе само мање уставне промене без да су промењени суштински битни односи на релацији Република-покрајине. Реч је, дакле, само о „козметичким“ променама. Колико је Србија била паралисана показује чињеница да ни након девет месеци договарања и сукобљавања није усвојен Средњорочни план развоја.⁴⁹⁰

Да би се сепаратистима у Приштини и Новом Саду „скресала крила“ била је потребна готово читава деценија. Осим покрајина требало се борити и против неистомишљеника на савезном нивоу. Тако је и СКЈ на 12. конгресу јуна 1982. истакао да је нетачна и штетна теза „да је било која наша република неравноправна у односу на друге“ („Ни програмски, ни уставно, а ни у пракси то није тачно. Комунисти се таквим „тезама“ морају одлучно супротставити“).⁴⁹¹

⁴⁸⁹ Савез комуниста Косова (пр.), *Акциони програм деловања Савеза комуниста Косова у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања у Покрајини*, Приштина 1981, 7–40.

⁴⁹⁰ Д. Љ. Танчић, Н. Д. Станковић, *Уставно-правни положај Косова и Метохије од 1945. до 2015.*, 227; Д. Јовановић, *План без „главе“*, *НИН*, 27. децембар 1981, бр. 1617, 22–23.

⁴⁹¹ М. Босић (ур.), *Дванаести конгрес Савеза комуниста Југославије : реферат, резолуције, Статут СКЈ, завршна реч : документи усвојени на Дванаестом конгресу СКЈ 26–29. јуна 1982.*, Београд 1982, 45.

3. ОБЛИЦИ ТЕРОРА НАД СРБИМА И ЦРНОГОРЦИМА

3.1 Идејни

Ни значајан полет просвете, науке и културе, готово без преседана у земљи, није зауставио ширење великоалбанске идеје, већ је у многим сегментима исто поспешило. Иако је држава еманципацији Косова, у првом реду Албанаца, пришла доследно са циљем остваривања политике пуне националне равноправности, предуго се ћутало пред очигледном албанизацијом друштва и тако директно помагало националистима и сепаратистима. У циљу албанизације коришћен је читав арсенал мера и притисака. На неке од њих указао је по демонстрацијама публициста Мухамед Кешетовић, тумачећи их скупа као контрареволуцију.⁴⁹²

Управо су просвета, наука и култура послужили као ефикасно средство у циљу индоктринације Албанаца, а посебно омладине. Шућри Нимани, онда професор УП, присетио се да се покретањем низа институција карактеристичних за републику Косово неформално припремало за промену свог статуса. Великоалбанска индоктринација у просвети ширила се густом мрежом основних и средњих школа. Да су школе биле погодне за пласирање великоалбанске идеје има више сведочанстава. Зато не чуди чињеница да је новинар Хидајет Хисени одао признање и захвалност наставницима и учитељима у раду на националном просвећивању, васпитавању, образовању и припреми генерација младих. Љумка Краснићи, ћерка организатора илегалних група у пећком крају Мехмета Краснићија, сећала се да је на њу највећи утицај поред оца имао професор албанског у средњој школи кога је „највише слушала за национална питања“. Анализа наставних планова и програма показује висок степен некритичког глорификовања спорних момената из албанске прошлости. То се може приметити у уџбеницима историје, књижевности и, уопште, из друштвених наука. Истовремено, избегаване су теме из српско-црногорске историје. Зато и не чуди да је индоктринираност албанских ђака била висока, а познавање прошлости комшија Срба и Црногораца површно. Остаје, такође, отворено питање како се дозволило да

⁴⁹² АЈ, 803, к. 131, Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова; М. Кећетовић, *nav. delo*, 45. Одељеност албанске и српско-црногорске заједнице одсликава чињеница да је на Косову процентуално било најмање мешовитих бракова у односу на остатак земље. Док је таквих бракова од укупно склопљених у Југославији 1981. било 13% на Косову их је било 6,1%. Каснијих година бројка је падала. R. Petrović, *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Beograd 1985, 60, 74.

се након рата наставнички кадар делом попуњава компромитованим личностима из времена окупације. Након рата део таквог кадра остао је овде и слободно радио, а од 1948. запослено је и нешто емиграната из Албаније. Део наставника и професора директно је потицао из колаборационистичких породица. У условима децентрализације државе након 1966. пружао се знатно слободнији простор да се великоалбанске идеје преко њих пласирају у друштво. Чини се да су такво стање, наравно не и јавно, симпатисали високи функционери Албанци. Они су, пак, јавно критиковали Албанију да методама и средствима прелази допустиве границе, што је њима отежавало политичко позиционирање у Југославији. Великоалбанска идеја се, између осталог, ширила, јер је непрестано камуфлирана хвалоспевима самоуправљању, револуцији, братству и јединству и Титу.⁴⁹³

Сем тога, никако се не може разумети као случајно укидање надлежности Републичког завода за уџбенике и наставна средства над приштинском филијалом. Покрајински завод за уџбенике и наставна средства формирало је ИВ Косова јануара 1970. То се објашњавало растерећењем београдског центра, али се иза тога крила жеља националиста и сепаратиста да по својој мери креирају просветну политику. За само неколико година, мимо патроната Београда, издато је више стотина уџбеника на албанском. Великоалбанска идеја се нарочито примећује у уџбеницима историје и књижевности. У неким случајевима надлежни су и реаговали. Критикована је збирка историјских народних песама са Косова из 1973. (1978. друго издање) у којој се глорификују Енвер Хоџа, Хаци Леши и Мехмед Шеху. Збирку је уредио професор Више педагошке школе у Приштини Демунш Шаља, а рецензент је био његов колега Хајдар Реџас. Основна организација СК школе изрекла им је мере последње опомене. Да се великоалбанска идеја симпатише у просвети признао је 1974. и Просветни савет Косова, критикујући успут просветне институције да слабо негују југословенски дух.⁴⁹⁴

⁴⁹³ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 87; V. Tadić, *Образовање и културни преображај Косова*, 192–195; <https://oralhistorykosovo.org/sr/sazan-shita/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/shyqri-nimani/> (3. април 2023).

⁴⁹⁴ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 809–835; М. Кеџетовић, *нав. дело*, 187–189; М. Мишовић, *нав. дело*, 344–345; Р. Кабаши, Основан Покрајински завод за уџбенике и наставна средства, *Политика*, 26. јануар 1970, бр. 20226, 5.

Албанија је злоупотребљавала добронамерност Југославије, пласирајући пропагандни садржај у разну литературу коју је овде извозила или убацивала тајним каналима. Из Приштине је увоз правдан мањком уџбеника на албанском за потребе студената. Таква литература распламсавала је, заправо, национална осећања Албанаца, а степен индоктринације био је таквог интензитета да су све популарнија постајала имена протагониста и ликова из књига које су читали. Само од августа до новембра 1968. увезено је из Албаније 1.200 пакета разних књига. Одлуку о увозу давала је посебна комисија Новинско-издавачког предузећа (НИП) „Рилиндја“. Установљено је да су се увозом неовлашћено бавила поједина предузећа мимо државне контроле, а да је трговинско предузеће „Исхрана“ из Ђаковице увезло неколико хиљада грамофонских плоча чију садржину нико није контролисао. Неке публикације из Албаније упућиване су и на приватне адресе. Јавност је 1970. сазнала да је македонски СУП запленио неке увезене књиге из Албаније у власништву „Рилиндје“ под изговором да обилују садржајем антијугословенске и антисрпске конотације. Загребачки *Вијесник у сриједу* (ВУС) смело је тврдио да такав чин представља атак на еманципацију Албанаца. Директор „Рилиндје“ Исмаил Бајра убеђивао је посланике у савезној Скупштини да у овом увозу нема ничег спорног, поготово не антијугословенског, а затим оптужио македонско и српско руководство. У полемици у ВУС-у питао се како је могуће да у истој држави македонски органи заплењују штиво, а црногорски не. Секретар Конференције ССРН Македоније Хисен Рамадани информисао је јавност да су протурани пропагандни памфлети („Београдска ревизионистичка клика“, „Казивања Косовара“), чији су аутори били политички емигранти из Југославије. На великоалбанску пропаганду упозорио је на пленарној седници ПК 1. априла члан Секретаријата ПК Неђо Борковић. Издвојио је подметање антијугословенских наслова у комплете наручених књига из Албаније и увоз од стране неовлашћених лица, предлажући да се увознички део повери „Рилиндји“ која би сносила пуну одговорност. Покрајинско ИВ стало је на страну косовског издавача и на седници 15. априла закључило да је оно увозом књига одиграло значајну културну и просветну мисију и попунило празнину за књигама на албанском. У Албанији су масовно штампани наслови „патриотских писаца“ са Косова и из Македоније. У

питању су дела Есада Мекулија, Реџепа Ђосје, Марка Краснићија, Агима Ђакове, Хеџата Пустинуа, Јусуфа Гервале, Мехмета Дервишија и др.⁴⁹⁵

Албанија је одлично препознала могућност подривања Србије и Југославије индоктринацијом косовских Албанаца кроз извоз литературе. Да је то тако види се на примерима наслова *Историја Албаније* (објављена у Тирани) и *Историја албанског народа* (објављена у Тирани и на Косову са предговором Али Хадрија). Ова друга је објављена у три издања (прво 1969, треће 1979), била је изразито обимна (1.400 страна) и продавала се на Косову по цени киоских издања како би је купио што већи број људи. Већина издања из Албаније штампаних на Косову дотирана је из различитих фондова Тиране, па су такве књиге биле повољније за купце. Колика се штета наносила Србији и Југославији оваквим књигама није потребно превише наглашавати. Довољно је рећи да на једном месту стоји оцена да 1912. због „империјалистичке погодбе“ у састав Албаније нису ушле „северне провинције“ (Косово). Сличних ставова било је и у књизи *Историја албанске књижевности*. После 1981. неки од ових наслова забрањени су за употребу на Косову.⁴⁹⁶

Експлозију национализма у просвети праћена је и променом имена школа. У постбрионском периоду више школа названо је по браћи Фрашери (идејни творци Призренске лиге), Хасану Приштине (организатор Косовског комитета), качачким вођама Бајраму Џурију, Азему Бејти и Шоти Галици и сл. Неке школе назване су и по Миђенију, песнику кога је Албанија својатала иако је реч о Србину из Враке код Скадра.⁴⁹⁷

Вероватно намерно је избегавано да се школама (али и улицама, институцијама и слично) дају имена српских културних радника. У Приштини ниједна улица није носила име Ива Андрића, Милоша Црњанског, Бранка

⁴⁹⁵ М. Мишовић, *нав. дело*, 335–338; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 124–126; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 109–110; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 801, 810–811; Ј. Поповски, „Рилиндја“ није имала дозволу за увоз књига, *Политика*, 15. март 1970, бр. 20274, 9; Р. Кабаши, *Морамо се енергично супротстављати антијугословенској пропаганди из Албаније*, *Политика*, 2. април 1970, бр. 20292, 5.

⁴⁹⁶ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 95.

⁴⁹⁷ *Исто*, 209–210. Земљорадник Петко Изгаревић из села Јагода (општина Клина) је 1987. на збору у Косову Пољу рекао:

„Има једна школа у Грабаници, носи име Азем Бејте. Пазите, Азем Бејту ја нисам познавао. Питао сам старије Албанце. Кажу, био је велики комита а они су га прогласили народним херојем. Мој непријатељ, који ми је и оца и мајку убио, био је у балистима.“ К. Николић, *нав. дело*, 202.

Радичевића, Доситеја Обрадовића или Светог Саве. Радило се на томе да се замене називи Вукових, Аласових и других школских диплома, па и да песнички сусрети у част прерано страдалог локалног песника Лазара Вучковића понесу друго име.⁴⁹⁸

Исељеници су као један од крупнијих разлога свог одласка наводили проблеме са којима су се њихова деца сретала у школама. Као кључни у том домену издвајало се питање физичке безбедности, што је управо мотивисало многе да са децом крену ван Косова. Деца српске и црногорске националности била су често изложена претњама и псовкама, отимани су им новац и књиге и физички су нападани од бројнијих албанских ђака. Деца су, што је уопште познато, склона чаркама, али је понашање албанске стране имало карактер систематичности и одсликавало националну и другу нетрпељивост. Из тог разлога родитељи и сродници српске и црногорске деце су пратили малишане до школе и назад (посебно по селима), носећи ножеве, тојаге, оружје и слично ради безбедности. Понекад су и ђаци, нарочито дечаци, носили сличне ствари ради самоодбране. Као последица оваквог малтретирања деца су избегавала школу и често имала лоше оцене. Родитељи Срби и Црногорци сукобљавали су се даље са родитељима албанске деце, а то је изазивало нове проблеме. Чак и материјално обезбеђени људи напуштали су Косово због безбедности деце имајући у виду да је напад на децу најподмуклији удар. Дешавало се да прво са Косова оду деца, сместе се код рођака и наставе школовање, па тек онда дођу родитељи. Сем тога, практиковало се и укидање школа на српском услед мањка ђака, а то је посебно било карактеристично на селу. Тиме се хранио осећај бесперспективности код Срба и Црногораца јер су ђаци морали да похађају оближње или даље школе по местима са албанском већином, а то је изнова било повезано са проблемима безбедности. Из тог разлога су женска деца често напуштала школовање. Како се смањивао број одељења на српском упоредо се смањивала и потреба за српско-црногорским кадром. Број наставног кадра српске и црногорске националности у основном образовању забележио је пад са 2.827 (21,7% косовског) 1974/1975. на 2.648 (17%) у школској 1980/1981. У средњем усмереном образовању забележен је сличан пад са 1.009 (1974/1975) на 895 (1980/1981) или са 31,2% на 21,2%. Смањивање је последица исељавања наставника и професора који су остали без посла или им је претила та

⁴⁹⁸ Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 206–208.

могућност. Сународници који су остали у школама били су најчешће изложени мајоризацији, па су школске седнице биле карактеристичне по томе што су Срби и Црногорци често седели одвојено од албанских колега. Дешавало се да наставници и професори Албанци притискају колеге да албанским ђацима дају боље оцене од заслужених, што је погађало квалитет школства.⁴⁹⁹

Наука се показала погодним местом за уплив великоалбанске идеје. Чак је и медицина, колико год то било апсурдно, послужила као средство за њено ширење. У приштинском часопису *Praxis medica* објављен је 1977. рад „Дистрибуција крвних група система АБО и РХ (Д) фактор у популацији Косова“ у којем је анализирана учесталост неких крвних група код Албанаца на Косову и у Албанији. Аутори су за истраживање косовске групе добили податке из картотеке Службе за трансфузију крви Медицинског факултета у Приштини. Од укупно 23.600 картона било је 14.503 албанских и 9.093 неалбанских. Узорак у Албанији рађен је на основу готово истог броја картона Албанаца из тиранске области. Закључак рада је да је код Албанаца на Косову и у Албанији идентичан проценат људи распоређен по крвним групама, што би требало да потврди тезу о генетском јединству Албанаца као становништву илирског порекла. Код косовских неалбанаца распоред људи по крвним групама био је, наводно, другачији, на основу чега аутори изводе закључак да је реч о касније придошлом становништву.⁵⁰⁰

Да би се доказало илирско порекло вршена су и археолошка истраживања на Косову. Међутим, у присуству стручњака са Косова и из Албаније 1976. откривено је да су остаци у једној некрополи у Врбници код Призрена словенског порекла, па се стало са пројектом и чињено је све да научницима и широј јавности ови резултати не буду доступни. Археолози и антрополози из Албаније су и поред тога тврдили да је реч о остацима Илира. Некропола је поново затрпана и убрзо се нашла испод воде вештачког језера изграђеног за потребе Албаније.⁵⁰¹

Оваква научна открића била су у функцији великоалбанске идеје, а да ствар буде трагичнија делом су финансирана и новцем грађана Србије. Практично сваки

⁴⁹⁹ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; Исто, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 139–144, 166–169, 206; С. Ц. Којић, *Век гимназије у Гњилану : 1920–2020*, Косовска Митровица-Шилово 2020, 125–127.

⁵⁰⁰ В. Церовић, *нав. дело*, 280–282.

⁵⁰¹ М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 102–105.

научни скуп или какво слично интелектуално окупљање Приштина и Тирана су користиле за промовисање великоалбанских погледа.

У Тирани је јануара 1968. одржан светски конгрес албанолага са учешћем више научника из Покрајине, који се претворио у националистичко пировање тиранских интелектуалаца. Професор Универзитета у Тирани (УТ) Алекс Буда је информисао госте из Мађарске да Албанија увелико ради на презентовању докумената којима ће светској јавности доказати да је АПКМ албанска територија, док је покрајинска делегација театрално издвојена у посебан салон где их је примио Енвер Хоџа да би након тога обишла неколико албанских градова. Прослава 500 година Скендербегове смрти у Приштини 1968. била је сличног карактера. Ако се у Приштини и донекле морало водити рачуна у Албанији су овакви погледи слободно изношени. Тирански Комитет за културу и пријатељске везе са иностранством позвао је у госте делегацију косовских Албанаца. Из Београда је покрајинској делегацији стигла дозвола али и упозорење да обавезно напусте Албанију ако се критикују Југославија и њено руководство. Индикативна је добродошлица коју су им пожелели домаћини у Тирани:

„У овој делегацији желимо поздравити представнике Косова и осталих крајева СФРЈ у којима живе Албанци, почевши од старих патриота, па до представника албанских жена и омладине, и, по могућству, да представници имају пристанак албанских народних маса.“

Тирана је овом приликом понудила 200–300 специјализација из албанологије („уколико се ви са Косова изборите за дозволу“). Чињеница да су стипендије намењене искључиво југословенским Албанцима била је позната југословенској дипломатији. Овде су били потпуно свесни да Тирана не жели да закључи програм културно-просветне сарадње нити аранжман о размени стипендиста у којем би били подједнако заступљени интереси обе стране. Са сарадњом се, међутим, настављало.

У Приштини је маја исте године одржан научни скуп посвећен Скендербегу. Група научника из Албаније посетила је једну педагошку школу и запослене Албанце позвала да младе генерације васпитавају у духу љубави према „мајци Албанији“. У Призрену је 9. јуна свечаном академијом у Дому културе започела централна прослава 90 година Призренске лиге и том приликом констатован је њен значај за

историју албанског народа. У Тирани је затим одржан научни скуп о Скендербегу. Из АПКМ су учествовали декан Правно-економског факултета Марк Краснићи,⁵⁰² шеф Катедре за албански језик Филозофског факултета Идриз Ајети, директор Албаноолошког института Хилми Агани, научни сарадник института Антон Чета, професор Правно-економског факултета Сурија Пуповци и шеф Катедре за историју Филозофског факултета Богумил Храбак.

У Тирани су 1972. одржани научни скупови на тему илирског порекла Албанаца и албанског правописа и књижевности. Извештавајући о првом тиранска штампа је приликом навођења иностраних учесника издвојила југословенске делегате који нису Албанци и Албанце Косова (без назнаке да је реч о покрајини), Македоније и Црне Горе. На другом конгресу није било таквих пропуста. Институт за историју Косова имао је у плану да 1973. организује скуп на тему четрдесетогодишњице конференције у Бујану и АВНОЈ-а у Јајцу. Предложено је, између осталог, да се разговара о усвојеним документима на конференцији, праву на самоопредељење, интерпретацији докумената АВНОЈ-а и конференције и немарксистичком писању о конференцији. Идеја о скупу није прихваћена.

На Косову су 1976–1979. одржана 64 научна скупа од којих врло мало из домена природно-математичких наука. Посебно значајна великоалбанска манифестација била је прослава стогодишњице Призренске лиге у Приштини и Тирани јуна 1978. За председника одбора у Приштини изабран је потпредседник ИВ Скупштине Косова Пајазит Нуши. По сећањима Албанке Бесе Крајку из зграде Призренске лиге премештени су станари, а она добила репрезентативан изглед за ову прилику. Централна манифестација је, чак, телевизијски преношена широм земље.

На научном скупу тим поводом у Приштини 10. јуна главни реферат поднео је Али Хадри, а излагали су Идриз Ајети, Реџеп Ћосја, научници из Албаније и др. На скупу су се углавном чуле неистине или полуистине уз доминирајући наратив да су Албанци претрпели неправду поделом између суседних држава. Милика Павловић, акредитовани новинар са скупа, записаће како то није била научна расправа већ

⁵⁰² Марк Краснићи је доспео у жижу интересовања јавности када га је група српско-црногорских интелектуалаца из АПКМ у разговору 9. марта 1966. у Приштини назвала националистом који кривотвори чињенице. У томе су предњачили Татомир Вукановић и Бранко Бошковић. Краснићи је одговорио да су неупућени и да делују са великосрпских позиција. Објавио је и књигу у којој побија критике са поменуте дискусије. М. Krasnići, "Naučni rad i naučne publikacije na Kosovu i Metohiji" : povodom diskusije održane 9. III 1966. u Prištini, Priština 1966.

отворени политички пледојаје за остварење албанског уједињења. Чак је и гост са атинског универзитета Евангелос Кофос опомињао колеге албанске националности да се држе науке.

У Тирани је научна конференција одржана 12. јуна како би могли да дођу и излагачи са Косова. За председника Одбора директивом Енвера Хоџе да се „изучавање овог догађаја не сме препустити само историчарима, већ и одговорним људима у ЦК“ постављен је други човек Албаније Рамиз Алија. Из Приштине је пристигла велика делегација Албанаца и један Србин (Зоран Ђорђевић). Поруче из Тиране нису се суштински разликовале од приштинских.⁵⁰³

Историчари Али Хадри и Скендер Ризај који су уживали знатан углед у косовској јавности били су, заправо, носиоци опасне ревизионистичке историје. Хадријеве студије *Историја НОБ Космета 1941–1945, Косово и Метохија 1941–1945, Ђаковица у НОП-у 1941–1945* уз низ научних чланака дају искривљену верзију историјских догађаја. Посебно је студија о Ђаковици изазвала низ оштрих реакција, а у полемику се умешао и познати локални првоборац М. Тесаревић захтевајући да се од аутора ограда градска борачка организација. Хадри је ушао у оштре полемике и са Светозаром Вукмановићем Темпом и бившим директором Војноисторијског института у Београду Петром Брајовићем. ИК Председништва ПК оградиле се од Хадрија и предложио Основној организацији СК Филозофског факултета степен политичке одговорности. Ствар се претворила у општу фарсу, јер су појединци са факултета неукусно хвалили Хадрија па се није више знало да ли

⁵⁰³ АЈ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom (=559), 559-53-118, Informacija povodom ponude Ministarstva prosvete i kulture NR Albanije za dodeljivanje stipendija pripadnicima albanske narodnosti iz Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo; S. Đaković, *nav. delo*, 184–199; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 361, 363, 795–796, 798–799; Б. К. Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, Београд 1996, 177–182; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 123, 249; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 395; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 25; М. Мишовић, *нав. дело*, 421; М. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1945–1989.*, u: *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, 264; I. Đ. Vukadinović, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971.*, 379–380; Р. Златановић, Научни симпозијум у Приштини поводом 500-годишњице смрти Скендербега, *Јединство*, 13. мај 1968, бр. 20, 1, 3; С. Бабарогић, Прослављена 90-годишњица Призренске лиге, *Јединство*, 17. јун 1968, бр. 25, 10; <https://oralhistorykosovo.org/sr/besa-krajkul/> (3. април 2023). Видак Вујачић, један од говорника на збору у Косову Пољу 1987. коментарисао је Призренску лигу: „Призренска лига - то је фашистичка лига, чији је циљ био да комада Југославију и прави велику Албанију. Ено га споменик усред Призрена, тамо испред општине стоји. А није подигнут споменик Идризу из Петруштице, учитељу који је био комуниста срцем, Грбушић Милошу из Магура које су одвели непријатељи и везали и обесили у Призрену. А Призренској лиги 1977. подигнут је споменик. И што се онда чудимо? Зна се ко је то све спроводио и ко то спроводи.“ К. Николић, *нав. дело*, 135.

се тражи његова одговорност или се предлаже за награду. Уместо казне Академија наука и уметности Косова и Филозофски факултет у Приштини предложили су га заједно 1980. за награду АВНОЈ-а. На неистине и полуистине албанских историчара указивале су и југословенске колеге у раду на писању *Енциклопедије Југославије*. Чланци „Албанци“ и „Албанско-југословенски односи“ морали су претрпети корекције да би били уврштени у енциклопедију. Албански историчари имали су јасну подршку покрајинског руководства, а посебно Фадила Хоџе. Историјски фалсификати несметано су промовисани у часописима „Албанолошка истраживања“ (Албанолошки институт) и „Косово“ (Институт за историју Косова). Ризај је, чак, изнео шокантну тезу да сеобе Срба са Косова у 17. веку није ни било, већ да је реч о покрету пар десетина људи. На ревизионизам албанских историчара упозоравао је њихов колега из Приштине Хасан Калеси:

„Треба истаћи да ми овде на Косову апсолутно немамо развијену историографску критику, већ кланску, непотистичку и панегиричку, чији је циљ да се радови појединих аутора хвале и глорификују, иако често не испуњавају ни формалне научне услове. С друге стране, код неких историчара скоро да се укоренило мишљење да је циљ албанске историографије на Косову да на нишан чека сваку књигу објављену у Београду или другде да би се показало како је злонамерно третирана историја албанског народа.“

Калеси је, препознат као противник албанизације историографије, био онемогућен да објављује у часописима на албанском. Посебно је био критичан према Ризају:

„Врло је симптоматично да је С. Ризај, након што је писмено изнео своја „научна“ открића, изабран за шефа Одсека за историју Филозофског факултета у Приштини, изабран за председника Друштва историчара Косова, делегиран за члана редакције (Југословенског) историјског часописа, изабран за главног и одговорног уредника „Албанолошких истраживања“, добио неколико хиљада долара да иде на некаква истраживања у Лондон, иако не зна да исправно изговори једну реченицу на енглеском. Ја стварно не могу а да све то не доведем у једну логичку везу - треба фалсификовати историју, треба иступати са примитивних, националистичких позиција, па да ти сва врата буду отворена.“

Калеси је упозоравао да овакви историчари крајње штетно делују на Албанце.⁵⁰⁴

Децембарска награда, највише косовско признање у домену науке и културе, показује колико су националисти и сепаратисти детаљно схватили свој посао. Приликом доделе ове награде 1959–1974. назначавана је припадност Косова Југославији и Србији, али се од 1974. са тиме одједном престало.⁵⁰⁵

У постбрионском периоду била је присутна жеља покрајинског руководства да се Приштина и симболички, изградњом репрезентативних грађевина у домену просвете, науке и културе, приближи главним градовима република. У том контексту може се посматрати изградња зграде Универзитетске библиотеке која је трајала неколико година. Имала је преко 16.000 квадрата површине. Без обзира што је у њеним фондовима било више стотина хиљада наслова многи су због белих купола на крововима, иако је по речима архитекте у питању алузија на пчелиње саће, сумњали да је у питању алузија на традиционалне албанске беле капе (кече). Такви гласови били су јаки након 1981. када су свуда тражени симболи албанског национализма.⁵⁰⁶

Нема сумње да је идејни центар великоалбанске идеје био УП. У уређеним друштвима слична институција имала би врло позитивну улогу, али се на Косову рад институције само једним делом свео на прогрес а већим на идејно подражавање великоалбанске идеје. То је и лако доказиво ако знамо да су на демонстрацијама 1968. и 1981. студенти били међу најбројнијима. Одговорни људи су са недопустивим закашњењем, несвесним или свесним, приметили овакву улогу универзитета. Лазар Колишевски је на седници југословенског Председништва 28. априла 1981. истакао да је Косово „стварањем мамутског универзитета у Приштини, само себи створило један веома крупан проблем, који је са дугорочнијег становишта потенцијално жариште национализма и нестабилности“.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ М. Мишовић, *nav. delo*, 178, 239–246, 343–352; М. Зечевић, *Косовска историографија као идеологија и политика*, у: Д. Морачић (ур.), *Косовска криза : (узроци и путеви изласка)*, Приштина 1989, 134–147.

⁵⁰⁵ М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 128–131.

⁵⁰⁶ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 68; Н. Симић, *Приштина кроз време*, Косовска Митровица 2021, 111–165.

⁵⁰⁷ М. Мишовић, *nav. delo*, 338–339.

Оснивање УП 1969. нису сви заинтересовани фактори дочекали са истим очекивањима. У поздравном писму Тито изражава уверење да ће УП дати крупан допринос развоју Косова, шире заједнице и политици братства и јединства. Приштински званичници су поздравили оснивање високошколске установе као добар потез у циљу кадровског осамостаљивања. Фадиљ Хоџа је еуфорично говорио да је „задатак професора и студената да ову кућу учине кућом науке, револуције и стваралаштва“. Међутим, у неким београдским круговима се приговарало да Приштина иде пребрзо и да Универзитету у Београду за дуже време треба оставити покровитељску улогу. Најреалнију оцену дали су националисти и сепаратисти. По оснивању првих факултета међу собом су говорили како им је Србија одузела пушке а дала у руке топове. У јавности се са правом повело питање квалитета будућег универзитета ако знамо да су у старту недостајали кадровски и материјални услови за успешан рад. На могуће проблеме врло рано је упозоравао и председник ПК Вели Дева, тврдећи да ће развој УП једино бити могућ ако не остане провинцијални. У том смислу упозорио је на паролу „сви предмети на албанском“ као реакционарну, јер би онемогућила квалитетне предаваче да овде раде као хонорарни професори. Веровао је да управо они морају бити ембрион око кога би се окупљале и множиле домаће интелектуалне снаге. Међутим, многи нису тако резоновали већ су универзитет доживљавали као ексклузивно албански. То се примећује у изјави Аљуша Гашија на политичком активу у Пећи 1969. да УП „није отворен за решавање проблема Срба у Југославији, већ да треба да решава проблеме Албанаца, а да се Срби могу школовати на другим универзитетима“. О изјави је расправљано на седници Секретаријата ПК 14. марта 1970. уз оцену да је супротна ставовима СК. Гашију, међутим, није изречена ниједна мера, већ је наложено да јавно делује у складу са мишљењем Секретаријата.⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ DAS, Д-2, ПК СКК, к. 15, Оцена идејно-политичких ставова Аљуша Гашија на политичком активу у Пећи 24. фебруара 1970. год., Приштина, 14. март 1970; М. Мишовић, *нав. дело*, 319, 322; В. Милановић, *нав. дело*, 104; Аноним, Велики културни догађај, *Јединство*, 20. новембар 1969, бр. 56, 1, 3; Аноним, Формирање Универзитета је логичан наставак досадашњег развоја високог школства, *Јединство*, 20. новембар 1969, 1, 4; Тито, Писмо председника Тита учесницима скупа поводом отварања Универзитета у Приштини, *Јединство*, 16. фебруар 1970, бр. 13, 1; Р. Златановић, Б. Јокић, Велики културни и историјски догађај, *Јединство*, 16. фебруар 1970, 1, 3; Аноним, Универзитет - нова велика школа на Косову, *Јединство*, 19. фебруар 1970, бр. 14, 8.

Поремећеност међунационалних односа преносила се и на УП. Такви односи ограничавали су, иначе, скучене могућности развоја. Косовска омладина је и пре студија углавном живела у оквирима сопствених националних заједница без дубљег мешања са „оним другим“, а таква пракса се само наставила на УП јер је настава извођена двојезично (српски, албански). *Јединство* је писало:

„Отац је послао сина на факултет. [...] Али син, Србин, који се осећа већим „Србином“ од оца, није погледавао ни у књигу ни у своју лепушкасту другарицу. Искористио је „глувонемост“ својих професора па по зидовима исписао паролe:

„Косово је српско, „Шипцима - шипак“. [...] На другом факултету, на истом зиду и истој клупи, његов друг Албанац исписао је сличне паролe. И једни и други су величали оне који су угњетавали народе којим они припадају... Тако млад човек наседа. Отац не уме да му каже да умукне и да су неки његови професори постали глувонeми [...].“⁵⁰⁹

Након демонстрација 1981. јавност је упозната са чињеницом да су национализам и сепаратизам били у великом успону на УП, а посебно од демонстрација 1968. У студентским домовима у Приштини 1981. било је најмање 200 националиста и сепаратиста. Годинама уназад у домовима је живело на десетине сумњивих „илегалаца“, који су ширили међунационалну мржњу. Истицане су и непријатељске паролe, деградиран је Титов лика, певане националистичке песме, а мешања Албанаца и Срба / Црногораца по собама било је врло ретко. Наиме, по додељивању је било мешовитих соба, али су се касније студенти сами мењали и живели са сународницима. Уочи пописа 1981. албански студенти вршили су притисак на муслимане да се изјасне као Албанци, подсећајући их да су дужни Албанцима јер су их спасили „четничке каме“ у рату. Муслимани су се бранили да ће их пријавити, а Албанци их прозивали као издајнике муслиманске солидарности. У Студентском центру у Приштини била је лоша квалификационо-образовна структура радника и владала велика фамилијарност. Храна и хигијена били су скромни, али су временом побољшавани. Албански

⁵⁰⁹ А. Ракочевић, „Глувонeми“ професори, *Јединство*, 13. мај 1968, бр. 20, 1. Организација СК школе оценила је ове наводе као претенциозне, док је новинар одговорио да су у питању званични подаци са саветовања ИК ПК и секретара општинских комитета 10. јуна. Аноним, Истина о глувонeмим телефонима, *Јединство*, 17. јун 1968, бр. 25, 1.

студенти често су крали прибор и одлазили на одмор а да нису платили обавезе. Из центра су желели да то реше судским путем, али су „одозго“ засутављени. Директор центра Садику Ђиколи тврдио је да студенти нису каснили са плаћањем обавеза, а његов заменик Милан Ђуринац супротно. Уосталом, две верзије једног догађаја у зависности од националне припадности карактеристична су слика Косова.⁵¹⁰

Ништа од међунационалних и других очигледних проблема Тито није поменуо у говору приликом проглашења за почасног доктора наука УП 1975. Том приликом је истакао да је ово место једно од најдрагоценијих друштвених инвестиција на Косову. Албанизацију УП је било лакше реализовати с обзиром на чињеницу да су ректорска места заузимали искључиво Албанци - Дервиш Рожаја (1969–1975), Идриз Ајети (1975–1977), Фериз Краснићи (1977–1981), а од школске 1981/1982. Газменд Зајми. До школске 1981/1982. фигурирала су два проректора са двогодишњим мандатом (један Албанац и један Србин / Црногорац). Од школске 1981. број је повећан на четири (два Албанца, један Србин или Црногорац и један представник студената). Генерални секретар УП 1969–1983. био је правник Зећ Шеху, док су Срби и Црногорци држали место председника Савета (Скупштине) УП.⁵¹¹

Срби и Црногорци постајали су све изолованији имајући у виду да је њихов број опадао, а Албанаца растао. Томе је допринела и пракса националног кључа приликом уписа. У том контексту делује скандалозно да је Савет Техничког факултета у школској 1970/1971. донео одлуку да се на факултет упише 150 студената од којих 105 Албанаца, 27 студената из афроазијских земаља и 18 Срба, Црногораца и осталих од чега је половина резервисана за муслимане Рашке области. Број наставника Срба / Црногораца и Албанаца испрва је био приближан, али је временом измењен у корист Албанаца у односу 2:1 и затим 4:1. Тек је средином осамдесетих југословенски Уставни суд оценио да је политика националног кључа неуставна.⁵¹²

⁵¹⁰ Д. Миловановић, Пароле се одомаћиле, *Новости*, 2. јул 1981, 7; Исти, Притисак уочи пописа, *Новости*, 3. јул 1981, 7.

⁵¹¹ J. Redžepagić i dr., *nav. delo*, 13–127.

⁵¹² AJ, 130, k. 803, Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine); *Isto*, 803, k. 131, Informacija o uzrocima iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova; E. Beriša, M. Stolić, *nav. delo*, 228; Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosovo, *nav. delo*, 228; J. Redžepagić i dr., *nav. delo*, 56; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*,

Табела бр. 7 Национални састав студената УП⁵¹³

Год.	1966/67	1973/74	1974/75	1975/76	1976/77
Срб.	3.149	7.218	7.252	8.354	8.200
Црн.	1.052	1.779	1.789	1.942	2.092
Алб.	2.306	14.470	17.321	22.613	24.125
Год.	1977/78	1978/79	1979/80	1980/81	1981/82
Срб.	8.206	8.222	7.940	7.107	5.424
Црн.	2.081	1.975	1.965	1.766	1.379
Алб.	27.690	33.736	34.250	30.724	30.896

УП је стекао лошу репутацију из више разлога. Јавност је сумњала да представља „фабрику“ сумњивих диплома, магистратура и доктората, што је једним делом било тачно. Нарочито се та критика односила на Албанце. Чини се да су националисти и сепаратисти тиме омогућавали већу кадровску проходност сународника. Скупа посматрано, много је проблема оптерећивало рад УП. О томе је говорио 1969. истраживач на Албанолошком институту у Приштини и члан Арапске академије наука у Каиру Хасан Калеша. Упозорио је да изостају специјализације у иностранству, да не постоји шира представа о научним резултатима у свету јер се слабо чита инострана литература нити постоји пракса превођења на стране језике („По мом мишљењу, ми се нисмо довољно уклопили ни у оквиру југословенске, а камоли светске науке. Интерес за наша научна достигнућа, међутим, и те како постоји“). Калеша је сматрао битним сарадњу са југословенским и иностраним универзитетима да би се избегле замке провинцијализма. Неопходно је, нагласио је, универзитет ставити у функцију развоја привреде где је изводљиво, навевши као пример сарадњу Техничког факултета са Институтом за олово и цинк при „Трепчи“ и сл. Указао је на недостатак архивиста, археолога, историчара уметности, филолога и сл. Уопште,

87–88. Иако су Албанци бројчано доминирали у броју студената њих је било тек незнатно више међу дипломиранима. У периоду од школске 1969/1970. до школске 1979/1980. на факултетима је дипломирало 4.321 Албанаца и 3.717 Срба, Црногораца и осталих, а на вишим школама 9.680 Албанаца и 9.290 Срба, Црногораца и осталих. *Исто*, 88.

⁵¹³ Е. Beriša, М. Stolić, *nav. delo*, 228; Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosovo, *nav. delo*, 228; Ј. Redžepagić i dr., *nav. delo*, 56; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 87–88.

критиковао је кадровску политику уз констатацију да већ изграђени кадрови и поред солидних материјалних услова одлазе. Критиковао је површност у научно-истраживачком раду, својеврсну манију лакшег стицања научних титула („ништа не сме бити науштрб квалитета“) и праксу да се под науком протура квазинаука.⁵¹⁴

Посебан притисак на студенте и наставнике Србе и Црногорце стварала је мајоризација којој су били изложени у раду. Она је, иначе, била присутна у свакодневном животу на Косову у најразличитијим сферама. Иако је на нивоу Федерације разним правним актима формално спречен диктат већине то у случају Косова није било реализовано. Овде су одлуке доношене управо већином, што је у пракси значило игнорисање воље Срба и Црногораца услед њихове малобројности. Тиме се демократски принцип владавине већине претворио у тиранију над мањином. Мајоризација је била посебно видљива и штетна у кадровској и законодавној (уставотворној) политици, сфери доношења општих правних аката организација удруженог рада у привреди и друштвеним службама, државним органима, регулисању питања из радних односа и по основу рада, припреми и доношењу аката политичких организација у виду закључака, одлука и ставова и приликом одлучивања о њиховом остваривању. Довела је до легализације дискриминације грађана на националној основи и других облика националне неравноправности, утичући на Србе и Црногорце психолошки јер је стваран осећај бесперспективности и мањинске инфериорности.⁵¹⁵

Студенти и наставници Срби и Црногорци прегласавани су од стране бројнијих албанских колега. У више наврата напуштали су такве седнице. Једном приликом, међутим, остало је само три лица српске националности, али је потврђен кворум и рад настављен. Секретар Универзитетског комитета СК Куртеш Салиху коментарисао је да је теза о мајоризацији преузета са стране. Новембра 1971. на седници Универзитетског комитета СК и Извршног одбора ССК дата је оцена да је национална конфронтација на УП опасна по будућност Косова. Салиху је замерио партијским друговима да су се по питању међунационалних односа на УП водили

⁵¹⁴ Аноним, Универзитет у Приштини треба да буде мотор и регулатор научне активности на Косову, *Јединство*, 13. новембар 1969, бр. 54, 8.

⁵¹⁵ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, 803, к. 131, Информација о узроцима исељивања Срба и Црногораца са Косова; М. Sekulović, Nacionalna ravnopravnost i većinsko odlučivanje, u: *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, 242–246.

националним интересима. На састанку ПК и Универзитетског комитета СК и састанку актива СК Филозофског факултета одбијене су тезе о мајоризацији као неосноване.⁵¹⁶

Срби и Црногорци су од почетка рада УП пропорционално учешћу у становништву имали унапред одређен број места на упису, у студентским домовима, самоуправним органима појединих факултета и универзитетским телима, броју стипендија и др. Стриктна пропорционалност правдала се политиком остваривања потпуне националне равноправности. Ректор Дервиш Рожаја је одбацивао критике да приоритет приликом уписа имају косовски грађани, тврдећи да су у условима пуне транспарентности конкурисала лица из Црне Горе, уже Србије и Македоније. Октобра 1971. одржана је седница Универзитетског савета на којој је било речи о примедбама Одбора за просвету, науку и културу на Статут УП. Чланови савета већином гласова предложили су да се из заглавља диплома избрише „Социјалистичка Република Србија“ и испише „Социјалистичка Федеративна Република Југославија - Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово“. У образложењу се наводи да је реч о практичном усклађивању са најновијим уставним променама. Против измене гласали су једино професори Вук Филиповић и Јелисавета Станишић. О мајоризацији је разговарано и на састанку актива СК наставника и сарадника Филозофског факултета. Већина дискутаната инсистирала је да се утврди да ли проблем постоји. Ствар је доспела у јавност. Посебно су се интересовали *Јединство* и *НИН*, док су из Приштине стизале критике да имају националистички приступ теми. И хрватска штампа је критиковала студенте на српском да заступају идеје поражене 1966. Питање мајоризације је покренуто на Филозофском факултету, а затим су студенти на српском напустили збор на Техничком огорчени поновним избором Албанца Рожаје за ректора, Сурије Поповића и Вере Ивановић за проректоре под утиском да су политички наметнути. То, међутим, није омело њихов избор. У одбрану студената на српском стао је њихов студентски лист *Нови свет*, док је студенте на албанском заступао лист *Vota e re* (срп. *Нови свет*). Лист на српском критикован је да се служи националистичком

⁵¹⁶ Д. Илић, Врућа студентска јесен, *Јединство*, 15. новембар 1971, бр. 91, 3; Исти, Национална конфронтација је опасна, *Јединство*, 18. новембар 1971, бр. 92, 3; Аноним, Одбија се дискусија о мајоризацији, *Јединство*, 22. новембар 1971, бр. 93, 1, 3.

демагогијом и шири лажну тезу о проблемима студената. Ствар је кулминирала када је за главног уредника оба листа одлуком Извршног одбора ССК, заправо политичким диктатом, постављен Албанац Даут Демаку. Осим чињенице да је од раније сумњичен за корупцију његов избор био је нелогичан ако знамо да је као Албанац постављен на место уредника листа на српском. Четири члана његове редакције поднела су оставке уз тврдњу да Демаку и Илија Јовановски (једини који није поднео оставку) не дозвољавају да се пише о реалним проблемима студената.⁵¹⁷

Упорни у критици мајоризације били су студенти Правног и Економског факултета. Реч је о збору студената децембра 1971. У склопу општих дешавања у земљи осуђени су национализам и сепаратизам и дата подршка Титу да предузме одговарајуће мере. Посебно су критиковани Маспок и његове везе са ССК, уопште солидарност Загреба и Приштине по разним политичким питањима. Студенти су захтевали реорганизацију ССК, већу укљученост студената два факултета у друштвени живот, оснивање клубова, културних и уметничких друштава, преиспитивање материјалног положаја (1971. у студентским домовима за студенте на српском било 136 од 1.783 места, а на четвртој години Правног факултета три од 67), раскид са праксом етикетирања студената као националиста, враћање у заглавље диплома „СР Србија“ под претњом да нико од студената на српском неће примити другачију диплому, опозив главног уредника *Новог света* уз захтев да га бирају искључиво студенти на српском, поновни избор ректора и проректора јер

⁵¹⁷ М. Мишовић, *nav. delo*, 325–327; М. Зоњић, Универзитет је отворен свима, *Јединство*, 30. август 1971, бр. 69, 4; Аноним, Дипломе без назива Социјалистичка Република Србија, *Јединство*, 21. октобар 1971, бр. 84, 3; Д. И., Постоји ли мајоризација, *Јединство*, 8. новембар 1971, бр. 89, 1, 3. Четрнаести број *Новог света* изашао је на 12 уместо 16 страна. То је вероватно било дело главног уредника Даута Демакуа, који је без знања редакције листа на српском отишао у штампарију „Рилиндје“ и искључио те стране. *Рилиндја* је 8. јуна објавила чланак директора штампарије Бекреша Бектешија у којем се писање *Јединства* критикује као неосновано. *Јединство* је одбацило такве тврдње. По вештачкој симетрији редакције оба листа су смењене. СДК је извршио контролу Демакуовог пословања, утврдивши низ финансијских малверзација. На месечном нивоу зарађивао је више од самог ректора. Аноним, Ко прекраја „Нови свет“?, *Јединство*, 3. јун 1971, бр. 44, 1; Аноним, Ко дезинформише јавност, *Јединство*, 10. јун 1971, бр. 46, 5; Д. С., Различите судбине два листа приштинских студената, *Јединство*, 5. јул 1971, бр. 53, 7; Г. Петковић, Бивши председник Савеза студената примао више од Ректора универзитета, *Јединство*, 8. новембар 1971, бр. 89, 5; Д. И., Оставка редакције студентског листа „Нови свет“, *Јединство*, 6. децембар 1971, бр. 97, 3; Аноним, Нормализовано стање, *Јединство*, 9. децембар 1971, бр. 98, 1, 3.

студенти на српском нису учествовали у претходном. Закључци су послати на више политичких адреса у Федерацији, Републици и Покрајини.⁵¹⁸

Сличне захтеве изнеле су и њихове колеге са других факултета, али их је приштински СУП оценио незаконитим и националистичким. Студенти-неалбанци нашли су се под присмотром косовске службе. Тринаест студената осуђено је на једномесечне казне затвора. У образложењу се наводи да су 19. новембра и 3. децембра мимо форума органа управљања тврдили да су студенти на српском у незавидном положају и образовали комисију са циљем одласка у Београд ради информисања републичких органа. Тиме су, каже се, починили прекршај из чл. 8 Закона о прекршајима против јавног реда и мира. Извршни одбор ССК је њихов рад оценио националистичким и шовинистичким, али је најавио да ће преиспитати жалбе. Ствар је упркос покушајима да буде заташкана доспела у јавност. Децембра 1971. Универзитетски комитет одбацио је критике и предлоге студената на српском уз циничну препоруку студентима-комунистима да се ангажују на разбијању њихове изолованости. Албански функционери су пожурили да захтеве студената на српском прогласе неоснованим и националистичким. Посебно је у томе био истрајан Аслан Фазлија на седници Конференције ССРН Косова 17. децембра када је оштро критиковао београдску штампу и *Јединство*. Неколико присутних Срба и Црногораца оценило је да је реч о претераним квалификацијама, траживши да се провере наводи студената на српском. Међутим, на 33. седници ПК 25–26. децембра секретар Михаило Звицер у уводном реферату изјављује да зборови студената на српском представљају националистичку и антисамоуправну „диверзију“. У дискусији се опет неколико Срба и Црногораца није сложило са таквим оценама, али је реферат већински подржан без обзира што је актив још раније упознат са ставом Радне групе покрајинског ИВ-а о неправилностима на штету студената на српском. Председник ССК Азем Власи пажљиво је тактизирао

⁵¹⁸ М. Мишовић, *nav. delo*, 327–329; Р. Златановић, Срби и Црногорци напустили два збора на Филозофском факултету (Догађаји на Универзитету у Приштини), *Политика*, 13. новембар 1971, бр. 20873, 6; Исти, Одбацују се методи притиска и бојкотавања, *Политика*, 20. новембар 1971, бр. 20880, 5; Аноним, Инцидент на Правном факултету у Приштини, *Политика*, 7. децембар 1971, бр. 20895, 6; Аноним, Судија за прекршаје у Приштини казнио шест студената, *Политика*, 11. децембар 1971, бр. 20899, 6; Аноним, Доследна улога и одговорност комуниста албанске народности (Махмут Бакали оценио недавне догађаје на Универзитету у Приштини као националистичку диверзију), *Политика*, 17. децембар 1971, бр. 20904, 6.

у овим превирањима. Приметио је и критиковао ниску заступљеност Срба и Црногораца на разним местима, али је упорно релативизовао проблем. У том контексту је, између осталог, понављао информацију да у домовима 1971. није било места за половину пријављених Албанаца (Албанци - 1.400 примљено, 1.400 не; Срби и Црногорци - 300 примљено, 200 не).⁵¹⁹

Покушаје студената на српском да обезбеде паритетну заступљеност на факултетима, у деканатима, ректорату и СКК као вид гаранције против мајоризације осудио је децембра 1971. нови председник ПК Махмут Бакали, па Аслан Фазлија на седници ССРН Косова истог месеца. На децембарској седници Извршног одбора ССК закључено је да су захтеви студената непримерени, али да неке критике ваља испитати.⁵²⁰

Крајем децембра 1971. основна организација СК на Филозофском факултету оцениће да је стање нормализовано и изрећи казне искључења неколицини чланова. Због злоупотребе службене дужности и расипања средстава искључен је Даут Демаку, а због организовања нелегалних зборова студенти Милосав Мићовић, Бранимир Јокић и Милорад Петровић. Професор Бранко Бошковић искључен је због инсистирања на паритетној заступљености Срба и Црногораца и тезе о мајоризацији Албанаца.⁵²¹

Проблеми тиме нису решени, већ је крајем године забележена туча Албанаца и Срба / Црногораца на Правном факултету о чему су писале *Вечерње новости* и *Политика*. Због тога су, чак, новинари Златко Стевић и Нијаз Селмановић одговарали пред Окружним судом у Приштини. Неалбанци су тврдили

⁵¹⁹ М. Мишовић, *нав. дело*, 329–335; М. Трајковић, *нав. дело*, 107–110; Аноним, Нормализовано стање, *Јединство*, 9. децембар 1971, бр. 98, 1, 3; Аноним, Кажњено седам студената, *Јединство*, 13. децембар 1971, бр. 99, 3. Колико су Срби и Црногорци били запостављени када је реч о смештају у студентским домовима сведочи статистика из 1981. по којој је првих било 1,9%, других 0,66%, а Албанаца 90,9%. АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; *Isto*, 803, к. 131, *Informacija o uzrocima iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova*.

⁵²⁰ Д. Илић, Студентски зборови - националистичка диверзија, *Јединство*, 20. децембар 1971, бр. 101, 3; Д. Илић и др., Јединствена подршка другу Титу, *Јединство*, 20. децембар 1971, 1, 4; Г. Петковић, Одлучна борба против национализма, *Јединство*, 20. децембар 1971, 7.

⁵²¹ Аноним, Искључења из Савеза комуниста, *Јединство*, 30. децембар 1971. и 3. јануар 1972, бр. 104, 1.

да је туче било, а Албанци да је у питању мање кошкање. Суд је оценио да је туче било.⁵²²

Све до 1981. постојала је дискриминација Срба и Црногораца при додели кредита и стипендија. Србима је школске 1978/1979. додељено 8,27% укупног броја кредита, а 9,24% школске 1980/1981. Црногорцима је додељено 2,53% и 3,25%. Када је речима о стипендијама ђацима и студентима српске националности дато их је 15,6% (1978) и 13,2% (1980), а Црногорцима 2,35% и 2,63%.⁵²³

Албанизација УП добила је посебне размере наставно-научним повезивањем са УТ. Та институционална сарадња сама по себи не би била штетна да из Тиране није пласирана најотровнија великоалбанска пропаганда. Најпре је без знања Секретаријата иностраних послова (СИП) група приштинских професора посетила Тирану новембра 1967. Три године касније тиранска делегација посетила је Приштину, а приштинска делегација боравила 11 дана у Албанији. У Приштини је потписан Протокол о сарадњи у наставно-научној области који предвиђа размену кадрова, заједничка истраживања, размену литературе, научних часописа, архивске грађе и сл. УТ је изразио спремност да посредују код одговарајућих институција да се УП снабде уџбеницима на албанском. УП се даље јавља и као посредник у сарадњи између УТ и приштинских културно-научних институција (Албанолошког института, Завода за историју Косова, Музеја Косова и слично). Крајем 1971. делегација УТ посетила је Приштину ради формулисања наставка сарадње. Фебруара 1972. у Пећи, Ђаковици и Дечанима боравила је група научних радника из Тиране за питања језика, дијалектологије, лексикографије, етнографије и

⁵²² Д. Илић, Туча на правном факултету није измишљена, *Јединство*, 20. март 1972, бр. 23, 4. Врховни суд Косова укинуо је ову пресуду 1977. и суђење је настављено на иницијативу окружног јавног тужиоца. Тужба је одбачена због застарелости. Новинари нису могли да напуштају земљу, а судски трошкови пали су на терет суда. Т. Милић, *Dvostruko suđenje novinarima, Duga*, 23. oktobar 1982, бр. 226, 22–23.

⁵²³ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*. Злоупотреба је било и у додели средстава из Титовог фонда (намењен школовању ђака и студената). Милутин Вучинић из села Вуче код Лепосавића жалио се Савету фонда да није добио стипендију намењену средњошколцима, иако је узоран ђак и омладинац. Подвукао је, такође, да нису узете у обзир ни његове тешке материјалне прилике. Када је Титов фонд у питању водило се, ипак, рачуна о националној заступљености стипендиста. Стипендиста Срба и Црногораца 1979. било је 51, а Албанаца 161 (донекле одговара националној структури). АК, *Titov fond na Kosovu (=371)*, к. 81, *Molba Milutina Vučinića Skupštini Titovog fonda na odluku fonda, Sočanica; Isto*, к. 87, *Pregled o broju kandidata za stipendiju, dodeljenih stipendija i njihova nacionalna struktura*.

фолклора на челу са замеником декана Факултета за језик и историју Анастасом Додијем. Маја 1976. у Приштину је дошла делегација из Тиране на челу са професором Петритом Радовицким. У Тирану је 1979. отишла приштинска делегација предвођена професором Газмендом Зајмијем ради потписивања протокола о наставно-научној сарадњи. Јуна 1980. поводом прославе десет година оснивања УП дошла је делегација научних радника из Тиране. Ректори два универзитета Зајми и Радовицка потписали су Протокол о наставку наставно-научне сарадње за школску 1980/1981. чиме се додатно утврђује широка сарадња две институције - предвиђа се размена кадрова ради одржавања курсева, предавања, размене искустава и специјализација.⁵²⁴

Дешавања 1981. до краја су разобличила великоалбански карактер УП. С обзиром на масовност студената свако добронамеран може препознати апсурдност Титове изјаве 1975. у Приштини да је ово „ковачница“ братства и јединства. Говорећи 13. маја 1981. на седници Одбора Већа за народну одбрану савезне Скупштине извршни секретар ЦК СКЈ генерал Милан Даљевић казаће да је УП „тврђава национализма“, да су комунисти затајили а ниједан професор и академик нису јавно осудили демонстрација. То су пар дана касније гласно демантовали албански функционери. И у новембарској Платформи СКЈ стоји да је на УП „непријатељској индоктринацији био отворен широк простор“. После демонстрација на УП се говорило и о исељавању. На седници Савета 23. јуна речено је да је за последњих десет година отишло 64 наставника српске и црногорске националности, али „не због притиска већ превасходно из материјалних разлога, односно због бољих услова живота и рада који су им нуђени у другим местима“. На седници 30. септембра изнета је критика да је УП од оснивања до

⁵²⁴ АЈ, 559-53-118, Протокол о проsvetно научној сарадњи између Државног Универзитета у Тирани и Приштинског универзитета, Тирана, 27. октобар 1970; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 361–363; Аноним, Плодни боравак, *Јединство*, 6. март 1972, бр. 19, 11; Аноним, Делегација тиранског Универзитета у Приштини, *Јединство*, 13. мај 1976, бр. 38, 3; Д. И., Потписан протокол о сарадњи с државним Универзитетом у Тирани, *Јединство*, 2. новембар 1970, бр. 83, 3; Аноним, Делегација Универзитета из Тиране у Приштини, *Јединство*, 6. децембар 1971, бр. 97, 1; Аноним, Представници Приштинског универзитета у Албанији, *Јединство*, 18. септембар 1979, бр. 221, 3; Аноним, Потписан протокол о наставно-научној сарадњи, *Јединство*, 5. јун 1980, бр. 132, 3; Аноним, Пајазит Нуши примио делегацију Универзитета у Тирани, *Јединство*, 5. јун 1980, 3. У СИП-у су се 1970. жалили да се сарадња Косова и Албаније одвија мимо Савезне комисије за везе са иностранством. Били су шокирани чињеницом да о везама два универзитета сазнају путем штампе. АЈ, 559-25-52, пов. бр. 255, *Beleška sa sastanka u DSIP-u održanog 21. sept. 1970.*, 29. septembar 1970.

демонстрација првенствено сарађивао са УТ, а да је сарадња са другим универзитетима била формална. Констатован је низ пропуста и слабости у тој сарадњи који су поспешили индоктринацију студената и наставног кадра. У уводном излагању Сурија Поповци признаје да се у Приштини често одступало од протокола о сарадњи два универзитета. Најширу сарадњу са Тираном имао је Филозофски факултет (истраживања у области албанског језика, књижевности, историје). Гости из Тиране годишње су покривали у просеку 23 предмета на УП, али је с обзиром на кадровско јачање УП временом смањиван број гостујућег особља. Тирански наставници долазили би два до четири пута годишње и остајали између четири дана и четири недеље (најчешће две). Ангажовање приштинских наставника у Тирану било је, пак, симболично. Током дискусије се чуло да је Тирана врло пажљиво водила рачуна ко ће и са каквим планом „сејати“ пропаганду у Приштини. Дрита Доброши је истакла да су из Албаније слали најспремније људе („ми смо правили спискове тако да се сви изређамо у дружењу с њима“), да је међу појединим професорима било, ипак, људи који су се најпохвалније изражавали о Југославији али су сви редом служили пропагандној политици Албаније. На УП су предавали, између осталог, сестрић Енвера Хоџе Љуан Омари и директор Института марксизма-лењинизма у Тирану Бујар Хоџа. Овај је посебно интересантан с обзиром на чињеницу да је једно време био и амбасадор Албаније у Турској, где се истакао као организатор главног пункта за повезивање албанске екстремне емиграције и илегалних група на Косову. Након пословних обавеза албански гостујући наставници и њихови сународници-домаћини често би заједно „лумповали“ по хотелу „Гранд“ у Приштини уз певање националистичких песама, извикивање парола, цепање Титових слика и пуцање у исте, а да то никога није подробније заинтересовало. До 1981. на УП су намерно скривали праве податке о односима са Тираном. Економски и Правни факултет, примера ради, у својим јубилеарним књигама не наводе имена професора из Тиране, док су оба објавила листе гостујућих професора са других југословенских универзитета. Након демонстрација на УП је уследила диференцијација, али очекивано спора услед отпора албанског кадра. Поједини професори слали су анонимна писма Радној групи на челу са Аземом Власијем, тврдећи да је реч о „скидању глава“. Учинак диференцијације је био више декоративан. Ректор Газменд Зајми из „осећаја

одговорности“ поднео је оставку, из СКК искључен је и са посла суспендован Неџми Реџеџи (Филозофски факултет), Али Хадри је кажњен опоменом пред искључење због недовољне активности у раду и изручено је неколико „другарских критика“ и опомена. Хадри је, сва је прилика, жртвован. Вероватно је Фадиљ Хоџа проценио да је боље жртвовати њега с обзиром на чињеницу да га је јавност већ неколико година таргетирао као сепаратисту. Хадри, међутим, није трпео никакве материјалне последице, јер је пребачен на институт. Хоџа је проценио да је боље задржати Сурју Поповија, Куртеша Салихуа и Хајредина Хоџу, нарочито прву двојицу као правнике. Да је добро проценио видело се крајем осамдесетих када су управо они давали јак отпор уставним променама. Ф. Хоџа се након демонстрација ослонио на Рахмана Дедаја који је припадао све утицајнијој „лапској групи“, па су заједно успели да диференцијација међу Албанцима буде само декоративна.⁵²⁵

Председавајући Акционе конференције СК УП Реџеџи Гаши тражио је да „другови из друштвених наука“ помогну у процесу диференцијације, чиме је, заправо, олако прелазио преко чињенице да је национализам управо на том месту био најјачи. Он се, ипак, хвалио документом „Критеријуми о идејно-политичкој диференцијацији“ у 14 тачака којим је предвиђено да активисти проверавају морално-политичку исправност сваког наставника поводом демонстрација да би се добио тачан списак националиста.⁵²⁶

Иако су демонстрације поставиле пред УП задатак да се ослободи националиста и сепаратиста, већ приликом избора Хајредина Хоџе за ректора пошло се у супротном правцу. Он је, иначе, у широј јавности већ словио за таквог.⁵²⁷

Догађаји 1981. отворили су и питање квалитета УП. Иако су високи функционери ове куће годинама раније похвално о томе говорили на седници

⁵²⁵ Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, 464; М. Мишовић, *нав. дело*, 340–342; С. Ђаковић, *нав. дело*, 290; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 90; Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 155–158; V. Milanović, *нав. дело*, 178; А. Hadri, *Tito o Kosovu - Kosovo o Titu*, у: *Tito o Kosovu Kosovo o Titu : simpozijum održan u Prištini 9–10 decembra 1977*, 51; Аноним, Косово је остварило велики напредак, *Јединство*, 7. април 1975, бр. 29, 1–2; Р. Стојановић, Сарадња оптерећена многим пропустима, *Јединство*, 30. септембар 1981, бр. 232, 1, 3; Д. Миловановић, Почаст за туђе професоре, *Новости*, 14. јул 1981, 7.

⁵²⁶ С. Аст, Косовска лица и наличја, *НИН*, 20. децембар 1981, бр. 1616, 22–24.

⁵²⁷ S. Đaković, *нав. дело*, 289.

Савета УП 4. децембра чуло се више критика. Оцењено је да научни рад није био у функцији бржег друштвено-економског развоја, уочена је пракса лакшег доласка до научних титула, констатовано да се одбрањене магистарске и докторске тезе из друштвених наука већином односе на 18–19. век и пате од неоригиналности, забележено да су неки стручњаци докторате стекли без завршене магистратуре или претходног бављења научним радом. Од оснивања је дипломирало око 22.000 студената, магистрирало 155 а докторирало 142 лица.⁵²⁸

Посебно су интересантне магистратуре и докторати из друштвено-хуманистичких наука. Највећи број магистратура одбрањених у Приштини односи се на историјску науку. Код албанских кандидата практично све теме перципирају различите аспекте живота Албанаца у Југославији или Албанији. Док се у Скопљу четири петине магистратура односи на економију и техничке науке на Косову је то једна петина. Неколико десетина Срба / Црногораца и Албанаца са Косова 1966–1981. докторирало је у Београду, а врло популаран био је Правни факултет. Срби и Црногорци скупа са Албанцима долазили су у Београд до краја шездесетих као развијен универзитетски центар због недостатка адекватних установа и кадра у Приштини. Међутим, све присније политичке везе руководства у Загребу и Приштини огледају се у чињеници да је Загреб постао све популарнији албанским интелектуалцима. Они су сада чешће долазили у Загреб него у Београд. У Загребу је и звање доктора наука стекло више Албанаца. Изградњом и развојем адекватних установа и кадра у Приштини косовски интелектуалци нису више морали у тој мери да одлазе ни тамо не би ли стекли одговарајуће звање. У Приштини је 1966–1981. докторирало седам Срба и Црногораца (социолошке науке један, књижевне два, педагошке четири) и 31 Албанац (социолошке два, филозофске четири, филолошке пет, педагошке седам, књижевне 13). Када је о историчарима реч у Приштини је докторирало 17 Срба и Црногораца и 14 Албанаца. И код једних и других акценат је на темама из међуратног периода (Партија, синдикати, омладина, радничка

⁵²⁸ Р. Стојановић, Наука каска за развојем друштва, *Јединство*, 5. децембар 1981, бр. 268, 3–4; Б. Каљевић, Млади стручњак не може бити полуспособљен, *Политика*, 24. новембар 1975, бр. 22321, 9; З. Зејнели, Докторирали без доктората, *Политика*, 5. децембар 1981, бр. 24485, 6; Исти, Анализа доктората, *Политика*, 6. децембар 1981, бр. 24486, 6. У анонимној представци ЦК СКС после демонстрација износи се тврдња да су по правилу лакши критеријуми према Албанцима не би ли брже и масовније добили дипломе и кадровски ојачали. DAS, Д-2, Комисија, к. 362, Sednica 22, 19. februar 1982, Anonimna predstavka iz Titove Mitrovice, br. 452-1806/3266.

класа) и разним аспектима социјалистичког развитака. Код више албанских историчара лако је уочљив великоалбански поглед на догађаје. Логично, они се у докторатима нису бавили питањем злочина над Србима и албанизацијом Косова током векова. У Београду је, са друге стране, докторирало тек неколико историчара Срба и Црногораца са Косова и један Албанац. У Загребу су докторирала два историчара Албанца (једна дисертација на тему Дарданије и Дарданаца у антици), а у Задру један. Око четири петине укупног броја дисертација на Косову писано је и брањено на албанском, никада није преведено на српски, па је шира јавност остала недовољно упућена шта у њима тачно стоји. Вероватно са намером да се прикрију праве размере научне експлоатације великоалбанске идеје у пожару је 1982. страдала књига евиденције о докторатима у поседу генералног секретара УП.⁵²⁹

Интересантна сведочанства о албанизацији УП чула су се на збору у Косову Пољу 1987. Посебно критичан био је професор хемије Радомир Капетановић, родом из Доње Гуштерице, запослен 1973. Капетановић се жалио да је на свом одсеку трпео притиске националиста („којих, нажалост, има јако много“). Тврдио је да се служе мајоризацијом („Србин или Црногорац може да предлаже шта је најбоље, најкоректније, па и најдобронамерније, али ако то не одговара сепаратистичкој политици, не може да прође“) и маргинализују Србе и Црногорце при додели пројеката и средстава. Указао је и на мегаломанску уписну политику („Кома треба толики број студената, који ће некако да заврши - а нећу да коментаришем како - да сутрадан нема посла“), квалитет („Ту нема рада, ту нема квалитета, зато инжењери Косова граде нафтовод уместо гасовода“; „Косово је најбогатије докторима наука и магистрима, али ти доктори и магистри се не чују нигде ван Косова, немају патенте“), провинцијализам („у оквиру отаџбинских косоварских граница“), свесно уништавање технике и материјала, злоупотребу друштвених средстава и др.⁵³⁰

⁵²⁹ М. Gërguri, А. Đorđević (pr.), *Bibliografija doktorskih disertacija u SAP Kosovo = Bibliografi e disertacioneve të doktoratave në KSA të Kosovës : 1947–1982*, Priština 1989, 103–139; V. Milanović, *nav. delo*, 171, 193–195, 201.

⁵³⁰ К. Николић, *нав. дело*, 153–161.

Истом приликом и Вујадин Милановић је указао на многе проблеме. Тврдио је да прогон српско-црногорских кадрова несметано тече од 1970. када се Приштина удаљила од патроната Универзитета у Београду. Говорио је о неуједначености критеријума за студенте и наставни кадар, навевши као пример да је непосредно после демонстрација 1981. на испиту код колеге Албанца положило 70 студената (све демонстранти) а код њега један од седам („Ја не ваљам као наставник или су његови студенти фантастични“). Издвојио је као праксу да албански кадрови напредују неупоредиво брже са чим у вези научна звања стичу пред нестручним комисијама и на нематичним катедрама, чему су, казао је, посебно повлађивали Али Хадри и Реџеп Ђосја („Какви су то академици, који су дозволили да уђу у комисију о којој немају појма“). За Хадрија је рекао да је „мозак“ албанизације уз тврдњу да је по сваку цену желео да реферат за избор у звање редовног професора пишу стручњаци из Албаније (не неко од Срба, Црногораца или из остатка земље).⁵³¹

Вујадин Милановић је пар година након збора у Косову Пољу објавио врло садржајну студију о албанизацији УП. Ту је врло садржајно представио њене главне аспекте. Уочио је да се центар постдипломских студија и научноистраживачког рада за Албанце преместио од 1968. из Београда у Загреб (у Београду су углавном завршавали студије они који су их започели раније). Већи број дипломираних Албанаца примљен је на УП до 1970. у асистентско звање и послат на даље студије у Загреб са разним бенефицијама. У питању су стипендије и путни трошкови које је покривао Покрајински фонд за научни рад. Исти тај фонд највећим делом финансирала је Југославија, а путни трошкови и трошкови живота били су, разуме се, далеко виши у Загребу него у Приштини. С обзиром на албаноолошку и косовску тематику постдипломских студија и доктората и чињеницу да се у Загребу нису могли наћи одговарајући ментори (нико се није бавио овим питањима) нити је постојала одговарајућа катедра можемо рећи да су намерно избегнути Београд и Скопље где је таквих услова било. Чак је и Шкељзен Малићи признао да су у Загребу добронамерно повлађивали Албанцима сматрајући их на нижем ступњу развоја, иако је био свестан да се тиме чини штета („Ти људи одједном постају на

⁵³¹ Исто, 205–208. Постоје индиције да је Али Хадри одржавао редовне везе са албанском непријатељском емиграцијом у Турској, Италији и арапским земљама. V. Milanović, *nav. delo*, 119.

Косову „мали богови“). Да су посреди, међутим, били перфидни мотиви Загреба потврђује чињеница да скоро нико од Албанаца није задржан на хрватским факултетима. Милановић је имао сазнања да је друштвена заједница финансирала одлазак на студије у иностранство најчешће Албанаца (осам до девет на једног Србина и Црногорца), иако научним радом најчешће и нису оправдали улагања. Сматрао је накарадном уписну политику с обзиром на чињеницу да се Приштина није могла похвалити адекватним условима за становање (по броју расположивих квадрата по студенту на зачељу Југославије). Задржао се на великом одливу наставника Срба и Црногораца који су у другим срединама прихватили и радна места у основним и средњим школама само да не би радили на УП. Сем тога, од заснивања радног односа одустајали су често и млади Срби и Црногорци које су предлагале конкурсне комисије. Милановић је дао вредне податке о одсељеном кадру, али их нисмо уврстили у рад јер није дата година или приближно време одласка. Албанске колеге су цинично тврдиле да се Срби и Црногорци исељавају јер не разумеју средину у којој живе и раде. То је, свакако, апсурд, јер је међу исељенима знатан број њих и рођен на Косову. Узмимо за пример да су Катедру за хирургију Медицинског факултета напустили Велимир Радуновић (оснивач и први шеф катедре) и Трајко Ристић (прешли 1977. у београдски КБЦ „Драгиша Мишовић“), док је Александар Гигић, чекајући расписивање конкурса за избор у звање доцента, прешао из Приштине у Смедерево 1978. На упражњена места долазили су углавном Албанци и предавали на српском а да нико није постављао питање њиховог адекватног познавања језика. Одласком неалбанаца све више се наметао албански у раду органа УП, али и осталим студентима. Такав вид албанизације најлакше су прихватили муслимани српског језика (Плав, Гусиње, Митровица), а мање Турци и Горанци. Код муслимана се то видело и у презименима која су постепено албанизована и као таква ушла у јавни простор (пр. Кукић, Кука, Кукај, Кукићи; Јашар Реџепагић - Јашар Реџепагај). Неки од наставника муслимана, Турака и Горанаца почели су и национално да се изјашњавају као Албанци и по сваку цену инсистирали да говоре албански. Након промена 1966. Албанци су преузели и најбитнија места у органима УП, тако да су у поседу имали ратне и поратне архиве. Како им се није свиђао њихов садржај документи су уништавани, заметао им се траг или су једноставно проглашавани

тенденциозним радом службе. Тако су свесно довели до тога да један део албанског кадра примљеног у радни однос потиче из качачких, балистичких (колаборационистичких) и емигрантских породица (непријатељска емиграција). Неки су имали статус стипендиста школованих у Албанији и Италији у току рата. Више албанских наставника имало је и религијско образовање (муслиманско, католичко). Запослен је, такође, низ лица из Албаније за које се делимично или уопште није знало када су и како дошли у Југославију, затим лица из политички моћних породица (Фадилџа Хоџе, Имера Пуље, Орана у Гњилану чији су чланови блиски Синану Хасанију, Мекулијеви из Плава, сестре Доко из Охрида) као последица свеприсутног непотизма. Стручне комисије нису захтевале да се детаљно провери морално-политичка подобност сваког појединца, већ су податке о њима некритички преузимале из „дотераних“ аутобиографија. До 1981. није било ниједног случаја да је албански наставник јавно осуђен за национализам и шовинизам, а тек понеки је прозван као „класни непријатељ“ или „ранковићевац“. Наставници Срби и Црногорци су, међутим, често квалификовани као националисти и шовинисти. Таква осуда није, међутим, морала бити јавно обзнањена нити је њима званично суђено да би се предузела дискриминаторска политика на послу и у другим сегментима живота. Случај асистента на Правном факултету Драгомира Дрљевића (родом из Пећи) то показује. Он је радио до школске 1977/1978. када му је написан негативан реферат уз образложење да није магистрирао нити написао научни рад. Са друге стране, кандидат Албанац је дуже време од њега био асистент, није ни магистрирао ни написао рад, а добио је позитиван реферат. Дрљевић се одселио са Косова, а и даље је са породицом имао низ проблема због свог деловања. На УП је, међутим, постојао читав низ српско-црногорских кадрова по вољи албанским колегама. Они су као такви давали посебан тон албанизацији. Наравно, у питању су разлози професионалне и материјалне природе. Милановић је именован Милорада Ђорџа (Филозофски факултет), Вука Филиповића и Владету Вуковића (Одсек за југословенску књижевност Филозофског факултета), Радомира Кулића (Филозофски факултет, декан од 1987), Светомира Стожинића (Медицински факултет), Петра Станишића (Правни факултет), Божидара Чолаковића (ректор) и др. Нарочито су, изнео је тврдњу, млади кадрови у успону били компромисни према албанском

национализму (без обзира што су се крајем осамдесетих сврстали у супротни табор), доказујући се албанским колегама и званичној партијској линији. Милановић је именовао Радисава Анђелковића, Предрага Дробњаковића и Зорана Ђокића (Економски факултет), Мирка Перуновића (Правни факултет) и Радивоја Паповића (Природно-математички факултет). Паповића је описао као младог партијског „комесара“ који „граби“ ка врху под заштитом Дервиша Рожаје. Паповића је оптужио и за стицање доктората без претходне магистратуре и лично богаћење.⁵³²

Судбина доцента Ранђела Михаиловића можда је добар индикатор прилика које су владале на УП. Овај хемичар на Универзитету у Крагујевцу пар година пре демонстрација напустио је Приштину, где је већ дуго радио на УП и био директор института. У Крагујевцу је имао знатно мању плату и, заправо, почињао каријеру од почетка. У новинском разговору је тврдио да је из Приштине отишао због лоших међунационалних односа. Осим што су му бушене гуме на ауто физички ни он ни чланови његове породице нису нападани. У новој средини је, како је рекао, срдечно примљен. На крагујевачком универзитету радило је, иначе, више наставника из Приштине. Михаиловић је запазио да се масовнији одлазак наставног кадра збио у неколико година пре демонстрација.⁵³³

Слична албанизација може се пратити и на пољу културе. Још 1967. у масовној дискусији са преко 1.500 покрајинских комуниста чула су се подељена мишљења у редовима две заједнице. Речено је да Срби и Црногорци избегавају све бројније представе и књиге на албанском, али и обрнуто. Албанци су тврдили да је њихова култура запостављена наспрам српске и да се многе историјске личности не посматрају објективно. Друга страна је тврдила да је афирмација албанске

⁵³² V. Milanović, *nav. delo*, 22–340; J. Mladenović, R. Grbić, *40 godina Katedre za hirurgiju : 1974–2014*, Kosovska Mitrovica–Priština 2014, 2–15; С. Анастасијевић, Дописници „Политике“ и „Вечерњих новости“ ослобођени оптужби, *Политика*, 17. март 1972, бр. 20994, 10. У материјалима Председништва Југославије из 1982. налазимо да је број универзитетских наставника Срба годинама смањиван, док је код Црногораца у неколико година пре 1981. примећен симболичан раст. АЈ, 803, к. 131, Информација о узrocима iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova. Да се непотизам посебно манифестовао на УП показује анонимно писмо Петру Стамболићу из 1979. у којем се изражава протест због доминације професора родом из Ђаковице. DAS, Lični fond Petar Stambolić, к. 64, br. 8, Nastavnici, radnici i komunisti (anonimno) iz Prištine - Petru Stamboliću, Beograd, 21. novembar 1979.

⁵³³ M. Kalezić, Pritisak na nerve, *Duga*, 31. jul 1972, br. 220, 14–15.

културе прилика за дубљу пенетрацију национализма и сепаратизма и да би требало бити максимално обазрив. У праву су били и једни и други. Наиме, те 1967. албанска култура тек се озбиљније афирмисала али уз обилат продор националистичког и сепаратистичког садржаја. То показује и намера одређених кругова у систему власти да се ликвидирају или умање све могуће везе, у овом случају културне, са Србијом. У том контексту је симболично издвојена косовска секција из Удружења књижевника Србије у новоформирано Друштво књижевника Косова (1970). Књижевник Енвер Ђерђеку описаће то као „израз тежње књижевних стваралаца те покрајине за стицањем новог третмана и у оквиру Покрајине и Републике“. Културних веза са остатком Србије је у мањој мери било. Подсетићемо, примера ради, на гостовање приштинског театра (Албанске и Српске драме) априла 1975. у београдском Студентском граду и нека друга дешавања.⁵³⁴

Маргинализација српско-црногорске културе види се на примеру позоришног живота. Постоје озбиљне индиције да српска и албанска група Покрајинског народног позоришта нису биле једнако третиране. Директор Српске драме Љ. Милошевић са групом глумаца најавио је 1971. одлазак из позоришта. Поменута група је указивала на малобројност (16 уместо планираних 20 чланова, албанска група 36), одлазак искусних колега (Стојан Стојиљковић са супругом глумицом Дивном у Зрењанин, Марко Мартиновић у Зеницу), прегласавање,

⁵³⁴ АК, 140, к. 5, О неким актуелним питањима у култури, Приштина, октобар 1967; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 370–371; М. Первић, *Легенда и мелодрама*, *Политика*, 21. март 1968, бр. 19562, 10; Аноним, Уметници са Косова у Београду, *Политика*, 16. мај 1973, бр. 21411, 14; Аноним, Гостовање ликовних уметника Косова, *Политика*, 17. мај 1973, бр. 21412, 11; Ђ. Врањешевић, *Аплаузи Албанској драми*, *Политика*, 24. мај 1973, бр. 24119, 14; В. С., *Аплаузи за прве сусрете*, *Политика*, 26. јул 1974, бр. 21841, 15; Б. Џунови, *Гостовање албанске драме*, *Политика*, 14. април 1975, бр. 22099, 13. Док су ограничавали културне везе са Србијом албански интелектуалци из Покрајине и Албаније 22–23. априла 1968. одржавају тзв. Језичку консултацију на којој је промовисан мото „Један језик, један правопис, једна нација“. Посреди је био циљ да се створи језичко јединство између Албанаца. У Тирани је 1972. организован Правописни конгрес албанског језика на којем су изузев једног албанолога из Италије сви учесници били из Албаније и Југославије (11; сви Албанци). За књижевну варијанту албанског узет је јужни дијалект (тоскијски) којим се говори јужно од реке Шкумбе у Албанији, док се северно од ове реке и на Косову користи северни (гегијски). Бројни косовски Албанци нису били вољни да одбаце гегијску варијанту, али су временом пристали из практичних разлога. Проблем да прихвате нов дијалект имали су учитељи, наставници и професори с обзиром на чињеницу да су се сусрели са нечим новим. М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 808; М. Petrović i dr., *нав. дело*, 11–12; <https://oralhistorykosovo.org/sr/fetije-kasemi/> (3. април 2023). Лингвиста из Албаније Арши Пипа је сматрао да је промена довела до ситуације да косовски Албанци више нису писали ни гегијским ни тоскијским наречјем нити унификованим језиком, већ неким једва разумљивим албанским језиком. Ž. Trud, *нав. дело*, 221–222.

неједнак третман у зарадама (примања формирана на основу броја гостовања - у том смислу група наводи скандалозну одлуку да у Београд иде албанска група, а не српска која је због представе више пута награђена) и др. *Јединство* је на ову тему разговарало са директором Покрајинског народног позоришта Аземом Шкрељијем, који је одговорио да за неке од тих критика први пут чује уз уверење да су неистините и тенденциозне. Шкрељи је поручио да се са таквим проблемима сусреће и Албанска драма (има глумаца и са десет година стажа без стана) и да је цела ствар предимензионирана. Глумци Српске драме оспорили су његове наводе да одлазе са Косова због бољих плата и станова. Тврдили су да директор гаји некоректан однос и одбацили његове критике да су „престарели“, „неинтуитивни“, „бесперспективни“ и сл. Сведочили су да се ућуткују они који проговоре о проблемима, да се свесно бојкотује српска представа као у Вучитрну, да нема праве рекламе српских представа, да је „штимован“ систем награђивања, да се не води рачуна о школовању српско-црногорских кадрова и не одржавају редовно састанци радног колектива, да се прећуткују похвале и награде Српске драме и сл. Препуцавање се наставило, а са њим и одлазак глумаца. До септембра 1981. отишло је њих 13 (Јездимир Томић, Драган Ракић, Дивна Илић, Татјана Бренел и остали). Са разних партијских форума упорно је поручивано да се томе стане на пут. Репертоар је једва „крпљен“.⁵³⁵

Сличних проблема Срби и Црногорци имали су и на пољу издаваштва. На српском је 1976–1981. издато 141 дело (122 ауторских косовских Срба и Црногораца), а на албанском 807 (355 ауторских косовских Албанаца). Друштво књижевника Косова избегавало је, макар колико је могло, да приликом награђивања аутора разматра дела на српском. За један од најпознатијих културних догађаја - Струшке књижевне вечери - планирано је 1976. да Косово представљају искључиво албански писци. Тек интервенцијом покрајинског ССРН-а одлука је промењена. Из *Јединства* су стидљиво упозоравали да се покрајинска култура

⁵³⁵ ААО, Исељавање, Глумци напуштају Српску драму у Приштини, *Политика*, 23. јануар 1989, 12; Аноним, Да ли је српска драма у кризи, *Јединство*, 5. јул 1971, бр. 53, 12; Р. Златановић, Успони и кризе, *Јединство*, 16. август 1971, бр. 65, 10; Аноним, На шта се жале глумци српске драме, *Јединство*, 6. септембар 1971, бр. 71, 9; Р. Р., Ансамбл без ансамбла, *Јединство*, 1. септембар 1981, бр. 207, 9; Аноним, Српска драма у кризи (Писмо директора Покрајинског народног позоришта Извршном већу Косова), *Политика*, 3. септембар 1971, бр. 20802, 6.

затвара у себе, да се дела оцењују „по кључу и сентименту“ и маргинализује српски језик. У овом издавачком предузећу чекало је на штампање више десетина наслова на српском, иако су задовољавала и ригорозније критеријуме од овдашњих.⁵³⁶

На манифестацији „Недеља косовске културе“ 1973. у Београду могло се чути да Косово има слабе културне везе, посебно албанска заједница, са остатком земље. Истовремено, такви односи са Албанијом добијали су на значају по квантитету и квалитету. Делегације косовских културних институција често су посећивале Албанију. Представници „Косово-филма“ посетили су Албанију 1971, што је резултирало приказивањем албанских филмова у Приштини током „Недеље албанског филма“. Чланови приштинског фолклорног ансамбла „Шота“ са познатим интерпретаторима косовског мелоса гостовали су марта 1973. у Албанији, а наредне године и КУД „Емин Дураку“ приказавши „Журску свадбу“ и друге фолклорне игре Косова. На Косову се готово систематски форсирао фолклор, па су таква друштва често одлазила у Албанију. О утицају фолклора на Косову сведочи утисак Драгослава Марковића приликом Титове посете 1971. да је свеприсутан („на дочецима, ручковима и вечерама, приредбама“). Културно-уметничка друштва и групе често су била оптерећена национализмом до мере да су их Срби и Црногорци избегавали.⁵³⁷

Без обзира што је Махмут Бакали у говору на Марксистичкој трибини УП 24. маја 1974. упозорио на негативне тенденције у култури („почели да оживљавају национални мотиви. Јавља се антимарксистички прилаз оцени историјских личности и догађаја. Глорификују се многе личности и догађаји, и даје им се националистичка димензија“), ПК је подстрекивао развој културне сарадње са Албанијом. На 3. седници 25. септембра 1975. је речено:

„Савез комуниста Косова треба и даље да јача своју усмеравајућу улогу у развоју културне сарадње са Народном Републиком Албанијом и Турском, у интересу

⁵³⁶ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 93–94; Д. Стојадиновић, *Развој националних култура, Јединство*, 18. октобар 1971, бр. 83, 10.

⁵³⁷ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 93; Аноним, *Гласови са Косова, НИН*, 24. јун 1973, бр. 1172, 39–40; Р. Златановић, *Велика ревија албанског филма, Јединство*, 22. март 1971, бр. 23, 8; И. К., *КУД „Емин Дураку“ у Албанији, Јединство*, 29. јул 1974, бр. 60, 13.

потпунијег развитка култура албанске и турске народности и као посебан допринос општој добросуседској и међудржавној сарадњи [...].⁵³⁸

Тиме су само охрабрене струје које су без преиспитивања заговарале дубоке културне везе Косова и Албаније. Крајем 1978. у Албанији је гостовао ансамбл Албанске драме Покрајинског народног позоришта са представом „Генерал мртве војске“. Почетком 1979. Тирану је на позив тамошње РТВ посетила делегација РТВ Приштине на челу са уредником Петритом Душијем, током лета је урошевачки КУД „Кастриоти“ са педесет чланова отишао у петнаестодневну посету Албанији, септембра је у двадесетодневну посету отишао оркестар РТВ Приштине намеравајући да одржи четрдесетак концерата у оквиру сарадње са РТВ Тирана. Новембра је у Албанији боравио КУД „Хајдар Души“ из Ђаковице приредивши осам концерата, а на позив Академије наука и Савеза књижевника Албаније истог месеца дошли су косовски академик Хајредин Хоџа и сликар Реџеп Фери ради партиципације у активностима поводом 35 година ослобођења Албаније.⁵³⁹

На позив министра просвете и културе Албаније децембра 1979. у вишедневну посету стигли су покрајински секретар за образовање, науку и културу Имер Јака, потсекретар Војислав Окиљевић и секретар Самоуправне интересне заједнице за културу Косова Сабит Јакупи. У Албанији је јануара 1980. гостовала група косовских културних радника поводом изложбе посвећене стогодишњици Друштва албанског пријатељства у Призрену. Изложба „Призренска албанска лига у делима ликовних уметника Косова“ отворена је 19. јануара у присуству заменика председника албанске Владе Мануша Мифтиуа и министра просвете и културе Тефте Цами. Фебруара је у Албанију отпутовала делегација професора и студената Академије уметности у Приштини са намером да посети Институт уметности у Тирану, а јуна је у петнаестодневну посету отишао пећки фолклорни ансамбл

⁵³⁸ Т. Geci, М. Spalević (pr.), *Treća sednica Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova*, Priština 1975, 217; Б. Слијепчевић, *нав. дело*, 407; Т. Милић, *Либерализам тежио да потисне моралне вредности радничке класе*, *Политика*, 25. мај 1973, бр. 21420, 10.

⁵³⁹ Аноним, Гостовање Покрајинског народног позоришта у Албанији, *Јединство*, 14. децембар 1978, бр. 522, 10; Аноним, Делегација РТВ Приштине у Тирану, *Јединство*, 7. фебруар 1979, бр. 31, 2; М. Р., КУД „Кастриоти“ у Албанији, *Јединство*, 3. август 1979, бр. 182, 7; Аноним, Гостовање оркестра РТВ Приштине у Албанији, *Јединство*, 11. септембар 1979, бр. 215, 10; Аноним, „КУД Хајдар Души вратио се са гостовања по Албанији“, *Јединство*, 13. новембар 1979, бр. 270, 10; З. Х., Научни и ликовни радници Косова боравили у Албанији, *Јединство*, 3. децембар 1979, бр. 285, 10.

„Ругова“. Октобра су у радну посету отишли певачи РТВ Приштине предвођени директором Шабаном Хисенијем.⁵⁴⁰

Како су у пракси делом изгледале ове посете сведочи југословенски амбасадор у Тирани Трајко Липковски (1975–1979). Током свог боравка уочио је низ смицалица Тиране према гостима из Југославије, покушаје да се негира југословенски предзнак гостију и, уопште, недобронамеран однос. Неки косовски функционери заобилазили су југословенску амбасаду приликом посета. Када су потписивани уговори између косовских институција и оних из Албаније коришћен је албански језик, иако то не дозвољава југословенски Устав. Неретко нису ни консултовани савезни органи. Липковски је приметио да је сарадња два универзитета проширена и на области за које веће услове имају југословенски универзитети.⁵⁴¹

Да ствар по Југославију буде трагичнија покрајински секретар за односе са иностранством Уксихин Хоти је још 1974. забелешком обавестио највише косовске функционере да треба више радити на спровођењу договорених закључака у вези односа са Албанијом и да ни његов секретаријат често није обавештен о посетама Албанији. Хоти је приметио да се о тим посетама одлучује децентрализовано на неколико нивоа и да је било противуречних одлука (једној групи неки орган дозволи да иде, а други не). Предложио је да се кадровски и технички појача део секретаријата који се бави Албанијом, јер је то императив Југославије.⁵⁴²

Слично је 1974. упозоравао и југословенски амбасадор у Тирани Јован Печеновић. Он је разумео да треба јачати културне и научне односе са Албанијом, али то чинити организованије како у пракси не би долазило до хаотичног стања са

⁵⁴⁰ Аноним, Имер Јака отпутовао у Албанију, *Јединство*, 26. децембар 1979, бр. 305, 3; Аноним, Изложба косовских уметника у Тирани, *Јединство*, 22. јануар 1980, бр. 17, 11; Аноним, Изложба „Призренска албанска лига у делима ликовних уметника Косова“, *Јединство*, 26. јануар 1980, бр. 21, 11; П. Ђ., Студенти Академије уметности у Албанији, *Јединство*, 22. фебруар 1980, бр. 4, 11; Р. Б., Ансамбл „Ругова“ у Албанији, *Јединство*, 30. јун 1980, бр. 153, 10; Аноним, Певачи РТВ Приштине на турнеји, *Јединство*, 13. октобар 1980, бр. 243, 8; Ј. Марковић, Приватно у Албанију, *Новости*, 23. јун 1981, 7.

⁵⁴¹ Т. Липовски, *Четири тиранске године*, Београд 2008, 89–94, 185–221.

⁵⁴² АК, 223, к. 1, бр. 27-51/74, Информације о неким питањима из области међународне сарадње SAP Kosova, Приштина, 4. новембар 1974.

посетама. Печеновић је сматрао да се не сме дозволити да се у име Косова појављују групе које не представљају југословенске културне вредности.⁵⁴³

Делгације културно-научних институција и друштава из Албаније биле су, такође, радо виђене на Косову. Изазивале су еуфорично понашање домаће публике. Југословенски амбасадор у Тирани Бранко Коматина (1979–1983) записаће да је Албанија посебно инсистирала на сарадњи у сферама албанонологије и фолклора, чиме се додатно хранила великоалбанска идеја.⁵⁴⁴

Јула 1971. на Косово је стигао државни фолклорни ансамбл Албаније. Пре Косова био је у Македонији, а за десет дана на Косову планирана су гостовања у свим већим местима. Марта 1972. стигли су сликари и вајари из Албаније ради упознавања културно-историјских споменика и разговора о даљој сарадњи. Они су узвратили посету косовских уметника (Муслим Мулићи, Светомир Арсић и Тахир Емре). Новембра је у Приштини боравила делегација ликовних уметника организујући изложбу.⁵⁴⁵

Приштину је 1977. посетио тирански уметнички ансамбл „Миђени“, а крајем године у радној посети било је Народно позориште дајући представе у Приштини. Октобра 1978. у приштинском дому „Боро и Рамиз“ потпредседник ИВ Косова Пајазит Нуши отворио је популарну изложбу „Ликовна уметност СНР Албаније“. Марта 1979. Призрен, Пећ, Ђаковицу и Дечане посетила је делегација РТВ Тиране, а септембра је у Галерији уметности у Приштини отворена изложба радова ликовних уметника из Албаније посвећена стогодишњици Призренске лиге. Октобра је у Музеју Призренске лиге (Призрен) свечано отворена „Национална изложба ликовних уметности НСР Албаније“ посвећена стогодишњици Призренске лиге. У Приштини је истог месеца на позив Друштва књижевника Косова боравила делегација Савеза књижевника и уметника Албаније и том

⁵⁴³ Исто, к. 7, ф. 13, бр. 27-87/74, Zabeleška o razgovoru sa Ambasadorom SFRJ u Tirani, drug Jovan Pečenović, 5. 06. 1974, Priština, 7. jun 1974.

⁵⁴⁴ АЈ, 130, к. 803, Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine); Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979–1983.*, Београд 1995, 112; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 166–170.

⁵⁴⁵ Д. И., Државни фолклорни ансамбл Албаније гостује на Косову, *Јединство*, 12. јул 1971, бр. 55, 12; Р. З., Албански уметници на Косову, *Јединство*, 16. март 1972, бр. 22, 10; Б. Н. Т., Отворена изложба уметника из Албаније, *Јединство*, 16. новембар 1972, бр. 93, 15.

приликом потписан је споразум о сарадњи за 1980–1981. Њиме је предвиђено објављивање дела из Албаније на Косову и обрнуто и низ других облика сарадње, између осталог организовање научних скупова у Приштини и Тирани. Новембра 1979. покрајински секретар за образовање, науку и културу Имер Јака примио је представнике Предузећа за књигу и филм Албаније када је изражена обострана спремност да се сарадња обогатује. Децембра је у Урошевац стигла делегација композитора РТВ Албаније, вођени су разговори и размењена искуства у области информисања. Јануара 1980. Нуши је примио представнике РТВ Албаније. Јуна је у петнаестодневну радну посету дошла делегација чланова позоришта „Миђени“ из Скадра. Јула је у Призрену гостовала група вокалних солиста РТВ Албаније у пратњи оркестра РТВ Приштине. Септембра је у косовској Скупштини приређен пријем просветним радницима-ветеранима Албаније. Они су упознати са просветно-културним развитком, уставним уређењем и делегатским системом Косова. Октобра је у вишедневну посету стигла делегација Националне библиотеке из Тиране и посетила Народну и Универзитетску библиотеку у Приштини. У оквиру сарадње Друштва композитора Косова и Савеза писаца и уметника Албаније децембра је у Приштини боравила група композитора.⁵⁴⁶

Фебруара 1981. у Приштину је стигла делегација киностудија „Нова Албанија“ када је било речи о могућностима проширења сарадње са „Косово-филмом“, потписани су споразум и протокол о сарадњи две институције и створени

⁵⁴⁶ И. К., Гостовање ансамбла из Тиране у Призрену, *Јединство*, 21. март 1977, бр. 23, 15; Аноним, Гостовање Народног позоришта из Тиране, *Јединство*, 10. децембар 1977, бр. 211, 11; Ж. Ђ., Отворена изложба „Ликовна уметност НСР Албаније“, *Јединство*, 31. октобар 1978, бр. 486, 10; Аноним, Пајазит Нуши примио представнике РТВ Албаније, *Јединство*, 9. јануар 1979, бр. 6, 3; И. К., Делегација РТВ Тиране у Призрену, *Јединство*, 16. март 1979, бр. 64, 3; Аноним, Излажу ликовни уметници из НСР Албаније, *Јединство*, 7. септембар 1979, бр. 212, 10; Р. Д. Н., Отворена Национална изложба ликовних уметности НСР Албаније, *Јединство*, 3. октобар 1979, бр. 234, 10; Аноним, Делегација књижевника Албаније на Косову, *Јединство*, 29. октобар 1979, бр. 257, 3; Аноним, Потписали споразум о сарадњи, *Јединство*, 5. новембар 1979, бр. 263, 10; Аноним, Имер Јака примио представнике Предузећа за књигу и филм НСР Албаније, *Јединство*, 20. новембар 1979, бр. 276, 4; М. Р., Делегација композитора РТВ Албаније у Урошевцу, *Јединство*, 20. децембар 1979, бр. 300, 9; Аноним, Делегација РТВ Албаније у Урошевцу и Гњилану, *Јединство*, 10. јануар 1980, бр. 7, 3; Р., Пријем за чланове „Миђенија“ из Скадра, *Јединство*, 3. јун 1980, бр. 130, 9; Г. Н., Пријем за госте из Скадра, *Јединство*, 10. јун 1980, бр. 136, 9; Р. Д. Н., Концерт солиста РТВ Албаније, *Јединство*, 18. јул 1980, бр. 169, 7; Аноним, Просветни радници Албаније код Дрите Доброши, *Јединство*, 25. септембар 1980, бр. 228, 3; Г. Н., Делегација НСР Албаније посетила Универзитетску библиотеку, *Јединство*, 15. октобар 1980, бр. 245, 10; И. М., Гости албански композитори, *Јединство*, 12. децембар 1980, бр. 294, 11.

додатни услови за узајамну размену група филмских радника, техничких и стваралачких кадрова за реализацију косовских, албанских и заједничких пројеката. Готово у исто време у Приштини је одржан концерт симфонијског оркестра РТВ Албаније и отворена изложба сликара Гури Мадија и Кујтима Бузе у приштинској Галерији уметности коју је за десет дана видело десетак хиљада посетилаца. Било је речи о модалитетима сарадње у области ликовних и примењених уметности.⁵⁴⁷

Индикативан пример „добронамерности“ Албаније према Југославији представља посета министарке просвете и културе Тефте Цами јануара 1981. Њен ресор је у дипломатским круговима словио за „министарство великоалбанског национализма“. Министарка је одбијала сусрет са члановима СИВ-а уз оправдање да нема времена. Долазак на концерт у Урошевац условила је померањем Титове слике из сале, на Косову је свуда дочекивана са овацијама, а масу је симболично отпоздрављала стиснутом песницом у стилу Енвер Хоџе. У њеној пратњи био је фолклорни ансамбл изводећи албанске народне и савремене песме од којих је по једна сваке вечери била посвећена Хоџи. Министарка је у једном тренутку развила и албанску заставу на ауто којим се кретала, што је маса одушевљено прихватила.⁵⁴⁸

Колико су посете из Албаније будиле националну еуфорију на Косоу сведочи догађај са отварања женског одбојкашког првенства Балкана у Приштини 1980. Репрезентативке Албаније, појавивши се на сцени војнички устројене (неке су и дошле из војске на првенство), громогласно су поздрављене од публике. Домаћа публика је здружено навигала за Албанију и засипала Југословенке разним предметима.⁵⁴⁹

Разорно деловање националиста и сепаратиста на пољу просвете, науке и културе тешко је могло бити таквог интензитета да није праћено систематском

⁵⁴⁷ Аноним, Др Имер Јака примио делегацију кино-студија из НСР Албаније, *Јединство*, 4. фебруар 1981, бр. 28, 10; Р., Уговорена сарадња Косова и Албаније, *Јединство*, 6. фебруар 1981, бр. 30, 11; Аноним, Гости из Албаније у Приштини, *Јединство*, 6. фебруар 1981, 11; П. Ђ., Изложба Гури Мадија и Кујтима Бузе, *Јединство*, 6. фебруар 1981, 11; Ђ., Десет хиљада посетилаца, *Јединство*, 25. фебруар 1981, бр. 46, 10; Аноним, Албански уметници код Имера Јаке, *Јединство*, 28. фебруар 1981, бр. 49, 9.

⁵⁴⁸ Б. Коматина, *нав. дело*, 88–90; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 130.

⁵⁴⁹ Р. Zlatar, *Glasnik iz Tirane : Albania u eri Envera Hoxhe. 1., Dnevници s putovanja*, Zagreb 1984, 240; М. Ђоковић, *нав. дело*, 31.

подршком Албаније. Ова је и до 1966. водила непријатељску политику према Југославији. У једном поверљивом документу ЦК СКЈ из 1963. стоји да Албанија потхрањује националистичке и сепаратистичке тежње и активности. Тирана је користила низ субверзивних метода (радио, штампа и часописи, погранична делатност, убацивање шпијуна и диверзаната, врбовање грађана, делатност посланства у Београду, слање писама, иступи руководиоца против Југославије на међународним скуповима). Радио емитовање било је делотворно, па је био чест случај да се људи на селу окупљају код неког ко поседује уређај и слушају Радио Тирану.⁵⁵⁰

Имајући у виду доследност Албаније у антијугословенској политици остаје нејасно зашто је Југославија упорно инсистирала на сарадњи. Можда је за претпоставити да је Београд хтео обезбедити сигурност на граници ради опште стабилности на Балкану. Чини се могућим да се на заосталу Албанију гледало са ниподаштавањем. Чињенице, међутим, говоре да су у врху југословенске политике занемаривали претњу из Тиране ако знамо да су у Београду имали прецизне информације о дешавањима. Илустративно о антијугословенској пропаганди сведоче две књиге у издању Института за фолклор УТ, а које је Тирана послала југословенском СИП-у. Срби се ту називају „одвратним и подмуклим псима“, Београд „чиром човечанства“ („свуда лебди смрт, људи леже не знајући да ли ће се пробудити и буде не знајући да ли ће увече лећи“), а народи Југославије позивају на борбу „против ђубрета титоизма“. Албанско руководство говорило је о десетинама хиљада убијених Албанаца, њиховој економској експлоатацији и Титовом покушају да умањи одговорност за „геноцид“ политичком егзекуцијом Александра Ранковића. Без обзира на овакву недобронамерност на седници СИП-а 25. фебруара 1967. инсистирало се на отварању АПКМ према Албанији не би ли се побољшали односи две земље. Београд се хвалио како је Југославија учинила максималне напоре у циљу побољшања односа са Албанијом, а на иницијативу

⁵⁵⁰ АЈ, 803, к. 131, *Оcene i stavovi o iseljavanju Srba i Crnogoraca sa Kosova i o pravcima delovanja radi otklanjanja uzroka i iseljavanja i stvaranja uslova za povratak u SAP Kosovo onih koji to žele*; Ђ. Триповић, *Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-тих година 20. века, Токови историје*, бр. 2 (2013), 286; М. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1945–1989.*, 261–263.

покрајинске Привредне коморе одржано је саветовање са циљем поспешивања привредне сарадње са том земљом.⁵⁵¹

Добрица Ћосић ће у дневнику јануара 1968. записати:

„И Шиптари с Косова и Метохије водиће спољну политику. Сада ће они одређивати односе с Албанијом. Та „сарадња“ ће ојачати сепаратизам, водити стварању велике Албаније и убрзати иселјавање и протеривање Срба с Косова и из Метохије.“⁵⁵²

У извештају СИП-а фебруара 1968. констатује се да је Албанија ограничила односе са Југославијом на привредну сарадњу, а као услов за проширење тражи „извињење“ за однос према Албанцима у Југославији и напуштање ревизионизма. У односу према АПКМ, стоји у извештају, тиранско руководство подстиче диверзије и јавно показује великоалбанске претензије. Предмет интересовања Тиране је стање у привреди и међунационалним односима, односно појединости о албанским функционерима. Са тим у вези настоји да унесе антагонизам на линији Приштина-Београд. У Албанији су заплашени могућношћу слободног доласка сународника из АПКМ, јер би на лицу места могли стећи другачији утисак од оног који Тирана. Аутори извештаја изнели су предлог надлежнима да се односи са Албанијом наставе јер ће неминовно довести до њеног отварања, али да од Тиране треба стриктно захтевати прекид антијугословенске пропаганде.⁵⁵³

Албанија је крајем шездесетих била прилично информисана о политичким односима у Југославији. Извор информација били су извештаји албанског министра спољних послова Нести Насеа Енверу Хоџи 1966–1968. Насе је информације црпео од извора блиског Фадиљу Хоџи и оних обавештајне провенијенције. Е. Хоџа је углавном тачно информисан о политичком односу снага у Југославији, конкретно о победи хрватско-словеначке струје која земљу води у лабаву конфедерацију кокетирајући и са Албанцима ради слабљења српске позиције. У Тирану су били уверени у Титову благонаклоност према могућој косовској републици, верујући да није наклоњен Србима. Ф. Хоџа је представљен као истински лидер и патриота. За

⁵⁵¹ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 120, 122; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 356–358; Аноним, Београд: односи са Албанијом, *Јединство*, 30. октобар 1967, бр. 44, 2; В. С., Успешна размена роба с НР Албанијом, *Јединство*, 18. септембар 1967, бр. 50, 3.

⁵⁵² Д. Ћосић, *Лична историја једног доба : [пишчеви записи]*, књ. 1, 297.

⁵⁵³ Ђ. Трипковић, *Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-тих година 20. века*, 293–299. О односима две земље од пленума вид. Р. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, т. 2, 67–70.

сеоске масе стоји оцена да су пуне „мржње“ према Србима, интелектуалци траже постепено уставно еманциповање, а радници не показују заинтересованост бринући се о егзистенцији. У појединим извештајима се износи да Срби и Црногорци осећају страх јер су „Албанци преузели власти“, да се исељавају али да их власти не наговарају на то. Говори се и о масовном отпуштању Срба и Црногораца на чија места долазе Албанци. Са тим у вези у Албанији стоје на становишту да у кадровској политици у Покрајини не би требало ићи у крајност како се Албанцима не би могао приписати национализам. Тврди се да су Срби заплашени оживљавањем „патриотских осећања“ Албанаца и чине различите провокације. Извештаји потврђују слику о подељености албанских покрајинских функционера по питању уставног положаја у смислу да једни заговарају републику а други, свакако бројнији, виши степен аутономије. Као главни носилац ове друге идеје наводи се Ф. Хоца. За њега, као и за Вели Деву, износи се сазнање да остварују контакте са лидерима албанске екстремне емиграције уз податак да са њом блиско сарађују амерички и западнонемачки обавештајци, међусобно супротстављени, али са крајњим циљем дистанцирања Југославије од совјетског лагера.⁵⁵⁴

Разуме се да је Тирана преко ових извора добро разумела и економске токове у Југославији. Важан тон економским везама давале су међусобне посете привредних делегација. Новембра 1979. на позив албанске Трговинске коморе у Тирану је отишла висока делегација косовских привредника. Закључено је да постоје услови за повећање трговинске размене и брзу реализацију изградње далековода између Фиерзе (Албанија) и Призрена. У Приштини је 1980. на позив југословенског СИВ-а боравила спољнотрговинска делегација Албаније на челу са министром спољне трговине Недином Хоцом. Обе стране су се сагласиле да има довољно простора за продубљивање сарадње. Гости из Албаније позвали су потпредседника ИВ Скупштине Косова Ризу Сапунцију да узврати посету, што је са задовољством прихваћено. Септембра је привредна делегација Трговинске коморе Албаније посетила Ђаковицу. Јануара-фебруара 1981. у Албанији је

⁵⁵⁴ I. Vukadinović, *Strogo poverljivi izveštaji ministra spoljnih poslova Albanije o političkoj situaciji u Jugoslaviji i na Kosovu i Metohiji 1966–1968.*, 159–176.

боравила привредна делегација ИВ Скупштине Косова и посетила разна предузећа, а фебруара делегација „Трговине Косова“.⁵⁵⁵

За разлику од раног послератног периода када је привредна сарадња водила ка постепеном укључивању Албаније у југословенски привредни простор од 1966. је иста ишла у правцу повезивања Приштине и Тиране. Југославија је имала знатно мање економских мотива да продубљује сарадњу него изолована Албанија. Тирана је, истине ради, форсирала међудржавну сарадњу само у привредним односима, а у свим осталим настојала да их сведе на релацију Тирана-Приштина (Скопље, Титоград). Албанији је дат посебан трговински третман. Југославија је субвенционисала нерентабилну авио линију Београд-Тирана и одустала од одштете за 700 хектара земље и седам села потопљених за потребе изградње бране на Дриму за потребе Албаније. Изградњом пруге Титоград-Скадар, за коју Југославија опет није имала веће потребе, Албанија више није била једина европска земља изван железничке мреже. Југославији се, међутим, исплатио модел увоза албанских сировина и извоза индустријских прерађевина.⁵⁵⁶

Ниво трговинске размене остао је симболичан, иако је она успостављена 1960, а упркос чињеници да је Тирана имала оправданих економских разлога да се снабдева југословенским (косовским) производима и сировинама имајући у виду близину и цену. То су признали и представници Трговинске коморе ове земље као гости Косова септембра 1980. Међутим, размера је и поред одређеног повећања остала скромна.⁵⁵⁷

Албанији је 1966–1981. одговарала сарадња са Југославијом из разлога сопствене изолованости. Тирана је ублажавала антијугословенску реторику у моментима када је постајала међународно изолованија. Тога су били свесни у југословенској дипломатији, али се према њиховим проценама није поступало.

⁵⁵⁵ Аноним, Привредници Косова у Албанији, *Јединство*, 12. новембар 1979, бр. 269, 3; В. Ђ., Проширење сарадње, *Јединство*, 17. новембар 1979, бр. 274, 1; Аноним, Развијање привредне сарадње, *Јединство*, 4. фебруар 1980, бр. 28, 3; Аноним, Оручи примио делегацију Албаније, *Јединство*, 14. јул 1980, бр. 165, 2; Д. П., Привредници из Албаније посетили Ђаковицу, *Јединство*, 19. септембар 1980, бр. 223, 3; Аноним, Делегација „Трговине Косова“ у Албанији, *Јединство*, 14. фебруар 1981, бр. 37, 3; А. Војводић, Цена за добре односе, *Политика експрес : вечерњи лист*, 2. новембар 1986, бр. 8140, 6.

⁵⁵⁶ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 122, 126; I. Ђ. Vukadinović, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1981.*, 386.

⁵⁵⁷ АК, 223, к. 1, ф. 34, Информација о боравку и разговорима делегације Трговинске коморе NSR Албаније у SAP Kosovo од 15–19. IX. 1980. г., Приштина, 23. септембар 1980.

Врло рано је уочено да Албанија води политику двоструког колосека, што је у пракси значило да води пропагандни рат против Југославије уз формално инсистирање на добрим односима.⁵⁵⁸

Тирана је константно ширила антијугословенску пропаганду, умањујући је и усклађујући у складу са међународним околностима. Она је интензивирала до совјетске агресије на Чехословачку августа 1968. Када је прошла опасност од могуће совјетске интервенције на Балкану Тирана се вратила старом обрасцу и јавно пружала подршку Албанцима да остваре статус републике. Југословенски посланик у Тирани Љубомир Хрњак упозоравао је да Тирана сарађује искључиво са АПКМ и да из Приштине не информишу детаљно надлежне о везама са Тираном. Након новембарских демонстрација Тирана је приказивала незаинтересованост одбијајући умешаност у догађаје, иако су југословенски извори говорили супротно. Постоји могућност да је Тирана била заплашена могућношћу да иза демонстрација стоје албански емигранти са Запада или Тито како би их користио против Албаније. Београд није одустао од односа ни 1969. када је група Албанаца из Ђаковице у приватној посети Албанији присуствовала церемонији на којој је критикована

⁵⁵⁸ АЈ, 559-25-53, бр. 415558/70, Информација о међународном положају Албаније и неким актуелним питањима из југословенско-албанских односа, 18. јануар 1971. Опширније вид. АЈ, 507, Комисија за међународне односе и везе СК СКЈ (=IX), 1/1-390, бр. пов. 05-74, Beleške о napadima NR Албаније на Југославију у периоду од 5. октобра 1966. до 8. јануара 1967. године; *Isto*, 1/1-394, пов. бр. 05-357, Информација о односима SFRJ са NR Албанијом у току 1967. године, Београд, 24. јун 1967; *Isto*, 1/1-393, пов. бр. 05-370, Beleška о албанским napadima на Југославију у периоду од 9. јануара до 18. марта 1967. године, 23. март 1967; *Isto*, 1/1-395, пов. бр. 05-1448, Информација о међународном положају Албаније, njenom unutrašnjem razvoju i kretanju југословенско-албанских односа у периоду од фебруара 1967. до данас, Београд, 28. октобар 1967; *Isto*, 1/1-396, Neki problemi односа SFR Југославије и NR Албаније (Materijal за diskusiju), Приштина, јануар 1968; *Isto*, 1/1-397, бр. 46-569, Информација о актуелном stanju југословенско-албанских односа, Београд, 23. фебруар 1968; *Isto*, 1/1-397, бр. 46-569, Информација о актуелном stanju југословенско-албанских односа, Београд, 23. фебруар 1968; *Isto*, 1/1-398, Materijali са proširenog sastanka održanog у DSIP-у 11. јула 1968. године о problemima југословенско-албанских односа; *Isto*, 1/1-399, бр. 46569, Pregled stanja југословенско-албанских односа, 9. јул 1969; *Isto*, 1/1-401, str. пов. бр. 45/8, Информација о poziciji NR Албаније и односима са SFR Југославијом после agresije на ČSSR, Београд, 14. октобар 1968; *Isto*, 1/1-405, бр. 416253, Информација о садаšnjem положају NR Албаније и njenim односима са SFR Југославијом, 13. мај 1969; *Isto*, 1/1-406, Информација о односима и saradnji са NSR Албанијом, 19. јун 1969; *Isto*, 1/1-408, бр. 440507, Информација DSIP-а о Албанији, 11. новембар 1969; *Isto*, 1/1-410, бр. 410944, Zabeleška о razgovoru načelnika I управе Đuke Vukolića са Lik Seitom отправником poslova NR Албаније у Београду 19. марта 1970, Београд, 23. март 1970; *Isto*, 1/1-421, бр. 46826, Zabeleška о razgovору R. Dizdarevića, PSS, са D. Limanijem, ambasadorom NR Албаније у Београду, 26. фебруар 1973. године, 26. фебруар 1973; *Isto*, 1/1-425, str. пов. бр. 154/2, Rezime osvрта „NR Албанија у 1975. години“, Београд, 3. фебруар 1976; *Isto*, 1/1-428, str. пов. 966, Информација о novim momentima у našim односима са NSR Албанијом, Београд, 13. август 1981; *Isto*, 1/1-429, бр. 447305, Zabeleška о razgovору T. Trajkovskog, savetnika saveznog sekretara i načelnika I управе са ambasadorom NSRA Sokrat Pljakuom, 24. septembra 1981, 25. septembar 1981.

Југославија, а они представљени као званична делегација Косова. Југославија и Албанија нису успевале ни формално да регулишу културне односе, јер је Тирана инсистирала да се у тој сфери повезује само са Косовом и по могућству Македонијом и Црном Гором. То је било неприхватљиво за Београд, али се, ипак, Тирани допуштало да и без формалног закључивања споразума на културном плану сарађује са Косовом. До извесне нормализације односа дошло је 20. маја 1971. када је потписан југословенско-албански трговински споразум за период 1971–1975, при чему су дипломатска посланства подигнута у ранг амбасада (у Тирану отишао Јован Печеновић, у Београд Деметри Ламани). Албанија је све време понављала да нема територијалних претензија према Југославији. То је у разговору 22. фебруара 1972. са Фадилџом Хоџом тврдио и сам Лимани уз додатну поруку да Албанији нико не може забранити да се бори за „браћу“ од које је на „вештачки“ начин одвојена („ми ту браћу никада нећемо напустити“). Тито је тумачио да је реч о искомплексираним руководиоцима у Тирани незаинтересованим за добросуседску сарадању са Београдом. Председник СИВ-а Митја Рибичич и савезни секретар иностраних послова Мирко Тепавац делили су Титов став да је сарадња у интересу обе државе. Одсуство оштрије политике према Албанији само је поспешило њен пропагандни утицај на Косову. Из тог разлога СИП је 1973. препоручио покрајинским органима да сузе сарадњу са Албанијом, а од 1. новембра сви покрајински органи и институције обавезани су да обавештавају о посетама Албанији, што, међутим, није стриктно поштовано. У Приштини су упорно „камуфлирали“ прави карактер односа са Тираном. Махмут Бакали је 1974. тврдио да је Косово креативни чинилац у односима две земље уз оgradu да се односи не смеју искључиво свести на релацију Приштина-Тирана.⁵⁵⁹

Титу је 1975. о односима на линији Приштина-Тирана реферисао Махмут Бакали. Речено је да Косово даје позитиван импулс продубљивању југословенско-албанских односа и да би требало продубити економску сарадњу уз оцену да

⁵⁵⁹ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 364–366, 369–370, 378, 380, 383–384, 390; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 415–416; I. Ђ. Vukadinović, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971.*, 383; A. Lalaj, Ngjashmëri dhe pangjashmëri në lëvizjes e 1968-s (Një vështrimkrahases me demonstratat e shqiptarëve në Prishtinë, Tetovë dhe Shqipëri), *Studime Historike*, nr. 3–4 (2018), 261; Аноним, Пленарна седница Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова, *Јединство*, 2. април 1970, бр. 26, 1, 3.

сарадња са Албанијом није искључиво ствар Косова већ читаве Федерације. На Косову sazрева свест о улози и одговорности у области спољне политике, казаће Бакали, иако је признао да је у почетку било пропуста, несналажљивости, стихијности што је рађало негативне појаве у политичкој, идеолошкој, безбедоносној и другим сферама, али је акцијом СКК унет ред и испољена будност против сваког „непријатеља“. Бакали је проценио да Косово има потребу за културном сарадњом са Албанијом, али да ће паралелно инсистирати и на привредној. У том контексту позвао је републике и Војводину да се активније укључе у сарадњу са Албанијом. Тито је поздравио добросуседске односе које „непријатељи“ Југославије гледају да поремете. Две земље морају продубити сарадњу у сферама заједничког интереса, рекао је.⁵⁶⁰

Све до 1975. деловало је да у Албанији постоји минимална жеља да односи са Југославијом буду релаксиранији. То је, пре свега, било мотивисано спољнополитичком ситуацијом. Након елиминације помирљиве струје у Тирани кренуло се у смеру изолације, а антијугословенска реторика је интензивирана. Косовски комуниста Јакша Шањевић упозорио је да има пропуста у односима са Албанијом и да се мора спречити непријатељско понашање Албаније. Ни то ни чињеница да Албанија није потписала Хелсиншку декларацију о неповредивости граница нису утицали на Београд да преиспита политику. Антијугословенској реторици посебан смер давао је лично Енвер Хоџа. Он 1976. критикује модел на који је решено национално питање у Југославији тврдећи да је положај Албанаца несносан, а две године касније приликом прославе Призренске лиге наглашава да је историјски циљ Албанаца уједињење. Хоџа је написао неколико књига у којима је оштро критиковао Тита и Југославију због положаја Албанаца. У предизборном говору новембра 1978. поручио је, помало претећи, да Албанци заузимају већи простор у Југославији са више становника него две југословенске републике заједно, али да немају сопствену републику јер су смишљено „разбацани“. Јак пропагандни утицај Тирана је остваривала емитовањем Радио Тиране чији је сигнал покривао цело Косово, док је програм ТВ Тиране покривао 60% покрајинске

⁵⁶⁰ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Уводно излагање Махмута Бакалија у разговору друга Тита са политичким активом Покрајине у Брезовици 3. априла 1975. године, Приштина; Аноним, Председник Тито у дводневној посети Косову, *Јединство*, 5. април 1975, бр. 28, 5–6, 8.

територије. Од средине седамдесетих Тирана је прилагођавала ТВ и радио програм укусу косовских Албанаца. Они су слушали тирански и кукски радио, снимали програм на касете и међусобно га делили. Колико је Албанија водила рачуна о пропаганди говори чињеница да је при ЦК ПРА 1978. формиран Сектор за спољну пропаганду, незванично познат и као Сектор за Косово. Неки високи косовски функционери показивали су интересовање за продубљивање сарадње са Албанијом. Председник Председништва Косова Џавид Нимани тврдио је 1977. да су односи са Албанијом позитивни и да представљају приоритет за обе земље и саму албанску народност. Без обзира на учестале покушаје Југославије до сусрета на нивоу министара спољних послова није долазило. На 12. конференцији СКК маја 1978. изнета је оцена да је Покрајина активно учествовала у изграђивању спољне политике Југославије, док је Агим Затрићи на 11. конгресу СКЈ 1978. хвалио односе на релацији Приштина-Тирана. Нимани је новембра 1979. примио албанског амбасадора Сократа Пљакуа и упозорио га да се Албанија меша у унутрашња питања Југославије уз наводе да постоје одласци неорганизованих туристичких, културно-уметничких и других група, слање пропагандне литературе и сл. Пљаку је одговорио да то није званична политика Албаније. Поручио је да је интересовање Тиране природна ствар имајући у виду бројност албанске народности и да то нико не може забранити. И поред оштријих тонова два саговорника су се сложила да се односи позитивно развијају. У платформи привредне делегације ИВ Скупштине Косова за посету Албанији, реализованој почетком 1981, стоји да се привредни, културни и научни односи две земље последњих година развијају на принципима равноправности, немешања и поштовања и да је Покрајина томе допринела контактима представника удруженог рада и институција. Албанија на Титову сахрану, међутим, није послала ни своју делегацију, већ је као приватно лице дошао само амбасадор у Београду. До сусрета два министра спољних послова дошло је тек 1981. када је склопљен и нови петогодишњи трговински уговор. Треба имати у виду да су од средине седамдесетих у Тирани разрађивали два сценарија према Југославији. Према првом, после Титове смрти Албанију би напао један од два блока не би ли је придобио у свој систем и у том случају југословенски Албанци били би брана у одбрани Албаније; према другом, након Титове смрти Југославија ће се распасти након чега ће Албанија анектирати крајеве насељене Албанцима.

Тајни оперативни план за који се са сигурношћу не зна да ли је веродостојан звао се „Експлозија“ о чему је више пута говорио начелник албанског Генералштаба Вели Лакај. Тирански *Zëri i Popullit* (*Глас народа*) оптужио је Београд да је испровоцирао демонстрације 1981. држањем Албанаца у сиромаштву и без демократских слобода. *Рилиндја* је реаговала поруком да су Албанци доживели свеобухватан развој у Југославији и да им нису неопходни душебрижници из Албаније. Писање тиранског листа осуђено је на заједничкој седници Председништва Косова и Председништва ПК 15. априла. Кроз неколико дана тиранском листу одговорио је и Радио Приштина у информативној емисији на албанском. Средином маја тирански лист још једном је оптужио Југославију и Србију за „диктатуру“ на Косову. Одговорио је директор Радио Приштине Шабан Хисени констатацијом да су косовски Албанци сами изразили жељу да живе у Југославији и Србији у којима остварују пуну равноправност и еманципацију. Сем тога, Хоца је на 8. конгресу ПРА крајем 1981. изјавио да је неминовно да Косово постане република која би територијално објединила југословенске Албанце. Врхунац лицемерства огледа се у поруци да Тирана нема територијалних претензија према суседу и да жели добре односе. Хоца је подсећао јавност како му је Тито наводно обећао да Косово треба бити „враћено“ Албанији.⁵⁶¹

⁵⁶¹ АК, 433, к. 87, ф. 394, Magnetofonski snimak sa Treće sednice Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova, održane 23. septembra 1975; *Isto*, 223, к. 7, Platforma za posetu i razgovore privredne delegacije Izvršnog veća Skupštine SAP Kosova Narodnoj socijalističkoj republici Albaniji; *Isto*, к. 7, ф. 31, Zabeleška iz razgovora Predsednika Predsedništva SAP Kosova druga Džavida Nimanija sa Ambasadorom SNR Albanije Sokrat Pljakom, Priština, 5. novembar 1979; *Isto*, ф. 34, Zabeleška o razgovoru sa ambasadorom NSR Albanije, Sokrat Plakuom na večeri 11. I. 1980. godine; *Isto*, к. 6, ф. 8, Bilten važnih spoljnopolitičkih informacija, Priština 1982; Т. Геци, *нав. дело*, 91; М. Bosić, R. Milošević (pr.), *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20–23. juna 1978 : magnetofonske beleške*, knj. 4, Beograd 1981, 432–436; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 126–136, 259–261; S. Đaković, *нав. дело*, 309–310; P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, т. 2, 82–86; P. Zlatar, *Albanija u eri Envera Hoxhe. 2, Gospodar Zemlje orlova : politički životopis*, Zagreb 1984, 293–294; П. Илић, О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста, у: *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, 172; Аноним, Постигнути велики резултати, *Јединство*, 6. јануар 1977, бр. 2, 3; Аноним, Југославије је трајно опредељена за мир и једнакост, *Јединство*, 7. април 1981, бр. 82, 4; Аноним, Флагрантан напад листа „Зери и популит“, *Јединство*, 9. април 1981, бр. 84, 2; Аноним, Утврђени даљи идејно-политички задаци, *Јединство*, 16. април 1981, бр. 90, 1; Аноним, Шпекулације са калкулацијама листа „Зери и популит“, *Јединство*, 24. април 1981, бр. 97, 2; Ш. Хисени, Нови фалсификати и отворене претензије на југословенску територију, *Јединство*, 19. мај 1981, бр. 116, 2.

Тирана је првих недеља након демонстрација 1981. упорно одбијала да се одреди, инсистирајући да је реч о унутрашњем југословенском проблему. Амбасадор у Тирани Бранко Коматина је примећивао да тамо влада „шутња“. Тирани је поговорила изјава југословенског секретара унутрашњих послова Станета Доланца да Албанија није имала уплива у демонстрацијама, док је Коматина стално подвлачио улогу Тиране у ширењу антијугословенског расположења. Тирана се убрзо сврстала на страну демонстраната тврђом да је њихов бунт оправдан. Југословенски режим оптуживан је за репресију. Београд је из нејасних разлога остављао простор за односе са Тираном. Француски амбасадор у Тирани није могао да верује да је после демонстрација потписан протокол о сарадњи између скопског и тиранског универзитета, а његов грчки колега је приметио да су Југословени благи у кажњавању националиста и сепаратиста. Коматина је претпостављенима предлагао одлучну борбу против национализма и сепаратизма уз истовремено одржавање дипломатских веза са Тираном. Југословенски грађани су добро препознавали њене перфидне намере.⁵⁶²

У Југославији је у постбрионском периоду било и противника попустљиве политике према Албанији. СИП је једном приликом 1976. закључио да Тирана потхрањује национализам и сепаратизам, поједини функционери из Србије и Македоније у савезном Председништву тражили су преиспитивање односа, а амбасада у Тирани редовно је упозоравала да политика малих уступака не даје очекиване резултате и једном приликом дала предлог да се потпише међудржавни споразум „макар у три реда, макар у пет тачака“ као основ за будућу сарадњу. Оцене о штетној политици Албаније дате су и на једној од седница савезног Председништва 1979. и на заједничкој седници представника ИВ Србије, Црне Горе и Македоније јуна 1980. у Приштини. Са оваквим оценама није се слагао савезни секретар иностраних послова Милош Минић (1972–1978), а тих година се и Фадиљ Хоџа налазио у савезном Председништву (члан 1972–1978, потпредседник 1978–1979). Албански функционери са Косова подржавали јавно су, наравно, подржавали политику Југославије према Албанији уз оцену да ће напади из Тиране дуго трајати због идеолошких разлика. Однос Југославије према Албанији није се

⁵⁶² Б. Коматина, *нав. дело*, 122–134, 183; Аноним, Показали право лице, *Новости*, 15. јун 1981, 2.

променио ни након упозоравајућег извештаја амбасадора Милорада Коматине за 1980. Оригинални извештај није послат на анализу републикама и покрајинама, већ су 6. марта 1981. послате ублажене формулације (неколико дана пре демонстрација). У извештају се упозорава да се утицај Албаније не сме потцењивати. Након демонстрација неки највиши југословенски функционери били су шокирани размерама утицаја, а посебно је критикована савезна служба за пропусте у раду. Шпиро Галовић је тврдио да југословенске процене о природи односа Албаније и Косова нису биле ни потпуне ни прецизне. До краја године Београд је инсистирао да се успоставе односи засновани на реципроцитету и немешању. Албанија је, међутим, наставила са оптужбама. Југославија је уручила протестну ноту њеном амбасадору 4. децембра.⁵⁶³

Југословенски држављани неалбанци имали су низ препрека да посете Албанију, док су грађани Албанци били у повољнијој позицији. Албанија је лакше издавала визе југословенским држављанима док је својим грађанима отежавала посету Југославији. Најчешће је посете Југославији дозвољавала старијима од 70 година. Албанија је косовске Албанце привлачила као земља-матича, а многи су тамо имали и родбину. Одлазак у Албанију био је емотиван за њих, па су под тим утиском често нерационално о њој и судили. Албанска страна строго је водила рачуна о детаљима ових посета почев од доласка у унаред прописане хотеле. Разговори гостију били су и прислушкивани, али се скупа гледано водило рачуна да се Албанија представи у најбољем светлу. Психолог Миленко Каран сећао се еуфорије косовских Албанаца на путу за Албанију:

„Они су ушли у ту земљу као да ступају у ону обећану; нису видели рупчаге по друму ни убоге учерице поред њега, али су зато у побожној тишини гутали сваку реч домаћинима.“

⁵⁶³ Б. Коматина, *нав. дело*, 118–120, 184; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*, 595; Аноним, Текст владе СФРЈ влади НСР Албаније, *Јединство*, 11. децембар 1981, бр. 293, 4. Миланко Булукић, један од говорника на збору у Косову Пољу 1987, изнео је тврдњу да је покрајински секретар за односе са иностранством био умешан у догађаје 1981. и да су се сепаратисти потрудили да у Комитету за односе са иностранством буде што је могуће више Албанаца. Упозорио је и Илијаза Куртешија још 1975. на стање у односима са Албанијом. К. Николић, *нав. дело*, 143.

Долазак косовских Албанаца био је згодна прилика за распиривање шовинизма према Србији и Југославији. Посебно су се групне посете културним институцијама свеле на распиривање шовинизма према „кривцима“ за „вештачку подељеност“ Албанаца. Како су ове посете могле изгледати показује пример дома културе „Хасан Приштина“ (подигнут у Куксу 1977). Поводом његовог оснивања са Косова је пренето и тело ове историјске личности проглашене проглашен мучеником и борцем против српско-црногорске тираније. Оваква пропаганда имала је утицај на Албанце ако знамо да је меморијалне центре посећивало стотине и хиљаде њих. Међутим, кроз неколико деценија Албанци, сада лишени таквог националног заноса, говорили су другачије. Фехми Агани је признао да није био у прилици да живот у Албанији види у реалним димензијама („вероватно нисам ни био склон да прилике перципирам реално“). Рамиз Кељменди, директор „Рилиндје“, био је 15 пута у Албанији:

„Кад сам се вратио, увек сам лагао о томе каква је Албанија била, јер су је волели јако, они су ме мирисали како би омирисали мирис Албаније, јер знате, цело Косово, сви Косовари су били заљубљени у Албанију, Албанија је наша отаџбина.“

И Адем Демаћи је био свестан илузија. До сазнања о Албанији је долазио преко Радио Тиране, а то се косило са оним што је тамо накнадно видео. Запрепастило га је богатство појединих комуниста наспрам општег сиромаштва и недостатак политичких слобода. Мноштво је појединаца који су пребегли у Албанију и видевши тамошњи живот вратили се, неретко уз разне потешкоће, назад. У Албанији су често трпели тортуру, али и одавали информације о стању на Косову и у Југославији. Косовски функционери Албанци сматрали су да треба олакшати посете Албанији да би се, наводно, на делу виделе разлике у развијености привреде и друштва.⁵⁶⁴

⁵⁶⁴ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 123–124; Б. К. Павловић, *нав. дело*, 177–182; М. Petrović, *нав. дело*, 266; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 259–263; I. Ђ. Vukadinović, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971.*, 375; <https://oralhistorykosovo.org/sr/agim-vinca/> (3. април 2023). Након демонстрација 1981. Синан Хасани је проценио да је косовско руководство грешило што није грађанству отвореније говорило о тоталитарном режиму у Албанији и да је то био разлог због чега је део омладине остао „заведен“. Аноним, Небудност скупо плаћена, *Новости*, 6. јул 1981, 7.

У Албанију се одлазило и на летовање. Оно је било релативно јефтино и плаћало се у доларима. Косовски Албанци били су заинтересовани због близине, родбине и истог језика. Колико је Албанија водила рачуна о њима показује чињеница да су у разговорима са „Турист-Косова“ упорно инсистирали да гости из Југославије долазе по унапред одређеној цени, а Албанци међу њима по нижој. Приштинска страна је то одбила. Долазак гостију из Албаније на Косово, интересно, није био предвиђен 1981.⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ М. Миљковић, М. Киковић, Повластица националистички мамац, *Новости*, 27. мај 1981, 7.

3.2 Физички

Облици дискриминације Срба и Црногораца чине испреплетано јединство и делују истовремено и узајамно. Ово даје процесу исељавања црту комплексности. Посебан парадокс исељавања огледа се у чињеници да се равноправност мањинских Албанаца претворила у неравноправност у држави већинских Срба и Црногораца. Та чињеница чини конкретну дискриминацију јединственим примером у Европи. Србима и Црногорцима нису били загарантовани лична и имовинска безбедност. Физички напади - туче, силовања и убиства - учинили су им живот готово неподношљивим. Њихова имовина нашла се, такође, на удару разних узурпатора, смутљиваца и лопова.⁵⁶⁶

Физичка и имовинска безбедност Срба и Црногораца била је, дакле, у одређеној мери угрожена. Више десетина убистава и силовања од стране Албанаца немају карактеристику масовности, али је за претпоставити да су убијани и силовани углавном због националне припадности што указује на националну нетрпељивост. Учесталост осталих физичких напада је прилично велика и готово је немогуће бројчано је одредити. Скупа посматрано, намера шовиниста је била да се притисцима физичке природе што јефтиније дође до туђе имовине, а власници Срби и Црногорци иселе услед недостатка сигурности.

Већ почетком овог периода, августа 1966, убијен је узорни ученик гњиланске Економске школе Димитрије Јовановић. Једне вечери у шетњи градом са својим рођаком нестало је осветљења и напао га је Тефик Рамадани са још једним лицем. Јовановић је убијен ножем од стране Рамаданија. На суду је доказано да двојица Албанаца пре убиства нису имала однос са страдалим лицем. Српско-црногорска заједница се потресла. Власти су објашњавале да је посредни сукоб око девојке, а не међунационална мржња. Родитељи покојника одселили су се за Ниш и касније пренели синовљеве посмртне остатке. Годину касније у Коретину,

⁵⁶⁶ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine); *Isto*, 803, к. 131, Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, Оцене и ставови о исељаванју Срба и Црногораца са Косова и о правцима деловања ради отклањања узрока и исељаванја и стварања услова за повратак у САР Косово оних који то жеље; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 186.

општина Каменица, на свом имању убијен је познати домаћин Горча. Убица је био малолетни Албанац, јер Горча није хтео продати имање његовој породици.⁵⁶⁷

Током 1967. забележено је више дрских напада на жене у којима су кривац и жртва различите националности. Мухамед Морина, беспосличар из Трстеника код Пећи, покушао је јануара да силује сеоску учитељицу Софију Бојку, али је неко притрчао и насилник је побегао. Исти је следећег месеца, претећи ножем, силовао комшиницу Милосаву Тодоровић. Гаши Селман је марта покушао да силује ученицу Љиљану Николић из Витомирице која се враћала из Пећи ка својој кући, а тај сценарио спречили су мештани који су чули њена запомагања. Земљорадник Азир Бинаку из села Вокшиће, општина Клина, изведен је пред суд под оптужбом да је августа покушао извршити обљубу малолетне ученице пећке Економске школе Роксанде Ралевић.⁵⁶⁸

У извештају ИВ Србије и СИБ-а за савезну Скупштину након демонстрација 1981. наглашава се да су се притисци на личност и имовину интензивирали након 1968, а посебно на селу где су у дворишта Срба и Црногораца убацивани леци са захтевима за иселење и датумом до када се то мора обавити. Окружни суд у Приштини разматрао је исте године случај силовања малолетне Српкиње. Мухареми М. оптужен је за силовање, а Милунка К. српске националности за подвођење. Суд је утврдио да је Мухареми извршио обљубу над оштећеном, али га је ослободио због недостатка доказа. Милунка је проглашена кривом и осуђена на шест месеци условно. Уложена је жалба на овакву одлуку. Због нонсенса да Милунка као саучесник буде осуђена а Мухареми као починилац пуштен, Веће одељења Врховног суда Србије у Приштини затражило је мишљење покрајинског јавног тужиоца. У одговору његов заменик Хусеин Жерка предлаже да се првостепена пресуда потврди као законски основана. Након таквог одговора веће је одбацило жалбу. Н. Н. се затим обратила савезном Јавном тужилаштву молбом да поднесе захтев за заштиту законитости, а ово покрајинском јавном тужиоцу ради процене постојања правног основа. Жерка је одговорио савезном Јавном тужилаштву да је узалудно подржавати жалбу окружног јавног тужиоца у

⁵⁶⁷ Б. Б. Станковић, *нав. дело*, 103–104; Р. М. Трајковић, *Каменица са околином : некадашњи Каменички срез : хроника*, Врање 2009, 211.

⁵⁶⁸ АК, 140, к. 7, ф. 13, Bilten, Priština, 1. februar 1968.

Приштини. Покрајински јавни тужилац био је Реџеп Шаља, који је због симпатија према национализму и сепаратизму смењен након демонстрација 1968. да би каријеру несметано наставио на Правном факултету у Приштини.⁵⁶⁹

Између 23. новембра 1968. и 16. јануара 1969. ЦК СКС примио је 27 жалби (пет групних) у којима се критикује републичко руководство да пасивно посматра прогон Срба и Црногораца. Жалбе се односе на широку лепезу притисака. Група Штрпчана издвојила је напад командира полиције Албанца на Србе у кафани када су им нанете теже физичке повреде. Фебруара 1969. Марко Никезић и Латинка Перовић примили су писмо из села Белица, општина Исток, са потписима више од 60 лица. У тексту стоји да су албанске шумокрадице секирама теже повредиле три српска сељака. Мештани су навели да то није једини случај притиска, али да је по последицама најтежи. Посебно их је бринуло што надлежни органи нису реаговали тим поводом. Из села Рацај код Ђаковице жалили су се Никезићу да је група од 30 Албанаца, испровоцираних песмом „Видио сам са Комова кућу Марка Миљанова“, напала јануара шест црногорских младића. Сељани су од државних органа затражили помоћ да продају имовину и колективно се иселе. Из села Загорје код Вучитрна стигла је жалба о отмици деветнаестогодишње Српкиње на шта полицијски органи нису реаговали, тврдећи да је Албанцу отишла добровољно.⁵⁷⁰

Молер Реџеп Ајети из Приштине заједно са Хаки Најрамијем силовао је Јованку Витковић близу овдашњег фудбалског стадиона 1973. Осуђен је на три године 1978. што упечатљиво говори о неажурности судства. Убрзо су његови родитељи поднели комисији за помиловања Председништва Косова молбу да буде пуштен уз образложење да се каје и да је породица у лошој финансијској ситуацији. У сва три мишљења (окружног јавног тужилаштва, суда и покрајинског секретара) молба је одбијена.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; М. Мишовић, *нав. дело*, 263–264, 277; Аноним, Зашто људи одлазе, *Политика*, 1. октобар 1981, бр. 24781, 9; Аноним, Леци са роком за исељење, *Политика*, 2. октобар 1981, бр. 24782, 7; Аноним, Емигранти на имањима одсељених, *Политика*, 3. октобар 1981, бр. 24783, 8; Аноним, Сваки пети није стигао да прода имовину, *Политика*, 30. септембар 1982, бр. 24780, 4–5.

⁵⁷⁰ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 646–647.

⁵⁷¹ АК, 151, Sednice - за pomilovanja, Dokumentacija, br. 240-2876/78.

Албанац средњег имовног стања Хамит Бећири осуђен је 1976. на четири године, јер је годину раније покрао Радојку Радојичић у Батлави пред малим дететом, кроз десет дана под претњом оружјем Милисаву Вукановић у истом селу, а наредне године у Подујеву Драгицу Вукановић. Врло је индикативно да су његове жртве искључиво неалбанци. Раније није осуђиван. Молба за помиловање коју је поднео отац је одбијена.⁵⁷²

Као силоватељи често се јављају малолетна лица која као таква имају одређену заштиту пред судом. До силовања често није долазило из поремећених сексуалних побуда, већ је то био акт директно уперен против српско-црногорског становништва. О силовањима се причало нашироко Косовом. Силовање је представљало белег за читаве породице. Покушаје силовања су људи чешће пријављивали, а сама силовања доста ређе због стида и срамоте. Дешавало се да се силоване жене повлаче у кућу и касније са породицом одселе. На удару су биле и малолетнице и старице, што је изазивало посебно згражавање.⁵⁷³

Органи којима су пристизале жалбе нису се много потрудили да се насиље казни и спречи. Југословенски Савезни суд је 1975. оценио да су жалбе са Косова у којима се говори о притисцима нереалне и већином мање вредности. Више су замерали што се у њима понекад и вређало државно руководство.⁵⁷⁴

Када знамо ово нереално делује оцена покрајинског секретара унурашњих послова Светислава Долашевића у годишњем извештају за 1977. да националисти и шовинисти Срби и Црногорци ситне ексцесе, пољске штете и друго настоје да прикажу као притисак од стране Албанаца да би касније говорили о немогућности заједничког живота и опстанка.⁵⁷⁵

Убиства су, ако занемаримо силовања, посебно утицала на психозу Срба и Црногораца. У Вучитрну је у повратку са демонстрација 1968. Албанац из пиштоља убио извесног Б. В. Касније је рекао да је то био први Србин на кога је наишао. У

⁵⁷² *Isto*, br. 240-3253/78, decembar 1978.

⁵⁷³ М. Кордић, Насиље из друге линије, *Политика експрес : вечерњи лист*, 3. новембар 1986, бр. 8141, 7; Исти, Због части ћуте и одлазе, *Политика експрес : вечерњи лист*, 4. новембар 1986, бр. 8142, 9; Исти, Због страха и одјека, *Политика експрес : вечерњи лист*, 5. новембар 1986, бр. 8143, 9.

⁵⁷⁴ АЈ, 212-73-80, Информација о представкама и притужбама које су упућене Saveznom sudu i predsedniku suda, Beograd, 29. decembar 1975.

⁵⁷⁵ К. Николић, *нав. дело*, 23.

затвору је провео неколико година. У Подујеву је Душка Радовића убио штићеник дома у Крушевцу М. В. из истог места. У судској одлуци 1972. стоји да је у питању освета, јер је убица сматрао да је Радовић силовао његову сестру. Иначе, Радовић је био у емотивној вези са њом да би се она по прекиду пожалила укућанима да је силована. Из тог разлога М. В. га је убио. Ово му је, иначе, било прво кривично дело. На предлог оца пре правоснажности решења упућен је у крушевачки дом. Окружни суд у Гњилану био је прилично толерантан и према Албанцу који је убио Градимира Ђокића у Ајновцу (Каменица). Убијен је када је са дететом у руци силазио из аутобуса. Без обзира на ту околност суд је 1975. оценио да је реч о убиству из нехата. У Сувој Реци је исте године убијен радник Драгољуб Стаменковић запослен на објектима фабрике „Балкан“. Стаменковић је одбио да преда дужност чувара Назиму Цаколију, који га је након свађе убио ножем. У Горњој Репи, општина Подујево, учитељ Хашим Љатифи и син Тафиљ убили су Богдана Младеновића. Повод за убиство, како је прецизирано у једној поверљивој информацији, била је свађа која је избила након што је Хашимова стока ушла у Младеновићеву башту. Истеријући стоку Младеновић је ошамарио Хашимову ћерку, њен отац и брат су пришли, брат је ранио Младеновића а отац га убио. Посреди су изгледа били спорови око продаје имовине, јер су Албанци претили Младеновићима како би се иселили. Хашим је осуђен на смртну казну да би она била преиначена у казну затвора од 20 година, а син је осуђен ка казну малолетничког затвора од седам година. Након жалбе пуштени су на слободу. Отац је по изласку из затвора постављен за учитеља у Палатану и отуда био истеран због малтретирања српске деце да би, коначно, добио посао у месној канцеларији у Крмпимеји. Индикативан је и случај дипломираног економисте Текстилног комбината у Гњилану Мирољуба Јовића. Вредан радник нападнут је 10. септембра 1980. када је на њега без јасног разлога три пута пуцао Мурат Мушица. Јовић је чудом остао жив, али је последице носио до краја живота. Срби и Црногорци остали су затечени. Суд је утврдио да је атентатор радио по налогу екстремиста који су одредили да изврши задатак. Циљ је био застрашити неалбанске кадрове да се иселавају. Налогодавци су се потрудили да обезбеде породицу атентатора док је у затвору („Таква солидарност у злочину и према злочинцу није позната у цивилизованом свету. На томе би им позавидела и сицилијанска мафија“). У Наклу,

општина Пећ, пописивач Албанац је 1981. из пиштоља убио Србина са којим се споречкао. Суд је оценио да је реч о убиству из нехата.⁵⁷⁶

Националисти и шовинисти су се трудили да казне убицама буду благе, практично изречене да још више подстичу на исто него што спречавају. Убице су често имале лажно уверење о менталној неурачунљивости, па би то била знатна олакшица на суђењу. За такве услуге често се плаћало земљом преотетом од Срба и Црногораца. Новинар Рајко Ђурђевић је писао да је земља „постала ценовник за многе главе на Косову“. Те 1982. писао је о убиству Данила Миљинчића у Самодрежи код Вучитрна, који је настрадао бранећи њиву од упада неколико Албанаца. За убицу су у вучитрнској полицији одмах имали алиби да је оболео на послу и да га узбуђује и цвркут птица.⁵⁷⁷

Нови талас физичког притиска уследиће током и након демонстрација 1981, а са тим у вези и исељавања као два повезана процеса. Радосав Живковић, који је осамдесетих посећивао са групом Косоваца Београд како би се жалили на притиске, сећао се да су наступили тежи дани („Ми на Косову немамо живот. Од 1981. смо робови без икаквих права“). Званични подаци су такви да им морамо прићи обазриво. У документу о материјалној штети стоји да је запаљена једна кућа и демолирано 25 станова без навода о чијој имовини је реч. Познато је да су у Подујеву Албанци упадали у српске куће уз претњу одмаздом уколико војска и полиција прођу кроз град. Извесни Рамо Хајдари разбијао је мотком витрине продавница и каменово српске куће. Постоје и непроверени подаци да је отето 34 лица српске националности како се не би дозволило да војска овде прође.

⁵⁷⁶ АК, 151, Sednice - за помилovanja, Dokumentacija, br. 240-3045/78; АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Р. М. Трајковић, *нав. дело*, 211; V. Ljatić, *Maloletnička delikvencija u SAP Kosovo*, Beograd 1979, 56; М. Мишовић, *нав. дело*, 277–279; Б. Б. Станковић, *нав. дело*, 104–106. Станковић тврди да је циљ покушаја убиства Мирољуба Јовића био прогон неалбанских кадрова из Дуванског и Текстилног комбината. Овај аутор је саставио списак домаћина чија су се домаћинства одселила из Гњилана 1941–1987, док жене-носиоце није уписао. Како би се добила потпунија слика треба знати да је свака исељена породица имала око четворо деце у просеку. Навео је преко 400 домаћина. Како не наводи прецизније време исељавања не можемо тачно говорити о бројевима, мада је очигледно знатан број људи отишао управо у периоду који проучавамо. Са посебним интензитетом исељавали су се просветни и здравствени радници, стручњаци разних профила, занатлије, радници, службеници и др. Аутор се одселио и радио у Алексинцу (1966), а касније у Нишу. *Исто*, 110–112, 199–212. О случају Мирољуба Јовића вид. DAS, Д-2, Комисија, к. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Jović Nada iz Gnjilana, br. 401-602/2925.

⁵⁷⁷ R. Đurđević, Ubice i njihov alibi, *Duga*, 31. jul 1982, br. 220, 16–17.

Индикативан је случај Милице Чикарић из Подујева која је трпела притиске комшијске породице Рецепи. На њу је недељама притисак вршила млада комшиница Севдија („Шта чекаш, сели се за Србију, бацићу ти бомбу у кућу, побићу вам децу кад будете ти и муж одсутни од куће“). Из тих разлога Чикарићи су августа отишли у Прокупље. Око 300 радника грађевинског предузећа „Каблар“ из Краљева физички је нападнуто у Приштини, а радници су нападнути и 2. априла у Ђаковици када су озбиљнији инцидент спречили Албанци са градилишта. Првог и другог априла нападнуто је више лица на улицама, а малтретирани су возачи аутомобила са таблицама градова уже Србије. Србима и Црногорцима прећено је да ће трпети последице ако се не иселе. Из Приштини су се неке породице већ 1. априла одселиле, а једна тринаесточлана породица из Србице сместила се у хотел у Рашки. Неколико српских студената у Приштини тражило је да им се дозволи премештај у Ниш, а надлежни црногорски органи објавили су податак да је примљено више породица изложених малтретирању. У Прилужју, општина Вучитрн, претучена је група српских младића у ноћи 23. априла. Они су кренули на бензинску станицу када их је зауставила полиција, возачу наредила да преда кључеве и са путницима крене у полицијску станицу без претходне провере докумената. Након што су младићи то одбили били су приведени и тучени. Из станице су пуштени под претњом да ништа не причају јер ће бити протерани. Полицајци који су их привели и тукли били су Албанци. Један је у Вучитрн дошао по казни, а и начелник полиције био је Албанац. Ситуацију су 1981. усложњавале гласине и пропаганда илегалних група. Тако се врло брзо проширила вест о репресији снага реда и безбедности. Можда и под тим утиском напади на Србе и Црногорце постали су учесталији и онде где их раније није било у толикој мери. Међуљудски односи након демонстрација постали су поремећени до мере да то више није могао сакрити ни режим цензуре.⁵⁷⁸

⁵⁷⁸ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; АК, 151, *Operativni izveštaj Okružnog javnog tužilaštva u Prištini br. 8, br. 4/81-8, Priština, 1. septembar 1981, 3*; ААО, *Исељавање, Нећемо да се селимо, тражимо заштиту, Политика*, 4. новембар 1986, 5; Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981-1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, 333-334; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989.*, 250-256; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 229; Д. Недељковић, М. Киковић, *После истраге - истина*, *Новости*, 2. јул 1981, 7.

Крајем маја ученици Школског центра „Мухарем Бектеши“ из Вучитрна провоцирали су и вређали сељане Гојбуље. Група албанских младића ушла је у ово већински српско село и пореметила нормалан живот. Локални активисти су створили себи низ проблема када су јавност упознали са овим случајем, док је полиција тврдила да ничег спорног није било. Новембра месеца у Грачаници полиција је ухапсила шесторицу српских младића из овог места. Повод је била једна српска родољубива песма за коју је присутни Албанац тврдио да га провоцира. Хапшење је, иначе, исконструисано у режији командира полиције.⁵⁷⁹

Петру Стамболићу стигла је анонимна жалба 30. октобра у којој аутор наводи да се сваког дана на Косову догађа једно убиство и врши притисак ширих размера уз прећутну сагласност надлежних. Аутор од Стамболића захтева повратак српске власти и полиције, односно Александра Ранковића уместо Фрање Херљевића, Станета Доланца и Сергеја Крајгера. Јула 1982. Стамболићу је стигло писмо Драгана Павићевића из Пећи у којем се износи тврдња да су га три полицајца Албанца брутално претукла 4. децембра 1981. и да надлежни успевају да цео случај заташкају.⁵⁸⁰

Пред крај године јавност је била додатно узнемирена инцидентима у Пећи. У првом случају нападнута су тројица Пећанаца од којих су двојица тешко повређена. Локални СУБНОР одржао је хитну седницу на којој је од надлежних затражено да обезбеде миран живот. У Пећи је 21. децембра брутално претучен у близини своје куће комерцијалиста „Путникове“ пословнице Драган Ивановић, а непознати нападач је побегао. По првим резултатима истраге напад је имао национални карактер. Нападач, апсолвент Правног факултета у Приштини Мустафа Краснићи, приведен је кроз неколико дана.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 253–266. Неоснованих хапшења Срба и Црногораца је током година било и у Магури код Липљана. П. Б. Јакшић, *Магура : село на Космету*, Београд 2021, 93–94.

⁵⁸⁰ DAS, *Lični fond Petar Stambolić*, к. 64, бр. 7, Anonimno - Petru Stamboliću, Beograd, 30. oktobar 1981; *Isto*, бр. 2, Dragan Pavićević, Peć - Petru Stamboliću, Beograd, 9. jul 1982.

⁵⁸¹ Р. Милачић, *Случај без преседана, Јединство*, 15. децембар 1981, бр. 296, 7; Исти, *Претучен Драган Ивановић, Јединство*, 24. децембар 1981, бр. 304, 8; Р. М., *Притворен нападач Драгана Ивановића, Јединство*, 26. децембар 1981, бр. 306, 10; В. Симоновић, *Претучена тројица угледних грађана, Политика*, 15. децембар 1981, бр. 24495, 10; Исти, *Поново претучен грађанин, Политика*, 23. децембар 1981, бр. 24503, 12.

У Пећи је од августа 1981. до јануара 1982. забележено 27 напада на Србе и Црногорце. Борци овог града примећивали су велику подвојеност у свакодневном животу. Председник СО Раде Звицер критиковао је надлежне органе да делују споро и неефикасно, предочио слабости у раду органа безбедности и истакао да диференцијација није била довољно обимна. Начелник СУП-а Јанко Јанковић није се, међутим, одазивао позивима новинара.⁵⁸²

Као парадигму овог периода навешћемо случај мучког убиства Миодрага Шарића 1982. Он се раније писмено обраћао Вели Деви, Тихомиру Влашкалићу и неколицини других највиших функционера, тврдећи да му је комшија Ћун Краснићи, земљорадник из села Меће, претио смрћу кад дођу „њихови дани“ и да ће му „децу у колевци поклати“. Краснићи је наводно рекао да Срби и Црногорци немају никаквог спаса и да је овде албански суд и закон („а вама ето Србија и Русија“). Шарић је упозорио функционере да је Краснићи већ покушавао да га убије пиштољем, ловачком пушком и карабином, да деца Муртурија Исмаиљија малтретирају његову, да је једне ноћи пет пута пуцано на његову кућу и да му је СО Ђаковица без правног основа у три маха одузела 80 ари његове земље доделивши је Шабану, Петру и Марку Краснићију. Осећао се физички угроженим и молио да му се обезбеде услови за нормалан живот. Али Шукрија, председник председништва Косова, писао је председнику СО захтевајући да се испита случај. Одговор Шукрији стигао је брзо, али је био неповољан по Шарића. Стајало је да његови наводи нису тачни и да је проблематичан. Шукрија је тада послао два човека директно у Ђаковицу да на лицу места провере ствар. У новом извештају стоји да је Шарићево домаћинство једино српско у селу, да је крајње оскудно и да се граничи са поседом Краснићија. Радна група је утврдила да је Миодраг два пута долазио у Приштину, да је указивао надлежнима на проблеме са породицом Краснићи и одбацивао могућност селидбе због материјалних разлога. Шукрији је речено да ће органи учинити све да измире две породице, а да ће Шарићу пружити

⁵⁸² Лична архива Радета Звицера (=ЛАРЗ), М. Лопушина, Borci Peći: Ovo je druga kontrarevolucija, *Intervju*, 22. januar 1982, br. 17, 8–9.

помоћ у изградњи куће и омогућити стипендије за школовање деце. Ипак, Деда Краснићи убио је Миодрага на имању Шарића.⁵⁸³

Истраживања показују да су Срби и Црногорци били чврсто везани за земљу на којој су живели, а нарочито када је реч о сеоском староседелачком становништву и нешто мање урбаном са јачим староседелачким елементом. Да су Срби и Црногорци великим делом продавали непокретности под притиском видљиво је у сеоским срединама, где су им причињаване разне пољске штете које су у крајњој линији водиле до туча или тежих сценарија. Тешко је и претпоставити какво је понижење за једно сеоско домаћинство представљало сакаћење и убијање стоке. У урбаним срединама притисак је, дакако, био мање изражен и различит због другачијег начина живота, ово су признавали и исељеници, али је било туча, претњи, провоцирања на националној основи, крађа по двориштима и кућама а током демонстрација 1981. демолирања локала и радионица. Имовина се процентуално више продавала у срединама где је постотак Срба и Црногораца у укупном становништву био мањи. Према истраживањима Руже Петровић и Марине Благојевић, премда она временски излазе из овог оквира али сматрамо да су приближан индикатор, око 60% исељених продало је целокупну имовину, четвртина није продала ништа (без понуде, несразмерно мала понуда, нису желели, узурпирана имовина), а остали су само делимично продали имовину. Највише купаца било је међу Албанцима, чак пет пута више него Срба и Црногораца. На селу је била уобичајена једна понуда приликом продаје, а по градовима често и више за кућу или стан. Око 70% исељеника тврдило је да су добили цену испод тржишне, њих 29% одговарајућу, а само 1% изнад тржишне. Тиме се, мада једнострано, негирају стереотипне представе да су Срби и Црногорци одлично „наплатили“ одлазак. Драгољуб Вукашиновић, исељеник из Пећи настањен у Новом Селу код Врњачке Бање, тврдиће да је продао имовину по тржишној цени и за тај новац пазарио у Новом Селу. Новац је одмах дат у 34,3% случаја, а постепено у целини у 61,3%. Око 4,4% исељеника имало је проблеме са наплатом, а некима никада није ни исплаћена цела сума. Они који су по сопственој тврдњи продали имовину испод цене још више су губили пристајући на продају у ратама, јер је то

⁵⁸³ ААО, Злочини, Убиство у селу Меће, *Политика*, 4. јул 1982, 6; Исто, Изречене казне за убиство у селу Меће, *Политика*, 6. септембар 1982, 8; М. Мишовић, *nav. delo*, 280–283.

додатно снижавало вредност (некима ни тада није исплаћено). Купци често нису регулисали пренос имовине, па је исељеник и даље плаћао порез иако је продао имовину. Србе и Црногорце је погађала инфилтрација националиста у катастре, па су им и на тај начин чињене различите неправде. На збору у Косову Пољу 1987. Радош Нешић је тврдио да су овдашњи катастри „мафија“. Будимир Никић је истом приликом испричао да је отишао у подујевски катастар јер је продао земљу „Шиптару“ и добио одговор да је већ преведена („Ко је тај што је то могао да учини, и ко је могао да у моје име неком препише моју имовину. Иредента ради и ради, а ми спавамо другови“). Куповина испод цене, постигнута у великом броју случајева, отвара је могућност препродаје другом Албанцу и извесну зараду. Од укупног броја купаца исељеничке имовине преко половина били су пољопривредници, а око четвртине радници. Купци су махом долазили из истог места (65,6%), из исте општине (23,5%), из друге косовске општине (10%) и изван Косова (0,9%). Као купци су се појављивали Албанци из уже Србије, Македоније, са Запада, али и емигранти из Албаније. Када се непокретност продавала у претежно албанском насељу купци су већином долазили из истог места, а када се продавала у насељу са већинским српско-црногорским живљем мештана је било далеко мање међу купцима. Зато претпостављамо да се радило о циљаној куповини не би ли се променила етничка структура насеља. Логично, да су купци били мештани могло се тумачити да је куповина спроведена под притиском, што је у случају када је купац са стране теже тако представити. Исељеници су, иначе, били убеђени да се ствар око куповине решавала у албанским сеоским „одајама“ у којима се покрећу најбитнија питања из домена ове заједнице. Најиздашније се плаћало када се желео покренути процес исељавања у неком насељу или када би требало преузети стратешки битне тачке. Како је временом број Срба и Црногораца у неком насељу опадао преостала српско-црногорска имовина плаћала се знатно мање од тржишне вредности или се уопште не би продала. Од 1981. нису ретка села у којима су Албанци колективно одбијали да купују српско-црногорска имања како не би касније били сматрани националистима или били процесуирани. Сасвим је сигурно

да су неки од њих радије желели останак неалбанског живља него долазак непознатих и често бахатих сународника.⁵⁸⁴

Из сведочанстава исељеника стичемо одређену представу о начину на који је купована српско-црногорска имовина. По речима извесног исељеника из Обилића овде је прву кућу продао неки Црногорац по цени већој од тржишне. Купац је ликовало да ће породица Дедињац покуповати све неалбанско. Сведочанства говоре у прилог тези да Албанци издвајају велики новац за прву непокретност у неком месту којим пробијају „лед“ након чега цене падају. У тако неповољним околностима за продају и овај домаћин из Обилића је продао кућу. За кућу са терасом, гаражом, двориштем, тротоаром, свињцима и кокошињцима добио је новца да може купити имање код Богетића. Исељеник Миодраг Цветковић је уочио да се 1968–1974. добијала мања свота при продаји за разлику од периода 1976–1980.⁵⁸⁵

Београдска *Дуга* је писала о искуству Љубомира Вучинића, који се 1971. иселио из Љубовца код Србице у Велереч код Горњег Милановца. Њему су чињене разне неприлике, нарочито на имању, кућа му је каменована а он физички нападан. Када је решио да прода имање отишао је Шабану, утицајном сеоском домаћину:

„Кажем „Шабане, пристајем на продају! Следеће ноћи у моју кућу дошао је Шабан и још њих осам да купе имање. „Дајемо ти Љубо три милиона и твој пренос, кажу. „Немојте људи па боље је, велим, да вам то све поклоним.“ Кућа, стаје, амбари и 7 хектара земље прве класе. Не вреди то ти је. Видим немам куд. „Дај ми Шабане седам дана да искупим дјецу, да пољубим праг. „Добро, неће те нико дирати“, каже

⁵⁸⁴ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногорца са Косова; *Isto*, 803, к. 131, Информација о узроцима исељаванја Srba i Crnogoraca sa Kosova; *Isto*, к. 197, Izveštaj o sprovođenju mera i akcija za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca iz Kosova za period januar-jun 1984. god.; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 147–156; К. Николић, *нав. дело*, 185, 197; Ј. А. Metus, *нав. дело*, 124–125, 130; М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 209–211.

⁵⁸⁵ Ј. А. Metus, *нав. дело*, 126–127, 131. Марина Благојевић је у односу Албанаца као купаца и Срба / Црногорца као продаваца нашла паралелу са релацијом црнци-белци. Подсетила је на неписано правило да црнци најскупље плаћају куће белаца у насељима белаца. Цене, међутим, утолико брже падају уколико расте пропорција црнаца у насељу. М. Благојевић, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, 259–260.

он. Тако је било. Они после сију, а ја лутам по Србији са дјецом. Немам куд. Остао сам на путу.“⁵⁸⁶

Дуга је 1982. пренела писмо Бајрама Мехметаја упућено редакцији. Мехметај је изнео тврдњу да је на Србе и Црногорце дечанске општине чињен најразноврснији притисак не би ли се њихова имања куповала у бесцење. У том контексту наводи да је 1980. продато имање у Доњем Ратишу површине 15 хектара по цени од 73 милиона динара упркос тржишној од најмање 300 милиона („Ако неки Албанац продаје један хектар земље може да добије до сто милиона старих динара, а исто земљиште неког припадника неалбанске нације најскупље стаје до двадест милиона)“. Детаљи су били познати руководиоцима општине од којих су се неки, како је речено, обогатили на препродаји имања купљених од Срба и Црногораца. Аутор је био убеђен да постоји група националиста и сепаратиста у општинском руководству повезана родбинским, клијентелистичким и другим везама, која не жели да стане на пут проблемима ове врсте.⁵⁸⁷

Иако је истраживање Руже Петровић и Марине Благојевић недвосмислено показало да за продату имовину у најчешћем броју случајева није добијен новац сходно тржишној вредности, на Косову и у остатку Србије било је распрострањено мишљење да су Албанци преплаћивали купљену имовину. Студенткиња Ангелина Мартиновић казаће на збору у Косову Пољу 1987:

„Највећа је грешка што су се Срби продали за паре. Срби се продају! Шиптари их поткупљују. Продају се. Како да нема иселјавања. Шиптар му да по 10 милијарди за кућу која вреди 2–3 милијарде и он иде, одлази. А ми што остајемо на Косову шта да радимо?“⁵⁸⁸

Остаје отворено питање порекла новца којим су Албанци куповали имовину. Тога су били свесни и Косовци. О томе је говорио, између осталог, Будимир Микић у Косову Пољу:

⁵⁸⁶ И. М. Башчаревић, *нав. дело*, 164–166.

⁵⁸⁷ *Исто*, 181–182.

⁵⁸⁸ АЈ, 803, к. 197, *Izveštaj o sprovođenju mera i akcija za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca iz Kosova za period januar-jun 1984. god.*; S. Đaković, *нав. дело*, 228.

„[...] и даље остаје једно болно питање: много пута се постављало питање куповине и купопродаје српских имања и кућа. Куповале су се и давале паре небројане. Много пута се постављало питање одакле те паре, ко их даје, ко финансира и одакле се то добива. Међутим, све је остало на мртвој тачки. На та питања никада нико није одговорио и чисто сумњам да ће икада одговорити.“⁵⁸⁹

Један од одговора понудио је Шкељзен Малићи. Он је, најпре, предочио разлике у филозофији живота између Срба и Албанаца на начин да су Срби екстревртнији и склонији хедонизму, а Албанци интровертнији и штедљивији. Описујући их даље Малићи казује да се са Србима лакше ступа у контакт али су превртљивији, а са Албанцима теже али су касније више пријатељски настројени. Србима је, према његовом гледишту, недостајала личност главе породице која је код Албанаца имала јак друштвени утицај. Малићи је издвојио и бројност и молекуларну структуру економских активности албанске породице. То, практично, значи да су комбиновани сви начини рада за добробит породице. Живело се у братствима на начин да је неко обрађивао земљу, неко имао државни посао, неко радио у развијенијим деловима Југославије или на Западу. Међутим, каса или „ћеса“ једне породице са 20 или 30 чланова способних за рад била је заједничка. Новац је држала глава породице обезбеђујући висок степен солидарности, а његова реч и одлуке су ретко оспоравани. Тако прикупљен новац био је више него довољан за солидан живот, а од уштеђевине су се узимале велике суме за инвестиције. Малићи наводи:

„И породице које су на први поглед имале скромне животне услове, након неколико година штедње, успевале су да прикупе позамашне суме за то време. Када би таква породица створила основу у емиграцији она се стално ширила са новим запосленима, чак и на сезонском раду. Услов самоодржања 100 особа био је да одустану од многих ствари, да штеде на храни, пићу, одећи, јер је можда глава породице зарађивала више, али је увек био у инвестицијама, увек размишљао о томе да синовима, по реду, треба да се изграде посебне куће или неки анекс у

⁵⁸⁹ К. Николић, *нав. дело*, 197.

склопу постојеће, да се ожене и да им се направи свадба, да се шири породично имање итд.“⁵⁹⁰

Милутин Ђуричић је осамдесетих тврдио да део новца за куповину неалбанских имања потиче од читавих комплекса шуме који су најпре узурпирани а касније легално предати Албанцима. Како је рођен и дуже време живео у Пећи било му је познато да су општинске комисије од 1963. примиле много захтева исте садржине („Пошто непокретност несметано држим дуже од 20 година, тражим да ми се призна у својину“). Комисије су углавном радиле лети и дневно решавале и до два захтева простим саслушањем сведока:

„Саслушају се по два рођака заинтересоване стране, од којих се узму само генералије а остало диктира председник комисије. Противљење правобраниоца уноси се само форме ради. А затим се иде на печене јагањце за ручак, мухабетише и чекају друга јагњад за вечеру. [...] Само у општини Пећ комисије су појеле најмање 4.000 јагањаца.“

Оваквој крађи касније је дата законска подлога и по том механизму несметано се радило до краја седамдесетих. Кубик букве и храста јефтино је затим продаван по Метохији, али се знатно скупље широм земље продавало индустријско и техничко четинарско дрво. Косовом се чак, наводи Ђуричић, ширила пропаганда да је ова крађа шума надокнада Албанцима због злоупотреба током колонизације. Ђуричић је о оваквом стању обавештавао надлежне, али одговора није било. Био је шокиран речима једног руководиоца српске националности да ће се на овај начин еманциповати албански горштаци. Ђуричић је био уплашен да ће трпети последице због „језика“, отишао је у адвокатуру а затим се одселио у Београд.⁵⁹¹

Када узмемо у обзир ове околности не треба да нас чуде узурпација имовине и разне физичке штете у оквиру разноврсног великоалбанског арсенала које су реметиле живот Срба и Црногораца. П. П. из Загорја, општина Вучитрн, због сталног малтретирања од стране Рамића из Луг Дубнице исте општине, одлучио је 1967. да прода имање и упркос забрани од стране Рамића понудио га другом човеку. По доласку могућег купца седам Рамића их је напало хладним и ватреним оружјем,

⁵⁹⁰ Š. Malići, *nav. delo*, 138–141.

⁵⁹¹ ААО, Исељавање, Прљаво порекло новца, *Политика*, 13. фебруар 1989, 11.

али је тежи сценарио избегнут. Случај је пријављен, али мере нису предузете. У Чelopeку, општина Пећ, један Црногорац је 1968. пријавио сечу своје шуме од стране Албанца. Примио га је локални командир полиције и дрско упозорио да имање није његово („То је било наше и тако ће и бити“). Поводом пријаве ништа није предузето.⁵⁹²

Извесни пољопривредник из Истока приморан је 1973. да прода целокупну имовину - земљу, стоку, машине и алате - за 65.000 динара, иако је у то време хектар обрадиве земље на тржишту износио 40.000–100.000 динара. Ни случај браће Морина ни по чему није изузетак. Авдуљ и Шериф Морина живели су у заједници до 1974. када су се поделили. Како Авдуљ више није могао користити Шерифов пут желео је да купи посед земље. Неки од суседа пристали су да му продају земљу, а неки као Вељко Стојковић не. Авдуљ се решио да судским путем тражи прелаз преко земље Стојковића. Поднео је тужбу Општинском суду у Пећи и довео сведоке да потврде како га Стојковићи, заправо, ометају у коришћењу пута на који он „одавно“ има право. Суд је тужбу оценио неоснованом. Авдуљ је затим тужбу поднео Окружном суду у Пећи који је поништио ранију пресуду и вратио предмет на поновно суђење. Општински суд је извршио ревизију случаја и пресудио у корист Стојковића. Међутим, Окружни суд је поништио и ову пресуду и узео ствар у своју надлежност. Спор је трајао до октобра 1981. када је пресуђено у корист Авдуља, а Стојковићима наложено да плате нарасле судске трошкове. Као средство притиска, видели смо већ, коришћена је и експропријација. У том контексту случај М. Д. био је уобичајен за косовске прилике. М. Д. није хтео да прода општини кућу због ниске цене, па је спроведена експропријација земљишта уз минималну накнаду. На практично отетом земљишту изграђени су школа, хотел и џамија, а М. Д. се одлучио на судски спор који је, притом, изгубио. Писао је на више адреса у Приштини, ужој Србији и Федерацији, тврдећи да је пресуда Окружног суда неправедна и национално мотивисана јер је Веће Окружног суда састављено искључиво од Албанаца (већ је постојала пракса да буде мешовитог националног састава ако су странке различитих националности). М. Д. је сматрао да му једино остаје да се супротстави насиљу или да се одсели. Изабрао је ово друго, а у

⁵⁹² АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова.

полиціјској станици дата му је потврда о „добровољној“ продаји и „добровољном“ одласку.⁵⁹³

У Сибовцу код Обилића породица Спасић била је 1978. приморана да се пресели у суседно српско село. Браћа су наизменично обилазила имање. Високи партијски функционер Неби Гаши се правдао да је у питању запуштено имање без присутних власника и као такво мета локалаца који пуштају стоку и праве разне штете.⁵⁹⁴

Након демонстрација 1981. забележено је доста потресних сведочанства Срба и Црногораца. У тексту за *Дугу Рајко Ђурђевић* цитира саговорника:

„[...] у данима кад дође ред да ми наводњавамо њиве [...] неки мештани албанске националности сврате воду у своје имање. Ако одеш да видиш где је вода пресечена, очекуј да неко пуца на тебе. Откину воду и сагори усев. Тако једне године, друге, треће [...] коме да се жалиш? Одем у одбор да се пожалим - три пута питам, а он ако ти одговори. Ми, Црногорци и Срби, изабрали смо једну делегацију и поднели општини жалбу. Људи, сагори нам усев! Не вреди, појео вук магарца! Старији људи су се стидели због тога. Исконски понос сиромаштва имао је снагу јачу од сваког закона. Ипак, појединци које су и ти поштени Албанци звали „банде“ - узимали су туђе да се обогате. Помамили су се. Све се то годинама трпело. Слушам вести, сада ово што је направљено то је од ћефа, од силе, од богатства. Каква неразвијеност!?“

У чланку се говори о судбини раније поменутог Љубомира Вучинића. Како је сам Вучинић посведочио годинама је био неодлучан да ли да се исели. Интензивно је почео да размишља тек након једног инцидента. Наиме, припремио је 1970. за сетву пет товара пшенице, али од комшије Албанца био је упозорен да „бадава“ баца семе у земљу и да се сели. Кућа му је каменована, жалио се полицији, али је добио одговор да су то учинила деца. Након што је погођен у шајкачу решио је да прода имање. Сматрао је да је добио малу цену, али је и поред тога отишао.⁵⁹⁵

⁵⁹³ Исто; М. Мишовић, *нав. дело*, 261–262, 278.

⁵⁹⁴ ААО, Исељавање, Испред и иза камере, *Политика*, 8. септембар 1982, 9.

⁵⁹⁵ И. М. Башчаревић, *нав. дело*, 165–166. Због ношења шајкаче електричар митровачког „Електрокосова“ Томислав Шилеговић трпео је провокације на послу и добијао теже радне задатке,

У чланку „Ко су политички камелеони“ објављеном у истом листу децембра 1982. пренето је већ поменуто писмо Бајрама Мехметаја редакцији. Тврди се да су исељавању из дечанске општине највише допринели физички притисци на личност и имовину, што се илуструје низом примера. Наводи се да је уочи демонстрација земљораднику из села Рзњић Димитрију Чупићу запаљена шума у близини куће, Душану Бијелићу су поломили врата и прозоре на кући и покрали га, а Милану Влаховићу и Батрићу Перовићу из села Пожар запалили сено и претукли децу. Најјачи притисак, тврди се, трпели су Срби и Црногорци села Мазник, Доњег Ратиша, Шаптеја и Папраћана.⁵⁹⁶

Случај Велике Реке, колонистичког села у општини Вучитрн, довољно убедљиво илуструје трагичну судбину Срба и Црногораца. Изузев симболичног броја Черкеза и Албанаца апсолутну већину до 1961. чинили су Срби. Черкези су се, иначе, педесетих масовније селили у Турску под притиском албанизације и због верског фактора. Њихова имања куповали су локални и даљи Срби, али је неколико дошло у посед Албанаца. Исељавања Срба и Црногораца одавде било је и пре 1966. али не као последица притиска јер је Албанаца било мало, већ услед одласка младих на школовање или у потрази за послом. Одсељени би касније често са собом водили и родитеље тамо где су се преселили. Почетком шездесетих Срби и Црногорци нису дозвољавали да Албанци купују имања одсељених, већ је, премда неписано, важило правило да се имовина продаје само сународницима. То је прекршено када је први Албанац купио имање 1963. Првих година по масовнијем доласку Албанаца није било већих проблема, али већ од 1968. са њиховим бројнијим насељавањем и демонстрацијама односи су покварени до мере да одржавајућег суживота практично није било. Албанска заједница је живела у ограђеним кућама, одржавајући симболичне односе са неалбанцима. Радикалнији чланови су ширили нетрпељивост истицањем албанских застава и прославама приликом куповине

а затим под оптужбом да је злоупотребио службени положај био истеран из предузећа 1971. Албанац, његов претпостављени, говорио му је да Косово није Шумадија па да носи шајкачу. Једном приликом је Шиљековић, како би га отерали са посла, за радни задатак добио налог да пешке обиђе и преконтролише далеководе дуж 48 километара пута. Он је то одбио и добио отказ. Шиљековићеву исправност потврдио је надлежни суд, али је секретар предузећа Ђеват Ибиши упорно одбијао да га врати на посао. ААО, Злочини, Шајкача прогоњана 7.000 дана, *Илустрована политика*, 21. март 1989, 19.

⁵⁹⁶ В. Mehmetaj, Ko su politički kameleoni, *Duga*, 4. decembar 1982, br. 229, 10.

неалбанске имовине. Методи притиска на овдашње Србе и Црногорце уклапају се у општу слику (физички напади, малтретирање деце, пољске штете, сакаћење животиња а нарочито свиња, псовке, претње, крађе, напади на цркву, напади за време верских празника, затварање школе због мањег броја ђака на српском, узурпација друштвене земље и остало). Црквицу су сељани због сталног скрнављења оградили, али су неки од њих, парадоксално, због тога отишли у затвор и били новчано кажњени. У село је 1971. стигла екипа Радио Приштине за програм на српском са намером да сними емисију о овдашњем животу. Чули су, међутим, потресна сведочења неалбанаца. Репортери су мирно снимали све то, али се ништа од таквог садржаја касније није емитовало у емисији. Брутално је 1975. претучен Марко Николић кога су сународници одбранили претећи пиштољима, док су Славка Пецића повредили. Пећићима су локалне власти препоручивале да плате „одштету“ и спасу се беде, ови су одбили и поручили да ће одговорити силом. Исте године претучен је и Милен Трифуновић, јер је од албанског дечака тражио да uklони стоку са имања Трифуновића па га је претукла група лица албанске националности. Трифуновић је проглашен кривим и осуђен је на 90 дана. Неалбанцима који су зидали или поправљали куће комшије Албанци саветовали су, брутално искрени, да то не раде узалуд јер ће да се селе. Месецима пре куповине потенцијални купци би у пратњи раније досељених Албанаца долазили у село са причом како су чули да неко продаје имање и да имају новца. Сељанин Рамуш Души подстицао је мржњу и притисак према неалбанцима, гостио заинтересоване купце и јављао се као посредник. По купце је одлазио далеко у Лаб, Дресницу и Шаљу. Сем тога, док су Срби били већина надлежни су упорно игнорисали захтеве села да се уведе струја, иако је оно имало све могућности за то. Струја је уведена тек 1968. Срби и Црногорци били су под притиском приликом експропријације земљишта, затим измештања тока Лаба и комасације. Махом су одлазили у општине Краљево, Врњачка Бања и Трстеник и Приштину. Када су Албанци једном стекли већину село је званично добило албански назив (на снази до 1987). Исељавање је било масовније у два таласа (1969–1975, 1975–1981). Број Срба 1961–1981. опао је за 328 лица, а Албанаца повећан за 388. Демонстрацијама 1981. Срби и Црногорци додатно су заплашени. Сељанин Миломир Богавац отишао је, чак, у

затвор због вербалног деликта („Не бојте се, браћо Срби, упалиће се опет српске свеће на Косову и Метохији. Пао је Махмут Бакали. Живела Србија“).⁵⁹⁷

Југословенска јавност је о отимању српско-црногорске имовине подробније сазнала у годинама након демонстрација 1981. Случајеви Душана Ђуришића и Станице Перишић добили су судски епилог и медијски публицитет услед чињенице да је доказано да је њихова имовина купљена друштвеним средствима за рачун Албанаца. У случају Ђуришић суђено је Бајраму (77) и Мехмету Укхацији (43) због изазивања расне, националне и верске мржње. Доказано је да су 1973. изградили више бесправних објеката на земљи Ђуришића. На суђењу су суочени некадашњи високи општински функционери. Јавни тужилац Миладин Поповић тврдио је да су предузете све законске мере да се насилници избаце са земље, а судија Општинског суда Слободан Радовић да судско решење није извршено јер, наводно, није било радне снаге која би изнела ствари Укхацијевих. Заменик секретара ОК Веселин Недовић казаће да објекти нису порушени, јер је ондашњи председник СО Сахит М. Ђекај био у договору са покрајинским структурама око обезбеђивања средстава за куповину земље. Недовић је даље тврдио да ниједно имање одсељених није продато по реалној цени, док су албански сведоци говорили супротно. Бајрам и Мехмет осуђени су на по шест и пет година. Јавност је била шокирана чињеницом да је на седници Председништва Скупштине Косова 14. јуна 1973. затражен и дат новац за куповину имања Ђуришића. Окружни суд у Пећи је 1988. поништио купопродајни уговор из 1973. и наложио Бајраму да у року од 15 дана врати земљу (хектар и 69 ари). Априла 1990. се спекулисало да ће се судити Илијазу Куртешију због умешаности у случај. Стенограм са 24. седнице Председништва Косова јуна 1973. доказује да је управо он послао посреднике Ђуришићима са понудом да откупе њихово имање за два милиона друштвених динара. У случају да Ђуришићи одбију новац исти је по Куртешијевом плану морао да буде предат насилнику који би се одрекао било каквог права на земљу. Куртеши је, сем тога, апеловао да се што пре нађе решење и случај оконча.⁵⁹⁸

⁵⁹⁷ М. Ј. Богавац, *Велика Река на ушћу Лаба у Ситницу*, Београд 1992, 159–211. У Дробешу куповину имања Божидара Додића 1979. локални Албанци прославили су на коњима, вичући да је умро Божидар. М. Ђоковић, *нав. дело*, 27.

⁵⁹⁸ ААО, Исељавање, Газда из Дечана, *НИН*, 22. април 1990, 23–24; *Исто*, Злочини, Поништена купопродаја под притиском, *Јединство*, 23. јун 1988, 3; Б. Ђокић, *нав. дело*, 247–249.

Случај Перишић је у одређеној мери сличан. Пред истим судом у Пећи је 1987. почело суђење Јусуфу Хасанију из Доњег Ратиша под оптужбом да је 1960–1973. вршио систематски притисак на Станицу Перишић и претио јој ликвидацијом. Перишићи су након дугог малтретирања њему продали земљу, а Станица је отишла у Пећ код сестре. Уговор о купопродаји је потписан у просторијама дечанске општине чијим је средствима и исплаћено 30 милиона динара за куповину, док је Јусуф дао још 14 милиона. Јусуф је, да ствар буде још трагичнија по државу и друштво, на потписивање доведен из затвора у којем се налазио због преваре. Потписе на уговор ставили су председник СО Сахит М. Ђекај, председник ОК Сахит Р. Ђекај, секретар ОК Веселин Недовић, председник Општинске конференције ССРН Ибрахим Муљај, председник Општинског већа Савеза синдиката Кадри Кастрати, секретар СУП-а Јусуф Вишај, покрајински функционери Исо Соколи и Зечир Мармулаку и др. Перишићи су на суђењу тврдили да добијени новац није био ни десети део реалне вредности, али да су пристали из страха. Некадашњи секретар СО Радомир Петровић је на питање судије шта је мотивисало општину да друштвеним средствима купи земљу оваквом узурпатору одговорио да је то урађено из страха да не дође до тежих последица. Сведоци су углавном наводили да је вршен јак притисак на Перишиће и да је иницијатива за куповину земље друштвеним средствима потекла од председника СО који је у томе видео материјалну прилику за себе. Оптужени Јусуф истакао је у одбрани да није намеравао да плати земљу јер је иста наводно била у власништву његове породице до 1922. када је додељена Перишићима, без обзира што је суд такву аргументацију више пута одбацио претходних година. Чак је и представник покрајинске комисије за представке и жалбе Обрад Милинић, један од потписника купопродајног уговора, изјавио да су општински функционери саветовали Перишиће да продају имовину да би се избегли могући проблеми („Знам да Станица Перишић није била сагласна са продајом земље, а ми смо је убеђивали и молили да то учини“). Потпис на купопродајни уговор ставио је и шеф катастра Бранко Вукмировић. *Политика* је писала да су средства за куповину српско-

црногорских имања делимично потицала и из албанских кримогених структура (првенствено трговци дрогом). О томе је писала и западна штампа.⁵⁹⁹

Подаци косовске провенијенције говоре о 605 кривичних дела 1971–1981. у којима су починилац и жртва различите националности. Од 101.550 кривичних дела њих 605 (0,6%) отпада на дела у којима су починилац и жртва различите националности. Од тог броја Срби и Црногорци оштећени су 503 пута (80%), а Албанци 102 (16%). Од 22 убиства њих 15 (68%) је на штету Срба и Црногораца и седам (32%) Албанаца, док је покушаја убистава било 46 од чега на штету Срба и Црногораца 35 (76%) и Албанаца 11 (24%). Регистровано је 289 тешких и лаких телесних повреда од чега на штету Срба и Црногораца 235 (81,3%), 24 кривична дела насилничког понашања и то сва на њихову штету и 70 кривичних дела угрожавања сигурности од чега 54 (77,1%) опет на њихову штету. Од 2.836 прекршаја против јавног реда и мира на штету Срба и Црногораца бележи се 1.890 (66,6%). У том корпусу најбројније су туче од којих је 747 (63,6%) на штету Срба и Црногораца, физичких напада било је 367 од којих 292 (79,6%) на штету Срба и Црногораца, дрског понашања било је 49 пута од чега 31 (63,3%) на штету Срба и Црногораца, даље је забележен 71 случај увреде од чега 37 (52,1%) на штету Срба и Црногораца, затим 22 случајева малтретирања од чега 13 (59,1%) на штету Срба и Црногораца, 31 случај насилничког понашања од чега 23 (75%) на штету Срба и Црногораца, 48 случајева претње од чега 39 (81,2%) на штету Срба и Црногораца, 12 случајева омаловажавања од чега девет (75%) на штету Срба и Црногораца, 32 случајева непријатељског наступања од чега преко половине на штету Срба и Црногораца, а од два случаја принуде оба су била на штету Срба и Црногораца. Од осталих прекршаја регистровано је њих 40 од чега 39 (95%) на њихову штету. Забележено је 101 силовање у покушају од чега на штету Српкиња и Црногорки 97 (96%) а на штету Албанки четири (4%). Почињених силовања забележено је 50 од чега на штету Српкиња и Црногорки 43 (86%) а на штету Албанки седам (14%). Физички притисак на личност и имовину Срба и Црногораца био је најјачи у срединама где је њихов број био најмањи, а нарочито онде где је деценијама био

⁵⁹⁹ Б. Ђокић, *нав. дело*, 248–249; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 212. Крајем осамдесетих албански емигранти у Америци већ увелико су лобирали у тамошњим политичким круговима да се заузму за великоалбанску ствар. С. Качаревић, И. Радовановић, Новцем од шверца дроге купована српска имања на Косову, *Политика*, 9. новембар 1988, бр. 26976, 9.

јак качачки, балистички и, уопште, сепаратистички покрет попут Дренице и Метохије. Без обзира на ове бројке постоје индиције да је реч о умањеној вредности ако уважимо чињеницу да је само део оштећених писао надлежнима плашећи се последица. Посебно се то односи на писање комисији за представке и жалбе при ПК. Жалбе се највише односе на упаде на имања, пољске штете и физичке нападе.⁶⁰⁰

На Косову је деценијама цветала малолетничка деликвенција, а посебно у индустријски развијенијим крајевима. Највећи број малолетних преступника долазио је из албанске заједнице са доминацијом оних нижег образовања и сеоског порекла. Као преступници највише се јављају младићи старости 16–18 година, док се жене и до 50 пута ређе јављају као последица њихове изолованости. Интересантно, повратници из разних домова често су поново чинили кривична дела. Судски органи су и овде затајили, јер су забележени примери да појединци изврше и 100 кривичних дела а да према њима није изречена никаква законска мера. У случају малолетних преступника често је обустављан случај, а дешавало се да малолетник због недостатка одговарајућих услова остане у матичној средини и понавља кривична дела. Малолетници су учествовали у укупној маси кривичних дела 26–54% (1967). Били су склонији имовинским деликтима.⁶⁰¹

Притисак на Србе и Црногорце подстицале су разне илегалне албанске организације на Косову, чији је заједнички циљ био присаједињење Косова и осталих југословенских крајева већински насељених Албанцима држави Албанији. Илегални покрет није био јединствен ако уважимо разлике у начину организовања, идеологији, методама борбе, бројности и карактеру односа са Албанијом. Организовање није престајало од краја рата да би почетком шездесетих добило ширу препознатљивост. Уместо ранијег качачког вида борбе више се инсистирало

⁶⁰⁰ AJ, 130, k. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; *Isto*, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, 803, k. 131, *Informacija o uzrocima iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova*; *Isto*, *Ocene i stavovi o iseljavanju Srba i Crnogoraca sa Kosova i o pravcima delovanja radi otklanjanja uzroka i iseljavanja i stvaranja uslova za povratak u SAP Kosovo onih koji to žele*; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 103, 107–108; В. Horvat, *nav. delo*, 148.

⁶⁰¹ AJ, 130, k. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; V. Ljatif, *nav. delo*, 56, 61–63, 103–119.

на свеопштој индоктринацији (младих и студената, интелигенције, радника, сељака) и интернационализацији албанског питања. Шездесетих су посебно биле активне три организације - „Револуционарна партија уједињења албанских области са отацбином“ (Метуш Краснићи), „Револуционарни комитет за уједињење албанских области у Југославији и Албанији“ (Кадри Халими, Али Алију) и најутицајнија „Револуционарни комитет за уједињење Албанаца“ (Адем Демаћи). Организација је била на територијалном принципу, осниване су ћелије по предузећима, школама и другде и строго водило рачуна да се регрутују нови чланови из познатих националистичких породица. Из самих назива група види се идеолошка мешавина марксизма-лењинизма и национализма Енвера Хоџе. Када су касније битно измењене геополитичке околности неки бивши чланови ових организација негирали су марксистичко-лењинистички карактер истих тврдњом да је то био део српске пропагандне слике. Левичарска идеологија имала је битан утицај на омладину и студенте. Активност организација се, махом, сводила на исписивање парола и дељење летака, а ређе на сакупљање оружја. Косовске околности погодиле су оваквом раду из више разлога. Албанце је захватио талас националног романтизма, запослење се тешко налазило па су многи сиромашни људи лако скретали у ове воде, а органи безбедности доживели су крупне промене након 1966. и њихова способност али и жеља да се супротставе национализму и сепаратизму била је упитна. „Револуционарна група Косова“ са листом *Глас Косова* формирана је 1973. Две године касније инспектор југословенске службе Авдулах Прапаштица формирао је „Комунистичко марксистичко-лењинистичку партију Албанаца у Југославији“ (КМЛПАЈ). На Косову је 1974–1976. ухапшено више чланова ових организација, а пажњу јавности привукло је суђење Адему Демаћију. Он је 1974. пуштен на слободу да би две године касније био осуђен на 15 година. Од преосталих припадника ове групе формирана је средином седамдесетих „Марксистичко-лењинистичка група Косова“, касније названа „Марксистичко-лењинистичка организација Косова“, са листом *Авангарда* (од 1980. *Слобода*). „Покрет за национално ослобођење Косова и других албанских области“ формиран је 1980. и имао више комитета од којих су најјачи били у Дечанима и Дреници. На терену је деловало и мноштво локалних, мањих организација. И веће и мање су одржавале везе са Сигуримијем и емигрантским организацијама попут „Црвеног

фронта“ преко којих су добијале пропагандни материјал и средства за рад. Биле су недовољно повезане и завађене уз тињајућу борбу за место тобожњег националног лидера, јер се унапред знало да то не може бити нико из СКК с обзиром на чињеницу да би то проузроковало жесток одговор државе. На комунисте се гледало као на националне отпаднике и „црвену буржоазију“. Неки од лидера илегалног покрета заклињали су се Енверу Хоџи на верност. Албанија је координисала рад многих организација и усмеравала их на спремање услова за оружани устанак. На њиховим састанцима читала се антијугословенска марксистичко-лењинистичка литература још раније унета у земљу, о њој би се дискутовало и чланови би добијали задатке (прекуцавање литературе, дељење исте, регрутација чланова). Водило се рачуна да новипримљени чланови прођу вид безбедоносне провере како би се сузбио рад југословенске службе. Члан КМЛПАЈ могло је постати само лице које је већ формирало ћелију са најмање десет чланова и показало спремност на личну жртву како би се одбацили колебљиви и каријеристи. Чланови истовремено морају бити у редовима СК или уложити све напоре да тамо уђу. Задатак организације био је да се „мирним путем“ формира косовска република, а у случају да до тога не дође предвиђа се и оружана борба. До краја седамдесетих снага илегалног покрета на Косову није била за потцењивање (1977–1980. забележено 40 њихових акција).⁶⁰²

Поједини Албанци оставили су сећања о учешћу у овим организацијама. Љуљета Пуља-Бећири, професор УП из угледне породице Пуља (стриц Имер високи функционер), читала је летке марксиста-лењиниста, али их није делила и није им се прикључила. Резоновала је да више може постићи легално кроз рад на УП. Присећала се, такође, да је узор албанске омладине био Адем Демаћи. Због писаних састава у школи са алузијама на наводно лош положај Албанаца претило јој је искључење из приштинске гимназије, а кући је имала и велику албанску заставу са двоглавим орлом и петокраком. Само због стричевог ауторитета није

⁶⁰² АК, 140, к. 7, ф. 13, Bilten, Priština, 1. februar 1968; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 136–160; S. Đaković, *nav. delo*, 286; S. Hasani, *Kosovo : istine i zablude*, 175–191; Isti, *Šovinističke i separatističke organizacije na Kosovu i njihova povezanost sa inostranim centrima*, u: *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, 209–218; <https://oralhistorykosovo.org/sr/10191/> (3. април 2023).

завршила у затвору. Са оваквом каријером примљена је без проблема у СКК, а 1981. је на УП говорила да демонстрације нису никаква контрареволуција.⁶⁰³

Хидајет Хисени, студент који је 1981. мегафоном усмеравао демонстранте, био је члан једне илегалне групе. Бежећи од службе крио се по Косову и отишао у Швајцарку, где је почео да сарађује са тамошњим емигрантским групама. Вратио се и предводио демонстрације 1. априла у Приштини. Осуђен је 1982. на 15 година. Тврдио је да трпи тортуру од стране полиције и да га то само ојачава у уверењима.⁶⁰⁴

Притисак на Србе и Црногорце подстрекивале су и албанске емигрантске организације у Западној Европи, Турској, Северној Америци и Аустралији, такорећи у крајевима где је у већем броју живела албанска заједница. Оне су средином осамдесетих бројале двадесетак хиљада људи од којих је око петина била југословенског порекла. Карактеристичне су и због организованости и међусобне повезаности.⁶⁰⁵

Косовски Албанци су се после рата исељавали у два већа таласа. Први је био непосредно након рата у страху од комунистичке одмазде, а други се уклапа у опште токове југословенске миграције од шездесетих које су у основи имале економски мотив. Иако су у првом случају Албанци одлазили често као злочинци и, уопште, непријатељи новог режима, други су одлазак мотивисали углавном економском природом. Заправо, и једни и други активно су радили против опстанка Југославије. Југословенски органи покушали су да стварањем исељеничких клубова утичу на емигранте и одвоје их од могућег непријатељског утицаја, али су се ти клубови често претварали у нешто супротно. На албанске исељенике пропагандно су деловале емигрантске организације, Сигурими и албанска дипломатија. Када би неко од њих био заврбован постајао би курир за слање сумњивог материјала у Југославију (Косово), чиме се сарадничка мрежа постепено ширила. Југословенска служба покушавала је преко страних партнера да контролише емигрантске организације, али су резултати били слаби јер су на

⁶⁰³ M. Petrović, *nav. delo*, 129–137.

⁶⁰⁴ *Isto*, 195–210.

⁶⁰⁵ S. Hasani, *Kosovska uzrastanja i posrtanja*, Beograd 1986, 76.

Западу упорно избегавали такву сарадњу. Био је то, очигледно, део специјалног рата против Југославије. Слично илегалним организацијама на Косову албанске емигрантске организације биле су међусобно завађене и често сасвим другачијих идеолошких погледа. Владала је подела на монархистичко-балистичку и марксистичко-лењинистичку струју. Прва је била блиска квислиншком режиму из рата. Најбитније њене организације биле су „Призренска лига“ (Џафер Дева), „Бали аграр“ („Аграрни фронт“) и „Уједињени Бали комбетар“ (радикално и умерено крило некадашњег „Бали комбетара“), „Легалитет“ („Законитост“, 1939. основале присталице бившег краља Албаније Ахмета Зогуа), „Савез Косовара“ (1946, Џафер Дева), „Албанска демократска лига“, „Национална револуционарна косовско-албанска организација“ (1977, Западна Немачка - код Штутгарта), „Национални комитет - слободно Косово“ (1966, Канада), „Национални независни блок“ (1943), „Албански демократски савез“ и др. Активност организација била је углавном пропагандна, а у неким случајевима извођени су терористички напади на југословенски дипломатски персонал и представништва. Албанија је покушавала да усмерава рад емигрантских организација, па и оних монархистичких и ненаклоњених режиму у Тирану, усмеравајући их скупа ка дестабилизацији Југославије. Марксистичко-лењинистичкој струји припадали су „Црвени народни фронт“ (1980, Западна Немачка), „Албанска омладина Косова у слободном свету“ (1977, САД), „Пријатељи нове Албаније“ (1970, Белгија - Брисел) и др. Југословенска служба је 1979. пратила 21 лист разних албанских емигрантских организација (девет у САД-у) и њихове најактивније чланове. Неке од организација повезивале су се са усташком емиграцијом по свету. Позваћемо се на изјаву Емила Кастриотија дату проусташком *Hrvatskom tjedniku* у Западној Немачкој:

„Убијати, малтретирати, силовати, палити им имања - да видимо докле могу да трпе. Ми смо организовани; морамо остварити етнички чисто Косово. Боримо се за Велику Албанију.“

Чак је шведски амбасадор у протоколарној посети Косову марта 1982. изјавио да је свестан да у Шведској делују албанска и усташка емиграција уз тврдњу да шведски органи настоје да их држе под контролом. Посебна активност емиграције видљива је током и након демонстрација 1981. Тада је извршен низ терористичких напада на југословенско дипломатско особље и представништва, а било је и страдалих.

Најчешће су одржаване демонстрације са масовним учешћем Албанаца на привременом раду у иностранству. Са таквих окупљања слата је порука јавности да се крше права Албанаца у Југославији и спроводи геноцид. Ширене су фантастичне вести да има на стотине мртвих и хиљаде рањених, да се користе тенкови и хеликоптери против недужне омладине и сл. Емигрант са Косова Шаћир Гаши (од 1969. у САД-у) потрошио је неколико хиљада долара шаљући телеграме важним америчким политичарима и јавним радницима не би ли их приволео за албанску ствар. Све то је рађено са циљем интернационализације косовског питања. Понегде се, како би се стекла пажња капиталистичког света, говорило да је реч о отпору комунистичком режиму. Емигрантске организације ојачале су након 1981. када су Косово напустили неки чланови домаћих илегалних група и њима се придружили.⁶⁰⁶

На крају овог излагања треба подсетити на речи покрајинског секретара унутрашњих послова Мустафе Сефединија, изречене неколико месеци пре демонстрација 1981, да преко 95% емиграната није непријатељски настројено према Југославији и да ће бити лојални грађани уколико се врате у земљу.⁶⁰⁷

⁶⁰⁶ АК, 223, к. 7, ф. 88, бр. 037-63-82; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 160–173, 261–264; V. Milanović, *nav. delo*, 129; P. Živančević, *nav. delo*, 97; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 59; Аноним, Тирана „ради“ са емигрантима, *Новости*, 30. јун 1981, 21; <https://oralhistorykosovo.org/sr/shaqir-gashi/> (3. април 2023). Активност Албаније према Југославији од средине шездесетих до средине седамдесетих сводила се на пропагандни рад јавним и приватним каналима на индоктринацији Албанаца, а пре свега омладине и интелектуалаца. Од тада до 1981. поново се на Косову ствара и умножава број илегалних организација са циљем индоктринације, организовања демонстрација и опште побуне. S. Dolanc, Z. Vejnović, *Snage, sredstva i metodi spoljnog ugrožavanja bezbednosti SFRJ*, Beograd 1985, 59.

⁶⁰⁷ АК, 161, к. 1, ф. 12, Magnetofonski snimak sa zajedničke sednice pokrajinskog Saveta za zaštitu ustavnog poretka i koordinacione grupe za sprovođenje mera od zajedničkog interesa za pokrajinu Kosovo, održane 21. januara 1981. godine, Priština, 21. januar 1981, 24–30.

3.3 Духовни

Проблеми са којима се СПЦ на Косову сретала ако знамо да је делала у већински албанском окружењу, врло често непријатељски настројеном, израженији су него било где другде у Југославији. СПЦ се рано нашла на удару националиста и сепаратиста који су у њој препознали брану великоалбанском пројекту етнички чистог Косова и годинама се борила за чисти опстанак.⁶⁰⁸

Неки од проблема у функционисању СПЦ наслеђени су из периода до 1966. Марта те године на иницијативу Туристичког савеза Србије прегледани су најзначајнији манастири СПЦ. У Пећкој Патријаршији жалили су се на проблем са учесталом експропријацијом, а у Високим Дечанима са изградњом приватних зграда у непосредној близини манастира. Оно што из неког разлога није ушло у овај елаборат јесу готово свакодневни притисци Албанаца на манастире и цркве у власништву СПЦ. Из тог разлога маја 1969. Сабор СПЦ упутио је Титу представку са подацима о притисцима на цркву и вернике. Аутори пишу да су били приморани да се обрете за заштиту, јер су већ обавестили надлежне органе након чијих интервенција се стање само привремено побољша. Истиче се да је притисак интензиван у последњих годину дана кроз уништавање и крађу шуме (Девич, Високи Дечани, Гориоч), рушење надгробних споменика (Витина), насртаје на свештенство и монаштво (Бинач, Муштуште, Девич где је нанета тешка повреда игуманији, Високи Дечани где је секиром рањен искушеник, Гориоч где је каменом у главу погођен јеромонах, околина Митровице где су нападнути свештеници) уз закључак да такво стање иницира исељавање верника. У одговору од 23. маја Тито изражава жаљење због притисака „који представљају повреду Устава“ и спремност да учини све што је у његовој моћи да се спрече незаконити поступци. Обећао је да ће представку заједно са својим гледиштем доставити на адресу ИВ Скупштине Србије.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, 803, к. 131, *Оцене и ставови о исељаванју Срба и Црногораца са Косова и о правцима деловања ради отклањања узрока и исељаванја и стварања услова за повратак у SAP Kosovo onih koji to žele.*

⁶⁰⁹ Р. Радић, М. Митровић (пр.), *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије : 1945–1978. године*, Београд 2012, 847–851; М. Мишовић, *nav. delo*, 268–269.

Из Високих Дечана игуман Макарије (Поповић) упорно је о проблемима са албанским окружењем обавештавао надлежне у општини и полицији, покрајинске органе, Епархију рашко-призренску и др. Макарије је писао патријарху Герману да је парола о братству и јединству флоскула кривицом „Шиптара који ево опет показују своју исконску мржњу према Србима“ и да се Срби налазе у тежој ситуацији „него ли за време окупације, Аустрије и Турске“ („Онда смо имали бар некакво право, а сада као да је све отишло у неповрат“). Тврди се да су насиље, крађе и претње свакодневна појава. Макаријев наследник игуман Јустин (Тасић) оставио је, међутим, мање извештаја уверен да се представкама не може ништа конкретно постићи по питању безбедности. Манастир се, према извештају из јула 1969. упућеном покрајинској Верској комисији, суочавао са пољским крађама, узурпацијом имовине, сечом шуме и сл. Из манастира су обавештавали да носиоце притиска треба тражити међу омладином и „назови“ интелектуалцима („Отворено и изазивачки певају о Енвер Хоџи и да је ово албанско и добацивања када ће већ Срби и Црногорци напустити Космет“). Манастирска управа се жалила да се „жалбе нерадо слушају од стране власти и гледа да им се да призивук наивности и да све буде ружичасто“ уз упозорење да је исељавање таквог интензитета да ће Србима ускоро требати нови Арсеније Чарнојевић. Без обзира што се имена насилника у овој и неким другим представкама често помињу до реакције надлежних углавном није долазило. Макарије је молио 1970. патријарха Германа да се код покрајинских власти заложи да у манастир упуте полицајца који би био стално присутан, али се то није остварило. Било би коректно поменути оне Албанце који су показивали симпатије према манастиру. Више њих је било плаћено за разне физичке послове које су за манастир обављали. Манастир се старао да се новчано помогну потомци манастирских војвода издајући им уверење о запослењу на манастирском имању (пре рата) ради регулисања пензије и сл. У књигама прилога налазе се имена Албанаца који су даривали новац или какву другу материјалну ствар. На Божић 1973. председник СО Дечани, иначе Албанац, дошао је у снегом одсечени манастир, донео врућ хлеб и честитао празник. Манастир је, сва је прилика, желео добре односе са Албанцима. Управа је писала ИВ-у Србије да „када се види и чује да је неком од припадника албанске народности признато што је чувао манастир, сасвим ће друкше одјекнути признање“ („Трудиће се његови

потомци и други да следе његовом примеру, и све би то било врло повољно и позитивно за овај манастир“). И поред оваквих добрих примера може се закључити да су локални Албанци чинили разне неприлике манастиру и, уопште, СПЦ. Тога су били свесни и у манастиру („Све су прилике да се крађи не може стати на пут. Ту нико никога не слуша већ краде ко стигне. Не краду само нама, већ и један другога, и ко је незаштићен, нема мушког особља у фамилији да га брани, пролази као и ми незаштићени калуђери“).⁶¹⁰

Сличне проблеме имала је и Бањска. Непознате силеције 1969. рушиле су зидине, разбијале врата и прозорска стакла, краде вредне ствари, писале вулгарности, а све то најчешће лети када је број посетилаца и био већи. Октобра је обијена црква у Урошевцу. Разбијена су врата, каса и три фиоке са свећама. Штета се процењивала на око 1.000 динара. У две године иста црква је два пута обијена.⁶¹¹

На основу писања *Гласника*, листа СПЦ, сазнајемо да је 1970. више пута разбијен подрум у Високим Дечанима. Наредне године порушени су споменици на православном гробљу у Петричу и посечена оближња шума, а албански младићи напали су Српкињу која је ишла на службу у цркву Св. Николе у Муштутишту код Призрена. Притисак је посебно био изражен 1972. Поломљена су и сломљена главна врата на цркви у Винарцу (општина Митровица) и Добрчану (општина Гњилане). Оскрнављена је, не и први пут, црква Св. Николе у Призрену, у Шипољу и Србовцу (општина Митровица) уништено је 15 и 8 надгробних споменика, а таквих појава је било и у Оптеруши, Ораховцу и другде. У манастирској шуми у Муштутишту посечено је тридесетак стабала, а сестре које су се супротставиле биле су претучене и изложене разним понижењима. Монах који се супротставио Албанцу који је секао дрва на једном манастирском имању је претучен 1973, исте године нападнута је и црква Св. Марка (сломљен иконостас, поцепане црквене књиге, савијени свећњаци) да би иста црква била нападана још неколико пута након обнове. Физички је 1977. у центру Призрена нападнут епископ Рашко-призренски Павле. Две године касније 11 младих Албанаца провалило је у манастир Гориоч и вређало игумана, али није успео покушај да се подметне пожар у манастирској

⁶¹⁰ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 103–106.

⁶¹¹ Ж. Илић, Угрожен манастир у Бањској, *Јединство*, 1. септембар 1969, бр. 37, 9: Г. П., Обијена православна црква у Урошевцу, *Јединство*, 27. октобар 1969, бр. 50, 7.

штали у Соколици. Такође, исте године нападнуте су неколико пута и сестре у манастиру Девич који је и опљачкан. Нападнут је 1980. и повређен професор Богословије у Призрену, док су манастиру Св. Тројице код Муштушта посечена 64 стабла. У години демонстрација поломљено је десет прозора у цркви Св. Уроша у Урошевцу, а у Бресју код Косова Поља 38 надгробних споменика.⁶¹²

Званичне новине СПЦ *Православље* су од демонстрација постале врло критичне према национализму и сепаратизму. Писано је о физичким нападима на епископа Павла и професора призренске Богословије Милутина Тимотијевића, изнета тврдња да је патријаршијски конак запаљен и да се са притисцима сусрећу монахиње манастира Св. Тројице (крађа и убиства стоке, физички насртаји, силовања, пребијања). Помиње се и покушај силовања педесетогодишње сестре Херувиме и силовање једне гошће из Загреба. Починилац је био младић из оближњег села Рековац и остао је некажњен. Лекар који је извршио преглед и издао уверење о силовању премештен је у друго место. *Православље* је писало и о проблемима манастира Девич. Какви су проблеми СПЦ на Косову илуструју речи игуманије да има „једно десет килограма представки и жалби“. Коначно, *Православље* на више места критикује косовске власти да пасивно посматрају прогон СПЦ.⁶¹³

Православље је, иначе, излазило у дневном тиражу од 25.000 примерака. Уредник, протођакон Радомир Ракић, инсистирао је на сарадњи са нижим свештенством које је често писало за лист, па се управо на основу те масовности могу пратити прилике на целом простору СПЦ. *Гласник* је био службени лист СПЦ у којем је било заступљено мање тема. Ни један ни други до 1980. не дају ни најмању назнаку о проблемима СПЦ. *Православље* је оставило тек пет текстова о дешавањима у Рашко-призренској епархији од којих су четири текући извештаји, а пети строго информативан (прати посету патријарха Германа Косову). Наредне године интензитет извештавања о Косову је симболично повећан - *Православље* је

⁶¹² П. Ристановић, *Листови Српске православне цркве и „косовско питање“ 1980–1982*, 205–228; А. N. Dragnich, S. Todorovich, *nav. delo*, 170–171.

⁶¹³ П. Ристановић, *Листови Српске православне цркве и „косовско питање“ 1980–1982*, 215–216, 220.

објавило четири чланка, а *Гласник* два. Од шест чланака један је информативног карактера, а остали садрже инсинуације на положај Срба и Црногораца.⁶¹⁴

Посебно је упечатљив чланак „Црква тражи заштиту светиња и верних на Косову“, објављен у *Православљу* 1981. У питању је извештај о посети патријарха Германа председнику СИВ-а Веселину Ђурановићу. Разговарано је о догађајима на Косову „с обзиром на расељавање верних СПЦ и стање цркава и манастира, свештеника и монаштва на том подручју“. *Православље* у броју од 1. октобра објављује чланак „Умрите попови или - убијање памћења“ у којем се говори о притисцима на Марков манастир код села Кориша (општина Призрен). Иако врло упечатљив наслов привлачи пажњу сам текст осим споредних алузија нема већих квалитета.⁶¹⁵

У иностранству се веровало да одређени кругови у Београду, нарочито Веселин Ђурановић, имају симпатије према раду СПЦ на Косову. Радио „Дојче веле“ је резоновао да Београд на тај начин покушава да анулира штетне последице исељавања. *Норе цирхер цајтунг* је приметио да су демонстрације ојачале позицију СПЦ на Косову и да овдашњи Срби и Црногорци све више пристају уз цркву али не на верском већ на националном плану. Хамбуршки *Ди велт* писаће да се православље у Југославији буди, а српска национална осећања доживљавају ренесансу. Истовремено, *Ројтерс* је писао да Београд жели да сузбије утицај ислама, нарочито на селу, јер је ислам по градовима устукнуо пред утицајем социјализма и потрошачког друштва.⁶¹⁶

Националисти и сепаратисти су, очигледно, знали да је СПЦ, без обзира на озбиљно скучене могућности деловања, битан фактор у очувању српско-

⁶¹⁴ Исто, 206–209.

⁶¹⁵ Исто, 212–213. *Православље* је серијом текстова међу првима указало на духовни значај Косова за српски народ. Часопис је на мала врата 1981. увео косовско питање у први план. Тада је наглашено форсирао идеју о косовском миту као незаобилазном градивном ткиву српске нације. У питању су наслови „Милан Ракић на Газиместану“, „Видовдан за сва времена“, „Видовданска инспирација“, „Самодрежа“ (песма) и др. Наредне године лист је дефинисао аспекте решења косовске кризе. М. Башчаревић, *нав. дело*, 130–131, 177–178.

⁶¹⁶ АЈ, 112, к. 263, бр. од 30. јула 1981, *Radio Dojče-vele: Vlasti u Beogradu imaju različitu taktiku prema raznim verskim zajednicama: Beograd podržava pravoslavnu crkvu; Isto*, к. 264, бр. од 6. августа 1981, „Nore cirher cajtung“: *dogadžaji na Kosovu ojačali su pozicije Srpske pravoslavne crkve; Isto*, бр. од 24. септембра 1981, „Di velt“: *Srpska crkva suprotstavlja se nacionalizmu Albanaca; Isto*, к. 265, бр. од 17. 12. 1981, *Rojter: Vlasti žele da suzbiju uticaj islama.*

црногорског живља. Исељеници су се присећали да су нарочито били на ударима шовиниста током црквених празника. Један од њих се сећао да је на Ускрс 1981. група од двадесетак Албанаца дошла у његово село, гађала каменицама, лупала и претила („Нећете ви да фарбате јаја у црвено, већ ћете ви бити црвени од крви“). Верници СПЦ били су често онемогућени да узму дан одмора за главне верске празнике. Било је, међутим, примера да директор школе, као у Подујеву, одлучи да се не ради због Бајрама. Храбрији верници нису одустајали од славе и верских обичаја и поред могућег притиска.⁶¹⁷

Можда највреднији извор о притисцима на СПЦ јесу редовни годишњи извештаји епископа Павла Синоду у Београду. Без обзира на њихову садржину Сабор није увек овлашћивао Синод да интервенише код надлежних републичких и савезних органа да се стање на Косову побољша. У једном записнику са седнице републичке комисије за верска питања похваљен је Сабор да „негативне појаве од стране појединих несавесних људи из једне и друге националности није уопштио, а камоли драматизовао“. Рашко-призренска епархија сусретала се са проблемима различите врсте. Павле је, између осталог, имао низ критика на рачун пастве. Сматрао је да она није у довољној мери религиозна или религиозност схвата површно, да се и на селу губи традиционална веза између цркве и народа а сељани по одласку у град брзо губе ранију приврженост цркви. Павлов општи утисак је да је паства заборавила духовну компоненту живота и тежи материјалним стварима. Део кривице за овакво стање сноси и СПЦ с обзиром на чињеницу да јој недостају образовани и агилни свештеници који ће знати да приђу народу, оценио је Павле.⁶¹⁸

У извештају од 1. априла 1967. (извештаји се односе на период од 1. априла претходне до 1. априла текуће године) епископ обавештава Синод о властитим покушајима да оствари добре односе са властима, иако жеља није обострана.

⁶¹⁷ АЈ, 803, к. 131, Информација о узrocима iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova; М. Ђоковић, *нав. дело*, 61–62; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 186; <https://oralhistorykosovo.org/sr/gordana-doric/> (3. април 2023). Један од исељеника се сећао да су за Рамазан Албанци послали гочобију да целу ноћ удара у гоч испред српских кућа, а други како је залепио плакат на бандеру испред куће дајући оцу помен да би кроз неколико дана плакат био прелепљен плакатом неког Албанца („А у нашем селу нема ни Муслимана ни Албанаца. Чисто српско“). Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 186.

⁶¹⁸ Р. Радић, М. Митровић, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије : 1945–1978. године*, 540–543; В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 343.

Издвојио је да се чине неприлике са добијањем разних дозвола, иако су се стекли формални услови.⁶¹⁹

У извештају од 30. априла 1968. епископ пише о угрожености шума манастира Високи Дечани, Гориоч и Девич и жали се да представке надлежнима не помажу. Упозорио је да није у стању да организује наставу веронауке православној деци због страха родитеља од могућих репресалија. По том основу је, према епископу, СПЦ маргинализована у односу на римокатоличку и муслиманску конфесију.⁶²⁰

У писму комисији за верска питања при покрајинском ИВ епископ наводи да га овакви случајеви подстичу да се запита „шта даје повода последње две године суседима Православних манастира да атакирају“. Управа Девича писала је 28. маја полицији и СКС да се суочава са нечувеним притисцима („Молимо, да ако имате мало милости према нама женама и овом Споменику Историјском, предузмете неке мере да се ово спречи“). Из манастира Бинач писали су у Призрен да трпе разне притиске и да им је поручено да иду у Србију. Из Призрена је о томе обавештена верска комисија у Приштини од које је затражено да се насилници обуздају јер „Космет не припада само њима, већ свима који на њему живе“.

У периоду до 1. априла 1969. оскрнављене су цркве Св. Уроша код Неродимља, затим у Горњем Неродимљу и Качанику и манастир Девич. Нападнути су монахиња Бинача, игуманија Девича, искушеник Високих Дечана, духовник Гориоча и др. Епископ је стекао утисак да је притисак на цркву и народ

⁶¹⁹ Исто, 163–164.

⁶²⁰ Исто, 177–180; М. Литричин, *нав. дело*, 314–330. Косовски муслимани били су део јединствене организације југословенске Исламске заједнице. Њено руководство није ни могло ни смело јавно да подржи идеју уједињења Косова са Албанијом и формално се противило притисцима на Србе и Црногорце. Оно се неубедљиво оградило и од демонстрација 1981, осуђујући их формално као атак на братство и јединство. Хвалило се, такође, да нико из приштинске Медресе није узео учешће у њима, иако је касније утврђено да су нека лица исказала жељу да се придруже демонстрантима али их је руководство у томе спречило. Кроз годину или две надлежни републички органи установили су везе исламских верских представника са националистима и сепаратистима. Наиме, међу неким хоџама на локалу постојало је јако националистичко-шовинистичко упориште са циљем стварања једне свемуслиманске државе. Један имам из Гњилана је, примера ради, сејао националну мржњу према Србима у Новом Пазару, ухапшен је и осуђен на 30 дана, док је подујевски имам критиковао Исламску заједницу што није учествовала у демонстрацијама. Надлежни републички органи су са закашњењем схватили какву је штетну улогу одиграла Исламска заједница, а пре свега на албанском селу. Д. Новаковић, Став Исламске заједнице према догађајима на Косову и Метохији од 1945. до 1991. године, *Религија*, бр. 2 (2003), 236–249.

систематског карактера. Оптужио је, такође, локалну власт да је подигла школу поред старе цркве Св. Ђорђа у Речану код Призрена и упутио тужбу суду. Павле не заборавља да помене и коректан однос власти и у том смислу помиње дозволе за обнову цркве у Зупчу код Митровице и Улијама код Лепосавића.⁶²¹

Манастир Горич писао је Призрену да трпи самовољу насилника који секу шуму и пуштају стоку. Сестринству Девича албански насилници дрско су поручивали да су у њиховој милости („Шта нам можете, кад нам се хоће и може“). Полицији је упозната да су два лица поделила бомбе чобанима из села Резала да их баце на манастир, али су ови ствар пријавили надлежнима. Инспиратори напада су поручивали да ће сами учинити дело. Приликом сабора шовинисти су нападали жене и омладину („Народ се просто страхово и плашио, како ће се вратити, јел су им претили, кад се буду враћали да ће их још више нападати и бит“). Када су сестре избациле албанску стоку са свог поседа власници Ћенаил Хација и Весел Ризахи напали су ножем сестру („Поднели смо пријаву, али ништа“). Неколико млађих малолетника албанске националности је у насељеничком селу Малешево (Друга Гњиланска парохија) поломило 18 надгробних споменика. У извештају протојереја Перка Ђиновића Призрену се наглашава да албанска омладина вређа и физички насрће на свештенике, а да су његове интервенције код власти безуспешне.⁶²²

До 1. априла 1970. епископ је посетио председника републичке комисије за верска питања и упознао га са проблемима. Павла су у Призрену посетили председници три комисије за верска питања (савезна, републичка и покрајинска). Епископ напомиње да је интензитет притиска од тада опао и износи тврдњу да се проблеми СПЦ знатно боље разумеју на вишој инстанци него код локалних власти. Ни овај међупериод није прошао без притисака. Учестали су напади на шуме и усеве у власништву СПЦ, а претње и насиље људству се множе. Посебно су, изводи закључак, угрожени богослови по селима које вређају и гађају камењем, па многи од њих и не желе да се рукоположе из страха. То даље ствара хроничну потребу за свештеницима.⁶²³

⁶²¹ В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 189–194.

⁶²² М. Литричин, *нав. дело*, 332–334, 416, 418, 420, 422, 424, 426.

⁶²³ В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 199–207.

Из Високих Дечана писали су Призрену да им је нестали вепар дошао марта 1970. расечен по леђима секиром („може у посекотину да уђе шака“). Сутрадан је братство ухватило крадљивце шуме. Маја су два дечака пустила 150 оваца у шуму манастира Св. Тројице коју манастир не користи да би се обновила, а сестре су их опоменуле да то не раде. Једна од њих је претучена. Муштушки парох писао је Призрену да албанска омладина годинама напада жене које одлазе на рушевине цркве Св. Николе и да власти то предају забраву и поред учесталих интервенција.⁶²⁴

У извештају од 7. маја 1971. помињу се исти или слични проблеми. Епископ износи да је у најбољој вери одржавао односе са великодостојницима других конфесија и органима власти. Упозорио је Синод да се годинама одлажу судски спорови око незаконито одузете имовине уз изговор да нема довољно судија. Сем тога, у неким местима локални Албанци стопирају послове епархије и поред одговарајућих судских решења. Угроженост објеката и свештенства и даље траје. Помиње се пљачка у цркви у Речанима код Суве Реке коју су починила деца из оближње школе (из тог разлога епископ упорно покушава да онемогући изградњу школа поред објеката СПЦ), разне пољске и сличне штете („Власти се оглушују на све наше интервенције, али нас теше тиме што, веле, ни са државном шумом није боље“). Свештеницима се прети да не држе беседе након опела уз објашњење да „то ни хоће не чине“, нападају их и пеују. Епископ помиње и лично искуство када је пролазио кроз Дечане („једна девојчица ми пљуну на мантију с леђа“). Епархија стоји финансијски лоше, број свештеника је недовољан а неки су огрезли у неморалу и недостају свештеници који ће поправити „закржљало“ стање у народу, закључује Павле.⁶²⁵

Марта исте године Призрен је писао покрајинској комисији за верска питања и навео проблеме са којима се сусрећу. Цитиран је извештај будисавског пароха у којем се помиње крађа шуме у Петричу где су оскрнављени и надгробни споменици на православном гробљу („тврдим предметом и глетом стучена и извађена слика, тако да гробље сада личи на праву пустош“). Парох наводи да је слична ствар

⁶²⁴ М. Литричин, *нав. дело*, 434–440.

⁶²⁵ В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 213–224.

забележена и неколико година раније у Данчу након чега су се Срби иселили. Дечански манастир је поднео полицијској станици представку у којој обавештава о крађи шуме која се понавља и када се упозори крадљивац. Ствар је таква да се и Албанци плаше крадљиваца и у приватним разговорима братству одају њихова имена уз молбу да се не узимају за сведоке („Боје се освете, јер и сами знате да нарочито код многих омладинаца влада закон насиља као у Тексасу“). Призрену је о неприликама писао игуман Макарије („да знате да смо оштећени“). У једном од извештаја објашњава да Шумска управа у Дечанима има само једног чувара (из Албаније) који ревностно обавља свој посао, ухвати крадљивце и везане их доведе у полицијску станицу. Како командир не сме да их држи у притвору дуже од шест сати а у недостатку сведока јер нико не жели да сведочи они се пуштају на слободу. Ако неко и прихвати да сведочи, каже Макарије, пресуда се чека годинама („види се да им и закон иде на руку“). Епископ је писао призренском СУП-у да омладина посебно напада црквицу Св. Николе у дворишту школе „Младен Угаревић“. Именован је ученик Прен Коши Пјетер као лице које предњачи у нападима и апеловано да се спроведе истрага. Власт је позвана да дође у школу и види како у пракси функционише братство и јединство. Каже се, такође, да су раније у нападима предњачили муслимани албанске националности, а сада им се придружују и сународници католици са циљем да се „атакира“ СПЦ. Из Призрена је обавештена верска комисија у Приштини да је професор Богословије Милутин Тимотијевић са два ђака спречио локалне Албанце да отимају камење са рушевина манастира Св. Архангела („Молимо Вас да се предузму мере које ће осигурати остатке овог споменика од злоупотреба појединаца и довршетка дела Синан паше“). Синод је информисан да Албанци померају међу и напасају стоку на земљи манастира Бинач и да су обијене цркве у Бабљаку, Штимљу и Горњем Неродимљу. Из Призрена је на Синод апеловано да дејствује код локалних власти да се предузму мере и спрече инциденти.⁶²⁶

Епископ у извештају од 15. априла 1972. истиче да је редовно посећивао и обавештавао надлежне о проблемима. Казаће да је био на пријему у Приштини поводом Титовог доласка и да му није узвраћена посета од стране призренског

⁶²⁶ М. Литричин, *нав. дело*, 444–468. О послератном положају дечанског манастира вид. А. Богићевић, Р. Мишев, *Дечани и друге приче*, Бошњане-Темнић 2014.

бискупа из непознатих разлога. Опет се помиње бесправна сеча шуме. Епископ, такође, упозорава на нестручност и злонамерност људи у покрајинском Заводу за заштиту споменика културе који су, према његовим речима, многе објекте СПЦ оштетили. Павле је приметио да „деца и одрасли, једни неодговорно, други свесно упропаштавају их“ („Власти их заштитити неће, а ми смо немоћни“).⁶²⁷

ПК СКК је лета 1972. поновио старе оцене да се СПЦ јавља као „заштитник“ косовских Срба и Црногораца пласирајући пароли о њиховој угрожености са чим у вези прикупља и податке о исељавању. Посебно су назначене одређене средине где је утицај СПЦ јачи. На октобарској седници комисије за међунационалне односе при ЦК СКС делови СПЦ оптужени су за недозвољено мешање у политику ширењем тезе да СК измишља српски национализам.⁶²⁸

Епископ је фебруара 1972. писао покрајинској комисији за верска питања да је крађа дечанске шуме достигла врхунац услед немоћи братства да се супротстави Албанцима који иду у групама и украду до 20 кола шуме одједном. Из тог разлога манастир је почео сећи шуму да не би била покрадена. На том месту Павле цитира речи манастирског војводе Зумбера Цацаја („Вала дао или не дао шуму нама ми ћемо је посећи“). Јула је Призрену писао парох Треће Митровачке парохије о оскрнављењу старе капеле у Винарцу. Она се, иначе, налази у албанском окружењу и свештеник је обиђе само за Велики петак. Вандали су открили кров и убацили доста прљавштине, па су је верници обновили. Капела је опет руинирана јуна „тако да је од црквеног инвентара у цркви остао само голи и испрљани зид“. Парох је био убеђен да посреди није криминал већ „политички гест ради истребљења ове наше светиње“. Исте године оскрнављена је црква Св. Параскеве у Добрчану код Гњилана, а по зиду исписане пароле којима се вређа српска националност. У Ораховцу и околним селима срушено је више надгробних споменика. У једном од извештаја епископу стоји да не прође ни недељу дана од сахране да вандали не сломе или баце крст због чега је ораховачко гробље претворено у поље разбацаног

⁶²⁷ В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 229–236.

⁶²⁸ Аноним, Црква води политику, *Политика*, 6. јул 1972, бр. 21103, 6; Аноним, Кома су отворена врата Српске православне цркве, *Политика*, 14. октобар 1972, бр. 21203, 6; Т. Милић, Да ли је потцењена опасност од религије на Косову, *Политика*, 14. децембар 1972, бр. 21262, 6.

камена. Манастиру Св. Тројице Албанци су у више наврата крајем године секли шуму и малтретирали сестринство.⁶²⁹

У извештају од 17. маја 1973. епископ сведочи о разговорима са представницима општине и полиције у Призрену, комисијом за верска питања, покрајинским Заводом за заштиту споменика културе и сл. Понављају се и тешкоће око црквице Св. Николе у дворишту школе „Младен Угаревић“, а помиње се и скрнављење црква Св. Параскеве у Добрчану код Гњилана и у Штимљу, манастира Бинач и Св. Марка. На удару су биле шуме Високих Дечана, Девича, Гориоча и Св. Тројице.⁶³⁰

Епархија је известила СО Призрен, покрајинску и републичку комисију за верска питања да су верници приметили да је манастир Св. Марка у Кабашу код Призрена оскрнављен („врата била разбијена, иконостас, иконе, певница крстови, одежде и сав инвентар запаљен и изгорео. Велики гвоздени свећњак савијен, остаци запаљених књига разбацани“). СО је замољена да стане на пут насиљу над манастиром који је, иначе, претрпео битна оштећења током оба рата од локалних мештана. Покрајински Завод за заштиту културе формирао је комисију за утврђивање стања заштићеног споменика културе манастира Св. Марка. У извештају комисије (Анђелка Ребић – историчар уметности, Суљ Садицај – правник, Бранко Костовски – фотограф) из фебруара 1973. стоји да су улазна врата обијена и да је подметнут пожар од којег је оштећен или уништен низ црквених ствари. Комисија је предложила више практичних мера у циљу обнове. Обијена, оскрнављена и покрадена је и црква у Штрпцу. Епископ је обавестио покрајинску комисију за верска питања, а Синод преузео дужност да обавести републичку комисију и председника СИВ-а Џемала Биједића. Павле је подсећао СО Призрен да је двориште школе „Младен Угаревић“ некада било црквено земљиште које је дато држави, жалећи се на неподношљиве прилике око скрнављења црквице поред школе. Из тог разлога молио је да се подигне бетонски зид и врата за прилаз цркви. Девич је имао велике неприлике са албанском стоком пуштаном на манастирска поља. Игуманија Параскева писала је епископу да не зна више шта да ради и да ли,

⁶²⁹ М. Литричин, *нав. дело*, 474–502.

⁶³⁰ В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 246–251.

уопште, вреди ићи у Приштину да се жали. Параскева је приметила да након пријаве проблема полиција интервенише, притисци једно време престану, али се касније понављају. Дечански манастир писао је епископу о спору са Зумбером Адемом Цацајем из Дечана у вези поправке канала, јер овај тражи одштету сматрајући да би том поправком њему била причињена штета. Братство је и раније имало неприлика са њим око воћњака и оптуживало га да се понаша као османски зулумћар. Крајем исте године оскрнављена је и покрадена црква у Вучитрну у којој је затечен „страховит“ провалник је био Ром Рагип (18) са до тада око 400 регистрованих провала и крађа.⁶³¹

У извештају од 18. априла 1974. наводи се прегршт примера напада на СПЦ. Под притиском су цркве Св. Николе и Св. Марка у Призрену, а обијене и покрадене су цркве у Вучитрну и Штимљу у којима су починиоци пронађени за разлику од Призрена где је ствар остала на обећањима. У Девичу се понављају напади на манастирску имовину, а нападнута је и једна сестра и сл. Павле у новом извештају од 25. априла 1975. помиње провалу у једној мањој цркви код Гњилана. Епископ информисе да је одржавао редовне односе са органима власти - два пута је посетио СО Призрен ради регулисања питања цркве Св. Николе и дозволе за градњу епископије. Власти и даље упорно замерају епархији што инсистира да свештеник држи говор након опела.⁶³²

Јуна 1974. дечански манастир пише Призрену, локалној СО и полицији да Албанци уништавају манастирско земљиште ископавањем шљунка и песка до мере да су дошли до самих бедема („Цела та површина изгледа као да је бомбардована, и више личи да се налазимо у неком ратном стању а не у слободној и демократској земљи“). Муштушки парох обавештава Призрен о проблемима са СО Сува Река, јер не враћају књиге рођених, венчаних и умрлих које су позајмили. Јуна је оскрнављена и опљачкана црква Св. Теодора у Могили и забележен покушај провале у митровачку цркву Св. Саве који је спречио стражар у касарни опаливши метак у ваздух. Лопови су побегли.⁶³³

⁶³¹ М. Литричин, *нав. дело*, 496–530.

⁶³² В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 263–264, 276.

⁶³³ М. Литричин, *нав. дело*, 540–548.

У извештају од 16. априла 1976. епископ помиње свештеника који је скупљао прилоге на гробљима како би поправио парохијски дом. Због тога је ухапшен, а пуштен је тек на интервенцију верске комисије. Епископ је посетио председнике СО Призрен и СО Србица. Изнова се понављају провале у поједине цркве које су и без напада „неодговорних елемената“ у лошем стању.⁶³⁴

Извештај од 23. априла 1977. информисе врх СПЦ да се осећа јак притисак на вернике. Епископ не заборавља да помене младог судију Албанца у Подујеву, који је у спору између СПЦ и једног сународника пресудио у корист цркве. Деца и младићи добацују свештеницима непристојне изразе и при спровођу покојника кроз град гађају камењем, плују и непристојно се понашају. Павле помиње два случаја када је лично доживео непријатност. Посебно је угрожен Девич због чега се епископ жалио надлежнима који су се правдали да притисци немају национално-верски карактер, већ су у питању деца-деликвенти којих има свуда и против којих се предузимају законске мере.⁶³⁵

У извештају од 25. априла 1978. стоји да су у Вучитрну комшије Албанци заузели део црквене њиве (свако према својој кући). Они, иначе, прихватају да плаћају цркви ренту али одуговлаче, па је епископ најавио тужбу. Настављени су притисци на вернике било отворено, анонимним писмима или претњама, а све са намером да се не ангажују око цркве и не траже обнову / поправку објеката. Тврди се да је вређање свештеника изражено, нарочито на селу, а нису ретки ни физички напади као каменовање свештеника у Муштутишту који је повређен.⁶³⁶

У извештају од 17. априла 1979. епископ информисе да је посетио председника комисије за односе са верским заједницама у Приштини изневши му тешкоће око оштећења црквених зграда (посебно цркве Св. Николе у школском дворишту где су ђаци срушили звоник) и напада на свештенство и вернике. Уз помоћ општинских власти, стоји у извештају, повољно је решен прошлогодишњи имовински спор око црквене земље у Вучитрну. Епископ се захвалио републичкој комисији за односе са верским заједницама на новчаној донацији. На удару

⁶³⁴ В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 289–290.

⁶³⁵ *Исто*, 302–305.

⁶³⁶ *Исто*, 309–320.

шовиниста биле су цркве у Доњем Дреновцу, Добротину, Дојницама, Каменици, Стражи, Истоку, десетак мањих на територији Архиепископског намесништва приштинског, манастири Св. Марка код Призрена, Гориоч и др.⁶³⁷

Епископ је, судећи по извештају од 3. априла 1980, био врло активан на пољу заштите епархије и верника. Посетио је председнике комисија за односе са верским заједницама у Београду и Приштини, СО Призрен и Завод за заштиту споменика културе у Приштини. Републичка комисија је опет донирала 20.000 динара. У овом међупериоду обијено је неколико цркава, покушана је крађа манастира Соколица, затим угрожавана имовина и људство Девича, Гориоча, Муштушта и др. Монаштву се, стоји у извештају, прети егзекуцијом уколико се не исели („јер је ово, веле, наше“). Павле је интервенисао код надлежних да се стане на крај оваквим поступцима „који кваре добре односе“.⁶³⁸

Може се рећи да су се тешкоће епархије у периоду 1. април 1980–1. април 1981. умножиле. Епископ помиње физичке нападе на ђаке Богословије 25. маја 1980, затим на њеног професора Милутина Тимотијевића и Српкињу из Загреба приликом посете манастиру Св. Тројице (напаствована), односно узурпирање црквене имовине. Надлежни су га опет уверавали да је реч о деликвентима и да напади немају, заправо, национално-верску димензију. За СПЦ, записаће Павле, није никаква сатисфакција што се после демонстрација ствари на које је упозоравао годинама називају национализмом и сепаратизмом. Председник ИВ Скупштине Косова Али Шукрија није, међутим, нашао за сходно да прими делегацију Синода у којој би се и Павле као епископ нашао уз образложење да нема времена за пријем.⁶³⁹

⁶³⁷ Исто, 332–333.

⁶³⁸ Исто, 337–346.

⁶³⁹ Исто, 349–357. Богословија се у целом послератном периоду налазила под притиском власти, која је на разне начине покушавала да јој ограничи развој или је, чак, укине. Није јој одобрен захтев за изградњу нити једне нове просторије за рад и школовање, па су се професори и ђаци довијали као у османско доба. Без обзира што су неки професори напустили школу преостали су били истрајни да остану. Више професора и ђака било је у овом периоду и физички нападнуто. Из разлога безбедности ђацима је био дозвољен излазак до 19 часова. Н. Ђураков, *Призренски споменар XX века*, Ђунис 2000, 144–159; В. Бован, *Призренска богословија*, Ниш 2007, 320–373; П. Ристановић, *Утицај политичких прилика у САП Косово (1968–1990) на стање у Епархији рашко-призренској и богословији у Призрену*, 420–434.

Епископ у извештају из 1982. информисе о тешкоћама током и након демонстрација. О томе је више пута разговарао са надлежним покрајинским и републичким органима и изнова је похвалио пријем код виших органа и критиковао код нижих „где треба да се оствари гарантована Уставом законитост“. Издвојио је срдачност Али Шукрије којег је, пак, критиковао у претходном извештају. Павле наводи да је током и након демонстрација срушено 38 надгробних споменика и да су на мети вандала били манастири Девич, Св. Марка и Св. Тројице и низ цркава (у Урошевцу, Неродимљу, Винарцу, Добрчану и друге). Понегде је сакаћена и црквена стока. Павле је резонувао да овакве поступке „они који их чине, не чине свакако, нити у циљу уношења реда и мира, нити из осећања братства и јединства“.⁶⁴⁰

Агресивност шовиниста достигала је понекад и фрапантне размере. Женски манастир Свете Тројице код Призрена био је редовно на мети крадљиваца шуме. Ни његове животиње нису биле заштићене. Говеда су нападана камењем и тупим предметима. Један во је, чак, ослепљен. Игуманија Иларија је безуспешно молила надлежне за заштиту.⁶⁴¹

Епископ се у извештајима унеколико дотакао и проблема исељавања. Сматрао је да се само патријархалности народа, пре свега природном прираштају, има захвалити на чињеници да број Срба и Црногораца није драстичније поремећен. Међутим, бројно стање је такво да је „сав прираштај исељен“. У извештају од 1. априла 1967. помиње гласине у АПКМ да је исељавање иницирао Александар Ранковић како би се касније оптужили Албанци. У то лично није веровао, сматрајући да је исељавање додатно иницирано његовим падом.⁶⁴²

У извештају од 30. априла 1968. Павле оцењује да је исељавање приоритетан друштвени проблем. Упозорио је на политику „националног кључа“ као извор проблема при запошљавању, оцењујући да организовани притисак највише доприноси исељавању. Описујући Албанце износи мишљење да је део њих „до данас, у плачки гледао најбољи облик привреде, а своју слободу није схватао

⁶⁴⁰ В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 361–370.

⁶⁴¹ D. Golubović, *Tu knezovi nisu radi kavzi...*, *Duga*, 2. januar 1982, br. 205, 18–19.

⁶⁴² В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 361–370.

друкчије но као могућност угњетавања других“. У извештају је могао само да поручи како је његовог народа из дана у дан „све мање и мање“. ⁶⁴³

Извештаји су знали да буду и контрадикторни. У оном од 7. маја 1969. тврди се да је исељавање слабијег интензитета него претходних година, али су тенденције и мотиви исти и понегде израженији него пре. У наредном од 30. априла 1970. епископ наглашава, међутим, да је стање поразно и да се „расељавање“ непрестано наставља. Издвојене су тешкоће око школовања деце на српском с обзиром на чињеницу да се одељења због мањка деце гасе. То је, примећује аутор, доста људи мотивисало да напусте Косово. У извештају од 7. маја 1971. о исељавању пише да је успорено јер „многи који би хтели да иду не могу дати земљу у бесцење, што купци чекају и траже“. У извештају од 15. априла 1972. изнет је податак да се само из витинске парохије иселило 360 кућа, а из врбовачке 160. ⁶⁴⁴

О исељавању се више говори у извештају од 17. маја 1973. Епископ примећује да оно траје без прекида, захватајући и најудаљеније крајеве епархије. Из тог разлога је обавио низ разговора са надлежнима, али је увераван да малтретирање Срба и Црногораца нема национално-верску димензију и није кључни разлог њиховог одласка. Павле им је одговорио да део људи одлази „ради боље зараде, бољих радних услова, лакшег школовања деце“, али да код једног дела Албанаца постоји „организовано, систематски руковођено вршење притиска, насиља над нашим живљем“ („Никад нисам тврдио да се у томе броју налазе сви Албанци, нити знам колико их ту спада процентуално. Него да их има и да се то осећа у целој Епархији, те да, поред других наведених разлога, многи због овога напуштају свој крај и селе се“). Такви „незаконити и нехумани“ поступци га, како је рекао, „жалосте и погађају“. ⁶⁴⁵

У извештају од 18. априла 1974. стоји оцена да исељавање „не силази с дневног реда“. Епископ се позива на извештај гњиланског пароха у којем стоји да је једно село са 176 домова Срба и Црногораца спало на 17, а друго са 48 на 18. Зато

⁶⁴³ Исто, 181–182.

⁶⁴⁴ Исто, 194, 207–208, 224, 236.

⁶⁴⁵ Исто, 247.

и не чуди Павлово резонување да је одржавање црквених објеката у таквим местима захтевно, јер нема верника који би се о њима бринули.⁶⁴⁶

У извештају од 25. априла 1975. стоји оцена да је исељавање слабијег интензитета него претходних година, али да се као тренд све више примећује одлазак младих у иностранство. Епископ сматра важним да помене чињеницу да број Срба и Црногораца у Призрену стагнира још од краја рата док број Албанаца непрестано расте, а у истом контексту перципира и оближњу Љубижду.⁶⁴⁷

О исељавању у извештају од 16. априла 1976. дат је кратак коментар:

„Расељавање нашег живља изгледа да је нешто у мањој мери него ранијих година, свакако и због тога што је мање народа и остало. Разлози и узроци су познати из досадашњих извештаја.“

У извештају од 23. априла 1977. Павле се ограничава на општину Подујево, тврдећи да у тамошњој парохији „свештеник опстати не може“ због исељавања верника. Изнова подсећа на став власти да је исељавање последица друштвено-социјалних фактора, а не притиска са циљем стварања несигурности.⁶⁴⁸

Као последица исељавања, разуме се, поједина места остала су без или са мало пастве. О томе се, између осталог, говори у извештају од 25. априла 1978. Ситуација је таква да у Подујевској парохији епархија дотира свештеника јер нема верника, док су у Пећком намесништву расформиране неке парохије и спојене са другим („То одсељавање, као и до сада највећа нам је невоља којој се не види крај“). У извештају од 17. априла 1979. тврди се да исељавање „тече незадржано даље“. Епископ опет ставља акценат на Подујево уз коментар да је био приморан да тамошњу парохију припоји Приштини („иако је само Подујево преко 30 км удаљено од Приштине, а камоли поједина села“). У извештају од 3. априла 1980. стоји оцена да исељавање непрестано траје захватајући места где то није био случај (Жегра, Церница, Косово Поље). Издвојена је пракса да се верницима прети да се

⁶⁴⁶ Исто, 264.

⁶⁴⁷ Исто, 276–277.

⁶⁴⁸ Исто, 291, 303–304.

иселе и избегну ликвидацију, да се пишу и растурају леци шовинистичке садржине нарочито уочи верских празника и сл.⁶⁴⁹

Демонстрације 1981, што је приметио и епископ, погодовале су појачаном исељавању („Најновији догађаји у вези са студентским демонстрацијама не изгледа да стварају атмосферу да се исељавање заустави“). У извештају од 23. априла 1981. напомиње се да се само из Косова Поља иселило стотинак домова, а готово сви из села Петровце код Гњилана.⁶⁵⁰

О исељавању се у пар реченица говори и у извештају од 27. априла 1982. уз закључак да подрива снагу цркве јер многи предели остају пусти, а самим тим и цркве и манастири:

„Тако се налазимо у парадоксалној ситуацији: у местима одакле су се православни иселили, руше нам цркве и време и људи, и не можемо их одржати, манастир Св. Марка, Качаник, Добрчана Петрово. У другима, ето, градимо нове или поправљамо. Ако овако потраје, питање је: коме?“⁶⁵¹

Након демонстрација су и црквени листови критичније говорили о стању на Косову. У чланку *Православља* „У име правде и братства“ пише:

„Сви знамо да је Српска црква већ дуже време, а нарочито последњих годину дана, на том подручју изложена јавном или прикривеном контрареволуционарном терору великоалбанске иреденте и шовинистичке хистерије - на жалост без одговарајуће, ефикасне заштите својих неприкосновених уставних и законских права. Напади на Цркву, уз невољно исељавање Срба и Црногораца, били су, у ствари, први озбиљни и упозоравајући симптоми иредентистичке активности у Покрајини.“⁶⁵²

Епископ је охрабривао да се истраје пред притисцима. *Православље* је јануара 1982. писало да Павле саветује Косовцима „да ћуте и трпе“ и не напуштају

⁶⁴⁹ Исто, 309–346.

⁶⁵⁰ Исто, 349, 357.

⁶⁵¹ Исто, 364.

⁶⁵² П. Ристановић, *Листови Српске православне цркве и „косовско питање“ 1980–1982*, 214–216.

цркве и манастире. Реч је о чланку „Ту кнезови нису ради кавзи...“ у којем се, између осталог, каже:

„Замерају Српској цркви што ћути и проповеда трпљење. Црква не ћути: она чини оно што може чинити, свесна осетљивости тренутка. Не жели ’ескалацију српског национализма’ и понаша се у највећој мери конструктивно: говори тамо где има смисла говорити, апелујући на савест, на друштвене, националне и државне интересе. Тачно је: Црква проповеда трпљење а проповедаће га и даље јер је то заповест Христова.“⁶⁵³

Слично томе, у „Апелу за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“ из 1982. стоји оцена да СПЦ „научена својим хиљадугодишњим искуством, зна да постоји време стрпљивог ћутања и време говорења“ („И да је некад њено ћутање речитије од сваког говора“). Апел је потписало 21 лице, а са Косова професор Богословије Дамаскин Давидовић и игуманија Параскева. Како апел најдиректније указује на притиске којима су Срби и Црногорци изложени документ представља радикални заокрет у политици СПЦ према косовским дешавањима. Аутори су критични према тренутној ситуацији:

„Није овде у питању цео Албански народ на Косову, али је ипак питање у томе како „шачица непријатеља“ протераше и иселише сто хиљада људи за само десетак година. Без икаквог претеривања може се рећи да се над српским народом на Косову постепено врши плански смишљени геноцид.“

Тврди се, такође, да је исељавање интензивирано од демонстрација 1968. а посебно оних 1981. и да су шовинисти имали потпору у покрајинским органима. Потписници апела нису веровали да ће држава стати на пут исељавању уз процену „да ће се вековни бој Косовски завршити у ове наше дане - трећом и последњом сеобом Србаља, то јест коначним поразом, најстрашнијим у историји овога народа и ове земље“. Оптужили су власт да све што предузима „није адекватно ономе што се стварно на Косову дешава, нити је адекватно озбиљности самог проблема, нити

⁶⁵³ Исто, 214, 216–217.

је историјски далековидо, па као такво може да има непредвиђене и трагичне последице, за све нас: Србе, Албанце, и Југословене уопште“.⁶⁵⁴

Епископ у извештајима на више места говори, како смо видели, о односу са властима. Јула 1969. представници савезне, републичке и покрајинске комисије за верска питања обишли су низ цркава, манастира и џамија и разговарали са представницима верских конфесија. У Призрену су се уверили да је сазидана кућа на имању СПЦ без икаквог обештећења, иако је постојала судска одлука. Само су кратко констатовали да се тиме умањује углед државе међу верским заједницама. Председник ИВ Косова Илија Вакић позвао је на сарадњу државе и верских заједница, а нарочито на пољу побољшања међунационалних односа.⁶⁵⁵

Надлежни су најчешће са подозрењем гледали на епархију. Она је била предмет критике савезне комисије за верска питања јануара 1970. након организованог преноса моштију цара Душана откривених између два рата у његовој задужбини (Св. Архангели код Призрена) у београдску цркву Св. Марка. Поновљена је оцена да СПЦ шири српски национализам на политичком плану и намеће себе као тобожњег заступника српства.⁶⁵⁶

Код власти није прошло неопажено ни обнављање цркве Св. Николе 1971. у селу Бање, општина Србица, уопште залагање епископа на систематском јачању епархије. Црква из доба Немањића је, иначе, више пута страдала од разних војски. Радови на обнови почели су 1970, а средства су путем самодоприноса дали људи из села и околине. Освећењу је присуствовало неколико хиљада житеља Дренице, Митровице, Пећи и околине.⁶⁵⁷

У ПК су 1972. тврдили да је утицај СПЦ на Косову снажнији него пре рата. На једној од седница је изнета примедба да у верујуће људе спадају и многи комунисти, да је део свештенства непријатељски настројен према власти, да је градња цркава у порасту и тамо где их није било а да се верници утркују ко ће дати

⁶⁵⁴ А. Јевтић и др., Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову, у: *Catena Mundi : српска хроника на светским веригама : [зборник]*, 404–408; С. Д. Дамјановић, Српска православна црква на Косову и Метохији од 1945. до 1999. у извештајима епископа Павла и Атанасија, *Баштина*, бр. 57 (2022), 383–384.

⁶⁵⁵ М. С., Добри односи са верским заједницама, *Јединство*, 14. јул 1969, бр. 30, 6.

⁶⁵⁶ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 487.

⁶⁵⁷ М. Б., Обновљена црква из доба Немањића, *Јединство*, 22. јул 1971, бр. 58, 7.

већи прилог. Изнета су сазнања да епархија позива на одбрану српства, сакупља податке о иселјавању и растура материјал „непријатељског“ садржаја, да део младих прихвата религију и свештенички позив, Богословија јача положај, а црквени сабори постају све посећенији (у Високим Дечанима, Пећкој Патријаршији и Грачаници окупи се и по 10.000 грађана).⁶⁵⁸

На састанку извршних органа друштвено-политичких организација у Митровици 1973. расправљано је о раду верских заједница уз оцену да је деловање три највеће крајње штетно. За православну се наводи да се нарочито активирала последњих година (прославе верских празника, сакупљање добровољних прилога, растурање разних публикација). На мајској седници Извршног одбора Покрајинске конференције ССРН констатована је појачана активност верских заједница као последица недовољног деловања друштвено-политичких организација.⁶⁵⁹

Покрајинско руководство је са нарочитим подозрењем гледало на извештаје епископа покрајинским органима и Београду. Јуна 1970. председник косовске Скупштине Илијаз Куртеша примио је делегацију СПЦ коју су чинили епископ и проте Милан и Трајко Трифуновић. Махмут Бакали је годинама одбијао да прими патријарха Германа, који се заинтересовао за извештаје епископа. У Приштини су чињени напори да се епископ у јавности сатанизује. У извештају покрајинске комисије за верска питања 1978. стоји запажање да су односи између власти и СПЦ на Косову добри, али да је Павле „доста екстреман“, „конзервативан“ и склон да „нереално приказује стање односа на Косову, тврдњама да раде у отежаним условима, да се на њих врши притисак“. Синод је упутио писмо председнику ИВ Скупштине Косова Бахрију Оручију 21. октобра 1980. У прилогу се нашла и копија епископовог извештаја и затражен је пријем, али их Оручи није примио „због заузетости“. Синод је одлучио да припремљени *ed-memoar* о проблемима поштом достави комисији за односе са верским заједницама савезног ИВ-а, ИВ-а Скупштине Србије и свим епископима. Али Шукрија је 25. фебруара 1982. разговарао са представницима СПЦ предвођеним Павлом. Том приликом оцењено је да су односи цркве и државе добри и да у том духу треба развијати коректне

⁶⁵⁸ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 391; Т. Милић, Да ли је подцењена опасност од религије, *Јединство*, 7. децембар 1972, бр. 98, 8.

⁶⁵⁹ А. Р., Притисак на вернике противустанан, *Јединство*, 21. мај 1973, бр. 41, 1, 3; М. Б., Појачана активност верских заједница, *Јединство*, 4. октобар 1973, бр. 80, 4.

односе између припадника различитих конфесија. Писма покрајинским и републичким органима била су, иначе, пракса у епархији дужи низ година, али већег ефекта није било. И у цркви су били свесни да ти дописи завршавају „у фиоци“, али је превладао став да је то једини могући пут.⁶⁶⁰

Држава, као што смо видели, није успела да спречи скрнављење и пљачкање цркава и манастира. Зато и не чуди да су њени резултати били недовољни и на пољу институционалне заштите споменика СПЦ. О тој небризи довољно говори да је држава 1968. у Пећкој Патријаршији и Грачаници плаћала тек два кустоса, а када су били одсутни мењала су их нестручна лица. У Високим Дечанима кустоса је тако мењао несвршени теолог. Покрајински завод за заштиту културе имао је превише посла, а премало средстава и кадра. „Завод годинама већ задивљује све поклонице културе својом упорношћу“, писало је *Јединство* маја 1969. Зимских месеци су ветру, киши и мразу били изложени припрата Грачанице и фрескописани зидови јер главна врата нису била постављена, већ су уместо њих стајале тарабе. Директор завода Милутин Фолић се жалио да се због недостатка новца не изводе до краја и плански конзерваторско-рестаураторски радови („Чинимо све што је у нашој моћи“). Фолић је истакао да су 1968. у Грачаници завршени радови на чишћењу и конзервирању живописа и да се планира постављање централних улазних врата. За 1969. су планирани радови на 11 објеката (манастири Св. Архангели, Грачаница, Високи Дечани, Пећка Патријаршија, Студеница Хвостанска, Тамница код Каменице; цркве Св. Варваре код Кметовца, Св. Недеље и Николе Тутића у Призрену). Вероватно по познатој симетрији исте године започети су радови и на 11 објеката исламске архитектуре. Држава је 1972. била материјално издашнија, а на Косово је дошао низ квалитетних стручњака. Посебна пажња посвећена је Грачаници.⁶⁶¹

⁶⁶⁰ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 112–113; И. М. Башчаревић, *нав. дело*, 177; М. Павловић и др., *нав. дело*, 230; Аноним, Куртеша примио представнике православне цркве, *Јединство*, 4. јун 1970, бр. 44, 1.

⁶⁶¹ Р. Златановић, Где су кустоси?, *Јединство*, 30. септембар 1968, бр. 40, 10; Исти, Обимни планови, *Јединство*, 12. мај 1969, бр. 21, 10; Исти, Грачаница у рукама стручњака, *Политика*, 18. август 1972, бр. 21146, 14; Исти, Касно стиже динар до Грачанице..., *Политика*, 17. август 1971, бр. 20785, 10. Књижевник Петар Сарих сећао се како је група Сарајлија аутобусом ишла у манастир Грачаницу, али је без одговарајућег саобраћајног знака залутала и отишла у Урошевац. У Св. Архангелима затекао је чобане, стоку и измет. М. Ђоковић, *нав. дело*, 214–215.

Законска и институционална заштита споменика културе на Косову уводи се тек након рата формирањем одговарајућих завода за заштиту споменика културе. Покрајинском заводу били су подређени Регионални (Призрен) и Општински (Приштина). Током шесте и седме деценије изграђена је југословенска служба заштите, плански се улагало у усавршавање у иностранству и сарадњу, а Косово помагано институционално и финансијски. Тада су учињена и највећа открића (Богородица Љевишка, Свети Архангели, Ново Брдо). Међутим, Закон о заштити културних добара 1977. био је одговор на доношење Устава из 1974. Савезним органима одузета су многа овлашћења, а Косово и Војводина изузети су из јединственог републичког правног система споменичке заштите. Ова неприродна подела онемогућила је планирање великих конзерваторских подухвата на читавој територији Републике. Ако знамо да су пројекти на Косову и раније скромно финансирани ова промена представљала је и додатну отежавајућу околност. Неки од започетих пројеката су и прекинути. Наиме, како је престало централизовано одлучивање на нивоу Републике поводом великих конзерваторских пројеката националисти и сепаратисти су у други план ставили заштиту споменика српске културе. Опсежнији конзерваторски радови изведени су само у Бањској. Шовинисти су, чак, прекрајали српско историјско наслеђе. У качаничком крају су, примера ради, на остацима цркве саградили школу.⁶⁶²

Надлежни су, на другој страни, штитили албанско културно наслеђе далеко више од његове реалне вредности. Крајем седамдесетих Покрајински завод за заштиту споменика културе представљен директором Шукри Чехајом донео је одлуке о законској заштити воденице Хаџи Зеке у Пећи и куле Исе Бољетинца са околним комплексом у Бољетину код Митровице. Ни данас није јасно каква је архитектонска и историјска вредност поменутих објеката. Обојица се, чак, у пројектним решењима описују као албански борци за слободу уз прећуткивање њихове улоге према Србима.⁶⁶³

⁶⁶² А. Д. Темерински, Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији, у: Д. Војводић, М. Марковић (ур.), *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији : историја, идентитет, угроженост, заштита*, Београд 2019², 443–465.

⁶⁶³ Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 245–247.

На одређене аномалије у односима између републичког и покрајинског завода стидљиво је 1980. упозорио заменик директора Републичког завода за заштиту споменика културе Радомир Станић. То се може разумети из његове изјаве да без узајамне испомоћи на бази заједништва и солидарности, у условима скромних кадровских и материјалних могућности, не постоји ниједна установа у Србији која је у стању да самостално изводи подухвате у области заштите културе споменика. Без обзира што је више споменика културе српске провенијенције и формално стављено под институционалну заштиту национализам није поштедео ни њих.⁶⁶⁴

Вероватно најтежи ударац по епархију, свакако онај са највише мрачне симболике, био је пожар у Пећкој Патријаршији марта 1981. *Јединство* о томе пише тек на шестој страни, хвалећи успут реакцију ватрогасаца. У пожару је изгорео стари конак, али су спасене ризница и остале драгоцености. Прву помоћ у храни и ћебадима пружила је локална самоуправа, а угрожена лица су смештена код грађана. На месту пожара нашли су се бројни стручњаци. У посету је дошао председник Председништва Косова Џавид Нимани, а једнократну помоћ пружило је ИВ Косова. Истражни судија Окружног суда у Пећи Ибиш Хоти прецизираће у званичном саопштењу да је пожар избио на тавану зграде старог конака због неисправне електричне инсталације и непрописно изведених димњака и прикључака пећи. На конференцији за штампу у Приштини 27. маја окружни јавни тужилац Сељман Укај и његов заменик Слободан Радовић поновили су оцену да је пожар наступио због неисправног димњака. Окружно јавно тужилаштво наложило је пећком СУП-у да предузме мере у циљу евентуалног откривања и других узрочника пожара. Из Ватрогасног савеза Косова тврдили су да пећки ватрогасци нису ни били спремни за овако велике интервенције. О томе су, наводно, из савеза још пре демонстрација известили надлежне.⁶⁶⁵

⁶⁶⁴ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; Р. Петровић, *Споменици културе-докази наше савремености*, *Јединство*, 26. јул 1980, бр. 176, 9.

⁶⁶⁵ П. Ристановић, *Листови Српске православне цркве и „косовско питање“ 1980–1982*, 210–211; Аноним, *Изгорео стари конак Пећке патријаршије*, *Јединство*, 18. март 1981, бр. 64, 6; В. Ч., *Највероватнији кривац - димњак*, *Јединство*, 28. мај 1981, бр. 125, 4; Д. Миловановић, *Висока цена небудности*, 7. Штампа је писала да су прва ватрогасна кола стигла без воде, друга упућена у помоћ се покварила, а трећа стигла тек када је пожар узео маха. АЈ, 112, к. 262, бр. од 23. IV - 1981, *Požar u Pečkoj patrijaršiji: neblagovremena intervencija nadležnih - piše „Vesnik“*. Римска агенција „Релациони

На Косову су 4. и 5. маја боравили директор републичког Завода за заштиту споменика културе Јован Секулић, архитекта Милка Чанак-Медић и др. Они су потписали извештај о стању Пећке патријаршије, Високих Дечана, Богородице Љевишке, Грачанице и Бањске, дајући низ конкретних мера у циљу санирања пећког манастира.⁶⁶⁶

СПЦ је реаговала опрезно на догађај у Пећи. У извештају патријарха Германа 20. маја Синоду накнадно је прецртан део у којем стоји да је до пожара дошло за време нереди. Црквени врх је сматрао потребним да се избегне свака, макар и индиректна, повезаност пожара и демонстрација. Међутим, у писму председнику Председништва Србије Добривоју Видићу 23. новембра патријарх тврди да је конак запаљен. Након што је неколико пута преслушао траку на којој је снимљено сведочанство сестре Харитине присутне пожару изнео је уверење да је исти подметнут и одбацио гласине да су ватрогасци лоше радили посао. Сматрао је да је њихова неадекватна реакција, пре свега, последица брзоплетости и неорганизованости, а не намере да конак изгори. Тезу да је конак запаљен ширили су и инострани медији.⁶⁶⁷

Маја је на више београдских адреса, укључујући и неколико листова, стигло писмо Комитета за заштиту српских средњовековних споменика културе са апелом да се обрати пажња на Косово. Аутор, сликар Милић од Мачве, био је посебно потрешен положајем Пећке Патријаршије и Богородице Љевишке. Захтевао је да се рестаурирају њихове фреске и затражио помоћ стручњака. Ако је, међутим, веровати Росанди Тимотијевић из призренског Завода за заштиту споменика

релиђозе“ писала је о могућем подметнутом пожару. *Isto*, br. od 30. 4. - 7. 5. 1981, „Relacioni reliđioze“ Nacionalistički elementi odgovorni za požar u Pečkoj patrijaršiji. Исто гласило другом приликом указује на односе Мајке Терезе са албанском фашистичко-балистичком емиграцијом у Италији, питајући се да ли је она то учинила непромишљено. *Isto*, br. od 11. juna 1981, „Relacioni reliđioze“: „Katolički albanski fašisti nastanjeni u Italiji podržali su jugoslovensku zaveru na Kosovu“.

⁶⁶⁶ DAS, Republičko Izvršno veće (=619), Komisija za odnose sa verskim zajednicama, k. 460, Sednica komisije 28. 5. 1981, Službena beleška sa obilaska i utvrđivanja stanja spomenika kulture na Kosovu.

⁶⁶⁷ П. Р. Ристановић, *Листови Српске православне цркве и „косовско питање“ 1980–1982*, 225. Петрит Имами се позива на првобитну изјаву патријарха Германа да пожар није подметнут, али наводи и речи епископа Атанасија да је патријарх натеран да се тако изјасни. Живорад Игић указује на гласине да је пожар подметнуо студент Албанац, учесник демонстрација 11–12. марта, откривен у митровачкој болници где се лечио од задобијених опекотина. Р. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, t. 2, 132–133; Ж. Игић, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу*, књ. 1, 28, 37, 41.

културе Љевишка није била предмет напада током демонстрација. Писмо је алармирало јавност.⁶⁶⁸

Закључујући овај део излагања може се додати да је скрнављење цркава и манастира погађало Србе и Црногорце независно од тога да ли су били верници или не. Један коментар извесног исељеника делује илустративно:

„Положај и стање српских средњовековних споменика културе је у веома лошем стању. Поред притисака на исељавање, уништава се паралелно и систематски српска култура. Поручени су остаци многих споменика: Самодрежа, Милошева Бања и црква, и многи други. [...] Прогањају се и укидају српске цркве, а отварају цамије - као за време Османске Империје.“⁶⁶⁹

⁶⁶⁸ Исти, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу: дневник*, књ. 2, 273–275.

⁶⁶⁹ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 184.

3.4 Миграциони

Југословенски војник сећао се догађаја на граници са Албанијом маја 1958:

„Моји другови угледали су масован прелаз Албанаца преко границе у Југославију. Избројали су укупно осамнаест емиграната. Један од њих носио је крагујевачку пушку; подигао је руке у вис и пред стражом испразнио метке из ње, па је одмах предао нашем стражару. Албанци су са собом претерали стотину оваца и два вола. На стоци су биле клептеруше и звона... Албански војници-граничари знали су за овај прелазак, па су намерно уклонили стражара са своје осматрачнице. (Иначе, они су увек имали по два стражара: једног код карауле и другог код осматрачнице.)... Звоно на воловима јако је звечало, па су га свакако морали чути...“⁶⁷⁰

Након масакра у параћинској касарни 1987. јавност је сазнала да је војни картон убице Азиза Кељмендија празан и да у архивима општина у којима је ова породица живела на Косову готово да нема помена о њој. Војни органи су накнадно открили да за око 3.800 албанских војника у ЈНА не постоје никакви подаци. Практично, сва је прилика да је делом реч о емигрантима из Албаније.⁶⁷¹

Крајем осамдесетих Мирко Чупић се са правом питао зашто су емигранти из Албаније махом насељавани на територији Косова ако су могли населити развијеније крајеве Југославије где су владали бољи међунационални односи. Био је убеђен да посредује мотиви политичке природе. На Косово су долазили људи из земље са којом Југославија има најлошије односе у Европи и чијим доласком су поремећени већ лоши односи две заједнице.⁶⁷²

Миграције из правца Албаније на Косово представљају процес дугог историјског трајања, који је на важности добио након две сеобе Срба са Косова, у временима два светска рата (нарочито другог) и послератном периоду. Косово, што је парадокс своје врсте, ослобађале су две дивизије из Албаније са чим у вези је један број војника искористио могућност да овде остане. Неки од њих заузели су и утицајнија места у друштву. Тим процесом мењала се етничка структура и додатно

⁶⁷⁰ Р. Živančević, *nav. delo*, 129–130.

⁶⁷¹ *Isto*, 75–76.

⁶⁷² М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 121–124.

кварили међунационални односи ако знамо да се новонасељено становништво одликовало агресивним менталитетом и није имало искуство суживота са Србима и Црногорцима. Исељавање из Албаније у Југославију постало је масовније од 1948. када су долазила лица поларизована са тамошњом званичном политиком. Југославија је, без обзира на лоше односе са Албанијом и тињајући национализам / сепаратизам на Косову, наставила са примањем емиграната. Ако је веровати Богољубу Станковићу, добром познаваоцу Косовског Поморавља, Срби и Црногорци подозриво су гледали на дошљаке, док су сународници у органима власти (Срби и Црногорци) чинили „све да их удобно сместе и што боље хране, док их не распореде“. По доласку емиграната избијали су местимично сукоби, али су власти у духу представе о братству и јединству настојале да то држе што је могуће даље од очију јавности.⁶⁷³

Исељеници су били уверени да Приштина намерно форсира долазак емиграната омогућавајући им различите привилегије, па и оне при куповини српско-црногорске имовине. Сведочили су и о проблемима са њима:

„Земља се поклања оним Албанцима који долазе из Албаније, а они су примитивни, разудано се понашају, прави су јањичари, међутим, староседеоци се другачије понашају“;

„Како је могуће да емигранти из Албаније долазе да живе на Косову без игде ичега, без средстава за живот, од општина у Косову добијају огромне паре, запослење, а после распирују мржњу и подстичу национализам? Како је могуће да их наше власти не проверавају, ко су ти људи и каква је њихова делатност и улога на Косову“;

„Емигранти из Албаније се досељавају, а њима се обезбеђује земља и кућа куповином од Срба и Црногораца, и то државним парама“;

„Чак је и СУП куповао имања за њих. Куповали су све за њих: плугове, стоку, намештај. Добили су и нека специјална документа као грађани Албаније јер нису могли имати наше држављанство, али им је држава и даље све ово куповала.

⁶⁷³ Б. Б. Станковић, *нав. дело*, 54–57; Б. Бошковић, Сецесионистичка делатност Арбанаса на Косову и Метохији, прогон Срба и Црногораца и насељавање Арбанаса 1941–1989. године, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 26–27 (1997), 127.

Званично, све што им је дато било је привремено, добили су право на коришћење ствари не и поседовање, али су ти људи и даље овде“;

„Наша држава није могла решити један од највећих проблема, албански емигранти нису били политички него економски и насељавали су Косово од Другог светског рата до Титове смрти. Тако је дошло више од пола милиона емиграната из Албаније на Косово“;

„Велика и штетна ствар била је куповина кућа [...] и давање истих албанским имигрантима. Уједињене Нације дале су 40 и наша влада 60%, па је на тај начин купљено преко пола села, а све је то ишло преко косовског СУП-а. То је јако погодило Србе. Има и таквих емиграната који и даље немају југословенско држављанство, а имају имовину“;

„Нас власт на Косову никада није потпуно заштитила. Када дођу Албанци из туђе земље, Албаније, њих лепо дочекују, они добију куће, намештај, све им се обезбеди. Када смо ми одлазили из Дробеша нико од органа власти није нас ни поздравио, зажелио срећу у новом животу. Све је било наопако. У нашем селу [...] има емиграната из Албаније и сви они добро живе“;

„Наша земља не само да је куповала емигрантима имање, кућу, већ је обезбеђивала и све друго што је потребно за живот: постељину, кревете, белу технику, пољопривредне машине, овце... Емигрантима су обезбеђиване и плате док се не запосле, чак их је и милиција повремено обилазила да види да их неко можда не узнемирава. О мени који сам се борио за ову земљу, као и моји преци нико није водио рачуна, нити је икога интересовало да ли имам где да одем. [...] Наши их овде оберучке приме после њихових изјава да тобоже не могу да трпе албански режим. Међутим, ја мислим да су емигранти у ствари Тројански коњ, да су убачени да разједињују Југославију“.⁶⁷⁴

И њихови сународници који су остали сматрали су слично. Миодраг Поповић из Косова Поља казаће у савезној Скупштини 1986:

⁶⁷⁴ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 190; Ј. А. Mertus, *нав. дело*, 123–124, 129–130; М. Ђоковић, *нав. дело*, 28, 97.

„Скупштина општине Приштина је јавно куповала од Срба и Црногораца куће за емигранте из Албаније. Само су питали домаћина колико тражи и, ма колико да је тражио, добио је само да се исели.“⁶⁷⁵

На збору у Косову Пољу 1987. чуле су се сличне ствари. Радомир Капетановић је приметио да је без икакве контроле дозвољен улазак албанских емиграната:

„Емиграција, Панајот Пљаку би код мене добио кревет, јер је прави емигрант. Нису емигранти када прођу границу „Сигуримија“ 10, 15 чланова, са покретном и непокретном имовином - то није емиграција, то је планско насељавање Косова, то морамо тако да назовемо и морамо да тражимо да се појасни којем емигранту се може дати азил а ко није само транзит.“

Истом приликом говорио је и Братимир Тошковић:

„Свему је крај, друже председниче (Слободан Милошевић – примедба аутора), и за насељавање балиста из Албаније. Не оним поштеним, ја то немам обичај да кажем, научио сам од мог дједа који је порастао како каже са поштеним југословенским Шиптарима него на оне из Албаније терористе. Они су ту још и они су затровали ово. Њих протерај, све ће бити сређено. То је друг Љубичић кад био генерал-мајор Армије отворио границу, друже, па су са биволицама и стоком преко границе прелазили. Њих треба позвати на одговорност, мора да се позива на одговорност друже председниче. То је трагедија.“⁶⁷⁶

Навешћемо конкретан случај из дечанске општине. Тамо је још пре рата из Албаније пребегао сиромаш Зејнел Хима. Супружници Милан и Ружа Поповић су

⁶⁷⁵ Д. Дражић, Тражимо иста права, *Борба*, 4. новембар 1986, 1, 3.

⁶⁷⁶ К. Николић, *нав. дело*, 161, 189–190. Панајот Пљаку је био албански генерал. Педесетих је као политички емигрант пребегао из Албаније у Југославију. Његова породица у Албанији претрпеће разне страхоте. Пљакуова смрт јула 1966. и данас је енигма. Постоје индиције да је покрајинско руководство (Албанци) наложило да буде отрован. У сваком случају оно га је изоловало и на Косову где је службовао једно време по доласку и касније на служби у Београду. Показивао је и знаке душевне поремећености. По смрти је кремиран, урна се налазила на Новом Београду, а руководство у Приштини годинама се борило да не буде и службено сахрањен како се не би иритирала Тирана. АЈ, *Zbirka Panajot Pljaku* (=90), к. 3, 13pp-k.3/249, *Prve izjave Panajot Pljakua*, člana СК PRA; *Isto*, 13pp-V-3/31, str. pov. 740, *Informacija o porodici Panajot Pljakua posle njegovog bekstva*, 7. jun 1957; *Isto*, k3pp-k3/40, *Izjava Panajot Pljakua*, 7. decembar 1958; *Isto*, 13pp-k.3/45, *Zabeleška Popović Marije o smrti Pljaku Panajota*; *Isto*, 13pp-k3/43, *Zabeleška Popović Marije o Pljaku Panajotu i simptomima duševne poremećenosti*, Beograd, 5. januar 1966; S. Đaković, *нав. дело*, 335.

га примили, дозволивши да на њиховом имању подигне кућу. Складно су живели до 1967. када је Хима почео да им отима летину. Поповићи су од тада своју земљу обрађивали само у присуству полиције. Хима им је претио како би одустали од намере да део земље дају под најам, па тако нико није ни желео да се у том својству јави. У таквим условима, крадени и физички угрожавани, живели су преко двадесет година.⁶⁷⁷

Правни уступак емигрантима представљало је доношење југословенског закона о држављанству 1966. Њиме је оно признато лицима рођеним / одраслим или настањеним у земљи до 15. маја 1945. ако су се до дана ступања на снагу закона користила претпоставком југословенског држављанства без позивања на страну. На тај начин је већи број емиграната из Албаније, настањен за време рата, стекао југословенско држављанство. Из тог разлога након 1981. било је предлога да се истражи сваки појединачни случај на начин да се појединац преко посебне анкете изјасни о свом кретању 1912–1960.⁶⁷⁸

Више је очигледних примера да су покрајински органи материјално помагали емигранте. Економиста из Ђаковице Д. Б. сећао се да су надлежни општински органи откупили нека неалбанска имања уселивши у њих емигранте. Исељеник из Дробеша, СО Витина, казаће да је за потребе емиграната покрајински СУП купио десет локалних српских кућа по цени од десет милиона, али искључиво оне са земљом од најмање четири хектара. Цену је одредио СУП и по уселењу људи снабдео их стварима потребним за живот.⁶⁷⁹

Конкретно када је реч о исељенику из Дробеша, СО је априла 1966. добила акт покрајинског СУП-а којим се општински органи информишу да су од савезног СУП-а одређена средства за куповину кућа и обрадиве земље у циљу интеграције емиграната који већ неко време живе у општини. Износи се оцена да је „идеална ситуација“ за то, јер део људи жели да прода имовину. Слична писма послата су и другим општинама. Породица Јовановић, која се пре продаје сеоске имовине

⁶⁷⁷ ААО, Злочини, Не могу више трпети зулум, *Политика*, 13. јул 1987, 8.

⁶⁷⁸ Р. Živančević, *nav. delo*, 79–80.

⁶⁷⁹ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Р. Živančević, *nav. delo*, 37; Аноним, Емигранти на имањима одсељених, 8; Аноним, Продато - није продато, *Политика*, 4. октобар 1982, бр. 24784, 6.

иселила у Гњилане, имала је приликом продаје проблем око цене. Јовановићи су предложили да се пошаље стручна комисија ради процене цене. Општини су понудили целокупно имање за 30 милиона динара, комисија је проценила вредност на 38,5, а имање је 22. јула 1969. продато општини за 21. Покрајински Секретаријат за здравље и социјалну политику наложио је СО Витина да се имовина ослободи од људи и ствари и учини спремном за долазак нових власника након чега ће се обештетити Јовановићи. Потписник овог решења из 1981. био је председник СО Приштина Светислав Јакшић.⁶⁸⁰

Породица Пепоши, привремено настањена у Сојеву код Урошевца, дуго времена примала је социјалну помоћ. Њима је купљена имовина у Дробешу, а плаћене су и услуге селидбе. Обезбеђене су им разне потрепштине: алат, намештај, прибор, плугови за семе, орање, две краве и девет оваца, чаршави и јастучне навлаке.⁶⁸¹

Општина Урошевац купила је, између осталог, кућу од наследника Милана Зечара, уступивши је без права власништва породици емигранта Алије Берата 1966. по доласку из Албаније. Тек осамдесетих локални СУБНОР покренуо је поступак око њиховог исељења како би кућу реновирао и ту сместио збирку НОБ-а везану за Зечара. Општина Урошевац водила је евиденцију о албанским емигрантима тек од 1979. тако да се прави број емиграната који су овде дошли, заправо, и не зна. Посебан скандал јесте случај некадашњег фашистичког министра у Албанији Ћазима Блаце, који је ургенцијом Вахиде Хоџе, Фадиљове супруге, најпре свечано дочекан у селу Блаца да би затим добио друштвени стан у Призрену.⁶⁸²

Иако је јасно да је држава обилато помогла адаптацију емиграната није немогуће да је било и супротних примера. У анонимној представи из Приштине 1977. упућеној савезној Скупштини износи се критика да се имовина уступљена

⁶⁸⁰ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Р. Živančević, *nav. delo*, 60–62.

⁶⁸¹ *Isto*, 61–63.

⁶⁸² Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 252; Р. Živančević, *nav. delo*, 91.

емигрантима одузима. Аутор захтева право признања приватне својине на тој имовини.⁶⁸³

Емигранти су заузимали и висока места у друштвеној хијерархији, одакле су несметано могли пласирати великоалбанску пропаганду. На УП са нерегулисаним питањем југословенског држављанства радили су Идриз Ајети и Али Хадри (не само они), председник Просветног савета Косова био је Исмет Дехирија, службом Хитне помоћи у Приштини руководио Демај Веселји, призренском гимназијом Али Дида и др. Емигрантски лоби употпуниће један емигрант на челу полицијске школе у Вучитрну, један пуковник полиције и многи други.⁶⁸⁴

Знајући за разорни утицај национализма и сепаратизма у образовању можемо само да претпоставимо какав је могао бити допринос томе секретара Покрајинске самоуправне интересне заједнице образовања и васпитања Џељадина Тобције, емигранта из Албаније, који се дуже од деценије налазио на том месту. Након 1981. поднео је оставку, али је 1983. постављен на чело Покрајинског завода за унапређење образовања и васпитања - тамо где се кроје наставни планови и програми.⁶⁸⁵

Југославија се благонаклоно односила према насељавању из Албаније. Чак су и функционери првог реда Едвард Кардељ и Владимир Бакарић на седници Проширеног бироа Председништва СКЈ 31. октобра 1968. затражили дубље повезивање са Албанијом, док је Кардељ поручио да се комунисти морају борити за укидање постојеће границе са овом земљом како она „више не би била граница која дели један народ“. Бакарић је препоручио да се отклоне сметње за насељавање из Албаније:

„Сматрам да би требало развијати аутономију управо тако да тај део Албанаца који овде живе постану један не самостални, него један активни живи центар за развијање албанске нације са једном перспективом даљег уједињавања са

⁶⁸³ АЈ, 160, к. 3558, бр. 04/1-127/77, Информација одређених представки и притужби упућених Скупштини СФРЈ у периоду 1. I 1977. до 31. III 1977. године, Београд, 7. април 1977.

⁶⁸⁴ Р. Живанчевић, *нав. дело*, 53.

⁶⁸⁵ ААО, Злочини, Емигрант кроји уџбенике, *Илустрована политика*, 5. август 1986, 8–9; Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 109–110.

Албанцима тамо. Зато је наравно потребно развијати братство и јединство и средити режим односа насељења на Космету.“

Присутни из ЦК СКС Петар Стамболић и Мијалко Тодоровић нису реаговали.⁶⁸⁶

Француски писац и новинар Андре Малро имао је 1975. занимљив разговор са југословенским интелектуалцем Живорадом Стојковићем. Интересантно, разговор је на српском објављен тек 1999. Француз се чудио југословенској политици:

„Главна опасност вам је од Албанаца. Све су европске државе у основи централистичке, сем Југославије. Да ли вам то говори нешто? Како ћете издржати тај изазов своје независности ако нисте јака, јединствена земља. Толика раздвајања на националној основи не личе ми на чиста посла. Знате ли ви да је једина отворена граница у Европи она између Албаније и Југославије. То је лудост. Између држава које имају најгоре суседске односе на континенту с једне територије на другу циркулише се као да границе нема. [...] Најмања земља Албанија већ се тиме користи, и то, бојим се, кобно. Шта тек остаје за веће и највеће силе које се свуда, у свакој земљи и у све уплићу? Ви нисте при себи, дозволили сте свом народу и Албанцима да се тамо створи пакао. Неко вам га је подметнуо, сигурно, али сво зло није у томе. Треба да погледате у очи трагедији која вам се приближава.“⁶⁸⁷

Демонстрације 1981. избациле су у први план питање емиграната. С обзиром на чињеницу да је њихово присуство у дужем низу година било приметно постављало се питање њиховог броја и порекла имовине. Тек је неколико година након демонстрација мерама савезног Председништва и ЦК СКЈ наложено савезном СУП-у да заједно са републичким и покрајинским секретаријатима утврде право стање. Требало је утврдити статус сваког појединачног емигранта, радно место, деловање, кретање и држање. Октобра 1986. савезни СУП је изнео податак да је у Југославију из Албаније 1948–1970. прешло преко 5.000 Албанаца од којих је већина завршила на Западу. На Косову је тако тренутно боравило 1.219

⁶⁸⁶ I. Đ. Vukadinović, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971.*, 384.

⁶⁸⁷ М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, 140–141. Право је питање како су емигранти пролазили једну од најбезбеднијих граница на свету уз све албанске граничаре, заседе, клопке, патроле, жичане запреке, мртве страже, митраљеска гнезда, крећући се стазама које су користили искључиво упућени шпијуни и диверзанти. *Ž. Živančević, nav. delo*, 71.

емиграната. Одређени подаци дати су и у информацији републичког СУП-а. Ту је наглашено да је највећи талас емигрирања био 1948. када је границу прешло преко 5.000 људи уз оцену да их је већина отишла на Запад (без назнаке колико) и податак да их је на територији Србије тренутно 1.266 (директни емигранти - 559, деца - 254, лица из мешовитих бракова - 453). Према овим подацима југословенско држављанство примило је око 1.300 емиграната. Зејнел Зејнели писаће у *Политици* 1986. да на Косову живи 1.391 емигрант (у 19 општина), односно да је 1948–1981. у Југославију дошло 5.587 емиграната из Албаније (до 1969. отишло 4.108). Тај долазак се поклапа са податком да је од 1962. савезним мерама вршена интеграција емиграната. Она је значила решавање њиховог социјалног, материјалног и друштвеног статуса средствима савезне државе да би касније средства била добијана и од Високог комесаријата УН за избеглице. До 1967. интеграцију је у координацији са покрајинским спроводио савезни СУП. Савезним средствима је 1980. издвојено додатних 20 милиона динара за интеграцију 38 емигрантских породица и два самца. Савезни СУП је тада тврдио да су све емигрантске породице интегрисане и да се улажу додатни напори да се сви емигранти запосле уз нарочиту пажњу да не дође до њиховог штетног утицаја (посебно у просвети). Укупно је до 1981. интегрисано 109 породица куповином имања, кућа, станова и запошљавањем. Неке емигрантске породице саме су изградиле куће, поједине општине делиле су станове из Фонда солидарности, у 38 примера куповина је спроведена од лица српске, у 24 од лица црногорске, у 34 од лица албанске и у два од лица турске националности. Укупно је запослено 162 емигранта, нико у руководећим органима, а 28 у просвети. Југословенско држављанство примио је 31 емигрант, али су они и без држављанства уживали готово сва права. Након демонстрација су три емигранта због непријатељских ставова избачена из просветног система, а из истог разлога неколико студената-емиграната осуђено је на казне затвора (један на пет година).⁶⁸⁸

У тачност званичних информација о броју емиграната постојала је озбиљна сумња. У петицији 2.016 грађана (октобар 1985) износи се бројка од 260.000 емиграната, Милош Мишовић је процењивао да их има око 50.000, а Душан

⁶⁸⁸ Б. Ђокић, *нав. дело*, 287–289; Р. Živančević, *нав. дело*, 41; З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 263–264.

Чкребић да се само током рата из Албаније населило око 200.000 Албанаца. У петицијама Срба и Црногораца осамдесетих тражено је да се откаже гостопримство емигрантима насељеним од 1941, пониште сви купопродајни уговори и врате исељеници Срби и Црногорци. Председништво Србије није имало ни снаге ни воље да тако нешто и реализује.⁶⁸⁹

Југославија је, макар индиректно, признала пораз. Немољно се признавало да су одређени подаци са Косова по питању емиграната, који би, иначе, морали бити доступни, изгубљени. Савезни СУП је признао да нема податке о емигрантима за период до 1975. уз образложење да су о њима водили бригу искључиво општински органи унутрашњих послова. У извештајима СУП-а и неколико других надлежних органа чуло се више цифара о броју емиграната. У једном извештају из 1988. стоји да је од 1941. у земљу дошло 15.000 емиграната. Ружа Петровић је сматрала да је бројка далеко већа у шта се, како је рекла, уверила анализом пописа 1981. Највећи број емиграната на Косову насељен је у пограничним општинама, што вероватно није случајно. У питању су Пећ, Призрен, Ђаковица, Дечани и Драгаш. У Црној Гори су у питању општине Титоград, Плав, Иванград, Улцињ и Бар, дакле оне са чијим су територијама такође калкулисали великоалбански идеолози. Овакве општине биле су, заправо, својеврсни мостобран за дубљу пенетрацију на југословенску територију. Индикативно је, такође, да против компромитованих емиграната Југославија није користила међународне уговоре на које је апсолутно имала право а који регулишу оваква питања.⁶⁹⁰

Поставља се, такође, питање зашто се међу емигрантима из Албаније није нашао готово нико од Срба, Црногораца и Македонаца ако се зна да је њихов положај у тој земљи био врло тежак. Чини се вероватним да су тирански планери рачунали да ће досељавањем Албанаца додатно утицати на етничку структуру становништва. Познато је да се интензитет насељавања повећао после 1966. Највероватније да је цела ствар имала за циљ подршку започетој албанизацији Косова.⁶⁹¹

⁶⁸⁹ Б. Ђокић, *нав. дело*, 288; П. Р. Ристановић, *Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године*, 337.

⁶⁹⁰ Р. Živančević, *нав. дело*, 104–120.

⁶⁹¹ ААО, Исељавање, Између бункера у обећану земљу, *Илустрована политика*, 5. април 1988, 9.

Да је ствар политички мотивисана видимо и на следећем примеру. Наиме, док су трошена средства Југославије ради интеграције грађана Албаније словенско становништво из Румуније које је као емигрантско прешло у Југославију враћено је у Чаушескуову диктатуру уз објашњење да Југославија нема средстава за њихово прихватање.⁶⁹²

Југословенска штампа до 1981. готово да уопште није писала о емигрантима. Извесни Драгутин Бутуровић из Приштине упозорио је у *Јединству* на проблем емиграната:

„Молим вас да ми омогућите мало простора у Вашем цењеном листу за ово моје писмо. Заправо, овом приликом желим да поставим питање, и ако је могуће да добијем одговор, као борац НОР-а и официр ЈНА у пензији - из којих средстава и ко је финансирао куповину земље и кућа за емигранте из Албаније. Случајно располажем сигурним доказима да је за албанске емигранте купљено више имања на Косову. Примера ради, наводим следеће Јаничића Милоша и Радула Раденовића из села Дробеша и Грмова, код Витине, од Мијалка Јаничића из Орловића код Приштине, а тога је било и у Сувом Долу код Липљана, Витомирици и још неким селима, откупљене су и куће и земља. Ово питање су мени постављали борци НОР-а пошто сам био секретар II-ге месне организације НОБ-а. Пошто нисам знао одговор ја сам ово питање поставио више пута на званичним састанцима Општинског одбора СУБНОР. Међутим, прави одговор никада нисам добио. Ради тога постављам ово питање и тражим одговор - ко је и одакле одобрио средства за куповину ових имања? Напомињем да се земља и куће, као и пољопривредни и други инвентар, искључиво куповао од српских и црногорских породица.“⁶⁹³

⁶⁹² Р. Živančević, *nav. delo*, 135.

⁶⁹³ Д. Бутуровић, Ко је куповао земљу за емигранте?, *Јединство*, 27. јун 1981, бр. 151, 9.

4. ИСЕЉАВАЊЕ

4.1 Од краја рата до пленума (1945–1966)

Сведочанство о међунационалним односима на Косову пре пленума оставила је Дидара Дукађини-Ђорђевић, Албанка из Призрена удата за партијског радника Тодора Ђорђевића. Колико је њен брак био несхватљив тада говори и то што је породица Дукађини прекинула са њом односе због удаје за Србина. Такође, ни Срби се нису одушевљавали да им ћерка пође „за оног другог“. Дукађини-Ђорђевић је педесетих радила као учитељица у Подујеву. Тврдила је да су у колективу владали пристојни међунационални односи без значајнијег подвајања, а тамо где је било национализма био је скривен. Међу колегама, казала је, било је Срба који нерадо гледају на Албанца директора због националне припадности, али и Албанаца који невољно говоре српски у зборници. Њена деца нису ни научила албански јер се у мешовитом друштву подразумевао српски. Осим тога, сећала се да се власт према Албанцима грубо понела при сакупљању оружја, да су прислушкивани и да је брањено истицање националних симбола, али није приметила и исељавање Срба и Црногораца.⁶⁹⁴

О овом проблему је 1956. на саветовању пред ужим кругом сарадника потпредседник ИВ Скупштине Србије Слободан Пенезић Крцун изнео податак да се 1955. само „у Србију“ иселило 800 српских породица уз процену да ће за десет година таквог исељавања они у АКМО нестати. Није немогуће да је бројка можда и прецењена како би се указало на опасност од национализма и сепаратизма, али је тенденција исељавања несумњиво постојала.⁶⁹⁵

Чињеница је, дакле, да је исељавање започело пре 1966, иако су албански функционери и интелектуалци то упорно порицали и покушавали да процес ограниче на постбрионски период. Недостаје целовита студија која би приказала исељавање Срба и Црногораца пре пленума. Зато смо делом упућени на демографска истраживања. Она, међутим, не претендују да одговоре на то питање, али се кроз бројке одређене тенденције, ипак, наговештавају. АКМО је 1953–1961. била емиграционо подручје са негативним миграционим салдом (досељених

⁶⁹⁴ М. Malešević, *nav. delo*, 85–90.

⁶⁹⁵ Ј. Пеликан, *Новим путевима : Косово : 1958–1969.*, 69–73.

56.058, одсељених 74.455). Сви региони I ступња (Косово, Звечан, Шара, Метохија) били су емиграциони. Косово је имало миграциони биланс - 3.619, Звечан - 1.146, Шара - 11.951 и Метохија - 9.418. Београд са широм околином представљао је популарно одређиште тих људи. По попису из 1961. са територије АКМО овде је живело 15.463 лица. Из АКМО у ужу Србију између 1946. и 31. марта 1961. иселило се 31.138 људи. Просечно је годишње 1946–1952. одлазило 1.281 људи, у периоду 1953–1957. њих 2.123, а највећи интензитет остварен је 1958–1961. када је годишње одлазило 4.476. Годишњи просек 1946–1961. износио је 2.040 људи. Са територије АКМО у Војводину отишло је од краја рата до 1961. укупно 6.801 лице. Годишњи просек 1946–1952. износио је 419, затим 1953–1957. опао на 339, а 1958–1961. достиже 672. Просечно је годишње 1946–1961. одлазило 444 лица. СПЦ је 2003. изнела податак да је од краја рата до 1961. укупно 338 насеља остало без Срба и Црногораца. Треба имати у виду да је држава до 1966. материјално стимулисала долазак кадрова у слабије развијена подручја, али је пристизањем сопствених кадрова дошло до стагнације и инверсних кретања. Демограф Милица Сентић није тада препознавала да је један од узрока оваквих кретања притисак, већ је тврдила да одлазе због бољих услова рада, школовања и сл. Испоставила се, међутим, тачном њена оцена из 1971. да ће веома снажан демографски притисак на Косову узроковати појачану миграцију.⁶⁹⁶

До 1960. миграциони салдо аутономије био је позитиван једино у односу према Црној Гори, одакле је дошло више људи него што је отишло у обрнутом смеру (Табела бр. 8). Највише људи са Косова отишло је у ужу Србију, затим Војводину па Црну Гору (Табела бр. 9), а одсељених Срба било је далеко више него Црногораца (Табела бр. 10).⁶⁹⁷

⁶⁹⁶ Епископ Атанасије Јевтић, *нав. дело*, 36–38; М. Sentić, *Migracije stanovništva Kosova*, Beograd 1971, 112–131, 217, 346; Centar za demografska istraživanja (pr.), *Demografski i ekonomski aspekti prostorne pokretljivosti stanovništva u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata*, Beograd 1968, 35–126.

⁶⁹⁷ Табеле бр. 10 и 11 и пратећи текст према: В. Мађарај, *Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova : ekonomsko-demografska studija*, 117–122; М. Благојевић, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, 238; В. Стојановић, *Poglavlje VI*, 99–103.

Табела бр. 8 Миграциони салдо АКМО

Миграциони салдо АКМО	1946–1960
ужа Србија	- 13.236
Војводина	- 3.431
Црна Гора	+ 2.648

Табела бр. 9 Зоне исељавања

Одсељено са АКМО	1946–1960
ужа Србија	20.435
Војводина	3.953
Црна Гора	1.571

Табела бр. 10 Исељени Срби и Црногорци⁶⁹⁸

Временски период	Укупно	Срби	Црногорци
1946–1960	18.181	15.222	2.959
1961–1970	34.656	29.133	5.523

Од педесетих је при СКЈ радила комисија за националне мањине у чијем делокругу рада је била и албанска мањина и њени проблеми. Кољ Широка је на седници комисије фебруара 1960. истакао да има извесних резултата у развоју културе и школства Албанаца. Комисија је, иначе, као проблеме маркирала ниски ступањ општег развоја, незапосленост (посебно омладине и жена) и пропагандни утицај из Албаније и земаља источног лагера. Из Тиране је, према сазнањима комисије, поручивано да се Албанци налазе под српском окупацијом. Пропаганда

⁶⁹⁸ S. Bogosavljević, *Statistička slika srpsko-albanskih odnosa*, 22–23.

је имала утицаја. Нарочито око Пећи, Дечана и Ђаковице ширен је физички и психички терор према Србима и Црногорцима. Поручивано им је да им овде није место и да се селе. У порасту је био и број негативних иступа појединаца и група међу средњошколском омладином. Национализам и сепаратизам су примећивани у писменим задацима ђака, долазило је до честих бојкота наставе на српском, истицане су и цртане шовинистичке паролe, албанске заставе и певана химна, организоване групе међу средњошколском омладином за бег у Албанију и сл. Ширењу пропаганде били су склони учитељи и ретки интелектуалци. Може се рећи да је ова фаза тихе али јаке индоктринације погодовала исељавању.⁶⁹⁹

Исељавању пре 1966. погодовала је политика насилног формирања сељачких радних задруга. Према Албанцима се, међутим, није ишло таквом оштрином. Само на подручју среза Урошевац основана је 31 сељачка радна задруга од чега 20 у српско-црногорским селима. Имања Срба и Црногораца одузимана су „силом закона или законом силе“ уз минималну накнаду да би се на њима градиле

⁶⁹⁹ AJ, 507, Komisija za nacionalne manjine CK SKJ, (XVIII), XVIII-k.2/1, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine održanog 24 februara 1960; *Isto*, XVIII-k.4/21, Informacija o neprijateljskoj propagandi iz Albanije o stanju Albanaca u Jugoslaviji, januar 1960; *Isto*, XVIII-k.4/22, Neki problemi omladine albanske nacionalne manjine, 20. jun 1960; *Isto*, XVIII-k.4/15, Informacija o antijugoslovenskoj kampanji istočno-evropskih zemalja i njenom uticaju kod masa kosovsko metohiske oblasti; *Isto*, XVIII-k.4/10, Izveštaj SK o radu organizacije SKS sreza Peć u 1956/57 godini podnesen XIII sreskoj konferenciji, 1957; *Isto*, XVIII-k.4/4, Neka aktuelna pitanja neprijateljskog delovanja među učiteljima šiptarske manjine, 30. septembar 1955. Вид. *Isto*, XVIII-k.4/1, Referat o albanskoj nacionalnoj manjini, 31. decembar 1952; *Isto*, XVIII-k.4/3, Albanska nacionalna manjina u Jugoslaviji, april 1955; *Isto*, XVIII-k.4/5, Albanska i turska nacionalna manjina na Kosovu, 1956; *Isto*, XVIII-k.1/20, str. pov. 133, Izveštaj o nacionalnim manjinama u FNRJ; *Isto*, XVIII-k.3/7, Neke mere koje treba preduzeti u vezi zaključaka IK CK SKJ o pitanjima nacionalnih manjina, 1959; *Isto*, XVIII-k.3/8, Referat o nekim problemima rada sa pripadnicima nacionalnih manjina, 1959; *Isto*, XVIII-k.3/11 Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, 25. mart 1959; *Isto*, XVIII-k.3/12, pov. br. 196/1, Sprovođenje zaključaka IK CK SKJ po pitanju nacionalnih manjina u Srbiji, 9. jul 1959; *Isto*, XVIII-k.3/13, Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, 18. jun 1959; *Isto*, XVIII-k.4/14, Albanska nacionalna manjina, 5. decembar 1958; *Isto*, XVIII-k.4/16, Informacija o problemima prijema radiostanice Prištine na teritoriji Kosmeta i NR Albanije, jun 1958; DAS, Д-2, PK SKK, k. 4, Informacija o pojavama neprijateljskih delatnosti na Kosovu i Metohiji u 1964. godini, Priština, oktobar 1964. О исељавању из пећког краја сведоче бројни купопродајни уговори у којима је продавац Србин или Црногорац, а купац Албанац. Продавац је давао изјаву у којој стоји да продаје без принуде и унапред се лишавао права на накнадни судски поступак (као и купац). Архив СПЦ, Збирка купопродајних уговора КИМ 1951–1981, Купопродајни уговори 1946–1954, Уговор о продаји и куповини закључен између Магде Марјановић удове из Пећи као продавца с једне стране и Ђамил Мемет Веће абације из Пећи као купца с друге стране, Пећ, септембар 1949; *Isto*, Збирка купопродајних уговора КИМ 1961–1969, Општински суд у Пећи, бр. 014/187, Купопродајни уговор, Пећ, 31. март 1965; *Isto*, Збирка купопродајних уговора КИМ 1951–1981, Купопродајни уговори 1946–1954, бр. 6/52, Уговор о продаји и куповини, Пећ, 30. мај 1952; *Isto*, бр. 35/47, Уговор о продаји и куповини, Пећ, 20. март 1947; *Isto*, бр. 105/48, Уговор о продаји и куповини, Пећ, 3. децембар 1947.

фарме, расадници, плантаже, огледна домаћинства, касарне, школе, индустријски објекти, ловачке куће, виле, албанска гробља и сл.⁷⁰⁰

Случај Призренца Драгана Гаралејића је карактеристичан. Он се жалио кабинету потпредседника Републике 1963. да му СО руши кућу без правоснажног решења о експропријацији и потврде да је обезбеђен новац за исплату. Сматрао је да је циљ одређених фактора да се он оштети и изнури јер је стар и болестан („Крив сам једино што живим“). У исти кабинет стигло је и писмо Војислава Томовића из Прелеза код Урошевца. Износи се молба да буде примљен да „исприча“ потешкоће, иначе ће млад извршити самоубиство. Кабинет је примио информацију и о шовинизму у србичком крају. За три године се под притиском иселило преко 30 породица, а најчешће у Крагујевац и Краљево са околином. Купци су углавном радници „Трепче“. Под притиском се налазио и манастир Девич.⁷⁰¹

Очигледно је да се држава није тако понашала и према Албанцима. Галилу Матушу признато је 1962. право на земљиште које је његов отац узурпирао а он наставио да обрађује. Узето је у обзир Галилово лоше имовно стање и чињеница да нелегално коришћена земља не угрожава, наводно, никога. Ово је само један показатељ двоструких аршина, свакако не изолован.⁷⁰²

Политика је 1990. разговарала са некадашњим судијом у Ђаковици Божидаром Стијовићем. Он је упознао јавност да је неколико деценија раније упутио писмо секретару ЦК СКС Јовану Веселинову у којем га обавештава о притисцима на Србе и Црногорце да се иселе. Уз писмо је приложен списак 227 лица на која је 1954–1961. вршен притисак да се иселе. Стијовић је говорио о експропријацији српско-црногорских имања, углавном насељеника, ради формирања пољопривредних добара. На тај начин дошло је до њихове

⁷⁰⁰ М. Ђећановић, *Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878–1988.*, у: *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, 146–147.

⁷⁰¹ АЈ, Кабинет потпредседника Републике (=703), к. 45, бр. 4363/63, Гаралејић Драган, из Призрена жалба против поступака Општине Призрен; *Исто*, бр. 4435/63, Писмо Војислава Томовића са Космета кабинету потпредседника Републике; *Исто*, к. 72, бр. 68/61, Информација о појавима шовинизма и нетрпелјивости шиптарског према српском живљу у Србци, Београд, 17. јун 1961.

⁷⁰² Архив СПЦ, Збирка купопродајних уговора КИМ 1951–1981, Збирка купопродајних уговора 1955–1989, бр. 1116/62, Решење Галил Мемета Матушу, Пећ, 23. јул 1962. Чак и летимичним погледом на списак поседника у пећком крају 1954. којима је експроприсана земља примећује се велики број Срба и Црногораца. *Исто*, Купопродајни уговори 1946–1954, Експроприсано земљиште у корист ФНРЈ, Азбучни преглед поседника за 1954 год.

депопулације. Таквим отимањем земље настало је код Ђаковице пољопривредно добро „Рзних“ са око 700 хектара чиме су бројна села (Дашиновац, Ракоц, Глођане, Горњи и Доњи Битеш, Горњи и Доњи Ратиш, Добрић, Фираја, Дубрава) остала без знатног неалбанског живља. У околини Ђаковице на исти начин формирана су пољопривредна добра у Еренику, Еречу, Љугбунару, Чабрату, Пискотама, код Терзијског моста; у Ораховцу и околини подигнути су плантажа и подрум, у призренском крају пољопривредни комбинат, плантаже винограда и подрум, око Суве Реке, Мале Круше и у пећком крају плантаже и виногради. Пољопривредна газдинства подигнута су и у Барану, Захаћу и Дреновцу код Пећи, у Истоку и околини (Дубрава, Гусар шуме, Ракош), Жутовац код Дренице са већом неалбанском популацијом постало је пољопривредно добро а ови расељени. Слично се поступило и са Краљевицом и Пољакусом, односно са српском плодном земљом око Приштине, Урошевца и Подујева. Крајем педесетих формирана је посебна комисија са задатком да испита исељавање. Установљено је да су услови живота исељеника слабији него пре одласка, али је ондашњи секретар Обласног комитета Душан Мугоша побио све критике и ликовоа да је на овакав начин створена радничка класа.⁷⁰³

У писму Јовану Веселинову дат је низ илустративних примера који приказују незавидан положај Срба и Црногораца у општини Ђаковица. Аутор почиње са албанским прогонима почетком рата и послератним притисцима на Србе и Црногорце да се не врате. Они који су се, пак, вратили затекли су спаљене куће и опустошена имања. Држава је предвидела помоћ у виду грађевинског материјала и радне снаге, али је део материјала био лошег квалитета или је разграбљен од појединих Албанаца (од њега правили куће). Акценат аутора је, пре свега, на пристрасном раду појединих општинских и средњих органа у Ђаковици, што је као крајњу последицу имало да Срби и Црногорци продају имања у бесцење и одлазе. Ту се види сличност са постбрионском периодом у смислу да најчешће постоји само једна понуда приликом продаје (Албанци се унапред тако договорили), па тако очајни продавац пристаје и под тим условима да прода не би ли узео макар и мало новца. Најосионији Албанци уз помоћ локалних власти тврдили су да су

⁷⁰³ ААО, Исељавање, Како је Душан Мугоша „стварао“ радничку класу, *Политика*, 17. јун 1990, 12.

имања на којима неалбанци живе њихова, поручивали да их не занимају пресуде и мишљења републичких органа и настављали са притиском који је негде попримио и физичке облике. Носиоци притиска били су често из познатих колаборационистичких породица, мада Стијовић именује и брата Махмута Бакалија Авдију. Упечатљиво је да стипендије добијају деца из породица сумњиве идеолошке оријентације и прошлости, не и многи Срби и Црногорци из угледних комунистичких породица, и примећен је неједнак третман приликом запошљавања где се Албанцима често прелази и преко политичке подобности и радних квалификација. Запосленим неалбанцима траже се грешке, под сумњивим околностима постају вишак радне снаге, дају се откази, запажа аутор. Према Србима и Црногорцима предузимају се драстичније мере приликом неплаћања пореза и дуговања па таква имовина често постаје предмет лицитације, што није тако чест случај са Албанцима. Последица оваквог стања јесте масовно иселавање због чега су многа села опустела и даље групашење на националној основи. Стијовић даље примећује да ни другде по АКМО боље стање.⁷⁰⁴ Ако знамо да је притисак, дакле, целовит у смислу да обједињује комплетну територију и да су обрасци деловања националиста и сепаратиста, барем ако је веровати наводима судије, слични или истоветни онима из постбрионског периода, јасно се може пратити континуитет у реализацији великоалбанске идеје етнички чистог Косова.

СКС је до 1966. био знатно критичнији према појавама национализма и сепаратизма на територији АКМО (АПКМ). Од 1959. комисијама за националне мањине при ЦК СКЈ и републичким ЦК почели су пристизати извештаји о притисцима на Србе и Црногорце. У њима се наглашава да је притисак систематског карактера, а да облици и форме постају бројнији и перфиднији. Из Приштине су, међутим, настојали да умање њихову веродостојност. Због таквих разлика ИК ЦК СКС је пролећа 1961. формирао радну групу са намером да на терену утврди чињенично стање. На челу се нашао Драгослав Марковић, а био је присутан и секретар Комисије за националне мањине при ЦК СКС Миладин Вилотић. Посебно Вилотић сведочи о страху чланова радне групе да не буду

⁷⁰⁴ Исто, Злочини, Зашто је ћутао Јован Веселинов, *Политика*, 16. јул 1989, 19; Исто, Власти протерују Србе и Црногорце, *Политика*, 17. јул 1989, 19; Исто, Непријатељи на челним функцијама, *Политика*, 18. јул 1989, 19; Исто, Самоубиство због неправде, *Политика*, 19. јул 1989, 17. У питању је четвороделни фељтон Д. Бећировића и Љ. Ђикановић „Сведочанство Божидара Стијовића“.

схваћени као српски националисти, иако су их партијски другови у тајности охрабривали да истрају. Чланови радне групе су у три дана посетили све општине АКМО и након почетне уздржаности мештана да говоре о проблемима чуло се доста на тему исељавања и одсуства жеље да се оно спречи. По повратку у Београд одржан је заједнички састанак чланова радне групе, Комисије за националне мањине и Идејно-политичке комисије. Изношени су бројни примери насиља по општинама, а вођене су и стенографске белешке како би се на основу њих и ранијих сазнања сачинио јединствен извештај. То је и учињено 1962. Садржај извештаја остао је познат само кругу од неколико десетина лица, док остали, па чак и неки битни функционери, за њега нису знали. Извештај је, не зна се како, нестао из архивске грађе. Није га пронашао ни Вилотић као један од три потписника. Приштини је наложено да спречи исељавање. Притисак, међутим, није заустављен. Полицијско руководство на челу са републичким секретаром унутрашњих послова Војином Лукићем припремило је посебан „Извештај о непријатељском деловању и негативним појавама на Космету 1961–1962“, који је представљен на седници ИК ЦК 9. јула 1962. Он је највероватније и припремљен за потребе ове седнице. У извештају доминира оцена да се Срби и Црногорци налазе под притиском. Седницом је председавао председник републичког ЦК Јован Веселинов, а у раду је осим чланова ИК учествовао и Лукић. У записнику са седнице стоји да су чланови ИК још раније добили информацију о неким идејно-политичким проблемима коју је „припремила група другова из ЦК“ (највероватније Марковићева радна група). Оба материјала остала су позната само члановима ИК ЦК и мањем броју чланова ЦК позваних да их прочитају, док партијско чланство и јавност нису знали ништа.⁷⁰⁵

Након прве тачке седнице („Неки идејно-политички проблеми на Космету“) уследила је дискусија, а затим су усвојени закључци. Констатован је општи напредак АКМО уз оцену да постоје бројни нови проблеми као последица заосталости и многонационалног састава становништва. Истакнута је, такође, потреба већих улагања и привредног, културног и сваког другог повезивања са

⁷⁰⁵ С. Терзић, *Стара Србија : (XIX-XX век) : драма једне цивилизације : Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад-Београд 2012, 299–300; М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, 104–119; Исти, *Сведочења о збивањима на Космету у раздобљу 1959–1968. године*, 351–353.

остатком Републике, јер је примећена тенденција затварања у локалне оквире. Дају се, сем тога, и начини могућег отпора национализму и сепаратизму, а посебно индоктринацији из Албаније. Наглашено је да комунисти морају енергичније реаговати на све манифестације национализма и сепаратизма. У закључцима се износи оцена да исељавање тренутно не представља већи друштвени проблем, али би то могло постати уколико изостане адекватна реакција. Са тим у вези:

„Не улазећи у свестрану анализу те појаве Извршни комитет сматра нужним да укаже на потребу врло брзог и врло ефикасног интервенисања по сваком случају исељавања под притиском и насиљем како ти случајеви не би штетили међунационалним односима.“⁷⁰⁶

Раније поменути елаборат Војина Лукића на 87 страна куцаног текста садржи увод, шест нумерисаних глава, статистички преглед, једну ненумерисану главу („Извори и услови непријатељског деловања и негативних појава“) и закључке. Наслови нумерисаних глава су „Делатност Албанске обавештајне службе“, „Делатност западних обавештајних служби и емиграната из ових земаља“, „Појаве национализма и иредентизма“, „Притисак на живаљ српске и црногорске националности да се исели из ове области“, „Реаговање на сукоб СССР-Албанија“ и „Реаговање живља српске и црногорске националности на националистичко-иредентистичке појаве“. У првој глави износе се сазнања о присуству Сигуримија на територији АКМО са циљем индоктринације Албанаца и мерама које предузимају надлежни. Сигурими се бавио убацивањем наоружаних диверзантских група и појединаца, формирајући развијену мрежу „јатака“ и „по својој бруталности, баналности и извртању чињеница“ остављао велики утицај на албанске масе. Надлежни су упозорени на везе албанског Посланства у Београду са националистима у АКМО. Примећен је, такође, појачан тренд емигрирања у Албанију углавном из непријатељских политичких побуда (око 60% тог броја). У укупном броју све је више оних Албанаца који емигрирају из унутрашњости АКМО, а не као раније из самих пограничних општина. У другој глави говори се о напору западних служби да овде створе упоришта преко емиграната албанског порекла, односно појачаној непријатељској делатности емигрантских комитета на Западу и у Турској. Комитети, каже се даље, настоје да се обједине и

⁷⁰⁶ С. Терзић, *нав. дело*, 302–305.

интернационализују албанско питање. У том контексту наводи се податак да је Кадри Халими, кустос музеја у Приштини, требало да на челу посебне делегације посети УН и затражи плебисцит у АКМО. У трећој глави детаљно је описан продор национализма и сепаратизма, било деловањем појединаца или илегалних организација које се све више обједињују („по броју масовније, делују организоване и дрскије“), а затим се говори о националистичким методама (диверзије, штрајкови, пароле, анонимна писма руководиоцима, истицање албанских застава, распиривање националне мржње). Националистичко-сепаратистичка активност испољавала се, каже се овде, и јавно (на прославама се пева о јунаштву Шабана Полуџе, Муле Идриза и других). Најјаче упориште национализам и сепаратизам остварују у делу културних и јавних радника, службеника, нижих и виших функционера албанске националности. У укупном броју предњаче просветни радници. Школе се, иначе, препознају као место где се Срби и Црногорци суочавају са психофизичком тортуром. Са тим у вези цитира се изјава директора основне школе у Дреници Ељшани Муслија:

„Ми Шиптари у Дреници треба да смо задовољни, у нашем крају нема више српског живља па сада могу и женска деца да иду у школу. Сада је овај крај чисто шиптарски и само чекамо прикључење Албанији.“

Такође, и изјава подујевског учитеља Шабана Идриза:

„Шиптари су на Космет дошли први, када није било никога. Касније је дошао мањи број Турака, а много касније Срби. Црногорци су дошли тек после I светског рата. Зато Шиптари морају да добију своја права која сада немају. Они су са Србима увек ратовали-никад се нису трпели. Сећате се шта су од нас чинили за време бивше Југославије, мучили су нас и прогањали. Сад није, ништа боље, због чега ми никада не можемо бити пријатељи, а нећемо ни бити, јер смо се кроз историју увек клали. Овде морају остати само Шиптари, јер другима нема места.“

Албански ђаци индоктринирани су, каже се, историјским фалсификатима, родитељи и околина их наговарају да не користе српски, а у школама добијају незаслужено добре оцене како би уписивали факултете и примали стипендије. Све је то у вези са циљем да се оствари будућа кадровска супремација. Примећује се, такође, пракса да стипендије добијају лица кривично гоњења због непријатељског рада и деца из породица познатих по непријатељским ставовима. Аутор оцењује да

и протекционаштво, корупција, уцене и друге лукративне радње доприносе распиривању међунационалне мржње. Уочено је да се запошљавају првенствено Албанци (међу њима националистички расположена лица, па и лица која су издржала затворску казну), да прогон Срба и Црногораца постаје наглашенији и да је све приметнија национална подељеност. У закључку се прецизира да је одређен број Срба и Црногораца напустио АКМО и да националисти и сепаратисти притискају Албанце лојалне држави који се оправдано питају зашто очекиваног одговора државе нема.⁷⁰⁷

О исељавању је у четвртој глави изнета тврдња да траје дуго и представља озбиљан политички проблем уз констатацију да не постоје прецизни подаци о обиму. Према непотпуним подацима за последње две године исељено је више од 500 српско-црногорских породица. Као подручја најизраженијег притиска наводе се општине Подујево, Дреница и Ђаковица. Из општине Дреница Срби и Црногорци исељени су из знатног броја села, док се за општину Ђаковица износи податак да 80% преосталих сународника најављује одлазак уз претпоставку да ће се у току наредне године и иселити. Документ обилује конкретним примерима притиска и то првенствено у сеоској средини. Помињу се села Одановце (Каменица), Влашња (Призрен), Великинце (Гњилане), Коморане и Чикатово (Глоговац), Светља, Летанце, Главник (Подујево), Добри До (Пећ), Ђој (Ђаковица) из чега можемо извући закључак да су Срби и Црногорци изложенији притиску у срединама где су малобројнији. Притисак се манифестовао у разним формама почев од претњи преко физичких напада (и на женску децу), намерног уништавања добара, причињавања пољских штета (пуштање стоке да уништава летину, сеча шума, воћњака и винограда, забрана употребе пољских путева, преоравање међе, скретање воде са канала за наводњавање, загађивање воде у бунарима, затварање сточних појила), присвајања непокретности и сл. Нарочито трауматично било је скрнављење гробаља за шта се „користе“ малолетна лица, јер се унапред зна да због малолетности неће бити адекватније кажњена. Чак и старији преступници, наводи се, за озбиљнија кривична дела осуђују се на казну затвора 10–30 дана што само поспешује исељавање. Највећи притисак трпе насељеничке породице, а посматрано кроз категорије запослених лица у служби ресора унутрашњих послова и официри.

⁷⁰⁷ С. Терзић, *нав. дело*, 300–302, 545–547.

Српско-црногорско становништво живи, примећује се, у психози да ће АКМО бити припојена Албанији и да ће се за њих поновити 1941. Аутор од надлежних органа изричито захтева да ради потврде његових навода упореде пописе из 1953. и 1961.⁷⁰⁸

У елаборату се говори и о расположењу Срба и Црногораца уз оцену да се осећају као мањина у сопственој земљи услед чињенице да се еманципација Албанаца, посебно у сфери запошљавања, спроводи на њихову штету. Срби и Црногорци су интимно сматрали да су тиме Албанци награђени за масовну колаборацију у рату, прецизира се да не разумеју мере државних органа и СК и у најкраћем року би се великим делом иселили да не постоји тенденција да се њихова имовина преузме без надокнаде или уз симболичну.⁷⁰⁹

Изворе национализма и сепаратизма аутор налази, између осталог, у непријатељској политици Албаније према Југославији уз далековиду сугестију „да би требало преиспитати тезу, односно уверење да су се Шиптари дефинитивно определили за Југославију, уколико такво уверење још постоји, јер збивања на Космету наговештавају да код великог броја Шиптара тек предстоји право и вероватно коначно политичко опредељивање“ („Сматрати да је то опредељивање завршено, могло би да буде врло опасна заблуда“). Аутор је приметио да демократизација друштва даје, заправо, непријатељу већу слободу у деловању, а погодују му и заосталост, пренасељеност и брзе и механичке мере државе. Упозорава се на разорни непријатељски рад дела запослених Албанаца, посебно оног који је у скорије време примљен у радни однос, и позива на обзирност. Аутор је свестан да због заосталости и ниског нивоа културе код Албанаца и обичне ситнице изазивају међунационални проблем. Препознаје као фактор и наслеђе прошлости, нарочито Првог и Другог светског рата, с обзиром на чињеницу да је сећање код Срба и Црногораца на страдања живо и представља тешкоћу у спровођењу политике братства и јединства. Српско-црногорски национализам је дефинисан као „априорно неповерење према Шиптарима“, а понегде прелази у

⁷⁰⁸ Исто, 300–302, 541–545. Да међунационални односи ни педесетих нису били добри сведочи и реченица коју су Албанци често користили као у Дробешу: „Био Дуче (Мусолини) или Дућ (Душан Мугоша), Србима овде нема живота.“ Р. Živančević, *nav. delo*, 69.

⁷⁰⁹ С. Терзић, *нав. дело*, 547–549.

шовинизам реагујући преоштро на појаве национализма и сепаратизма код Албанаца. На крају је дата јасна препорука да се кадровски, технички и на сваки други начин појача апарат службе и јединица полиције, односно пооштре мере гоњења кроз судско и административно кажњавање.⁷¹⁰

Јово Бајат, пре пленума руководиоца митровачког СУП-а, на испитивању пред партијском комисијом изнеће тврдњу да је у неколико година појачан притисак на Србе и Црногорце. Поменуо је разне пољске штете, проблеме око продаје имовине, физичке нападе и др. Органи службе, сведочиће Бајат, предузимали су одређене мере заштите оштећених лица, обавештавајући општинске комитете о инцидентима. Лично је, наводно, разговарао са председницима СО и затражио да судије оштрије кажњавају насилнике. Судови су, пак, најчешће изрицали благе казне шовинистима. За покушај силовања тринаестогодишње девојчице Исуф Бајрам 1961. кажњен је са 30 дана затвора, а дешавало се да тужиоци пријаве насиља држе у фиокама са намером да застаре.⁷¹¹

Битан метод притиска било је механичко усклађивање националне структуре запослених са националном структуром становништва, а проблем је још већи ако знамо да се то механички чинило на штету квалификационе структуре. Албанци су, донекле и са правом, сматрали да су у подређеном положају имајући у виду реални дисбаланс између броја запослених Албанаца и њиховог учешћа у укупном становништву. Срби и Црногорци су то објашњавали разликом у старосној структури две заједнице - како је албанско становништво млађе њега има мање и у броју запослених. Један извештај службе из прве половине шездесетих говори о проблемима које изазива политика запошљавања:

„Највише негативних појава има код локалних органа, који последњих година спроводе у неким местима изразито националистичку политику. У неким комунама (као на пример у Пећи) општински комитети одржавају низ састанака (који трају по неколико часова) на којима се редовно расправља да ли су у органима власти и у привредним предузећима правилно распоређена руководећа радна места међу кадровима шиптарске - с једне стране и српске и црногорске националности - с

⁷¹⁰ Исто, 550–556.

⁷¹¹ И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 624.

друге стране, процентуално према броју становника. У таквој политици смењују се са положаја често пута способни и квалификовани кадрови, а на њихова места доводе лица без икаквих квалификација, чак и политички непријатељи.⁷¹²

Важан извор о предбрионском исељавању јесу годишњи извештаји епископа Павла Синоду СПЦ. Павле говори о религиозности народа, радовима на црквеним објектима, верској настави, манастирима и монаштву, односима са влашћу и сл. Делови извештаја који говоре о исељавању су, иначе, мањег обима. Епископ на више места даје оцену да је као последица исељавања смањен број парохија и крштења. У извештају од 12. маја 1959. препричава ситуацију када су га у Девичу посетила последња три неодсељена домаћина из села Лудовића, нудећи да црква откупи њихову земљу да је не би продали Албанцима. У наредном извештају Синод је упознат да је манастир Соколица откупио земљу неких српских породица која намеравају да се селе, чиме су успели „да заокругле имање“ и не добију „за комшију неког од кога би се и они морали селити“. Павле помиње да исељавања има и у другим крајевима, а да се плански разбијају већински српске средине. У извештају из 27. априла 1961. записаће да девички манастир тешко проналази раднике, јер се овдашњи Срби „незадржано селе“. Био је убеђен да је исељавање последица страха од евентуалних репресалија Албанаца у случају политичког заплета, затим фаворизовања Албанаца наспрам Срба у органима управе, притиска на вернике и СПЦ и разних друштвено-економских разлога („разумљиви и оправдани“). У извештају од 11. маја 1962. Павле уочава да се проблем исељавања заоштрава - из Гњиланског намесништва за годину дана иселило се преко 200 домова (из Врбовачке парохије 70) и из Голешке парохије 81. Исељавање је појачано у околини Приштине (Коморане пре рата имало 40 српских домова а 1962. само 12, Ново Чикатово 48 и 22, Доњи Забел 18 и четири, Велики Белаћевац 23 и три). И у извештају од 13. маја 1963. Павле понавља оцену да се исељавање непрестано наставља, позивајући се на писмо новог свештеника у Подујеву које информисе о послератном исељавању (Бело Поље - исељено 12 кућа и остало 30; Главник 20 и 23, Батлава 13 и 14, Горњи Сибовац 25 и 23, Трнова 23 и шест, Брадаш 40 и једна

⁷¹² АЈ, 130, к. 803, *Анализа о узроцима и појавима исељаванја Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)*; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 626–627.

кућа). Свештеник наводи да је 1954/1955. било преко 50 венчања, а 1964. само једно, док је крштења било 300 (1955) и 150 (1964). У извештају из 1966. Павле препричава разговор са женом из околине Призрена, која због сталних пољских штета планира да се сели. Сличне ствари чуо је и у Митровици, закључивши да је у питању „организована хајка“.⁷¹³

НИН је 1981. оставио интересантно сведочанство о предбрионском исељавању. У питању је случај Угљеше Пецеља из Танкосића код Урошевца. Он се у Смедерево иселио 1960, скућио се и оженио. Пецељ је отишао из неколико разлога, а који се скупа не би могли посматрати искључиво као политички („А било је и чарки, или притисака, ако хоћете“) или економски („Имао сам имање, радио као књиговођа у задрузи“). Ни приликом продаје имовине локалном Албанцу није имао проблема („Продао сам на реч, без уговора, без сведока“), а након продаје редовно је долазио у село.⁷¹⁴

Муштутишки парох Цв. Камперелић писаће 1961. црквеним властима у Призрену поводом налога СПЦ из Београда да се извести о скрнављењу и уништењу цркава и манастира. Камперелић пише да је порушена капела Св. недеље у Трњу за чијом обновом нема потребе „јер се је већина верника иселила у друге крајеве“. Из Приштинског намесништва стигла је порука у Призрен да није рационално да се приведе крају реконструкција храма Св. пророка Илије у Качанику, јер се „верни села Помазатина исељавају и одлазе у Приштину и унутрашњост Србије“ („Сада има још 17 домова. Неки су продали земљу и за кратко време неће бити Срба у селу и неће имати ко да храм заштити“). Архијерејски намесник Трајко Трифуновић писао је у Призрен да нема потребе обнављати цркву у Новом Чикатову у Дреници, јер се Срби из дреничког краја масовно исељавају („Можда неће проћи ни 3 године а у поменутиим селима неће остати ниједан Србин“). За храм Св. пророка Илије поновљено је да нема потребе да се обнавља, јер у поменутој средини нема православаца и ко би га заштитио.⁷¹⁵

⁷¹³ В. Вукашиновић, Г. Станић, *нав. дело*, 19–151.

⁷¹⁴ Аноним, Неки бољи живот, *НИН*, 7. јун 1981, бр. 1588, 18–19.

⁷¹⁵ М. Литричин, *нав. дело*, 70, 76, 90, 94.

У изворима црквене провенијенције доста је сведочанстава и о непосредном послератном притиску на СПЦ и вернике. Постоје докази да је у више наврата 1952–1955. уништана имовина манастира Св. Марка Коришког. Под тиме посебно издвајамо пуштање стоке на манастирска имања и сечу шуме. Казне су биле новчане природе, а по правилу мање од штете. То је узурпаторима давало мотив да наставе. У Коретину код Каменице 25. марта 1960. поломљени су сви прозори на цркви, а починилац није ухваћен. Парохијска црква у Новом Чикатову, подигнута 1938. и делимично срушена 1941, уништена је 1961. дефинитивно („порушили је Шиптари“). Исте године „неко“ је разбио порцуланске слике на православним гробовима у Призрену (оскрнављен и споменик ранијег епископа Владимира). Наредне године нападнута је монахиња манастира Бинач у покушају да спречи узурпацију црквене имовине. О случају је обавештена комисија за верска питања АКМО. Нападач Албанац осуђен је на 45 дана и новчано кажњен са 6.000 динара.⁷¹⁶

Синод је 29. априла 1969. донео одлуку да се спроведе акција прикупљања података о притисцима на косовске Србе од 1945. Намесништва и парохије обавезане су да сакупе податке колико је и одакле верника исељено под притиском, о броју погинулих и претучених, о броју порушених кућа или цркава и материјалној штети у целини. У извештају Голешке парохије стоји да се из Новог Чикатова иселило 58 породица, затим из Коморана 27, Врела 23, Поклека 22, Великог Белаћевца 17, Луга 14, Глоговца и Помазатина по седам, Велике Слатине и Доњег Забела по шест, Ариљаче и Крајкова по четири, Вуковца и Грабовца по три. Парох примећује да се исељавање из многих села не може третирати као последица притиска уз образложење да у већим селима постоје полицијске станице које сузбијају притисак. Говорећи о узроцима исељавања наводи да у Дреници нема ниједног већег предузећа, па омладина која не жели да се бави обрадом земље одлази у градове на школовање или занат. Родитељи су, тврди даље парох, изашли у сусрет деци, а често касније и сами кретали за њима („једни у Косову Пољу, други, у Крагујевцу, Краљеву, Крушевцу, Београду, а неки су пошли и за нека места

⁷¹⁶ Исто, 88, 94, 276–312.

Војводине“). Његова сазнања говоре да се земља продавала „можда, и испод стварне цене“, а исељеници су могли касније купити кућу и мало имања.

Из Гњиланског намесништва подаци показују да је из Прве Каменичке парохије исељено 438 породица, из Витинске 200, Врбовачке 150, Прве Гњиланске 145, Друге Гњиланске 120 (Гњилане 40, Малешево 40, Прилепница 30, Врбица 10), Бостанске 85, Треће Гњиланске 80, Друге Каменичке 37, Стражачке 20. У Ранилушкој и Ропотовској парохији није било исељавања. Из овог намесништва исељено је 1.275 породица, погинуло је 56 лица, претучено њих 191, а није се могао прецизно утврдити број уништених кућа, стоке и цркава, односно висина укупне материјалне штете. Многи пароси били су уплашени да реално прикажу стање у парохијама због могућих репресалија. Да би извештај који се даје на увид епархији био комплетан намесник је предложио да се прикупе изјаве самих исељеника.

У Приштинском намесништву из Прве Приштинске парохије исељене су 22 породице („већином пензионери и лица која имају на служби у унутрашњости Србије синове и кћери“). Парох је тврдио да није било насиља и да су се иселили углавном Црногорци. Из Друге и Треће Приштинске парохије није било исељавања под притиском. Када је реч о трећој парох напомиње да је до података дошао на основу усменог информисања код појединих верника.

У извештају лапљеселског пароха (Лапље село, Чаглавица, Преоце, Горње Добрево, Бресје, Угљаре и Косово Поље) помиње се исељавање 17 породица из Горњег Добрева („али не бежећи од насиља“). То су махом насељеници који су отишли у места свог порекла или нашли запослење другде. Парох је био изричит да исељавања у другим селима није било, јер људи нису имали „потребу нити разлога“ да оду. Онда где исељавање постоји, како је запазио парох, последица је економских мотива, јер родитељи желе да децу упуте на занате и школовање да би им створили бољу будућност.

Сиринићки парох није поседовао тачне податке о броју исељених, лицитирајући бројком од стотинак домова („сви који су се иселили говорили су да бежимо одавде иначе доста смо искусили за прошлог рата од њих а ово и сад се усилити“). Аутор је приметио да није било плаката са позивом на исељавање („моја парохија на терену чисто српског живља“).

Подујевска парохија била је захваћена масовним исељавањем. Подаци црквене провенијенције говоре да је по селима исељено: Дубница 78 породица, Туручица 50, Бајчина 40, Баловац 38, Трнава 35, Батлава 30, Горњи и Доњи Сибовац по 28, Светље 27, Горња Лапаштица 26, Брадаш 25, Главник 24, Горња и Доња Репа по 23, Бело Поље 18, Доње Љупче, Пакештица и Радујевац по 15, Добри До 14, Обранца 12, Грдовац и Шајковац по 11, Доња Лопаштица, Доњи Суркиш и Крпимеј по десет, Суркиш девет, Кисела Бања и Ревуће по осам, Велика Река, Добротин, Ладовац, Ливадица и Мировац по седам, Думош шест, Горњи и Доњи Закут, Метохија и Перане по пет, Лужане и Штедим по четири и Луг три. Није било могуће одредити материјалну штету. Парох је навео три карактеристична случаја притиска:

- у аутобусу Албанац опсује неколико пута Србину мајку и „чика га говорећи му: хајде ми ти опсуј мајку-ако смеш“;

- Србин пошаље дете да истера са породичног поседа албанску стоку, а Албанац детету поручује да дође „Дојчин да их истера“ (отац детета – примедба аутора);

- два-три Албанца краду шљиве упркос упозорењима власнице да напусте воћњак („а они ће њој: дођи, дођи овамо требаш нам нешто“).

У извештају урошевачког пароха, уједно вршиоца дужности пароха Неродимске и Штимљанске парохије, стоји да се из Штимљанске парохије иселило 36 породица, из Неродимске 32 и Урошевачке 23.

У извештају грачаничког пароха стоји да је исељено 111 породица (Драговац 25, Ајвалија 20, Грачаница и Сливово по 15, Ливађе и Ново Село по десет, Лабљање осам, Сушица пет, Бадовац три). Није било погинулих и претучено је 15 лица. Говорећи о исељеницима парох оцењује да су потражили мирнији живот, али да су се покајали. У свом духовном раду је запазио:

„Наш народ је страдао у току I и II светског рата на Косову од стране оних због којих се расељава са Косова, и не би желео да више страда и пати, зато продаје своју земљу, куће и остало и сели се за Србију.“

Митровачко намесништво било је захваћено масовним исељавањем. Парох Треће и вршилац дужности пароха Прве Митровачке парохије извештава Призрен да је оскрнављено гробље у Митровици, односно претучен чувар и демолирана капела у

Винарцу („Према свештенику су у последње време много грубљи, са погрдним речима па и каменицама у више махова је изложен и опасности по опстанак“). Поповачки, бањски и сочанички пароси известили су да није било исељавања с обзиром на чињеницу да је у питању хомоген српски живаљ. Ипак, сочанички парох је приметио да постоји исељавање на релацији село-град („већином одлази омладина само због посла али начисто се не одваја од свога огњишта“). У Брњачкој парохији иселило се 25 породица и 47 појединаца („Они кажу да неби волели да им шиптари долазе више у претрес као што су до 1943 долазили“). Парох Друге Митровачке парохије примио је 1960. на старање Свињаре, Херцегово и Пирче. Из Свињара (староседелачко село) није било исељавања нити из Пирче са пет домова. Насељеничко Херцегово је, међутим, по његовом доласку имало 35 домова, а 1969. десет („Иза тога села постоји Шиптарско село Ошљане, чији житељи пролазе кроз Херцегово. Вероватно: да имају неку бојазан и зато се селе или у Кос. Митровицу или за Србију“). Из Бабинмошке парохије иселиле су се 103 породице: Брезница 55, Милошево 15, Дреновац 11, Бивољак девет, Дрваре пет, Амедија и Граце по четири. Бивољак, Дреновац и Амедија, староседелачка села, остала су без Срба и Црногораца, као и насељеничко село Брезница („Брезница од 55 домова остаће само као у сећању код млађих православаца. Гробови су им зарасли а споменови поломљени и уништени поред насељених шиптарских кућа“). У парохији је погинуло пет лица, не зна се тачан број физичких напада, нису рушене куће и цркве, а материјалну штету било је немогуће тачно одредити. Притисак се осећа у свим селима:

„Услед тога притиска врши се поманкање Срба у већим Српским селима а махом у Србију иду на пресељавање. Животни стандард их не весели, у односу Шиптарске доминације на сваком кораку. Српски народ је тужан и брижан у овој парохији. Српско братство сваким даном је све мање а покрива га Шиптарско размножавање рапидно. Сваки Србин у овој парохији ствара план и главна му је помисао како да се исели из Косова или на који начин да осигура миран загарантован живот. Србин живи у неизвесности данас за сутра.“

Парох Дреничке парохије извештава да се из Краљице иселило 66 породица, Пољанца 55, Трстеника 30, Србице 25, Рудника 21, Броћне 19, Котора 18, Чубреља и Ћиреза по 18, Новог Села 15, Томислава 14, Воћњака, Коштраца и Крљигата по 12,

Белице, Горњег Преказа и Леочине по десет, Микушнице и Радишева по девет, Дубовца осам, Бања, Лауше и Микушнице по шест, Крњине пет, Средње Клине четири, Галице, Горњег Стрмца, Љубовца по три и Доњег Стрмца једна. Причињена је знатна материјална штета без да је могуће дати приближну цифру. Погинуло је: Чубрељ 77 лица, Бања 28, Рудник 17, Белица 16, Горњи Стрмац седам, Галица и Крњина по пет, Воћњак и Кострц по четири, Краљица и Радишево по три, Горње Преказе, Доњи Стрмац и Ћирез по два и по једно лице у Леочину, Љубовцу, Микушници, Трстенику и Пољанцу (без детаља под каквим околностима су страдали). Претучено је: Крњина 80 лица, Доњи Стрмац 30, Горњи Стрмац 15, Белица и Леочин по десет, Србица пет, Микушница и Рудник по три.

У Муштушкој парохији није погинуло ниједно лице. Није било ни срушених цркава и кућа нити уништавања стокe. Претучене су три особе, а исељене 123 породице (махом насељеничке).⁷¹⁷

СПЦ је била изложена не само притисцима шовиниста у свом окружењу, већ и државних органа. Уместо да држава представља институционалну заштиту чини се да су шовинисти у властима имали прикривеног савезника. Држава је на разне начине покушавала да СПЦ економски ослаби, а вернике отргне од њеног „штетног“ утицаја. Познато је да је само у склопу аграрне реформе СПЦ у АКМО одузета земља огромне површине. Власти су чиниле разне смицалице до мере да ни имовина унутар цркава и манастира није била поштеђена узурпације или рушења. У липљанском крају, између осталог, спречаване су литије а једном приликом за дан литија наређено је копање јаркова и посипање пута. Забрањивано је, такође, богослужење на рушевинама цркава и манастира уз образложење да таква места нису прописана законом за ту намену, иако су овакве рушевине последица ранијег уништавања од стране окупатора и његових сарадника које СПЦ због сиромаштва није могла да обнови. Црквена лица су спорадично хапшена и малтретирана, а режим је према њима имао груб и подозрив однос. Не треба никако занемарити идеолошку компоненту таквог става.⁷¹⁸

⁷¹⁷ М. Литричин, *нав. дело*, 338–408.

⁷¹⁸ *Исто*, 266–274, 294–296, 806, 808.

Један од ретких функционера у предбрионском периоду који је упозоравао на тињајући национализам и сепаратизам, нарочито у интелектуалним круговима, био је Павле Јовићевић. На 5. седници ЦК СКС маја 1966. нагласио је да постоји низ оваквих проблема и да су могуће озбиљне последице ако се томе не стане на пут.⁷¹⁹ Претпоставићемо да је Јовићевић мислио и на демографске последице исељавања.

⁷¹⁹ А. Бакочевић и др. (ур.), *Савез комуниста Србије у остваривању реформе и закључака треће седнице ЦК СКЈ*, Београд 1966, 152–153.

4.2 Демографске последице (1966–1981)

У расправама о праву на Косово Срби и Албанци често се позивају на бројке. Први износе тачну аргументацију да су вековима представљали апсолутну већину коју су изгубили терором Османлија и Албанаца, а други, опет тачну, да кроз 20. век представљају апсолутну већину. И једни и други сматрају да им као таквима Косово „припада“. Марина Благојевић је овакво тумачење прозвала „терором бројева“, којим се даје примат колективног над индивидуалним и проблем поједностављује до вулгаризације.⁷²⁰

На скупу у Косову Пољу 1987. Свето Поповић као један од говорника оставио је коментар на рачун демографске експанзије Албанаца:

„И док освајачком филозофијом размножавања, размножавање има трајну перспективу, ова ће држава издвајати за дечје додатке и социјално осигурање људима којима није стало до личног дохотка јер би тиме чинили допринос туђој држави. У људској је природи да се опружи колико може и колико му је дозвољено, а располагање туђим незарађеним парама омогућава подизање приватног стандарда уз стално потврђивање недовољне развијености територије која претендује да прерасте у државу.“⁷²¹

Многочлана породица је била уобичајена појава на ондашњем Косову, а то је, дакако, имало своје економске импликације. Навешћемо конкретно случај занатлије Саша Шаћирија из Подујева, који је крајем 1966. молио надлежне да му се омогући стална социјална помоћ јер није у могућности да ради због повреда задобијених током служења војске а које није могао да докаже. Започео је непланску кућу у Косову Пољу, надајући се да ће касније остварити запослење за себе и укућане. Издржавао је деветоро деце.⁷²²

Неалбански аутори приписују демографској експанзији Албанаца политичку тенденциозност. Снежана Миливојевић се позива на чињеницу да је раст

⁷²⁰ М. Благојевић, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, 234.

⁷²¹ К. Николић, *нав. дело*, 180.

⁷²² АЈ, 175, к. 527, бр. 01-3678, Допис СО Подујево Комисии за представке и притужбе СIV-а, Подујево, 1. новембар 1966; *Isto*, бр. 1857/1, Допис Саша Шаћирија из Подујева Комисии за представке и притужбе СIV-а, Београд, 12. јун 1966.

албанског становништва на Косову знатно израженији него у Прешеви и Бујановцу, Црној Гори и Албанији, дакле оним средина где је, такође, примећена тенденција високог прираштаја Албанаца. Према њеним речима, демографска експанзија Албанаца у најдиректнијој је вези са процесима власничког преузимања територије.⁷²³

Табела бр. 11 Природни прираштај⁷²⁴

Попис ⁷²⁵	Косово	Прешево Бујановац	Црна Гора ⁷²⁶	Албанија
1961	37 ‰	21,6 ‰	20,3 ‰	32,3 ‰
1971	41 ‰	28,6 ‰	38,2 ‰	32,9 ‰
1981	33,9 ‰	22,2 ‰	5,8 ‰	25,0 ‰

Пописи 1971. и 1981. на Косову изазивају бројне контроверзе с обзиром на чињеницу да су уочене нерегуларности у вези са бројчаним увећањем Албанаца. Вели Дева је тврдио да су пописи, заправо, били регуларни изузев мањих смицалица албанских и српских шовиниста. За прве је тврдио да су покушавали придобити Роме и Горанце, а за друге да су убеђивали Горанце да се упишу као Муслимани. Упозорио је:

„Што је мање Албанаца на Косову, то је боље, и обрнуто као што је концепција великоалбанаца, на Косову Србима нема места - ако их буде мало, то је добро, што мање то боље. Та игра није наивна, могу наивни људи да упадају у њу, али ја је нисам сматрао наивном од почетка.“

Роми су пред попис 1971. трпели притисак да се упишу као Албанци. Југословенски Ром Слободан Берберски, први председник Светске заједнице Рома, сведочио је о физичком притиску, претњама протеривањем, ускраћивању верских права и слобода (хоће претиле да неће чинити верске обреде и да се Ромима неће дозволити да се сахрањују на гробљима ако се не буду писали као Албанци) и сл. Богосав

⁷²³ С. Миливојевић, *нав. дело*, 134.

⁷²⁴ Иста, *Последице закаснеле демографске транзиције на Косову и Метохији, Баштина*, бр. 17 (2004), 215–216.

⁷²⁵ У Албанији су пописи вршени 1960, 1970. и 1980.

⁷²⁶ Велики пораст Албанаца у Црној Гори 1971. и пад 1981. последица су различитог изјашњавања тамошњих муслимана, тако да се подаци за Црну Гору не могу узети као релевантни.

Бацић у Косову Пољу 1987. се сећао да је полиција 1971. ишла од куће до куће и вршила притисак на Рома да се изјасне као Албанци о чему је знала и служба („Ту су сведоци, то је изјављено и у државној безбедности али, хвала богу, они немају снаге да се ухвате са тим у коштац“).

Такође, Рома није било међу пописивачима нити се ромски користио приликом пописа. Слична ствар поновила се и 1981. када су у првој варијанти пописа Роми нестали под својим именом и били разврстани у категорију „остало“, али су након интервенције представљени под правим именом. Да је спровођена денационализација Рома показује и чињеница да је њих бројчано било више по подацима датим по рођењу детета него у пописним годинама. Роми су, иначе, били маргинализована етничка заједница, махом живели изоловано у нехигијенским насељима, радили најтеже и најслабије плаћене послове и, уопште, живели изван друштвено-политичког живота. Управо да би створили себи боље животне услове део њих национално се идентификовао са Албанцима на пописима. Националисти су, пак, често представљали Рома као починиоце тешких кривичних дела над Србима и Црногорцима, иако је у питању била лаж. Притиске да се изјасне као Албанци трпели су и Горанци. У горанска села 1971. послати су Албанци од поверења да их убеди да изаберу албански као основни језик у школама и изјасне се као Албанци. Више успеха имали су са језиком. У Македонији је руководство, међутим, заузело став да се тамошњи муслимани словенског порекла сматрају интегралним делом македонске нације. То је тим муслиманима дало подстрек да се не опредељују као Албанци или Турци. Албански притисак утицао је и на опадање броја Турака о чему је говорио Кадри Реуфи, безуспешно захтевајући од ПК да се преиспита проблем. На једној седници 1971. Реуфи је отворио ово питање и демонстративно напустио скуп. Махмут Бакали је оценио да је његово иступање у супротности са политиком ПК. Реуфи је поднео оставку чиме је окончана његова политичка каријера. Осамдесетих је покренуто питање његове рехабилитације.⁷²⁷

⁷²⁷ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; DAS, Д-2, Комисија, к. 361, Sednica 18, 16. јун 1981, Predstavka Sokoli Zečira iz Vučitrna, br. 135-538/932; I. Vuković, *nav. delo*, 13–18; Ђ. Слијепевић, *nav. дело*, 379–380; S. Đaković, *nav. delo*, 297; K. Николић, *nav. дело*, 195; M. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 178–182, 219–222; M. Мишовић, *nav. delo*, 386–387, 405–407; Аноним, Агитација екстремиста пред попис становништва (Седница ССРН Косова), *Политика*, 29. октобар 1970, бр. 20500, 6; Аноним, Косовски Роми се жале

Турци су се, заправо, већ дуго исељавали из призренске околине. Село Мамуша са преко три хиљаде Турака било је захваћено масовнијим исељавањем. На сељане није вршен већи притисак. Махом су одлазили због незапослености и лоших саобраћајница. Често су одлазили у места у Турској, где су се још педесетих и касније исељавали њихови рођаци и пријатељи.⁷²⁸

Након демонстрација 1981. јавност је подробније сазнала и за исељавање јањевачких католика. Због малобројности ове заједнице ово исељавање није могло утицати на промене у структури становништва, али илуструје жељу шовиниста за етнички чистим Косовом. Према подацима из 1981. познато је да се одселило најмање 700 Јањеваца, мада је бројка према сећањима локалаца вероватно и већа. Исељавање су већином узроковали притисци различите врсте, посебно пољске штете, али и они физички. Надлежни углавном нису реаговали на жалбе Јањеваца.⁷²⁹

Исељавање свих ових заједница није озбиљније интересовало републичке функционере. Интересантно, они дуго нису ни схватили смисао галопирајућег раста албанског становништва. Иван Стамболић се сећао да та експанзија није била сигнал руководству све до 1981. Тако је мислио и Драгослав Марковић, који је овакав наталитет објашњавао исламском религијом. Марковић је критиковао државу да није спровела мере обуздавања наталитета попут Француске, Кине и др. Присетио се шта му је Едвард Кардељ рекао на ову тему:

„Ми се морамо изборити да сами Албанци то питање поставе, наши другови комунисти. Јер, ако то ми урадимо, онда ће се то тумачити као удар неког споља на њихова основна права.“

Чувени извештач *Тајмса* из Југославије Деса Тревисан знатижељно је питала 1979. покрајинске функционере о тачности тезе да Косово има највећу стопу природног

на притиске, *Политика*, 1. април 1971, бр. 20650, 6; Аноним, Осуђено политичко понашање Кадри Реуфија, *Политика*, 19. јул 1971, бр. 20756, 6. Богосав Баџић се жалио савезној Скупштини 1976. на исељавање из општине Клина, саветујући да се та појава испита. АЈ, 160, к. 3557, бр. 04/1-4/77, Информација одређених представки и притуžби упућених Скупштини СФРЈ у периоду од 1. X до 31. XII 1976, Београд, 5. јануар 1977.

⁷²⁸ Р. Негојевић, М. Тодоровић, Зашто се сели Мамуша?, *Политика експрес : вечерњи лист*, 6. новембар 1986, бр. 8144, 9.

⁷²⁹ Anonim, Posle sedam vekova, *Duga*, 13. februar 1982, бр. 208, 24–205.

прираштаја у Европи. Они су то потврдили. Међутим, сматрала је да том питању нису дали никакав политички карактер.⁷³⁰

Тек након демонстрација 1981. политички и интелектуални кругови Србије и Југославије износе оцену да је демографски раст смишљења стратегија са циљем остваривања националистичко-сепаратистичких идеја. Хивзи Ислами их је оптуживао да пате од албанофобије и „пребројавају“ Албанце. Вуксан Церовић је 1989. изнео не тако оптимистичну прогнозу:

„Ако се у нашој земљи не подстакне рађање Словена и не ограничи рађање „потوماка Дардана“, будућност Југославије, односно њена демографска равнотежа је у незавидној ситуацији, јер неће моћи издржати големо косовско бремене. То не би могле ни много богатије земље.“⁷³¹

Драгољуб Татомировић, правник који је осамдесетих службовао на Косову, био је мишљења да је висок наталитет последица албанског менталитета:

„Шиптар је поносан на број деце. Женска деца се не рачунају - синови су оно чиме се Шиптар дичи. [...] Снага породице се мери и бројем мушких чланова породице - бројем потенцијалних радника, гастарбајтера, трговаца, ратника, затвореника, оних који могу и погинути у интересу породице. Ова чињеница се респектује и ове породице су по правилу моћне у економском и сваком другом погледу. Моћне породице Шиптара су основа биолошке експанзије и она је врло очита ако се искаже бројкама, нпр.

* Један Шиптар је у периоду 1941–45. добио 5 синова укупно 5

* Пет синова су у периоду од 1961–65 добили по 5 синова укупно 25

⁷³⁰ АК, 223, к. 1, ф. 31, Zabeleška o boravku stranih novinara na Kosovu, akreditovanih u Beogradu i Veču od 3–6. маја 1979. godine, Priština, 20. мај 1979; I. Stambolić, *nav. delo*, 85; M. Đekić, *nav. delo*, 181–183. Не би требало занемарити ни верски фактор. Хоџе, муле и хафизи заговарали су рађање бројног потомства, објашњавајући то исламском традицијом. Тако нешто лако се примало међу необразованим и незапосленим Албанкама са села. Неке од њих су и претиле комшиницама Српкињама и Црногоркама:

„Косово је наше. Шта чекате, што се не селите. Ми ћемо вас рађањем победити.“ Р. Видачић, *nav. delo*, 175. Постојале су и породице са осамнаесторо деце као породица Махмути у Малешеву код Гњилана. Деца су остајала без школе услед незнатних могућности незапослених родитеља. Из СО су приметили да у буџету немају ставку за такве издатке. Т. Милић, Осамнаесторо Ханмушине деце, *Политика*, 6. март 1980, бр. 23496, 13.

⁷³¹ В. Церовић, *nav. delo*, 333; Н. Islami, *Demografska stvarnost Kosova*, 33–34.

* Двадесетпет синова су у периоду од 1981–1985 добили по 5 синова којим се већ спремају нове куће укупно 125.“

По тој рачуници иза просечног Албанца за три генерације остало би 155 мушких наследика - пет синова, 25 унука, 125 праунука. С обзиром на чињеницу да је генерацијска разлика мала (двадесетак и мање година) породице су биле и радно способније.⁷³²

Послератно Косово има карактеристике типичног емиграционог подручја, иако је овдашње становништво остало најнепокретљивије на југословенском нивоу. Процент аутохтоног становништва кретао се од 70,4% (1961) до 70,1% (1981) и као такав одражава заосталост средине. Косово 1961–1981. првенствено карактеришу локалне миграције (унутар исте општине) и на њих отпада 50,7% укупно досељеног становништва, а на миграције из других општина 37,5%. Досељеног становништва из уже Србије, Војводине и осталих република у укупном броју досељених било је само 10,6% (1981). Од 1946. до 1981. досељено је 55.508 лица, а пре свега из оближњих крајева уже Србије (Рашка област, Топлица), Црне Горе, Македоније и нешто мало БиХ. На ужу Србију отпада 25.909 људи, Војводину 1.982 и Црну Гору 12.616.

Табела бр. 12 Досељено становништво на Косово

Досељено на Косово из	Укупно	1946–1960	1961–1971	1971–1981
ужа Србија	25.909	7.199	10.573	8.137
Војводина	1.982	522	990	470
Црна Гора	12.616	4.219	5.012	3.385

Нас природно интересује миграциони салдо Косова. Он је био позитиван једино у односу на Црну Гору и Македонију. На Косово је одатле, дакле, дошло више људи него у обрнутом смеру. На Косово је 1966–1994. из Црне Горе, Македоније и уже Србије дошло око 45.000 Албанаца. Тренд њиховог доласка био

⁷³² D. Tatomirović, *Šiptari - narod od kog treba učiti*, Beograd 1993, 24–29.

је израженији од оснивања УП. Миграциони салдо Косова био је негативан у односу на ужу Србију и Војводину.

Табела бр. 13 Миграциони салдо Косова

Миграциони салдо Косова	1961–1971	1971–1981
ужа Србија	- 34.178	- 43.272
Војводина	- 3.299	- 2.937
Црна Гора	+ 1.459	- 332

Са Косова је највише људи одлазило у ужу Србију. Од укупно 5.250.000 становника уже Србије (1971) из других република и покрајина у периоду 1961–1971. дошло је 9,3% од тог броја. Када је о Србима реч од укупно 4.699.000 њих 7,2% доселило се у том периоду из других република и покрајина, док је код Црногораца од укупно 57.000 чак 46,1% досељено из других република и покрајина (11,7% од тог броја са Косова). Највећи интензитет досељавања са Косова уочава се 1971–1981, иако је приметан тренд постојао и пре 1971. У Црну Гору је највише људи исељено 1971–1981, нешто мање 1961–1971. и најмање 1946–1960. У случају миграција са Косова ка Војводини стање је обрнуто - највише људи одселило се 1961–1971, нешто мање 1946–1960. и најмање 1971–1981. У укупном броју одсељених са Косова у ужу Србију 1961–1981. њих 71,4% чине Срби, затим 9,7% Црногорци, Албанци 6,0% и остали 12,9%. Када је реч о Црној Гори 58,2% досељених са Косова сачињавају Црногорци, Албанци 10,9%, Срби 8,9% и остали 22,0%. Од целокупног српског становништва Косова 1961–1981. иселило се 42,2%, а од црногорског 63,3%.⁷³³

⁷³³ В. Маџарај, *Економска активност становништва САР Косова : економско-демографска студија*, 117–122; Центар за демографска истраживања Института друштвених наука (пр.), *Демографска кретања и карактеристике становништва Југославије према националној припадности*, Београд 1978, 79; М. Благојевић, *Исељаванје Срба са Косова: траума и/или катарза*, 238; Џ. Оцић, *Kosovo and Metohia: Etnodemographic Changes From the End of World War II to 1991*, 443.

Табела бр. 14 Зоне исељавања⁷³⁴

Са Косова у	1961–1971	1971–1981
ужа Србија	44.751	51.409
Војводина	4.289	3.407
Црна Гора	3.553	3.717

Исељавање са Косова било је првенствено усмерено, дакле, према ужој Србији. Бројчано је доминирало младо становништво (15–29 година), а жене су биле бројнија категорија с обзиром на феномен женидбених миграција. Срби су се 1961–1981. највише селили ка ужој Србији (79.032 или 85,5%), Војводини (6.314 или 6,9%) и Македонији (3.514 или 3,8%). Црногорцима који су се селили са Косова ужа Србија била је најпопуларнија средина (60,4% од укупног броја исељених), а тек после тога Црна Гора (27,4%). Није на одмет рећи да се са Косова у ужу Србију одселио и један број Албанаца (6.587), што је мање него што их је отишло у Македонију (12.523). Нешто Албанаца одселило се и у Хрватску (2.159). Вероватно због језичке баријере Албанци су незнатно одлазили у средине где нема значајнијег броја њихових сународника. У раздобљу 1971–1981. Срби су учествовали у негативном салду Косова са 71,1%, а Црногорци са 12,9%. У том периоду број исељених Срба био је тринаест пута већи од броја досељених, а у случају Црногораца девет. На Косову нико осим Албанаца није имао позитиван миграциони салдо, а и код њих је релативно низак. Муслимани су у овом међупописном периоду највише одлазили у ужу Србију, Хрвати у Хрватску, Словенци у Словенију.⁷³⁵

Статистичар Срђан Богосављевић на основу анализе три пописа пружа могућу статистику исељавања. Већ у старту се, међутим, ограђује да се ови подаци морају узети као доња граница из два разлога. Првог, базирани су на пописима као изворима информација, а у њима се не одсликавају сви миграциони модалитети. И

⁷³⁴ Табеле бр. 13 и 14 према: В. Мађарај, *Економска активност становништва САР Косова : економско-демографска студија*, 117–122; М. Благојевић, *Исељаванје Срба са Косова: траума и/или катарза*, 238.

⁷³⁵ В. Стојановић, *Поглавље VI*, 99–103.

другог, изгубљена је информација о одласку оних који су се више пута селили и онима који су између два пописа и након пресељења умрли.⁷³⁶

Табела бр. 15 Национални састав исељених⁷³⁷

Временски период	Укупно	Срби	Црногорци
1961–1970	34.656	29.133	5.523
1971–1975	22.780	18.992	3.788
1976–1981	27.576	23.455	4.121

На Косову је 1961–1971. чак 17 општина имало негативан миграциони салдо, а пет позитиван. У међупописном периоду 1971–1981. број општина са негативним миграционим салдом попео се на 19, а оних са позитивним опао на три. У оба међупописна периода 17 општина имало је стално негативан миграциони салдо, а три стално позитиван. Општине Пећ и Митровица прошле су пут од ниског позитивног миграционог салда 1961–1971. до негативног миграционог салда 1971–1981. Од 17 општина са стално негативним миграционим салдом код 13 је салдо додатно нарушен 1971–1981, а код општина које карактерише стална позитивна вредност миграционог салда (имиграционе општине) дошло је до опадања стопа. Имиграционе су општине Призрен, Урошевац и Приштина ако знамо да су привукле више људи него што се из истих одселило. Ипак, и у овом случају позитиван годишњи миграциони салдо је низак изузев Приштине. Када је о овој општини реч то и није неразумљиво с обзиром на чињеницу да је Приштина главни град Косова, важан привредни, образовни и културни центар. Карактеристично је, такође, да становништво гравитира и ка осталим већим насељима у општини (Обилић, Косово Поље). У оним општинама у којима је негативан миграциони

⁷³⁶ S. Bogosavljević, *Statistička slika srpsko-albanskih odnosa*, 22–23.

⁷³⁷ Isto. Географ Радован Бакић износи да је 1961–1971. забележен негативан миграциони салдо на Косову као последица исељавања Срба и Црногораца. Стоји, такође, оцена да је оно првенствено последица психолошко-политичког фактора, а потом социјално-економског. Бакићев рад касније је критиковала *Рилиндја* тезом да је у питању квазинаука која није на партијској линији. Р. Бакић, Основне карактеристике становништва САП Косова и испољени процеси и тенденције у периоду од 1948. до 1971. године, *Обележја*, бр. 2 (1972), 60; Н. Селмановић, „Рилиндја“ критикује „Обележја“, *Политика*, 6. септембар 1972, бр. 21165, 6.

салдо број становника, ипак, није опао, већ је повећан услед високог природног прираштаја.⁷³⁸

За Косово је упечатљива чињеница да се становништво најмање на југословенском нивоу кретало (селило) јаким и традиционалним правцима са југа ка северу. Не може се рећи ни да су географски услови живота, релативно повољни овде, утицали на миграције из планинских средина у приступачније равничарске. Та законитост, заправо, није одлика Косова, јер бројчано значајнијег иселјавања ка севернијим, уједно доста развијенијим деловима земље, није било. Демографи су тврдили да ни економски услови живота нису битније утицали на талас миграције. Посебно је интересантно да су и Срби и Црногорци често одлазили у економски слабо развијена подручја уже Србије и Црне Горе, што је супротно познатој законитости миграцији.⁷³⁹

Анализом огласа у *Јединству* 1966–1981. можемо издвојити карактеристичне средине на Косову у којима су Срби и Црногорци, свакако не само они, продавали имовину (вероватно једним делом и одлазили). Такође, кроз анализу онога што се нудило за куповину у остатку Србије можемо донекле да лоцирамо и средине у којима су куповали имовину. У оба случаја је учесталост појединих места у огласима детерминанта која нас наводи на претпоставку да се на Косову имовина у одређеним местима учесталије продавала и да се у одређеним местима у остатку Србије чешће нудила Косовцима. То је претпоставка заснована на учесталости понављања појединих места у огласима и она, свакако, има своју важност, али и ограничења. Можда најбитније ограничење огледа се у чињеници да се у огласима готово никада није наводило име и презиме продавца. Међутим,

⁷³⁸ В. Стојановић, *Поглавље VI*, 103–104. Призрен је био привлачан становницима суседних општина. Урошевац је, пак, захваљујући положају доживео значајне развојне трансформације, афирмишући се као имиграционо средиште за јужни део Косовске котлине, Качаничку клисуру, Сиринићку жупу и део Косовског Поморавља. Приштина је, сем разлога које смо набројали, деловала атрактивно као раскрсница два важна саобраћајна правца - једног од севера према југу (Београд-Краљево-Приштина-Скопље-Солун) и другог који пролази од истока према западу (Ниш-Приштина-црногорско приморје). Митровица је представљала гравитациони центар за становнике Рашке области, Бихора, Плавско-гусињске котлине, северне Дренице, Ибарског Колашина, Шаље. Гњилане је било популарно за досељенике из Косовског Поморавља и јужних делова уже Србије, а Пећ грађанима суседних општина (Исток, Клина, Дечане) и Полимља. R. Vakić, *Neka migraciona obeležja stanovništva gradskih naselja SAP Kosova*, Beograd 1972, 51–63.

⁷³⁹ В. Стојановић, *Поглавље VI*, 104–114.

пошто је лист намењен српско-црногорској заједници претпоставићемо да су Срби и Црногорци били врло бројни међу онима који су на Косову продавали, односно међу онима који су у остатку Србије куповали.

Знатно је више огласа у којима се имовина на Косову продавала него мењала. То вероватно приказује тенденцију и континуитет исељавања током целог периода. Читаоцима листа, претпоставићемо највише Србима и Црногорцима, нуђен је одређен број кућа, имања, станова и локала од којих далеко највише на територији уже Србије, затим у Црној Гори и најмање у Војводини. Мањи број огласа односи се на продају или врло ретко замену имовине на самом Косову.

Пребројали смо укупно 1.186 огласа. То је нижа бројка јер су неке непокретности продаване два или више пута, а ми их бележили само први пут. Знатно је више огласа у којима се непокретности продају него оних који нуде замену (1.093 наспрам 93).

Табела бр. 16 Огласи Јединства

ГОДИНА	ПРОДАЈА	ЗАМЕНА
1966	17	1
1967	38	0
1968	25	3
1969	68	2
1970	52	0
1971	47	3
1972	47	0
1973	85	1
1974	66	4
1975	91	3
1976	102	1
1977	81	4
1978	72	13
1979	97	21
1980	83	15

1981	122	22
-------------	-----	----

Може се приметити да је учесталост огласа већа од 1975. У години демонстрација забележен је највећи број огласа (број продаја и замена). Број замена непокретности упечатљиво расте од 1978.

Табела бр. 17 Продаја непокретности по републикама и покрајинама

ГОД.	КОС.	УЖА СРБИЈА	ЦРНА ГОРА	ВОЈ.	БИХ	ХРВ.	СЛО.	МАК.
1966	3	14	0	0	0	0	0	0
1967	12	26	0	0	0	0	0	0
1968	6	18	1	0	0	0	0	0
1969	19	45	4	0	0	0	0	0
1970	12	39	0	1	0	0	0	0
1971	14	31	2	0	0	0	0	0
1972	8	35	4	0	0	0	0	0
1973	13	68	1	3	0	0	0	0
1974	10	52	4	0	0	0	0	0
1975	14	72	5	0	0	0	0	0
1976	13	84	4	1	0	0	0	0
1977	7	71	3	0	0	0	0	0
1978	12	55	5	0	0	0	0	0
1979	13	79	4	1	0	0	0	0
1980	10	69	4	0	0	0	0	0
1981	12	100	7	3	0	0	0	0
УКУ.	178	858	48	9	0	0	0	0

С обзиром на чињеницу да постоје три основна типа насеља - градско, приградско (мешовито) и сеоско - у низу случајева било је тешко прецизирати тип насеља са ондашње тачке гледишта (Зубин Поток, Рача код Крагујевца и друга). Из тог разлога нисмо у могућности да тачно одредимо колико се непокретности

односи на градове, а колико на приградска насеља и села. Са сигурношћу можемо тврдити да су од укупног броја непокретности предњачиле куће са плацевима. Број станова је мањи, а сасвим незнатно је било у понуди јединица пословног простора (локали, угоститељски објекти и слично). Све ово говори да су заинтересованима највише нуђене куће са плацевима на селу и у приградским насељима, а ређе куће и станови у граду.

У *Јединство* бележимо 178 огласа у којима се продаје непокретност на Косову. Од тога највише отпада на приштинску општину (123) и то на град Приштину 50, на сеоску околину 13 (без одреднице 1, Бесиње 1, Доња Брњица 1, Југ Богдан 1, Лапље Село 2, Грачаница 3, Чаглавица 4 од тога један пословно-магацински простор), на Косово Поље 53 (насеље 49 и од тога једна кафана, сеоска околина 4 - Велика Слатина 1, Горње Добрево 1, Накараде 1, Бресје 1), на Обилић 7 (насеље 6 и од тога по један локал и кафана, сеоска околина 1 - Лазарево). Затим следе општине Пећ 11 (град 7 и од тога по једна радња и локал, сеоска околина 4 - Гораждевац 1, Витомирица 3), Урошевац 9 (град 7, Брезовица 2 - викендице), Митровица 8 (град 6 и од тога два стана, сеоска околина 2 - Зубин Поток 1, Свињаре 1), Липљан 6 (град 4, сеоска околина 2 - Старо Грацко 1, Медвеце 1), Призрен 6 (град), Вучитрн 4 (град 2, сеоска околина 2 - Доње Становце 1, Недаковац 1), Лепосавић 3 (насеље 2, сеоска околина 1 - без одреднице), Дечани 2 (насеље), Подујево 2 (град 1, сеоска околина 1 - Обранца), Витина 1 (сеоска околина 1 - Клокот Бања), Исток 1 (сеоска околина 1 - Осојане - кафана), Сува Река 1 (град) и Ораховац 1 (град - кућа са локалом).

Убедљиво највише непокретности продавало се на територији уже Србије (858). Највећа концентрација огласа односи се на област ограничену Ибром, Западном, Јужном и Великом Моравом, Нишавом и Дунавом. Број огласа по општинама и већим насељима је следећи: Краљево 150 (град 59 - 5 станова, приградска насеља 31, сеоска околина 45, Матарушка Бања 13, Матарушка Бања - сеоска околина 1, Ушће 1),⁷⁴⁰ Ниш 127 (град 101 - 14 станова и 3 локала, приградска

⁷⁴⁰ Као и већина градова уже Србије Краљево ће у социјалистичком периоду доживети знатан популациони раст уско повезан са индустријализацијом („Магнохром“, Фабрика вагона и остало). У складу са тим доживљава и територијално ширење мењајући физички изглед, што нарочито потврђује нарасла стамбена изградња. Овде је дошло до ширења градских насеља у мери да су прешла границе ранијих атара, што је праћено урастањем сеоских насеља у градско ткиво. У том

насеља 7, сеоска околина 15, Нишка Бања 2, Нишка Бања - сеоска околина 2), Крагујевац 84 (град 44 - 1 стан, приградска насеља 8, сеоска околина 32),⁷⁴¹ Крушевац 64 (град 45 - 1 стан, приградска насеља 4, сеоска околина 15),⁷⁴² Град Београд 54 (Београд 3 - 2 стана, приградска насеља 15,⁷⁴³ сеоска околина 12, Младеновац 13,⁷⁴⁴ Младеновац - сеоска околина 3, Обреновац 2, Обреновац - сеоска околина 2, Лазаревац 2,⁷⁴⁵ Лазаревац 2 - сеоска околина),⁷⁴⁶ Прокупље 41 (град 27, сеоска околина 14), Лесковац 31 (град 19, приградска насеља 3, сеоска околина 9),

контексту можемо посматрати Чибуковац као популарно одредиште Косоваца. Због повећане потребе за радништвом исељеницима су била примамљива села Рибница („Мала Албанија“), Конарево, Кованлук, Јарчујак, Готовац, Прогорелица и др. У Ратини је насељавање вршено и преко посредника. Први досељеник, извесни Мишић, доводио је родбину и друге Србе из неких косовских села. Тако је настала тзв. „Мишић мала“. Нагло насељавање општине са Косова и из других крајева поскупело је цену земљишта и до неколико пута. У општину Краљево се 1961–1971. доселило 1.487 лица са Косова, а у наредном међупописном периоду 2.094. Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Београд 1973, 84–85; О. Савић, Територијални развој градских насеља Западне Србије, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, бр. 39 (1987), 83–95; Ј. Симијановић, *Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева у периоду након Другог светског рата, Баштина*, бр. 30 (2011), 129.

⁷⁴¹ О. Савић, Бројни пораст становништва у градовима Шумадије, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, бр. 35 (1983), 35–56. Да је знатан број Срба и Црногораца, посебно из Пећи и остатка Метохије, отишао за Крагујевац сведочи универзитетски професор Голуб Јашовић, који је из Приштине избегао овде 1999. и срео давно досељене рођаке, пријатеље, комшије који су већ добро били уклопљени у локалну средину. Г. Јашовић, *Од Бистрице до Лепенице*, Бања Лука 2022, 13–16.

⁷⁴² Крушевац, Врњачка Бања, Краљево и Чачак су неке од општина у ужој Србији које су у оба међупописна периода имале позитиван миграциони салдо. Трстеник је у првом међупописном периоду имао негативан, а у другом позитиван. Р. Д. Павловић, Кретање становништва у општинама региона Краљево у периоду од 1961. до 1981. године, *Наша прошлост*, бр. 1 (1986), 135–144; И. Поповић, С. Љ. Марковић, Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године, *Зборник радова Народног музеја*, бр. 35 (2005), 261.

⁷⁴³ Србима и Црногорцима били су примамљиви Гроцка, Калуђерица, Лештане, Болеч и др. О. Савић, Гроцка - савремено територијално ширење варошице, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, бр. 36 (1984), 101.

⁷⁴⁴ Индустријализација и одлична повезаност са Београдом учинили су Младеновац примамљивим местом. У фабрици „Керамика“ која је 1981. запошљавала укупно 1.673 радника њих 16 је било са Косова (0,956%). Исти, Миграције становништва у Младеновац после Другог светског рата, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, бр. 34 (1982), 118, 123.

⁷⁴⁵ У Лазаревцу су исељеницима примамљива била насеља Петка, Дебело Брдо, Трећа месна заједница „Душан Петровић Шане“, „Стадион“ и сл. Притисак на ово место је био толики да је крајем осамдесетих председник СО Милутин Павловић истакао да Косовцима треба створити све услове да остану у свом завичају. На разним трибинама исељених Косоваца чули су се и предлози да држава и исељеници са више средстава помогну општине које трпе највећи притисак. М. Ђоковић, *нав. дело*, 109–110, 113.

⁷⁴⁶ Према попису 1981. са простора Косова у београдским општинама живело је 42.000 становника или 6% укупног алохтоног становништва. Највише досељених било је из општина Приштина (6.943), Пећ (4.389), Драгаш (3.906) и Каменица (3.799), а најмање из општина Качаник (79) и Глоговац (98). В. Стојановић, *Doseljavanje u Beograd*, у: М. Ранчић (ur.), *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1990, 217, 219.

Смедерево 31 (град 12, приградска насеља 1, сеоска околина 18), Алексинац 26 (град 5, приградска насеља 3 и од тога један локал, сеоска околина 18), Светозарево 25 (град 15 и од тога један локал, сеоска околина 10), Куршумлија 20 (град 6 и од тога један стан, сеоска околина 10, Пролом Бања 3, Куршумлијска Бања 1), Чачак 20 (град 5, сеоска околина 14, Горња Тречка 1), Аранђеловац 19 (град 9, приградска насеља 1, сеоска околина 9), Врњачка Бања 18 (Врњачка Бања 11, сеоска околина 7), Велика Плана 13 (град 5, сеоска околина 8), Смедеревска Паланка 12 (град 9, сеоска околина 3), Горњи Милановац 11 (град 3, сеоска околина 8), Блаце 8 (Блаце 2, сеоска околина 6), Топола 8 (Топола 4 и од тога једна угоститељска радња, сеоска околина 2, Оплепац 2), Баточина 6 (Баточина 4 и од тога једна угоститељска радња, Лапово 1, Лапово - сеоска околина 1), Љиг 6 (Љиг 2, сеоска околина 4), Рашка 6 (град 1, сеоска околина 3, Јошаничка Бања 2), Ћуприја 6 (град), Ваљево 5 (град 2, сеоска околина 3), Кнић 5 (сеоска околина 3, Гружа 1, Гружа - сеоска околина 1), Рача 5 (Рача 3, сеоска околина 2), Дољевац 4 (Дољевац 2 и од тога једна кафана, сеоска околина 2), Лебане 4 (Лебане 2, сеоска околина 2), Медвеђа 4 (Медвеђа 1, сеоска околина 2, Сијаринска Бања 1), Александровац 3 (град 1, сеоска околина 2), Житорађа 3 (Житорађа 2, сеоска околина 1), Лучани 3 (Гуча 1, сеоска околина 2), Меровина 3 (сеоска околина), Ћићевац 3 (Ћићевац 2, Сталаћ 1), Бојник 2 (сеоска околина), Бујановац 2 (град 1 - локал, сеоска околина 1), Лајковац 2 (Лајковац 1, сеоска околина 1), Параћин 2 (град), Пожаревац 2 (град 1, сеоска околина 1), Титово Ужице 2 (град 1, Севојно 1), Шабац 2 (град), Бела Паланка 1 (сеоска околина), Бор 1 (град - локал), Брус 1 (град), Варварин 1 (град), Владичин Хан 1 (град), Врање 1 (град), Зајечар 1 (сеоска околина), Књажевац 1 (град), Косјерић 1 (сеоска околина), Неготин 1 (сеоска околина), Пирот 1 (град), Пожега 1 (град), Пријепоље 1 (град), Ражањ 1 (сеоска околина), Рековац 1 (сеоска околина), Свилајнац 1 (сеоска околина), Трстеник 1 (сеоска околина), Уб 1 (сеоска околина).⁷⁴⁷

Подаци Радне групе ИВ Скупштине Србије новембра 1981. показују да је исељавање интензивирано 1968–1971. и 1978–1981. То се поклапа са разбуктавањем национализма и сепаратизма. Због неуједначене методологије и

⁷⁴⁷ Досељеници су у смедеревској општини изградили куће у градским и приградским насељима Царини, Паповцу, Првој липској рампи, Вучаку, Радинцу, Петријеву и Ландолу. У општини Крагујевац досељавањем су највише били обухваћени Бресница, Ждрављица и Десимировац. S. Đaković, *nav. delo*, 299; M. Ђоковић, *nav. дело*, 108–109.

тешкоћа при сакупљању материјала није се у овом извештају могао прецизно и у целини приказати процес исељавања по годинама. У општину Смедерево населило се 2.299 (1961–1971) и 4.056 лица (1971–1981). Крагујевачку општину населило је 2.881 (1961–1971) и 3.707 лица (1971–1981). Њих 410 досељено је 1969, затим 569 (1970), 385 (1971), 450 (1978), 431 (1979), 334 (1980) и 193 (прва половина 1981). Из митровачке општине 1978–1981. одселило се око 3.000 људи. У том периоду повећање броја досељених примећено је у општинама Смедеревска Паланка, Ниш, Краљево, Аранђеловац, Топола, Алексинац, Прокупље, Баточина, Александровац и Пожаревац.⁷⁴⁸

На Војводину се односи девет огласа у којима се продаје непокретност.⁷⁴⁹ Пресек је следећи: Нови Сад 4 (град 2, приградска насеља 2), Панчево 2 (сеоска околина), Алибунар 1 (сеоска околина), Нови Бечеј 1 (сеоска околина), Стара Пазова 1 (град). Више непокретности продавало се на територији Црне Горе (48), што се лако може објаснити породичним, историјским и пословним везама.⁷⁵⁰ Пресек је следећи: Титоград 20 (град 10, приградска насеља 1, сеоска околина 9), Бар 7 (град 2, сеоска околина 1, Сутоморе 4), Иванград 5 (град 3 и од тога једна пекара, сеоска околина 2), Херцег Нови 4 (град 1, сеоска околина 1, Ђеновићи 2 и од тога једна викендица), Бијело Поље 3 (град 1 - стан, сеоска околина 2), Будва 3 (град 3 и од тога 2 стана), Даниловград 3 (сеоска околина), Никшић 1 (град), Цетиње 1 (Ријека Црнојевића) и Бока Которска 1 (без одреднице). Имућнији људи често су се опредељивали да викендице подижу по приморју.⁷⁵¹ Интересантно, Титоград, Бар, Херцег Нови и Будва имали су позитиван миграциони салдо 1961–1981, а Иванград, Бијело Поље, Даниловград, Никшић и Цетиње негативан (понегде висок).⁷⁵²

⁷⁴⁸ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, 803, к. 131, Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова.

⁷⁴⁹ Са Косова је у Војводину 1961–1971. дошло око 9.000 људи (7.900 Срби, 900 Албанци). Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, *nav. delo*, 80–81.

⁷⁵⁰ Из других република и покрајина у Црну Гору се 1961–1971. доселило 7,2% од њених 530.000 становника. Од укупног броја Црногораца (356.000) из других република и покрајина досељено је њих 4,7%, а од укупног броја Срба (40.000) доселило се њих 25,4%. *Isto*, 76.

⁷⁵¹ Ђ. Слијепчевић, *nav. дело*, 392.

⁷⁵² V. Vukotić, Karakteristike migracionih kretanja u SR Crnoj Gori, u: *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, 156.

Нисмо наишли на огласе у којима се продаје или мења непокретност у иностранству. Сасвим је извесно да је одређен број Срба и Црногораца, нама непознат, напустио Косово и земљу. Таква миграција се, иначе, уклапа у познате ондашње токове ка Западној Европи. Понешто о томе пише и *Јединство*. Читамо да се млада незапослена учитељица из Косовског Поморавља Стана Николић спрема да као физички радник оде у Западну Немачку. Више Срба из села Доморовци, општина Каменица, отишло је пут Запада. Премда се не усуђујемо да њихов одлазак повежемо са притиском Албанаца, иако га и не искључујемо, чињеница је да су отишли и због недостатка посла и малих примања. Из неких породица пут иностранства отишли су сви укућани, а касније слали вредне девизе. Једно од исељеничких села била је и Велика Хоча с обзиром на чињеницу да је земља била слабог квалитета, а откупна цена грођа мала. Многе од оних који нису нашли посао у Ораховцу или Призрену пут је водио до неке западне земље. Из сличних разлога се и из Гораждевца одлазило у иностранство.⁷⁵³

Када је реч о замени непокретности ту има више карактеристичних црта. Неретко се дешавало да се једна те иста непокретност мења за адекватну у местима у две или више република (покрајина). Дакле, лице које оглашава замену прихвата две или више опције. Највише огласа односи се на замену непокретности изван Косова за ону на Косову (54). У обрнутом смеру било је 39, а бележимо и два огласа у којима се нуди могућност замене непокретности унутар Косова. Нису ретки случајеви када се нуди замена непокретности на Косову за неку на територији уже Србије (29). У том случају доминирају станове и то у Приштини. Подаци из осамдесетих показују да се временом учесталила пракса замене станова на начин да власник стана у Приштини плати 50–100 милиона старих динара породици која долази, обезбеди запослење за једног до два члана те породице и тек онда се усељава у њихов стан. Иако радне организације корисницима станова нису давале сагласност замена се вршила по основу судске пресуде.⁷⁵⁴

⁷⁵³ Т. Милић, Зашто млада учитељица одлази у Немачку, *Јединство*, 9. август 1971, бр. 63, 3; Д. Илић, Т. Милић, Одоше мушке главе..., *Јединство*, 6. септембар 1971, бр. 71, 16; Б. Тодић, „Иностранци“ из Велике Хоче, *Јединство*, 13. септембар 1971, бр. 73, 5; А. Ракочевић, Беше некад Гораждевац, *Јединство*, 18. новембар 1971, бр. 92, 5.

⁷⁵⁴ АЈ, 803, к. 197, Изveštaj о спровођењу мера и акција за заустављање исељивања Срба и Црногораца из Косова за период јануар-јун 1984. год..

Табела бр. 18 Замена непокретности на Косову за неку у другој средини

РЕЛ. 755	КОС.-У. СРБИЈА	КОС.- ХРВ., БИХ, У. СРБИЈА	КОС.-У. СРБИЈА, ВОЈ.	КОС.- Ц. ГОРА	КОС.-У. СРБИЈА, Ц. ГОРА	КОС.- ХРВ., У. СРБИЈА	КОС.-У. СРБИЈА, МАК.	КОС- ВОЈ., МАК.
1966	0	0	0	0	0	0	0	0
1967	0	0	0	0	0	0	0	0
1968	1	0	1	0	0	0	0	0
1969	0	0	0	0	1	0	0	0
1970	0	0	0	0	0	0	0	0
1971	2	0	0	0	0	1	0	0
1972	0	0	0	0	0	0	0	0
1973	0	0	0	0	0	0	0	0
1974	3	0	0	1	0	0	0	0
1975	3	0	0	0	0	0	0	0
1976	1	0	0	0	0	0	0	0
1977	4	0	0	0	0	0	0	0
1978	1	0	0	1	0	0	0	0
1979	7	0	0	0	0	0	0	0
1980	3	0	0	0	0	0	0	0
1981	4	1	0	1	1	0	1	1
УКУ.	29	1	1	3	2	1	1	1

Када је реч о замени непокретности изван Косова за неку на Косову највише је оних нуђених на територији уже Србије. Често се међу понуђачима појављују Албанци или Горанци. Претпоставићемо да је реч о лицима на привременом раду широм Југославије вољних да се врате на Косово. У том смислу је нарочито Приштина била интересантна.

Табела бр. 19 Замена непокретности у остатку Југославије за непокретност на Косову и замене унутар Косова

РЕЛ.	У. СРБИЈА- КОС.	Ц. ГОРА- КОС.	ХРВ.- КОС.	БИХ- КОС.	ВОЈ.- КОС.	УНУ. КОС.
1966	1	0	0	0	0	0

⁷⁵⁵ Релација.

1967	0	0	0	0	0	0
1968	0	0	0	0	0	1
1969	1	0	0	0	0	0
1970	0	0	0	0	0	0
1971	0	0	0	0	0	0
1972	0	0	0	0	0	0
1973	0	1	0	0	0	0
1974	0	0	0	0	0	0
1975	0	0	0	0	0	0
1976	0	0	0	0	0	0
1977	0	0	0	0	0	0
1978	10	0	0	0	1	0
1979	10	0	1	1	2	0
1980	10	0	0	0	1	1
1981	10	1	1	0	1	0
УКУ.	42	2	2	1	5	2

Продаја и замена (1966)

Године 1966. бележимо 17 продаја и једну замену. Продаване су искључиво куће са мањим или већим плацем. Једна кућа у Тулару код Прокупља мењала се за адекватну у Приштини, Митровици или Пећи. Две непокретности продаване су у Приштини, једна у Митровици. Остатак се продавао на територији уже Србије: Краљево 4 (приградска насеља), Град Београд 2 (Младеновац), Крагујевац 2 (град 1, сеоска околина 1), Алексинац 1 (град), Крушевац 1 (приградска насеља), Куршумлија 1 (Пролом Бања), Лесковац 1 (град), Ниш 1 (град), Прокупље 1 (град).

Продаја и замена (1967)

Године 1967. бележимо 38 продаја (без замена). Када је реч о продаји на Косову распоред је следећи: Приштина 9 (град 2, Косово Поље 6, Обилић 1), Пећ 1 (град), Подујево 1 (град) и Урошевац 1 (град). Остале непокретности су у ужој Србији: Краљево 8 (град 5, приградска насеља 3), Прокупље 4 (град 1, сеоска

околина 3), Кнић 2 (сеоска околина), Ниш 2 (град 1, сеоска околина 1), Блаце 1 (сеоска околина), Бојник 1 (сеоска околина), Велика Плана 1 (сеоска околина), Крагујевац 1 (град), Крушевац 1 (град), Куршумлија 1 (Пролом Бања), Лесковац 1 (град), Лучани 1 (Гуча), Медвеђа 1 (Сијаринска Бања), Уб 1 (сеоска околина).

Продаја и замена (1968)

Године 1968. бележимо 28 продаја или замена непокретности. У три случаја реч је о замени (кућа у Приштини - кућа у Крушевцу; стан у Приштини - стан у Новом Саду или Београду; кућа у Пећи - кућа у Приштини). Када је реч о продаји распоред на Косову је следећи: Приштина 4 (град 3, Косово Поље 1), Пећ 1 (град - радња), Призрен 1 (град). На територији Црне Горе продавала се кућа у Титограду. Све остало је на територији уже Србије: Краљево 3 (град 1, приградска насеља 1, Матарушка Бања 1), Ниш 3 (град 2, сеоска околина 1), Крагујевац 2 (град), Крушевац 2 (град 1, сеоска околина 1), Прокупље 2 (град), Баточина 1 (Лапово), Кнић 1 (Гружа), Лесковац 1 (град), Меровина 1 (сеоска околина), Рашка 1 (сеоска околина), Светозарево 1 (сеоска околина).

Продаја и замена (1969)

Године 1969. бележимо 70 продаја или замена непокретности. У два случаја реч је о замени (кућа у Приштини - кућа у Београду, Титограду или на Приморју; кућа у Прокупљу - кућа у Митровици, Приштини или Пећи). Када је реч о продаји на Косову распоред је следећи: Приштина 16 (град 7 и од тога један бифе, сеоска околина 1 - Грачаница, Косово Поље 7 и од тога једна кафана, Обилић 1 - локал), Призрен 2 (град), Урошевац 1 (град). Када је реч о продаји у Црној Гори распоред је следећи: Титоград 2 (град 1, сеоска околина 1), Бар 1 (Сутоморе), Иванград 1 (град). Све остало односи се на ужу Србију: Краљево 15 (град 4, приградска насеља 5, сеоска околина 6), Град Београд 4 (приградска насеља 2, Лазаревац 1, Младеновац 1), Светозарево 4 (град и од тога један локал), Крагујевац 3 (град 2, сеоска околина 1), Велика Плана 2 (град 1, сеоска околина 1), Дољевац 2 (Дољевац 2 и од тога једна кафана), Лесковац 2 (град 1, приградска насеља 1), Ниш 2 (град), Прокупље 2 (град 1, сеоска околина 1), Алексинац 1 (сеоска околина), Бујановац 1 (локал), Владичин Хан 1 (град), Кнић 1 (Гружа), Куршумлија 1 (сеоска околина), Обреновац 1 (град), Смедеревска Паланка 1 (град), Топола 1 (сеоска околина).

Продаја и замена (1970)

Године 1970. бележимо 52 продаје или замене непокретности. Када је реч о продаји на Косову распоред је следећи: Приштина 10 (град 5, сеоска околина 2 - Велика Слатина 1, Југ Богдан 1, Косово Поље 3), Липљан 1 (град) и Пећ 1 (сеоска околина - Гораждевац). У Војводини се продавала једна непокретност у Новом Саду. Све остало односи се на ужу Србију: Краљево 10 (град 5, приградска насеља 1, сеоска околина 3, Матарушка Бања 1), Ниш 6 (град), Алексинац 3 (град 1, сеоска околина 2), Крагујевац 3 (сеоска околина), Куршумлија 3 (град 1, сеоска околина 2), Горњи Милановац 2 (сеоска околина), Лесковац 2 (град 1, приградска насеља 1), Светозарево 2 (град 1, сеоска околина 1), Ваљево 1 (град), Варварин 1 (град), Крушевац 1 (град), Лајковац 1 (сеоска околина), Лебане 1 (град), Лучани 1 (сеоска околина), Медвеђа 1 (град), Прокупље 1 (сеоска околина).

Продаја и замена (1971)

Године 1971. бележимо 50 продаја или замена непокретности. Три замене односе се на Приштину. Један стан се мењао за стан у Загребу или Београду, други за стан у Нишу или Београду, трећи за стан у Београду. Када је реч о продаји на Косову распоред је следећи: Приштина 10 (град 6, Косово Поље 3, Обилић 1 - кафана), Пећ 2 (град), Митровица 1 (град), Призрен 1 (град). У Црног Гори су продаване две непокретности - Иванград 1 (град) и Титоград 1 (град). Остале непокретности су у ужој Србији: Краљево 9 (град 1, сеоска околина 4, приградска насеља 2, Врњачка Бања 1, Матарушка Бања 1), Крагујевац 6 (град 1, сеоска околина 5), Ниш 5 (град 3 и од тога две куће и стан, приградска насеља 1, сеоска околина 1), Аранђеловац 2 (град 1, сеоска околина 1), Град Београд 2 (град 1 - стан, приградско насеље 1), Алексинац 1 (приградско насеље - локал), Крушевац 1 (град), Пријеполје 1 (град), Рача 1 (град), Смедерево 1 (град), Ћуприја 1 (град), Чачак 1 (град).

Продаја и замена (1972)

Године 1972. бележимо 47 продаја (без замена). Када је реч о продаји на Косову распоред је следећи: Приштина 4 (град 2, Косово Поље 2), Дечани 1 (град), Липљан 1 (град), Пећ 1 (сеоска околина - Витомирица), Урошевац 1 (град). У Црној

Гори када је реч о продаји распоред је следећи: Иванград 1 (град - пекара), Титоград 1 (град), Херцег Нови 1 (Ђеновићи), Цетиње 1 (Ријека Црнојевића). Све остало је у ужој Србији: Лесковац 6 (град 3, сеоска околина 3), Крагујевац 4 (град 2, приградска насеља 1, сеоска околина 1), Краљево 4 (град 1, сеоска околина 2, Матарушка Бања 1), Ниш 4 (град 3, сеоска околина 1), Град Београд 3 (приградска насеља 1, Младеновац 2), Куршумлија 3 (сеоска околина 1, Куршумлијска Бања 1, Пролом Бања 1), Аранђеловац 2 (град), Прокупље 2 (град 1, сеоска околина 1), Александровац 1 (сеоска околина), Алексинац 1 (сеоска околина), Горњи Милановац 1 (сеоска околина), Косјерић 1 (сеоска околина), Крушевац 1 (приградска насеља), Светозарево 1 (град), Чачак 1 (сеоска околина).

Продаја и замена (1973)

Године 1973. бележимо 86 продаја или замена непокретности. Када је реч о продаји на територији Косова распоред је следећи: Приштина 8 (град 4, сеоска околина 1, Косово Поље 2, Обилић 1), Призрен 2 (град), Урошевац 2 (град), Митровица 1 (град). На територији Црне Горе продавала се једна непокретност у општини Титоград (сеоска околина), а у понуди је била и замена стана у Титограду за одговарајући у Приштини. Када је реч о продаји на територији Војводине распоред је следећи: Алибунар 1 (сеоска околина), Нови Бечеј 1 (Банатско Милошево), Панчево 1 (сеоска околина). Све остало односи се на територију уже Србије: Краљево 11 (град 6, приградска насеља 1, сеоска околина 4), Ниш 11 (град 9, приградска насеља 1, Нишка Бања - сеоска околина 1), Крагујевац 6 (град 4, сеоска околина 2), Град Београд 5 (приградска насеља 2, сеоска околина 1, Лазаревац 2 - град 1, сеоска околина 1), Крушевац 4 (град 1, приградска насеља 2, сеоска околина 1), Прокупље 4 (град 3, сеоска околина 1), Врњачка Бања 3 (град 2, сеоска околина 1), Лесковац 3 (град 2, приградска насеља 1), Чачак 3 (град 2, сеоска околина 1), Алексинац 2 (град 1, сеоска околина 1), Александровац 1 (град), Аранђеловац 1 (град), Блаце 1 (сеоска околина), Бор 1 (град - локал), Велика Плана 1 (град), Кнић 1 (сеоска околина), Куршумлија 1 (град), Љиг 1 (сеоска околина), Медвеђа 1 (сеоска околина), Параћин 1 (град), Ражањ 1 (сеоска околина), Рашка 1 (сеоска околина), Смедерево 1 (сеоска околина), Смедеревска Паланка 1 (сеоска околина), Трстеник 1 (сеоска околина), Туприја 1 (град).

Продаја и замена (1974)

Године 1974. бележимо 70 продаја или замена непокретности. Када је реч о продаји на територији Косова распоред је следећи: Приштина 8 (град 2, Косово Поље 6), Дечани 1 (град), Митровица 1 (сеоска околина - Свињаре). Неколико замена односи се на Косово. На четири места мењали су се станови у Приштини за одговарајуће у другим крајевима (Приштина-Београд 2, Приштина-Титоград, Приштина-Ниш). Када је реч о продаји непокретности на територији Црне Горе распоред је следећи: Титоград 3 (град 1, сеоска околина 2), Даниловград 1 (сеоска околина). Све остало је на територији уже Србије: Крушевац 9 (град 6, сеоска околина 3), Крагујевац 6 (град 5, сеоска околина 1), Краљево 5 (град 2 и од тога два стана, приградска насеља 1, сеоска околина 1, Матарушка Бања 1), Баточина 4 (град и од тога једна угоститељска радња), Ниш 4 (град 3 и од тога један стан, Нишка Бања 1), Прокупље 3 (град 2 и од тога један стан, сеоска околина 1), Алексинац 2 (приградска насеља 1, сеоска околина 1), Аранђеловац 2 (град 1, сеоска околина 1), Град Београд 2 (Младеновац 1, Обреновац 1), Светозарево 2 (град), Смедерево 2 (град 1, приградска насеља 1), Чачак 2 (град 1, сеоска околина 1), Велика Плана 1 (град), Врање 1 (град), Врњачка Бања 1 (град), Куршумлија 1 (град), Лебане 1 (сеоска околина), Лесковац 1 (град), Медвеђа 1 (сеоска околина), Параћин 1 (град), Пожаревац 1 (град).

Продаја и замена (1975)

Године 1975. бележимо 94 огласа у којима се продавала или мењала непокретност. Када је реч о територији Косова распоред је следећи: Приштина 8 (град 3, Косово Поље 4, сеоска околина 1), Пећ 4 (град 3, сеоска околина 1 - Витомирица), Витина 1 (сеоска околина), Митровица 1 (град - стан). Остало су замене станова у Приштини (Приштина-Београд 2, Приштина-Лесковац или Београд 1). Када је реч о територији Црне Горе распоред је следећи: Бар 1 (сеоска околина), Будва 1, Даниловград 1 (сеоска околина), Иванград 1 (сеоска околина), Титоград 1 (сеоска околина). Све остало је у ужој Србији: Краљево 19 (град 12 и од тога три стана, приградска насеља 3, сеоска околина 3, Матарушка Бања 1), Ниш 11 (град 10 и од тога један локал, Нишка Бања - сеоска околина 1), Град Београд 7 (приградска насеља 3, Младеновац 3 - град 2, сеоска околина 1, Обреновац 1),

Крагујевац 6 (град 3, приградска насеља 1, сеоска околина 2), Крушевац 6 (град 5, сеоска околина 1), Алексинац 3 (сеоска околина), Смедерево 3 (сеоска околина), Блаце 2 (град 1, сеоска околина 1), Аранђеловац 1 (сеоска околина), Ваљево 1 (сеоска околина), Велика Плана 1 (град), Врњачка Бања 1 (град), Горњи Милановац 1 (сеоска околина), Житорађа 1 (град), Зајечар 1 (сеоска околина), Књажевац 1 (град), Куршумлија 1 (град), Лајковац 1 (град), Љиг 1 (град), Прокупље 1 (град), Смедерево 1 (град), Топола 1 (Опленац), Чачак 1 (сеоска околина).

Продаја и замена (1976)

Године 1976. бележимо 103 продаје или замене непокретности. Један оглас односи се на замену стана у Пећи за одговарајући у Београду. Када је реч о продаји на територији Косова распоред је следећи: Приштина 9 (град 3, Косово Поље 5, сеоска околина - Накараде 1), Митровица 2 (град 1 - стан, Зубин Поток 1), Вучитрн 1 (град), Липљан 1 (град). У Војводини је нуђена непокретност у Новом Саду. На Црну Гору се односи пар огласа са продајом - Титоград 3 (град) и Бијело Поље 1 (сеоска околина). Све остало је у ужој Србији: Краљево 15 (град 4 и од тога један стан, приградска насеља 3, сеоска околина 6, Матарушка Бања 1, Матарушка Бања - сеоска околина 1), Крагујевац 12 (град 7, сеоска околина 5), Ниш 11 (град 8 и од тога четири стана, приградска насеља 1, сеоска околина 2), Крушевац 10 (град 7, сеоска околина 3), Прокупље 5 (град 3, сеоска околина 2), Град Београд 4 (приградска насеља 1, сеоска околина 1, Младеновац 2 - град 1, сеоска околина 1), Чачак 4 (сеоска околина), Лесковац 3 (сеоска околина), Смедерево 3 (сеоска околина), Смедеревска Паланка 3 (град 2, сеоска околина 1), Ћићевац 2 (град), Александровац 1 (сеоска околина), Алексинац 1 (град), Блаце 1 (сеоска околина), Ваљево 1 (сеоска околина), Велика Плана 1 (сеоска околина), Врњачка Бања 1 (град), Горњи Милановац 1 (сеоска околина), Житорађа 1 (сеоска околина), Лебане 1 (град), Рашка 1 (град), Светозарево 1 (сеоска околина), Ћуприја 1 (град).

Продаја и замена (1977)

Године 1977. бележимо 85 продаја или замена непокретности. Када је реч о продаји на територији Косова распоред је следећи: Лепосавић 3 (град 2 и од тога за једну кућу нуди се и могућност замене за одговарајућу у Приштини, сеоска околина 1), Приштина 3 (град 1, Косово Поље 1, Обилић 1), Вучитрн 1 (сеоска околина -

Доње Становце). Неколико замена односи се на Приштину: три замене стана на релацији Београд-Приштина и једна замена куће на истој релацији. Када је реч о продаји непокретности на територији Црне Горе распоред је следећи: - Будва 1 (стан), Иванград 1 (сеоска околина) и Никшић 1 (град). Све остало је у ужој Србији: Ниш 14 (град 13 и од тога два стана, сеоска околина 1), Краљево 13 (град 3, приградска насеља 5, сеоска околина 4, Матарушка Бања 1), Крушевац 7 (град 5 и од тога један стан, сеоска околина 2), Прокупље 6 (град 3, сеоска околина 3), Крагујевац 4 (приградска насеља 1, сеоска околина 3), Врњачка Бања 3 (град 2, сеоска околина 1), Град Београд 3 (Београд 1 - стан, Лазаревац 1 - сеоска околина, Младеновац 1), Куршумлија 2 (сеоска околина), Меровина 2 (сеоска околина), Рашка 2 (Јошаничка Бања 1, сеоска околина 1), Светозарево 2 (град), Смедерево 2 (град 1, сеоска околина 1), Топола 2 (град), Алексинац 1 (сеоска околина), Бујановац 1 (сеоска околина), Велика Плана 1 (сеоска околина), Житорађа 1 (град), Лесковац 1 (град), Лучани 1 (сеоска околина), Љиг 1 (сеоска околина), Пожега 1 (град), Смедеревска Паланка 1 (град).

Продаја и замена (1978)

Године 1978. бележимо 85 продаја или замена непокретности. Када је реч о продаји на територији Косова распоред је следећи: Приштина 6 (град 1, сеоска околина 1 - Чаглавица, Косово Поље 4), Липљан 3 (град 1, сеоска околина 2 - Старо Грацко, Медвеце), Вучитрн 1 (сеоска околина - Недаковац), Митровица 1 (град), Подујево 1 (сеоска околина - Обранца). Било је више замена: замена стана на релацији Вршац-Пећ, Исток, Дечани или Приштина, стана на релацији Чачак-Приштина, стана на релацији Београд-Приштина (2), стана на релацији Лесковац-Приштина, куће на релацији Лесковац-Приштина, стана на релацији Нови Пазар-Приштина, стана на релацији Приштина-Београд, стана на релацији Приштина-Титоград. Када је реч о продаји на територији Црне Горе распоред је следећи: Бар 2 (град 1, Сутоморе 1), Даниловград 1 (сеоска околина), Титоград 1 (град), Херцег Нови 1 (град). Све остало односи се на ужу Србију: Ниш 10 (град 9, Нишка Бања - сеоска околина 1), Светозарево 6 (град 3, сеоска околина 3), Крагујевац 4 (град), Краљево 4 (приградска насеља 1, сеоска околина 2, Матарушка Бања 1), Крушевац 4 (сеоска околина), Смедерево 4 (град 1, сеоска околина 3), Куршумлија 3 (град 1, сеоска околина 2), Прокупље 3 (град), Алексинац 2 (град 1, сеоска околина 1),

Аранђеловац 2 (сеоска околина), Горњи Милановац 2 (сеоска околина), Град Београд 2 (приградска насеља 1, сеоска околина 1), Дољевац 2 (сеоска околина), Врњачка Бања 1 (сеоска околина), Лапово 1 (сеоска околина), Лесковац 1 (сеоска околина), Титово Ужице 1 (град), Топола 1 (сеоска околина), Ћуприја 1 (град), Чачак 1 (сеоска околина).

Продаја и замена (1979)

Године 1979. бележимо 118 продаја или замена непокретности. Када је реч о продаји на територији Косова распоред је следећи: Приштина 10 (град 4 и од тога један стан, сеоска околина 6 - Лапље Село 2, Бесиње 1, Грачаница 1, Доња Брњица 1, Чаглавица 1), Урошевац 2 (град), Вучитрн 1 (град), Сува Река 1 (град). Забележено је и неколико замена: стана на релацији Приштина-Београд (4), стана на релацији Приштина-Крагујевац или Београд, стана на релацији Приштина-Лесковац, Ниш или Медвеђа, стана на релацији Призрен-Београд, стана на релацији Београд-Приштина (5), стана на релацији Београд-Приштина, Призрен или Сува Река, стана на релацији Чачак-Приштина, стана на релацији Бор-Приштина, стана на релацији Лесковац-Приштина, стана на релацији Краљево-Приштина, стана на релацији Нови Сад-Приштина, стана на релацији Загреб-Приштина, стана на релацији Сарајево-Приштина или Призрен. Када је реч о продаји на територији Црне Горе распоред је следећи: Бар 1 (Сутоморе), Будва 1 (стан), Титоград 1 (сеоска околина), Херцег Нови (Ђеновићи - викендица). У Војводини се продавала непокретност у Сремској Каменици (град). Све остало односи се на ужу Србију: Ниш 15 (град 12 и од тога по један локал и стан, приградска насеља 1, сеоска околина 2), Краљево 11 (град 5, приградска насеља 3, сеоска околина 2, Матарушка Бања 1), Крагујевац 7 (град 2, сеоска околина 5), Смедерево 6 (град 3, сеоска околина 3), Град Београд 5 (град 1, приградска насеља 1, сеоска околина 2, Младеновац 1 - сеоска околина), Светозарево 5 (град 2, сеоска околина 3), Алексинац 4 (приградска насеља 1, сеоска околина 3), Крушевац 4 (град), Прокупље 4 (град), Аранђеловац 3 (град 2, сеоска околина 1), Чачак 3 (сеоска околина), Лесковац 2 (град 1, сеоска околина 1), Топола 2 (град и од тога једна угоститељска радња), Брус 1 (град), Ваљево 1 (сеоска околина), Велика Плана 1 (сеоска околина), Врњачка Бања 1 (град), Горњи Милановац 1 (сеоска околина),

Куршумлија 1 (сеоска околина), Рековац 1 (сеоска околина), Свилајнац 1 (сеоска околина), Смедеревска Паланка 1 (град).

Продаја и замена (1980)

Године 1980. бележимо 98 продаја или замена непокретности. Када је реч о продаји на територији Косова распоред је следећи: Приштина 7 (сеоска околина 4 - Чаглавица 2 и од тога један пословно-магацински простор, Грачаница 1, Лазарево 1; Косово Поље 2, Обилић 1 - кућа са кафаном), Исток 1 (сеоска околина - Осојане 1), Ораховац 1 (град - локал са кућом), Пећ 1 (сеоска околина - Витомирица). Када је реч о заменама стање је следеће: замена стана на релацији Приштина-Ниш или Соко Бања, стана на релацији Приштина-Београд (2), стана на релацији Алексинац-Приштина, стана на релацији Београд-Приштина, куће на релацији Београд-Приштина, стана на релацији Нови Сад-Приштина, стана на релацији Бор-Приштина, стана на релацији Лазаревац-Приштина, стана на релацији Ниш-Приштина, стана на релацији Младеновац-Приштина, стана на релацији Обилић-Приштина. Када је реч о продаји на територији Црне Горе распоред је следећи: Титоград 3 (приградско насеље 1, сеоска околина 2) и Бар 1 (град). Све остало односи се на ужу Србију: Ниш 15 (град 11 и од тога четири стана, приградска насеља 1, сеоска околина 3), Крагујевац 9 (град 4, приградска насеља 5), Краљево 7 (град 4, сеоска околина 2, Матарушка Бања 1), Крушевац 7 (град), Лесковац 3 (град 2, сеоска околина 1), Прокупље 3 (град 2, сеоска околина 1), Алексинац 2 (сеоска околина), Аранђеловац 2 (град 1, приградска насеља 1), Врњачка Бања 2 (град 1, сеоска околина 1), Град Београд 2 (сеоска околина 1, Младеновац 1), Рача 2 (Рача 1, сеоска околина 1), Смедерево 2 (град), Смедеревска Паланка 2 (град 1, сеоска околина 1), Бела Паланка 1 (сеоска околина), Блаце 1 (сеоска околина), Бојник 1 (сеоска околина), Ваљево 1 (град), Горњи Милановац 1 (град), Куршумлија 1 (град - стан), Љиг 1 (сеоска околина - викендица), Светозарево 1 (сеоска околина), Туприја 1 (град), простор између Краљева и Светозарева - сеоска околина 1, простор између Прокупља и Куршумлије - сеоска околина 1.

Продаја и замена (1981)

Године 1981. бележимо 144 продаје или замене непокретности. Када је реч о продаји на територији Косова распоред је следећи: Приштина 10 (град 5, сеоска

околина 2 - Бресје 1, Лапље Село 1, Косово Поље 3), Урошевац 2 (Брезовица 2 - викендице). Када је реч о заменама стање је следеће: замена стана на релацији Приштина-Београд или Скопље, стана на релацији Приштина-Сплит, Сарајево или Београд, стана на релацији Приштина-Ниш, Титоград или Београд, гарсоњере на релацији Приштина-црногорско Приморје, стана на релацији Приштина-Београд, Крагујевац, Краљево, Крушевац или Ниш, стана на релацији Приштина-Београд (2), стана на релацији Приштина-Београд, Крушевац, Крагујевац, Лазаревац, стана на релацији Приштина-Нови Сад или Скопље, куће у Витановцу код Краљева за стан у Приштини, стана на релацији Београд-Приштина (5), стана на релацији Соко Бања-Приштина, стана на релацији Ниш-Приштина, стана на релацији Пријепоље-Приштина, стана на релацији Београд-Призрен, стана на релацији Зрењанин-Приштина, стана на релацији Никшић-Приштина или Подујево, стана на релацији Карловац (Хрватска)-Митровица или Србица. Када је реч о продаји на територији Црне Горе распоред је следећи: Бијело Поље 2 (град 1 - стан, сеоска околина 1), Титоград 2 (град 1, сеоска околина 1), Бар 1 (Сутоморе), Херцег Нови 1 (сеоска околина). На територији Војводине стање је следеће: Нови Сад 1 (Петроварадин), Панчево 1 (сеоска околина), Стара Пазова 1 (град). Све остало односи се на ужу Србију: Ниш 14 (град 8 и од тога по један стан и локал, приградска насеља 3, сеоска околина 2, Нишка Бања 1), Краљево 13 (град 6, сеоска околина 5, Матарушка Бања 1, Ушће 1), Град Београд 9 (приградска насеља 3, сеоска околина 6), Крагујевац 9 (град 6 и од тога један стан, сеоска околина 3), Аранђеловац 4 (град 1, сеоска околина 3), Врњачка Бања 4 (град 1, сеоска околина 3), Крушевац 4 (град), Лесковац 4 (град), Чачак 4 (град 2, сеоска околина 1, Горња Трепча 1), Велика Плана 3 (сеоска околина), Горњи Милановац 3 (град 2, сеоска околина - Рудник - викендица 1), Обреновац 3 (сеоска околина), Смедерево 3 (град 2, сеоска околина 1), Смедеревска Паланка 3 (град), Алексинац 2 (сеоска околина), Блаце 2 (сеоска околина), Љиг 2 (град 1, сеоска околина), Рача 2 (град 1, сеоска околина 1), Шабац 2 (град), Куршумлија 1 (сеоска околина), Лебане 1 (сеоска околина), Неготин 1 (сеоска околина), Пирот 1 (град), Пожаревац 1 (сеоска околина), Прокупље 1 (град), Рашка 1 (Јошаничка Бања), Титово Ужице 1 (Севојно), Топола 1 (Опленац), Тићевац 1 (сеоска околина), Туприја 1 (град).

Демограф Душан Брезник је дошао до закључка да је утицај исељавања на укупан број Срба и Црногораца био знатнији од утицаја њиховог природног прираштаја. На основу тога изнео је могућу процену броја Срба и Црногораца под условом да није било масовног исељавања и уз њихов очекивани природни прираштај. Код Срба као могући природни прираштај за период 1961–1981. узео је вредност од 16‰ (знатно нижа стопа него код укупног становништва). Под таквим условима на Косову је 1981. требало да живи 311.000 Срба уместо 209.000 колико их је живело (18,1% у укупном броју становника уместо 13,2%), а Црногораца је требало да буде 51.600 уместо званичних 27.000 (3,0% уместо 1,7%).⁷⁵⁶

Битне податке о исељавању налазимо код Татомира Вукановића, који је до њих дошао поређењем резултата пописа 1961–1981. У наставку су сабрани најбитнији резултати његовог рада.

Витина - Општина има 43 насеља. Срби 1981. живе у 27, Црногорци у 15.⁷⁵⁷ Срби су се сасвим иселили из четири, а Црногорци из седам. У три насеља 1961–1971. није било Црногораца, а 1981. се наводе као житељи. Прираштај Срба у Грнчару износио је + 51, Новом Селу + 74, Житињу + 121, Клокоту (бањско-туристичко насеље) + 254. Број Срба највише је опао у Радивојцу и то са 448 (1961) на 234 (1971) и 23 (1981) и Трпези са 552 (1961) на 269 (1981). Укупна депопулација Срба је - 2.073, а Црногораца - 132.

Вучитрн - Општина има 67 насеља, Срби живе у 36, Црногорци у 29. Из 20 су до 1981. исељени сви Срби, Црногорци из 13. Пораст српског становништва бележе Прилужје + 652, Штитарица + 15, Дубовац + 8, Граце + 3, а 31 насеље има потпуну депопулацију Срба. Од 29 насеља у којима живе Црногорци прираштај имају Коло (+ 1) и Ресник (+2).

Глоговац - Општина има 37 насеља. Срби живе у пет, Црногорци у једном. Срби су се потпуно иселили из 11, а Црногорци из шест. Нека од насеља из којих су се

⁷⁵⁶ Д. Брезник, Фертилитетне и миграционе карактеристике становништва Косова, у: *Косовска криза : (узроци и путеви изласка)*, 82.

⁷⁵⁷ И у наставку за друге општине које Вукановић наводи ови почетни подаци са бројем насеља у општини, односно бројем насеља у којима живе Срби и Црногорци односе се на 1981. Остали подаци, осим ако није другачије наведено, односе се на период 1961–1981. Тако у делу у Витини, примера ради, прираштај, депопулација Срба по насељима и укупна депопулација Срба и Црногораца односи се на двадесетогодишњи период.

Срби до 1981. потпуно иселили су Коморане (1961 - 105) и Поклек (1961 - 100). Укупна депопулација Срба је - 464, а Црногораца - 103.

Гњилане - Општина има 57 насеља. Срби живе у 26, Црногорци у седам. Срби су се потпуно иселили из 12, Црногорци из 15. Већу депопулацију Срба имају насеља Кметовце - 7, Мозгово - 15, Церница - 35, Врбица - 47, Липовица - 47, Стража - 50, Драганац - 76, Прилепница - 82, Горњи Макреш - 90, Билинце - 101, Велекинце - 124, Жегра - 186, Доњи Ливоч - 290, Малишево - 290, Влаштица - 582. Прираштај Срба забележен је у насељима Станишор (+ 47), Коретиште (+ 50), Паралово (+ 55), Горњи Ливоч (+ 57), Понеш (+ 86), Шилово (+ 127), Доња Будрига (+ 212), Партеш (+ 265), Горње Кусце (+ 391), Пасјане (+ 481), Гњилане (+ 870). Укупан прираштај Срба је + 311, а депопулација Црногораца - 71.

Дечани - Општина има 39 насеља. Срби живе у 14, Црногорци у 25. Срби су се потпуно иселили из 12, Црногорци из осам. Црногорци су остварили симболичан прираштај у Дечанима (+ 5), а посебну депопулацију у насељима Јуник (- 302) и Петраћане (- 171). Укупна депопулација Срба је - 179, а Црногораца - 1.636.

Драгаш - Општина има 36 насеља. Срби живе у 12, Црногорци у четири. Срби су се потпуно иселили из седам, Црногорци из осам. Укупна депопулација Срба је - 57, а Црногораца - 23.

Ђаковица - Општина има 83 насеља. Срби живе у 27, Црногорци у 31. Срби су се потпуно иселили из 25, Црногорци из 36. Град Ђаковица имао је прираштај Срба и Црногораца (+ 248 и + 712). Укупна депопулација Срба је - 282, а Црногораца - 852.

Исток - Општина има 51 насеље. Срби живе у 41, Црногорци такође. Срби су се потпуно иселили из четири, Црногорци из седам. Депопулација Црногораца посебно је изражена у Добруши - 770. Град Исток имао је прираштај Срба и Црногораца (+ 207 и + 16). Укупна депопулација Срба је - 1.361, а Црногораца - 1.948.

Качаник - Општина има 42 насеља. Срби живе у пет, Црногорци у четири. Срби су се потпуно иселили из 14, Црногорци из једног. Посебна депопулација Срба је у Старом Качанику (- 87), Качанику (- 89) и Ђенерал Јанковићу (- 148). Укупна депопулација Срба је - 577, а Црногораца - 1.948.

Клина - Општина има 64 насеља. Срби живе у 40, Црногорци у 32. Срби су се потпуно иселили из 12, Црногорци из 11. Посебна депопулација Срба је у Дрснику (- 191). Прираштај Срба и Црногораца је у Наглавцима (+ 36 и + 20), Кијеву (Срби + 100) и Клини (+ 387 и + 157). Укупна депопулација Срба је - 1.183, а Црногораца - 421.

Каменица - Општина има 74 насеља. Срби живе у 49, Црногорци у 13. Срби су се потпуно иселили из 20, Црногорци из 15. Посебна депопулација Срба је у насељима Доња Шипашница (- 135), Ранилуг (- 169), Петровце (- 424; искључиво Срби живели 1961. и то њих 460 да би Албанаца 1971. било 345 и 1981. чак 800, а Срба 36). Прираштај Срба бележи се у насељима Одановце + 23, Церовце + 23, Мигановце + 72, Панчело + 108, Каменица + 624 (Црногорци + 30). Укупна депопулација Срба је - 2.641, док Црногорци бележе симболични прираштај (+ 9).

Митровица - Општина има 142 насеља (највише на Косову). Срби живе у 108, Црногорци у 25. Срби су се потпуно иселили из 16, Црногорци из 24. Прираштај Срба имало је 20 насеља (до 50 нових житеља прираштај је имало осам насеља, од 50–100 пет и од 100–200 два). Примери прираштаја Срба су Звечан (+ 230), Зубин Поток (+ 437), Кориље (+ 458), Митровица (+ 688). Црногорци нису остварили прираштај ни у једном насељу. Укупна депопулација Срба је - 2.993, а Црногораца - 708.

Лепосавић - Општина има 71 насеље. Срби живе у 69, Црногорци у 11, Албанци у два. Посебна депопулација Срба је у Улији (- 80), Лозни (- 93), Руцманцу (- 118), Плакаоници (- 124), Црвени (- 164), Требићу (- 239), Јарињу (- 260), Белом Брду (- 539). Црногорци су се потпуно иселили из десет насеља. Срби бележе депопулацију (- 2.394), а Црногорци, Албанци и „остали“ прираштај (+ 38, + 15, + 366).

Липљан - Општина има 74 насеља. Срби живе у 28, Црногорци у 15. Срби су се потпуно иселили из 22 насеља, Црногорци из 12. Примери депопулације Срба су Чучуљуге (- 56), Голешко Врело (- 67), Радево (- 77), Ново Рујце (- 100), Мухацир Бабуш (- 105), Глоговац (- 148), Смолуша (- 184), Крајиште (- 196), Топличане (- 208), Ливађе (- 290; одселили се сви Црногорци и Албанци). Прираштај Срба бележе Суви До (+ 17), Старо Грацко (+ 47), Горња Гуштерица (+ 81), Добротин (+

100), Липљан (+ 1.399; Црногорци - 15). Укупна депопулација Срба је - 643, а Црногораца - 279.

Ораховац - Општина има 55 насеља. Срби живе у десет, Црногорци у пет. Срби су се потпуно иселили из 13, Црногорци из 20. Примери депопулације Срба су Велика Круша (- 46; иселили сви Црногорци) и Оптеруша (- 91), а Црногораца Зрзе (- 122) и Ратковац (- 160). Зочиште има прираштај Срба + 87 (Црногорци + 8), Велика Хоча + 87 (Црногорци + 3, Албанци + 13), Ораховац + 276 (Црногорци + 45). Укупан прираштај Срба је + 207, а депопулација Црногораца - 1.008.

Пећ - Општина има 80 насеља. Срби живе у 42, Црногорци у 50. Срби су се потпуно иселили из 17, Црногорци из 15. Примери депопулације Срба су Пећ (- 9), Лоћане (- 17; Црногорци - 15; у оба случаја иселиено целокупно српско становништво), Бело Поље (- 114), Црни Врх (- 323). Примери прираштаја Срба су Витомирица (+ 16), Брестовик (+ 33; депопулација Црногораца - 100), Гораждевац (+ 41), Баране (+ 49). Витомирица је место масовног иселавања Црногораца (депопулација - 1.309; прираштај Албанаца + 881, „остали“ тј. у првом реду новодосељени Муслимани + 3.241), као и Ратковац (- 94). Пећ је остварила прираштај Црногораца + 467. Укупна депопулација Срба је - 858, а Црногораца - 2.905.⁷⁵⁸

Подујево - Општина има 78 насеља. Срби живе у 49, а Црногорци у 22. Срби су се потпуно иселили из 12, Црногорци из 23. Сва насеља изузев Мировца (+ 2) имају депопулацију Срба, док је код Црногораца депопулација апсолутна. Депопулација Срба и Црногораца је у насељима Горњи Суркиш (Срби - 113), Светље (Срби - 117), Главник (Срби - 120), Горња Пакаштица (Срби - 129), Крпимеј (Срби - 133), Ревуће (Срби - 133), Бајчина (Срби - 146), Обранча (Срби - 153), Бело Поље (Срби - 180), Батлава (Срби - 192), Горњи Сибовац (Срби - 200), Репа (Срби - 245), Баловац (Срби - 156; Црногорци - 107), Лапаштица (Срби - 311), Орлане (Срби - 205; Црногорци - 115), Доња Дубница (Срби - 425; Црногорци - 144), Подујево (Срби - 707; Црногорци - 149). Укупна депопулација Срба је - 5.492, а Црногораца - 1.308.

⁷⁵⁸ Витомиричанин Рамо Адровић је тврдио да су албански националисти притискали и локалне муслимане због чега се део њих временом иселио у БиХ. ААО, Исељавање, Одласци који се не бележе, *Политика*, 26. август 1986, 5.

Призрен - Општина има 77 насеља. Срби живе у 41-ом, Црногорци у 18. Срби су се потпуно иселили из 21-ог, Црногорци из 13. Примери депопулације Срба су Дојнице (- 58) Смаћ (- 81), Живићане (- 83), Драјчићи (- 183), Локвица (- 203), Плањање (- 206), Мушниково (- 224), Врбичане (241), Средска (- 499), а прираштаја Љутоглав (+ 3), Новаке (+ 89), Призрен (+ 1.945; Црногорци + 61). Средачка жупа је средина одакле су се Срби масовно иселјавали. У питању су Горње и Доње Јубиње, Горње Село, Драјчиће, Јабланица, Локвица, Манастирица, Мушниково, Небрегоште, Плањане, Речане. У жупи је депопулација Срба - 1.165, али и Албанаца - 4.559 (последича преласка на муслиманску етничку припадност) уз прираштај Црногораца (+ 7) и „осталих“ у које је урачуната поменута муслиманска етничка припадност (+ 7.227). Укупна депопулација Срба је - 252, а прираштај Црногораца + 5.

Приштина - Општина има 94 насеља. Срби живе у 60, Црногорци у 39. Срби су се сасвим иселили из 17, Црногорци из 20. Примери депопулације Срба су Трничевце (- 91), Сибовац (- 122), Рудник Косово (- 192; Црногорци - 28). Прираштај Срба бележе насеља Преоце (+ 45; Црногорци + 4), Доња Брњица (+ 94), Обилић (+ 105; Црногорци + 118, Албанци + 1.855 и „остали“ + 2.000), Лапље Село (+ 154), Добро Село (+ 161; Црногорци депопулација - 18, Албанци депопулација - 54), Угљаре (+ 167), Бабин Мост (+ 197), Племетина (+ 252; Црногорци + 9), Чаглавица (+ 256), Грачаница (+ 1.524), Косово Поље (+ 3.778; Црногорци + 705, Албанци + 2.687, „остали“ + 3.344), Приштина (+ 4.728; Црногорци + 1.644). Укупни прираштај Срба је 9.144, а Црногораца + 2.254.

Србица - Општина има 50 насеља. Срби живе у 13, Црногорци у пет. Срби су се потпуно иселили из 18, Црногорци из 12. Примери депопулације Срба су Радишево (- 61), Которе (- 85), Србица (- 115; Црногорци - 143), Горња Клина (- 123), Рудник (- 184), Бање (- 259). Укупна депопулација Срба је - 605, Црногораца - 52, а „осталог“ становништва - 20.⁷⁵⁹

⁷⁵⁹ Дописник *Политике* са Косова Тома Милић писаће 1975. да је заслуга србичких функционера што овде владају повољни политички односи упркос неразвијености великој и за косовске оквире. Ако се та тврдња упореди са горе наведеним подацима за општину Србица видеће се да су читаоци дезинформисани. Т. Милић, *Нестаје србичко сиромаштво*, *Политика*, 18. јануар 1975, бр. 22014, 12.

Урошевац - Општина има 80 насеља. Срби живе у 55, Црногорци у 23. Срби су се потпуно иселили из десет, Црногорци из 18. Примери депопулације Срба су Биба (- 63), Плешина (- 77), Трн (- 78), Бабљак (- 79), Параз (- 82), Сушица (- 83), Лашко Баре (- 93), Стари Мираш (- 97; остао само један), Сазлија (- 101), Штимље (- 108), Софтовић (- 135), Гребно (- 142), Гатње (- 145), Јерли Перез (- 150), Мужичане (- 156), Рака (- 162; остао један Србин), Косин (- 170), Танкосић (- 357). Примери прираштаја Срба су Заскок (+ 16), Доње Неродимље (+ 22), Доња Битиња (+ 41), Јажинце (+ 55), Горња Битиња (+ 59), Севце (+ 97), Беревце (+ 128), Штрпце (+ 138), Готовуша (+ 145), Врбештица (+ 753), Урошевац (+ 1.308).

Према Вукановићевим подацима Срби и Црногорци комплетно су 1961–1981. нестали из 523 насеља од укупно 1.454 од чега Срби из 309 а Црногорци из 299. Подаци СПЦ говоре да је без Срба остало 606 насеља (рачунајући ту и Црногорце). У наставку се налази Вукановићев преглед насеља (по општинама) из којих су у потпуности нестали Срби и Црногорци.

Витина - Баланце, Бегунце, Велики Годен, Вреовац, Доње Рамњане, Ђелекаре, Ново Село, Смира, Трпеза.

Вучитрн - Балинце, Бенчук, Бечић, Бивољак, Брусник, Галица, Гојбуља, Горња Дубница, Горња Судимља, Горње Становце, Горњи Сврачак, Добра Лука, Дољак, Доња Дубница, Доња Судимља, Доње Становце, Дубовац, Језеро, Куновик, Луг Дубница, Ошљане, Пасома, Славковце, Стровце, Херцегово, Цецелија, Шалце.

Глоговац - Бањица, Васиљево, Гладно Село, Глобаре, Глоговац, Горње Обриње, Доброшевац, Доњи Забел, Коморане, Крајково, Лапушник, Ново Чикатово, Поклек, Трпеза, Трстеник.

Гњилане - Брасаљце, Буковик, Буринце, Владово, Влаштица, Горње Кусце, Доброчане, Доњи Ливоч, Драганац, Дунаво, Кметовце, Коретиште, Ловце, Малишево, Мучибаба, Носаље, Паралово, Пасјане, Подграђе, Прилепница, Сапар, Станичић, Стража, Церница.

Дечани - Белег, Глођане, Горња Лука, Горњи Црнобрег, Доња Лука, Доњи Ратиш, Доњи Црнобрег, Дубовик, Истинић, Јасић, Кодралија, Љубуша, Љумбарда, Папић, Побрђе, Раствавица, Ратиш (Горњи Ратиш).

Драгаш - Брод, Бродосавце, Враниште, Диканце, Злипоток, Крстац, Лештане, Млике, Орчуша, Радеша, Растелица.

Ђаковица - Бабај Бокс, Бардонић, Бардосан, Батуша, Брековац, Вогово, Годен, Горње Ново Село, Гргоц, Гуска, Дева, Доброш, Доње Ново Село, Дољ, Дујак, Жуб, Забел, Кодралија, Кореница, Кошаре, Краљане, Кусар, Кушевац, Липовац, Лугађија, Меја Оризе, Меће, Молић, Нивоказ, Осек Паша, Пацај, Поношевац, Поповац, Радоњић, Раковина, Ракоц, Рашкоц, Рогово, Смаћ, Смоница, Стубла, Траканић, Ђерим, Фираја, Фирза, Црмљане, Шишман.

Исток - Лугово, Мало Дубово, Мојстир, Нови Верић, Орно Брдо, Пољане, Студеница, Трбуховац, Тучеп, Црнце.

Качаник - Белограце, Бићевац, Боб, Глобочица, Горанце, Догановић, Дреноглава, Дубрава, Ђурђев До, Елеза, Ковачевац, Ланиште, Нећавце, Стража.

Клина - Балинце, Бобовац, Бокшић, Велики Дреновац, Велики Ђурђевић, Врмница, Грабаница, Добра Вода, Добри До, Долово, Дреновчић, Дугоњиве, Јеловац, Прчево, Радуловац, Сврхе, Сићево, Церовик, Црни Луг, Чабић, Чешково.

Каменица - Ајновце, Бољевце, Братиловце, Ваганеш, Велико Ропотово, Веља Глава, Гминце, Горња Шипашница, Горње Карачево, Гризиме, Даждинце, Дајковце, Десивојце, Доње Карачево, Ђуришевце, Жуја, Зајчевце, Копривница, Коретин, Крајни Дел, Љајчић, Љештар, Мешина, Мучиврце, Ораовица, Поличка, Ранилуг, Рогачица, Свирце, Седларе, Тиринце, Топоница, Туђево, Фирићеја.

Митровица - Брабоњић, Бубе, Бутлате, Велики Кичић, Видушић, Врбница, Грабовац, Гушевац, Доброшевина, Доње Жабаре, Доњи Суви До, Драгалица, Загуље, Засела, Јабука, Јунаке, Качандол, Коваче, Кошутово, Кутловац, Липа, Лучка Река, Љушта, Мало Рударе, Матица, Међеђи Поток, Оклаце, Пирче, Придворица, Река, Ржана, Рудине, Сељанце, Страна, Чабра.

Лепосавић - Борчане, Брзанце, Дубока, Ибарско Постење, Јариње, Јелакце, Јошаница, Кошутово, Кутње, Мајдево.

Липљан - Бандулић, Бањица, Бујанце, Буковица, Велика Добрања, Велики Алаш, Велико Рибаре, Вогачица, Вршевце, Гланица, Глоговце, Горња Гуштерица, Горње

Гадимље, Горње Годанце, Гувно Село, Дивљака, Доње Гадимље, Јањево, Ливађе, Мала Добрања, Мали Алаш, Мало Грацко, Оклап, Окосница, Потуревце, Рабовце, Седларе, Смолуша, Старо Рујце, Чучуљага.

Ораховац - Бела Црква, Братотин, Брестовац, Брњача, Бубље, Велика Крша, Геђе, Горачево, Дањане, Добри Дол, Доманек, Дреновац, Затрић, Крамовик, Љубижда, Малишево, Оптеруша, Острозуб, Петковић, Понорац, Радосте, Ратковац, Сарош, Турјак, Чифлак, Чупево.

Пећ - Баране, Благаје, Боге, Велики Штупељ, Врановац, Дреље, Дубово, Косурић, Кошутане, Кућиште, Липа, Лођа, Лоћане, Лугађија, Љутоглава, Мала Јабланица, Озрим, Пашино Село, Раушић, Рашић, Ромуне, Рухот, Хацовићи, Челопек, Шкрелје.

Подујево - Бараина, Батлава, Бело Поље, Брадаш, Браина, Брвеник, Велика Река, Горња Лапаштица, Горња Пакаштица, Горњи Сибовац, Грдовац, Доња Лапаштица, Доње Љупче, Дуз, Закут, Коњушевац, Крушевица, Ладовац, Лауша, Летанце, Луг, Лужане, Мајанце, Палатна, Пендуха, Перане, Преполац, Радујевац, Ракиница, Светље, Суркиш, Трновица, Штедим.

Призрен - Аتماђа, Вележа, Влашња, Врбница, Горња Србица, Горње Љубиње, Горожуп, Гражданик, Грнчаре, Добруште, Доње Љубиње, Драјчићи, Зјум, Јешково, Кабаш, Кабаш Хас, Којуш, Кориша, Кушнин, Манастирица, Небрегоште, Нова Шумадија, Петрово Село, Пиране, Планеја, Плањане, Послиште, Рандубрава, Речане, Стружје, Трепетница, Шкоза, Шпинадија.

Приштина - Ајкобила, Ариљача, Бадовац, Барилево, Брезница, Бусиње, Велики Белаћевац, Враголија, Врани До, Горња Брњица, Дабишевац, Доњи Грабовац, Дреновац, Енце, Златаре, Јасеновик, Качикол, Којловица, Лесковчић, Маревце, Матичане, Мрамор, Нишевце, Пропаштица, Пруговац, Риманиште, Тенеш До, Хамидија, Ново Село.

Србица - Бакс, Броћна, Витак, Горња Клина, Горње Преказе, Горњи Обилић, Доње Обриње, Доње Преказе, Доњи Обилић, Которе, Лауша, Леочина, Ликовац, Љубовац, Макрмаљ, Микушница, Ново Село, Падалиште, Плужина, Резала, Суво Грло, Турићевац, Ћирез.

Сува Река - Бања, Беланица, Будаково, Букош, Вранић, Гиљанце, Гунцат, Деловце, Дуље, Ђиновце, Кравосерија, Ладровац, Ладровић, Лужница, Поповљане, Раштане, Самодража, Селогражде, Семетиште, Сеник, Студенчане, Трње.

Урошевац - Балић, Биба, Вича, Горња Битиња, Главица, Гребно, Грлица, Ижанце, Језерце, Јерли Талиновац, Камена Глава, Косин, Кошаре, Коштањево, Миросавље, Мужичане, Нови Мараш, Папаз, Рачак, Сливово, Софтовић, Српски Бабуш, Трн, Фираја, Црнило, Црниљево.⁷⁶⁰

Пописи илуструју процес бројчаног повећања Албанаца по општинама, опадања Срба / Црногораца и махом раста неалбанског, несрпског и нецрногорског становништва („Остали“).⁷⁶¹

Витина

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	33.642	20.497	10.442	311	2.392
1971.	39.780	26.927	9.649	192	3.012
1981.	47.839	35.105	8.369	179	4.168

Вучитрн

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	39.799	28.767	8.787	945	1.280
1971.	50.724	42.065	7.500	586	573
1981.	65.512	57.351	6.091	381	1.691

Глоговац

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	22.044	21.265	491	108	180
1971.	29.329	29.133	125	12	59
1981.	40.514	40.447	27	5	35

⁷⁶⁰ Т. Vukanović, *нав. дело*, 502–523; Епископ Атанасије Јевтић, *нав. дело*, 42.

⁷⁶¹ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 95–96.

Гњилане

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	53.476	30.395	18.901	246	3.926
1971.	67.893	43.754	20.237	184	3.708
1981.	84.085	59.764	19.212	174	4.935

Дечане

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	25.582	22.472	413	2.534	163
1971.	31.335	29.474	310	1.357	19
1981.	40.640	39.179	234	898	329

Драгаш

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	21.028	9.346	150	44	11.488
1971.	26.850	13.867	139	33	12.811
1981.	35.054	18.623	93	21	16.317

Ђаковица

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	53.270	47.864	2.180	2.805	421
1971.	71.374	66.492	2.071	2.303	508
1981.	92.203	87.588	1.898	1.953	764

Исток

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	33.779	19.067	9.097	3.804	1.811
1971.	41.009	27.371	8.944	2.420	2.274

1981.	50.104	35.972	7.736	1.856	4.540
-------	--------	--------	-------	-------	-------

Качаник

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	19.735	18.561	861	24	289
1971.	23.978	23.445	379	16	138
1981.	31.072	30.406	284	27	355

Клина

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	33.246	24.227	8.012	1.394	313
1971.	42.351	33.050	7.864	1.157	280
1981.	54.539	45.594	6.829	973	1.142

Каменица

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	43.058	24.556	17.454	51	997
1971.	46.350	29.268	16.550	51	636
1981.	48.320	32.390	14.813	60	1.057

Лепосавић

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	18.910	843	17.371	41	655
1971.	18.044	944	16.221	76	803
1981.	16.906	858	14.977	79	992

Липљан

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
--	--------	---------	------	-----------	--------

1961.	40.070	24.433	10.902	633	4.102
1971.	49.365	33.105	10.686	471	5.103
1981.	60.037	43.118	10.258	354	6.307

Ораховац

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	35.461	30.123	3.918	1.217	302
1971.	46.788	41.961	3.993	621	212
1981.	61.178	56.391	4.024	209	552

Пећ

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	66.656	41.532	8.852	12.701	3.571
1971.	90.124	63.193	9.298	11.306	6.327
1981.	111.071	79.965	7.995	9.796	13.315

Подујево

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	51.516	41.607	7.734	1.923	252
1971.	60.349	54.185	4.469	1.052	643
1981.	75.437	72.092	2.242	615	488

Призрен

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	70.043	48.495	11.903	533	9.112
1971.	97.714	75.181	11.981	638	9.913
1981.	134.526	93.656	11.651	538	28.680

Приштина

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	102.516	57.417	34.731	4.140	6.228
1971.	152.744	91.801	32.820	5.686	12.473
1981.	210.040	140.043	43.875	6.394	19.728

Србица

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	30.479	26.878	2.607	756	239
1971.	36.660	34.332	1.775	363	189
1981.	46.927	45.504	1.104	136	183

Сува Река

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	34.729	30.258	4.173	79	219
1971.	45.316	41.397	3.785	43	91
1981.	59.434	55.640	3.568	27	199

Митровица

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	70.555	35.015	28.923	2.708	3.909
1971.	90.968	53.285	30.128	2.509	6.047
1981.	105.322	66.528	25.929	2.000	10.865

Урошевац

	Укупно	Албанци	Срби	Црногорци	Остали
1961.	63.714	43.015	19.213	592	894
1971.	84.493	62.938	19.339	468	1.748

1981. 113.680 90.521 18.285 533 4.521

Апсолутни број Албанаца 1961–1981. повећан је у свим општинама изузев лепосавићке, а ово последње нема никаквог значаја с обзиром на њихову незнатну присутност у тој општини. Апсолутни број Срба опао је у општинама Витина, Вучитрн, Глоговац, Дечане, Драгаш, Ђаковица, Исток, Качаник, Клина, Каменица, Лепосавић, Митровица (поростао 1971. наспрам 1961. да би 1981. опао испод броја из 1961), Пећ (поростао 1971. наспрам 1961. да би 1981. опао испод броја из 1961), Подујево, Призрен (поростао 1971. наспрам 1961. да би 1981. опао испод броја из 1961), Србица, Сува Река и Урошевац (поростао 1971. наспрам 1961. да би 1981. опао испод броја из 1961). Видимо, дакле, у неким већим општинама тенденцију раста српског становништва на попису 1971. и његовог пада 1981. када их је било мање него 1961. То објашњавамо појачаним исељавањем 1971–1981. Апсолутни број Срба симболично је повећан у општинама Ораховац и Гњилане (у гњиланској порастао 1971. наспрам 1961. да би 1981. опао испод броја из 1971). Највећи апсолутни раст српско становништво имало је у приштинској општини у којој је њихов број опао 1971. наспрам 1961. да би се 1981. повећао у односу на 1961. Логично, то је последица миграције ка главном граду која је анулирала последице исељавања. Црногорско становништво је у апсолутним бројевима опало у општинама Витина, Вучитрн, Глоговац, Гњилане, Дечане, Драгаш, Ђаковица, Исток, Клина, Липљан, Митровица, Ораховац, Пећ, Подујево, Србица, Сува Река, Урошевац (опао 1971. наспрам 1961. да би 1981. порастао у односу на 1971, али и даље био испод броја 1961). У општинама Качаник, Каменица, Лепосавић и Призрен број Црногораца је у апсолутним бројкама порастао, али то нема реалног значаја јер је њих тамо било у симболичним бројкама. Број осталог становништва (ни албанско, ни српско / црногорско) повећан је у апсолутним бројкама у свим општинама изузев Вучитрна, Глоговца, Србице и Суве Реке. У наставку дајемо приказ процентуалног учешћа по општинама.⁷⁶²

⁷⁶² Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 97.

Албанци			Срби			Црногорци			Остали		
1961	1971	1981	1961	1971	1981	1961	1971	1981	1961	1971	1981
Витина											
61,0	67,8	73,4	31,0	24,2	17,5	0,9	0,5	0,4	7,1	7,5	8,7
Вучитрн											
72,3	83,0	87,8	22,1	14,8	9,3	2,4	1,1	0,5	3,2	1,1	2,5
Глоговац											
96,5	99,9	100,0	2,2	0,4	0,0	0,5	0,0	0,0	0,8	0,1	0,0
Гњилане											
56,9	64,5	71,2	35,3	29,2	22,8	0,5	0,3	0,2	7,3	5,4	5,8
Дечане											
91,8	94,2	96,4	1,6	0,9	0,6	6,0	4,3	2,2	0,6	0,6	0,8
Драгаш											
44,5	49,5	53,2	0,7	0,5	0,2	0,2	0,1	0,0	56,4	49,9	46,6
Ђаковица											
89,9	93,4	95,1	4,1	3,0	2,2	5,3	3,2	2,1	0,7	0,6	0,8
Исток											
56,4	66,8	70,5	26,9	21,8	17,8	11,3	5,9	3,7	5,4	5,5	9,0
Качаник											
94,2	98,0	98,0	4,3	1,5	0,9	0,1	0,0	0,0	1,4	0,5	0,0
Клина											
71,4	78,1	85,2	23,6	18,6	12,5	4,1	2,7	2,1	0,9	0,6	0,2

Каменица											
57,1	63,5	67,2	40,5	35,0	30,0	0,1	0,1	0,1	2,3	1,4	2,1
Митровица											
49,8	57,6	64,9	40,9	33,1	24,6	3,8	2,7	0,2	5,5	6,6	10,3
Лепосавић											
4,6	5,4	5,2	91,8	89,8	88,5	0,2	0,4	0,5	3,4	4,4	5,8
Липљан											
60,6	67,9	71,8	27,2	21,6	17,1	1,6	1,0	0,6	10,6	10,5	10,5
Ораховац											
85,0	89,8	92,2	10,7	8,5	6,6	3,4	1,3	0,3	0,9	0,4	0,9
Пећ											
62,5	70,2	72,1	13,1	10,7	7,2	19,1	12,5	8,8	5,3	7,0	11
Подујево											
80,5	89,9	96,7	15,0	7,4	2,9	3,7	1,7	0,8	0,4	1,0	0,6
Призрен											
69,1	81,0	69,8	17,0	12,7	8,7	0,8	0,7	0,4	13,1	10,0	21,1
Приштина											
56,2	60,9	76,3	33,8	28,0	20,9	4,0	3,7	3,0	6,0	8,0	9,8
Србица											
88,3	93,7	97,1	8,5	4,8	2,3	2,5	1,0	0,3	0,7	0,5	0,3
Сува Река											
87,2	91,4	93,7	12,0	8,3	6,0	0,2	0,1	0,0	0,6	0,2	0,3

Урошевац

64,5 74,7 79,8 33,1 22,8 16,0 1,0 0,5 0,3 1,4 2,0 3,9

Број Срба процентуално је опао у свим општинама, па и онде где је у асполутним бројевима стагнирао или растао. Исто важи и за Црногорце изузев општине Лепосавић у којој су на сва три пописа апсолутно и процентуално расли. „Остало“ становништво процентуално је порасло у општинама Витина, Ђаковица, Исток, Лепосавић, Пећ, Подујево, Призрен, Приштина, Митровица и Урошевац, а у општини Ораховац проценат 1961. и 1981. био је идентичан.

Депопулацију Срба и Црногораца можда најбоље показују табеларни прикази њиховог бројчаног присуства у насељима (по општинама) 1961, 1971. и 1981.⁷⁶³

Витина	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Баланце	39 / - / -	- / 2 / -
Бегунце	3 / - / -	- / - / -
Бинач	508 / 479 / 422	3 / 5 / 2
Бузовик	20 / 10 / 1	126 / 13 / -
Велики Годен	1 / - / -	- / - / -
Витина	1.968 / 2.146 / 2.086	82 / 84 / 79
Врбан	- / - / -	- / - / -
Врбовац	734 / 779 / 847	- / 3 / -
Врнаоколо	1 / 6 / 2	- / - / -
Врнез	- / 1 / 2	- / - / -
Горња Будрига	- / - / -	- / - / -
Горња Слатина	23 / 16 / 11	- / - / 1
Горња Стубла	- / - / -	- / - / -

⁷⁶³ У табеларним приказима коришћени су подаци са пописа 1961, 1971 и 1981. D. Grabešljak i dr. (pr.), *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama*, knj. 1, Beograd 1991, 398–416; Isti (pr.), *NACIONALNI sastav stanovništva SFR Jugoslavije po naseljima i opštinama*, knj. 2, Beograd 1994, 373–391; Isti (pr.), *NACIONALNI sastav stanovništva FNR Jugoslavije: podaci po opštinama*, knj. 3, Beograd 1994, 400–417.

Грмово	341 / 226 / 114	5 / 42 / 39
Грнчаре	444 / 505 / 495	11 / 10 / 13
Гушица	371 / 252 / 119	28 / 3 / 30
Дебелде	- / - / -	- / - / -
Деваја	111 / 123 / 132	- / - / -
Доња Слатина	- / - / -	- / - / -
Доња Стубла	- / - / -	- / - / 1
Доње Рамњане	- / - / -	- / 1 / -
Дробеш	361 / 176 / 79	13 / 3 / 1
Ђелекаре	135 / 1 / 1	1 / 2 / -
Житиње	462 / 545 / 583	8 / 4 / 3
Јерли Садовина	- / - / -	- / - / -
Кабаш	473 / 398 / 185	14 / 5 / 1
Клокот	927 / 1.104 / 1.181	1 / - / 1
Летница	10 / 25 / 28	- / 4 / 1
Љубиште	- / - / -	- / - / -
Мијак	- / - / -	- / - / -
Могила	1.024 / 968 / 871	- / - / -
Ново Село	174 / 145 / 248	1 / 2 / -
Подгорце	163 / 188 / 200	- / - / -
Пожерање	441 / 364 / 288	- / 8 / 3
Равниште	46 / 25 / 16	9 / - / 3
Радивојце	448 / 234 / 23	- / - / -
Рибник	232 / 120 / 11	- / - / -
Смира	93 / 7 / -	4 / - / -
Трпеза	552 / 540 / 269	1 / 1 / -
Трстеник	- / - / -	- / - / -
Черкез Садовина	334 / 266 / 153	4 / - / 1
Чифлак	- / - / -	- / - / -
Шашаре	3 / - / 2	- / - / -

Вучитрн	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Балинце	102 / 33 / -	4 / - / -
Бањска	190 / 200 / 173	- / - / 1
Бенчук	1 / - / -	1 / - / -
Бечић	15 / 11 / -	22 / - / -
Бивољак	58 / - / -	- / - / -
Бошљане	- / - / -	- / - / -
Брусник	2 / - / -	33 / 9 / 4
Букош	262 / 251 / 160	73 / 44 / 26
Велика Река	289 / 203 / 51	1 / 2 / 1
Весековце	- / - / -	- / - / -
Виљанце	98 / 102 / 30	7 / - / 1
Врница	184 / 174 / 168	13 / 13 / 1
Вучитрн	1.295 / 1.160 / 1.046	215 / 228 / 142
Галица	- / - / -	3 / 1 / -
Главотина	323 / 281 / 38	- / - / 1
Гојбуља	475 / 469 / 420	7 / - / -
Горња Дубница	- / 1 / -	- / - / -
Горња Судимља	57 / 12 / -	- / - / -
Горње Становце	126 / 25 / 61	1 / - / -
Горњи Сврачак	105 / 64 / 31	10 / 7 / -
Граце	550 / 708 / 503	15 / 14 / 12
Гумниште	- / - / -	- / - / -
Добра Лука	34 / - / -	- / - / -
Дољак	86 / 59 / 46	3 / - / -
Доња Дубница	5 / - / -	- / - / -
Доња Судимља	42 / 32 / -	- / - / -
Доње Становце	74 / 36 / 25	25 / - / -
Доњи Сврачак	198 / 117 / 95	29 / 25 / 18
Дрваре	102 / 78 / 74	71 / 54 / 38

Дубовац	16 / - / 24	24 / - / -
Жиливода	- / - / 1	- / - / -
Загорје	43 / 13 / 10	24 / 7 / 1
Језеро	55 / 12 / -	55 / - / -
Караче	- / - / -	- / - / -
Коло	26 / 15 / 2	4 / 17 / 5
Куновик	1 / - / -	- / - / -
Курилово	- / - / -	- / - / -
Луг Дубница	44 / - / -	- / - / 1
Маврић	124 / 96 / 87	2 / 8 / 1
Мијалић	284 / 205 / 79	57 / 46 / 36
Мираче	80 / 81 / 62	1 / 1 / 1
Невољане	181 / 167 / 149	64 / 43 / 24
Недаковац	85 / 61 / 46	- / - / -
Ново Село	466 / 343 / н. п. ⁷⁶⁴	16 / 19 / н. п.
Ново Село Бегово	97 / 98 / 79	- / - / -
Н. С. Мађунско⁷⁶⁵	н. п. / н. п. / 292	н. п. / н. п. / 6
Окраштица	6 / - / -	7 / - / -
Ошљане	2 / - / -	- / - / -
Пантина	276 / 266 / 132	11 / 12 / 1
Пасома	- / 1 / -	- / - / -
Пестово	131 / 117 / 91	9 / 3 / 4
Прилужје	1.081 / 1.344 / 1.733	18 / 10 / 18
Ресник	- / 7 / 1	9 / - / 11
Ропица	79 / 59 / 23	21 / - / 5
Самодрежа	335 / 177 / 98	9 / 1 / 1
Скочна	- / - / -	- / - / -
Скровна	- / - / -	- / - / -
Слаковце	68 / - / -	1 / - / -

⁷⁶⁴ Н. П. (нема података – примедба аутора).

⁷⁶⁵ Ново Село Мађунско.

Слатина	219 / 215 / -	21 / 14 / 11
Смрековница	- / - / -	- / - / -
Стровце	6 / - / -	- / - / -
Тараца	49 / 30 / 18	22 / - / 7
Трлабућ	- / - / -	- / - / -
Херцегово	143 / 29 / -	11 / - / -
Цецелија	12 / - / -	- / - / -
Шалце	23 / - / -	20 / 4 / 2
Шљивовица	138 / 108 / 2	- / - / -
Штитарица	44 / 40 / 55	6 / 4 / 1

Глоговац	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бањица	2 / - / -	3 / - / -
Васиљево	1 / - / -	- / - / -
Врбовац	- / - / -	- / - / -
Вучак	- / - / -	- / - / -
Доброшевац	8 / - / -	- / - / -
Доња Коретица	- / - / -	- / - / -
Доња Фуштица	- / - / -	- / - / -
Доњи Забелъ	22 / 60 / 4	24 / 3 / -
Гладно Село	7 / - / -	- / - / -
Глобаре	4 / - / -	- / - / -
Глоговац	90 / 49 / 19	34 / 5 / -
Горња Коретица	- / - / -	- / 1 / 2
Горња Фуштица	- / - / -	- / - / -
Горње Обриње	- / - / -	- / 1 / -
Горњи Забелъ	- / - / -	- / - / -
Градица	- / - / -	- / - / -
Кишна Река	- / - / -	- / - / -
Коморане	105 / 4 / -	17 / 1 / 3

Крајково	8 / - / -	- / - / -
Лапушник	- / 1 / -	- / - / -
Ликошане	- / - / -	- / - / -
Негровце	- / - / 1	- / - / -
Нековце	- / - / -	- / - / -
Ново Чикатово	130 / 6 / 2	28 / 1 / -
Орлате	2 / - / -	- / - / -
Поклек	100 / 1 / -	2 / - / -
Полужа	- / - / -	- / - / -
Станковце	- / - / -	- / - / -
Старо Чикатово	7 / 4 / 1	- / - / -
Трдевац	- / - / -	- / - / -
Трстеник	4 / - / -	- / - / -
Штрбулово	- / - / -	- / - / -
Штутица	- / - / -	- / - / -

Гњилане	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Билинца	402 / 431 / 301	- / - / -
Брасаљце	7 / 13 / -	- / - / -
Буковик	12 / - / -	- / - / -
Буринце	- / 1 / -	- / - / -
Велекинце	129 / 8 / 5	- / - / -
Владово	1 / - / -	- / - / -
Влаштица	613 / 429 / 31	5 / 1 / -
Врапчић	- / - / -	- / - / -
Врбица	65 / 27 / 18	57 / 23 / 20
Гадиш	- / - / -	- / - / -
Гњилане	4.754 / 5.462 / 5.644	149 / 157 / 143
Горње Куце	1.227 / 1.493 / 1.618	4 / - / -
Горње Слаковце	- / - / -	- / - / 143

Горњи Ливоч	182 / 183 / 239	- / - / -
Гумниште	- / - / -	- / - / -
Добрчане	187 / 50 / -	- / - / -
Жеговац	- / - / -	- / - / -
Жеговачка врбица	- / - / -	- / - / -
Жегра	584 / 569 / 398	9 / 2 / 4
Инатовце	- / - / -	- / - / -
Кметовце	481 / 531 / 474	6 / - / -
Коретиште	1.144 / 1.236 / 1.194	- / 2 / -
Краварица	- / - / -	- / - / -
Липовица	68 / 77 / 11	- / - / -
Ловце	1 / - / -	- / - / -
Мали Годен	- / - / -	- / - / -
Малишево	298 / 73 / 8	1 / - / -
Мозгово	140 / 133 / 125	- / - / -
Мучибаба	1 / - / -	- / - / -
Носаље	73 / - / -	- / - / -
Паралово	909 / 968 / 964	1 / 2 / -
Партеш	1.003 / 1.194 / 1.268	2 / 4 / 3
Пасјак	1 / - / -	- / - / -
Пасјане	1.492 / 1.839 / 1.973	4 / 1 / -
Пидић	- / - / -	- / - / -
Подграђе	21 / - / -	- / - / -
Понеш	687 / 795 / 773	- / - / -
Прилепница	118 / 60 / 36	1 / - / -
Сапар	9 / - / -	- / - / -
Слубица	- / - / -	- / - / -
Станишор	300 / 338 / 347	- / 1 / 1
Станчић	1 / - / -	- / - / -
Стража	731 / 839 / 681	1 / 1 / -
Стублина	- / - / -	- / - / -

Угљаре	- / - / -	- / - / -
Церница	729 / 796 / 694	- / 1 / -
Челик	- / - / -	- / - / -
Шилово	752 / 812 / 879	- / - / 2
Шурлане	- / - / -	- / - / -

Дечани	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бабалоћ	1 / - / 1	31 / 6 / 8
Белег	- / - / -	- / 1 / -
Вокша	- / - / -	17 / 1 / 1
Глођане	- / - / -	38 / - / -
Горња Лука	2 / - / -	2 / - / -
Горњи Стреоц	7 / 1 / 1	49 / 18 / 11
Горњи Црнобрег	5 / - / -	31 / 4 / 10
Дашиновац	- / 13 / 8	291 / 206 / 104
Доњи Црнобрег	13 / - / -	- / 15 / -
Дреновац	1 / 2 / 3	97 / 38 / -
Дубовик	1 / 1 / -	58 / 50 / 36
Дубрава	- / - / -	48 / 17 / 5
Ђоцај	- / - / -	- / - / 215
Истинић	- / 1 / -	14 / 3 / 1
Јасић	1 / - / -	- / - / -
Јуник	43 / 3 / 13	329 / 37 / 27
Кодралија	1 / - / -	58 / 21 / 18
Лоћане	162 / 113 / 87	38 / 29 / 18
Љубуша	- / - / -	5 / - / -
Љумбарда	2 / - / -	89 / 54 / 16
Мазник	- / - / -	38 / 16 / 6
Мали Врановац	- / - / -	41 / 27 / 6
Папић	1 / - / -	74 / 15 / -

Папраћане	1 / - / 1	231 / 102 / 60
Побрђе	- / - / -	1 / - / -
Пожаре	- / - / 1	99 / 68 / 50
Преколука	- / - / -	- / - / -
Прилеп	1 / - / 1	89 / 41 / 9
Рзњић	7 / - / 1	97 / 48 / 12
Раставица	1 / 1 / -	94 / 70 / 56
Ратиш	4 / - / н. п.	62 / 44 / н. п.
Слуп	1 / - / -	- / - / -
Хуљај	- / - / -	- / - / -
Шаптеј	- / - / -	40 / 3 / 2

Драгаш	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Баћка	1 / 1 / 1	- / - / -
Белоброд	- / - / -	- / - / -
Бљач	- / - / 1	- / - / -
Брезна	1 / 2 / 1	- / - / -
Брод	21 / 4 / 1	4 / 4 / -
Бродосавце	5 / 2 / -	2 / - / -
Брут	- / - / 1	- / - / -
Бузец	- / - / -	- / - / -
Буче	8 / 9 / 1	- / - / -
Враниште	6 / 10 / 1	1 / - / -
Глобочица	1 / - / 5	- / - / -
Диканце	1 / 2 / -	- / - / -
Драгаш	86 / 77 / 61	33 / 13 / 12
Згатаре	- / - / -	- / - / 1
Зјум	- / - / -	- / - / -
Зли Поток	- / 4 / -	- / - / -
Зрза	- / - / -	- / - / -

Кукли Бег	- / - / -	- / - / -
Куковце	- / - / -	- / - / -
Кукуљане	- / - / -	- / - / -
Лештане	- / 6 / -	- / - / -
Љубовиште	- / - / -	- / - / -
Млике	1 / - / -	1 / - / -
Орчуша	- / - / -	1 / - / -
Плава	- / - / -	- / - / -
Плајник	- / - / -	- / - / -
Радеша	4 / 1 / -	1 / 1 / -
Рапча	- / 2 / 5	1 / 1 / 2
Ренце	- / - / -	- / - / -
Рестелица	3 / 8 / 4	- / 7 / -
Шаиновце	- / - / -	- / - / -

Ђаковица	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бабај Бокс	2 / 1 / -	1 / - / -
Бардонић	- / - / -	50 / 8 / -
Бардусан	4 / - / 2	4 / - / -
Батуша	5 / - / -	30 / 20 / 10
Берјах	- / - / -	- / - / -
Бец	39 / 40 / 29	80 / 39 / 41
Бистражин	3 / - / 1	20 / 12 / 5
Брековац	9 / 2 / 1	94 / 145 / -
Бровина	- / - / -	- / - / -
Вогово	- / - / -	17 / - / -
Вранић	73 / 20 / 20	49 / 32 / 10
Годен	1 / - / -	- / - / -
Горње Ново Село	- / - / -	9 / - / -
Гргоц	- / - / -	1 / - / -

Гуска	- / - / -	2 / - / -
Далашај	- / - / -	67 / 48 / 3
Доброш	1 / - / -	5 / - / -
Дољ	- / - / -	59 / 2 / -
Доње Ново Село	- / 1 / -	7 / - / -
Доњи Битеш	- / - / -	46 / 25 / 14
Дужње	- / - / 1	- / - / -
Дујак	5 / - / -	4 / - / 1
Ђаковица	1.405 / 1.678 / 1.731	687 / 1.122 / 1.563
Ереч	16 / 11 / 12	120 / 76 / 32
Жабель	- / - / -	- / 1 / -
Ждрело	- / - / -	- / - / -
Жуб	8 / - / -	- / - / -
Зулфај	- / - / -	- / - / -
Јабланица	- / - / -	- / - / -
Јанош	- / - / 1	26 / 15 / 18
Јахоц	- / - / -	18 / - / 1
Кодралија	40 / 21 / 2	7 / 5 / -
Кореница	2 / - / -	50 / 17 / 1
Кошаре	1 / - / -	- / - / -
Краљане	1 / - / 2	2 / - / -
Кусар	- / - / -	2 / - / -
Кушевац	- / - / -	1 / - / -
Липовац	1 / - / -	- / - / -
Лугација	7 / 2 / 2	17 / 16 / -
Љугбунар	236 / 93 / 68	68 / 7 / 8
Мармуле	- / - / 1	92 / 26 / 38
Меја (Меја Оризе)	1 / - / -	48 / 24 / 25
Меће	3 / 4 / -	1 / - / -
Моглица	- / - / -	1 / - / 1
Молић	2 / - / -	8 / 6 / 12

Морина	1 / - / -	- / - / -
Нец	- / 1 / 1	160 / 38 / 19
Нивоказ	- / - / -	22 / - / -
Осек Паша	- / - / -	7 / 2 / -
Осек Хиља	9 / 4 / 10	32 / 7 / 1
Паљабарда	- / - / -	- / - / -
Пацај	1 / - / -	14 / 5 / 1
Петрушан	- / - / -	13 / 4 / 15
Пискота	68 / 135 / н. п.	160 / 396 / н. п.
Пљенчор	3 / 2 / 3	44 / 23 / 24
Поношевац	20 / 4 / -	22 / 4 / -
Поповац	1 / - / -	9 / - / -
Радоњић	- / - / -	92 / 23 / -
Раковина	2 / - / -	1 / - / -
Ракоц	- / - / -	20 / 9 / -
Рамоц	1 / - / -	2 / - / -
Рача	- / - / -	1 / 1 / 2
Рачај	1 / - / 1	35 / 8 / 15
Рашкоц	42 / 33 / -	1 / - / -
Рипај	- / - / -	- / - / 1
Садикагин зид	11 / - / н. п.	47 / - / н. п.
Скивјане	5 / 6 / 4	72 / 24 / 19
Смаћ	4 / - / -	22 / - / 1
Смољица	1 / - / 2	8 / - / -
Сопот	- / - / -	- / - / 1
Стубла	- / - / -	36 / 7 / -
Траканић	18 / - / -	6 / - / -
Ћерим	- / - / -	9 / - / -
Ујзе	- / - / -	26 / 1 / 1
Фираја	7 / - / -	12 / - / -
Фирза	- / - / -	22 / 9 / -

Црмјан	24 / 8 / -	67 / 37 / 35
Шеремет	- / - / -	35 / 22 / 13
Шишман	- / - / -	55 / 8 / 1

Зјум⁷⁶⁶	Срби (1961)	Црногорци (1961)
Дедај	-	-
Дамјане	-	-
Горожуп	1	-
Грчина	2	-
Ђонај	1	1
Зјум	17	4
Кабаш Хас	1	-
Карашинђерђ	-	-
Којуш	1	-
Крајк	-	-
Кушнин	1	-
Љубижда Хас	1	-
Љукињај	1	-
Мазрек	-	-
Миљај	-	-
Планеја	2	-
Рогово	24	3
Ромаја	-	-
Тупец	-	-

Зубин Поток⁷⁶⁷	Срби (1961)	Црногорци (1961)
Бабиће	88	-

⁷⁶⁶ На попису 1971. не постоји као засебна општина, а административни центар Зјум припао је општини Призрен.

⁷⁶⁷ На попису 1971. не постоји као засебна општина, а административни центар Зубин Поток припао је општини Митровица.

Бабудовица	81	-
Бање	271	3
Бојновиће	65	-
Брњак	550	-
Бубе	221	5
Бурлате	115	-
Велика Калудра	151	-
Вељи Брег	321	1
Витаково	60	-
Војмислиће	264	-
Врба	67	-
Вукојевиће	89	-
Вукосављевиће	117	-
Газиводе	111	-
Горње Вараге	78	-
Горњи Јасеновик	86	-
Горњи Стрмац	222	-
Доброшевина	128	2
Доње Вараге	293	-
Доњи Јасеновик	253	-
Драгалице	97	-
Драиновиће	10	-
Дрен	381	3
Жареви	45	-
Загуље	124	1
Зечевиће	169	-
Зубин Поток	234	-
Зупче	518	-
Јабука	228	2
Јагњеница	232	-
Јунаци	116	1

Кобиља Глава	80	-
Коваче	118	-
Козарево	108	-
Крлигате	121	-
Лучка Река	406	-
Мала Калудра	51	-
Међеђи Поток	167	1
Оклаце	448	1
Падине	176	-
Паруци	68	-
Превлак	138	-
Прелез	119	-
Пресека	123	-
Придворица	248	3
Ранчиће	32	-
Резала	292	-
Рујиште	209	-
Тушиће	251	-
Угљаре	239	-
Црепуља	223	-
Чабра	7	-
Чечево	266	1
Чешеновиће	164	-
Читлук	144	-
Шипова	91	-

Исток	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бања	14 / 10 / 19	169 / 158 / 135
Бањица	14 / - / 1	119 / 56 / 42

Бегов Лукавац	129 / 119 / 86	71 / 47 / 32
Белица	435 / 469 / 420	7 / 8 / 8
Бело Поље	169 / 195 / 197	1 / 1 / 2
Верих	185 / 155 / 128	20 / 3 / 5
Врела	4 / - / 2	28 / 2 / 2
Добруша	69 / 18 / 17	1.035 / 363 / 265
Драгољевац	413 / 445 / 412	18 / 17 / 6
Дрење	19 / 12 / 12	7 / 5 / 2
Дубрава	76 / 95 / 54	194 / 166 / 86
Ђураковац	547 / 507 / 467	400 / 310 / 261
Жаково	363 / 294 / 214	- / 2 / 2
Жач	243 / 254 / 191	158 / 115 / 81
Заблаће	- / - / -	1 / 1 / 1
Исток	1.105 / 1.306 / 1.312	174 / 238 / 190
Кашица	23 / 11 / 18	37 / 12 / 9
Ковраге	242 / 254 / 235	76 / 50 / 29
Кош	561 / 621 / 554	2 / 1 / 1
Крњина	241 / 207 / 169	90 / 56 / 42
Лугово	6 / - / -	- / - / -
Љубово	- / 3 / 4	369 / 198 / 139
Љубожда	214 / 219 / 202	55 / 60 / 51
Мало Дубово	1 / 1 / -	48 / 26 / 30
Мојстир	123 / 140 / 86	2 / - / -
Мужевине	220 / 178 / 168	7 / 10 / 15
Нови Верих	47 / 2 / -	19 / 1 / -
Орно Брдо	2 / - / -	28 / 3 / 2
Осојане	649 / 671 / 603	15 / 30 / 23
Пољане	327 / 331 / 276	- / 3 / -
Прекале	294 / 283 / 163	2 / 4 / 12
Пригода	29 / 6 / -	20 / 7 / 4
Ракош	73 / 54 / 31	44 / 26 / 23

Синаје	475 / 451 / 354	1 / - / 1
Србобран	26 / 40 / 47	148 / 141 / 137
Стародворане	11 / 13 / 4	29 / 12 / 17
Студеница	- / - / -	37 / - / -
Суви Лукавац	270 / 237 / 146	22 / 17 / 13
Суво Грло	159 / 83 / 58	- / - / -
Сушица	49 / 10 / 13	118 / 52 / 38
Укча	28 / 24 / 13	- / 1 / 1
Тучеп	401 / 395 / 351	12 / 14 / -
Црколез	430 / 414 / 326	1 / 2 / 1
Црни Луг	74 / 55 / 50	16 / 7 / 8
Црнце	24 / 16 / 22	6 / - / -
Шаљиновица	129 / 137 / 115	137 / 141 / 116

Каменица	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Ајновце	601 / 524 / 561	2 / - / -
Беривојце	758 / 718 / 745	7 / 4 / 2
Блато	25 / 20 / 4	- / - / -
Божевце	741 / 752 / 299	4 / - / 1
Босце	290 / 310 / 282	- / - / -
Братиловце	75 / 76 / 63	- / 1 / -
Бусовата	68 / 27 / 7	- / - / -
Бушинце	625 / 589 / н. п.	2 / - / н. п.
Ваганеш	159 / 172 / 117	3 / - / -
Велико Ропотово	673 / 716 / 695	3 / 2 / -
Веља Глава	1 / - / -	- / - / -
Врућевце	- / - / -	- / - / -
Глоговце	380 / 419 / 405	- / - / -
Горња Шипашница	1 / - / -	- / - / -

Горње Карачево	42 / - / 1	1 / - / -
Горње Кормиџане	563 / 572 / 541	- / - / -
Грађеник	220 / 238 / 209	- / - / -
Гризине	400 / 350 / 299	1 / - / -
Даждинце	1 / 1 / -	- / - / -
Дреновце	442 / 408 / 391	- / - / -
Ђуришевце	1 / - / -	- / - / -
Жуја	- / 3 / -	- / - / -
Зајчевац	8 / - / -	- / - / -
Каменица	1.055 / 1.439 / 1.679	16 / 36 / 46
Кололеч	531 / 487 / 414	- / - / -
Копривница	12 / - / -	3 / - / -
Коретин	534 / 219 / 126	1 / - / -
Костадинце	219 / 218 / 155	1 / 1 / 1
Крајни Дел	2 / - / -	- / - / -
Кремената	49 / 25 / 24	- / - / -
Криљево	36 / 25 / 12	- / - / -
Лисоцко	- / 1 / -	- / - / -
Љајчић	2 / 1 / -	- / - / -
Љештар	170 / 169 / 138	1 / 2 / -
Мало Ропотово	184 / 191 / 147	- / - / 1
Маровце	- / - / -	- / - / -
Мешина	133 / 121 / 103	1 / - / -
Мигановце	356 / 410 / 284	- / - / -
Мочаре	418 / 410 / 387	- / - / -
Мучиврце	104 / 11 / -	- / - / -
Ново Село	- / - / -	- / - / -
Огоште	18 / 4 / 2	- / - / -
Одановце	169 / 195 / 192	- / - / -
Одевце	265 / 256 / 189	- / - / -
Ораовица	187 / 201 / 169	- / 3 / -

Панчело	301 / 373 / 409	- / - / -
Петровце	460 / 266 / 36	- / - / -
Поличка	6 / - / -	- / - / -
Рајановце	455 / 455 / 428	- / - / -
Ранилуг	1.135 / 961 / 966	2 / - / -
Робовац	213 / 182 / 148	- / - / -
Рогачица	92 / 7 / -	- / - / -
Свице	- / 1 / -	- / - / -
Седларе	6 / - / -	- / - / -
Стрезовце	427 / 419 / 384	- / 1 / 7
Стрелица	232 / 223 / 207	- / - / -
Тирице	316 / 333 / 229	2 / - / -
Томанце	264 / 285 / 217	- / - / -
Топоница	82 / - / -	- / - / -
Трстена	37 / - / 1	- / - / -
Туђеце	1 / - / -	- / - / -
Фирићеје	164 / 152 / 119	- / 1 / -

Качаник	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бањица	- / - / -	- / - / -
Белограце	1 / - / -	- / - / -
Бићевац	- / 1 / -	- / - / -
Боб	24 / - / -	- / - / -
Вата	- / - / -	- / - / -
Вртолница	- / - / -	- / - / -
Габрица	- / - / -	- / - / -
Гајре	- / - / -	- / - / -
Глобочица	- / 1 / -	- / - / -
Горанце	69 / 3 / -	- / 1 / -
Горња Грлица	- / - / -	- / - / -

Димце	- / - / -	- / - / -
Дура	- / - / -	- / - / -
Ђенерал Јанковић	260 / 58 / 32	18 / 5 / 4
Ђурђево Дола	- / - / 32	1 / - / -
Елеза	47 / 7 / -	- / - / -
Иваја	- / - / -	- / - / -
Качаник	114 / 48 / 25	4 / 1 / 2
Ковачевац	1 / - / -	- / - / -
Корбулић	- / - / -	- / - / -
Котлина	- / - / -	- / - / -
Кривеник	- / - / -	- / - / -
Ланиште	1 / - / -	- / - / -
Нећавце	1 / - / -	- / - / -
Ника	- / - / -	- / - / -
Никовце	- / - / -	- / - / -
Паливоденица	- / - / -	- / - / -
Пустеник	- / - / -	- / - / -
Режанце	- / - / -	- / - / -
Река	30 / 18 / 7	- / 4 / 4
Руњево	- / - / -	- / - / -
Семање	- / - / -	- / - / -
Сечиште	- / - / 1	- / - / -
Слатина	- / - / -	- / - / -
Сопотница	- / 2 / 1	- / - / -
Стагово	- / - / -	- / - / -
Стари Качаник	305 / 241 / 218	1 / 5 / 17
Стража	1 / 1 / -	- / - / -

Клина	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Берково	479 / 517 / 450	- / 8 / 3
Бича	332 / 359 / 280	43 / 42 / 61
Бокшић	11 / 8 / -	27 / 27 / 8
Будисавци	131 / 142 / 92	74 / 60 / 59
Велики Ђурђевић	46 / 33 / 19	21 / - / -
Велико Крушево	291 / 326 / 361	55 / 75 / 36
Видање	449 / 445 / 442	23 / 8 / 2
Волујак	- / - / -	- / - / -
Добра Вода	17 / 14 / 5	23 / 2 / -
Добри Дол	1 / - / -	- / - / -
Долац	328 / 317 / 263	15 / 20 / 17
Долово	95 / 83 / 101	22 / 1 / -
Доњи Петрич	162 / 178 / 156	29 / 14 / 22
Дреновац	339 / 239 / 340	64 / 64 / 63
Дреновчић	270 / 355 / 171	16 / 2 / -
Дрсник	900 / 837 / 709	28 / 16 / 16
Дугоњиве	183 / 195 / 208	30 / 19 / -
Душ	- / - / -	- / - / -
Душевић	110 / 126 / 113	2 / 1 / 1
Горњи Петрч	96 / 51 / 40	11 / 12 / 8
Грабаница	63 / 84 / 44	13 / 1 / -
Грабац	168 / 175 / 166	4 / 2 / 3
Гребник	249 / 227 / 110	5 / 6 / 2
Забрђе	- / - / -	- / - / -
Злокућане	36 / 8 / 13	12 / 15 / 1
Игларево	18 / - / -	- / - / -
Јагода	69 / 58 / 34	136 / 76 / 57
Јеловац	92 / 117 / 78	7 / 3 / -
Јошаница	144 / 120 / 79	120 / 76 / 30

Клина	541 / 768 / 928	105 / 161 / 262
Клиновац	280 / 284 / 234	35 / 25 / 10
Кпуз	25 / 8 / 3	63 / 46 / 34
Крњице	118 / 68 / 21	29 / 35 / 8
Лесковац	30 / 33 / 30	2 / - / 1
Мали Ђурђевић	87 / 68 / 32	51 / 26 / 14
Мало Крушево	- / - / -	- / - / -
Наглавци	78 / 104 / 114	5 / 31 / 25
Ново Село Деич	71 / 30 / 2	- / - / -
Н. С. Зајимово⁷⁶⁸	243 / 210 / 84	12 / 5 / -
Пограђе	122 / 120 / 104	55 / 32 / 15
Прчево	1 / - / -	- / - / 1
Радуловац	12 / 8 / -	17 / 15 / 21
Реновац	89 / 45 / 28	17 / 20 / 8
Ресник	- / - / -	- / - / -
Рудице	107 / 101 / 109	3 / 48 / 56
Сврхе	3 / - / -	1 / - / -
Сићево	1 / 1 / -	- / - / -
Ступ	109 / - / 39	119 / 120 / 103
Ћесково	- / - / -	7 / 1 / -
Церовик	2 / - / -	- / - / -
Чабић	57 / 59 / 20	5 / 5 / -
Чупево	- / - / -	- / - / -
Штупељ	323 / 259 / 145	66 / 14 / 11

Митровица⁷⁶⁹	Срби (1961)	Црногорци (1961)
Бајгора	-	-
Банов До	196	-
Бањска	238	5

⁷⁶⁸ Ново Село Зајимово.

⁷⁶⁹ Према попису 1971. општина Митровица добила је знатан број нових насеља, тако да смо овај попис и онај 1981. обрадили у наставку.

Бањска Река	151	-
Бањски Суви До	99	-
Баре	-	-
Батаире	-	-
Бољетин	31	-
Брабоњић	1	-
Бресница	236	-
Ваганица	34	5
Валач	220	-
Велики Кичић	2	-
Велико Рударе	543	2
Видомирић	-	-
Видушић	1	1
Вилиште	48	-
Влахиња	-	1
Врбница	203	4
Горње Винарце	-	-
Горње Рашане	-	-
Горњи Суви До	233	6
Грабовац	524	1
Грижани	100	-
Гушевац	1	-
Дедиње	-	-
Дољане	175	-
Доње Винарце	63	-
Доње Жабаре	1	-
Доње Рашане	-	-
Доњи Суви До	-	-
Жажа	-	-
Жеровница	390	-
Житковац	518	2

Забрђе	-	-
Засеље	1	-
Звечан	1.807	304
Зијача	-	-
Извори	86	-
Јанков Поток	39	-
Јошевик	70	-
Каменица	24	-
Качан Дол	2	1
Ковачица	-	-
Коприва	-	-
Кориље	438	1
Кошутово	1	-
Кула	31	-
Кутловац	1	-
Липа	19	-
Липовица	86	-
Лисца	-	-
Ловац	114	-
Лозиште	72	-
Локва	85	-
Љушта	30	-
Мађера	-	-
Мажих	-	-
Мали Звечан	135	8
Мало Кичиће	-	-
Мало Рударе	117	1
Матица	202	3
Меки До	34	-
Мељеница	-	-
Митровица	8.245	1.775

Овчаре	-	-
Ораовица	113	-
Орахово	-	-
Пирче	23	1
Први Тунел	679	378
Река	1	-
Ржана	1	-
Рударско Насеље	717	121
Рудине	160	1
Свињаре	585	3
Сендо	157	-
Сељанце	210	1
Србовац	363	1
Стари Трг	-	-
Страна	1	-
Трстена	-	-
Шипоље	191	58
Шупковац	-	-
Митровица	Срби (1971/1981)	Црногорци (1971/1981)
Бабиће	94 / 34	- / -
Бабудовица	51 / 37	- / -
Бајгора	- / - /	- / -
Банов До	223 / 220	- / -
Бање	238 / 102	6 / 6
Бањска⁷⁷⁰	300 / 349	- / -
Бањска Река	113 / 67	- / -
Бањски Суви До	89 / 46	- / -

⁷⁷⁰ Број Срба у селу порастао је на три пописа. Међутим, постоје наводи из анонимне представке послате из села на адресу ЦК СКС (после демонстрација 1981) да се у овај крај као апсолутно српски намерно не улаже и да у бањски комплекс националисти перфидно запошљавају људе изван локалне средине. DAS, Д-2, Комисија, к. 362, Sednica 24, 24. мај 1982, Anonimna predstavka Banjska - Titova Mitrovica, br. 122-486/949.

Баре	- / -	- / -
Батаире	- / -	- / -
Бојновиће	58 / 28	- / -
Бољетин	8 / 2	- / -
Брабоњић	- / -	- / -
Бресница	221 / 137	- / -
Брњак	470 / 271	- / 1
Бубе	189 / 109	- / -
Бурлате	109 / 97	1 / -
Ваганица	24 / 2	3 / 2
Валач	177 / 135	- / -
Велика Калудра	85 / 66	- / -
Велики Кичић	- / -	- / -
Велико Рударе	572 / 601	3 / 2
Вељи Брег	256 / 404	- / 8
Видомирић	- / -	- / -
Видушић	- / -	- / -
Вилиште	36 / 15	- / -
Витаково	61 / 55	- / -
Влахиња	- / -	1 / -
Војмислиће	221 / 133	- / -
Врба	41 / 28	- / -
Врбница	115 / 29	- / -
Вукојевиће	77 / 44	- / -
Вукосављевиће	102 / 53	- / -
Газиводе	99 / 130	- / 5
Горње Вараге	68 / 45	- / -
Горње Винарце	- / -	- / -
Горње Жабаре	- / 1	- / -
Горње Рашане	- / 1	- / -
Горњи Јасеновик	99 / 71	- / -

Горњи Стрмац	192 / 125	- / 1
Горњи Суви До	292 / 249	4 / 4
Грабовац	528 / 535	- / -
Грижани	84 / 26	- / -
Гушевац	- / -	- / -
Дедиње	- / -	- / -
Доброшевина	108 / 83	- / -
Дољане	214 / 245	1 / 1
Доње Вараге	274 / 310	- / -
Доње Винарце	41 / 42	- / -
Доње Жабаре	- / -	- / -
Доње Рашане	- / -	- / -
Доњи Јасеновик	197 / 293	- / -
Доњи Суви До	7 / -	- / -
Драгалица	96 / 84	1 / -
Драиновиће	18 / 11	- / -
Дрен	306 / 196	1 / 2
Жажа	- / -	- / -
Жареви	45 / 36	- / -
Жеровница	493 / 524	4 / -
Житковац	579 / 748	3 / 2
Забрђе	- / -	- / -
Заграђе	н. п. / 28	н. п. / -
Загуље	90 / 52	- / -
Засеље	- / -	- / -
Звечан	2.052 / 2.196	315 / 283
Зечевиће	142 / 57	- / -
Зијача	- / -	- / -
Зубин Поток	361 / 771	2 / 11
Зупче	505 / 539	1 / 1
Извори	81 / 54	- / -

Јабука	201 / 129	2 / -
Јагњеница	182 / 134	- / -
Јанков Поток	42 / 32	- / -
Јошевик	82 / 88	- / -
Јунаке	84 / 26	- / -
Каменица	9 / 5	- / -
Качан Дол	- / -	- / -
Кијевце	н. п. / 15	н. п. / -
Клечке	н. п. / 48	н. п. / -
Кобиља Глава	72 / 37	- / -
Коваче	142 / 41	1 / -
Ковачица	- / -	- / -
Козарево	75 / 37	- / -
Коприва	- / -	- / -
Кориље	899 / 895	16 / 11
Кошутово	- / -	- / -
Крлигате	75 / 33	- / -
Кула	12 / 9	- / -
Кутловац	- / -	- / -
Липа	- / -	- / -
Липовица	76 / 31	- / -
Лисица	- / -	- / -
Ловац	74 / 19	- / -
Лозиште	67 / 57	- / -
Локва	45 / 35	- / -
Лучка Река	367 / 249	1 / -
Љушта	2 / -	- / -
Мађера	- / -	- / -
Мажих	- / -	- / -
Мала Калудра	31 / 24	- / -
Мали Звечан	128 / 106	9 / 9

Мало Кичиће	- / -	- / -
Мало Рударе	111 / 70	3 / -
Матица	265 / 225	- / -
Међеђи Поток	174 / 162	3 / -
Меки До	28 / 10	- / -
Мељеница	- / -	- / -
Митровица	10.454 / 8.933	1.815 / 1.503
Овчаре	- / -	- / -
Оклаце	415 / 262	3 / -
Ораовица	100 / 53	- / -
Орахово	- / -	- / -
Падине	89 / 48	- / -
Паруци	43 / 17	- / -
Пирче	27 / 9	- / -
Први Тунел	544 / 322	145 / 73
Превлак	121 / 94	- / -
Прелез	110 / 107	- / -
Пресека	133 / 102	- / -
Придворица	221 / 175	1 / -
Раичиће	23 / 22	- / -
Резала	262 / 45	- / -
Река	- / -	- / -
Ржана	- / -	- / -
Рударско Насеље	466 / 196	72 / 18
Рудине	112 / 63	- / -
Рујиште	136 / 85	1 / 2
Свињаре	606 / 544	6 / 3
Сељанце	176 / 36	4 / -
Сендо	122 / 126	- / -
Србовац	384 / 391	1 / 2
Стари Трг	- / -	- / -

Страна	- / -	- / -
Трстена	- / -	- / -
Тушиће	181 / 136	- / -
Угљаре	262 / 287	- / -
Црепуља	192 / 140	- / 1
Чабра	- / -	- / -
Чечево	208 / 184	2 / 2
Чешановиће	123 / 62	- / -
Читлук	129 / 120	- / -
Шипова	67 / 36	- / -
Шипоље	278 / 253	78 / 47
Штуоце	н. п. / 31	н. п. / -
Шупковац	- / 1	- / -

Лепосавић	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Баре	263 / 229 / 131	- / - / -
Бело Брдо	896 / 633 / 357	1 / 5 / 3
Белуће	233 / 209 / 209	- / - / -
Бербериште	94 / 39 / 27	- / - / -
Бистрица	212 / 142 / 65	- / - / -
Борова	303 / 263 / 195	- / - / -
Борчане	557 / 483 / 214	5 / - / -
Брзанце	271 / 219 / 111	- / 1 / -
Витановиће	76 / 86 / 66	- / - / -
Врачево	570 / 499 / 380	- / 3 / 7
Вуча	471 / 452 / 423	- / - / -
Гњеждане	88 / 77 / 54	- / - / 1
Горњи Крњин	428 / 342 / 299	- / - / 1
Граничане	285 / 262 / 209	- / - / -
Гркаје	287 / 226 / 154	- / - / -

Гувниште	324 / 304 / 245	- / - / -
Гулије	153 / 141 / 203	- / - / -
Десетак	47 / 34 / 9	- / - / -
Добрава	192 / 178 / 189	- / - / -
Доњи Крњин	345 / 315 / 292	- / - / -
Дрен	249 / 232 / 214	5 / 8 / 5
Дубока	87 / 84 / 64	1 / - / -
Забрђе	66 / 66 / 49	- / - / -
Заврата	68 / 85 / 65	- / - / -
Земаница	226 / 230 / 185	- / - / -
Зрносек	58 / 49 / 32	- / - / -
Исево	64 / 41 / 29	- / - / -
Јариње	696 / 580 / 426	1 / 1 / -
Јелакце	282 / 229 / 154	- / 4 / -
Јошаница	242 / 269 / 241	1 / - / -
Кајково	260 / 239 / 218	- / - / -
Каменица	169 / 156 / 171	- / - / -
Кијевчиће	267 / 265 / 235	- / - / -
Копуриће	180 / 174 / 126	- / - / -
Костин Поток	119 / 88 / 59	- / - / -
Кошутово	- / 1 / 1	- / 1 / -
Крушево	84 / 31 / 44	- / - / -
Крушчица	55 / 68 / 22	- / - / -
Кутње	90 / 97 / 110	1 / 1 / -
Лазина	78 / 62 / 42	- / - / -
Лепосавић	400 / 1.075 / 2.241	3 / 22 / 40
Лешак	998 / 1.187 / 1.448	6 / 21 / 12
Лозно	138 / 119 / 45	- / - / -
Мајдево	146 / 99 / 73	- / 1 / -
Мекињић	168 / 139 / 113	- / - / -
Миоковиће	201 / 172 / 110	- / - / 1

Миолић	70 / 53 / 49	- / - / -
Мошница	208 / 181 / 166	- / - / -
Остраће	468 / 472 / 428	- / 1 / 1
Плакаоница	128 / 75 / 24	- / - / -
Планиница	115 / 74 / 42	- / - / -
Поповце	81 / 88 / 82	- / - / -
Постење	190 / 183 / н. п.	1 / 1 / н. п.
Поткомље	456 / 461 / 434	- / - / -
Придворица	441 / 364 / 304	- / - / -
Рватска	286 / 267 / 207	- / - / -
Родељ	137 / 116 / 99	- / - / 1
Руцманце	160 / 128 / 42	- / - / -
Сеоце	85 / 68 / 38	- / - / -
Слатина	385 / 352 / 367	9 / 4 / 1
Сочаница	1.090 / 999 / 1.162	7 / 2 / 5
Тврђане	290 / 344 / 228	- / - / -
Требиће	508 / 413 / 269	- / - / -
Трикосе	27 / 19 / 16	- / - / -
Ћирковићи	119 / 95 / 110	- / - / -
Улије	136 / 84 / 56	- / - / -
Церања	- / - / -	- / - / -
Црвени	226 / 138 / 62	- / - / -
Црнатово	279 / 277 / 221	- / - / -
Шаљска Бистрица	- / - / -	- / - / -

Липљан	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Андровац	- / - / -	- / - / -
Бандулић	1 / - / -	- / - / -
Бањица	1 / - / -	- / - / -
Брус	5 / - / 1	- / - / -

Бујанце	- / - / -	2 / - / -
Буковица	1 / - / -	- / - / -
Вариговце	- / - / -	- / - / -
Велика Добрања	1 / 1 / -	- / - / -
Велики Алаш	295 / 248 / 172	- / 1 / -
Велико Рибаре	62 / 32 / -	- / - / -
Вогачице	1 / - / -	- / - / -
Врело	- / - / -	- / - / -
Вршевце	- / 5 / -	- / 13 / -
Главица	- / - / -	- / - / -
Гланица	1 / - / -	- / - / -
Глоговце	315 / 311 / 167	1 / - / -
Голешко Врело	110 / 110 / 43	280 / 151 / 108
Горња Гуштерица	465 / 488 / 536	1 / 1 / -
Горње Гадимље	1 / - / -	- / - / -
Горње Гуданце	1 / - / -	- / - / -
Гувно Село	2 / - / -	- / - / -
Дивљака	1 / - / -	- / - / -
Добротин	896 / 880 / 990	6 / 6 / 1
Доња Гуштерица	1.160 / 1.110 / 1.164	6 / 3 / 1
Доње Гадимље	2 / - / -	- / - / -
Дуга	- / - / -	- / - / -
Злокућане	- / - / -	- / 3 / -
Јањево	47 / 51 / 21	2 / 3 / -
Карачица	- / - / -	- / - / -
Клечка	- / - / -	- / - / -
Коњско	- / - / -	- / - / -
Коњух	124 / 72 / 58	- / - / -
Крајиште	374 / 318 / 178	- / - / -
Крајмировце	- / - / -	- / - / -
Лалетић	- / - / -	- / - / -

Лепина	397 / 367 / 391	5 / 2 / 2
Липљан	1.755 / 2.611 / 3.154	32 / 64 / 65
Ливађе	878 / 655 / 588	1 / 1 / -
Луг	55 / 13 / 8	- / - / -
Лугација	- / - / -	- / - / -
Магура	398 / 425 / 309	138 / 137 / 95
Мала Добрања	2 / - / -	- / - / -
Мали Алаша	2 / - / -	1 / - / -
Мало Грацко	7 / - / -	- / - / -
Мало Рибаре	- / - / -	- / - / -
Маревце	- / - / -	- / - / -
Медвече	19 / 10 / 10	62 / 29 / 21
Мирена	- / - / -	- / - / -
Мухаџер Бабуш	137 / 74 / 32	19 / 9 / 2
Ново Рујце	180 / 130 / 80	3 / 2 / 1
Оклап	2 / - / -	- / - / -
Окосница	1 / 65 / -	- / - / -
Петраштица	- / - / 1	- / - / -
Плитковић	- / - / -	- / - / -
Потуровце	1 / - / -	- / - / -
Радево	276 / 218 / 199	3 / 2 / 1
Робовце	298 / 276 / 262	1 / - / -
Русиновце	- / - / -	- / - / -
Седларе	1 / - / -	- / 1 / -
Скуланово	501 / 419 / 403	- / - / -
Словиње	494 / 494 / 395	- / 6 / 3
Смолуша	184 / 93 / -	1 / 1 / 1
Старо Грацко	272 / 304 / 319	41 / 27 / 28
Старо Рујце	211 / 150 / 96	- / 1 / -
Суви До	509 / 495 / 526	23 / 10 / 12
Тећа	- / - / -	- / - / -

Топличане	353 / 243 / 145	- / - / -
Торина	- / - / -	- / - / -
Трбовце	- / - / -	- / - / -
Црни Брег	47 / 18 / 7	- / 1 / 5
Челопек	- / - / -	- / - / -
Чучуљага	56 / - / -	5 / - / -
Шишарка	- / - / -	- / - / -

Малишево⁷⁷¹	Срби (1961)	Црногорци (1961)
Балинце	1	-
Бања	15	11
Беланица	1	-
Бериша	-	-
Бобовац	13	-
Бубље	-	12
Влашки Дреновац	51	1
Врмница	1	-
Голубац	-	-
Горачево	-	34
Горић	-	-
Гунцат	1	-
Доманек	21	-
Драгобиље	-	-
Јанчиште	-	-
Јовић	-	-
Кијево	485	21
Кравосерија	2	-
Ладровац	-	1
Ладровић	1	-

⁷⁷¹ На попису 1971. не постоји као засебна општина, а административни центар Малишево припао је општини Ораховац.

Лозница	-	-
Љубижда	-	91
Мађаре	-	-
Малишево	-	1
Маралија	-	-
Милановић	-	-
Мируша	-	-
Млечане	82	-
Острозуб	2	-
Пагаруша	-	-
Плочица	-	-
Понорац	1	-
Сеник	2	-
Скорошник	-	-
Трпеза	1	-
Тумичина	-	-
Турјак	2	1
Црни Луг	1	1
Црноврана	3	-
Чупево	-	46

Ново Брдо⁷⁷²	Срби (1961)	Црногорци (1961)
Бољевце	335	1
Бостанце	663	13
Горњи Макреш	444	-
Доњи Макреш	-	-
Драганац	160	1
Зебинце	599	-
Извор	688	2

⁷⁷² На попису 1971. не постоји као засебна општина, а административни центар Ново Брдо припао је општини Приштина.

Јасеновик	561	-
Клобукар	462	-
Лабљане	123	-
Манишевце	227	-
Маревце	12	1
Ново Брдо	2	-
Прековце	520	2
Трнићевце	279	-
Царевце	196	-

Ораховац	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бела Црква	17 / 4 / -	- / 1 / -
Братотин	51 / 56 / 65	1 / - / -
Брестовац	1 / - / -	- / - / -
Брњача	6 / 5 / 7	11 / - / -
Бубље	- / - / -	12 / - / -
Велика Круша	78 / 36 / 32	19 / - / -
Велика Хоча	1.154 / 1.204 / 1.241	3 / 8 / 6
Врањак	- / - / -	- / - / -
Геђе	- / 2 / -	100 / 49 / -
Горачево	- / - / -	34 / - / -
Горић	- / - / -	- / - / -
Горње Поточане	- / - / -	- / - / -
Дањане	- / - / 1	98 / 20 / -
Добри Дол	1 / - / -	64 / 27 / -
Доманек	21 / - / -	- / - / -
Доње Поточане	- / - / -	- / - / -
Драгобиље	- / - / -	- / - / -
Дреновац	1 / - / -	1 / - / -
Затрић	1 / - / -	- / - / -

Зочиште	296 / 393 / 389	1 / 16 / 9
Зрзе	20 / 18 / 17	153 / 129 / 31
Јанчиште	- / - / -	- / - / -
Јовић	- / - / -	- / - / -
Козник	- / - / -	- / - / -
Крамовик	- / - / -	8 / - / -
Лабучево	- / - / -	- / - / -
Љубижда	- / - / -	- / - / -
Мађаре	- / - / -	- / - / -
Мала Хоча	- / - / -	- / - / -
Малишево	- / 14 / -	1 / 7 / -
Маралија	- / - / -	- / - / -
Милановић	- / - / -	- / - / -
Мируша	- / - / -	- / - / -
Мрасор	- / - / -	- / - / -
Нашпале	- / - / -	- / - / -
Ногавац	- / - / -	- / - / -
Оптеруша	264 / 191 / 173	- / 1 / -
Ораховац	1.761 / 1.938 / 2.037	96 / 175 / 141
Острозуб	2 / - / -	- / - / -
Пагаруша	- / - / -	- / - / -
Петковић	- / - / -	1 / - / -
Полужа	- / - / -	- / - / -
Понорац	1 / - / -	- / - / -
Пусто Село	- / - / -	- / - / -
Радосте	- / - / -	154 / 80 / -
Ратковац	28 / 8 / -	182 / 108 / 22
Ретимље	101 / 124 / 63	- / - / -
Сановац	- / - / -	- / - / -
Сараш	- / - / -	75 / - / -
Сопнић	- / - / -	- / - / -

Турјак	2 / - / -	1 / - / -
Целина	- / - / -	- / - / -
Црноврана	3 / - / 1	- / - / -
Чифлак	10 / - / -	65 / - / -
Чупево	- / - / -	46 / - / -

Орлане⁷⁷³	Срби (1961)	Црногорци (1961)
Ајкобила	12	-
Балабан	64	-
Бараина	-	-
Благо	-	-
Браина	24	-
Глоговица	-	-
Дабишевац	29	1
Каљатица	-	-
Качикол	3	5
Колић	14	-
Крушевица	68	21
Мазап	-	-
Медреговац	92	206
Нишевце	19	22
Орлане	244	144
Пропаштица	-	32
Ракиница	-	9
Сурдула	-	-
Туручица	76	115
Хртица	41	81

⁷⁷³ Општина Орлане не постоји на попису 1971, а административни центар Орлане припао је општини Подујево.

Пећ	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Алагина Река	- / - / -	- / - / -
Бабић	75 / 77 / 68	41 / 30 / 21
Баране	20 / 18 / -	71 / 81 / 28
Бело Поље	742 / 962 / 628	141 / 465 / 103
Благаје	4 / - / -	58 / 10 / 12
Богe	1 / - / -	- / - / -
Брежаник	57 / 54 / 54	189 / 160 / 89
Брестовик	373 / 359 / 406	21 / 32 / 42
Бролић	3 / - / 1	118 / 55 / 45
Бучане	- / - / -	- / - / -
Велика Јабланица	- / - / -	- / - / -
Велики Штупељ	1 / - / -	2 / - / -
Витомирица	68 / 98 / 84	2.255 / 1.102 / 946
Враговац	63 / 43 / 39	80 / 58 / 41
Врановац	- / - / -	10 / - / -
Главичица	134 / 181 / 146	164 / 146 / 110
Глођане	1 / 2 / -	131 / 87 / 51
Гораждевац	997 / 1.140 / 1.038	138 / 99 / 124
Грабовац	- / - / -	32 / 16 / 16
Добри До	219 / 221 / 140	66 / 26 / 32
Дреље	- / - / -	1 / - / -
Дубово	- / 1 / -	- / - / -
Дубочак	- / - / -	122 / 72 / 19
Дугоњиве	- / - / -	- / - / -
Загрмље	16 / 41 / 41	140 / 122 / 125
Захаћ	17 / 23 / 18	119 / 66 / 57
Злопек	20 / 1 / 1	171 / 106 / 88
Јабланица	137 / 146 / 55	49 / 19 / 10

Јошаница	- / - / -	- / - / -
Клинчина	65 / 36 / 17	77 / 53 / 36
Косурић	8 / 7 / -	107 / 84 / 49
Котрадић	6 / 1 / 1	80 / 20 / 16
Кошутане	- / - / -	1 / - / -
Крстовац	143 / 138 / 45	53 / 7 / 11
Крушевац	14 / 2 / 7	268 / 228 / 180
Кућиште	18 / 1 / -	3 / 3 / -
Лабљане	74 / 59 / 70	29 / 28 / 4
Лаз Белобаћ	н. п. / н. п. / -	н. п. / н. п. / -
Липа	- / - / -	3 / - / -
Лођа	- / 4 / -	- / 12 / -
Ложане	17 / - / -	85 / 1 / -
Лугађија	- / - / -	13 / 11 / -
Љевоша	232 / 231 / 199	12 / 8 / 18
Љешане	84 / 34 / 26	62 / 47 / 24
Љубенић	90 / 95 / 84	46 / 34 / 52
Љутоглава	36 / 12 / -	49 / 15 / -
Мала Јабланица	- / - / -	10 / - / -
Мали Штупељ	- / - / -	- / - / -
Маљевићи	- / - / -	- / - / -
Миловановац	6 / - / 8	18 / 17 / 14
Набрђе	52 / 60 / 67	2 / - / 1
Накло	149 / 178 / 175	12 / 13 / 3
Непоље	- / - / -	- / - / -
Нови Раушић	н. п. / н. п. / -	н. п. / н. п. / 73
Ново Село	29 / 18 / 24	87 / 31 / 12
Озрим	10 / 9 / -	107 / 47 / 17
Пашино Село	32 / 18 / 9	26 / 8 / -
Пепићи	- / - / -	- / - / -
Пећ	3.556 / 3.947 / 3.847	6.572 / 7.421 / 7.039

Пиштане	153 / 144 / 119	27 / 20 / 22
Плављане	30 / 22 / 3	5 / 12 / 6
Почешће	51 / 52 / 42	25 / 18 / 20
Радовац	5 / 1 / 1	103 / 18 / 9
Рашић	- / 10 / -	39 / - / 6
Ромуне	90 / 9 / 9	34 / 1 / -
Росуља	9 / 3 / 1	154 / 72 / 21
Рухот	2 / 2 / -	62 / 41 / 1
Сврке	165 / 207 / 161	69 / 44 / 30
Сига	176 / 162 / 161	10 / 39 / 28
Стари Раушић	3 / 4 / -	148 / 79 / 7
Требовић	19 / 11 / 14	89 / 82 / 24
Трстеник	56 / 31 / 13	8 / 2 / 2
Турјак	- / - / -	18 / 6 / 7
Ћушка	28 / 37 / 14	12 / 3 / 8
Хацовићи	1 / - / -	3 / - / -
Црни Врх	475 / 379 / 152	12 / 15 / 54
Челопек	17 / 7 / 5	43 / 4 / -
Шкрелје	3 / - / -	- / - / -

Подужево	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Алабак	- / - / -	- / - / -
Бајчина	208 / 116 / 62	19 / 6 / 2
Баловац	202 / 118 / 46	131 / 26 / 24
Бараина	- / - / -	- / - / -
Батлава	230 / 52 / 34	7 / 2 / -
Бело Поље	191 / 76 / 11	1 / - / -
Блато	- / - / -	- / - / -
Брадаш	45 / 11 / -	- / 2 / -
Брајина	24 / - / -	- / 6 / 3

Брвеник	1 / - / -	- / - / -
Бреце	- / - / -	- / - / -
Буринце	- / - / -	- / - / -
Велика Река	126 / 91 / 25	10 / 1 / -
Главник	148 / 83 / 28	- / - / -
Годишњак	- / - / -	- / - / -
Горња Дубница	- / - / -	- / - / -
Горња Лапаштица	368 / 249 / 57	1 / 6 / -
Горња Пакаштица	167 / 47 / 38	1 / - / -
Горње Љупче	- / - / -	- / - / -
Горњи Сибовац	210 / 77 / 10	5 / 2 / -
Грдовац	70 / 21 / 6	1 / 1 / -
Двориште	- / - / 1	- / - / -
Добри До	118 / 83 / 34	2 / 12 / 7
Добротин	56 / 32 / 5	- / - / -
Доња Дубница	640 / 367 / 215	173 / 103 / 29
Доња Лапаштица	87 / 40 / 18	2 / 2 / -
Доња Пакаштица	44 / 21 / 10	- / - / -
Доње Љупче	101 / 45 / -	- / 1 / -
Доњи Сибовац	47 / 16 / 6	- / - / -
Дуз	7 / - / -	- / - / -
Думош	46 / 27 / 16	1 / - / 1
Житиње	- / - / -	- / - / -
Закут	92 / 53 / 33	7 / - / -
Каљатица	- / - / -	- / - / -
Качибег	33 / - / 1	- / - / -
Кисела Бања	26 / - / 2	- / - / -
Коњушевац	88 / 53 / 5	1 / - / -
Крпимеј	175 / 108 / 42	26 / 7 / 4
Крушевица	68 / 5 / -	21 / - / -

Ладовац	73 / 32 / 1	11 / 4 / -
Лауша	115 / 80 / 58	14 / 3 / -
Летанце	2 / - / -	- / - / -
Ливадица	199 / 122 / 78	7 / 5 / 5
Луг	24 / - / -	- / - / -
Лужане	95 / 77 / 19	18 / - / -
Мазап	- / - / -	- / - / -
Мајанце	13 / 4 / -	- / - / -
Медреговац	92 / 61 / 37	206 / 100 / 31
Мердаре	19 / 40 / 17	114 / 60 / 53
Метохија	51 / 27 / 6	- / - / -
Мировац	15 / 30 / 13	77 / 24 / 33
Мургула	46 / 19 / 2	- / - / -
Обранца	226 / 148 / 73	25 / 2 / 6
Орлане	244 / 73 / 39	144 / 110 / 29
Палетна	6 / - / -	1 / 1 / 1
Пендуха	48 / 40 / 27	3 / - / -
Перане	130 / 109 / 103	12 / 1 / -
Подујево	1.447 / 1.167 / 740	497 / 454 / 348
Попово	- / - / -	- / - / -
Поток	14 / - / 1	- / - / -
Преполац	1 / 3 / -	46 / 25 / 7
Радујевац	79 / 29 / 27	1 / - / -
Ракиница	- / - / -	9 / - / -
Ревуће	208 / 121 / 75	- / - / -
Репа	316 / 122 / 71	5 / - / 1
Речица	- / - / -	- / - / -
Светље	145 / 63 / 28	41 / 14 / -
Сиљевица	- / - / -	- / - / -
Слатина	- / - / -	- / - / 1
Сурдула	- / - / -	- / - / -

Суркиш	120 / 39 / 7	1 / - / -
Трнава	60 / 15 / 4	- / - / -
Трновица	12 / - / -	- / - / -
Туручица	76 / 67 / 8	115 / 16 / 3
Хртица	41 / 37 / 7	81 / 37 / 12
Шајковац	17 / 20 / 1	65 / 12 / 13
Шаковица	80 / 77 / 62	1 / - / 2
Штедим	102 / 56 / 33	18 / 7 / -

Призрен	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Атмађа	- / - / -	9 / - / -
Билуша	- / - / 3	- / - / -
Вележа	- / 1 / -	- / - / -
Влашња	1 / - / -	- / - / -
Врбичане	283 / 195 / 42	- / - / -
Врбница	4 / - / -	- / - / -
Горња Србица	115 / 124 / 101	1 / 1 / -
Горње Љубиње	1 / - / 4	1 / - / -
Горње Село	439 / 208 / 92	1 / - / 2
Горожуп	1 / - / -	- / - / -
Гражданик	1 / - / -	- / - / -
Грнчаре	2 / 1 / -	- / 1 / -
Дедај	- / - / -	- / - / -
Добруште	1 / - / -	- / - / -
Дојнице	226 / 211 / 168	- / 7 / 4
Доња Србица	131 / 142 / 111	1 / - / 1
Доње Љубиње	3 / 2 / -	- / - / -
Драјчићи	414 / 367 / 231	- / 1 / -

Душановац (Душаново)	177 / 157 / 237	65 / 50 / 38
Ђонај	1 / 1 / 10	1 / - / 1
Живињане	116 / 113 / 33	- / - / -
Жур	11 / 7 / 8	2 / 2 / 1
Зјум	17 / 5 / 1	4 / 1 / -
Зојић	244 / 201 / 190	- / 1 / 3
Јабланица	2 / - / 3	- / - / -
Јешково	1 / - / -	- / - / -
Кабаш	1 / - / -	- / - / -
Кабаш Хас	1 / - / -	- / - / -
Карашинђерђ	- / - / 1	- / - / -
Кобања	- / - / -	- / - / -
Којуш	1 / - / -	- / - / -
Кориша	132 / 131 / 115	3 / - / -
Крајк	- / - / -	- / - / -
Кушнин	1 / - / -	- / - / -
Куштендил	- / - / -	- / - / -
Ландовица	1 / 1 / 7	- / - / -
Лез	- / - / -	- / - / -
Лесковац	- / - / -	- / - / -
Локвица	258 / 175 / 55	1 / 2 / 1
Љубижда	699 / 662 / 663	5 / 1 / 6
Љубижда Хас	1 / - / 2	- / - / -
Љубичево	1 / - / 1	- / - / -
Љукињај	н. п. / 1 / 1	н. п. / - / -
Љугоглав	159 / 144 / 162	- / - / -
Мазрек	- / - / 1	- / - / -
Мала Круша	208 / 266 / 278	5 / 5 / 1
Мамуша	- / - / -	- / - / 1
Манастирица	1 / 5 / -	- / 2 / 1

Медведце	- / - / -	- / - / -
Миљај	- / - / 2	- / - / -
Мурадем	- / - / -	- / - / -
Мушниково	435 / 349 / 211	- / - / 1
Нашец	- / - / 2	- / - / 1
Небрегоште	2 / 3 / 1	- / 2 / -
Новаке	331 / 393 / 420	- / - / -
Нова Шумадија	88 / - / -	- / - / -
Ново Село	- / - / 1	- / - / -
Петрово Село	41 / 8 / 5	4 / 1 / -
Пиране	2 / 4 / -	- / - / -
Планеја	2 / 1 / -	- / - / -
Плањане	259 / 201 / 53	2 / - / -
Послиште	1 / 1 / -	- / - / -
Поуско	н. п. / н. п. / 2	н. п. / н. п. / -
Призрен	5.764 / 6.873 / 7.709	409 / 545 / 470
Рандубрава	6 / 7 / -	- / - / -
Речане	1 / 3 / 2	- / 4 / -
Ромаја	- / - / -	- / - / -
Скоробиште	5 / - / 1	- / - / -
Смаћ	360 / 351 / 279	- / 2 / 1
Средска	939 / 663 / 440	12 / 9 / 5
Стружје	1 / - / -	- / - / -
Трепетинце	6 / - / -	7 / - / -
Тупец	- / н. п. / -	- / н. п. / -
Хоча Заградска	- / - / -	- / - / -
Цапарце	- / - / -	- / - / -
Шкоза	1 / 2 / -	- / - / -
Шпинадија	3 / 3 / 3	1 / - / -

Приштина	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Ада	- / - / -	- / - / -
Ајвалија	428 / 212 / 165	85 / 29 / 45
Ајкобила	12 / - / -	- / - / -
Ариљача ⁷⁷⁴	4 / 23 / -	70 / 34 / 28
Бабин Мост	608 / 677 / 805	2 / - / 13
Бадовац	435 / 280 / 301	34 / - / -
Бакшија	- / - / -	- / - / -
Балабан	64 / - / 1	- / - / -
Бариљево	55 / 1 / -	- / - / -
Батусе	364 / 388 / 385	4 / 1 / 2
Бесиње	27 / 22 / 17	- / - / -
Бостане (Бостанце)	663 / 680 / 644	13 / 10 / 15
Брезница	4 / - / -	31 / - / -
Бресје	627 / 736 / 620	19 / 8 / 6
Бусиње	1 / - / -	- / - / -
Велика Слатина	102 / 75 / 53	40 / - / 30
Велики Белаћевац	36 / 5 / 5	15 / - / -
Враголија	25 / 30 / 15	1 / - / -
Врани До	25 / 4 / -	2 / - / -
Глоговица	- / - / -	- / - / -
Горња Брњица	267 / 265 / 266	5 / - / -
Горње Добрево	254 / 234 / 173	35 / 40 / 40
Горњи Грабовац	- / - / -	- / - / -

⁷⁷⁴ У овом колониистичком селу је до 1988. остала само једна српско-црногорска кућа. Домаћин Миливоје Радуловић живео је са женом, петоро деце и мајком на имању површине четири хектара („Ми смо овде црногорска и српска амбасада“). Исељавање се убрзало од 1968. Миливоје је одлично причао албански, а његова деца су се играла само са албанском јер друге није ни било. Ишла су у Приштину на школовање, јер је одељење на српском због мањка деце укинута. Током демонстрација 1981. група Албанаца узвикивала је непријатељске паролe испред куће, а један од комшија им је поручио да се селе у Црну Гору. Са њим се Миливоје и потукао. Каснијих година је са више албанских породица живео у складним комшијским односима. ААО, Исељавање, Миливоје, човек од ината, *Илустрована политика*, 7. јул 1988.

Грчаница	1.623 / 2.739 / 3.147	33 / 87 / 92
Граштица	- / - / -	- / - / -
Дабишевац	29 / 2 / -	1 / - / -
Девет Југовића	447 / 375 / 412	29 / 28 / 26
Добри Дуб	106 / 108 / 67	- / - / -
Добро Село	- / н. п. / н. п.	8 / н. п. / н. п.
Доња Брњица	572 / 590 / 666	2 / 1 / 4
Доње Добрево	67 / 70 / 62	- / - / -
Доњи Грабовац	2 / 1 / -	29 / 10 / -
Драговац	445 / 438 / 374	- / - / -
Дреновац	25 / 10 / -	- / - / -
Енце	5 / 7 / 1	1 / 1 / -
Зебинце	599 / 587 / 405	- / - / -
Златаре	103 / 80 / -	1 / - / -
Извор	688 / 751 / 667	2 / 2 / 3
Јасеновик	561 / 572 / 416	1 / 1 / -
Качикол	3 / - / -	5 / - / -
Клобукар	462 / 468 / 378	- / - / -
Којловица	226 / 204 / 169	11 / - / -
Колић	14 / 7 / 6	- / - / -
Косово Поље	1.641 / 4.680 / 5.399	515 / 34 / 1.220
Крушевац	320 / 285 / 211	54 / - / 23
Кузмин	492 / 456 / 466	1 / - / 1
Кукавица	- / - / -	- / - / -
Лабљане	123 / 145 / 165	- / - / -
Лазарево	76 / 43 / 37	9 / - / 9
Лапље Село	988 / 1.011 / 1.142	8 / 1 / 6
Лебане	129 / 103 / 98	- / - / 1
Лесковчић	79 / 13 / -	- / - / -
Лукаре	- / - / -	- / - / -
Мазгит	15 / 11 / 14	24 / - / 1

Мала Слатина	- / - / -	- / - / -
Мали Белаћевац	- / - / -	- / - / -
Манишевце	227 / 245 / 202	- / - / -
Маревце	12 / 36 / -	1 / - / -
Марковац	- / - / -	17 / - / 10
Матичане	232 / 198 / 171	3 / - / -
Милошево	380 / 322 / 341	31 / - / 11
Мрамор	- / - / -	1 / - / -
Накараде	73 / 110 / 168	- / - / -
Нишевац (Нишевце)	19 / - / -	22 / - / 13
Ново Брдо	2 / - / 11	- / - / -
Ново Село	269 / н. п. / н. п.	2 / н. п. / н. п.
Обилић	1.778 / 3.067 / 2.828	248 / 82 / 466
Орловић	70 / 53 / 31	62 / - / 56
Племетина	541 / 635 / 793	2 / 1 / 11
Помазатин	92 / 45 / 21	4 / - / 1
Прековце	520 / 505 / 423	2 / - / 6
Преоце	467 / 495 / 512	1 / - / 5
Приштина	12.170 / 16.054 / 16.898	2.525 / 3.713 / 4.169
Пропаштица	- / - / -	32 / - / -
Пруговац	14 / - / -	- / - / -
Радошевац	- / - / -	- / - / -
Расково	25 / 29 / 26	- / - / -
Риманиште	- / - / -	1 / - / -
Рудник Косово	299 / 179 / 107	81 / 1 / 53
Сибевац	170 / 127 / 48	- / - / -
Сићево	- / - / -	- / - / -
Сливово	281 / 272 / 259	- / - / 4

Софалија	171 / 150 / 108	1 / 1 / 1
Сушица	600 / 509 / 496	1 / - / 1
Тенеш До	31 / 11 / -	- / - / -
Трнићевце	279 / 262 / 188	- / - / -
Трудна	10 / 6 / 5	- / - / -
Угљаре	712 / 720 / 879	6 / - / 15
Хамидија	22 / 3 / -	1 / - / -
Црквена Водица	660 / 579 / 587	5 / 8 / 1
Чаглавица	764 / 820 / 1.020	2 / 2 / 5
Шарбан	- / - / -	- / - / 1
Шашковац	- / - / -	- / - / -
Шипитула	- / - / -	- / - / -

Србица	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бакс	- / 1 / -	- / - / -
Бања	597 / 485 / 338	- / - / -
Броћна	42 / 34 / -	9 / 1 / -
Витак	2 / - / -	- / - / -
Воћњак	88 / 93 / 53	4 / 2 / 1
Горња Клина	134 / 10 / 11	4 / - / -
Горње Преказе	57 / 6 / -	2 / - / -
Горњи Обилић	30 / 25 / -	- / - / -
Доња Клина	- / - / -	1 / - / 1
Доње Обриње	2 / 2 / -	- / - / -
Доње Преказе	42 / 1 / -	1 / - / -
Доњи Обилић	1 / - / -	- / - / -
Дошевац	- / - / -	- / - / -
Избрица	- / - / -	- / - / 1
Кладерница	- / - / -	- / - / -
Кожица	- / - / -	- / - / -

Кострц	140 / 39 / 23	- / - / -
Которе	105 / 50 / 20	1 / - / -
Краљица	1 / - / н. п.	157 / - / н. п.
Красалић	- / - / -	- / - / -
Красмировац	- / - / -	- / - / -
Крушевац	- / - / 1	- / - / -
Кућица	100 / 92 / 52	- / - / -
Лауша	153 / 122 / -	- / - / -
Леочина	138 / 152 / 119	1 / - / -
Ликовац	2 / - / -	- / - / -
Љубовац	34 / - / -	17 / 10 / -
Макрмаљ	1 / - / -	1 / - / -
Марина	- / - / -	- / - / -
Микушница	2 / - / -	- / - / -
Мурга	- / - / -	- / - / -
Ново Пољанце	6 / - / н. п.	143 / - / н. п.
Ново Село	11 / 8 / -	57 / 49 / -
Овчарево	- / - / -	- / - / -
Падалиште	2 / - / -	- / - / -
Пољанце	н. п. / н. п. / -	н. п. / н. п. / -
Плужина	1 / - / -	- / - / -
Преловац	- / - / -	- / - / -
Радишево	86 / 58 / 25	- / - / -
Ракитница	- / - / -	- / - / -
Резала	1 / - / -	- / - / -
Рудник	348 / 257 / 164	75 / 54 / 14
Србица	218 / 152 / 103	262 / 242 / 119
Средња Клина	- / - / -	- / - / -
Старо Пољанце	1 / - / н. п.	- / - / н. п.
Суво Грло	212 / 180 / 193	3 / - / -
Тица	- / - / -	- / - / -

Трнавце	- / - / -	- / - / -
Турићевац	49 / 7 / -	18 / - / -
Тушиље	- / - / -	- / - / -
Чирез	- / - / -	- / 5 / -
Читак	- / - / -	- / - / -
Чубрељ	1 / 1 / 2	- / - / -

Сува Река	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бања	15 / 7 / -	11 / - / -
Беланица	1 / 1 / -	- / - / 1
Блаце	- / - / -	- / - / -
Будаково	1 / - / -	- / - / -
Букош	- / 6 / -	- / 1 / -
Вранић	1 / - / -	- / - / -
Вршевце	- / - / -	- / - / -
Гиљанце	- / - / -	- / - / -
Горња Крушица	- / - / -	- / - / -
Грејковце	- / - / 1	- / - / -
Грејчевце	- / - / -	- / - / -
Гунцат	1 / - / -	- / - / -
Дворане	495 / 420 / 370	- / - / -
Деловце	275 / 357 / 298	2 / - / -
Добродељане	- / - / -	- / - / -
Доња Крушица	- / - / -	- / - / -
Дубрава	- / - / -	- / - / -
Дуље	71 / - / -	1 / - / -
Ђиновце	20 / - / -	- / - / -
Јавор	- / - / -	- / - / -
Кострце	- / - / -	- / - / -

Кравасарија (Кравосерија)	2 / - / -	1 / - / -
Ладровац	- / - / -	1 / 1 / -
Ладровић	1 / - / -	- / - / -
Лешане	265 / 292 / 310	- / - / -
Лужница	4 / - / -	- / - / -
Мачитево	- / - / -	- / - / -
Мовљане	143 / 173 / 165	- / - / -
Муштуиште	1.328 / 1.201 / 1.176	16 / 7 / 2
Непребиште	- / - / -	- / - / -
Нишор	- / - / -	- / - / -
Папаз	- / - / -	- / - / -
Пећане	- / - / -	- / - / -
Поповљане	328 / 329 / 233	1 / 1 / -
Раштане	26 / - / -	- / - / -
Речане	112 / 153 / 184	- / - / -
Саврово	- / - / -	- / - / -
Самодража	1 / 1 / -	- / - / -
Селогражде	222 / 125 / 43	- / 1 / -
Семетиште	1 / - / -	- / - / -
Сеник	2 / - / -	- / - / -
Слапужане	- / - / -	- / - / -
Сопина	113 / 150 / 178	- / - / 1
Стара Вучина	- / - / -	- / - / -
Студенчане	27 / 1 / -	- / - / -
Сува Река	549 / 541 / 570	46 / 23 / 14
Топличане	48 / 28 / 31	- / 9 / 9
Трње	65 / - / -	- / - / -
Тумичина	- / - / -	- / - / -
Чајдрак	- / - / -	- / - / -

Урошевац	Срби (1961/1971/1981)	Црногорци (1961/1971/1981)
Бабљак	317 / 275 / 238	1 / 1 / 1
Балинце	- / - / -	- / - / -
Балић	3 / - / -	1 / - / -
Беревце	741 / 825 / 864	- / - / -
Биба	70 / 18 / 7	11 / 5 / 5
Брезовица	н. п. / н. п. / 323	н. п. / н. п. / -
Брод	- / - / -	- / - / -
Бурник	- / - / -	- / - / -
Варош Село	220 / 172 / 203	- / - / -
Вића	263 / 229 / 219	- / 1 / -
Војиновце	- / - / -	- / - / -
Врбештица	1.058 / 1.212 / 921	- / 2 / 1
Гатње	389 / 256 / 144	3 / 7 / 2
Главица	87 / 8 / н. п.	1 / - / н. п.
Горња Битиња	272 / 301 / 331	1 / - / -
Горње Неродимље	793 / 717 / 683	3 / 10 / 4
Готовуша	822 / 893 / 967	- / - / -
Гребно	244 / 168 / 102	1 / - / -
Давидовце	- / - / -	- / - / -
Деветак	- / - / -	- / - / -
Догањево	115 / 69 / 75	- / - / -
Доња Битиња	338 / 389 / 379	- / - / -
Доња Грлица	140 / 120 / н. п.	3 / - / н. п.
Доње Годанце	95 / 76 / 60	20 / 9 / 6
Доње Неродимље	309 / 304 / 331	1 / - / 1
Драјковце	189 / 172 / 174	- / - / -
Дромњак	3 / - / 1	- / - / -
Ђурковце	14 / 5 / 1	- / - / -
Заскок	275 / 293 / 291	11 / 7 / 4

Зборце	- / - / -	- / - / -
Златаре	- / - / -	- / - / -
Ижанце	1 / - / -	- / - / -
Јажинце	672 / 704 / 727	1 / 3 / 1
Језерце	2 / - / -	- / - / -
Јерли Прелез	192 / 69 / 42	3 / 1 / -
Јерли Талиновац	1 / - / -	5 / 3 / 2
Камена Глава	1 / 1 / -	- / - / -
Косин	262 / 220 / 92	2 / 2 / -
Кошаре	11 / - / -	- / - / -
Коштањево	3 / - / -	- / - / -
Ланиште	- / - / -	- / - / -
Лашко Баре	106 / 69 / 27	13 / 1 / 8
Малопољце	- / - / -	- / - / -
Манастирце	- / - / -	- / - / -
Мираш	н. п. / - / н. п.	н. п. / - / н. п.
Миросавље	78 / 61 / 34	1 / - / -
Мужичане	239 / 136 / 83	- / 4 / -
Мухаџер Талиновац	394 / 393 / 394	3 / 1 / 1
Муховце	51 / 16 / 5	- / - / -
Некодим	115 / 115 / 75	34 / 29 / 15
Папаз	86 / 17 / 4	4 / - / -
Петровић	11 / 1 / 1	46 / 9 / 6
Петрово	- / - / -	- / - / -
Плешина	122 / 53 / 45	- / - / -
Појатиште	76 / 53 / 23	1 / - / -
Прелез	- / - / н. п.	- / - / н. п.
Рака	163 / 74 / 1	1 / - / 1
Ранце	- / - / 1	- / - / -
Раховица	34 / 13 / 5	- / - / -

Рачак	11 / 13 / 9	7 / 1 / -
Рашиње	- / - / 6	- / - / -
Сазлија	170 / 107 / 69	- / 1 / 9
Сврчина	- / - / -	- / - / -
Севце	1.113 / 1.217 / 1.210	1 / 1 / 1
Слиово	63 / 39 / 30	3 / - / -
Сојево	6 / 5 / 4	7 / - / 1
Софтовић	203 / 135 / 68	2 / - / -
Српски Бабуш	361 / 337 / 334	8 / 19 / -
Српски Миrash	98 / 66 / 1	- / 1 / -
Старо Село	102 / 83 / 49	70 / 11 / 13
Сушиће	299 / 270 / 216	- / - / -
Танкосић	733 / 616 / 376	10 / 8 / 4
Топило	- / - / -	- / - / -
Трн	121 / 76 / 43	2 / - / -
Урошевац	3.894 / 5.081 / 5.202	243 / 282 / 262
Фираја	1 / - / -	- / - / -
Црнило	62 / 36 / 19	2 / 6 / -
Црнољево	4 / 1 / -	- / - / -
Штимље	822 / 860 / 714	61 / 33 / 2
Штрпце	1.773 / 1.900 / 1.911	5 / 10 / 7

Штрпце⁷⁷⁵	Срби (1961)	Црногорци (1961)
Беревце	741	-
Брод	-	-
Бурник	-	-
Вића	263	-
Врбештица	1.058	-
Горња Битиња	272	1

⁷⁷⁵ На попису 1971. не постоји као засебна општина, а административни центар Штрпце припао је општини Урошевац.

Готовуша	822	-
Доња Битиња	338	-
Драјковце	189	-
Ижанце	1	-
Јажинце	672	1
Коштањево	3	-
Севце	1.113	1
Сушиће	299	-
Фираја	1	-
Штрпце	1.773	5

4.3 Демонстрације 1981. године - преломна тачка?

Радосав Стојановић се сећао догађаја крајем 1980. или почетком 1981. када му је албански колега из *Рилиндје* показао чланак на првој страни, а који би у преводу на српски гласио „Борба за Гњилане“. Реч је о области Гилан у Ирану, попришту борбе између Ирачана и Иранаца. Иста реч на албанском означава град Гњилане. Стојановић се сећао да је саговорник био узбуђен, озарен и да је хвалио храброст новинара *Рилиндје*. Тек након демонстрација је постао свестан могућности да је *Рилиндја* дискретно припремала читаоце за развој догађаја. Знајући да је слична двозначност била честа у том листу овакву могућност не искључујемо.⁷⁷⁶

Демонстрацијама 1981. пукла је „најслабија карика у следу догађања значајних за будућност Србије и Југославије“. Да ће догађаји имати последице по целу земљу боље су схватили обични грађани, него многи политичари. Радник из Скопља Милан Марнелић је на ову тему истакао:

„Због Косова ћемо сигурно трпети сви у нашој земљи.“

Да су демонстрације логична последица погрешне политике био је убеђен савезни посланик из Црне Горе Батрић Јовановић. На седници Савезног већа Скупштине јуна 1981. нагласио је да не треба бити изненађен агресивношћу демонстраната „ако се зна колико су главе тих људи накљукане бајкама о Енвер Хоџином „рају“, о „експлоатацији Косова“, о „неправдама које се чине Албанцима у Југославији“. Опортунизам и толерантност осветили су се држави, оценио је. Демонстрације, свакако, нису уско косовски феномен а тако ни републички, већ шири југословенски. Оне представљају логичну последицу промашаја у развоју Косова, Србије и Југославије након 1966. Да су сви ти фактори занемаривали национализам и сепаратизам овде илустративно говори податак да је заменик покрајинског јавног тужиоца М. Лазаревић упутио 16 званичних извештаја и писама на више адреса у

⁷⁷⁶ Р. Стојановић, *Живети с геноцидом : хроника косовског бешчашћа 1981–1989.*, 165–166.

којима је упозоравао на могућу ескалацију. Није добио ниједан одговор, нити је било шта предузето по његовим представкама.⁷⁷⁷

Иако је пре демонстрација било довољно убедљивих доказа да се националистичко-сепаратистичке снаге повезују и јачају, косовско руководство је ширило вештачку представу да је политичко стање задовољавајуће. Августа 1979. по Приштини и околини постале су учесталије антијугословенске пароле. Постоје озбиљне индиције да је Тито децембра планирао да на Косову уведе војну управу, али да га је омела болест. Републички секретар унутрашњих послова Виобран Станојевић је на скупштинској седници јуна 1981. изјавио да је републички СУП неблаговремено, необјективно и селективно обавештаван о ексцесним појавама на Косову 1980–1981. Савезни СУП је након демонстрација изнео информацију да је покрајински СУП поседовао обиље материјала о национализму и сепаратизму, али да их је скривао или ублажавао. Прикривана је, између осталог, информација да је припадник једне илегалне организације планирао атентат на Тита. Изјава тог преступника на захтев покрајинског секретара унутрашњих послова Мустафе Сефединија није ни унета у записник о саслушању нити је о њој направљена службена белешка. Савезни СУП је утврдио да су надлежни косовски органи 1979–1981. имали најмање 24 различите информације о припреми масовних демонстрација. У информацији од 8. јануара 1981. предвиђа се да ће „уследити велики немири студената на Косову који ће тражити своја права, и да ће се пре тога обавити исписивање парола и растурање памфлета“. Извор је пренео надлежнима да је на више места чуо и захтев „да се Срби уклоне са Косова“ пошто „не мисле добро“ Албанцима. Међутим, Махмут Бакали као доминантна политичка фигура читаве деценије упорно је радио да побије „лажне приче и чаршијско оговорање“, тачније све што није у складу са оценом о добрим међунационалним односима. И адмирал Бранко Мамула присећао се искуства са Бакалијем када је током посете Косову адмиралов службени ауто налетео на стабло које је неко у тренутку пролаза

⁷⁷⁷ В. Јовановић, *Kosovo : inflacija, socijalne razlike : istupanja u Skupštini SFRJ : 1982–85*, Beograd 1985, 14; М. Мишовић, *nav. delo*, 423; М. Шутовић, *Косовизација Србије и Албаније*, 219; Аноним, Дирати у наше братство је злочин, *Новости*, 7. јун 1981, 4–5.

бацио. У инциденту је повређена група официра. Бакали је, међутим, молио Мамулу да од тога не прави скандал.⁷⁷⁸

На потенцијалне проблеме пре демонстрација указивали су Џевдет Хамза и Бахри Оручи. Хамза је на заједничкој седници два Председништва (Косова и ПК) децембра 1980. говорио о подвојености на приштинском корзоу и ситуацији да се људи у зависности од националне припадности окупљају у одређеним кафанама и хотелима. Према његовим сазнањима само је извесни Чолић Нову годину чекао у „Гранду“ који је говорио за „албански“, док су се Срби и Црногорци масовно окупљали у „српском“ Дому Армије, а Турци у „Косовском божуру“. Хамза је предложио да се на ту тему отворено разговара. Чак је и Оручи, један од функционера од којих се то најмање очекивало, на 79. седници ПК СКС 3. марта 1981. изјавио да је безбедоносно-политичка ситуација сложена без конкретнијих појашњења о чему је реч.⁷⁷⁹

И привредна клима на Косову поговарала је политичкој кризи. Резултати за 1980. били су испод очекиваних као последица „објективних тешкоћа и субјективне слабости“, како се ондашњим речником објашњавало, док се првих месеци 1981. запошљавање кретало у оквиру планских очекивања али уз драматичан раст трошкова живота. Није неважан ни коментар покрајинског секретара унутрашњих послова Мустафе Сефединија дат након демонстрација да је Косово на последњем месту у Југославији по броју полицајаца у односу на број становника са свега једним на 789 људи (у Југославији на 545). Сефедини је указао на слабости службе субјективне природе као „производ ове средине у којој има и опортунизма, и либерализма, и недоследности“.⁷⁸⁰

⁷⁷⁸ Д. Чкребић, *нав. дело*, 247; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 154–160; Аноним, По налогу из Приштине, *Новости*, 30. јун 1981, 29; *Скупштински преглед : гласило скупштине СР Србије за делегације и делегате*, 29. јун 1981, бр. 186, 3.

⁷⁷⁹ АК, 151, к. 667, ф. 73, Magnetofonski snimak sa zajedničke sednice Predsedništva SAP Kosova i Predsedništva Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije, održane 24. decembra 1980, Priština, 24. decembar 1980; *Isto*, 433, к. 663, Magnetofonski snimak sa 79. sednice Predsedništva Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova, održane 3. marta 1981, Priština, 3. mart 1981; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 126–130.

⁷⁸⁰ АК, 151, к. 686, ф. 102, Privredna kretanja u prvim mesecima 1981, Priština, jun 1981; Ж. Игић, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу: дневник*, књ. 2, 107, 109. Уп. DAS, Ф-2, РК SKK, к. 30, по. 3928/2, Aktuelni idejno-politički problemi raznih nepravilnosti, zloupotreba i daljeg jačanja zakonitosti u društvu, Priština, januar 1981.

Накнадна сведочанства Албанаца, ондашњих високих функционера, свакако нису морала да буду на партијској линији као у социјалистичком периоду. Дидара Дукађини-Ђорђевић је објашњавала да су посреди демонстрација мотиви социјалне природе, иако се, како је рекла, крајем седамдесетих наглашеније него раније осећало међунационално неповерење. За њу су, сматрала је и за већину својих сународника, биле изненађујуће. Иако је словила за пројугословенског друштвено-политичког радника и она је сматрала да је иселјавање иницирано низом фактора од којих је притисак био само један („Наравно да је било и притисака, али наравно да је било и много одселавања захваљујући високим износима које су за станове и земљу нудили албански гастарбајтери. Добро уновчавање некретнина обично се не дешава под притиском“). Људи су се иселјавали, сматрала је, и због немогућности да прихвате еманципацију Албанаца.⁷⁸¹

Махмут Бакали се сећао да је демонстрације доживео као озбиљан хендикеп с обзиром на властито очекивање да ће Косово временом прерасти у републику као природан ток ствар. Бакали је писао 1990. заменику америчког државног секретара Лоренсу Иглбергеру да су демонстрације биле инсцениране са чим у вези поседује доказе. Термин „контрареволуција“, сматрао је, био је наметнут Албанцима 1981. од стране савезног врха, као што су одатле наметнуте и мере његовог праћења. Азем Власи је накнадно тврдио да узрок демонстрација лежи у економском заостајању, пропаганди из Албаније и деловању страних служби. Демонстрације су, према његовом мишљењу, по интересе Албанаца биле штетне („ништа нисмо могли више да добијемо, а ризиковали смо да изгубимо пуно“), па се из тог разлога међу албанским функционерима у покрајинском руководству резоновало да је целисходније по националну ствар да се крене са благом диференцијацијом. Власи је тврдио да су појединци из Србије и Лазар Колишевски предлагали војну управу. Као заговорнике чвршћег курса издвојио је Петра Стамболића, Драгослава Марковића и друге функционере, сматрајући да су осећали грижу савести јер су учествовали у доношењу Устава 1974. Шкељзен Малићи се сећао да је његов отац Мехмет, први полицајац Косова од демонстрација, са нелагодноћу прихватио ту

⁷⁸¹ M. Malešević, *nav. delo*, 167–174.

позицију и противио се већој употреби полицијске силе. Старији Малићи је, према синовљевим импресијама, резонувао да су демонстранти прерано изнели високе захтеве, јер је Косово имало све атрибуте републике и природно клизило ка формализацији тог статуса. Реџеп Ћосја, интелектуалац који је деведесетих међу Албанцима служио за „оца нација“ (слично Ћосићу код Срба), сматрао је да су демонстрације била последица другоразредног положаја Албанаца.⁷⁸²

Амерички оперативци известили су претпостављене да су демонстрације за циљ имале трансформацију Косова у нову републику. Оцењено је да је реч о најозбиљнијем етничком сукобу у Југославији, да су Албанци „далеко од умирених“ и да је интензивирано непријатељство две заједнице. Обавештајна процена даље говори да је режим заплашен да би косовски догађаји могли изазвати ланчану реакцију у држави што би пореметило деликатну равнотежу система колективног руковођења и да српска јавност постаје све гласнија па чак и поједини комунисти користе запаљиву реторику.⁷⁸³

Јединство је о демонстрацијама први пут писало тек 2. априла и то на трећој страни. Дато је штуро саопштење да су „непријатељски елементи поново покушали да угрожавају јавни ред и мир, иступајући са албанско-националистичким и другим непријатељским паролама“. Можда то и најбоље говори о цензури штампе. Лист је, међутим, битан извор за проучавање демонстрација, имајући у виду да је пратио рад партијских форума, изјаве високих функционера, политичко стање по општинама и сл. Неколико месеци касније дописник РТВ Београд из Приштине Милисав Милић критиковао је свој новинарски еснаф да јавности није саопштио истину („Недопустиво смо грешили и у другим ситуацијама“). Подвукао је и сопствену одговорност:

„Себи не могу да опростим што сам 26. марта написао да је Штафету младости дочекало 40.000 Приштеваца (а толико сигурно није било), и то у време када су демонстранти покушавали да се пробију у центар града и омету дочек штафете.“

И даље:

⁷⁸² М. Petrović, *nav. delo*, 37–49, 65–66, 95–101.

⁷⁸³ М. Pavlović, *Dokumenta CIA o Jugoslaviji : 1948–1983*, 254–255, 273.

„Одговорни смо што фоторепортери немају ни један снимак демонстрација, што филмски и тонски сниматељи немају ни један метар филмске и магнетофонске траке.“⁷⁸⁴

Радник ТВ Приштине Нурадин Цурић је после демонстрација писао ЦК СКС да је по почетку демонстрација хтео телеграмом да обавести ЦК СКЈ о стању. Телеграм је, међутим, на пошти задржан, а аутор ухапшен и осуђен. Можда и то сликовито говори колико су се националисти и сепаратисти борили да у јавност не дођу праве информације.⁷⁸⁵

Средства информисања у Србији нису оправдала друштвена очекивања. Првих недеља демонстрација на Косово су махом долазили новинари који су више били партијски радници и „стручњаци“ за еуфемизме и тактичка маневрисања, него оно што је њихова струка налагала. Зато и не чуди да је београдска телевизија у жеку немира објавила антологијски извештај да су они дело „безначајне групе хулигана“.⁷⁸⁶

Страни новинари су, такође, пратили демонстрације. Углавном су их интересовала питања њихове генезе, одговор државе и проблем исељавања. На више места се расправљало и о могућем исламском фактору у дешавањима. Њихова интересовања, пре свега питања функционерима, нису била по вољи покрајинском руководству. Врло провокативна питања упутила је, између осталог, Деса Тревисан у разговору са овдашњим професорима Куртешом Салихуом и Талатом Паласком. Проблеми су настајали и приликом доласка новинарских група, које су морале бити најављене а програм прецизиран. Једна аустријска ТВ екипа није се држала договореног програма посете. Мимо плана зауставили су се у Бресју, где су видели уништене православне гробове о којима су пре читали у *НИН*-у. Ту су и поред

⁷⁸⁴ Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, 223; Аноним, Покушај угрожавања јавног реда у Приштини, *Јединство*, 2. април 1981, бр. 77, 3. Како је Тито схватао слободу штампе донекле сведоче његове речи:

„Наше новине морају бити на линији наше социјалистичке заједнице, на линији одлука које доноси Савез комуниста Југославија, а не да сваки новинар може да пише како он мисли и сматра за потребно. Ја се више пута љутим на стање у нашој штампи. Не тражим цензуру, али од новинарства тражим свијест. Они који нису социјалистички свијесни требало би да оду из редакција и из новинарских колектива.“ АЈ, 837, к. 95, II-3-а-1/76, Наша штампа.

⁷⁸⁵ DAS, Д-2, Комисија, к. 362, Sednica 23, 23. април 1982, Curić Nuradin iz Prištine, br. 71-281/569.

⁷⁸⁶ Р. Živančević, *nav. delo*, 37.

инсистирања домаћина да то није у складу са програмом снимили материјал. Уз сагласност покрајинског СУП-а материјал је одузет. Главни новинар аустријске екипе сваљивао је кривицу на сниматеља. Одбијен им је продужетак боравка у Призрену и Митровици. Покрајински руководиоци имали су и непријатно искуство са дописником енглеског листа *Observer* Петром Хаџиристићем, који је без претходног договора и програма, каква је била пракса, дошао 27. марта у Приштину не би ли се информисао о демонстрацијама. У разговору са надлежнима није хтео да формулише званичан програм посете, инсистирајући да ће се сам распитати код грађана. Такође је одбио понуђеног пратиоца, разуме се поверљивог човека власти, па је сам у више наврата испитивао грађане о њиховом учешћу у демонстрацијама. Приведен је у СУП због ремећења јавног реда и мира, а затим пуштен. И 28. марта је покушао да од грађана, посебно младих, сазна нешто, али му то - стоји у забелешци - није пошло за руком. Да би лакше дошао до података лажно се представљао као новинар *Танјуга*. Био је убеђен да су посредни демонстрација мотиви политичке природе и уочио да су студенти искрено незадовољни радом политичара и својих професора. Увече је возом из Призрена отишао за Београд. Француски новинар Виктор Врамент, иако је у програму као оквир за разговор и снимање дефинисао привредне теме, по доласку је захтевао да му се омогући разговор са групом студената, посета и снимање студентског центра. Како му то није дозвољено био је видно незадовољан, сматрајући да је онемогућен у послу. Двоје западњемачких новинара који су Косово посетили 23–24. марта дошли су без најаве у Пећку Патријаршију, где су од монахиња чули да су Албанци криви за пожар у конаку. У Приштини су разговарали са покрајинским секретаром информисања Нехатом Исљамијем, који им је, међутим, објаснио да су студенти демонстрирали због лоших животних услова. Новинари су обишли студентски центар и стекли закључак да је Исљами у праву, односно да је страна штампа преувеличала цео случај. И аустријски новинар Густав Халупе који је 25. марта био на Косову убеђиван је од званичника, притом је и поверовао, да су демонстрације последица незадовољства студената лошим условима живота и рада. Халупе је и у разговору са једним студентом српске националности стекао утисак да се ситуација побољшава, јер је овај, наводно, задовољан условима пошто више не чека на ред у

мензи толико дуго као пре. Затим је камером забележио „безбрижну шетњу студената по крају, играње фудбала и бангбингтоном“.⁷⁸⁷

Ток и масовност демонстрација говоре, међутим, другачије од утиска Густава Халупеа. Посреди демонстрација стајала је озбиљна организација. Отпочеле су 11. марта у Приштини након фудбалске утакмице. Можда ни детаљ са утакмицом није био случајан како би се цела ствар могла касније тумачити као део навијача и хулигана. Након утакмице група од око 500 лица узвикивала је на албанском „Kushtet“ („услови“). Увече је избио инцидент у студентској мензи, наводно због лошег квалитета исхране. Демонстрације у центру града настављене су током вечери поставши масовније, а демонстранти су бивали све агресивнији превртавши аутомобиле. Индикативно је, такође, да су често превртана возила београдских регистарских таблица. Професори су убеђивали демонстранте да се разиђу, али је маса добијала на обиму. Комитет за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту Косова дозволио је полицији употребу сузавца, па су студенти 12. марта изјутра растурени. *Танјуг* је истог дана објавио информацију да се стање нормализовало након нарушавања јавног реда и мира „од једне групе студената“. Председника Председништва Косова Цавида Ниманија јавност је тих недеља упамтила по нонсенсу да је тражио да се заустави „Ројтер“ (*Pojter*), који је први известио о демонстрацијама. Било је и других промашаја. На предлог Председништва ПК комисија за одликовања Председништва Косова на седници 25.

⁷⁸⁷ АК, 223, к. 7, ф. 58, Zabeleška o boravku Tomasa Schreiber, novinara i publiciste iz Francuske na Kosovu 16 oktobra 1981 godine, Priština, 20. oktobar 1981; *Isto*, f. 68, Zabeleška o boravku Lovrenca Minarda, direktora američkog časopisa za ekonomska pitanja „Forbes“ na Kosovu od 18–20. X. 1981; *Isto*, f. 65, Zabeleška o boravku Simone-Natache Davidson turističkog novinara više švajcarskih listova na Kosovu 14. V 1981 godine, Priština, 19. maj 1981; *Isto*, f. 64, Zabeleška o boravku Dese Trevisana, akreditovane novinarkе „Times“ u Beogradu, u Prištini 13. maja 1981 godine, Priština, 19. maj 1981; *Isto*, f. 66, Zabeleška o boravku austrijske TV ekipe u sastavu Paul Lendvaj, urednik, Franc Goess, snimatelj i Kurt Majer, tonski snimatelj na Kosovu od 7-11. maja 1981 godine, Priština, 19. maj 1981; *Isto*, br. 01-400-99, Zabeleška o boravku Petra Hadžiristića, dopisnika engleskog lista „Observer“ u Prištini 27 i 28. marta 1981. god., Priština, 31. mart 1981; *Isto*, br. 01-400-102, Zabeleška o boravku TV-ekipe „Antene 2“ na Kosovu 24 i 25. aprila 1981 godine, Priština, 27. april 1981; *Isto*, f. 61, br. 01-400-97, Zabeleška o boravku Helmuta i Monike Klemens na Kosovu 23 i 24 marta 1981 godine, Priština, 31. mart 1981; *Isto*, f. 60, br. 01-400-96, Zabeleška o boravku Gustava Halupe, akreditovanog novinara austrijske RTV u Prištini 25. marta 1981 godine, Priština, 30. mart 1981; *Isto*, f. 94, br. 01-400-169, Zabeleška o boravku Roberta Štehlа, urednika spoljno-političke rubrike švajcarskog Radija u Bernu, u Prištini 14. VI 1982. god., Priština, 17. jun 1982; *Isto*, f. 111, br. 402-413/7, Zabeleška o radnoj poseti stranih novinara SAP Kosovo 12–14. oktobra 1983. g., Beograd, 17. oktobar 1983; *Isto*, 223, k. 7, Pitanja stranih dopisnika na konferenciji za štampu sa Ilijazom Kurtešijem predsednikom PK SK Kosovo.

марта једногласно је предложила да се Махмут Бакали одликује Орденом југословенске заставе са лентом. У образложењу се наводи његов допринос неговању традиција револуције и борби против националистичких и других деформација. Предлог је послат Председништву Југославије, али су се истог дана збиле нове демонстрације. У Призрену су 25. марта демонстрације започеле у Педагошкој академији и Вишој педагошкој школи. Одабир Призрена имао је одређену поруку с обзиром на чињеницу да је средиште Призренске лиге, а ни датум није био случајан јер је био пазарни дан са много људи на улицама. Демонстрације су сутрадан опет организоване у Приштини са паролама „За кога ради Трепча“, „Косово република“, „Косово Косоварима“, „Албанци смо, а не Југословени“ и др. У Приштини је тог 26. марта требало да се одржи централна прослава поводом проласка Штафете младости. Дошло је до сукоба демонстраната са полицијом, али прослава није спречена. На појединим факултетима дошло је до бојкота наставе. Демонстрације су одржане у Обилићу (30. март), Подујеву (1. април) и у Приштини истог дана. Број демонстраната у главном граду ишао је и до четири хиљаде, а сутрадан је група радника кренула са периферије према центру града да им се придружи. Градске улице биле су пуне комадића стакла. Тек у вечерњим часовима демонстранти су разбијени. Након тога демонстрације су организоване у Подујеву, Глоговцу, Вучитрну, Липљану, Гњилану и Ђаковици са готово истим паролама. Председништво Југославије и ЦК СКЈ на седници 2. априла донели су одлуку о проглашењу кризне ситуације на Косову, ванредног стања у приштинској општини и мерама приправности. На молбу косовског руководства упућена су полицијска појачања из свих република и Војводине. Настава у школама је обустављена. Одмах су избиле нове демонстрације у Митровици, Витини, Урошевцу и Вучитрну. Пре тога су лансиране паролe „Ђаковица издајица“ и „Митровица кукавица“, чиме се хтелo рећи да су демонстрације у ова два граде биле мањег обима него што се очекивало. Нове демонстрације у Приштини избиле су 18. маја. Мика Трпковић из Племетине сећао се да је по селима за новац ишла група малолетника („ми их зовемо Цигани, Роми“) и узвикивала „Косово република“, „Живео Енвер Хоџа“, „Срби напоље није вам овде место“ и др. Ако знамо да је у овим последњим демонстрацијама учествовало око 4.000 радника „Електропривреде Косова“ и да је блок термоелектрана једном престао са радом 24

минута јасно је да су демонстранти имали врло широко упориште у албанским масама и да се деловало синхронизовано. Живорад Игић је прибележио гласине о великом броју мртвих и рањених, осакаћеним демонстрантима по контејнерима и сметлиштима, родбини која у страху не сме да пријави нестанак ближњих и др. У неколико недеља се живот на Косову донекле нормализовао, осим у Приштини где ни јуна месеца нису радили биоскопи, позориште и спортски терени.⁷⁸⁸

У албанску тезу о великој тортури полиције према демонстрантима многи су сумњали, иако је извесног батињања било. Ајша Рашић, председник Прекршајног суда у Сувој Реци, жалила се ЦК СКС да је било много дезинформација да су Албанци и муслимани малтретирани од стране органа безбедности.⁷⁸⁹

Никола Љубичић у сећањима пише да је током демонстрација позвао команданта главног штаба Територијалне одбране Косова Фадила Ђуранолија, саопштивши му да сноси одговорност за могуће крвопролиће. Љубичић је још 2. априла предложио формирање посебног савезног оперативног штаба, док су Фадил Хоца и Видоје Жарковић одговорили да је то мешање у интересе Косова сматрајући неисправним да неко са стране уређује овдашње стање. Љубичић је узалуд подсетио Хоцу да је и након рата била заведена војна управа на чијем челу није био Албанац, али се нашао у мањини.⁷⁹⁰

⁷⁸⁸ Ж. Игић, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу*, књ. 1, 66; Исти, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу: дневник*, књ. 2, 71, 200; S. Đaković, *nav. дело*, 274–285; K. Николић, *nav. дело*, 175; M. Ђоковић, *nav. дело*, 183; B. Nikolić, *Antijugoslovenski separatizam u osloncu na „majku Albaniju“*, u: *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, 224; Аноним, Да су бар биоскопи..., *Новости*, 17. јун 1981, 12. О току демонстрација вид. АЈ, 507, III/306, Информација о непријатељским демонстрацијама у Приштини и Подујеву, 1. априла 1981. г., 2. април 1981; *Isto*, Информација о ситуацији у Приштини у току преподнева на дан 2. IV 1981. према вести из Танјуга, Београд, 2. април 1981; D. Marković, S. Kržavac, *nav. дело*, 427–439; S. Hasani, *Kosovo : istine i zablude*, 21–37; Ž. Panjković, *nav. дело*, 109–119; 3. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 128–151, 205, 217–218; П. Вуковић, *Шта се догађало на Косову*, Београд 1981; Аноним, Познати неки организатори, *Новости*, 25. април 1981, 7; M. Киковић, Није знао да устукне, *Новости*, 9. јун 1981, 7; Разговор са Небојшом Фодуловићем.

⁷⁸⁹ DAS, Д-2, Комисија, к. 361, Sednica 18, Predstavka Rašić Ajše iz Suve Reke, br. 145-577/1061. Бљацаку Дјушиле из села Крушевац писала је на адресу ЦК СКС да јој је син неправедно приведен као демонстрант, јер је тамо наводно „угуран“. *Isto*, Sednica 20, 6. novembar 1981, Predstavka Blacaku Djušile, domaćica iz sela Kruševac - Priština, br. 334-1334/2472. Полиција је, наводно, претукла и једног албанског старца који је покушао да растера демонстранте. *Isto*, k. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Ibrahim Blacaku iz Prištine, br. 357-1426/2648.

⁷⁹⁰ АЈ, 787, к. 4, *Šta će se desiti posle Tita*; *Isto*, 507, III/306, str. pov. 118, Osamdeset peta sednica Predsedništva CK SKJ održana 2. IV 1981. zajedno sa Predsedništvom SFRJ.

Током демонстрација исписиване су и узвикиване пароле срачунате да код демонстраната подстичу одбојност према Србији и Србима. Неки од вођа демонстрација саветовали су следбенике да што мање помињу Албанију и Енвера Хоџу, а што гласније заговарају статус републике, прекид економске „експлоатације“, ослобађање политичких заробљеника а то све подрже масовним ношењем Титових слика због убеђења да органи безбедности неће употребити силу пред таквим призором. Србофобија је врло добро примљена међу демонстрантима. Радник Ганија Љутоли није могао да се суздржи ни пред полицијом („Срби су ми дошли до носа, кад ми их помињете боли ме глава“). Због изазивања националне нетрпељивости овај демонстрант је осуђен на седам година.⁷⁹¹

Сећајући се демонстрација Срби и Црногорци су као опште место приметили да су демонстранти са симпатизерима и покровитељима у разним институцијама учинили све да демонстрације прођу што је могуће организованије и по последицама теже по систем. Душанка Пјевац, медицинска сестра у Приштини, сећала се да албанске колеге тада нису дозволиле запосленим Србима и Црногорцима да буду на пријемном одељењу где су доводили повређене демонстранте. Повређене су одмах сачекивали, иако се по њеним речима раније дешавало да пацијент умре јер није могуће у сваком тренутку имати такву спремност („Тог дана је за демонстранте све радило беспрекорно“). Сећала се да је докторка Сехадете Мекули пожелела срећне ране демонстрантима, али да о томе није смела да проговори плашећи се да ће остати без посла. Друга медицинска сестра Српкиња сећала се да су повређени демонстранти имали дрзак однос према неалбанским сестрама, провоцирали их и псовали. Тражили су, како се сећала, и српску цигерицу за доручак. Демонстрантима је, наводно, свако јутро доношено цвеће и за њих је сачињавана посебна визита. Халит Трнавци се сећао да је једна пекара у Косову Пољу у друштвеном власништву бесплатно делила хлеб демонстрантима.⁷⁹²

⁷⁹¹ АК, 151, Operativni izveštaj Okružnog javnog tužilaštva u Prištini, br. 4/81–8, Priština, 1. septembar 1981; *Isto*, Okružno javno tužilaštvo - Kos. Mitrovica; Н. Селмановић, Позадина једног писма, *Политика*, 28. децембар 1981, бр. 24508, 6.

⁷⁹² Х. Трнавци, *нав. дело*, 58; М. Ђоковић, *нав. дело*, 15–16, 33.

Слична тврђења о организованости демонстраната налазимо и код једног припадника полицијске бригаде савезног СУП-а, који је учествовао у гушењу демонстрација у Приштини и Подујеву. Њега је изненадио позив за одлазак на Косово и чињеница да пре поласка није било уобичајеног информисања о правој ситуацији. На Косово су кренули специјалци из свих крајева земље. Специјалац се присећао организованих демонстраната који нападају и повлаче се у најбољем реду, имају катапулте за бацање великог камења и воде рачуна о повређеним друговима. У Приштини су, како се сећао, сами грађани са тераса на њих бацали огромно камење, па се нису кретали поред зграда. Специјалци су, иначе, имали строга упутства да не користе муницију. Присетио се ситуације код Подујева где је отета муниција из специјалног транспорта, јер су у пратњи били резервисти без муниције. Ка Подујеву су специјалце чекале барикаде на више места, а у граду маса која се скривала иза неколико редова деце у раном школском узрасту. По нападу демонстранти би се повлачили иза деце, па су специјалци били у великом проблему. На њих се пучало, али су кроз десет сати демонстранти сабијени. Као сведок и учесник постајао је свестан покушаја покрајинског руководства да минира и контролише њихове акције. Након Подујева његова група гушила је демонстрације у Митровици у чему су им помогле црногорске колеге. Демонстранти су, иначе, посебно били мотивисани да повреде или убију неког специјалца („шарени“), а нарочито команданте чији су животи били и уцењени (Франца Косија на 50.000 швајцарских франака). Група је остала на Косову до 26. јуна. Интересантно, исти специјалац гушио је демонстрације на Косову поново 1989. када их је дочекао, сећао се, прави рат наспрам дешавања 1981.⁷⁹³

Учествовање у демонстрацијама омладина је доживљавала као ствар националног поноса и обавезе. Студент Игбале Реца Јашари није учествовала, али је пратила петнаестогодишњу сестру и безуспешно покушавала да је одврати. Млађа сестра је, чак, предводила групу људи, сукобљавала се са полицијом и целу ноћ провела на улици. Ученица Мачастена Шерифи се сећала да су ученици друге школе провоцирали остале ђаке који се нису прикључили да су „издајници“, иако су били изоловани од стране професора, а након чега су се скупа са гомилом

⁷⁹³ Исто, 161–166.

застава заједно упутили на демонстрације. Описујући догађаје студент Теута Хадри је приметила да је национални занос био такав да би до демонстрација дошло и да су власти чиниле и највеће уступке, па био то и статус републике. Подсетила је на борбу да албанска застава не падне у руке полицији. Матурант Енвер Дуголи сећао се да је кружио папир са позивом на демонстрације. Дуголи је предводио групу ђака ка Глоговцу. Да би привукао пажњу грађана попео се на паркирани аутомобил и почео да чита спремне паролe.⁷⁹⁴

Вероватно је било и младих који нису били најсрећнији догађајима. Студент и члан СК, младић из Дечана, правдао се да се нашао у маси из које није имао куда и да није најбоље разумео шта ће ту. Тврдио је да се део младих попут њега прикључио из страха да ће бити изоловани и трпети последице од демонстраната. Очекивао је као млади комуниста, вероватно је ту било и театралности, најстроже санкције СК.⁷⁹⁵

Фрањо Херљевић је пред јавност тек јуна изнео званичне податке у вези демонстрација. У 16 масовних окупљања у 11 општина повређено је 133 радника унутрашњих послова и 124 демонстранта, уништено или оштећено стотинак возила, разбијено око 400 излога (непотпуна бројка) и сл. Број повређених полицајаца и демонстраната био би већи да полиција није била адекватно опремљена и да сила није коришћена осим у крајњој нужди. Репресивним и превентивним мерама обухваћено је око 1.700 лица. По закону за прекршаје кажњено је њих 506 (због учешћа 287, пружања подршке 38, покушаја организовања демонстрација 31, писања непријатељских паролa 46, непријатељских иступа 104). Кривични поступак покренут је против 154 лица (39 припадника илегалних организација, 29 непосредних организатора, 86 насилника). Највише је било интелектуалаца.⁷⁹⁶

Судови су месецима били заузети послом. Окружни суд у Приштини осудио је пунолетног ученика Дауга Рашанија на шест година јер је писао и делио песме и

⁷⁹⁴ О овоме опширније у сведочанствима сведока: <https://oralhistorykosovo.org/sr/igballe-rexha-jashari/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/naime-macastena-sherifi/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/teuta-hadri/> (3. април 2023); <https://oralhistorykosovo.org/sr/enver-dugolli/> (3. април 2023).

⁷⁹⁵ М. Миљковић, Незамерање кумовало национализму, *Новости*, 8. јун 1981, 2–3.

⁷⁹⁶ Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, 84–85.

памфлете, а Окружни суд у Митровици осудио је пет лица организованих у непријатељску групу. Веће Окружног суда у Приштини осудило је даље 11 лица јер су 2. априла као група учествовали у организовању демонстрација и одузимању оружја из возила савезног СУП-а у Бесињу на путу Приштина-Подујево. Веће Окружног суда у Призрену изрекло је казну затвора организаторима демонстрација овде 25. марта. У Пећи је Окружни суд осудио 11 чланова илегалне организације „Покрет националног ослобођења Косова“ (наставници и студенти). Окружни суд у Приштини осудио је на више од 65 година десеторицу оптужених јер су организовали и учествовали у демонстрацијама, а затим још 11 учесника демонстрација у Глоговцу оптужених за директан напад на уставни поредак, удруживање ради непријатељске делатности и вандалистичко понашање на казне затвора од седам до 11 година. Због демонстрација у Приштини и Урошевцу осуђено је још неколико вођа демонстраната на три до 11 година. Због повреде угледа земље осуђено је од једне до три године пет лица, а три лица из села Велико Рибаре и Магура због исписивања непријатељских парола на казне од две до шест година. У Митровици су осуђени поједини радници предузећа „Косово“ из Вучитрна. Окружни суд у Приштини осудио је и наоружану осмочлану групу на казне од десет до 15 година, а шест вођа демонстрација 1. априла у Приштини на казне од три до десет. Окружни суд у Подујеву осудио је на казне од четири до 11 година пет лица због деловања са позиција национализма и сепаратизма. Казном затвора од седам до 15 година кажњени су и чланови групе „Месни комитет за Глоговац“. Окружни судови у Призрену и Приштини осудили су на казне затвора од једне до седам година још 13 лица због испољавања великоалбанске идеје.⁷⁹⁷

⁷⁹⁷ Аноним, За контрареволуционарно деловање шест година затвора, *Јединство*, 30. јул 1981, бр. 179, 4; Аноним, Изречене пресуде непријатељској групи, *Јединство*, 30. јул 1981, 4; Аноним, Осуђена група која је насилно отела оружје, *Јединство*, 3. август 1981, бр. 182, 3; Аноним, Веће Окружног суда осудило групу организатора демонстрација, *Јединство*, 5. август 1981, бр. 184, 3; Аноним, Изречене казне за контрареволуционарно деловање, *Јединство*, 8. август 1981, бр. 187, 2; Аноним, За десеторицу иредентиста преко 65 година затвора, *Јединство*, 8. август 1981, 2; Аноним, Осуђени демонстранти у Глоговцу, *Јединство*, 13. август 1981, бр. 191, 3; Аноним, Осуђене вође демонстраната у Урошевцу и Приштини, *Јединство*, 20. август 1981, бр. 197, 3; Аноним, Пресуде за повреду угледа земље, *Јединство*, 22. август 1981, бр. 189, 3; Аноним, Пресуде за исписивање иредентистичких парола, *Јединство*, 1. септембар 1981, бр. 207, 3; Аноним, Наоружаној групи из Подујева изречене казне, *Јединство*, 5. септембар 1981, бр. 211, 3; Аноним, Осуђени припадници иредентистичке организације из Ђаковице, *Јединство*, 14. август 1981, бр. 192, 2; Аноним, Осуђени учесници демонстрација у Подујеву, *Јединство*, 17. август 1981, бр. 194, 2; Аноним, Осуђени

Истраге су вођене против већег броја учесника демонстрација. Они су званично кривично гоњени због писања парола, ширења дезинформација, изазивања националне нетрпељивости, претњи, напада и вређања службених лица, наступа на приватним и тајним скуповима на линији демонстрација, ширења неповерења према друштвено-политичком систему, одржавања сталне напетости и сл. Албанаца је међу окривљенима било 89% а Срба и Црногораца 9,5%, социјално посматрано највише је било радника (43%) а ђака и студената нешто мање (33%). Митровица и Приштина предњачиле су по броју окривљених. Око 93% укупног броја осуђено је на казне од 7–60 дана, а неколико процената на вишегодишње казне затвора. Обустављено је 2% случајева. Надлежни косовски органи су, наиме, водили рачуна да према малолетницима и лицима смањене урачунљивости не буду изрицане казне дуже од 15 дана затвора.⁷⁹⁸

Сем тога, по препоруци југословенског Председништва Приштина је водила благу политику према ухапшенима. Саветовано је да казне буду благе према особама које се покају уз уверење да би високе казне радикализовале ситуацију. Иностранци листови су то похвалили, сматрајући да Југославија на тај начин избија непријатељу адут из руку којим се служи у циљу пропаганде.⁷⁹⁹

Косовско правосуђе није успело да прикрије цинизам ни овом приликом. У Вучитрну је на 60 дана затвора осуђен Драган Елезовић под оптужбом да је 2. априла приликом проласка групе демонстраната градом зграбио камен да их гађа, али су га спречили секретар СО Ђафер Малићи и инспектор СУП-а Хајзер Хајдари. Интересантан је и случај Нурадина Ђурића из Приштине, родом из општине Нови Пазар, оптуженог да је ширио немир међу становништвом пропагандом да је за

„активисти“ иредентистичког комитета из Глоговца, *Јединство*, 19. август 1981, бр. 196, 3; Аноним, Затвор за ауторе иредентистичких парола, *Јединство*, 9. септембар 1981, бр. 214, 3.

⁷⁹⁸ АК, 151, Materijali sa 100-te sednice Predsedništva SAP Kosova, održane 28. septembra, Informacija o delovanju sudova za prekršaje protivu učesnika u neprijateljskim demonstracijama i drugim akcijama sa elementima političkog kriminala sa posebnim osvrtom na kaznenu politiku na teritoriji SAP Kosovo, Priština, oktobar 1981. Од 1981. до средине 1986. ухапшено је и осуђено за дела политичког криминала око 6.500 Албанаца. По пуштању из затвора дочекивани су као хероји. Р. Даниловић, *Употреба непријатеља : политичка суђења у Југославији : 1945–1991.*, Београд 2010, 308–309; М. Милошевић, *Страхови и наде*, *НИН*, 28. јун 1987, бр. 1904, 11.

⁷⁹⁹ АЈ, 507, II/66, br. 124/3, Informacija o kažnjavanju učesnika za kontrarevolucionarno delovanje i organizovanje neprijateljskih demonstracija i ilegalnog neprijateljskog rada u SAP Kosovo, Beograd, 29. januar 1982.

догађаје крив СКК. Признао је дело, али је тврдио да није имао намеру да вређа и омаловажава партијско руководство. Изречена му је казна затвора од 60 дана уз образложење да ће се тиме постићи позитивна и васпитна сврха кажњавања а осуђени клонити сличних радњи. Суд је одлучио да се решење има извршити одмах, дакле пре правоснажности истог, сматрајући да је починилац учинио тежи прекршај из области јавног реда и мира. Сем тога, током демонстрација један члан породице Делибашић након што је руља напала његову кућу пуцао је у ваздух. Ухапшен је под оптужбом да је ранио неколико демонстраната. Након дужег времена у притвору утврђено је да је у питању лаж.⁸⁰⁰

Демонстрације су имале и финансијски ефекат. Настале су озбиљне потешкоће због трошкова изазваних ванредном ситуацијом. На ванредне трошкове утицали су издаци по разним основама у СУП-у, затим расходи покрајинског и општинских штабова територијалне одбране, правосудних органа и др. Подаци о трошковима у радним организацијама не могу се, наравно, тачно израчунати. Септембра је косовско руководство могло тек да примети да су економски проблеми далеко израженији него било где у Југославији.⁸⁰¹

На пролећне демонстрације наставља се оружани сукоб 13. маја у селу Доње Преказе, општина Србица. Сукоб је избио приликом покушаја привођења Тахира Мехаја. Интересантно, он је још од 1980. био на потерници. Тахир се утврдио у својој кући заједно са Небихом Мехајем, држећи као таоце две жене и петоро деце. Епилог операције привођења су четири мртва (Салих Хасановић, Миланко Пејовић, Војо Тубић, Мухарем Сељманај) и три рањена полицајца (Бошко Палија, Јовица Милачић, Владо Стјепановић). Убијени су, такође, Тахир и Небих Мехај. Погинули полицајци су посмртно одликовани. Накдано је формирана комисија при савезном СУП-у која је закључила да за Тахирово хапшење није било неопходно додатно

⁸⁰⁰ Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, 105–106; М. Кеџетовић, *nav. delo*, 183–186; М. Киковић, Зашто је ухапшен Драган Елезовић, *Новости*, 14. јун 1981, 4; Д. Недељковић, М. Киковић, Камен за беспослицу!, *Новости*, 23. јун 1981, 7. Слободан Секулић је осуђен под оптужбом да је у гњиланској робној кући наводно рекао:

„Ја сам закаснио, мислећи да ћу газити албанску „крв“, али жеља није ми се испунила.“ DAS, Д-2, Комисија, к. 361, Sednica 19, 30. septembar 1981, Jovan Sekulić iz Gnjilana, br. 214-855/1630.

⁸⁰¹ АК, 151, Materijali sa 99. sednice Predsedništva SAP Kosova, održane 21. septembra, Informacija o aktivnostima na utvrđivanju uzroka i zaustavljanju pojava iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, Priština, 15. septembar 1981; AJ, 507, II/65, prilog 4, Osnovne karakteristike privrednih kretanja u 1981. godini, Priština, 14. septembar 1981.

ангажовање јединице за специјална дејства, јер су то могле реализовати локалне јединице полиције ако се зна да се окривљени прилично слободно кретао. Поднета је кривична пријава против начелника Одељења за унутрашње послове у Србици, командира и заменика командира полицијске станице. Тирански медији извештавали су тамошње грађане да је реч о недужно погинулим цивилима које је прогањала „српска полиција“.⁸⁰²

Страдање Тахира Мехаја послужило је за митологизацију његове личности. Без обзира што је у очима комшија, рођака и сународника остао упамћен као сеоски зулумћар око његове погибије настао је мит који траје и данас. Мехај, колико је познато, није хтео да се преда албанским полицајцима из србичке патроле јер је са једним тамошњим функционером био у завади, захтевајући да се преда неком од полицајаца Срба или директно у Београду. Не постоји, такође, никакав податак да је пре и током акције своју борбу схватао упереном против Србије и Југославије. Само страдање било је, међутим, довољно да постане предмет мита, бивајући представљен као непоколебљиви борац против Србије и Срба из породице која дуго баштини такву традицију. Неколико дана након погибије на приштинском стадиону узвикivano је име „Преказ“, „Преказ“. То се могло схватити као име популарног фудбалера домаћег тима, али и као место страдања више Мехајевих.⁸⁰³

У Приштини је 18. маја дошло до мањег испада када је двадесетак студената узвикивало непријатељске пароле. Сутрашњом одлуком ИВ косовске Скупштине наложено је да се настава на УП прекине, да се испити одржавају по стандардним терминима, а дом и менза у Приштини окончају рад.⁸⁰⁴

Можда у вези са догађајима у Доњем Преказу на југословенску амбасаду у Тирани бачене су 23. маја две бомбе. Обе стране оптуживале су једна другу.

⁸⁰² Ж. Игић, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу: дневник*, књ. 2, 224–226; Н. Селмановић, Злочинац је често долазио у село, *Политика*, 19. мај 1981, бр. 24287, 11; Н. Селмановић, З. Зејнели, Био сам очевидац..., *Политика*, 23. мај 1981, бр. 24291, 17; Аноним, Посмртно одликовани погинули милиционери, *Политика*, 17. децембар 1981, бр. 24497, 9; Аноним, Како су погинули милиционери, *Јединство*, 15. мај 1981, бр. 113, 2; Аноним, Груби албански напади на Југославију, *Јединство*, 18. мај 1981, бр. 115, 2; Аноним, Није било неопходно ангажовање јединице за специјална дејства ССУП-а, *Јединство*, 13. јун 1981, бр. 139, 2.

⁸⁰³ З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 220; П. Ристановић, *Лице и наличје мита о националној борби Албанаца са Косова - случај Тахира Мехе*, 202–204.

⁸⁰⁴ Аноним, Група студената узвикивала непријатељске пароле, *Јединство*, 19. мај 1981, бр. 116, 1, 3; Аноним, На Универзитету завршена школска година, *Јединство*, 19. мај 1981, 1, 3.

Београд је теретио Тирану за акт тероризма, а Тирана тврдила да су југословенски агенти то намерно урадили. Албанском амбасадору у Београду Сократу Пљаку уручен је *ed-memoar* СИБ-а.⁸⁰⁵

Демонстрације су радикално утицале на промене у деловању СК на сва три нивоа - покрајинском, републичком и савезном. На национализам и сепаратизам гледало се знатно оштрије него раније. Међутим, и ту се могу уочити одређене разлике. Комунисти Срби и Црногорци оштрије су, наравно, гледали на целу ствар од албанских, а посебно од комуниста других република који су показивали равнодушност или, чак, симпатије према циљевима демонстраната.

Албанци у СКК су формално, наравно, осудили демонстрације, трудећи се, међутим, да им умање масовност и деструктивност и прикажу их као дело заведене омладине без већег уплива у масама. Да би умањили одговорност сопственог народа прецењивали су утицај албанске и других обавештајних служби, чиме се стварала вештачка слика да су демонстрације идеја, заправо, симболичног броја заведених људи инспирисаних са стране. Такву перфидност камуфлирали су упорним позивањем на вечну верност Титу, Партији и Југославији. Срби и Црногорци, чланови СКК, поделили су се у два колосека. Први су били изричитии у оцени да је реч о дрском и организованом атаку на Србију и Југославију ради стварања републике и припајања Албанији. Такође, више комуниста познатих по компромисерству приклонило се овој струји. Претпоставићемо да су то учинили под утицајем јавности или из страха да ће у очекиваном прегруписавању снага остати изоловани као издајници националних интереса. Зато су почели озбиљније да критикују појаве национализма и сепаратизма. То, ипак, не умањује чињеницу да су годинама и деценијама раније пасивно посматрали албанизацију. Друга струја била је ближа погледу албанских комуниста на ствар, умањивала значај догађаја, правила досадне вештачке паралеле са српским и црногорским национализмом, позивали на уздржаност и сл.

⁸⁰⁵ Аноним, Поступци НСР Албаније усмерени су против суверенитета наше земље, *Јединство*, 15. мај 1981, бр. 113, 4; Аноним, Апсурдне тврдње Тиране, *Јединство*, 26. мај 1981, бр. 123, 3; Аноним, Ко ставља ван снаге Протокол о сарадњи, *Јединство*, 26. мај 1981, 3; Аноним, Експлозив бачен из суседне зграде, *Новости*, 20. јун 1981, 3.

Председник Председништва Косова Цавид Нимани резоновао је да су демонстранти били заведени социјалним и националним паролама, али да нису имали успеха у ширим масама. Апеловао је на општу мобилност друштва у борби против дезинформација, лажних вести и шпекулација.⁸⁰⁶

Фадиљ Хоџа је истицао да демонстранти нису желели добро, пре свега, албанском народу. Њихове пароле биле су обмањујуће по грађане, посебно младе, а у том смислу је издвојио ону о експлоатисању као нереалну објаснивши да Косово без помоћи остатка Југославије не би остварило напредак. Из тог разлога Албанци дугују захвалност СК, српском и осталим југословенским народима, сматрао је Хоџа. Његова оцена да су Албанци свесни да једино у социјалистичкој, чврстој и несврстаној Југославији а у условима пуне националне равноправности могу остваривати „класно социјалистичке и националне идеале“, лепши и сретнији живот“ требало је да умири усталасану јавност у земљи.⁸⁰⁷

На седници ПК 6. априла реферат је поднео Махмут Бакали. Његов акценат је на раду реакционарних снага изван земље које су завеле део омладине у склопу специјалног рата против Југославије. Бакали је поновио оцену о складним међунационалним односима, апеловао да се онемогући деловање непријатеља и позвао на диференцијацију. Пароле о експлоатацији оценио је пропагандом.⁸⁰⁸

Први на седници говорио је члан Председништва ПК Душан Ристић, који је спадао у ешалон српско-црногорских каријериста који су заузимали и чували висока места у политичкој олигархији и успутне бенефиције а то плаћали компромисом са великоалбанском струјом у ПК. Зато је и његова критика била умеренија него што је, заправо, морала бити. У том контексту разумемо његово становиште да је неопходно направити разлику између „заведених“ појединаца и албанске нације у целини и да је то одговорност српско-црногорских комуниста.

⁸⁰⁶ Ц. Нимани, *Спрега унутрашњих и спољних непријатеља*, Приштина 1981, 1–2; Аноним, *Заједништво је наша највећа снага у борби против сваког непријатеља*, *Јединство*, 3. април 1981, бр. 78, 1; Аноним, *Телеграми подршке политици Савеза комуниста*, *Јединство*, 3. април 1981, 2.

⁸⁰⁷ Ц. Нимани, *нав. дело*, 2–6; Аноним, *Наше народе и народности нико неће скренути са пута јединства и слободе*, *Јединство*, 4. април 1981, бр. 79, 1–2.

⁸⁰⁸ Аноним, *Тековине наше револуције јаче су од сваког непријатеља*, *Јединство*, 7. април 1981, бр. 82, 1–2.

Члан Председништва ЦК СКС Добривоје Видић нагласио је да су демонстрације пореметиле хармоничне међунационалне односе у Србији и да ће она наставити са инвестицијама на Косову као једино исправном политиком.

Михаило Звицер је истакао да национализам и сепаратизам никада нису били оваквог интензитета и позвао на диференцијацију.

Владимир Бован је приметио да проблем не би био толико радикалан да су на време решавани проблеми.

Саво Комадинић је говорио о пољуљаним односима у митровачкој општини и напорима да се стање санира.

Светомир Стожинић је апеловао на комунисте да поврате међунационално поверење.

Сава Ђуринац је позвао да се проблеми решавају у пракси, а не само теоријски.

Аслан Фазлија је упозорио на поремећене односе у Приштини.

Дервиш Рожаја је осудио демонстрације као шовинистички чин. Истовремено, подсетио је присутне да су Албанци чували српске историјске споменике и помагали у борби против окупатора.

Реџеп Зогај је био изненађен демонстрацијама јер су међунационални односи, како их је он доживео, још неколико дана раније били веома добри.

Фадил Хоџа и Вели Дева позвали су комунисте да се организовано супротставе непријатељу.

Илијаз Куртеши је упозорио је да је ова „школа“ скупо плаћена.

Кољ Широка је тврдио да су радници демонстрирали висок степен свести.

Куртеш Салиху је подвукао антиалбански карактер демонстрација.

Бећир Хоти је говорио о напорима у циљу стабилизације стања у пећкој општини.

На крају седнице усвојени су и одговарајући закључци у којима је углавном сублимирано све ово што је речено.⁸⁰⁹

У име Председништва ПК изјаву акредитованим страним новинарима дао је 17. априла Махмут Бакали. Јавност је чула да је на Косову успешно спровођена политика националне равноправности због чега је, како се похвалио Бакали, остао заведен само мањи део омладине и симболичан број комуниста које је СКК казнио. Према Бакалијевом излагању, демонстрације су последица рада емигрантских кругова и за циљ су имале стварање републике чиме се, како је нагласио, занемарила несобична помоћ Србије и Федерације. Бакали је даље објашњавао да су надлежни у почетку били изненађени вандализмом, не и самим демонстрацијама, а затим побијао критике да је употребљена прекомерна сила уз образложење да је заштита уставног поретка једна од обавеза ЈНА и оне о ангажовању „српске полиције“ тврдећи да је пристигла помоћ из целе земље у складу концепције јединственог система одбране и самозаштите. Нагласио је да се политичка атмосфера лагано поправља. На питање о могућој одговорности и оставкама, па и његовој личној, одговорио је да не сматра да је прави тренутак јер треба задати ударац непријатељу. Сложио се са тврдњом да јавност није била најбоље информисана о дешавањима, али је одбацио оцене о лошој комуникацији између надлежних косовских и савезних органа у данима кризе. Новинари су, уопште, могли чути да је Југославија стабилна земља, а Косово пуноправни субјект Федерације и Републике опредељен за сарадњу са остатком земље и светом.⁸¹⁰

О демонстрацијама се дискутовало и на 17. седници ПК 5. маја. Председништво ПК је разматрало и усвојило оцену узрока, околности и последица демонстрација, а било је речи и о организованости и деловању СК и других снага. Постоји обиље материјала о супротстављеним погледима две стране.

Уводно излагање поднео је члан Председништва ПК Али Шукрија, нагласивши да је албански национализам потцењиван због чега кривицу сноси управо СКК.

⁸⁰⁹ Ц. Нимани, *нав. дело*, 6–11; Аноним, Дискусија на 16. седници Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова, *Јединство*, 8. април 1981, бр. 83, 1–3; Аноним, Закључци Шеснаесте седнице Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова, *Јединство*, 8. април 1981, 3.

⁸¹⁰ Аноним, Разговор Махмута Бакалија са страним новинарима, *Јединство*, 18. април 1981, бр. 92, 1–3.

Његова кривица је, казаће даље, у чињеници да су се односи Албаније и Југославије svelи на односе Тиране и Приштине са свим негативним последицама по државу. Означио је, такође, УП као центар национализма и сепаратизма и предложио доследну диференцијацију уз поруку да би требало максимално продубљивати свест код грађана да је Косово саставни део Србије и конститутивни елемент Федерације.

Богољуб Недељковић је говорио о одговорности комуниста да јавности понуде праве одговоре. Указао је да су остале потцењене многе акције Тиране и да је непријатељ успео да поремети међунационалне односе. Међутим, по питању исељавања („бежање“) изнео је став да се Србима и Црногорцима мора рећи да је то „неповерење“ у „систем“ и да треба видети „ко је то догматичар, ко је либерал, ко је под притиском, а ко је из других разлога отишао“.

Лазар Вујовић је подсетио на генезу проблема почев од 1968, а нарочито након 28. седнице ПК 1971. Закључци ПК нису поштовани у пракси, а појединци који су указивали на проблеме жигосани су као националисти. Неопходно је сузбити евентуалне националистичке одговоре са српске и црногорске стране, казао је.

Милош Вујаковић је позвао да се обрати пажња код пријема нових чланова у СКК. Михаила Звицера је бринуло олако „лепљење“ етикета комунистима. На исељавање очигледно није гледао као на озбиљнији проблем:

„С тим шпекулише један, други, трећи и многи национализми. Не кажем да се дешава нешто драматично, али мислим да се то опште питање поставља и треба га свестрано сагледавати из свих углова и дати једну темељну оцену са којом ћемо упознати ако треба наше људе и грађане. То питање поставља се у једном дужем периоду. Не могу дати карактеристику о њему, али наглашавам опасности које се већ изражавају. Тим питањем се калкулише и шпекулише.“

Секретар Председништва ЦК СКЈ Душан Драгосавац је поручио да се братство и јединство морају неговати више него икада раније и да се будући однос према Албанији мора заснивати на политици пуног реципроцитета, јер су се неки људи из ове земље понашали као „у својој губернији“.

Душан Ристић је говорио о притисцима на Србе и Црногорце на УП, као и оним приликом запошљавања („реално треба очекивати да сви не знају да говоре све језике“).

Дервиш Рожаја је одбацио Ристићево мишљење. Разлог масовног учешћа младих у демонстрацијама видео је у етнопсихолошком и социјалном моменту. Са њим се није сложио Светозар Стожинић, а и Али Шукрија је сматрао да је најбоље дистанцирати се од Рожаје као екстремно радикалног.

Бахрију Оручију се чинило битним да се утврди колективна и политичка одговорност, па и његова лична као председника ИВ и члана Председништва ПК. Приметио је да има мало примера у органима управе да је неко узиман „на моралну, политичку и партијску одговорност због неодговорног односа, неефикасности и лошег руковођења“. СКК је затајио у раду на развоју привеле и образовања где је највише продро великоалбански утицај, закључио је.

Аслан Фазлија се осврнуо на економско-социјалне проблеме и позвао комунисте на идејну борбу у својим срединама.

Махмут Бакали је подвукао да СКК сноси пуну одговорност („није био довољно будан, ангажован и енергичан против национализма, нарочито против национализма и сепаратизма, против његове оријентације и насртаја на братство и јединство, на српски, црногорски и друге народе Југославије“). У том смислу подвукао је да сноси највећу одговорност („нисам био довољно будан да критички и самокритички оценим нека кретања и што - и када сам оценио неке ствари и о њима говорио - нисам био енергичан да се предузму мере и да се акција спроведе до краја“). Бакали је позвао партијске другове да прихвате његову оставку на место председника ПК. Оставка је прихваћена, а на његово место са једногодишњим мандатом изабран је Вели Дева, дотадашњи члан Председништва ПК, што је било изненађење ако знамо да је управо Бакали наследио Деву 1971.

Мустафа Сефедини је, такође, подвукао сопствену одговорност. Бранио се, међутим, тезом да је служба у постбрионском периоду занемаривана, посебно материјално, а све због страха да се не осили као до 1966.

Синан Хасани је говорио о негативним појавама у политичком руководству и позвао на одговорност оне који тврде да су их демонстрације изненадиле.

Фадиљ Хоџа је критиковао комунисте који се нису јавно изјашњавали о демонстрацијама упркос очекивању јавности и друштва. Највише је критиковао универзитетске професоре да су дозволили јак продор национализма у сектор образовања, позвавши их да стану уз СКК и студентима објасне карактер догађаја. Један од будућих циљева СКК мора бити рад на зближавању омладине, истакао је.

Ферат Имери је говорио о ситуацији у Глоговцу. Присутни су чули верзију да је међу овдашњим демонстрантима био само мањи број слабијих ђака који, иначе, потичу из реакционарних породица и да је ОК предузео низ мера.

Шабан Хисени је говорио о југословенско-албанским односима уз уверење да Албанија не треба бити индиферентна према Косову, али да сарадњу мора градити на принципима добросуседских односа.

Кољ Широка је позвао да се из СКК одстрани колебљивци и приме проверени људи. Међутим, и он је међу демонстрантима видео заведену омладину и изгреднике „који су зло и за своју породицу“.

Хаки Даутај је говорио о конкретној ситуацији у Дечанима. Тврдио је да демонстранти овде нису имали озбиљнијег успеха и затим критиковао пропаганду из Албаније.

Јакуп Шабани је поручио да свако ћутање значи и слагање са непријатељским циљевима.

Пајазит Нуши је говорио о недоследном спровођењу образовних планова и програма.

Илијаз Куртеши је кривца тражио у лошој кадровској политици и одлучивању у ужем кругу људи без додира са реалним животом.

Азем Власи је, вероватно очекујући политички успон, посебно жустро напао руководство и говорио о манифестацијама национализма у образовању и култури.

Џавид Нимани је, такође, говорио о грешкама СКК у раду са средњошколском и факултетском омладином. У том смислу је посебно сматрао штетним да од укупног броја Срба и Црногораца који раде на УП они са Косова остају у сенци спрам оних са стране. Апеловао је да се питање исељавања што пре размотри („Сигурно је да има истине, али има и дезинформација“).⁸¹¹

Промена на врху СКК носила је одређену политичку поруку. На место Махмута Бакалија дошао је Вели Дева, који је од 1971. једно време био директор „Трепче“. Тамо се није прочуо по привредним успесима, већ по прогону српско-црногорских радника и стручњака. Халит Трнавци, који је гајио и лични анимозитет према Деви због случаја свог оца, сматрао је да је враћен „да заташкава, да све што треба поклопи и сакрије, преиначи и друкчије представи, да амортизује и лакира, а најзад [...] и да завара“.⁸¹²

Републички и савезни партијски органи били су критични према национализму и сепаратизму. На седници Председништва ЦК СКС и Председништва Србије 2. априла су демонстрације осуђене уз пуну подршку покрајинском руководству, као и сутрадан на седници савезног Председништва и Председништва ЦК СКЈ. У изјави за медије 6. априла члан Председништва ЦК СКЈ Стане Доланц их је описао као израз национализма, сепаратизма и контрареволуције и повезао са емигрантским круговима.⁸¹³

Његов наступ срачунат је са циљем да јавности прикаже другачију слику догађаја. Према Доланчевим подацима у демонстрацијама у Приштини

⁸¹¹ Р. Дедај и др. (пр.), *Оцена узрока, околности и последица непријатељских демонстрација и организованост и деловање СК и других организованих социјалистичких снага на Косову / Седмнаеста седница Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова*, Приштина 1981, 176–181, 248, 251; Н. Сарић и др., *Седмнаеста седница Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова*, *Јединство*, 6. мај 1981, бр. 105, 1–13.

⁸¹² Х. Трнавци, *нав. дело*, 57.

⁸¹³ Аноним, Саопштење са заједничке седнице Председништва ЦК СК Србије и Председништва СР Србије, *Јединство*, 3. април 1981, бр. 78, 1; Аноним, Акције непријатеља немају ништа заједничког са расположењем огромне већине радних људи и грађана Косова, *Јединство*, 4. април 1981, бр. 79, 1; Аноним, Југославије је трајно опредељена за мир и једнакост, *Јединство*, 7. април 1981, бр. 82, 4. Савезни министар унутрашњих послова Стане Доланц је од 1981. активно сарађивао са косовским секретаром Рахманом Мориним. Албанац је, вероватно уз Доланчеву препоруку, избегавао да шаље извештаје републичком СУП-у већ само савезном. Доланц је бранио Морину од критика републичког СУП-а. М. Лопушина, *Ubij bližnjeg svog : jugoslovenska tajna policija 1945–2002.*, Beograd 2014, 129–130.

учествовало је око 2.000 људи од којих 200 агресивних и нису имали подршку средњошколског и факултетског кадра. Доланц је изразио приврженост културној сарадњи са Албанијом. Говорећи о иселјавању побио је тезу да је интензивирано после 1968.⁸¹⁴

Оштар у осуди демонстрација био је члан савезног Председништва Лазар Колишевски у уводном излагању на седници савезног Председништва и Савета за заштиту уставног поретка 28. априла. Овакав наступ је разумљивији ако знамо да је и Македонија имала, премда у сразмерно мањој мери од Србије, сличан проблем. Колишевски је позвао на одлучан отпор уз максимално ангажовање система општенародне одбране и друштвене самозаштите и одстрањивање узрока који су довели до демонстрација. У њима је видео акт национализма и шовинизма, одбацивши тезу да су Албанци маргинализовани. Апеловао је, такође, на борбу против свих који распирују мржњу према Србима и Србији, позивајући да се јача заједништво, солидарност и поверење са Србима на Косову и у Србији уопште. Говорио је и о економском аспекту косовског питања, употребивши термин „економски национализам“ као одредницу за разградњу југословенске заједнице стварањем независних економија република и покрајина. Развијеним републикама је поручио да је њихова помоћ Косову ствар обостраног интереса, а не „милост“. Био је посебно критичан према покрајинском руководству, упозоривши их да је крајње време да схвате да се економски развој Косова првенствено мора заснивати на сопственом раду. Оптужио их је да су створили „мамутски“ УП са педесетак хиљада студената, који у условима недовољно развијене привреде не отвара већу могућност запослења и не ствара довољно квалитетних кадрова. Свакако кључна јесте порука да морају да схвате да је Косово саставни, равноправни и нераздвојни део Србије („Морамо бити до краја свесни да је погрешна и крајње реакционарна теза - што слабија Србија, то јаче Косово (или било која друга наша република). Исто тако као и теза - што мања аутономност Косова у склопу Србије, то је снажнија Србија. То се може рећи и за тезу - слаба Србија, јака Југославија“).⁸¹⁵

⁸¹⁴ М. Ђоковић, *нав. дело*, 103–107.

⁸¹⁵ Аноним, До краја будни и одговорни у борби против национализма, *Јединство*, 30. април, 1. и 2. мај 1981, бр. 102, 2.

О демонстрацијама је расправљано на 20. седници ЦК СКЈ 7. маја под председништвом председника Председништва ЦК Лазара Мојсова. Донета је одлука о верификацији промена у саставу ЦК и његовог Председништва. Тако је уместо Махмута Бакалија у Председништво делегиран дотадашњи члан ЦК Вели Деви.

Реферат о непријатељској делатности поднео је Лазар Мојсов. У материјалу се тврди да је прави циљ било стварање републике и касније сједињење са Албанијом против чега је вођена декларативна борба, затим да догађаји немају ништа заједничко са интересима Албанаца и да треба водити конкретну борбу против проблема.

Према Али Шукрији, националистичке паролe нису биле непознате ни раније, али су потцењиване. Подвукао је неопходност продубљивања свести код Албанаца о припадању Косова Србији и Југославији.

Добривоје Видић је критиковао попустљивост према Албанији. Оценио је злонамерном тврдњу да су Албанци намерно територијално разбијени у две републике и једну покрајину.

Ђуро Трбовић је замерио да се након демонстрација 1968. није ишло до краја у обрачуна са носиоцима национализма и сепаратизма уз оцену да су међунационални односи од тада озбиљно поремећени. У том контексту посматра и проблем исељавања:

„Ја немам ближе податке, али је у јавности већ присутно да миграција све више узима маха. Уосталом, за нашу политичку акцију сада и нису битни подаци. Јер, треба поћи од тога да је исељавање Срба и Црногораца једна од парола непријатеља и његов циљ. Непријатељу је свеједно хоће ли пуцањем или без њега остварити тај циљ. Он је спреман да примени све методе.“

И даље:

„Већ дуже времена има појава у појединим срединама - па и шире - да се оправдано истицање проблема и негативних појава у међунационалним односима на Косову тумачило национализмом Срба, Црногораца и других, и наилазило на отпор носилаца национализма и сепаратизма који су тиме стварали простор за своје

деловање. Нажалост, то им је у одређеним срединама успевало јер Савез комуниста није био увек на висини својих задатака и одговорности. Отуда и чињеница да су нам се сада неке средине појавиле као велика жаришта албанског национализма и иредентизма.“

Франце Попит је говорио да је већина Албанаца заплашена догађајима и поручио да је неопходно привредно јачати Косово и повезивати га са остатком земље.

Јоже Смоле је говорио о неблагоприятном обавештавању јавности пре и током демонстрација, питајући се да ли је реч о небудности или неспособности комуниста.

Петар Стамболић је био посебно критичан. Политика братства и јединства доживела је крах услед, неки албански комунисти изгубили су границу између националне афирмације и национализма и кривицу сноси покрајинско руководство.

Чак је и Милош Минић био критичан. Тврдио је да је пасивност према Албанији утицала на индоктринацију, али је заборавио да дода како је управо он био надлежни секретар. Предложио је да се Албанцима ближе објасни заосталост Албаније и суровост тамошњег режима не би ли се пропагандни утицај смањио.

Бошко Крунић је оценио да је кључни тренутак за политичку акцију и диференцијацију.

Славко Шајбер је изнео став да је политичка ситуација пре демонстрација погрешно оцењивана.

Богољуб Недељковић је коментарисао исељавање:

„Тежња за исељавање Срба и Црногораца са Косова постоји. Не тврдим да и у досадашњем периоду није било притисака. Но, врло је тешко давати паушалне оцене које нису довољно сагледане и све узроке ове миграције. Потребно је утврдити све узроке, али је сигурно да ће се ови људи селити ако им Савез комуниста и наш систем не гарантују сигурност.“

Дане Ђуић је окривио ЦК СКЈ и СК република и покрајина да нису ваљано испитали узроке и носиоце непријатељског деловања од 11. марта 1981.⁸¹⁶

ЦК у закључцима најављује оштру борбу против национализма и сепаратизма, национализма уопште, а нарочито оног упереног против Албанаца. Предочен је значај доследног спровођења савезног, републичких и покрајинских устава. Наговештава се идејни рад међу омладином, редефинисање кадровске политике, потпуније информисање грађана и сл.⁸¹⁷

Демонстрације су осуђене на 7. седници Покрајинског одбора СУБНОРА-а 11. маја под председништвом Мехмета Малићија, који се осврнуо на појаве скрнављења споменика палим борцима уз поруку да идејни организатори демонстрација морају бити најоштрије кажњени. Борци Косова били су једногласни да се не сме никоме дозволи нарушавање тековина револуције.

Једно излагање излазило је из познатог партијског наратива. Реч је о Павлу Јовићевићу, народном хероју и члану Савета Федерације. Јовићевић није био изненађен догађајима, сматрајући да се непријатељ континуирано јављао од краја рата до 1981. без адекватног отпора. На Косову се злоупотребљавала аутономија „на начин који вређа СР Србију“, казаће даље, подсетивши да је слична запажања изнео Титу десет година раније. Срж проблема је у покрајинском руководству и комунистима-каријеристима код Срба и Црногораца.

Исмет Шаћири је Јовићевићу поручио да не отвара старе ране, алудирајући на Јовићевићеве позиве да се преиспитају поједини историјски догађаји.

Џевдет Хамза и Мехмет Малићи су, такође, тврдили да није време за историјску анализу.

Душан Ристић, председник косовске Скупштине, изјавиће да покрајинско руководство сноси део политичке одговорности, али да је „неприхватљив начин како поједини кадрови с Косова, који су се одселили у друге крајеве наше земље, а

⁸¹⁶ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*, 589–591; S. Đaković, *nav. delo*, 284; Аноним, Двадесета седница Централног комитета Савеза комуниста Југославије, *Јединство*, 8. мај 1981, бр. 107, 1–10.

⁸¹⁷ Аноним, Закључци 20. седнице Централног комитета СКЈ, *Јединство*, 14. мај 1981, бр. 112, 6.

пре свега у Београд, сада иступају као људи који треба да руководе Покрајине деле „пацке“⁸¹⁸. Позвао их је да се врате и помогну. О исељавању је рекао:

„У неким срединама националистичка гледања и схватања постала су готово нормална. То се могло уочити код питања запошљавања, питања језика, код учења нематерњег језика итд. Подгрејавана је тенденција уношења несигурности код Срба и Црногораца. У интересу заступљености националне структуре и тамо где није било потребе, померени су неки веома стручни кадрови, мада је њихова стручност итекако била потребна тамо где су се већ налазили. Дакле, стварала се несигурност и код стручних кадрова који су се одрицали свега и одлазили из Покрајине.“

Задатак СКК је да створи атмосферу „пуне сигурности припадника српске и црногорске нације и спречавање свега онога што доводи до њиховог исељавања“, закључио је.⁸¹⁸

Сличне оцене чуле су се на седници републичког одбора СУБНОР-а 12. маја уз констатацију да борци сnose део одговорности због непажње и да никоме неће дозволити да наруши тековине револуције.⁸¹⁹

Јуна и јула у складу са закључком Председништва ЦК СКЈ радила је комисија за утврђивање одговорности Махмута Бакалија. На основу материјала и разлогоара са Бакалијем требало је одредити степен одговорности током десет година на челу СКК. Комисија је имала задатак да утврди, између осталог, појединости о памфлетима КМЛПАЈ-а слатих на адресе институција и руководилаца, између осталог и Бакалијеву. Закључено је да он о томе није благовремено обавестио надлежне покрајинске, републичке и савезне органе, иако је морао. Оптужен је да се према појавама национализма и сепаратизма понео

⁸¹⁸ Н. Сарић, В. Ђикановић, Седма седница Покрајинског одбора СУБНОР-а Косова, *Јединство*, 12. мај 1981, бр. 110, 1–4; Аноним, Дискусија председника Скупштине САП Косова Душана Ристића на седници Покрајинског одбора СУБНОР-а Косова, *Јединство*, 13. мај 1981, бр. 111, 6–7; Аноним, Борци најосетљивији на тековине НОБ, *Јединство*, 20. мај 1981, бр. 117, 6.

⁸¹⁹ Аноним, Борци су одговорни, *Јединство*, 13. мај 1981, бр. 111, 4.

компромисно, а посебно када је реч о иселјавању уз оцену да је знао за проблем. Како је закључено да је одговорност неупитна предложено је искључење из ПК.⁸²⁰

Након искључења из ПК поднео је оставку на чланство у ЦК СКС. То је изазвало бројне коментаре јер су многи млади демонстранти осуђени, а Бакали прошао на овај начин. Још је била скандалознија одлука надлежних партијских органа 1983. да се Бакали искључи из СКЈ под оптужбом да је ловокрадица и да се недолично понаша у кафанама. Колико је Бакалијев политички рад био штетан по Србију и Југославију речено је на више места. Коча Поповић је упознао јавност 1989. да је Бакали уредно одржавао везе са функционерима у Албанији, док је његова супруга проводила и по три месеца годишње у Тирани а да није свратила у југословенску амбасаду поред које је пролазила. Неки Срби и Црногорци иселјени са Косова за време његовог мандата сећали су се како су били критиковани да шире национализам и преувеличавају притиске уз поспрдне коментаре да је у току „сеоба Срба под Махмутом Бакалијем“. Око Бакалија је стваран и култ личности ако знамо да је уживао популарност сународника. Један од његових пријатеља, примера ради, дао је ћерци име Елида по Бакалијевом детету.⁸²¹

Са идејним разрачунавањем, како се ондашњим речником говорило, почело се на партијском локалу. Неки су због партијског утицаја изгубили и запослење. Из СК у Призрену искључено је пет радника, 23 ученика и 12 студената, а из СК у Сувој Реци 11 лица. Гњилански СК искључио је шест лица, казнио пет просветних радника и студената, а два професора су отпуштена са посла. Због ширења дезинформација и иступања на националној основи кажњено је и неколико неалбанаца. Из митровачког СК искључено је 33 лица. На нивоу дечанског СК искључено је десет. Овде су појединци, такође, отпуштени, а неке школе због небудности кажњене опоменом. Акција чишћења редова спроведена је и другде.⁸²²

⁸²⁰ DAS, Д-2, PK SKK, k. 29, br. 8412/1, Izveštaj Komisije Predsedništva CK SKS i PK Kosova za utvrđivanje partijske odgovornosti Mahmuta Bakalija, Beograd, 12. jul 1981; Аноним, Крупни промашаји у спровођењу политике, *Јединство*, 26. септембар 1981, бр. 229, 7–8.

⁸²¹ Савез комуниста Косова, *Досадашња активност на остваривању акционог програма Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова*, 139–140; D. Marković, S. Kržavac, *nav. delo*, 447; V. Milanović, *nav. delo*, 68; Б. Марјановић, *Људи жељни мира, Илустрована политика*, 23. јун 1981, бр. 1181, 25; <https://oralhistorykosovo.org/sr/belul-mustafi/> (3. април 2023).

⁸²² Аноним, Преиспитати све случајеве неодговорног понашања, *Јединство*, 16. мај 1981, бр. 114, 4; Аноним, Одлучна идејно-политичка диференцијација, *Јединство*, 16. мај 1981, 4; Аноним, Комунисти у конкретној акцији, *Јединство*, 16. мај 1981, 4; И. К., Отворено и конкретно о

На Техничком, Медицинском, Филозофском, Природно-математичком и Факултету за физичку културу одржане су 15. маја седнице основних организација СК. На Филозофском су тражили да знају чиме је потхраћиван албански национализам, на Економском се расправљало о лицима подлеглим дезинформацијама, а на Факултету за физичку културу се чуло да неки студенти још увек не долазе на предавања. Диференцијација је спроведена у СК издавачког предузећа „Рилиндја“ суспензијом Рушита Краснићија, јер је марта дозволио да се у укрштеници *Рилиндје* штампа реч „масакр“. „Рилиндја“ је суспендовала односе са Албанијом.⁸²³

Из основне организације СК РТВ Приштина искључено је више лица. Новинар Исмет Гашија и лектор Иса Бахтирија искључени су због националистичке оптерећености, новинар Исмет Ћирези јер је 11–12. марта злоупотребио службени магнетофон, а техничар Фехми Сопија због учешћа у демонстрацијама. Појединци су искључени и због опортунизма. На једној од седница акционе конференције СК уочене су неправилности у раду колектива. Посебно је издвојено емитовање националистичке музике.⁸²⁴

Средином маја одржане су нове седнице основних организација на УП у присуству више студената и професора, што делом говори о побољшаном стању. На Правном факултету одлучено је да сви студенти и професори доставе изјаве са подацима о држању током демонстрација, а на Природно-математичком изнет став да ништа не сме остати нејасно и недоречено.⁸²⁵

У Приштини је 21. маја одржана седница Акционе конференције СК УП. Албански комунисти су покушавали да умање обим и карактер демонстрација. Уводно излагање поднео је председавајући Председништва СК Р. Хаљиљи са

изгредницима, *Јединство*, 16. мај 1981, 4; Исти, Комунисти у конкретној акцији, *Јединство*, 19. мај 1981, бр. 116, 3; Р. С., Предузете политичке и административне мере, *Јединство*, 20. мај 1981, бр. 117, 4; М. Благојевић, Енергична осуда, *Јединство*, 20. мај 1981, бр. 117, 4; В. С., Јасна диференцијација, *Јединство*, 20. мај 1981, 4; Аноним, Пећ: рад који је водио пасивности, *Јединство*, 22. мај 1981, бр. 119, 6; Аноним, Витина: Стотине састанака, *Јединство*, 22. мај 1981, 6; Аноним, Качаник: Улажу се напори за нормализацију стања, *Јединство*, 22. мај 1981, 6.

⁸²³ Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, 99, 236; Аноним, Преиспитати све случајеве неодговорног понашања, *Јединство*, 16. мај 1981, 4.

⁸²⁴ Р. Б., Нису увек афирмисане праве вредности, *Јединство*, 19. мај 1981, бр. 116, 4.

⁸²⁵ Р. Барјактаревевић, Не наводите воду на млин непријатељу, *Јединство*, 18. мај 1981, бр. 115, 3; В. Ђ., Ништа не сме остати нејасно и недоречено, *Јединство*, 18. мај 1981, 3.

оценом да је изостала критичка анализа планова и програма и да се комунисти морају проверавати у свим акцијама. Извршни секретар Председништва ПК Јован Богићевић оценио је сумњивим квалитет студија уз податак да поједини професори успевају да испитају и до 1.200 њих током испитног рока. Мухамед Бинај са Природно-математичког факултета је говорио о одласку кадрова:

„Што се тиче одласка наставника са овог факултета и из наше средине ми смо утврдили да је од формирања Факултета до данас отишло 20 наставника. Овај факултет и Покрајина имали су и те какве потребе за таквим стручњацима. Отишли су на веће положаје и задатке, јер су били одлични стручњаци. Утврдили смо да на њих није вршен никакав притисак. Ових дана имали смо још два захтева за замену стана. Професори су хтели да оду у Београд и Ниш. Замена им нисмо прихватили, а они су ипак отишли.“⁸²⁶

Два дана раније одржан састанак Актива СК Академије наука и уметности Косова на којој су анализирани њене активности на реализацији ставова у вези демонстрација и утврђени непосредни задаци за спровођење закључака ПК, ЦК СКС и ЦК СКЈ.

Уводно излагање поднео је секретар актива Хајредин Хоџа, истакавши да је и поред послератног развоја Косово остало неразвијено као последица високог природног прираштаја, што је непријатељ користио. Политика Албаније према Југославији није била добронамерна, закључио је.

Али Хадри је позвао комунисте да се боре против национализма у сопственим нацијама и национализма уопште.

Есад Мекули је нагласио да су демонстранти несвесни послератног развоја Косова.

Јашар Реџепагић је указао на значај бољег идејног и педагошког рада међу омладином.

Владета Вуковић је позвао на обазривију уписну политику на УП.

⁸²⁶ Р. Стојановић и др., Седница акционе конференције СК Универзитета Косова, *Јединство*, 22. мај 1981, бр. 119, 1, 3–5.

Сурја Пуповци је оценио да су демонстрације првенствено уперене против Албанаца.⁸²⁷

На седници су, између осталог, критикована средства јавног информисања за необјективност у извештавању, одбачене оцене да је УП „тврђава национализма“ а академици компромисери, да су наставни планови и програми „дивљи“ и да је исељавање горући проблем. Са седнице је упућено писмо ЦК СКЈ у којем се апелује да се онемогуће „неодговорни наступи и написи појединаца у средствима јавног информисања који одударају од братске атмосфере и солидарности у нашој земљи“.⁸²⁸

Чланови Основне организације СК Гинеколошке клинике Медицинског факултета одржали су 23. маја састанак посвећен диференцијацији у складу са закључцима ПК, ЦК СКС и ЦК СКЈ. Секретар Десанка Томић је указала на излазак клиничких сестара и изношење санитетског материјала током демонстрација. Прозваном се нашла Сехадете Мекули, дугогодишњи лекар и директор клинике која није била члан СК, али је присуствовала састанку. Одговорила је да је посреди лични обрачун и да се радило законито. Начелник Хируршког одељења Љубиша Ристић није делио њено мишљење:

„Директор Клинике, доктор Мекули, приликом пристизања повређених реаговала је на чудан начин, чиме ме је подстакла на расправу. Њене су речи биле неприхватљиве. Касније ми је понудила да и ја пођем и да личним аутомобилом превозим повређене, што сам одбио јер сам сматрао да то није у складу са нашим нормама.“

Мекулијева је реплицирала:

„Осуђујем демонстрације и желим да се разобличи дезинформације које ме вређају. Тврдим да је чиста измишљотина да сам рекла Срећне вам ране, јунаци, као и унакажавање новорођенчади и све остало.“

⁸²⁷ Аноним, Заложимо се за брже сређивање стања, *Јединство*, 20. мај 1981, бр. 117, 3; Аноним, Потребна дубља критика и самокритика, *Јединство*, 21. мај 1981, бр. 118, 8–9. Опширније вид. СКК (пр.), *Поносни на Титовом путу : (састанак актива СК Академије наука и уметности САП Косова)*, Приштина 1981.

⁸²⁸ Аноним, Састанак актива СК Академије наука и уметности Косова, *Јединство*, 20. мај 1981, 3.

Томићева је, приводећи састанак крају, закључила да клиника због појединаца попут Мекулијеве има лошу репутацију, али да њој лично нису познати учесници демонстрација из колектива. Састанак је, дакле, завршен без јасне представе о држању кадра током демонстрација.⁸²⁹

Сукоб се наставио и на новом састанку 17. јуна. Углавном се расправа водила око навода Љубише Ристића у вези са радом клинике током демонстрација. Сестра Радмила Пејовић тврдила је да се са Сехадете Мекули наша међу демонстрантима, који су викали „живели косовски доктори“. Наводно, на питање Мекулијеве „јесте ли наши“ демонстранти су потврдно одговорили. На седници су узалуд тражени одговори на питања ко је уредно паркирао аутомобиле хитне помоћи спремне да притекну у помоћ демонстрантима, где су и због чега нестали лекови, завоји и други санитарски материјал, ко и зашто није подизао телефон хитне помоћи на који су грађани тражили помоћ, зашто су бели мантили дељени и немедицинском особљу, где је нестало 100 завоја и 200 газа и сл.⁸³⁰

На седници ИВ Косова 18. маја прихваћене су оставке потпредседника Пајазита Нушија и покрајинског секретара за образовање, науку и културу Имера Јаке. Нуши је у образложењу подвукао сопствену одговорност за продор национализма у образовно-васпитну делатност, јер је од марта 1972. био радно ангажован у ИВ-у. Јака је, такође, подвукао личну одговорност као секретар у ИВ-у уз приговор да су материјална и кадровска база били недовољни за његов посао.⁸³¹

Извршни одбор покрајинске заједнице културе расправљао је истог дана о културним односима Косова и Албаније. Секретар Сабит Јакупи прецизирао је да није постојала никаква разлика између националне и националистичке вредности културних садржаја, указујући на неопходност реципроцитета у односима. Рахман Дедај је предложио систематичну анализу сваког појединачног догађаја у култури

⁸²⁹ З. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 216; З. П., Диференцијација предстоји, *Јединство*, 24. мај 1981, бр. 121, 12.

⁸³⁰ Ж. Игић, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу: дневник*, књ. 2, 380; З. Покушевска, Р. Стојановић, Диференцијација тек предстоји, *Јединство*, 18. јун 1981, бр. 143, 6; Р. Ђурђевић, *Crveni i crni, Duga*, 20. јун 1981, бр. 191, 22–25.

⁸³¹ М. Ант., Прихваћене оставке Пајазита Нушија и др Имера Јаке, *Јединство*, 19. мај 1981, бр. 116, 1, 3; М. Миљковић, В. Ђоровић, Стање се споро мења, *Новости*, 4. јун 1981, 5. Пајазит Нуши се сећао да га 1981. није подржао нико од партијских другова када је тражио да се заузме блажа казнена политика према демонстрантима. <https://oralhistorykosovo.org/sr/xhejrane-lokaj/> (3. март 2023).

уз позив на диференцијацију, а члан Председништва ПК Рабије Бајрами позваће да се утврди одговорност културних радника почев од директора до учесника у програму.⁸³²

На седници сва три већа косовске Скупштине 3. јуна покрајински секретар унутрашњих послова Мустафа Сефедини поднео је оставку. На његово место изабран је Мехмет Малићи, а на место секретара Секретаријата за образовање, науку и културу Салих Нуши. Потврђене су оставке Пајазита Нушија и Имера Јаке.

У уводном излагању потпредседник ИВ Косова Енвер Реџеџи је апеловао да се побољша кадровска оспособљеност органа унутрашњих послова, повећају примања и реши њихово стамбено питање.

Неђо Борковић је позвао на доследност у диференцијацији. Исељавање је описао као последицу дивљања национализма.

Бошка Димитријевића је чудило да неки високи руководиоци не подносе оставке. Предложио је да буду моментално искључени.

Душан Ристић се жалио на спор ток диференцијације. Као конкретан пример навео је да ни месец дана од објављивања једног спорног чланка у *Fjali (Pec)* није донета одлука о забрани листа.

Светислав Долашевић, покрајински јавни тужилац, прихватио је критике да сноси део одговорности због писања *Рилиндје*. Бранио се да лист није на време доставио на контролу обавезан примерак тужилаштву. Аутор и главни уредник листа завршили су у истражном затвору, поделио је информацију присутнима.

Авди Бакали је апеловао да се комунисти обрачунају са неодлучнима.

Џемаил Џибо је тражио да се утврди појединачна одговорност руководиоца.

Скупштина је усвојила извештај о догађајима и предузетим мерама на сузбијању непријатељске делатности.⁸³³

⁸³² Г. Нешић, О култури критичније, *Јединство*, 19. мај 1981, бр. 116, 1, 3.

⁸³³ М. Ђук и др., Седница већа Скупштине САП Косова, *Јединство*, 4. јун 1981, бр. 131, 1, 3–5.

На седници Савета УП 9. јуна прихваћене су оставке ректора Газменда Зајмија, проректора за наставу и научна питања Халила Туркуа и проректора за материјална питања Владимира Бована. Док су Зајми и Турку у образложењу подвукли одговорност за дешавања на УП, Бован је у усменом образложењу истакао да су међунационални односи били дубоко поремећени као последица албанизације. Његово излагање отворило је оштру дискусију. Питање је какав би ток седница имала да ствар није окончао председник Савета УП Стеван Баљошевић.⁸³⁴

На јунској седници Секције савезне конференције ССРН Југославије за информисање и јавно мњење водила се дискусија о раду средстава јавног информисања поводом косовске кризе. Председник секције Јан Ширка предложио је да се појачају дописништва информативних гласила на Косову уз оцену да ни РТВ Приштина није довољно присутна у југословенској јавности. Мустафа Рушити, уредник *Рилиндје*, оштро је критиковао начин на који се пише о иселјавању уз твдњу да су посреди разлози економске природе. Посебно су га револтирале фотографије са натписом „кућа на продају“, сматрајући да се тиме не доприноси смиривању ситуације („да сам Србин, после тих учесталих слика, и сам бих тражио купца за своју кућу“). Оптужио је део штампе да свесно заоштрава међунационалне односе паушалним и сензационалним оценама. Засметало му је, чак, што дописници *Танјуга*, *Политике* и *Политике експрес* не знају албански, што је сматрао недопустивим ако желе да извештавају одавде. Срби и Црногорци су га гласно критиковали.⁸³⁵

Посебно је интересантно гледиште Азема Власија с обзиром на чињеницу да је 1981. препознат као перспективни пројугословенски политичар албанске националности. Према њему је део Албанаца био неповерљив, јер се тек вратио са службовања у Београду. Он је „ђаковичкој групи“, заправо неколицини високих

⁸³⁴ Р. Стојановић, Прихваћене оставке ректора и проректора, *Јединство*, 10. јун 1981, бр. 136, 7. Бранислав Марковић, разматран у партијским круговима као могући ректор, није узет у обзир за избор, јер се иселио, добио посао на факултету у Крагујевцу и простран стан. DAS, Д-2, РК SKK, к. 30, бр. 8453, Записник са 98. седнице Председништва Pokrajinskog комитета Saveza komunista Kosova, одржане 10. јуна 1981. године, 28. октобар 1981.

⁸³⁵ Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, 99, 441–444.

албанских функционера из Ђаковице и околине, представљао озбиљну сметњу, а нарочито ако знамо да је први од Албанаца оценио демонстрације контрареволуцијом. И он је, међутим, покушавао да релативизује учешће Албанаца у демонстрацијама тврдњом да је у питању мањи део заведене омладине („Ту категорију претежно чине они млади који се свакодневно суочавају са различитим проблемима, тешкоћама, који траже али не добијају одговоре“). Био је задовољан кадровским променама и писањем штампе без обзира на, како је приметио, одређена претеривања која битно не умањују њен допринос у борби против национализма.⁸³⁶

Без обзира на одговор државе непријатељска активност није јењавала. Настављало се са претњама, писањем парола, нападима и сл. Претећа писма стизала су у поштанске сандуке Срба и Црногораца или им је прећено телефоном („Поздрави се са својима, више те неће видети“, „Бићеш мртав ако не ућутиш“, „Селите се до суботе или ћемо вам побити децу“). Лети је у Урошевцу и Приштини дељен памфлет „Писмо Србима и Црногорцима“ са поруком да пролећни догађаји немају никакву везу са њима и молбу да буду на страни демонстраната. У памфлетима су протуране вести да ће нова школска година каснити због чега су уплашени родитељи Срби и Црногорци уписивали децу изван Косова. Држава је морала наћи начин да одговори. Просветне власти изрекле су меру да се до половине августа из школских просторија уклоне наставна средства, литература и дидактички материјал нејугословенског порекла. На седници Секције за образовање и науку ССРН Косова 24. августа повела се дискусија да ли уџбеници у издању Покрајинског завода за уџбенике имају склоност ка национализму и сепаратизму. Срби и Црногорци углавном су сматрали да имају, док су албанске колеге минимализовале значај проблематике. Претећа писма слата су и Албанцима који су јавно осуђивали демонстрације и притисак на неалбанце. Таква судбина задесила је заменика општинског јавног тужиоца у Гњилану Ваџида Идризија. Њега је СО Гњилане након што је искључен из СК разрешила дужности због политичке неподобности. Наиме, након демонстрација јавно је упозоравао на ширење национализма и сепаратизма у колективу. Једном приликом је чуо да

⁸³⁶ Ј. Дамњановић, *Успон и пад Азема Власија*, Београд 1989, 3–7; А. Новачић, Само један пут, *НИН*, 16. август 1981, бр. 1598, 8–11.

колегиница Ћамиље Кастрати не жели уписати назив „СР Србија“ у упитник под изговором да „Косово треба да буде република“ и да је за незавидан положај Албанаца крив Тито. Идризи је о овоме обавестио надлежне. Привремено суспендована Кастратијева је, међутим, враћена на посао, а Идризи је запао у немилост претпостављених и тужиоца („Ваџиде, знај да сам ја унук Лимона Станеци“). Тужилац је касније негирао да се позивао на осведоченог балисту. Идризи је остао без посла и искључен је из СК. Опробан метод непријатељског деловања било је писање памфлета.⁸³⁷

Током демонстрација и касније активно је деловало више непријатељских група. „Албатрос“ је био позициониран на територији Каменице, „Илегал“ и „Шота Галица“ у Урошевцу, а деловале су и разне мање групе у Ћаковици, Пећи, Митровици, Приштини, Истоку и др. Чланови су углавном били ђаци и студенти. Њихове акције првенствено су се сводиле на писање и растурање парола, летака, памфлета, часописа и иностране штампе, снимање и слушање магнетофонских трака, диверзије (постављање експлозивних направа, сечење телефонских водова и стубова, изазивање хаварија). Уопште речено, радиле су на стварању такве атмосфере да Срби и Црногорци оду.⁸³⁸

Претпоставићемо да су са истом намером чињени својеврсни великоалбански перформанси на улицама, нарочито у Приштини. Новинар *Дуге* описаће ситуацију у граду када се једне вечери група од седам-осам младића кретала целом ширином коловоза са једним у средини који је носио белу капу и црвену мајицу са двоглавим орлом на грудима. По доласку полиције „они са стране скупљају се као хармоника, да се не види мајица и орао [...]“. Приштина је, иначе, током и након демонстрација била пуна младића и девојака у албанској народној ношњи, а ношене су и традиционалне беле капе (кече). То је вероватно био вид

⁸³⁷ М. Kešetović, *nav. delo*, 179–181; S. Hasani, *Kosovo : istine i zablude*, 188; Р. Стојановић, Одлучније против демонстрација, *Јединство*, 24. август 1981, бр. 206, 2; А. Цвијановић, Р. Стојановић, У уџбеницима, ипак, има недостатака, *Јединство*, 25. август 1981, бр. 207, 1–2; Аноним, Претње, *Јединство*, 29. септембар 1981, бр. 231, 7.

⁸³⁸ М. Kešetović, *nav. delo*, 173–175.

провокације, јер старији Албанци који уважавају такву традицију исто не чине из политичких побуда као омладина.⁸³⁹

Битна последица демонстрација је ширење антагонизма једне заједнице према другој и обрнуто. Нагло су нарасла албанофобна расположења код дела српског становништва у Србији и Југославији. То је признао и Драгослав Марковић на 14. седници ЦК СКС маја 1981. Иако није тврдио да је реч о појави већ о низу појединачних ексцеса позвао је на обазривост како албанофобија не би попримила шире размере. Милош Минић је приметио да су демонстрације охрабриле српске националисте да дигну главу, апелујући да се мора направити граница између природне бриге Срба за дешавања на Косову од реакционарних гласова који оптужују Албанце у целини. Управо је „на Косову, на употреби и злоупотреби чињеница“, писала је касније Марина Благојевић, започео вал српског национализма. Том „валу“, како уочава, претходило је трауматично исељавање.⁸⁴⁰

Албанци у остатку Србије нису, међутим, трпели веће проблеме. Уплашени да не дође до ескалације многи од њих вратили су се на Косово. Забележено је неколико физичких напада на Албанце и више десетина на њихову имовину. Бојкотоване су њихове пекарске и занатске радње и ширене гласине о роби.⁸⁴¹

Демонстрације су међу Србима и Црногорцима на Косову изазвале још две реакције - код једног дела учврстила се жеља да се исели, а код другог да се остане и брани се. Живорад Игић описује сусрет са Радетом Вуковићем из Беловца код Подујева. Након демонстрација затекао га је како се убрзано спрема за одлазак са мајком и три кћерке. Цитирао је његове речи:

⁸³⁹ Ж. Игић, *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу*, књ. 1, 361; И. М. Башчаревић, *нав. дело*, 163; D. Barjaktarević, *Histerija poraženih, Duga*, 9. мај 1981, br. 188, 15.

⁸⁴⁰ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*, 601–602; М. Blagojević, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, 232–233.

⁸⁴¹ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 252–253. Албанац Назим Кека из Београда жалио се на адресу ЦК СКС да га је током демонстрација шеф „Хидроградње“ вређао на националној основи. Навео је и да жели пријем у Партију, али да није примљен. То је доживео као албанофобију. DAS, Д-2, Комисија, к. 361, Sednica 20, 6. novembar 1981, Nazim Keka iz Beograda, br. 328-1211/2433.

„Целу ноћ 2. априла пробдео сам на стражи крај своје куће. Наоружан до зуба стајао сам у појати, страхујући да неко од помањених не нападне нејач - мајку Милицу и три кћеркице. Више се не може.“⁸⁴²

Тада петнаестогодишњи Ђак Зоран Ристић из Гњилана сећао се како је српско-црногорска омладина била шокирана догађајима, јер је годинама живела у лажном уверењу да је стање позитивно. Од демонстрација је и сам, како је рекао, доживео отржењење. Можда и као последица тога отишао је на студије у Београд.⁸⁴³

Код другог дела Срба и Црногораца демонстрације су пробудиле пркос да се остане и евентуално супротстави насиљу, па било то и без помоћи Републике и Федерације. Група, у почетку врло симболична, покушала је да алармира јавност о притисцима. Један од вођа будућег Српског покрета отпора, Мирослав Шолевић из Косова Поља, сећао се:

„Врло спонтано се формирало наше језгро. Почели смо 1981. тотално збуњени и слуђени. Нико од нас није искрено веровао да ће се урадити то што смо планирали. Први озбиљнији скуп био је у Косовом Пољу [...].“

Шовелић, иначе, није био родом са Косова, већ из Топлице. На Косово је дошао послем, ту се оженио и засновао породицу. Био је члан СК („када су ме примили знао сам само да вичем „Тито-Партија“ и да осуђујем Тосића и великосрпски национализам“). Први пут је пожелео да оде са Косова 1979, премда не због притиска („тај сукоб тада није био баш тако изражен“). Тада му се родило дете и одустао је од те идеје. Прекретницу у његовим погледима представљале су демонстрације. Шолевић се сећао одушевљених Срба и Црногораца који дочекују тенкове и војнике као спас. Сам је био принуђен да брани кућу пушком. Косово Поље је од демонстрација постало стожер отпора притиску. То по Шолевићу није било случајно, јер се у овај крај доселио изванредан број људи из Дренице који су сведочили о тамошњим притисцима („Тако је и мој кум Божо Савелић дошао, а

⁸⁴² Ж. Игић, *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, 46.

⁸⁴³ <https://oralhistorykosovo.org/sr/zoran-ristic/> (3. април 2023).

иначе је до 1973. радио у општини у Дреници, само што му деца нису имала више где у школу да иду“).⁸⁴⁴

Можда се одељеност две заједнице најбоље види на примеру омладине. За потребе истраживања Џули Мертус по један албански и српски новинар разговарали су са 50 младих Албанаца и Срба / Црногораца на тему демонстрација (свако са својом заједницом). Ставови младих били су дубоко супротстављени, иако треба имати у виду да су разговори вођени 1994–1995. Албанци су, уопштено речено, тврдили да је демонстрацијама претходио терор и вештачка подељеност њиховог народа у неколико република. Појединци су, чак, навели да их је репресија мотивисала да истрају у отпору, а нису били ретки ни гласови да су демонстрације, заправо, резултат рада српских обавештајаца у циљу дискредитовања Албанаца. Само је једна Албанка која је 1981. имала 19 година сматрала да су оне политички промашај, јер се од тада у животима грађана много тога погоршало. Срби и Црногорци су демонстрације видели као покушај стварања нове републике и каснијег уједињења са Албанијом. Тврдили су, пре свега, да су демонстрације на њих деловале психолошки. Из тих и сличних разлога неки су се, премда сви рођени на Косову, исељавали. Демонстрације су раздвојиле омладину, дружења су постајала ређа и млади су природно завршавали у својим заједницама где су осећали сигурност, мислили су и једни и други. У животима две заједнице национални мотиви преузимали су све већу улогу. Није неважан детаљ да је један Србин сину дао име Карађорђе, док је код Албанаца у читавом низу новоскованих имена најпопуларније било Куштрим. У преводу са албанског то би, практично, значило узбуна, позив на оружје или побуна.⁸⁴⁵

⁸⁴⁴ М. Додеровић, *Како се догодио Шолевић*, Ниш 1990, 8–22; М. Brudar, *Nada, obmana, sloj : politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987–1999)*, Београд 2003, 24. О зачецима српско-црногорског организовања и отпора 1981. вид. Ђ. Јевтић, *Битка за Косово шест векова после*, књ. 1, Приштина 1995, 30–31.

⁸⁴⁵ Ј. А. Mertus, *nav. delo*, 56–73; М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 216–218. Тврдњу о одговорности Београда за демонстрације изнео је и високи функционер Албаније Рамиз Алију:

„Били смо затечени. Ми нисмо очекивали тако нешто. Сећам се да смо тада прву меру предузели да осигурамо границу... Истина је да смо ми имали контакте с многим људима, посебно с патриотама из редова косовске омладине... Могу категорично да кажем да држава Албанија није ниједном подстицала, односно да од стране албанске државе није било ниједног подстицаја за тај студентски покрет... Ми никада нисмо били за тај покрет који се десио. Могу рећи да нас је тај покрет потпуно изненадио... Може се рећи да су тај покрет подстакли Срби... Једна мала варница

Сва је прилика да се политичко стање преносило на омладину, прецизније речено да кривицу носе политичари а не омладина. ТВ Београд је 1982. премијерно приказала емисију „Косово данас“. Један од саговорника младић Агрон Бериша, иначе из мешовитог брака, заговарао је кажњавање високих функционера али не и „заведене“ омладине. Био је свестан могућих последица због својих речи.⁸⁴⁶

Једна од битнијих последица демонстрација јесте и почетак организованијег рада на проучавању исељавања и проналажењу модалитета да се заустави. На седници ИВ косовске Скупштине 9. јула формирана је комисија за праћење појаве исељавања Срба и Црногораца и предузимање мера за заустављање истог са 16 чланова. Намера је била да координира рад на спровођењу мера за заустављање исељавања у координацији са одговарајућим раније формираним комисијама при извршним већима скупштина општина, органима и друштвено-политичким организацијама.⁸⁴⁷

Скупштинска комисија је утврдила питања као основ у раду општинских комисија. Ове су имале задатак да прате исељавање и предузимају мере ради заустављања истог на територији матичних општина. Радиле су на основу материјала, података и оцена месних заједница, организација удруженог рада, самоуправних интересних заједница, правосудних органа и других општинских органа и институција. У њихов састав ушли су представници друштвено-политичких организација општина. Такође, у већем броју општина образоване су и радне групе у месним заједницама и организацијама удруженог рада.⁸⁴⁸

могла је одмах да изазове ватру о националном питању. У том смислу та варница могла је да буде бачена од саме српске Удбе, а којом су Албанци били захваћени не знајући ништа о томе, руковођени само антисрпским и националним осећањима.“

Албанска страна често се позива на речи некадашњег министра унутрашњих послова Србије Радмила Богдановића да је републичка служба на Косову 1981. скоро по свим местима контролисала заменика командира и главног инспектора, који су били „веза доле на терену“ („То је била наша помоћ, али смо тиме имали и увид у стање на терену“). P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, t. 2, 90–91.

⁸⁴⁶ ААО, Исељавање, Испред и иза камере, 9.

⁸⁴⁷ М. Апт., Седница Извршног већа Скупштине Косова, *Јединство*, 10. јул 1981, бр. 162, 1; Аноним, Образована комисија за испитивање узрока исељавања са Косова, *Политика*, 15. јул 1981, бр. 24344, 6.

⁸⁴⁸ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; *Isto*, 803, к. 1787, Информација са 99. седнице Председништва Социјалистичке автономне покрајине Косова, Приштина, 21. септембар 1981; АК, 151, Материјали са 99. седнице Председништва САР

Спорна је одлука покрајинског руководства да се анализа исељавања временски ограничи на 1971–1981. Можемо претпоставити да се тиме желео и умањити број исељених ако знамо да је изван анализе остао цео период до пописа 1971. Посебно је Миладин Вилотић, коме је исељавање у ранијем периоду било познато, сумњао у лоше намере. Вилотић се сећао разговора након демонстрација са председником ССРН Србије Вукојем Булатовићем (касније потпредседник Србије). Када му је поменуо резултате радне групе на челу са Драгославом Марковићем шездесетих Булатовић се правдао да се не сећа тога, па га је детаљније подсетио на тродневну мисију и њене закључке након чега се овај присетио. Вилотића овако нагла „заборавност“ није чудила, јер је Булатовић био један од првих који се 1968. обрушио на Добрицу Ћосића.⁸⁴⁹

Скупштинска комисија оценила је на седници 25. јула као примарни задатак да утврди узроке и појаве исељавања, на основу Акционог програма ПК, ЦК СКС и ЦК СКЈ припреми материјал о узроцима и појавама исељавања пре, током и након демонстрација и Скупштини Косова предложи конкретне правце и мере које би ова до октобра усвојила. Седница је, пре свега, важна за разумевање дубоко поларизованих тумачења косовске реалности.

Сретко Трифуновић је нагласио да би требало детаљно анализирати ранију ангажованост надлежних на спровођењу политике равноправности, на првом месту приликом запошљавања, а затим преиспитати у којој су мери непријатељска иступања убрзала исељавање и колико је принцип већинског одлучивања утицало на неравноправност. Указао је да је неопходно разговарати са преосталим Србима и Црногорцима и исељеницима, иако је био уверен да би било и екстремнијих изјава. Ради објективнијег рада неопходно је боља сарадња скупштинске са општинским комисијама, закључио је.

Томислав Секулић је оценио да је вођена лоша кадровска политика на основу националног кључа што је у многеме утицало на исељавање, па је у појединим

Kosova, održane 21. septembra, Informacija o aktivnostima na utvrđivanju uzroka i zaustavljanju pojava iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, Priština, 15. septembar 1981.

⁸⁴⁹ М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, 174–175.

случајевима за запослење било довољно да је неко само рођењем Албанац. Секулић је говорио и о злоупотребама са језиком и писмом приликом запошљавања.

Слободан Димић је позвао на ширу сарадњу скупштинске комисије са општинским, чиме би и приступ проблему био јединственији.

Најкритичније излагање имао је Душан Ристић. Неопходно је, како је истакао, утврдити о каквој се миграцији ради, јер постоје два крајња мишљења: да је то социјално-економска миграција или да је то миграција узрокована разним притисцима. Ако се не утврди прави тип миграције „направићемо још један покушај“, казао је. Критиковао је, такође, политику запошљавања на основу националне структуре, апеловао да се постављају прави људи на одговорна места и проценио да је управо због погрешне кадровске политике отишао знатан број стручњака. Приметио је, такође, праксу одласка кадрова запослених у републичким и савезним органима, који након истека функције остају у Београду и другде у земљи. Истовремено је оценио да је један од узрока исељавања злоупотреба језика и писма, додајући да би за нека радна места попут шалтерских или секретарских требало задржати праксу двојезичности. Подсетио је и на злоупотребе у судској пракси, а посебно у решавању имовинско-правних односа грађана.

Часлав Бојанић је као разлоге исељавања навео проблеме у школству и запошљавању, односно праксу скрнављења надгробних споменика и неке назадне албанске обичаје приликом купопродаје.

Сахит Клокоћи је апеловао да се исељавање испита кроз конкретне случајеве. Изнео је оцену да је оно у ранијем периоду углавном било социјалног карактера, а да се тек од демонстрација људи првенствено исељавају због различитих притисака. Поменуо је уцене приликом продаје кућа и имања и разне пољске штете. Сем тога:

„Обично се кривица због почињене штете приписује деци, али ја сматрам да су она далеко мање крива од њихових родитеља.“

Рецеп Хамити је тражио одговор на питање зашто се породице колониста Срба и Црногораца лакше одлучују за одлазак него староседелачке. Према њему, одлазак

руководећих кадрова негативно је утицао на проблем, продубљујући дилему да ли да се остане или оде.

Зија Муљхађа је упозорио на опасност једностраног приступа проблему, поручивши да се одговори исељених морају проверити на лицу места у местима где су отишли и оним одакле су отишли.⁸⁵⁰

У Скупштини Косова заседали су 27. јула председници свих општинских комисија и реферисали о свом раду. Изнета је заједничка оцена да рад на проучавању исељавања мора бити садржајнији, енергичнији и са мање формализма, односно да комисије због неодговарајућих метода рада и недовољне сарадње са друштвено-политичким структурама често нису ни кадре да спрече исељавање. У том контексту наведен је податак да је од 11. марта до јула само на подручју приштинске општине одлазак затражило 578 људи, а да матична комисија нема детаљније податке о њиховим мотивима. Председници комисија затражили су да се израде јединствене тезе и правилници у раду и позвали на већу укљученост покрајинских институција.⁸⁵¹

На седници су изнети подаци тек за неколико општина, јер више њих још увек није сачинило адекватне материјале. Из општине Урошевац за десет година отишло је 2.750 особа (не рачунајући децу), а локална комисија се од оснивања сусретала са новим захтевима за исељавање. За општину Сува Река речено је да је око 600 лица отишло без притиска, а њега наводно није било ни у општинама Лепосавић и Србица. Из општине Глоговац, како је речено, није ни било

⁸⁵⁰ М. Ђук, Утврдити узроке исељавања, *Јединство*, 25. јул 1981, бр. 176, 3; Д. Бећировић, Истраживања правих узрока, *Политика*, 27. јул 1981, бр. 24356, 5. Новинара *НИН-а* Стевана Никшића зачудиле су речи Душана Ристића да позиција председника косовске Скупштине није таква да омогућава већи увид у дешавања и да зато има позванијих функционера од њега. Ништа мање нису га чудиле ни речи Мустафе Рушитија, председника Секције за информисање ССРН Косова, да први човек косовског ССРН-а Михаило Звицер не би смео бити подвргнут политичкој одговорности због болести. Наиме, за седам година на седницама овог тела није било озбиљнијих разговора о међунационалним односима. Чак се и у извештају покрајинске Скупштине из 1982. прецизира да у покрајинском ССРН-у годинама није било говора о исељавању. АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; С. Никшић, Где је била власт?, *НИН*, 4. октобар 1981, бр. 1605, 20–21.

⁸⁵¹ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; АК, 151, *Materijali sa 99. sednice Predsedništva SAP Kosova, održane 21. septembra, Informacija o aktivnostima na utvrđivanju uzroka i zaustavljanju pojava iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, Priština, 15. septembar 1981*; М. С., М. К., Неопходна већа активност, *Јединство*, 28. јул 1981, бр. 177, 3.

исељавања. Из материјала са седнице сазнајемо да је приштинска комисија једном већ распуштена по оснивању да би јула била формирана нова. Проблем у раду били су површни извештаји које је добијала од посебних комисија у организацијама удруженог рада и месним заједницама, јер су у питању биле просте листе са именима и презименима отишлих а без јасног прецизирања узрока и мотива. Митровачка комисија није, чак, успела да утврди где је и шта ради око 300 исељених лица након демонстрација. Председник скупштинске комисије Хусеин Прекази, говорећи на састанку у косовском ИВ, инсистирао је да финални документ мора обухватити све разлоге одласка и дати приближан обим исељавања, те да зато и није битно када ће се завршити таква анализа. Исељавање се тиме, парадоксално, поспешивало, јер су у међувремену општинске комисије многим даље одрешене руке за одлазак. На овом састанку је договорено да оне два пута месечно обавештавају покрајинску о сваком новом захтеву за одлазак.⁸⁵²

У раду општинских комисија учешће су узели бројни локални активисти и активисти месних заједница / организација удруженог рада. Подаци су махом прибирани у оквиру месних заједница и организација удруженог рада, али и од органа СУП-а, правосуђа, интересних заједница и сл. Општинске комисије биле су оптерећене чињеницом да проблематика исељавања није била озбиљнији предмет разматрања ранијих година и да раде пионирски посао. У појединим месним заједницама било је несналажења, неодговорности и недовољног интересовања, а појединци, институције и органи често нису ни пружали одговарајуће материјале комисијама из којих би оне формирале целовитију слику.⁸⁵³

Ове комисије имале су, као што се може видети, озбиљне проблеме, али и сопствене пропусте у раду. Ради илустрације позваћемо се на пример Златибора Димића из Обилића. Његов захтев за промену пребивалишта разматран је 20. августа 1981. када је комисија дала позитивно мишљење да добије одјаву из војне евиденције ради селидбе у Београд. Формално се, иначе, након демонстрација морала тражити оваква врста сагласности ради селидбе, премда општинске комисије нису имале законску могућност да приморају неког да остане због чега су

⁸⁵² З. Зејнели, Утврдити тачне разлоге исељавања, *Политика*, 28. јул 1981, бр. 24357, 5.

⁸⁵³ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; Д. Миловановић, Почетак у папиру, *Новости*, 30. октобар 1981, 5.

многи и мимо њеног мишљења или, чак, и поред негативног одлазили. У прилог томе говори податак да је од 482 захтева предата за одлазак приштинској комисији од формирања 23. јула до 2. септембра њих 120 одбачено. Србин или Црногорац који је желео да напусти Косово морао је да одговори на 17 питања из упитника комисије и затим добије сагласност радне организације или месне заједнице у зависности од тога да ли је запослен или не. Дафина Ђорђевић из Школског диспанзера у Приштини добила је, примера ради, сагласност радне организације да се исели уз образложење да није трпела притисак. У њеном случају прешло се и преко чињенице да постоји дефицит лекара. Председник приштинске комисије Шефкија Феровић је био свестан проблема:

„Намере појединаца не можемо унапред знати. Нико о томе не размишља гласно, па селидба најчешће, представља изненађење и за првог комшију. Писмени захтеви које разматра Комисија су последњи чин у целом процесу. Ми смо ту немоћни. Стиче се утисак, међутим, да поједине радне организације олако дају сагласност за одлазак стручних кадрова који су и те како неопходни косовској привреди. Искуства говоре да је неопходна много већа активност друштвено-политичких структура како би се свима подједнако обезбедили животни и радни услови, гарантовала сигурност. Недовољна је такође сарадња са Комисијом, која је, најчешће, стављена пред свршен чин. Немамо законских могућности да спречимо било чији одлазак. Неким људима нисмо дали потребно мишљење, али, могли су се и без тога „илегално“ одселити.“

Установљена је, такође, пракса да они који намеравају да се иселе уписују лажне мотиве у одговарајуће формуларе. У питању је одговор на питање бр. 17 у формулару који стоји пред странком („навести разлоге који су утицали на доношење одлуке“). Тако се уместо истинских разлога наводе они у којима нема елемената притиска. Људи су уписивали да одлазе због изградње породичне куће, родбине, здравствених и стамбених проблема, већих плата, незапослености, женидбе и удаје и др. Само један електроинжењер у Приштини записаће да одлази под утиском демонстрација. Феровић је био свестан проблема:

„Нисам сигуран да су у свим случајевима наведени прави разлози за иселјавање. Зар није више пута констатовано да су непријатељске демонстрације саме по себи

вид притиска. Није мало оних који причају једно, а у својим писменим изјавама пишу сасвим нешто друго. Зар убедљиво делују образложења староседелаца из града и приградских насеља, чији су преци вековима живели на Косову, када, рецимо, свој одлазак мотивишу „женидбом сина“.

Није тешко одговорити на питање зашто су уписивани лажни мотиви. Уписати да се одлази под притиском одуговлачило је и отежавало целу процедуру, а многима се, очигледно, журило да оду. Приштинској комисији стизало је у једном периоду након демонстрација најмање осам захтева дневно (највише из Приштине, затим из Косова Поља, Обилића, Милошева, Новог Брда, Јасеновика, Извора и Прековца). Често је било речи о квалификованим лицима са пристојним запослењем и решеним стамбеним питањем, иако је несумњиво било и другачијих примера. Према подацима комисије највише стручњака најављивало је одлазак из Дома здравља у Приштини, Комбината у Обилићу, „ЖТО“ у Косову Пољу, ГИК-а „Рамиз Садику“, Завода за геометријске и фото-геометријске послове у Приштини и др. Више стручњака затражило је одлазак легалним путем добивши сагласност радних организација, а било је и оних који су отишли без сагласности.⁸⁵⁴

Део одсељених лагао је пред администрацијом услед страха за судбину дела породице, родбине и пријатеља који остају (нарочито на селу). У разговору за *Дугу* 1981. исељеник Милан Мартиновић посведочиће да су га у новој средини посетили

⁸⁵⁴ АК, 151, Materijali sa 99. sednice Predsedništva SAP Kosova, održane 21. septembra, Informacija o aktivnostima na utvrđivanju uzroka i zaustavljanju pojava iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, Priština, 15. septembar 1981, 13–14; М. Чупић, Жени сина, „вуче“ дедовина (!)..., *Јединство*, 9. септембар 1981, бр. 214, 3. Приштина је карактеристична по одласку медицинског особља. Од медицинског особља 1971–1981. отишли су лекари опште праксе Милутин Денадић, Бранко Трајковић, Миленко Перовић, Гордана Врбица, неуропсихијатри Гордана Одаловић, Снежана Савић, педијатри Марко Вукићевић, Милада Дубљевић, Роза Иванов, Спасоје Шишовић, Јелена Милошевић, Јелена Савић, Олга Влаховић, Јелена Живковић, Ковиљка Милићевић, Момчило Вукићевић, Љиљана Башић, Милада Халауска, Милијана Цанић, Дафина Ђорђевић, интерниста Станка Видековић, пнеумофтизиолози Србољуб Филиповић, Марко Џудовић, специјалисти медицине рада Сава Влаховић, Ђорђе Миловановић, Новица Марковић, гинеколози Борислав Турковић, Раде Павловић, Сава Петров, Исмет Адемковић, специјалиста микробиологије Гордана Вучковић. Са Медицинског факултета отишли су Светомир Стојинић, Веља Радуновић, Александар Ригић, Трајко Ристић, Чета Ђорђевић, Бане Шуловић, Раша Ђорђевић, Новица Васић и др. Сем тога, са Природно-математичког факултета - одсек Хемија - отишли су Стеван Милетић, Гордана Милетић, Првосав Михајловић, Тијана Михајловић, Игор Рангел, Радосав Палић, Ранђел Михајловић, Љиљана Михајловић, Верица Станковић, Радмила Џудовић, Вили Вајган; одсек Биологија - Младен Караман; одсек Географија - Радован Бакић, Драгољуб Лабус; одсек Математика - Драгица Булајић Крговић, Бошко Ђоловић, Драгана Поповић, Богдан Дамњановић, Биљана Бјелица Зековић и др. S. Đaković, *nav. delo*, 442–443.

командир полиције из Србице, председник СО и записничар и „замолили“ да исказ не буде аутентичан како његови блиски не би трпели последице. Мартиновић их је послушао и навео да се одселио због бољих животних услова.⁸⁵⁵

Након 1981. јавност је вероватно оправдано приговарала да се превише очекује од комисија на нивоу општина и по месним заједницама и организацијама удруженог рада с обзиром на околност да оне за одлазак обично сазнају из пријава за одјаву пребивалишта (када су појединци или породице које се исељавају учиниле све потребне припреме). Многи појединци или породице су 1981. и пре, како говоре сазнања комисија, купили плацеве изван Косова. Тзв. „тихо исељавање“ подразумевало је куповину плаца, изградњу куће и по завршетку тога отуђивање имовине на Косову или преосталог дела. Купопродаја на Косову је често обављана у „четири ока“ о чему српско-црногорска заједница тек после дужег времена сазнаје или у моменту када породица или преостали њени делови подносе одјаву пребивалишта.⁸⁵⁶

Проблеми скупштинске и општинских комисија препознати су од стране надлежних. Септембра су изнете препоруке да се комисијски рад ојача ангажманом СК, ССРН-а и других, односно да се интензивира рад оних комисија који је незадовољавајући и исте кадровски ојачају. Такође, препоручено је да органи реда и гоњења буду стриктни и према најмањем ексцесу.⁸⁵⁷

Озбиљније укључивање СК у рад комисија дало је одређене резултате. У Приштини је 5. октобра одржана седница ОК на којој је проблем исељавања био у фокусу. Седницом је председавао Неби Гаши, а разматрана је информација општинске комисије. Подаци говоре да је од 11. марта до краја септембра са подручја општине поднето 882 захтева за одлазак. Комисија је до 26. септембра разматрала 712 захтева од чега 147 лица није добило сагласност. Ако се број захтева (882) помножи са 4,6 (просечна бројност породице) општину је у том периоду напустило преко 4.000 људи. Посебно је био упечатљив одлазак стручних кадрова

⁸⁵⁵ R. Đurđević, Poljubi prag i idi, *Duga*, 6. jun 1981, br. 189, 27.

⁸⁵⁶ AJ, 803, k. 197, Izveštaj o sprovođenju mera i akcija za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca iz Kosova za period januar-jun 1984. god., Priština, oktobar 1984.

⁸⁵⁷ AK, 151, Materijali sa 99. sednice Predsedništva SAP Kosova, održane 21. septembra, Informacija o aktivnostima na utvrđivanju uzroka i zaustavljanju pojava iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, Priština, 15. septembar 1981.

са високим квалификацијама, углавном стамбено ситуираних и запослених (31 инжењер, пет лекара, 27 економиста и правника, седам геодета, 14 просветних радника, 115 техничара и висококвалификованих радника). Одлазак кадрова највише је погодио „Електропривреду Косова“, ЖТО Косово Поље, ГИК „Рамиз Садику“, „Агрокосово“, СДК, руднике Кишницу и Ново Брдо. Комисија је закључила да људи преваходно одлазе из економско-социјалних мотива и признала да нису пронађени адекватни механизми да се исељавање заустави.⁸⁵⁸

Подаци приштинске комисије били су предмет дискусије на седници СО 12. новембра под председништвом Светислава Јакшића. Изнет је податак да је од 11. марта до 9. новембра упућено 1.265 захтева за одлазак (у просеку 10–15 захтева дневно са тенденцијом опадања). Размотрено је 930 захтева (395 појединачних и 535 породичних) са укупно 2.247 чланова. Од тога у 656 је дато позитивно мишљење (разлози оправдани), а 284 је одбијено иако се знало да многи од подносилаца више и не живе на Косову. Још 309 захтева налазило се на провери у 27 месних заједница. Процес исељавања из приштинске општине обухватио је 42 насеља. Предњачили су Приштина (474 захтева), Косово Поље (162) и Обилић (87). Бринуло је исељавање староседелаца и квалификованог кадра. У 742 захтева грађани су као разлог одласка навели боље економске и социјалне услове у другој средини, а у осам притисак (демонстрације, мањак социјалне или радне сигурности, директни притисци). На седници су се чула различита мишљења и предлози.

Боривоје Васић је нагласио да се мора тачно прецизирати ко је, када и где вршио притисак.

⁸⁵⁸ С. Ристић, М. Бошковић, Стварати климу која ће свима гарантовати безбедност, мир и сигурност, *Јединство*, 6. октобар 1981, бр. 237, 1, 3. У пет година пре демонстрација из косовопољског ЖТО отишло је 150 железничара и са породицама напустило Косово. О притисцима је 1987. на збору у Косову Пољу говорио отправник возова Драгојло Вучинић. Оценио је исељавање директном последицом притиска („Али ни српски каријеристи ништа се не разликују од албанских сепаратиста“). Колега Милан Стевић је истакао да су се они који су се окуражили да изнесу проблеме суочавали са притисцима („названи су хушкачима, букачима и деструктивним снагама“). Као носиоце притиска именовано је Зенана Бећу и Џеладина Сахитија: „Није случајно што су две незнанице дошле за челне људе у ЖТО Приштина, није случајно, нека се узме структура косовских радника, радника косовских железница, пре 1976. године и структура запослених данас када је ЖТО Приштина доведена пред економски крах.“ К. Николић, *нав. дело*, 192, 218; М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 167–171.

Душан Филиповић је приметио да се са закашњењем пришло проблему и да се након разговора са исељеницима не слаже са податком да је тако мали број људи отишао због притиска. Указао је, такође, на поремећеност међунационалних односа до мере да се и ђаци различитих националности на школским одморима не мешају и додао да поремећену атмосферу подгревају они који тек након одласка причају о притисцима.

Међад Касути је поручио да је исељавање приоритетан друштвени проблем, али да би ваљало прецизирати ко је отишао под притиском а ко из других разлога.

Шефћет Малићи је истакао да се у општини више баве „рекламирањем и драматизацијом“ проблема уместо анализом продаје имовине.

Хусамедин Аземи је упозорио да су несхватљива гледишта да исељавање није приоритетно питање, али да би проблему требало прићи свеобухватно.

Излагање Азиза Бајчинце изазвало је бурно негодовање Срба и Црногораца. Бајчинца је апеловао да се предузму мере и расветле појединачни случајеви уз оцену да за неким већим ангажовањем нема потребе, јер има значајнијих друштвених тема (попут привреде). Исељавање не треба да забрињава јер куће продају и његови сународници а демонстрације су нанеле штету и њему као Албанцу, кључне су поруке излагања.⁸⁵⁹

У извештајима општинских комисија примарна је оцена да су се ексцеси јављали у разним облицима што је стварало осећај личне и имовинске несигурности (посебно пољске штете), односно да у појединим радним организацијама постоје економски губици који природно воде у међунационалне проблеме што мотивише исељавање. Речено је да су грешке у кадровској политици и неразвијен систем награђивања битно утицали на исељавање, односно да одлазак кадрова и сеоских домаћина подстиче и друге да оду. Када је реч о систему образовања прецизира се да се један број људи покренуо због квалитета наставе у комбинованим одељењима

⁸⁵⁹ Б. Смилић, Без компромиса са непријатељем, *Јединство*, 13. новембар 1981, бр. 270, 6.

са малим бројем ђака. Кључна је оцена да изостаје шира осуда национализма и сепаратизма од стране радних људи и грађана.⁸⁶⁰

Постоје индиције да се спекулисало и са дозволама за исељавање. На то нас упућују коментари самих исељеника из којих се може уочити тенденција да се дозвола за одлазак прилично лако давала онима који су из одређених разлога могли бити природна препрека национализму и сепаратизму (млади брачни парови са децом, стручњаци, критичари и остали), а ускраћивала старијима:

„Кад сам хтео да се иселим (факултетски образован), свршили су ми све потребно за недељу дана, само што ме на воз нису испратили“;

„Моји родитељи су остали сами, стари и беспомоћни, не дају им исељења, а они не могу сами да живе“.⁸⁶¹

Председници општинских комисија заједно са председницима СО, извршних већа и правосудних органа разматрали су исељавање на састанку у Приштини 26. септембра. Потпредседник ИВ косовске Скупштине Енвер Редечи указао је на важност проблема, истакао да поједини органи и комисије не функционишу добро због опортунизма, равнодушности и другог и апеловао да се отклоне узроци. Након њега председници општинских комисија предочили су конкретне податке. Констатовано је да је исељавање 1971–1981. било најјаче у општинама Приштина и Митровица, а посебно у погледу кадрова. Из Приштине је за десет година отишло 600, а из Митровице 400 стручњака. Када је о пећкој општини реч Раде Звицер је реферисао да су демонстрације утицале на неколико породица да оду. Представници комисија за општине Гњилане, Драгаш, Ораховац, Каменица, Лепосавић и Србица приметили су да проблем исељавања није био значајније изражен. Гњилане су за десет година напустиле 274 породице, Призрен 226 и Суву Реку 212. У вучитрнској општини након демонстрација поднето је 37 захтева, а урошевачка комисија је приметила да су најугроженија села. Присутни

⁸⁶⁰ АК, 151, Materijali sa 99. sednice Predsedništva SAP Kosova, održane 21. septembra, Informacija o aktivnostima na utvrđivanju uzroka i zaustavljanju pojava iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, Priština, 15. septembar 1981.

⁸⁶¹ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 190–191.

су били једногласни да треба појединачно испитати сваки случај исељавања и казнити носиоце притиска.⁸⁶²

Резултати рада општинских комисија сигурно нису били задовољавајући због националистичког минирања. Ахмет Добруна из Глоговца дошао је 1983. у сукоб са Рашидом Гашијем, јер је сматрао да је извештај глоговачке комисије нетачан. Добруна је тврдио да је сам Гаши, искористивши позицију моћи, купио земљу од Срба. Гашију је замерио што у извештају није поменуто отимање земље СПЦ, масован одлазак неалбанских радника из „Фероникла“ и незавидно стање у настави на српском. Породици Добруна прећено је и физичком ликвидацијом.⁸⁶³

Председник ПК Вели Дева сматрао је, међутим, да су општинске комисије дале одређене резултате. Резоновао је да се борба против тако комплексног проблема не сме свести само на њих уз оцену да треба бити посебно обазрив према онима који тврде да одлазе под притиском.⁸⁶⁴

Извештаји општинских комисија патили су од некомплетности, једностраности, неблаговремености и сличних аномалија. На седници ОК у Призрену 26. августа разматран је извештај о узроцима исељавања 1971–1981. Закључено је да су разлози многоструки, највише економски, али нису одбачени и притисци. Према некомплетним подацима из општине се иселило 919 лица (345 запослених) уз констатацију да је неорганизован рад комуниста по селима створио простор за деловање насилника. То се, стоји даље, посебно манифестовало у Горњој Србици, Љутоглави, Кориши, Душанову и Смаћу. У Горњој Србици је исељено девет породица, а преосталих 13 се спремало да оде. Слично је било и са Љутоглавом и Коришом.⁸⁶⁵

⁸⁶² М. Ђук, Присилног исељавања неће, и не сме, бити, *Јединство*, 28. септембар 1981, бр. 230, 1, 3; И. Костић, Први извештај о исељавању, *Политика*, 28. август 1981, бр. 24388, 6; 3. Зејнели, Присилно исељавање се мора што пре спречити, *Политика*, 27. септембар 1981, бр. 24418, 6.

⁸⁶³ Х. Трнавци, *нав. дело*, 83–84.

⁸⁶⁴ Аноним, С непријатељем нема компромиса, *НИН*, 11. октобар 1981, бр. 1606, 28–29.

⁸⁶⁵ И. Костић, Добро организована акција сужава простор за непријатељско деловање, *Јединство*, 28. август 1981, бр. 204, 1–2; Р. Кљајић, Шта је открила комисија, *Политика*, 13. септембар 1981, бр. 24404, 6.

У Ораховцу ни за три месеца од почетка рада комисија није припремила извештај. Председник ОК Зумбер Зека био је забринут да је веома тешко ући у праве разлоге који су мотивисали људе да оду. Сем тога:

„[...] није ми било познато да је било случајева притиска на српске и црногорске породице, мада се у неким сеоским срединама чине пољске штете српским, али истовремено и албанским породицама. То се посебно односи на Брестовце, где се три албанске породице силецијски понашају. Њих је село осудило и као такве изоловало, док смо ми заузели став да се против тих лица предузму најоштрије прекршајне и друге мере.“

Члан локалне комисије Каплан Ељшани је изнео званичан податак да су од 11. марта из општине, уз њену сагласност и без притиска, отишла два лица (лекар и правник) уз оцену да исељавање изазивају економско-социјални разлози са чим у вези се наводи да је Оптерушу за десет година напустило четири лица српске националности због запослења. Ељшани се сложио са оценом да је породица Кабаши узурпирала имање једној српској породици, односно да је подбацио рад друштвено-политичких организација, да се притисак није називао правим именом, да се одговорност међусобно пребацивала, исељавање минимализовало а проблему прилазило једнострано, стихијски и површно.⁸⁶⁶

Подаци за ораховачку општину дати су на седници ОК 14. новембра када је анализиран извештај комисије. Укупно 254 породице са 684 људи иселиле су се 1971–1981. За 158 породица разлог је био економске природе (запошљавање, бољи животни и радни услови), за 43 школовање деце, женидба, удаја и остало, док се притисак директно помиње само у случају две породице (оштећење поседа од стране комшија). Од демонстрација су три лица отишла из породичних разлога.⁸⁶⁷

У извештају суворечке комисије стоји податак да је од демонстрација поднето 30 појединачних захтева за одлазак од којих већини није дата сагласност за одлазак. У потпуности су се иселиле 123 породице, а делимично 112 (у обе

⁸⁶⁶ М. Бошковић, Без правих резултата, *Јединство*, 8. октобар 1981, бр. 239, 7.

⁸⁶⁷ Д. П., Анализа о исељавању, *Јединство*, 16. новембар 1981, бр. 272, 3. Дванаест година пре седнице локални комунисти су тврдили да је исељавање последица неадекватног новчаног награђивања и то, пре свега, стручњака. АК, 433, к. 110, Закључак Општинског комитета Saveza komunista u Orahovcu, Orahovac, 18. јул 1969.

категорије укупно 1.133 лица). Члан комисије Станислав Анђелковић као узроке наводи запослење, школовање, боље животне услове, индиректне притиске и нападе на имовину и личност грађана. Највише људи отишло је из села Поповљане, Муштутиште и Дворане (87 породица - укупно 461 човек). У тим селима било је још више одсељених, али их комисија није урачунала у коначан збир јер се неки од њих нису ни одјавили. И овде су људи који су званичним путем затражили дозволу за одлазак као разлоге наводили женидбу, удају, запослење и др. Анђелковић је апеловао на преостале Србе и Црногорце да остану јер има „добрих услова за живот“.⁸⁶⁸

У Митровици је ОК изнео податке о исељавању тек 7. јануара 1982. У сарадњи са комисијом дошло се до сазнања да се из општине иселило 6.275 Срба и Црногораца (село 3.621, град 2.654). Од укупно 234 међунационална сукоба Албанци су били прекршиоци на рачун друге заједнице у 92,7%. Најбројнији су физички напади на улици, односно рушење надгробних споменика (49 пута).⁸⁶⁹

Митровица је посебно карактеристична по масовном одливу стручног кадра. Притисак је овде био посебно изражен како би се ослабила релативно стабилна и бројна српско-црногорска заједница. Спасоје Ђаковић је тврдио да су посебан тон томе давали Вели Дева и Илија Вакић („Цинцо“). Обрачун се манифестовао у неколико форми на начин да су први одмах морали да напусте радно место, други сами долазили до закључка да треба да оду, а трећи су размештени „по потреби службе“. Одлазак кадра је озбиљно пореметио заједницу и мотивисао додатно исељавање.⁸⁷⁰

Познато је да су „Трепчу“ напустили генерални директор Часлав Живковић, помоћник генералног директора Милован Солдатовић, технички директор Радован Манојловић, кадровски директор Милан Бурсаћ, директор развоја Стево Ковачина, директор плана Вељко Митровић, финансијски директори Богосав Килибарда и Александар Васиљевић, заменик финансијског директора Миодраг Вуксановић, директор Топионице Слободан Кочовић, директор Електролизе цинка Миљан

⁸⁶⁸ М. Бошковић, Завршен добар део посла, *Јединство*, 14. октобар 1981, бр. 244, 6.

⁸⁶⁹ М. Павловић и др., *нав. дело*, 230.

⁸⁷⁰ S. Đaković, *нав. дело*, 440.

Петрушић, директор хемијске лабораторије Вера Коњукушић, директор Рафинерије Марија Ковачина, помоћник директора Електролизе Момо Комад, помоћник директора комерцијалних послова Вуко Вујисић, шеф правне службе Драган Бојовић, партијски руководиоца у Синдикату Саво Милошевић, помоћник директора Рударског института Божо Марковић, директор рудника у Старом Тргу Станиша Шумарац, заменик директора Душан Зоровић и шеф експлоатације Бата Јелисавчић и др. Из „Космет-сервиса“ отишао је директор Миша Бабић, из „Лукса“ директор Ђорђе Божовић и др. Исељавање је захватило и кадрове у школству, здравству, судству, СК и сл. У питању су директори школа Вучина Добрић (Зубин Поток) и Марко Ивановић, педагошки саветник Радомир Кривокапић, директор Завода за социјално осигурање Драго Вековић, јавни тужилац Рајко Контић, заменик јавног тужиоца Стево Рундић, председник суда Радован Брауновић, председник Социјалистичког савеза Војислав Јефтимијевић, заменик секретара ОК Милан Јањућић и др. Митровачку гимназију напустили су 1967–1977. (део се и одселио) професори српског Милован Богавац, Миладин Распоповић, Катарина Мицовић, Ружица Јаковљевић, професор математике Драган Ђукић, професор латинског Вера Јокић, професор биологије Душица Распоповић, професор историје Милован Секулић, професори географије Видосава Симић и Софија Денда и др. Први већи међунационални проблеми настали су 1967. када су албански ђаци и наставници оптужили Србе и Црногорце да нису довољно јако аплаудирали Титу у посети Митровици и на основу тога упорно покушавали да им наметну етикету националиста. Требало је албанизовати гимназију која је била расадник српске интелигенције. Посебно изражен био је одлазак медицинског кадра. Отишли су директори Медицинског центра Веља Радуновић (Приштина, па Београд) и Мирослав Јаковљевић, лекари Бошко Сретеновић, Новица Симић, Веселин Јовановић, Даница Јовановић, Урош Комад, Љубиша Кљајић, Добрила Кљајић, Драган Новаковић, Стефанија Лазовић, Аца Јуришић, Деса Јуришић, Бора Јовановић, Угљеша Рундић, Небојша Пејовић, Славиша Пајовић, Радуле Кречковић, Коста Јефтић, Драган Драговић и др. Тиме је окончано златно доба митровачког здравства. Осамдесетих се у јавности говорило да је под окриљем Вели Дева и високог функционера службе у Митровици Мусе Баталија, обојице родом из Ђаковице, сачињен списак са именима 42 стручњака српске и црногорске

националности, посебно у „Трепчи“, које је требало хапсити и политички ликвидирати као националисте. До тога, наводно, није дошло због отпора неких чланова бироа Председништва СКС, али је један број њих сам напустио Косово.⁸⁷¹

Подаци за општину Лепосавић које је октобра 1981. анализирао тамошњи ОК показују да трендом исељавања овде нису били обухваћени само Срби и Црногорци, већ и Муслимани и Албанци. Основни разлог одласка првих није био притисак због премалог броја Албанаца, већ недовољно развијена привреда. За десет година отишло је 3.355 Срба и Црногораца и преко 450 Муслимана и Албанаца.⁸⁷²

Важне податке о миграцијама из и унутар ове општине дао је Благоје Павловић. Слабија страна његове студије је што не знамо тачну годину нити приближан период када је дошло до исељавања, а добра што су истраживањем обухваћена сва насеља, што је дат број одсељених чланова по породицама и место где су се населили. Као крајња одредишта предњачили су Крагујевац и Рашка. У околини Крагујевца у Малим Пчелицама формирано је тзв. Борчанско насеље. По лингвисти Драгану Микетићу из села Борчане од Другог светског рата до 1990. иселило се 177 домаћинстава. У општину Рашка 1965–1983. иселило се из општине Лепосавић 228 лица (Рашка 181, Баљевац 31), али је становништво мигрирало и унутар општине ка јачим насељима (Лепосавић, Лешак и Сочаница) или у Митровицу.⁸⁷³

Имиграциону струју са подручја општине Лепосавић чинили су исељеници из села Баре (Томовић, Цветковић, Лазовић, Глишовић, Филиповић, Максимовић, Милићевић, Јосифљевић), затим из Белог Брда (Гогић, Трифуновић, Пешић, Даничић, Симоновић), Бистрице (Јанићијевић, Милутиновић, Бановић), Борчана (Раденковић), Врачева (Станић, Богдановић, Филиповић, Гошевац, Радосављевић), Вуча (Вучинић), Гњеждана (Радовић), Горњег Крњина (Пешић, Секулић, Бараћ,

⁸⁷¹ S. Đaković, *nav. delo*, 440–441; В. Јефтимијевић, *нав. дело*, 387; Здравствени центар (Косовска Митровица), *Здравствени центар Косовска Митровица : монографија*, Косовска Митровица 1997, 8–10, 28, 42; С. Михајловић (ур.), *ДЕВЕДЕСЕТ година Гимназије у Косовској Митровици : 1919–2009*, Косовска Митровица 2009, 87–93; С. Д. Секулић, *нав. дело*, 242.

⁸⁷² Аноним, Социјално-економски карактер исељавања, *Јединство*, 15. октобар 1981, бр. 245, 7.

⁸⁷³ Б. Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*, Приштина-Лепосавић 2003, 99–310.

Гошевац, Глишовић, Костовић, Марковић, Арсенијевић), Гулија (Миленковић, Радосављевић, Симоновић), Добраве (Чуковић, Вукићевић), Доњег Крњина (Симоновић, Виријевић, Радосављевић), Дрена (Миладиновић), Земанице (Михаиловић, Радојковић), Исова (Пешаковић), Јариња (Милић, Бановић, Прчић, Обрадовић, Премовић, Кузмановић, Маринковић, Нинић, Јаношевић, Ивановић, Ђорђевић, Милојевић, Ђуричић), Каменице (Јовановић, Бараћ, Радовић, Антонијевић, Бачанин), Костиног Потока (Раденковић), Коштутице (Урошевић), Кутња (Лакићевић), Лепосавића (Милојевић, Ђокић, Миленковић), Лешка (Јоковић, Михаиловић, Ђоковић, Ђоровић, Лековић), Мекинића (Колаковић, Поповић, Радосављевић), Миоковића (Илић), Мошница (Радивојевић), Остраћа (Чукић, Бишевац, Шљивић, Јанићијевић, Лешевић, Миленковић, Миоковић, Величковић), Поткомља (Радовановић, Миловановић, Миладиновић), Сеоца (Радомировић, Милутиновић), Сочанице (Младеновић, Јовановић, Костић, Јефтовић), Требића (Росић, Ковачевић, Јозовић, Бојовић, Вукадиновић, Бачанин, Дробњак, Антонијевић, Милић), Тресаве (Матовић), Црнатова (Симоновић). Ови иселјеници представљали су делом и квалификовану радну снагу која се населила у Рашки, Баљевцу и Супњу.⁸⁷⁴

Подаци за општину Вучитрн изнети су на проширеној седници ИВ СО и општинске комисије 16. октобра. Од демонстрација захтев за одлазак поднело је 18 породица и 36 појединаца. Расправљано је, такође, о мерама да се иселјавање спречи. На новој седници ОК 29. октобра изнети су комплетнији подаци. Разматрана је оцена овдашње комисије уз закључак да су међунационални односи захладнели после демонстрација. После 11. марта комисији је предато 60 захтева од којих је 26 одбијено. У десетогодишњем периоду 243 српске и 24 црногорске породице и 20 појединаца напустило је општину. Иселјавањем су масовније обухваћена села Гојбуља, Велика Река, Граце, Бијалич, Пантина, Ново Село Мађунско, Виљанце и Букош. Као главни разлози наводе се они економске

⁸⁷⁴ Р. Д. Павловић, *Становништво и насеља општине Рашка у функцији привредног развоја*, Београд 1995, 95–97.

природе, затим породичне везе, школовање, стамбени услови и тек стидљиво притисци различите врсте (интензивирани после демонстрација).⁸⁷⁵

Невезано за рад општинске комисије вредне податке о исељавању из ове општине 1941–1993. дао је Милош Анђелић. Предност његовог истраживања је у чињеници да наводи имена одсељених носилаца домаћинства по насељима, годину одласка и ново место. Зато сматрамо битним да наведемо резултате његовог истраживања за период 1966–1981. Карактеристичан је тренд исељавања целокупних породица од којих су многе у рођачким односима (често су носиоци домаћинства истих презимена и многе рођачке породице одлазе у исто место). Знатан број људи иселио се у суседну Митровицу, дакле онде где је српско-црногорска заједница била компактнија и где се посао доста лакше налазио. Наравно, карактеристично је исељавање и у сам Вучитрн. Нису ретки, заправо, случајеви да се одређено домаћинство у првој фази најпре сели негде унутар Косова, а затим у ужу Србију. Бројчано најбројније било је исељавање у ужу Србију (незнатно у Војводину, Црну Гору и иностранство). У неким селима исељавања није било у периоду који нас интересује, иако га је било пре 1966. и после 1981. године.⁸⁷⁶

Бањска (15 исељених лица) - Косово (5): Вучитрн (5); ужа Србија (10): Крагујевац (10). Исељавање је најјачег интензитета 1966.

Беланце (121) - Косово (100): Митровица (79), Звечан (21); ужа Србија (21): Параћин (10), Краљево (5), Ужичка Пожега (4), непознато (2). Исељавање је најјачег интензитета до 1970.

Бенчук (54) - Косово (41): Прилужје (18), Грачаница (13), Косово Поље (10); ужа Србија (8): Велика Плана (7), Смедеревска Паланка (1); остатак Југославије (5): Хрватска (5). Исељавање је најјачег интензитета после 1975.

⁸⁷⁵ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; И. Б., Спречити исељавање, *Јединство*, 17. октобар 1981, бр. 247, 3; Исти, Енергично сузбијање сваког непријатељског иступа, *Јединство*, 29. октобар 1981, бр. 257, 4.

⁸⁷⁶ М. Анђелић, *Становништво Вучитрна и околине последњих сто година*, Приштина-Вучитрн 1997.

Брусник (66) - Косово (44): Митровица (17), Вучитрн (15), Косово Поље (12); ужа Србија (22): Баточина (10), Крушевац (7), Краљево (5). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Букош (198) - Косово (41): Митровица (24), Обилић (11), Подујево (5), Приштина (1); ужа Србија (150): Крагујевац (25), Краљево (24), Београд (22), Смедерево (19), непознато (13), Аранђеловац (10), Неготин (10), Крушевац (8), Младеновац (7), Степојевац (7), Обреновац (5); остатак Југославије (7): Хрватска (7). Исељавање је најјачег интензитета после 1975.

Велика Река (330) - Косово (84): Приштина (37), Косово Поље (30), Урошевац (6), Митровица (5), Лепосавић (5); ужа Србија (231): Краљево (99), Врњачка Бања (55), Велика Плана (20), Београд (14), Александровац (9), Трстеник (9), Прокупље (8), Ниш (6), Смедерево (6), Мајданпек (5); Војводина (12): Рума (5), Бела Црква (4), Суботица (3); иностранство (3): Француска (3). Исељавање је најјачег интензитета после 1974.

Виљанце (83) - Косово (20): Вучитрн (15), Митровица (5); ужа Србија (63): Умка (22), Лазаревац (12), Велика Плана (6), Смедерево (6), Барич (5), Крушевац (5), Смедеревска Паланка (5), Београд (2). Исељавање је најјачег интензитета после 1974.

Вучитрн (170) - Косово (23): Митровица (12), Звечан (5), Приштина (5), Призрен (1); ужа Србија (132): Београд (45), Крагујевац (28), Краљево (17), Смедерево (15), Пожаревац (7), Чачак (6), Обреновац (5), Аранђеловац (4), Крушевац (2), Горњи Милановац (1), Лазаревац (1), Лозница (1); Војводина (11): Сремска Митровица (4), Бела Црква (3), Зрењанин (1), Кикинда (1), непознато (1), Нови Сад (1); остатак Југославије (1): Македонија (1); иностранство (3): Швајцарска (3). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Галица (2) - Косово (1): Митровица (1); Војводина (1): Врдник (1).

Главотина (1) - ужа Србија (1): Ниш (1).

Гојбуља (152) - Косово (95): Митровица (50), Косово Поље (17), Звечан (11), Вучитрн (7), Обилић (5), Приштина (5); ужа Србија (55): Краљево (16), Смедерево (14), Београд (7), Александровац (5), Аранђеловац (5), Лазаревац (5), Крагујевац

(3); Војводина (1): Рума (1); остатак Југославије (2): Хрватска (2). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Горњи Сврачак (84) - Косово (46): Обилић (14), Приштина (14), Вучитрн (6), Звечан (5), Митровица (4), Косово Поље (3); ужа Србија (37): Барич (6), Велика Плана (6), Краљево (5), непознато (5), Трстеник (5), Медвеђа (4), Лазаревац (3), Београд (1), Крушевац (1), Смедерево (1); Војводина (1): Сремска Митровица (1). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Граце (480) - Косово (32): Обилић (11), Приштина (11), Грачаница (5), Митровица (5); ужа Србија (382): Крагујевац (327), Куршумлија (25), Београд (11), Смедерево (8), Лапово (6), Краљево (5); Војводина (42): непознато (23), Банат (19); остатак Југославије (10): БиХ (5), Хрватска (5); иностранство (14): Немачка (14). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Дољак (70) - Косово (25): Митровица (17), Звечан (5), Бањска (3); ужа Србија (45): Матарушка Бања (9), Смедеревска Паланка (8), Краљево (7), Крушевац (5), Прахово (4), Аранђеловац (3), Београд (3), Крагујевац (3), Куршумлија (3). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Доње Становце (85) - Косово (14): Митровица (8), Прилужје (6); ужа Србија (63): Крагујевац (28), Баточина (10), Београд (10), Лазаревац (10), Краљево (5); Војводина (5): Врбас (4), Сремска Митровица (1); остатак Југославије (1): Македонија (1); иностранство (2): Француска (1), Шведска (1). Исељавање је најјачег интензитета пре 1970.

Доње Студимље (35) - Косово (5): Вучитрн (5); ужа Србија (30): Краљево (30). Сви су се иселили 1966.

Доњи Сврачак (30) - Косово (7): Обилић (6), Урошевац (1); ужа Србија (17): Врњачка Бања (5), Краљево (5), Пожаревац (4), Београд (3); Војводина (17): Апатин (17); остатак Југославије (4): Македонија (4); иностранство (2): Шведска (2). Исељавање је најјачег интензитета пре 1970.

Дрваре (79) - Косово (28): Приштина (12), Звечан (8), Митровица (4), Обилић (4); ужа Србија (51): Крагујевац (11), Обреновац (9), Београд (8), Костолац (6),

Аранђеловац (5), Лазаревац (5), Брус (3), Зајечар (3), Трстеник (1). Исељавање је најјачег интензитета после 1974.

Дубовац (25) - Косово (7): Митровица (7); ужа Србија (7): Ибарска долина (7); Војводина (11): Вршац (11). Сви су се иселили 1967–1968.

Загорје (56) - Косово (19): Приштина (8), Обилић (6), Вучитрн (5); ужа Србија (37): Куршумлија (13), Прокупље (10), Бор (5), Београд (3), Лазаревац (3), Топлица (3). Исељавање је најјачег интензитета после 1974.

Језера (7) - ужа Србија (2): Ниш (1), Крагујевац (1); остатак Југославије (5): Црна Гора (5). Исељавање је најјачег интензитета после 1971.

Луг Дубница (34) - Косово (10): Грачаница (10); ужа Србија (24): Прокупље (13), непознато (11). Сви су се иселили 1966.

Маврић (8) - Косово (1): Приштина (1); ужа Србија (7): Топлица (6), Александровац (1). Сви су се иселили после 1970.

Мијалић (187) - ужа Србија (184): Крагујевац (126), Смедеревска Паланка (14), Чачак (11), Краљево (10), Лазаревац (9), Блаце (6), Ниш (5), Београд (3); иностранство (3): Швајцарска (3). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Мироче (16) - Косово (9): Племетина (8), Митровица (1); ужа Србија (6): Трстеник (5), Ваљево (1); Војводина (1): Банат (1).

Невољане (104) - Косово (65): Митровица (34), Косово Поље (8), Кишница (8), Вучитрн (6), Исток (5), Приштина (4); ужа Србија (16): Ваљево (8), Крагујевац (6), Београд (2); остатак Југославије (22): Црна Гора (22); иностранство (1): Холандија (1). Исељавање је најјачег интензитета после 1974.

Недаковац (61) - Косово (6): Приштина (5), Каменица (1); ужа Србија (35): Ваљево (7), Лапово (6), Љиг (6), Батајница (5), Ниш (5), Лазаревац (4), Београд (2); остатак Југославије (14): БиХ (14); иностранство (6). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Ново Село Бегово (21) - ужа Србија (18): Матарушка Бања (11), Смедерево (7); Војводина (3): Панчево (3). Сви су се иселили пре 1970.

Ново Село Мађунско (229) - Косово (57): Косово Поље (25), Митровица (20), Приштина (7), Урошевац (5); ужа Србија (161): Краљево (38), Крагујевац (20), Трстеник (16), Београд (15), Матарушка Бања (15), Крушевац (13), Ниш (11), Лазаревац (10), Батајница (6), Вучитрн (6), Љиг (5), непознато (4), Мајданпек (2); Војводина (6): Инђија (3), Панчево (3); остатак Југославије (1): Словенија (1); иностранство (10): Америка (5), Немачка (5). Исељавање је најјачег интензитета после 1974.

Ошљане (67) - Косово (10): Митровица (10); ужа Србија (53): Смедерево (29), Краљево (20), Београд (4); иностранство (4): Швајцарска (3), Италија (1). Исељавање је најјачег интензитета после 1974.

Пестово (68) - Косово (34): Митровица (12), Звечан (11), Обилић (6), Косово Поље (5); ужа Србија (29): Београд (14), Крагујевац (6), Баточина (5), Чачак (4); остатак Југославије (5): Хрватска (5). Исељавање је најјачег интензитета било 1970.

Прилужје (71) - Косово (7): Митровица (4), Приштина (3); ужа Србија (50): Врање (8), Смедеревска Паланка (7), Трстеник (6), Обреновац (5), Крагујевац (4), Матарушка Бања (4), Смедерево (4), Ваљево (3), Зајечар (3), Куршумлија (3), Чачак (2), Лозница (1); Војводина (5): Панчево (5); иностранство (9): Немачка (6), Шведска (3). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Ресник (24) - Косово (5): Звечан (5); ужа Србија (19): Београд (19). Најјаче исељавање је после 1970.

Ропица (86) - Косово (16): Вучитрн (16); ужа Србија (70): Смедерево (15), Краљево (12), Александровац (8), Топлица (7), Жича (6), Сопот (6), Крагујевац (5), Крушевац (5), Шабац (5), Београд (1). Исељавање је најјачег интензитета пре 1970.

Самодрежа (202) - Косово (52): Приштина (11), Вучитрн (10), Обилић (10), Митровица (7), Косово Поље (6), Лепосавић (4), Липљан (4); ужа Србија (144): Крагујевац (59), Краљево (23), Београд (13), Блаце (11), Барич (10), Врњачка Бања (8), Прокупље (8), Алексинац (6), Топлица (6); Војводина (1): Качарево (1); иностранство (5): Немачка (5). Исељавање је најјачег интензитета пре 1970.

Славковце (83) - Косово (67): Прилужје (19), Обилић (14), Грачаница (12), Гојбуља (8), Косово Поље (6), Дрваре (5), Вучитрн (3); ужа Србија (16): Краљево (9), непознато (7). Сви су се иселили 1966.

Слатина (92) - Косово (65): Звечан (24), Митровица (17), Вучитрн (11), Прилужје (7), Грачаница (5), Приштина (1); ужа Србија (27): Краљево (17), Баточина (3), Крагујевац (3), Крушевац (3), Београд (1). Исељавање је најјачег интензитета после 1974.

Тараца (79) - Косово (42): Приштина (15), Звечан (12), Митровица (9), Обилић (6); ужа Србија (37): Краљево (14), Рашка (10), Баточина (7), Београд (6). Исељавање је најјачег интензитета пре 1970.

Херцегово (138) - Косово (73): Митровица (64), Косово Поље (9); ужа Србија (60): Краљево (32), Крагујевац (13), Обреновац (6), Београд (5), Горњи Милановац (4); Војводина (5): Панчево (5). Исељавање је најјачег интензитета после 1970.

Шалце (18) - Косово (13): Митровица (7), Обилић (6); Војводина (5): Панчево (5). Сви су се иселили после 1970.

Шљивовица (176) - Косово (161): Вучитрн (119), Звечан (13), Врница (9), Бањска (7), Обилић (7), Гојбуља (3), Митровица (3); ужа Србија (15): Смедерево (9), Ибарска долина (6). Исељавање је најјачег интензитета 1970–1974.

Штитарица (22) - Косово (8): Митровица (5), Косово Поље (3); ужа Србија (14): Крушевац (9), Београд (5).

На седници ОК у Подујеву 16. октобра разматрана је информација подујевске комисије. Из општине је 1971–1981. отишло 318 српско-црногорских породица, а од 11. априла до краја септембра разматрано 60 захтева од којих за седам није дата сагласност за одлазак. Главни мотиви исељавања су друштвено-економске природе (незапосленост, слабе плате, школовање), а у пет случајева и притисак (Крпимеја, Репа, Светља, Доње Љупче и Орлане) и то махом сметње око купопродаје. Материјали комисије помињу психолошки притисак изазван конфликтним ситуацијама, националистичком еуфоријом, кабадахијским понашањем на улици и јавним местима. Комплетнији подаци за општину Подујево дати су 16. децембра на седници свих већа СО. Од 11. априла до краја новембра

размотрено је 113 захтева за одлазак. Председник Општинске конференције СК Јетулах Гаши упозорио је да се неадекватно кажњавају насилници, заташкавају проблеми, али и неки случајеви преувеличавају.⁸⁷⁷

Податке општинске комисије у Ђаковици разматрао је ОК на октобарској седници. Из општине се изван Косова иселило 159 српско-црногорских породица, а унутар општине или другде на Косову 36. Већина исељеника отишла је у ужу Србију и Црну Гору. Подаци говоре да су 143 породице продале непокретну имовину, док 44 нису имале шта да продају. Као узрочници исељавања наводе се породични разлози (родитељи одлазе код раније одсељених синова и кћери који су углавном оформили породице), незапосленост, бољи радни и животни услови, спорадично и притисци.⁸⁷⁸

Подаци о исељавању из општине Урошевац дати су на седници ОК 5. новембра. За десет година општину са 16 месних заједница напустило је 2.534 лица (првенствено у ужу Србију, знатно мање у Црну Гору и Македонију). Вратило се 41 лице, док је и поред одјаве овде живело њих 47. Из тог разлога поменути број исељених био је мањи за 88, дакле укупно 2.466 људи. Највећи број исељених (1.052) односи се на Прву и Другу градску месну заједницу, а затим на месне заједнице Штрпце, Драјковце, Танкосић и Неродимље. Након демонстрација одселило се седам породица, док су четири поднеле захтев за одлазак. Комисија је

⁸⁷⁷ В. Лукић, Стварати климу која ће свима гарантовати сигурност, *Јединство*, 17. октобар 1981, бр. 247, 3; В. Лекић, Зауставити даље исељавање, *Јединство*, 17. децембар 1981, бр. 298, 6. О притисцима у Доњем Љупчу код Подујева говорио је Радош Нешић на збору у Косову Пољу 1987, констатујући да се притисак интензивирао од 1968. да би село 1987. било без Срба и Црногораца („нема српских свадби и весеља, нема ни сахрана, нема ни молитви српских, школе, ни српске славе“). Конкретно се задржао на притисцима на 11 породица Нешић. Прву њихову сеобу везао је за 1941, а другу за 1973–1974. када је „избегнуто [...] неминовно крвопролиће до којег би сигурно дошло између Нешића и Берише чији се вандализам више није могао подносити“. Нешићи су се жалили покрајинским и републичким органима, али је полиција, парадоксално, тражила ауторе жалби и претила им последицама. Укупно 11 састанака разних органа у присуству Нешића одржано је 1981. уз закључак да су напустили село под притиском првог суседа Имера Берише. Пет година касније радна група СИБ-а потврдила је да су се одселили под притиском и донела одлуку да им нека пољопривредна задруга откупи имање јер општина нема новца. Закључно са априлом 1986. штета није надокнађена („Правда за Нешиће је заиста недостижна. За ових 14 година од када је чекамо, већ смо у породици Нешић сахранили 6 чланова који је не дочекаше. Људи моји стрпите се јер то и вас чека, данас-сутра [...]"). К. Николић, *нав. дело*, 184–185.

⁸⁷⁸ Д. П., Највише исељено из града, *Јединство*, 31. октобар 1981, бр. 259, 7. Ови разлози наводе се у извештају косовске Скупштине из фебруара 1982. АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*.

закључила да су узрочници исељавања запошљавање, женидбене везе и породични разлози, школовање уз податак да се због притиска одселило једно лице. Реч је о возачу „Косовотранса“ на релацији Урошевац-Брезовица Слободану Пешићу који је напустио град 1979. због свађе са путником Албанцем. Због добијених претњи Пешић се одселио у Крушевац. Већина присутних је сматрала немогућим да је само једно лице отишло под притиском.⁸⁷⁹

Да у општини постоје међунационални проблеми упозорио је још 1969. на састанку ОК Велислав Марковић говорећи о одливу стручњака („заиста има великих напуштања“). Сматрао је да Срби и Црногорци одлазе из разних разлога, а партијске другове упозорио да се процес мора хитно испитати јер постоји много „гласина“. У публикацији *Урошевац и околина* (Београд 1975) у чијем редакционом одбору је било највише Албанаца стоји, међутим, податак да се тек неколико српских породица одселило у Београд, Ниш, Смедеревску Паланку и друге индустријске центре због бољих материјалних услова. На проблем исељавања су 1979. упозорени од стране локалног СУП-а и највиши општински функционери. Те године су откривене и две непријатељске групе, а против 130 лица предузете су законске мере.⁸⁸⁰

ОК у Клини разматрао је исељавање на седници 13. новембра. По подацима овдашње комисије из месне заједнице Јагода иселило се 69 породица (380 чланова), из Будисаваца 57 (316), Долца 50 (312), Штрупеља једна и др. Из шест овдашњих предузећа отишло је 43 радника. Комисија је закључила да је исељавање резултат друштвено-економских услова и притиска (посебно у Зајмову). Због физичких

⁸⁷⁹ М. Р., Потпуније о исељавању, *Јединство*, 6. новембар 1981, бр. 264, 3; М. Ристић, 3. Костић, Сваку појаву назвати правим именом, *Јединство*, 7. новембар 1981, бр. 265, 7; М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осерти, коментари, чланци)*, 233–235. Књижевно сведочанство о животу Срба и Црногораца у општини Урошевац оставио је Момчило Вујовић, који се и сам из Урошевца где је живео и радио иселио у Београд 1978. Неке податке, како је сам рекао, добијао је и од старијих информатора. Роман прати судбину неколико српско-црногорских породица чији су чланови углавном запослени у фабрици алата где је директор био Србин, а којег је албанска врхушка у фабрици и општини упорно покушавала да смени. Директор се на крају решио на оставку. За положај Срба и Црногораца у роману се окривљују њихови сународници у органима власти („јефтина запршка у косовском караказану“). М. Вујовић, *Од Косова до Косова*, књ. 1, Београд 2019, 279–402.

⁸⁸⁰ АК, 433, к. 110, ОК SKS Uroševac, Zapisnik sa sastanka ОК SKS, održanog 4. februara 1969; ААО, Исељавање, Борци памте све, *Јединство*, 19. март 1988, 3; М. Малетић (ур.), *Урошевац и околина*, Београд 1975, 35.

напада, ометања и уцена при продаји непокретности, пољских штета и осталих притисака отишло је шест породица. Након демонстрација забележено је 20 случајева притиска (директне и индиректне претње, узнемиравање, вређање и силецијско понашање). Због 34 ексцеса њихови извршитељи кажњени су административним мерама. Као најугроженија места издвајају се месна заједница Штупељ, села Реновац, Лесковац, Бокшић, Горњи Петрић, Берково, Видање и Бича. Појединим основним организацијама СК замерено је због пасивности и опортунизма.⁸⁸¹

Подаци локалне комисије анализирани су на седници свих већа СО Витина 27. новембра. Делегати су усвојили информацију комисије, а затим су утврђени конкретни задаци ради спречавања даљег исељавања. Отишло је 520 породица са 2.195 чланова и 370 појединаца. Кључни разлози за одлазак били су социјално-економске природе, затим пољске штете, скрнављење надгробних споменика и сл. Комисији је од демонстрација до 20. октобра поднето 47 захтева (44 појединца и три породице), сагласност је дата у 44, а три још увек нису разматрана.⁸⁸²

На седници ОК у Гњилану 8. децембра разматран је материјал локалне комисије. Из општине је исељено 807 породица и 29 појединаца, свега 4.050 Срба и Црногораца. Као основни узрочници наводе се мотиви друштвено-економске природе. Са брдско-планинског подручја иселило се 206 породица. Укупно је физички притисак примећен у три случаја уз ограду да вероватно није прецизан. Наводе се пољске штете, претње, свађе, скрнављење надгробних споменика, писање парола и памфлета и сл. Посебно се издваја Влаштица, где је запаљења једна српска кућа. Комисија је од демонстрација разматрала 86 захтева за одлазак, две породице су се иселиле, а једна најавила одлазак. ОК се обавезао да ради на елиминисању пропуста и на мерама против носилаца притиска са чим у вези посебно се сматра важним ефикаснији рад СУП-а, правосудних и других органа.⁸⁸³

Међутим, историографски подаци показују да се у гњиланској општини положај Срба и Црногораца временом погоршавао. Посебно је исељавање

⁸⁸¹ А. Лукић, Енергични против свих видова притисака, *Јединство*, 14. новембар 1981, бр. 271, 3.

⁸⁸² А. Зука, Заједништво једина алтернатива, *Јединство*, 28., 29. и 30. новембар 1981, бр. 283, 9.

⁸⁸³ Р. С., Узроци исељавања - основ за акцију, *Јединство*, 9. децембар 1981, бр. 291, 3.

захватило запослене у органима безбедности. Срби и Црногорци нису имали адекватну заштиту од стране сународника у органима власти, док је иселавање угледних домаћина поспешивало одлазак осталих. Трајко Ристић је отишао за Ново Село код Ниша, а за њим је кренуло више породица иако нису продале своја имања; из Влаштице се одселио Сента Матић за којим су, такође, кренули и остали махом се населивши код Ниша; из Ливоча су међу првима отишли извесни Миленковићи за којима су кренули поједини сународници да би сви скупа населили Трупале и Ниш. Из гњиланске општине највише се одлазило у Крагујевац, Крушевац, Краљево, Ниш, Светозарево и Београд. Етничка смена становништва донела је и промену у изгледу града, па су „никла“ читава албанска насеља са новим кућама мимо урбанистичког плана. Куће углавном нису рушене за разлику од сличних српских и црногорских.⁸⁸⁴

Да су притисци у општини постојали тврдио је 1969. Богдан Чигријановић на регионалном саветовању у време реорганизације СК. Као представник села Жегра говорио је о свађама, тучама и пољским штетама на рачун Срба и Црногораца. Сматрао је посебно штетним што нису предузете мере да се томе стане на пут на чему се има „захвалити“ неким локалним функционерима.⁸⁸⁵

За десет година по подацима гњиланске комисије забележено је седам силовања и покушаја силовања Српкиња и Црногорки од стране Албанаца. СУП је поднео одговарајуће кривичне пријаве. Од седморице починилаца тројица су били пунолетни, а четворица старији малолетници. Два преступника кажњена су затвором (један са годину дана, други са четири месеца), а против трећег и четворице малолетника поступак је обустављен. Познато је да су шовинисти имали праксу да нередере причињавају млади, међу њима лоши ђаци и студенти, скитнице, пијанице и душевно поремећени, чиме се желео стећи лажни утисак да лоша дела чине, заправо, људи са дна друштва и они слабије урачунљивости.⁸⁸⁶

За општину Липљан подаци су изнети на децембарској седници ОК и ИВ СО. Иселило се 277 српско-црногорских породица са 787 чланова и 294 појединаца.

⁸⁸⁴ Б. Б. Станковић, *нав. дело*, 89–103.

⁸⁸⁵ АК, 433, к. 81, ф. 58, Регионална саветовања у време реорганизације СК 1969, Жегра.

⁸⁸⁶ М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 189–192; М. Ђук, Ко је подржавао силеџијство, *Јединство*, 17. децембар 1981, бр. 298, 10.

Као мотиви наводе се бољи економски услови, односно да су се искључиво појединци исељавали због узурпације имовине, пољских штета, провокација и сл.⁸⁸⁷

Подаци за дечанску општину разматрани су на седници свих већа СО 16. децембра. Општину је напустило 75 српско-црногорских породица (половина њиховог укупног броја). Радне организације напустило је 69 лица од чега девет са факултетском дипломом. Највећи број људи отишао је због бољих животних услова, породичних и других разлога, а мањи под притиском (нарочито приликом продаје непокретности). Као драстичан пример притиска издвојен је случај Милана Шћепановића, кога је на њиви док је окопавао кукуруз тешко ранио комшија Албанац. Шћепановић је напустио Косово. Највише породица (33), готово цело село, напустило је Љумбарду.⁸⁸⁸

О узроцима и обиму исељавања из општине Исток говорило се на седници комисије за међунационалне односе ОК и Општинске конференције ССРН-а 5. новембра. Иселило се 109 породица са 2.088 чланова од чега 1.767 због запослења, затим 175 због притиска и 146 због несигурности. Детаљније информације дате су на децембарској седници ОК. Констатовано је да су разлози исељавања друштвено-економске природе, у првом реду запослење, школовање, усавршавање, бољи животни услови, али и нерешени имовинско-правни односи, скрнављење споменика и општа несигурност. Највећи притисци забележени су у Осојану, Ђураковцу, Дубрави, Црколезу и Добруши. Намерно причињавање штете, сеча и заузеће шума и паљевине приморали су поједина домаћинства на одлазак. Мештани Ђураковца појаснили су надлежнима своју несигурност. Према комисијским подацима из села је отишло 25 црногорских породица (162 члана). Након демонстрација иселила су се три лица - једно због бољих животних услова и два ради спајања са раније отишлом децом. На овој седници помиње се нешто већи број исељеника у односу на ону новембарску (180 породица са 2.459 лица). Највише

⁸⁸⁷ В. Перић, Ангажовање на отклањању негативних појава, *Јединство*, 12. децембар 1981, бр. 294, 3.

⁸⁸⁸ В. С., Притисака је било, *Јединство*, 17. децембар 1981, бр. 298, 6.

српских породица иселило се из Ђураковца (30) и Осојана (15) са 597 и 637 чланова. Исељавањем су масовније обухваћена села Белица, Кош, Вериће, Црколез и др.⁸⁸⁹

Прве податке о исељавању у општини Каменица дао је ОК на седници 13. новембра. Информацију је поднео председник локалне комисије Томислав Јовановић. Из општине се иселило 685 породица, а исељавање је захватило 42 села. Информација је била непотпуна и тек се накнадно морао утврдити прави узрок исељавања.⁸⁹⁰

С обзиром на чињеницу да је 15. октобар одређен као крајњи рок да општинске комисије доставе материјале скупштинској комисији јасно је да је рок прекршен. Највећи број извештаја послат је крајем новембра и током децембра, а из Приштине, Пећи и Каменице тек након интервенције надлежних органа фебруара 1982. Из тог разлога је и посебна анализа СИБ-а закаснила да би постала доступна јавности тек тог месеца.⁸⁹¹

Када се упореде резултати проистекли из рада комисија под патронатом Приштине, у првом реду оцене о узроцима и обиму, са закључцима комисија под патронатом Београда види се да се они битно разликују. Материјали косовске Скупштине засновани на подацима скупштинске и локалних комисија изазивају озбиљну сумњу. Наиме, у извештају косовске Скупштине из фебруара 1982. под

⁸⁸⁹ А. Лукић, О исељавању - извештај, *Јединство*, 6. новембар 1981, бр. 264, 3; Исти, Најенергичније против свих видова притисака, *Јединство*, 16. децембар 1981, бр. 297, 3.

⁸⁹⁰ Н. Н., Утврдити узроке исељавања, *Јединство*, 14. новембар 1981, бр. 271, 8.

⁸⁹¹ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*. Да је исељавање из пећке општине било обимно показује знатан број купопродајних уговора у којима је купац Албанац а продавац Србин или Црногорац. Препознајемо шаблон да продавац у уговору даје изјаву о слободној вољи (без принуде, обмане или под притиском) и да се обе стране унапред одричу накнадног судског спора. Нису ретки ни случајеви да се уговор потписује и неколико година након што је купац преузео имовину. Архив СПЦ, Збирка купопродајних уговора КИМ 1951–1981, Збирка купопродајних уговора 1955–1989, бр. 01-4/409, Уговор о купопродаји закључен између Партић Арсенија Крсто, из Љутоглаве са једне стране као продавца, и Кући Исуфа Бардк, са друге стране као купца исто тако из Љутоглаве, Пећ, 1. октобар 1976; *Исто*, Збирка купопродајних уговора КИМ 1961–1969, Општински суд у Пећи, бр. 816/67, Уговор о купопродаји, 20. децембар 1967; *Исто*, бр. 3/1968, Уговор о куповини и продаји, Пећ, 27. децембар 1968; *Исто*, бр. 6/69, Уговор о купопродаји, Пећ, 25. август 1969; *Исто*, Збирка купопродајних уговора 1960–1975, Општински суд у Пећи 1968–1975, бр. 13/71, Уговор о куповини, новембар 1971, *Исто*, Збирка купопродајних уговора 1957–1971, Уговори о деоби купопродаји решења 1957–1971, бр. 325/68, Уговор о купопродаји, Пећ, 15. октобар 1967; *Исто*, бр. 372/68, Уговор о купопродаји некретнине, Пећ, 1968; *Исто*, Збирка купопродајних уговора КИМ 1948–1989, Купопродајни уговори и уговори о деоби.

називом „Анализа о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова“ стоји да је исељавање 1971–1981. сложена појава у којој су узроци истовремено и комплексно деловали. Наводе се следећи узроци исељавања: економско-социјални, општа друштвено-политичка клима, разноврсни облици директних и индиректних притисака, неефикасност надлежних органа, лични / професионални и др. Притисак је, дакле, представљен као само један од узрока. Исељено је 52.767 лица (чланова домаћинства, појединаца и пунолетних). Када би се том броју додао број непунлетних из четири велике општине који није достављен (Приштина, Митровица, Урошевац, Пећ) онда би исти био већи. Од исељених српских домаћинства највећи број је из општина Лепосавић, Гњилане, Каменица, Витина и Призрен, а црногорских из ђаковичке, источке и дечанске. Како није постојала уједначена методологија прикупљања података није могуће приказати ни број одсељених по годинама, њихову социјалну структуру (село-град) и друге меродавне податке.⁸⁹²

Табела бр. 20 Исељавање 1971–1981. по подацима косовске Скупштине⁸⁹³

	Број исељених домаћинства			Чланова домаћинства	Појединаца	Пунолетних лица
	Уку.	Срп.	Црн.			
Укупно	6.190	4.407	440	28.035	1.501	23.231
Витина	520	2.195	370	...
Вучитрн	267	243	24	1.335	21	...

⁸⁹² АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; Аноним, Појачати идејну и друштвено-политичку одговорност, *Јединство*, 25. новембар 1981, бр. 280, 1.

⁸⁹³ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*. За општине Витина, Качаник, Клина, Липљан и Сува Река у извештају нема посебних података за српска и црногорска домаћинства; број исељених чланова домаћинства за општине Вучитрн, Дечани и Подујево изведен је на бази петочлане породице; за општине Митровица, Приштина, Пећ и Урошевац приказани су подаци о одјављеним пунолетним лицима према подацима СУП-а; из општина Глоговац и Драгаш није било исељених Срба и Црногораца у овом периоду. Ознака (...) у табели означава да нема података, а ознака (-) је исто што и 0 (нула). *Isto*. У материјалима југословенског Председништва налазимо податак да је међу исељеницима највише земљорадника, затим радника и самосталних занатлија и најмање стручњака. У највећем броју случајева одлазиле су читаве породице (просечно 4,4 члана), док су поједини чланови ретко остајали на Косову. Материјал показује да је исељавање захватило урбану и руралну средину, а највише општине Гњилане, Приштина, Митровица, Каменица, Витина, Подујево, Урошевац, Пећ и Клина (Срби), односно Ђаковица, Исток и Дечани (Црногорци). *Isto*, 803, к. 131, *Informacija o uzrocima iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova*.

Гњилане	810	807	3	4.040	29	...
Дечани	79	2	77	395	-	...
Ђаковица	155	28	127	642	-	...
Исток	180	109	71	2.459	-	...
Качаник	20	77	-	...
Клина	310	1.763	-	...
Каменица	940	940	0	4.700	-	...
Митровица	-	6.453
Лепосавић	1.131	1.131	-	3.808	-	...
Липљан	221	787	994	...
Ораховац	157	129	28	597	87	...
Пећ	-	7.526
Подујево	318	269	49	1.590	-	...
Призрен	654	622	32	1.609	-	...
Приштина	-	6.806
Србица	156	127	29	773	-	...
Сува Река	272	1.265	-	...
Урошевац	-	2.446
Глоговац	-	-	-	-	-	...
Драгаш	-	-	-	-	-	...

ИВ Скупштине Србије је 17. јула на основу закључака републичког Председништва образовало радну групу за испитивање исељавања. Општине изван покрајина обавезане су да детаљно испитају досељавање са Косова. У првом реду мисли се на податке о броју досељених породица са бројем чланова, годином досељавања, узроцима и разлозима исељавања, ценом продате имовине и осталим детаљима. Укупно је 84 општина послало материјале, а 30 није. Сакупљени су подаци о преко 5.000 исељених лица и то углавном домаћина. На Косову су сумњали у њихове исказе, јер су давани изван покрајинске територије. Било је, иначе, тешкоћа при сакупљању података и проналажењу лица због недостатка евиденцијских извора и њиховог одсуства (годишњи одмори, службено), па су материјали били непотпуни. Општине су обавезане да дају податке и о исељавању

Албанаца из уже Србије на Косово за шта су тражени слични подаци као и у случају исељавања Срба и Црногораца.⁸⁹⁴

Извештај ове радне групе од новембра 1981. сачињен је из материјала општинских комисија са анкетним упитницима и изјавама дела исељених, статистичких података из пописа, информација органа унутрашњих послова и појединих републичких органа управе, материјала Комисије за односе са верским заједницама, одређених података покрајинске и савезне провенијенције. Инсистирало се, дакле, на вишеслојности извора. Код републичког СУП-а су још раније предузете посебне мере да се преко пријавно-одјавне службе обезбеде што потпунији подаци о исељеницима са пребивалиштем у ужој Србији. Финални извештај у првој глави даје податке о обиму и карактеристикама исељавања (обим и интензитет, тенденције исељавања, структура одсељених домаћинстава и лица, карактеристичне средине одакле се исељава и у које се даље насељава становништво, узроци), у другој се говори о формама притиска, у трећој о социјалним проблемима приликом досељавања, а у четвртој о понашању организованих субјективних снага и државних органа на Косову. На крају су дате закључне напомене и предложене мере у циљу заустављања исељавања.⁸⁹⁵

Према овим подацима разни облици притиска као разлог исељавања 1961–1981. наводе се у око 35% случајева. Тај број је вероватно већи имајући у виду да један број анкетираних није подробније објаснио одлазак (неки су се плашили последица), док се у једном броју случајева као разлог одласка наводе други мање директни разлози који у себи садрже различите облике притиска. Директан притисак наводи се у 12,5% случајева, одсуство личне сигурности у 10%, национална нетрпељивост у 4,8%, штете на поседу и имовини у 2%, недостатак заштите од стране државних органа и различит третман на радном месту у по 1,5%. Тражење запослења наводи се као разлог у 33% случајева. У случају општине Крагујевац од укупно досељених 1.598 породица њих 1.127 (70,52%) је навело да су отишли управо због овог проблема. Од свих испитаника са Косова тражење

⁸⁹⁴ АК, 151, Материјали са 99. седнице Председништва САР Косова, одржане 21. септембра, Информација о активностима на утврђивању узрока и заустављању појава исељивања Срба и Црногораца са Косова, Приштина, 15. септембар 1981; АЈ, 130, к. 803, Анализа о узроцима и појавима исељивања Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године).

⁸⁹⁵ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова.

бољих услова за живот наводи се у 11,9%, разни породични разлози у 9%, немогућност школовања деце на матерњем језику у 3,9%, тражење бољих услова за школовање деце у 3%. Око 1,4% је тврдило да никаквих притисака на њих није било. Укупан број исељених Срба у ужу Србију 1961–1981. према овом извештају износи 85.061, а Црногораца 16.783. Бројка би у оба случаја била већа, јер би требало убројати исељене у Црну Гору, друге републике, Војводину и иностранство.⁸⁹⁶

⁸⁹⁶ Исто.

4.4 Исељеници - стара и нова средина

Напуштање сопственог дома означава прекретницу у животу појединца и породице. Таква животна промена подразумева нови дом и често другачије животне и радне услове. Навикавање је, природно, теже када се долази у средину са другачијим навикама и обичајима. Срби и Црногорци су се током овог периода непрестано носили са дилемом да ли остати или отићи са Косова. То питање је у књижевном смислу обрадио Зејнел Зејнели у роману *Косово и Метохија, ми или они*. Као дописник *Политике* из Приштине седамдесетих вероватно је и сам био на таквом извору информација да је могао доста тога чути и видети. Роман говори о проблемима обичне српске сеоске породице која је под притисцима натерана да размишља о одласку. Приповедач, домаћин Стеван, жали се у роману како су млађи укућани склонили идеји да се оде, а старији желе да остану умирујући млађе да је раније било и теже време. Стеван доживљава изгнанство 1999. у ужу Србију и тамо умире. Зејнели описује дирљиву сцену како умирући сељак на постељи тражи да му се донесе косовска земља коју ставља на груди.⁸⁹⁷

Новинар Драган Барјактаревић је 1982. писао да се део исељеника носи са психичким последицама због одласка из средина у којима су њихове породице генерацијама живеле. На психичке промене утицала је и чињеница да је исељавање многе довело до физичког осиромашења („већина који су се иселили народски речено пала са коња на магарца“).⁸⁹⁸

Косовски сељак се тешко мирио са напуштањем огњишта с обзиром на дубоку везаност за своје тло. Машински инжењер Зоран Нешић из села Доње Љупче одселио се у ужу Србију 1974. због притиска првих комшија Бериша („Свака српска кућа имала је свог „дахију“ који се о њој помно старао“). Зоранова мајка умрла је десетак дана пре одласка од, како је рекао, туге што напушта дом и сахрањена је у Крушевцу.⁸⁹⁹

⁸⁹⁷ З. Зејнели, *Косово и Метохија ми или они*, Цетиње 2008, 12–230.

⁸⁹⁸ D. Barjaktarević, Ni silom, ni milom, *Duga*, 31. jul 1982, br. 220, 12–13.

⁸⁹⁹ М. Боковић, *нав. дело*, 84–87.

Просветни радник Милош Раденовић из Дробеша је, примера ради, по одласку направио од косовске земље бисту и оставио у аманет најближима да по његовој смрти одлеме један комад и баце у раку да би се сахранио са косовском земљом. Можда и тај детаљ довољно говори о везаности косовског сељака за своје тло.⁹⁰⁰

Исељеници су били препознатљиви по солидарности приликом решавања животних проблема у новој средини, али су тешко успевали да се без већих личних драма прилагоде новим и углавном другачијим животним условима. Исељавање је незаобилазно носило личне и породичне драме. Одрасли људи морали су се поново доказивати на послу, многи бракови нашли су се пред испитом, децу је чекала средина са другачијим школским програмима, новим наставницима и васпитачима, а код дела одсељених кидане су пажљиво неговане породичне, родбинске и пријатељске везе. Као да је понешто од свега овога сублимирано у сведочанству једног исељеника:

„Тамо су ми остали пријатељи, рођаци, моји школски другови. У послу сам се већ доказао. Овде морам све испочетка, да би се изборио за свој лични и друштвени статус. И што год учиним могу погрешити. Другачији је менталитет ових људи, другачије навике, нисам сигуран како да се понашам ни на сахрани ни на весељу. Све се бојим да ћу се обрукати, да нећу бити правилно схваћен. У овом крају су ми једина утеха моја деца [...].“⁹⁰¹

Многи исељеници имали су на Косову боље животне услове почев од услова становања до послова које су обављали. То говори да су отишли како би се спасили од различитих форми албанског притиска. Зато и не чуди признање многих од њих да ни под којим условима не желе да се врате на Косово, чак ни када се крајем осамдесетих увелико спекулисало са том идејом и кренуло у том смеру.⁹⁰²

Исељеници су се често у новој средини сусретали са егзистенцијалним проблемом. Многи од њих су имовину продали испод тржишне цене. Да ствар буде још гора по њих често су и даље плаћали порез, јер није извршен пренос. Селидбом

⁹⁰⁰ Исто, 97.

⁹⁰¹ Исто, 111.

⁹⁰² Исто.

су нарочито била погођена пољопривредна домаћинства која су, продајући имовину испод реалне цене, остала и без стамбених и економских зграда, обрадиве земље, машина и сл. У таквим случајевима промена је значила и опште осиромашење. Већина њих сама је решавала стамбено питање изградњом или куповином куће, а ређе преко организација удруженог рада. Процес њихове стабилизације трајао је, заправо, дуго, а ни након неколико година нису били ретки они који су и даље живели доста сиромашније у односу на мештане. Примера ради, многи досељеници у општини Алексинац од продате имовине на Косову могли су да купе старије и трошне кућице са малом окућницом и нешто земље, а у општини Лесковац и мање земље него су раније имали. Личним ангажовањем и одрицањем кроз неколико година некако су успевали да изграде нове куће, мада су и крајем 1981. били бројни они који живе у врло скромним условима. Дакако, још један егзистенцијални проблем било је запослење. Крајем 1981. у општини Краљево 416 досељеника тражило је посао.⁹⁰³

Исељеници су имали различита искуства у новој средини, дакле и добрих и лоших. Драгољуб Вукашиновић из Пећи доселио се у Ново Село код Врњачке Бање. Његово искуство било је повољно, иако су их локалци понекад називали „Шиптарима“. Адаптација Вукашиновића, може се рећи да је то био уопштени проблем, била би и бржа да није праћена носталгијом.⁹⁰⁴

Сличан коментар имала је и једна жена која је са мужем и децом отишла из Обилића у Глоговац код Богатића. Одласку је претходио психофизички притисак, а преломни моменат били су напади на децу. О животу у новој средини је рекла:

„Сада покушавамо да пристојно уредимо свој живот, али никада нећемо имати оно што смо имали. Тачно је да је овде тихо и мирно, али моја душа пати за оним што смо оставили на Косову. Нема нити једне ноћи да не сањам нашу кућу у Обилићу.“

Њен муж је, такође, осећао носталгију. Недостајала су му три брата која су остала, другови, колеге и пријатељи са којима је „ишао на плес“ („Немам те људе овде“). Имао је идеју да се са сином врати само у случају да се поправе услови, иако су

⁹⁰³ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова.

⁹⁰⁴ Ј. А. Mertus, *nav. delo*, 125.

лепо примљени у новој средини. Један од његових синова добро се снашао у новој средини, оженио се и није планирао да се врати.⁹⁰⁵

Митровчанин Звездан Шундић одселио се након завршетка студија у Београду са супругом у Дубраву код Врњачке Бање. Односи са мештанима нису били задовољавајући у почетку, али су се временом побољшавали. До неспоразума је долазило, макар је тако сматрао, због великих разлика у менталитету.⁹⁰⁶

Са Косовцима је у савезној Скупштини 1986. био и грађевински инжењер Бранко Мишевић из Сувог Дола код Приштине, који се 1969. иселио у Смедерево. Одселио се наводно због притисака, јер је пружао отпор националистима и сепаратистима након демонстрација 1968. Нико га, како је тврдио, није ни спречавао да оде. У новој средини све је било другачије:

„Ми... тамо, „ми смо страно тело у туђем организму“. Од нуле морамо почети и доказивати се. Напуштајући свој завичај, напустио сам другове, пријатеље, рођаке итд. Тамо сам морао стварати не само ја, него сви ми морамо стварати све изнова, из почетка. Балисти и иредентисти су се поиграли са горким судбинама десетина хиљада породица. [...] Није лако напустити родни крај, родни завичај.“⁹⁰⁷

Бранко Мишелић, један од говорника у Косову Пољу 1987, није имао повољно искуство у новој средини, али је имао разумевања за нове комшије:

„Другови, ја сам се иселио привремено. Вероватно нисам отишао и напустио родни завичај због вруће погаче и медених колача. Кажем, покајао сам се одмах што сам напустио свој завичај, јер тамо где сам отишао а и сви остали који су отишли са Косова и Метохије, нису дочекани с добродошлицама и са врућим колачима. Морали смо се тако борити и изборити се за свој третман, за парче хлеба. Није то нимало лако. Ја не замерам ни тим људима тамо, јер нашим доласком ми смо угрозили њихову упосленост, објекте инфраструктуре, морали су градити болнице, школе итд. итд. Тако смо направили дуплу штету. Ово овде оставили смо

⁹⁰⁵ *Isto*, 125–126.

⁹⁰⁶ *Isto*, 132.

⁹⁰⁷ ААО, Исељавање, Шта су Косовци рекли у Скупштини, *НИН*, 13. април 1986.

балистима, или остављамо балистима да оставе свој циљ, а тамо смо створили економске и друге проблеме.“⁹⁰⁸

Истом приликом професор Властимир Тодоровић из Гњилана казаће да се одселио у Ниш због напада на сина јединца. Његово искуство у новој средини било је, такође, лоше:

„Одселио сам се, али, мало пре један мени рече овде, покајао сам се што сам се одселио. Ја не само да сам се покајао, него откако сам се одселио, сматрам да сам док будем жив сам осуђен на вечиту робију. И не бојим се било шта да кажем, јер нема веће казне од тога.“⁹⁰⁹

Извесни мајстор се сећао да је напросто желео да оде било где због физичких притисака које је трпео. Конкурисао је за посао у месту Вреоци за које, признао је, раније није ни чуо. Тамо је и примљен. Осећао је носталгију углавном због оца који је остао у вучитрнском селу. Ипак, ваљало се суочити са разним материјалним неприликама. Кућу је почео зидати 1981, уселио се наредне године и добио кћерку. Био је задовољан новим животом. Њему као супругу и оцу било је најважније да не мора стрепети за породицу.⁹¹⁰

Судија Момчило Елек из Митровице одселио се седамдесетих у Ваљево. Имао је проблема да се навикне на средину и место правног референта у „Крушику“ ако знамо да је раније био судија. Ипак, то место је морао прихватити („Никакве услове нисам тражио, нити сам на то имао право“). Након шест година добио је стан, а жена се запослила две године по доласку. И поред релативно пристојних услова споро се адаптирао:

„Тешко је живети међу новим људима, треба се привићи на другачији менталитет. И овде је присутан локализам, има понекад неразумевања према нама са Косова али - мора се живети.“⁹¹¹

⁹⁰⁸ К. Николић, *нав. дело*, 202.

⁹⁰⁹ *Исто*, 211.

⁹¹⁰ М. Ђоковић, *нав. дело*, 9–11.

⁹¹¹ *Исто*, 12–13.

Душанка Пјевац из Приштине се одселила у Лазаревац након демонстрација 1981. Отишла је због страха за своје кћерке, али је и лично трпела разне притиске. Тек кроз пет година у Лазаревцу добила је уговор на неодређено време. Међутим:

„И опет чујем кажу како сам ја Шиптарка са Косова дошла да им узмем посао. Па нисам живела у Албанији, живела сам у Југославији. Овде су ми помогли људи које нити знам нити познајем.“

Управо због таквих људи је и заволела Лазаревац. На Косово би се вратила, како је истакла, само ако се ситуација побољша.⁹¹²

Божидар Додић из Дробеша одселио се након што је под притиском продао имање 1979. Дошао је у Вучјак код Смедерева. Имао је осећај да је странац кога мештани не воле, иако је сигуран да многи и не знају о притисцима које трпе њихови сународници.⁹¹³

Мило Милић, дипломирани економиста, је 1980. напустио приштински „Рамиз Садику“ и одселио се у Лазаревац. Није био задовољан животом у новој средини:

„Овде су Шумадинци, људи некако другачији, нисмо исте нарави. Нисам ни тамо ни овде. Нисам нашао себе и то никаква држава не може решити.“⁹¹⁴

Возач Бобек Трајковић одселио се из Суве Реке 1979. у Смедерево. Сећао се како му нови пријатељи у шали псују „мајку шиптарску“.⁹¹⁵

Петар Соколовић из села Кабаш код Витине иселио се у Смедерево. Говорио је о напорима да се изнова подигне домаћинство („Не бих то никада никоме пожелео. Где си рођен тамо ти је најбоље“).⁹¹⁶

⁹¹² Исто, 15–17.

⁹¹³ Исто, 28.

⁹¹⁴ Исто, 31.

⁹¹⁵ Исто, 38–39.

⁹¹⁶ Исто, 40.

Инжењер „Трепче“ Момчило Комад иселио се из Звечана у Лазаревац 1978. Иако је био технички директор лазаревачке „Електродистрибуције“ био је носталгичан. У Звечану су му остали, како је рекао, и срце и душа.⁹¹⁷

Владимир Маровић из Загрмља код Пећи био је машински техничар у пећкој фабрици „Рамиз Садику“. Због разних притисака отишао је у Лазаревац. Тврдиће да је лепо примљен, али је стално сањао Косово где су му остали рођаци, пријатељи и очев гроб.⁹¹⁸

Ранко Ничић се одселио 1978. из Подујева у Трстеник, где је био технолог у „Првој петолетци“. Био је самац и добио стан, али није био задовољан:

„У Трстенику се нисам снашао. Другачији су људи, други менталитет. Сутра би се вратио на Косово.“⁹¹⁹

Драгославу Симићу који је отишао у Десимировац код Крагујевца 1982. био је првенствено важан осећај слободе у новој средини. Стекао је њено поштовање тако што је и он уважавао нове комшије.⁹²⁰

Машински инжењер Зоран Нешић одселио се са породицом 1978. у Трстеник и запослио у „Првој петолетци“. Рекао је:

„Овдашњи мештани нас гледају са подозрењем. Није ни чудо јер је велики притисак нас прогнаних са Косова на Трстеник, Краљево, Крагујевац, Крушевац и друга места.“⁹²¹

Чиновник у приштинском ОК Момчило Алашевић дошао је са породицом у Краљево, најпре радио физичке послове, а касније се запослио у СУП-у:

„Чини ми се да нас људи овде, у Краљеву непотребно критикују, иако смо и ми, људи са Косова донекле допринели да се изграде насеља Краљева и плаћамо далеко

⁹¹⁷ Исто, 41–46.

⁹¹⁸ Исто, 49–51.

⁹¹⁹ Исто, 61–64.

⁹²⁰ Исто, 71.

⁹²¹ Исто, 84–87.

вишу цену за плацеве од оне која је реална. Моја сестра Нада не може овде да се навикне да живи. [...] Предала је молбу да се врати [...].⁹²²

Славко Мојсевић, домаћин који се иселио у Лазаревац, имао је непријатно искуство. Наиме, имао је велики проблем да сахрани мајку на месном гробљу. Председник Месне заједнице је то упорно одбијао, иако је Мојсевић показао жељу да као и остали мештани уредно плаћа одржавање гробља. Сем тога, мајка је имала пребивалиште у општини. Тек на интервенцију комуналног инспектора, пореклом Косовца, она је и сахрањена на месном гробљу.⁹²³

Механичар „Трепчатранса“ Мирољуб Милентијевић се због притисака на послу одселио са женом и дететом у Крагујевац и запослио у „Застави“. Овде је имао боља примања. Међутим, није успео да се навикне и дружио се готово само са Косовцима. Посебно су га револтирала позиви мештана („шовиниста“) да се врати на Косово након демонстрација 1981. Наредне године се вратио и запослио у Митровици. Био је убеђен да би се много људи вратило из Крагујевца ако би им се обезбедило запослење.⁹²⁴

Места са већим бројем исељеника имала су одређене инфраструктурне проблеме. Краљево је можда и предњачило. Крајем осамдесетих овде је било око 20.000 Косоваца. Председник краљевачког Социјалистичког савеза Раде Милићевић био је мишљења да је општина свих тих година имала коректан однос према Косовцима („Ми смо их, наравно, све време прихватили као своје, и тако ће бити и даље, мада њихово нагло досељавање значи за град велики списак проблема“). Милићевић је говорио о комуналним проблемима проузрокованим њиховим доласком уз коментар да су општински органи „из људских разлога“ били попустљивији према насељеницима у погледу законитости градње. У том смислу им је толерисано да са извесним закашњењем уведу воду и канализацију, а инспектори су их притискали тек када би због великог броја људи и неадекватних услова запретила епидемија.⁹²⁵

⁹²² Исто, 72–73.

⁹²³ Исто, 114–115.

⁹²⁴ М. Лопушина, *Želim svoje ognjište, Intervju*, 12. novembar 1982, br. 38, 38–39.

⁹²⁵ ААО, Исељавање, Повратак је почео, *НИН*, 12. март 1989, 6.

Ново Село код Ниша је интересантан феномен. Овде се од 1971. становништво скоро удвостручило. Чак је и председник Месне заједнице био Косовац Новак Чејовић, некадашњи радник подујевског СУП-а (иселио се 1968). У селу је због комуналних проблема 1977. забрањена градња како би се решили нагомилани проблеми. Да то није урађено очекивало се најмање 200 кућа Косоваца. И након демонстрација 1981. било је много заинтересованих који су очекивали дозволу за долазак овде. Чак и сам Чејовић за десетак њих није успео да посредује да дођу.⁹²⁶

На примеру београдске Калуђерице одсликавају се, такође, многи од проблема исељеника. У ово предграђе дошао је један број њих. Насеље су, пре свега, мучили инфраструктурни проблеми (недостатак струје, воде, канализације, школа и остало). У Калуђерици се зидало без грађевинских дозвола, па су са правне тачке многи овде живели илегално.⁹²⁷

Истраживања Руже Петровић дају одређену слику како је изгледао пут исељеничке породице. Петровићева је утврдила да су исељеници махом населили приградска насеља, чак и онда када је реч о урбаном становништву. Дошавши у нову средину већином су зидали куће, а 14% њих живело је у друштвеним становима. Овај последњи податак је у несразмеру са стереотипним мишљењем да су придошлице биле привилеговане у коришћењу друштвених станова. Међу корисницима друштвених станова углавном је реч о дефицитарним кадровима (лекари, инжењери, судије, ВКВ радници) и војним лицима. Уосталом, то је била пракса у целој земљи. Расположива стамбена површина била је у већини случајева мања него на Косову. Петровићева је била свесна површног утиска да посматрач са стране прво запажа велике куће исељеника, а не трошне кућице. Одлазак неког доктора или инжењера из Приштине или друге урбане средине на обод мање вароши могао је да има и одређене психолошке последице. С обзиром на велику повезаност исељеника (родбинска, завичајна) долазило је до формирања групе кућа, сокака, улица и насеља са компактним становништвом косовског порекла. По одласку са Косова највећи проблем биле су егзистенцијалне прилике. Осим

⁹²⁶ Д. Миленковић, С. Виријевић, Нови људи у Новом Селу, *Народне новине*, 27–28. јун 1981, бр. 5629, 8.

⁹²⁷ В. Рупар, Староседеоци и дошљаци, *Политика*, 5. март 1979, бр. 23495, 14.

стамбеног требало је решавати и питање запослења. У том контексту није био редак пример да се прво насели домаћин у потрази за послом, а касније за њиме дође остатак породице. Међутим, средина која се пунила људима тешко је могла упослити и локално становништво, а камоли придошлице. Косовци су се сналазили и на разне начине долазили до посла, а у предузећима су се често заједно држали. Према изјавама општинских функционера и службеника они су прихватили послове без обзира на њихову врсту, тежину и доходак. Исељеници су већином сматрали да је однос институција према њима био коректан и без издвајања у односу на мештане. Око трећине исељених сматрало је да су надлежни показали незаинтересованост према њиховим проблемима, а симболичан број да су наишли на отпор. У том контексту највише се помињу проблеми везани за градњу кућа (чекање на разне дозволе, увођење струје и водоводне мреже). Половина исељеника била је задовољна односом мештана према њима, а остали не. Међутим, ту је распон ишао од одељености до нетрпељивости. Немали број исељеника је, чак, сматрао да су имали боље односе са Албанцима него са новим комшијама. Староседеоци су због различитог дијалекта често разврставали Косовце у посебну групу („Шиптари“). Треба, иначе, имати у виду да су локалне средине склоне да друге и себе „чашћавају“ различитим надимцима (Крушевљани - „чарапани“), мада се у случају Косоваца примећивала злонамерност. Косовци су у термину „Шиптар“ осећали недобронамерност и мржњу. Исељенике је од мештана делио и стил понашања и опхођења. Они су дошли из средине са више традиционалног и јаком сродничком и етничком повезаношћу у средину где је то мање важно и где су односи савременији (не нужно и бољи). Дошавши из средине где су се као неалбанци држали чврсто скупа у средину где је углавном становништво било српске националности па није било такве блискости, исељеници су могли стећи утисак да су изоловани. Међутим, брзо по доласку Косоваца дошло је и до склапања многих бракова са мештанима. Требало би имати у виду да је део исељеника идеализовао нову средину с обзиром на раније искуство са Албанцима. Млађе и образовано становништво лакше се уклапало, док је сељак теже прихватао промену јер је дошао у средину где махом не зна никога и нико не зна за њега. За таква лица промена средине представљала је често потпуни растанак и искорењивање. Међутим, како је у истраживању Петровићеве ова група (сељаци) била бројна не

треба да нас чути висок проценат исељеника са лошим мишљењем о староседеоцима.⁹²⁸

Често су исељеници осећали да мештани неће или не могу да разумеју њихово искуство живота на Косову. Они исељеници који су у новој средини говорили о притисцима долазили су, чак, под „лупу“ службе. Један инжењер је био позван на разговор на којем му је „саветовано“ да не шири приче о притисцима јер му нико неће веровати („Ако сте нешто непријатно и доживели на Косову прећутите“) и да о разговору не каже ни супрузи која је остала са децом на Косову чекајући да јој супруг обезбеди посао у ужој Србији. Оперативац службе је био рођени Косовац.⁹²⁹

Момчило Комад је имао проблем да објасни Лазаревчанима шта се стварно догађа „доле“. Нису му веровали да ће доћи до албанске побуне и пријатељски га саветовали да због безбедности ћути. За време демонстрација 1981. посетио га је оперативац службе и распитивао се за његово мишљење.⁹³⁰

Саговорници за потребе нашег истраживања великом већином су тврдили да су осећали притисак од стране Албанаца у готово свим сферама живота. Живот овде, како каже Слободан Иличковић из Пећи, био је „напет, пун тензија и страха и неизвесности“. Он није желео да оде (протеран 1999); Љубинка Божовић, ученица из Жеровнице код Митровице, сећала се да су стално избијале свађе са Албанцима у средњој школи и да је касније била у неприлици да нађе посао због националног кључа. Митровчани, брат и сестра Саша и Биљана Јевђовић, тада ђаци, нису имали непријатна искуства са албанским ђацима, иако су били свесни албанизације. Наши саговорници су већином сматрали да су исељеници лоше примљени у новој средини. Било је и другачијих мишљења - од оног да то није било правило већ је зависило од случаја до случаја до оног да су добро примљени. Радница „Трепче“ Миланка Лачковић, протерана 1999, приметила је да се многи нису снашли у новој средини али да су млађи били прилагодљивији, а студент из Приштине Славица

⁹²⁸ R. Petrović, *Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini*, 8–9. Један исељеник који је под киријом живео у Београду тражио је везу да запосли супругу која је са децом остала на Косову. Она је имала вишу школу, али се муж препоручивао да супруга може да ради било који посао („Нисам у ситуацији да бирам“). М. Ђоковић, *нав. дело*, 14.

⁹²⁹ Исто, 5–6.

⁹³⁰ Исто, 46.

Вучковић да су адаптација и односи са мештанима битно зависили од материјалног стања у смислу да су богатији боље „прошли“. Студент Предраг Микетић из Пећи је тврдио да је неразумевање мештана настало „због скупо продатих а јефтино купљених имања у ужој Србији“. Ретко који саговорник, попут средњошколаца Горана и Сузана Ђоковић, имао је мишљење да су иселјеници добро примљени. Средњошколки Слађани Радуловић из Клине није било познато како су примљени иселјеници. Да ли то можда говори да су изгубљени контакти? Она, наиме, лично није ни познавала неког ко се иселио, а за оне који су отишли казаће да су се селили због својих потреба и жеље. Вероватно да као средњошколка није превише ни размишљала о овим темама. Оно што је заједничко већини саговорника јесте да им је сметао термин „Шиптари“, којим су често мештани ословљавали придошле Косовце.⁹³¹

Врло лоше искуство у новој средини имала је Марина Станић (1971) из Митровице. Породица је живела у насељу Тамник. Иселила се око демонстрација. Марина се у Митровици углавном дружила са муслиманима са којима је ишла у одељење на српском. Искуство суживота њене породице са Албанцима било је лоше. Мајка као Српкиња послата је да предаје у Бајгору српски, а оцу су претили да се сели. Марину су прогањали албански ђаци. Један је био посебно упоран о чему она сведочи:

„Они су били осми, а ми четврти разред. Дечак који ме је напао држао је маказе да ми на глави направи крст и исече моју дугачку косу. Фатмир (њен друг – примедба аутора) се био са њим, а ја сам другог тукла. Онај са маказама бежи јер ја вриштим и зовем полицију. Хватам га за руку и кажем Фатмиру да зове полицајца који је ту на раскрсници. Хоће да се отме, ја не дам. Грize ме за руку, боли, много боли, али

⁹³¹ Разговор са Слободаном Иличковићем, 1953. године (година рођења), Пећ (место живљења у овом периоду или неку годину касније); Разговор са Миланком Иличковић, 1957, Пећ (два брата се иселила из Лапушника код Дренице у Кучево „због економске ситуације и притисака“); Разговор са Сашом Јевђовић, 1963, Митровица; Разговор са Биљаном Јевђовић, Митровица, 1965; Разговор са Љубинком Божовић, 1964, Жеровница; Разговор са Јадранком Милић, 1965, Призрен; Разговор са Љиљаном Лачковић, 1961, Митровица; Разговор са Јеленом Лачковић, 1967, Митровица; Разговор са Миланком Лачковић, 1942, Митровица; Разговор са Браниславом Миловановићем, 1963, Митровица; Разговор са Момиром Тодоровићем, 1959, Обилић; Разговор са Гораном Окиљевићем, 1961, Приштина; Разговор са Предрагом Микетићем, 1959, Пећ; Разговор са Слађаном Радуловић, Клине; Разговор са Славицом Вучковић, 1963, Приштина; Разговор са Снежаном Дедовић, Пећ, 1964; Разговор са Сузаном Ђоковић, Приштина, 1965; Разговор са Снежаном Бојовић, Приштина, 1966; Разговор са Бранком Радечом, 1955, Дрваре код Вучитрна (иселио се јер због уписне квоте није могао да се упише на факултет).

нећеш, нећеш. Полицајац трчи и хвата га за уши, удара му шамар и одводи га држећи за раме. Ја гледам у руку, крв отиче ко да ме је пас ујео. Учитељица ме прати до куће. Рука је цела отечена. Имам 51 годину и тај ожиљак се и даље види.“ Када је насилник сазнао од ње да се сели био је, како је приметила, тужан. Чак јој је рекао да сада у насељу нема ниједне Српкиње за малтретирање. Иако је била дете примећивала је исељавање и то је много погађало:

„Како идем улицом ка школи свакога дана по једна кућа се исељава. Само видим, оградe се дижу од блокова, не видим више дворишта својих комшија. Чујем, отишли јуче, решили. Крагујевац, Смедерево, Краљево... На терасама се појављују неки други људи, непознати људи, Албанке у димијама. Неће да говоре са нама, не одговарају на моје „Добро јутро“ или „Добар дан“. Оне старе комшије нас благо избегавају.“

Отац је решио да прво исели породицу. Свесна да ће ускоро да се сели Марина се опет на улици, овога пута случајно, срела са истим насилником:

„Почео је да ме дозива: 'Србешт, Србешт'. Био је бесан, љут. Тргнуо ми је руку. Ја у неком шоку, дете од девет година, окренем се и питам шта хоће. Ево, види, идем, селим се, добио си шта си хтео! Стајао је немо и гледали смо се право очи у очи. Мислила сам да ће ме ударити. Био је неколико година старији, можда четири или пет. Одједном му је лице постало тужно. Нисам разумела зашто. Отворих кесу и рекох му да изабере једну оловку да ме се сећа. Узео је једну и даље ме немо гледао. Питао је да ли може да ме испрати до куће. Можеш, рекла сам. Ћутали смо. Када сам стигла до капије рекао је да сам последња Српкиња у овом крају и да сада немају ниједну Српкињу више да јуре. Махнули смо једно другом и то је било то!“ Марина је од учитељице добила на поклон књигу, а ђаци из одељења су се потписали. Ствари, углавном намештај, породица је натоварила у „Заставин“ камиончић. Једну лепу јелку отац је дао њеном ујаку по одласку. Касније по доласку у Митровицу увек би се расплакала када је види. Одлазак је био посебно емотиван:

„Дан селидбе ћу памтити док сам жива. Мислим да сам тог дана задњи пут дисала пуним плућима, била своја на свом, слободна, припадала тамо где сам се родила.“

По одласку је често сањала Косово, чак и махала возу који иде тамо. У Смедереву су уследиле нове трауме. Марина је била одличан ђак, али се то по одласку променило:

„Ништа није добро. Деца ми се смеју. Старе су ми ципеле, ругају ми се. Мучан ми је сваки дан. Погледом тражим моје другаре. Тражим и оног Албанца. Боже зашто, зашто? Треба да ми је лепо, а ја тонем. Хоћу у моју Митровицу, вратите ме.“

Интересантно, један још раније досељени Косовац предњачио је са притиском на њу:

„Враћала сам се кући, а неки дечак из 4/2 Јанићијевић Милорад ишао је пар метара иза мене, ругао ми се, смејао и дозивао "Шиптарко, Шиптарко" - убила сам Бога у њему, гурнула сам му главу у бару и да жена из комшилука није видела кроз прозор удавила бих га!“

Касније у средњој школи Јанићијевић јој је признао да је хтео да се покаже као „велики Србин“ и да су то исто и њему радили по доласку у Смедерево. Наставник историје, пореклом са Козаре, био је један од ретких који је Марину одлично прихватио и битно утицао да побољша оцене. Осми разред је тако завршила као одличан ђак. Разредна, према Марининим речима врло резервисана према њој, увидела је да је погрешила и касније се извињавала. Наводно, тако се понашала револтирана што се син иселио из Смедерева, јер није могао да се запосли „због Шиптара“. Маринина мајка се запослила у вртићу, а отац је дуго долазио из Митровице једном месечно. Коначно је и он прешао, запослио се, али се никада није помирио са одласком и водио је неуредан живот. У почетку су становали приватно. Марина је, иначе, примећивала да су исељени кадрови лако добијали боље послеве и простране станове, а још боље ако су били комунисти. Они су касније дигли кредит и саградили кућу, иако нису продали имовину у Митровици нити дедовину у Брњаку у Ибарском Колашину где се након изградње бране могло стићи само чамцем. Дуже време по доласку је слала и добијала разгледнице и писма из Митровице, али временом је и то престало. Сећање на Митровицу је и данас јако. „Сада имам 51 годину. До своје тридесете сам се успављивала тако што сам замишљала да идем од куће до школе у Митровици са својим другарима. Да ме баба води на пијацу и купује лепе ствари. Волела сам да шетам са њом и до "Крашове"

продавнице која је била на северу. У стварном животу никада више нисам отишла у Тамник!“

Никада није била задовољна околношћу да живи у Смедереву. Претпоставићемо да је њено искуство било непријатно, а сећање на Митровицу неизбрисиво. У оба случаја је претрпела неправду.⁹³²

Писање *НИН-а* 1982. потврђује да су се неки од исељеника вратили на Косово. Конкретно се говорило о повратку 25 породица и још толико које су поднеле захтев за повратак. За поједине исељенике ни бољи материјални положај у новој средини није био довољан разлог да остану. Брачни пар Угриновић, просветни радници, вратио се, иако су и муж и жена раније на Косову били незапослени. Новинар Александар Тијанић бележи речи секретара ОК у Приштини Буда Вујисића да су повратници наишли на пуно разумевање, а посебно радних организација. Разуме се, међу могућим повратницима било је и таквих који су условљавали повратак послом, станом и другим бенефицијама, па су надлежни страховали да би повлађивање њима могло довести до бунта оних који се нису селили.⁹³³

Чињеница је, такође, да су многи Албанци повратак исељеника доживљавали као нову колонизацију Косова. Осим тога постојао је и страх да би неки могли одговарати за недела над Србима и Црногорцима и да би евентуалним повратком била угрожена и економска егзистенција због мањка радних места.⁹³⁴

Преостали Срби и Црногорци на Косову имали су специфичан осећај горчине одласком својих најближих, комшија и пријатеља. Наравно, не сме се заборавити да је сваким одласком српско-црногорска заједница била све мања и на тај начин слабија. *Политика* је броју од 5. августа 1982. објавила писмо једне Приштивке из кога се може наслутити понешто од овога:

⁹³² Разговор са Марином Станић, 1971, Митровица.

⁹³³ АЈ, 803, к. 197, Izveštaj o sprovođenju mera i akcija za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca iz Kosova za period januar-jun 1984. god.; А. Тијанић, Чему се враћају, *НИН*, 24. октобар 1982, бр. 1660, 14–15.

⁹³⁴ М. Милошевић, *Страхови и наде*, 10.

„Данима, ноћима и месецима носим као најтежу мору, готово физички бол, иселавање другова са радних места, комшија из зграде и пријатеља из града. Никада нико неће сазнати патњу уплаканих лица жена и деце и пометње мушкараца, који са спакованим стварима, одлазе, опраштајући се од својих комшија и родбине. Никада нећу заборавити тугу моје девојчице док ми саопштава да јој се један по један друг иселава, и школске клупе остају празне. Живим са горким осећањем тескобе да после таквих одлазака својих комшија, сакупљамо се ми који смо остали. Што нас мање остаје, безнађе је веће. [...] Утолико је дубља моја жалост за градом са којим сам расла. Свака улица и сваки булевар натопљени су мојом љубављу и љубављу мојих родитеља који су били његови градитељи и у НОБ-у и у миру. Зар човек није несрећан кад мора да напусти град, коме је поклатио свој живот, створио свој дом, своју срећу, и веровао да ће у братству са свима моћи да узгаја своју децу и њихову будућност. Несрећна сам и због својих другова и пријатеља Албанаца, које и сада волим, и који нису криви за нашу муку, и који крију своја лица од срамоте за коју нису одговорни. Када смо ових дана, за време годишњег одмора, свратили да обиђемо пријатеље, моја ћеркица је радносно узвикнула: „Лепа моја Приштино“. А мало даље био је паркиран камион - људи су товарили ствари и селили се ко зна где. Не умем то да објасним своме детету.“⁹³⁵

Милован Ј. Богавац у хроници о Великој Реци записаће да су одсељени сељани одржавали контакт са преосталим Србима и Црногорцима и, чак, долазили на славе које су постајале све масовније као вид отпора албанизацији. Великоречане је јако погађала смрт одсељених у туђини, као и обрнуто, па су се људи често виђали и по сахранама. Богавац сведочи:

„Људи су тешког срца напуштали родно село. Приликом сељења, односно испраћаја са онима који су остајали било је тешких сцена. Многима се грло стезало, губиле речи, поздрављало са сузама у очима, гласно плакало, а неки ридали и гушили у сузама као мала деца. Напуштали су тако очевину и дедовину с болом у срцу и тугом големом.“

Мештани су били још тужнији када је одлазила нека бројнија породица као она Миодрага Дубовца, чији је одлазак 1970. и симболично означио албанску већину.

⁹³⁵ М. Мишовић, *nav. delo*, 291–292.

Мештани су осећали и знали су шта то за њих представља и зато су организована саветовања на којима је утицано на преостале људе да не продају имовину. Међу сељанима су се појавили људи који су временом постајали прави сеоски трибуни попут Миломира Богавца, браће Љиљак, браће Јанковића и др.⁹³⁶

Брачни пар Трајковић из Приштине, настањен у Врњачкој Бањи, свео је своје односе са Косовом готово искључиво на ретке посете родбини и пријатељима. Посећивали су и пријатеље Албанце („Честити су то и поштени људи. Кад смо полазили, нису могли у очи да нас погледају. Неки су плакали“).⁹³⁷

Саговорници за потребе нашег истраживања осећали су горчину одласком сународника. Наравно, и међу њима је било одређених разлика. Славицу Вучковић исељавање није битније пореметило, јер се чланови њене уже и шире породице углавном нису селили, а Снежану Дедовић „делимично“ јер није трпела притисак нити је ко њој близак отишао због чега ни она није размишљала о одласку. Исељавање је, ипак, већином битно утицало на оне који се нису одселили. Средњошколки Јадранки Милић из Призрена одлазак ујака са породицом за Краљево 1972. („зато што му је речено да неће добити ни стан ни посао јер је Србин“) био је својеврсни шок јер као девојчица више није могла да се игра са братом и сестром од ујака. Није размишљала о одласку јер је отац тако желео, иако је примећивала и осећала притисак. Као интересантан детаљ наводи да је била члан локалног фолклорног друштва у којем је избегавана српска ношња за разлику од албанске и турске. Електричар Момир Тодоровић из Обилића осећао је „беспомоћност“ одласком сународника, Предраг Микетић „празнину“, а Бранко Радеч штету. „Трепчин“ рударски инжњер у Старом Тргу и Лепосавићу Милка Цикић казаће да је за њу одлазак људи „изазвао тугу, страх од оног што следи и све већу бесперспективност“. Цитирамо њене речи:

„Нисам била сигурна да ли је храброст остати или отићи.“

Контакт са исељеницима већина саговорника одржавала је писмима или телефонским путем, а било је и међусобних посета. Микетић је један од оних који

⁹³⁶ М. Ј. Богавца, *нав. дело*, 175–192.

⁹³⁷ Б. Марјановић, *Људи жељни мира*, 25.

је одржавао овакве везе „једино када би се срели у граду при њиховим посетама најчешће родитељима када би евоцирали успомене“.⁹³⁸

⁹³⁸ Разговор са Слободаном Иличковићем; Разговор са Миланком Иличковић; Разговор са Јадранком Милић; Разговор са Љиљаном Лачковић; Разговор са Јеленом Лачковић; Разговор са Миланком Лачковић; Разговор са Момиром Тодоровићем; Разговор са Гораном Окиљевићем; Разговор са Милком Цикић, 1939, Митровица; Разговор са Предрагом Микетићем; Разговор са Славицом Вучковић; Разговор са Снежаном Дедовић; Разговор са Сузаном Ђоковић; Разговор са Снежаном Бојовић; Разговор са Бранком Радечом.

5. ВЛАСТ И ИСЕЉАВАЊЕ

5.1 Јосип Броз Тито, Савез комуниста Југославије и Савез комуниста Србије

Тито је уживао неприкосновени углед у земљи која се временом суочавала са све дубљим политичким, друштвеним и економским проблемима. Од њега се с обзиром на политичку моћ очекивало да понуди решење за сваки проблем у земљи о чему сведочи на хиљаде писама пристиглих у његов кабинет. Процењивало се да је око половине њих приказивало истините проблеме са којима се појединац у реалном животу среће. Иако су се ове представке и жалбе највећим делом односиле на повреду самоуправних права радника, анализа материјала пристиглог са Косова показује да су посредни били и међунационални проблеми.⁹³⁹

Председник је, без икакве сумње, уживао знатан углед и на Косову. Дан младости у његову част мобилисао би више десетина хиљада људи, а штафета је свуда свечано дочекивана и испраћена. Титова популарност била је таква да је постао и јунак у народним песмама Срба, Црногораца, Албанаца и Турака.⁹⁴⁰

Косовска реалност је, међутим, битно одступала од тих традиционалних парада у Титову част. На национализам и сепаратизам председник је упозорен, свакако не и први пут, јесени 1966. када је у његов кабинет стигло писмо о притисцима у општини Вучитрн. Аутор, који се није потписао бојећи се последица, пише да је у току „велика сеоба Срба“ и позива председника да то лично провери. Тито је проверу наложио Добривоју Радосављевићу.⁹⁴¹

Већ приликом посете покрајинске делегације 23. фебруара 1967. Титу, вероватно уз његово одобрење, начињен је и наизглед симболичан преседан када је партијска делегација из Приштине ословљена као делегација Косова и Метохије.

⁹³⁹ М. Стојановић, Писма без одговора, *Политика*, 12. октобар 1972, бр. 21201, 5; Аноним, Не речи - него дела, *Политика*, 28. фебруар 1973, бр. 21336, 5; Аноним, Од свег срца хвала, друже Маршале, *Политика*, 1. март 1973, бр. 21337, 5; Аноним, Самовоље локалне управе, *Политика*, 2. март 1973, бр. 21338, 5.

⁹⁴⁰ D. Vučinić-Varga, Tito - inspiracija narodnog pesnika Kosova, u: *Tito o Kosovu Kosovo o Titu : simpozijum održan u Prištini 9–10 decembra 1977*, 451–457; Р. Златановић, Топле поруке другу Титу, *Јединство*, 22. мај 1967, бр. 21, 1, 3; Аноним, Штафета свечано дочекана и испраћена, *Јединство*, 13. мај 1968, бр. 20, 1; Г. Нешић, Р. Барјактаревећ, Тито је симбол нашег напретка, *Јединство*, 16. мај 1977, бр. 39, 1–5.

⁹⁴¹ П. Симић, *Распето Косово : документа о Косову и Метохији*, 55–57.

Тиме је она и формално изједначена са републичким, чиме је готово неприметно изостављена ранија формулација „делегација ПК СКС за Косово и Метохију“. Исту промену, тренутно само у насловима, прихватила је и штампа, а у текстовима је још увек коришћен ранији назив.⁹⁴²

Тито је 20. марта на састанку са најужим руководством пре одласка на АПКМ разменио мишљења о тамошњој политичкој ситуацији. Више саговорника упозоравало је на национализам и сепаратизам.

Добривоје Радосављевић је тврдио да „има тенденција ка стварању републике“.

Коча Поповић је оценио да се још увек јавно не поставља питање републике („из обзира, док прикривено тиња осећај неправде“), изразивши бојазан у шта може да се претвори афирмација Албанаца.

Петар Стамболић је политичко расположење Албанаца оценио „мутним“, напоменувши да националисти и сепаратисти на основу бројног стања све очигледније захтевају републику. Упозорио је да се мора водити рачуна о интересима Срба и Црногораца, чији су кадрови после пленума плански ослабљени.

Драги Стаменковић се сложио са Стамболићем, изневши тврдњу да су се међунационални односи драстично погоршали са чиме су се присутни сложили.

Међутим, Едвард Кардељ је инсистирао да треба омогућити пуну културну, језичку и историјску афирмацију Албанаца уз скандалозну поруку да би требало прихватити идеју о републици ако би до ње дошло „братским договором“ Срба и Албанаца.

Тито је коментарисао да исељавање кадрова под притиском личи на албански „примитивни патриотизам“, али је избегао да се одреди према питању републике. Практично, Кардеља није ни подржао нити осудио. Био је близак идеји о бржем и тренутнијем решењу питања положаја АПКМ путем уставних промена, него идеји

⁹⁴² АЈ, 837, к. 94, бр. 249/67 (стр. пов.), Стенограм разговора друга Тита са делегацијом Косова и Метохије, одржаним у Београду, 23. фебруара 1967; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 144.

комуниста Србије да се ово питање решава „демократски“ у дужем периоду и кроз постојеће институције.

Титов боравак у АПКМ 25–28. марта различито је примљен међу Албанцима, Србима и Црногорцима. Албанци су имали довољно разлога да посету виде као подршку уставној еманципацији, а други су, како је то лепо описао један извештач, очекивали да он као неприкосновени лидер „подвикне“ и „укроти“ албанске руководиоце. Тито је имао прилику да разговара са низом функционера и да у неколико наврата говори окупљеном народу. Његова кључна порука је да не сме бити дискриминације без обзира на националну структуру уз апел да Албанци треба да постигну стварну равноправност („не само на речима“).⁹⁴³

Тито је, као што је редовно чинио у оваквим приликама, позвао грађане да доследно чувају братство и јединство и не дозволе да дође до експлоатације неког народа као што су, како је рекао, били експлоатисани Албанци у међуратној Југославији. Покрајина је пример да се „може, без обзира на националну припадност и различите вјероисповјести, без обзира на разлике у језицима и друго - заједнички радити и живјети“ и средина где сви грађани имају једнаке могућности за напредак. У Пећи је, међутим, приметио да међу стручњацима има највише Срба и Црногораца, оценивши то наслеђем прошлости које треба праведно мењати. Лично је веровао да ће у року од три године албански кадрови додатно ојачати. Помињући редом непријатеље земље ниједном није издвојио националисте и сепаратисте, чак је и критиковао све присутније гласове да природни прираштај Албанаца погађа привреду („ништа не смета, већ нас само тера да брже стварамо животне услове за све већи и већи број становника“). Скупа гледано, Албанци су могли бити задовољнији његовим наступом.⁹⁴⁴

⁹⁴³ М. Живковић, *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, 146–150. Опширније о Титовим говорима приликом посете: Аноним (pr.), *Tito : razgovori i govori na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1967.

⁹⁴⁴ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Председник Тито на Косову 1950, 1967. и 1971. године; *Исто*, к. 95, Изводи из јавних иступања друга Тита од VIII конгреса СКЈ до краја 1968, 21. јануар 1969; *Исто*, к. 94, II-11-86/9, Забелешка о одговору председника Тита на здравицу Боривоја Зивгаревића на ручку у Призрену, 27. март 1967; *Исто*, II-11-86/10, Забелешка о говору председника Тита на збору у Ђаковици и снимак говора, 27. март 1967; *Исто*, II-22-86/12, Забелешка о одговору председника Тита на здравицу председника ПК ССРН Бранка Шкембаревећа на ручку у Пећи, снимак одговора, 28. март 1967; Аноним, Председник Тито на Косову и Метохији, *Јединство*, 27. март 1967, 1–5; Аноним, Завршена посета председника Тита Косову и Метохији, *Јединство*, 3. април 1967, бр. 14,

Октобра 1968. покрајинска делегација посетила је Тита не би ли га подробније упознала са политичким стањем. Вели Дева је пренео Титу утисак да након укидања додатка за стручне кадрове појединци напуштају Покрајину и да то српско-црногорски националисти приказују као албански притисак да се иселе. Тито их је подсетио да је годину раније упозорио да се не могу отпуштати Срби и Црногорци како би се запослили Албанци, али се начелно сложио са планом да се национална структура запослених усклади са структуром становништва. Састанак је обележио спор Петра Стамболића и Деве. Стамболић је критиковао привредну и политичку климу у АПКМ, позиве на стварање републике и посебно инертност Фадила Хоџе по том питању и гласове неких приштинских кругова да Југославија сноси одговорност за лоше односе са Албанијом. Хоџа је одговорио да је Стамболићево мишљење изоловано и да то није став комуниста Србије. Састанак је приведен крају уз Титову опаску да ће се боље упознати са проблематиком.⁹⁴⁵

Децембра су у Титов кабинет пристигла два писма. Сасвим је сигурно да су аутори очекивали разумевање и помоћ у складу са његовом репутацијом, свесни да Тито има могућност да једним наступом у јавности питање исељавање наметне као прворазредно савезним, републичким и покрајинским властима. Њихова надања остала су узалудна. У првом писму га непотписани аутор обавештава да је на делу инфилтрација балистичко-фашистичких елемената у органе власти и друштвене институције због чега са породицом живи у непрестаном страху. Зато апелује на Тита да предузме мере, јер једино у њега има поверење. Петог децембра стигло је друго непотписано писмо. У писму се Фадиљ Хоџа и Вели Дева означавају као инспиратори национализма, оцењује да је Албанцима дато превише права и даје подршка ставовима Добрице Ћосића. Аутор завршава писмо речима да то „мисли цео српски и црногорски народ и који су у Србију и који су у црну гору“.⁹⁴⁶

1–5; Д. Ивановић, Р. Ђукић, Посета председника Тита Косову и Метохији, *Политика*, 26. март 1967, бр. 19207, 1–2; Р. Ђукић, Д. Ивановић, Посета председника Републике Косову и Метохији, *Политика*, 27. март 1967, бр. 19208, 1–3; Аноним, Посета председника Републике Косову и Метохији, *Политика*, 28. март 1967, бр. 19209, 1–2; Аноним, Завршена посета председника Републике Косову и Метохији, *Политика*, 29. март 1967, бр. 19210, 1–2; Аноним, Говор председника Тита политичком активу Косова и Метохије, *Политика*, 30. март 1967, бр. 19211, 1–2; Д. Ивановић, Р. Ђукић, Сличице са пута по Косову и Метохији, *Политика*, 30. март 1967, 2.

⁹⁴⁵ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 404–405.

⁹⁴⁶ П. Симић, *Распето Косово : документа о Косову и Метохији*, 119–120, 126–128; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 637.

Пред разговор Тита са руководством Србије на Брионима 24. јануара 1969. у његов кабинет пристигло је писмо Павла Јовићевића у којем се указује на разорно деловање национализма и сепаратизма. Тврди се да су националисти и сепаратисти преузели најбитније позиције, да је посреди систематски притисак на Србе и Црногорце, да се у одређеним приштинским круговима знао и датум када ће доћи до новембарских демонстрација, да је албанска омладина индоктринирана, а граница према Албанији практично неконтролисана. Јовићевић је Титу препоручио Вели Деву и Кадрија Реуфија као функционере способне да изађу на крај са проблемима и предложио да се у Приштину врате Кољ Широка, Блажо Радоњић, Орхан Невзати и Предраг Ајтић са истим циљем. У супротном, навео је, извесна је додатна компликација међунационалних односа. Јовићевић је оставио отвореном могућност да Тита лично упозна са својим сазнањима.⁹⁴⁷

Састанак на Брионима одржан је, дакле, након овог писма. Тито је оценио да је по суверенитет и интегритет земље штетно што се користи застава идентична оној у суседној Албанији („застава је симбол државности, суверенитета“) и препоручио да се може користити благо измењена застава којом би се изразила албанска народност. Начелно је одбацио могућност да Албанци као народност имају право на самоопредељење. То је и казао Фадиљ Хоџи и Вели Деви:

„Ја не признајем мањине него етничке групе. Заправо Црногорци и Срби су постали етничке групе тамо јер ви имате већину тамо. Али, због те већине, не може се сада рефлектирати на право отцепљења, јер ту има више елемената... Уосталом куда отцепљење? Ка Албанији? Присаједињење Албанији која је на далеко нижем нивоу него што је Југославија? Огромна је разлика у могућности развитка Косова у склопу Албаније или у склопу Југославије. У Југославији шиптарски народ може да се развија.“

Из наведеног се намеће закључак да се Тито више бринуо да би уједињење АПКМ са Албанијом угрозило материјалну будућност југословенских Албанаца, а не да би такав чин најгрубље погазио интересе Србије и на другом месту Југославије.⁹⁴⁸

⁹⁴⁷ М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, 134.

⁹⁴⁸ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 430–433; М. Павловић, *Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991.*, 154; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 496–497.

На брионском састанку код Тита, у присуству најодговорнијих политичара Србије, отворено је више питања.

Марко Никезић је говорио о национализму и сепаратизму, посебно у професорској и високошколској средини, оцењујући да такво упориште има континуитет и да се проблем игнорише. Говорио је и о притисцима националиста на албанске комунисте уз опаску да Вели Дева поспрдно зову Девић под утиском да је погазио албанске националне интересе.

Дева је хвалио борбу СКК против покушаја избијања нових демонстрација децембра у Ђаковици и тенденције да се новембарске демонстрације прикажу као дело обичних Албанаца а не албанске реакције. Титу је објаснио да Албанци махом заузимају ниже друштвене позиције и као такви бивају слабије плаћени, па се код њих буди незадовољство. То је илустровао случајем рудника у Ајвалији у којем су готово сви Албанци рудари, а Срби и Црногорци службеници. Са тим у вези даље наводи да за прве није купљен аутобус за превоз, док други, наводно, уживају у низу привилегија. У једнонационалној средини, што је Дева тачно оценио, ово би био сукоб на линији радници-службеници, али је овде попримио другачији карактер („У таквој ситуацији могу да на чело незадовољних избијају они којима национални сукоби и конфронтација највише одговарају“). Дева је известио Тита да бројни Срби и Црногорци након демонстрација не одлазе на партијске састанке, оценивши да је то последица деловања српског шовинизма.

Фадиљ Хоца је ставио знак једнакости између два шовинизма („И један и други шовинизам је прешао у офанзиву и то је крајем новембра достигло врхунац“) уз познату оцену покрајинског руководства да је један од битнијих извора међунационалних проблема недовољан развој албанске народности који омогућава уплив примамљиве пропаганде из Албаније. Она је, наводи даље, дубоко потцењена, делујући на Албанце заводљиво „поготово кад се те социјалистичке леве пароле обуку и у национално рухо“. Комунисти из тих разлога морају заједно радити на безбедности Срба и Црногораца, закључио је.⁹⁴⁹

⁹⁴⁹ АЈ, 837, к. 94, II-3-а-1/76, Забелешка о разговорима Председника Републике са представницима Социјалистичке Републике Србије на Брионима 24. јануара 1969. Није искључено да је Вели Дева заиста понео тај поспрдни надимак. Слично се дешавало и другим Албанцима за које се из неког

Фебруара 1970. Тито је примио информацију о 10. Конференцији ПК. Њу је сачинио Секретаријат ПК, а у Београд је упућена на захтев председниковог кабинета ради потпунијег информисања председника. Тито је тиме детаљније упознат са сложеном економском ситуацијом која оптерећује међунационалне односе. Конференција је процењивала нужним да се исправи дисбаланс у националној структури запослених уз ограду да се кориговање таквог стања не сме чинити на штету осталих. Титу је сугерисано да се више пажње мора посветити развоју просвете, средстава јавног информисања и издавачке делатности албанске и турске народности, јер ће то, како је наглашено, позитивно деловати на развој међунационалних односа. За албански национализам је изнета оцена да негира социјалистички развој и напада СКК да не спроводи доследно политику националне равноправности. Наглашено је да исти поставља нереалне захтеве за решавање проблема албанске заједнице, чинећи то „преко ноћи“ и независно од постојећих услова и могућности, чиме се стварају илузије, шири незадовољство и неповерење код Албанаца. За српски национализам оцењено је да негира потребу за пуном националном равноправношћу Албанаца и Турака под паролом да им је дато сувише права.⁹⁵⁰

Тито је у присуству Марка Никезића и председника ИВ Србије Миленка Бојанића 27. априла у Београду примио косовску делегацију. Већ сам њен састав био би проблематичан из разлога што су присутни Срби и Црногорци били познати по компромисерству према албанском национализму (председник покрајинског ИВ-а Илија Вакић, секретар ПК Михаило Звицер, председник покрајинског Већа синдиката Богољуб Недељковић, председник покрајинског Председништва СУБНОР-а Боро Дрмончић).⁹⁵¹

разлога сумњало да „раде“ за Србе. Политиколог са Косова Миланко Булукић сећао се на збору у Косову Пољу 1987:

„Жао ми тог једног поштеног Албанца коме је теже него мени, кога су се одрекли у Извршном већу, он се презива Хасан Хоџа, а они га називају Хасановић. Зову га телефоном ноћу у Извршном већу: „Ђубре једно албанско“ и спусте му слушалицу. Покушали су сад да га избаце из стана, потпуно незаконито. Ишао сам тамо да га заштитим, а замало нисам погинуо.“ К. Николић, *нав. дело*, 142.

⁹⁵⁰ АЈ, 837, к. 94, II-3-а-1/76, бр. 1258/4-68 (стр. пов.), Питања са којима се бавила Десета покрајинска конференција Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију.

⁹⁵¹ Аноним, Председник Тито примио делегацију Косова, *Јединство*, 30. април и 4. мај 1970, бр. 34–35, 2.

Вели Дева је истакао да је преброђена међунационална криза узрокована демонстрацијама и да су националисти и шовинисти свих „боја“ малобројни јер СКК у потпуности влада ситуацијом.

Фадил Хоџа је тврдио да политика према Албанији даје одређене резултате, затраживши веће отварање према Тирани не би ли косовски Албанци разбили илузије.

Илија Вакић је напоменуо да „преливање“, како је у оригиналу рекао, медицинских стручњака у друге крајеве постоји, објашњавајући то последицом слабих примања.

Тито је делегацији указао на значај економског повезивања са остатком Југославије и Србије уз то да акценат треба да буде на прерађивању сопствених сировина и оспособљавању радника. Иако је 1967. тврдио другачије сада је упозорио на природни прираштај Албанаца („Ја не мислим да треба куповати, извините, пилуле итд. али иначе треба и са просветне стране да се више ради“). Проценио је да би свако економско заостајање Косова било иницијална каписла за политичке и друге проблеме. Пристао је на Хоџин предлог да дође у посету до краја године, упитавши пре тога Никезића да ли комунисти Србије имају нешто против ове посете. Добио је одговор да немају.⁹⁵² Тиме се само усађивала пракса да се односи Тита, република и Војводине са Косовом одвијају мимо Србије и то је у наредном периоду више пута потврђено.

Титова посета Косову 1971. временски коинцидира са политичком нестабилношћу у Хрватској, а мање и у самој Покрајини. Зато и не чуди што је Тито у кратком року посетио и Загреб и Приштину. На Косово је дошао са делегацијом високих републичких и савезних функционера. Похвалио је уставне промене као прогресиван чин радничке класе на задовољство народа и народности („Сваки од наших народа може да буде задовољан само ако има право да сам собом управља“), позвао на партијско јединство на принципима демократског централизма и приметио да је привредни развој недовољно видљив услед тешког привредног наслеђа. Апеловао је на надлежне да спроведу неопходне мере како би Косово имало приоритет у коришћењу средстава Фонда за неразвијене („треба да буде

⁹⁵² АЈ, 837, к. 94, II-2/459, Разговор председника Тита са делегацијом Косова, Београд, 27. април 1970.

брига читаве наше заједнице“), апелујући на републике и Војводину да сарађују са Косовом на принципима слободног тржишта.⁹⁵³

Последњег дана посете Тито је разговарао са политичким активом Косова.

Михаило Звицер је акценат ставио на изворе и мотиве националистичких појава, одбацујући као непријатељску пропаганду гласове да се СКК затворио у провинцијске оквире.

Јован Печеновић је говорио о случајевима неповерења у СКК.

Међутим, једно излагање је одступало од других. Павле Јовићевић је и на овом месту упозорио на погоршан положај Срба и Црногораца и штетну праксу перципирања Косова као друштвено-политичке заједнице Албанаца. И једном и другом, навео је, помажу поједини високи комунисти Албанци који у својим сепаратистичким намерама рачунају на демографску експлозију сопственог народа. Из тог разлога је апеловао да се изгради систем који ће онемогућити сваку мајоризацију. Јовићевић је смело истакао да су уставни амандмани „скројени“ против интереса Срба.

Катарина Патрногић је била прва која га је оптужила за национализам, подсетивши присутне да су и његове раније критике одбачене. Таква дисквалификација била је врло опасна. Тито је тада подвукао незадовољство стањем у СКК („нећемо се разићи док се не сложимо“).

Вели Дева је навео да посао тренутно тражи око 100.000 људи.

Илијаз Куртеши је позитивно коментарисао уставне промене.

⁹⁵³ М. Мишовић, *nav. delo*, 367; З. Вукићевић и др., Титова посета Косову, *Јединство*, 15. април 1971, бр. 30, 1–6; Аноним, Поруке за сва наша времена, *Јединство*, 5. мај 1980, бр. 104, 14–15; Н. Селмановић и др., Ако хоћемо имати јединство наших народа, мора постојати јединство Савеза комуниста, *Политика*, 13. април 1971, бр. 20662, 5–6; Аноним, Тито: Треба створити такве међусобне односе да један другоме помажемо, *Политика*, 13. април 1971, 6; Аноним, Тито у Урошевцу и Гњилану, *Политика*, 14. април 1971, бр. 20663, 1; Аноним, Учинићемо све да се и на Косову осети благодет нашег социјалистичког развоја, *Политика*, 14. април 1971, 5; З. Л, Предложени уставни амандмани представљају историјску прекретницу, *Политика*, 14. април 1971, 5; Н. Селмановић и др., Наша заједница биће јача ако у њој сви буду равноправни, *Политика*, 15. април 1971, бр. 20664, 5; З. Логар, Није нормално да се свака разлика у интересима претвара у политичке сукобе, *Политика*, 15. април 1971, 5.

Тито је одбацио гласове из развијених република да се доста средстава шаље Косову, а то се даље нерационално троши.⁹⁵⁴

Павле Јовићевић се није бранио пред Титом („Друже Тито, лажу вас. Приказују вам стање које је супротно стварности - међунационални односи су веома лоши а насилно иселјавање Срба траје“. Политичку ситуацију је означио као „никад гору“, поткрепивши то конкретним именима села са бројем иселјених и именима села са потпуном депопулацијом Срба и Црногораца. Миле Кордић се сећао да је Тито био намрштен после Јовићевићевог излагања, а да му је Вели Дева нешто шапутао. Састанак је, по наводима Миладина Вилотића, завршен у непријатној атмосфери, а Тито је затражио да се испитају Јовићевићеве тврдње. Након тога се, као што смо раније назначили, Катарина Патрногић обрушила на Јовићевића и добила снажан аплауз, док га нико од српско-црногорских комуниста није подржао. После састанка покрајински секретар информисања Миле Лазић скренуо је пажњу новинарима да не пишу о иступању Јовићевића. Присутни су се упутили у приштински Клуб новинара у којем су српско-црногорски комунисти, сада у приватној атмосфери, хвалили Јовићевића и критиковали Патрногићеву.⁹⁵⁵

Тито је наредни пут посетио Косово 3–4. априла 1975. Махмуту Бакалију скренута је из безбедоносних разлога пажња да пажљиво чува дефинитивни програм посете. Тито је изразио очекивање да ће развој Косова пратити развој остатка државе уз опаску да народ са „оптимизмом гледа у своју даљу будућност“. У разговору у Фабрици амортизера интересовала га је национална припадност радника, односно флукуација радника. Добио је одговор да је међу запосленима 56% Албанаца, а да је иселјавање слабог интензитета и да није забележан ниједан случај одласка у иностранство. Тито је политичку ситуацију на Косову оценио позитивном уз коментар да се овде сложено живи. Говорио је и о међузависности економије и међунационалних односа („стално унапређивање међунационалних

⁹⁵⁴ Аноним, Разговор председника Тита са политичким активом Косова, *Јединство*, 19. април 1971, бр. 31, 4–5.

⁹⁵⁵ М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, 134; И. Б. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 631.

односа од огромног значаја за што бржи и складнији економски развитак свих подручја наше земље“).⁹⁵⁶

Титу су о политичкој ситуацији реферисали Махмут Бакали и председник ИВ Скупштине Косова Богољуб Недељковић. Бакали је истакао да је она сасвим повољна уз појачано учешће СКК на свим нивоима и сасвим спорадичне случајеве национализма. Објаснио је да се албански национализам јавља у сепаратистичком облику, српски у унитаристичко-хегемонистичком, црногорски „по правилу, на великосрпским основама“, док се симболично јавља и турски. Из тог разлога апеловао је да се спроведе диференцијација по искуствима из 1966, 1968. и 1971. Указао је, такође, на важност сарадње и поверења у оквиру Србије уз оцену да Приштина на обострано задовољство сарађује са разним земљама и Албанијом без намере да монополизује те односе на штету државе.⁹⁵⁷

Није небитан детаљ да је Тито постао почасни доктор наука УП (други шеф државе који је понео ову почасну титулу био је председник Индије Фахкрудин Али Ахмед исте 1975). У Титовом случају у образложењу одлуке Савета УП наводи се, између осталог, председников допринос решавању националног питања на Косову. Титу је, међутим, председник Председништва ЦК СКС Тихомир Влашкалић још раније у писаним сугестијама снисходљиво предлагао да приликом доделе „негде у неупадљивој форми каже да је Косово у оквиру СР Србије“. Тито то није услишио.⁹⁵⁸

⁹⁵⁶ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Дефинитивно одобрени програм посете председника Тита Косову, Београд, 19. март 1975; *Исто*, Реч председника Тита приликом доласка у Ђенерал Јанковић, Ђенерал Јанковић, 3. април 1975; *Исто*, Реч председника Тита приликом доласка у Приштину (кратко препричано), Приштина, 4. април 1975; *Исто*, Детаљи из разговора председника Тита у Фабрици амортизера у Приштини, Приштина, 4. април 1975; *Исто*, Одговор председника Тита на здравицу Џавида Ниманија, Приштина, 4. април 1975; Pokrajinski komitet SK Kosova (ur.), *Govori druga Tita na Kosovu, Priština* 1975; M. Šalja i dr. (pr.), *Tito na Kosovu 1975.*, S. I., 1975; В. Петровић, Т. Милић, Заједничким напорима постићи ћемо да животни стандард на Косову буде на нивоу наших развијених крајева, *Политика*, 4. април 1975, бр. 22089, 1–2; Т. Милић, В. Петровић, Ваше јединство мора бити дубоко повезано са јединством свих народа Југославије, *Политика*, 5. април 1975, бр. 22090, 1–4; Аноним, Захваљујући братству и јединству народа и народности Југославија има велики престиж, *Политика*, 6. април 1975, бр. 22091, 1; Аноним, Поруке за сва наша времена, *Јединство*, 5. мај 1980, бр. 104, 15; Аноним, Принципијелно решавање националног питања, *Јединство*, 11. мај 1980, бр. 110, 6.

⁹⁵⁷ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Уводно излагање председника ПК СКК Махмута Бакалија приликом разговора председника Тита са политичким активом Покрајине на Брезовици, 3. априла 1975, Приштина, 31. март 1975.

⁹⁵⁸ *Исто*, Одлука комисије Правног и Филозофског факултета у Приштини о додели почасног доктората председнику Титу, Приштина, 28. март 1975; АК, 223, к. 7, ф. 21, br. 27-30/75, Zabeleška о

Након упорног инсистирања Махмута Бакалија Тито је октобра примио у Београду делегацију „Трепча“. Рудар Адем Синани информисаће председника да су међунационални односи међу рударима хармонични („тако смо чврсти код братства и јединства да не може боље бити“) и да се сви заједно боре против национализма. Тито је задовољно приметио да код рудара и „уопће код занимања где има много националности“ треба да влада интернационализам. Бакали је председника даље упознао са постојањем сепаратистичких снага, рекавши да немају утицаја међу масом јер се против њих СКК активно бори. Тито је, баш како је било и карактеристично за њега, позвао на будност.⁹⁵⁹

На информисаност председника о дешавањима у земљи велику улогу имала је служба безбедности која је редовно информисала његов кабинет. Тито је и лично информисан у разговору са шефовима служби безбедности република и покрајина 9. маја 1977. Представник Косова Мустафа Сефедини је оценио да је политичка ситуација повољна као и другде у земљи и да не постоји шире организовано деловање унутрашњег непријатеља (националисти, сепаратисти, информбировци) уз ограду да се у будућности, ипак, могу очекивати покушаји организованог деловања појединаца или група. Тито је упозорен, такође, на деловање албанске емиграције на пољу интернационализације косовског питања и њене упорне напоре да се обједини. Упадљива је и Сефединијева оцена да постоји одлична сарадња са безбедоносним органима Србије и других република.⁹⁶⁰

Са 12. Конференције СКК маја 1978. Титу је послат телеграм у којем косовски комунисти изражавају спремност да раде на продубљивању националне равноправности, братства и јединства. Тито је последњи пут посетио Косово октобра 1979. Непосредно пре посете спремљена је посебна информација о политичко-економском стању. Износи се оцена да је политичко стање стабилно и да код најширих маса постоји висок степен поверења у политику СКК, али уз упозорење да су привредна и друштвена кретања врло сложена и могу да се

boravku predsednika Republike Indije, Fahkrudina Ali Ahmeda u SAP Kosovo, dana 3. X 1975., Priština, 15. oktobar 1975; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 66.

⁹⁵⁹ АЈ, 837, к. 94, II-2/645, Пријем делегације радног колектива „Трепча“ из Косовске Митровице код председника Тита, Београд, 13. октобар 1975.

⁹⁶⁰ *Исто*, II-2/651, Разговор председника Тита са представницима службе безбедности и унутрашњих послова, Београд, 9. мај 1977.

рефлектују на политичку ситуацију. Пре посете стигла је у Титов кабинет и поверљива информација о политичкој-безбедоносној ситуацији на основу материјала Председништва ПК са седнице 21. јула. Председник је обавештен о сепаратистичким паролама у школама и радним организацијама, активностима пропаганде из Албаније са циљем да код „најширих маса албанске народности подстакне националистичку и сепаратистичку свест и охрабри непријатељске акције“, деловању српског национализма (СПЦ, паролe у Лепосавићу, протурање лажних вести о демонстрацијама и ванредној ситуацији, драматизовање ствари) и сл. И у овом материјалу је оцењено да привредно стање утиче на радикализацију албанског национализма, али да је политичка ситуација стабилна.⁹⁶¹

На Косову је Тито поручио руководству да користи сопствене економске потенцијале и не ослања се само на југословенску солидарност, а затим их упознао са покушајима из иностранства да се дестабилизује политика братства и јединства и изазове незадовољство Албанаца. Поручио је да Југославија неће одговарати на провокације Албаније, већ ће покушати да продубљује сарадњу онде где је то обострано корисно и на познатим принципима немешања. Албанци би у таквој констелацији односа били мост у сарадњи са Албанијом.⁹⁶²

Махмут Бакали је у разговору известио Тита о деловању албанског и српског национализма. Албанске масе, како је рекао, одбацују пропаганду из Албаније, док СПЦ делује врло штетно по међунационалне односе. Тито је био задовољан резултатима посете, додавши да се без прећуткивања разговарало о свему важном. Пар месеци касније највиши косовски функционери информисали су га да је политичка ситуација, иако оптерећена економским проблемима, суштински добра, затим да има националистичких тенденција које не окупљају шири број људи јер

⁹⁶¹ АЈ, 837, к. 94, II-5-а-2/4, Информација о политичком стању и неким текућим проблемима привредних кретања у САП Косово, Приштина, 20. март 1979; Исто, II-3-а-2/642, бр. 437/1 (стр. пов.), Информација о политичко-безбедоносној ситуацији на Косову, Београд, 11. јул 1979; Т. Геци, *нав. дело*, 16.

⁹⁶² М. Милић (пр.), *Тито на Косову*, Приштина 1979; S. Ђаковић, *нав. дело*, 271–274; Аноним, Наша снага је у заједништву, *Јединство*, 17. октобар 1979, бр. 247, 1–3. О односима са Албанијом Тито је, између осталог, рекао: „Разумије се, ми имамо у виду многе разлике које проистичу из унутрашњег живота и међународног положаја наших двију земаља. Међутим, ма колико понекад биле и дубоке, те разлике не треба да буду сметње сарадње на свим подручјима где за то постоје обострани интереси и могућности.“ Аноним, Поруче за сва наша времена, *Јединство*, 5. мај 1980, бр. 104, 15.

СКК делује превентивно против сваког национализма и да масе осуђују национализам и сепаратизам.⁹⁶³

По Титовој смрти широм Косова одржавани су комеморативни скупови и отворане књиге жалости. О њему су са посебним поштовањем као највећој југословенској историјској личности и државнику светског формата говориле бројне личности из овдашњег јавног живота Косова. Нарочито је издвојен његов допринос равноправности народа и народности и развоју Косова. Високи функционери редом су се заклињали да ће наставити Титовим путем братства и јединства. Махмут Бакали је у говору на комеморативној седници у Приштини 7. маја подвукао и Титов допринос развоју добросуседских односа и сарадње са Албанијом и, уопште, настанку, међународном признању и развоју ове земље. Наравно, иза тога је следила неизоставна оцена да је Тито форсирао сарадњу са Албанијом на принципима узајамног поштовања и немешања и да је у томе посебно рачунао на косовске Албанце.⁹⁶⁴

У Косову Пољу 1987. говорио је и ратни инвалид из Витине Миодраг Цветковић. Он је о национализму и сепаратизму осим Тита писао ПК, Станету Доланцу, Тихомиру Влашкалићу и др. Тврдио је да није добио никакав одговор („Шта је Доланц и шта је Кабинет друга Тита радио са писмима то ми није познато“), иако је користио препоручену пошту са повратницом. Тита је информисао да „овде влада мирна, бела контрареволуција“, делује „подземље“ и

⁹⁶³ АЈ, 837, к. 94, II-1/287, Реч председника Тита на крају разговора са представницима Приштине, Приштина, 15. октобар 1979; Исто, Одговор председника Тита на здравицу Џавида Ниманија, Приштина, 16. октобар 1979; Исто, Реч председника Тита у Ђаковици 17. октобра 1979, Ђаковица, 17. октобар 1979; Исто, Реч председника Тита на крају разговора са представницима општина Пећ, Дечане, Исток и Клина 18. октобра 1979, Пећ, 18. октобар 1979; SKJ, *Poslednja istupanja Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja pred političkim aktivom SAP Kosova*, 7–18; Аноним, Висок степен јединства и поверења међу народима и народностима Косова, *Јединство*, 17. октобар 1979, бр. 247, 4.

⁹⁶⁴ А. Čemerski (pr.), *Tito : govori na komemorativnim sednicama SR Makedonije, SR Slovenije, SAP Kosova, SAP Vojvodine, Oružanih snaga SFRJ i Organa unutrašnjih poslova SFRJ*, Beograd 1980², 37; А. Dida i dr. (ur.), *Posle Tita - Tito*, S. I. 1980; Аноним, Џавид Нимани: Титово дело - живи и бесмртни путоказ, *Јединство*, 5. мај 1980, бр. 104, 5; Аноним, Туга, достојанство и одлучност да се настави Титово дело, *Јединство*, 5. мај 1980, 8–9; Аноним, Сутра комеморативна седница друштвено-политичких организација Косова, *Јединство*, 6. мај 1980, бр. 106, 1; Аноним, Пошта почасном доктору наука, *Јединство*, 6. мај 1980, 1; Аноним, Фадил Хоџа: Мисао претворена у стварност која мења свест, *Јединство*, 6. мај 1980, 5; Аноним, Душан Ристић: Живот поистовећен с револуцијом, *Јединство*, 6. мај 1980, 5; Аноним, Михаило Звицер: Пробудио је нашу свест о нашој снази и моћи, *Јединство*, 6. мај 1980, 6; Аноним, Али Шукрија: Трајна је и сигурна будућност Титове Југославије, *Јединство*, 6. мај 1980, 6; Аноним, Вели Дева: Човек изузетне мудрости и угледа, *Јединство*, 6. мај 1980, 7; Аноним, Са Титом смо прескочили векове, *Јединство*, 7. мај 1980, бр. 106, 10; Аноним, Бићемо будни чувари Титовог дела, *Јединства*, 8. мај 1980, бр. 107, 12.

врши се обрачун са људима а да се не зна ко и зашто то ради. Цветковић је био убеђен да је Влашкалић вратио писма Бакалију, а овај наредио да се аутор искључи из СКК под оптужбом да је „забринут“ за српство и подржава раније жигосане Милоша Секуловића, Јова Шотру и др. Цветковић је веровао и да је Бакали намерно одбијао да га прими. Након демонстрација 1981. хапшења га је спасило познанство са саветником савезног СУП-а.⁹⁶⁵

Ни Титове високе сараднике ништа није могло да разувери. Веровали су у поједностављену причу да је Тито био обманут извештајима косовског руководства, нарочито оним о наводним деформацијама службе. Тако је мислио и писао Никола Љубичић. На тај начин свесно се умањивала Титова историјска одговорност и прелазило преко чињенице да је могао лако да се обрачуна са национализмом и сепаратизмом на Косову.⁹⁶⁶

Брионски пленум представља својеврсну вододелницу у развоју СКЈ. Његове одлуке и каснија конкретна разрада на нивоу републичких и покрајинских форума одредили су правац развоја Југославије и сваког њеног појединачног дела, укључујући и покрајине. СКЈ се, иначе, завараво да је политичка ситуација у Покрајини добра и сходно томе ретко анализирао питање иселавања. Илузије које је имао разбиле су демонстрације 1981. Како СКЈ није, дакле, препознавао важност иселавања то се питање до демонстрација у његовим материјалима врло слабо помиње. Зато морамо анализирати ширу слику односа овог тела према међунационалном питању на Косову.

Саговорници за потребе овог истраживања су изричито сматрали да Партија на свим нивоима сноси одговорност за иселавање због прећуткивања и умањивања проблема, нарочито српско-црногорски комунисти, док су и Тита делом етикетирали као одговорног. Можда најконцизнија је била Снежана Бојовић:

„Да, директно одговорним сматрам Србе и Црногорце које су у то време били политички активни и у власти, што нису предузели ништа конкретно да би задржали српски народ на КиМ нити било шта друго да би се осећали сигурним и као свој на своме.“⁹⁶⁷

⁹⁶⁵ К. Николић, *нав. дело*, 167–168.

⁹⁶⁶ АЈ, 787, к. 3, *Susreti i sjećanja, Tita ne treba braniti brani ga njegovo djelo.*

⁹⁶⁷ Разговор са Снежаном Бојовић.

Након пленума у атмосфери негирања рада Александра Ранковића и службе до демонстрација 1968. албански национализам није био озбиљније схваћен у СКЈ. До тада се овај обрачунавао са носиоцима стварног или најчешће фиктивног српског национализма.⁹⁶⁸

По демонстрацијама 1968. ЦК је морао признати проблем. О томе је било речи на 12. седници 4. фебруара 1969. када су донети и закључци о актуелним питањима остваривања равноправности народности. СКЈ се опредељује за теоријску и практичну равноправност народа и народности у Покрајини у којој се, примећује се даље, албанска народност сусреће са тешким бременом неразвијености. Демонстрације се описују као националистичко-реакционарни испад непријатеља социјализма који покушавају да албански народ скрену на пут изолационизма и сепаратизма. Прогнозира се, испоставиће се погрешно, да ће непријатељске акције само ојачато јединство Албанаца и осталих народа и народности у земљи и апелује на комунисте Србе, Црногорце и Македонце да не падну под утицај сопствених шовиниста који шире антиалбанско расположење. У закључцима се албанском народу предочава могућност да у уставном оквиру остварује сарадњу са матицом (нарочито културну) и осуђује се антијугословенска делатност Албаније. Да би се предупредила сепаратистичка активност апелује се на остатак земље да се помогне економски развој Косова као ствар од интереса шире заједнице.⁹⁶⁹

Марта 1969. почео је са радом 9. конгрес СКЈ, који је имао велики публицитет у Покрајини. Многи од овдашњих 50.000 радио апарата и 20.000 телевизијских пријемника били су укључени, а на јавним местима истицане су партијске и државне заставе. У Председништво СКЈ са Косова изабрани су Фадиљ Хоџа, Кољ Широка и Јово Печеновић. Тиме је показано да СКЈ стриктно држи до

⁹⁶⁸ Аноним, Одлучније решаваати задатке које смо себи поставили, *Јединство*, 10. октобар 1966, бр. 43, 1, 3; Аноним, Борба за боље привређивање, *Јединство*, 16. јануар 1967, бр. 3, 1.

⁹⁶⁹ Аноним, Закључци ЦК СКЈ о актуелним питањима остваривања равноправности народности, *Јединство*, 10. фебруар 1969, бр. 7, 5.

националне структуре становништва у кадрирању, али и омогућен већи Хоцин уплив у дешавања на савезном нивоу.⁹⁷⁰

Главну реч на конгресу имао је, разуме се, Тито. Он је окривио демонстранте „из редова једног малог дијела албанске народности“ као кривце којима је циљ био, наводи даље, подривање интегритета и угледа земље и додао да то нису стварни интереси албанског народа. Говорио је о предбрионској обесправљености Албанаца, тумачећи да је њихова перспектива у Југославији у којој неће бити места никаквој хегемонији и у којој сада имају право на заставу („мора да буде у складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије“). Практично, шеф државе и Партије аболирао је Албанце било какве кривице за дешавања 1968.⁹⁷¹

О ситуацији у Покрајини дискутовали су и други комунисти. Изостала је, међутим, анализа нарушених међунационалних односа. Албрехт Роман и Танкосава Симић апеловали су на већа финансијска средства шире заједнице; Цавид Нимани, Фадиљ Хоџа, Душан Мугоша и Михаило Звицер позвали су на обрачун са појавама национализма и шовинизма; Хаљил Хаљилјај говорио је о пољопривреди, а Али Шукрија о неопходности сарадње са суседима у којој би мањине представљале мост за успостављање бољих односа.⁹⁷²

На конгресу је тек констатовано да су се са демонстрантима „одлучно“ обрачунали комунисти и радни људи албанске народности, односно да разни шовинисти из редова других националности не могу довести у питање пуну равноправност албанске народности. Неформално је, чак, закључено да се на Косову мора створити атмосфера у којој ће као главно питање доминирати

⁹⁷⁰ Аноним, У Покрајини се с великим интересовањем прати рад Деветог конгреса Савеза комуниста Југославије, *Јединство*, 13. март 1969, бр. 12, 20; Аноним, Нови органи Савеза комуниста Југославије, *Јединство*, 17. март 1969, бр. 13, 3.

⁹⁷¹ Савез комуниста Југославије (пр.), *Девети конгрес Савеза комуниста Југославије : 1919–1969*, Београд 1969, 7–250; Аноним, Девети конгрес Савеза комуниста Југославије, *Јединство*, 13. март 1969, ванредни број, 9–10.

⁹⁷² S. Martinović (ur.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11.–13. III 1969. : stenografske beleške*, knj. 3, Beograd 1970, 316–320, 354–357, 365–369, 421–425; Isti (ur.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11. – 13. III 1969. : stenografske beleške*, knj. 4, Beograd 1970, 294–299, 336–340, 387–389, 487–488, 514, 516; Isti (ur.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11. – 13. III 1969. : stenografske beleške*, knj. 5, Beograd 1970, 58–62, 82–85, 98–101, 349–354; Isti, *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11. – 13. III 1969. : stenografske beleške*, knj. 6, Beograd 1970, 106–110, 198–200; Аноним, Завршен Девети конгрес Савеза комуниста Југославије, *Јединство*, 17. март 1969, бр. 13, 1–12.

социјалистички развитак, а не међунационални односи. Дакле, и овом приликом СКЈ је грешио у процени ситуације с обзиром на чињеницу да су и пре и после конгреса међунационални односи били суштинско питање.⁹⁷³

Председништво СКЈ је на 34. седници 12. јула 1972. на Брионима усвојило закључке о актуелним задацима СКЈ у борби против национализма. СКЈ се формално обавезао на доследну борбу против национализма у свакој нацији и средини. Председништво је обећало да ће надгледати акцију и преко Извршног бироа обезбедети усмеравање и координацију конкретних идејно-политичких акција заједно са централним и покрајинским комитетима. Наглашава се, такође, да борба против централизма није уперена против испољавања националне свести и да уставне промене нису уступак националистима. Латинка Перовић је поносно тада истакла да су народности и две покрајине брана српском национализму и да су српски комунисти положили интернационалистички испит.⁹⁷⁴

Десети конгрес СКЈ маја 1974. имао је велику медијску пажњу у целој Југославији. О положају народности говорио је, између осталог, Тито у реферату „Борба за даљи развој социјалистичког самоуправљања у нашој земљи и улога Савеза комуниста Југославије“ уз оцену да су народности мост у зближавању суседних држава. Хвалио се, такође, чињеницом да Косово има више студената него предратна Југославија. Махмут Бакали је истакао да су уставне промене донеле обогаћивање самосталности и одговорности република и покрајина и најавио оштрију борбу против национализма. Албански делегати нису, наравно, доводили у питање међунационалне односе на Косову. То питање је, просто речено, игнорисано. Исмаил Бајра је истакао да је економска равноправност народа и народности услов националне равноправности, Даут Јашаница да је проблем незапослености претећи политички проблем, Илијаз Куртеши је говорио о делегатском систему, Аслан Фазлија о националним мањинама као мостовима према суседима, Бејто Новобрдалија о ангажованости косовских комуниста у сарадњи Југославије са другим земљама, Реџеп Зогај о приликама у култури,

⁹⁷³ Savez komunista Jugoslavije (pr.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije : 1919–1969*, Beograd 1969, 70–72.

⁹⁷⁴ Савез комуниста Србије. Централни комитет (пр.), *Активност Савеза комуниста Србије у борби против национализма и шовинизма у СР Србији*, Београд 1972, 145–158; Аноним, За јединство Југославије опасан је сваки национализам, *Политика*, 12. јул 1972, бр. 21109, 5–6.

Назмије Јањева о положају жена. Ни Срби и Црногорци нису доводили у питање међунационалне односе. Богољуб Недељковић је говорио о привредним резултатима, Драгослав Пејчиновић о приликама у науци, а Светомир Стожинић у здравству.⁹⁷⁵

У условима неупоредиво мањег публицитета одржана је седница Председништва ЦК 25. децембра. Речено је да на Косову делује непријатељска група студената Шатри Џафера, Јашара Алије и Шатри Мета са којима је у вези наставник Кару Осман и професор Бињак Хулаја, а који су и раније кривично одговарали због дела угрожавања територијалне целине и независности државе. Говорило се и о везама неких студената и професора са албанском екстремном емиграцијом.⁹⁷⁶

Јула 1976. Косово је посетио Стане Доланц, секретар ИК Председништва ЦК СКЈ, у пратњи првих људи СКС и СКК Тихомира Влашкалића и Махмута Бакалија. Доланц је оценио да су међунационални односи врло добри, а посебно се у то уверио у пећкој фабрици ауто делова. За медије је рекао:

„Кад слушаш како они дискутују, и не само дискутују, како су средили своје колективе, своје радне организације, онда видиш да је то на Косову један однос као и свугде у Југославији, који је уврежен у свест људи и кога нико више не може узети. То није значајно само ради даљег развијања самоуправних односа, него и ради тога што кроз то можемо разрешити многе и међунационалне односе и друге политичке проблеме који постоје, јер, сами радни људи, ја вам морам рећи, ја нигде нисам приметио ни најмањег трага о томе да постоје неки конфликти између људи различитих националности - они су сви припадници једне социјалистичке самоуправне заједнице, сви тако добро говоре или српски или албански, да ја уопште нисам знао да ли разговарам са Србином или Албанцем, или Турчином јер

⁹⁷⁵ Аноним, Припреме за 10. конгрес СКЈ на Косову, *Политика*, 5. септембар 1972, бр. 21164, 6; Аноним, Десети конгрес Савеза комуниста Југославије, *Јединство*, 30. мај 1974, бр. 43, 1–25; Аноним, Десети конгрес Савеза комуниста Југославије, *Јединство*, 3. јун 1974, бр. 44, 1–10.

⁹⁷⁶ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 657–658.

практично сви они говоре све те језике барем у тим општинама где смо ми били - Пећ, Ђаковица, Призрен и још неке.⁹⁷⁷

Сличне илузије о међунационалним односима, свесне или несвесне, имао је и Едвард Кардељ. На састанку ужег политичког актива Косова 8. јуна 1977. у Приштини је изјавио да је период након доношења Устава плодносан за међунационалне односе на Косову („данас је много веће поверење међу народима“). Додао је да Албанци као већина сnose посебну одговорност за овдашње стање, а да албански комунисти морају бити центар борбе против два водећа национализма. Значај ова два је, међутим, тенденциозно оцењивао. Говорећи о албанском потенцирао је активност екстремне емиграције као да на самом Косову не делују национализам и сепаратизам. Њега није забрињавала таква активност на УП, већ га је плашило што велики број студената привреда неће моћи да упусти. Знатно критичнији био је према српском национализму. Оценио је да постоји и да ће постојати и у будућности јер су код Срба „све традиције и традиционална схватања везана за Косово“ уз оцену да је та појава израженија код Срба изван Косова него на Косову.⁹⁷⁸

Питање исељавања није дотакнуто ни у раду 11. конгреса СКЈ 20–23. јуна 1978. Делегати су, махом, указивали на привредну неразвијеност Косова. Таква оријентација добила је израз у званичним конгресним документима у којима се наглашава потреба најбржег развоја Покрајине.⁹⁷⁹

На 11. седници ЦК 12. јуна 1980. износи се оцена да су политичка и безбедоносна ситуација у земљи на високом нивоу. Џавид Нимани је, међутим, упозорио да је развој Косова са друштвено-економског становиштва неодржив и да то свесно злоупотребљавају „снаге мрака“ за своје реакционарне циљеве. Међутим,

⁹⁷⁷ С. Жижић, Права и обавезе - упоредо, *Јединство*, 19. јул 1976, бр. 37, 1, 3; Аноним, Развој Косова - заједнички интерес, *Јединство*, 19. јул 1976, 4.

⁹⁷⁸ СКЈ (пр.), *Poslednja istupanja Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja pred političkim aktivom SAP Kosova*, Београд 1981, 19–36.

⁹⁷⁹ М. Bosić, R. Milošević (пр.), *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20–23. juna 1978 : magnetofonske beleške*, knj. 2, 361.

сматрао је да им то неће успети јер влада апсолутно јединство народа и народности.⁹⁸⁰

По демонстрацијама 1981. СКЈ је увидео заблуде по питању карактера међунационалних односа. Одједном се проговорило о национализму и сепаратизму, а у том контексту исељавању и порасту албанског становништва.⁹⁸¹

На 87. седници Председништва ЦК априла Душан Драгосавац приметиће да су међунационални односи драстично поремећени и да ће требати времена да се исти нормализују, затим да се земљом шири албанофобија, али и да се савезном руководству прети и смрћу уколико заузме одлучан став према национализму и сепаратизму.⁹⁸²

СКЈ је формирао комисију за утврђивање одговорности Махмута Бакалија. Она је 12. јула осудила његово деловање, оптужујући га за неактивност, немар и лежеран однос према појавама национализма и сепаратизма 1971–1981. Замерено му је игнорисање и прикривање проблема исељавања. Комисија је подсетила јавност да је Бакали само који месец раније говорио да су наводи о исељавању груби покушај дискредитације покрајинског руководства. Сем тога, указано је на чињеницу да је за његовог мандата више људи који су говорили о исељавању искључено из СК. Бакали је сада тврдио да није знао за притиске.⁹⁸³

Маја је одржана седница комисије Председништва ЦК за пропагандну и информативну делатност на којој је Партија делимично признала кривицу што јавност није била тачно и благовремено информисана о стању на Косову током више година. Извршни секретар Председништва Трпе Јаковлевски изнео је оцену да средства информисања нису ни била у стању да објективно прикажу косовску стварност, па и првих недеља од демонстрација, јер су трпела јак притисак политике. Напао је приштинску бирократију да разним начинима онемогућава

⁹⁸⁰ М. Стојановић и др., *Наша револуција се развија на потврђеним вредностима*, *Политика*, 13. јун 1980, бр. 23953, 1–8.

⁹⁸¹ АЈ, 507, II/64, *Aktivnost neprijateljskih i kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu - neke ocene uzroka, osvrti i činjenice -*, Београд, 1. мај 1981.

⁹⁸² *Isto*, III/308, прilog 1, *Neautorizovane magnetofonske beleške sa 87. sednice Predsedništva CK SKJ, održane u sredu 22. aprila 1981. godine u Palati federacije, sa početkom u 17,00 časova.*

⁹⁸³ Аноним, *Крупни промашаји у спровођењу политике*, *Јединство*, 26. септембар 1981, бр. 229, 7–8.

новинаре у извештавању, а нарочито београдске. Са њим се сложио и председник комисије Доброслав Ђулафић.⁹⁸⁴

По налогу ЦК СКЈ косовски ПК усвојио је 23. маја Акциони програм са низом конкретних краткорочних мера ради стабилизације ситуације. Паралелно, на савезном партијском врху текле су припреме за доношење централне „Платформе“ као дугорочног документа за темељну измену стања на Косову. Идеја о овом документу родила се након демонстрација, а после више консултација договорено је да буде јавно доступан. Требало је да одговори на питање зашто је дошло до косовског проблема и пружи конкретне смернице за његово решавање. Јуна је формирана радна група са задатком израде „Платформе“ на челу са Милојком Чичом Друловићем, некада главним и одговорним уредником *Политике* и амбасадором у Кини. Њему су највише помагали Синан Хасани и Светозар Дуратовић, а Друловић је обавио и низ консултација са разним стручњацима и људима који познају проблематику.⁹⁸⁵

Најбитнији догађај за СКЈ 1981. била је 22. седница 17. новембра на којој је усвојена „Политичка платформа СКЈ за акцију на даљем развоју друштвено-економских односа, учвршћивању социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва“ („Платформа“).⁹⁸⁶

На седници су најоштрије осуђени национализам / сепаратизам и субверзивна делатност Албаније.

Секретар Председништва ЦК Доброслав Ђулафић је подсетио да се прећутно прелазило преко паролe „Косово република“ и позвао на хитну диференцијацију. Указао је на прећутни компромис дела политичког руководства и албанске интелектуалне елите на Косову са албанским национализмом. Кривицу никако не би требало, сматрао је, сваљивати на целу албанску народност. Говорећи о исељавању изнео је оцену да се о томе знало још 1968. и да представља болну тачку

⁹⁸⁴ Аноним, Не сме се спречавати информисање радних људи, *Политика*, 29. мај 1981, бр. 24297, 8.

⁹⁸⁵ П. Р. Ристановић, *Платформа за Косово - одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године*, 373–375.

⁹⁸⁶ АЈ, 507, II/66, бр. 02-124/3, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 22. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije održane u Beogradu, 17. novembra 1981. god. sa početkom u 9h; *Isto*, бр. 124/3, *Politička platforma za akciju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva, jedinstva i zajedništva na Kosovu*, Beograd, 17. novembar 1981.

Срба и Црногораца. Апеловао је да се створе услови да овде остану сви који то желе и врате се они који су се под притиском иселили. Одбацио је тезу да се првенствено ради о исељавању кадра уз поруку да је реч о процесу који је обухватио шире слојеве друштва.

Душан Поповић, поред осуде албанског национализма, упозорио је на растући српски национализам. Пронашао га је у захтевима за укидање аутономија.

Милија Ковачевић је позвао да се притисци назову правим именом, а проблем исељавања хитно и одговорно реши. Оптужио је покрајинско руководство за неспособност, неодговорност и театралност у борби против непријатеља.

Богољуб Недељковић је упозорио да је исељавање добило неслућене размере и да је потребан озбиљан рад да се превазиђе тај проблем.

Милојко Друловић је оценио да је стабилизација политичког стања примарни задатак и да највећи терет сада лежи на албанским комунистима.

Драгутин Марковић је изнео оцену да се проблем исељавања не може посматрати само кроз призму статистике или писање штампе у којој има „драматизације“. Говорио је о атмосфери страха међу Србима и Црногорцима који намеравају да се иселе.

Коча Јончић је резонаовао да у високом природном прираштају Албанаца лежи отежавајући фактор у привредном развоју, а њиме се подстиче и стварање етнички чистог Косова. Албански притисак поприма облике расизма и подстичу га националисти и сепаратисти, укључујући и хоџе, закључио је.

Синан Хасани је проценио да узроци непријатељске акције не леже у неразвијености, како су националисти и сепаратисти тврдили, већ у субверзивном раду присталица великоалбанске идеје у свим сферама друштва. Истакао је да је врло неодговорно што још увек нема свеобухватне анализе проблема исељавања. Потребно је, такође, диференцирати оне који исељавање оправдавају првенствено економским разлозима или га упоређују са некадашњим исељавањем Албанаца и Турака у Турску.

Фадиљ Хоџа је осудио деловање албанског национализма уз оцену да је заведен само део студената и омладине.

У завршној речи Душан Драгосавац као приоритетно питање издваја да се свима на Косову мора осигурати друштвено-економска сигурност.⁹⁸⁷

„Платформа“, једногласно усвојена на седници, позива на преиспитивање партијске политике на свим нивоима:

„Наша је велика обавеза да се врши доследна критичка анализа политичке оријентације и политичких грешака које су се дешавале на Косову у последњим годинама имајући на уму да је највећа одговорност за створено стање на руководству Косова. Одговорност је и на руководством Савеза комуниста Србије и Југославије што то нису брже уочавала, што нису раније и одлучније предузимала мере поводом збивања на Косову. Само отвореном, темељном и прецизном критичком анализом политичке оријентације и учињених грешака може се, дугорочно гледано, обезбедити деловање радних људи у борби против национализма и сепаратизма.“⁹⁸⁸

На затвореним седницама дошло је до препуцавања између комуниста Србије (уже) и албанских косовских комуниста. Ови последњи су на сваки начин покушавали да избегну могуће уставне промене у циљу обуздавања аутономије, иако су их комунисти Србије убеђивали да ће једина промена бити у томе да се стриктно поштују уставне одредбе. Из осталих република махом су се држали уздржано или посматрали догађаје кроз њихов утицај на сопствену позицију. Једино су неки македонски функционери стали на страну српских, јер је Македонија имали сличан проблем као Србија. Уз републичко руководство стао је и Сергеј Крајгер. Јоже Смоле из Словеније објашњавао је, пак, да Албанци по слову начела о самоопредељењу имају право на републику уколико је желе, а Владимир

⁹⁸⁷ Аноним, Двадесет и друга седница Централног комитета Савеза комуниста Југославије, *Јединство*, 18. новембар 1981, бр. 274, 1, 3–5; В. Видаковић, Д. Вуковић, Дискусија на седници Централног комитета СКЈ, *Јединство*, 18. новембар 1981, 5–8; Екипа „Политикиних“ извештача, Усвојена Платформа о Косову, *Политика*, 18. новембар 1981, 1–5; С. Ђукић, Поводом Платформе о Косову, *Политика*, 20. новембар 1981, бр. 24472, 6; Р. Ђукић, Чињенице и оцене о Косову, *Политика*, 25. новембар 1981, бр. 24477, 6.

⁹⁸⁸ М. Мишовић, *nav. delo*, 447. Текст „Платформе“ вид. у: В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*, 589–591.

Бакарић да ће Албанци једном остварити национални сан о уједињењу. У Београду и Приштини другачије су, као што смо видели раније, тумачили иселавање. Као резултат политичке трговине оно је једва и поменуто у коначном тексту „Платформе“, а уставна неравноправност Србије није ни поменута под притиском војвођанских функционера.⁹⁸⁹

Коначна верзија „Платформе“ имала је педесетак куцаних страна. Њој су претходиле четири верзије текста. На седници на којој је завршни текст усвојен било је расправа о појединим тачкама и деловима. Спорно је било питање да ли се Косово у развојној политици више ослањало на сопствене снаге или на југословенску солидарност, расправа се повела и о утицају демографије уз закључак да држава поведе главну реч у демографској политици, а оно што је усаглашено јесте да народности немају право на сопствене републике унутар Југославије јер уживају сва права. Кочу Поповића је, међутим, било стид да се уопште расправља о демографији, јер није желео да слуша колико се која нација или народност „множи“. Оно што дефинитивно није било спорно у формулисању коначног текста је оцена да приштинско руководство сноси највећу одговорност. Војвођански политичари су, плашећи се да ће Београд инсистирати и на редефинисању аутономије Војводине, покушали приликом усвајања „Платформе“ да прогурају оцену како се у периоду од демонстрација водила кампања систематског омаловажавања и дискредитовања покрајина у делу гласила јавног информисања и неким ревијама. То им, међутим, није успело.⁹⁹⁰

У документу се говори о албанизацији, али уопштено о конкретним притисцима. Наведен је низ примера националног подвајања и дате су конкретне смернице на који начин да се таква пракса одбаци. Један од акцената аутора је на недобросуседској политици Албаније. Такође, предочен је и низ привредних мера. Од република и Војводине затражено је да што пре изграде по један индустријски објекат на Косову, а промењен је и начин трошења савезних средстава намењених Приштини. Аутори су критиковали и недоследно спровођење самоуправних

⁹⁸⁹ П. Р. Ристановић, *Платформа за Косово - одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године*, 374–377.

⁹⁹⁰ S. Nikšić, *Oslobođenje štampe*, Beograd 1982, 247–248; М. Милошевић, С. Никшић, *Последица погрешне политике*, *НИН*, 22. новембар 1981, бр. 1612, 8–11.

односа, верујући да када би се то решило многи проблеми били би трајно елиминисани. Реализација закључака и мера „Платформе“ проверавана је 1983. и 1986. До 1986. је била кључни документ СКЈ на основу којег је спровођена конкретна политика на Косову. Током оба разматрања оцењено је да реализација закључака и мера иде добрим током, иако је косовска реалност била битно другачија. Самокритика, крупне речи и обећања у „Платформи“ били су, по свему судећи, без покрића.⁹⁹¹

Право стање у међунационалним односима на Косову до демонстрација било је познато само најужем руководству СКЈ око Тита. Оно је имало монопол над истином. На такав закључак упућује нас и једна конкретна ситуација коју описује Миладин Вилотић. Он је 1981. радио у Москви при Привредној комори Југославије и тамо са чланом Председништва ЦК Миланком Реновицом (БиХ) разговарао на тему демонстрација. Био је зачуђен површним коментаром који је тада чуо од саговорника („ето шта се дешава - тук на утук, Срби на Шиптаре - Шиптари на Србе“). И даље:

„Реновица се нашао у врло непријатној ситуацији. То што сам тада изнео о прогонима и исељавању шездесетих година за њега је било ново. Након завршетка разговора осећао се нелагодно, пришао ми је и рекао: „Друже Вилотићу, па и ја сам Србин“. „Утолико горе“ - одговорио сам.“⁹⁹²

Слично СКЈ, ни СКС од пленума до демонстрација 1981. није показивао рационалан и одговоран однос према виталним интересима Србије и Срба на Косову. Но, његовог интересовања је природно било више него када је реч о СКЈ. Већ након пленума СКС је предњачио у обрачуна са Александром Ранковићем и сарадницима, представљајући их српским националистима и унитаристима, а тиме се директно нашао у служби брионске политике.

Да ће СКС бити доследан брионској политици постало је јасно 11. јула када је формирао комисију ради утврђивања злоупотреба у раду службе. Комисија је утврдила претензије службе да прати, оцењује и утиче на друштвени живот и

⁹⁹¹ П. Р. Ристановић, *Платформа за Косово - одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године*, 377–380.

⁹⁹² М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, 172–173.

констатовала да је према Албанцима спровођена дискриминаторска политика. На основу материјала комисије ИК ЦК је предложио мере у циљу отклањања деформација. Да се СКС чврсто држи брионског курса потврдила је и 6. седница ЦК септембра 1966. на којој је најоштрије осуђен однос службе према Албанцима. Изабрана је и посебна комисија за реорганизацију ЦК на чијем челу је био Јован Веселинов, а Добривоје Радосављевић је изабран за секретара ЦК.⁹⁹³

Током 1967. пензионисани генерал и посланик савезне Скупштине Радивоје Јовановић Брадоња све више је излазио из уобичајених партијских оквира критиком одређених појава. Како је био привремено пензионисан био је додатно гласан у осуди. Његов случај расправљан је на новембарској седници ЦК. Ту су осуђена многа гледишта у оквиру којих и оно о дискриминацији Срба и Црногораца и њиховом исељавању. Њега су оркестрирано напали покрајински функционери Станоје Аксић и Катарина Патрногић у духу прокламованог принципа, којег су се Албанци можда ређе држали, да против појава национализма иступају припадници народа у чијим редовима се овај појављује. Јовановић се није бранио од критика и повукао се из јавног живота. Одрекао се посланичког мандата на првом следећем заседању парламента. У историографији, међутим, његов ангажман није до сада довољно сагледан.⁹⁹⁴

Занемаримо ли ову епизоду догађај који је битно потресао СКС јесте 14. седница ЦК маја 1968. Излагања Добрице Ћосића и Јована Марјановића, дугогодишњих чланова ЦК, отворила су нека до тада маргинализована питања у СКС. Они су нагласили потребу преиспитивања положаја Срба у АПКМ и, уопште, Федерацији, изазвавши тиме велику турбуленцију у јавности. Њихова дискусија пореметила је „миран, радан и конструктиван ток пленума“, писаће *Јединство*. Једногласно су оптужени да су скренули са партијске линије по питању тумачења међунационалних односа. Ћосић је и годину раније одржао говор на београдском Коларчевом народном универзитету, где се изјаснио против схватања о Србима као хегемонистима и Југославији као Великој Србији. Предавање није имало већи одјек, али је искоришћено на мајској седници против Ћосића. Међутим, Ћосићев говор на 14. седници, раније припремљен са Љубом Тадићем и Вељком Кораћем,

⁹⁹³ Аноним, Шести пленум ЦК СКС, *Јединство*, 19. септембар 1966, бр. 38, 1, 3–10.

⁹⁹⁴ Ј. Пеликан, *Новим путевима : Косово : 1958–1969.*, 274–275.

имао је озбиљан одјек. Писац је нагласио да је његово излагање резултат дугог промишљања, уверен да ће после „демократских“ промена 1966. моћи да каже оно што мисли, уз убеђење да ће без обзира на све „остати на уверењима које је и досада имао и које сматра комунистичким и хуманистичким“. Указао је да је српски народ незадовољан положајем и да се то стање креће између „примитивног српства“ и „србовања“, а да би затим приметио да се широм Југославије раширила отровна србофобија коју подстиче нетачно убеђење да Србија неког експлоатише. Србија је у послератном периоду имала коректан однос према несрпским националностима, истакао је, а затим прешао на питање јужне покрајине:

„Не можемо више да не знамо колико се у Србији раширило уверење о заоштравању односа између Шиптара и Срба, о осећању угрожености код Срба и Црногораца, о притисцима за иселјавање, о систематском потискивању са руководећих места Срба и Црногораца, о тежњама стручњака да напусте Косово и Метохију, о неравноправности пред судовима и непоштовању законитости, о уценама у име националне припадности.“

Висок природни прираштај Албанаца схватио је као средство у остваривању албанизације АПКМ и њеног припајања Албанији, оптужујући албанске комунисте да пасивно посматрају национализам и шовинизам у редовима своје нације („Има се утисак да Покрајински комитет није придао одговарајући значај борби против албанског шовинизма и иредентизма, али је често сводио на политичку фразеологију вербалне симетрије према српском шовинизму“). Подсетио је присутне Албанце да је Косово колеква српске државности и мита за које су Срби дали велике жртве, да они добровољно неће прихватити отцепљење овог краја и да су ако се овако наставе догађаји „неизбежни тешки и трагични судари и несагледиве историјске последице“. Оваква АПКМ као симбиоза југословенске и албанске државности, закључио је, не може имати перспективу ако се зна да је могућ само један облик државности. Након дискусије Петар Стамболић га је „пријатељски“ саветовао да се самокритикује и позове на наводну необавештеност. Марјановић је у првом делу дискусије говорио о српском национализму. Он се осврнуо на СПЦ и као национализам оценио пренос костију цара Душана у Београд. Затим је затражио да се експлицитно покаже и утврди које то привилегије има српска нација у Југославији. Тада је прешао на стање у АПКМ:

„Наши другови Албанци, после онако жетоке и оправдане осуде националистичког дивљања на Косову и Метохији од стране овога Централног комитета и целе јавности, сада изгледа да су више забављени правима за аутономну покрајину и националним амблемима и обележјима, него појавом да се због тешке националне атмосфере са Косова и Метохије повлачи део староседелачког српског и црногорског живља, нарочито интелигенције.“

Марјановић је критиковао поједине листове да не извештавају о томе. Ниједан члан ЦК није стао у одбрану Ћосићевих и његових ставова.

Марко Никезић је приметио да су неки подаци били и раније познати, али да су их обојица истакли у рђавој намери злоупотребивши узроке и последице појединих дешавања. Критиковао их је да су се „уморили од борбе за СК и самоуправљање“ и упитао да ли заиста сматрају да то што су изложили може бити платформа за заједнички живот народа и народности Србије.

За реч се опет јавио Марјановић изразивши чуђење што је дошло до квалификовања и оцењивања његове дискусије без претходне стручне анализе. Одбацио је тврдње да је позивао на ревизију политике СКЈ, да је стаљиниста и да представља опозицију. На питање Махмута Бакалија одакле му податак да се повлачи део староседелачког српско-црногорског живља, нарочито интелигенције, одговорио је да је то чуо од низа људи исељених из АПКМ који нису деловали нимало реакционарно.

Добривоје Радосављевић је код Ћосића и Марјановића приметио низ полуистина и неистина, оценивши њихова излагања као „диверзију“ у раду ЦК. Посебно је критиковао Ћосића за унитаризам због ставова о уставној еманципацији покрајина, а Марјановићу је поручио да се може бити Србин и комуниста истовремено („Ја сам Србин и комунист, други је истовремено Албанац и комунист“).

Александар Бакочевић је проценио да су код Ћосића и Марјановића у питању стари концепти друштвеног развоја.

Милош Минић је истакао да су Ћосић и Марјановић отежали борбу против носилаца великосрпске хегемоније. Као њене центре назначио је СПЦ, делимично и СКС, где још увек неки „сањају“ о обнови Душановог царства. Минић је закључио да су уставне промене позитивна ствар и да нису противне државности Србије, односно да су малициозне тврдње о „тежњама Шиптара за отцепљењем“.

Затим је предложио да се из покрајинског назива избаци Метохија, а Албанцима омогући употреба националне заставе.

Стамболић је оценио да Ћосић и Марјановић пате од српског национализма, одбацујући наводе о угрожености Срба у условима њихове бројчане надмоћи у држави.

Мирко Тепавац је у излагањима Ћосића и Марјановића видео допринос српском национализму. Поновио је Стамболићеву оцену да је у условима бројности српског народа могућа искључиво његова хегемонија над другима и критиковао наводе да је Косово колевка српства чиме се, казао је, код Албанаца форсира осећај угрожености.

Душан Мугоша је говорио о јаком српском национализму у АПКМ:

„Не могу да поднесу да им неко из редова друге националности, на пример Шиптар, буде на руководећем месту. Они хоће својим необјективним мерилима да мере учешће у представничким органима, јавној управи, итд. [...] Они се бране изазовом шовиниста из редова Шиптара. Они шире чак и такве приче да им је сада као 1941. године.“

У томе је препознао „душебрижнике“ забринуте шта ће бити са српством („када би човјек анализирао те људе [...] чак и окорели занасењак би се одрекао од њих и од српства кога они представљају“). Издвојио је присуство и албанског шовинизма, који, како је рекао, представља последицу деловања српског, а као такав традиционално негира напоре покрајинских комуниста на успостављању бољих међунационалних односа. Оба шовинизма се позивају на бројке, заправо српски на масовно учешће у рату очекујући зато привилегован положај за Србе а албански на проценат Албанаца у укупном броју становника, закључио је.

Покрајински комунисти су се, наравно, обрушили на Ћосића и Марјановића. Катарина Патрногић је тврдила да су изнете нетачне и произвољне оцене када је реч о положају Срба и Црногораца. Посебно је напала Ћосића:

„Ја могу да кажем само истину - до политичког заоштравања између Срба, Црногораца и Албанаца на Косову и Метохији нити је дошло нити га сада има. Ми не можемо да ценимо политичко стање у Покрајини према томе што се шовинизам изражава у појединим срединама и код појединаца, нити по појединим ексцесима било на линији великосрпског или великоалбанског шовинизма. [...] Друг Ћосић је

забринут због „исељавања“ Срба и Црногораца с Косова и Метохије. Могу навести један податак. Статистике показују да се годишње одлива или мигрира из Покрајине 10.000 становника, од којих свега 1.000 Срба и Црногораца а 9.000 Албанаца. Питам друга Ћосића шта то значи? [...] Препоручила бих другу Ћосићу да дође у села и привредне организације на Косову и Метохији па да види какви су међусобни односи Албанаца, Срба, Турака и Црногораца.“

Станоје Аксић је осудио два излагања, позвао на борбу против српске и албанске реакције и поручио да је недопустиво да било који појединац „држи“ лекције комунистима.

Милија Ковачевић се донекле држао уз Ћосића. Говорио је о страху Срба и Црногораца да ће се Покрајина прикључити Албанији („Мислим да је и у дискусији Ћосића то дошло до изражаја“).

Махмут Бакали је похвалио СКС због борбе против сваког национализма. Наводе о исељавању оценио је неоснованим и преувеличаним, а одлазак једног броја стручњака није доживео као резултат притиска већ као последицу „материјалне, културне и сличне природе“. Додао је да су неки кадрови отишли и поред чињенице да је на њих вршен притисак да остану јер су потребни привреди и друштву. Конкретно је мислио и на доктора Бранка Зоговића који је напустио Приштину. Бакали је даље поручио да никоме не треба сметати прослава 500 година од Скендербегове смрти и унифицирање албанског правописа. Критиковао је оне који сматрају „да су Албанци много дигли главу“, пароле „Косово је српско“ и „Косово је албанско“ и похвалио уставне промене као допринос „даљој борби СК за пуну националну равноправност народа и народности у Србији“.

Вели Дева је изјавио да је до пленума албански народ био под притиском. За полет албанског национализма оптужио је несавестан рад службе. Дева је објаснио да је „произвела“ више националног романтизма и ускогрудости код Албанаца него да је за то „агитовало стотине најспремнијих националиста из редова Шиптара“. О исељавању је рекао:

„Да ли шиптарски национализам и шовинизам желе исељавање Срба и Црногораца с Косова и Метохије? Да, желе. Да ли притискују Србе и Црногорце? Да, притискују.“

Доживео је као штетна она схватања међу албанским националистима да се механички и по сваку цену успостави заступљеност Албанаца у броју запослених сходно процентуалном учешћу у броју становника („Узети шибер у руке и поћи од радне организације до радне организације и мерити како стоји са националним саставом у радној организацији са запошљавањем, а ко не одговара националном саставу становништва, вишак треба избацити, надокнадити са радницима из редова Шиптара“). У том контексту поменуо је и отпор српско-црногорских националиста масовнијем доласку Албанаца у предузећа и на руководећа места. Сем тога:

„Сва радна места која се отварају у Покрајини у току једне године може да попуни радна снага из редова Срба и да опет остане незапослених Срба, а да не говорим о вишковима радне снаге код Шиптара и других народности. И поред велике галаме око избацивања Срба са посла у нашој Покрајини, стоји чињеница да су Срби у Покрајини, процентуално више запослени него Срби у ужој Србији, и да су Црногорци у Покрајини више процентуално запослени него Црногорци у Црној Гори, а да су Шиптари и Турци запослени много испод процента становништва које они представљају.“

Ћосића је оптужио да „изражава гледање подземља које није ни српско, ни црногорско, ни шиптарско, и да оно узнемирава масе својим поступцима, паролама, измишљотинама и полуистинама“.

На формални предлог Радисава Недељковића одлучено је да се ЦК политички и идејно дистанцира у односу на Ћосића и Марјановића. Објашњено је да су ставови утолико погрешнији јер не одговарају њиховом досадашњем угледу и револуционарном деловању, а затим одлучено да се одреди радна група која би се детаљније бавила њиховим случајем. Ћосић није искључен из СК оставши члан са замрзнутим статусом, али се више није појављивао на партијским форумима. Тиме је режим вероватно хтео да прикаже демократичност. Сва је прилика да Ћосић није ухапшен из разлога популарности. У једном извештају службе 1969. стоји признање да би у случају његовог хапшења „морали да ухапсе и пола Србије“.⁹⁹⁵

⁹⁹⁵ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 340–345, 645–646; М. Мишовић, *нав. дело*, 117–124; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 297, 340; И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 445–456, 629; Аноним, Пленум Централног комитета СК Србије, *Јединство*, 3. јун 1968, бр. 23, 1, 3–6; Аноним, *Национализам - најсигурнији пут да се нанесе штета српском народу*, 7.

СКС није ни узео у обзир Тосићеве и Марјановићеве наводе. На 6. конгресу новембра 1968. за председника је изабран Марко Никезић, а за секретара Латинка Перовић. У једној од седам конгресних резолуција говори се о националној равноправности и дају практичне смернице у том смислу. Заправо, комунисти Србије овде говоре о корацима на пољу побољшања положаја народности.⁹⁹⁶

На 3. седници ЦК децембра се говорило о међунационалним односима. Тада је покрајински представник Предраг Ајтић издвојио као специфичан друштвени проблем српски национализам који користи „недовољну обавештеност у нашој политици и заосталу свест и шири сумње у оправданост бржег развоја Косова и аутономног статуса ове Покрајине“.⁹⁹⁷

Међутим, до априла 1969. на адресу ЦК стигло је више жалби које се не уклапају у ружичасту партијску слику. У њима се сведочи о притиску на Србе и Црногорце не би ли продали земљу у бесцење, чиме се, како се међу Албанцима говорило, она „враћала“ правим власницима. Помињу се демолирање партизанског споменика у Раки код Урошевца, истицање албанске заставе и позиви на припајање Албанији, певање у част Енвера Хоџе на јавним местима, пракса отпуштања из радних организација не би ли се запослили Албанци и сл.⁹⁹⁸

Ни тако озбиљни наводи нису утицали на српске комунисте. Упорно се са врха СКС позивало на борбу против свих видова национализма и шовинизама. Латинка Перовић је објашњавала да Србија жели Југославију као истинску заједницу равноправних народа и народности. У Митровици на састанку Општинске конференције СК септембра 1969. учинило јој се немогућим анализирати овдашње међунационалне односе без утиска „колико је живот сиромашан и колико још ни издалека“ нису задовољене материјалне потребе људи. Из тог разлога је и закључила да се као последица сиромаштва у једној вишенационалној средини сваки проблем прелама као национални. Позвала је комунисте да конкретно делају, апеловала на заједништво Срба и Албанаца у СКК,

⁹⁹⁶ Аноним, Шести конгрес Савеза комуниста Србије, *Јединство*, 25. новембар 1968, бр. 48, 4.

⁹⁹⁷ Д. П., Договор пред изборе, *Јединство*, 30. децембар 1968, бр. 1, 10.

⁹⁹⁸ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 648.

а на представнике штампе апеловала да се добро упознају са сваким случајем пре него га изнесу у јавност.⁹⁹⁹

СКС се тешко одрицао хипотеке о српском национализму. На 1. конференцији СКС крајем године Марко Никезић примећује да се око српског национализма окупљају све антисоцијалистичке и антисамоуправне струје у Србији и да ниједна од њих није прихватљива српским комунистима. У дискусијама присутних косовских комуниста једва да има и алузија на међунационалне проблеме. Нешто се може наслутити у наступу Махмута Бакалија, који је говорио о специфичним условима и сложености ситуације уз уверење да су комунисти енергично реаговали на међунационалне трзавице. У закључцима конференције комунисти Србије се обавезују на енергичну борбу „за националну равноправност и против свих агресивних облика национализма, нарочито српског и албанског“.¹⁰⁰⁰

Октобра 1970. заседала је 22. седница ЦК на којој се махом говорило о политици националне равноправности. Латинка Перовић је истакла да је политичка ситуација у Србији добра, али да њена будућност зависи од реализације већ утврђене политике националне равноправности. Са тим у вези констатује:

„Учињено је много у погледу језичке равноправности, развоја културе, заступљености кадрова из редова народности и, разуме се, у погледу економског положаја припадника народности. [...] Само максимално узајамно разумевање и толеранција, уз упорни рад да се створе услови за једнак политички и друштвени положај човека и грађанина, без обзира на његову националну припадност, води стварној равноправности народа и народности.“¹⁰⁰¹

Све до 30. седнице ЦК јула 1971. можемо рећи да су у СКС проблеми косовских Срба и Црногораца маргинализовани. СКС се, као што смо видели, првенствено интересовао за еманципацију Албанаца у склопу прокламоване

⁹⁹⁹ Аноним, Политика националне равноправности постала је начин понашања у организацијама Савеза комуниста, *Јединство*, 15. септембар 1969, бр. 39, 1, 3; Аноним, Састанак Општинске конференције Савеза комуниста у Косовској Митровици, *Јединство*, 22. септембар 1969, бр. 40, 1, 3.

¹⁰⁰⁰ Аноним, Прва конференција СК Србије, *Јединство*, 25. децембар 1969, бр. 66, 1–4; Аноним, Комуниста не може бити пасиван и неутралан, *Јединство*, 29. децембар 1969, бр. 67, 4.

¹⁰⁰¹ Аноним, Двадесет друга седница ЦК СК Србије, *Јединство*, 22. октобар 1970, бр. 84, 1, 3.

политике равноправности народа и народности. Овој седници су, иначе, претходиле међунационалне трзавице на Косову. Михаило Звицер је оптуживао део штампе за сензационалистички приступ исељавању и драматизовање проблема уз оцену да је на комунистима да уђу у стварне социјално-економске основе миграција. Поновио је став СКК да исељавање у укупности није резултат притисака, иако није одбацио постојање одређених ексцеса. На косовским комунистима је да поразе „хипотеке и митове да је Косово ове или оне нације, да је оно нечије више а нечије мање по основу историје или по основу броја“, закључио је.

Иако није у најдиректнијој вези са исељавањем важно помена је излагање Кадрија Реуфија, који је изнео тврдњу да је минули попис одржан у светлу притисака Албанаца над Турцима како би се умањио њихов број. Из тог разлога је упитао присутне да ли би их забринуло ако би се број Албанаца или Срба смањио за 60% у међупописном периоду. Махмут Бакали је дао предлог да се ЦК огради од Реуфијевог излагања о чему се повела дискусија. Иако су се албански комунисти сврстали уз Бакалија предлог је одбијен на иницијативу Марка Никезића.¹⁰⁰²

Након 33. седнице ПК СКК децембра 1971. која је представљала обрачун са српско-црногорском опозицијом унутар СКК одржана је у Приштини 18. јануара 1972. седница секретаријата ПК и ЦК СКС на којој је разматрана актуелна политичка ситуација у Покрајини и Републици. Уводна излагања поднели су секретари Михаило Звицер (Косово) и Латинка Перовић (Србија).

Звицер је појаснио да су на 33. седници поражене националистичке снаге и поновио раније оцене о српском и албанском национализму. О српском је рекао:

¹⁰⁰² М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 551–554; Аноним, Тридесета седница ЦК СК Србије, *Јединство*, 15. јул 1971, бр. 56, 1, 3–5; З. Логар, Демократичност у СКЈ не може се свести на самосталност републичких организација од југословенског партијског центра, *Политика*, 13. јул 1971, бр. 20749, 5–6. На седници ПК 21. јула на којој се расправљало о 28. седници ПК једногласно је осуђено деловање Кадрија Реуфија, који је још на 27. седници поднео оставку. Аноним, Осуђени поступци Кадри Реуфија, *Јединство*, 22. јул 1971, бр. 58, 3. Више од деценију касније Реуфи се присећао: „Имао сам утисак да су у Централном комитету СК Србије у то време прихватили све што је тадашње косовско руководство говорило, само да не би дошло до заштравања, до гужви и неспоразума. Чудно је било то страховање виших партијских форума, и ако данас треба тражити кривце за оно што се догађало на Косову, сигурно их треба тражити и у тадашњим саставима централних комитета Србије и Југославије.“ S. Đaković, *нав. дело*, 436.

„На жалост, код неких чланова Савеза комуниста постоје два аршина и два схватања национализма, предрасуда или схватања о доброћудности једног и злоћудности другог, што објективно води у националистичке воде, у губљење критеријума и компаса у политици. [...] И раније и сада српски и црногорски национализам, глобално речено, нашу политику снажније афирмације и економске, културе и друге равноправности, пре свега Албанаца - третира као потискивање националних интереса Срба и Црногораца, као издају, као ставове који уважавају и представљају само интересе албанске нације. Српски и црногорски националисти теже да проблеме међунационалних односа сместе у некакве чисто политичке сфере и односе и да их лише стварних и основних садржаја: економских и других. [...] За српске и црногорске националисте је сваки корак који се учини у односима са НР Албанијом, као и остваривање веза Албанаца са Косова са матицом у смислу културне размене, техничке, научне и друге сарадње, доказ више за наводни сепаратистички курс руководства Косова...“

О албанском национализму је рекао:

„Појаве албанског национализма у неким радним организацијама се испољавају као притисак да се национална структура запослених, о чему Савез комуниста Косова има јасне и недвосмислене ставове који у себи садрже интересе прогресивних снага свих националности, мења мимо утврђених критеријума и на штету других националности. Албански национализам тежи да девалвира те наше ставове изопаченим тумачењима и схватањима.“

Говорио је и о притисцима на Србе и Црногорце:

„Без обзира на могуће економске мотиве, у првом реду због рапидне тенденције уситњавања земљишног поседа, извесни притисци на селу, иако у последње време све ређи и усамљенији, и условљавања при продаји земљишта се манифестују као агресивни вид албанског национализма и то ствара доста тешке импликације на политичке односе, што српском национализму обилато служе за доказивање националистичких теза да садашња политика онемогућује равноправни развитак и егзистенцију Срба и Црногораца на Косову.“

Перовићева је као примарни задатак српских комуниста издвојила борбу против српског национализма, али је покушала да направи разлику између реалног

албанског националног интереса и национализма. Два секретаријата имају, међутим, заједничку концепцију и оријентацију у основним питањима, навела је.

Марко Никезић је оптужио студенте Србе и Црногорце у Приштини за шовинизам и похвалио борбу СКК са таквим тенденцијама.

Махмут Бакали је говорио о деловању српског национализма на УП, навевши да део одговорности сноси и СКК због пропуста у раду.¹⁰⁰³

На 29. седници ЦК јуна 1972. расправљано је о деловању непријатеља унутар и изван земље. Исказана је општа сагласност да свако треба да се бори против сопственог национализма, али је српски национализам опет био међу приоритетима у дискусији. Члан Секретаријата ЦК Лазар Вујовић, косовски кадар, предњачио је у осудама српског национализма, тврдећи да се „коминформизам, ранковићевштина, анархолиберализам сливају у српску националистичку струју, која окупља, уједињује и организује све противничке снаге у борби против самоуправног и демократског курса, а тиме и у борби против политике националне равноправности“. Оптужио је СПЦ за пропаганду о угрожености Срба и ширење шовинизма према Албацима.¹⁰⁰⁴

Јуна је одржана и 41. седница ЦК на којој се првенствено расправљало о активностима СКС у борби против национализма у Србији. И овога пута је акценат био на српском национализму као највећој друштвеној претњи. Латинка Перовић је појаснила да се он манифестује у централистичком (хегемонистичком) и сепаратистичком виду, а да је посебно видљив у култури где има доста „србовања“. Више од 20 дискутаната је говорило о коренима и узроцима национализма у Србији, указујући на опасност ако се благовремено не обузда.¹⁰⁰⁵

Исте године објављена је брошура „Активност Савеза комуниста Србије у борби против национализма и шовинизма у СР Србији“. Ту се, такође, у први план

¹⁰⁰³ М. Мишовић, *nav. delo*, 397–403.

¹⁰⁰⁴ Аноним, Непријатељ не мирује - комунисти енергичнији, *Јединство*, 26. јун 1972, бр. 51, 4; 3. Логар, Најуспешније ћемо тући непријатеља ако будемо доследно остваривали наше економске и друштвене задатке, *Политика*, 23. јун 1972, бр. 21090, 7–8.

¹⁰⁰⁵ Д. Митровић, Против великосрпског национализма, *Јединство*, 3. јул 1972, бр. 53, 1, 3–4; Д. Ивановић, 3. Логар, Великосрпски национализам би најпре у Србији угушио сваку левицу, *Политика*, 1. јул 1973, бр. 21098, 5–7; Аноним, Републички централизам је подлога на којој се остварују и националистичке и технократске концепције, *Политика*, 2. јул 1973, бр. 21099, 6.

наглашава штетно деловање српског национализма. Латинка Перовић је нагласила да се СКС након пленума разрачунавао са српским национализмом који, био је то њен утисак, за циљ има српску доминацију у Југославији и покушава да опструише уставне промене.

Милош Вујаковић је говорио о српском и албанском национализму у митровачкој општини. За српски је приметио да делује организовано и систематично, покушавајући да се пробије у СК. Посебно је истакао Зубин Поток у којем се, како је сазнао, више људи учланило у Српску књижевну задругу привучено деловањем Добрице Ћосића. Вујаковић је даље приметио да се српски националисти често састају у групама у појединим школама, хотелима и кафанама, процењују стање у појединим срединама, договарају се о тактици наступа и настоје да утичу на избор директора и кадра уопште.

Душан Ристић је говорио о српском национализму на УП, односно његовој борби против уставне еманципације и привредног развоја Косова. Позвао је СКС да српским комунистима на Косову у борби против сопственог национализма пружи више помоћи.

Александар Фира је упозорио да свако неспровођење Устава злоупотребљавају националисти за своје циљеве.

Орхан Невзати је говорио о историјском значају пленума.

Синан Сахити је оценио да је албански национализам био најјачи 1968. када се водила јавна расправа о Уставу, а да је од тада опаснији српски који се посебно испољава протуром паролу у недовољном обавештеним срединама о албанском притиску. Њега промовишу СПЦ и лист *Политика* необјективним извештавањем.¹⁰⁰⁶

На 7. конгресу СКС 1974. износи се оцена да се национализам јавља у две платформе - унитаристичке и сепаратистичке - чији је заједнички циљ заостравање међунационалних односа. Делегат Данило Васић из Пећи је изнео став да су међунационални односи у општини добри и стабилни. У закључцима се наглашава

¹⁰⁰⁶ Савез комуниста Србије. Централни комитет, *нав. дело*, 5–116.

да је главни циљ комуниста Србије борба против свих националиста, а нарочито српског.¹⁰⁰⁷

На седници ЦК 30. марта 1978. Жарко Папић је констатовао да се међунационални односи граде конкретније него икада раније. На новој седници ЦК 19. априла поновљена је таква оцена. У завршној речи Тихомир Влашкалић тврди да је примећен евидентан пораст међусобног поверења народа и народности. Ако би се посебно анализирале дискусије Мирка Поповића и Момчила Дугалића од којих се нико није оградио стекао би се утисак да је српски национализам и даље примарна претња по међунационалне односе у Републици. Поповић је упозорио на лажне гласове о угрожености Срба у земљи, а Дугалић је повезао српски национализам са емиграцијом уз оцену да тако обједињен затим манипулише грађанима и делује примамљиво увијен у „демократске обланде“. Међутим, секретар ИК Председништва ЦК Иван Стамболић и Фадиљ Хоџа упозорили су да економска неразвијеност Косова може представљати озбиљну политичку опасност по Југославију.¹⁰⁰⁸

СКС је, дакле, до демонстрација 1981. форсирао наратив о стабилним међунационалним односима на Косову уз оцену да на нивоу Републике највећа опасност прети од српског национализма. Није одбацивано ни деловање албанског национализма, али се против истог, далеко опасније, водила формална борба. На 12 седница комисије Председништва ЦК за развој међунационалних односа од 1978. до демонстрација ниједном нису поменути међунационални проблеми на Косову. Тим прећуткивањем у СКС, свесним и несвесним, националисти у врху покрајинског руководства могли су бити задовољни, јер су имали оправдан утисак да СКС у њих има поверење.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁷ В. Булатовић и др. (пр.), *Седми конгрес Савеза комуниста Србије : дискусија*, Београд 1974, 151–156; Савез комуниста Србије (пр.), *Седми конгрес Савеза комуниста Србије : реферат, резолуције*, Београд 1974, 123–136.

¹⁰⁰⁸ С. Кржавац (ур.), *Савез комуниста Србије у остваривању политике националне равноправности / Петнаеста седница Централног комитета Савеза комуниста Србије*, Београд 1978, 232; С. Лазаревић, Д. Васић, Деловање СК као партије маса од пресудног је значаја за развој самоуправљања, *Политика*, 31. март 1978, бр. 23162, 7–8; Д. Вуковић, Д. Коцић, Стабилни међунационални односи, *Јединство*, 20. април 1978, бр. 321, 1, 3.

¹⁰⁰⁹ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 112.

Демонстрације су биле отрежњавајуће за СКС. Убрзо након њих формирана је заједничка комисија председништва ЦК и ПК СКК са задатком да се одговори на питање зашто ранијих година није примећено дивљање национализма и сепаратизма. Извештај комисије од 13. јула позива се на две седнице Председништва ПК (прва 21. јуна, друга 6. септембра 1979). На седницама се говорило о конкретним примерима национализма и сепаратизма. Комисија је констатовала да у информацијама са ових седница упућених органима СКС и СКЈ нема ни трага од конкретног материјала. Изгубљена је свака одређеност и критичка оштрина, изостало навођење конкретних примера и ствар свела на општу и празну формулацију о присуству непријатељског деловања. Информације су, како је утврђено, писане у складу са ставом Махмута Бакалија „да се направи једна информација и за ЦК СКС и за ЦК СКЈ на једно две или три странице, као информација са седнице, не да улазимо у анализу свега овога“.¹⁰¹⁰

Миладин Вилотић је подсетио на једну конкретну ситуацију након демонстрација 1981. која говори у прилог тезе да ни појединим високим републичким функционерима није било познато шта се збиља дешавало на Косову. У питању је његов разговор са председником Председништва ЦК СКС Душаном Чкребићем и председником Председништва Србије Иваном Стамболићем. Вилотић је изразио забринутост што је републичко руководство након демонстрација прихватило став ЦК СКЈ да је на делу контрареволуција и да је исељавање само једно од десет проблематичних питања на Косову. Упозорио их је да је о исељавању расправљано још шездесетих када је Приштини наложено да се проблем размотри по свим општинама и предузму мере за његово заустављање. Чкребићу и Стамболићу то је било нешто потпуно ново, па су захтевали да на ову тему још једном разговарају. Вилотић се сећао новог разговора:

¹⁰¹⁰ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, 803, к. 131, Информација о узроцима исељивања Срба и Црногораца са Косова; М. Мишовић, *nav. delo*, 435–436. Драгослав Марковић се накнадно правдао да су српски комунисти слали уздржане примедбе Приштини на национализам и сепаратизам. Попустљивост Београда тумачио је ранијом обесправљеношћу албанске народности. Ипак, додао је:

„Међутим, мислим да је врло брзо та потреба за националном афирмацијом прешла границе реалног, да је њу надвладао талас национализма који је после IV пленума прерастао у агресивни и еуфорични националистички покрет. То се показало већ 1968. године.“ М. Ђекић, *nav. delo*, 184.

„У одвојеним разговорима са председницима Душаном Чкробићем и Иваном Стамболићем, у Београду сам провео више од по два сата у њиховим кабинетима, информишући их о том времену. С пажњом и интересовањем су саслушали моје излагање јер им је то што сам изнео очито било непознато. Сугерисао сам да се та сазнања искористе и скривени документи пронађу.“¹⁰¹¹

На 14. седници ЦК СКС 6. маја 1981. у сличном контексту говорио је и Шпиро Галовић. Према његовим сазнањима у ЦК нису имали никаквих детаљнијих информација о проблемима ранијих година, а изостале су и званичне информације из СКС после демонстрација („Чули смо незванично да је било разлика у оцени карактера демонстрација од 11. марта, али регуларну информацију нисмо добили“).¹⁰¹²

Без обзира на ово нетачно је да ЦК није био упознат са проблемима Срба и Црногораца. О томе сведоче бројне представке и жалбе са Косова упућене комисији Председништва ЦК за представке и жалбе. Међутим, ова комисија није ишла на непосредну проверу тих навода, уступајући их углавном органима ПК и, премда ређе, тамошњим општинским комитетима. Зато нису били ретки случајеви да су се људи изнова жалили ЦК да СКС није предузео ништа када је из Београда био упознат са конкретном ситуацијом. СКС је имао и договор са СКС да се могу формирати заједничке радне групе у циљу провере навода за које се процени да покрећу значајна питања и идејно-политичке проблеме. Колико је нама познато неких конкретних помака у тој сарадњи није било.¹⁰¹³

¹⁰¹¹ М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохију*, 173–174.

¹⁰¹² В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*, 592.

¹⁰¹³ DAS, Д-2, Комисија, к. 362, Седница 23, 23. април 1982, Dragan Bagaš iz Peći, br. 73-290/583.

У случају Срба и Црногораца жалбе углавном говоре о проблему незапослености,¹⁰¹⁴ незаконитим отказима,¹⁰¹⁵ притисцима на послу,¹⁰¹⁶ нерегуларностима у кадровској политици,¹⁰¹⁷ нерегуларностима у стамбеној политици,¹⁰¹⁸ национализму и сепаратизму,¹⁰¹⁹ институционалној неравноправности,¹⁰²⁰ психофизичком притиску (град, село).¹⁰²¹ Аутори жалби су

¹⁰¹⁴ *Isto*, k. 361, Sednica 19, 30. septembar 1981, Saiti Šefket iz Gnjilana, br. 234-936/1763; *Isto*, Miloš Mišević, profesor iz Beograda, br. 239-956/1796; *Isto*, Sednica 20, 6. novembar 1981, Spasić Vukašin iz Prištine, br. 310-1240/2300; *Isto*, k. 358, Sednica 3, 23. maj 1979, Radovanović Miro, radnik iz Kosovske Mitrovice, br. 81-322/825; *Isto*, k. 360, Sednica 16, 3. april 1981, Andrejević Miroslav iz Prizrena, br. 19-73/179; *Isto*, k. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Branislav Gajović iz Prištine, br. 386-1544/2814; *Isto*, Zlatomir Stanković iz Orahovca, br. 426-1704/3086.

¹⁰¹⁵ *Isto*, k. 361, Sednica 17, 13. maj 1981, Radovanović Malić iz Kosovske Mitrovice, br. 91-363/664; *Isto*, Sednica 19, Predstavka Dabić Miodraga iz Kosovske Mitrovice, br. 245-978-1849; *Isto*, k. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Čanović Dragan iz Uroševca, br. 431-1683/3055.

¹⁰¹⁶ *Isto*, k. 361, Sednica 19, 30. septembar 1981, Predstavka Marjanović Milana iz Peći, br. 250-997/1906; *Isto*, Predstavka Hranić Zafera iz Peći, br. 270-1077/2040; *Isto*, Dragan Bagaš iz Peći, br. 249-994/1776; *Isto*, Sednica 20, 6. novembar 1981, Vlastimir Todorović iz Gnjilana, br. 309-1234/2275; *Isto*, Anonimna predstavka iz Banjske (SAP Kosovo), br. 317-1266/2387; *Isto*, k. 358, Sednica 4, 28. jun 1979, Anonimna predstavka iz Prizrena, br. 101-403/980; *Isto*, Sednica 5, 28. septembar 1979, Burić Nikola, radnik iz Peći, br. 153-652/1499; *Isto*, k. 360, Sednica 14, 26. decembar 1980, Predstavka Andrejević Miroslava iz Prizrena, br. 287-148/2468; *Isto*, k. 362, Sednica 24, 24. maj 1982, Petar Čelebić iz Peći, br. 118-469/911.

¹⁰¹⁷ *Isto*, k. 361, Sednica 19, 30. septembar 1981, Predstavka Prica Stanka iz Prištine, br. 227-907/1712; *Isto*, k. 359, Sednica 7, 9. januar 1980, Anonimna predstavka iz Đakovice, br. 256-1021/2355; *Isto*, k. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Miljanović Miljan iz Beograda, br. 349-1393/2576.

¹⁰¹⁸ *Isto*, k. 361, Sednica 19, 30. septembar 1981, Predstavka Lozovoj Igora iz Novog Beograda, br. 205-819/1552; *Isto*, Sednica 20, 6. novembar 1981, Jukić Miodrag iz Prištine, br. 326-1203/424; *Isto*, Predstavka Tanasković Tanaska iz Mušutišta - SAP Kosovo, br. 308-1230/2269; *Isto*, k. 360, Sednica 16, 3. april 1981, Stojković Vladimir iz Prizrena, br. 1-1/36.

¹⁰¹⁹ *Isto*, k. 361, Sednica 19, 30. septembar 1981, Anonimna predstavka iz Peći, br. 254-1015/1927; *Isto*, k. 359, Sednica 11, 23. jun 1980, Anonimna predstavka iz Prištine.

¹⁰²⁰ *Isto*, Predstavka Roganović Radoša iz Istoka, SAP Kosovo, br. 226-899/1701; *Isto*, Jovan Mišić, penzioner iz Peći, br. 249-996/1905; *Isto*, Nikola Burić iz Peći, br. 254-1014/1926; *Isto*, k. 358, Sednica 4, 28. jun 1979, Dimić Momčilo iz Prizrena, br. 129-513/1194; *Isto*, Sednica 5, 28. septembar 1979, Ristić Svetozar iz Kosovske Kamenice, br. 151-602/1401; *Isto*, Sednica 6, 9. februar 1979, Sterđević Miroslav iz Svetozareva, br. 218-870/1942; *Isto*, k. 360, Sednica 16, 3. april 1981, Predstavka Đulić Tomne iz Kosova Polja, br. 2-7/52; *Isto*, k. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Stojanović Mladen iz Kosovske Kamenice, br. 368-1472/2712; *Isto*, Sednica 22, 19. februar 1982, Anonimna predstavka iz Titove Mitrovice, br. 451-1801/3260; *Isto*, k. 360, Sednica 16, 3. april 1981, Predstavka Zečević Mileve iz Prištine, br. 32-127/271; *Isto*, Sednica 14, 26. decembar 1980, Radovan Vratnica iz Peći, br. 245-980/2166; *Isto*, k. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Milorad Filipović iz Prištine, br. 352-1406/2605; *Isto*, Slobodan Dišljenković iz Vitine, Kosovo, br. 381-1525/2790; *Isto*, Tomo Jelić iz Đakovice, br. 520-1680/3052.

¹⁰²¹ *Isto*, k. 361, Sednica 17, 13. maj 1981, Uroš, Rodoljub i Vidosava Dutina iz sela Miloševa - Priština, br. 113-450/823; *Isto*, Sednica 19, 30. septembar 1981, Predstavka Vučić Anđelka iz Kline; *Isto*, Predstavka meštana sela Bresja, opština Priština; *Isto*, Sednica 20, 6. novembar 1981, Miloš Radulović iz Donjeg Petrinja - Klina, br. 309-1235/2276; *Isto*, k. 358, Sednica 5, 28. septembar 1979, Bacić Bogosav, zemljoradnik iz Kline, br. 166-661/1516; *Isto*, k. 360, Sednica 16, 3. april 1981, Ljubiša Todorović iz sela Nakarade - Kosovo Polje, br. 39-155/335; *Isto*, k. 362, Sednica 22, 19. februar 1982, Damjan Dimitrijević iz Suve Reke; *Isto*, Sednica 24, 24. maj 1982, Milatović Dragutin iz Dečana, br. 117-468/980.

посебно од демонстрација 1981. од ЦК очекивали да предузме енергичније мере у циљу стабилизације стања.¹⁰²²

¹⁰²² *Isto*, k. 362, Sednica 21, 25. decembar 1981, Anonimna predstavka iz Prištine, br. 335-1340/2517.

5.2 Савез комуниста Косова - поларизована становишта

СКК је 1980. бројао око 100.000 чланова. Водило се, притом, рачуна да национални састав одговара националној структури становништва, уједно и да се оствари равномерна заступљеност радника, студената, сељака и сл. СКК се борио са компликованим проблемима у привреди и друштву. Нарочито су окамењене традиције Албанаца биле крупна препрека у процесу модернизације. Реч је о крвној освети, барјактарству (фисовштина), утицају религије и сл. Крвна освета је вековима важила за доминирајући образац у регулисању њихових међусобних односа. Као последица упражњавања годишње би у овом периоду страдало у просеку 12–15 лица, али се више хиљада људи из страха за сопствени живот крило по кућама што је имало своје економске и здравствене реперкусије. Требало је, сем тога, разбијати беговат наслеђен из ранијег периода. Иако је формално укинут наследници беговских кућа су и даље имали несразмерно велики углед међу сународницима. Косовски професор Антон Чета описаће једну конкретну ситуацију. Наиме, човек из старе беговске богате породице убио је човека из сиромашне. Да би се умирила крв старешина куће која је имала обавезу да се свети понудио је опрост крви уз захтев да се једна од његових кћери уда у породицу убице. Тиме би се остварио тзв. мићаси (снажна заједница две породице). Старешина беговске породице није пристао на то, резонујући да уколико одбије опрост крви страдаће један мушкарац из његове породице а уколико девојка скромног порекла уђе у породицу испаштаће углед свих њих. Ово су неки од разлога, између осталог, што су на конференцији ПК 1974. критиковане појаве барјактарства и фисовштине, премда су оне и поред отпора упорно опстајале.¹⁰²³

Улога СКК у свакодневном животу била је велика. Људи су у одређеној мери постајали чланови са вером да ће остварити одређене личне бенефиције. Уосталом, такав модел се не разликује у многоме од остатка Југославије. Међутим, овде је ствар имала доминирајући међунационални карактер. Наиме, Албанци су масовним уласком након пленума остварили бројчану доминацију какву пре нису имали, а то се испоставило врло битним касније. Екстремнији елементи су

¹⁰²³ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 113–116; В. Трнавски, Метоксија у срцу и бележници, *Политика*, 19. август 1973, бр. 21506, 8.

истински желели да остваре албанску већину унутар СКК и касније спроводе националистичко-сепаратистичку политику кроз Партију. У том контексту илустративна је тврдња Љуљете Пуље-Беџири да није васпитавана у комунистичком духу, иако је била комуниста и потицала из функционерске породице Пуља. Зато не треба да чуди што су деца из неких познатих албанских комунистичких породица завршила на крајње радикалним, чак и шовинистичким позицијама.¹⁰²⁴

Партијски утицај разликовао се у зависности од тога да ли је у питању село или град. Село је било специфичније из низа разлога. Комисија за развој и деловање СКК на селу увидела је да друштво не успева да изађе на крај са вишковима овдашње радне снаге што може имати и политичке последице. Овде су друштвени односи били далеко патријархалнији и традиционалнији него у граду. Можда је све ово утицало да и утицај СКК буде слабији. У општини Ђаковица 1978. од укупно 86 села само њих 14 је имало основне организације, а у приштинској 48 од 93. Верујемо да је и из ових разлога притисак у сеоској средини био израженији и то, пре свега, у физичкој форми.¹⁰²⁵

СКК је све време формално инсистирао на политици братства и јединства. Из тог разлога је максимално експлоатисано страдање Бориса Вукмировића и Рамиза Садикуа, који су према партијској верзији стрељани загрљени 1943. Њихово страдање је створило култ заједничке борбе са чим у вези је изграђен омладински дом „Боро и Рамиз“ у Приштини као симбол борбе народа и народности Косова.¹⁰²⁶

До демонстрација 1981. СКК је највећим делом игнорисао наводе о притисцима на Србе и Црногорце. Тек након демонстрација почео је са више критичности сагледавати ситуацију. Исељеници генерално нису имали позитивно мишљење о његовом раду. Опште место је да СКК у пракси није урадио готово ништа да спречи исељавање, без обзира што је питање међунационалних односа

¹⁰²⁴ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 116.

¹⁰²⁵ DAS, Д-2, РК СКК, к. 31, бр. 2387/1, Информација о развоју Saveza komunista Kosova за прво полугође 1978. год., Приштина, август 1981; *Isto*, к. 15, Pregled različitih pitanja, predloga i mišljenja koja su izrečena u diskusiji vođenoj о problemima poljoprivrede i sela, Приштина, 1969.

¹⁰²⁶ Аноним, Неимари братства и јединства - живи и трајни узори поколења, *Јединство*, 22. април 1968, бр. 17, 1, 3; Аноним, У Приштини одржана комеморативна седница, *Јединство*, 22. април 1968, 3.

третирао као приоритетно. Штавише, неретко се сматрало да је и доприносио исељавању. Једва 15% исељеника из истраживања Руже Петровић и Марине Благојевић сматрало је рад СКК на сузбијању исељавања успешним. Незадовољство Срба и Црногораца његовим радом манифестовало се напуштањем СКК, што је посебно било уочљиво у срединама где су били малобројни. Комунистима српске и црногорске националности је сметало што су Албанци избегавали расправе о притисцима и олако их етикетирали као националисте ако би дигли глас у заштиту својих сународника. Исељеницима је, такође, сметало фаворизовање албанског у раду седница, а посебно када су им партијски другови осиноно предлагали да га науче. Миодраг Цветковић, насељен у Рибници код Краљева, сматрао је понижавајућим да људи са 40–50 година уче албански у школским клупама и пролазе кроз терор наставника. Наводимо неколико сведочанстава исељеника по питању чланства у СКК:

„Били смо чланови СК, више нисмо, и више не желим да будем, не може нико да ми помогне, немам поверења у Партију“;

„После првих демонстрација су људи напустили Партију јер се видело шта се ради“;

„Једно се причало, а друго се радило. Због тога сам и напустио СК 1968. Ако се залажеш за неку акцију, ућуткају те, држе придику и буде по њиховом. Поштенем човеку је тешко да гледа такву ситуацију. Зато нисам више хтео у томе да учествујем“;

„Ја сам остао последњи Србин, па су ме искључили зато што сам хтео да се иселим“;

„Иако је у нашој организацији било више Срба, око 80%, тражили су симултано превођење седнице Савета, партијске организације, и за то имали подршку Комитета“;

„Иако су били мањина у основној организацији Савеза комуниста, говорили су на састанцима албански, и доминирали“;

„Партијски састанци су вођени само на албанском, зато сам и вратио књижицу“.¹⁰²⁷

¹⁰²⁷ AJ, 130, k. 803, Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine); Исто, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Исто, 803, k. 131, Informacija o uzrocima iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova; Исто, Ocene i stavovi o iseljavanju Srba i Crnogoraca sa Kosova i o pravcima delovanja radi otklanjanja uzroka i iseljavanja i stvaranja uslova

Срби и Црногорци писали су СКК и његовим комисијама о притисцима са којима се сусрећу. У материјалима СКК из 1978. стоји, међутим, оцена да су представке и жалбе грађана, у првом реду оне анонимне, покушај „појединаца“ да тенденциозно прикажу међунационалне односе.¹⁰²⁸ Разуме се, анонимност је био начин да се избегну евентуалне репресалије.

Руководећи српско-црногорски комунисти са Косова остали су у лошем сећању сународницима. То се посебно видело на збору у Косову Пољу 1987. Мирослав Шолевић је тада иронично рекао да су од албанских комуниста-националиста „узимали бомбоне“ и нису марили „за ову сиротињу“, а на крају „побегли за Београд и оставили овде народ“. Марко Миличевић је истакао да већу кривицу носе управо такви каријеристи него албански националисти. Вујак Видачић је, чак, предлагао да се суди неким функционерима који су отишли са Косова („Они су све то омогућавали како би напредовали и отишли у Београд, добили стан и тамо остали. Света Долашевић не зна ни једнога слова шиптарски, а чита *Рилиндју*. Зато је напредовао и отићи ће у Београд, добиће стан“). Слободана Костића је чудило да неки српско-црногорски комунисти себе, поред свега што се деценијама дешавало, сматрају заслужним и неопходним људима („не виде да су, у ствари, само ислужене крпе у одређеном тренутку“).¹⁰²⁹

Високи функционер СКК Томислав Секулић, непосредни сведок и учесник многих догађаја, имао је поражавајуће мишљење о делу српско-црногорских комуниста:

„Ради се о групи изанђалих шићарција које, сем личних интереса, ништа друго није интересовало и који су националне интересе подредили себичном, конфорном животу изван косовско-метохијских простора. Тако су српско-црногорски кадрови заправо једни друге смењивали, прождирали и уништавали, све под будним оком, упутствима и усмеравањима и негом кадрова Албанаца, а на штету сопственог народа који се постепено, из дана у дан, топио и нестајао са Косова и Метохије. [...] Били су у јакој спрези са Албанцима, као јединствена политичка бирократија, мада су били укључени и у привреду, органе власти и друге институције. То су људи

за повратак у SAP Kosovo оних који то жеље; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 172–180, 184; Ј. А. Mertus, *нав. дело*, 130.

¹⁰²⁸ DAS, Д-2, РК СКК, к. 31, *Aktuelne informacije*, br. 15, 8. decembar 1978.

¹⁰²⁹ К. Николић, *нав. дело*, 137, 222, 225, 231.

који су створили кланове, склони разним злоупотребама положаја, деформацијама код запошљавања, доделе станова, склони богаћењу мимо рада, миту и корупцији. Пред очима тих „климоглаваца“ одвијало се све, а они нису прстом мрднули да се супротставе једној погрешној политици. За њих се већ не може рећи да су били обманути, или били у заблуди. То је било време када је све било јасно.“¹⁰³⁰

Мирко Чупић је стекао утисак да је СКК изгубио на популарности међу Србима и Црногорцима зато што и поред три велике „контрареволуције“ никада није извршио доследну диференцијацију, па су исте личности фигурирале на сцени неколико деценија („Не могу ватру да гасе они који су је потпаљивали, или својим опортунистичким понашањем, или својом немоћи, или својим директним подстицајем, идеолошким застрањивањима“). У дугој новинарској пракси је приметио образац према којем су албански комунисти као већина наступали сложено ако је то водило њиховом националном циљу („Нисам доживео ни један једини састанак у Покрајини, а био сам на неколико стотина, јер ми је то професија - да је Албанац комуниста устао на састанку против другог Албанца комунисте и рекао му: „Друже, ти си грешан, ти си погрешно““).¹⁰³¹

Албанизација СКК најбоље се оцртавала на локалу. У партијском активу Митровице спровођена је чистка Срба и Црногораца уз пријем Албанаца сумњиве прошлости и још сумњивијих опредељења. Прогоњени су искључиво они који се нису мирили са албанизацијом. Један од њих, помоћник генералног директора за немедицинске послове овдашњег Медицинског центра Мирослав Јаковљевић, сложио је за озбиљног и вредног радника. Његов прогон временски се поклапа са писмом које је послао секретару ОК Бахрију Оручију у којем критикује личне и професионалне квалитете Сретка Трифуновића, Оручијевог заменика, тврдећи да је изабран у чисто албанској средини јер се знало да неће добити гласове Срба и Црногораца. ОК је примио писмо 19. фебруара 1973, а аутор је искључен из чланства сутрадан. Уз образложење да је јавно ширио неповерење према СК и његовим мерама осуђен је на казну затвора у трајању од 60 дана. Случај овдашњег доктора Самија Бећирија делује, такође, интересантно. Њега због оптерећености

¹⁰³⁰ Т. Секулић, *нав. дело*, 26–27.

¹⁰³¹ К. Николић, *нав. дело*, 172.

национализмом у чланство није хтела да прими ни основна организација СК Медицинског центра у којем ради ни рејона у којем живи. Међутим, моћни Муса Батали успео је да га „провуче“ у СК кроз своју основну организацију, иако Бећири није ни живео ни радио у том делу града.¹⁰³²

До 1966. покрајински комунисти били су, о чему има прегршт сведочанстава, знатно критичнији према појавама национализма и сепаратизма. Указаћемо само онај када је на седници ПК априла исте године Рајко Видачић упозорио да су тзв. квази историчари претња по међунационалне односе, а Војин Лукић да се ове појаве не смеју потценити.¹⁰³³

Међутим, након пленума у први план је издвојен српски национализам као главни непријатељ, иако је, заправо, започињало некажњено дивљање националиста и сепаратиста. Друга половина 1966. и неколико наредних година протекле су у том смеру.

На саветовању ПК септембра 1966. говорило се о злоупотребама и деформацијама у раду службе. Јасно су се препознавали напори већине албанских комуниста да се прогон службе не схвати као обрачун са српско-црногорским кадровима, иако се радило управо о томе. Кадровске промене биле су на штету српско-црногорске заједнице.¹⁰³⁴

ПК је септембра усвојио и документ „Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање“. Тим документом постављени су темељи нове безбедоносне инфраструктуре, а која ће утицати на интензивирање исељавања наредних година. Заправо, ПК је дотадашње извештаје о исељавању одбацио као пропагандно великосрпско деловање службе. Тиме је и за одређено време само покретање теме исељавања делегитимисано и проглашено за пропаганду српских националиста. У документу се говори и о ранијем исељавању Албанаца услед „политичког притиска и антиалбанског деловања“.¹⁰³⁵

¹⁰³² В. Јефtimiјевић, *нав. дело*, 387, 404–406.

¹⁰³³ Аноним, Пленум Покрајинског комитета Савеза комуниста, *Јединство*, 25. април 1966, бр. 17, 1, 3.

¹⁰³⁴ З. Вукићевић, Саветовање у Покрајинском комитету Савеза комуниста, *Јединство*, 5. септембар 1966, бр. 36, 3; Аноним, Спровођење одлука IV седнице ЦК СКЈ и VI ЦК СКС, *Јединство*, 26. септембар 1966, бр. 39, 3–7.

¹⁰³⁵ И. Ђ. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 625–626.

Широм Косова уносио се „дух IV пленума“, како се то онда говорило. Оваква формулација је вероватно не и први пут изговорена на октобарској седници приштинског ОК. У таквим околностима истог месеца одржана је 7. седница ПК у чијим закључцима стоји оцена да је служба тенденциозно предимензионирала исељавање, приказујући га искључиво последицом притиска. Речено је да је појава притиска од стране појединаца било у разним видовима, али да се са њима СК одговорно обрачунавао. ПК је оценио да је реч о економској миграцији.¹⁰³⁶

На 8. седници ПК новембра за председника је изабран Вели Дева, за секретара Илија Вакић, а у шесточлани ИК ушао само један члан из редова српско-црногорске заједнице (Михаило Звицер). Вероватно да се не би све доживело као обрачун са Србима и Црногорцима албански комунисти морали су бити обазривији у тактици. Тако је, чак, и осведочени националиста Хајредин Хоџа заговарао равноправност кроз борбу против национализма и шовинизма, а за албански национализам тврдио да је услед бројности и утицаја Тиране најјачи. Међутим, оно од чега албански комунисти нису одустајали јесте да заступљеност Албанаца међу запосленима одговора њиховом учешћу у становништву.¹⁰³⁷ Јасно је да би тако нешто било на уштрб квалитета, а у условима тешког запошљавања умањивало би могућност припадника других националности да дођу до посла због високог албанског прираштаја.

Децембра је одржана заједничка седница Председништва и ИК ПК уз закључак да се већа заступљеност Албанаца међу запосленима не сме одразити на штету квалификационе структуре, иако се у пракси дешавало супротно. Јануара 1967. Покрајину је посетио Славко Зечевић и приметио да је политичко стање „здравије и чистије него икад раније“. О исељавању је говорено на мартовском саветовању ПК уз закључак да „проблематични људи“ приказују миграциона кретања последицом притиска. Речено је да су миграције резултат друштвено-економске потребе становништва и да ће их бити све док се не достигне адекватан степен развоја. Притисак је минимализован („то су усамљени случајеви па их не би

¹⁰³⁶ З. В., Свуда уносити дух IV пленума, *Јединство*, 10. октобар 1966, бр. 40, 4; Аноним, Пленум Покрајинског комитета Савеза комуниста, *Јединство*, 17. октобар 1966, бр. 41, 1, 3; В. Симић, Комунисти у борби за равноправност, братство и јединство и демократију, *Јединство*, 24. октобар 1966, бр. 42, 1.

¹⁰³⁷ Аноним, Пленум ПК СКС за Косово и Метохију, *Јединство*, 28. новембар 1966, бр. 48, 1; З. В., Пленум Покрајинског одбора ССРН, *Јединство*, 12. децембар 1966, бр. 50, 3.

требало уопштавати“), а желео се, такође, створити утисак да првенствено одлази насељеничко становништво „због малог броја деце“ и нерешених имовинских односа. На крају се апелује на комунисте да покажу већу будност не би ли се сузбиле „евентуалне појаве притиска и тенденциозног приказивања разлога за миграцију српско-црногорског становништва“ са чим у вези је предложено студиозније проучавање исељавања.¹⁰³⁸

Априла 1967. одржана је 9. седница ПК посвећена активностима и задацима СК у спровођењу привредне и друштвене реформе. У закључцима једва и да се говори о међунационалним односима, тачније о несразмерној заступљености Албанаца и Турака у структури запослених. Јуна је на седници Председништва ПК оцењено да је учињен крупан корак у развоју међунационалних односа. Секретар ИК ПК Блажо Радоњић задовољно је приметио да је јединство народа и народности „јаче него икад раније“.¹⁰³⁹

На 11. седници ПК јула похваљен је његов допринос развоју међунационалних односа. ПК је усвојио материјал „Идејни и политички проблеми и задаци Савеза комуниста у побољшању националне структуре запослених“ у којем се захтева интензивирање активности за стварање и оспособљавање кадрова из редова албанске и турске народности „од квалификованог радника до доктора наука“ уз апел да се тај проблем не сме решавати „преко ноћи“ ни сматрати противним интересима Срба и Црногораца.¹⁰⁴⁰

Брионској клими подлегао је и Станоје Аксић, који је једно време словио за неформалног лидера косовских Срба и Црногораца. Да је то тако показује чињеница да је притиске сматрао случајем а не појавом уз тврдњу да се тиме обилато служи великосрпска пропаганда, премда је говорио и о албанском шовинизму у садејству са емиграцијом и Тираном. Према њему, исељавање је било

¹⁰³⁸ Аноним, Заједничка седница Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета СК Косова и Метохије, *Јединство*, 2. јануар 1967, бр. 1, 1, 4; С. Д., Осавременили Службу унутрашњих послова, *Јединство*, 16. јануар 1967, бр. 3, 1; З. В., Комунисти се морају супротстављати свим појавама шовинизма и национализма, *Јединство*, 13. март 1967, бр. 11, 1, 3.

¹⁰³⁹ Аноним, Закључци Девете седнице Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију о активностима и задацима Савеза комуниста у спровођењу друштвене и привредне реформе, *Јединство*, 29. мај 1967, бр. 22, 4–6; Аноним, Јединство народа јаче него икад раније, *Јединство*, 19. јун 1967, бр. 25, 1.

¹⁰⁴⁰ Д. В., Утицај Савеза комуниста порастао у политичком животу, *Јединство*, 24. јул 1967, бр. 30, 1; Аноним, Закључци Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију о националној и квалификационој структури запослених, *Јединство*, 24. јул 1967, 4–5.

последица економских разлога и српски националисти га злоупотребљавају уносећи немир међу Србе и Црногорце. Указао је на неопходност предузимања правовремених политичких и других мера.¹⁰⁴¹

Да су међунационални односи хармонични тврдио је пре 14. седнице СКС (мај 1968) и Фадиљ Хоџа. Одбацујући гласине о погоршаном положају Срба и Црногораца позвао је штампу да максимално експлоатише примере братства и јединства. Хоџа је, иначе, био врло задовољан правцем којим се кренуло након пленума, па је у том контексту и упорно тврдио да су међунационални односи добри.¹⁰⁴²

ПК је и на седници фебруара 1968. тврдио да су међунационални односи у најбољем реду. По опробаном „рецепту“ стављен је знак једнакости између српског и албанског национализма уз познату оцену да се исељавање злонамерно тумачи као резултат притиска. Закључено је да Срби и Црногорци већином одлазе онде где су им животни услови бољи.¹⁰⁴³

С обзиром на оцене да су међунационални односи складни, покрајински комунисти су се нашли у непријатној ситуацији на чувеној 14. седници ЦК СКС маја 1968. када се први пут на тако високом месту чуло да су притисци далеко озбиљнијег интензитета него што су тврдили. Покрајински комунисти су, следећи оне из Србије, осудили таква излагања Добрице Ћосића и Јована Марјановића. Након ове седнице ПК је кренуо у популарисање њених закључака. На проширеној седници Председништва ИК ПК званично су осуђени ставови Ћосића и Марјановића, а комунисти позвани на будност у спречавању сличних реакционарних гласова.¹⁰⁴⁴

Овај период временски се, иначе, подудара са студентским демонстрацијама у Београду. Приштински студенти тада нису дали подршку београдским колегама.

¹⁰⁴¹ Аноним, Неки актуелни задаци после XII пленума ЦК СК Србије, *Јединство*, 18. децембар 1967, бр. 51, 1, 5.

¹⁰⁴² Аноним, У процесу друштвено-економског развоја Покрајине одвија се борба за јачање равноправности, братства и јединства свих народа и за њихову пуну националну афирмацију, *Јединство*, 1. јануар 1968, бр. 1, 3; Аноним, Штампа мора бити носилац борбе против национализма, *Јединство*, 12. фебруар 1968, бр. 7, 4.

¹⁰⁴³ Аноним, Демократска атмосфера омогућава одлучујући утицај грађана на креирање политике, *Јединство*, 19. фебруар 1968, бр. 8, 1, 3; Р. Златановић, Комунисти су увек, као сунцокрети сунцу, окренути народу, *Јединство*, 1. април 1968, бр. 13, 3.

¹⁰⁴⁴ С. Димић, Проширена седница Председништва Извршног комитета ПК СКС, *Јединство*, 10. јун 1968, бр. 24, 2.

ИК ЦК СКС похвалио је покрајинско руководство што је од почетка сугерисало студентима да на демонстрације не треба ићи. На збору студената виших школа и факултета у Приштини средином јула Вели Дева је коментарисао да је 14. седница наставак пленума и 6. седнице ЦК СКС и поновио Титове речи да Ћосић и Марјановић нису оптужили покрајинске комунисте него СК у целини.¹⁰⁴⁵

Фадиљ Хоџа је у говору рударима Старог Трга јуна оптужио Добрицу Ћосића и Јована Марјановића за произвољност у оценама, позвао на збратимљеност народа и народности и осудио сваки национализам. Рудари су упутили телеграм Титу у којем подржавају захтеве студената, не и демонстрације, указујући да неће дозволити никаква националистичка роварења у својим редовима. Тито је информисан да су изјаве о „протеривању“ Срба и Црногораца неосноване клевете.¹⁰⁴⁶

На јунској седници СК у Бањи код Пећи дата је недвосмислена подршка закључцима 14. седнице, осуђен национализам и указано на низ ексцеса. Душан Мугоша је истакао да су излагања Добрице Ћосића и Јована Марјановића „платформа великосрпског шовинизма, бирократије и непријатеља“ јер су, како је рекао, до својих сазнања дошли системом „рекла-казала“ („напабирчили од Срба и Црногораца - шовиниста с Косова и Метохије“).¹⁰⁴⁷

Фадиљ Хоџа је студентима факултета и виших школа у Приштини објашњавао да се национално питање опет отвара с обзиром на чињеницу да је до пленума само „привидно“ решено. Хвалио се да наводно 99% грађана подржава нову политику ПК, а за 14. седницу поносно коментарисао да представља наставак пута зацртаног 1966.¹⁰⁴⁸

Иако је партијски врх неуморно понављао да не постоје већи притисци на Србе и Црногорце на локалу је било дисонантних тонова. На седницама комуниста

¹⁰⁴⁵ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 347–350.

¹⁰⁴⁶ Аноним, Стварамо још веће узајамно поверење, *Јединство*, 10. јун 1968, бр. 24, 2–3.

¹⁰⁴⁷ Аноним, Одлучан обрачун са шовинизмом, *Јединство*, 10. јун 1968, бр. 24, 2–3.

¹⁰⁴⁸ Д. Вуковић, З. Вукићевић, Збор студената факултета и виших школа у Приштини, *Јединство*, 17. јун 1968, бр. 25, 1–5. Интересантно је да и поједини српски аутори попут Марине Благојевић сматрају да је положај Албанаца до 1966. био у сенци доминације српско-црногорске заједнице. Она је, такође, тврдила да је од 1966. до краја осамдесетих постојала дискриминација Срба и Црногораца. Фактички, односи две заједнице функционисали су по принципу „клатна доминације“. То би буквално значило да се период доминације једне над другом смењивао. М. Благојевић, *I seljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, 242.

у Витомирици и Требовићу јуна, општина Пећ, у присуству чланова ЦК СКС Павла Јовићевића и Саита Затрићија било је речи о спору око испаше између села Липе, Радевца и неколико других са Витомиричанима. Албанци и Срби / Црногорци и у овом случају су се нашли на супротним странама. Иако је избегнут физички сукоб дошло је до вербалног инцидента. Срби и Црногорци поручивали су Албанцима да планине нису донели из Албаније, а ови њима да их ни они нису донели из Србије и Црне Горе. Јовићевић је критиковао месну организацију због спорости коју су, како је навео, искористили радикални елементи са обе стране.¹⁰⁴⁹

На 16. седници ПК 23. септембра међунационални односи били су у сенци анализе совјетске агресије на Чехословачку. У програмском документу „Закључци о неким актуелним идејно-политичким задацима Савеза комуниста“ тврди се да је политичко стање позитивно, наглашава важност политике националне равноправности а СК се обавезује на борбу против антисоцијалистичких појава „чија је активност усмерена на уношење неповерења међу националностима који живе у Покрајини и на разбијање њиховог јединства“.¹⁰⁵⁰

О међунационалним односима било је више речи на 10. конференцији ПК новембра. Са конференције је упућено писмо Титу, ЦК СКЈ и ЦК СКС. У писму Титу покрајински комунисти поручују да ће остати максимално посвећени јачању „нераскидивог братства и јединства“ са народима и народностима земље, а у писму ЦК СКС да су се на Косову „доследно и одлично борили“ за остварење националне равноправности. Ни у појединачним дискусијама нема другачијих тонова.

Латинка Перовић је поручила да је сваки национализам антикомунизам и да ће покрајински комунисти имати најбоље савезнике у републичким.

Милош Вујаковић је најавио енергичну идејно-политичку борбу у циљу остваривања политике националне равноправности.

Лазар Вујовић је говорио о иностраној пропаганди као атаку на складне међунационалне односе.

¹⁰⁴⁹ Д. Ристић, Енергично против свих облика национализма и шовинизма, *Јединство*, 24. јун 1968, бр. 26, 5; Исти, У чему су неспоразуми, *Јединство*, 29. јул 1968, бр. 31, 1.

¹⁰⁵⁰ М. С., Веома повољно политичко расположење огледа се у осуди агресије и у спремности за даљу изградњу самоуправног система у земљи, *Јединство*, 30. септембар 1968, бр. 40, 3; Аноним, Закључци о неким актуелним идејно-политичким задацима Савеза комуниста, *Јединство*, 7. октобар 1968, бр. 41, 3.

Исмаил Бајра је хвалио брионску климу уз уверење да народности будућност виде у саставу југословенске државе.

Реџај Сурои је тврдио да никада није владало овакво јединство, додајући да „ако неки стручњак Србин или Црногорац одсели из Покрајине да би себи обезбедио бољи положај“ не би требало драматизовати ствари.

Кадри Реуфи је навео да СК ужива недвосмислено поверење народности.

Конференција је усвојила резолуције о остваривању националне равноправности, о задацима СК на развоју социјалистичких друштвено-политичких односа и о даљем развоју организације СК. У првој се констатује да је политика братства и јединства заснована на пуној равноправности народа и народности, потенцира се значај економске равноправности народа и народности и позивају комунисти на обрачун са сопственим национализмом.¹⁰⁵¹

Овакво самохвалисање и бескрајно теоретисање разбиле су новембарске демонстрације. Зато су и покрајински комунисти, пре свега Албанци, усклађивали реторику. Предузете мере против национализма и сепаратизма биле су само површинске, не и суштинске. ОК у Србици је 27. децембра констатовао да је директор гимназије Беран Шаћири искључен из СК због непријатељског деловања. Оптужен је да је заговарао идеју да АПКМ постане центар обједињених Албанаца у Југославији и да се локална школа „Рамиз Садику“ преименује у „Исо Бољетини“. После његовог искључења гимназијалци су бојкотовали наставу. То и није чудило, јер су у питању углавном била деца из познатих балистичких породица. ОК је приметио да проблем представљају они ученици и наставници који декларативно подржавају партијске ставове, а у пракси делају шовинистички.¹⁰⁵²

На конференцији СК РЕХК „Косово“ фебруара 1969. опоменом је због необјективности и пристрасности кажњен председник кадровске комисије Радничког савета Јусуф Ватовци и предложен је његов опозив. Хусамедин Аземи је осудио демонстрације, тврдећи да је након пленума и код Албанаца „дошао [...] до изражаја шовинизам, манифестован у више видова, а нарочито у захтевима да

¹⁰⁵¹ Аноним, Десета покрајинска конференција Савеза комуниста за Косово и Метохију, *Јединство*, 18. новембар 1968, бр. 47, 1–12.

¹⁰⁵² АЈ, 837, к. 94, II-3-а-2/324, Општински комитет СКС Србица / А.П. Косово / поводом најновијих догађаја у овој општини.

радници других националности уступају радна места Албанцима“. По опробаном методу изнео је оцену да су пређашњи догађаји ојачали јединство. Радник Радивоје Божовић говорио је о српском и црногорском национализму који, како је навео, пружају отпор увођењу двојезичне администрације, осуђују кадровску политику, протурају вести о економској угрожености и сеју неповерење у младе албанске стручњаке, а све јер желе повратак на време пре 1966. огорчени повећањем уставних надлежности Покрајине.¹⁰⁵³

Вероватно под утиском да ће демонстрације испровоцирати Србе и Црногорце да јавно проговоре о проблемима, ПК је стидљиво признао да исељавање постоји. На седници Секретаријата 11. фебруара 1969. констатовано је да се највише исељава из сеоских средина уз појашњење да се ту, далеко од очију Партије, национализам распламсао, односно да услед аграрне пренасељености постоји „глад“ за запоседањем земље српско-црногорских сељака. Чуло се, такође, да је пре седнице формирана радна група са задатком да прикупи податке са терена о исељавању, али се испоставило да је имала тешкоће у појединим општинама („народ на терену био уздржан да говори о правим разлозима миграција“). На седници је Хисен Прекази говорио о ангажману ове радне групе. Из дискусије сазнајемо да је и 1967. анализирано исељавање, онда само на селу, за разлику од 1969. када је анализирано у репрезентативним радним организацијама. Прекази је истакао да су узроци исељавања вишеструки и да се не могу одбацити притисци. Може се закључити да је ПК отворио питање исељавања тек под утиском масовнијег одласка стручњака, који је довео привреду у незгодну позицију. Истовремено са исељавањем одвијао се процес миграционих кретања Албанаца из рубних крајева Косова (Ђаковица, Гњилане) ка комбинатима „Трепча“ и „Косово“ из којих су стручњаци Срби и Црногорци у већем броју одлазили. Била су то два битна привредна центра, која још увек нису била преузета на начин какав су прижељкивали националисти. Овакво кретање Албанаца се апсолутно уклапа у помало неочекивани образац њиховог кретања унутар Косова након пленума. Наиме, у девет мешовитих општина 1961–1981. досељено је готово два пута више Албанаца него у осталих 15. Из тога се може приметити правило да што је проценат

¹⁰⁵³ Аноним, Енергичан захтев комуниста за доследно спровођење политике Савеза комуниста и привредне реформе, *Јединство*, 3. фебруар 1969, бр. 6, 1, 3.

Албанаца у некој општини мањи то је стопа њиховог досељавања била већа. То нас води до природног закључка да је вероватни циљ било територијално заузимање што већег дела Косова.¹⁰⁵⁴

На 6. седници ПК априла 1969. чули су се слични гласови као на овој фебруарској. Члан Секретаријата ПК Исмаил Бајра је похвалио политичко стање, приметивши тек „понека жаришта“. На седници је било речи о миграционим кретањима. Секретаријат је оценио да на њих утиче низ услова: неразвијеност и пренасељеност, тежак положај појединих предузећа у условима привредне реформе, ниски лични доходи, ограничене могућности стручног усавршавања, отпор стручњацима у условима занатско-сељачког и примитивистичког менталитета, атмосфера страха, жеља албанских шовиниста да се одређена питања решавају преко ноћи, отпор српско-црногорских шовиниста решавању појединих питања из области националне равноправности, појединачне појаве насиља и др.¹⁰⁵⁵

На јунској седници Општинске конференције СК у Липљану у реферату Петра Јакшића говори се о појавама које плаше „поштене комунисте“. Изнето је доста случајева притиска на Србе да оду уз оцену да је то најочљивије по селима. Издвојен је конкретан случај емигрантске породице Ашани из Сувог Дола, која некажњено терорише Србе уз помоћ Ајриза Ајдиниа из града. У Крајмировцу на националистичким позицијама нашао се огранак СК и ССРН-а, стоји у реферату. Након седнице уследиле су партијске чистке због пасивности, неплаћања чланарине, избегавања седница и сл. Општински суд у Липљану осудио је због певања албанских националистичких песама пет просветних радника и једног ученика, а СК у Крајмировцу осудио поступак мештанина Ђемаиља Дурића који је

¹⁰⁵⁴ DAS, Д-2, ПК SKK, k. 14, Magnetofonski snimak sa proširene sednice Sekretarijata Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova i Metohije, održane dana 11. februara 1969. u Klubu poslanika u Grmiji; M. Mišović, *nav. delo*, 261; M. Б. Гаталовић, *nav. delo*, 647–648; M. Blagojević, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, 239. Са притисцима и сменама суочили су се српски и црногорски привредни руководиоци: Никола Богавац (ПИК „Косово“), Часлав Живковић („Трепча“), Станиша Шумарац (Стари Трг), Миљан Петрушић („Трепча“), Драган Ђукић (Фарма свиња у Добреву), Недељко Кисић („Косовошпед“), Максим Крџић (Фабрика амортизера), Богољуб Стевановић („Механизација“), Предраг Речић („Кишница“) и др. П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 70.

¹⁰⁵⁵ Д. Вуковић, Позитивно политичко стање-резултат јединства свих прогресивних снага, *Јединство*, 7. април 1969, бр. 16, 1, 3.

покушао да узурпира земљу Илије Нешића. Јединствено се апеловало да се сузбије опасна појава бесправног ношења оружја.¹⁰⁵⁶

Током лета се збио већи инцидент у Ђаковици (тзв. Ђаковичка свадба). За време свадбе Худа Добруна пред око 200 гостију од којих двадесетак комуниста минутом ћутања одата је пошта убијеним и затвореним албанским националистима, а певане су и националистичке песме „Влаше, сине Влахиње“ и „Краљ Никола, кравља главо“. На седници ОК осуђени су испади и из чланства су искључени републички посланик Абедин Добруна, директор „Ереника“ Мазла Палашку, директор „Будућности“ Џевдет Куманова, председник Општинског суда Бардуљ Чауши и судија истог Хилми Хан. Свима њима стављено је на терет што нису реаговали на националистичке појаве на свадби. Дата је и препорука свим основним организацијама СК да казне своје чланове који су се тако понашали на свадби. Конференција СК при комбинату „Емин Дураку“ искључила је из чланства Нусрета Дуљапахуа и Бедри Морину, а у Пећи је покренута истрага против С. Новосела, раније осуђиваног за кривично дело против народа и државе, под сумњом да је позвао присутне да минутом ћутања одају пошту погинулим сународницима и хушкао на певање националистичких песама.¹⁰⁵⁷

На овај догађај надовезује се тзв. Матарушка свадба. По вештачкој симетрији нађен је пандан догађају у Ђаковици, па је свадба у бањи одмах дошла под партијски „скенер“. На седници ОК у Митровици анализирана је свадба уз закључак да су песме „Од Приштине па до мора биће опет Црна Гора“ и „Гледао сам Скендербега пред Милошем како бега“ вређале албанска национална осећања. У догађају је учествовало 12 лица међу којима и три партијска члана. Такође, чуло се да се по аутобусима према Србици, Зубином Потоку и Бањској певају

¹⁰⁵⁶ Р. Златановић, Пуно име и презиме носилаца негативних појава, *Јединство*, 16. јун 1969, бр. 26, 4; А. Б., Осуђени носиоци негативних појава, *Јединство*, 7. јул 1969, бр. 29, 4. На седници ОК у Пећи септембра 1969. констатовано је да се у чланство примало кампањски, групно и неконтролисано због чега се „слило“ свакаког елемента. То, примећује се даље, објашњава пасивност, инертност, индолентност и политичко мртвило међу комунистима, па примери корупције, мита, национализма и шовинизма бивају претресани међу чланством без икаквих политичких импликација. Р. Милачић, Пасивност се не може толерисати, *Јединство*, 15. септембар 1969, бр. 39, 8.

¹⁰⁵⁷ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 650; Н. Селмановић, Из Општинског комитета СК у Ђаковици искључено пет чланова, *Политика*, 16. септембар 1969, бр. 20098, 6; Општински комитет Савеза комуниста Ђаковица, Писмо општинског комитета Савеза комуниста Ђаковице, *Политика*, 20. септембар 1969, бр. 20102, 6.

националистичке песме. Затражено је да доктор Момир Станимировић одговара пред колективом, а да се Л. Микић, М. Јанчевић и З. Ђурашковић искључе из СК. *Јединство* је апеловало да се спречи одржавање свадбених поворки с обзиром на чињеницу да су се показале као „прилике за све отвореније испољавање национализма“. Наиме, свадбари су крстарили улицама у колима, трубили и добацивали псовке припадницима других националности, а то је заштравало међунационалне односе.¹⁰⁵⁸

У партијским редовима долазило је до све већег групашења на националној основи, иако се о томе јавно није говорило. Карактеристичан случај збио се августа у Техничком центру у Приштини када је директору Душку Павловићу истекао мандат, па је требало изабрати новог или ићи у реизбор. ОК је био мишљења да директор треба бити Србин било кроз избор или реизборност, правдајући то чињеницом да се не би пореметила овдашња национална структура запослених. Део албанских комуниста из центра одбацио је то, а Срби су се мобилисали око својих кандидата. На крају се, ипак, већина комуниста сложила са одлуком ОК да на место директора дође Србин.¹⁰⁵⁹

Септембра су из партијског чланства у Шаљској Гори искључени Укшин Ука, Мехмет Мехола и Фаик Истеф, а требало је размотрити партијску одговорност Тафиља Видишића, Рамадана Уке и Рустема Имерија. О некомунистичком понашању чланства говорило се на партијским састанцима након познатог Титовог говора у Задру. У Урошевцу се говорило о групашењу на националној основи, притисцима по Броду, Прелезу и Петрову на поједине породице да се иселе, националној непомирљивости при запошљавању (у предузећу „Трајко Грковић“ због самовоље појединаца од 63 нова радника само три српске националности). У Призрену се расправљало о националном групашењу у гимназији, а на састанку у Пећи о привредним девијацијама које утичу на међунационалне односе. У Приштини је истог месеца одржана седница комисије за међунационалне односе

¹⁰⁵⁸ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 650–652. Примера ради, радник из Петроварадина Милутин Ђуловић био је у пећком затвору због певања националистичких песама јер је, наводно, подстицао националну мржњу. АЈ, 160, к. 3556, бр. 04/1-38/76, Информација о прispelim izveštajima u toku drugog polugodišta 1975. god. za ispitivane predstave i pritužbe upućene Skupštini SFRJ, Beograd, 31. januar 1976.

¹⁰⁵⁹ М. С., Кад се чланови савета поделе, *Јединство*, 8. септембар 1969, бр. 38, 3.

ПК. Председник Исмаиљ Бајра похвалио је ангажовање комуниста на пољу међунационалних односа.¹⁰⁶⁰

Да су међунационални односи поремећени говорили су само храбрији појединци. Радник „Трепча“ Хабиб Хабиби из села Чабре, општина Митровица, признаће:

„До нашег села је српско село. Људи из њега морају да прођу кроз Чабру да би дошли у град. И ученици наше школе дочекују их уместо с „Добар дан чико“ погрдним изразима. За то су криви просветни радници без чијег знања деца тако не поступају.“¹⁰⁶¹

На седници ПК октобра 1969. није се одступало од тезе о добрим међунационалним односима. Хисен Прекази је тврдио да су све повољнији као резултат активности и доследности у реализацији политике СКЈ и предложио искључење оних који не поштују партијске ставове. Искључен је Саво Шурбатовић, бивши радник приштинског СУП-а, под оптужбом да је ширио међунационалну мржњу и био склон алкохолизму.¹⁰⁶²

Срби и Црногорци све више су губили наду да ће им СКК обезбедити сигурност. Књижицу је 1968. вратило 152 лица, наредне 333, а у оба случаја највише Срба. Са таквим наслеђем ушло се и у 1970. Ђоко Слијепчевић је био мишљења да је то последица несразмера „између онога што се говори и онога што се ради“. Вели Дева је почетком године обелоданио да ће остваривање националне равноправности бити његов императив. Био је забринут чињеницом да у Албанолошком институту раде искључиво Албанци и гласовима да сви универзитетски предмети буду на албанском што би водило у провинцијализам.¹⁰⁶³

¹⁰⁶⁰ Аноним, Урошевац: појачати одговорност чланова Савеза комуниста, *Јединство*, 12. септембар 1969, бр. 40, 6; Н. Костић, Призрен: конкретне акције, *Јединство*, 12. септембар 1969, 6; В., Пећ: појачати будност комуниста, *Јединство*, 12. септембар 1969, 6; З. В., Онемогућити све облике притиска, *Јединство*, 12. септембар 1969, 6; Аноним, Национална афирмација је дело комуниста, а не националиста, *Јединство*, 15. септембар 1969, бр. 39, 4.

¹⁰⁶¹ Д. Ристић, Какви смо?, *Јединство*, 2. октобар 1969, бр. 42, 5.

¹⁰⁶² З. В., Пленарна седница Покрајинског комитета, *Јединство*, 30. октобар 1969, бр. 50, 1, 3; Д. И., Саво Шурбатовић искључен из Савеза комуниста, *Јединство*, 4. децембар 1969, бр. 60, 3.

¹⁰⁶³ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 389; Аноним, Пуна афирмација брионске политике, националне равноправности и самоуправног социјализма на Косову, *Јединство*, 8. јануар 1970, бр. 2, 4; Д. И., Зашто се осипа чланство Савеза комуниста, *Јединство*, 1. март 1971, бр. 17, 3.

Фебруара 1970. одржано је у Качанику саветовање о међунационалним односима. Апеловано је на борбу против носилаца „шћиптаризације“ и „србизма“. На седници Општинске конференције СК септембра оцењено је да овде складно живе и раде Албанци и Срби („Ове две нације имају велико међусобно поверење и никад није дошло до трзавица“).¹⁰⁶⁴

Слично се чуло и на седници Општинске конференције СК у Приштини маја. У уводном излагању секретара ОК Јусуфа Кељмендија говори се о „душебризницима“ из емиграције који воде рачуна о положају сопствене нације на Косову и њеној „угрожености“. Почетком октобра заседала је 18. седница ПК и том приликом констатовала да су међунационални односи коректни, иако делују и националистичке и шовинистичке тенденције али је простор за њихову акцију знатно сужен.¹⁰⁶⁵

Националисти и сепаратисти приметили су и користили повољан маневарски простор пред попис 1971. Косовско руководство је невољно признавало да може доћи до притиска око националног изјашњавања, па се из тог разлога чланству саветовала максимална будност. СКК је као најважнији принцип истакао слободно изјашњавање грађана. Конкретно, ово се највише односило на Роме и Горанце. Неформални представници Рома говорили су о притисцима да се изјасне као Албанци (Ђаковица, Подујево, Вучитрн) уз тврдњу да у неким местима међу пописивачима није било ниједног Рома. Албански функционери признавали су да притисака има, али да се ствар драстично преувеличава. У призренском крају вршен је притисак на Горанце да се изјасне као Албанци.¹⁰⁶⁶

Пред попис се, дакле, могло наслутити да постоје озбиљни проблеми у међунационалним односима. На седници ПК децембра 1970. о њима је говорио председник Комисије за активност СК Милош Секуловић, који се још увек

¹⁰⁶⁴ М. Р., Са саветовања о међунационалним односима у Качанику, *Јединство*, 9. фебруар 1970, бр. 11, 3; Ј. Стагова, Добри међунационални односи, *Јединство*, 12. септембар 1970, бр. 20, 4.

¹⁰⁶⁵ Аноним, Енергично против непријатељске пропаганде, *Јединство*, 1. јун 1970, бр. 43, 1; З. В., Стабилни политички односи у Покрајини, *Јединство*, 8. октобар 1970, бр. 80, 1, 3.

¹⁰⁶⁶ Исти, Пуна слобода у изјашњавању и опредељивању, *Јединство*, 22. октобар 1970, бр. 84, 3; Аноним, Ближи се попис, предстоје послови, *Јединство*, 4. март 1971, бр. 18, 1; Р. Златановић, Да ли се врши притисак на Роме?, *Јединство*, 1. април 1971, бр. 26, 3; Аноним, Попис углавном добро обављен, *Јединство*, 24. мај 1971, бр. 41, 4.

стидљиво наметао као унутарпартијска опозиција. Саветовао је да се преиспитају наводи о притисцима уз оцену да и албански и српски национализам перципирају Косово као друштвено-политичку заједницу Албанаца („Разлика између њих је само у томе што националности из редова Албанаца мисле да Покрајина то треба да буде, а они из српске и црногорске националности сматрају да она то већ јесте“). Даље је позвао на већу самоуправну интеграцију Косова у Републику и Федерацију.¹⁰⁶⁷

Остаје чињеница да је 26. седница ПК 26. априла 1971. била затвореног типа, али да су појединости о њеном току доспеле у јавност. У првом делу седнице расправљало се о политичком стању у Хрватској, а албански комунисти благонаклоно су гледали на захтеве Маспока. Фадиљ Хоџа је користио затегнутост између руководства Хрватске и Тита и, пре свега, лоше односе руководства Србије и Тита да би оптужио поједине српско-црногорске комунисте на Косову да представљају централистичку и хегемонистичку струју супротну партијској политици. Била је то алузија на неформалну групу Милоша Секуловића, Блажа Радоњића, Јова Шотре и Новице Стојановића са којима је био близак Кадри Реуфи. Сви они су били мишљења да СКК улепшава косовску стварност. Реуфи је указивао на проблеме турске заједнице, нарочито поводом пописа, а остали су говорили о нарушеним међунационалним односима на штету Срба и Црногораца. На удар партијског руководства дошли су због тврдње да постоји „покрајинска врхушка“ која одлучује у оквиру малог броја људи и чији рад треба бити преиспитан. Након тога је уследила кампања њиховог дискредитовања и оптужби за каријеризам, бирократизам, национализам и сл.¹⁰⁶⁸

Задржали бисмо се на појединачним иступањима.

Новица Стојановић је упозорио да политика СКК делује бесперспективно, јер је приметан одлазак стручњака.

¹⁰⁶⁷ З. В., Само јединствени можемо остварити најбиталније друштвене интересе, *Јединство*, 17. децембар 1970, бр. 100, 1, 3.

¹⁰⁶⁸ М. Mišović, *nav. delo*, 370–371; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 97.

Јово Шотра је захтевао демократичност и размену мишљења уз поруку да би афирмација Албанаца била општеприхваћена да није праћена угрожавањем Срба и Црногораца.

Милош Секуловић је био наупорнији у критикама. Сматрао је да се несметано одвија легализација дискриминације и мајоризације у условима националне хегемоније Албанаца („Ова опасност је толико велика да би била поражавајућа ако је не би учили“) уз оцену да протекло време „потврђује да живе тезе албанског национализма из 1968. године“.

Кадри Реуфи је подсетио на времена када су косовски комунисти били нетолерантни према националном подвајању, упоредивши то са тренутним стањем на примеру подељеног шеталишта у Приштини где једном страном шетају Албанци а другом Срби и Црногорци. Посебно се осврнуо на попис и истакао да не признаје званични број Турака („Свака комисија која би наишла у турску породицу, па и код мене, прво и основно зачуди се: како то Турчин“). Критиковао је даље тенденцију да се српски народ посматра кроз призму хипотеке о међуратној хегемонији, истакавши да је позиција СКК одувек била интернационалистичка када је Косово у питању.

Богољуб Недељковић је најоштрије осудио ова излагања уз закључак да постоји „косовски шљам“ без конкретног навођења о коме се ради. Тиме се угледао на Фадила Хоџу, који је нешто пре ове седнице тврдио да у Београду делује „шљам“ (српски либерали – примедба аутора).

Мехмет Шоши је говорио о косовском „подземљу“. Наиме, Хоџа је тврдио да у Београду делује и „подземље“, мислећи на либерале, па је Шоши искористио ову квалификацију за опозицију унутар СКК. Шоши је оптужио СКК да се компромисно понео према њој и да је време за обрачун.

Махмут Бакали је на сличан начин објашњавао да су одређена излагања плод превазиђених друштвених односа који се грчевито боре за опстанак. Била је то алузија на Секуловића („друг Миша“) и остале. Бакали се присећао како је Секуловић некада био „пар екселанс интернационалиста“, али да је временом скренуо са тог пута. Најавио је да ће СКК против таквих снага повести борбу, а

посебно против косовског мита у његовом шовинистичком великосрпском смислу. Бакали је одбио наводе о мајоризацији.

Хоца је одбацио тврдње југословенског посланства у Тирани да покрајинско руководство делује под утицајем Тиране (тог мишљења био је и италијански амбасадор у Тирани), односно наводе да Приштину политички усмеравају одређени центри моћи из Загреба, Скопља и Љубљане.

Вели Дева је говорио о присуству два национализма („Гарантујем да се сутра завадимо ја и Илија Вакић, ако не будемо хероји; ја с једне а Илија с друге стране“).¹⁰⁶⁹

Заправо, ни Хоца ни Дева нису претеривали у критикама поменуте групе, чак су о томе мало и говорили. Из тога се може закључити да још нису били сазрели услови за дефинитиван политички обрачун.

На јунској седници ОК у Гњилану указује се на неопходност бескомпромисне борбе против шовинизма, а у том контексту критикован је неједнак третман неалбанаца и Албанаца пред правосуђем.¹⁰⁷⁰

О међунационалним односима се посебно говорило на јунској седници ОК у Приштини. У дванаесточасовној дискусији учествовало је више од 20 комуниста. Секретар Јусуф Кељменди у уводном излагању прецизира да је политичка ситуација добра до мере да ни непријатељи комуниста не могу то негирати већ „управо пуцају“ на јединство. Део Срба и Црногораца инсистирао је да се преиспитају гласине о исељавању.

Борислав Божовић је говорио о исељавању стручњака. Изнео је податак да је у три претходне године из пет радних организација у општини отишло најмање 368 стручњака са високом спремом (из рудника „Кишница“ 187), што је погодило продуктивност привреде. Ова појава, рекао је, изискује стручну и политичку анализу, јер до ње не доводе само економски разлози. И даље:

¹⁰⁶⁹ S. Đaković, *nav. delo*, 261–264.

¹⁰⁷⁰ Т. М., Потребна је бескомпромисна борба против шовинизма, *Јединство*, 7. јун 1971, бр. 45, 3.

„У питању су и могућности за задовољавање њихових културних потреба, школовање и запошљавање деце и друго. Ако Савез комуниста буде пасиван према тој појави онда је неминован закључак да афирмација Албанаца није праћена и адекватном афирмацијом Срба и осталих [...]“

Петар Костић се сложио и посебно осврнуо на лоше услове за рад стручњака у неким радним организацијама и злоупотребе у конкурсима.

Благоје Николић је додао да не треба прећутати званични податак да је апсолутни број запослених Срба и Црногораца у општини у паду од 1966.

Јован Печеновић је подсетио да су законитост и ред неопходни сваком друштву.

Албански комунисти су умањивали или одбацивали ове наводе.

Хајредин Хоџа је позвао да се приликом анализе исељавања пође од свеукупних елемената, а не од неког истргнутог податка или тренутног расположења.

Куртеш Салиху је објаснио да су миграције нормалан процес у свету.

Халит Ахмети се сложио са њим, додавши да би требало пописати имена не само оних који су отишли већ и оних који су дошли овде.

Неби Гаши је нагласио да се ствари често измишљају без обзира да ли је реч о националној структури запослених или попису. Предуслов да се питање исељавања квалитетно анализира јесте да се прво конкретно каже ко одлази са Косова, закључио је.

Турчин Шерафедин Сулејмани је као конкретан пример албанизације навео депопулацију сународника.¹⁰⁷¹

До још већих разлика у ставовима дошло је на 28. седници ПК 22–23. јуна. Може се рећи да је седница одржана под утиском сукоба хрватског руководства са Титом. Оно што је тражено из Загреба атаковало је на Титову неприкосновеност, па се могло очекивати да ће се он одлучно обрачунати са струјама у којима види такву опасност. На 28. седници је требало да се расправља о оценама политичке

¹⁰⁷¹ З. Вукићевић, За отворен и конструктиван дијалог, *Јединство*, 21. јун 1971, бр. 49, 3; Р. Златановић, Исељавање с Косова није измислила чаршија, *Политика*, 21. јун 1971, бр. 20729, 6.

ситуације и задацима СКК у даљем остваривању ставова 17. седнице Председништва СКЈ. Уводно излагање поднео је члан Секретаријата ПК Лазар Вујовић. У дискусији је учествовало четрдесетак комуниста. Док су Срби и Црногорци махом говорили о проблемима својих заједница, албански комунисти одбацивали су такве оцене или их минимализовали.

Вујовић је био забринут падом броја запослених Срба и Црногораца и исељавањем. Навео је да је оно резултат друштвено-економских услова и као такво доводи до тога да се људи крећу према развијенијим центрима на Косову и изван. Истакао је, такође, да се на конкурсима често мимо сваке логике захтева двојезичност што ремети међунационалне односе и да су Срби и Црногорци по селима изложени притиску. Иако је приметио да постоје претеривања у вези исељавања упозорио је да је страх код Срба и Црногораца већи сваким одласком сународника.

Јован Печеновић је одбацио критике Вели Деве и Сретка Трифуновића да је националиста, тврдећи да као Србин само захтева да се преиспита положај српског народа. Трифуновића је означио као анационалног комунисту, који је и раније критиковао неистомишљенике за душебрижништво према српском народу. Трифуновићу је вероватно и била упућена реченица да се не може схватити као душебрижништво покретање питања која указују на положај Срба и Црногораца („А још мање је исправно кад се импутира да то значи неповерење у Албанце“). Печеновић је питање положаја Срба сматрао императивом, поручивши да као Србин не може безбрижно да посматра податак да је од септембра 1966. до септембра 1970. године у Приштини број запослених Срба, Црногораца, Турака и других неалбанаца порастао за 34. Печеновић је критиковао албанизацију друштва. Издвојио је штетну кадровску политику на рачун Срба и Црногораца. Оценио је да исељавање као тренд постоји, иако још увек није драматично уз ограду да може постати ако остане владајућа тенденција. Од партијских другова је захтевао да препознају овакво стање, јер ће у супротном непријатељ то искористити за пропаганду да СКК доприноси прогону неалбанаца и сву кривицу ће заслужено сносити комунисти.

Новица Стојановић је позвао да се утврде чињенице и донесу закључци поводом исељавања, затим је расправљао о резултатима пописа и одбацио критике

албанских колега да се ствар предимензионира. Број запослених Срба и Црногораца мањи је него 1966. што је утицало на губљење перспективе код њих, навео је.

Блажо Радоњић је критиковао Девине покушаје да га прикаже шовинистом, али су се и један и други самокритиковали због неких изјава које су упутили један другом. Радоњића је бринуло што српски и црногорски националисти злоупотребљавају притиске у политичке сврхе, распирују „осећање несигурности“ с паролом да на Косову за Србе и Црногорце нема места и шире мржњу према Албанцима. Међутим, био је децидан у оцењивању рада СКК:

„За осуду су понашања која Савез комуниста доводе у положај неопредељеног посматрача сукоба, притисака, стихије. Још мање се може прихватити пракса преговарања са евидентно противничким снагама. Савез комуниста мора бити веома ангажован према захтевима за задовољење аутентичних интереса свих националности у оквиру, разуме се, реалних могућности у нашој земљи.“

Трифуновић је био потпуно различитог мишљења. Сматрао је да су Албанци везанији за земљу као последица менталитета, а Срби и Црногорци покретљивији и у одласку са Косова остварују веће могућности за запошљавање. Одбацио је наводе да се ради о општем притиску на стручњаке, оцењујући да је постало модерно да се тако говори у чему националисти проналазе храну. Задовољавао се чињеницом да људи не одлазе изван Југославије („Стога Срби не треба да буду душебризници, да се забрињавају да ли опада њихов број у Покрајини, или је исти“).

Богољуб Недељковић је одбацио било какве генерализације и нагласио да треба именовати носиоце притиска. Тврдио је да су миграције одлика савременог доба и да не треба бити забринут овим трендом, јер се то дешава у целој земљи и као такво никада не оптерећује. Према његовим сазнањима најмањи број људи одселио се због притиска. СКК не би смео да се мири са постојањем притиска, закључио је.

Илија Вакић је упозорио да се комунисти не могу задовољити констатацијом да има ексцеса међунационалне природе, већ се морају пронаћи узроци узнемирености.

Милош Секуловић је посебно био критичан према одређеним трендовима у међунационалним односима. Анализирао је прилике у сфери запошљавања, просвете и културе. Оценио је штетном праксу двојезичности приликом запошљавања онде где није потребна и приметио да се број новозапослених Албанаца повећавао несразмерном брзином на рачун Срба и Црногораца. Фокусирао је пад броја ђака српске и црногорске националности у основним и средњим школама, додавши да и на УП постоји неједнак третман приликом уписа Албанаца и неалбанаца. Сличну неравноправност приметио је и у сфери културе навевши као пример да часопис *Стремљења* добија мање друштвених средстава од сличног часописа на албанском *Jeta e re*. Закључио је да није потребна ревизија целокупне политике СКК, већ само одређених делова.

Милош Цудовић, представник удружења бораца, говорио је о неажурности друштвених органа, судова, СУП-а, тужилаштва и других у борби против појава безвлашћа и насиља. Одлазак стручњака тумачио је неодговорношћу руководећих органа у привреди. Сматрао је да је иселјавање са села чешће последица притиска уз констатацију да полиција често и не сме да предузме мере против силецијства. Овакве случајеве, напомиње, злоупотребљавају националисти Срби и Црногорци, али је албански национализам опаснији од српског:

„Та се агресивност испољавала у притиску на неке породице и нека села. Ми нисмо дозволили на састанцима да се уопштено говори, има притисака или нема, него смо врло одговорно и појединачно расправљали о примерима. Тачно се зна ко је коме уништио шуму, насрнуо на имовину, ко је коме уништио летину. Људи у Танкосићу изјавили су: слобода нам је у 1971. години равна оној у 1943. години.“

Неђо Борковић је био задовољан садржином и обимом дискусија, затраживши да се именују носиоци проблема, идејно се разобличе и законски казне.

Милан Шешлија је позвао да се без „лакирања“ сагледа проблематика. Косову је неопходна истинска перспектива Срба, Црногораца и Турака и даља афирмација Албанаца, закључио је.

Јово Шотра је изнео мишљење да су Срби и Црногорци у неравноправном положају, а то га је подсетило на неравноправност Албанаца до 1966.

Ћенан Шаипи није говорио о иселјавању. Констатовао је да националисти сумњају у попис становништва и апеловао на средства информисања да се објективније односе према међунационалним односима и промовишу примере братства и јединства.

Бахри Оручи је похвалио позитивну атмосферу током дискусије о уставним амандманима и пописа. Био је уверен да ће међунационални односи природно бити бољи ако се реше нагомилани привредни проблеми и подигне стандард грађана.

Куртеш Салиху је изнео оцену да је политичка ситуација на УП повољна и одбио наводе о мајоризацији. Присутне је упитао како је уопште могуће да постоји мајоризација у условима када проценат запослених Албанаца још увек не одговара њиховом учешћу у структури становништва. Међутим, поређење на основу овог параметра није апсолутно меродавно, а то је Салиху прећутао. Посебно критичан био је према дискусијама Стојановића, Радоњића и Секуловића.

Синана Сахитија је плашила оваква национална подвојеност. Био је, наиме, изненађен супротним гледиштима јер су, како је рекао, изнете потпуне другачије оцене него на политичким форумима по општинама. Из тог разлога је сматрао да се мањи проблеми намерно заостравају. Указао је на националистичке појаве међу омладином, оценивши да је морални ниво појединих наставника низак и издвојивши националну подвојеност ђака до мере да и матуру прослављају одвојено. Оптужио је *Јединство* за необјективан приступ проблему.

Махмут Бакали је приметио да је дошло до опасног националног групашења у СКК уз коментар да није могуће да истовремено постоје две оцене ситуације на Косову. Позвао је албанске комунисте да се боре против шовиниста у редовима своје нације.

Али Шукрија је поручио да треба бити обазрив према разним ексцесима „које нашем грађанину сметају да живи мирно, да ужива сигурност у погледу своје имовине и живота“ и да то мора бити задатак свих комуниста Косова.

Исмаил Бајра је упозорио да одређени кругови свесно негирају послератни развој међунационалних односа („Надувавају се разним каналима приче о бесперспективности једних или других. Не ретко, рекао је он, наилазимо на питања

као што су: Шта се то збива на Косову, шта тражи Косово, зашто се тамо толико много говори о међунационалним односима“). Тиме је правио увод за обрачун са Секуловићем и Павлом Јовићевићем. Изјавио је да ће добровољно напустити ПК као комуниста који није могао да види проблеме ако „друг Милош, и даље стоји на тој позицији“. Секуловићеве формулације о мајоризацији ушле су, ипак, у закључке седнице, а Бајра није напустио ПК. Можда је још оштрији Бајра био у критици Јовићевића, члана Савета федерације и народног хероја из Пећи, оптужујући га да је у Метохији подстрекивао Србе и Црногорце против Албанаца. Означио је даље *Јединство* за центар информбировских и националистичких снага, објашњавајући да у *Рилиндји* таквог приступа нема. Бајра је ценио да су сви на Косову у једнакој позицији, а ако је неко у неравноправном положају онда су то Албанци и Турци јер нису заступљени у броју запослених сходно учешћу у становништву.

Илијаз Куртеши је поручио да се свака нација треба обрачунавати са национализмом у сопственим редовима.

Кољ Широка није желео детаљније да говори о иселјавању пре него се питање проучи детаљније.

Фадиљ Хоца је инсистирао на ефикаснијем раду органа СУП-а и правосуђа на спречавању притисака. Феноменом миграција бави се наука „од Малтуса па онда Маркса и све редом до данас“, истакао је. Приметио је, вероватно са јасним политичким разлогом, да су постојале и друге миграције („колонизација, то је било и у Југославији, колоније које су долазиле на Косово, Војводину, и то је била миграција, али то је административна“). Сматрао је да се ствар беспотребно драматизује:

„То се свугде у свету дешава па је разумљиво што и код нас постоји. И руку на срце ми не можемо да спречимо, и да хоћемо, миграцију с Косова. И обзиром на степен развијености и велики прираштај становништва, миграција са Косова је врло велика и она ће бити још већа у будућности, то дубоко верујем и можемо какве год закључке да донесемо, што се тиче саме миграције. Чак мислим да неко ограничење у том правцу, говорим о народу на Косову, у садашњим условима, како ми градимемо социјализам, не верујем да би било прогресивно.“

Рамадан Вранићи је предочио да би пре доношења закључака прво тачно требало прецизирати ко је и због чега напустио Косово, што по његовим речима на овој седници нико није учинио. Позвао се на неки произвољни списак правника отишлих са Косова из чега он, наводно, није могао закључити да су отишли под притиском. Напоменуо је, овога пута тачно, да има и таквих који једва „чекају“ да оду у Београд и из тог разлога траже помоћ политичког фактора. У циљу спречавања иселавања предложио је неке друштвено-политичке мере, апелујући на судство да озбиљније анализира евентуалне притиске.¹⁰⁷²

У завршној речи Вели Дева је подвукао неопходност очувања јединства свих заједница, оценио да се албански притисак предимензионира и критиковао наводе о мајоризацији Бранка Бошковића и Павла Јовићевића. Закључци 28. седнице били су избалансирани, уопштени и формулисани на начин да представљају компромис два супротстављена гледишта. У њима се наводи да је политичко стање позитивно и да би било још боље да није релативно нижи степен материјалне базе. СКК се обавезао на унапређење и афирмисање равноправности и ликвидирање појава хегемоније, дискриминације, мајоризације и др. Признаје се, такође, да је било одређеног нарушавања равноправности у сфери запошљавања, у вези језика, школовању и стипендирању и даље прецизира да је неопходна бескомпромисна борба СК против свих неаргументованих и неодговорних оцена и дезинформација

¹⁰⁷² М. Мишовић, *нав. дело*, 365–384; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 541–545; С. Ђаковић, *нав. дело*, 265–267; М. Трајковић, *нав. дело*, 77–107 (са дискусијом Јова Шотре); Аноним, Проширена седница Покрајинског комитета СК Косова, *Јединство*, 24. јун 1971, бр. 50, 1–8; М. Хајдуковић, Доследно се борити за линију Савеза комуниста, *Јединство*, 28. јун 1971, бр. 51, 4; Аноним, Проширена седница Покрајинског комитета СК Косова, *Јединство*, 28. јун 1971, 6; Д. Илић и др., Јединствена подршка другу Титу, *Јединство*, 20. децембар 1971, бр. 101, 4; Р. Златановић, Узроци миграције становништва, *Политика*, 22. јун 1971, бр. 20730, 5; Р. Златановић, Н. Селмановић, Без јединства на Косову нема јединства ни у СР Србији, *Политика*, 23. јун 1971, бр. 20731, 5; Исти, Савез комуниста Косова не може се делити на Србе и Црногорце, *Политика*, 24. јун 1971, бр. 20732, 6; Редакцијски колегијум „Политике“, Никада се нисмо помирили с политиком дискриминације других националности (Завршна реч Вели Деве на седници Покрајинског комитета СК Косова), *Политика*, 25. јун 1971, бр. 20733, 6; Аноним, Национални односи ће зависити од могућности равноправног договарања представника свих националности (Објашњење Блажа Радоњића поводом извештаја „Политике“ и излагања Вели Деве на седници Покрајинског комитета СК Косова), *Политика*, 27. јун 1971, бр. 20735, 8. *Јединство* је у једном од бројева писало да су оцене Исмаиља Бајре површне и недобронамерне. Напади Бајре на *Јединство* и Павла Јовићевића осуђени су на седницама огранка СК у Витомирици и Председништва Општинског одбора Савеза бораца у Пећи. Јовићевић је претио да ће тужити Бајру уколико се не огради од ставова. Р. Милачић, Слабости се споро отклањају, *Јединство*, 1. јун 1971, бр. 52, 3; М. Хајдуковић, Борци траже одговор, *Јединство*, 1. јун 1971, 3; Редакција „Јединства“, Поводом најновијих оптужби и клеветања нашег листа, *Јединство*, 28. јун 1971, бр. 51, 3; П. Јовићевић, Писмо Павла Јовићевића, *Јединство*, 22. јул 1971, бр. 58, 8.

на јавним скуповима, у форумима, средствима јавног информисања и другим приликама („уносе забуну и узнемиреност код грађана“). На појединим местима износе се оцена да у неким срединама није било адекватног партијског рада на сузбијању међунационалних ексцеса, нарочито на селу, што негативно утиче на расположење грађана. Те појаве, стоји даље, користе националистички, бирократски и други елементи, драматизују их и злоупотребљавају у борби против принципијелних ставова СКК о националним односима. Овако формулисани закључци нису били по вољи ужем партијском руководству са Албанцима као већином с обзиром на могућност да се један такав документ у будућности политички употреби против њих. Ова седница означила је, што је врло важно, успон амбициозног Махмута Бакалија који је био прилично укључен у њен рад. По партијским круговима нагађало се и раније да ће он наследити Дева на месту председника. Дева је преузео једно високо место на савезном нивоу. Предлог да Бакали преузме дужност иницирао је Михаило Звицер, а са њим су раније упознати највиши партијски савезни, републички и покрајински органи. Како Тито није имао ништа против његовог избора постављен је на место шефа косовских комуниста.¹⁰⁷³

Јуна 1971. о међунационалним односима разговарало се и на седници Општинске конференције СК у Пећи. У уводном излагању секретар ОК Лазар Павличевић наводи да у општини, нарочито по селима, има притисака. Поменуо је Ромуну и истакао да је чудно што пријаве против силедија стоје у суду пуне три године. Указао је на сличност албанског и српског национализма, објашњавајући како се албански националисти питају зашто Срби и Црногорци још увек нису напустили Косово док српски и црногорски говоре Албанцима да се селе у Албанију. Била је то, заправо, права замена теза.

Марко Јашовић, директор пећког ПИК-а, апеловао је да се у смиривању политичког стања делује конкретно. Изнео је податак да је у последње четири године предузеће због малих примања и неповољне политичке климе напустило око 120 стручњака. Издвојио је, такође, неколико села у пећкој општини у којима се осећа јачи

¹⁰⁷³ М. Мишовић, *nav. delo*, 384–389; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 97–98; Аноним, Проширена седница Покрајинског комитета СК Косова, *Јединство*, 28. јун 1971, бр. 51, 6–7; З. Логар, Махмут Бакали изабран за председника Покрајинског комитета, *Политика*, 29. јун 1971, бр. 20737, 5.

притисак (Брестовик, Ромуна, Барански и Љешански Луг). Случај Брестовика у којем су неалбанци имали проблеме око испаше са Албанцима из другог села подсетио га је на ратну 1941. када су Срби и Црногорци „отерани са планине“.

Крсто Новичић је проценио да је безбедоносна ситуација лоша и да до исељавања долази из више разлога. Није прихватио гласине да исељеници добро зарађују од продаје под утиском да нема рачунице ако неко за десет хектара продате земље купи негде у остатку Србије десетак ари.

Милић Шошкић је критиковао ОК да касни са прецизном оценом исељавања уз оцену да је од оног највулгарнијег физичког притиска перфиднији онај који утиче на свест људи. Шошкић је похвалио локалне албанске комунисте да су се политички обрачунали са директором погона „Црвене заставе“ Мусом Бекчелијем, али је и поред тога упозорио на присуство албанског национализма.

Шевћет Гога је позвао присутне да проблем сагледају марксистичким очима. Притисци постоје, како је рекао, али још више дезинформација „које круже и трују односе међу нацијама“. Апеловао је да се пре оцене исељавања пружи на увид потпуна и документована анализа.

Рустема Ђевукаја су зачудиле критике да је стање лошије него 1941. Вероватно да би умањио проблем истакао је да се исељавају и Албанци и то махом из руралних средина у урбане због бољих услова живота. У том контексту је навео податак да је у руговској области 1.400 становника мање него десет година раније.

Зија Муљхађа је позвао да се ствари не драматизују када се зна да су у питању појединачни случајеви. Комунисти су дужни, напоменуо је, борити се против албанског национализма као тренутно најопаснијег.¹⁰⁷⁴

Махмут Бакали није, као што видимо, преузео место првог човека косовских комуниста у повољним околностима. Овај професор УП у одељу политичара имао је пред собом обавезу да стане на пут привредном заостајању и, пре свега, нормализује поремећене међунационалне односе. Тито је од њега затражио да достави детаљне информације о току 28. седнице, јер није био задовољан

¹⁰⁷⁴ М. Хајдуковић, Доследно се борити за линију Савеза комуниста, *Јединство*, 28. јун 1971, бр. 51, 4.

подвојеношћу косовских комуниста. Јово Шотра износи верзију да је та Бакалијева информација писана за Тита усвојена на затвореном састанку Секретаријата ПК и пружала искривљену слику о току и резултатима седнице. Делгација која је отишла Титу, по Шотриним речима, није исказивала праву вољу Срба и Црногораца, јер су у састав ушли сународници за које се знало да ће минимализовати проблеме. Тито је након тога дао пуну подршку покрајинском руководству, информисао их да су спорне гласине део истих тенденција у Југославији и да су из тог разлога неопходне најоштрије идејно-политичке мере против таквих комуниста. Зато је Бакали, мотивисан отвореном подршком Тита, позвао да се из СКК избаце они који су, наводно, ширили неистине и били део „контралиније“. Шотра је писао Титу да је дезинформисан од Бакалија и да се, заправо, спроводи политика прогона Срба и Црногораца:

„[...] сви они који би покретали сличне теме, стављају се на слободан одстрел, као континуирани носиоци контралиније која је део мрачних непријатељских снага. Истовремено се даје зелено светло даљој ескалацији шовинизма и опет претежно оног који је био у полету. Посебно се дају и изјаве да је прича о мајоризацији измишљена, уз истовремено затварање тема које би водиле ка усмеравању активности СК на унапређењу равноправности“.¹⁰⁷⁵

Тито је у писму упозорен да ће држава бити у великим проблемима уколико се озбиљније не позабави албанским национализмом, који је, како је рекао, сменио и наследио српски доминантан до 1966. Јово Шотра је теретио албанске комунисте да немају разумевања за угрожени положај Срба и Црногораца и да њихов отпор доживљавају као повампирење српског национализма. Тито је даље информисан да се преко покрајинских органа финансира сепаратистичка политика и да се, како би то прикрио, Махмут Бакали окружио српско-црногорским комунистима-каријеристима. Тврди се, такође, да Бакали свесно преувеличава опасност од српског и црногорског национализма стварајући лажну слику, а голим оком видљиве појаве албанског национализма минимализује због чега остају „снажно пригушене и затворене битне и суштинске теме Косова“. Аутор изричито наводи

¹⁰⁷⁵ М. Mišović, *nav. delo*, 390–395; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 98.

да је група функционера из Ђаковице и околине остварила суштинску монопол над новцем и влашћу.¹⁰⁷⁶

Махмут Бакали имао је, сем овога, и озбиљних проблема на партијском локалу, јер су бивали све учесталији гласови о исељавању. На проширеној седници ОК у Витини јула 1971. секретар Душан Милић упозорава да се националисти приликом куповине имања служе уценама, а пре тога чине пољске штете, насилно прелазе преко имања (Ново Село), пуцају ноћу из револвера (Могила, Житине, Баланце), руше надгробне споменике (Баланце, Дробеш) и сл. Милић је критиковао неажурност судства и конкретно навео случај у Дробешу као нерешен.¹⁰⁷⁷

Крајем лета 13 Албанаца, Срба и Црногораца послало је писмо витинском ОК у којем се скреће пажња на обимност међунационалних ексцеса у општини и критикује СК. О карактеру писма расправљано је на Општинској конференцији СК. Секретар ОК Душан Милић оценио је тенденциозним и паушалним наводе из писма. За притисак на Србе и Црногорце ценио је да има карактеристику случаја а не појаве уз оцену да ОК остварује одређене резултате. У том контексту задовољно је издвојио чињеницу да је решен случај рушења надгробних споменика на православном гробљу у Бузовику.¹⁰⁷⁸

Србе и Црногорце посебно су жалостили случајеви скрнављења надгробних споменика. Неки од исељеника су о томе и говорили:

„Нашој стрини муж погинуо у партизанима. Један Албанац из села сруши споменик и стави га на дрљачу да оре. Јаве јој, Србин који је то видео, она отрча, погледа, па оде у милицију кукајући. А милиционер-Албанац пендреком изудара стару жену, а виче на њу: „Лажеш, хоћеш да квараш братство и јединство““;

„Албанци су срушили надгробни споменик наше мајке. Зна се ко је, али није одговарао“;

„Споменике на гробљу моје фамилије су поломили и склонили, да имам пара пренео бих кости својих умрлих овамо, да знам где су ми гробови“.

¹⁰⁷⁶ М. Кеџетовић, *нав. дело*, 139–154; М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 563–565; С. Ђаковић, *нав. дело*, 411–424.

¹⁰⁷⁷ Т. Милић, Како превазићи сиромаштво и несугласице, *Јединство*, 8. јул 1971, бр. 54, 4.

¹⁰⁷⁸ Д. Илић, Ко жели да повампери „Витински случај“, *Јединство*, 6. септембар 1971, бр. 71, 8.

Теза албанских комуниста да је пренасељеност узрок скрнављења и преоравања туђих гробова била је неодржива, јер није био познат случај да је преорано неко албанско гробље. Шовинисти су желели да и на овај начин затру сведочанство о српском вековном трајању на овим просторима. Али Шукрија је оправдано на једном партијском састанку упитао присутне Албанце шта би нека албанска породица урадила када би неко оскрнавио њене гробове.¹⁰⁷⁹

На седници Општинске конференције СК у Урошевцу јула 1971. секретар ОК Синан Сахити поновио је оцену о драматизовању политичког стања на примеру села Танкосић („било је неслоге, али због пољских штета и другог и није посреди никакав притисак“). Из тог разлога критиковао је *Јединство* због, како је истакао, необјективног извештавања. Међутим, секретар Општинске конференције ССРН-а Југослав Митровић изјавиће да због недовољне активности комуниста међунационални односи никада нису били гори, а за случај у Танкосићу да је притисак директно подстицан са стране. Задржао се и на питању двојезичности као средству притиска, тврдећи да се по општинском статуту предвиђа обавезна двојезичност за сва радна места осим једног. Исељавање се никако не може тумачити као природан процес већ је првенствено последица притиска, премда у писању штампе тим поводом има одређених преувеличавања, закључио је. Његова дискусија није се допала албанским комунистима, па су појединци захтевали да повуче мишљење или да се ССРН огради. Митровић је, добивши опет реч, објаснио да није имао намеру да унесе немир већ да покрене комунисте на јединствено решавање проблема. На појединим местима се и самокритиковао.¹⁰⁸⁰

Јула је на седници ОК у Приштини секретар Јусуф Кељменди упозорио да се не смеју избегавати деликатне теме. Националисти се служе перфидном

¹⁰⁷⁹ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, 803, к. 131, Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораса са Косова; *Isto*, Оцене и ставови о исељаванју Срба и Црногораса са Косова и о правцима деловања ради откланјања узрока и исељаванја и стварања услова за повратак у САР Косово оних који то жеље; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 186; М. Јеврић, *Српско Косово*, Приштина 1993, 64–65; З. Зејнели, Нико се не рађа као комуниста или националиста, *Политика*, 9. децембар 1981, бр. 24489, 6.

¹⁰⁸⁰ Аноним, Ексцесе не треба драматизовати али ни потцењивати, *Јединство*, 26. јул 1971, бр. 59, 4.

критиком свега урађеног и стално подсећају да је Косово српско или албанско што је, како је закључио, реликт прошлости и одражава заостало схватање.¹⁰⁸¹

На народном збору поводом 30 година устанка у Митровици крајем месеца говорило је више комуниста. Али Шукрија је објашњавао да је основни циљ СКК равноправност народа и народности уз оцену да економија најдиректније утиче на међунационалне односе јер сваки конкурс за посао може изазвати националну подвојеност. Шукрија је оценио злонамерним наводе да је на Косову створена атмосфера притиска, тврдећи да је реч о појединачним случајевима:

„Тако где је лоше кадрови ће бежати, и то не само неалбанске националности него и Албанци, јер их гола свест и патриотизам не могу задржати. Политички је штетно сваки одлазак с Косова сводити на међунационалне односе.“¹⁰⁸²

Вероватно са намером да умири ситуацију Махмут Бакали је пре чувене 33. седнице ПК поручивао да се уставном еманципацијом Косова не нарушава интегритет Србије већ, заправо, обогаћују самоуправни односи и национална равноправност. Претпоставићемо да је његова порука да Косово није ексклузивна заједница Албанаца већ свих народа и народности који ту живе упућена неалбанцима, управо као и она да ће се сузбијати сваки шовинизам.¹⁰⁸³

Међутим, оно што је Бакали јавно заговарао није одговарало његовим практичним корацима. Он је још од 28. седнице ПК стварао услове за обрачун са групом српско-црногорских комуниста, која је тражила критичко преиспитивање међунационалних односа. Зато се са посебним нестрпљењем очекивала 33. седница 21–22. децембра 1971. Ова седница посвећена је одлукама 21. седнице Председништва ЦК СКЈ на којој је расправљано о национализму у Хрватској и извршена политичка „сеча“ тамошњег руководства. Након 21. седнице Председништво ЦК СКЈ обавезало је републичка и покрајинска партијска руководства да на посебним седницама анализирају појаве национализма у својим

¹⁰⁸¹ З. Вукићевић, У затвореном кругу се не могу штитити национални интереси, *Јединство*, 2. август 1971, бр. 61, 1, 3.

¹⁰⁸² Аноним, Нико нема право да омета живот било које националности, *Јединство*, 2. август 1971, 1, 3.

¹⁰⁸³ Аноним, Савез комуниста своју националну политику не заснива на односу већина-мањина, *Јединство*, 16. септембар 1971, бр. 73, 4.

срединама. У том контексту одржана је и 33. седница ПК. Партијско руководство наступило је са рефератом на 39 страна у којем су вешто заобиђени проблеми на које се указивало раније, али је и забрањено носиоцима критика.

Јово Шотра је био разочаран што се не разматрају појаве албанског национализма на УП и с тим у вези затражио одговорност Универзитетског комитета СК. Жалио се да ни он као посланик није добио одговарајуће податке о националној структури у студентским домовима и друге важне материјале, а да је оно што је о томе чуо битно другачије од оцена Махмута Бакалија.

Милош Секуловић је упозорио на растућу опасност од албанског национализма од 1968. Осетио се погођен критикама да је националиста и шовиниста („Такав однос у третирању појава национализма објективно прикрива стварне опасности које он ствара, и доводи до тога да се према његовим, у датом тренутку најопаснијим облицима не предузимају најадекватније мере“) и одбацио наратив да се људи првенствено исељавају из економских разлога тврдећи да је створена политичка клима која погодује исељавању.

Илија Вакић је у Секуловићевом излагању видео елементе опструкције, диверзије и опозиције.

Михаило Звицер је поручио да је борба против национализма битна, осудивши Секуловића да пренаглашава један национализам (албански) и умањује други (српско-црногорски).

Милош Вујаковић је позвао да се поштују одлуке већине. Комунисти би требало да се повуку са политичке сцене уколико не реше гореће међунационалне и друге проблеме, поручио је.

Милан Кртолица је проценио да није било веће борбе албанских комуниста против сопственог национализма.

Богољуб Недељковић се оградио од појединих Секуловићевих ставова. У том контексту изнео је податак да је у 58 општина у Србији смањен број становника као резултат миграције узроковане економским и другим мотивима. Желео је да каже да се људи одатле исељавају без икаквог притиска.

Вук Шалјић је био врло критичан према опозиционој групици. За Секуловића је тврдио да је монета за поткусуивање, замеривши му и резервисаност према Титовом избору за доживотног председника. Критиковао је и Шотру, Новицу Стојановића и Павла Јовићевића. Посебно је био изненађен Јовићевићем као старим познаником. Замерио му је позиве Србима и Црногорцима у Сувом Долу код Липљана да се супротставе притисцима као 1941. и закључио да мора сносити политичку одговорност без обзира на друштвени углед. На проблем исељавања гледао је са чисто економског аспекта:

„Да кажем само то: ја ћу да живим тамо где ми је боље - да ли ће то бити Загреб, Љубљана, Београд или Приштина - то је свеједно.“

Предраг Цуцкић је осудио Секуловићево излагање као атак на братство и јединство.

Радомир Вулић је одбацио Секуловићев термин „великоалбански сепаратизам“ као нереалан, иако је био свестан да има случајева албанског национализма. И даље:

„Седети у Покрајинском комитету, бити његов члан и перманентно понављати исте тезе и исту платформу, и поред јасних закључака са 28. седнице - за мене је доста загонетно“.

Исељавање је у суштини тумачио економским разлозима:

„У Истоку је било 14 породица ових мојих Вулића, од тога је девет исељено из Истока, а пет је остало сада тамо. Тврдим овде да ниједан није отишао због притиска, јер сам ту ја и сви смо присутни. Постоји један други наш општи притисак који важи за све, то су наше материјалне могућности, то је наша база, итд. Сви су они оставили кућу и сви ће сигурно као и они из Драгаша да иду за комшијом.“

Махмут Бакали је оптужио Секуловића и Шотру да су носиоци озбиљне политичке тенденције која настоји да драматизује односе, негира рад СКК и руководство и „минира“ политичко и међунационално јединство. У питању је, рекао је даље, саставни део непријатељских снага у земљи које су у спреси са империјалистичко-хегемонистичким снагама у иностранству.

Али Шукрија је оптужио Секуловића, Шотру и Стојановића да представљају извор нејединства о којем се већ увелико говори широм земље и да су као такви „тег“ партијском руководству. Оно због тога, наводно, није у стању да се посвети суштинским питањима. Посебно је важно, оценио је, да се утврди да ли Срби и Црногорци на Косову у целини стоје иза њихових ставова или је у питању група која је „некако отишла, исклизнула из Савеза комуниста“.

Кољ Широка је дао своје тумачење иселавања:

„На крају, ко одлази с Косова - да ли само Срби, или само поједини Албанци? Ми имамо једно старо кретање, када су квалификовани долазили у ситуацију да им одговара померање па су листом ишли када су налазили просперитет ван Косова. И ићи ће још ако то буде повољно. Међутим, треба схватити смисао тога зашто се ко креће.“

Хисен Прекази је затражио политичку одговорност Секуловића, оптужујући га да још од 27. седнице штети јединству.

Исмаил Бајра је критиковао Секуловићеве оцене да постоје притисци на Србе и Црногорце и његов поглед на Титов избор за доживотног председника.

Предлог за Секуловићево искључење подржало је 27 лица, против је гласало пет, а један глас је био уздржан.¹⁰⁸⁴

Његово искључење је, заправо, само део ширег процеса политичког елиминисања српско-црногорских кадрова започетог непосредно пре пленума. Још тада су уз сагласност републичког руководства из Приштине повучени Павле Јовићевић, Предраг Ајтић и Душан Мугоша и распоређени на разне функције на републичком нивоу, чиме су косовски Срби и Црногорци изгубили на политичкој

¹⁰⁸⁴ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 558–563; С. Ђаковић, *нав. дело*, 267–271; М. Трајковић, *нав. дело*, 111–144; Аноним, Доследна борба против сваког национализма, *Јединство*, 23. децембар 1971, бр. 102, 1, 3–4; Д. Илић, Енергичније у борбу против национализма, *Јединство*, 27. децембар 1971, бр. 103, 4; Аноним, Задаци Савеза комуниста Косова у реализацији ставова 21. седнице Председништва Савеза комуниста Југославије и говора друга Тита, *Јединство*, 10. јануар 1972, бр. 3, 1–48; Д. Ивановић, Н. Селмановић, Демократска и одговорна расправа о националним односима, *Политика*, 22. децембар 1971, бр. 20908, 5; Исти, Оштра расправа о јединству у руководству, *Политика*, 23. децембар 1971, бр. 20911, 7–8; Д. Ивановић, Милош Секуловић искључен из Комитета, *Политика*, 24. децембар 1971, бр. 20912, 7; Н. Селмановић, Заједништво на Косову теже схватају они који нису са Косова (Из завршне речи Махмута Бакалија на седници Покрајинског комитета СК), *Политика*, 25. децембар 1971, бр. 20913, 6.

снази. Рајко Видачић се сећао да је Ђоко Пајковић (до 1956. секретар Обласног комитета КПЈ за КМ и председник Скупштине АКМО) поштовао рад службе уважавајући сугестије. Њега је по одласку у Београд наследио Душан Мугоша за којег Видачић тврди да се окружио сумњивим албанским сарадницима. Мугошу ће овде наследити, иако неочекивано у партијским круговима, Вели Дева. Видачић је за Деву био убеђен да представља мекшу варијанту међу Албанцима и да је у сенци Фадила Хоце и његове националистички оријентисане групе која је диктирала будући развој прилика.¹⁰⁸⁵

У оквиру ње се перфидно рачунало на уклањање оних Срба и Црногораца који су могли пружити отпор великоалбанској идеологији. То је чињено тихо и без помпе како се не би узбуњивала јавност и избегао утисак да цела ствар има облик притиска на неалбанце. Станоју Аксићу чињене су разне смицалице и остао је без посланичког мандата, члан Секретаријата ПК Новица Стојановић по кадровској потреби постављен је за директора Водосистема „Ибар-Лепенац“ у изградњи, други члан Лазар Вујовић делегиран је у Секретаријат ЦК СКС, секретар ИК ПК Блажо Радоњић постао је председник једне комисије при ЦК СКС, а председник СО Приштине Јован Печеновић послат је за амбасадора у Тирану. Дидара Дукађини-Ђорђевић, чији је супруг Тодор био успешан директор приштинске „Комерцијалне банке“, сведочила је о проблемима породице након што се Тодор супротставио интегрисању банке у новоформирану покрајинску банку „Банкос“, сматрајући да је посреди заокруживање монетарног система налик републичком. Како је Тодор одбио високо место у новој банци почео је да ради за приштинску филијалу београдске „Инвестбанке“. Касније је, вероватно као вид политичког притиска, проверавана и његова имовина, иако је словио за поштеног човека што се и овом приликом показало. Притиске на послу је трпела и његова супруга. На први поглед овим кадровским решењима не би се имало шта приговорити, али је чињеница да су Срби и Црногорци њиховим премештањима постали рањивији. Националисти и сепаратисти служили су се и другим методама у кадровској политици. Неки Срби и Црногорци напосто су заобилажени при постављању, а други су и по више месеци били нераспоређени иако су уредно примали плату. Један од таквих

¹⁰⁸⁵ Р. Видачић, *нав. дело*, 217–219; М. Malešević, *нав. дело*, 163–166.

месецима је био секретар покрајинског Савета за просвету Велимир Тадић, јер му је оспорена кандидатура за покрајинског секретара за просвету приликом реорганизације ИВ-а 1972. да би после неког времена био распоређен у покрајинско ИВ без ресора и ту остао до истека мандата. Делегиран је затим 1975. у савезни Комитет за културу. Слично се догодило и секретару покрајинске Скупштине Благоју Николићу и покрајинском секретару за правосуђе Ђуру Трбовићу, који су по тридесетак месеци били нераспоређени док се нису ослободила одређена места у републичким и савезним органима. На сличан начин уклоњени су и неки кадрови у општинским руководствомима, при чему им је дата компензација у виду друге републичке или савезне функције. Националисти и сепаратисти су на слободна места постављали, разуме се, идеолошки блиске људе.¹⁰⁸⁶

Драгослав Марковић се накнадно сећао да је Фадиљ Хоџа „испод жита“ руководио кадровским решењима. Према Марковићевим речима Хоџа је био доминантна политичка фигура међу албанским комунистима. На Косову се Хоџина слика носила упоредо са Титовом и клицало њиховим именима, а то нигде у Југославији није била пракса када је Тито у питању. Хоџа је свој утицај ширио везама са утицајним савезницима у савезном врху. На удару Хоџе и његових истомишљеника нашли су се стари српски и црногорски кадрови, а пре свих Павле Јовићевић. Њега су све мање позивали на пригодне свечаности, а слична судбина задесила је и Миту Миљковића. Да је Хоџа био прикривени сепаратиста сведочи у дневнику Добрица Ћосић (март 1963). Писац препричава један догађај са „седељке“ којој је присуствовао у друштву председника ИВ Србије Слободана Пенезића Крцуна и ИВ АПКМ Хоџе. У припитој атмосфери је упитао Албанца:

„Признај ми, Фадиље, да ви Шиптари имате овакав план: остаћете у Југославији док се не индустријализујете, урбанизујете и просветите, па ћете онда, као напредан и демократски север, да ослободите и уједините заостали и недемократски југ - Албанију. Ви се сада спремате да Косово претворите у Пијемонт велике Албаније и остварите циљ ‘Призренске лиге’...“

Хоџа је, наводно, скочио, загрлио Ћосића и рекао:

„Геџо, брате, како ти нас добро разумеш!“

¹⁰⁸⁶ V. Glišić, *nav. delo*, 129–132; M. Mišović, *nav. delo*, 404–405, 408–411; P. P. Ristanović, *Srpska intelektualna elita i kosovsko питање 1974–1989.*, 100.

Писац даље описује Крцунову реакцију:

„Крцун је исколачио очи и српски нас обојицу испратио у мајчину. То другарско ћаскање одмах ми је постало толико значајно, да сам засвагда запамтио сваку своју и Фадиљову реч. Јер, Фадиљ Хоџа је озбиљан човек и прави шиптарски комуниста.“ По Хоџином политичком паду осамдесетих све се учесталије говорило да је био и Мусолинијев стипендиста 1939–1941, али озбиљнијег извора који би то потврдио нема.¹⁰⁸⁷

Када све ово знамо јасније разумемо упорне покушаје да се опозициона група Срба и Црногораца политички елиминише. Елиминација појединца или групе је значила да ће се националисти у врху власти макар тренутно примирити. Вероватно да је Махмут Бакали рачунао и са могућом побуном Срба и Црногораца, па је на седници ПК 15. јануара 1972. стрпљиво убеђивао присутне да је погрешан утисак да се санкционишу само српски и црногорски национализам. Национализам и сепаратизам присутни су, како је рекао, у свим сферама косовског друштва и манифестују се у разним појавама од романтичарских до шовинистичких насртаја и непријатељског деловања. Даље је апеловао на албанске комунисте да се активно боре против манифестација сопственог национализма чиме би оправдали поверење Тита, СКЈ и СКС и поручио да је будућност Албанаца нераскидиво везана за Југославију.¹⁰⁸⁸

Практично, великоалбански идеолози у врху власти врло добро су знали моменат када са политичком офанзивом треба стати, формално најавити и театрално водити борбу против национализма и сепаратизма. Из србичког ОК јануара је искључен начелник СУП-а Абаз Хазири под оптужбом да је давао оружје и дозволе за ношење људима који нису на комунистичкој линији, у општини Клина искључени су из СК Бајруш Раткоцери и Реџеп Бериша, а митровачком „Луксу“ наложено је да разреши дужности целу руководећу гарнитуру због групашења и свађа на националној основи између генералног директора Кадруша Фонде и

¹⁰⁸⁷ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба : [пишчеви записи]*, књ. 1, 201; V. Milanović, *nav. delo*, 106; М. Ђекић, *nav. delo*, 40–47, 184–192; <https://oralhistorykosovo.org/sr/momcilo-trajkovic/> (3. април 2023).

¹⁰⁸⁸ М. С., *Ми комунисти Албанци бићемо још енергичнији у борби против албанског национализма, Јединство*, 17. јануар 1972, бр. 5, 1, 3.

његовог помоћника Милана Николића. На партијским седницама се говорило да су албански националисти у предузећу деловали легално, а српски закулисно.¹⁰⁸⁹

На јануарској седници ОК у Витини говорило се о поремећености међунационалних односа и неодговорности надлежних. Из материјала сазнајемо да су често примећиване непријатељске паролe у школама и шовинистичке песме по аутобусима, да су се омасовиле чарке и туче на националној основи а поједина предузећа захватила атмосфера националне подвојености. О исељавању је говорио републички посланик Михајло Стошић, зачуђен да се СКК о томе не интересује у довољној мери јер се у народу на ту тему увелико говори.¹⁰⁹⁰

Опрезни Махмут Бакали пажљиво је слушао партијски локал и изнео оцену да постоји обострано националистичко и арогантно понашање, односно да посебно код албанског сељака има и некомшијског понашања према суседима („Он не мора да га псује, али чим се не понаша комшијски према тој мањини у том селу, то је већ националистичко понашање“). Напоменуо је да има брисања албанских назива на путним ознакама, изједачивши тако две по друштвеном значају потпуно немерљиве ситуације.¹⁰⁹¹

Комунисти источке општине су јуна 1972. анализирали исељавање уз констатацију да га узрокују друштвено-економски мотиви и у неким случајевима притисак. У том контексту направљено је поређење између села Љубова и Белице. Из првог, како је речено, људи одлазе због школовања деце и бољих економских прилика а међунационални односи служе за пример. Из Белице, пак, Црногорци одлазе због четворогодишњег притиска који трпе од Албанаца из суседне србичке општине, а који се манифестује кроз сечу шума, пољске штете, физичке нападе и сл. Даље је речено да шовинисти посебно узнемиравају старачке породице не би ли им се одузела земља. Материјали показују да су причињаване разне пољске штете (Мужичане, Бегов Лукавац, Синај, Крњина, Белица) и да се шовинисти упоредо служе реториком како су у питању њихова одузета имања чиме се, с обзиром да

¹⁰⁸⁹ М. Брајовић, Начелник СУП-а искључен из Савеза комуниста, *Јединство*, 17. јануар 1972, бр. 5, 6; Аноним, Комунисти у акцији, *Јединство*, 20. јануар 1972, бр. 6, 3.

¹⁰⁹⁰ Т. Милић, Витинску општину потресају немири, *Јединство*, 24. јануар 1972, бр. 7, 6.

¹⁰⁹¹ АК, 433, к. 109, ф. 62, Magnetofonski snimak sa savetovanja sa sekretarima opštinskih komiteta Saveza komunista sa područja Kosova, održanog u Grmiji 1. februara 1972, Priština, 1. februar 1972.

нико не жели да купи такву земљу јер би могао запасти у проблеме, имовина продаје јефтино истим тим шовинистима и одлази са Косова. Апеловано је на надлежне да не игноришу постојање националне мржње и добро анализирају постојеће стање.¹⁰⁹²

На јунској седници ОК у Подујеву чуло се да међунационални односи у општини нису добри. Говорило се о деловању емигрантских организација по школама и националној подвојености наставника и ђака. Фадиљ Хоџа је апеловао на локалне албанске комунисте да се ухвате у коштац са сопственим национализмом у општини, јер су као бројчано доминантни одговорнији за тренутно стање.¹⁰⁹³

У пракси су се ствари, ипак, одвијале на штету Срба и Црногораца, јер је залагање албанских комуниста било део својеврсног косовског фолклора. Другачије се не може разумети одлука о распуштању месне организације СК у Зубином Поточу јуна, а која је до тада функционисала у склопу митровачког ОК. На распуштању је посебно инсистирао секретар ОК Бахри Оручи, тврдећи да је у Зубином Поточу центар фракционаштва са позиција српског национализма. Након распуштања месне организације формирана је комисија са задатком да испита степен појединачне одговорности чланова.¹⁰⁹⁴

Националисти и сепаратисти у непрестаној сарадњи са делом руководећих српско-црногорских комуниста наставили су да форсирају вештачку слику о стању на Косову. О добрим међунационалним односима говорили су управо поједини Срби и Црногорци. На седници комисије за међунационалне односе ПК и покрајинске конференције ССРН 5. марта 1973. Воја Поповић задовољно тврди да се СКК подједнако оштро супротставља и једном и другом национализму. Седница је била мотивисана Титовим захтевима изнетим у познатом писму партијском

¹⁰⁹² М. Стојаковић, Погледано је истини у очи, *Јединство*, 12. јун 1972, бр. 47, 8.

¹⁰⁹³ М. Д., Још одлучније против национализма, *Јединство*, 15. јун 1972, бр. 48, 4.

¹⁰⁹⁴ М. Брајовић, Одлучно против оних који разбијају јединство СК, *Јединство*, 19. јун 1972, бр. 49, 3; Аноним, Политички спор око прославе, *Политика*, 24. мај 1972, бр. 21060, 8; Аноним, У Зубином Поточу поново се формира организација СК, *Политика*, 12. јул 1972, бр. 21109, 6.

чланству крајем 1972. у којем се, између осталог, инсистира и на побољшању међунационалних односа.¹⁰⁹⁵

Коначан ударац српско-црногорској опозицији представљала је политичка ликвидација Јова Шотре за коју се Махмут Бакали већ неко време припремао. „Информацију о неким актуелним питањима политичког стања на Косову у светлу спровођења Закључака XXI седнице“ („Информација“) је Шотра писао у тајности, а да не би доспела у јавност прекуцавање и техничко уређивање поверио је рођаку из Приштине. Тако сређен текст у којем се најдиректније говори о притисцима и албанизацији послао је Титу, Извршном бироу Председништва СКЈ, ЦК СКС и председнику ПК. Шотри је једини одговор стигао 11. јануара 1972. из Титовог кабинета. У питању је кратка информација да се председник упознао са документом. Шотра је 5. маја 1973. обавестио Извршни биро Председништва СКЈ да су Бакали и Михаило Звицер покушали да га убеди да се самокритикује. Шотрина политичка судбина је решена на 48. седници ПК на којој су уз сагласност Извршног бироа Председништва СКЈ и председника ЦК СКС размотрене оцене и идејно-политичке позиције у „Информацији“. Усвојен је закључак да је оптерећена нетачним, произвољним и субјективним наводима, идејно-политички неприхватљивим оценама и позицијама у супротности са политиком и партијском праксом и оценама ПК. Шотри је замерено што је „остао на својим позицијама и неке од њих још више пробудио и заоштрио, изражавајући тиме дубоко неслагање и своју сумњичавост у конструктивност и исправност ставова ПК СКК“. Шотрино искључење формализовано је 13. јула. Он је 23. октобра упутио жалбе ЦК и Статутарној комисији СКС у којима одбацује тврдње са 48. седнице, нарочито ону да је „Информација“ могла „дезинформисати органе СКЈ и посебно друга Тита“. Упутио је захтев да се о њеној садржини расправља на посебној седници ЦК СКС, али до тога није дошло.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹⁵ Т. Милић, Где су извори и корени национализма, *Политика*, 6. март 1973, бр. 21342, 9.

¹⁰⁹⁶ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 603–604; М. Трајковић, *нав. дело*, 147–174, 202–220; Аноним, Јово Шотра искључен из комитета, *Јединство*, 25. јун 1973, бр. 51, 5. Јово Шотра потиче из породице херцеговачких Срба-колониста. Рођен је у Козици код Стоца 1925, био је скојевац и учесник НОБ-а. Обављао је разне одговорне покрајинске и републичке дужности, уједно био и посланик Већа народа савезне Скупштине. Претпостављамо да је своју критику делом базирао на информацијама до којих је дошао као председник комисије ПК за друштвене и економске односе. Рођени брат Љубо био је покрајински функционер службе, али је након пленума против њега подигнута оптужница. Љубо је, ипак, ослобођен одговорности. Други Јовов брат је јавности добро познати

Постоје индиције да је Махмут Бакали обмануо Тита да неће ићи у директан обрачун са Јовом Шотром и да ће овај остати у ПК. Такође, у пропратном писму упућеном партијском чланству Бакали се обавезао да се неће усвајати никакве мере док надлежни партијски органи не дају оцену о Шотриној „Информацији“. Шотрино искључење спроведено је без претходне анализе и конкретног доказа осим исконструисаних оптужби за национализам. Практично, Бакали је успео да Шотру представи као националисту који разбија братство и јединство. Врло је вероватно да је Бакали показао и осветољубивост, јер је Шотра раније Титу предлагао смену покрајинског руководства по узору на Хрватску. Тек крајем осамдесетих под великим притиском јавности Председништво ПК утврдило је да су бројни наводи Шотре, Милоша Секуловића и Кадрија Реуфија били тачни и да је њихово искључивање из партијских органа била грешка.¹⁰⁹⁷

Од политичког уклањања Јова Шотре до демонстрација 1981. изостало је политичких фигура код Срба и Црногораца на јавној сцени способних да се супротставе албанизацији. Већ је на седници комисије ИК СКК за развој социјалистичких међунационалних односа децембра 1973, када је разматран фрагмент извештаја ПК о развоју међунационалних односа између 10. и 11. Покрајинске конференције СК (1970–1974), констатовано да су у овом међупериоду били добри као последица појачаног ангажовања комуниста, али испод очекиваног нивоа због неповољне материјалне базе. Изнета је и оцена да

Здравко Шотра. Јово је након искључења из ПК остао савезни посланик још неко време, јер је албанска врхушка вероватно проценила да је боље да на том месту остане још неколико месеци до истека мандата него да се улази у компликовани опозив. Јово је затим две године био без посла. На његове молбе највишим републичким функционерима да се позабаве случајем нису стизали одговори. Шотра је време искористио за усавршавање и 1975. постао магистар економије да би од 1977. до смрти 1981. на његовом имању код Младеновца био директор „Југофрига“. Иако је и 1981. Јово тражио да буде рехабилитован и да се преиспитају његови ставови до тога није дошло. Није га рехабилитовао ни Слободан Милошевић, иако је имао политичку моћ за тако нешто. Милошевић је због ранијих неспоразума једва 1990. пристао да Милош Секуловић, након упорног инсистирања Момчила Трајковића, дође као економиста на чело Дирекције при Фонду Владе Србије за развој КМ. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 405–406; М. Трајковић, *нав. дело*, 11–12, 26–27, 202–322.

¹⁰⁹⁷ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 100; D. Barjaktarević, *Politički promašaji i pogoci, Duga*, 24. oktobar 1981, br. 200, 22–24. Миодраг Цветковић је на збору у Косову Пољу 1987. тумачио да је ПК смишљено ушао у прогон Јова Шотре, Милоша Секуловића и Кадрија Реуфија. Када је њихов случај покренут пред витинским ОК Цветковић је апеловао да се ствар изнесе пред ширу јавност јер није добио објашњење у чему се конкретно састоји кривица. Врло брзо по истом рецепту отпочео је и његов прогон. К. Николић, *нав. дело*, 166–167.

постоје проблеми по питању равноправне употребе језика и националне структуре запослених.¹⁰⁹⁸

Марта 1974. одржана је 11. Покрајинска конференција СКК. У реферату Махмута Бакалија изричито се наводи да је политичка ситуација стабилна. Бакали је тенденциозно изједначио демонстрације 1968. са протестима српских и црногорских студената 1971, иако ти догађаји ни по обиму ни мотивима не могу бити исти. Изразио је задовољство борбом СКК против српског и црногорског национализма. Изворе албанског национализма проналазио је у неповољном материјално-социјалном положају, чиме је хтео рећи да је његов основни извор сиромаштво. Тиме се, заправо, свесно занемаривао сепаратизам као један од рукаваца национализма. Војо Поповић се надовезао да је апсолутно неприхватљиво било какво позивање на евентуалну угроженост појединих нација.¹⁰⁹⁹

Националистима и сепаратистима у партијском врху сигурно је одговарала краткотрајна епизода са тзв. Новом комунистичком партијом Југославије (НКПЈ). Наиме, ова је 6. априла 1974. одржала тајни Барски конгрес са намером да се организационо конституише. Скупу је присуствовало више више грађана са Косова (Пећ) и из Црне Горе. Сви присутни су ухапшени и предати надлежним судовима у Пећи и Бијелом Пољу. СКЈ је држао целу ствар ван очију јавности до доношења пресуде. Истрага је показала везе окривљених са информбировском емиграцијом из Совјетског Савеза, Чехословачке и Мађарске. НКПЈ је, иначе, критиковала СКЈ за проблеме у разним сферама друштвеног и привредног живота (уставна решења, самоуправљање, политика несврстаности, стварање тзв. црвене буржоазије, обесправљеност радничке класе). Заговарано је увођење „чврсте руке“ и враћање у совјетски лагер социјалистичких земаља. На састанку НКПЈ у Пећи 27. априла

¹⁰⁹⁸ Г. П., Равноправност јача јединство, *Јединство*, 20. децембар 1973, бр. 102, 3.

¹⁰⁹⁹ М. Стојаковић и др., XI покрајинска конференција Савеза комуниста Косова, *Јединство*, 1. април 1974, бр. 26, 1–12; Аноним, Комунисти Косова ће и даље доприносити јачању револуционарне улоге и јединства СКЈ, *Политика*, 30. март 1974, бр. 21725, 6–7; Т. Милић, Д. Протић, Неприхватљиво је толерисати било какво национално душебрижнштво, *Политика*, 30. март 1974, 7. Војо Поповић је посебно хвалио рад СКК на пољу међунационалних односа. У том контексту је поручио да је национализам потиснут са друштвене сцене („створена позитивна и стабилна политичка клима и нарасла друштвена свест код претежног дела чланства Савеза комуниста и радних људи о томе да на Косову, и шире у нашој земљи, не може бити слободна и равноправна ниједна националност ако нису слободне и равноправне све националности“). *Savez komunista Kosova, Jedanaesta konferencija Saveza komunista Kosova*, 217–222.

расправљало се о формирању организација у општинама и привлачењу ибеоваца, ранковићеваца, националиста, либерала и „осталих опозиционих елемената који нису издали социјализам“. По хапшењу је у Пећи и Титограду одржано 18–22. октобра суђење за 32 припадника НКПЈ са пензионером из Пећи Комненом Јововићем и Бранком Бошковићем на челу. Тројица окривљених осуђена су на по годину дана, а преостали од две до 14. Тито је осудио рад НКПЈ, сложио се са казнама и појаснио да осуђени „нису били спремни да прихвате југословенску реалност и да су у својим нападима на социјалистички положај ишли заједно са свим непријатељима народа и народности“. Покрајинско руководство је посебно критиковало НКПЈ с обзиром на чињеницу да је група била мишљења да су Срби и Црногорци изложени притисцима. Зато и не чуди да је Махмут Бакали у разговору за *Zëri i Rinis (Глас омладине)* подвукао да је група дуго деловала на позицијама супротним СКЈ и нападала самоуправљање и националну равноправност. Оптужио их је, такође, да су стајали иза побуне на УП 1971. и намеравали да изађу из политичке анонимности изазивајући конфликтне ситуације у Митровици и Пећи. Заправо, Бакали је вешто искористио случај да имагинарни српско-црногорски национализам стави у исту раван са албанским.¹¹⁰⁰

Махмут Бакали је упорно тврдио да су политички односи добри. Почетком 1974. изнео је оцену да се СКК одлучно обрачунао са оба национализма. Најавио је, такође, да ће се обрачунати са сваким национализмом и да је будућност Косова у корелацији са питањем развоја самоуправљања и националне равноправности у земљи. У разговору за *Јединство* јула 1974. оценио је да и поред тога што је такав национализам потиснут на маргине друштва још увек није потучен. Са тим у вези указао је на неминовност борбе против национализма јер се нико „са својим национализмом, или у савезништву с њим, није усређио“ и апеловао на штампу да активније суделује у промовисању братства и јединства.¹¹⁰¹

Михаило Звицер, први човек Покрајинске конференције ССРН-а, није био толико самохвалисав. На изборној конференцији СК у Пећи марта 1974. је истакао

¹¹⁰⁰ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 625–626; S. Hasani, *Kosovo : istine i zablude*, 173–175.

¹¹⁰¹ Аноним, У љуштури национализма крио се класни непријатељ, *Политика*, 2. март 1974, бр. 21697, 6; Аноним, Самоуправљање и материјални развој - основни правци акције Савеза комуниста, 4–5.

да би било политички кратковидо и опасно схватање да је национализам дефинитивно побеђен.¹¹⁰²

Махмут Бакали је, међутим, упорно извештавао највише политичке ауторитете у земљи о добром стању на Косову. О томе је информисао и Тита приликом посете Косову 3. априла 1975. уз оцену да је кроз политику континуиране акције и диференцијације СКК (1966, 1968, 1971) ојачало јединство свих националности, побијајући тврдње неких оперативаца југословенске службе да је на Косову легло сепаратизма. Такође, упозорио је да би економско заостајање према остатку земље могло знатно да поремети међунационалне односе.¹¹⁰³

Слична становишта чула су се на седници Председништва ПК 21. јуна 1976. Констатовано је да је политички криминал у опадању и да се успешно потискују туђа схватања и идејна струјања. И секретар ИК Председништва ПК Душан Ристић оценио је новембра да су међунационални односи стабилни и да је порасла свест о заједништву народа и народности („о њиховој трајној повезаности на Косову и са осталим народима и народностима Југославије“).¹¹⁰⁴

Махмут Бакали је 1977. у разговору са руководиоцима Савеза социјалистичке омладине Косова у Дечанима изјавио да у Покрајини нема националистичких ексцеса („не морамо измишљати националистичке ексцесе да бисмо доказали нашу оштрину према њима“), али да корени национализма још нису посечени.¹¹⁰⁵

Маја 1978. одржана је 12. конференција СКК са закључком да су међунационални односи у претходном периоду били задовољавајући. Комунисти су се обавезали на борбу за остваривање националне равноправности. Крајем године Махмут Бакали је поновио оцене о повољној политичкој ситуацији уз упозорење да друштвено-економске тешкоће могу негативно утицати на ток

¹¹⁰² М. Хајдуковић, Јачање поверења и заједништва трајни интерес народа и народности Косова, 6. март 1974, бр. 21701, 8.

¹¹⁰³ АЈ, 837, к. 94, II-1/251, Уводно излагање Махмута Бакалија у разговору друга Тита са политичким активом Покрајине у Брезовици 3. априла 1975. године, Приштина, 31. март 1975; Аноним, За развој Косова потребни су ванредни напори, *Политика*, 16. јул 1975, бр. 22190, 10.

¹¹⁰⁴ М. Хајдуковић, Повољне политичке прилике у Покрајини, *Политика*, 22. јун 1976, бр. 22526, 6; Аноним, Стабилни међунационални односи, *Јединство*, 22. новембар 1976, бр. 93, 5.

¹¹⁰⁵ Ј. Стојић, Часна обавеза, *Политика*, 6. децембар 1977, бр. 23049, 6.

ствари. Бакали је оптужио Албанију за непријатељску политику према Југославији, тврдећи да наноси штету косовским Албанцима дубоко опредељеним да буду мост у сарадњи две државе.¹¹⁰⁶

У материјалима партијске провенијенције упорно се наглашавало да је остваривање националне равноправности саставни део идејно-политичког деловања СКК. Новембра 1980. одржана је седница комисије Председништва ПК за међунационалне односе на којој је, осим става да је национална равноправност императив, назначено да треба избећи праксу да се међунационални односи анализирају само у форумима.¹¹⁰⁷

Није форумско третирање међунационалних односа било, међутим, нешто толико важно да би променило доминантан став СКК о њиховом карактеру. Видели смо да је СКК прибавио себи монопол на тумачење међунационалних односа и да је у том смислу стајао изнад надлежних покрајинских органа. Оцене СКК биле су, иако суштински неформалне, углавном обавезујуће за државне органе. Партија се на овом као и на другим случајевима идентификовала са државом.

Демонстрације 1981. су обесмислиле дотадашњу политику СКК према међунационалним односима. Под притиском јавности, оптуживан од стране СКС и СКЈ, СКК је признао пораз сопствене политике и кренуо у смеру критике албанизације. Српски и црногорски комунисти, чак и они који су били у очигледној служби албанизације, одједном су се претворили у најжешће критичаре, док су се албански комунисти нашли у политичкој дефанзиви и последније критиковали национализам у сопственим редовима. У таквим околностима одржана је 18. седница ПК 23. маја. Учесници су били сагласни да је борба против национализма и сепаратизма основни задатак.

Лука Влаховић је позвао на борбу против свих видова притисака без обзира да ли ће се у будућности извршити детаљна анализа исељавања.

¹¹⁰⁶ Т. Геци, *нав. дело*, 127; Аноним, Самоуправљање јача Југославију, *Јединство*, 20. децембар 1978, бр. 527, 2; 3. Зејнели, *Ко је издао револуцију : [Косово]*, 115–117.

¹¹⁰⁷ Аноним, Остваривање националне равноправности део свакодневног деловања СК, *Јединство*, 13. новембар 1980, бр. 270, 2.

Драган Марковић из Призрена, познат по компромисерству, правдао се да су неки његови ранији наводи погрешно протумачени од стране штампе.

Милан Шешлија је, заборављајући ранија гледишта, указао на важност демистификације исељавања и на потребу да се превазиђе пракса идентификовања Косова са Албанцима.

Душан Ристић, функционер који је годинама тврдио да су међунационални односи повољни, сада је променио наротив:

„А лоше је, веома лоше, на жалост, кад се чује код појединих кадрова да су кад се помене појава исељавања толико осетљиви и „скачу“ - није тачно то, а уопште не знају нити су били, нити контактирали са тим људима, нити знају стање, а понашају се по једној старој логици да нема исељења, и зашто се то питање поставља. Ми као комунисти морамо увек о свим народима и народностима да водимо рачуна, без обзира да ли су они у мањини или већини, да ли су они у једном месту бројнији или малобројнији, да ли су у материјално бољем положају.“

Бахри Оручи је апеловао да се одреде конкретни рокови како би се проучио проблем.

Бећир Хоти је приметио да се у пећком крају за десет година знатно изменила национална структура становништва. Изразио је задовољство чињеницом да су месне заједнице почеле евидентирати одсељене породице и бележити мотиве одласка. То ће пружити, надао се, прецизне податке за израду детаљне анализе исељавања из општине и конкретизовање даљих мера не би ли се овом проблему стало на пут.

Кољ Широка је уочио да се раније минимализовање национализма и сепаратизма свети СКК. Оценио је непотребним да се анализира досељавање Албанаца из суседних крајева на Косово, што су поједини Срби и Црногорци предлагали.

У предлогу акционог програма налаже се што скорија израда анализе исељавања на основу које би се предложиле конкретне мера.¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁸ AJ, 130, k. 803, Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine); Н. Сарић и др., Осамнаеста седница Покрајинског комитета Савеза комуниста

У акционом програму истиче се да СК и органи власти треба што пре да анализирају узроке и појаве исељавања током десет година и утврде конкретне задатке. Задатак је СКК, друштвено-политичких организација и органа власти да стварају услове за јачање заједништва и перспективе и супротстављају се тенденцијама и појавама притиска. Неопходно је, каже се, ефикасно предузимати законске мере против лица која изазивају нетрпељивост и угрожавају националну равноправност. Углавном се, иначе, понављају познате оцене СКК о национализму и сепаратизму. Од укупно седам страна само неколико редова односи се на исељавање. Посебно је указано на проблем информисаности уз напомену да оно мора бити благовремено и усклађено са партијском линијом. На конференцији за штампу Савета Савезне конференције ССРНЈ 3. јуна више пута се чуло да је јавност била неинформисана о демонстрацијама и политичком стању ранијих година, односно да је постојао монопол над информацијама од стране органа власти и појединаца што би требало детаљно утврдити.¹¹⁰⁹

Комисија Председништва ПК за међунационалне односе заседала је 4. јула. Председавајући Реџеп Зогај је апеловао да се свим снагама заустави исељавање, предложивши да се утврде узроци и дефинишу методе у раду. Дискутантанти су били сагласни да је политички контрапродуктивно оптуживати цео албански народ, већ да се треба задржати искључиво на носиоцима притиска. Наглашена је важност заустављања одлива стручњака из чисто економских разлога, оцењено да треба спречити досељавање Албанаца из остатка земље и формирати радну групу са задатком да утврди конкретне мере по свим овим питањима.¹¹¹⁰

Истог дана на саветовању у ПК констатовано је да интензитет борбе против непријатеља не сме ослабити. Секретар Председништва ПК Петар Костић указао је да од проблема исељавања у знатној мери зависе свеукупни међунационални односи. Нови председник ПК Вели Дева издвојио је исељавање као питање од

Косова, *Јединство*, 24. мај 1981, бр. 121, 1–11; Аноним, Савез комуниста ће критички анализирати слабости и енергично их отклањати, *Јединство*, 24. мај 1981, 11.

¹¹⁰⁹ Покрајински комитет Савеза комуниста Косова (пр.), *Акциони програм деловања Савеза комуниста Косова у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања у Покрајини*, Приштина 1981, 1–7; Аноним, Зашто су касниле информације са Косова, *Јединство*, 4. јун 1981, бр. 131, 2.

¹¹¹⁰ С. Ристић, Отклонити узроке исељавања Срба и Црногораца, *Јединство*, 4. јун 1981, 5.

изузетног значаја уз оцену да се СКК не сме мирити ни са једним случајем одласка.¹¹¹¹

На више локалних седница СКК говорило се о исељавању. У Урошевцу је 27. маја одржана седница ОК. Члан Председништва ПК Синан Сахити жалио се да у року од 20 дана није завршена информација о исељавању из овог краја. Начелник локалног СУП-а Хиљми Етеми је реплицирао да нема индиција да је у општини у последњих 20 година вршен организован притисак да се људи иселе. Убрзо је одржана и Општинска конференција СК уз оцену да су постигнути недовољни резултати у спречавању исељавања. Комунисти су преузели задатак да анализирају појаву, предузму мере и информишу јавност.¹¹¹²

Почетком септембра на новој седници урошевачког ОК констатовано је да је политичка ситуација претећа, а нарочито у сеоској средини. Дануш Љури је подсетио да Срби и Црногорци подносе све више захтева да се иселе и да неки одлазе и без тих формалности. Поједини дискусанти критиковали су српски национализам под утиском да су националисти сви они који тврде да су демонстранти недовољно строго кажњени и да се питање исељавања намерно минимализује.¹¹¹³

На седници ОК у Подујеву 28. маја члан Председништва ПК Сефедин Батали позвао је да се утврде прави мотиви исељавања. На седници ОК у Дечану 4. јуна износи се оцена да су међунационални односи добри. На седници се повела расправа на тему зашто је друштвеним средствима купљена земља Душана Ђуришића и Станице Перишић за комшије Албанце.¹¹¹⁴

¹¹¹¹ Аноним, Очекује нас дуготрајан упоран рад, *Јединство*, 5. јун 1981, бр. 132, 1, 3.

¹¹¹² Аноним, Акција комуниста на разобличавању непријатеља, *Јединство*, 28. мај 1981, бр. 125, 3. У *Јединству* од 4. јуна непотписани аутор критикује начелника СУП-а да износи неистине:

„Друг начелник СУП-а вероватно ретко залази у села и предграђа и још ређе разговара с људима. Он вероватно не зна да је и ових дана неким његовим суграђанима, који нису ни размишљали о сеоби постављено питање: „Продајеш ли имање“ или још директније „Колико ти кошта кућа?“.“ Аноним, Један начелник и његова „оцена“, *Јединство*, 4. јун 1981, бр. 131, 5; М. Ристић, Време за офанзиву у свим срединама, *Јединство*, 2. јул 1981, бр. 165, 1, 3.

¹¹¹³ Исти, Политичко-безбедоносно стање и даље сложено, *Јединство*, 8. септембар 1981, бр. 213, 3.

¹¹¹⁴ В. Лекић, Неопходна још енергичнија анализа, *Јединство*, 29. мај 1981, бр. 126, 3; В. С., Акције доказане на делу, *Јединство*, 5. јун 1981, бр. 132, 4.

У Приштини је 6. јуна одржана седница ОК на којој су утврђени правци акције у борби против непријатеља. Назми Мустафа је рекао:

„Знам многе Албанце који траже да се јавно кажу имена и презимена оних који своје комшије терају са Косова, а не да љага и тешка оптужба пада на све Албанце. Неће се праштати ни један покушај да се дирне у светињу, у братство и јединство стицано крвљу и знојем многих генерација.“

Рагип Хаљили је говорио о осипању универзитетског кадра.¹¹¹⁵

На седници ОК у Вучитрну 6. јуна Џавид Нимани је апеловао да се упоредо са сагледавањем узрока исељавања објективно каже шта се предузело да се они елиминишу. Треба, казао је, створити стање да појединац буде равноправан и безбедан.¹¹¹⁶

У Дечанима је одржана седница Општинске конференције СК 12. јуна. Председник Хакија Даути је изнео податак СУП-а да се због различитих метода притиска за десет година из општине иселило 500 Срба и Црногораца (161 на територију Косова, 349 ван Покрајине од чега највише у ужу Србију).¹¹¹⁷

Истог дана одржана је седница Општинске конференције СК у Митровици. Бахри Оручи је рекао да се не може говорити о директним притисцима и претњама, већ о дубљим кретањима и односима који су до тога довели. Према његовом утиску реч је о појединачним примерима насиља, који се морају третирати као теже кривично дело јер је заједништво трајно опредељење СКК. Исељавање се мора спречити и што хитније обезбедити шири концепт пуне равноправности у кадровској политици, запошљавању и другим областима, нагласио је.¹¹¹⁸

На седници Општинске конференције СК у Истоку 12. јуна изнето је да по селима још увек има непријатељских парола и да су пожари у Истоку, Кошу, Верићу, Синају и сеча воћњака у Кошици и Коврагу утицали на захлађење међунационалних односа. Источки СК и ССРН обавезани су да сачине конкретну

¹¹¹⁵ С. Ристић и др., Седница Општинске конференције СК Приштинине, *Јединство*, 8. јун 1981, бр. 134, 1–6.

¹¹¹⁶ И. Бериша, У конкретну акцију без компромиса и дилема, *Јединство*, 8. јун 1981, 1–2.

¹¹¹⁷ Б. Вујовић, В. Симоновић, Диференцијација се споро одвија, *Јединство*, 13. јун 1981, бр. 139, 4.

¹¹¹⁸ М. Благојевић, Политичка ситуација и даље сложена, *Јединство*, 13. јун 1981, 4.

информацију о исељавању и предузму мере за поспешивање међунационалних односа.¹¹¹⁹

Кроз неколико дана одржана је седница ОК у Истоку уз оцену да је политичко-безбедоносна ситуација повољна. Члан ЦК СКС Радомир Вулић апеловао је да се што пре финализује информација о исељавању у последњих 10 година. Оцена политичко-безбедоносне ситуације и предлог мера у циљу стабилизације били су предмет разговора на новој седници ОК 11. јула. Сутрадан је на заједничкој седници ОК и Општинске конференције ССРН-а разговарано о задацима и активностима у прикупљању материјала о исељавању из општине у последњих десет година. Том приликом је оцењено да је задатак сложен, да је неопходно ангажовање друштвено-политичких организација по селима, месним заједницама, радним организацијама и општини и да помоћ треба да пружи организације СК и други „прогресивни субјекти“. Питање исељавања, закључено је, треба сагледати са свих страна како би се избегле нежељене последице и ефекти.¹¹²⁰

На седници Општинске конференције СК у Пећи 11. јула било је речи да многе партијске организације „таворе“ на периферији акције СКК. Али Шукрија је изнео мишљење да се људи исељавају из разних личних разлога, а делимично под притиском.¹¹²¹

Општинска конференција СК у Гњилану 11. јула је констатовала да су међунационални односи нарушени и позвала на диференцијацију. У уводном излагању председник Реџеп Хамити истакао је обавезу комуниста на поправљању међунационалних односа. У дискусији се чуло да се за одлазак са Косова из страха спрема један број људи и то изазива додатно узбуђење сународника, што треба имати у виду при анализи исељавања.¹¹²²

¹¹¹⁹ А. Лукић, Неопходна пуна политичка офанзива, *Јединство*, 16. јун 1981, бр. 141, 4.

¹¹²⁰ Исти, Акција не сме да јењава, *Јединство*, 29. јун 1981, бр. 152, 2; Исти, Без енергичне акције нема промене стања, *Јединство*, 13. јул 1981, бр. 164, 4; Исти, Разговори о исељавању, *Јединство*, 13. јул 1981, 4.

¹¹²¹ М. Вуксановић, Р. Милачић, Потребни су нам чврсти и одлучни комунисти, *Јединство*, 13. јул 1981, 1, 3.

¹¹²² Р. С., Непријатељ и даље делује, *Јединство*, 13. јул 1981, бр. 164, 3.

Општинска конференција СК у Клини 12. јула закључила је да диференцијацију треба афирмисати и продубити јер непријатељ не мирује. Абаз Боја је говорио о активностима СК и других чинилаца у прикупљању грађе о исељавању за последњих десет година.¹¹²³

У Приштини је 16. јула одржана седница Општинске конференције СК. У уводном излагању Митар Самарџић је указао да су неки комунисти пружили отпор званичним ставовима СКК по питању међунационалних односа. Посебно се дотакао исељавања, тврдећи да су демонстрације „ширином, упорношћу и бруталношћу актера“ пољуљале поверење и створиле климу која је погодвала исељавању (нарочито из Приштине). Самарџић је даље приметио да је један број људи са факултетском спремом и радним стажом 10–20 година најавио одлазак или је од 11. марта отишао, што ће се тешко одразити на привреду и додатно мотивисати људе на одлазак. Апеловао је, такође, да се учини напор у свим партијским организацијама не би ли што већи број људи одустао од намере да се сели. Трајан Денић је резонувао да нико неће желети да се исели када буде успостављена братска атмосфера, а Светислав Јакшић је позвао на одлучност у акцији не би ли се жигосали сви видови притиска.¹¹²⁴

ПК је 6. августа одржао 19. седницу. У уводном излагању секретара Председништва ПК Петра Костића позива се да се проблему приђе енергичније, јер од тога зависи квалитет међунационалних односа. Тешке економске последице оставило је исељавање стручњака, приметио је Костић.

Душан Ристић се разрачунавао са албанским комунистима-националистима:

„Јуче сам оптужен од неких делегата Скупштине САП Косова, да морам да одем с овог положаја због тога што сам јавно говорио против одређених тенденција и слабости, што сам отворио проблеме наглог исељавања Срба и Црногораца, па сам, по њима, тиме изазвао и национализам. По мени, то нису позиције Савеза комуниста са којих су говорили ови делегати.“

¹¹²³ А. Лукић, Интензивирати активности, *Јединство*, 14. јул 1981, бр. 165, 4.

¹¹²⁴ С. Ристић и др., Седница Општинске конференције СК Приштине, *Јединство*, 16. јул 1981, бр. 167, 1, 3–5.

Бахри Оручи је упозорио да се непријатељ служи пропагандним паролама и у том контексту подсетио на оне који се питају „где су били Срби и Црногорци када су се пре 25 година исељавали Албанци за Турску“. Приметио је да шовинисти све чешће шаљу пропагандна писма Србима и Црногорцима са обавештењем да борба није усмерена против њих и позивима да остану.

Имер Гаши је изнео, чини се нестварним, податак да од 11. марта до седнице није забележен ниједан случај исељавања.

Азем Власи је истакао да се мора што пре створити атмосфера поверења, а до тада не треба пасивно чекати детаљне анализе узрока исељавања. Атмосфера несигурности погађа и Албанце, закључио је.

Јетулах Гаши се похвалио да је у подујевској општини након разговора са појединцима исељавање сведено на минимум.

Зумбер Зека је навео да од демонстрација није забележен ниједан случај исељавања из ораховачке општине под притиском, Имер Гаши да у Сувој Реци није било индивидуалних исељавања, а Осман Тољај да се из дечанске општине нико није иселио.

Џевдет Хамза је говорио о албанском и српско-црногорском национализму.¹¹²⁵

Постојале су и посебне методе борбе против национализма и сепаратизма, а нарочито на локалу. О томе је говорио секретар источког ОК Мијат Вуловић:

„Кад у селу постигнемо потпуну изолацију оних који су на непријатељским позицијама ту и најтврдокорнији непријатељ попушта. Јер, најтеже је кад нико са таквима у селу и шире не жели да разговара, нико са њима ни чашицу у кафани да попије. Свако их заобилази. Тек када виде да су потпуно игнорисани од својих комшија и пријатеља схватају каквим су се путем запутили. Било је и случајева да

¹¹²⁵ Р. Стојановић, Б. Вујовић, Седница Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова, *Јединство*, 7. август 1981, бр. 186, 1, 3–7; Савез комуниста Косова (пр.), *Досадашња активност на остваривању акционог програма Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова*, Приштина 1981, 28–118.

се неки врате из притвора верујући да су „народни хероји“, а кад тамо готово нико га и не примећује. Ту непријатељ види да нема подршке.“¹¹²⁶

У Ораховцу је 16. августа одржано саветовање председника основних организација и акционих конференција СК са закључком да исељавање као тренд постоји и да је првенствено узроковано економским разлозима.¹¹²⁷

У Митровици је одржано саветовање овдашњих руководећих комуниста 26. августа уз присуство председника Председништва Србије Добривоја Видића и члана савезног Председништва Фадила Хоџе. Видић је приметио пољуљаност у међунационалним односима, поручио да је Косово неотуђиви део Србије и Југославије на начин регулисан уставима, истакао да ће се односи са Албанијом градити по принципу реципроцитета уз активнију улогу Србије и одбацио као пропагандну тезу о наводној експлоатацији. Албанским комунистима је саветовао „да се успостави једна опуштеност, добра комшијска, разумна и нормална ситуација“ у чему могу да се угледају на комунисте Србије који су рашчистили са сопственим национализмом, док је српске и црногорске комунисте охрабривао да „без неке веома личне потребе“ не напуштају „своју постојбину“. Фадиљ Хоџа је позвао да се проблем исељавања решава у пракси, а не демагогијом.¹¹²⁸

У Призрену је истог дана одржана седница ОК на којој је тема исељавања била међу примарним.

Драган Марковић је истакао да Срби најбољег заштитника имају у албанској народности.

Светислав Долашевић је позвао комунисте на конкретнију акцију, јер исељавање још увек траје.

¹¹²⁶ Р. Стојановић, Кад пријатељ не познаје пријатеља, *Јединство*, 14. август 1981, бр. 192, 4.

¹¹²⁷ Д. П., Комунисти морају бити активнији, *Јединство*, 19. август 1981, бр. 196, 3.

¹¹²⁸ М. Ђук, М. Благојевић, Фадиљ Хоџа и Добривоје Видић у Косовској Митровици, *Јединство*, 27. август 1981, бр. 203, 1–3.

Синан Хасани је позвао на максималне напоре не би ли се дошло до пуне истине, односно да се кроз проблем исељавања треба проучити комплексно деловање национализма и сепаратизма.¹¹²⁹

У Приштини је 5. октобра одржана седница ОК на којој је разматрана информација локалне комисије за испитивање узрока исељавања. Дошло је до несугласица у вези оцењивања узрока и обима исељавања.

Радман Милосављевић је одбацио тврдње да су економски мотиви главни разлог исељавања.

Милан Шешлија је истакао да је тренутна генерација комуниста на испиту зрелости и да се проблем исељавања прећуткивао раније иако је био очигледан.

Митар Самарцић је говорио о конкретном случају једног радника коме је наводно из неоправданих разлога драстично смањена плата због чега се иселио.

Светислав Јакшић је узроке исељавања видео у притисцима и депресивном стању које је захватило Србе и Црногорце.

Милош Ковачевић и Боро Дрмончић су се теже одрицали ранијих погледа на међунационалне односе. Ковачевић је и даље био мишљења да се још увек не могу са сигурношћу одредити узроци исељавања, а Дрмончић да је оно искључиво последица друштвено-економских мотива („трбухом за крухом“) са чим у вези је направио аналогију са одласком Југословена у иностранство.

Међу Албанцима најкритичнији према национализму и сепаратизму био је председник ОК Неби Гаши. Он је оценио да комунисти носе главну одговорност, одбацио тезу да људи одлазе искључиво из економских, социјалних и фамилијарних разлога („има и притиска као што су скрнављање гробова, паљевине и наношење других штета“) и указао да је неопходно размотрити сваки одлазак.

Зефир Робај је критиковао радне организације да олако дају сагласност људима да се селе.

¹¹²⁹ И. Костић, Добро организована акција сужава простор за непријатељско деловање, *Јединство*, 28. август 1981, бр. 204, 1–2.

Адем Хашани је говорио о исељавању стручњака свих националности.

Беџет Зеџири је позвао на обазривост око бројки у смислу да од броја исељених треба одузети број оних који су отишли због војне или какве друге службе.

Аслан Фазлија је сматрао посебно важним да се прво утврди одлазе ли староседеоци или „они који су се пре пар година доселили“. Вероватно са циљем минимализовања износи став да у Приштини притисак не врше староседеоци, већ Албанци пристигли из разних средина. Закључци седнице предвиђају заједнички рад друштвено-политичких организација и отпор национализму и сепаратизму у сферама образовања, запошљавања, кадровске политике, културе, науке, примене језика и писма и др.¹¹³⁰

Комисија Председништва ССРН Косова за међунационалне односе разматрала је проблем исељавања. Уводне напомене изнео је председник Саит Јакупи уз поруку да се не може на основу појединачних инцидената закључити да политичко стање не ваља, али да се не сме дозволити ниједан такав случај.

Божо Петрашић је изнео оцену да Председништво ПК ССРН није било упознато са релевантним информацијама о међунационалним односима.

Милета Вељковић је казао да се од демонстрација из урошевачке општине одселило девет лица. Посебну одговорност, нагласио је, сnose Албанци као бројнији, док Срби и Црногорци треба активније да се боре против панике у сопственим редовима која погодује исељавању. Са тим у вези наводи село Неродимље у којем је обијена црква и на њеним зидовима исписане непријатељске пароле, што је био довољан разлог да су неке породице почеле да размишљају о одласку („ми смо имали доста тешкоћа док смо их убедили да то не чине“). Сугерисао је да органи безбедности треба да испитају сваки случај притиска.

Милан Славковић је изнео податак да су од демонстрација из општине Ђаковица отишле 33 српско-црногорске породице првенствено мотивисане друштвено-економским разлозима. Приметио је да постоје лица која траже бенефиције не би

¹¹³⁰ С. Ристић, М. Бошковић, Стварати климу која ће свима гарантовати безбедност, мир и сигурност, *Јединство*, 6. октобар 1981, бр. 237, 1, 3.

ли остала. Тако једно лице захтева замену стана, а друго 30 милиона динара за школовање деце.

Даница Јаковљевић је упозорила на депопулацију Срба и Црногораца у општини Лепосавић као последицу исељавања, али не због притиска већ услед чињенице да је ово неразвијена брдско-планинска средина. Интензитет исељавања сличан је оном у ратном периоду и неопходна је помоћ републичких органа, навела је.

Мухамет Паћуку је назвао српско-црногорске кадрове који одлазе дезертерима у борби, додајући да су бенефиције које траже неки њихови сународници не би ли остали ништа друго „него националистички и колонијалистички иступи“.

На крају је прихваћена компромисна формулација да је исељавање последица социјално-економских разлога и притиска.¹¹³¹

На седници ОК у Подујеву 16. октобра је констатовано да су међунационални односи и даље хладни, премда побољшани у односу на период

¹¹³¹ А. Цвијановић, И. Бислими, Спречити исељавање Срба и Црногораца, *Јединство*, 14. октобар 1981, бр. 244, 1, 3. Минималистички приступ исељавању задржао је Исмаил Бајра. Он је тако делао годинама да би 1981. ублажио мало реторику. У разговору за *Интервју* исељавање је посматрао и као „лични и политички комерцијализам“. Неке његове оцене биле су тачне:

„Не знам како ће то бити схваћено, али морам констатовати да многи руководиоци Срби и Црногорци имају спремне куће, станове или плацеве ван Косова. То уноси такву атмосферу да се не треба чудити што се исељавање наставља из највећих и најнеразвијенијих средина. [...] Не верујем да су неке средине ван Покрајине тако богате да хитро дају руководећа места и станове. Има фирми у Београду где је читаво руководство директорска екипа са Косова. Нама се дешава да са пола часа оде и остави ђаке професор Универзитета у кога смо улагали 30 година и школовали га одавде до Америке. Уосталом, ваља знати да се у већини захтева за одлазак пишу прави хвалоспеви о Косову. Тако се стиче утисак да са жаљењем одлазе из „овог комунизма“, али „морају“ због деце, родбинских веза, боље плате, станова. Ми, међутим, знамо да на Косову још није изграђено комунистичко друштво па нисмо изненађени чињеницом да кад једном оду, људи тврде да су отишли због притиска. Време је да рашчистимо - лажу ли овде, или тамо?“ М. Мишовић, *nav. delo*, 290–291. Чињеница је, о томе је говорио и један од исељеника из Обилића, да је део Срба и Црногораца који се није одселио поседовао имовину изван Покрајине. Тако су могли лакше да се преселе у случају проблема, немира или по одласку у пензију. АЈ, 803, к. 1844, Информација о спровођењу закључака Председништва SFRJ о исељаванју Срба и Црногораца са Косова, Београд, фебруар 1985; Ј. А. Mertus, *nav. delo*, 127. Осамдесетих је Раде Звицер јавно критиковао функционере који одлазе за Београд као морално неодговорне („опструкција“), будући да су били потребни у борби за смиривање ситуације. Оптужио је појединце да су одлазак „дигли на ниво политичке спекулације и каријеризма, градећи на томе политички капитал“. Звицеру је засметало што о исељавању расправљају функционери који су отишли или раније склонили укућане, јер они сами не дају лични пример. Критиковао је и албанске кадрове да се недовољно боре против исељавања и оптужио део штампе за ширење албанофобије. ЛАРЗ, В. Живковић, *Оправдања нема*, *Политика експрес*, 26. март 1987; Исто, Р. Негојевић, *Иду и због каријере*, *Политика експрес*, 13. јун 1984, 9; Исто, З. Зејнели, *Највише учињено у радним колективима*, *Политика*, 13. јун 1984.

непосредно након демонстрација. Дискутант Хисен Прекази захтевао је одговорност комуниста и поручио да се више не сме дозволити манипулисање, шпекулисање и давање паушалних оцена. На СКК је да појединачно убеђује људе да остану, закључио је.¹¹³²

ОК у Клини разматрао је проблем иселјавања на седници 13. новембра уз оцену да међунационални односи нису поремећени, али да има извесних захлађења. Председник Општинске конференције СК Черим Гаши апеловао је на комунисте да стану на пут национализму, сепаратизму и појавама штетним за међунационалне односе.¹¹³³

На децембарској седници ОК СК и ИВ СО Липљан дискутовало се о међунационалним односима. Изнета је оцена да је иселјавање последица друштвено-економских разлога и делимично притиска.¹¹³⁴

На седници ОК у Урошевцу 5. новембра анализирани су подаци локалне комисије која је истраживала иселјавање. С обзиром на њен закључак да су примарни разлози иселјавања запошљавање, удаја, школовање и породични мотиви, уз само један забележен случај одласка под притиском, на седници је дошло до националног групашења.

Танаско Радић је говорио о историцизму и романтизму у раду неких културно-уметничких друштава, фамилијарности приликом запошљавања, злоупотребама у додељивању стипендија, пољским штетама и сл.

Стаја Здравковић, председник СО, није била задовољна подацима комисије о иселјавању, сматрајући да су изнети без довољно критичности. Изнела је неколико примера притиска који се у материјалима комисије уопште не спомињу:

1. случај бившег директора РТВ Приштина Фахрудина Гунге који је на Брезовици пред делегацијом Албаније ошамарио локалног првоборца Драгињу Арсић и претио да ће се сви Срби и Црногорци иселити;

¹¹³² В. Лукић, Стварати климу која ће свима гарантовати сигурност, *Јединство*, 17. октобар 1981, бр. 247, 3.

¹¹³³ А. Лукић, Енергични против свих видова притисака, *Јединство*, 14. новембар 1981, бр. 271, 3.

¹¹³⁴ В. Перић, Ангажовање на отклањању негативних појава, *Јединство*, 12. децембар 1981, бр. 294, 3.

2. случај Нике Николића из Урошевца исељеног из стана баш на Дан Републике, иако решење о селидби пуних шест месеци није активирано;

3. случај изградње стамбене зграде на месту где су плацеви и куће 11 породица (девет српских), иако је грађевинским планом предвиђена индивидуална изградња.

Председавајући Синан Сахити је изразио жаљење што се на детаљну анализу исељавања дуго чекало. Истакао је да СК у појединим срединама, посебно сеоским, није био на линији Акционог програма ПК и изразио сумњу у податак комисије да је у општини забележен само један случај одласка под притиском. Ту бројку је сматрао невероватном имајући у виду да непријатељска делатност континуирано траје најмање од 1968. Сахити је, међутим, на том месту додао да притисак није био систематски већ се јављао појединачно. У том смислу издвојио је притисак који је вршила породица Салиха Суље над породицама Милоша Јанићијевића, Војислава Михајловића и Радомира Вујадиновића у месној заједници Штимље. Породица Суља није им дозвољавала пролаз и обрађивање имања, а слично се понашала и према неким албанским породицама. Због сличних случајева су у Трну, Неродимљу и Сазлији формиране комисије са задатком да анализирају ситуацију. Сахити је предложио да се према непријатељу примене политички бојкот и административне мере („не смемо дозволити да неко профитира у овој сложеној политичкој ситуацији“).

Председник Општинске конференције ССРН Урошевца Дануш Љури истакао је да непријатељ дуго делује и то посебно путем парола које изазивају страх код Срба и Црногораца. Означио је културно-уметничка и спортска друштва као извор национализма.

Ејуп Исуфи је говорио о психолошком притиску, а пре свега у политици запошљавања. Поставио је питање зашто су родитељи неких ђака Основне школе „Пеко Тепавчевић“ послали децу на школовање изван Косова, иако живе и раде у Урошевцу.

Реџеп Хаџимуса је констатовао да исељавање представља природан процес миграција из сиромашних ка богатим крајевима. Признао је да постоји извесно

непријатељско деловање према Србима и Црногорцима и поручио да је на комунистима да се поврати поверење.

Ељмаз Топали је прецизирао да је СКК затајио у реаговању („Пре петнаестак година и на најмањи националистички екцес реаговали смо и предузимали оштре мере“).

Хиљми Хетеми је истакао да од случаја не би требало правити појаву („Нерашчишћени имовинско-правни односи се морају одвојити од националне нетрпељивости и од случаја не треба правити појаве“) и затим говорио о скрнављењу споменика у Штимљу и цркава у Неродимљу и Урошевцу.¹¹³⁵

На децембарској седници ОК Истока дошло је до подељених мишљења о исељавању. Да ће дискусија бити оштра видело се већ након почетне напомене председника и секретара да нико неће сносити одговорност због изнетог става.

Перо Обрадовић је подвукао да се безрезервно треба борити против притиска.

Часлав Бојанић је као главни задатак назначио спречавање исељавања.

Божо Петрушић је говорио о притисцима у Сушици, Белом Пољу и др.

Перо Петрушић је говорио о значају конкретног рада са омладином и просветним радницима не би ли се стало на пут национализму.

Филип Милосављевић је критиковао небудност СК и ССРН-а.

Мујо Хајзерај је поручио да са Косова одлазе и Албанци.

Реџеп Кабаши је одбацио као апсурдне тврдње сељана из Ђураковца да трпе притисак.

Рамо Адемај је проценио да међунационални односи треба да буду у центру свих друштвених структура.

Адем Лукај је истакао да без заједничке акције комуниста нема ни одговорног извршавања задатака.¹¹³⁶

¹¹³⁵ М. Ристић, З. Костић, Сваку појаву назвати правим именом, *Јединство*, 7. новембар 1981, бр. 265, 7.

¹¹³⁶ Исти, Најенергичније против свих видова притисака, *Јединство*, 16. децембар 1981, бр. 297, 3.

Покрајински комунисти су се поделили и на седници Председништва ССРН Косова и Већа Савеза синдиката Косова 23. октобра.

Јоргованка Милојевић је говорила о штети изазваној исељавањем кадрова.

Александар Перић је позвао на преиспитивање рада појединих општинских комисија.

Драган Ђукић је поставио питање да ли је оправдано називати дезертерима Србе и Црногорце који одлазе, а како је учинио један албански комуниста.

Мус Бека је говорио о друштвено-економским и физичким разлозима исељавања.

Исмаил Микуловци је позвао на обазривост у доношењу ставова. Одбацио је тезу о организованом притиску и додао да одлазе и Албанци.

Азем Власи је истакао да су одавде раније одлазили и Срби и Албанци, али да први сада одлазе под притиском албанског национализма.

Шефћет Јашари је упозорио да се исељавање мора зауставити у потпуности, а не само кадрова чијем задржавању се давао одређени примат.

Каћуша Јашари је поручила да они који одлазе не иду „на слепо“, већ прво обезбеде смештај и посао.

Јусуф Кељменди је имао вишеструко занимљиво излагање. Како је из Пећи сматрао се позван да тумачи рад овдашње комисије уз оцену да је исфорсиран и бирократски. Критиковао је органе безбедности за попустљивост. Са тим у вези наводи ситуацију - Србина претуче албански силеција којег касније у СУП-у пусте, иако су и начелник и командир полиције Срби. Апеловао је на Србе и Црногорце да се не исељавају јер тиме повлађују албанском национализму и додао да се Албанци ни под каквим притиском не би селили. У циљу побољшања стања предложио је учење нематерњег језика, убеђен да се не може толерисати да Албанац заврши школовање и не говори српски или да Срби и Црногорци раде по 30 година са албанском већином у колективу и не знају албански.¹¹³⁷

¹¹³⁷ А. Цвијановић и др., Заједничка седница Председништва ПК ССРН и Већа Савеза синдиката Косова, *Јединство*, 24. октобар 1981, бр. 253, 1, 3–4.

Полемике је било и међу комунистима-борцима на седници Покрајинског одбора СУБНОР-а 12. новембра. председавајући Данило Васић је истакао да је политичка ситуација боља него након демонстрација, али да једни националисти покушавају да драматизују а други минимализују проблем. Сем тога, жртве национализма су и поједине албанске породице на партијској линији.

Посебно критичан био је Павле Јовићевић са тврдњом да су међунационални односи пуни мржње и међу борцима. Националисти и сепаратисти желе да створе етнички чисто Косово са чим у вези је критиковао надлежне да нису предузели адекватне мере. Оценио је да је притисак таквог интензитета да човек једноставно пожели да оде („А, верујте, тешко је напустити парче родне земље. Видео сам породице које због тога горко плачу“).¹¹³⁸

Члан Председништва ПК Синан Хасани је у децембарском разговору за ТВ Приштина исељавање дефинисао као последицу екстремистичке политике чији је циљ етнички чисто Косово не би ли се кроз бројчану доминацију захтевао статус републике. Хасани је био убеђен да исељавање није природан већ наметнути процес, јер Срби и Албанци имају све услове за заједнички живот. Сем тога, треба разбити опортунисте и оне који се неадекватно боре против притисака.¹¹³⁹

ПК је 21. децембра дискутовао о „Платформи“ СКЈ, разматрао и усвојио задатке СКК на њеном спровођењу. Уводно излагање изнео је управо Синан Хасани, чија се дискусија свела на критику покрајинског руководства. Изнео је мишљење да је преурањено давати коначне оцене о исељавању, јер још увек не постоји целовита студија о овом проблему. Предложио је да се идентификују носиоци притиска и против њих поведе борба, односно да се изврши анализа досадашњих односа између Покрајине и Републике.

Лука Влаховић је био изненађен што се о исељавању још увек говори стидљиво, оно минимализује или посматра из различитих углова. Издвојио је конкретне

¹¹³⁸ С. Ристић, Борци траже конкретну одговорност за ставове СК који се не остварују, *Јединство*, 13. новембар 1981, бр. 270, 1, 5.

¹¹³⁹ Аноним, Интервју Синана Хасанија Телевизији Приштина о спровођењу политичке Платформе ЦК СКЈ за акцију Савеза комуниста у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову, *Јединство*, 17. децембар 1981, бр. 298, 2–4.

примере мајоризације при упису у школе и на факултете, приликом стипендирања и запошљавања и сл.

Петар Јакшић се жалио да у СКК постоји само вербално јединство и поручио да исељавање не може више бити табу тема.

Зумбер Зека (Ораховац) се похвалио како је тамошњи ОК успешно сузбијао притиске уз податак да се од 254 исељене породице у десет година само у два случаја радило о притисцима (пољске штете).

Али Шукрија је позвао надлежне да предузму мере на спровођењу устава Покрајине, Републике и Федерације и заустављању исељавања. Говорио је о конкретним случајевима притиска и у том контексту навео да не може бити индиферентан према физичким нападима у Пећи, подвајању деце по националној основи или језичкој неравноправности широм Косова.

У завршној речи Вели Дева је апеловао на албанске комунисте да се енергично боре против сопственог национализма и сепаратизма.¹¹⁴⁰

¹¹⁴⁰ С. Ристић и др., Покрајински комитет Савеза комуниста Косова о спровођењу Политичке платформе, *Јединство*, 22. децембар 1981, бр. 302, 1, 5–8; В. Мићуновић, З. Зејнели, Доследном применом демократских принципа отклонити слабости у кадровској политици, *Политика*, 22. децембар 1981, бр. 24502, 9.

6. ЈАВНОСТ И ИСЕЉАВАЊЕ

6.1 Ограничења штампе у условима југословенског социјализма

Исељеници су већином сматрали да штампа објективношћу и обимом извештавања на тему Косова није задовољила:

„Необјективно, прећуткивање, филовали све информације“;

„Када сте после демонстрација читали новине, могли сте да помислите да сте демонстрације само сањали“;

„Онај ко је поштено и реално писао и причао тај је одмах елиминисан из јавног живота“;

„Изгубио сам поверење у штампу, радио и ТВ програм. Добијамо информације да на Косову нема проблема, а то знамо само ми који смо доле живели какво је стање“;

„По њима је све у реду, само се догађају појединачни експеси“;

„Лагале су све новине, не само у Покрајини, него у целој земљи... код нас штампа о свему лаже“.¹¹⁴¹

Партија је строго водила рачуна о чему штампа пише. На косовском нивоу посебно су праћени *Јединство* и *Рилиндја*. Не само што је СКК имао увид у то шта се пише, већ је на њихово писање већином утицао његов став по одређеном питању. У том контексту одређене теме, нарочито оне осетљиве политичке природе, биле су табуизирание.¹¹⁴²

До демонстрација је покрајинско руководство строго чувало монопол над информацијама. Тако су новинари из остатка земље који су одавде извештавали добијали строго контролисане и пробране податке. Они који нису били спремни на такав однос били су изложени разним непријатностима. Ранко Ђукић из *Политике* посетио је Косово марта 1980. ради припреме једног чланка и био најљубазније дочекан. Међутим, његови домаћини су се трудили да у разговорима прикрију реално стање. Аутор се и поред тога у два чланка о привредној ситуацији на локалу

¹¹⁴¹ АЈ, 803, к. 131, Оцене и ставови о исељаванју Срба и Црногорца са Косова и о правцима деловања ради отклањања узрока и исељаванја и стварања услова за повратак у САР Косово оних који то жеље; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 169–171; М. Шеšliја, *Развој средстава информисања на Косову*, 52–53; С. Лукач, *Штампа у Србији 1945–1991.*, у: М. Бјелица (ур.), *Два века српског новинарства*, Београд 1992, 149–159.

¹¹⁴² DAS, Д-2, РК СКК, к. 4, бр. 3455, Информација о писању листова „Рилиндја“ и „Јединство“ од седмог пленума РК Савеза комуниста до 10. фебруара 1967 године.

афирмативно изјаснио, показујући разумевање за тешкоће. На удар покрајинског руководства довео га је, пак, чланак у којем је обелоданио суђење групи од педесетак Албанаца оптужених за национализам и сепаратизам. Без обзира што је истом приликом критиковао и оне који алармирају јавност да је на Косову све „антисрпско“, покрајинско руководство контактирало је највише републичке органе а од листа захтевало да покрене поступак утврђивања одговорности аутора. Ђукић се позивао на службене податке. Ангажована је и косовска служба да испита случај, али она није могла нешто више урадити јер није имала надлежност у ужој Србији. Из тог разлога до озбиљнијих последица по аутора није дошло.¹¹⁴³

Сличне проблеме имао је Миле Кордић, који је на Косову као дописник из Београда провео преко четири године. Дошао је крајем шездесетих. Бројне сметње причињавала му је локална администрација, а било му је и прећено. Кордићев грех била је његова сумња у ружичасту слику коју је о међунационалним односима пласирало покрајинско руководство. За време живота у Приштини све боље је разумевао бесперспективност Срба и Црногораца („Полако почињем да разумем ове људе. Постаје ми блиска њихова меланхолија, пиће, коцка... Почињем да разумем њихову жељу да оду одавде. Било куда“). Уредништво у Београду, међутим, није објављивало многе његове дописе из страха или је то чинило селективно.¹¹⁴⁴

Догађаји 1981. пресудно су утицали да се штампа отргне подређености Партији. Демонстрације су, практично, наговестиле период веће слободе штампе у држави. Објављено је на стотине текстова различите садржајне вредности са освртом на међунационалне односе на Косову. Какав је то скок показује податак да је 1. априла један југословенски дневни лист објавио чланак о великим туристичким могућностима Косова, док је сутрадан низ листова, свакако по одређеном диктату и шаблону, писао о повећању овдашњег дечијег додатка. У штампи једно краће време по демонстрацијама није било ни речи о масовности и нередима или су, пак, давале кратке и дириговане информације које нису одговарале реалном стању. Размере нереди биле су, међутим, толике да се истина више није могла сакрити. Чак је и инострана штампа пре југословенске и

¹¹⁴³ М. Мишовић, *нав. дело*, 436–438.

¹¹⁴⁴ М. Кордић, *нав. дело*.

критичније од ње извештавала о овим догађајима. Покрајинско руководство је након демонстрација, баш као и ранијих година, на сваки начин покушавало да држи под контролом средства информисања са циљем да шира јавност буде дезинформисана или што је могуће слабије информисана о правом стању. Да је информисање грађана претрпело пораз стидљиво је признао и Махмут Бакали у разговору са страним новинарима убрзо након демонстрација („Ја лично мислим да има места критици да информација није увек било довољно и на време датих. Из тога ћемо извући искуства. Нека то буде приписано нашој несналажњивости у оваквим ситуацијама“). Од демонстрација се, дакле, више није могла сакрити реалност, па је након почетног гушења и моделирања информација дошло до „поплаве“ косовских тема. У почетку су то били извештаји са седница разних нивоа на којима је исељавање третирано као засебна тема или у склопу шире косовске проблематике. Временом бележимо све више посебних написа - коментара, осврта, репортажа и интервјуа - у којима је проблем исељавања директно или индиректно третиран. На слободније писање штампе утицале су и две промене. Прва, под притиском јавности Партија је, најпре, дозволила да се политичке расправе на форумима отворе за заинтересоване. Друга, Албанци су махом захтевали да се као и ранијих година објављују само ауторизована излагања, што је конкретно значило да аутор задржава право да из интегралног излагања уклони оно што је сматрао спорним. Штампана је одбацила овакву праксу и објављивала интегралне изјаве. Неки од смелијих албанских комуниста упустили су се у оштре расправе са појединим листовима. Њима је засметала таква „либерална“ штампа, како су говорили, јер пише „како и шта хоће“.¹¹⁴⁵

Приштински листови су са првим вестима о демонстрацијама изашли тек 13. марта. Исто кашњење се поновило и након демонстрација 1–2. априла. *Политика* је о њима писала 3. априла, а *НИН* десетак дана касније. Београдска штампа је наглашено критиковала праксу према којој прво Партија излази са оценама догађаја, а онда је прате штуро извештаји штампе. Београдски листови су предњачили и у критици покрајинског руководства. Из тог разлога нашли су се под

¹¹⁴⁵ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; S. Nikšić, *nav. delo*, 229–246. *НИН* је 1981, објавио 90 написа о Косову, *Дуга 18, Православље девет и Књижевне новине* један. П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 265–267.

„баражном ватром“ из Приштине. Албански комунисти неретко су говорили о кампањи лажи и ширењу националне мржње из Београда чији је циљ да се преиспита већ утврђен уставни положај Косова. На албанску страну се сврстао Стане Доланц, који је јуна испред Савезног савета за заштиту уставног поретка позвао на обуздавање дела штампе која „придоноси распиривању оних најтежих страсти“. Београдску штампу и *Јединство* критиковале су, крајње непрофесионално, колеге из Загреба, Сарајева и Новог Сада. Словеначка штампа махом се држала неутрално.¹¹⁴⁶

Период од демонстрација до краја године протекао је у међусобним оптужбама између дела штампе, нарочито оне београдске, и неких делова покрајинског руководства. Суштина спора јесу оцене појединих листова да Приштина покушава да прикрије реалност. Из Приштине су приговарали да такви листови не чине добро њеним покушајима да поврати међунационално поверење и да су својим паушалним и сензационалистичким текстовима на линији српског национализма. У Приштини, међутим, нису схватили да је повратак на стару праксу немогућ и да је штампа однела победу.

Суштину овог спора добро је описао члан ЦК СКС Жарко Папић на 78. седници Председништва ЦК 16. јула:

„Веома сам склон, на пример, критици сензационализма, једностраности, свих оних слабости које смо учили у извештавању о догађајима на Косову. Чак више од тога, мислим да треба критички размотрити и неке наговештаје другачијег схватања улоге штампе у нашем друштву, њене аутономије, итд. Али, такође сам против оних приступа који цео проблем виде у штампи и само у штампи. Тачно је да је у писању о иселјавању Срба и Црногораца било и јефтиног сензационализма, подилажења свести српског национализма итд., али не може се због тога и кроз критику тога скоро ићи до става - пошто има сензационализма, онда иселјавања није ни било, или до става да то није озбиљан проблем.“¹¹⁴⁷

Папићева критика је вероватно била упућена неким албанским и војвођанским функционерима, али ни они нису одустајали од својих схватања.

¹¹⁴⁶ Исто, 264–266.

¹¹⁴⁷ Ž. Pačić, *nav. delo*, 191.

Приликом усвајања „Платформе“ Војвођанин Душан Поповић је тврдио да се путем штампе пола године води кампања дискредитовања покрајина и да се то „преплиће с довођењем у сумњу или негирањем појединих тековина револуционарног развоја нашег друштва, самоуправљања, равноправности и уставног система, а нарочито југословенског федерализма“.¹¹⁴⁸

Без обзира на чињеницу да је извештавање бивало све слободније Приштина је упорно покушавала да то ограничи. ТВ Београд је у Приштину на годину дана послала репортера Милоша Марковића. Упркос скромним материјалним условима Марковић је „прокрстарио“ Косовом и био шокиран размерама притиска. Његови прилози били су гледани и хваљени као врло професионални. Међутим, поједини београдски кругови настојали су да што мање буде присутан на телевизији и терали га да ублажи оцене. На Косову је привођен на информативни разговор, покушавали су да му забране снимање и отму филм. У ноћним сатима му је телефоном, чак, прећено да се жив неће извући из Приштине. Марковић, међутим, није одустајао. Други, исто тако илустративан пример, јесте случај редитеља Никше Јовићевића. Он је септембра 1981. правио скицу документарца о исељавању који би заједнички реализовали „Дунав-филм“ и „Косово-филм“ и о чему су вођени иницијални разговори. Директор приштинског предузећа није се, међутим, даље јављао из непознатих разлога, па је „Дунав-филм“ самостално наставио са реализацијом документарца „Заједно и у добру, и у злу“.¹¹⁴⁹

Приштина је покушавала да контролише и стране новинаре. Њима је у први мах по демонстрацијама забрањен долазак на Косово да би ограничења од априла била суспендована и дозвољен организован долазак. И тада се, међутим, покушавало да се контролише сваки њихов корак. Овде је до септембра боравило 90 странаца од којих само два (Пољак и Сиријац) нису са Запада. Септембра је

¹¹⁴⁸ М. Мишовић, *nav. delo*, 436–438.

¹¹⁴⁹ D. Barjaktarević, Pet zvezdica Miloša Markovića, *Duga*, 27. mart 1982, br. 211, 24–25; R. Kubura, Miloš Marković: Imam samo jedan cilj - istinu, *Intervju*, 17. septembar 1982, br. 34, 16–18; Anonim, Zajedno i u dobru, i u zlu, *Intervju*, 26. novembar 1982, br. 39. Могуће да је савезни секретар информисања Исмаил Бајра мислио на њега када је 1982. рекао да „буку“ на Косову прави неколико новинара. Бајра је одбацио као малициозне критике да покрајински органи ометају рад новинара, тврдећи да су то изоловани случајеви. За неблагоприятно информисање о демонстрацијама оптужио је надлежне партијске органе у Покрајини, Републици и Федерацији уз тврдњу да се његов секретаријат није слагао са ублажавањем оцена и њиховим касним изношењем. М. Лорушина, Ismail Bajra: Kosovo nije pod embargom, *Intervju*, 16. april 1982, br. 23, 11–17.

одлучено да се укину све мере ограничења за стране новинаре. Страна штампа је догађаје на Косову сматрала последицом политичко-економске нестабилности након Титове смрти. Њихов долазак је у пракси подразумевао да Приштина направи конкретан програм посете где се унапред зна шта ће се видети, снимити и са ким разговарати. Само је мањи број листова показао симпатије према албанском питању. Питања страних новинара често су била, макар у поређењу са југословенским условима, врло провокативна, а посебно када је реч о разним сферама међунационалних односа. Говорило се о великоалбанској индоктринацији и албанизацији, физичким притисцима, проблемима приликом запошљавања, исељавању и сл. За домаће саговорнике је било врло незгодно да одговоре на питање зашто Косово нема статус републике ако је бројније од неких република. У том смислу издвојен је извештач *Ројтерса* Лазаревић за којег је оцењено да се понаша непријатељски према Југославији. Одговори функционера углавном су били усмерени ка циљу релативизације проблема.¹¹⁵⁰

Притисак режима био је, наравно, далеко усмеренији на *Јединство* као најбитнији фактор у извештавању српско-црногорске заједнице. Оно се по много чему разликовало од остале југословенске штампе. Најпре, то је био лист на српском у чијем фокусу је било искључиво Косово. Као последица албанизације дошао је под озбиљан притисак покрајинског руководства, чак и у оним ситуацијама када је и најмањим алузијама скретао пажњу на проблеме Срба и Црногораца. До почетка седамдесетих стекао је репутацију међу њима имајући у виду да је често писао о притисцима са којима се суочавају. Од уклањања Маспока, српских либерала и опозиције у СКК, свакако у склопу процеса све веће ауторитативности личног Титовог режима, *Јединство* је све мање извештавало о међунационалним проблемима а све више популарисало добросуседске односе. *Јединство* је, иначе, знатно слободније писало на тему друштвено-економских

¹¹⁵⁰ АК, 223, к. 1, ф. 31, Zabeleška o boravku stranih novinara na Kosovu, akreditovanih u Beogradu i Beču od 3–6. maja 1979. godine, Priština, 20. maj 1979; *Isto*, к. 7, ф. 28, br. 01-140-14/79, Zabeleška o boravku Nore Beloff, britanskom slobodnom publicisti i saradniku „Daily Telegraph-a“ na Kosovu od 24–26. 09. 1979; *Isto*, ф. 35, Zabeleška o boravku ekipe *Independent Television News Limited* iz Velike Britanije na Kosovu, dana 24. I. 1980. godine, Priština, 25. januar 1980; *Isto*, ф. 38, br. 06-142/80, Zabeleška o boravku TV ekipe kanadske mreže CBC iz Montreala na Kosovu 6. i 7. marta 1980. godine, Priština, 10. mart 1980; *Isto*, ф. 41, Zabeleška o boravku Hans Fuckhs-a atašea za štampu i drugi sekretar Ambasade Nemačke Demokratske Republike, na Kosovu 26. i 27. III 1980. godine, Priština, 4. april 1980; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 265–267.

односа и у том смислу представља изузетно вредан извор у проучавању социјалистичког Косова.

Као орган косовског ССРН-а лист се чврсто држао постулата партијске политике. Главни и одговорни уредник Веселин Симић 1969. у свечаном говору поводом 25 година оснивања листа изјављује да *Јединство* чврсто стоји на линији СКЈ и са тим у вези објективно сагледава ствари, бори се против девијација у националном питању и разобличава сваки националистички иступ указујући на његов извор и тенденцију. Симић је истакао да се у *Јединству* и у „најсложенијим ситуацијама читаоци могу правилно оријентисати и распознавати ко је ко - ко је пријатељ а ко непријатељ наше социјалистичке заједнице и самоуправног социјалистичког система“. Није заборави ни да помене како се лист не допада српским и црногорским националистима који тврде да улепшава међунационалне односе („Овакви приговори заснивају се на платформи оних малобројних снага које прижељкују или рестаурацију старог поретка или повратак на административно-бироградске методе управљања, сахрањене на историјском четвртном пленуму ЦК СКЈ, као и на веома значајним пленумима ПК одржаним после њега“).¹¹⁵¹

Јуна 1971. на састанку комуниста *Јединства* могло се, међутим, чути да се оно налази у незавидном материјалном положају. Назначени су ниски лични доходи, нерегулисаност стамбеног питања, одлив искусних радника који због бољих прилика одлазе у друге редакције и др. Апеловано је на покрајинско руководство да о овоме поведе више рачуна. Позитивно је оцењена чињеница да лист излази два пута недељно (раније једном).¹¹⁵²

Пар месеци касније на састанку Универзитетског комитета СК два листа - *Јединство* и *НИН* - проглашена су подстрекачима међунационалне подвојености на факултетима. *Јединство* је одговорило да је врло мало писало о међунационалним односима да не би распиривало страсти. У том контексту редакција је истакла да није најбоље информисала читаоца о непропорционалној

¹¹⁵¹ Аноним, Јубилеј „Јединства“ и „Стремљења“, *Јединство*, 22. децембар 1969, бр. 65, 1, 4. До 1970. на месту главног и одговорног уредника био је Аца Кешељовић (од 1957), а затим Веселин Симић (1970–1971), Војислав Окиљевић (1971–1978) и Никола Савељић (1978–1983). Т. Милић, Разговор о штампи истовремено је и разговор о проблемима друштва, *Политика*, 24. новембар 1972, бр. 21244, 6; <https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3872002#full> (8. март 2022).

¹¹⁵² Аноним, „Јединство“ запостављено, *Јединство*, 10. јун 1971, бр. 46, 3.

заступљености Срба и Црногораца у домовима и пред универзитетским телима, њиховом негодовању поводом избацивања имена „СР Србија“ из заглавља диплома, случајевима мајоризације и мањој студентској побуни тим поводом.¹¹⁵³

Фебруара 1972. на састанку Секретаријата ПК и чланова колектива новинско-издавачког предузећа уводно излагање поднео је директор, главни и одговорни уредник листа Војислав Окиљевић. На основу шире анализе написа објављених у периоду од преко годину дана Окиљевић је закључио да је политичка оријентација редакције била доследна политици СКЈ. Чак је и замерио да се није довољно писало о српском национализму („док смо на те појаве код других националности брже и оштрије реаговали“). Указао је, такође, на недовољан број новинара, слабу повезаност са друштвено-политичким организацијама и неповољно материјално стање. У том контексту поменуо је дуг, недовољно финансирање, нарасле трошкове штампања и одлазак радника због ниских примања. Неке критике на рад куће оценио је паушалним, неодговорним и тенденциозним, а затим упозорио на штетну праксу затворених састанака са којих се дају званична саопштења. Новинари *Јединства* су једногласно поручили да треба остварити већу сарадњу и размену информација са *Рилиндјом*.

Лазар Вујовић је одбацио гласине да је *Јединство* ексклузивно лист Срба уз тврдњу да је намењен свим народима и народностима.

Михаило Звицер је проценио да је лист на партијској линији, упозоривши на дисонантне тонове у оцењивању истих догађаја између *Јединства* и *Рилиндје*. Анализом садржаја *Јединства*, рекао је, стиче се представа да у неким срединама нема Албанаца спремних да се боре против сопственог национализма чиме се баца у заборав случај у Србици где су, како је рекао, Албанци тражили да опстане макар једно одељење на српском са пет-шест ученика у локалној гимназији.

Низ дискутаната се сложио са оценом да је предузећу потребно више средстава, а једногласно је подржан предлог да *Јединство* прерасте у дневни лист.¹¹⁵⁴

¹¹⁵³ Аноним, Један вид политичке ескиваже, *Јединство*, 8. новембар 1971, бр. 89, 3.

¹¹⁵⁴ Р. Златановић, Већа одговорност штампе, *Јединство*, 7. фебруар 1971, бр. 11, 1, 3.

СКК је крајем 1972. оштро критиковао *Јединство* због наводно необјективног извештавања и промовисања српског национализма. Основна организација СК НИП „Јединства“ разматрала је крајем године политичку подобност запослених у светлу ставова изнетих у Титовом писму чланству СКЈ. Јануара 1973. критиковани су уредник културне рубрике Радослав Златановић и сарадници Зарија Вукићевић, С. Шутаковић и И. Муртури. Златановић и Вукићевић су се самокритиковали због чланака у којима је према оцени Основне организације СК необјективно информисана јавност и кажњени су партијском опоменом. Муртури је, такође, кажњен партијском опоменом, а Шутаковић искључењем из СК.¹¹⁵⁵

Недобронамерност покрајинског руководства према *Јединству* видела се и у покушајима да се омета дистрибуција листа. О томе сведочи Владо Дејановић из Урошевца у писму упућеном *Јединству* 1977. Наиме, лист овде често није било могуће купити ујутру јер је дистрибуиран тек касније или га уопште није било. Дејановић је сумњао да постоје одређени дубљи разлози да Срби и Црногорци са закашњењем долазе до листа на свом језику.¹¹⁵⁶

Политика и *НИН* су, што је и природно, мање писали о косовској проблематици ако знамо да су пратили дешавања у целој земљи и шире. Да се уочити да је *Политика* у континуитету писала о међунационалним односима широм света, али врло мало о таквим релацијама у сопственој земљи. О привреди, школству и култури Косова више је и садржајније писано. Нећемо претерати ако приметимо да лист није показао готово никакво интересовање према проблему исељавања. Ово питање и онда када је посматрано чињено је то у склопу ширих коментара на тему међунационалних односа. И у рубрици „Међу нама“, намењеној писмима читалаца, међунационални проблеми крајње ретко се помињу што нисмо очекивали (нарочито не од 1981). Лист је у целом периоду преносио штуре материјале са седница СКК и других органа без веће садржинске вредности. Мали број чланака овог листа може се зато искористити за нашу тему.

¹¹⁵⁵ М. Б. Гаталовић, *нав. дело*, 831.

¹¹⁵⁶ В. Дејановић, *Зашто касни „Јединство“*, *Јединство*, 19. септембар 1977, бр. 142, 11.

НИН је за један југословенски недељник имао необично висок тираж. Податак са седнице Издавачког савета 2. октобра 1981. говори о тиражу од 180.000 примерака, а од тог броја се 55% продавало изван Србије. Најдан Пашић, члан Савета редакције и председник Уставног суда Србије, хвалио се да читаоци са нестрпљењем очекују сваки нови број „јер у њему налазе одговоре на неке друштвене проблеме који их интересују“. На седници је закључено да лист, сходно популарности, мора носити већу друштвену одговорност него раније.¹¹⁵⁷

НИН, међутим, до 1981. није понудио одговор на питање међунационалних односа на Косову. Крајем маја на састанку комисије за информисање ССРН Србије предмет дискусије било је писање листа у претходна три месеца. Универзитетски професор Балша Шпадијер, члан комисије, критиковао је лист да „није био у стању да оцени догађаје на Косову пре него што је дошло до ескалације, јер би се тада боље помогло“ („на жалост то није приговор који се може упутити само *НИН*-у, па ни само новинама“).

Било је и другачијих гласова. Члан Савета редакције Мирко Милорадовић је рекао: „Поменуо је мој претходник да би било добро да је *НИН* нешто раније кренуо да пише о Косову. Мислим да наше друштво такву врсту ризика не дозвољава, да неко крене по свом осећању, рецимо, о својој савести, без праве друштвене покривености. Бојим се да је ризик нешто већи, да би довео до спорова друге врсте и других разрешавања.“

Члан Савета редакције и директор „Студија Б“ Слободан Глумац је оценио да југословенско друштво не може бити перспективно без јавне расправе о свим проблемима како поново не би дошло до информативног краха на тему Косова као пре. Глумац је оценио да је била грешка што у *НИН*-у пре демонстрација није било довољно информација о садржини књига и уџбеника са непријатељских позиција чије је порекло у Албанији или оних писаних у земљи, односно вести о скидањима Титове слике.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁷ Аноним, Издавачки савет о *НИН*-у, *НИН*, 11. октобар 1981, 6–7, 19, 21.

¹¹⁵⁸ Исто.

Да је *НИН* пре демонстрација подбацио у извештавању о Косову признала је сама редакција. Подбацили су и квантитет и квалитет. *НИН* се по томе, као што је већ речено, битније не разликује од остатка штампе у Србији. До 1981. писано је махом о привреди и култури, а само на неколико места о међунационалним односима. Од демонстрација, међутим, међунационални односи у свим својим аспектима су у првом плану.

6.2 Извештавање штампе о међунационалним односима до демонстрација 1981.

6.2.1 Јединство

Пре него уђемо у анализу писања овог листа о међунационалним односима до 1981. неопходно је дати уопштене црте о типизацији миграције у контексту исељавања Срба и Црногораца. То и јесте битно да би се извештавање *Јединства* могло боље разумети.

Једна од могућих типизација миграција према узроку разликује освајачку миграцију (војни походи), миграцију инфилтрацијом у освојене крајеве, миграцију-колонизацију, миграцију-етничко чишћење, миграцију политичког (азил) и друштвено-економског типа. Према домету миграција Срба и Црногораца углавном је међуподручна (интеррегионална), а према трајању дефинитивна (коначна). Географ Милош Мацура класификује исељавање Срба и Црногораца у опште токове предмодерних миграција, доводећи га у везу са тзв. тихим миграцијама, феноменом који је још Јован Цвијић дефинисао као слабо опажено и мирно (без рата) мењање етничке структуре становништва са циљем промене етничке границе. Ако се добро промисли о косовској збиљи стиче се утисак да је то одговарајуће тумачење с обзиром на чињеницу да Срба 1981. није било у 670 од укупно 1.439 насеља (1961. таквих је било 410) док је 1981. без Црногораца било 1.003 насеља (1961. таквих је било 760). Депопулацију и смањивање површине коју насељавају пратило је повећање политичких захтева Албанаца.¹¹⁵⁹

Наука, међутим, до сада није постигла сагласност ком типу миграција припада исељавање Срба и Црногораца. Три су мишљења најизраженија - у српској историографији исељавање се објашњава последицом најразличитијих притисака, у албанској друштвено-економским мотивима, а код више западних аутора заједничком последицом притисака и друштвено-економских мотива иако се предност углавном даје овим другим. Ноел Малколм је тврдио да су економски услови били главни али не и једини фактор многим Србима и Црногорцима да

¹¹⁵⁹ М. Миграновић, *Миграције као константа геопростора*, у: *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ*, 448; М. Рашевић (ур.), *РАЗВИТАК становништва Србије : 1950–1991.*, Београд 1995, 98–99.

напусте Косово, односно да је због неразвијености отишло 45.000 Албанаца 1971–1981.¹¹⁶⁰

Срби и Црногорци били су изложени различитом притиску у практично свим ситуацијама које намеће свакодневни живот. То је могла бити куповина у продавници, возња јавним превозом, долазак у болницу и на шалтер. Обесправљени су приликом подизања објеката и покретања радњи и трговина јер су теже добијали потребне дозволе, а и инспекцијски надзор био је знатно строжији према њима. Исељеници су примећивали некоректно понашање Албанаца запослених у трговини (вређање, провоцирање, давање лошије робе, ускраћивање продаје, услуживање прво Албанаца, захтев да се комуникација води на албанском). Из тог разлога сељанке Српкиње и Црногорке, свакако и из страха, често и нису одлазиле у сеоске продавнице у којима су радили Албанци. У пракси се дешавало да путници Срби и Црногорци не могу ући у аутобус, буду избаћивани и психофизички злостављани. Неалбанским возачима неретко је прећено да застану где год Албанац пожели (један возач жалио се да је под претњом пиштољем да ће бити протеран у Црну Гору возио Албанца мимо линије). По болницама се дешавало да албански доктор намерно остави пацијенте Србе и Црногорце сатима да чекају преглед или им не пружи адекватну услугу, односно да мужеви воде супруге изван Косова на порођај плашећи се да их порађају албански доктори. У сличном контексту учитељица Милица Марковић писала је *Јединству* 1969. да неколико година не успева да дође на ред за интервенцију у локалној зубној амбуланти, иако се појединцима праве читаве вилице за десетак дана. Одбијана је уз изговор да нема материјала и времена да се интервенција спроведе. Одлазак Србина или Црногорца и по најпростији документ на шалтер претио је да се заврши неуспехом. Често су одбијани уз којекакве изговоре или им није пружена услуга јер нису говорили албански. То ће описати један исељеник из Каменице:

„Ако ти треба неки документ у општини, ако је Србин службеник, добићеш га, ако није - не.“

Чак ни по напуштању Косова када је требало регулисати неку папирологију у ранијем месту становања исељеницима су чињене разне препреке. Иако верујемо

¹¹⁶⁰ N. Malcolm, *nav. delo*, 330–331.

да је у одговорима исељеника могло бити и претеривања овакво понашање Албанаца је више личило на један систем него што је последица општег јавашлука. Уосталом, овакве облике дискриминације нису трпели њихови сународници.¹¹⁶¹

Облици дискриминације били су неформални, институционални и идеолошки. Готово 71% исељених у анкети САНУ сматрало је да односи са Албанцима нису били добри или су били лоши. У том контексту највише се помињу директни вербални притисак и материјална штета, а преко четвртине одговора односи се на неку врсту физичког насиља. Интензитет дискриминације зависио је од етничког састава места. Она је била јача онде где су Срби и Црногорци чинили до 30% становништва, док су исељеници из средина са бројнијом својом заједницом чешће говорили о немешању, избегавању или добрим односима са Албанцима. Међутим, пад удела српско-црногорског становништва директно је утицао на погоршање односа на штету ове заједнице.¹¹⁶²

Широка је била лепеза притисака. *Јединство* је било свесно да Срби и Црногорци одлазе из многоструких разлога, а да сви они заједно не морају бити искључиво последица физичког притиска са албанске стране иако он даје посебан тон свима њима. Одлазак на школовање, студирање или у потрази за послом, уз константно осећање бесперспективности и мањка безбедности у срединама са све мањим бројем Срба и Црногораца, неки су од разлога који су битно утицали на исељавање.

Суви До код Митровице важио је за село из којег се одлази. Све више младих одлазило је на школовање или студије у Приштину, Митровицу и у ужу Србију и само се једним делом враћало назад. Ученица Дренка Илић из Бањске је писала листу да у селу нема друштвеног живота, телевизора и новина, а плажа као место за одмор и забаву је неуређена и дивља. Чинило јој се да би овдашња омладина била задовољна да има „салу која је претходно била магацин и коју би они уредили тако

¹¹⁶¹ АЈ, 130, к. 803, *Анализа о узроцима и појавима исељаванја Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)*; *Исто*, 803, к. 131, *Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова*; К. Николић, *нав. дело*, 163; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 144–147, 188–191; М. Марковић, „Дођи сутра“, *Јединство*, 10. март 1969, бр. 11, 9.

¹¹⁶² М. Благојевић, *Исељаванје Срба са Косова: траума и/или катарза*, 246–251.

да би у њој могле да се одржавају игранке, да виде макар једном недељно неки филм, да ту имају телевизор, па макар га и они сами купили од чланарине“.¹¹⁶³

У Макрешу на новобрдској голети деце и свадби било је све мање. Село је важило за средину из које се одлази. Људи су се исељавали јер су приходи од земље били слаби, инфраструктурна повезаност са другим срединама била лоша, а недостајао је и лекар у селу са доста старих људи. Одлазило се у Смедерево, Светозарево, Краљево, дакле у ужу Србију, али и у иностранство. О исељавању сведочи и разговор *Јединства* 1975. са Цветком Милановићем из села Божевца код Каменице. Његова три сина су отишла. О томе је Милановић укратко рекао:

„Сада су самостални. Живе у Алексинцу. Боље им тамо, кажу. Добро, и мени је овде лепо. Нек живе деца, где ко хоће.“¹¹⁶⁴

Омладина је одлазила и из градова. Матуранткиња из Приштине Милка Радовановић једна је од многих девојака из провинције која је желела да студира у Београду. Намеравала је да упише Медицински факултет. Слично њој и извесна ученица из Призрена желела је да студира искључиво у Београду. Провинцијални Призрен није се уклапао у њене жеље:

„Баш ништа нисмо имали. Учење, школа, кућа... По који излет, радна акција. Једна кратка екскурзија. Дневно по седам осам часова. Све до задњег дана. Желимо више од часова и учионица. [...] Једино Београд долази у обзир. Доста ми је ове једностраности. Хоћу бучне улице великога града, позориште, концерте, сусрете, предавања... Било који факултет. За сваки сам спремна. Само Београд.“¹¹⁶⁵

Одлазак деце на студије или уопште ради какве друге потребе изван Косова често је подразумевао да једног дана за њима оду и родитељи. Извесни Бранко Чуровић, секретар Комисије за образовање и културу Конференције Савеза синдиката Косова (КСС), молио је 1974. матичну установу да му обезбеди стан у Београду где живи ужа и шира породица и где му једна ћерка студира а друга долази

¹¹⁶³ М. Д., Напредно село без сељака и ђака, *Јединство*, 22. април 1968, бр. 17, 8; Д. Илић, Како живе млади у Бањској, *Јединство*, 1. септембар 1969, бр. 37, 11.

¹¹⁶⁴ Т. Милић, Горњи Макреш постепено нестаје, *Јединство*, 12. фебруар 1973, бр. 13, 9; С. Костић, Мени је овде лепо, *Јединство*, 8. септембар 1975, бр. 73, 8.

¹¹⁶⁵ Т. Милић, Матуранти, куда после матуре?, *Јединство*, 17. мај 1971, бр. 39, 9; Д. Павловић, Довиђења матуранти, *Јединство*, 6. јун 1966, бр. 23, 10.

на студије. У писму је навео да као борац има низ здравствених проблема и да испуњава услове за пензију. Стан у Приштини оставио би КСС.¹¹⁶⁶

Посебан мотив исељавања била је бесперспективност у срединама где је број Срба и Црногораца био мали и сваким новим исељавањем постајао безначајнији. Из тог разлога стварана су „патуљаста одељења“ са симболичним бројем ђака, али се дешавало да се и таква гасе. Тада би надлежни покривали трошкове превоза ђака до удаљених школа. Удаљене школе нису одговарале интересима ни ђака ни родитеља и из тог разлога један број људи се иселио. У подујевским селима као „резултат сељења пољопривредних произвођача у друге крајеве“, писаће лист 1969, било је све мање ученика Срба и Црногораца - у школи у Орлану 28, Бајчини 17, Баловцу 16, Репи 14, Хртици 11, Трајчици девет. Дактилографкиња из Глоговца Љубица Амићић поделила је 1971. свој проблем:

„Нас Срба и Црногораца у Глоговцу је веома мало. Свега десетак кућа. Међутим, имамо један велики проблем због којег смо принуђени да напустимо Глоговац и да идемо у друга места. Наиме, овде немамо школу на српскохрватском језику па наша деца свакодневно морају да путују у Косово Поље. Није потребно говорити колики је то напор и за њих и за нас родитеље, посебно зими.“

Амићићева је предложила да локална заједница плати учитеља који би са децом радио у комбинованом одељељу, а у супротном најавила одлазак са ћерком која наредне године полази у школу.¹¹⁶⁷

Јединство је 1971. разговарало са житељима села Мужичане, општина Урошевац. Због исељавања овдашња школа имала је свега шест ђака на српском, а годину раније било их је десет у комбинованом одељељу. Наставу је до средине септембра држала Божидарка Крстић када је из Урошевца стигао акт о укидању одељења, а њој и поред 18 година стажа дат отказ. Крстићева се тим поводом обратила општинским просветним органима, али је добила одговор да нема

¹¹⁶⁶ АК, Odbor Saveza sindikata Kosova - Priština (=106), Zahtev Branka Čurovića za rešavanje stambenog pitanja - Konferenciji Saveza sindikata Kosova.

¹¹⁶⁷ АЈ, 130, к. 803, Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine); Исто, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Исто, 803, к. 131, Информација о узроцима исељавња Срба и Црногораца са Косова; Р. Златановић, Недостаје још пет осморазредних школа, *Јединство*, 24. фебруар 1969, бр. 9, 10; Аноним, Шта вам недостаје у Глоговцу, *Јединство*, 5. април 1971, бр. 27, 4.

средстава за издржавање малих одељења. Из Урошевца су предложили да деца слушају наставу на албанском, али родитељи то нису прихватили. Они су понудили учитељици да изводи наставу у импровизованој просторији за шта би је они плаћали. Крстићева је прихватила понуду, али не и новац.¹¹⁶⁸

Број ђака на српском осипао се и у основној школи „Моша Пијаде“ у Средској. Тамо је 1971. у пет школа матичног подручја уписано 102 ученика на српском. Иако је ово традиционално печалбарски крај бринуо је тренд одласка читавих српских породица. Директор Богољуб Шипић је дао следећи коментар:

„Скоро свакодневно преводимо ученике у друге школе. Највише одлазе у Смедерево, Младеновац и Призрен. Разлог томе је миграција становништва. Сада не одлазе само млади, већ то чине читаве породице, па чак и грађевински радници, који то нису раније чинили [...].“¹¹⁶⁹

У Рзњићу, општина Дечане, број ђака на српском био је у константном паду. Одељења су спала и на мање од 15 ђака, што је претило њиховим гашењем. Деца су одлазила у школе по суседним селима, другим косовским местима или се селила са родитељима. То је уочила и покрајинска Заједница образовања крајем 1968. Она није предузела ништа конкретније да то спречи, већ је разматрала гашење таквих одељења како би се смањили трошкови. У новооснованој дечанској гимназији (1968) остављено је 175 места за Албанце и 35 за Србе. Иако за наставу на српском није било пријемног испита одустало се од формирања разреда због мањка ђака (само два).¹¹⁷⁰

Постоје индиције да је у неким пограничним местима према Албанији вршена и административна албанизација. У једној сеоској основној школи пет наставника у дневнику променило је презимена својих ученика, а да родитељи о

¹¹⁶⁸ Г. Петковић, И поред отказа учитељица није напустила своје ђаке, *Јединство*, 25. октобар 1971, бр. 85, 5.

¹¹⁶⁹ И. К., Школских торби све мање, *Јединство*, 25. новембар 1971, бр. 94, 10.

¹¹⁷⁰ А. Ракочевић, Невоље малих школа, *Јединство*, 19. август 1968, бр. 34, 1; В. С., У Дечану не постоји интерес српске деце за гимназију, *Јединство*, 26. август 1968, бр. 35, 7; Аноним, Рекордан прилив ђака, *Јединство*, 28. октобар 1968, бр. 44, 10.

томе нису ништа знали. Вуковићи су „прекрштени“ у Вукај, Цуцковићи у Цукај и сл. Осуђена су само два наставника.¹¹⁷¹

Интересантно, број ђака у средњим школама на српском је порастао, али је опадао у основним. У збиру је укупан број ђака српске националности у основним и средњим школама смањен са 45.344 (1973) на 40.737 (1977) и 34.827 (1980/1981), а Црногораца са 5.034 (1973) на 4.869 (1977) и 3.462 (1980/1981). Неравноправност којој су били изложени Срби и Црногорци приказује и њихов број у домовима - школске 1980/1981. њих је било тек 9,9%, а Албанаца 81,4%.¹¹⁷²

Табела бр. 21 Број ђака у основним школама на Косову према наставном језику

Шк. година	1965/1966	1966/1967	1973/1974	1974/1975	1975/1976
српски	69.640	67.742	62.046	60.650	58.523
албански	128.133	133.907	204.280	215.886	225.590
Шк. година	1977/1978	1978/1979	1979/1980		
српски	55.711	54.280	52.844		
албански	243.356	251.844	259.309		

Табела бр. 22 Број ђака у средњим школама на Косову према наставном језику

Шк. година	1965/1966	1966/1967	1973/1974	1974/1975	1975/1976
српски	15.253	14.568	16.619	16.684	17.477
албански	9.992	11.696	35.196	38.015	41.539
Шк. година	1977/1978	1978/1979	1979/1980		
српски	18.624	18.895	19.401		
албански	50.128	55.335	60.968		

¹¹⁷¹ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 388.

¹¹⁷² Резултати у табелама бр. 21 и 22 према: АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; Е. Бериша, М. Столић, *нав. дело*, 221–225; *Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosovo, нав. дело*, 283–285.

Економски мотиви као разлог иселјавања нису занемарљиви. Навешћемо неколико илустративних примера. Први говори о судбини Јована Раковића, домаћина који је са породицом живео у Нецу код Ђаковице и радио у Водној заједници у граду. Раковић се жалио новинарима да му деца не раде иако имају потребне квалификације да би затим критиковао политику националног кључа приликом запошљавања. Како је у породици имао и студенте то га је додатно финансијски оптерећивало. Сву децу је послао у Црну Гору да живе и нађу запослење, а сам је остао на селу не би ли сачекао скорашњу пензију и придружио им се. Некад су се економски мотиви преклапали са страхом за безбедност деце. Заправо, неки родитељи су и из страха саветовали децу да се селе. Мајка Гроздане Шук из Муштуште код Суве Реке имала је обичај да каже:

„Децо, идите милом. Не чекајте силом, јер Шиптари немају милости.“¹¹⁷³

Посебно је изградња хидросистема „Ибар-Лепенац“ објашњавана локалним Србима и Црногорцима, дакле онима који су били угрожени изградњом, као ствар прворазредне економске важности. Градња је изискивала велике напоре и тешкоће. Циљ је био да се надоместе потребе за већом количином воде за пиће, индустрију и пољопривреду. Пројекат је финансиран и путем зајма Међународне банке, а од почетка до краја био је праћен разним спорним питањима. За изградњу је расписан међународни конкурс на који се јавило девет предузећа, изградња је поверена београдској „Хидротехници“, а грађевински радови предузећима „Рамиз Садику“,

¹¹⁷³ Д. Прентић, Д. Ристић, Сеоба Јована Раковића, *Јединство*, 21. октобар 1971, бр. 84, 7; Разговор са Грозданом Шук, Муштуште. Заменик секретара ОК Војислав Поповић оценио је чланак *Јединства* о Јовану Раковићу максимално тенденциозним. Према Поповићевој верзији Раковић је још две године раније продао земљу на селу и отишао да живи у Ђаковицу, њу напустио 1971. и отишао у родни Титоград у потрази за бољим животним условима. У Раковићевом случају, како је рекао, није било никаквог притиска. Новинари *Јединства* оптужили су Поповића, међутим, за бирократизам:

„Сигурно је да се породица Јована Раковића одселила из Неца носећи у себи најлепше успомене о својим суседима Албанцима, чији је и данас гост. Можда су и многи желели да Јован оде. Томе је можда допринео и Поповић јер кад год му се Јован обратио, дочекивао га је припремљеним одговором: „Биће, ускоро ће бити“, да би одмах чим би Јован изишао из његове канцеларије, заборавио и чак и да је долазио. Због тога је Јован морао бити љут, а можда су и оних тридесет албанских породица за које Поповић каже да су се одселиле у Аустралију отишле љуте на оне који никако не могу да се ослободе оног „дођите сутра“, уместо да јасно кажу „може“, или „не може“.“ В. Поповић, Ко дезинформише, *Јединство*, 1. новембар 1971, бр. 87, 5; Д. Ристић, Д. Прентић, Ненасловљено, *Јединство*, 1. новембар 1971, 5.

„Иван Милутиновић“ и „Тунелоградња“. Скопско „Маврово“ жалило се да је „Хидротехника“ фаворизована.¹¹⁷⁴

Да би се изградња финализовала требало је од грађана преузети велике земљишне поседе, иначе врло уситњене. На подручју хидросистема 1977. било је око седам хиљада таквих, па се озбиљно рачунало са комесацијом. *Јединство* је писало да Колашинци не страхују јер очекују да ће им одузета имовина бити адекватно плаћена и да ће формирањем језера добити могућност зараде од риболова и туризма. О томе где ће се људи иселити расправљало се на састанку месне организације СК у Брњаку марта 1973. Било је говора да ће добити плацеве за изградњу кућа у Зубином Потоку, а то Колашинцима није уливало оптимизам. До децембра 1977. када је изградња бране била при крају није се иселило још 27 домаћинстава.¹¹⁷⁵

Изградња бране, сва је прилика, имала је скривени политички мотив. Срби и Црногорци су оправдано сумњали да је покрајинско руководство намерило да под плаштом изградње бране расели етнички српски крај, тим пре што је имао равнгорску традицију. Сем тога, изградњом бране управо на овом месту утишали би се јаки гласови да Приштина не улаже у крајеве где компактно живе Срби и Црногорци. Да је ствар била политички мотивисана и да се на њој дуго радило показује чињеница да је под паролом „боље неразвијена средина у развијеној општини него неразвијена општина у близини развијене“ општина Зубин Поток 1965. расформирана и стављена под општинску ингеренцију Митровице. Припајањем Митровици бивша општина је, међутим, доживела економску стагнацију. Могуће да је циљ ове административне промене био да се спречи организованији отпор локалног становништва будућој изградњи хидросистема и експропријацији тако што би судска надлежност била пренета у Митровицу у којој су националисти већ заузимали висока места. То, ипак, није спречило побуну

¹¹⁷⁴ В. Милетић, Ризница без новца, *НИН*, 5. децембар 1971, бр. 1091, 19–20; А. Ђулејић, Пут међу развијене, *НИН*, 17. децембар 1972, бр. 1145, 23; Д. Илић, Н. Селмановић, Косовски „историјски подухват“, *НИН*, 4. фебруар 1973, бр. 1152, 48–49; Н. Селмановић, Скупо закашњење, *Политика*, 14. јун 1975, бр. 22158, 7.

¹¹⁷⁵ Исти, Седам хиљада уситњених поседа у систему „Ибар“, *Политика*, 27. децембар 1980, бр. 24118, 8; М. Брајовић, Село Резало мора да се сели, *Јединство*, 24. мај 1971, бр. 41, 7; Исти, Где се селе брђани, *Јединство*, 29. март 1973, бр. 26, 6; М. Благојевић, Велика радна победа, *Јединство*, 22. децембар 1977, бр. 221, 7.

Колашинаца, јер део људи није желео да се сели. Њих је посебно иритирала чињеница да нису ни консултовани када је донета одлука о изградњи бране. Из тих и других разлога 1970. су избила прва протестна окупљања сељака. Протести су уз употребу јаких полицијских снага угушени. Препознавши отпор као штетан, СКК се определио за други метод. Сељане је, наиме, уверавао да ће експропријација бити реализована без штете по њих и да ће имати лепшу будућност. У Ибарски Колашин је на партијски задатак послато више овдашњих комуниста настањених у Митровици и Приштини, јер се очекивало да ће као рођени Колашинци имати успеха у убеђивању. Један од њих је рекао:

„Другови, ми Колашинци треба да будемо поносни што ће се у нашем крају подићи највећа насута брана у Европи, што ће повезати два речна тока: Црноморски са Егејским, што ће се то догодити баш са рекама Ибар и Лепенац, а то је у Европи, до тада незабележено, што ће то бити велики успех наше државе и Партије, а вама, грађанима, исплатићемо добру накнаду и изградити куће веће и боље у местима које сами изаберете. Наша власт и Партија мисле за вас“.

Посебно је био истрајан митровачки комуниста Сретко Трифуновић (родом из Брњака). Отпор је овако заобиђен и практично сва села су добровољно пристала на изградњу бране. Међутим, испоставило се да су страхови Колашинаца оправдани. Одласком дела становништва завладала је атмосфера бесперспективности. По градовима уже Србије формиране су тзв. колашинске улице са већим бројем Колашинаца. Од читавог села Газиводе вода није захватила само кућу Саватија Кошанина, премда је и он најављивао одлазак због самоће. Део људи отишао је у Зубин Поток. Како је било тешко и скупо наћи раднике и мајсторе Колашинци су се међусобно помагали. У правим радним акцијама знало је да учествује и тридесетак људи, па би тако кућа „никла“ и за десет дана. Навикнути на тешки рад по шумама, Колашинци су по изградњи језера тражили и лакше послове. Једно од њих било је и сплаварење (превоз робе и људи сплавовима), али то није омогућавало економску перспективу. Крај је стагнирао, а већина оних који су добили слабу накнаду били су деморалисани. Експропријација није била праведна. Заправо, она се претворила у плачку с обзиром на чињеницу да се добијала мала накнада, а да ствар буде још тежа по грађане одузимана је и већа површина земљишта него што је за потребе језера било неопходно. Како је у одузетој земљи

један део био обрађиван људи су остајали и без тог извора прихода. Комисија која се бавила проценом цене вредновала је један квадратни метар земље под воћњаком или баштом ондашњих 70 динара (еквивалентно пакли цигара). Истовремено, само једно дрво шљиве без дрвне масе давало је годишњи приход 360–450 динара. Како је просечан век рађања таквог дрвета 20–30 година тржишна вредност била је најмање 11.250 динара. Драго Радуловић, један у низу опљачканих, жалио се комисији да му држава хектар баште и воћњака отима са 100 боксова цигарета („па са којег имања да живи моја породица. Ми смо сељаци. Не радимо нигде, већ живимо од онога што роди на њиви и од стоке коју гајимо“). Завршио је у полицији на саслушавању. Свих 585 исељених домаћинстава предало је жалбе на решења о експропријацији Општинском суду у Митровици. Суд их је одбио, а сељани су се жалили овдашњем Окружном суду који је у пресуди позвао инвеститора да их праведно обештети. Такво решење је поништио Врховни суд Косова и правоснажно пресудио у корист инвеститора. Простора за даљу жалбу није било с обзиром на чињеницу да је Покрајина имала пуну судску самосталност у односу на Републику. Одлука Врховног суда која је одмах ступила на снагу давала је могућност инвеститору да уз интервенцију полиције и надлежних уђе у посед. У остатку Србије вршен је политички притисак на штампу да се о томе не извештава. Покушај да прикаже реално стање у Ибарском Колашину коштао је посла Милисави Милића, уредника београдске телевизије у Приштини. Оцењено је, наиме, да је био пристрасан. Последице изградње биле су и психолошке природе. Колашинац Будимир Вучинић писаће да су изградњом бране „потопљена сећања“. Колашинци вични рођењу проналазили су ствари из свог покућства, чувајући их као вредну успомену годинама касније. Под језером су се нашли вредни културно-историјски споменици из доба Немањића.¹¹⁷⁶

¹¹⁷⁶ АЈ, 130, к. 803, *Анализа о узроцима и појавима исељаванја Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)*; Исто, 803, к. 131, *Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова*; Б. Вучинић, *Стари Колашин кроз векове*, Београд 2009, 165–244; М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 157–159; Н. Селмановић, У „Трпчи“ је нерад пречи..., б; Исти, *Историјски споменици - на дну језера*, *Политика*, 5. мај 1970, бр. 20323, 11; В. Божовић, Два села нестаће с географске карте, *Јединство*, 19. октобар 1970, бр. 83, 9; Р. Јанићијевић, Доскоре дрвосече - чамције, *Јединство*, 20. март 1981, бр. 66, 8; С. Ћорић, Чекајући разведравање, *Интервју*, 24. октобар 1986, бр. 141, 12; Д. Мркић, Општина што пре, *Политика експрес : вечерњи лист*, 1. новембар 1986, бр. 8139, 4.

Још нека сведочанства потврђују утисак да је изградња хидросистема била политички мотивисан пројекат. Миле Кордић у сећањима наводи да га је један стручњак упознао са планом из шездесетих према којем је првобитна брана требало да се гради двадесетак километара узводно у новопазарској општини чиме не би било расељавања Ибарског Колашина. План би, притом, знатно мање коштао, али су у Приштини имали другачије погледе на ствар.¹¹⁷⁷

Колашинци су се сећали и ситуације приликом посете Махмута Бакалија градилиштима 1977. Наводно, чули су да је сународницима на албанском рекао да овде још увек има доста стоке. Радници су речи пренели директору, али се по том питању није предузело ништа. Контактирали су, такође, Срећка Трифуновића да им као Колашинац помогне, али безуспешно. Трифуновић је, наводно, грубо рекао једном домаћину:

„Ако немаш где, децу подави, близу ти је Ибар, а ти се сели куд знаш.“

Слике људи који се са или без помоћи у виду транспорта селе, чак и по зими и киши, говори о нехуманости надлежних. Исељеници који су купили плацеве у околини, пре свега у Зубином Потоку, били су процесуирани ако нису поштовали законску регулативу приликом изградње. Истовремено, дивља градња у митровачким насељима попут Тамника је цветала, али није санкционисана.¹¹⁷⁸

Понешто података о исељавању из Ибарског Колашина налазимо код Драгомира Мићовића, из села Оклаце, који је писао родослове. Мићовић бележи да се први Колашинац иселио у Смедерево 1954. У том контексту цитира писмо које је 1971. примио од тамошњих Колашинаца:

„Далеко је Смедерево некада било за житеље Ибарског Колашина, једино се о њему знало кроз народне песме.“

Разуме се, од тако имагинарног и „далеког“ Смедерева исељавањем из Ибарског Колашина оно више није било само ствар о којој се сазнаје кроз народну песму.

¹¹⁷⁷ М. Кордић, *нав. дело*, 53.

¹¹⁷⁸ АЈ, 130, к. 803, *Анализа о узроцима и појавима исељаванја Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)*; Исто, *Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова*; Исто, 803, к. 131, *Информација о узроцима исељаванја Срба и Црногораца са Косова*; М. Ђоковић, *нав. дело*, 52–54.

У писму се износе подаци о броју Колашинаца насељених у Смедереву. У питању је само делимичан преглед јер нису обухваћена сва села - из Оклаца насељено је 47 домаћинстава са 175 чланова, из Брњака 48 са 179, из Чечева седам са 27, из Тушића три са 11 и из Резала један самац („Ово су подаци до 1971. године, сада, 1982. године тај број је повећан“). Мићовић процењује да је исељавање из Ибарског Колашина било најинтензивније 1965–1980. и прецизира да се велика група људи одселила у Крагујевац или Митровицу из које су се често касније селили. Нису била ретка ни села са мање житеља него што се из њих одселило у Смедерево или Крагујевац.¹¹⁷⁹

О случају Газиводе *Јединство* једва да је понешто и написало. Међутим, о случају у Горњој Брезовици није било ни речи. Овде је српским сељацима одузимана земља и продавана за изградњу викендица и одмаралишта, иако ранијим власницима није било дозвољено да подижу приватне куће. На десетине хектара неалбанске земље одузето је у неколико година уз симболичну или никакву надокнаду, а потом додељивано утицајним функционерима (углавном Албанцима) и њиховим рођацима за стамбену изградњу (викендице и виле). Отимачину су легализовали општински и покрајински службеници. У случају имања Ђорђа Милошевића на којем је 1980. темеље ударио Хисен Хоџа из Приштине локални СУП је 1986. утврдио да Албанац поседује сва документа за изградњу викендице, али да земља Милошевића није била експроприсана и да је осим њих нико није могао отуђити. Према саопштењу СУП-а главни кривци били су референт Секретаријата за урбанизам, стамбене и комуналне послове Ајет Муслију и ондашњи председник ИВ СО Урошевац Божо Томовић који је потписао решење о додели туђег плаца Хоџи.¹¹⁸⁰

Викендице и виле на овој планини направили су ректор Газменд Зајми, Али Хадри, Есад Мекули, Дервиш Рожаја, Мазлум Нимани, Авди Бакали и др.

¹¹⁷⁹ Д. Т. Мићовић, *Родослов: да се не заборави*, Брњак 1986, 210–215.

¹¹⁸⁰ В. Јовановић, *пав. дело*, 71; М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 112–115. Да би се постигла „равнотежа“ 13 плацева додељено је Србима, а преосталих 153 Албанцима. Било је и случајева да су Албанци користили средства намењена стамбеним кредитима и она од зеленог плана за куповину кућа од Срба и Црногораца. С. Џорић, *Чекајући разведравање, Intervju*, 24. октобар 1986, br. 141, 12–13.

Станимиру Јовановићу Софалији имовина је, наиме, одузета због „виших интереса“, а потом су на њој подигнуте албанске куће.¹¹⁸¹

Лист, такође, није писао о познатој Српској улици у Ђаковици (формално ул. Емин Дураку, неформално Српска мала), тачније исељавању Срба и Црногораца из ње. Улица је била препознатљива по чињеници да у њој нису живели Албанци (ни пре 1912). Чини се да је постојала намера градског руководства да се Срби и Црногорци иселе не би ли Ђаковица као упориште национализма и сепаратизма имала занемарљив број њих. С обзиром да је већина кућа била стара преко 100 година власници су желели да их реновирају, али надлежни нису давали дозволе. До 1976. дозвола није издавана под изговором да треба сачувати аутентичан изглед. Међутим, по новом урбанистичком плану предвиђено је да се све куће сруше и подигне нов стамбени блок. Око 40 кућа је и било срушено. На месту срушене куће Луке Булатовића подигнута је, што је запрепастило неалбанце, кућа грађевинског инжењера и стручног саветника за уређење града Скендера Пуска. Срби и Црногорци су се побунили, стало се са рушењем, али дозволе за подизање нових кућа нису издаване. Спор се пренео у осамдесете, део неалбанаца се иселио, а део наставио борбу.¹¹⁸²

Сведочанство о борби да се опстане у улици оставио је Милорад Глигоријевић, који је и сам ту живео. Почетак озбиљнијег притиска везује за крај шездесетих када је експроприсана кућа Божовића и измештено старо српско-црногорско гробље са десне обале Лукавца на леву. Србе и Црногорце сахрањивали су и даље на старом гробљу у Пискотама, где су им чињене разне непријатности. Глигоријевић се сећа како је заједно са неколико комшија и скопским стручњацима почетком седамдесетих радио на премеравању града и том приликом запазио већи број нелегално подигнутих објеката заклоњених иза високих зидова, а који су сасвим уредно унети у катастар. Њега је, сем тога, револтирало што се нигде у Ђаковици није тако енергично рушило као у Српској мали, односно што је део имовине одузете неалбанцима продаван физичким лицима албанске

¹¹⁸¹ К. Булатовић, *Косово је со српскога рода : записи и сећања*, Никшић 2022, 71–72. Булатовић даје низ сећања на дешавања до средине осамдесетих када је постао један од носилаца политике Српског покрета отпора на Косову. Покрет је захтевао побољшавање права Срба и Црногораца.

¹¹⁸² П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 102–103.

националности. Српска улица остала је изолована високом градњом са три стране, а житељи нису могли да користе повољне кредите ни друге бенефиције на располагању за стамбену градњу. Отпор Срба и Црногораца почео је да добија на организованости 1981. када су опет покушали да их ставе пред свршен чин дошавши без најаве да премере и фотографишу куће након чега су уследиле прве петиције житеља улице. Они су ступили и у контакт са Ђаковцима у Београду међу којима је било више угледних комуниста.¹¹⁸³

Јединство је до једног периода учесталије писало о физичком притиску на Србе и Црногорце када су на мети Албанаца били њихова личност и имовина. Инцидентне ситуације дешавају се и у једнонационалној средини, али су овде по правилу добијале међунационални карактер. Исељеници би се, иначе, знатно теже одлучили на одлазак да нису били изложени и чистом физичком притиску. Њихова личност и имовина били су непрестани предмет напада. Да ли је то рађено систематски или као последица једног силецијског менталитета остаје нејасно. Ово прво делује могуће ако знамо да су националисти и сепаратисти имали врло јако упориште у судству, те стога знали да неће трпети веће последице. Проблем судске дискриминације често се, иначе, помиње у одговорима исељеника. Она се манифестовала неделовањем надлежног суда, привидним интервенисањем или протежирањем изгредника. Један од исељених је све то сажео у формули:

„Ако Албанац направи прекршај - затурају се предмети, ако се не затуре - нема осуде, ако има осуде - минимална је, ако казну треба одслужити, она се преполови“.

Висина казне у многоме је зависила од националне припадности судије. Албански изгредници били су углавном блаже кажњавани ако је судија био њихов сународник. Као последица тога посебно су били угрожени они Срби и Црногорци у срединама са мало или нимало сународника међу судијама. Међутим, и њихови сународници као судије морали су водити рачуна да због донетих пресуда не буду оцењени као националисти. У пракси је долазило до подметања кривице или ситуација када се судски поступак води само на албанском и то без преводиоца. Интересантно, на узорку од 2.521 исељених лица албански је познавало њих 727 (28,2%) од чега добро 342 а слабо 385. Дешавало се, такође, да судија Албанац

¹¹⁸³ М. Д. Глигоријевић, *нав. дело*, 278–283.

саветује осуђеном сународнику да не плати казну зато што ће друга странка (Србин) убрзо да се сели. Проблема је било и када је требало извршити правоснажну одлуку на штету Албанца. Општински суд у Вучитрну није, примера ради, извршио пресуду од октобра 1977. У питању је жалба једног Србина са захтевом да му се надокнади штета коју су му причинили локални Албанци.¹¹⁸⁴

Има још прегршт случајева у косовском судству које бисмо могли описати као скандал. Док су надлежни, примера ради, три пута рушили кућу Србина Б. М. из Гњилана због непоштовања урбанистичког плана, купац Албанац је несметано саградио кућу, продавнице и друге просторије. Надлежни често нису ни поступали по обавештењима и пријавама Срба и Црногораца или би их слали од једног до другог органа, па је том „игранком“ цела ствар временом губила смисао. Стање у судству критиковали су и унутар СКК. На седници комисије ПК маја 1973. чуло се да су овдашњи проблеми судства најизраженији у земљи због неефикасности, неажурности и благе казнене политике.¹¹⁸⁵

Онде где је било савесног рада надлежни су подносили кривичне и прекршајне пријаве, мере упозорења, указивали на законске могућности остваривања права оштећених странака, приводили, информисали одговарајуће друштвено-политичке структуре и др. Од 4.871 нерешених предмета 1981. у окружним судовима њих 192 се односило на странке различите националности (64% окривљених Албанци, а 36% Срби и Црногорци). У приштинском Општинском суду нерешено је било 1.130 предмета у којима су странке различите националности. Албанци су тужени у њих 620 (55%), а Срби и Црногорци у 505

¹¹⁸⁴ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 194–197, 202; М. Ђоковић, *нав. дело*, 12–13; Аноним, *Емигранти на имањима одсељених*, 8.

¹¹⁸⁵ АЈ, 130, к. 803, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; *Isto*, 803, к. 131, Информација о узроцима исељаванја Srba i Crnogoraca sa Kosova; *Isto*, *Ocene i stavovi o iseljavanju Srba i Crnogoraca sa Kosova i o pravcima delovanja radi otklanjanja uzroka i iseljavanja i stvaranja uslova za povratak u SAP Kosovo onih koji to žele*; АК, 433, к. 173, ф. 28, Magnetofonski snimak sa sastanka Komisije PK SK Kosova za aktivnost komunista na daljoj demokratizaciji društveno-političkog sistema, održanog 16. маја 1973; Б. Микић, Хиљаде нерешених предмета, *Јединство*, 11. децембар 1967, бр. 50, 9. Жалбе Срба и Црногораца надлежним органима делом се односе на рад судства. АЈ, 160, к. 3556, бр. 04/1-25/76, Информација о представкама и притужбама упућеним председнику Skupštine SFRJ за период од 1. IX-31. XII 1975. godine, Beograd, 27. januar 1976.

(45%). У извештају покрајинске Скупштине фебруара 1982. признаје се да је вођења блага казнена политика према прекршиоцима.¹¹⁸⁶

Јединство је, као што је речено, до одређеног периода активно извештавало о физичким притисцима. Самија Рамадани и Расим Саити ухваћени су 1967. под сумњом да су опљачкали златару Ђорђа Артиновића у Приштини, а ухваћен је и бивши радник „Трепча“ Хасан Бериша терећен за низ силовања. Како је одлично говорио српски представљао се као полицајац, вадио пиштољ, претио и силовао.¹¹⁸⁷

У Приштини је 1968. претучен и теже повређен Слободан Живковић. Починилац Шаћир Фелија био је и раније познат органима реда. Гњиланским крајем уливао је страх Мухарем Ђерими. Он је присвојио, између осталог, једну пространу ливаду са појилима надомак Гњилана, која је од старих времена за пар села са бројном српском популацијом (Великинце, Уграље и Пасјане) служила за испашу стоке и пландовање. Узурпатор је упорно одбијао да оде са земље. Септембра је писано о догађају у Дечанима где је тешко рањен полицајац Станислав Марковић. Напао га је Асан Мемај из Горње Луке, а рањени полицајац важио је за омиљеног. У претходној тучи учествовали су Мемај, Незир и Смаиљ Незирај са једне и Бануш Ибиши са друге стране. Октобра је лишен слободе Ариф Бериша и старији малолетник М. Х. Они су починили 21 крађу. Кројачу Тихомиру Гигићу украдено је 13 пари недовршених одела, а власнику кафане „Стриц“ из Косова Поља Мому Крстићу ствари, 200.000 старих динара и револвер. У Пећкој Бањи погинуо је крајем године Лука Булатовић као жртва у сукобу својих братанаца са Рецом Дервишајем. Нишанећи братанце Албанац га је усмртио. Иначе, Дервишај је више пута осуђиван због неправног ношења оружја. Новембра је пресретнута и нападнута у Приштини Драгица Бацковић када је ишла да купи хлеб. Група од двадесетак силеција разбежала се када се умешао случајни пролазник.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁶ АЈ, 130, к. 803, *Анализа о узроцима и појавима исељаванја Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)*; Исто, Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова; Аноним, Општински суд у Приштини, најнеажурнији у Покрајини, *Политика*, 26. јун 1972, бр. 21093, 7.

¹¹⁸⁷ Аноним, Да ли је крагујевачки фантом оперисао и у Приштини, *Јединство*, 7. август 1967, бр. 32, 8; Аноним, Откривени провалници златарске радње, *Јединство*, 7. август 1967, 8.

¹¹⁸⁸ Аноним, За годину дана шест пута у затвору, *Јединство*, 3. јун 1968, бр. 23, 8; М. Ђерими, Чију земљу оре Мухарем Ђерими?, *Јединство*, 10. јун 1968, бр. 24, 5; Аноним, Тешко рањен милиционер,

Лист 1969. упозорава на појаву скрнављења надгробних споменика палих бораца. Гробље у Урошевцу „уништава нечија рука“, већина споменика је оштећена, са спомен-плоча избрисана су имена, неки гробови заравњени, а са неких скинуте петокраке. Порушене су све мермерне плоче и уклесана имена палих, а ограда око стуба била је још раније уништена. Слично је забележено и у Раки, Старом селу, Штимљу и др. Управо су гробља и споменици посвећени НОБ-у били редовна мета вандала. Скрнављење гробаља било је врло трауматично за Србе и Црногорце. О томе говоре речи Радомира Капетановића на збору у Косову Пољу 1987:

„И ја ћу умрети, иако нисам сигуран да ли ћемо почивати ја и моји, у миру, јер се гробља скрнавље. За мене нема ништа светије. Ћутаћу, нека ми чупају очи, али нека ми гроб не дирају. Ту су корени.“¹¹⁸⁹

Јануара 1969. *Јединство* пише о случају у урошевачком Дрвном комбинату у којем је радник Агим Рамадани ножем напао инжењера Јована Додера. Наводни повод била је Додерова тврдња да је Рамадани учествовао у демонстрацијама. Комунисти комбината у писму ОК и ПК оценили су да је реч о застрашивању оних који осуђују демонстрације уз напомену да правосудни органи „нису правилно окарактерисали учињено дело како по политичким мотивима тако и по политичким последицама, третирајући га као лакшу телесну повреду“. Стотинак радника је штрајковало, а након интервенције надлежних наставили су са послом. Априла је у приштинском ресторану убијен Перо Решетар, дугогодишњи друштвено-политички радник. Убица, иначе Албанац, осветио је оца кога је Решетар убио у самоодбрани двадесетак година раније. Период након 1966. карактеристичан је, иначе, по претњама борцима од стране лица чији су родитељи, сродници или пријатељи страдали или трпели последице као народни непријатељи. Пензионер из Приштине Срећко Васиљевић писао је августа *Јединству* о случају његове ћерке. Гордана (19) је била са друштвом на одмору код Будве, а њена група била је провоцирана од стране васпитача Бардуља Нушија и његовог зета који се ту

Јединство, 30. септембар 1968, бр. 40, 9; Н. Јанковић, Похватани наоружани провалници, *Јединство*, 28. октобар 1968, бр. 44, 7; Ј., Убиство у Пећкој бањи, *Јединство*, 4. новембар 1968, бр. 45, 9; Б. Вучић, Писма читалаца, *Јединство*, 25. новембар 1968, бр. 48, 9.

¹¹⁸⁹ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; К. Николић, *нав. дело*, 154; Г. Петковић, У урошевачкој општини нестају спомен-обележја, *Јединство*, 23. октобар 1969, бр. 48, 4.

илегално налазио. У једном кошкању гурнута је са зида и доживела је тешке повреде. Слично је прошао и урошевачки полицајац Јово Тасић. *Јединство* је септембра писало о ситуацији када је покушао да онемогући Зенеља Тршанија и сина у крађи камена предузећа „Виадукт“, али је том приликом тешко рањен у главу ступцем. Отац и син су касније приведени.¹¹⁹⁰

У једном урошевачком хотелу припити Мехмет Бећири је 1970. шрафцигером напао полицајца Крста Баџића, који је Албанац раније смирено замолио да напусти објект и прекине да малтретира госте. Полицајац је хитно упућен на лечење у Приштину. Иако аутор то изричито не наводи чини се да је напад имао национални карактер, јер је Албанац и раније нападао органе реда а због напада на полицајца Зарију Миленковића био 20 дана у затвору.¹¹⁹¹

Лета исте године је у Урошевцу Бејтуш Хамити напао полицајце који су због крађе повели његовог сина у станицу. Полицајци - један Србин и један Албанац - били су једанаести случај напада на локалне органе реда за две године. Да ствар буде скандалозна део присутних се каменицама обрушио на нападнуте полицајце. Октобра је припити Фанк Дина напао конобарицу Веру Бојовић у хотелу „Високи Дечани“.¹¹⁹²

Миодраг Минић писаће листу 1971. да се полицајац Нухо Бериша врло некултурно понео према њему у Приштини приликом контроле саобраћаја, а извесни Степа Степановић да је малтретиран у трговини јер се продавцу Рамадану Сламникуу обратио на српском. Сламнику је то негирао и одговорио да албански на послу говори само по потреби. Новембра је у Пећи забележен случај вербалног насиља. Жртва је био првоборац Василије Ђукић, а оно срећом није прерасло у физичко. Ђукића је у шетњи градом вређао полицајац Г. Мустафа („Стари, што се туда вучеш овако рано, немој да ти сто батина ударим! Вуци се одавде, да те више не видим“; „Зар си још ту, шта чекаш! Вуци се“; „Да ниси тако стар, сто пендрека

¹¹⁹⁰ З., Радници траже оштре казне за изазиваче нерета, *Јединство*, 6. јануар 1969, бр. 2, 3; Аноним, Најстрожу казну убици Пера Решетара, *Јединство*, 7. април 1969, бр. 16, 8; С. Васиљевић, Чувајте се оваквих васпитача, *Јединство*, 25. август 1969, бр. 36, 9; Аноним, Ступцем на милиционера, *Јединство*, 29. септембар 1969, бр. 41, 9.

¹¹⁹¹ Аноним, Пијани гост тешко повредио милиционера, *Јединство*, 30. март 1970, бр. 25, 8.

¹¹⁹² Аноним, Силеџија насрнуо на милиционера, *Јединство*, 20. јул 1970, бр. 57, 9; М. Х., Секретар комитета СК поднео оставку, *Јединство*, 29. октобар 1970, бр. 86, 3.

бих ти ударио! Да те више овуда не видим“). За инцидент су сазнале градске власти и Мустафа је позван на одговорност. Чика Вајо, како су звали првоборца, био је изненађен нападом, али није желео да судски гони полицајца.¹¹⁹³

Наводи о више напада на личност и имовину 1971. нису случајни. Д. Ристић је писао да се на Косову у неколико година распламсао талас међунационалне мржње. Кривио је националисте са обе стране, задржавајући се конкретно на албанском национализму. Писао је о инциденту у Беговом Лукавцу код Истока. На једној свадби певала се песма у част локалном шовинисти који је две године раније повредио три српска ловца и био осуђен. Ради илустрације наводимо неке стихове:

„О лакше Србине из Белице

Зар ниси видео Мелисора из Дренице

Душу ћу ти оставити на оштрици секире

Ја сам син ове земље,

Ја сам праунук Скендербега,

Још у колевци љуљајући се

Очеличио сам се да ово урадим.“

Певало се у присуству Хајдара Цураја чији син је био судија у Истоку, покрајинског посланика Али Ругове, командира полицијске станице Тахира Шутија, два полицајца и других комуниста. Сви они и поред оваквих песама нису напустили свадбу. Ова песма се, иначе, радо певала по кућама и на свадбама. Многе албанске песме јавно или тајно певане имале су шовинистички призив. У Дечанима је због једне такве осуђен 1972. наставник Паватај Ганија (22). Признао је дело и кажњен је са 60 дана затвора. Правдао се да је био пијан и да га нико није упозорио да је песма шовинистичка.¹¹⁹⁴

¹¹⁹³ М. Минић, Некултурни поступак милиционера Берише, *Јединство*, 26. април 1971, бр. 33, 15; Р. Сламнику, Поводом написа „Услуживање - према националној припадности“, *Јединство*, 26. април 1971, 15; Р. Милачић, Пендреком на првоборца, *Јединство*, 1. новембар 1971, бр. 87, 5.

¹¹⁹⁴ Д. Ристић, Опасно стихоклепаније, *Јединство*, 8. фебруар 1970, бр. 11, 5; М. Хајдуковић, Осуђене неке националистичке појаве, *Јединство*, 4. март 1971, бр. 18, 4; В. Симоновић, Кажњен затвором због певања националистичких песама, *Јединство*, 13. новембар 1972, бр. 91, 14.

Јединство је 1971. писало о гневу призренских бораца приликама у граду. Првоборац Бане Тунић жалио се да мора из страха стално да прати ћерку до школе и назад, приметивши да се и старији борци малтретирају. Борци су, нагласио је, физички нападани и у болници и у том контексту именовано је директора Даута Мустафу и лекарског помоћника Ведата Крлеа. О томе је са осталим борцима обавестио и Катарину Патрногић, али се ништа битније није променило. Даље је сведочио да се борци плаше да оду и до најмање кафане да их неко не би увредио и изазвао инцидент. Борце је посебно иритирало друштвено напредовање лица за које се знало да су на непријатељским позицијама. ОК је у једном од бројева одбацио све ово као чаршијске приче. На страну бораца стао је радник Медицинског центра Јетула Мулакући, посрамљен што су Поткаљајце назвали шовинистима.¹¹⁹⁵

Лист је исте године писао о случају у митровачкој болници где је међунационалне проблеме правио Ниман Малићи из Србице. Албанац је напао специјалисту за ухо, грло и нос Веселина Јовановића и две лекарске помоћнице. Наводно, доктор је прегледао Малићија који је ушао преко реда и одредио му терапију, али је Малићи захтевао да буде оперисан. Доктор је одбацио такву могућност, уследио је напад песницом, а силеција је претио да ће запалити одељење и бацио балон са киселином на под. Присутни су позвали полицију и спречили већи инцидент. Малићи је одраније познат као силеција ако знамо да је крајем 1970. током лечења напао медицинску сестру Слободанку Поповић, која је због повреда побацила трудноћу. *Јединство* пише:

„У овом граду чести су случајеви да овакви пацијенти ометају рад лекара и лекарских помоћника, или да их нападају. Због тога, изгледа, нико није кажњен, па ни Ниман Малићи!“¹¹⁹⁶

Априла је писано о физичком нападу на групу младих Срба и Црногораца у Србици. Њима је, наиме, стигло писмо са поруком да напусте кафану зато што не говоре албански. Са претњама је предњачио наставник Рамиз Садиковић. Тројица

¹¹⁹⁵ М. Мишовић, *нав. дело*, 359–360; А. Ракочевић, Гневни Поткаљајци, *Јединство*, 4. фебруар 1971, бр. 5, 5. Пар година касније на остарелог борца Ибрахима Трнавција насрнуо је један албански младић у аутобусу, псовао му партизанску мајку и ошамарио га. Х. Трнавци, *нав. дело*, 53.

¹¹⁹⁶ М. Б., Пацијент напао лекара, *Јединство*, 8. фебруар 1971, бр. 11, 8.

младих напустила су кафану, а четвртог су поменути и његова група претукли. Србичким крајем причало се да је Садиковић посебно киван на Црногорце. Његова група је претукла и Радула Мићовића на улазу у школу. Мићовић је хитно послат у Митровицу. Извршни одбор србичке Општинске конференције ССРН и остале друштвено-политичке организације упутиле су протест *Јединству* због, како су сматрали, тенденциозног извештавања. Новинар је одговорио да се у критици нигде не наводи да је Садиковић кажњаван 18 пута и то углавном због напада на Србе и Црногорце.¹¹⁹⁷

Маја се помиње психички притисак на радника дечанске пољопривредне задруге Ђорђа Ивановића, који је покушао да спречи физички сукоб комшија Црногорца и Албанца. Породица Албанца му је претила, па је озбиљно размишљао да се сели. У Митровици је 23. маја забележен напад на младу радницу Славицу Радовић из Лепосавића. У питању је неколико лица албанске националности од раније познатих органима реда. Радница је претучена и опљачкана, а нападачи су брзо идентификовани.¹¹⁹⁸

Августа је листу писао возач косовског ИВ-а Милош Лукић. Сазнајемо да је 6. августа, чекајући у бифеу „Локомотива“ на косовопољској железничкој станици, премлаћен од стране полицајаца Сулејмана Ајдинија и Исена Иљазија. Ситуација је, према Лукићевим речима, била оваква:

„Пошто сам стајао до шанка а они су стали иза мене замолио сам их да пређу напред и понудио их да нешто попију. По ономе чега се сећам и по изјавама очевидаца, то је било све што сам им рекао. Међутим, као по команди, они су потегли службене палице и почели да ме дивљачки туку. Разљућени тиме што сам рукама штитио главу, везали су ми руке лисицама и наставили да ме туку.“

¹¹⁹⁷ Исти, Сме ли се у Србици говорити српским језиком, *Јединство*, 26. април 1971, бр. 33, 3; Извршни одбор ОК ССРН и остале друштвено-политичке организације у Србици, Сме ли се у Србици говорити српским језиком, *Јединство*, 3. јун 1971, бр. 44, 5; М. Брајовић, Ненасловљено, *Јединство*, 3. јун 1971, 5.

¹¹⁹⁸ Аноним, Зли обичаји или - притисак, *Јединство*, 20. мај 1971, бр. 40, 8; Аноним, Ухваћени нападачи девојке, *Јединство*, 7. јун 1971, бр. 45, 14.

Лукић је захвалио дежурном полицајцу Станиславу Јовановићу који му је притекао у помоћ, извадио је лекарско уверење и најавио тужбу. Коначно, апеловао је на оне који залазе на ову станицу да се причувају оваквих „савесних“ полицајаца.¹¹⁹⁹

У истом броју анализиран је случај у Мазгиту код Обилића. Покушавајући да спречи две породице сукобљене око тога ко ће бити кустос Муратовог турбета дебљи крај је извукао полицајац Милован Савић. Њега је, уочивши да спашава рањеног Хашима Турбетарија, напао Фахри Турбетари и затим побегао. Нападач, још раније познат полицији, ухваћен је сутрадан, а полицајац је теже повреден.¹²⁰⁰

Новембра је *Јединство* писало о случају у Равништу, општини Витина. Тамо је Станиша Марковић ишамарао дечака Закира Сулејманија, јер је овај каменом гађао његов ауто. Станиша је родом био одавде и налазио се у посети породици. Живео је, иначе, у Младеновцу. Закиров отац Цавид је од Станишиног оца Љубомира тражио милион динара одштете или да од сутра „чува главу“. Цавид је тврдио да је његов син невин јер је само чувао стоку. Љубомир је молио да му се умањи цена, па је Албанац пристао на 1.000 нових динара и пар волова. Љубомир је дао новац, а затим отишао у полицију да пријави случај. Новац му је враћен, мада му је Цавид опет претио („Ти си учинио своје, а ја ћу своје“). Витински комунисти изнели су у јавност оцену да је реч о првом случају такве врсте овде.¹²⁰¹

Почетком 1972. полицајац Беко Кељменди физички је у кафани „Морача“ у Витомирици напао локалног геометра Бранка Вукмировића, који је пре тога стао у одбрану конобарице Марије коју је Кељменди у цивилној одећи шамарао. Полицајац је претећи пиштољем одвео Вукмировића у полицијску станицу где је, будући невин, ослобођен да би затим пријавио случај надлежнима.¹²⁰²

Албански полицајци често су непрофесионално поступали према Србима и Црногорцима. Они су их приводили без реалне потребе, малтретирали, тукли и сл. То се до демонстрација 1981. брижљиво крило од очију јавности. Исељеници су, иначе, били таквог мишљења да је полиција у највећој мери следила

¹¹⁹⁹ М. Лукић, Кад би тако са силеџијама, *Јединство*, 16. август 1971, бр. 65, 12.

¹²⁰⁰ Б. Ј., После „битке“ сви „ратници“ у - болници, *Јединство*, 16. август 1971, 12.

¹²⁰¹ Т. М., За шамар - милион динара, *Јединство*, 11. октобар 1971, бр. 81, 7.

¹²⁰² Исти, Чувајте се и чувара реда, *Јединство*, 13. март 1972, бр. 21, 5.

дискриминаторне обрасце понашања. Тако су полицајци, већином Албанци, знали да претуку Србина или Црногорца који се жалио на изгредничко понашање неког Албанца или, пак, нису уопште реаговали на позив за помоћ. Примера ради, извесни Србин стао је у одбрану девојке коју су јавно малтретирали Албанци тако што је извадио пиштољ и изгредници су отишли. Полиција га је привела, одузела оружје, а један полицајац Албанац претио му истим. О гоњењу насилника није било ни говора. Неки албански полицајци учествовали су у демонстрацијама. Док су савесни полицајци хапсили демонстранте они националистички опредељени ослобађали су их у некој од споредних улица и цела ствар је пролазила некажњено. Када се ово зна можда и није претерана оцена једног исељеника да је у органима полиције била „највећа банда националиста“.¹²⁰³

Јавност је 1972. била затечена нападом на доктора Спасоја Кнежевића у Пећи. Доктор је прегледао болесног Рагипа Горчаја из Истока, дао одговарајућу терапију и тражио да клијент плати рачун јер није био здравствено осигуран. Горчај и његов брат, иначе полицајац, претили су пиштољем. На крају су отишли, а Медицински центар је поднео пријаву. На расправи у Општинском суду окривљени се није ни појавио нити на било који начин оправдао изостанак.¹²⁰⁴

Након 1972. *Јединство* је све мање писало о нарушеним међунационалним односима. То и не чуди ако знамо да је након обрачуна са Маспоком и либералима Партија заузела знатно чвршћи став према слободи штампе. *Јединство* је тек узгред поменуло и нека убиства која су се десила. Ствари су се, дакле, заташкавале. Чак је и покрајински секретар унутрашњих послова Мехмет Шоши 1974. негирао да постоји било каква поремећеност у односима.¹²⁰⁵

Годину раније на приштинском корзоу убијен је матурант Драгослав Вујиновић. Њега је пиштољем усмртио студент из Приштине Мараш Гамај. Наиме, Гамај и брат Нуа потукли су се са Милошем и Петром Вукотићем. Вујиновић се

¹²⁰³ М. Чупић, *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 240–243; Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 191–193. Косовски руководиоци говорили су након 1981. о изолованим случајевима полицијског притиска. М. Lorušina, Вајрам Seljami: Manipuliše se tvrdnja da milicija štiti Albance, a ne Srbe, *Intervju*, 17. decembar 1982, br. 34, 5–8.

¹²⁰⁴ Р. М., Пацијент потегао револвер на лекара, *Јединство*, 17. фебруар 1972, бр. 14, 13.

¹²⁰⁵ Г. Петковић, Прекршаји - заједничка брига, *Јединство*, 1. август 1974, бр. 61, 4.

умешао да спречи сукоб, али га је то коштало живота. Жртва би било више да нису интервенисали полицајци.¹²⁰⁶

Сурово убиство Бранке Ђукић (19) на Чакору 2. септембра 1975. можда најбоље одсликава дух времена. Девојка родом из села Метоха код Плава кобног дана се кретала из Пећи ка својој кући преко Чакора. На Чакору су је пресрели и усмртили Рустем Хасанметај (18) и Гани Курмети (18), који су кроз пар дана приведени правди. *Јединство* је, међутим, о овом случају оставило врло штури чланак. Отац Раде је за током изрицања пресуде убио једног од злочинаца, а то је дало велики публицитет догађају. Писане су петиције да буде ослобођен. Осуђен је на осам година да би касније казна била смањена на пет. Одлежао је три и пуштен на слободу.¹²⁰⁷

Злостављање жена посебно тешко је погађало Србе и Црногорце вређајући њихово достојанство. Зато се дешавало да и непознати мушкарци потрче у одбрану сународнице. То је даље био повод тучама. Посебно понижавајућа за српско-црногорску заједницу била су силовања од стране Албанаца. У албанској традицији силовање, иначе, представља злочин који нужно захтева крвну освету. Раде Ђукић, Бранкин отац, понео се на тај начин, али је то изолован случај. Без освете породице и сродника, заштићени од судства, албански изгредници наставили су са дрским понашањем. О судбини Ђукићеве гуслар Божидар Ђукић певао је песму „Трагична погибија Бранке Ђукић: песма за гусларе“, објављену на аудио касети и продату у великом броју примерака. Песма је 1987. објављена и у часопису *Глас цркве : часопис за хришћанску културу и црквени живот*.¹²⁰⁸

Августа 1976. Емин Исљами из Љуште код Митровице убио је Николу Аксентијевића. Пред Већем петорице Окружног суда којим је председавао Исмет Кабаши завршен је главни претрес и објављена пресуда. Суд је утврдио да се ради о убиству мотивисаном користољубљем. Породица Исљами желела је да купи

¹²⁰⁶ Аноним, Крвави обрачун на корзоу, *Јединство*, 17. мај 1973, бр. 40, 15; Аноним, Погинуо матурант гимназије, *Политика*, 16. мај 1973, бр. 21411, 12.

¹²⁰⁷ П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 106–108; В. С., Ухваћене убице Бранке Ђукић, *Јединство*, 15. септембар 1975, бр. 75, 13.

¹²⁰⁸ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 137–140; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 106–108.

имање по нижој цени. Свађа је избила око испаше и уследио је хитац из пушке. Суд је изрекао смртну казну. Као отежавајућа околност узета је у обзир чињеница да убица није показао ни најмање кајање већ је након злочина отишао у лов, односно друштвена штета будући да овакве ствари ненадокнадиво штете вишенационалном друштву.¹²⁰⁹

Исте године Селим Зекај из Велике Јабланице усмртио је Павла Ћошевића из Пашиног Села код Пећи. Веће петорице Окружног суда у Пећи којим је председавао Бујар Јунику изрекло је смртну казну. Доказано је да је убица две ноћи чекао у заседи жртву, оца четворо малолетне деце, да би га ранио пушком, пристигао и усмртио са неколико револверских хитаца пред породицом. Иначе, убица је имао подужи досије. Осуђен је 1953. због nanoшења тешких телесних повреда, две године касније због недозвољеног ношења оружја и експлозивног материјала, а 1958. на шест година строгог затвора након што је починио убиство. У Информацији ПК наводи се да је у питању крвна освета, јер је Ћошевић док је био чувар пункта за меринизацију убио Селимовог брата. Напори мировног већа да се две породице измире никада нису уродили плодом и након 16 година Ћошевић је убијен.¹²¹⁰

Када је реч о притисцима физичке природе посебно су се школе показале као потенцијална жаришта сукоба. Почетком 1967. у Витини је због туча и наводног шовинизма смењен директор Пољопривредне школе Павле Брновић и био партијски укорен. Испоставило се да је невин, па је укор повучен. Постављало се, међутим, питање ко ће надокнадити Брновићу штету. Марта је лист писао о прогону школског колеге Богдана Васовића, којег је ученик Шабан Шабана физички напао јер није хтео да поклања оцене. Иако је професор Васовић био један од утемељивача школе избачен је са посла и из СК. Суд је оценио да је то незаконито, одредио новчану надокнаду од 700.000 старих динара за четири месеца проведена

¹²⁰⁹ М. Мишовић, *нав. дело*, 279; В. Видаковић, Смртна казна Емину Исљамију, *Јединство*, 14. октобар 1976, бр. 82, 4.

¹²¹⁰ М. Мишовић, *нав. дело*, 279; Аноним, Смртна казна Селиму Зекају, *Јединство*, 11. новембар 1976, бр. 90, 11.

без посла и наложио његов повратак, али је управа одбијала да се повинује одлуци.¹²¹¹

У приштинској Економској школи ученика Драгана Радовановића физички је 1969. напао професор Азем Мазреку. Професор је кажњен укором, а било је и таквих предлога да се ђак избаци из школе. Сличан сценарио одиграо се у дечанској гимназији 1971. Тамо су раније искључени ученици Сејди Каћорај и Браим Иберусај упали у учионицу у којој је професор српског Миомир Божовић држао час и претили да ће га убити. Остали ученици су спречили трагедију, а силеције су кажњене са по 15 дана затвора. Двојица нападача су, иначе, нешто пре напада искључена из школе због неоправданих изостанака и лошег владања.¹²¹²

Физичких сукоба било је и у Урошевцу. Марта 1971. забележено је пет међунационалних туча ђака у Техничком центру. Изјаве учесника битно су се разликовале, али је приметно да су Срби озбиљније кажњавани. Из тог разлога су и бојкотовали наставу. Расправа се наставила и на седници наставничког већа када су Албанци листом критиковали директора Србина, а Срби заменика директора Албанца. Интервенцијом ОК ствар се умирила, а деца су наставила да похађају школу. Градом су и поред тога кружиле приче о албанском притиску. На мајској седници ОК констатовано је да се притисци драматизују и да се тек када се утврди о чему се ради предузму и одговарајуће мере. Врло брзо је дошло до новог инцидента у овдашњој Економској школи када је ученик Азиз Ашани приликом полагања поправног испита физички напао и повредио председника комисије Радослава Димитријевића. Ашани је напао и Ђеку Младеновића, али су присутни спречили већу непријатност. Албанцу је забрањено да полаже поправни испит, а он је и поред тога упорно негодовао што је председник комисије Србин.¹²¹³

Слично је забележено и у Обилићу. Крајем јуна погоршана је ситуација у основној школи „Братство“. Овде су међунационални односи већ дуже време били

¹²¹¹ М. Живаљевић, Како је смењен један директор, *Јединство*, 12. фебруар 1967, бр. 7, 10; Исти, Витинско врзино коло, *Јединство*, 6. март 1967, бр. 10, 9; Аноним, Комунисти погрешно схватили одлуке пленума, *Јединство*, 22. мај 1967, бр. 21, 6.

¹²¹² А. Ракочевић, Батина има два краја, *Јединство*, 10. март 1969, бр. 11, 5; В. Симоновић, Ножем на професора, *Јединство*, 29. март 1971, бр. 25, 9.

¹²¹³ Г. Петковић, Свађе и међусобна оптуживања, *Јединство*, 6. мај 1971, бр. 36, 15; Исти, Духови се смирују, *Јединство*, 10. мај 1971, бр. 37, 9; Исти, Међуљудски односи нису добри, *Јединство*, 31. мај 1971, бр. 43, 3; Исти, Претучена два професора, *Јединство*, 21. јун 1971, бр. 49, 5.

нарушени до мере да је подвојеност ђака и наставника била и голим оком видљива. Ђаци и наставници Срби и Црногорци су штрајковали желећи да упозоре јавност на деградирање школе од стране Албанаца. Албански наставници су претукли неколико српских ученика од којих су неки затражили и лекарску помоћ. Родитељи су поднели пријаве, а српски наставници под претњом штрајка захтевали су да се директор Тахир Тахири и наставник Ђерам Танчиу разреше дужности. Срби и Црногорци су алармирали локалну заједницу и штампу. На родитељском састанку потпуно су подржани ставови друштвено-политичких организација да се против изазивача нереда предузму одговарајуће мере. Један од родитеља, Мирко Радаковић, предлагао је да се отпусте сви наставници у школи и распишу нови и строги конкурси. Родитељи су једногласно одлучили да не шаљу децу у школу од јесени уколико се не повуче одлука о отказу урученом Јагошу Бабићу, док су наставници српске и црногорске националности одбили да држе поправне испите док им се не пружи гаранција да ће општински форуми рашчистити са неспоразумима који потресају колектив.¹²¹⁴

Озбиљан инцидент збио се маја 1972. у Клини. Гимназију је овде похађало 194 ученика српске и 631 албанске националности. Међутим, у колективу са укупно 38 људи било је само три лица српске националности. Првом инциденту претходио је неспоразум око лопте када је избила туча између наставника Садрије Морине и разредног старешине Михаила Бошковића. Албанац је потегао гвоздени бокс и нож. Туча је постала драматична јер су се укључили албански ђаци које је курир пустио, али и Бошковићеви рођаци. Два педагога су приведена, а српски ђаци дошли су испред полиције да подрже разредног старешину који их је молио да се разиђу. Касније су отишли и испред локалног комитета, али је, у међувремену, једну ученицу српске националности пресрела група Албанаца у којој је само један од њих био ђак. Избила је туча у којој су се Албанци служили моткама и шипкама, што говори да су се још раније припремили. Полиција је спречила тежи исход. Српски ђаци оптужили су наставника Антона Пекаја да им је претио, а полицајца

¹²¹⁴ З. Ђорђевић, Директор и наставник тукли ученике српске националности, *Јединство*, 24. јун 1971, бр. 50, 11; Чланови колектива основне школе „Братство“ у Обилићу, Догађаји у Основној школи „Братство“ у Обилићу, *Јединство*, 28. јун 1971, бр. 51, 9; З. Ђорђевић, Родитељи захтевају да се директор смени и савет опозове, *Јединство*, 26. јул 1971, бр. 59, 5; Б. Ј., Шта се то догађа у Обилићу?, *Јединство*, 30. август 1971, бр. 69, 5.

Бајруша Раткоцерија да их је називао „Ранковићевцима“. Директор школе, иначе Албанац, није желео јавно да коментарише ову ситуацију. Председништво Општинске конференције Савеза омладине и школска конференција Савеза омладине при гимназији осудили су на седници 19. маја бојкот наставе српских ђака, апеловали да се виновници два инцидента строго казне и побољша идејни квалитет наставног кадра. Инцидент је осудио и Махмут Бакали, поручивши да у просвети нема места националистима.¹²¹⁵

У *Јединству* је јула објављено писмо Драгице Ђуришић, свршене ученице осмог разреда из Велике Хоче. Оно се садржином односи на крај школске 1970/1971. и ставља акценат на случај масовне туче српских и албанских ђака. Драгица пише да је учитељ Србин покушао да раздвоји завађену децу, док је један од ученика Албанаца претио да ће му пресудити пушком. И Драгица је заједно са другарицом била пресретнута од стране групе Албанаца и доживела сличне претње („Џабе што ви Срби купујете телевизоре и фрижидере, све ћемо то ми да вам узмемо“). На крају је поручила да би се Боро и Рамиз стидели оваквих сународника. У свом детињастом свету желела је тек толико да се деца друже и воле („а не да се плашимо да ће нам се неко светити када сада скоро поново будемо пошли у школу, да ће нас негде сачекивати и тући“).¹²¹⁶

Септембра је у урошевачкој основној школи „Емин Дураку“ наставник Рамадан Палуша насрнуо на ученицу Олгицу Дидић. Њени родитељи су га тужили, а новинарима *Јединства* званичници школе су објаснили да су у питању обична дечија посла. У Обилићу је октобра већа група албанских ученика Школског техничког центра „Никола Тесла“ упала у двориште породице Бургић, вређала укућане и напала три њена мушка члана. Са нападачима је био и наставник

¹²¹⁵ Д. Ристић, Р. Милачић, Туча средњошколаца у Клини, *Јединство*, 25. мај 1972, бр. 42, 12; Аноним, Мимо самоуправних структура, *Јединство*, 25. мај 1972, 12; Аноним, Савез комуниста Косова је одговоран да на Косову свака национална групација осећа гаранцију своје слободе, *Јединство*, 5. јун 1972, бр. 45, 1, 3; Аноним, Организован напад на братство и јединство, *Политика*, 2. јун 1972, бр. 21069, 6.

¹²¹⁶ Д. Ђуришић, Да су живи Бора и Рамиз..., *Јединство*, 29. јул 1971, бр. 60, 12.

практичне обуке Јануз Зећа. Тројица нападнутих побегла су у железнички бифе, а да нико од пролазника није стао у њихову одбрану.¹²¹⁷

После 1971. лист није у већој мери писао о оваквим случајевима физичког притиска у школама, а тамо где је писао чињено је то штуро и сажето на начин да такви материјали најчешће и не могу бити од веће користи. *Јединство* је, такође, до 1971–1972. писало на тему физичког притиска на српско-црногорску имовину. У условима пренасељености земља је овде имала посебну вредност. У просечном домаћинству 1948. живело је 6,36 лица, а 1981. већ 6,92. Земљишни посед на располагању просечној породици износио је само пар хектара, а домаћинства са земљом већом од пет хектара сматрана су богатим.¹²¹⁸

Јединство је августа 1967. писало о имовинском спору између две српске и једне албанске породице у Приштини. Свему је претходио ранији имовински спор у том дворишту између три српске породице. Једна страна изашла је из проблема заменивши имовину са албанском породицом. Преостале две српске породице које су у спору и раније деловале заједно добиле су за комшију насилника Садрију Алила, који се толико осилио да се сматрао власником целокупне имовине и присиљавао комшије да се иселе без обзира на њихове уредне власничке папире. Две српске породице остале су ту да живе уз све проблеме које је правио, а надлежни и поред молби нису предузели конкретне радње.¹²¹⁹

Зађевице око земље биле су повод проливању крви често и у односу између самих Албанаца. Земљорадник Мурат Хаџосај из села Преколукe, општина Дечане, због несугласица око наводњавања покушао је 1975. пиштољем да убије двојицу комшија. Обојица су рањени, а злочинац је ухапшен и осуђен. И на овом примеру се види да органи гоњења нису ваљано обављали посао имајући у виду да је Хаџосај извршио прво рањавање једног дана а друго сутрадан. Или, Азем Бајрами је у

¹²¹⁷ Г. Петковић, Наставник претукао ученицу, *Јединство*, 30. септембар 1971, бр. 77, 5; 3. Ђорђевић, Дивљачки напад ученика на браћу Бургић, *Јединство*, 18. октобар 1971, бр. 83, 7.

¹²¹⁸ Ј. Пеликан, *Прилози за друштвену историју Косова и Метохије шездесетих и седамдесетих година 20. века*, 126.

¹²¹⁹ В. Суботић, Спор око куће старе Ружице, *Јединство*, 4. септембар 1967, бр. 36, 5.

Градовцу 1972. после свађе око пролаза кроз њиву убио карабином рођака Мустафу Бајрамија.¹²²⁰

У условима албанизације не чуди околност да су се многи Албанци определили да на нелегалан начин дођу до земље. У том смислу могли су посегнути углавном само за друштвеном или српско-црногорском имовином. Дуг је списак албанских имена међу узурпаторима њихове земље, крадљивцима друштвене шуме, власницима нелегално саграђених објеката на друштвеној имовини и сл. Казне према њима биле су благе будући да је национализам, како смо рекли, преузео судство. Посебан проблем за безбедност Срба и Црногораца шумочувара и полицајаца биле су шумокрадице. Почетком 1967. на мети Муслије и Фемије Назмијаја био је урошевачки шумар Марко Марковић, а у урошевачком крају нападнут је шумар Милета Дабић. Наредне године деловала је организована група шумокрадица на планини Чичавици код Вучитрна, која је и пуцала на полицајце. У 22 шумске секције 1968. забележено је 17.692 крађе, однето је преко 15.000 кубних метара дрвне масе, а држави нанета штета у износу од око пола милијарди старих динара. Систем казни је био такав да је директно доприносио злоупотребама. Тако се за једна посечена кола шуме плаћало 3.000 динара казне, а иста су давала и до 12.000 прихода. Човеку се, дакле, више исплатило да нелегално посече шуму, сложи у кола, прода и плати казну. Шумска газдинства су то знала и захтевала су енергичну акцију надлежних. Општине су обавезане да организују службу која ће се старати о коришћењу непокретне друштвене имовине (оранице, пашњаци, шуме). Врло брзо уследиће крах ове акције, а власти су се браниле да влада дефицит стручног кадра услед иселјавања геодета „зато што су им врло мали лични дохоци“. Из тог разлога покрајинско ИВ наложило је општинама да се додатно побрину о кадру како би се стало на пут узурпацији. Председник Илија Вакић упозорио је марта 1969. на спорост у решавању нагомиланих случајева самовласног заузећа земљишта који су затрпали судове. Са штетном праксом се настављало. Само у делокругу пећког ПИК-а узурпирано је близу 100 хектара. Слична пракса забележена је и у општини Ораховац до мере да су сужавани и путеви како би се проширио посед. У Митровици се на исти начин понашало. У томе су предњачили

¹²²⁰ АК, 151, Sednice - за pomilovanja, Dokumentacija, br. 240-2704/78; Isto, br. 240-3090/78.

дошљаци са села, који би на нелегално присвојеном земљишту подигли какав воћњак или неки други објекат. Закон им је ишао на руку будући да је држава плаћала накнаду у парницама уколико има нечег на присвојеној земљи. Више стотина њих подигло је и гараже, а неки су их преуредили у стамбене јединице за издавање. У витинском крају је међу узурпаторима било и комуниста, одборника, интелектуалаца и др. По речима референта за имовинско-правне односе Мустафе Хаљабакуа лета 1971. овде је било преко 200 узурпатора. Само Јусуф Рама из Житања запосео је око шест хектара. У Клокоту је око 50 породица присвојило друштвену имовину, у Трпези, Смири и Врбовцу по 20, у Житињу 13. Узурпација је била честа тема рада друштвено-политичких организација у Пећи, а нарочито када је реч о узурпацији шумског појаса од стране физичких лица. Мирко Бојанић из локалног шумског предузећа „Проклетије“ критиковао је СО да је признала право својине на основу самозаузећа или одржаја на око 3.000 хектара тако што је прихватала изјаве два сведока да је реч о стварним власницима. На тај начин су се многи Руговци обогатили, а затим лакше куповали најбољу и најплоднију земљу по Метохији. Марко Микел, председник општинске комисије, одбацио је ове наводе као полуистините. Проблем са заузећем друштвеног земљишта препознат је и на саветовању о раду правосудних органа марта 1973. иницираном од стране Врховног суда у Приштини када су критиковане благе казне за прекршиоце.¹²²¹

У условима у којима покрајински органи нису спречили албанске насилнике у пљачки друштвене имовине већ су делом и подстицали такво стање тешко је било очекивати да ће исти стати на пут сличној отимачини српско-црногорске имовине.

¹²²¹ *Isto*, br. 240-3061/78; *Isto*, br. 240-2725/78; *Isto*, br. 240-2158-78; *Isto*, 240-2806/78; М. Чупић, *Насилје иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, 250–252; А. Б., Урошевачки шумари жртве силеџије, *Јединство*, 27. фебруар 1967, бр. 9, 9; Аноним, Пушкарање између крадљиваца и чувара шума код Вучитрна, *Јединство*, 26. август 1968, бр. 35, 9; М. С., Споро се решавају самовласна заузећа, *Јединство*, 13. март 1969, бр. 12, 19; М. Стојаковић, Шуме нису Алајбегова слама, *Јединство*, 12. мај 1969, бр. 21, 5; Аноним, Ненасловљено, *Јединство*, 19. мај 1969, бр. 22, 6–7; Аноним, Небрига скупо стаје, *Јединство*, 14. јул 1969, бр. 30, 6; З. Вукићевић, Скупо ћутање, *Јединство*, 11. август 1969, бр. 34, 1; Б. Микић, Узурпирано близу сто хектара, *Јединство*, 23. октобар 1969, бр. 48, 6; З. Вукићевић, Присвајају друштвену имовину, *Јединство*, 23. октобар 1969, бр. 48, 6; М. Брајовић, Узурпатори надмудрили општину, *Јединство*, 19. април 1971, бр. 31, 8; М. Хајдуковић, Муке грађевинских инспектора у Пећи, *Јединство*, 20. мај 1971, бр. 40, 7; М. Хаљими, Харање друштвене имовине, *Јединство*, 2. август 1971, бр. 61, 5; Р. Милачић, Ја теби, ти мени..., *Јединство*, 7. децембар 1972, бр. 98, 5; Д. Морачић, Пут до ефикаснијег судства, *Јединство*, 29. март 1973, бр. 26, 4; Ж. Игић, Резултати који обавезују, *Јединство*, 12. август 1978, бр. 418, 4.

Интересантан је случај Радована Цвејића из Доње Дубице, општина Вучитрн. Овај домаћин је 1971. тврдио да је од 1968. константно био под притиском Селима Суље и Мифтара Бектешија који су му узимали летину, иако је сасвим уредно обрађивао земљу. О овоме је писао Марку Никезићу, Драгославу Марковићу, Махмуту Бакалију и др. Чини се вероватним да су насилници имали подршку неког моћника имајући у виду чињеницу да је један од њих више пута осуђиван због притиска на Србе. Цвејић је у представкама тврдио да се налази у незахвалнијем положају него 1942. када му је узурпирано имање, али, ипак, остављено нешто прихода са истог. Ствар је са закашњењем постала предмет Општинског суда.¹²²²

Проблеме са албанским суседима имала је староседелачка породица Цветковић у Дворану код Суве Реке. Августа 1971. су пред новинарима прилично уплашени износили своје искуство. Породица је у османско доба била у чифчијском односу, а приход су узимале аге Бужаље из Будакова. Такав однос је поново успостављен током Другог светског рата. Цветковићи су се после рата вратили на земљу, прионули на посао и стекли солидан иметак. Намеравали су да продају земљу и око цене су се договарали са Бислимом и Зећиром Бужаљем, али су се потенцијални купци толико осилили да су до имања желели да дођу са мало или нимало новца. Домаћин Цветко пријавио је случај полицији, где су га критиковали да није требало то да ради већ да се обрати плећнији (албански суд стараца). Бужаљеви су на крају приведени правди.¹²²³

Пензионер из села Прилеп, општина Дечани, упознао је септембра јавност са својим искуством. Он се 1922. населио на необрађеној земљи под шумом, искрчио је, обрађивао и уз то имао уредне власничке документе. Њему је браћено да прода имовину Албанцу Садрији Љокају који се јавио као озбиљан купац и из тог разлога је вратио капару:

„Ја сам Садрији Љокај вратио капару, јер не желим да човека „узнем на врат“, ни ничији динар да поједем, али се поново питам има ли закона и власти у овој земљи да заштити моје право.“

¹²²² М. Брајовић, „Ако не напустиш земљу...“, *Јединство*, 2. август 1971, бр. 61, 5.

¹²²³ Д. Ристић, „Цветко, пусти нам земљу...“, *Јединство*, 16. август 1971, бр. 65, 5.

Љокају је, такође, прећено да не сме да купи имање, па је и он желео да одустане. Власник је задржао признаницу у којој стоји разлог зашто се одустаје од куповине.¹²²⁴

Из дечанског краја саговорник листа био је и сељанин из Црнобрега Васа Лазаревић. Његова земља била је у албанским рукама до 1912. када је као колонисти дата Божини Ђуришићу. Лазаревићи су претрпели велико страдање у Другом светском рату и на овој земљи се населили 1964. добивши је на поклон од рођака Душана Ђуришића. Породица је, иначе, живела скромно са малом Васовом пензијом. Временом је почела да осећа константне притиске:

„Већ трећу годину пале ми сено. Ни стоку не могу да држим. Купим сено и дам сто до сто педесет хиљада динара, а оно преко дана или ноћу изгори. Двапут ми је и кућа била у опасности. Једном, ноћу, ватра је била захватила горњи део и једва смо успели да је угасимо. У мају ове године комшије су тражиле да им продам сено. Нисмо се погодили и већ увече је запаљено.“

Васо је као носиоце притиска именовоа породицу Укхађај и Ликаја Бињака уз тврдњу да му ни полицајац Смаил Краснићи, суд и локалне власти нису помогле. Из таквих разлога у неколико година одселило се његово троје деце.¹²²⁵

Ромуна, општина Пећ, била је захваћена исељавањем. Загребачки ВУС је истицао да су исељеници у пријатељском тону писали земљораднику Тафику Гашију из истог села, покушавајући да побије чињеницу да је управо он носилац притиска на локалу. ВУС је заборавио да спомене да је Гаши после рата осуђен на затворску казну јер је преправљао матичне књиге не би ли избегао војску, а нарочито да је реч о насилнику који исељеницима никако није могао остати у лепом сећању. *Јединство* је о овој теми разговарало са исељеницима из Ромуне. Чини се да је само искуство Крста Богићевића било неутрално:

„Ја сам први напустио село Ромуне још пре неколико година када није могло бити говора о нечијем притиску на мене па ни о притиску Тафа Гашија. Не могу да кажем оно што није. Додуше Тафо ми је за време рата запалио кућу и ја сам га по

¹²²⁴ В. И. Стаматовић, Аман људи, има ли закона..., *Јединство*, 23. септембар 1971, бр. 76, 7.

¹²²⁵ Р. Милачић, За Лазаревиће - црно у Црнобрегу, *Јединство*, 11. октобар 1971, бр. 81, 5; В. Ратковић, Борци против национализма, *Јединство*, 10. април 1972, бр. 29, 4.

ослобођењу за то тужио. Али он није био узрок мојој сеоби. Ја сам продао моје имање једном Руговцу, а оно је после некако дошло у руке Тафа Гашија, па ми је Тафо плаћао повремено уговорене суме новца. Због тога сам му ја често писао писма тражећи да ме исплати. Ми сељаци не знамо како то раде учени људи, али ми се обраћамо онако како смо научили.“

Крсто је, истина, Гашију очигледно у пријатељском тону („пре свега хтео бих вас питати како сте сви како су деца и како је Хата. Како си ти Тафо и јесте ли шта порадили, шта радите и јесте ли опрашили, како је берићет и све код вас“), подсетивши га да је време да пошаље договорени новац. Гашија је видео још једном када је овај долазио по изјаву у којој је стајало да се Крсто није одселио под његовим притиском. Крсто је документ и потписао.

Искуство Косте Богићевића било је другачије. Тврдио је да се одселио управо због Тафиног „зулума“ и притиска Гашијевих:

„Године 1959. ударио ми је сина Радивоја мотком по глави, али му то није било доста. Шестог јануара 1967. његови рођаци Џафер и Исен Гаши ранили су ми истог сина из пиштоља, а затим ми претукли и сина Драгомира који је због тога остао доживотни инвалид. Против њих је подигнута оптужница у Окружном суду у Пећи, али ево четири године а да се нико није сетио да то не чини сам Тафо Гаши, већ неко ко стоји иза њега. Због тога сам морао да продам имање, али су ме присилили Тафо и његови рођаци да само њима продам своје имање. Због тога сам се одселио у Крагујевац, село Томбас, где живим под веома тешким условима.“

Марко Богићевић је имао слично искуство. Гашија је описао као „далалверу“. Иначе, Гаши је и њему доносио папире на потпис, наводећи „као разлог то да се завадио с Горњом махалом“ и да му се тако свете. Марко је одбио да потпише изјаву будући да је сматрао како је управо Гаши учествовао у притиску да се он исели из села где Богићевићи живе као староседеоци. Чудило га је, наиме, да некеме требају такве изјаве ако се зна да су људи одавде отишли под притиском:

„Ја сам последњи напустио Ромуне и ја знам како је ко продао имање, неко милом, а најчешће силом. Ја сам био приморан да Тафу дам три хектара земље за свега 15 хиљада динара.“¹²²⁶

Притисци у пећкој општини били су константни. Б. Тодић пише да је „чињеница да људи напуштају Метохију, земљу на којој су расли и њихови праочеве, па одлазе у непознат свет“. Обилазећи околина града приметио је осиромашене и неповерљиве сељаке, који постају искренији пред новинарима тек када им се загарантује анонимност. До тада, према његовим речима, тврде да се иселавају због удаљености од града и лошег квалитета земљишта, а тек стидљиво и због притисака. Колико су њихови разлози апсурдни говори податак да је Пећ удаљена тек десетак километара, а метохијска земља важи за врло квалитетну. Аутор примећује:

„Пошто смо прва два разлога одбацили као апсурд, потрудили смо се да трећи проверимо. Интересантно је да га Албанци уопште не помињу, јер они и онако не одлазе из села. Напротив, баш они купују имања одсељених Срба и Црногораца.“

Срби и Црногорци масовније су одлазили из села Зајмово, Ромуне, Лешане, Клинчина, Јабланица. Т. Вукосављевић и Рака Симић претучени су на имањима, нартало се на жене и причињаване су пољске штете. Аутор завршава чланак речима да би био срећан када би у будућности видео суседе са белим капама и качкетима како се срдачно поздрављају“.¹²²⁷

У општини Подујево притисак је трпео Обрад Јовановић. Р. Делетић је чуо да у Закуту „многи чине шта хоће, врше насиља, прете убиствима, па се људи из дана у дан све више селе“. Према тврдњама мештана готово половина Срба се иселила. Јовановићи су, иначе, били досељеничка породица (1914), али су својим средствима купили имање. Обрад је дуго обрађивао своју земљу да би неколико последњих година суседи почели да прете и онемогућавају га у раду. Учитељ Ибрахим Тачи хтео је да направи пут преко његовог имања и куће. Албанци су

¹²²⁶ Д. Ристић, „Истина“ са страница, *Јединство*, 22. новембар 1971, бр. 93, 5. ВУС је и касније критикован због мањка објективности. Посебно је критикован интервју са Небилом Дуракуом у чланку „Тко се иселава са Косова“ у којем се износи теза да је иселавање предимензионирано од стране Срба и Црногораца и штампе. М. Мишовић, *nav. delo*, 390.

¹²²⁷ Б. Тодић, Метохија саздана и за сутра, *Јединство*, 9. септембар 1971, бр. 72, 6.

тврдили да је Обрадова земља некада била њихова, претили му убиством или да се сели. Суштински, био је то опробани модел шовинистичког понашања. Обрад се жалио општинским, покрајинским и републичким државним и партијским органима. Републичко Јавно тужилаштво у одговору од 2. септембра 1971. обавештава да је представку упутило покрајинском Јавном тужилашству на поступак уз поруку да његова личност и имовина морају бити заштићени. Последњу жалбу Обрад је упутио републичком СУП-у тражећи гаранције за своју безбедност, јер се плашио најгорег сценарија. Сличан притисак трпели су Велизар Јовановић, В. Бојовић, М. Милосављевић и Љубинка Радуловић.¹²²⁸

Житељи колонистичког села Нови Миращ, општина Урошевац, имали су 1972. проблем са албанским чобанима из села Стари Миращ, који су напасали стоку на њиховој земљи. Животиње су причињавале штету једној српској кући, домаћица је затворила стоку, а комшија Албанац дојурио да је поврати претећи секиром и у томе успео. Домаћица је писала ОК о притисцима којима је изложена, а тим поводом формирана је и комисија да испита ствар.¹²²⁹

У редакцију *Јединства* јула 1972. дошли су житељи Крушевца код Пећи Мартин Влаховић, Милутин Марковић и Велимир Бошковић. Пожалили су се да не добијају воду за наводњавање са истинићког и јужно-пећког канала за разлику од суседних села, а да жалбе надлежнима не дају резултата. Били су посебно запрепашћени поруком дубовичког одборника Шабана Алије да им вода као Црногорцима није ни потребна. Као носиоце притиска идентификовали су националисте из Истинића, Дубончика, Раушића, Стреоца, Доброг Дола, Лође, Старог Крушевца и Љубенића, иако су истовремено тврдили да са осталим Албацима живе у потпуној слози. Изразили су спремност да о целом случају упознају Тита.¹²³⁰

Уследила је широка дискусија. Први су одговорили извршни органи друштвено-политичких организација Пећи, оцењујући писање *Јединства* тенденциозним и штетним по међунационалне односе. Одговорили су да је лаж да

¹²²⁸ Р. Делетић, Судбина Обрада Јовановића, *Јединство*, 1. новембар 1971, бр. 87, 5.

¹²²⁹ М. Богићевић, Последице сеоских свађа, *Јединство*, 29. мај 1972, бр. 43, 9.

¹²³⁰ Аноним, „И воду нам не дају“, *Јединство*, 10. јул 1972, бр. 55, 7.

су само сељани Крушевца без воде, да је неко преко ноћи срушио њихов бетонски канал и да их није примио председник СО. У новом писму листу испод којег стоји 51 потпис Крушевљана одбацују се ове критике, тврди да за пет година мољакања нису добили воду и да их није примио председник СО иако су их раније примали представници општине. Своју борбу оценили су легитимном.¹²³¹

Проблема је било и у Црнобрегу код Дечана. Тамо се на удару налазила породица Ђуришић. Имање браће Душана и Момчила узурпирале су комшије Бајрам, Љахо и Мухамед Укхађај. Они су покидали жичану ограду, направили мост преко канала, дотерали грађу за подизање куће, саградили је и уселили се. Ђуришићи су се позивали на власничка документа (од 1913. када су дошли као колонисти), али је Бајрам претио убиством уколико је не продају јер је земља припадала његовој породици до 1912. Из општинског руководства питали су Ђуришиће да ли желе да продају имање овим Албанцима. Ђуришићи су то одбили уз ограду да би можда и продали да нема притиска. На страну насилника стао је председник Општинског суда Марко Микел, објашњавајући Ђуришићима да „ту никада није било Срба ни насељеника, то је Бајрамова имовина“, да су је незаконито стекли и да ће суд тражити обнову поступка. Саветовао им је, чак, да буду обазриви, јер је албански менталитет такав да могу да погину („И ко је тај велики Црногорац, који вас је на то научио. Он вам није пријатељ, већ непријатељ“). Ђуришићи су из општине добили обећање да ће бити формирана комисија да испита њихов случај. Како нико није излазио на терен Албанци су на узурпираној земљи подигли бараку и почели да обрађују земљу. Ђуришићи су писали надлежнима и посећивали њих, али без успеха. Једино их је Уставни суд у Београду обавестио да је предмет достављен покрајинском Секретаријату за правосуђе на надлежност. Иронично, враћен је једном косовском органу без обзира на добро познату њихову праведност.¹²³²

На писање листа о Ђуришићима одговорио је Извршни одбор Општинске конференције ССРН-а у броју од 10. августа. У писму *Јединство* износи се податак

¹²³¹ Извршни органи друштвено-политичких организација Општине Пећ, Поводом написа „Ни воду нам не дају“, *Јединство*, 24. август 1972, бр. 68, 5; Аноним, Тражимо оно на шта имамо право, *Јединство*, 7. септембар 1972, бр. 72, 5.

¹²³² Р. Милачић, Ђуришићима отета земља, *Јединство*, 20. јул 1972, бр. 58, 7.

да спор над власништвом ове земље траје шездесетак година. Према тој верзији, због привременог склањања породице Укхађај у неутралну зону у Јунику 1913. посед је остао празан и користила га је породица Ђуришић до 1915. Од тада до 1940. посед је користила породица Укхађај на основу акта Главног повереништва Министарства аграрне реформе у Скопљу из 1924. Ђуришићи нису одустали и након две пресуде надлежних судова (1937, 1940) земља им је дата у посед. Током рата у њен посед поново долази породица Укхађај и управља до 1962. када је враћена Ђуришићима на основу жалбе Окружном суду у Пећи 1956. Укхађаји су, међутим, наставили да се жале надлежнима. До неког компромиса дошло се 1969. одлуком да се друштвеним средствима купи друго земљиште Ђуришићима. Како средства није било могуће обезбедити одлучено је да се на име обештећења породици Укхађај исплати девет милиона старих динара. И дечански ССРН, притом, признаје да су Укхађаји нелегално узурпирали земљу не чекајући коначну реч суда, али су текст *Јединства* оценили тенденциозним јер целу ствар посматра кроз призму притиска на Ђуришиће да се иселе. Редакција је одговорила да је аутор чланка имао неколико пропуста и понекад био преоштар, али нису прихватили критику да је желео да испровоцира међунационални сукоб.¹²³³

Редакцију је августа 1972. посетио Милорад Грујић из Црквене Водице код Обилића и том приликом описао како га је физички напао Ђазим Паљој. Наиме, Грујић је његовог сина ухватио како му са групом момчића краде кукуруз. Пљачка се стално понављала, што је Грујића додатно нервирало. Када је једном приликом малог Албанца из краје вратио оцу био је нападнут. Паљој је, пак, тврдио да је Грујић дошао са намером да се препире и прети. Одгурнуо га је јер, наводно, није желео да му пусти сина.¹²³⁴

У Бобовцу код Клине било је и пуцњаве истог лета. Томе је претходио спор око земље Благоја Сенића, који је продао шуму, виноград и башту Хаљиљу и Мону Краснићују. Продају је ометао комшија Сокољ Кастрати, нудећи знатно мање новца и то у ратама. Сокољ је пуцао на Сенића на шта му је овај узвратио, али су

¹²³³ Извршни одбор ОК ССРН Дечани, „Ђуришићима отета земља“, *Јединство*, 10. август 1972, бр. 64, 5; Редакција, Објашњење редакције, *Јединство*, 10. август 1972, 5.

¹²³⁴ М. Зоњић, Шамари због кукуруза?, *Јединство*, 21. август 1972, бр. 67, 5.

обојица били непрецизни. Сокољев брат Тафи пуцао је на Хаљиља на шта му је овај истом мером одговорио.¹²³⁵

Парадоксално, и спорт се претворио у средство притиска. Међунационална подвојеност се овде одлично оцртавала. *Јединство* бележи случај из 1966. са рукометне утакмице између „Дренице“ и „Трепче“ у Глоговцу на којој је један од домаћих навијача упао на терен и напао гостујућег играча неалбанца. У реваншу у Приштини после одлуке судије Станислава Гогича да искључи Азиза Хаљиљаја из игре овај га је нокаутирао. Можда најдрастичнији случај 1967. био је физички напад играча „Ђакове“ Бесима Џинија, Исе Глођанија и Реце Шућурија на судију Миодрага Манојловића. Џини је доживотно дисквалификован, а остали су кажњени са неколико утакмица ван терена.¹²³⁶

Туча на кошаркашком мечу између гњиланске „Младости“ и једног приштинског клуба 1971. потресла је јавност. Ситуација је била парадоксална. За Гњиланце су углавном наступали Срби а за Приштевце Албанци, док је домаћа публика махом навијала за госте. Дошло је до туче навијача. Поводом инцидента чули су се разни коментари. Председништво Општинске конференције Савеза омладине у Гњилану тврдило је да је ствар предимензионирана:

„Случај је хтео да до туче дође између групе омладинаца српске и албанске народности, а повод је био неспортско понашање једног играча домаће према играчу гостујуће екипе. Да је ексцес безначајан, говори и чињеница да је утакмица после прекида од неколико минута настављена и регуларно завршена.“

Да можда није било тако говори информација да је тренер домаћих поднео оставку, а неки играчи најавили прекид сарадње.¹²³⁷

Шевћет Мустафа је на 33. седници ПК децембра 1971. изјавио да је спорт место у којем се често испољава национализам. Приметио је да је све чешћа појава формирања клубова на националној основи, који временом постају језгро

¹²³⁵ Б. Б., Пуцњава у селу Бобовац, *Јединство*, 24. август 1972, бр. 68, 9.

¹²³⁶ Д. В., Нокаутирани судија и пропозиције, *Јединство*, 31. март 1966, бр. 12, 16; А. Вуковић, Тужан биланс јесење сезоне, *Јединство*, 11. децембар 1967, бр. 50, 14; Д. В., Доживотна дисквалификација Бесима Џинија-упозорење фудбалерима, *Јединство*, 11. март 1968, бр. 11, 15.

¹²³⁷ Т. Милић, Инцидент на стадиону нема националистички карактер, *Јединство*, 6. октобар 1971, бр. 71, 7.

шовинизма. На фудбалском мечу у Ђаковици 1974. између „Влазнимија“ и чачанског „Борца“ локални навијачи су након примљеног гола засули каменицама судију и гостујуће играче, а касније на њих физички насрнули. Нападнут је и полицајац, а сва је прилика да су и редари напали гостујуће играче. Судија је теже повређен, а меч је прекинут. Овакав сценарио је демантовао директор „Влазнимија“, док су из „Борца“ потврдили ову верзију догађаја. Локални СУП је тврдио да је у питању мања група познатих изгредника и да су сви похапшени. Тренер гостију Живорад Станковић је у протоколу након утакмице изјавио да није било већих проблема, а касније то демантовао тврдећи да се плашио да не буде убијен јер му је директор домаћина претио. Одлуком надлежних решено је да Ђаковци пет месеци не играју на свом терену. Крупан инцидент збио се и 1977. када је у Митровици играч гостујућег фудбалског клуба „Хотелијер“ Сејдиу нокаутирао судију Крстића из Пећи. Службеним резултатом 3:0 победио је митровачки „Ремонт“. О националистичким испадима говорило се након демонстрација 1981, иако је и раније било очигледно да спорт на Косову није оно што би требало да буде.¹²³⁸

Разуме се, *Јединство* није искључиво писало о онима који кваре међунационалне односе. Ни међунационални односи на Косову не могу се увек посматрати као негативни, јер је изузетака од правила било. Мирко Чупић је приметио да су две заједнице живе једна поред друге, али не и једна са другом. Складнији односи, сматрао је, владали су до 1966. Пријатељства и кумства тада су преношена са оца на сина, заједнички се ишло на радне акције за обнову и изградњу земље, славили се државни и верски празници, ишло на излете, седело за истим кафанским столовима, навијало за исти тим.¹²³⁹

¹²³⁸ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova (u periodu od 1971-1981. godine)*; Аноним, *Задачи Савеза комуниста Косова у реализацији ставова 21. седнице Председништва Савеза комуниста Југославије и говора друга Тита*, *Јединство*, 10. јануар 1972, бр. 3, 37; Б. А., *У Косовској Митровици нападнут судија*, *Јединство*, 26. октобар 1977, бр. 174, 16; В. Симоновић, *Инциденти у Ђаковици*, *Политика*, 21. октобар 1974; Исти, *Добро суђење, али лоша организација утакмице у Ђаковици*, *Политика*, 23. октобар 1974, бр. 21190, Р. Ђук, *Влазними пет месеци неће играти у Ђаковици*, *Политика*, 25. октобар 1974, бр. 21932, 19; З. Поповић, *Стрепње и наде*, *Политика*, 25. октобар 1974, 19.

¹²³⁹ АЈ, 130, к. 803, *Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова*; *Isto*, 803, к. 131, *Информација о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова*; М. Чупић, *Отета земља Косово и Метохија (злочини, прогони, отпори...)*, 133.

Од 1966. Албанци и Срби / Црногорци све су се више међусобно удаљавали. Складнији односи задржали су се код старијих. Те генерације биле су повезаније него оне израсле након пленума када је неформално инаугурисана политика албанизације која је водила у дубоку међунационалну подељеност. Омладина није била вољна да учи нематерњи језик и у том контексту често је долазило до бојкота „оног другог“ језика, док је раније већи проценат људи говорио нематерњи језик. Систем школовања на матерњем језику од основне школе до факултета стварао је, такође, проблем. Одељења су подељена према језицима (албански, српски), па није било довољно националног мешања. Омладина није довољно саживела, ишло се на одвојене екскурзије и матурске вечери, а деца су се и у игри на улици делила по националној основи. Ради илустрације наводимо пример директорке митровачке предшколске установе „Даница Јарамаз“ којој је наложено да оформи посебну албанску и српско-црногорску групу уз појашњење да ће деца тако научити матерњи језик „без примеса и туђица“. Мешовити бракови били су права реткост и у том контексту било је готово незамисливо да Албанка пође за „оним другим“. Дидара Дукађини-Ђорђевић била је 1969. кандидат са Косова за савезног посланика. Сећала се како је међу гласачким листићима било много оних са прецртаним Дукађини или Ђорђевић у зависности од националности гласача. Један старији Албанац који је на гласање предводио целу породицу упитао је комисију шта значи „Ђорђевић“ поред њеног презимена. Када је добио одговор да је удата за Србина гласно је добацио да није успела да нађе мужа „међу својима“ па је потражила другде. Међутим, поручио је да ће његова породица гласати за њу, јер је само храбра жена могла поћи за Србина. Дидара је тада и изабрана за савезног посланика. Ни Срби и Црногорци нису се, такође, одушевљавали могућношћу да им се ћерке удају за Албанце, али су такви случајеви били бројнији. Синан Хасани, Кољ Широка и Али Шукрија оженили су Српкиње, што је међу Албанцима изазивало, пак, сумњу да су просрпски оријентисани. Многи Албанци плашили су се и да се побратиме и окуме са Србима и Црногорцима или јавно друже са њима из страха да ће у сопственој заједници бити изоловани. Након 1981. Партија је

признала да је ранијих деценија постојала пракса подвојености у малтене свим животним ситуацијама.¹²⁴⁰

До одређених културолошких прожимања између две заједнице је дошло у оба смера. Како другачије објаснити да су српско-црногорске породице у већински албанском окружењу преузеле доста тога. Албански утицај огледао се, пре свега, у архитектури и животним схватањима. Код Црногораца је тај утицај био слабији с обзиром на менталитетске сличности.¹²⁴¹

Неретка су сећања о суживоту и складним комшијским односима. Примера ради, извесна Снежана Милић рођена крајем педесетих са сетом је говорила о заједничким одласцима у биоскопе и на приштински корзо. У њеном друштву није уопште била битна национална припадност.¹²⁴²

Након демонстрација 1981. било је замерки да је штампа недовољно писала о складним односима тамо где их је било. Студент Милојко Станошевић из Приштине, као један од критичара, замерао је да штампа превише истиче међунационалну подвојеност, сматрајући да треба да пише о позитивним примерима. У том контексту навео је као примере лепог понашања једног Албанца који официру у препуном аутобусу устаје или албанску кућу у Свињару код Митровице у коју су се од зиме склонили војници и били угошћени.¹²⁴³

¹²⁴⁰ АЈ, 130, к. 803, *Analiza o uzrocima i pojavama iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova* (u periodu od 1971-1981. godine); *Isto*, 803, к. 131, *Informacija o uzrocima iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova*; М. Ђоковић, *нав. дело*, 25–26; В. Јефтимјевић, *нав. дело*, 386; П. Р. Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, 110–112; М. Malešević, *нав. дело*, 157–158. Срби и Албанци испољавали су велику међусобну дистанцу. По истраживању из 1967. најмање су се дистанцирали Мађари, Хрвати и Срби, док је натпросечно дистанцирање примећено у Словенији, Македонији и на Косову што указује на значај језичког чиниоца. Показало се и да је верски чиниоца битан фактор. Интересантно, у ужој Србији 1966. око 39% становништва испољавало је дистанцу према Албанцима, а то је било мање него у Македонији (49%) и Словенији (50%). До 1990. у ужој Србији број је нарастао на 58%, у Македонији на 60% и у Словенији на 56%. Косовски Срби били су скептични према склапању бракова са припадницима других националности, а тај број 1990. је порастао на 63%. Вероватно је ова врста дистанце према „оном другом“ имала и одређену заштитну функцију, што има везе са снажним упливом традиционализма, религије и конфликта. У Црној Гори је 1966. дистанцу према Албанцима испољавало 29% људи. Прихваћеност Срба од стране Црногораца и обрнуто расла је 1966–1990. D. Pantić, *Nacionalna distanca građana Jugoslavije*, u: Lj. Vačević i dr. (ur.), *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd 1991, 168–186.

¹²⁴¹ В. Бован, *Албанизовање српског становништва на Косову и Метохији*, у: В. Б. Кадиевић (ур.), *Косово и Метохија - изазови и одговори: зборник радова са округлог стола Геополитичка судбина Косова и Метохије*, у Београду, 24–25. јуна 1997., Београд 1997, 435–436.

¹²⁴² <https://oralhistorykosovo.org/sr/snezana-milic/> (3. април 2023).

¹²⁴³ М. Stanošević, *Nije sve tako crno*, *Duga*, 13. mart 1982, br. 210, 34.

Такве примере налазимо и у *Јединству*. Радослав Златановић је писао 1967. о суживоту Срба и Албанаца у Понешу код Гњилана. Забележио је речи овдашњег сељака:

„Овде се сви разумемо, било на ком језику да говоримо, сви се добро знамо, не плашимо се једни од други, а кад пођемо у туђину, богами, мало се уплашимо, као кокошке се скупљамо једни уз друге...“¹²⁴⁴

Драги Ристић у чланку „Примери“ из 1968. описује село у којем комшије одлазе једни код других на мобе и без устручавања говоре нематерњи језик. Описао је ситуацију са једног посела Срба и Црногораца на којем се слушала и албанска музика, што је испровоцирало једног госта који је замерио да то није „наше“ већ „шиптарско“. Он је избачен са седељке. У сличном контексту помиње и случај извесног Нимона Подримаја, који се тек вратио из затвора. Када су комшије Албанци пришли да му појеле добродошлицу Подримај се похвалио да њему дугују слободу коју су „стекли“ 1966. Сељаци су му поручили да им такав није потребан.¹²⁴⁵

У Беговом Лукавцу било је солидарности, делила се со и хлеб како се говорило, људи се помагали у добру и злу и међусобно слагали. У Љубенићу код Пећи од старине се међусобно кумовало, а Албанци су у ратовима чували комшије. Како је приметио старац Садри Морина:

„У овом селу мењали су се краљеви, али ником кућа није изгорела.“¹²⁴⁶

Младен Брајовић је 1970. писао о складним односима у Слатини и Церањи, општина Лепосавић, у којима „од памтивека имају повељу братства и јединства“. Момчило Хајдуковић је препричао случај из села Раушић, општина Пећ. Породица Мулић изгубила је сина Наима и опростила крв породици возача Петра Вулића. Да је дошло до крвне освете трагедија би била потпуна будући да је доказано да возач није био крив. Аутор описује мирење:

¹²⁴⁴ Р. Златановић, Добри језик Понеша, *Јединство*, 30. октобар 1967, бр. 44, 8.

¹²⁴⁵ А., Примери, *Јединство*, 22. јул 1968, бр. 30, 8.

¹²⁴⁶ Д. Мићковић, Деценијама смо живели сложено, *Јединство*, 19. август 1968, бр. 34, 8; Б. Микић, Сложни Љубенићани, *Јединство*, 13. јануар 1969, бр. 3, 7.

„Издвојише се Мулићи и после кратког већања опет су међу нама. Халит устаде и нему тишину пресече речима: Нека је просто... Пре сам рекао да је још рано, али људи дадоше своје мишљење па се и ја повинујем томе. Зато, Петре Вулићу, нека је проста теби и твојим синовима кривица за смрт нашег Наима! Халит се нађе у загрљају с Петром, а потом с Радомиром. Низ лица присутних сузе потекоше. Уплакани људи похиташе да честитају Халиту. Нек вам је просто и „Нек вам је светао образ“ - био је то рефрен при сваком руковању. Речи старог Петра на чистом албанском језику заробише сузне очи присутних:

- Људи, нек вам је бео образ данас и целог века. Знам шта значи поклонити сина. То се може схватити једино кад се стави рука на своје срце. Верујте ми: био бих тврђи да сам чуо да су ми мртвог Радоја донели или да је згазио своје дете...

- Нека вам је велика част и хвала - рече Радомир, исто на албанском језику. - Ово ваше чојство сведочи о братству и јединству наших народа.“

Догађај се препричавао Метохијом. Складан суживот, макар према писању листа, имала су села Рударе (српско) и Лисица (албанско) у митровачкој општини.¹²⁴⁷

Смрт партијског радника у Витини Ђока Гавриловића 1971. болно су доживели Срби и Албанци из Пожарања, тврдио је Ацо Ракоћевић. Као знак солидарности заћутали су радио апарати међу Албанцима, док су њихове сељанке познате по изолованости излазиле испред дворишта пратећи поворку. Било је и оних Албанаца који су се радовали овој смрти.¹²⁴⁸

Један од лепших примера добросуседства било је Кметовце у гњиланском крају. О томе је говорио локални комуниста Велибор Васковић:

„Могу вам рећи да нас испуњава поносним јединство између људи свих националности. За 27 година живота у слободи нисмо имали ниједан сукоб - живимо као једна породица. Нема овде убистава, притисака, претњи... Годинама се нико ни с ким не парничи. Србин не прави весеље без комшије Албанца. Солидарни

¹²⁴⁷ М. Брајовић, Збратимљена села, *Јединство*, 9. фебруар 1970, бр. 11, 7; М. Хајдуковић, „Проста ти смрт нашег Наима“, *Јединство*, 18. мај 1970, бр. 40, 5; М. Б., Неко као да нам мисли хоће да поквари, *Јединство*, 1. јун 1970, бр. 43, 7.

¹²⁴⁸ А. Ракочевић, Кад погине добар човек, *Јединство*, 5. јул 1971, бр. 53, 8.

смо кад се кућа гради, бунар копа... Спасавамо угрожену летину од стихије. Живи се без злобе.“¹²⁴⁹

У сличном контексту представљено је и Пискоте, општина Ђаковица. У селу са преко 2.000 становника односи су складни, људи заједно радо, добро говоре нематерњи језик и пред надлежним органима скупа заступају интересе села.¹²⁵⁰

О једном гесту се 1972. говорило широм каменичке општине. Возач камиона Чедомир Дунчић прегазео је и убио петогодишњу девојчицу Дриту Хоти. Отац Раиф опростио је крв Дунчићима речима:

„[...] шта да радимо, таква је била судбина. Ја сам изгубио девојчицу, али туга нам је заједничка. Поклањам вам крв моје девојчице.“¹²⁵¹

Интересантно, на више места се сведочи о опросту крви и са тим у вези албанској великодушности. Саобраћајна незгода у којој је возач митровачке болнице Вукоје Утвић у Шипољу, општина Митровица, усмртио Хетема (11) који је изашао из аутобуса збила се 1973. Суд је требало да процени кривицу возача, а у међувремену се страховало да ће ова трагедија изазвати нове. *Јединство* је писало да обичај крвне освете „није својствен напредном Албанцу“. Наиме, Јонуз Бектешевих на челу групе људи посетио је ожалошћену породицу и замолио да се крв опрости. Породица Ука је пристала и позвала Утвиће да дођу са рођацима и пријатељима на помирење. Бектешевих је окупљенима рекао:

„Највећа људска вредност је држање речи задате пред људима, што је код наших људи цењеније од свега. Зато, пружите руку помирења, руку опроштаја, нека смрт малог Хетема, коју нико од нас желео, чију младост сви жалимо, роди нову љубав између породице Ука и Утвић и између људи ова два суседна краја.“

Породице су се измириле, а породица Ука обећала да ће узвратити посету Утвићима у Ибарском Колашину.¹²⁵²

¹²⁴⁹ Т. Милић, Пример братства и јединства, *Јединство*, 27. новембар и 2. децембар 1971, бр. 95–96, 12.

¹²⁵⁰ Д. Прентић, Дошљаке дочекују с погачом, *Јединство*, 23. октобар 1972, бр. 85, 7.

¹²⁵¹ Д. Митровић, Туга нам је заједничка, *Јединство*, 14. август 1972, бр. 65, 3. О крвној освети код Албанаца вид. М. Р. Ђуричић, *Чувари бесе*, Београд 1979; М. Karan, *Krvna osveta*, Beograd 1985.

¹²⁵² М. Брајовић, Проста ти Хетемова смрт!, *Јединство*, 13. август 1971, бр. 65, 5.

Драгутин Прентић је писао 1976. о добросуседству у Оризу, општина Таковица. О томе је разговарао са два старија човека Мушаком Беришом и Јанком Вукчевићем. Бериша је говорио о одличним односима две заједнице, а сећао се и да су се Албанци радовали повратку прогнаних након рата. Вукчевић је говорио у сличном духу:

„Од нашег повратка 1945. године, када су нас срдечно дочекали Мушак, Бард, Зеф, Марко, Сокољ и други са својим породицама, до данас није било ни обичне дечје свађе. У тешким и неродним годинама делили смо и залогаје хлеба. Код нас се не може догодити да неко има, а неко нема. Традицију добрих међукомшијских односа и братског живљења настављају млађи. Зато се албански у црногорским кућама говори као српски, а српски у албанским кућама као албански. Не бих могао замислити ни једно весеље, ни један скуп у којем крај нас не би били Мушак, Бард, Сокољ...“¹²⁵³

Јединство је 1977. писало о пријатељству између Сабита Агушија и Зарка Младеновића из Жегре, општина Гњилане. Они су се међусобно помагали у раду са земљом и стоком и на тај начин следили образац понашања својих родитеља, који су, такође, били пријатељи.¹²⁵⁴

6.2.2 Политика

Политика је популарисала промене настале пленумом. Међунационални односи на Косову посматрани су својеврсном брионском „диоптријом“. Крајем 1966. Драгош Ивановић писаће о дугој традицији добрих односа уз забринутост што Срби и Црногорци остварују већу пропорционалну заступљеност у структури запослених (не помиње њихову бољу квалификациону структуру у односу на Албанце) и што не знају или не желе да уче „шиптарски“ језик (не помиње да је српскохрватски језик службени). Такву вештачку равнотежу прави и Веско Ивановић коментаром о прослави православне 1967. Приватну прославу грађана

¹²⁵³ Д. Прентић, Увек смо живели у слози, *Јединство*, 22. март 1976, бр. 23, 12.

¹²⁵⁴ Р. Стоиљковић, Рад је збрлатимио Сабита и Зарка, *Јединство*, 29. август 1977, бр. 124, 9. Фудбалер „Трепче“ Фисник Адеми казаће за *Политику* на одличном српском да је одрастао у стамбеној згради где је једино његова породица била албанска. За комшије су га везивале најлепше успомене. М. Гојковић, Прича друга Фиса, *Политика*, 11. фебруар 1976, бр. 22402, 11.

описао је као националистичко лумповање Срба и Црногораца. Истине ради, поменуо је и окупљање Албанаца у „Косовском божуру“.¹²⁵⁵

Иако *Политику*, као што смо рекли, није занимао положај Срба и Црногораца у једном чланку се бавила положајем београдских Албанаца (махом људи на привременом раду). Читамо да су надлежни органи Београда и Косова предложили низ мера са циљем да се београдским Албанцима олакша живот у главном граду. Те 1967. практично није било ниједног чланка о нападима на личност и имовину Срба и Црногораца, али се писало о незнатној популацији Албанаца.¹²⁵⁶

На странама листа је 1968. вођена полемика о јавној употреби термина „Шиптар“ и „шиптарски језик“. У чланку професора права Ђорђа Рашовића „Једна лоша навика“, написаном поводом 60 година усвајања албанског јединственог писма, критикована је као заостала пракса коришћење ових термина. Студент Радован Томашевић одговорио је професору да су термини исправни с обзиром на чињеницу да они себе и свој језик баш тако називају. Приштински студент Зенун Реџеџи је оправдавао, иначе, терминолошке промене и позвао албанологе и историчаре да се укључе у дискусију.¹²⁵⁷

Нешто конкретније о међунационалним односима писано је тек 1971. Мирко Бекић је за саговорнике имао главног и одговорног уредника листа *Jeta e re* Есада Мекулија, декана Правно-економског факултета у Приштини Суриу Поповција, директора текстилног предузећа „Косовка“ Владу Ковачевића и његовог заменика Рашу Врбицу. Мекули је изнео став да се две заједнице мало познају и сходно томе пате од предрасуда, а Поповци да будућност Албанаца не може бити у сукобу са српским народом. Ковачевић је приметио да људи одавде одлазе зато што у новој средини нема отворених националних питања. Аутор је закључио да би могло бити

¹²⁵⁵ Д. Ивановић, За нова питања - нови одговори, *Политика*, 16. новембар 1966, бр. 19081, 7; В. Ивановић, Рђава вест, *Политика*, 28. јануар 1967, бр. 19150, 7. На седници ИК ПК СКС за КМ од 20. јануара 1967. први који је осудио прославу био је Илија Вакић, позвавши да се идејно-политички оцени догађај. DAS, Д-2, РК СКК, к. 4, бр. 3454, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta PK SKS održanog 20. I. 1967. g.

¹²⁵⁶ Аноним, Шиптарима у Београду - бољи услови живота, *Политика*, 15. новембар 1967, бр. 19439, 6.

¹²⁵⁷ Р. Томашевић, Албански или шиптарски језик?, *Политика*, 23. фебруар 1968, бр. 19535, 5; 3. Реџеџи, Неприхватљиви делитантизам, *Политика*, 2. март 1968, бр. 19543, 5; Н. Б. Раслапчевић, Како је уставом предвиђено, *Политика*, 2. март 1968, 5.

опасно ако Албанци дозволе успон сопственог национализма у условима када представљају већину становништва.¹²⁵⁸

Јавност је исте године упозната и са спором београдског предузећа „Рад“ и вучитрнског „Косово“. У центру Митровице око 150 албанских радника срушило је ограду на објекту „Југобанке“, који је требало да гради „Рад“. Овоме је претходило спор око власништва земљишта између „Косова“ и „Југобанке“ решен у корист „Југобанке“. Вучитрнци нису испоштовали препоруку митровачког ОК да се цела ствар најпре дефинитивно рашчисти. Ситуација је била напета и претила да прерасте у прави међунационални сукоб.¹²⁵⁹

Васко Ивановић је 1971. писао о случају о којем се шапутало Призреном. Реч је о спору функционера службе Крсте Танасковића и председника Окружног суда Ника Љумензија, који су се, како су сами посведочили, посвађали и помирили. Инцидент је, наводно, био невезан за националне односе. По граду се спекулисало да је другачије уз оцену да се служба боље односи према Србима и Црногорцима, а суд према Албанцима. Танасковић и Љумензи премештени су на друга радна места што су, међутим, доживели као казну. Председник СО Зоран Ајтић је објаснио како је посреди градских прича незадовољство економском ситуацијом. Како је аутора интересовало опадање броја Срба и Црногораца Ајтић је и то повезао са разлозима економске природе уз опаску да има и албанског национализма.¹²⁶⁰

Исти аутор је разговарао са секретаром Универзитетског комитета СК Куртешом Салихуом на тему студентских протеста Срба и Црногораца актуелних те 1971. Салиху је тврдио да су студенти Срби и Црногорци превише заокупљени учењем а премало ангажманом у друштвено-политичким организацијама, те да превише читају штампу на српском која догађајима даје призив сензационализма. Признао је да постоји одлив стручњака уз напомену да су они овде потребни и да ће их задржати и по цену непопуларних административних мера. Критиковао је јавност да непотребно сумњичи све Албанце за сепаратизам.¹²⁶¹

¹²⁵⁸ М. Ђекић, Дуг живот једног мита, *Политика*, 1. април 1971, бр. 20650, 7.

¹²⁵⁹ Н. Селмановић, Радници предузећа „Косово“ срушили ограду београдског „Рада“, *Политика*, 21. мај 1971, бр. 20698, 10; В. Ивановић, Н. Селмановић, Корак до несреће, *Политика*, 8. јун 1971, бр. 20716, 7.

¹²⁶⁰ В. Ивановић, Случај је размотрен, *Политика*, 9. јун 1971, бр. 20717, 7.

¹²⁶¹ Исти, Потребне су једно, могућности друго, *Политика*, 12. јун 1971, бр. 20720, 6.

Иако по наслову чланак Звонка Логара „Ко се и зашто исељава“ делује провокативно за нашу тему у њему се тек указује на различита мишљења комуниста Албанаца и Срба / Црногораца поводом резултата пописа 1971, који су наговестили да постоји проблем исељавања. Дубље анализе није било.¹²⁶²

Васко Ивановић и Нијаз Селмановић пратили су 1972. ситуацију у пећком предузећу „Рамиз Садику“, оптерећену економским и међунационалним проблемима. На лицу места су чули да су ранији међунационални проблеми преувеличани и да је у питању мали број „непријатеља“. Ново руководство хвалило се да је поставило фабрику на здраве ноге, са посла искључило низ директора и радника и повратило поверење („није забележен ниједан националистички гест, ниједан израз антипатије. Људи су се једном опекли, а једном отрезли“). Новинарима је одговорено да нема одласка кадрова. У чланку „Стручњаци напуштају Призрен“, публикованом исте године, сазнајемо да призренске власти разматрају проблем исељавања након што се дуго времена нико тиме није бавио.¹²⁶³

Политика је 1974. разговарала са ректором УП Идризом Ајетијем. На опаску да стручњаци одлазе због бољих животних услова и зараде ректор је одговорио да то није истина и да обично остају овде. Уосталом, политичко стање на Косову је такво, казаће том приликом Ајети, да се и Албанци који су због посла отишли враћају назад. У чланку „Липљански споменици“ Тома Милић примећује да шест нација у овој општини живи сложено на чему могу да им позавиде многе средине. Он је, ипак, стидљиво признао 1975. да постоји проблем исељавања стручњака, али као последица бољих животних и радних услова. На другом месту поменуће флукуацију кадрова у Ђаковици, иако није навео о коме се конкретно ради. Говорећи о политичком стању у Приштини 1977. приметио је извештај о страху општинских органа да се стручњаци као приоритетна група не одселе. Није, међутим, открио националност и мотиве оних који би да оду, али је похвалио напоре да се задрже бољим платама и становима.¹²⁶⁴

¹²⁶² З. Логар, Ко се и зашто исељава, *Политика*, 11. јул 1971, бр. 20748, 7.

¹²⁶³ В. Ивановић, Н. Селмановић, Шта би рекао Рамиз, *Политика*, 25. јун 1972, бр. 21092, 9; И. Костић, Стручњаци напуштају Призрен, *Политика*, 19. септембар 1972, бр. 21178, 6.

¹²⁶⁴ Аноним, Први лекари Косова, *Политика*, 29. март 1974, бр. 21724, 7; Т. Милић, Липљански споменици, *Политика*, 21. април 1974, бр. 21747, 12; Исти, Потрага за стручњацима, *Политика*, 4. фебруар 1975, бр. 22030, 7; Исти, Ђаковички путеви наде, *Политика*, 3. август 1975, бр. 22208, 12; Исти, Приштина зове стручњаке, *Политика*, 31. август 1977, бр. 22954, 10.

У рубрици „Међу нама“ објављено је више писама читалаца са Косова, али се у само неколико њих наговештавају одређени проблеми српско-црногорске заједнице. Три писма су из 1976. Анте Баковић из Призрена сведочи да је у Грачаници затекао оскрнављене фреске са урезаним „Баца“ („Оно што знам јесте да је дивљак из нашег доба. И да је писмен“). Милан Гајовић из Првог тунела код Митровице указао је на скрнављење српског православног гробља у граду („Много лепих и скупих споменика је порушено. Гомила костију и лобања избила је из земље. Око њих стока пасе. Жицу, којом је гробље било ограђено, неко је однео“). Предложио је да се гробље огради и поставе чувари. Стоилко Станишић из Пожарања писао је о демолираном споменику српским четницима (борци против Османлија) уз предлог да се поправи и достојно постави у знак сећања на 16 страдалих. Три писма су из 1979. Жарко Марковић сведочи о својој намери да напусти Косово када нађе одговарајући посао будући да није примљен на конкурс за техничара-енергетичара на београдском аеродрому. Београђанин Бајо Вукић је, такође, у Грачаници затекао оскрнављене фреске, а у Призрену коње везане око Богородице Љевишке где им се даје сено и ту праве нечистоћу. Љ. К. је поменуо крађу у вучитрнској цркви.¹²⁶⁵

Писање листа од 1978. до демонстрација, усталом као и раније, не оставља могућност да говоримо о битнијим међунационалним проблемима. *Политика* је објавила резултате анкете приштинског Института за друштвена истраживања при Правном факултету из 1978. Одговоре на питање о међунационалним односима дало је 751 лице - веома добрим оценило их је 32%, добрим 38%, задовољавајућим 12% и незадовољавајућим 3% (није одговорило 1%). Аутору Зејнелу Зејнелију се ове бројке нису чиниле спорним да би о њима дискутовао. Веселин Симоновић је за потребе новинског чланка разговарао са старином Михаилом Лакићевићем из Дашиновца код Дечана. Лакићевић се посебно хвалио слогом Црногораца и Албанаца („просто дишу једном душом“). Да то, међутим, није тако показују резултати три пописа на којима се види да су Црногорци доживели велику

¹²⁶⁵ А. Баковић, Правац у уметности баџизам, *Политика*, 30. март 1976, бр. 22444, 16; М. Гајовић, Молитва за једно гробље, *Политика*, 26. мај 1976, бр. 22499, 20; С. Станишић, Споменик се сам не усправља, *Политика*, 26. новембар 1976, бр. 22682, 18; Ж. Марковић, „Загубљени“ професор, *Политика*, 7. фебруар 1978, бр. 23110, 13; Б. Вукић, Ризница споменика, *Политика*, 23. април 1979, бр. 23544, 12; Љ. К., Лопови крали уз запаљене свеће, *Политика*, 17. август 1979, бр. 23658, 10.

депопулацију. Павле Косин је 1979. разговарао са председником СО Исток Чаславом Бојанићем о политичким актуелностима у општини. Бојанић је оценио да проблем иселјавања постоји (посебно стручњака), али да су посреди економски разлози. Ранко Ђукић и Зејнел Зејнели примећују 1980. да на Косову сви једнодушно осуђују национализам, да се на најлепши начин реализује идеја братства и јединства и да је повезаност Албанаца са Југославијом судбинска. Да је то била неутемељена оцена, иначе једна од честих у новинском и партијском свету, не би требало посебно наглашавати. Ђукић у једном од наредних чланака говори о Косову где људи слободно шетају корзом, а поред матерњег без присиле говоре и друге језике. Такву идилу, како је записао, ремете „лажи“ српских националиста („паразитска појава“) о „тобожњој угрожености“ и они непрестано сеју неповерење у Албанце и СК, премда су грађани осетљиви према и најмањој појави национализма. За Ђукића је то смишљена политичка игра са циљем подривања Косова.¹²⁶⁶

У тек два чланка од 1978. до демонстрација наговештавају се одређени проблеми. Милорад Добрић говорио је о компликацијама насталим изградњом хидросистема. Изградња је довела до потапања прилаза путу са мостом, што је умногоме отежало свакодневни живот људи. Из дирекције хидросистема нагостили су могућност да се изгради заобилазни пут до Рибарића или да се великим мостом премости будуће језеро. Добрић је приметио да због лоших услова Брњачани, посебно млади, масовно одлазе („Убрзаним кораком напуштају своје простране ливаде, пропланке, бистре реке пуне пастрмки, миришљаву боровину која се простире унедоглед“) и остају махом старије особе.¹²⁶⁷

У чланку Нијаза Селмановића „Зашто одлазе лекари“ не говори се директно о Србима и Црногорцима као лекарима који напуштају митровачки Медицински центар, али се то на основу других сведочанстава може претпоставити. Директор Енвер Хацију указивао је на одлазак специјалиста, посебно у Нови Пазар. Приметио је да лекари као разлоге одласка наводе загађеност животне средине,

¹²⁶⁶ З. Зејнели, Какви су међунационални односи у вашој средини, *Политика*, 19. април 1978, бр. 23181, 8; В. Симоновић, Стогодишњак још чита новине, *Политика*, 26. јун 1978, бр. 23247, 10; П. Косин, Старт отежава напредак, *Политика*, 13. август 1979, бр. 23654, 6; Р. Ђукић, З. Зејнели, Тражи се име за успехе, *Политика*, 30. март 1980, бр. 23880, 8; Р. Ђукић, Моћ заједништва, *Политика*, 31. март 1980, бр. 23881, 5.

¹²⁶⁷ М. Добрић, Три дана до општине, *Политика*, 14. август 1978, бр. 23296, 9.

разне породичне и економске мотиве и тек на крају „наводно“ лоше међуљудске односе (није навео шта под тим подразумева). Пазарски руководиоци су проценили да им се више исплати да плате искусног специјалисту него да годинама школују свог. Митровица се као град који се поносио бројем специјалиста нашла у незавидној ситуацији.¹²⁶⁸

6.2.3 НИИ

НИИ се јула 1966. нашао на удару критике Добривоја Радосављевића због објављивања песме „Онамо намо“. Радосављевић је упутио коментар редакцији да је ова песма била корисна у борби за национално ослобођење, али да се у условима након пленума једино може протумачити као шовинистички позив против равноправности Албанаца. Радосављевић је у писму листу децидно изјавио да се Срби морају стидети због положаја Албанаца пре пленума. Редакција се, вероватно заплашена, сложила да песми није место на странама листа уз изговор да је требало да буде објављена јуна (пре пленума).¹²⁶⁹

Можда је и ово најубедљивији показатељ колико се поштовала партијска реч. Зато и не чуди да се две године касније *НИИ* сложио са оценом да излагања Добрице Ћосића и Јована Марјановића имају националистички призив. Лист је малтене прећутао и новембарске демонстрације. То је у толикој мери скандалозно ако знамо да је будно пратио политичка дешавања широм планете. Истине ради, пренет је разговор *Политике* са Али Шукријом у којем он релативизује цео догађај. И док је Шукрија умиривао београдску јавност и непрестано подсећао на „грехе“ Србије, Ћосић и Марјановић нису ни добили прилику да појасне смисао својих ставова.¹²⁷⁰

¹²⁶⁸ Н. Селмановић, Зашто одлазе лекари, *Политика*, 27. октобар 1980, бр. 24089, 9. Илија Вакић је 14. јула 1982. на седници југословенског Председништва коментарисао одлазак лекара:

„Сваки жели да дође на ВМА да ради, а не у приштинску болницу, или у митровачку болницу као лекар, поготову ти који имају субспецијализацију и имена су у медицинском свету.“ АЈ, 803, к. 131, *Stenografske beleške sa sednice Predsedništva SFRJ, održane 14. jula 1982. godine, u Beogradu, sa роčetком u 10.00 časova.*

¹²⁶⁹ Д. Радосављевић, Поводом објављивања песме „Онамо намо!...“ у *НИИ-у*, *НИИ*, 16. октобар 1966, бр. 823, 2.

¹²⁷⁰ Аноним, Комунисти и национална равноправност, *НИИ*, 2. јун 1968, бр. 2, 2; Аноним, Шта је највећа опасност на Космету, *НИИ*, 8. децембар 1968, бр. 935, 3.

Ни суштински битна тема уставног преобликовања Србије и Југославије није третирана као значајна. *НИН* је марта 1969. разговарао са Петром Стамболићем. На том месту је Стамболић оценио да већа самосталност покрајина није претња по државност Србије и да тиме односи у њој неће постати комплекснији. Прави је тренутак, казаће даље, да се зауставе српски шовинисти који догађаје „експлоатишу у своју корист“. Ако ништа друго Стамболићев наступ врло убедљиво показује политичку незрелост а, пре свега, опортунизам српских комуниста.¹²⁷¹

У *НИН*-у се могло причитати да се члану СИБ-а Мирјани Крстинић на седници маја 1970. више пута омакло „Република Косово“, а да је посланици као прави „кавалери“, како стоји у оригиналу, нису исправили. Цавид Нимани ће јој, чак, упутити позив да дође у посету. Наредне године историчар уметности Динко Давидов упозориће јавност на скандал са изложбе „Уметност Југославије од праисторије до наших дана“ у Паризу када је у неколико наврата поред имена Косово изостављено да је реч о делу Србије. Давидов је био убеђен да је то урађено намерно. Наравно, око његовог текста није се повела расправа, иако је у рубрици „Одјаци“ писано о далеко безначајнијим стварима.¹²⁷²

Ни привредна клима није битније разматрана. Вредан помена јесте коментар Милоша Мишовића 1969. да у остатку Србије има више региона који би се по истим економским параметрима могли сматрати неразвијеним на републичком нивоу, а не добијају никакву посебну помоћ као Косово.¹²⁷³

Међунационални односи маргинална су тема до демонстрација 1981. Изузетака је било. Новинари Милоје Легетић и Бранислав Милошевић су боравили на Косову и након разговора са педесетак јавних личности стекли утисак да код неалбанаца постоји страх од албанске доминације. Њихови саговорници, међутим, тврдили су супротно. Председник ИВ Косова Илија Вакић одбацио је „шапутања“ о поремећеним међунационалним односима, а потпредседник Реџај Сурои изнео оцену да је страх неоснован. Сурои је објашњавао да су Срби и Црногорци

¹²⁷¹ Аноним, Зашто се национални односи „заоштравају“, *НИН*, 2. март 1969, бр. 947, 3, 6.

¹²⁷² Аноним, Људи - вести, *НИН*, 24. мај 1970, бр. 1011, 6; Д. Давидов, Уметничка карта, *НИН*, 28. март 1971, бр. 1055, 2.

¹²⁷³ М. Мишовић, *Димензије неразвијености*, 6.

заплашени усклађивањем националне структуре запослених са националном структуром становништва, процесом који резултира померањем „личности на важним административним и друштвеним положајима“. Новинари су били прилично изненађени функционисањем националног кључа при запошљавању („Долазећи из других крајева Југославије, спољном посматрачу се чини да је стигао на другу планету кад се упозна с различитим системима и кључевима за запошљавање“). На ту тему саговорници су били директор „Трепче“ Велимир Радуновић и поменути Сурои. Они су за читаоце рекли да нема бојазни од дискриминације и да се сада запошљавање, заправо, спроводи еластичније и ближе националној структури у микрорегији за разлику од ранијег периода када је примењиван чист национални кључ одмерен према укупној националној структури у Покрајини. Систем је асполутно исправан, објашњавали су, јер упоредо инсистира на квалификованости будући да се само у случајевима једнаких квалификација примењује национални кључ док се код дефицитарних квалификација одбацују сви кључеви. Као да нису апсолутно веровали саговорницима, аутори су прибележили и следеће:

„Чули смо и ово. Срби сељаци под притиском несносних политичких прилика напуштају Косово и селе се у Београд, Краљево, Пожаревац, Војводину... Овај закључак чули смо неједном и не од једног човека. Тачним подацима нико не располаже па нисмо могли ни проверити. Али неједном или не од једног човека чули смо исто тако да на Косову један хектар земље стаје до 5 па и више милиона старих динара за који се новац у Војводини може купити читав земљишни максимум.“

И у наставку:

„Чули смо приче о томе да инжењери Срби и Црногорци напуштају Трепчу и Косово да би своја места уступили неквалификованим припадницима националности. Директор Трепче и потпредседник Извршног већа признају да је то истина али истичу и то да су на упражњена „српска и црногорска“ места долазили опет и Срби и Црногорци а не [...] Албанци или Турци. Међутим, кад је реч о томе Радуновић нам скреће пажњу на један моменат који се не сме изгубити из вида. Већина инжењера и економиста који су напустили Трепчу, запослили су се у

великим спољнотрговинским или индустријским предузећима у Србији или другим крајевима Југославије уз двоструко па и троструко већа примања него што су их на Косову могли добијати. Приходи инжењера и других стручњака у Трепчи кретали су се деценијама испод свих за ову квалификацију у Југославији. Сам генерални директор Трепче је преко 10 година примао мање приходе него што га примају неки рецепционари у београдским, загребачким или љубљанским хотелима.¹²⁷⁴

Исти аутори у чланку „Пећке двосмислице“ (1971) анализирају нарушене међунационалне односе у предузећу „Рамиз Садику“. Овде је ствар дошла до усијања након инцидента на улазној капији када је четворици запослених Црногораца забрањен улазак, а један од њих затворен у собу где је вређан. У предузећу је пре инцидента владала лоша атмосфера због сукоба групе радника-неалбанаца са директором Мусом Бекчелијем. Радници су тражили смену, а он одбијао да се повуче док се не отклони и најмања сумња на његову одговорност због лошег пословања. Бранио се тврдњом да се „Црвена застава“ из Крагујевца питала у говотово свим аспектима пословања фабрике и тиме порицао сопствену одговорност. Новинари су приликом боравка овде уочили исписане пароле које симболичком неодолјиво подсећају на оне из демонстрација 1968. године („Срби и Црногорци су руководиоци“, „Дали сте нам техничку помоћ да бисте нас шпијунирали“, „Што намећете вашу вољу“, „Ми радимо, ви носите плодове“, „Ви нас експлоатишете“, „Хоћемо стручњаке из Македоније, Хрватске и Словеније“). Вук Драшковић, тада младо новинарско перо *НИН*-а, писао је о нарушеним међунационалним односима у „Трепчи“.¹²⁷⁵

Милоје Легетић је 1971. у ауторском чланку указивао на подељена мишљења у вези пописа и исељавања. У дискусију се тим поводом укључио новинар Стане Станич. Словенац је за *НИН* писао да се из резултата пописа долази до закључка о досељавању Албанаца и исељавању Срба и Црногораца, позивајући се на податке директора Завода за статистику Србије Живојина Кржалића. Према Кржалићу, негативан миграциони салдо Косова првенствено је последица

¹²⁷⁴ М. Легетић, Б. Милошевић, *Сиромашни богаташ*, 30–34.

¹²⁷⁵ Исти, Пећке двосмислице, *НИН*, 28. фебруар 1971, бр. 1051, 14–15; В. Драшковић, Штрајк који не престаје, *НИН*, 5. септембар 1971, бр. 1078, 18; Аноним, Испад у пећкој фабрици, *Политика*, 23. фебруар 1971, бр. 20613, 6; Аноним, Муса Бекчели искључен из СК, *Политика*, 16. јун 1971, бр. 20724, 8.

исељавања. Број Срба, наводи Кржалић, за десет година порастао је за 1.525 људи иако их је према процени морало бити 47.000 више, што говори да је „поједен“ њихов укупни природни прираштај; број Црногораца за десет година смањен је за 6.060 људи, али је стварни губитак ако се узме у обзир очекивани природни прираштај износио 14.500.¹²⁷⁶

Крајем 1971. писано је и на тему дискриминације студената на српском. Владо Милетић је изнео тврдњу да су неалбанци прегласавани и уопште били неравноправни при упису, смештају у домове, доделама кредита / стипендија. Све до коментара Стевана Тасића 1974. да је национално-верски колорит становништва на Косову компликован до мере да и најмања ситница може покварити међунационалне односе ништа конкретно није писано. Саговорници листа 1978. били су Махмут Бакали и Рецеп Зогај и том приликом изричито тврдили да је национализам потучен и да егзистира на друштвеним маргинама уз познату парољу да не сме бити опуштања јер се може „повампирити“.¹²⁷⁷

Новинари *НИН-а* били су крајем године на Косову. Ту су изнова уверавани да разлога за песимизам нема. Члан Председништа ПК Агим Затрићи одбацио је као неосноване гласине да је Косово место одакле ће кренути процес разбијања Југославије, а квалитет међунационалних односа довео у директну везу са развојем самоуправљања („Тамо где имамо развијене самоуправне односе, где је стабилизван делегатски систем, где су радници у прилици да одлучују - имамо стабилне и међунационалне и међуљудске односе“). У сличном духу говорили су директори „Рилиндје“ и „Јединства“ Рецеп Зогај и Милан Шешлија са заједничком оценом да никада није било веће међунационално поверење. Посебно је на таквој формулацији инсистирао Зогај („Међунационални односи никада нису били бољи, ако ни због чега другог, а оно због тога што то више није табу-тема“). Зогај и Шешлија су као основни извор национализма препознали економско заостајање. Пажљивом оку неће промаћи да је то у складу тактике Махмута Бакалија и СКК да се било који озбиљнији друштвени проблем оправдава економским заостајањем.

¹²⁷⁶ М. Легетић, Отворени разговори косовски, *НИН*, 27. јун 1971, бр. 1068, 12–13; С. Станич, Косовска статистика, *НИН*, 22. август 1971, бр. 1076, 18–20.

¹²⁷⁷ В. Милетић, Речито ћутање, *НИН*, 5. децембар 1971, бр. 1091, 14–16; С. Тасић, *Косову се жури*, 12–13; Д. Јовановић, *Животна трка*, 9–11.

Зогај је то поткрепио податком да се за по једно место дактилографа на албанском и српском јавља 200 кандидата за прво и 30 за друго, па много људи остаје и даље незапослено и то води у национализам. Међутим, политичко расположење је, како је закључио, изнад материјалне основе. Шешлија је слично резонувао, навевши као пример да у једној сиромашној средини било каква додела стана може попримити и међунационални карактер.¹²⁷⁸

УП је био предмет неколико чланака на основу којих можемо поредити изјаве руководилаца пре и након демонстрација 1981. Новинарима није промакло да је реч о „универзитетској експлозији“ у којој брзина и начин на који Приштина израста у универзитетски град представљају посебан феномен. Ректор Идриз Ајети тврдиће 1975. да је квалитет институције на југословенском нивоу уз ограду да је настава на албанском и даље слабија, а проректор Фериз Краснићи додаће да је овде подједнако тешко стећи диплому као другде у Југославији. Ректор ће 1980. у разговору са новинарком Слободанком Аст поновити оцену да је квалитет неупитан, а да су пропусти које јавност приговара слични онима у земљи. *НИН* је забележио тврдње појединих студената да се испити своде на учење напамет белешки са предавања услед недостатка уџбеника. Кључна у разговору јесте ректорова оцена да нема ничег проблематичног у чињеници да ће свршени студенти тешко наћи посао („а шта без њих“).¹²⁷⁹

¹²⁷⁸ Ш. Рабреновић, О нацијама отворено, *НИН*, 11. фебруар 1979, бр. 1466, 5–7.

¹²⁷⁹ П. Игња, Универзитетска експлозија, *НИН*, 16. фебруар 1975, бр. 1258, 12–13; С. Аст, Шта добија Косово, *НИН*, 21. децембар 1980, бр. 1564, 15–16.

6.3 Извештавање штампе о дешавањима после демонстрација 1981.

6.3.1 Јединство

Јединство је још учесталије писало о добросуседским односима након демонстрација, вероватно следећи партијску директиву да штампа учествује у смиривању ситуације. На овом месту нећемо говорити о писању листа на тему кварења међунационалних односа од демонстрација из простог разлога јер смо такву тематику распоредили широм текста и тиме би дошло до преклапања.

На једном лист пише о складним односима у селу Стари Качаник, општина Качаник, иначе једином у општини са српско-црногорском популацијом. Саговорници су изјавили да односи нису поремећени ни за време рата ни током демонстрација. Абдула Краснићи је пребројао шест српско-црногорских породица исељених за десет година („С тим породицама и данас смо у контакту. Готово сваке године наврате, посећују нас... И ми одлазимо код њих. Међусобно се позивамо на свадбе и веселја“). Мехмет Краснићи је сведочио о пријатељству са Божидаром Трајковићем и Николом Јовановићем, који су се иселили у Баточину и Аранђеловац. Остали су у контакту са Краснићијем и међусобно се посећивали. Слично Старом Качанику, у Оптеруши код Ораховца Албанци и Срби објашњавали су новинарима да живе у одличним односима без обзира на демонстрације.¹²⁸⁰

Познато је да је немали број Албанаца био критикован и нападан од стране сопствених шовиниста због пријатељског става према Србима и Црногорцима, затим односа према демонстрацијама и осуде национализма и сепаратиза. То се види из представки и жалби упућених на адресу комисије за представке и жалбе ЦК СКС. Након демонстрација Калајџа Рамадан из Призрена захтевао је састанак са председником земље не би ли објаснио ситуацију,¹²⁸¹ Антон Пекај из Клине искључен је из СК јер је кривио покрајинско руководство за пропусте,¹²⁸² преводилац Селим Бљаку из Подујева искључен је из СК и суспендован са посла

¹²⁸⁰ В. Стојковић, Заједништво без парола, *Јединство*, 16. октобар 1981, бр. 246, 8; Д. Прентић, Заједништво које живот значи, *Јединство*, 5. новембар 1981, бр. 263, 8.

¹²⁸¹ DAS, Д-2, Комисија, к. 361, Sednica 19, 30. septembar 1981, Kalajdža Ramadan iz Prizrena, br. 181-722/1357.

¹²⁸² *Isto*, Anton Pekaj iz Kline, Kosovo, br. 284-1136/2126. Искључен је из истих разлога и Ариф Шаља. *Isto*, Predstavka Arif Šalje iz Gnjilana, br. 243-969/1808.

јер је говорио о сепаратизму у врху СО.¹²⁸³ Алија Јакупи из Ђаковице жалио се да га неки сународници сада дискредитују као емигранта јер се одувек дружио са Србима и Црногорцима,¹²⁸⁴ а Рахман Мани је тврдио да трпи прогон јер говори о национализму у радној организацији.¹²⁸⁵

6.3.2 Политика

У *Политици* се демонстрације први пут помињу 22. марта. У питању је коментар Зејнела Зејнелија о седници општинске конференције СК Приштине. Са закашњењем од скоро два месеца писано је о пожару у Пећкој Патријаршији. *Политика* је дуго обмањивала читаоце прећуткивањем проблема или штурим и шаблонским извештајима који више сакривају него што говоре. Извештавала је истовремено и о неким маргиналним темама. Тако је у неколико наврата писано да су косовски Албанци у Америци осудили демонстрације, а чланови детроитског друштва „Беса“ донели прву Штафету младости. Тенденциозно су описивани и резултати у косовској привреди. Желео се наметнути утисак да су Албанци у емиграцији листом уз партијску политику и да косовска привреда није угрожена.¹²⁸⁶

Временом је учесталије писано о различитим аспектима косовског проблема у оквиру којих је иселјавање један од њих. Славољуб Ђукић је позвао да се проговори о проблематичним темама како се југословенско друштво не би опет нашло у чуду „шта се то догодило“. Он је међу првима говорио о страху новинара пред политичарима, нарочито на локалу.¹²⁸⁷

¹²⁸³ *Isto*, Bljaku Selim iz Podujeva, br. 273-1092/2055.

¹²⁸⁴ *Isto*, Sednica 20, 6. novembar 1981, Predstavka Jakupi Alije iz Đakovice, br. 325-1300/2421.

¹²⁸⁵ *Isto*, k. 362, Sednica 22, 19. februar 1982, Rahman Mani - SAP Kosovo, br. 451-1804/3264.

¹²⁸⁶ З. Зејнели, Сложена економска ситуација, *Политика*, 22. март 1981, бр. 24231, 8; П. Косин, За пожар крив димњак, *Политика*, 28. мај 1981, бр. 24296, 5; Ј. Вавић, Јаки - само заједно, *Политика*, 6. април 1981, бр. 24246, 5; Аноним, Осуда непријатељских испада, *Политика*, 6. април 1981, 5; З. З., Н. С., Живот се враћа у своје токове, *Политика*, 7. април 1981, бр. 24247, 8; Аноним, Сви радни колективи у пуној мобилности, *Политика*, 8. април 1981, бр. 24248, 7; И. К., Повећана производња - најбољи одговор непријатељима, *Политика*, 8. април 1981, 8; Д. Басара, Б. Комљеновић, Удружени интереси руше међе, *Политика*, 2. јун 1981, бр. 24301, 5; С. Лазаревић, Н. Селмановић, Гњиланско спокојство, *Политика*, 23. август 1981, бр. 24383, 10.

¹²⁸⁷ С. Ђукић, Зашто се то догодило?, *Политика*, 12. април 1981, бр. 24252, 7; Исти, Није за штампу, *Политика*, 19. април 1981, бр. 24259, 7.

О привредном аспекту косовског проблема је писао Тихомир Нешић, а о индоктринацији путем уџбеника С. Тодоровић. Жорж Црмарић је у фељтону „Коме је суђено на Косову“ указао на пропусте покрајинског руководства; Александар Прља је писао о извештавању светских листова и тиранског *Гласа народа*; Бошко Јакшић је дао осврт на југословенско-албанске односе, док су Б. Комљеновић и Зејнел Зејнели фокусирали културну сарадњу Косова и Албаније.¹²⁸⁸

Само исељавање дотиче се директно тек на неколико места. У чланку „Хоће ли се иселити Раде Вуковић“ аутор Божидар Милошевић препричава разговор са Вуковићем и његовим првим комшијом Хасаном Ајдинијем. Аутор је приметио да прозор Вуковића гледа право у двориште Ајдинија, што се у албанској заједници од давнина сматрало недопустивим. Ајдинију то није сметало, јер је увек био у складним комшијским односима са Вуковићима. Зато га није радовао одлазак Срба и Црногораца будући да се са придошлицама, како је сам признао, тешко могло мирно живети. Даље сазнајемо да је Вуковић трпео притиске а Ајдини као члан мировног већа покушавао да их изглади. Вуковићева деца нису похађала наставу на српском у родном Беловцу код Подујева, већ су ишла у град. Вуковић је због свих тих разлога намерио да оде и као добром комшији по старом обичају желео да домаћинство прво понуди Ајдинију. Албанац је одбијао ту могућност и молио га да остане, поручујући да ће породица Ајдини пре погинути него дозволити да се Вуковићима нешто лоше догоди. Аутор у овом храбром Албанцу препознаје одраз неких традиционалних вредности овог народа. Бринуло га је, међутим, да Ајдини због пријатељства према Вуковићима може сносити последице.¹²⁸⁹

У чланку „Зашто одлазе“ Зејнел Зејнели дефинише главне разлоге који доводе до исељавања. Издвојио је као екстремна гледишта оно да је исељавање последица искључиво друштвено-економских разлога и друго да је последица

¹²⁸⁸ А. Прља, Како је свет видео Косово, *Политика*, 10. април 1981, бр. 24250, 3; Аноним, Мешање и претње из Тиране, *Политика*, 10. април 1981, 4; Б. Јакшић, Канали комуницирања, *Политика*, 28. мај 1981, бр. 24296, 3; Т. Нешић, Скупо плаћена закашњења, *Политика*, 30. мај 1981, бр. 24298, 7; Б. Комљеновић, Д. Басара, Заокрет у политици инвестирања, *Политика*, 31. мај 1981, бр. 24299, 7; Б. Комљеновић, З. Зејнели, Позиви мимо протокола, *Политика*, 9. јул 1981, бр. 24338, 12; С. Тодоровић, Како нам се зове домовина, *Политика*, 20. август 1981, бр. 24380, 6; Ж. Црмарић, Терор уместо националног романтизма, *Политика*, 20. октобар 1981, 6; Исти, Агенти у улози политичких саветника, *Политика*, 21. октобар 1981, бр. 24442, 6; Исти, Радника и сељака најмање, *Политика*, 22. октобар 1981, бр. 24443, 9.

¹²⁸⁹ Б. Вуковић, Хоће ли се иселити Раде Вуковић?, *Политика*, 5. јул 1981, бр. 24344, 10.

искључиво притиска. Због својих ставова био је испитиван од стране партијске организације којој је припадао. Терећен је за злоупотребу поверљивих материјала, али је доказано да то није био случај. Зејнели није открио како је дошао до одређених сазнања.¹²⁹⁰

Мухарем Дурић је писао о случају Слободана Бијелића запосленог на УП. Њега је, стоји у тексту, пред члановима испитне комисије физички напао колега Ружди Сефа. О случају је обавештена полиција, а Бијелић је поднео захтев за споразумним раскидом сарадње. Иако је увелико спремао дисертацију најавио је одлазак („Овде више не могу да живим и радим“). То је, природно, жалостило његове родитеље будући да им се и ћерка раније преселила у Сокобању. У случају да им оде и син најавили су свој одлазак.¹²⁹¹

Читалац и члан СК Илија Деспотовић из Београда писао је рубрици „Међу нама“ да у одређеним партијским круговима постоји тежња да се занемаре прави узроци исељавања и оно објасни разним друштвено-економским факторима. Као главни узрок исељавања сматрао је политику притиска.¹²⁹²

6.3.3 *Нин*

НИН ће након демонстрација писати о Косову далеко учесталије и критичније, а рубрика „Одједи“ постаће место правих малих „ратова“. Главни и одговорни уредник Душан Симић поносио се таквом приступу косовском проблему:

„Тада смо се посебно били ангажовали око ситуације на Косову, где смо ишли, истина недовољно далеко, али даље од других. Затим, око нелогичности положаја Србије по Уставу из 1974. године. Ту смо тему такође отворили озбиљније и храбрије од других.“

Сећао се критика колега да лист клизи у српски национализам, али и Владимира Бакарића да „копа по цријевима“ и представља „гнијездо контрареволуције“.

¹²⁹⁰ З. Зејнели, Зашто одлазе, *Политика*, 27. октобар 1981, бр. 24448, 7; К. Константиновић, Трагом једног новинског извештаја, *Политика*, 28. октобар 1981, бр. 24449, 6.

¹²⁹¹ М. Дулић, Зашто се пакује магистар Бијелић?, *Политика*, 14. новембар 1981, бр. 24466, 8.

¹²⁹² И. Деспотовић, Контрареволуција и контратумачења, *Политика*, 16. новембар 1981, бр. 24468, 12.

Симић се, међутим, није плашио да ће га републичко руководство сменити. Оно је, пак, показало толерантност и сугерисало му да буде пажљивији.¹²⁹³

У броју од 22. марта *НИН* извештава о пожару у Пећкој Патријаршији, а у једном од наредних бројева бавио се и узроцима пожара. Осумњичених је било неколико. За електричара Богдана Бабарогића сумњало се да није исправно увео струју што је касније одбачено. Сестра Харитина и баштован дали су различите верзије догађаја. Харитина је тврдила да се није ложило дана када је избио пожар, а баштован супротно. Истражни органи сумњали су и на урбанисту Слободана Микића и зидара Андрију Костића, који су 1976. као пројектант и извођач овде радили. С. Станићу се чинило да се олако игнорише могућност да је пожар подметнут будући на познате склоности националиста.¹²⁹⁴

Демонстрације се не помињу до 12. априла и чланка „Живот се нормализује“, који живо сведочи о узбурканој политичкој атмосфери. Одличну реконструкцију дешавања од 11. марта до 1. априла пружа чланак „Како су текли догађаји“. Југ Гризел, бард југословенског новинарства, на самом почетку поручује да овај чланак није „само дуг средстава информисања читаоцима, а поготову не чин пуног задовољавања знатижеље, него и документ за поткрепу политичких оцена демонстрација на Косову“.¹²⁹⁵

Низ аутора у *НИН*-у се након смиревања демонстрација бавило косовском проблематиком. Милош Милошевић је бројем чланака, чини се, предњачио. Непосредно након демонстрација био је уверен да се полако савлађују искушења ванредног стања, у следећој фази хвалио је започети процес диференцијације, а на крају био разочаран резултатима.¹²⁹⁶

¹²⁹³ М. Мишовић, *Naslednici bez testamenta: razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Београд 1999, 173–175.

¹²⁹⁴ Ш. Рабреновић, Конак изгорео ризница спасена, *НИН*, 22. март 1981, бр. 1577, 20–21; С. Станић, Србуље на лечењу, *НИН*, 29. март 1981, бр. 1578, 32; Исти, Фреске позивају на нешто друго, *НИН*, 8. новембар 1981, бр. 1610, 33–35.

¹²⁹⁵ М. Милошевић, Живот се нормализује, *НИН*, 12. април 1981, бр. 1580, 8–9; Ј. Гризел, Како су текли догађаји, *НИН*, 12. април 1981, 9–12.

¹²⁹⁶ М. Милошевић, Остаје много политичког посла, *НИН*, 19. април 1981, бр. 1581, 8–11; Исти, У сложеним условима, *НИН*, 17. мај 1981, бр. 1585, 14–15; М. Милошевић и др., Оставке и остало, *НИН*, 24. мај 1981, бр. 1586, 17–18; М. Милошевић, Окретање путоказа, *НИН*, 31. мај 1981, бр. 1587, 12–14; Исти, Без амнезије, *НИН*, 21. јун 1981, бр. 1590, 13–14; Исти, Акције, промене, тешкоће, *НИН*, 26. јул 1981, бр. 1595, 16–17.

У листу је, такође, писано о диференцијацији, карактеру и програму Велике Албаније, ватреном окршају у Доњем Преказу, игнорисању службеног назива у школским сведочанствима, раду Али Хадрија, албанизацији културних институција, великоалбанској индоктринацији путем уџбеника, југословенско-албанским односима, демонстрацијама у Македонији 1981, неспоразумима српских (југословенских) и албанских историчара у раду на изради *Енциклопедије Југославије* и сл.¹²⁹⁷

Формирали смо пет ширих предметних целина у писању листа о косовској проблематици (уставно питање, економија, УП, међунационални односи, слобода штампе). Иако је само иселјавање доминантан предмет два чланка, оно се, као што је и у целом раду пракса, мора посматрати у ширем контексту.

У *НИН*-у је по избијању кризе као битан проблем препозната недефинисаност уставног положаја Србије. Лист је за саговорнике имао Најдана Пашића, председника Савета за друштвено уређење Србије Радослава Ратковића, секретара Секретаријата за законодавство Србије Миливоја Драшковића и др. Пажљиво је анализиран и ток јунске седнице републичке Скупштине о примени одредби Устава, односно октобарске седнице Удружења за политичке науке Србије на тему односа на релацији Република-покрајине. На овој последњој се представници одговарајућих удружења покрајина нису ни појавили, изузев што је Приштина послала једног делегата који није говорио. Присутни правници сложили су се да је Србија доведена у неравноправан и, шта више, апсурдан положај. *НИН* је пратио и заједнички рад ЦК и ПК крајем децембра 1981. Веровало се, наиме, да

¹²⁹⁷ Аноним, Програм „Велике Албаније“, *НИН*, 19. април 1981, 10–11; А. Тијанић, Како су погинули милиционери, *НИН*, 24. мај 1981, 18–19; П. Игња, Историја у обради, *НИН*, 24. мај 1981, 20–21; М. Кларин, Опасна игра Тиране, *НИН*, 31. мај 1981, 8–10; З. Симић, Два барјака, *НИН*, 14. јун 1981, бр. 1589, 20–22; Р. Саратлић, Дуго затишје, *НИН*, 21. јун 1981, 14–15; Д. Милановић, Чекајући следећу фазу, *НИН*, 28. јун 1981, бр. 1591, 18; Аноним, Пропагандни тероризам, *НИН*, 28. јун 1981, 19–20; А. Новачић, Очекиване оставке, *НИН*, 19. јул 1981, бр. 1594, 7; С. Чашуле, Исти непријатељ, два метода, *НИН*, 19. јул 1981, 17; М. Мишовић, Историја по Хадрију, *НИН*, 2. август 1981, бр. 1596, 33–34; М. Васић, Политичка сабирања, *НИН*, 6. септембар 1981, бр. 1601, 8–9, 11; М. Мишовић, Како не улепшати прошлост, *НИН*, 27. септембар 1981, бр. 1604, 29–31; С. Никшић, *Где је била власт?*, 20–21. Спор око енциклопедије наставио се у пуном обиму и након 1981. АЈ, 803, к. 197, Информација о неким актуелним питањима остваривања уставног положаја САР Косова и СР Србије, Приштина, 24. октобар 1984.

ће то представљати сигуран пут да се у Србији у будућности више говори о заједништву и јединству, а мање о разликама.¹²⁹⁸

Чланци економске природе покушали су да одговоре на питање зашто је дошло до заостајања Косова. Економиста и новинар Мирко Ђекић је узроке видео у нараслој бирократској елити која је приграбила „лавовски део вишка рада и дохотка, располаже њиме користећи га за велелепна здања националне државности, за мегаломанске пројекте и подухвате, за своје извитоперене лидерске амбиције“. Посебно је био критичан према економском сепаратизму покрајина.¹²⁹⁹

Економиста Миладин Кораћ заостајање доводи у везу са демографским бумом. Упоредјујући економске и демографске параметре Косова и Словеније долази до закључка да би развој Косова био далеко обухватнији да није праћен наглим растом популације. Из тог разлога Кораћ је предложио активну демографску политику и указао на важност рационалнијег коришћења средстава.¹³⁰⁰

Професора је оштро критиковао његов приштински колега Муса Лимани. Са Лиманијем се слагао и новинар *Рилиндје* Рустем Ругова. Приштински новинар је био мишљења да људски фактор представља мотор развоја уз добру експлоатацију, а да је заостајање последица погрешне инвестиционе структуре, слабе организације и продуктивности рада, дотрајале технологије и мањка кадра. Извесни Чамил Ндрешај, инжењер из Зрењанина, критиковао је Ругову да се плаши отворене полемике и неаргументовано одбацује критике упућене косовском руководству.¹³⁰¹

НИН је, видимо, омогућио и Албанцима да изнесу своје виђење економског проблема. У том контексту посебно је интересантан разговор са председником Пословодног одбора „Трепче“ Назмијем Микуловцијем будући да су пароле о експлоатацији предузећа биле учестале током демонстрација и пре. Новинар

¹²⁹⁸ С. Никшић, Сметње на везама, *НИН*, 17. мај 1981, 10–12; Исти, Порекло неспоразума, *НИН*, 17. мај 1981, 10–12; Р. Ратковић, Шта каже Устав, *НИН*, 21. јун 1981, 18–19; М. Драшковић, У чему је неспоразум, *НИН*, 21. јун 1981, 20; Д. Јовановић, С. Никшић, Чл. 300, 301., *НИН*, 21. јун 1981, 18–20; С. Никшић, Научници о покрајинама, *НИН*, 1. новембар 1981, 21–21; В. Зечевић и др., Тренутак разрешавања, *НИН*, 27. децембар 1981, 19–21.

¹²⁹⁹ М. Ђекић, Брж развој спорне последице, *НИН*, 20. септембар 1981, бр. 1603, 8–9.

¹³⁰⁰ М. Кораћ, Како смањити разлике, *НИН*, 14. јун 1981, 14–17.

¹³⁰¹ Ђ. Рош, Парадокс, докторе Лимани, *НИН*, 19. јул 1981, 2; Р. Ругова, Свака злоупотреба је штетна, *НИН*, 13. септембар 1981, бр. 1602, 7, 10; Ч. Ндрешај, Недодирљиве истине, *НИН*, 4. октобар 1981, 2.

Светислав Спасојевић дошао је у Митровицу како би на лицу места проверио оправданост пароле „Трепча ради, Београд се гради“. Микуловци је истакао да је парола оправдана са економског гледишта уз ограду да је „Трепча“ експлоатисана идентично као и Бор, Зеница и други велики комплекси у земљи. У том контексту је оценио да је Београд само један у низу градова за који се издвајају средства шире заједнице. „Трепчине“ неуспехе Микуловци је донекле довео у везу са неразумевањем Југославије и Србије, указавши на проблеме са добијањем истражног права уопште („Лакше је, међутим, до такозваног истражног права доћи у Турској, Ираку или Кини него у некој од наших република“) а посебно на територији уже Србије. Критиковао је, такође, државно администрирање цена сировина чиме је „Трепча“ на губитку и упозорио да изостанак већих инвестиција погоршава услове рада и технологију.¹³⁰²

Десетак дана након овог разговора на састанку Привредне коморе Србије Назми Микуловци није био тако критичан. Суочио се са многим критикама.

Крста Јовановић је указао да је само десетак година раније Србија имала одличан закон о рударству и истраживању и оптужио покрајине да су донеле сопствене законе чиме је онемогућено заједничко истраживање и експлоатисање руде.

Директор рудника „Лепосавић“ Миломир Богдановић упозорио је на штетност економског уситњавања и као конкретан пример навео ситуацију да се једна иста јама дели на две производне организације (републичку и покрајинску). Већина учесника показала је заинтересованост за економско заједништво, док је Микуловци био знатно уздржанији.¹³⁰³

У рубрици „Одјечи“ водила се дискусија о економском аспекту косовског проблема. Албанци су тврдили да не постоји дискриминација Срба и Црногораца при запошљавању без обзира на критике да се они исељавају и из тог разлога, док је друга страна заступала гледиште да таква дискриминација постоји. Конкретно, реч је о дискусији између В. Тахирија из Приштине и Живојина Кржалића. Тахири се позивао на чланак *Рилиндје* од 18. јула 1981. који говори о националној структури запослених на Косову и на сазнања до којих је дошао у разговору са

¹³⁰² С. Спасојевић, Границе под земљом, *НИН*, 25. октобар 1981, бр. 1608, 16–17.

¹³⁰³ Исти, Границе под земљом (II), *НИН*, 22. новембар 1981, 19.

секретаром покрајинске Самоуправне интересне заједнице за запошљавање Рефиком Агајом. Подаци на које се Тахири позива само на први поглед потврђују тезу да нема угрожености Срба и Црногораца при запошљавању и да су у том смислу повлашћени. Наиме, Тахири занемарују неке друге параметре које треба поредити.

Табела бр. 23 Статистика В. Тахирија

Учешће у становништу	Учешће у броју запослених	Учешће у броју незапослених
Албанци 77,5%	64,9%	76,1%
Срби 13,2%	25,6%	17,0%
Црногорци 1,7%	4,2%	2,0%

Тахири рачуна да је запослен сваки пети Србин и Црногорац и сваки једанаести Албанац. Та пропорција се у дечанској општини кретала у односу 5 према 25 (пет запослених Срба и Црногораца на 25 запослених Албанаца). Тахири је на основу овога закључио да Срби и Црногорци нису угрожени при запошљавању. Одбацио је, такође, све чешће гласине да УП представља „фабрику“ сумњивих диплома са циљем националиста да преузму што више радних места. Према Тахиријевим подацима незапослено је 256 академски образованих грађана („они су чекали на посао свега неколико месеци, и то више пута тражећи боље радно место“). Из тог разлога је закључио да хиперпродукција диплома не постоји уз контрааргумент да у Београду на посао чека око 4.000 правника („тј. само у једном граду и само из једне струке била је „хиперпродукција“ стручњака за 16 пута већа од такве продукције свих струка на читавом Косову“). Кржалић је одговорио Тахирију да је погрешно прихватити метод којим се служи када анализира националну структуру запослених, јер не консултује круцијално битан податак о старосној структури код Албанаца, Срба и Црногораца. У том контексту Кржалић износи податак да је 1971. Албанаца до 19 година било 505.500 (55,2% њиховог броја), Срба 101.870 (44,6%) и Црногораца 13.423 (42,5%), а разлика се додатно повећала до 1981. иако још нису били доступни резултати пописа. Дакле, у „мору“ незапослених 1971. преко пола милиона су Албанци старости до 19 година којих је скоро пет пута више него

њихових вршњака Срба и Црногораца. Кржалић је био мишљења да се може поредити само за рад способно и запослено становништво, а не укупно и запослено на чему је инсистирао Тахири. Податак о 4.000 незапослених правника у Београду оценио је нетачним, навевши да их је закључно са децембром 1980. било 547. Кржалић је путем листа информисао јавност да на територији уже Србије на 100 становника има 4,67 незапослених, а на Косову 4,54 што убедљиво говори у прилог тези да је развој Покрајине могао бити садржајнији да раст становништва није био толико изражен.¹³⁰⁴

О раду УП је писано у више наврата. Слободанка Аст је у овом робусном систему препознала институционалне основе национализма и сепаратизма. Она је разговарала са низом високих универзитетских функционера. Ако је веровати њима смањен је број студената на друштвеним наукама и повећан на техничким, спроведена је рестриктивна провера новоуписаних и целокупног наставног особља, установљена пракса да будући бруцоши полажу квалификационе испите како би се подигао „озбиљно осумњичени академски ниво“ (осим одличних ученика из директних средњошколских одељења), спроведена контрола кредита и стипендија како би се одстранили националисти и „муватори“ односно контрола наставног плана, програма и уџбеника не би ли се спречила великоалбанска индоктринација. Ректор Минир Души је као приоритет у раду издвојио нормирање јасних критеријума у научном напредовању. Проректор Душан Пејчиновић је упознао јавност да се накнадном провером утврдило да има 28.608 студената, иако се пар месеци раније спекулисало са бројком од 52.000. Утврђено је да је бројка била вештачки увећана из материјалних разлога будући да су високошколске установе финансиране и *per capita*, напоменуо је Пејчиновић.¹³⁰⁵

Председништва Косова и ПК СКК на заједничкој седници 18. септембра усвојили су низ мера у циљу спречавања продора национализма и сепаратизма и побољшања положаја студената на српском. Међутим, УП су и даље оптерећивали исти проблеми. Међу студентима на албанском су се 9. децембра чуле пароле

¹³⁰⁴ В. Тахири, Структура запослених на Косову, *НИН*, 9. август 1981, бр. 1597, 2; Ж. Кржалић, Ненасловљено, *НИН*, 9. август 1981, 2–3.

¹³⁰⁵ С. Аст, Универзитет у Приштини, *НИН*, 12. април 1981, 10–11; Исти, Долазе студенти, *НИН*, 20. септембар 1981, 30–32.

„Хоћемо хлеба“ и „Гладни смо“, које су неодољиво подсећале на оне пролећне. Док је Слободанка Аст била сигурна да социјални услови нису главни узрок оваквог комешања њена саговорница Дрита Доброши, члан ЦК СКЈ и потпредседник покрајинске Скупштине, тврдила је супротно. Она је тврдила да се ствари полако враћају у нормалу, да студенти дају огромну подршку „социјалистичкој, самоуправној политици“ и да је само незнатан број заведених био неповерљив према мерама СК те се кренуло са идејним радом међу њима („Омладинци на пример, нису знали да је економска цена смештаја у дому и исхране 5.000 динара, док они плаћају тек једну петину“). Доброшијева није сумњала ни у политичку исправност наставног особља, тврдећи да је тешко именовати националисте јер делују субверзивно. Одбила је да детаљније прокоментарише случај Али Хадрија, поручила да је он кажњен последњом опоменом и да ће се, уколико затреба, ићи са већом казном.¹³⁰⁶

Теодор Анђелић је разговарао са Миниром Душијем. Сва је прилика да је ректор покушао да минимализује проблеме. Истакао је да јавност непотребно прецењује улогу гостујућих професора уз податак да их је било 1,84% у укупном броју. На питање о Али Хадрију ни он није дао садржајнији одговор већ кратак коментар да се не сме судити на основу писања штампе и да ће Хадријев рад преиспитивати историчари.¹³⁰⁷

На тему иселјавања *НИН* је оставио тек два конкретна чланка истог имена („Зашто одлазе“). Зоран Симић у првом од 7. јуна указује на комплексност проблема:

„Бродећи овом темом, као пучином без краја, новинар се осећа као вага која стално мења равнотежу, како се на један или други тас стављају нове чињенице и нова мишљења. Има небројано много чињеница које ваља узети у обзир за уобличавање судова. Оне могу изгледати међусобно неусклађене и противречне, али су такви управо реални национални и други односи на Косову.“

¹³⁰⁶ АК, 151, Материјали са 98. седнице Председништва САР Косова, одржане 18. септембра, Закључци Председништва САР Косова и Председништва РК СКК са заједничке седнице 18. септембра 1981; С. Аст, *Косовска лица и наличја*, 22–24. О мерама у циљу стабилизације на УП: DAS, Ф-2, РК СКК, к. 30, Информација о активностима на стабилизацији станја на Универзитету.

¹³⁰⁷ Т. Анђелић, *Нова косовска тура*, 12–13.

Симић, ипак, истиче да су притисци такви „да би се човек узнемирио, осетио се несигурним и пожелео да негде другде нађе мир“. Посебно је био критичан према кадровима који су отишли у Београд, који се међу њима „посебно котира“. Указао је на низ конкретних примера притиска. Тако наводи искуство приштинског интелектуалца који одбија да говори о исељавању јер му се „гади“ будући да је ранијих година и најмања алузија о томе, како је рекао, могла одвести у затвор, затим његовог суграђанина који као доказ доноси са терасе пар тешких комада камена којима је гађан прозор, Зорана Алексића из Подујева рањеног у самоодбрани и његовог суграђанина, наставника Миодрага Пауновића, који због разних притисака на послу намерава да се сели и сл. Објективности ради, аутор се позива и на секретара ОК Јакупа Шабанија. Овај тврди да у општини није било притисака изузев неколико пута, а да је Пауновић хваљен и награђиван за свој рад те га чуди његова намера да оде. У чланку се помињу и места са већом концентрацијом исељеника. Као једно такво именује се насеље у предграђу Смедерева које је због неких 200 насељеничких кућа погрдно називају „Вук Бранковић“, затим Обреновац у који се сместио део кадра електрана и „Трепче“, предграђа Крушевца и др.¹³⁰⁸

Аутор другог чланка је Александар Тијанић. У његовом фокусу је новембарски разговор исељеника настањених у смедеревској општини са члановима општинске, покрајинске и републичке комисије за исељавање. Слични разговори су пре тога одржани у Краљеву и Крагујевцу. Од око стотину присутних на скупу у Смедереву (сви исељени 1955–1981) говорило је њих двадесетак. Директни или индиректни притисак осећа се у више изјава:

- Бранко Мишелић, начелник одељења за комуналне послове у Приштини, исељен 1969, тврдио је да су његови проблеми кулминирали када је покушао да спречи демолирање града током демонстрација и да је зато био претучен. Одселио се када је схватио да су демонстранти под „нечијом заштитом“. У Смедереву је постао директор, али је „душом и телом“ остао на Косову где су и даље живели његови рођаци и пријатељи. Говорио је и о случају тазбине са Голеша:

¹³⁰⁸ З. Симић, Зашто одлазе, *НИН*, 7. јун 1981, 17–20.

„Газбина која живи на Голешу жали се да суседи, Албанци, намерно пуштају стоку на њихово имање. Ишао сам у месну заједницу, касније и у СУП, да тражим заштиту за њих. Одговорили су да постоји комисија која решава ову врсту проблема. Ти људи једноставно не схватају - ако из села, због притиска, оде најугледнији домаћин, остали Срби и Црногорци одмах се питају: шта онда ми да чекамо“;

- Светозар Зарић, сељак, Доња Дубница (општина Подујево), исељен 1975:

„Нисмо одлазили из економских разлога, тамо смо имали велика имања. Већина мојих сељана отишла је због сукоба са комшијама Албанцима. Њихова стока је годинама уништавала моју летину. Моју децу су тукли на путу од школе до куће. Зато сам их пребацио у школу удаљену неколико километара, само да иду заобилазним путем. Упркос свему, решио сам да по сваку цену останем у Дубници. Међутим, мало-помало остадох сам. Заређале су се и невоље на послу, па сам два пута проглашен за „вишак радне снаге“. Није се могло више. Прозоре и врата, на кући са пет одељења, заковао сам даскама, оставио тамо десет хектара њива и шума и дошао овде да живим као подстанар. Покушао сам да продам имање, али комшије све купце одбијају претњама да су имање они намерни да купе. Земљу и зграде ценио сам 270 милиона“ - они ми кажу доста је и деведесет. Ја сам овде, тамо комшије секу шуму, њихова стока пасе траву, па сад не морају ни да купују имање. Нису ни луди“;

- Јеротије Петровић, бравар, Ајвалија (општина Приштина), без назнаке о години исељавања:

„Видео сам да је стање лоше када ме је управник затекао да разговарам српски са једним другаром, Горанцем, коме је подвикнуо да са мном говори албански. После неколико дана догодило се да је Реца заспао крај пумпе за воду, па је три стотине рудара чекало да се вода повуче. Неки млад техничар, тек дошао из Крагујевца, пробудио је Рецу, а овај му је због тога сломио два зуба. Момак се спаковао и истог дана вратио у Крагујевац. Тада сам помислио да је можда време да и ја одем. Имао сам хектар и по земље на коју је комшија Албанац бацио око. Одем да покосим траву, кад иза себе чујем нешто клопоће. Окренем се, а мој комшија репетира пиштољ. Питам га: О, комшија, шта ти је то? А он каже: Бежи са њиве, пао ми је

мрак на очи, ништа не видим! Тако ја побегнем, оставим косу, имање и кућу. Дуго нисам могао то да продам што сам сакупио за двадесет две године јамског рада, јер је комшија разгласио да је то његова њива. Имање сам продао уз помоћ једног честитог Албанца, кога сам поштено частио, и он ми је нашао купца из трећег села. Купац, Албанац, имао је пет синова па се није бојао мог комшије. Ја сам му све испричао - и да прети и да тражи моју њиву. Он каже: ко му јебе матер, ја купујем за моје паре“;

Драгомир Стевић, правник из Приштине, исељен 1973:

„Осећам овде моралну обавезу да кажем како су бројни честити Албанци, моји другови, колеге и познаваоци, са којима се и данас сретнем с радошћу. У данашњој ситуацији, верујте ми, њима је најтеже [...]“.

Током разговора низале су се оптужбе на рачун покрајинске власти уз доминирајуће оцене да економски мотиви нису знатније утицали на одлазак („продајом куће, стоке и имања од домаћина постају сиротиња“). Тијанић је приметио да се изјаве у Смедереву нимало не поклапају са изјавама датим пред општинским комисијама на Косову. Вероватно је то била последица чињенице да су људи како би се лакше иселили пред комисијама говорили да не одлазе под притиском. У Смедереву се могло говорити отвореније. На крају разговора један од учесника упитао је Хисенија Преказија да ли се размишља о повратку исељених. Одговор је био можда и најреалнији у том тренутку:

„Ех, кад бисмо за почетак вратили бар двојицу-тројицу, било би то велико охрабрење за све нас [...]“.¹³⁰⁹

Криза 1981. наговестила је радикално преиспитивање улоге штампе. На који начин су локални представници власти доживљавали границе слободе штампе читамо у јунском броју *Политике*. Председник митровачког ОК Саво Комадинић претио је присутним новинарима на седници да ће их по кратком поступку избацити из Партије, јер су објавили више од онога што је одредио. Комадинић је „сугерисао“ да то буде кратка вест о седници ОК на којој су се, међутим, чули дисонантни тонови. *НИН* је, свакако, био ближи струји која је заговарала већу

¹³⁰⁹ А. Тијанић, *Зашто одлазе*, *НИН*, 22. новембар 1981, 20–21.

слободу штампе и отварање незгодних политичких тема. Халит Трнавци писаће да су ондашња средства информисања, посебно на албанском, била и даље затворена према истини што је водило конзервирању постојећег стања. Вероватно због оваквих ставова примио је и претеће писмо, док му је у Митровици демолирана таблица на ауту (београдска).¹³¹⁰

Југ Гризел се сврстао уз Халита Трнавција. Говорио је о дрском атаку Партије на слободу штампе:

„Замера нам се да „претерујемо“, парафразира се изрека о „копању по цревима“, пребацује нам се што инсистирамо на одговорностима одговорних и саветује да имамо поверења и у оне политичаре и интелектуалце на Косову који су допринели да једном броју младих Југословена албанске народности ближи постане идеал Енвер Хоцине стаљинистичке Албаније него њихова властита социјалистичка, самоуправна, демократска Југославија. Испада коначно, по тим оцењивачима, да су највише допринела гушењу контрареволуције она средства информисања која су се најмање ангажовала око Косова.“¹³¹¹

Косовски делегат у савезној Скупштини Милија Ковачевић писаће у *НИН*-у о страху да због симболичног претеривања штампе не дође до „великог прећуткивања“. Била је то алузија на коментаре појединих албанских функционера да писање дела штампе штети борби против национализма.¹³¹²

НИН је покушао да одговори на питање да ли је јавност била благовремено и тачно обавештена о демонстрацијама и ранијим дешавањима. Тему је покренуо политиколог Ненад Кеџмановић тврдњом да у „средствима јавног информисања нисмо добили оно што смо желели и што је требало да добијемо“ и да су штуре информације пре подстицале питања него пружале одговоре. Кеџмановић је резонувао:

„Зашто смо били боље обавијештени о Регановом здравственом стању и Валенсиним политичким недоумицама него о драматичним превирањима кроз која

¹³¹⁰ Н. Селмановић, Уместо самокритике - претња, *Политика*, 6. јун 1981, бр. 24305, 6; Х. Трнавци, Чему - и коме - све то служи, *НИН*, 2. август 1981, 2-3.

¹³¹¹ Ј. Гризел, Неки други тонови, *НИН*, 2. август 1981, 8-9.

¹³¹² М. Ковачевић, Косовска искуства, *НИН*, 12. јул 1981, бр. 1593, 24-25.

су пролазили наши сународници у Покрајини? Није ли у ставу да не треба југословенску јавност узнемиравати вијестима о првим мањим испадима у Покрајини, присутна и својеврсна регионална осјетљивост од које, на жалост, није имуна ниједна наша средина?“¹³¹³

Текст је у рубрици „Одједи“ похвалио новинар Драган Марковић оценом да је реч о квалитетном есеју који препознаје „заостали бирократски манир средстава информисања - да сама себе цензуришу, да чувају од немиких вести срећне душе и мир наших читалаца, да лакирају и преправљају истину“. Александар Новачић је путем листа позвао све критичаре штампе да изнесу чињенице („У противном, сви који су писали о исељавању, па и овај лист, може се осетити погођеним и оклеветаним“). Милан Милошевић је прихватио критику да у писању штампе има и благог претеривања, али „да су о штампи у неколико наврата појединци паушално говорили речником којим се говори о непријатељима“. У том контексту издвојио је Мустафу Рушитија, који је позивао „на бескомпромисну борбу против још увек присутних тенденција у једном делу средстава јавног информисања, а нарочито у појединим илустрованим часописима, који су пишући сензационалистички, једнострано и тенденциозно засејали и сеју националну мржњу и неповерење према прогресивним снагама на Косову, а нарочито у односу на албанску народност“.¹³¹⁴

НИН је поздравио оцену главног и одговорног уредника *Политике експрес* Божидара Богдановића да народ и средства информисања у Србији природно показују већу заинтересованост према Косову од осталих у земљи. Богдановић је био убеђен да постоје и грешке у писању штампе, али уз чврсто веровање да је штампа у Србији помогла у борби против непријатеља. Тврдио је да је посреди

¹³¹³ Н. И. Кеџмановић, Зашто смо били необавештени, *НИН*, 19. април 1981, 16–17; С. Спасојевић, Косово као повод, *НИН*, 26. април 1981, бр. 1582, 9–10. На 18. седници ЦК СКЈ 18. априла Коча Јончић се жалио да је о Косову више сазнао од пријатеља из Краљева којем је породица у Приштини него путем средстава јавног информисања. Са жаљењем је констатовао да се више зна о Салвадору него о косовским дешавањима. АЈ, 507, II/62, prilog 1, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 18. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, održane u Beogradu, 7. aprila 1981. godine sa роčetком u 17,00h.

¹³¹⁴ Д. Марковић, Информисање о Косову, *НИН*, 26. април 1981, 2; А. Новачић, Информисање о Косову (2), *НИН*, 28. јун 1981, 8; М. Милошевић, Акције, промене, тешкоће, *НИН*, 26. јул 1981, 17.

агресивна политика Тиране да се створи вештачка представа о „доброј“ и „лошој“ штампи - прва је изван Србије, а друга махом у Београду.¹³¹⁵

Издавачки савет листа је на седници октобра 1981. анализирао извештавање о косовској кризи од демонстрација. Претпоставићемо да је био испровоциран чињеницом да се лист нашао под „лупом“ комисије за информисање ССРН-а. Учесници у дискусији углавном су позитивно коментарисали извештавање *НИН-а*. Балша Шпадијер је истакао да је писање било примерено ситуацији и у складу са политиком братства и јединства.

Првослав Ралић је апеловао на редакцију да још дубље уђе у косовску проблематику.

Најдан Пашић је нагласио да лист овакве репутације не сме себи дозволити да се бави ситним препуцавањима.¹³¹⁶

У више пута поменутој рубрици „Одједи“ изношени су ставови читалаца на разне друштвене теме. Од демонстрација је покренуто више питања из прошлости и садашњости Косова, а као аутори су се појављивали људи најразличитијег друштвеног статуса.

О писању *НИН-а* на тему косовске кризе вођени су читави мали „ратови“. Расправу је отворио помоћник главног и одговорног уредника сарајевског *Ослобођења* Срђан Диздаревић, којем је засметао коментар војног пензионера Момира Поповића из Ниша да су албански интелектуалци дволични у оцени исељавања. Диздаревић је одговорио да је штетно схватање да се Албанци обавезно морају изјашњавати о исељавању. Уредник РТВ Загреб Мирослав Лилић надовезао се на тему, критикујући *НИН* за сензационализам, либерализам и политичку штету коју наноси:

¹³¹⁵ Аноним, Нове игре око Косова, *НИН*, 2. август 1981, 16–17.

¹³¹⁶ Аноним, *Издавачки савет о НИН-у*, 6–7, 19, 21.

„Слажем се да треба о томе писати (исељавању – примедба аутора), али сад је формирана комисија која то треба испитати и зашто по томе копати на такав начин? Чему све оне фотографије на тему „кућа на продају“?“¹³¹⁷

У име *НИН-а* Диздаревићу је одговорио Душан Симић коментаром да лист није непријатељски настројен према Албанцима. Симић је Лилићу замерио да са неким другим новинарима седи на „олимпијској висини и удаљености“, одакле без дубиозног познавања косовске стварности дели лекције.¹³¹⁸

Ово није био крај расправе. Мирослав Лилић критиковаће *НИН* да је склон ниподаштавању осталих новинских кућа и генерализацији, да губи осећај за политичке приоритете и бива недоречен. На страну листа се сврстао Живорад Игић, тврдећи да је оцена поменутог војног пензионера од које је све почело, заправо, блага у односу на оне са партијских форума. Игић је позвао загребачког и сарајевског колегу да дођу на Косово и на лицу места упознају о чему *НИН* и други пишу. Срђан Диздаревић је приговорио Игићу да пише „по диктату“ главног и одговорног уредника *НИН-а* и препоручио да се боље упозна са радом сарајевског листа. У том контексту је тврдио како је у ванредним приликама 1981. лично боравио на Косову. Било је још саговорника који су се сврстали уз лист против Лилића и Диздаревића.¹³¹⁹

У рубрици се водила оштра расправа о личностима и догађајима из албанске историје у периоду од Призренске лиге. Неалбански аутори захтевали су радикално преиспитивање албанске историје, посебно масовне колаборације у рату, чиме се ишло директно против партијског наратива о братству и јединству. Албански аутори упозоравали су да је реч о великосрпском буржоаском тумачењу историјских чињеница. Поједини Албанци, попут Исе Саитија из Београда, били су ближи неалбанским ауторима. Саити је конкретно позвао да се расветли историјска

¹³¹⁷ С. Диздаревић, Који аргументи, *НИН*, 5. јул 1981, бр. 1592, 6–7; Аноним, „Не може *НИН* писати шта хоће“, *НИН*, 5. јул 1981, 6–7.

¹³¹⁸ Д. Симић, Олаке лекције, *НИН*, 5. јул 1981, 7.

¹³¹⁹ М. Лилић, Рецептуре по Душану Симићу, *НИН*, 12. јул 1981, 2–3; Д. Симић, без наслова, *НИН*, 12. јул 1981, 3; И. Дружијанић, Лака им будућност!, *НИН*, 12. јул 1981, 3; Ж. Игић, На маргинама канцеларијског писања, *НИН*, 12. јул 1981, 3–4; С. Диздаревић, Олаке лекције, *НИН*, 26. јул 1981, 7; Н. Марковић, Новинарске наивчине, *НИН*, 2. август 1981, 3, 6; М. Иванчевић, Кога они бране?, *НИН*, 2. август 1981, 6–7; И. Милутиновић, Кома сметају информације, *НИН*, 2. август 1981, 11.

улога Исе Бољетинца и Азема Бејте за којег је био убеђен да је терорисао Србе. Подсетио је да се на историјско знање на Косову о њима заснивало на изворима из Албаније („знамо како и чему они служе“).¹³²⁰

У рубрици се повела и расправа о употреби и изгледу албанске заставе (да ли је употребљавана застава званичне Албаније или она албанске народности у Југославији). Приштевац Емин Гаши је тврдио да се слободно користила застава Албаније без и симболичног истицања републичке или савезне. Редакцији листа стигло је, међутим, писмо званичних органа из Приштине да лице под тим именом не постоји на назначеној адреси. У писму се износи оцена да су Албанци ратовали под црвеном заставом са двоглавим орлом и петокраком и поручује да Гашијево писање само потхрањује албански национализам. Тражена је одговорност листа јер је, наводно, послужио разним „мутљивцима“ да револтирају албанску народност. *НИН* се сложио да може бити упитан Гашијев идентитет јер редакција није у могућности да провери идентитет сваког аутора (читаоца), али да су његове оцене махом утемељене и да су се, сем тога, о употреби албанске заставе на исти начин као Гаши изјасниле многе друштвено-политичке организације. Редакција је веровала да се Гаши крије под лажним именом из страха:

„Праву шерлокхолмску потеру организовале су за њим неке „структуре“ у Приштини. Како би према њему поступали да су га ухватили?“

Радомир Лаловић и Славко Радовић, борци са Косова настањени у Београду, укључили су се у дискусију тврдећи да се током рата никада није „проливала крв“ под заставом Албаније и да су албанску заставу са петокраком користиле само јединице из Албаније које су помагале у ослобођењу, док су југословенске јединице користиле тробојку са петокраком или црвену заставу са српом и чекићем. Загребачки новинар Зденко Хлубна се надовезао у дискусију и поручио да треба да се омогући слободна употреба заставе албанске народности након што се албански

¹³²⁰ И. Саити, Иса Бољетинац и Азем Бејта, *НИН*, 14. јун 1981, 6; Ћ. Рама, Постоји написано, *НИН*, 28. јун 1981, 7; М. Поповић, Није историјска личност, *НИН*, 28. јун 1981, 7; А. Милатовић, Погрешан начин, *НИН*, 28. јун 1981, 7, 30; Ћ. Ндрешај, Историја и митови, *НИН*, 5. јул 1981, 6; А. Милатовић, Има нешто прече од прекора, *НИН*, 4. октобар 1981, 3; Р. Криезиу, Наука и компромиси, *НИН*, 11. октобар 1981, 2–3; В. Димитријевић, Нико није сасвим бео, црн, или црвен, *НИН*, 11. октобар 1981, 3, 6; Р. Криезиу, Настављено спотицање, *НИН*, 8. новембар 1981, 2–3; С. Даутовић, О „љубави за марксистичко виђење“ историје Албанаца, *НИН*, 22. новембар 1981, 3, 6–7, 11.

комунисти обрачунају са „десетак тисућа“ оних који „каљају“ њихов барјак („што је то у успоредби с више од милијун и пол Албанаца у Југославији“).¹³²¹

Расправљало се и на тему српског национализма. У фокусу је била песма Душана Величковића „Косовски молитвеник“ објављена у *Православљу*, која по речима аутора Милана Милошевића призива „мрачне духове прошлости“ и реваншистичке страсти о „освети Косова“. Величковића етикета „мрачњака“ која му је „прилепљена“ није зачудила („Већ сам привикао на то да се и православљу и „Православљу“, и православном свештенику („православном песнику“) лепо оваква етикета по кратком поступку. Дошли људи до закључка да баш нама најлепше стоји“). Милошевић је, пак, тврдио да је погрешно протумачен.¹³²²

У рубрици се писало и на друге теме.

Новинар Зоран Ерак критиковао је покушаје покрајинских функционера да цензуришу штампу.

Универзитетски професор Михаило Поповић оптужио је покрајинско руководство да је толерисало национализам и позвао на политичку одговорност.

Мирко Перовић је анализирао право народа на самоопредељење до отцепљења, које је у политичком животу изазивало толико недоумица.

Уредник листа *Социјализам* Љубиша Ристовић позвао је на доследну борбу против узрока демонстрација.

Новинар Драгољуб Будимовски из Скопља позвао је тиранску штампу да појасни незахвални положај Македонаца у Албанији.

¹³²¹ С. Л. Лабан, Застава је симбол државности, *НИН*, 19. јул 1981, 3; Е. Гаши, Застава која спаја или раздваја, *НИН*, 2. август 1981, 11; З. Хлубна, Застава је и национални симбол, *НИН*, 9. август 1981, 10, 16; Исти, Да нам заставе нису различите?, *НИН*, 30. август 1981, бр. 1600, 12, 17, 19; Д. Хаџиу, Устав предвиђа истицање заставе, *НИН*, 16. август 1981, 17; Д. Брозовић, Тробојница је старија од француске револуције, *НИН*, 30. август 1981, 19; С. Кабаши, Немиле полемике, *НИН*, 30. август 1981, 19; И. Саити, Нисам измишљен, *НИН*, 13. септембар 1981, 10; Председништво ССРЈ МЗ „Рамиз Садику“ из Приштине, Такво лице не постоји, *НИН*, 20. септембар 1981, 2–3; Аноним, Потрага за Емином Гашијем, *НИН*, 20. септембар 1981, 2–3; Р. Лаловић, С. Радовић, Чињеница су јасне, *НИН*, 4. октобар 1981, 3, 6.

¹³²² Д. Величковић, Са сећањем, *НИН*, 19. јул 1981, 6; М. Милошевић, без наслова, *НИН*, 19. јул 1981, 6, 15.

Селим Вацај из Пећи је истакао да је крајње пожељно да Срби и Црногорци знају албански, што би била права гаранција равноправности („Никако се не бих сложио са неким новинарима, па чак и руководиоцима, који истичу да Срби и Црногорци не морају познавати албански језик у самоуправној Југославији“).¹³²³

¹³²³ Љ. Ристић, Без табуа и предрасуда, *НИН*, 26. април 1982, 2–3; Д. Будимовски, Питање „Зери и популиту“, *НИН*, 10. мај 1981, бр. 1584, 2; М. Перовић, Ко има право на самоопредељење „укључујући и право на отцепљење“, *НИН*, 7. јун 1981, 2–3; В. Матовић, Дух и слово стаљинизма, *НИН*, 28. јун 1981, 18–20; М. Поповић, Толерисање националне политике, *НИН*, 19. јул 1981, 3, 6; 3. Ерак, Неке друге ствари, *НИН*, 2. август 1981, 3; С. Вацај, Језик - елемент зближавања, *НИН*, 16. август 1981, 2.

ЗАКЉУЧАК

У постбрионски период АПКМ је ушла оптерећена економским проблемима карактеристичним за целу земљу, а овде још израженијим с обзиром на озбиљно привредно заостајање, скромну традицију привређивања и друге релевантне чиниоце. Привреда је већ била захваћена мерама економске реформе прокламоване на савезном нивоу. У пракси је то значило штедњу и обазривије понашање у инвестиционој политици, али се од тога често одступало. Развој до 1981. највише се оцртавао у градовима, док су села спорије напредовала представљајући демографски резервоар у процесима урбанизације и иселјавања изван покрајинске територије. Упечатљива је, такође, несразмерност у квалитету живота између урбане и руралне средине.

Препознавши економско заостајање АПКМ држава је спровела низ мера. Уведен је систем гарантованих инвестиција који је 1965. прерастао у Фонд за кредитирање развоја привредно недовољно развијених подручја у којем је дистрибуција средстава вршена у виду обавезног зајма. Средства фонда Косово је користило до 1970. бесповратно, а касније као кредит са повољнијим условима од других република. Оно је користило и кредите Међународне банке и у том смислу важило за најпривилегованије у земљи. Међутим, велики део средстава трошен је за градњу скувих инфраструктурних објеката са дугим периодом изградње и каснијом минималном уполненошћу људи. Неки од таквих објеката уопште нису ни пуштени у погон због нерентабилности. Још за Титовог живота чули су се приговори из западних развијенијих република и Србије да се средства намењена Косову троше нерационално. Београдски кругови приговарали су да се Србија тенденциозно третира као развијено подручје и да је као такво у обавези да издваја доста средстава за неразвијена подручја земље, иако су пространи делови уже Србије били крајње неразвијени. Савезно и републичко руководство непрестано су апеловали на остале субјекте Федерације да се економски повезују са Косовом, што је у пракси дало одређене резултате. Такође, савезни и републички планери давали су приоритетно место покрајинском развоју.

Након пленума јула 1966. долази до иселјавања великог броја искусних кадрова који су дали кључан допринос економском расту на чија места су углавном

долазили Албанци сумњивих квалификационих способности. У привреди се на тај начин учврстио слој нестручних и корумпираних стручњака и директора, те загосподарила корупција великих размера. Тиме су стваране озбиљније социјалне разлике са чим је локално судство било неспособно да се избори. Несметаним бујањем великоалбанске идеје постале су учестале диверзије са циљем подривања привредног система и изазивања политичке кризе. Приштина је, мишљење је стручњака, грешила у концепцији привредног развоја упорним инсистирањем на експлоатацији сировина и енергије, чиме су занемаривани мањи привредни погони који су могли брже упослити више људи. Иако је као приоритет прокламован циљ да се Косово економски приближи остатку земље оно се од тог циља све више удаљавало. Ниска продуктивност, неодговорност, неискоришћеност капацитета, неконкурентност, низак ниво ефикасности и рентабилности, недовољна пројектна припремљеност и оправданост, недограђеност производних капацитета, нереализација договорене политике, кредитна оптерећеност, неповољна образовно-квалификациона структура, вишак запослених, спор раст пољопривредне производње, уситњеност поседа и аграрна пренасељеност само су неки од проблема који су оптерећивали привреду у целини. Томе треба додати и пратећу инфлацију карактеристичну за Југославију и незапосленост која је овде попримила драстичне размере углавном као последица абнормалног раста становништва. Из свих тих разлога се код Албанаца као значајне популационе већине укорењивала свест да су подаци о новчаној помоћи Републике и Федерације пропагандна лаж, што је у ширим масама стварало слику да су као нација експлоатисани.

У оваквим условима међуљудски односи у привреди постали су дубоко поремећени. То се манифестовало кроз вербалне и физичке притиске над Србима и Црногорцима, који су као малобројнији били инфериорнији. Они су били изложени разним сплеткарењима, спречавани у напредовању, често били и слабије плаћени, премештани на мање утицајна места, теже решавали стамбено питање, били раније пензионисани, добијали отказе без правног основа и сл. Посебно су се под притиском нашле жене трпећи свакојаке притиске. Њихови сународници на месту директора тешко су успевали да наметну ауторитет и ред албанској већини међу радницима са слабо изграђеним радним навикама у привреди. Много директора стишавало је, заправо, из сопственог каријеризма гласине сународника да се

суочавају са притиском. Они који су указивали на албански притисак често су трпели још теже последице. На српско-црногорске директоре и кадрове који су својим немирењем са великоалбанским циљевима били упадљиви вршен је притисак због којег су одлазили, а то је дубоко погађало преостале сународнике. На упражњена места постављани су неретко Албанци изван локалне средине. То се као по неписаном правилу дешавало у колективима са већим бројем Срба и Црногораца, што је у њима јачало осећај бесперспективности. Тако постављени Албанци касније су се окруживали родбином и пријатељима које су доводили из средина одакле су и сами дошли. На тај начин су на удар дошли и они мање квалификовани радници српске и црногорске националности будући да се наглашено форсирала усклађеност броја запослених Албанаца са њиховим учешћем у националној структури становништва. Практично, део Срба и Црногораца у привреди постајао је вишак и одлазио. Исељавањем кадрова и радника нанета је нарочита штета „Трепчи“ и „Косову“, који су представљали срж овдашње привреде.

Првих година након пленума Приштина је исељавање стручњака и радника објашњавала афирмацијом албанске народности кроз исправљање дисбаланса између њиховог учешћа у броју запослених и броју становника. Ова миграција се до 1981. првенствено објашњавала друштвено-економским мотивима. Одређена истраживања показују да су економски мотиви пресудно утицали на исељавање у 15% случајева. Читава постбрионска клима карактеристична по демонстрацијама 1968, уништавању српско-црногорске опозиције унутар СКК у првој половини седамдесетих, уставним решењима 1974. која су Косово неформално претворила у републику, јачању националистичко-сепаратистичког покрета и демонстрацијама 1981, скупа узевши по општој албанизацији, само је увећавала психозу запослених Срба и Црногораца и мотивисала их да се иселе.

Сународници који нису отишли имали су сужене могућности запошљавања у највећој мери због погубне политике националног кључа спровођеног у условима драстичног демографског раста Албанаца. На тај начин Албанци су били систематски фаворизовани при запошљавању. Политиком националног кључа спровођено је запошљавање до десет Албанаца на једног Србина или Црногорца (понекад до 20). Да би се и уместо тог једног запослио Албанац често се

расписивало више узастопних конкурса за мање од десет радних места. Неалбанци су често предуго чекали на посао, а приликом конкурса запошљавани су и Албанци са мањом или истом спремом. Број новозапослених Албанаца из тог разлога увећавао се процентуално знатно брже него Срба и Црногораца. Приговори из Приштине закључно са 1981. да број запослених Албанаца и даље не одговара њиховом учешћу у броју становника нису на месту будући да је занемарена чињеница да је у албанској популацији бројчано доминирала маса малолетних лица.

Методи притиска на запослене Србе и Црногорце били су различити, на први поглед неповезани, а очигледно уобличени у јединствен и поуздан систем. Посебно се језик показао као средство албанизације привреде, иако је СКК максимално пропагирао политику језичке равноправности што је имало свој правни одраз у покрајинском Закону о равноправности језика и писма (1970) и Уставу 1974. Језичка дискриминација Срба и Црногораца била је видљива и голим оком. Њима су често уручивана судска решења, позиви и обавештења, рачуни за кирију, струју, претплату и остало на албанском, а у условима све израженије бројчане супериорности Албанци су у општењу са Србима и Црногорцима све мање говорили српски за разлику од предбрионског периода. У свакодневном животу и раду то је водило до парадоксалних ситуација да Албанац предаје неалбанцу смену на албанском иако га овај не разуме или да албански кондуктер не изда карту путнику уколико се затражи на српском. Срби и Црногорци су се суочавали са конкретним проблемима на послу уколико не знају албански. У једном броју радних организација општим актима није прецизирано за која радна места је обавезно познавање двојезичности, што је омогућавало простор за различите злоупотребе. Конкурси за посао показују да се фаворизовало познавање албанског, а у неким предузећима постојао је и додатак на плату за раднике који су говорили оба језика. То је оптерећивало привреду и водило у провинцијализам, јер је супремација албанског у привреди умањивала могућност доласка стручњака и радника са стране.

Постбрионски период карактерише општи напредак друштва. Да би се заостало друштво еманциповало, посебно живот албанске заједнице, постепено је разбијан окоштали патријархални систем вредности. Еманципација је била

половична будући да је албанска заједница и даље остала свет крвне освете, задружних породица и, уопште, патријархалних схватања. Задружна породица се налазила у фази распадања, али знатно спорије код албанске популације. Њихове задруге су бројношћу и економском снагом представљале потенцијалну опасност по Србе и Црногорце. Еманципација Албанаца посебно је обухватила женску популацију. Разбијана су заостала уверења да је жени једино место поред мужа и деце. Незапосленост Албанки погађала је и привреду, јер је знатан део популације остао изван могућности привређивања. Питање је, међутим, колико би прилив тако бројне необразоване радне снаге, првенствено сеоског порекла, оптеретио међунационалне односе у условима ионако тешког запошљавања. И у српско-црногорској популацији доминирао је патријархални поглед на свет, нарочито на селу, а са тим и неписано правило да је улога жене ограничена удајом и рађањем. Жене ових националности лакше су, међутим, струдирале или тражиле посао него што су то могле Албанке.

Школство је представљало један од највећих изазова државне политике на Косову. Развој школства илуструје велики пораст броја предшколских установа, основних / средњих школа, школа високог образовања, односно наставног кадра, студената, наставника и студентских домова, научноистраживачких организација и јединица. У овом периоду Косово је добило прве магистре и докторе наука. Развој високог школства заокружен је формирањем Универзитета у Приштини 18. новембра 1969. и додатно утврђен отварањем низа нових факултета и виших школа. Услови студирања су временом побољшавани, али су генерално остали на нижем нивоу од југословенског.

Развој школства био би израженији да није био ограничен превисоким наталитетом, који је природно стварао мањак простора у школама и иницирао изградњу нових и већи прилив кадра. Посебно код Албанаца била је присутна резервисаност према школовању, па обухваћеност деце основним школовањем није била асполутна. То се посебно односи на девојчице. Косово је временом постајало препознатљиво као средина где новац и познанства могу знатно посредовати у стицању свих диплома.

На пољу културе остварени су истакнути резултати. Посебно се активно пришло развоју албанске културе у склопу партијске платформе о равноправном развоју народа и народности. Изграђена је мрежа библиотека са великим књижним фондом и покренут или развијан читав низ издавачких кућа и штампаних гласила, института, музеја, архива, завода и сл. Један део њих формално је настао издвајањем из одговарајућих републичких институција, а други су били новоотворени. Врхунац развоја представља формирање Академије наука и уметности Косова 1978.

Уметничко стваралаштво добило је крупан замах. Кренуло се са позиција аматеризма и усмене традиције да би развој узео ширег маха у литерарном, музичком, драмском, филмском и другом типу стваралаштва. Развијана су постојећа или настала нова удружења ликовних уметника, музичара, позоришних и филмских радника, повећан је број часописа, оркестара, хорова, уметничких трибина и др.

Власти су посветиле посебну пажњу здравственим приликама. Развијала се читава мрежа здравствених установа са Медицинским факултетом у Приштини као центром. Број лекара, стоматолога, медицинских установа и болничких постеља непрестано је растао, животни век постајао је дужи, а смртност одојчади смањивана. Форсиран је, премда са slabим успехом, долазак медицинских стручњака са стране. Да су здравствене прилике побољшане говори чињеница да се све више умирало од болести карактеристичних за развијенија друштва попут кардиоваскуларних обољења, трауматизама, респираторних, неуропсихијатријских и других обољења. Порастао је, такође, обим лица обухваћених старосном, инвалидском или породичном пензијом, број одраслих корисника социјалне заштите и институција социјалне заштите деце и омладине. Временом се почело са решавањем проблема у наплати здравственог осигурања, а посебно код пољопривредника.

Косово је заузимало екстремну позицију у демографској слици Југославије са закаснелим демографским процесима типичним за неразвијени део света. Оно је по природном прираштају 1961. треће, а 1971. прво у свету. Иза демографске експлозије Албанаца могу се препознати и политички циљеви ако знамо да је

далеко израженија на Косову него у Прешеву и Бујановцу, Црној Гори или Албанији, где је иначе примећена тенденција високог раста становништва.

Наталитет се код Албанаца и Срба / Црногораца осетно разликовао, чиме је албанска бројчана доминација само утврђивана. Албанска народност увећавала се по знатно вишим годишњим просечним стопама. Косовске општине, њих 22, имале су најчешће високе или веома високе просечне годишње стопе природног прираштаја. Висок наталитет је био карактеристика и урбане и руралне средине за разлику од Југославије и неминовно је повећавао густину насељености а тиме и потребу за земљом. Као последица демографског раста Албанаца знатно је порасло и њихово процентуално учешће у становништву Србије и Југославије. Овакав природни прираштај последица је, између осталог, друштвено-економске неразвијености, патријархалних и религијских схватања, моралних норми и др. Косово је као последица високог прираштаја постало територија са огромним учешћем младог становништва у укупном броју, што је имало озбиљне последице погодујући сиромаштву будући да се посао тешко налазио. Разуме се, сиромаштво је неминовно водило политичкој радикализацији.

Друштвено-политичка клима била је директна последица пленума на којем је формално инаугурисана струја која је заговарала федерализацију државе кроз дубљу аутономност република и покрајина. Након пленума почела је да се нарушава ионако крхка стабилност у међунационалним односима. Покрајински руководиоци настојали су да искористе политичку атмосферу и остваре што веће учешће Албанаца у структури запослених, посебно у служби унутрашњих послова, али и економску помоћ остатка земље. Креатор те политике Фадиљ Хоџа је у радикалном компромитовању службе видео могућност за дисквалификацију целокупне послератне политике Србије према Покрајини на основу које се могла аргументовано захтевати шира аутономија. Многи Срби и Црногорци и понеки Албанац који су се пре пленума борили против национализма и сепаратизма суспендовани су или избачени са посла. Број Албанаца у органима безбедности брзо је достигао половину. У циљу албанизације тих органа брзо по пленуму спроведена је и акција уништавања личних досијеа, а чиме је уништаван обиман материјал о деловању национализма и сепаратизма.

Да ствар не би била протумачена као прогон Срба и Црногораца покрајинској Скупштини формално је наложено да сузбије фронталне нападе на делове службе који су одговорно вршили посао. Организован је низ партијских дискусија о деформацијама у раду службе. Њој су приписане многе грешке, понајвише шовинистички однос према Албанцима манифестован у притисцима да се исељавају у Турску и у насилном прикупљању оружја скривеног код њих. Служба је оптужена да је тенденциозно ширила слику о притисцима над Србима и Црногорцима од стране Албанаца. Сва одговорност пребацивана је на њу, а не на ПК који је био упознат са њеним радом и подржавао га. Београд се, практично, тихо сложио са чишћењем српско-црногорских кадрова у сектору безбедности. Судска политика према лицима оптуженим за терорисање Албанаца била је блажа него што су радикални албански кругови очекивали, али су многи српски и црногорски службеници и оперативци напустили овај део земље. Места су попуњена махом Албанцима на линији брионске политике са мало или нимало искуства и сумњивом лојалношћу. О прогону припадника службе био је упознат и Тито, који је само формално апеловао на Приштину да се од прогона сачувају поштени припадници органа безбедности. Албански комунисти добили су и подршку републичких на 6. седници ЦК СКС 14–15. септембра 1966.

У постбрионском периоду требало је елиминисати сваку сумњу у лојалност албанских функционера Југославији. Служба је на Призренском процесу педесетих повезала неке од водећих политичара албанске националности са руководством Албаније. Великоалбански идеолози су зато брзо након пленума иницирали ревизију процеса. Републичко руководство плашило се могућег продубљивања међунационалних проблема ако се ствар одужи, што је била и реална процена, односно отварања других спорних случајева у земљи са непредвидивим последицама. Ствар је требало брзо завршити, па је Приштина по формалној препоруци Београда тако и поступила. Покрајинско ИВ је на седници 9. новембра 1968. изнело саопштење да је процес био инсцениран са чим у вези су из затвора пуштени дугогодишњи осуђеници.

Постбрионски период карактерише експлозиван раст национализма и сепаратизма. Чак су и имена са националним предзнаком постала врло популарна, а албанска застава постала је незаобилазан детаљ по селима и градовима. За разлику

од предбрионског периода националисти и сепаратисти имали су, што је кључна промена, знатнију подршку у органима власти. Реакција Срба и Црногораца на настале промене, у Приштини тумачена као национализам, свела се на театрално негодовање без конкретнијег организовања отпора. Њих је обузимао страх за своју судбину, јер је након пада Александра Ранковића албански притисак постајао обухватнији и агресивнији.

Срби и Црногорци су били заплашени чињеницом да су Албанци, често сумњиве прошлости и лојалности, преузимали најбитнија места у органима управе, правосуђа, просвете и културе. Таква кадровска политика спровођена је тихо да не би била протумачена као национализам. Срби и Црногорци на најодговорнијим местима често су смењивани или распоређивани ван Косова. Најчешће се то образлагало политиком ротације и подмлађивања кадрова, а неким је „пресудило“ непознавање албанског, отварање нових радних места, усклађивање националне структуре запослених и сл. Носиоци великоалбанске политике као један од метода поткупљивали су српско-црногорске кадрове радним местима и становима у Београду и другде по ужој Србији, чиме су њихов дефинитивни прелазак тамо и адаптација били знатно олакшани.

У политичком смислу покрајинско руководство је убрзано форсирало дистанцирање од Београда и приближавање осталим републикама, а пре свега Хрватској. Током националистичког дивљања Маспока седамдесетих које је републичко руководство осуђивало, Приштина се сврстала на страну Загреба. Покушај Приштине да стекне савезника у македонском руководству био је неуспешан услед резервисаности Скопља будући да је било уплашено могућношћу ескалације албанског национализма и сепаратизма у Македонији. Покрајинско руководство је на сваки начин јачало позиције на савезном нивоу у разним органима, дипломатији, армији и сл.

Приштина се у постбрионском периоду изборила да се термин „Шиптар“ („шиптарски“) у јавној употреби замени термином „Албанац“ („албански“). Тиме је игнорисана чињеница да сами косовски Албанци себе називају Шиптарима попут оних у Албанији. Термин „Шиптар“ („шиптарски“) после 1966. сматран је погрдним и великосрпским. Питање употребе заставе албанске народности решено

је на штету Југославије и Србије. Пре пленума кажњавало се за њено истицање. Међутим, на седници комисије за развој друштвено-политичких заједница и међунационалних односа при СКЈ 30. октобра 1969. констатовано је да не постоје сметње за равноправну употребу застава народности у национално-мешовитим срединама и допуштено је паралелно истицање застава на јавним зградама како би се у пуној форми изразила равноправност. Када је реч о изгледу и облику заставе народности донета је одлука да се користи државна застава земље-матике са звездом петокраком као симболом заједничке борбе у рату и да употребу застава народности не треба кампањски ни форсирати ни ометати. У пракси је долазило до отпора Срба и Црногораца који нису са одушевљењем гледали како се поред партијске, савезне и републичке (врло често без ње) вијори албанска застава. То је у њима будило сећање на трауматично искуство из Другог светског рата. Проблем у вези употребе заставе албанске народности представљала је и чињеница да устави Југославије и Србије 1974. нису детаљно регулисали ово питање, док су републички Устав (чл. 300) и покрајински Устав (чл. 283) противречни. Да је питање заставе било необично важно Албанцима показује чињеница да су заставе биле најчешћи део кореографије демонстраната 1968. и 1981.

Битан догађај након пленума јесу албанске демонстрације 1968, проистекле из узавреле дискусије о уставним амандманима током лета и јесени. Прва окупљања Албанаца, махом ђака и студената, збила су се октобра. Масовне демонстрације у Приштини и мање у неколико других градова избиле су 27. новембра. Чињеница да су се истовремено догодиле у више места и сличне пароле коришћене у пропагандне сврхе говоре о доброј организацији и синхронизацији. Приштина је тек уз помоћ републичке полиције угушила демонстрације тако да је употреба тенкова који су прошли кроз град била искључиво психолошке природе. Широм Југославије, Србије и АПКМ хорски су осуђиване демонстрације са кључном поруком да се никоме неће дозволити да наруши тековине братства и јединства. Српско-црногорска заједница током и након демонстрација претрпела је појачани притисак са чим је био упознат и Тито. Они су на демонстрације симболично реаговали цепањем албанских застава, а храбрији појединци позивали су на оштрији обрачун са националистима и сепаратистима. Током судских процеса

оптужени демонстранти су тврдили да демонстрације нису имале политичку већ социјалну позадину и да иза свега стоје одређена лица која нису именовали.

У годинама након демонстрација национализам и сепаратизам налазили су се на удару закона будући да активност са великоалбанских позиција није престајала. Забележене су прве веће пропагандне акције 1973–1974. и растурање памфлета и исписивање сепаратистичких парола 1979–1981. Разбијено је неколико илегалних организација: године 1974. једна, наредне две, током 1979–1980. пет и 1981. једна. Идентификовано је 1974–1981. преко 600 лица на субверзивном раду, осуђено 89 и прекршајно кажњено 40. Године 1976. регистровано је 125 непријатељских јавних иступа у којима је учествовало 135 лица. Органи безбедности спречили су изазивање ширих нереда новембра 1980. Високи покрајински функционери хвалили су се таквим резултатима. Национализму и сепаратизму наношени су овакви појединачни удари ако знамо да су током низа година несметано индоктриниране шире албанске масе а међу њима нарочито омладина. То је била заслуга покрајинског руководства.

Након пленума Косовом је несметано промовисана слика идиличног развоја Албаније. Ова земља је слободно „ушла“ у домове људи. Телевизијски програм суседа пратило је преко 60% домаћинстава, а РТВ Приштина је емитовала тамошње емисије. У један програм увршћена је и емисија о раду Сигуримија, па се преко фотографије у домове ненадано „уселио“ Енвер Хоџа. На радију су често емитоване и песме њему у част. Колико су великоалбански идеолози водили рачуна о детаљима показује чињеница да су онемогућили равноправну заступљеност програма на српском на телевизији и радију.

Албанизацији друштва вероватно је највише помогла уставна еманципација након 1966. спровођена у неколико фаза закључно са 1974. Уставне промене најпре прокламоване на савезном нивоу објашњаване су широм државе као процес деетатизације, али су се брзо претвориле у фактор деконструкције Федерације и Србије будући да је једино она у саставу имала и покрајине. Албански функционери препознали су згодан политички моменат да укажу на немогућност повратка на пређашње стање када је реч о уставном положају АПКМ. Такав став артикулисан је још јула 1966. Уставним решењима из 1963. Приштина није била најсрећнија

будући да је аутономија била чврсто везана за републику. Уставне промене отвориле су широку расправу у Југославији, која је указала на знатне разлике у погледима на будућност земље. Дискусија у комисијама и радним групама почела је крајем 1966. о чему шири јавност није одмах ближе обавештавана. Наредне године формиране су савезна и републичке комисије за уставна питања, а у покрајинама комисије за измену статута са задатком да проуче одредбе које би требало изменити и предложи нова решења. У АПКМ је лета 1968. отпочела јавна расправа о уставним променама. На састанцима по градовима је било јавних захтева да АПКМ постане република. Фадиљ Хоџа је вешто балансирао и заговарао идеју да статус остане исти, али да Приштина самостално остварује до 95% функција у републичкој надлежности. Био је свестан да још увек нису сазрели услови за промену статуса. Српско-црногорски комунисти листом су подржали промене, док су они храбрији упозоравали на могуће политичке.

Комисија за Статут АПКМ сачињена од истакнутих политичких радника и стручњака расправљала је о промени службеног назива. Промена имена обележила је, дакле, ову фазу уставних реформи. Формални предлог усвојен је 23. априла 1969. на седници комисије и послат савезној и републичкој комисији за уставна питања. Уклањање „Метохије“ из назива није било аргументовано историјским или географским разлозима, већ је то била политичка мотивисана одлука у смеру албанизације будући да уклоњени термин потврђује дуго историјско трајање Срба на овим просторима. Предлог „Косово“ су виши органи потврдили, а томе је придодата и одредница „Социјалистичка Аутономна Покрајина („САП“). Атрибут „Социјалистичка“ налазио се и у званичном имену република, чиме је Косово и формално изједначено са њима. На једној од наредних седница комисије одлучено је да се питање о праву народности на самоопредељење одбаци. Крајем 1968. савезна Скупштина усвојила је предложене измене Устава, а убрзо су усвојене и одговарајуће измене у републичком Уставу. Марта 1969. покрајинска Скупштина усвојила је Уставни закон Косова који предвиђа социјалистичко уређење и пуну равноправност народа и народности. Након прве фазе уставних реформи Федерација је добила обавезу да штити права и дужности Косова. Да је оно све даље од матице сведочи чињеница да су у случају неусаглашености покрајинских закона са републичким до одлуке савезног Уставног суда за Приштину били

обавезни савезни закони. Отпор оваквим променама је јавно пружала група професора и асистената Правног факултета у Београду, указујући на погубност промена по интересе Срба и Србије и могућност дезинтеграције Југославије. Тито је одлуку о судском процесу неколицине њих донео у кругу најужих сарадника. У време прве уставне реформе реформисан је и СКЈ, што је, такође, имало далекосежне последице. Организације СК у републикама и покрајинама добиле су већу самосталност у односу на централу, а организације СКС у покрајинама промениле су назив у СК Косова и СК Војводине. Ови органи су са републичким равноправно учествовали у избору руководећих тела и формулисању политике. Формално су и даље били у саставу СКС, али сада знатно везанији за СКЈ.

Другу фазу уставних реформи најавио је Тито крајем 1970. Јавно је ширио утисак да се њима учвршћује југословенска заједница, а не супротно. Слично су говорили и неки најодговорнији српски функционери. Чак је и Марко Никезић октобра изјавио да самосталност и одговорност покрајина мора расти са сваким кораком демократизације друштва. Албански функционери узели су широм Косова активно учешће у популарисању нове реформе.

Јуна 1971. покрајинска Скупштина усвојила је предлог уставних амандмана од XX–XLII који је упутило Веће народа савезне Скупштине. Затим је савезна Скупштина 30. јуна усвојила амандмане XX–XLII на савезни Устав, а након тога у републикама и покрајинама усвојени су одговарајући амандмани на републичке уставе и покрајинске уставне законе. Амандмани у овој фази уставних промена јачају уставну позицију покрајина у Федерацији будући да стичу могућност да заједно и равноправно са републикама одлучују о савезним пословима по принципу сагласности (консензус) и имају одговарајућу заступљеност у савезним органима. Амандманима XXV–XXVII на савезни Устав прецизирају се економски односи у земљи. Њима је успостављен суверенитет република и покрајина над природним богатствима и дохотком као производом удруженог рада. Поједина решења водила су у парцелисање југословенске привреде на осам делова. Амандман XXXV даје Косову и Војводини важан положај при закључивању спољнополитичких уговора, јер је поред пристанка република неопходна и сагласност покрајина. Амандманом XXXVII прецизирају се права и дужности народних банака република и по први пут покрајина, а које скупа са Народном банком Југославије врше заједничку

емисиону политику. Покрајинска Скупштина усвојила је 17. фебруара 1972. амандмане I–X на Уставни закон Покрајине и Закон о спровођењу уставних амандмана. У амандману I Косово је дефинисано као социјалистичка и самоуправна заједница радних људи и грађана, у амандману II одређују се питања која се односе на право Покрајине да утврђује политику и доноси правне акте, амандманом III регулише се порески систем и прецизирају обавезе Покрајине у финансирању Федерације, Републике и државних органа на својој територији, амандманом IV одређују се права и обавезе Народне банке Косова, амандманом V формира се ново тело - Председништво Скупштине Косова - чија је улога усмеравајуће природе, амандманом VI одређује се ИВ Косова као главни извршни орган заснован на ресорном принципу, амандмани VII–IX уређују везе покрајинске Скупштине са републичком и савезном и омогућавају да Косово даје сагласност на међународне уговоре и учествује у међународној сарадњи у оквирима утврђене државне политике. Амандман X доноси трансформацију Уставно-судског одељења у Уставни суд Косова. Републичка Скупштина је 24. фебруара усвојила осам нових амандмана (IX–XVI). Амандманом IX предвиђено је да покрајине могу уређивати питања која нису дефинисана републичким законом за целу територију јединствено и доносити законе ако је то од користи у остваривању њихових права и дужности, амандман X отвара могућност увођења пореза из дохотка основне организације удруженог рада или из личног дохотка радника за бржи развој недовољно развијених подручја и Косова, амандманом XIII омогућава се објављивање на албанском и мађарском републичких закона и других општих аката.

Између усвајања уставних амандмана и новог Устава 1974. збио се пад српских либерала 1972. Овај догађај мора се посматрати и у оквиру политичких борби за уставно редефинисање државе. Символ либерала, Марко Никезић, заговарао је заједничку државу као најбољи организациони модел за разбацани српски народ, слободну тржишну економију као предуслов јачања Србије и њено ослобађање жига унитаризма и централизма, односно модерну Србију која неће на себе преузимати већу улогу у очувању државе од других. Либерали су заговарали продубљивање веза Срба, Црногораца и Македонаца са Албанцима, сматрајући штетним да се они првенствено повезују са Загребом и Љубљаном пре него са народима на које су историјски, географски и економски упућенији. Никезић је

економију сматрао најбољим начином да покрајине веже са матицом. Тито је, међутим, био револтиран идејом либерала да се раздвоје функција председника државе и председника СКЈ, јер је у томе видео претњу по сопствени ауторитет. Зато се као вид притиска на либерале повезао са косовским руководством. Оно је тада форсирало наратив да Србија не финансира довољно развој Косова. Либерали су као одговор упозорили на тамошњу демографску експлозију као дубоки извор економских и политичких проблема. Тито је савезнике стекао и међу неким утицајним републичким комунистима жељних власти и хрватском руководству. Пре пријема републичког руководства код Тита 9. октобра послато је чланству СКС Титово писмо у којем се либерали излажу озбиљној критици. Пријем је прерастао у четвородневну седницу. Никезић и Латинка Перовић нису пружили отпор и поднели су оставке на чланство у ЦК СКС. Чишћење кадрова либерала трајало је и 1973. Одласком Никезића и Перовићеве отворена су места председника и секретара ЦК, па се повела закулисна борба у којој су учествовали Петар Стамболић и Стане Доланц. Утицајем Доланца као Титовог човека од најближег поверења председник ЦК постао је Тихомир Влашкалић, а секретар Никола Петронић. Новопостављене личности биле су без већег политичког угледа и препознатљивости.

Без озбиљнијег политичког лидерства Србија је дочекала завршну фазу уставних промена. После вишемесечне јавне расправе савезна Скупштина усвојила је 21. фебруара 1974. Устав након чега су на исти начин поступиле републичке и покрајинске скупштине проглашавајући сопствене Уставе (Србија 25. фебруара, покрајине 28. фебруара). Уставна позиција покрајина у југословенском Уставу 1974. постављена је на истим принципима као у амандманима VII, XVIII и XX. Устав Србије у чл. 1 прецизира да су у саставу Републике аутономне покрајине САП Косово и САП Војводина. Њима је посвећена посебна глава VIII („Социјалистичка аутономна покрајина“, чл. 291–296). Републички Устав не доноси много тога другачијег у односу на раније амандмане. Члан 300, глава X, бави се односима који се уређују републичким законом јединствено за цело подручје Републике, а чл. 301 односима који се могу уређивати договорно. Њима се предвиђа могућност да се Република и покрајине споразумно договоре и јединствено уређују односе од обостране користи, дакле и оне у надлежности покрајина (тзв. договорни републички закон). Сем тога, уколико покрајински

органи не би спроводили републичке законе она има само право да их на то упозори. Односи на релацији Република-покрајине прецизирају се и другим одредбама републичког Устава. О промени покрајинских Устава одлучују засебно покрајинске Скупштине, док је за промену републичког у делу који се односи на питања од интереса за Републику као целину републичка Скупштина дужна да добије сагласност покрајинских скупштина. За промену савезног Устава неопходна је, такође, сагласност покрајинских Скупштина. Србија је овим решењима добила неприродан изглед. Друге републике нису се много обазирале на све чешће гласове да се Србија налази у неравноправном положају. Из републичких центара се, чак, приговарало да ће Србија сада имати три гласа у Федерацији, иако се унапред знало да ће покрајине наступати и против њених интереса.

Приликом проглашења косовског Устава није позвано републичко руководство, што довољно илуструје карактер односа на релацији Приштина-Београд. У покрајинском Уставу се прецизира да је Косово настало као резултат заједничких интереса народа и народности током револуције и као такво добровољно приступило Србији у оквиру Југославије. Радни људи, народи и народности несметано, каже се, остварују суверена права, а оно само организује органе власти уврђујући њихова права, дужности и односе. Највиши орган власти је Скупштина коју чине Веће удруженог народа, Веће општина и Друштвено-политичко веће. Скупштина доноси законе, друштвени план и буџет, именује и разрешава председника и чланове ИВ Скупштине, судије овдашњег Уставног и Врховног суда, секретаре и друге функционере, врши политичку контролу над радом ИВ-а као главног извршног органа и органа управе усмеравајући њихов рад. Други кључни орган предвиђен Уставом је Председништво са девет чланова чија је улога да покреће питања од значаја за друштвено-политички живот. Бројни органи суштински имају иста права и дужности као одговарајући републички. Уставом је предвиђено да народи и народности уживају иста права и обавезе. Гарантује се право слободног развитка и истраживања националне особености, језика, културе, историје и осталог, право на равноправност језика у употреби (албански, српски, турски), право на истицање националних застава и предвиђају казне за распиривање националне мржње. Једина подређеност према Београду као

републичком центру јесу и то само донекле сфере одбране, монетарне и спољне политике.

Оваква уставна позиција Косова водила је у затвореност у оквиру Републике. Затвореност као појава одсликавала је односе у целој земљи, али је овде попримила најдрастичније размере. Значајне и јединствене функције утврђене републичким Уставом нису оствариване на Косову и у Војводини, што је Србији давало изглед недовршености. Србија је највећи број функција остваривала само на ужој територији, није имала контролу над сопственом границом на територији покрајина, а информације о активностима са тог дела своје територије добијала је преко савезних органа. Републички органи најчешће нису ни обавештавани о међународној сарадњи покрајина, а пре свега о посетама и пријемима делегација и појединаца. Имплементација закона на целој територији била је крајње лоша. Савезни закони давали су, наиме, могућност њихове широке интерпретације, па их је Приштина најчешће другачије тумачила од Београда.

Још од раних седамдесетих у ужој Србији стидљиво је указивано на штетност њеног положаја. Иницијатива за редефинисање уставно-правног положаја потекла је од самог републичког руководства. Председништво Србије је 1977. саставило елаборат радног назива „Плава књига“ у којем је осуђено вануставно осамостаљивање покрајина. Ова детаљна анализа имала је за циљ да се то стање препозна, поново успостави републичка власт над покрајинском у складу са уставним овлашћењима и обезбеде чвршћи односи субординације. Руководство је предложило да се о овом питању накнадно поведе уставно-правна и политичка расправа. Аутори документа нису имали политичке снаге да га наметну широј јавности. Њихови опоненти унутар СКС и на савезном нивоу иницирали су формирање радне групе која би изнова анализирала односе у Републици. Ова радна група је знатно ублажила критике сублимиране у „Плавој књизи“ тако што је издвојила само конкретне проблеме без улажења у детаље за разлику од првог документа. Тиме је ствар доживела политички крах. Републичко руководство добило је након демонстрација 1981. прилику да поново отвори уставно питање. Био је то повољан тренутак да се пређе у политичку офанзиву према покрајинама. У том контексту дошло је до отвореног спора између републичких и покрајинских руководства према тумачењу уставног положаја покрајина. Косовско руководство

било је у дефанзиви и морало је, макар, формално да позива на доследно остваривање одредби три Устава (покрајински, републички, савезни).

Без обзира на издашна средства Србије и Југославије намењена развоју Косова великоалбански елементи, одлично институционално позиционирани, марљиво су спроводили албанизацију друштва. На том субверзивном задатку, изузев на сопствене снаге, обилато су се ослањали на помоћ из Албаније која је, без обзира на протоколарне изјаве о добросуседским односима, пружала идејну, материјалну, организациону и сваку другу подршку.

Великоалбанска индоктринација у просвети ширила се мрежом основних и средњих школа у којима је једним делом радио и кадар сумњивог идеолошког опредељења. Анализа наставних планова и програма показује да се пошло путем некритичког глорификовања спорних момената из албанске прошлости. Зато и не чуди да је индоктринираност албанских ђака била висока, а познавање историје Срба и Црногораца површно и погрешно. Експлозију великоалбанског национализма у просвети пратила је и промена назива школа. Истраживања показују да су исељеници као један од битнијих разлога за одлазак са Косова наводили проблеме са којима су се њихова деца сретала у школама. Посебно се издвајало питање њихове физичке безбедности, а то је многе мотивисало да се породично иселе. На селу се практиковало укидање школа на српском услед мањка ђака, а то је касније хранило осећај бесперспективности код Срба и Црногораца јер су ђаци похађали оближње или даље школе у местима са албанском већином што је изнова било повезано са проблемима безбедности. Из тог разлога су женска деца често напуштала школовање. Како се смањивао број одељења на српском упоредо је нестајала и потреба за српско-црногорским кадром који је из тог разлога одлазио.

Један од великоалбанских циљева односио се на успостављање низа институција карактеристичних за републику или издвајање већ постојећих покрајинских из оквира републичких (централних). У том контексту може се разумети укидање надлежности Републичког завода за уџбенике и наставна средства над приштинском филијалом. Покрајински завод за уџбенике и наставна средства формирало је ИВ Косова јануара 1970, тумачећи да ће се тиме растеретити београдски центар. Иза ове одлуке крила се несумњиво жеља да се по сопственој мери креира просветна политика. Албанија је, иначе, злоупотребљавала

добронамерност Југославије легалним извозом литературе сумњивог садржаја или убацивањем исте тајним каналима. Из Приштине је увоз правдан мањком уџбеника на албанском за потребе студената.

Наука, посебно хуманистичка, показала се погодним местом за деловање великоалбанске идеје. На територији Косова, уосталом и у Албанији, одржан је низ научних скупова о пореклу Албанаца на којима је установљено да је реч о становништву илирског порекла које као такво полаже историјско и морално право на одређене територије. Да би се доказало илирско порекло вршена су и археолошка истраживања. Да ствар буде још трагичнија активности су делом биле финансиране и републичким средствима. Посебно значајна великоалбанска манифестација била је прослава стогодишњице Призренске лиге у Приштини и Тирани јуна 1978. На научном скупу том приликом чуле су се неистине и полуистине уз доминирајући наратив да су Албанци претрпели неправду поделом између суседних држава.

Током постбрионског периода била је присутна жеља покрајинског руководства да се Приштина и симболички кроз изградњу репрезентативних грађевина приближи главним градовима република. У том смислу треба посматрати изградњу монументалне зграде Универзитетске библиотеке. Ипак, идејни центар великоалбанског пројекта био је Универзитет у Приштини. Његовим оснивањем Приштина се и на тај начин дистанцирала од београдског универзитета у чијем су саставу приштински факултети били раније. Поремећеност међунационалних односа у друштву се одмах пренела и на приштински универзитет. Омладина је на Косову и пре студија доминантно живела у оквирима својих националних заједница без значајнијег мешања са „оним другим“, а таква пракса се само наставила током студија будући да је настава извођена двојезично (на српском и албанском). Срби и Црногорци постајали су све изолованији будући да је њихов број као студената и наставника опадао, док је број Албанаца растао. Чак је и приликом уписа функционисала пракса националног кључа, чиме се задовољавао квантитет насупрот квалитета. Број наставника Срба / Црногораца и Албанаца испрва је био приближан, али је брзо измењен у корист Албанаца 2:1 да би крајем овог периода однос био 4:1.

Универзитет је стекао лошу репутацију из више разлога. Шира јавност сумњала је да представља извор неквалитетних диплома, магистратура и доктората, што је делимично било тачно. Националисти и сепаратисти су тиме омогућавали већу кадровску проходност сународницима тим пре што је универзитет словио за легло непотизма. Лојалност Србији и Југославији многих предавача Албанаца била је упитна. Након промена 1966. Албанци су преузели и најбитнија места у органима факултета и виших школа, па је садржај ратних и поратних докумената уништаван, заметао им се траг или је просто проглашаван лажним и тенденциозним. Посебан притисак на студенте и наставнике Србе и Црногорце представљала је мајоризација, иначе присутна у свакодневном животу у најразличитијим сферама. Иако је на нивоу Федерације разним правним актима формално спречен диктат просте или двотрећинске већине то овде није била пракса. Одлуке су доношене управо већином, што је значило игнорисање воље Срба и Црногораца услед њихове малобројности. Тиме се демократски принцип владавине већине претворио у тиранију над мањином. Зато су они 1971. као одговор на албанизацију организовали низ зборовна на факултетима и на ту тему известили више важних политичких адреса у Федерацији, Републици и Покрајини. Албанска већина у Универзитетском комитету СК децембра је одбацила критике и предлоге студената на српском уз препоруку студентима-комунистима да се ангажују на разбијању изолованости неалбанских студената. Истовремено је по вештачкој симетрији упозорено на опасност од српског и црногорског национализма. Уследиле су партијске чистке најгласнијих студената, а санкције је претрпео и Бранко Бошковић који је важио за неформалног вођу српско-црногорске опозиције на универзитету. Дискриминација Срба и Црногораца наставила се и наредних година, што јасно показују подаци о националној припадности корисника домова, кредита и стипендија и сл.

По подацима Савета Универзитета од 23. јуна 1981. за десет година отишло је 64 наставника Срба и Црногораца и то преважно због бољих животних услова у другим местима. Чињенице, међутим, показују да је притисак био јако важан мотив у одлуци да оду. Они су, чак, у другим срединама прихватили и радна места у основним и средњим школама. Од заснивања радног односа одустајали су често њихови млади и перспективни сународници. Албанске колеге су, чак, цинично тврдили да се Срби и Црногорци иселљавају, јер не разумеје средину у којој живе и

раде. То је, свакако, апсурд, јер је међу иселјенима знатан број њих локалног порекла. На упражњена места долазили су углавном Албанци и предавали на српском, а да надлежни нису постављали питање њиховог познавања тог језика. Одласком неалбанаца све више се наметао албански у раду органа УП и у међусобној конверзацији осталих студената. Албанси као језик најлакше су прихватили муслимани српског језика, а неки од њих су и формално албанизовани променом презимена.

Албанизација универзитета добила је фантастичне размере наставно-научним повезивањем са Државним универзитетом у Тирани, док је сарадње са осталим високошколским институцијама било неупоредиво мање. Институционална сарадња не би била штетна да из Тиране није пласирана великоалбанска пропаганда. На годишњем нивоу закључивани су протоколи о наставно-научној сарадњи. Организоване су посете у оба смера, премда је било далеко више гостујућих професора из Тиране него обрнуто. Албанија је пажљиво гледало кога послати на Косово, док су косовски Албанци као гостујући професори у Албанији додатно задојени великоалбанском идеологијом. Највећи обим сарадње остварио је Филозофски факултет будући да је у друштвено-хуманистичким наукама било највише простора за пласирање великоалбанске пропаганде. Након демонстрација 1981. спроведена је више козметичка него успешна диференцијација кадра.

Слична албанизација може се пратити и на ширем пољу културе. Великоалбански идеолози учинили су све да маргинализују српско-црногорску културу и отежају услове за њен слободан развитак. Намера је била и да се ликвидирају или умање све могуће културне везе са Србијом. Док су кидали такве везе са Србијом албански интелектуалци и институције са Косова и из Албаније остваривали су плодну културну сарадњу у чему је знатно посредовао универзитет. Делегације културних радника учестало су посећивале Албанију. О тим посетама одлучивано је на неколико нивоа и таква децентрализација погодовала је неометаном упливу великоалбанске идеје. Делегације из Албаније биле су, такође, често и радо виђене на Косову, неретко изазивајући еуфорично понашање домаће публике.

Великоалбанско деловање на пољу просвете, науке и културе било је потпомогнуто из Албаније. Она је и до 1966. водила непријатељску политику према Југославији коришћењем низа субверзивних метода. Албанија је, иначе, била одлично информисана о политичким односима у Југославији. Извори су били њена агентура на Косову и у Београду, односно поверљиви Албанци који су разним приликама долазили из Југославије. Многи од њих су се по доласку у сиромашну и изоловану земљу охладили према идеји свеалбанског уједињења са центром у Тирани, али је један део био додатно индоктриниран великоалбанском идејом. Албанија је знатно теже допуштала својим држављанима посету Југославији, плашећи се да би могли променити идеолошка убеђења у контакту са развијенијим суседом. Без обзира на непријатељску политику Тиране Београд је упорно инстистирао на сарадњи и чинио низ гестова добре воље. Југославија је имала далеко мање мотива да продубљује сарадњу него Албанија, па и ону економске природе где јој је дала повлашћен третман. Албанија је, заправо, само у економским односима форсирала међудржавну сарадњу, а у свим осталим настојала да односе сведе на релацију Тирана-Приштина (ређе Скопље или Титоград). Економски односи били су, заправо, фасада правих мотива Тиране. Она је све време ширила антијугословенску пропаганду, ублажавала је и усклађивала према међународним околностима. Након демонстрација 1968. Тирана је одбацивала умешаност у догађаје, иако су информације југословенских органа говориле супротно. До нормализације односа дошло је 20. маја 1971. када је потписан југословенско-албански трговински споразум за период 1971–1975, а дипломатска посланства подигнута у ранг амбасада. Албанија је упорно понављала да нема територијалних претензија према Југославији, али да јој нико не може забранити да се бори за „браћу“ од које је на „вештачки“ начин одвојена. Одсуство оштрије југословенске политике само је поспешило пропагандни утицај. Поједини високи функционери и стручњаци у југословенској дипломатији били су резервисани према добронамерности Албаније и наставку сарадње. Иако су и косовски функционери, амбасада у Тирани, секретаријат иностраних послова у Београду и Тито поручивали да се сарадња мора одвијати по принципу немешања у унутрашње послове и узајамног реципроцитета до тога није дошло. Уосталом, међудржавни споразум никада није потписан. Тирана се 1981. и јавно сврстала на страну демонстраната,

тврдећи да је њихов бунт оправдан. Југословенски режим оптуживан је за наводно брутално гушење демонстрација. Београд је, остаје нејасно из којих разлога, и даље простор остављао за односе са Тираном што је чудило дипломатске кругове. Енвер Хоџа је на 8. конгресу Партије рада Албаније крајем 1981. и формално изјавио да је неминовно да Косово постане република.

Овакво понашање Албаније и још више благ одговор Југославије поспешили су оне друге, масовније и делотворније притиске којима су Срби и Црногорци били изложени. Ти притисци чине испреплетано јединство на начин да истовремено и узајамно делују. Ово процесу иселјавања даје комплексност будући да се врло тешко може тачно одредити из ког конкретног разлога се неко одселио. Посебан парадокс је у чињеници да је мањина на државном нивоу спроводила дискриминацију већинских Срба и Црногораца. Та чињеница чини конкретну дискриминацију јединственим примером у Европи.

Партија је непрестано форсирала наратив о братству и јединству на Косову. У пракси, међутим, Срби / Црногорци и Албанци нису живели једни са другима, већ једни поред других. Разлике су временом постајале видљивије, док су се подношљивији односи задржали код старијих. Старије генерације биле су повезаније него оне које су стасавале након пленума када је неформално инаугурисана политика албанизације која је неминовно водила у дубоку међунационалну подељеност. Омладина није била одушевљена учењем нематерњег језика, док је у предбрионском периоду већи проценат људи говорио нематерњи језик. Систем школовања на матерњем језику од основне школе до факултета стварао је дубљу подвојеност. Одељења су подељена према језицима (албански, српски), па није било довољно националног мешања. Омладина се није довољно саживела. Не може се, наравно, говорити о апсолутној одељености две заједнице. До одређених културолошких прожимања дошло је у оба смера. Српско-црногорске породице у већински албанском окружењу преузеле су доста албанских схватања.

Иселјавање је у целини последица притисака најразличитије врсте са циљем да се Србима и Црногорцима свакодневни живот учини што је могуће тежим, а мањим делом мотива друштвено-економске природе карактеристичних за

миграције уопште. Срби и Црногорци били су изложени притиску у практично свим ситуацијама које намеће живот. Облици дискриминације били су у том смислу неформални, с обзиром на чињеницу да су институције постале носиоци притиска и институционални, али и идеолошки јер су у основи имали великоалбанску идеологију. Већина исељених сматрала је да односи са Албанцима нису били добри или су били лоши. Интензитет дискриминације зависио је од етничког састава места. Она је била јача у општинама где су Срби и Црногорци чинили до 30% становништва, док су исељеници из средина са бројнијом својом заједницом чешће говорили о немешању, избегавању или, пак, добрим односима.

Србима и Црногорцима били су угрожени лична и имовинска безбедност. Инцидентне ситуације те врсте дешавају се и у једнонационалној средини, али су овде по правилу добијале међунационални карактер. Људи би се, иначе, знатно теже одлучили на одлазак да нису заједно са имовином били изложени физичком притиску. Националисти и сепаратисти имали су јако упориште у судству, па недела нису адекватно кажњавана или су игнорисана. Проблем судске дискриминације често се, иначе, помиње у одговорима исељеника. Она се манифестовала неделовањем и одуговлачењем спора, привидним интервенисањем, протежирањем изгредника и сл. Висина казне умногоме је зависила од националне припадности судије. Албански изгредници били су углавном блаже кажњавани ако је судија био њихов сународник. Као последица тога посебно су били угрожени Срби и Црногорци у срединама са мало или нимало сународника међу судијама. Њихови сународници као судије морали су строго водити рачуна да због донетих пресуда не буду оцењени као националисти. У пракси је долазило до подметања кривице или ситуација када се судски поступак води само на албанском без преводиоца. Проблема је било и када је требало извршити правоснажну одлуку на штету Албанца. Великоалбанска идеологија захватила је и органе унутрашњих послова. Полицајци су често непотребно и драстично поступали према Србима и Црногорцима, што се до демонстрација 1981. крило од очију јавности. Неки полицајци учествовали су у демонстрацијама или показивали солидарност са демонстрантима.

Званични подаци косовске провенијенције говоре о 605 кривичних дела 1971–1981. у којима су починилац и жртва различите националности. У 503 (80%)

оштећени су Срби и Црногорци, а у 102 (16%) Албанци. Од 22 убиства 15 (68%) учињено је на штету Срба и Црногораца и седам (32%) на штету Албанаца, док је покушаја убистава било 46 од чега на штету Срба и Црногораца 35 (76%) и на штету Албанаца 11 (24%). Регистровано је 289 тешких и лаких телесних повреда од чега на штету Срба и Црногораца 235 (81,3%), 24 кривична дела насилничког понашања (сва на штету Срба и Црногораца) и 70 кривичних дела угрожавања сигурности од чега 54 (77,1%) на штету Срба и Црногораца. Од укупно 2.836 прекршаја против јавног реда и мира на штету Срба и Црногораца бележи се 1.890 (66,6%). У том корпусу најбројније су туче од којих је 747 (63,6%) на штету Срба и Црногораца, физичких напада било је 367 од којих 292 (79,6%) на штету Срба и Црногораца, дрско понашање забележено је 49 пута од чега 31 пут (63,3%) на штету Срба и Црногораца, укупно 71 случај имао је карактеристике увреде од чега 37 (52,1%) на штету Срба и Црногораца, 22 карактеристику малтретирања од чега 13 (59,1%) на штету Срба и Црногораца, 31 карактеристику насилничког понашања од чега 23 (75%) на штету Срба и Црногораца, 48 карактеристику претње од чега 39 (81,2%) на штету Срба и Црногораца, 12 карактеристику омаловажавања од чега девет (75%) на штету Срба и Црногораца, 32 карактеристику непријатељског наступања од чега више од половине на штету Срба и Црногораца, од две принуде обе су биле на штету Срба и Црногораца, а осталих прекршаја регистровано је 40 од чега 39 (95%) на њихову штету. Силовања у покушају забележено је 101 од чега на штету Српкиња и Црногорки 97 (96%), почињених силовања забележено је 50 од чега на штету Српкиња и Црногорки 43 (86%).

Физички напади на Србе и Црногорце без обзира да ли су у питању препади, туче, убиства и силовања отежали су живот ове заједнице. Њихова имовина нашла се, такође, на удару насилника. Неколико десетина убистава и силовања од стране Албанаца немају карактеристику масовности, али су битно оптеретили међунационалне односе и погодовали иселјавању. Нарочито је разнолико злостављање жена тешко погађало Србе и Црногорце.

Учесталост физичких напада била је велика и тешко би се могла бројчано одредити. Намера је била да се притисцима физичке природе Срби и Црногорци натерају на одлазак и што јефтиније дође у посед њихове имовине. Посебно су се у улози насилника појављивали малолетници будући да су били заштићенији пред

законом. Нови талас физичког притиска уследиће током и након демонстрација 1981, а са тим у вези и исељавања. Србима и Црногорцима прећено је да ће трпети последице ако се не иселе. Ситуацију су компликовале гласине и пропаганда илегалних група на Косову и у емиграцији.

Узурпације имовине и разне физичке штете изазивале су озбиљну психозу страха код Срба и Црногораца. Након демонстрација 1981. када је штампа слободније писала о притисцима забележено је доста потресних сведочанства Срба и Црногораца. Истраживања показују да су они чврсто били везани за земљу коју су обрађивали или на њој само живели, а нарочито када је реч о староседеоцима. Исто се може рећи и за урбане средине са јачим староседелачким елементом. Да су највећим делом продавали имовину под притиском видљиво је у сеоским срединама, где су им причињаване разне пољске штете које су водиле до туча и тежих сценарија. У урбаним срединама притисак је био мање изражен у физичком смислу, али је овде попримао већу неформалну, идеолошку и институционалну димензију с обзиром на опште карактеристике града.

Срби и Црногорци су процентуално више продавали имовину у срединама где је њихов постотак у укупном становништву био мањи. Око 60% исељеника из репрезентативног истраживања Руже Петровић и Марине Благојевић продало је целокупну имовину, четвртина није продала ништа (без понуде, мала понуда, нису желели, узурпирана имовина), а остали су делимично продали имовину. Највише купаца било је међу Албанцима и то пет пута више него Срба и Црногораца. На селу је била уобичајена само једна понуда приликом продаје, док је по градовима таква пракса била ређа. Око 70% исељеника тврдило је да су добили цену испод тржишне, њих 29% одговарајућу, а 1% изнад тржишне. Тиме се, мада једнострано, негирају ондашње стереотипне представе да су исељеници одлично „наплатили“ одлазак. Новац је одмах дат у 34,3% случаја, а постепено али у целини у 61,3%. Око 4,4% исељеника имало је проблеме са наплатом, а неким никада није исплаћена цела сума. Они који су продали имовину испод цене још више су губили пристајући на продају у ратама, јер је то додатно снижавало цену (неким ни тада није исплаћено). Куповина испод цене отварала је касније могућност препродаје другом Албанцу и зараду. Купци често не би регулисали пренос имовине, па је исељеник и даље плаћао порез иако је продао исту. Оно што је оптерећивало Србе и

Црногорце била је инфилтрација националиста у катастре и друге органе, па су им и тамо чињене различите неправде.

Од укупног броја купаца иселеничке имовине пољопривредници су сачињавали преко половине укупног броја, а радници око 25%. Купци су махом долазили из истог места (65,6%) или из исте општине (23,5%). Из друге општине било је 10% њих, а изван Косова 0,9%. Куповином земље укореењивани су на косовско тло и Албанци из уже Србије, Македоније и са Запада. Када се непокретност продавала у претежно албанском насељу купци су највећим делом долазили из истог места, а када се продавала у насељу са већинским српско-црногорским живљем мештана је било далеко мање међу купцима. Зато претпостављамо да се радило о политички мотивисаној куповини не би ли се променила етничка структура насеља. Логично, да су купци били мештани могло би се тумачити да је куповини претходио притисак, што је у случају када је купац са стране теже представити на тај начин. Иселеници су били убеђени да се куповина њихове имовине решавала у албанским сеоским одајама у којима Албанци расправљају и одређују најбитнија питања из домена своје заједнице. Најиздашније се плаћало када се покретао процес иселјавања у неком насељу. Како је временом број Срба и Црногораца у неком насељу опадао њихова имовина плаћала би се знатно мање од тржишне вредности или се она уопште не би продала. Од 1981. нису ретка села у којима су Албанци колективно одбијали да купују имовину од неалбанаца како би избегли да касније буду сматрани националистима и буду процесуирани. Сигурно је да су барем неки од њих радије желели останак неалбанског живља него долазак често бахатих сународника из даљих средина.

Остаје отворено питање порекла новца којим је купована имовина. Оправдано је гледиште да су албанске задружне породице са бројним радницима у земљи и иностранству, иначе врло штедљиве, лакше биле у могућности да купе имовину. Део новца је, свакако, био нелегалног порекла. Социјалне разлике довеле су до богаћења једног слоја Албанаца. Такође, део новца потицао је из албанских кримогених структура у иностранству. Осамдесетих је јавност била шокирана када је доказано да је српско-црногорска имовина купована и друштвеним средствима за рачун Албанаца. Власти су сматрале да је лакше на тај начин иселити домаћина, јер нису биле у стању или нису желеле да гарантују безбедност.

Забележени су и случајеви замене имовине на Косову за одређену на територији уже Србије. У том случају доминирају станове и то првенствено у Приштини. Највише интересовања било је за Београд. За стан на атрактивној локацији у Приштини добијао се површински мањи и на слабијем месту у Београду. Временом се усталила пракса замене станова на начин да корисник стана на Косову плати одређену своту новца породици која долази у овај град и обезбеди запослење за једног до два њена члана, а тек онда се врши замена станова. Без обзира што радне организације корисницима станова нису давали сагласност замена се вршила на основу судске пресуде.

Притисак на Србе и Црногорце подстицале су разне илегалне албанске организације на Косову, чији је заједнички циљ био присаједињење Косова и осталих југословенских крајева са већинском албанском популацијом Албанији. Покрет није био јединствен будући на разлике у начину организовања, идеологији, методама, бројности и карактеру односа са Албанијом. Може се разумети да ове организације представљају идеолошку мешавину марксизма-лењинизма и национализма Енвера Хоџе. Илегални покрет је имао континуитет од краја рата да би почетком шездесетих добио ширу препознатљивост. Уместо ранијег качачког вида борбе више се радило на свеопштој индоктринацији Албанаца и интернационализацији косовског питања. Организације су биле формиране на територијалном принципу, осниване су ћелије по предузећима, школама и другде и строго се водило рачуна да се регрутују нови чланови из доказаних и као таквих проверених националистичких породица. Њихова активност се, махом, сводила на исписивање парола и дељење летака, а ређе на сакупљање оружја. На састанцима се читала антијугословенска марксистичко-лењинистичка литература, о њој би се дискутовало и чланови би добијали задатке. Готово све организације одржавале су везе са Сигуримијем или емигрантским „Црвеним фронтом“ преко којих су добијале пропагандни материјал и средства за рад. Биле су недовољно повезане и завађене, а тињала је и борба за место самозваног националног лидера. Албанија их је мирила и координисала њихов рад у циљу подизања шире побуне.

Притисак су подстрекивале и албанске емигрантске организације у Западној Европи, Турској, Северној Америци и Аустралији, практично свуда где је у већем броју живела емиграција са Косова. Њих карактеришу организованост, повезаност

и бројност. Југославија је покушала да их стварањем исељеничких клубова одвоји од непријатељског утицаја, али су се такви клубови често претварали у емигрантско оружје. На албанске исељенике пропагандно су деловале емигрантске организације, Сигурими и дипломатија званичне Албаније. Заврбовано лице постајало би курир за слање сумњивог материјала у Југославију, чиме се постојећа мрежа ширила. Југословенска служба покушавала је преко страних партнера да контолише емигрантске организације, али су резултати били слаби јер су на Западу упорно избегавали сарадњу. Био је то део специјалног рата против Југославије. Слично илегалним организацијама на Косову емигрантске организације биле су подељене, завађене и често дијаметрално супротних идеолошких погледа. Владала је подела на монархистичко-балистичку и марксистичко-лењинистичку струју. Албанија је покушавала да координира њихов рад, па и оних њој ненаклоњених монархистичких, усмеравајући их ка дестабилизацији Југославије као општем циљу. Неке од њих повезивале су се даље са усташком емиграцијом. Низ терористичких напада на југословенско дипломатско особље и представништва извршен је након демонстрација 1981, а било је и страдалих. Албански емигранти често су одржавали демонстрације са којих је слата пропагандна порука јавности да се спроводи геноцид над Албанцима. Циљ је била интернационализација косовског питања. Понегде се са циљем привлачења пажње западне јавности говорило да су демонстрације отпор комунистичком режиму. Емигрантске организације ојачале су након 1981. када су Косово бежећи од југословенских органа напустили неки чланови домаћих илегалних група.

Срби и Црногорци били су изложени духовном терору без обзира да ли су били верници или не. Албански шовинисти су знали да је СПЦ, упркос чињеници да је власт отворено непријатељски третира и покушава да је спута, битан фактор у очувању српско-црногорског живља. Проблеми са којима се СПЦ овде сретала, у већински албанском окружењу, израженији су били него било где у Југославији. СПЦ је и до 1966. била на удару органа власти. До 1981. покрајинска власт се држала дубоко укорењеног мишљења да је Рашко-призренска епархија легло српског национализма, да злурадо пласира тезе о угрожености и исељавању Срба (укључујући у њих Црногорце) и да тенденциозно наступа као њихов заштитник. Власти су биле убеђене да је утицај СПЦ на Косову снажнији него пре рата.

Епархија је, међутим, имала бројне и тешке проблеме. Епископ Павле се носио са финансијским проблемима, али се чини да је више жалио да паства није у довољној мери религиозна или да, пак, религиозност схвата површно и тежи материјалним стварима. Био је свестан да недостају образовани и искусни свештеници који би знали да очувају религиозност народа.

Високи црквени представници на челу са епископом желели су добре односе са властима и Албанцима. Посебно су представници цркве на локалу настојали да остваре добросуседске односе у условима албанске већине. Међутим, и поред примера добрих односа може се закључити да су Албанци чинили разне неприлике манастирима, црквама и верницима. Покрајинско руководство је са подозрењем гледало на епископове извештаје покрајинским / републичким органима и Синоду СПЦ, јер је тиме претила опасност да се шира јавност упозна са проблемима са којима се суочавају Срби и Црногорци. Махмут Бакали је годинама одбијао да прими патријарха Германа који се заинтересовао за ове извештаје. У Приштини су чињени напори да се епископ сатанизује као екстреман и конзервативан.

Вредан извор о притисцима на СПЦ јесу поменути редовни годишњи извештаји епископа Павла слати Синоду СПЦ. Без обзира на њихову садржину Сабор СПЦ није увек овлашћивао Синод да интервенише код надлежних органа да се положај СПЦ побољша. Извештаји показују да су безбедност персонала и имовине СПЦ годинама били угрожени. Судство се махом ставило на страну насилника. Угроженост СПЦ је била најизраженија у срединама са малим бројем Срба и Црногораца, где се она природно нашла усамљенијом. На удару су била поља, шуме, стока, односно верници, свештенство и монаштво чак и гробља чије је скрнављење имало за циљ да се у будућности покаже како овде Срба и Црногораца и СПЦ није ни било. Верницима је прећено да се не ангажују око цркве и не траже обнову црквених објеката, а често су били на ударима током црквених празника. Свештенство и монаштво вређани су и физички нападани и из тих разлога их је бивало мало или су одлазили. Епархија је нарочито била под ударом 1981. током и након демонстрација. Вероватно ударац са највише симболике био је мартовски пожар у Пећкој Патријаршији.

Извештаји показују епископову дубоку забринутост таквим стањем. Ово питање је третирао као приоритетно. Сматрао је да се само патријархалности народа, пре свега природном прираштају, има захвалити што број Срба и Црногораца није још драстичније поремећен. Исељавање је сматрао последицом свеобухватног албанског притиска након пада Александра Ранковића, а делом и бољих животних услова у другим срединама. Међутим, упорно је охрабривао народ да истраје, а свештенство и монаштво да не напуштају цркве и манастире.

Власт није успела да омогући сигурност за СПЦ на Косову, а њени резултати били су скромни и на пољу законске и институционалне заштите споменичког наслеђа СПЦ. Законска и институционална заштита споменика културе на Косову уведена је након рата формирањем завода за заштиту споменика културе. Покрајинском заводу за заштиту споменика културе били су подређени Регионални (Призрен) и Општински завод (Приштина). Шездесетих и раних седамдесетих унапређивана је југословенска служба заштите, плански се улагало у усавршавање у иностранству и међусобну сарадњу. Косово је помагано институционално и финансијски. Тада су учињени и највећи домети у заштити споменика културе (Богородица Љевишка, Свети Архангели, Ново Брдо). Међутим, Закон о заштити културних добара из 1977. проистекао из уставних решења одузео је савезним органима многа овлашћења преносећи их на републике, док су Косово и Војводина изузети из јединственог правног система споменичке заштите Србије. Републичке надлежности сведене су само на ужу територију. То је онемогућило планирање великих конзерваторских подухвата на читавој територији. Ако знамо да су пројекти на Косову и раније скромно финансирани ова промена представљала је додатну отежавајућу околност. Након овог закона прекинути су неки од започетих пројеката. Престало је централизовано одлучивање поводом великих пројеката, па су националисти и сепаратисти у други план ставили заштиту споменика српске културе. Опсежнији конзерваторски радови изведени су само у Бањској.

Радикализацији политичког стања на Косову допринели су емигранти који су неколико деценија лако прелазили у Југославију као наводне жртве тоталитарног режима у Албанији. Њихов долазак пореметио је већ крхке односе две заједнице. Миграције из Албаније представљају процес дугог историјског трајања који је на важности добио након две сеобе Срба, у периодима светских ратова (нарочито

другог) и у послератном периоду. Исељавање из Албаније у Југославију постало је масовније 1948. доласком лица поларизованих са тамошњом политиком. У АКМО су пристизали људи из земље са којом је Југославија има најлошије односе у Европи. Миграције из Албаније имале су политичку позадину. Наиме, емигранти су могли населити и развијеније крајеве земље без потребе да се концентришу у крајеве који свакако не случајно географски одговарају границама Велике Албаније, што говори да је у питању био својеврсни мостобран за дубљу инфилтрацију на југословенску територију. Остаје, такође, упечатљиво да се међу емигрантима није нашао готово нико од Срба, Црногораца и Македонаца у Албанији иако се зна да је њихов положај био врло лош.

Југославија се благонаклоно односила према насељавању из Албаније. Они, наиме, нису доживели судбину југословенских емиграната из Румуније, које су југословенске власти вратиле у тамошњу диктатуру уз образложење да нема средстава за њихово прихватање. Правни уступак емигрантима представљало је доношење закона о држављанству 1966. Њиме је југословенско држављанство признато лицима рођеним или настањеним у земљи до 15. маја 1945. под условом да су се до дана ступања на снагу закона користила претпоставком југословенског држављанства без позивања на страну. На тај начин је већи број емиграната настањен током рата стекао југословенско држављанство и правни легитимитет. Емигрантима који су дошли након 1966. није ни требало држављанство ако знамо да су и без њега остваривали готово сва права.

Посебан израз југословенске благонаклоности била је материјална помоћ емигрантима. Подаци савезног СУП-а, без обзира на озбиљне сумње у њихову веродостојност, говоре да су све емигрантске породице (109) до 1981. интегрисане, тачније материјално збринуте кроз куповину имања, кућа, станова и запошљавање. Власници имовине купљене за потребе емиграната били су најчешће Срби и Црногорци далеко изнад свог учешћа у становништву. Поједине општине делиле су станове из Фонда солидарности, док су неке емигрантске породице саме изградиле куће. Након демонстрација три емигранта је искључено из просвете, а неколико студената-емиграната осуђено. Индикативно је да против компромитованих емиграната држава није користила међународне уговоре који

регулишу оваква питања. До 1981. многи емигранти нашли су се на одговорним функцијама на Косову и спроводили великоалбанску идеологију.

У тачност званичних података о петнаестак хиљада послератних емиграната постоји озбиљна сумња. Савезни СУП је, иначе, након 1981. признао да нема податке о емигрантима за период до 1975. уз објашњење да су о томе бригу водили искључиво општински органи унутрашњих послова. У петицијама Срба и Црногораца осамдесетих тражено је да се откаже гостопримство емигрантима насељеним од 1941, пониште сви купопродајни уговори и они врате у Албанију.

Исељавање Срба и Црногораца представља процес дугог трајања. Оно се може пратити и за период 1945–1966, премда су држава и Партија исељавање, вероватно да би прикрили доказ о континуитету у идеји о етнички чистом Косову, углавном везивали за постбрионски период. У ужу Србију између 1946. и 31. марта 1961. иселило се из аутономије 31.138 људи, а у Војводину 6.801 од чега далеко највише Срба и Црногораца. Према подацима СПЦ од краја рата до 1961. без Срба и Црногораца остало је 338 насеља. Исељавање у предбрионском периоду последица је првенствено притисака различите врсте и у том смислу може се паралела са постбрионским исељавањем. Међутим, притисак до 1966. није био таквог интензитета и свеобухватан као после 1966. На то је пресудно утицала чињеница да су се држава и Партија искреније бориле против великоалбанске идеологије, чиме је изостала институционална подлога националистима и сепаратистима. Исељавање је посебно погодило колониистички елемент већ проређен последицама рата. Још након рата у колониистичким срединама вршени су притисци на колонисте да се не врате. Повратници су затекли опустошена имања и спаљене куће. Држава је предвидела помоћ у виду грађевинског материјала и радне снаге, али је део материјала био лошег квалитета или је разграбљен од Албанаца. У колониистичким срединама као последица пристрасног рада надлежних органа све више Срба и Црногораца продавало је имања и одлазило. Ту се може направити паралела са постбрионском периодом, па и у смислу да је најчешће постојала само једна понуда приликом продаје. У таквим условима продавац би пристајао да прода имање не би ли узео макар и мало новца. Албански шовинисти су тврдили да су имања на којима колонисти живе њихова, поручивали да их не занимају судске пресуде и мишљења надлежних и настављали са притиском који је попримао и

физичке облике. Носиоци притиска долазили су често из познатих колаборационистичких породица. Осим физичког притиска којима је обезвређена сигурност људи и имовине постојао је и институционални притисак. Слично периоду након 1966, премда мањег интензитета, Срби и Црногорци имали су неједнак институционални третман, али и приликом запошљавања и у радном односу. Исељавање је знатно поспешено политиком насилног формирања сељачких радних задруга и то врло често у српско-црногорским селима. Имања Срба и Црногораца одузимана су „силом закона или законом силе“ уз симболичну накнаду да би се на њима правиле фарме, расадници, плантаже, огледна домаћинства, касарне, школе, индустријски објекти, али и ловачке куће, виле, албанска гробља и др.

Комисијама за националне мањине при ЦК СКЈ и републичким ЦК почели су од 1959. пристизати извештаји о притисцима на Србе и Црногорце. У њима се препознају систематичност, разноврсност и перфидност притиска. Из Приштине су упорно настојали да умање њихову веродостојност. Због таквих разлика ИК ЦК СКС је 1961. формирао радну групу са намером да на терену утврди чињенично стање. На челу се нашао високи партијски функционер Драгослав Марковић. Радна група је на основу запажања припремила одређене материјале. Сем тога, полицијско руководство на челу са републичким секретаром унутрашњих послова Војином Лукићем припремило је елаборат „Извештај о непријатељском деловању и негативним појавама на Космету 1961–1962“ и представило га на седници ИК ЦК јула 1962. Оба материјала остала су позната само члановима ИК ЦК и мањем броју чланова ЦК, док шире партијско чланство ни јавност о томе нису знали готово ништа.

Елаборат Војина Лукића исцрпно се бави делатношћу албанске и западних обавештајних служби у АКМО, реакцијама грађанства на сукоб СССР-а и Албаније, појавама национализма и сепаратизма и реакцијом Срба и Црногораца на све то. Основна порука аутора је да исељавање има одређени континуитет и представља озбиљан политички проблем без обзира што не постоје прецизни подаци о обиму. Као подручја најизраженијег притиска издвајају се општине Подујево, Дреница и Ђаковица из чега се намеће закључак да је притисак најизраженији онде где су Срби и Црногорци малобројни. Притисак се

манифестовао у разним формама почев од претњи преко физичких напада којима су изложене и жене, причињавања пољских штета (пуштање стоке да уништава летину, сеча шума, воћњака и винограда, забрана употребе пољских путева, преоравање међе, скретање воде са канала за наводњавање, загађивање воде у бунарима, затварање сточних појила), присвајања непокретности и сл. Носиоци притиска скрнавe гробља у чију сврху се „користе“ малолетна лица за која се унапред зна да не могу бити адекватно кажњена. Највећи притисак трпе насељеници, а као категорије лица у служби ресора унуташњих послова и активни официри. Српско и црногорско становништво живи у сталној психози да ће аутономија бити припојена Албанији, а да ће се за њих поновити трауматична 1941. Код ове заједнице се створио неприродан осећај мањине у сопственој земљи са утиском да друштво фаворизује Албанце и тиме их награђује за масовну колаборацију током рата. Српско-црногорски национализам је дефинисан као „априорно неповерење према Шиптарима“ које у моментима прелази у шовинизам и преоштро реагује на појаве национализма и сепаратизма. Аутор је упозорио на разоран непријатељски рад дела запослених Албанаца, посебно оног који је у скорије време примљен у радни однос. Надлежнима се препоручује да обратe пажњу на држање Албаније јер се одатле подржава ширење великоалбанске идеологије, односно да се кадровски, технички и на сваки други начин појачају служба и полиција и поштре судско-административне мере.

Важан извор о предбрионском исељавању су редовни годишњи извештаји епископа Синоду. И у предбрионском периоду Рашко-призренска епархија била је изложена притисцима националиста и сепаратиста и државних органа. Уместо да власт представља институционалну заштиту сва је прилика да је била покровитељ притиска. Власти су покушавале да на разне начине вернике отргне од „штетног“ утицаја СПЦ и економски је девестирају. Црквена лица су спорадично хапшена, малтретирана и шиканирана. Не треба занемарити ни идеолошку компоненту таквог става. Економски притисак се, пре свега, односио на одузимање црквене земље у склопу аграрне реформе. Имовина СПЦ није била поштеђена узурпације или рушења од стране органа власти.

Епархија је онде где је била у прилици откупила земљу неких породица која намеравају да се селе са циљем да не добије за суседа неког са ким би имала касније

проблема. Уколико на тај начин није могла битније да спречи иселјавање епархија се потрудила да га што подробније испита. Епископ је био свестан да се као последица иселјавања под притиском смањује број парохија и крштења и да се плански разбијају одређене компактне српске средине. Приметио је да неалбанци делом одлазе и због фаворизовања Албанаца у органима управе и разних друштвено-економских разлога. СПЦ је 1969. покренула прикупљање података о притисцима на епархију и вернике на Косову од 1945. Намесништва и парохије добиле су задатак да прикупе детаљне податке у том циљу. Многи пароси плашили су се да реално прикажу стање из страха од последица, па се зато ти извештаји не могу третирали као апсолутно веродостојни. Међутим, оно што се у овим изворима црквене провенијенције јасно оцртава јесте притисак над епархијом и Србима и Црногорцима и то у оба случаја са циљем да се ослабе.

Постбрионско Косово имало је карактеристике емиграционог подручја без обзира што је овдашње становништво у целини било најнепокретљивије на југословенском нивоу. Карактеришу га првенствено локалне миграције (унутар исте општине) са процентуално малим бројем досељеног становништва из остатка земље и то првенствено из оближњих крајева уже Србије (Рашка област, Топлица), затим Црне Горе и Македоније.

Са Косова је највише људи одлазило у ужу Србију. Највећи интензитет иселјавања са Косова у ужу Србију уочава се 1971–1981, иако је приметан тренд постојао и пре 1971. Највећа концентрација Срба и Црногораца са Косова населила је у ужој Србији област ограничену Ибром, Западном, Јужном и Великом Моравом, Нишавом и Дунавом, било да је у питању урбана или сеоска средина. Њихов долазак у Краљево, Крагујевац, Крушевац, Ниш, Прокупље, Светозарево, Младеновац, Лазаревац и другде и сеоску околину тих градова има везе са индустријализацијом уже Србије будући да се у тим срединама лакше долазило до посла. У Црну Гору је, такође, највише људи исељено 1971–1981. што говори да је та деценија највише карактеристична по иселјавању Срба и Црногораца. Прецизних података о типу насеља које су тамо населили нема. На основу наших истраживања претпостављамо да је то била Подгорица са околином и приморје. Миграције ка Црној Гори биле су, свакако, последица дугих историјских веза Косова и Црне

Горе. У случају миграција са Косова ка Војводини највише људи одселило се 1961–1971.

У укупном броју одсељених 1971–1981. у ужу Србију 71,4% чине Срби, Црногорци 9,7%, Албанци 6,0% и остали 12,9%. Срби су се 1961–1981. највише селили ка ужој Србији (79.032 или 85,5%), Војводини (6.314 или 6,9%) и Македонији (3.514 или 3,8%). Интересантно, Црногорци су се у истој деценији највише селили у ужу Србију (60,4%), а тек после у Црну Гору (27,4%). Од целокупног српског становништва 1961–1981. иселило се 42,2%, а од црногорског 63,3%. Срби су 1971–1981. учествовали у негативном миграционом салду Косова са 71,1%, а Црногорци са 12,9%. У том периоду број исељених Срба био је тринаест пута већи од броја досељених, а у случају Црногораца девет. Утицај исељавања на укупан број Срба и Црногораца на Косову био је знатнији од утицаја њиховог природног прираштаја. Демографска истраживања показују да би без масовног исељавања на Косову 1981. било 311.000 Срба (ако се узме као стопа њиховог природног прираштаја 1961–1981. узме износ од 16%, иако је то знатно нижа стопа него косовски просек), а Црногораца под истим условима 51.600. Једна од последица исељавања је комплетан нестанак Срба и Црногораца из преко 500 насеља 1961–1981. У контингенту исељених бројчано је доминирало младо становништво (15–29 година), а жене су биле бројнија категорија будући на феномен женидбених миграција.

Изувез Албанаца ниједна друга национална заједница на Косову није имала позитиван миграциони салдо. Чак 17 овдашњих општина 1961–1971. имало је негативан миграциони салдо, а пет позитиван. У периоду 1971–1981. број општина са негативним миграционим салдом попео се на 19, а оних са позитивним спао на три. У оба међупописна периода 17 општина имало је стално негативан миграциони салдо, а три стално позитиван. Општине Пећ и Митровица прошле су пут од ниског позитивног миграционог салда 1961–1971. до негативног 1971–1981. Од 17 општина са стално негативним миграционим салдом 1961–1971. код њих 13 је салдо додатно нарушен 1971–1981, а код општина које карактерише стална позитивна вредност миграционог салда (имиграционе општине) дошло је до опадања стопа. Имиграционе су биле општине Призрен, Урошевац и Приштина. Позитиван годишњи миграциони салдо је низак изузев Приштине, јер је у питању

важан привредни, образовни и културни центар. Карактеристично је да косовско становништво гравитира и ка осталим већим насељима у овој општини (Обилић, Косово Поље). У општинама у којима је негативан миграциони салдо број становника, ипак, није опао, већ је повећан услед високог природног прираштаја Албанаца.

Асполутни број Албанаца повећан је 1961–1981. у свим општинама изузев лепосавићке, што и нема реалног значаја с обзиром на њихову незнатну присутност тамо. Апсолутни број Срба опао је у општинама Витина, Вучитрн, Глоговац, Дечане, Драгаш, Ђаковица, Исток, Качаник, Клина, Каменица, Лепосавић, Митровица, Пећ, Подујево, Призрен, Србица, Сува Река и Урошевац. У неким већим општинама примећујемо тенденцију апсолутног раста српског становништва на попису 1971. и пада 1981. када их је било мање него 1961. То је очигледно била последица појачаног исељавања. Апсолутни број Срба симболично је повећан у општинама Ораховац и Гњилане. Највећи апсолутни раст Срби су имали у приштинској општини као последица миграције ка главном граду, чиме су анулиране последице исељавања из самог града. Црногорско становништво је у апсолутним бројевима опало у општинама Витина, Вучитрн, Глоговац, Гњилане, Дечане, Драгаш, Ђаковица, Исток, Клина, Липљан, Митровица, Ораховац, Пећ, Подујево, Србица, Сува Река и Урошевац. У општинама Качаник, Каменица, Лепосавић и Призрен апсолутни број Црногораца је порастао, али то нема неког значаја јер је њих тамо било симболично мало. Број осталог становништва апсолутно је повећан у свим општинама изузев Вучитрна, Глоговаца, Србице и Суве Реке. Процентуално гледано, број Срба је опао у свим општинама па и онде где је у асполутним бројевима стагнирао или био у порасту, док је број Црногораца порастао само у општини Лепосавић. Када је реч о осталом становништву оно је процентуално порасло у општинама Витина, Ђаковица, Исток, Лепосавић, Пећ, Подујево, Призрен, Приштина, Митровица и Урошевац, а стагнирало у општини Ораховац.

На поремећеност међунационалних односа и обим исељавања битно је утицала политичка клима настала пролећним демонстрацијама 1981. Иако је пре њих било убедљивих доказа да се националистичко-сепаратистичке снаге повезују и јачају, покрајинско руководство ширило је представу да је политичко стање

задовољавајуће са чиме се олако саглашавало републичко и савезно. Ни привредне тешкоће које су овде биле израженије него било где у земљи, с обзиром на притисак младог и незапосленог становништва, нису деловале претеће.

Ток демонстрација говори да је посреди стајала озбиљна организација и синхронизованост. Отпочеле су 11. марта у Приштини након фудбалске утакмице, пренеле се у Призрен 25. марта, наредног дана у Приштину, у Обилић 30. марта и Подујево 1. априла. Најмасовније су одржане у Приштини истог дана. Овде су демонстранти разбијени касно сутрадан. Након тога демонстрације су организоване у Подујеву, Глоговцу, Вучитрну, Липљану, Гњилану и Ђаковици на којима су се чуле исте пароле конципиране на начин да код демонстраната подстичу одбојност према Србији и Србима. Председништва Југославије и ЦК СКЈ на седници 2. априла донела су одлуку о завођењу мера приправности, проглашењу кризне ситуације на Косову и ванредног стања у приштинској општини. На молбу покрајинског руководства упућена су полицијска појачања из свих република и Војводине. Настава у школама је прекинута. Након тога избиле су нове демонстрације мањег обима и деструктивности у Митровици, Витини, Урошевцу и Вучитрну.

У 16 масовнијих окупљања у 11 општина повређено је 133 радника унутрашњих послова и 124 демонстранта, уништено или оштећено стотинак возила, разбијено више стотина излога и сл. Број повређених полицајаца и демонстраната био би већи да полиција није користила силу осим у крајњој нужди. Испаштала је и привреда због самовољног прекида рада и различитих диверзија. Репресивним и превентивним мерама обухваћено је око 1.700 лица кривично гоњених због писања парола, ширења дезинформација, изазивања националне нетрпељивости, претњи, напада и вређања службених лица, наступа на приватним и тајним скуповима на линији демонстрација, ширења неповерења према друштвено-политичком систему, одржавања сталне напетости и сл. Албанаца је међу окривљенима било 89%, а Срба и Црногораца 9,5%, у социјалном смислу највише је било радника (43%) док је ђака, омладине и студената било 33%. Највише окривљених имало је пребивалиште на територијама општина Митровица и Приштина. Око 93% лица осуђено је на казне затвора од 7–60 дана, неколико процената на вишегодишње казне, а обустављено је 2% случајева. Надлежни су

резоновали да ће благом казненом политиком према наводно заведеној омладини, најбројнијој међу демонстрантима, релаксирати напетост.

На пролећне демонстрације надовезује се оружани сукоб 13. маја у Доњем Преказу код Србице. Тамо је локални насилник Тахир Мехај, човек који се слободно кретао иако је био осуђен 1980, као таоце узео више лица. Иако за његову ликвидацију није било неопходно ангажовање савезних специјалаца већ локалног одреда полиције у оружаном сукобу страдала су четири и рањена три специјалца. Комисија при савезном СУП-у закључила је да за хапшење није било неопходно додатно ангажовање специјалаца и поднета је кривична пријава против локалног начелника Одељења унутрашњих послова, командира и заменика командира полицијске станице. Тахир и рођак Небих Мехај били су убијени у сукобу. Тиранска пропаганда тврдила је да је реч о недужно погинулим цивилима прогоњеним од стране „српске полиције“. Тахирово страдање било је врло погодно за митологизацију његове личности. Можда под тим утиском кроз пар дана је у Приштини дошло до мањег комешања када је двадесетак студената узвикивало познате непријатељске паролe.

Након демонстрација Партија у целини више није могла игнорисати реалност. Из тих разлога дошло је до промена у понашању СК на сва три нивоа - покрајинском, републичком и савезном - будући да се на национализам и сепаратизам почело гледати оштрије него раније. Српски и црногорски комунисти оштрије су гледали на целу ствар од албанских комуниста, али су се и они поделили у два колосека. Први су били изричитии да је реч о организованом нападу на Југославију и Србију ради стварања републике и припајања Албанији. То су тврдили и неки комунисти одраније познати по компромисерству. Претпоставићемо да је таква промена настала услед страха да ће у очекиваном прегруписавању снага остати изоловани као издајници националних интереса. Друга струја била је ближа албанским комунистима. Демагошки су умањивали значај иселјавања, правили вештачке паралеле албанског са српско-црногорским национализмом, позивали на уздржаност и сл. Албанци у СКК формално су осудили демонстрације, али су се упорно трудили да им умање масовност и деструктивност и прикажу као дело заведене омладине без утицаја у масама. Из

осталих република углавном се формално позивало на отпор националистичко-сепаратистичкој претњи.

До краја 1981. уследила је диференцијација по СКК и радним организацијама. Због отпора дубоко институционално позиционираних националиста и сепаратиста резултати су били више него скромни. Само неколико високих функционера отишло је са тренутних позиција. Оставку је поднео и први човек СКК Махмут Бакали. Овакве промене биле су неделотворне, јер они углавном нису трпели законске последице. Њих су великоалбански идеолози једино политички жртвовали како би се умирила шира јавност и стекла лажна представа да се ствари поправљају. На партијском локалу неки националисти избачени су из СКК и уклоњени са посла. У пракси се и даље радило на стварању климе да Срби и Црногорци оду.

Као последица демонстрација повећан је антагонизам између две заједнице. Нагло су нарасла албанофобија у Србији и Југославији. Уплашени од реваншизма многи Албанци вратили су се на Косово из остатка Србије. Демонстрације су код једног дела Срба и Црногораца учврстиле жељу да се оде са Косова, а код другог да се остане, алармира јавност и пружи отпор притисцима.

Исељавање је постало доминантна тема у политичком дискурсу тек 1981. У том контексту на седници ИВ Скупштине Косова 9. јула формирана је скупштинска комисија са циљем да координира рад на спровођењу мера ради заустављања исељавања са сличним и раније формираним комисијама при извршним већима скупштина општина, покрајинским органима и друштвено-политичким организацијама. Општинске комисије имале су задатак да анализирају исељавање на локалу и предузимају конкретне мере ради заустављања истог. Радиле су на основу материјала, података и оцена месних и самоуправних интересних заједница, организација удруженог рада, правосудних органа и других општинских органа и институција. У њихов састав ушли су представници друштвено-политичких организација.

Покрајинско руководство је одредило да се анализа исељавања временски ограничи на 1971–1981. Тиме је највероватније свесно изван анализе остао период до 1971. Комисије су имале бројне проблеме због непрофесионализма чланова,

несистематичности и неуједначености у раду. Обим сарадње са друштвено-политичким структурама био је недовољан. Пред законом су биле немоћне да спрече иселјавање, иако се формално морала тражити њихова сагласност ради селидбе. У пракси је требало да се одговори на 17 питања из комисијског упитника, а затим добије сагласност радне организације или месне заједнице у зависности од тога да ли је лице које се сели запослено или не. Уобличила се пракса да они који намеравају да оду уписују лажне мотиве у одговарајуће формуларе. Уписати да се одлази под притиском одуговлачило је и отежавало целу процедуру одласка, а многим се журило да што пре оду. Постоје индиције да су шовинисти спекулисали са дозволама за иселјавање које су лакше издаване онима који су из одређених разлога могли бити препрека национализму и сепаратизму (млади брачни парови са децом, стручњаци и остале категорије), а ускраћивале се старијим особама које нису представљале опасност.

Председници општинских комисија са председницима СО, извршних већа и правосудних органа разматрали су иселјавање на састанку у Приштини 26. септембра. Тада су изнети и први подаци о иселјавању за један део општина, а касније су исти представљени и анализирани на седницама општинских комитета. Извештаји су комплетирани до почетка 1982. Осим више него упечатљиве неблаговремености патили су од објективности, некомплетности и сличних аномалија. То је, пре свега, била последица минирања националиста и сепаратиста у њиховом раду.

Подаци косовске провенијенције засновани на материјалима скупштинске и локалних комисија дају искривљен поглед на узроке иселјавања и умањују обим ако се упореде са материјалима републичке провенијенције. То се види у извештају покрајинске Скупштине под називом „Анализа о узроцима иселјавања Срба и Црногораца са Косова“ из фебруара 1982. Иселјавање је препознато као појава у којој су узроци истовремено и комплексно деловали. Као узроци иселјавања наводе се они економско-социјалне природе, општа друштвено-политичка клима, разноврсни облици директних и индиректних притисака, неефикасност надлежних органа, лични / професионални и др. Притисак је, дакле, представљен само као један од узрока иселјавања, никако не и најбитнији. Изнет је податак да је 1971–1981. иселјено 52.767 лица (чланова домаћинстава, појединаца и пунолетних). Када

би се том броју додао број непунолетних лица из четири општине који није достављен (Приштина, Митровица, Урошевац, Пећ) онда би укупан број био донекле већи. Од исељених српских домаћинстава највећи број односи се на општине Лепосавић, Гњилане, Каменица, Витина и Призрен, а црногорских на општине Ђаковица, Исток и Дечани. Како није постојала уједначена методологија приликом прикупљања података материјал не приказује број одсељених током година, социјалну структуру (село-град) и друге меродавне податке.

Оцене које је износила Приштина о исељавању, посебно о узроцима и обиму, битно одуарају од закључака комисија под патронатом Београда. Извршно веће Скупштине Србије је 17. јула 1981. на основу закључака републичког Председништва образовало радну групу са циљем испитивања исељавања. Општине на територији уже Србије обавезане су да спроведу детаљна испитивања у вези досељавања са Косова, односно сличне податке о досељавању Албанаца из уже Србије на Косово. За потребе примарне анализе обављени су разговори са преко 5.000 исељених Срба и Црногораца и то углавном домаћина. Чињеница да су изјаве узимане изван Косова будила је код Албанаца сумњу у веродостојност исказа. Забележене су тешкоће при сакупљању података, посебно проналажењу лица због недостатка евиденцијских извора и одсуства досељених лица (годишњи одмори, службено), па су материјали делимично били непотпуни. Од 114 општина њих 84 је послало материјале. Извештај радне групе сачињен је на основу извештаја општинских комисија са анкетним упитницима, статистичким подацима из пописа, информација органа унутрашњих послова и републичких органа управе, материјала Комисије за односе са верским заједницама и другим специфичним подацима покрајинске, републичке и савезне провенијенције. Код републичког СУП-а предузете су, такође, мере да се преко пријавно-одјавне службе обезбеде што потпунији подаци о исељеницима. Инсистирало се, дакле, на вишеслојности извора.

Према овом извештају исељавање је 1961–1981. интензивирано после демонстрација 1968. све до 1971, а други масовнији талас био је 1978–1981. Разни обилици притиска као разлог исељавања наводе се у око 35% случајева. Тај број је вероватно већи будући да један број анкетираних није подробније објаснио свој одлазак, вероватно плашећи се последица, док се у једном броју случајева као

разлог одласка наводи неколико њих. Директан притисак наводи се у 12,5% случајева, одсуство личне сигурности у 10%, национална нетрпељивост у 4,8%, штете на поседу и имовини у 2%, недостатак заштите од стране надлежних органа и различит третман на радном месту у по 1,5%. Тражење запослења наводи се као разлог у трећини случајева. Од свих испитаника тражење бољих услова за живот наводи се у 11,9%, породични разлози у 9%, немогућност школовања деце на матерњем језику у 3,9%, тражење бољих услова за школовање деце у 3%. Око 1,4% исељених је сматрало да нису трпели никакве притиске. Укупан број исељених Срба у ужу Србију 1961–1981. према овом извештају износи 85.061, а Црногораца 16.783. Укупан број исељених би у оба случаја био већи, јер би требало убројати лица која су се иселила у Црну Гору, друге републике, Војводину и иностранство. Предложене су и мере у циљу заустављања исељавања.

Још током рада свих ових комисија и радних група једно од питања препознатих као примарно јесте адаптација исељеника у новој средини. Иако су исељеници били препознатљиви по солидарности приликом решавања животних проблема у новој средини сва је прилика да су тешко успевали да се без већих личних и породичних драма прилагоде новим животним условима. Косовски сељак се тешко мирио са напуштањем огњишта, јер је био дубоко везан за земљу. Код дела исељених прекинуте су чврсте породичне, родбинске и пријатељске везе. Одрасли људи морали су започети нови живот на послу, стицати пријатеље, бракови су се нашли пред провером, а деца су дошла у контакт са другачијим школским програмима, новим наставницима, васпитачима и друговима.

Многи од исељеника имали су на Косову квалитетније животне услове почев од стамбених до послова које су обављали. То потврђује чињеницу да су отишли не би ли сачували психофизички интегритет. Зато и не чуди да многи од њих ни под којим условима нису хтели да се врате, чак ни када се крајем осамдесетих увелико спекулисало са таквом идејом а њима нудила радна места и станови. Само мали број се вратио и то првенствено због другачијег менталитета и носталгије.

Исељеници су у жељи да што пре оду са Косова често имовину продавали испод тржишне цене. За њих је одлазак значајно и опште осиромашење. Један део је

населио градове, чешће приградска насеља, а други део углавном села у њиховој непосредној близини. Дошавши у нову средину већином су зидали куће, а врло мали број њих живео је у друштвеним становима. Податак је у несразмеру са стереотипним мишљењем да су исељеници били привилеговани у коришћењу друштвених станова. Међу корисницима друштвених станова углавном је реч о дефицитарним кадровима (лекари, инжењери, судије, ВКВ радници) и војним лицима. С обзиром на упечатљиву повезаност исељеника постојале су читаве улице и насеља са компактним становништвом косовског порекла. Места са већим бројем исељеника добила су и наглашеније инфраструктурне проблеме. Општински органи били су попустљивији према новом становништву у погледу законитости градње. Исељеници су већином сматрали да је однос институција према њима у новој средини био коректан, тачније без издвајања у односу на мештане. Трећина исељеника на једном репрезентативном узорку сматрала је да су надлежни показали незаинтересованост према њиховим проблемима, а симболичан број је сматрао да су наишли на отпор од стране истих. У том контексту највише се помињу проблеми везани за градњу кућа (чекање дозвола, увођење струје и водоводне мреже). Адаптација исељеника трајала је годинама. Радом и одрицањем многи су успели да изграде нове куће и живот. Ни након више година нису били, међутим, били ретки они који су и даље живели оскудније у односу на суседе.

Мештани су осетили угроженост доласком новог становништва у условима већ постојећих економских и других тешкоћа. Средина која се пунила људима тешко је могла упослити и матично становништво, па се оно тиме осетило угроженим. Није био редак случај да са Косова прво дође домаћин куће у потрази за послом, а за њиме касније остатак породице. Косовци су се борили, сналазили, некад и новцем куповали и чували запослење, прихватили су послове без обзира на њихову врсту, тежину и доходак, а у радним организацијама чврсто се међусобно држали. До неспоразума са мештанима долазило је и због разлика у менталитету. Исељеници су неретко осећали да мештани не разумеју њихово косовско искуство и да их стереотипно перципирају као богаташе који су до новца стигли продајом имовине. Половина исељеника била је задовољна односом мештана, премда би требало имати у виду да је део њих идеализовао нову средину с обзиром на искуство са Албанцима. Немали број исељеника је, чак, сматрао да су имали боље

односе са Албанцима. Косовцима је посебно сметало што су их мештани разврставали у посебну групу („Шиптари“) у чему су примећивали јасну злонамерност. Исељенике је од мештана делио и стил понашања и опхођења. Они су дошли из средине са више традиционалног утицаја и јаком сродничком и етничком повезаношћу у средину где је то мање важно и где су друштвени односи модернији (не нужно и бољи). Дошавши из средине где су се као неалбанци држали чврсто заједно у циљу опстанка у средину где нема међунационалних проблема па ни разлога таквој блискости исељеници су могли стећи утисак да су изоловани. Сем тога, средњовечни или остарели косовски сељак теже је прихватао промену дошавши у средину где вероватно није знао никога. За таква лица промена средине представљала је често потпуни растанак и искорењивање. Не треба да чуди висок проценат исељеника са негативним мишљењем о односу мештана према њима, јер је међу исељеницима управо био висок проценат руралног становништва. Другачије је, међутим, било са урбаним и(ли) образованијим становништвом јер се оно лакше уклапало и било проходније. Убрзо по доласку Косоваца склапани су и међусобни бракови.

Преостали Срби и Црногорци на Косову тешко су проживљавали одлазак најближих, комшија и пријатеља. Њихова заједница је исељавањем постајала све малобројнија и тиме мање безбедна. Нарочито су сељани, претпоставићемо због везаности за земљу, тешко доживљавали исељавање из својих села. Исељеници, било да су отишли из града или са села, одржавали су контакт са преосталим сународницима. У оба смера се ишло на прославе, сахране па и славе које су постајале све масовније као специфичан вид отпора албанизацији.

Исељеници су већином критиковали Партију да је била невољна и неспособна да спречи притиске којима су изложени. У том контексту без већих разлика кривили су Тита, савезне, републичке и покрајинске комунисте.

Иако су Срби и Црногорци веровали да ће у председнику државе и СКЈ наћи заштиту ако је већ не могу добити на другим местима то се није обистинило. Део њих је веровао да је Тито неинформисан или дезинформисан о дешавањима. Историографски подаци показују, међутим, да је Тито био информисан о реалном стању писменим и усменим путем. Тито је 20. марта 1967. на састанку са најужим

руководством, пар дана пре посете АПКМ, разменио мишљења о тамошњој политичкој ситуацији. Том приликом је упозорен на национализам и сепаратизам, оличене у идеји о републици, док је лично изнео уверење да иселјавање кадрова личи на примитивни патриотизам Албанаца. Избегао је, међутим, да се одреди према очигледним тежњама ка статусу републике и лобирању Едварда Кардеља у том смеру. То, заправо, није ни подржао ни осудио. Титов боравак у АПКМ 25–28. марта различито је примљен. Албанци су имали разлога да посету виде као подршку њиховој еманципацији и афирмацији што суштински јесте била, а Срби и Црногорци су очекивали да Тито као неприкосновени лидер обузда захтеве Приштине. Тито је приликом посете приметио да се не сме поновити дискриминација какву су до 1966. трпели Албанци уз оцену да национална бројност не сме утицати на положај одређеног народа. Међутим, уследила је оцена да међу стручњацима највише има Срба и Црногораца као наслеђе прошлости и да то треба праведно и без притиска мењати. Албанце је задовољила и Титова оцена да је њихов висок наталитет само мотивација да се АПКМ брже развија, односно чињеница да приликом набрајања непријатеља Југославије ниједном није издвојио националисте и сепаратисте. Покрајинска делегација посетила је Тита у Београду октобра 1968. не би ли га подробније упознала са политичким стањем. Тито је у оцени демонстранција наредног месеца био прилично благ према Албанцима уз тврдњу да таквих протеста има широм света. Свесно је, дакле, занемарио да су у питању политички протести са јасним великоалбанским циљевима, а не социјални као широм света. Почетком 1969. Павле Јовићевић га је писмено известио о разорном деловању национализма и сепаратизма.

Без обзира на озбиљне наводе о притисцима Тито се све очигледније сврставао уз Албанце и тек повремено стишавао њихове наглашене тежње ка републици. Није предузео никакве мере да спречи истицање застава Албаније чиме је кршен суверенитет Југославије, иако је јавно заговарао да се користи донекле измењена застава којом би се изразила албанска народност. Тито је иницирао и уставне промене које су водиле етатизацији Косова, иако је одбацивао могућност да Албанци као народност имају право на самоопредељење. Односе са Приштином све мање је градио кроз сарадњу са републичким руководством или преко њега, већ

се директно повезивао. Тиме је показао да Косово неформално третира као републику.

Нова Титова посета 1971. временски коинцидира са политичком нестабилношћу у Хрватској и на Косову. Зато и не чуди што је у кратком року председник посетио Загреб и Приштину. На Косову је хвалио уставне промене као прогресиван чин радничке класе на задовољство свих народа и народности. За разлику од посете 1967. када је са задовољством говорио о економском развоју сада је био знатно уздржанији у оценама. Решење привредних проблема делимично је видео у већем привредном повезивању са остатком земље. Овдашњи руководиоци известили су га о складним међунационалним односима. Једино је Павле Јовићевић изашао из тог наратива и упозорио га на погоршан положај Срба и Црногораца и штетну праксу перципирања Косова као друштвено-политичке заједнице Албанаца.

Тито је приликом нове посете 1975. приметио да се овде складно живи и говорио о међузависности између економије и међунационалних односа. Након инсистирања Махмута Бакалија октобра је примио у Београду делегацију „Трепче“ која га је информисала о складним међунационалним односима у предузећу. Бакали је тада реферисао о деловању националистичко-сепаратистичких снага, наводно слабих и без утицаја у масама, против којих се СКК активно бори. Тито је госте позвао на будност.

О политичком стању у земљи Тито је информисан у разговору са шефовима служби безбедности република и покрајина 1977. Представник Косова Мустафа Сефедини је оценио да овде не постоји шире организовано деловање унутрашњег непријатеља. Тито је последњи пут посетио Косово 1979. Том приликом су из разлога председникове безбедности спроведене опсежне мере. Тито је нашао начин да изрази незадовољство економским стањем поруком покрајинском руководству да се мање ослања на југословенску солидарност и више користи природне потенцијале. Говорио је и о упорним покушајима из иностранства да се изазове незадовољство код Албанаца. Међутим, без обзира на непријатељско деловање Албаније није одустајао од става да ће Југославија продубљивати сарадњу онде где је то обострано корисно и на принципима немешања са чим у вези би косовски Албанци били мост у сарадњи са суседом. Постоје индиције да је председник једно

време размишљао о завођењу војне управе на Косову, али да га је у томе спречила болест. Чини се да нећемо погрешити ако закључимо да су његовом укупном политиком Албанци имали довољно разлога да буду задовољни. Тито их је задовољио тиме што је у пракси подржао уставну еманципацију која је водила етатизацији и албанизацији Косова. Радикалније слојеве албанског становништва задовољио је чињеницом да није искористио легалне механизме да спречи иселавање Срба и Црногораца.

Брионски пленум представља јасну вододелницу у развоју Партије на свим нивоима. Његове одлуке и каснија разрада на нивоу републичких и покрајинских форума одредили су правац развоја земље у целини, република и покрајина. У новим политичким околностима СКЈ је максимално користио наротив о тобожњем експлоатисању Албанаца пре 1966. СКЈ се годинама држао става да је ситуација на Косову, посебно у домену међунационалних односа, добра. У доступним партијским материјалима савезне провенијенције питање иселавања се сасвим ретко спомиње. Готово по правилу СКЈ прави вештачку паралелу између албанског и српско-црногорског национализма, иако је њихово штетно дејство неупоредиво. Право стање у међунационалним односима било је познато само најужем руководству око Тита.

СКЈ се теоријски залагао за политику братства и јединства. Међутим, управо је кроз платформу о равноправности народа и народности дао подстрек албанизацији будући да се еманципација Албанаца претворила у латентно средство притиска на остале народе. СКЈ је, такође, максимално подржавао политику економског стимулисања Косова уз убеђење да ће складан развој утицати на побољшање међунационалних односа. Такве илузије разбиле су демонстрације 1981.

ПК СКК је по налогу ЦК СКЈ усвојио 23. маја 1981. Акциони програм са низом конкретних краткорочних мера ради стабилизације политичке ситуације. Паралелно са тим на савезном нивоу текле су припреме за доношење дугорочног документа за темељну стабилизацију стања. Идеја је настала након демонстрација, а после више консултација договорено је да документ буде доступан јавности. Документ је требало да одговори на питање зашто је дошло до косовског проблема

и пружи конкретне смернице у циљу његовог решавања. Средином јуна формирана је радна група у чијем раду су осим политичара били консултовани и стручњаци различитих профила, што је давало потребну озбиљност и донекле умањивало утицај политике. Документ под именом „Политичка платформа СКЈ за акцију на даљем развоју друштвено-економских односа, учвршћивању социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва“ усвојен је једногласно на 22. седници ЦК СКЈ 17. новембра на којој су осуђени национализам и сепаратизам и субверзивна делатност Албаније. Усвајању документа претходиле су жучне расправе. На затвореним седницама дошло је до несугласица између комуниста уже Србије и Косова. Ови последњи су на сваки начин покушавали да избегну могуће уставне промене на штету аутономије, иако су убеђивани да ће једина промена бити у томе да се стриктно поштују уставне одредбе. Из осталих република махом су се држали уздржано, посматрајући догађаје кроз њихов утицај на сопствену позицију. Појединци из Хрватске и Словеније били су на позицијама блиским албанским, надајући се да ће подршком Приштини ослабити политичку снагу Београда. Једино су неки македонски функционери стали на страну српских будући да је Македонија имали сличан проблем. Као резултат политичког компромиса иселјавање је само на пар места поменуто у коначном документу, а уставна неравноправност није ни поменута под притиском војвођанских функционера. За стање на терену окривљен је СКК, а на рачун СКС и СКЈ упућена је критика да нису пажљиво пратили дешавања. Предочен је и низ привредних мера са циљем економског развоја. Од република и Војводине затражено је да што пре изграде по један индустријски објект на Косову. Модификован је дотадашњи начин трошења савезних средстава од стране покрајинског руководства.

Ни СКС од пленума до демонстрација 1981. није показао одговоран однос према виталним интересима Србије и српског народа на чији рачун је чинио неприхватљиве уступке. СКС је предњачио у обрачуна са Александром Ранковићем и сарадницима, представљајући их као српске националисте и унитаристе чиме се директно нашао у служби брионске политике. Под хипотеком „грехова“ Ранковића и сарадника СКС се до 1981. углавном обрачунавао са српским национализмом за који је неосновано сматрао да је најјачи у земљи будући

на бројност српског народа. Погрешно је резоновано да је у условима бројности Срба могућа једино његова доминација над другим народима, а не и обрнуто.

Један од ретких момената када је у СКС дошло до дисхармоничних тумачења међунационалних односа, можда и најдалекосежнији, односи се на 14. седницу ЦК маја 1968. Излагања угледних интелектуалаца Добрице Ћосића и Јована Марјановића, дугогодишњих чланова ЦК, отворила су дотле маргинализована питања. Они су, заправо, нагласили потребу преиспитивања положаја Срба у Југославији, а нарочито у АПКМ. Сматрали су да је положај Србије и Срба широм Југославије неравноправан и да одређени политички центри желе да такав остане. Када је о АПКМ реч нагласили су, посебно Ћосић, да због политике притисака долази до масовног исељавања и да ће у условима бројчане супериорности Албанаца временом бити покренуто питање косовске републике као прве фазе свеалбанског уједињења. Као главног кривца назначили су покрајинско руководство, а посебно српско-црногорске комунисте међу њима. Ћосић и Марјановић су једногласно оптужени да су скренули са партијске линије по питању тумачења међунационалних односа. ЦК се политички и идејно дистанцирао у односу на њих. Ћосић није искључен из СК, остао је члан са замрзнутим статусом, али се више није појављивао на партијским форумима. Није ни ухапшен будући на популарност у народу. Ни касније жалбе Срба и Црногораца на адресу ЦК са наводима о притисцима нису мотивисали СКС да их детаљније испита. Тек је на 30. седници ЦК јула 1971. турски комуниста са Косова Кадри Реуфи приметио да је број Турака након пописа драстично опао и оптужио покрајинско руководство да је то последица њихове погрешне политике која подилази албанизацији. Махмут Бакали је дао предлог да се ЦК огради од Реуфијевог излагања. Иако су се албански комунисти сврстали уз Бакалија предлог је одбијен на иницијативу председника ЦК Марка Никезића.

Од тада до 1981. несметано је у СКС форсиран наратив о стабилним међунационалним односима на Косову уз познату демагошку паролу да највећа опасност прети од српског национализма. СКС се у овом периоду првенствено интересовао за еманципацију Албанаца у склопу прокламоване политике пуне равноправности народа и народности. Иако је и пре и касније теоријски заговарао борбу против национализма и сепаратизма у пракси се мало тога урадило.

Међунационални проблеми су напросто прећуткивани. Тиме су у Приштини могли бити врло задовољни будући да су имали оправдан утисак да СКС у њих има недвосмислено поверење. Демонстрације 1981. биле су отрежњавајуће за СКС. Посебно изненађено било је шире чланство којем засигурно нису биле познате фрапантне размере косовског проблема. СКС је оптуживао ПК за пропусте који су поспешивали исељавање. На низу седница ЦК и на локалу расправљано је о узроцима и последицама албанизације. У оквиру СКС једна струја је резоновала да је исељавање првенствено последица свеобухватних притисака, а друга да је последица комплексних друштвено-економских разлога међу којима је притисак само један у низу.

Улога СКС током постбрионског периода на косовска дешавања била је доминирајућа. Првих година после пленума Срби и Црногорци још увек су били бројчано јаки и позиционирани у чланству. Како су у реалном животу јачали притисци они су све учесталије губили поверење у политику СКС и напуштали чланство. Доминирало је мишљење да СКС у пракси није урадио готово ништа да спречи исељавање, па и да је доприносио лошој политичкој клими, иако је проблематику међунационалних односа формално третирао као приоритетно питање. Албанци су без озбиљнијих критеријума примани у партијско чланство, чак и окорели шовинисти, а касније су као већина прегласавали Србе и Црногорце, избегавали расправе о њиховом положају и етикетирали као националисте све који би говорили о притисцима. Албанизација СКС је посебно била изражена на партијском локалу, односно у срединама где су неалбанци били малобројни.

Након пленума СКС је као главног непријатеља издвојио српски национализам. ПК је раније извештаје органа безбедности о притисцима и исељавању прогласио за доказ великосрпског и антиалбанског деловања службе. Тиме је и само покретање теме исељавања делегитимисано и проглашено за великосрпску заверу. Максимално је форсиран наратив о наводној експлоатацији Албанаца пре пленума, иако су чињенице, заправо, говориле о њиховој свестраној еманципацији. У том контексту критиковани су Александар Ранковић, а на 14. седници ЦК СКС Добрица Ћосић и Јован Марјановић. Иако је врх СКС упорно понављао да не постоје озбиљнији притисци на Србе и Црногорце на локалу је било и дисонантних тонова. Самохвалисање врха СКС разбиле су демонстрације

ноембра 1968. у Приштини и другим местима. Зато су и покрајински комунисти, пре свега Албанци, мењали уобичајену реторику и оштрије критиковали национализам и сепаратизам. Предузете мере против ових појава биле су, ипак, само површинске, не и суштинске. Вероватно под утиском да ће демонстрације испровоцирати Србе и Црногорце да јавно проговоре о проблемима, ПК је стидљиво признао да исељавање постоји и да је само делом последица притиска. Као неки од разлога који утичу на исељавање препознати су неразвијеност и пренасељеност, тежак положај предузећа у условима привредне реформе, ниски лични доходи, ограничене могућности стручног усавршавања, отпор стручњацима у условима занатско-сељачког и примитивистичког менталитета, атмосфера страха и појединачне појаве насиља. У партијским редовима долазило је, међутим, до све већег групашења на националној основи, иако се о томе јавно слабо говорило.

Националисти и сепаратисти уочили су повољан маневарски простор пред попис 1971. Њихова жеља била је да се политиком притиска што више Срба и Црногораца примора на одлазак и тиме учврсти албанска етничка доминација на чији рачун би се касније могли износити захтеви политичке природе. Притисци су, наиме, неколико месеци пре пописа битно интензивирани. Такође, део Рома и Горанаца је трпео притиске не би ли се на попису декларисао као део албанске заједнице. Група комуниста-неалбанаца уочавала је албанизацију и све више прерастала у опозициону струју унутар СКК.

На 26. седници ПК априла 1971, иначе затвореног карактера, албански комунисти у савезу са српско-црногорским компромисерима прешли су у политичку офанзиву оценом да на Косову делују јаке централистичке и хегемонистичке снаге. Била је то алузија на опозициону групу Милоша Секуловића, Блажа Радоњића, Јова Шотре, Новице Стојановића и Турчина Кадри Реуфија. Како су тражили преиспитивање политике покрајинске „врхушке“ у Приштини је уследила кампања њиховог омаловажавања кроз оптужбе за каријеризам, бирократизам, национализам и слично. То је већ био познат образац у партијским обрачунима.

До још драстичнијих разлика у ставовима дошло је на 28. седници ПК 22–23. јуна. Срби и Црногорци махом су говорили о проблемима своје заједнице, док

су Албанци одбацивали такве наводе или их минимализовали. Закључци седнице били су избалансирани, уопштени и формулисани на начин да одражавају минимални компромис два супротстављена гледишта. У њима се наводи да је политичко стање позитивно уз опаску да је забележено нарушавање равноправности у сфери запошљавања, спровођењу ставова о равноправности језика, школовању и стипендирању и притисци на селу. СКК се обавезао на афирмисање равноправности кроз ликвидирање појава хегемоније, дискриминације, мајоризације и сл. Седница је означила успон амбициозног Махмута Бакалија. По партијским круговима нагађало се и раније да ће наследити Вели Деву на месту председника ПК. Како Тито није имао ништа против Бакалијевог избора овај је и постављен на место шефа косовских комуниста.

Амбициозни професор универзитета имао је пред собом задатак да нормализује поремећене међунационалне односе. Његов успон временски се поклапа са Титовом намером да сузбије сваку могућу опозицију унутар или изван Партије. Тито је од њега затражио да достави детаљне информације о току 28. седнице будући да није био задовољан подвојеношћу косовских комуниста. Из Приштине је послата информација раније усвојена на затвореном састанку Секретаријата ПК, која је пружала искривљену слику о току и резултатима седнице. Ни делегација која је отишла Титу није одражавала вољу Срба и Црногораца, јер су у њен састав ушли сународници за које се знало да ће минимализовати проблеме. Тито је након упознавања са информацијом и пријема делегације дао пуну подршку покрајинском руководству да спроведе идејно-политичке мере, упозоравајући их да су спорне гласине на Косову део истих тенденција у Југославији и да су из тог разлога неопходне најоштрије мере. Махмут Бакали је позвао да се из СКК избаце појединци који су ширили неистине и били део „контралиније“. Један од гласнијих критичара покрајинског руководства, Јово Шотра, писао је Титу да је дезинформисан од стране Бакалија, да се у пракси спроводи политика прогона Срба и Црногораца и великоалбанска агенда и да се Бакали свесно окружио српско-црногорским каријеристима и са групом функционера из Ђаковице има политички монопол.

Махмут Бакали је имао озбиљних проблема и на партијском локалу, јер су постајали све учесталији гласови о притисцима и исељавању. Међутим, он је још

од 28. седнице ПК стварао услове за обрачун са унутарпартијским неистомишљеницима. У таквим условима дочекана је 33. седница 21–22. децембра. Она је, заправо, била посвећена одлукама 21. седнице Председништва ЦК СКЈ на којој је извршена политичка ликвидација хрватског партијског руководства. Након 21. седнице Председништво ЦК СКЈ је обавезало републичка и покрајинска партијска руководства да на посебним седницама анализирају појаве национализма у својим срединама. Косовско партијско руководство наступило је са рефератом на 39 страна у којем су игнорисани проблеми на које се указивало раније и на споредан начин запретило носиоцима критика. Предлог за искључење Милоша Секуловића подржало је 27 лица, против је гласало пет, а један је био уздржан. Неко време након седнице Бакали је наглашеније критиковао национализам и сепаратизам. Практичних већих корака није било, тако да се и тај ангажман уклапао у познату театралност албанских комуниста. У пракси су се ствари одвијале на штету Срба и Црногораца. Да је то тако показује одлука о распуштању месне организације СК у Зубином Поточу јуна 1972, која је до тада функционисала у склопу митровачког ОК. То је учињено под изговором да је месна организација у Зубином Поточу центар фракционаштва са позиција српског национализма. Након разбијања и ове партијске опозиције националисти и сепаратисти у сарадњи са делом руководећих српско-црногорских комуниста наставили су да форсирају вештачку слику о добрим међунационалним односима.

Конечан ударац опозицији представљала је политичка ликвидација Јова Шотре за коју се Махмут Бакали, такође, неко време припремао. Шотри је политички пресудила информација о стању на Косову послата Титу и низу надлежних органа. Иако је Бакали покушао да убеди Шотру да се самокритикује до тога није дошло. На 48. седници ПК 1973. уз сагласност Извршног бироа Председништва СКЈ и председника ЦК СКС разматране су оцене и идејно-политичке позиције у информацији. Донет је закључак да је оптерећена нетачним, произвољним и субјективним наводима и идејно-политички неприхватљивим оценама и позицијама у супротности са политиком и праксом СК и оценама ПК СКС. Шотри је замерено што се није самокритиковао, већ је остао на позицијама и неке од њих још више заоштрио. Искључење је формализовано 13. јула 1973. Шотра је октобра упутио жалбе ЦК СКС и статутарној комисији СКС у којима

одбацује тврдње са 48. седнице, нарочито ону да је информација Титу могла дезинформисати органе СКЈ и председника. Безуспешно је захтевао да се о садржини информације расправља на посебној седници ЦК СКС.

Политичком елиминацијом Јова Шотре уследило је одређено затишје. Националистима и сепаратистима одговарала је, међутим, краткотрајна политичка епизода са тзв. Новом комунистичком партијом Југославије (НКПЈ) која је 6. априла 1974. одржала тајни конгрес у Бару са намером организационог конституисања. Конгресу је присуствовало више грађана из Пећи и Црне Горе. Акцијом полиције група је разбијена. У Пећи и Титограду одржано је 18–22. октобра суђење за укупно 32 припадника НКПЈ са Комненом Јововићем и Бранком Бошковићем на челу. Иако су превасходно терећени и препознати као информбировци, чињеница је да су током кратког илегалног деловања истицали да су Срби и Црногорци изложени притисцима. Зато је руководство под Махмутом Бакалијем оштро осудило њихово деловање. Бакалију је ова по учинку безначајна епизода добро дошла у циљу прављења вештачког баланса између два национализма.

Од политичког уклањања Јова Шотре и обрачуна са НКПЈ до демонстрација 1981. изостало је чвршћих политичких фигура код Срба и Црногораца, које би се супротставиле албанизацији. До 1981. ПК је ширио наратив о складним односима уз стално изједначавање оба национализма, без обзира што се по разорном дејству нису могли упоредити и уз занемаривање чињенице да је српско-црногорски национализам био одговор на албанизацију. Из Приштине су у Београд слале информације о складним односима уз прећуткивање или минимализовање притисака. Храбрији комунисти Срби и Црногорци о томе су говорили на партијском локалу, али су били суочени са претњама и политичким прогоном. Под ударом јавности након демонстрација 1981, оптуживан истовремено од СКС и СКЈ, СКК је признао пораз сопствене политике и до краја године оштро критиковао албанизацију друштва. Поједини српско-црногорски комунисти, чак и они познати јавности по очигледној служби албанизацији, претворили су се у критичаре исте. Албански комунисти нашли су се у политичкој дефанзиви и оштрије су критиковали национализам и сепаратизам у сопственој заједници. Питање исељавања је постало једно од приоритетнијих на седницама ПК и на локалу, а СКК

је преузео задатак да изучи ову појаву и предложи конкретне мере у циљу спречавања исељавања. До разлика је долазило у оценама узрока и обима исељавања. Срби и Црногорци су чешће истицали да је оно првенствено последица притиска, а Албанци да је притисак један од разлога. На тако супротстављеним позицијама дочекана је и „Платформа“ СКЈ. ПК је 21. децембра разматрао и усвојио задатке СКК на њеном спровођењу.

Извештавање штампе о међунационалним проблемима у постбрионском периоду до демонстрација 1981. било је углавном на ниском нивоу. Штампа није задовољила ни квантитетом ни квалитетом. На ту чињеницу је пресудно утицао политички фактор на нивоу Југославије, али и у појединачним субјектима. До демонстрација је покрајинско руководство строго чувало монопол над информацијама које су одлазиле са Косова. Новинари из остатка земље који су одавде извештавали добијали су штуре и пробране податке, а они који нису били спремни на такав однос били су изложени разним непријатностима. Догађаји 1981. најбитније су утицали да се штампа отргне подређености Партији. Да је информисање претрпело пораз стидљиво је признао и Махмут Бакали у разговору са страним новинарима убрзо након демонстрација. Промену у држању штампе илуструју чести извештаји са разних седница на којима је исељавање третирано као засебна тема или у склопу шире косовске проблематике. Под јаким притиском јавности Партија је, најпре, дозволила да се политичке расправе на форумима отворе за јавност. Поједини комунисти Албанци захтевали су да се објављују само ауторизована излагања, што је значило да аутор задржава право да из интегралног излагања уклони оно што жели. Део штампе је брзо одбацио овакву праксу и објављивао интегралне изјаве. Шта више, временом је објављено на стотине текстова (коментари, осврти, репортаже, интервјуи и остало) у којима је проблем исељавања директно или индиректно третиран. Неки албански комунисти упустили су се у оштре расправе са појединим листовима због њиховог слободнијег извештавања, нападајући их да се налазе у служби српског национализма.

У нешто повољнијем положају били су страни новинари. Држава је њима у први мах након демонстрација забранила долазак на Косово, а априла ублажила ограничење и дозволила организован долазак премда је и тада покушавала да контролише њихов рад. Долазак страних новинара подразумевао је да Приштина

направи конкретан програм посете у којем се унапред зна шта ће се видети, снимити и са ким разговарати. Овде је до септембра боравило 90 страних новинара углавном са Запада. Септембра су дефинитивно укинуте мере ограничења за стране новинаре. Инострана штампа је косовске догађаје сматрала последицом политичко-економске нестабилности након Титове смрти. Само мањи број листова показао је симпатије према захтевима демонстраната.

Јединство се по много чему разликовало од остале југословенске штампе. Најпре, то је био лист који је излазио у Приштини на српском у чијем фокусу су била дешавања на Косову. До почетка седамдесетих стекао је одређену репутацију будући да је чешће упозоравао јавност на проблеме са којима се Срби и Црногорци суочавају. Због тога је дошао под притисак покрајинског руководства и оптуживан је за национализам. Лист је из тог разлога добијао мање средстава, што је за последицу имало ниске личне дохотке, нерегулисаност стамбеног питања радника, одлив искусних стручњака у друге редакције и сл. Било је и покушаја да се омета дистрибуција. Од пораза Маспока, српских либерала и опозиције у СКК *Јединство* је све ређе, свакако и са мањом критичношћу, извештавало о међунационалним проблемима. Током постбрионског периода оно је знатно критичније писало на тему друштвено-економских односа и у том смислу представља незаобилазан извор у истраживању социјалистичког Косова.

Анализа садржаја *Јединства* показује да су Срби и Црногорци одлазили из неколико разлога који су на њих деловали самостално или заједно, али да је већини њих притисак био заједнички именован. *Јединство* је писало о одласку младих на школовање / студирање или због тражења посла, затим о бесперспективности у срединама са малим бројем Срба и Црногораца, инцидентним ситуацијама у свакодневном животу и сл. Притисци физичке, институционалне и сваке друге природе били су до почетка седамдесетих чешће помињани. Лист је након 1972. све мање писало о нарушеним међунационалним односима. То и не чуди будући да је након обрачуна са Маспоком и либералима Тито заузео чвршћи став према демократизацији друштва и слободи штампе. *Јединство* је каснијих година минимализовало или заташкавало међунационалне проблеме. Да је то тако показује крајње штуро писање о изградњи газиводске бране чија је последица била исељавање локалних Срба и Црногораца, док о експропријацији српско-

црногорског земљишта у Горњој Брезовици и случају Српске улице у Ђаковици готово није било ни помена. Све учесталије се писало о суживоту и добрим односима у складу са партијском политиком да се популаришу такве теме, а нарочито након демонстрација 1981. када су нагло захладнели међунационални односи.

Политика је континуирано и садржајно писала о међунационалним односима широм света, али занемарљиво мало када је реч о таквим релацијама на Косову и уопште у Југославији. У рубрици „Међу нама“ објављено је више писама читалаца од којих се у само неколико њих наговештавају одређени проблеми српско-црногорске заједнице. *Политика* није показала готово никакво интересовање према проблему исељавања, посматрајући га спорадично у склопу ширих коментара на тему међунационалних односа, иначе крајње ретких, оскудних чињеницама и оптерећених двосмисленошћу. Лист је у континуитету преносио штуре материјале са седница СКК и других органа. О привреди, школству и култури више је и садржајније извештавано. Чак и о пролећним догађајима 1981. писано је са закашњењем и необјективно, а неким маргиналним темама придат је значај са циљем стварања вештачког утиска да су међунационални односи у побољшању. Након учесталих позива да се штампи омогуће веће слободе и *Политика* је конкретније почела писати о различитим аспектима косовског проблема. О самом исељавању директно сведочи неколико чланака.

НИН је и до демонстрација 1981. и нарочито после њих квалитетније тумачио косовску проблематику него *Политика*. Међутим, и овај недељник је пре демонстрација подбацио по питању квантитета и квалитета у извештавању о Косову, што су признали и у самој редакцији. *НИН* се по томе битније не разликује од остале штампе у Србији. До 1981. писано је махом о привреди и култури, а на неколико места и о међунационалним односима. Они су маргинална тема до демонстрација. Изузетака је било, а посебно 1971. када је објављено више чланака у којима се указује на поремећеност у међунационалним односима.

НИН ће након демонстрација 1981. писати учесталије и критичније, а рубрика „Одјеци“ постаће место правих малих „ратова“ на тему личности и догађаја из албанске историје посебно од Призренске лиге. Аутори су тражили

преиспитивање албанске историје, посебно понашања албанског становништва у рату, чиме се директно доводила у питање платформа о братству и јединству. У сваком броју до краја године најмање један чланак сведочи о косовској проблематици. Писано је о току и последицама демонстрација, а вреднији су чланци у којима се у различитим аспектима износи генеза косовског проблема. У том контексту могуће је формирати неколико предметних целина (уставно питање, економија, универзитет, штампа). Проблем исељавања је доминантан у само два чланка, премда се исти у *НИН*-у посматрао у знатно ширем контексту.

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

I АРХИВСКА ГРАЂА

A) Архив Југославије (АЈ):

Fondovi:

- Kabinet potpredsednika Republike (703)
- Kabinet predsednika Republike (837)
- Komisija za predstavke i žalbe Narodne skupštine (332)
- Komisija za predstavke i pritužbe SIV-a (175)
- Novinska agencija „Tanjug“ (112)
- Predsedništvo SFRJ (803)
- Savez komunista Jugoslavije (507)
- Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom (559)
- Savezna narodna skupština (160)
- Savezni sud Jugoslavije (212)
- Savezno izvršno veće - SIV (130)

Zbirke:

- Zbirka Vasiljević Živan (498)
- Zbirka Ljubičić Nikola (787)
- Zbirka Panajot Pljaku (90)

B) Arhiv Kosova (AK):

Fondovi:

- Odbor Saveza sindikata Kosova (106)

- Pokrajinski zavod za penzijsko, socijalno, invalidsko i zdravstveno osiguranje Kosova (94)
- Pokrajinski komitet Saveza komunista Kosova (433)
- Pokrajinski sekretarijat za odnose sa inostranstvom (223)
- Predsedništvo SAP Kosova (151)
- Skupština Kosova (146)
- Titov fond na Kosovu (371)
- Ustavni sud Kosova (161)

Zbirke:

- Zbirka Fadilja Hodže (140)
- Zbirka Petra Panića (1–50)

В) Архив САНУ - Архива Академијског одбора за проучавање Косова и Метохије

- Збирка Милана Ивановића „Злочини“
- Збирка Милана Ивановића „Исељавање“

Г) Архив СПЦ

Збирке:

- Збирка купопродајних уговора 1957–1971.
- Збирка купопродајних уговора 1960–1975.
- Збирка купопродајних уговора КИМ 1948–1989.
- Збирка купопродајних уговора КИМ 1951–1981.
- Збирка купопродајних уговора КИМ 1961–1969.

Д) Državni arhiv Srbije (DAS)

Fondovi:

- Republičko Izvršno veće (619)

- Savez komunista Srbije (Ђ-2)

Lični fondovi:

- Lični fond Petar Stambolić

Д) Лична архива Радета Звицера

II ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

- *Борба* (1986).

- *Duga* (1981–1982).

- *Звечан* (1969).

- *Ибарске новости* (1981).

- *Илустрована политика* (1981).

- *Intervju* (1982).

- *Јединство* (1966–1981).

- *Народне новине* (1981).

- *НИН* (1966–1981, 1983, 1987).

- *Новости* (1981).

- *Побједа* (1981).

- *Политика* (1966–1983, 1988).

- *Политика експрес : вечерњи лист* (1986).

- *Скупштински преглед : гласило скупштине СР Србије за делегације и делегате* (1981–1982).

III ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Anonim (pr.), *Tito : razgovori i govori na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1967.

- Антуновић, Б. (пр.), *Узроци и последице контрареволуционарне акције на Косову / Четрнаеста седница ЦК СК Србије*, Београд 1981.
- Atlagić, D. (ур.), *Politička platforma za akciju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu : (usvojena na 22. sednici SK SKJ, 17. novembra 1981.)*, Београд 1981.
- Бакочевећ, А. и др. (ур.), *Савез комуниста Србије у остваривању реформе и закључака треће седнице ЦК СКЈ*, Београд 1966.
- Beriša, E., Stolić, M. (ур.), *Razvoj Kosova : 1966–1977*, Приштина 1978.
- Bosić, M., Milošević, R. (пр.), *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20–23. juna 1978 : magnetofonske beleške*, knj. 2, Београд 1981.
- Bosić, M., Milošević, R. (пр.), *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20–23. juna 1978 : magnetofonske beleške*, knj. 3, Београд 1981.
- Bosić, M., Milošević, R. (пр.), *Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20–23. juna 1978 : magnetofonske beleške*, knj. 4, Београд 1981.
- Босић, М. (пр.), *Дванаести конгрес Савеза комуниста Југославије : реферат, резолуције, Статут СКЈ, завршна реч : документи усвојени на Дванаестом конгресу СКЈ 26–29. јуна 1982.*, Београд 1982.
- Булатовић, В. и др. (ур.), *Седми конгрес Савеза комуниста Србије : дискусија*, Београд 1974.
- Вукашиновић, В., Станић, Г. (пр.), *Извештаји са распетог Косова Светом архијерејском синоду за Свети архијерејски сабор Српске православне цркве : 1957–1990.*, Београд 2013.
- Geci, T., Spalević, M. (пр.), *Treća sednica Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova*, Приштина 1975.
- Геци, Т. (ур.), *Дванаеста конференција Савеза комуниста Косова*, Приштина [б. г.].
- Grabešljak, D. i dr. (пр.), *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama*, knj. 1, Београд 1991.
- Grabešljak, D. i dr. (пр.), *NACIONALNI sastav stanovništva SFR Jugoslavije po naseljima i opštinama*, knj. 2, Београд 1994.
- Grabeljšek, D. i dr. (пр.), *NACIONALNI sastav stanovništva FNR Jugoslavije: podaci po opštinama*, knj. 3, Београд 1994.

- Дедај Р. и др. (пр.), *Оцена узрока, околности и последица непријатељских демонстрација и организованост и деловање СК и других организованих социјалистичких снага на Косову / Седамнаеста седница Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова*, Приштина 1981.
- Ђоковић, М., *Косметски досије : исповести и судбине прогнаних косоваца...*, Београд 1990.
- Јевтић, епископ Атанасије (пр.), *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003.
- Zavod za privredno planiranje Autonomne Kosovsko-metohiske oblasti (pr.), *Društveni plan privrednog razvoja Autonomne Kosovsko-metohiske oblasti : 1957–1961*, Priština 1958.
- Zavod za statistiku Kosova (pr.), *Demografske promene stanovništva Kosova u periodu 1948–2006*, Priština 2008.
- Илић, Б. и др. (пр.), *Зараде у Републици Србији : 1965–2005.*, Београд 2006.
- Јовановић, В., *Kosovo : inflacija, socijalne razlike : istupanja u Skupštini SFRJ : 1982–85*, Београд 1985.
- Кржавац, С. (ур.), *Савез комуниста Србије у остваривању политике националне равноправности / Петнаеста седница Централног комитета Савеза комуниста Србије*, Београд 1978.
- Литричин, М. (ур.), *ШИПТАРСКИ геноцид на Србима у 20. веку : документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Београд 2011.
- Martinović, S. (ur.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11.–13. III 1969. : stenografske beleške*, knj. 3, Beograd 1970.
- Martinović, S. (ur.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11. – 13. III 1969. : stenografske beleške*, knj. 4, Beograd 1970.
- Martinović, S. (ur.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11. – 13. III 1969. : stenografske beleške*, knj. 5, Beograd 1970.
- Martinović, S. (ur.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 11. – 13. III 1969. : stenografske beleške*, knj. 6, Beograd 1970.
- Милић, М. (пр.), *Тито на Косову*, Приштина 1979.
- Николић, К., „*Нико не сме да вас бије*“ : Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. април 1987: историја и легенда, Београд 2006.

- Petranović, B., Zečević, M. (pr.), *Jugoslavija 1918–1988 : tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
- Petranović, B., Zečević, M. (pr.), *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1943–1986: tematska zbirka dokumenata*, knj. 2, Beograd 1987.
- Покрајински завод за друштвено планирање (пр.), *Друштвени план развоја аутономне покрајине Косова и Метохије до 1970. године (нацрт)*, Приштина 1966.
- Pokrajinski zavod za statistiku (pr.), *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova : 1947–1972*, Priština 1974.
- Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosovo (ur.), *Razvoj Kosova 1976–1981*, Priština 1982.
- Покрајински комитет Савеза комуниста Косова (пр.), *Акциони програм деловања Савеза комуниста Косова у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања у Покрајини*, Приштина 1981.
- Pokrajinski komitet SK Kosova (ur.), *Govori druga Tita na Kosovu*, Priština 1975.
- Popović, J. P. (pr.), *Četvrta sednica CK SKJ : Brionski plenum : stenografske beleške sa Četvrtog plenuma, materijali Izvršnog komiteta CK SKJ, izvod iz stenografskih beležaka Šeste sednice CK SK Srbije, reagovanja domaće i strane javnosti, pisma i telegrami, izjave i dr.*, Beograd 1999.
- Радић, Р., Митровић, М. (пр.), *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије : 1945–1978. године*, Београд 2012.
- Републички завод за статистику (пр.), *Општине у СР Србији 1981. : Статистички подаци*, Београд 1982.
- Републички завод за статистику СРС (пр.), *Општине у СР Србији 1974. : статистички подаци*, Београд 1975.
- Савез комуниста Југославије (пр.), *Девети конгрес Савеза комуниста Југославије : 1919–1969*, Београд 1969.
- Savez komunista Jugoslavije (pr.), *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije : 1919–1969*, Beograd 1969.
- Савез комуниста Југославије (пр.), *Спровођење одлука ИВ седнице ЦК СКЈ на Косову и Метохији*, Београд 1966.

- Савез комуниста Косова (пр.), *Акциони програм деловања Савеза комуниста Косова у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања у Покрајини*, Приштина 1981.
- Савез комуниста Косова (пр.), *Досадашња активност на остваривању акционог програма Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова*, Приштина 1981.
- Савез комуниста Косова (пр.), *Извештај о активности Савеза комуниста Косова и раду његових органа између Дванаесте и Тринаесте конференције Савеза комуниста Косова : нацрт*, Приштина 1982.
- Savez komunista Kosova (пр.), *Jedanaesta konferencija Saveza komunista Kosova*, Priština 1974.
- Савез комуниста Србије (пр.), *Седми конгрес Савеза комуниста Србије : реферат, резолуције*, Београд 1974.
- Савез комуниста Србије. Централни комитет (пр.), *Активност Савеза комуниста Србије у борби против национализма и шовинизма у СР Србији*, Београд 1972.
- Savezni zavod za statistiku (пр.), *Jugoslavija : 1918–1988 : statistički godišnjak*, Beograd 1989.
- Savković, D., *Bez zara i feredže*, Beograd 1951.
- Саичић, В. А., *Колонисти гладују*, Б. м. 1937.
- Симић, П., *Распето Косово : документа о Косову и Метохији*, Београд 2006.
- Симић, П., *Тито и Срби. Књ. 2, (1945–1972)*, Београд 2018.
- SKJ (пр.), *Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1974.
- SKJ (пр.), *Poslednja istupanja Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja pred političkim aktivom SAP Kosova*, Beograd 1981.
- СКК (пр.), *Поносни на Титовом путу : (састанак актива СК Академије наука и уметности САП Косова)*, Приштина 1981.
- СКС (пр.), *Савез комуниста Србије у акцији за јачање материјалног положаја удруженог рада и стабилизацију привреде*, Београд 1979.
- Станковић, М. и др. (пр.), *Савез комуниста о недовољно развијеним подручјима : [неразвијена подручја у ужој Србији, проблеми развоја САП Косова]*, Београд [197?], 169.
- Стојановић, Р., *Живети с геноцидом : хроника косовског беичаића 1981–1989.*, Београд 1990.

- Čemerski, A., (pr.), *Tito : govori na komemorativnim sednicama SR Makedonije, SR Slovenije, SAP Kosova, SAP Vojvodine, Oružanih snaga SFRJ i Organa unutrašnjih poslova SFRJ*, Beograd 1980².

IV ДНЕВНИЦИ, МЕМОАРИ, СЕЋАЊА

- Булатовић, К., *Косово је со српскога рода : записи и сјећања*, Никшић 2022.
- Vuković, Z., *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma : moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd 1982.
- Вуковић, П., *Шта се догађало на Косову*, Београд 1981.
- Glišić, V., *Susreti i razgovori : prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd 2010.
- Додеровић, М., *Како се догодио Шолевић*, Ниш 1990.
- Đekić, M., *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd 1990.
- Ђукић, С., *Политичко гробље*, Београд 2010².
- Зечевић, С., *Сећања и казивања*, Београд 2004.
- Zlatar, P., *Albanija u eri Envera Hoxhe. 2, Gospodar Zemlje orlova : politički životopis*, Zagreb 1984.
- Zlatar, P., *Glasnik iz Tirane : Albania u eri Envera Hoxhe. 1., Dnevници s putovanja*, Zagreb 1984.
- Игић, Ж., *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу*, књ. 1, Приштина-Подгорица 1992.
- Игић, Ж., *Косово и Метохија (1981–1991): увод у југословенску кризу: дневник*, књ. 2, Приштина 1996.
- Игић, Ж., *Косово и Метохија: (1981–1991). Увод у југословенску кризу: Дневник*, књ. 3, Приштина 1998.
- Јашовић, Г., *Од Бистрице до Лепенице*, Бања Лука 2022.
- Кордић, М., *Ој, Косово*, Београд 1988.
- Липовски, Т., *Четири тиранске године*, Београд 2008.
- Malešević, M., *Didara - životna priča jedne Prizrenke*, Beograd 2004.
- Malići, Š., *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Beograd 2014.
- Nikezić, M., *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003.
- Perović, L., *Zatvaranje kruga*, Sarajevo 1991.
- Petrović, M., *Pitao sam Albance šta žele : a oni su rekli: republiku... ako može*, Beograd 1995.

- Stambolić, I., *Put u bespuće : odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Београд 1995.
- Tatomirović, D., *Šiptari - narod od kog treba učiti*, Београд 1993.
- Трнавци, Х., *Моја исповест о Косову*, Београд 1987.
- Ћосић, Д., *Лична историја једног доба : [пишчеви записи]*, књ. 1–2, Београд 2009.
- Чкребић, Д., *Живот, политика и коментари*, Београд 2008.

У СИНТЕЗЕ, МОНОГРАФИЈЕ, ЗБОРНИЦИ, СЕПАРАТИ, КЊИЖЕВНА ДЕЛА

- Анђелић, М., *Становништво Вучитрна и околине последњих сто година*, Приштина-Вучитрн 1997.
- Babić, V., *Politika Crne Gore u novo oslobođenim krajevima : 1912–1914*, Cetinje-Titograd 1984.
- Bakić, R., *Neka migraciona obeležja stanovništva gradskih naselja SAP Kosova*, Београд 1972.
- Батаковић, Д., *Значај Косовског предања у одржању српског народа на Косову и Метохији у XIX веку*, Београд 1991.
- Батаковић, Д., *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима : студије и чланци*, Приштина-Горњи Милановац 1991.
- Батаковић, Д. Т., *Косово и Метохија : историја и идеологија*, Београд-Ваљево 1998.
- Бериша, А. и др., *Косово некад и данас*, Београд 1973.
- Бован, В., *Призренска богословија*, Ниш 2007.
- Богавац, М. Ј., *Велика Река на ушћу Лаба у Ситницу*, Београд 1992.
- Bogdanović, D., *Kosovo u svetlu istorije albansko-južnoslovenskih odnosa*, Београд 1982.
- Богдановић, Д., *Књига о Косову*, Београд 1986.
- Богићевић, А., Мишев, Р., *Дечани и друге приче*, Бошњане-Темнић 2014.
- Борозан, Ђ., *Велика Албанија : поријекло - идеје - пракса*, Београд 1995.
- Bošković, V., *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike*, Sarajevo 1990.
- Brudar, M., *Nada, obmana, slom : politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987–1999)*, Београд 2003.
- Булатовић, Љ., *Ламент над Косовом*, Београд 2003.

- Видачић, Р., *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Београд 2000.
- Вилотић, М., *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, Београд 2011.
- Vickers, M., *Between Serb and Albanian*, New York 1998.
- Вујовић, М., *Од Косова до Косова*, књ. 1, Београд 2019.
- Vukanović, T., *Srbi na Kosovu*, књ. 1, Vranje 1986.
- Vuković, I., *Stranputice Hajredina Hodže*, Beograd 1985.
- Вучинић, Б., *Стари Колашин кроз векове*, Београд 2009.
- Gërguri, M., Đorđević, A. (pr.), *Bibliografija doktorskih disertacija u SAP Kosovo : 1947–1982*, Priština 1989.
- Глигоријевић, М. Д., *Србска мала у Баковици*, Косовска Митровица 2018.
- Дамњановић, Ј., *Успон и пад Азема Власија*, Београд 1989.
- Даниловић, Р., *Употреба непријатеља : политичка суђења у Југославији : 1945–1991.*, Београд 2010.
- Дедијер, Ј., *Стара Србија : географска и етнографска слика*, Београд 1912.
- Dida, A. i dr. (ur.), *Posle Tita - Tito*, [S. I] 1980.
- Dragnich, A. N., Todorovich, S., *The Saga of Kosovo : focus on Serbian-Albanian relations*, New York 1984.
- Đaković, S., *Sukobi na Kosovu*, Beograd 1986².
- Ђилас, Ј. К., *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912. године*, Приштина-Лепосавић 2000.
- Ђukić, S., *Slom srpskih liberala : tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990.
- Ђураков, Н., *Призренски споменар XX века*, Ђунис 2000.
- Животић, А., *Југославија, Албанија и велике силе : (1945–1961)*, Београд 2011.
- Зејнели, З., *Ко је издао револуцију : [Косово]*, Приштина 1988.
- Зејнели, З., *Косово и Метохија ми или они*, Цетиње 2008.
- Иванов, В. Џ., *Злочини Арбанаса над Србима : вековни записи странаца о злочинама Арбанаса над Србима*, Београд 2014.
- Imami, P., *Srbi i Albanci kroz vekove*, t. 1, Beograd 2016.
- Imami, P., *Srbi i Albanci kroz vekove*, t. 2, Beograd 2017.
- Јагодић, М., *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.

- Јагодић, М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету : (1878–1912)*, Београд 2009.
- Јакшић, П. Б., *Магура : село на Космету*, Београд 2021.
- Јеврић, М., *Српско Косово*, Приштина 1993.
- Јевтић, Ђ., *Битка за Косово шест векова после*, књ. 1, Приштина 1995.
- Јефтимијевић, В., *Северно Косово кроз историју до краја XX века : с посебним освртом на Бањску*, Београд 2008.
- Јовановић, В., *Slike jedne neuspele integracije : Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Београд 2014.
- Јовановић, Ј. М., *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941.
- Јовановић, Р., *Бело светло на митровачке црвене записе*, Косовска Митровица-Исток 2009.
- Карап, М., *Krvna osveta*, Београд 1985.
- Кеџетовић, М., *Kontrarevolucija na Kosovu : pokušaj i sprečavanje : politički esej*, Београд 1984.
- Којић, С. Ц., *Век гимназије у Гњилану : 1920–2020*, Косовска Митровица-Шилово 2020.
- Коматина, Б., *Југословенско-албански односи 1979–1983.*, Београд 1995.
- Краснићи, М., *"Научни рад и научне публикације на Kosovu i Метохији" : povodom diskusije održane 9. III 1966. u Prištini*, Приштина 1966.
- Крестић, В., Лекић, Ђ., *Косово и Метохија током векова : зубља*, Београд 1995.
- Лопушина, М., *Ubij bližnjeg svog : jugoslovenska tajna policija 1945–2002.*, Београд 2014.
- Љјатифи, В., *Maloletnička delikvencija u SAP Kosovo*, Београд 1979.
- Мађарај, В., *Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova : ekonomsko-demografska studija*, Приштина 1989.
- Малетић, М. (ур.), *Урошевац и околина*, Београд 1975.
- Маликовић, Д., *Избор рашко-призренског митрополита 1912. године*, Београд 2000.
- Маликовић, Д., *Косово и Метохија : 1908–1912.*, Приштина 2000.
- Malcolm, N., *Kosovo : a short history*, New York 1998.
- Marković, D., Kržavac, S., *Zašto su smenjivani*, Ljubljana-Beograd 1985.

- Mertus, J. A., *Kosovo : how myths and truths started a war*, Berkeley 1999.
- Микић, Ђ., *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века : од чифчијства до банкарства*, Београд 1988.
- Milanović, V., *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, Beograd-Priština 1990.
- Милановић, Д., *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Београд 1973.
- Миливојевић, С., *Демографија и политика*, Косовска Митровица 2010.
- Милошевић, Н. (ур.), *50 година Медицинског факултета у Приштини*, Косовска Митровица 2019.
- Milošević, S. D., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd 1981.
- Михаиловић, К., *Регионална стварност Југославије*, Београд 1990.
- Михајловић, С. (ур.), *ДЕВЕДЕСЕТ година Гимназије у Косовској Митровици : 1919–2009*, Косовска Митровица 2009.
- Мићовић, Д. Т., *Родослов: да се не заборави*, Брњак 1986.
- Mišović, M., *Ko je tražio Republiku : Kosovo : 1945–1985.*, Beograd 1987.
- Mišović, M., *Naslednici bez testamenta: razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Beograd 1999.
- Mladenović, J., Grbić, R., *40 godina Katedre za hirurgiju : 1974–2014*, Kosovska Mitrovica-Priština 2014.
- Недељковић, С., *Дахијска времена*, Нови Сад 2019.
- Николић, К., Цветковић, С., *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку 1912–1990*, Београд 2014.
- Николић, О., *Дреница баштина Бранковића*, Приштина 1998.
- Nikšić, S., *Oslobođenje štampe*, Beograd 1982.
- Нимани, Џ., *Спрега унутрашњих и спољних непријатеља*, Приштина 1981.
- Nuši, P. i dr., *Kulturni trenutak Kosova*, Beograd 1979.
- Nuši, P., *Saradnja Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Tirani*, Priština 1977.
- Obradović, M., *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Priština 1981.
- Орловић, П., *Стара Србија и Арбанаси*, Београд 1904.
- Osmani, J., *Kolonizimi serb i Kosovës*, Prishtinë 2010.
- Osić, Č. i dr. (ur.), *Privredni razvoj Kosova i Metohije*, Beograd 1991.

- Павловић, Б. К., *Албанизација Косова и Метохије*, Београд 1996.
- Павловић, Б. К., *Страдање Срба*, Београд 2010.
- Павловић, Б., *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*, Приштина-Лепосавић 2003.
- Павловић, М. и др., *Косово и Метохија : век важних догађаја : 1912–2012*, Београд-Нови Сад 2012.
- Pavlović, M. (pr.), *Dokumenta CIA o Jugoslaviji : 1948–1983*, Београд 2009.
- Павловић, Р. Д., *Становништво и насеља општине Рашка у функцији привредног развоја*, Београд 1995.
- Пејин, Ј., *Затирање Срба у Метохији: 1941–1944*, Исток 2004.
- Перуничкић, Б. (пр.), *Зулуми ага и бегова над српским народом у Косовском вилајету : (1878–1913)*, Београд 1989.
- Перуничкић, Б. (пр.), *Писма српских конзула из Приштине : (1890–1900)*, Београд 1985.
- Рајковић, Џ., *Kosovo i albanska iredenta*, Rijeka 1981.
- Пеликан, Ј., *Новим путевима : Косово : 1958–1969.*, Београд 2022.
- Перић, Р. (пр.), *ИЗГОН СРБАЉА : Косово у песништву двадесетог века*, Нови Сад 1990.
- Perović, M. i dr. (ur.), *Koliko nas košta Kosovo : Kosovo : 1918–1988. do danas*, Београд 1989.
- Petranović, V., Zečević, M., *Agonija dve Jugoslavije*, Београд 1991.
- Петровић, Р., Благојевић, М., *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије : резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, Београд 1989.
- Petrović, R., *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Београд 1985.
- Поповић, Ј., *Живот Срба на Косову : 1812–1912*, Грачаница 2007.
- Поповић, Ј., *Косово у ропству под Бугарима од XI – 1915 до X – 1918. год.*, Лесковац 1921.
- Rajović, R., *Autonomija Kosova*, Београд 1985.
- Rašević, M. (ur.), *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji: prilog istraživanju fertiliteta stanovništva*, Београд 1998.
- Рашевић, М., (ур.), *РАЗВИТАК становништва Србије : 1950–1991.*, Београд 1995.

- Redžepagić, J. i dr. (ur.), *Univerzitet u Prištini : [dvadeset godina Univerziteta u Prištini] : 1970–1990*, Priština 1990.
- Ristić, D., *Kosovo između dva kongresa*, Beograd 1978.
- Rrapi, Đ., *Savremene albanske zadružne porodice na Kosovu*, Beograd 1995.
- Saliu, K., *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti socijalističke autonomne pokrajine Kosovo u socijalističkoj Jugoslaviji*, Priština 1985.
- Самарцић, Р. и др., *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989.
- Секулић, С. Д. (пр.), *Косовска хроника Томислава Секулића*, Нови Сад-Београд 2022.
- Секулић, Т., *Сеобе као судбина*, Приштина 1994.
- Симоновић, М. Д., *Пећка Гимназија од постанка до прогона*, Београд 2016².
- Слијепчевић, Ђ., *Српско-арбанаски односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974.
- Станковић, Б. Б., *Пут у суноврат : Гњилане 1944–1999.*, Ниш 2000.
- Stojanovski, J. (ur.), *Privredni sistem i nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo*, Skopje 1979.
- Стојанчевић, В., *Срби и Арбанаси 1804–1912.*, Нови Сад 1994.
- Трајковић, М., *Косово : Јово Шотра : једна политичка судбина*, Грачаница-Београд 2022.
- Трајковић, Р. М., *Каменица са околином : некадашњи Каменички срез : хроника*, Врање 2009.
- Trud, Ž., *Etnički sukobi u Titovoj Jugoslaviji : (1960–1980)*, Sremski Karlovci-Noví Sad 2010.
- Ћetković, D., Maletić, M. (ur.), *Kosovo : Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo*, Beograd 1982.
- Урошевић, А., *О Косову : антропогеографске студије и други списи*, Приштина-Гњилане 2001.
- Hasani, S., *Kosovo : istine i zablude*, Zagreb 1986.
- Hasani, S., *Kosovska uzrastanja i posrtanja*, Beograd 1986.
- Хаџи-Перић, Н., *Запис из Призрена, са извора*, Приштина-Лепосавић 2020.
- Hodža, H., *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji ; Staljinistički nacionalizam i iredentizam u Albaniji*, Priština 1984.

- Horvat, B., *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1989.
- Hysa, B. (ur.), *Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova*, Priština 1984.
- Centar za demografska istraživanja (pr.), *Demografski i ekonomski aspekti prostorne pokretljivosti stanovništva u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata*, Beograd 1968.
- Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka (pr.), *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, Beograd 1978.
- Čanović, S. G., *Specifični problemi nastave u školama Kosova i Metohije*, Priština 1967.
- Чупић, М., *Насиље иза паравана власти : (осврти, коментари, чланци)*, Приштина-Нови Сад 1989.
- Чупић, М., *Омета земља Косово и Метохија (злочини, прогони, отпори...)*, Београд 2006.
- Šalja, M. i dr. (pr.), *Tito na Kosovu 1975.*, [S. l., 1975].
- Шешлија, Ш., *Косово и Метохија у политичкој историји Србије : од 1912. до 1999. године*, Београд 2000.

VI ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

- Avramov, D., Mesto Kosova na demografskoj karti Jugoslavije i Evrope, u: Avramov, D. (ur.), *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, Beograd 1992, 3–13.
- Aksiћ, С., Двадесет година Аутономне Покрајине Косова и Метохије, у: Aksiћ, С. и др. (ур.), *Косово и Метохија : 1943–1963*, Приштина 1963, без пагинације.
- Albert, H., Kosova 1979, Albania 1980: Observations, Experiences, Conversations, u: Pira, A., Repishti, S. (ed.), *Studies on Kosova*, New York 1984, 103–121.
- Алексић, Ј. Ј., *Косовска Митровица новембра 1915. године*, у: Шуваковић, У. (ур.), *Век српске Голготе (1915–2015)*, књ. 1, Косовска Митровица 2016, 1–22.
- Аноним, Реч Лазара Колишевског на заједничкој седници Председништва СФРЈ и савезног савета за заштиту уставног поретка, у: Поповић, Н. Б. (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001, 268–270.
- Бакић, Р., Основне карактеристике становништва САП Косова и испољени процеси и тенденције у периоду од 1948. до 1971. године, *Обележја*, бр. 2 (1972), 51–75.

- Батаковић, Д. Т., Косовске миграције, у: Драгић Кијук, П. Р. (пр.), *Catena Mundi : српска хроника на светским веригама : [зборник]*, Краљево-Београд 1992, 451–454.
- Веграса, М., Здравство у САР Косову, у: Kalezić, D. (ур.), *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo danas*, Београд 1984, 54–59.
- Бишевац, С. И., *Косовска Митровица у Великом рату*, у: Шуваковић, У. (ур.), *Век српске Голгоме (1915–2015)*, књ. 1, Косовска Митровица 2016, 77–98.
- Бјелица, С., „Плава књига“ и њена рецепција 1977. године, *Токови историје*, бр. 2 (2016), 37–64.
- Влагојевић, М., *I seljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*, у: Popov, N. (пр.), *Srpska strana rata : trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Београд-Zrenjanin 1996, 232–264.
- Благојевић, М., *Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, у: Михаиловић, К. (ур.), *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд 2007, 143–161.
- Бован, В., Албанизовање српског становништва на Косову и Метохији, у: Кадиевић, В. Б. (ур.), *Косово и Метохија - изазови и одговори: зборник радова са округлог стола Геополитичка судбина Косова и Метохије*, у Београду, 24–25. јуна 1997., Београд 1997, 425–438.
- Богетић, Д., Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији 1946–1990., у: Поповић, Н. Б. (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001, 175–202.
- Bogosavljević, S., *Statistička slika srpsko-albanskih odnosa*, у: Janjić, D., Malići, Š. (ур.), *Sukob ili dijalog : Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana : zbornik radova*, Subotica 1994, 17–28.
- Војковић, Д., *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1937–1941*, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014), 77–93.
- Борозан, Ђ., Великоалбанско питање, у: Поповић, Н. Б., (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима : 1878–2000.*, Београд 2001, 1–36.
- Бошковић, Б., Сецесионистичка делатност Арбанаса на Косову и Метохији, прогон Срба и Црногораца и насељавање Арбанаса 1941–1989. године, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 26–27 (1996/1997), 111–140.

- Brezник, D., Basha, T., Demografski procesi i pojave na Kosovu, u: Lleshim, Q. (ur.), *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ*, Priština 1991, 65–72.
- Брезник, Д., Фертилитетне и миграционе карактеристике становништва Косова, у: Морачић, Д. (ур.), *Косовска криза : (узроци и путеви изласка)*, Приштина 1989, 52–84.
- Буквић, Р., Институционални оквири привредног развоја Косова и Метохије, 1945–1990, у: Карамата, С., Оцић, Ч. (ур.), *Срби на Косову и у Метохији : зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005.*, Београд 2006, 397–418.
- Васић, Н. А., Банкарство у Јужној Србији и Косову и Метохији од 1912. до 1937. године, *Баштина*, бр. 24 (2008), 215–229.
- Вилотић, М., Сведочења о збивањима на Космету у раздобљу 1959–1968. године, у: Карамата, С., Оцић, Ч. (ур.), *Срби на Косову и у Метохији : зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005.*, Београд 2006, 349–365.
- Виријевић, В., О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918–1941. године, *Баштина*, бр. 22 (2007), 231–241.
- Виријевић, В. Р., *Призрен у данима одступања српске војске у јесен 1915. године*, у: Шуваковић, У. (ур.), *Век српске Голгоме (1915–2015)*, књ. 1, Косовска Митровица 2016, 129–148.
- Војводић, М., Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова, у: Михаиловић, К. (ур.), *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд 2007, 85–94.
- Вукадиновић, И. Ђ., Делатност албанске емиграције на западу према питању Косова и Метохије (1945–1969), *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 2 (2021), 237–255.
- Вукадиновић, И. Ђ., Економски и просветни преображај аутономије Косова и Метохије (1958–1965), *Баштина*, бр. 54 (2021), 327–344.
- Vukadinović, I. Đ., Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije 1967–1971., *Istorija 20. veka*, br. 2 (2021), 375–396.

- Вукадиновић, И. Ђ., Устанак Шабана Полузе у Дреници 1945. године, *Баштина*, бр. 49 (2019), 291–310.
- Вукадиновић, И., Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974), у: Милјевић, М. (ур.), *Социјална политика у Србији на раскрšћу векова : тематски зборник радова међународног значаја*, Београд 2019, 235–245.
- Вукадиновић, И., Призренски процес 1956. и његова ревизија 1968. године, *Токови историје*, бр. 2 (2022), 125–152.
- Вукадиновић, И., Промена положаја аутономних јединица у Србији и почетак дезинтеграције социјалистичке Југославије (1957–1969), *Лесковачки зборник*, бр. 1 (2021), 382–399.
- Vukadinović, I., Strogo poverljivi izveštaji ministra spoljnih poslova Albanije o političkoj situaciji u Jugoslaviji i na Kosovu i Metohiji 1966–1968., *Istorija 20. veka*, br. 1 (2023), 159–176.
- Vukotić, V., Karakteristike migracionih kretanja u SR Crnoj Gori, у: Rančić, M. (ur.), *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, Београд 1990, 151–165.
- Вучетић, Б., Просветни рад Србије у Турској од 1820. до 1912. године, *Мешовита грађа*, књ. 35 (2014), 167–204.
- Vučinić-Varga, D., Tito - inspiracija narodnog pesnika Kosova, у: Akademija nauka i umetnosti Kosova (pr.), *Tito o Kosovu Kosovo o Titu : simpozijum održan u Prištini 9–10 decembra 1977*, Priština 1979, 451–457.
- Gatalović, M., Prerastanje Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju 1959–1963., *Istorija 20. veka*, br. 1 (2015), 77–94.
- Gaćeša, N., Naseljavanje Kosova i Metohije posle Prvog svetskog rata i agrarna reforma, у: Filipović, G. (ur.), *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Београд 1989, 95–106.
- Глишић, В., Прилог истраживању питања албанизације Косова и Метохије, *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2014), 219–234.
- Дамјановић, С. Д., Српска православна црква на Косову и Метохији од 1945. до 1999. у извештајима епископа Павла и Атанасија, *Баштина*, бр. 57 (2022), 383–384.
- Dimitrijević, B. B., Odjek Brionskog plenuma na službu unutrašnjih poslova 1966–1970., *Istorija 20. veka*, br. 2 (2001), 75–88.
- Dimitrijević, V., Sukobi oko Ustava iz 1974., у: Popov, N. (pr.), *Srpska strana rata : trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Београд-Zrenjanin 1996, 447–451.

- Dimić, Lj., Borozan, Đ., Političke i bezbedonosne prilike na Kosovu i Metohiji u prvoj polovini 1920. godine, *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1999), 89–104.
- Ђуричић, М., Последице страдања српског народа и Српске православне цркве на Косову и Метохији од 1690–1912, *Теолошки погледи : двомесечни верско научни часопис*, бр. 1/2 (1986), 27–44.
- Ђуричић, М. Р., Веће стараца код Албанаца на Косову, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 5 (1984), 708–726.
- Живковић, М., Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини, *Баштина : гласник*, бр. 30 (2011), 135–151.
- Живковић, М., Стенографска белешка са састанка Јосипа Броза Тита и високих партијских функционера одржаног 20. марта 1967. уочи посете Косову и Метохији, *Архив : часопис Архива Југославије*, бр. 1–2 (2012), 214–228.
- Žutić, N., (Kon)federalizacija sudstva u Srbiji : sudstvo Kosova i Metohije i Vojvodine 1944–1992, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2009), 57–72.
- Зарковић, В., Косовски Аганлија, *Баштина*, бр. 22 (2007), 115–136.
- Зарковић, В., Напад Арбанаса на Косовску Митровицу, *Баштина*, бр. 33 (2012), 163–178.
- Зарковић, В., Отварање прве српске књижаре у Приштини, *Баштина*, бр. 28 (2010), 167–182.
- Зарковић, В., Погибија српске чете у Пасјану 1907. године, *Баштина*, бр. 26 (2009), 195–210.
- Зарковић, В., Покрети Арбанаса на Косову и Метохији уочи Младотурске револуције, *Баштина*, бр. 31 (2011), 175–195.
- Зарковић, В., Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века, *Баштина*, бр. 35 (2013), 135–152.
- Зарковић, В. С., Збор Арбанаса у Пећи 1899. године и његове последице, *Баштина*, бр. 38 (2015), 79–92.
- Зарковић, В. С., *Побуне Арбанаса у Косовском вилајету 1911. године*, *Баштина*, бр. 46 (2018), 213–229.
- Зарковић, В. С., Политика Бугарске према Косову и Метохији током Првог светског рата, *Баштина*, бр. 40 (2016), 49–62.

- Зарковић, В. С., Султаново путовање по Старој Србији и Македонији, *Баштина*, бр. 47 (2019), 287–303.
- Зарковић, В., Улога Стојана Новаковића у расветљавању убиства конзула Луке Маринковића, *Баштина*, бр. 42 (2017), 105–120.
- Зечевић, М., Косовска историографија као идеологија и политика, у: Морачић, Д. (ур.), *Косовска криза : (узроци и путеви изласка)*, Приштина 1989, 134–147.
- Илић, П., О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста, у: Михаиловић, К. (ур.), *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд 2007, 163–178.
- Islami, H., Demografska stvarnost Kosova, u: Janjić, D., Malići, Š. (ur.), *Sukob ili dijalog : Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana : zbornik radova*, Subotica 1994, 29–51.
- Јагодић, М., Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској, *Историјски часопис*, бр. 57 (2008), 343–353.
- Јанјетовић, Z., Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s, *Tokovi istorije*, br. 3 (2022), 93–118.
- Јевтић, А. и др., Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову, у: Драгић Кијук, П. Р. (пр.), *Catena Mundi : српска хроника на светским веригама : [зборник]*, Краљево-Београд 1992, 404–408.
- Јовановић, Б., *Феномен високог природног прираштаја и проблем запослености у САП Косово*, у: Uzunov, N. i dr., (ur.), *Demografski, socijalni i ekonomski aspekti radne snage i zaposlenosti = materijali sa naučnog skupa održanog 2. i 3. novembra 1989. u Skopju*, Skopje 1991, 161–176.
- Komatina, M., Jugoslovensko-albanski odnosi 1945–1989., u: Filipović, G. (ur.), *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 261–271.
- Lalaj, A., Ngjashmëri dhe pangjashmëri në lëvizjes e 1968-s (Një vështrimkrahases me demonstratat e shqiptarëve në Prishtinë, Tetovë dhe Shqipëri), *Studime Historike*, nr. 3–4 (2018), 239–262.
- Лукач, С., Штампа у Србији 1945–1991., у: Бјелица, М. (ур.), *Два века српског новинарства*, Београд 1992, 149–159.

- Mađaraj, B., Kretanje zaposlenosti i nezaposlenosti u SAP Kosovu u posleratnom periodu, u: Jovanović, B. (ur.), *Naučni skup Efikasnost privrednog razvoja nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije*, Priština 1988, 189–201.
- Mađaraj, B., Neki aspekti demografskog razvoja i planiranje porodice na Kosovu, *Socijalna politika*, br. 11/12 (1987), 211–215.
- Marković, P., Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine : jedan dokument, *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1999), 169–180.
- Migranović, M., Migracije kao konstanta geoprostora, u: Lleshim, Q. (ur.), *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ*, Priština 1991, 443–451.
- Миливојевић, С., Забрана повратка колонистима и прогнаном српском и црногорском становништву, *Баштина*, бр. 19 (2005), 157–167.
- Миливојевић, С., Комунистички концепт аутономије Косова и Метохије, *Баштина*, бр. 20 (2006), 161–176.
- Миливојевић, С., Последице закаснеле демографске транзиције на Косову и Метохији, *Баштина*, бр. 17 (2004), 207–231.
- Морачић, Р., Културно-масовна делатност, у: Аксић, С. и др., *Косово и Метохија : 1943–1963*, Приштина 1963, без пагинације.
- Надовеза, Б., Стеван Симић о проблемима старе Јужне Србије у Краљевини СХС, у: Михаиловић, К. (ур.), *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд 2007, 125–133.
- Недељковић, С., Јовић, Г. С., Историјско-географски поглед на демографске карактеристике Косова и Метохије крајем XIX и почетком XX века, *Баштина*, бр. 9–10 (1998–1999), 241–251.
- Недељковић, С., Под опсадом Арбанаса : запис архимандрита Рафаила о нападима на манастир Дечане 1887. године, *Српске студије*, бр. 7 (2016), 358–367.
- Nikolić, B., Antijugoslovenski separatizam u osloncu na „majku Albaniju“, u: Filipović, G. (ur.), *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 218–229.
- Новаков, А., Биографски приказ Петра Костића, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 3 (2017), 575–580.
- Новаковић, Д., Став Исламске заједнице према догађајима на Косову и Метохији од 1945. до 1991. године, *Религија*, бр. 2 (2003), 236–249.

- Nushi, P., Karakter i osobenosti prilaza izučavanju iseljenjištva naroda i narodnosti pokrajine Kosova, u: Čizmić, I. i dr. (ur.), *Iseljenišтво naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom : zbornik*, Zagreb 1978, 583–593.
- Nuši, S., Razvoj obrazovanja, nauke i kulture u SAP Kosovo, u: Kalezić, D. (ur.), *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo danas*, Beograd 1984, 40–51.
- Osić, Š., *Kosovo and Metohia: Etnodemographic Changes From the End of World War II to 1991*, у: Караката, С., Оцић, Ч. (ур.), СРБИ на Косову и Метохији : зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005, Београд 2006, 441–460.
- Оцић, Ч., Пропаст модела „позитивне дискриминације“: привредни развој Косова и Метохије после Другог светског рата, у: Михаиловић, К. (ур.), *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд 2007, 341–352.
- Павловић, А., Насеља Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године, *Баштина*, бр. 25 (2008), 219–237.
- Павловић, М., Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991., у: Поповић, Н. Б. (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима : 1878–2000.*, Београд 2001, 133–174.
- Павловић, Р. Д., Кретање становништва у општинама региона Краљево у периоду од 1961. до 1981. године, *Наша прошлост*, бр. 1 (1986), 135–144.
- Павловић, Р. Љ., Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877–1878 године, *Гласник Етнографског института*, бр. 4–6 (1955–1957), 88–152.
- Pantić, D., Nacionalna distanca građana Jugoslavije, u: Ваћевић, Лј. и др. (ur.), *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd 1991, 168–186.
- Пеликан, Ј., Косово у првим месецима 1968, *Токови историје*, бр. 2 (2014), 99–131.
- Пеликан, Ј., Прилози за друштвену историју Косова и Метохије шездесетих и седамдесетих година 20. века, *Токови историје*, бр. 2 (2010), 95–129.
- Петровић, М., Поглед на историју настанка косовско-метохијске аутономије, у: Брчин, Д. (ур.), *Косово и Метохија - шта даље?*, Београд 2008, 83–101.
- Petrović, R., *Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini*, Odjek, br. 22 (1989), 8–9.

- Pirraku, M., Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919–1941), *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1–4 (1978), 356–370.
- Поповић, И., Марковић, С. Љ., Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године, *Зборник радова Народног музеја*, бр. 35 (2005), 249–267.
- Prifti, P., Kosova's Economy: Problems and Prospects, u: Pipa, A., Repishti, S. (ed.), *Studies on Kosova*, New York 1984, 125–165.
- Pushka, A., Ekonomsko-geografska struktura i trendovi u SAP Kosovo, u: Lleshim, Q. (ur.), *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ*, Priština 1989, 73–82.
- Пушка, А., Промене у социјално-класној и социјално-националној структури становништва Косова, у: Uzunov, N. i dr. (ur.), *Demografski, socijalni i ekonomski aspekti radne snage i zaposlenosti = materijali sa naučnog skupa održanog 2. i 3. novembra 1989. u Skopju*, Skopje 1991, 177–191.
- Raduški, N., Petrović, M., *Strukture stanovništva*, u: Avramov, D. (ur.), *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, Beograd 1992, 66–85.
- Rajović, R., Ustavni razvoj od konstituisanja autonomije do reforme 1989., u: Filipović, G. (ur.), *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 151–164.
- Rančić, M., Regionalne karakteristike obnavljanja i preseljavanja stanovništva u SR Srbiji, *Stanovništvo*, br. 1–4 (1979/1981), 127–133.
- Раствовић, А. П., Стаменковић, С. З., *Ратни дневник Нинка Петровића о приликама на Косову и Метохију крајем 1915. године*, у: Шуваковић, У. (ур.), *Век српске Голгоме (1915–2015)*, књ. 1, Косовска Митровица 2016, 325–338.
- Repishti, S., The evolution of Kosova's autonomy within the Yugoslav constitutional framework, u: Pipa, A., Repishti, S. (ed.), *Studies on Kosova*, New York 1984, 195–231.
- Ристановић, П., Застава албанске народности у социјалистичкој Југославији, *Лесковачки зборник*, бр. 57 (2017), 271–290.
- Ристановић, П., Листови Српске православне цркве и „косовско питање“ 1980–1982, *Баштина*, бр. 35 (2013), 205–228.
- Ристановић, П., Лице и наличје мита о националној борби Албанаца са Косова - случај Тахира Мехе, *Баштина*, бр. 1 (2022), 171–207.
- Ристановић, П. Р., Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године, *Баштина*, бр. 52 (2020), 329–350.

- Ристановић, П. Р., Платформа за Косово - одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године, *Баштина*, бр. 45 (2018), 369–386.
- Ристановић, П., „Тамо је све почело“ - Косово као темељ постјугословенског дискурса, *Баштина*, бр. 37 (2014), 137–165.
- Ристановић, П., Утицај политичких прилика у САП Косово (1968–1990) на стање у Епархији рашко-призренској и богословији у Призрену, у: Новаков, А. и др. (ур.), *Призренска богословија : живот, мисија, допринос : 150 година од оснивања (1871–2021)*, зборник радова, Призрен-Нови Сад 2021, 420–434.
- Ristić, K., Učešće ženskog stanovništva SAP Kosova u formiranju materijalne osnove za život u porodici, у: Lleshim, Q. (ur.), *Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ*, Priština 1991, 257–261.
- Савић, О., Бројни пораст становништва у градовима Шумадије, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, бр. 35 (1983), 35–56.
- Савић, О., Гроцка - савремено територијално ширење варошице, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, бр. 36 (1984), 77–105.
- Савић, О., Миграције становништва у Младеновац после Другог светског рата, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, бр. 34 (1982), 109–126.
- Савић, О., Територијални развој градских насеља Западне Србије, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, бр. 39 (1987), 7–101.
- Симић, М., Школство код Срба на Косову и Метохији у периоду 1897–1898. године, *Баштина*, бр. 37 (2014), 237–247.
- Sekulović, M., Nacionalna ravnopravnost i većinsko odlučivanje, у: Filipović, G. (ur.), *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 242–247.
- Симијановић, Ј., Избеглице са Косова и Метохије у Рашкој у Другом светском рату, *Баштина*, бр. 31 (2011), 233–246.
- Симијановић, Ј., Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева у периоду након Другог светског рата, *Баштина*, бр. 30 (2011), 117–133.
- Симић, Н., *Приштина кроз време*, Косовска Митровица 2021.
- Славковић, Б. Ж., *Призрен у јесен 1915. године - почетак албанске голгоме*, у: Шуваковић, У. (ур.), *Век српске Голгоме (1915–2015)*, књ. 1, Косовска Митровица 2016, 339–364.

- Словић, С., Деловање КПЈ на Косову и Метохији током Другог светског рата, *Баштина*, бр. 33 (2012), 299–312.
- Станковић, В. А., Бугарски терор у Призрену, *Баштина*, бр. 12 (2001), 173–178.
- Stojanović, B., Doseljavanje u Beograd, u: Rančić, M. (ur.), *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1990, 215–226.
- Stojanović, B. i dr., *Poglavlje VI*, u: Avramov, D. (ur.), *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*, Beograd 1992, 86–114.
- Стојковић, Б. Д., Прилог голготи свештенства Рашко-призренске епархије, *Баштина*, бр. 49 (2019), 311–319.
- Tadić, V., Obrazovanje i kulturni preobražaj Kosova, u: Filipović, G. (ur.), *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 186–196.
- Танчић, Д. Љ., Станковић, Н. Д., Уставно-правни положај Косова и Метохије од 1945. до 2015., у: Словић, С. (ур.), *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава : тематски зборник од водећег националног значаја : Национални научни скуп са међународним учешћем*, књ. 1, Лепосавић 2015, 215–235.
- Темерински, А. Д., Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији, у: Војводић, Д., Марковић, М. (ур.), *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији : историја, идентитет, угроженост, заштита*, Београд 2019², 443–465.
- Трипковић, Ђ., Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-тих година 20. века, *Токови историје*, бр. 2 (2013), 283–299.
- Folić, M., Titov koncept rešavanja nacionalnog pitanja u „Pismu za Srbiju“ i njegov odraz na rad KPJ o nacionalnom pitanju na Kosovu 1936–1941., u: Akademija nauka i umetnosti Kosova (pr.), *Tito o Kosovu Kosovo o Titu : simpozijum održan u Prištini 9–10 decembra 1977*, Priština 1979, 121–138.
- Hadri, A., Tito o Kosovu - Kosovo o Titu, u: Akademija nauka i umetnosti Kosova (pr.), *Tito o Kosovu Kosovo o Titu : simpozijum održan u Prištini 9–10 decembra 1977*, Priština 1979, 51–64.
- Hasani, S., *Šovinističke i separatističke organizacije na Kosovu i njihova povezanost sa inostranim centrima*, u: Filipović, G. (ur.), *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 209–218.

- Hoxha, H., Kosovo in Albanci v novi Jugoslaviji, u: Stanič, J. (ur.), *Albanci*, Ljubljana 1984, 202–226.
- Hoxha, H., Uzroci, problemi i posljedice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanske nacionalnosti u inostranstvo, u: Čizmić, I. i dr. (ur.), *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom : zbornik*, Zagreb 1978, 257–272.
- Храбак, Б., Косовски комитет 1918–1924. године, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 32 (2002), 137–163.
- Храбак, Б., *Статистика избора народних посланика на Косову и Метохији 1920–1939. године*, у: Михаиловић, К. (ур.), *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд 2007, 143–198.
- Цветковић, С., Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е. Велика ревизија документације Службе државне безбедности после смене Александра Ранковића и Брионског пленума 1966., *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе*, бр. 1/2 (2008), 71–85.
- Шалић, Ј. Д., Стијовић, М. С., Регрутација Албанаца у српску војску 1915. године: узроци и последице, у: Шуваковић, У. (ур.), *Век српске Голготе (1915–2015)*, књ. 1, Косовска Митровица 2016, 454–470.
- Šešlija, M., Razvoj sredstava informisanja na Kosovu, u: Kalezić, D. (ur.), *Socijalistička autonomna pokrajina Kosovo danas*, Beograd 1984, 52–53.
- Šćerpanović, M., Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878–1988., u: Filipović, G. (ur.), *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 138–148.
- Шуваковић, У. В., Стевановић, О. М., Сепаратистичка побуна албанских студената на Косову и Метохији 1981. као почетак разбијања социјалистичке Југославије, *Социолошки преглед*, бр. 4 (2018), 1196–1229.
- Шукрија, А., Привредни развитак, у: Аксић, С. и др., *Косово и Метохија : 1943–1963*, Приштина 1963, без пагинације.
- Шутовић, М., Косовизација Србије и Албаније, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 36 (2006), 219–233.

VII ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

- Антонијевић, Н. М., *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941–1945. године*, докторска дисертација, Београд 2015.
- Башчаревић, И. М., *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса : докторска дисертација*, Београд 2016.
- Вукадиновић, И. Ђ., *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, докторска дисертација, Београд 2020.
- Гаталовић, М. Б., *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958–1974.*, докторска дисертација, Београд 2014.
- Ђокић, Б., *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово 1981–1989.*, докторска дисертација, Нови Сад 2019.
- Илић, В., *Положај SAP Косова и друштвено-političком i ustavnom систему Југославије i SR Србије : doktorska disertacija*, Београд 1986.
- Limani, М., *Investicije i privredni razvoj Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova : doktorska disertacija*, Priština 1980.
- Ристановић, П. Р., *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989.*, докторска дисертација, Београд 2018.
- Славковић, Б. Ж., *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941.*, докторска дисертација, Београд 2014.

VIII ОРАЛНА ИСТОРИЈА

- Разговор са Биљаном Јевђовић, Митровица, 1965; Разговор са Браниславом Миловановићем, 1963, Митровица; Разговор са Бранком Радечом, 1955, Дрваре; Разговор са Гораном Окиљевићем, 1961, Приштина; Разговор са Јадранком Милић, 1965, Призрен; Разговор са Јеленом Лачковић, 1967, Митровица; Разговор са Љиљаном Лачковић, 1961, Митровица; Разговор са Љубинком Божовић, 1964, Жеровница; Разговор са Марином Станић, 1971, Митровица; Разговор са Миланком Иличковић, 1957, Пећ; Разговор са Миланком Лачковић, 1942, Митровица; Разговор са Милком Цикић, 1939, Митровица; Разговор са Момиром Тодоровићем, 1959, Обилић; Разговор са Небојшом Фодуловићем, Приштина; Разговор са Предрагом Микетићем, 1959, Пећ; Разговор са Слађаном Радуловић, Клина; Разговор са Предрагом Милановићем, Приштина; Разговор са Сашом

Јевђовић, 1963, Митровица; Разговор са Славицом Вучковић, 1963, Приштина; Разговор са Славицом Луковић, Приштина; Разговор са Слободаном Иличковићем, 1953, Пећ; Разговор са Снежаном Бојовић, Приштина, 1966; Разговор са Снежаном Дедовић, Пећ, 1964; Разговор са Сузаном Ђоковић, Приштина, 1965.

IX ИНТЕРНЕТ

- <https://oralhistorykosovo.org/sr/agim-vinca/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/marija-basler-karamatic/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/belul-mustafi/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/besa-krajku/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/behram-hoti/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/gordana-doric/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/enver-baki/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/enver-dugolli/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/zenun-celaj/> (3. април 2023)
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/zeqir-sopaj/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/zoran-ristic/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/igballe-rexha-jashari/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/ismail-gashi-sllovia/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/luljeta-ceku/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/marjan-dema/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/momcilo-trajkovic/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/myrvete-limani/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/naima-macastena-sherifi/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/sazan-shita/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/sevime-gjinali/> (4. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/selatin-novosella/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/snezana-milic/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/sonja-artinovic/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/shaqir-gashi/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/shyqri-nimani/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/fetije-kasemi/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/xhejrane-lokaj/> (3. март 2023).

- <https://oralhistorykosovo.org/sr/xhemajl-petrovci/> (3. април 2023).
- <https://oralhistorykosovo.org/sr/10191/> (3. април 2023).
- <https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3872002#full> (8. март 2022).
- <https://www.youtube.com/watch?v=bqyeu8qD-1E> (3. август 2023).

Биографија аутора

Урош Д. Микетић је рођен у Пећи 29. маја 1992. Основну и средњу школу завршио је у Алексинцу. На Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици завршио је основне (2015) и мастер академске студије историје (2017). Добитник је награде „Истакнути студент“ Филозофског факултета (2015), био стипендиста општине Алексинац и републичког Фонда за младе таленте „Доситеја“ (2015–2016). Забележио је и студентски боравак у Белгороду, Русија (2015). У ширем смислу речи предмет његовог истраживачког рада је проучавање историје српског народа током 19. и 20. века. С обзиром на чињеницу да је од 2018. као истраживач запослен на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици у оквиру пројекта „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије фокусиран је на историју српског народа на простору Косова и Метохије и његових односа са другим заједницама, посебно албанском. Током истраживачког рада објавио је, сам или у коауторству, преко двадесет научних радова у земљи и иностранству. Живи и ради у Косовској Митровици.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а

Урош Микетић

број индекса 12/2017

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије 1966–1981. године : узроци,
ток и последице

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

Урош Микетић

У Косовској Митровици, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Урош Микетић

Број индекса 12/2017

Студијски програм Историја

Наслов рада Исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије 1966–1981. године : узроци, ток и последице

Ментор Проф. др Александар Животић

Потписани/а Урош Д. Микетић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Потпис докторанда

Урош Микетић

У Косовској Митровици, _____

Прилог 3

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије 1966–1981. године : узроци, ток и последице

која је моје ауторско дело.

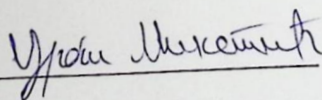
Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

Прилог 4.

Изјављујем

да током писања докторске дисертације под насловом

Исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије 1966–1981. године : узроци, ток и последице

- нисам користио/ла моделе, платформе, чет-ботове и програме генеративне вештачке интелигенције, односно велике језичке моделе, за писање и генерисање текста дисертације, у целости или било којег њеног дела (изузев у случајевима када су тако генерисани односно написани садржаји предмет истраживања).

Потпис докторанда

Урош Мисетић

У Косовској Митровици, _____